

Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban

**A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem
Magyar Irodalomtudományi Tanszéke által szervezett
nemzetközi konferencia előadásai**

Kiadói tanács:

Dr. Benedek József egyetemi tanár (Kolozsvár)

Dr. Gábor Csilla egyetemi tanár (Kolozsvár)

Dr. Rostás Zoltán egyetemi tanár (Bukarest)

EGYETEMI FÜZETEK

3.

Megjelent a Szülőföld Alap támogatásával

Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban

**A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem
Magyar Irodalomtudományi Tanszéke által szervezett
nemzetközi konferencia előadásai
2006. május 24–27., Kolozsvár**

**A kötetet szerkesztette
Balázs Mihály és Gábor Csilla**

**EGYETEMI MŰHELY KIADÓ
Bolyai Társaság – Kolozsvár
2007**

© Szerzők; Bolyai Társaság, 2007.

Kiadja az Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, Kolozsvár

Felelős kiadó: Szöcs Krisztina

A kiadvány felelős szerkesztője: Veress Károly

Korrektúra: András Zselyke; Keresztes-Szőke Erzsébet

Borítóterv: Makkai Bence

Számítógépes tördelés: Szöcs Krisztina

Nyomta az AmGraphis, Kolozsvár

ISBN 978-973-87783-8-2

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

**EMLÉKEZET ÉS DEVÓCIÓ A RÉGI MAGYAR IRODALOMBAN.
NEMZETKÖZI KONFERENCIA (2007 ; Cluj-Napoca)**

Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban : a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszéke által szervezett nemzetközi konferencia előadásai : 2006. május 24-27., Kolozsvár / a kötetet szerkesztette Balázs Mihály és Gábor Csilla. - Cluj-Napoca : Egyetemi Műhely Kiadó, 2007

Bibliogr.

ISBN 978-973-87783-8-2

I. Balázs Mihály (ed.)

II. Gábor Csilla (ed.)

821.511.141.09

TARTALOMJEGYZÉK

Az Olvasóhoz	9
I. Az emlékezet működései	13
Kiss Farkas Gábor	13
<i>Ars memoriae a 15-16. századi Magyarországon</i>	13
Szentpéteri Márton	5
<i>Alsted és Descartes „egy lapon”</i>	5
Kombinatorikus enciklopédia és kartézianus meditáció	5
Keszeg Vilmos	5
<i>17–20. századi erdélyi toronygombiratok:</i>	5
<i>a lokális történelmek szerkezete és funkciója</i>	5
II. Devóció és környezete	43
Korondi Ágnes	43
<i>Egy Szent Bernátnak tulajdonított imádság szövegváltozatai és használata a késő középkori magyar nyelvű kolostori kódexirodalomban</i>	43
Balázs Mihály	129
<i>Újabb szempontok Ecsedi Báthori István meditációinak értelmezéséhez</i>	129
Péntek Veronika	137
<i>Devóció és magántörténelem a 16–17. század fordulójának elmélkedő irodalmában</i>	137
Pesti Brigitta	149
<i>Medgyesi Pál műveinek hatástörténeti vizsgálata</i>	149
Petrőczy Éva	153
<i>„Erzsébet az ő szent visszavonultságában” – Női hitéleti- és sorsdokumentumok a kora újkori Debrecenben és Bostonban</i>	153
R. Várkonyi Ágnes	167
<i>Narráció és elmélkedés II. Rákóczi Ferenc Confessio peccatoris című művében</i>	167
Font Zsuzsa	199
<i>Kegyesség és önreflexió:</i>	199
<i>Nikolaus Ludwig Zinzendorf esete</i>	199
III. „Önéletek” és reprezentációk	209
S. Sárdi Margit	209
<i>Az önéletrajzi szelf és a 17–18. századi önéletírások</i>	209
Baricz Ágnes	223

<i>A konverzióelbeszélés mint élettörténet Veresmarti Mihály</i>	
<i>Megtérése históriájában</i>	223
Gábor Csilla	233
<i>Emlékezés és felejtés, devóció és konfesszió</i>	233
<i>(Kornis Gáspár emlékirata és környezete)</i>	233
Laczházi Gyula	247
<i>Szenvedély, jellem és morál Bethlen Miklós önéletírásában</i> ..	247
Fazakas Gergely Tamás	259
<i>„tetszett az Úristennek [...] a gyámoltalan árvák seregébe</i> <i>béírni”</i>	259
Bethlen Kata önéletírása és az özvegyek reprezentációjának kulturális hagyománya a kora újkorban *	259
Fehér Andrea.....	279
<i>Én-reprezentáció és történeti reprezentáció Vargyasi Dániel</i> <i>István Életének leírásában</i>	279
Bellágh Rózsa	289
<i>Bod Péter önéletírása, egy erdélyi tudós életpálya</i>	289
J. Újváry Zsuzsanna	297
<i>„Egy [...] bujdosónak élete lerajzolása”</i>	297
(Goedri János brassói magyar	297
evangélikus lelkész ismeretlen önéletírása)	297
IV. Mártírium és mártírológia.....	313
Keserű Gizella.....	313
<i>Comenius történeti munkájának magyar fordításai és a kora</i> <i>újkori protestáns mártírológia</i>	313
Nagy Réka.....	333
<i>Protestáns mártírológia és élettörténeti narráció – Szőnyi Nagy</i> <i>István 17. századi református lelkész példája</i>	333
Kohlmann Zsuzsanna	355
<i>Szenvedés és mártírsors a gályarab dokumentumokban</i>	355
Ilkei Ildikó.....	367
<i>Bethlen Kata térítése</i>	367
V. Naplók, kalendáriumok	373
Szelestei N. László.....	373
<i>Napló misszilisekben – Egy humanista műfaj határaitól</i>	373
Dukkon Ágnes	381
<i>Naplók, életrajztöredékek – kalendáriumlapokon</i>	381
Szabó András	393

<i>Álmok, előjelek, jóslatok és betegségek Szenci Molnár Albert Naplójában</i>	393
Kovács Sándor	401
<i>Petrus Cromer Naplója (1601–1639)</i>	401
Szabó András Péter	409
<i>Haller Gábor naplójának forrásai</i>	409
Papp Kinga	431
<i>Kálnoki Sámuel Kalendáriuma</i>	431
VI. Változatok a históriára	447
Csorba Dávid	447
<i>Szerémi György emlékezete – Emlékezeti rétegek egy Mohács körüli történetben</i>	447
Öze Sándor	457
<i>Szegedi Kis István temesvári tartózkodása, Skaricza Máté életrajza alapján</i>	457
Mester Béla	471
<i>Szegedi Kis István élete mint több irányban fölmutatott példa a Stephani Szegedini Vitában</i>	471
Maczelka Csaba	481
<i>Ön-vagy történetírás: Javaslat Gálffy János művének újraértelmezésére</i>	481
Bibor Máté János	495
<i>Gyulaffi Lestár Erdélyben</i>	495
Széles Ágnes	509
<i>Emlékezet és mítoszalkotás</i>	509
<i>Vásárhelyi Gergely utolsó művében</i>	509
Vogel Sándor	525
<i>Emberi cselekvés és jellemábrázolás Georg Kraus Erdélyi krónikájában 1608–1665</i>	525
Egyed Emese	539
<i>„Isten veled” Kéziratos Ponciánus – 1784, Drág</i>	539
Róth András Lajos	555
<i>Az önszórakoztatástól... a társadalmi kritikáig (Miksa László 6(5) kötetes kéziratos gyűjteménye)</i>	555
<i>A kötet szerzői</i>	598
<i>Illusztrációk</i>	602

Az Olvasóhoz

Kötetünk a 2006. május 24–27. között a címlapon olvasható címmel megrendezett tudományos konferencia anyagát tartalmazza. Tudománypolitikai szempontból mindenképpen jelentékeny esemény volt ez, hiszen a több mint három évtizede zajló konferenciasorozatban az MTA Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz és Barokk Kutatócsoportja, továbbá az egyetemek régi magyar irodalom tanszékei magyar nyelven folyó összejövetelüket először tartották meg a mai Magyarország határain kívüli helyszínen. Nem a szervezők feladata azon elmélkedni, hogy miért éppen Kolozsvárra esett a döntéshozók választása, ám a témaválasztásról, a célkitűzésről és a megvalósulásról talán ildomos megfogalmazniok néhány gondolatot.

Szerencsés egybeesésnek tekinthetjük, hogy olyan időpontban esett a választás Kolozsvárra, amikor a legszélesebb értelemben vett emlékirat-irodalom témaköre sok tudományterület felől érkező ösztönzések hatására is a figyelem középpontjába került. Jól ismert ugyanis, hogy a nemzetközi tudományosságban a hagyományos történeti, irodalomtörténeti megközelítéseket hosszabb ideje felfrissíteni akaró tendenciák, a mindennapok története, a mikrotörténetírás, a történelmi és kulturális alulnézetek tanulmányozása mellé újabban felzárkózott törekvések, az ego-dokumentumok széles körének kultúrhistoriai közegben való tanulmányozása egyaránt előtérbe tolta azt a nehezen meghatározható szövegtörzset, amelyet jobb híján leginkább mégiscsak emlékirat-irodalomnak nevezhetünk. Ez még fontosabbá és aktuálisabbá tette a régebbi magyar irodalomnak azt a vonulatát, amely éppen Erdélyben vált roppant jelentőssé és az itteni tradíció elidegeníthetetlen és jellegadó részévé. Az ily módon nagyon aktuálisnak talált problémakört a szervezőbizottság (Egyed Emese, Gábor Csilla, Jankovics József, Tóth Zsombor) három nagyobb egységre bontva tartotta megtárgyalhatónak, s ezért a források, elméletek, kontextusok elkülönítésére tett javaslatot.

Ha a megvalósulást mérlegelve is ebben a sorrendben haladunk, akkor leszögezhetjük: nem volt tévedés az első körlevélben fontos „feladatnak tekinteni a forrásfeltáró munka felgyorsítását és eddig nem érintett területekre való kiterjesztését.” A számba veendő szövegtípusok természetére vonatkozó reflexiókat is figyelembe véve valóban úgy találhatjuk, hogy tanulmányok egész sora hozott a felszínre új, eddig csaknem ismeretlen vagy éppen elveszítettnek hitt kézirat szövegeket, vagy tett javaslatot a kanonizált szövegváltozatok lényeges helyesbítésére. Jelképesnek is tarthatjuk, s persze a sokat emlegetett interdiszciplinaritás megkerülhetetlenségére is figyelmeztetőnek, hogy a konferencia nagy visszhangot kiváltó nyitó előadása a templomgombokba helyezett emlékeztető szövegek bemutatásával éppen egy ilyen gazdagító javaslatot fogalmazott meg, hiszen ezzel a szövegtípussal az eddigiekben csak a néprajztudósok foglalkoztak, az irodalomtörténészek figyelmét elkerülte.

Már itt, az első mérleg elkészítésekor megállapíthatjuk azt is, hogy lényeges és fontos hozadéka volt a konferenciának az elméleti reflexiók területén is. Tudományterületünk jelenlegi helyzetében különösen fontosnak tarthatjuk, hogy

ez elméletörténeti megközelítéseket is magában foglalt. A konferencia nem rekedt meg annak a műfajörténeti toposznak az ismételtetésénél, hogy a szorosabban vett önéletírásnak nem volt számottevő elmélete (*arsa*) a korai újkor európai irodalmában, s több előadás mutatta be, hogy a kérdéskör kitágításával, az emlékezet működésére vonatkozó korabeli tudás felidézésével lényegesen közelebb kerülhetünk a korabeli magyarországi szövegekhez. De az értelmezői eszköztárat gazdagítónak tekinthetjük azokat az előadásokat is, amelyek azt mutatták be, hogy egy-egy műfajtypus vagy szövegszervezői eljárás miképpen működött a kortárs európai irodalomban, s így kimondatlanul is, vagy a hazai példákat csak megemlítve is felidézték azt az implicit retorikai és poétikai szabályrendszert, amely ott munkált a Kárpát-medencében megszületett szövegek háttérében is. A szervezők persze nem tartották kevésbé fontosnak azt a körlevélben is említett kérdést sem, hogy napjaink tudományosságának újszerű irodalomelméleti, néprajzi, antropológiai, pszichológiai modelljei mennyiben alkalmazhatók a korai újkorban született magyar és latin nyelvű szövegeinkre. Egészében nyilvánvaló, hogy kötetünk tanulmányíróit nem egyforma mértékben érintették meg ezek a tendenciák, ám jó néhány, esetenként a konferencia vitái során elhangzottakat is hasznosító dolgozat tanúskodik arról, hogy a régi magyarosok közössége egyáltalán nem zárkózik el ezektől a kérdéssírányoktól, s hogy nem hiányoznak sorainkból azok, akik nem csupán a teóriák mozgását követik, hanem kísérletet tesznek az invenciózus alkalmazásra is.

Ez az alkalmazás természetesen nagyon sok esetben a szorosabban vett szöveg és kulturális kontextus érzékeny felidézést jelenti, de konferenciánk esetében nem csupán erről van szó. Megkülönböztetett fontosságot tulajdoníthatunk ugyanis annak, hogy e kontextusnak egy kulcsfontosságú eleme, a kegyesség korabeli formáinak kérdésköre belekerült konferenciánk címébe is, s így szinte programossá vált annak vizsgálata, hogy az egyéni és közösségi spiritualitásnak a konfesszionalizálódó Európában kialakult, egymással olykor feszült viszonyban álló, máskor pedig éppen a felekezetiesség határait is feszegető különféle módjai miképpen vannak jelen az élettörténet-mondás és -írás különféle formáiban, hogy a devóció hagyományai és konvenciói miképpen artikulálhatják a személyes, családi vagy nemzeti történetek narrációját. E vizsgálódási irányt azért is tartottuk megkerülhetetlennek, ugyanakkor kiemelendőnek, mivel Bethlen Miklós önéletírását és néhány további szerző (például Árva Bethlen Kata) önéletírásaival kapcsolatos axiomaticus megállapításokat nem számítva a korábbi kutatásban ritkán találkozunk a spiritualitás és önélet- vagy emlékirás összefüggéseinek elmélyült taglalásával. Ezért örömmel vettük azokat a dolgozatokat, amelyek személy és közösség, személy és egyházi intézmény, lelkeség és közéleti szereplés vagy politikai gondolkodás viszonyával foglalkoztak a devóció(k) horizontjában, illetőleg azokat, amelyek az önéletírás mint szövegtypus és a megtérés(ek) szövegszervező jellegzetességeiről szóltak. Azok a tanulmányok pedig, amelyek látszólag távolabbról – az imádság, az elmélkedés (ezen belül az egyéni sorsértelmezés) vagy éppen funkcionális szempontból, esetleg hatalom és spiritualitás vagy az elbeszélhetőség felől közelítették meg kegyesség és (élettörténeti) narráció viszonyát, egyben arra is rámutattak (olykor látszólag reflektálatlanul is), hogy „szent” és „profán” szférájának szétválasztása

az utókor erőszakos mozdulata volt, hiszen a két szféra normái, nyelvi és magatartásbeli konvenciói a korai újkorban szervesen összetartoztak. Ebből a szempontból emblematikusnak tekinthetjük R. Várkonyi Ágnes tanulmányát, aki II. Rákóczi Ferenc *Confessio peccatoris*ának keresztény és antik szimbólumrendszerét elemezve szépen kibontja a kétféle kulturális paradigma szimbiózisát, továbbmenve pedig emlékezet és devóció egymásbajátságának részleteit fejt fel a mű szövege alapján, konklúziója tehát teljesen helytálló: Rákóczinál „történeti elbeszélések és a meditációk szervesen összetartoznak.”

Konferenciánk, várankozásaink szerint, kísérletet tett egyes kanonizált művek (Szenci Molnár Albert, Veresmarti Mihály, Bethlen Miklós, Árva Bethlen Kata stb.) újraolvasására, ezekhez újszerű, olykor váratlan megközelítési szempontokkal hozzájárulva, egyúttal megszólaltatott számos olyan ismeretlen, feltáratlan forrást, forráscsoportot is, amelyek korábban kívül estek az irodalomtörténet érdeklődésén vagy tudomásán, de amelyek az emlékezetkultúra egyéni és közösségi működésének igen tanulságos példáit szolgáltatják. Emez írások az esettanulmányok érdekessége mellett kipróbálnak olyan megközelítési lehetőségeket, keresik azt a módszertant, amelynek segítségével ez a rendkívüli méretű, igen szerteágazó korpusz hitelesen megszólaltatható.

Végülis tanúi lehettünk egyfajta reflexiónak mindarra, ami a téma kutatásában eddig történt; láthattunk kísérleteket, új felfedezéseket; attól a szintézistől azonban, amelyre a gondolkodó, struktúraalkotó emberi elme vágyik, bizonyára még távol vagyunk. Ám ha sikerült bemérnünk azokat a koordinátákat, amelyek megmutatják, hol tartunk, és ha sikerült a magunk és egymás számára szakmai ösztönzéseket megfogalmaznunk, akkor konferenciánk elérte a célját.

A névmutató elkészítésében közreműködött Dohi Zsuzsanna és Machan Eszter. Munkájukat ezúton is köszönjük.

Kolozsvárt, 2007. október 15-én

A Szerkesztők

I. Az emlékezet működései

Kiss Farkas Gábor

Ars memoriae a 15-16. századi Magyarországon

Bem tábornok az 1831. évi lengyel forradalom bukása után Párizsban élt száműzetésben. Megélhetési körülményein egy különös találmánnyal, a „lengyel négyzet” népszerűsítésével próbált javítani. A lengyel négyzet valójában egy tízszer tíz négyzetből álló táblázat volt, amelyet négy egyenlő (huszonöt-huszonöt elemből álló) részre kellett osztani, és ezeken belül a száz mező mindegyike meg volt számozva jobbról balra, lefelé haladva. A sorban ötödik és hatodik mező között erősebb vonalat kellett húzni, így jött létre a száz kis négyzetből négy nagyobb négyzet. A rendszer alapvetően történelmi évszámok memorizálására szolgált, az évszázadok egyes éveit lehetett párosítani a tábla megfelelő számú mezőjével, több évszázad eseményeinek megjegyzéséhez pedig párhuzamos táblákat kellett megjegyezni. Az egyes mezőkön belül, mintegy harmadik dimenzióban az alapbejegyzésen kívül kilenc további tulajdonságot lehetett tárolni, az egyes évekhez több királyság, ország történelmi dátumait csatolva.

Bem apó a módszer hatékonyságát a gyengébbik nem képviselőin reprezentálta: 1836. december 23-án a párizsi városházán (majd később Versailles-ban is) hat, 5 és 13 év közötti kislány vizsgázott bibliai történetből, számtanból és nyelvekből.¹ Húsz európai ország 1800 éves történelmének párhuzamos adatait mondták fel az év megadására (összesen mintegy 36000 adatot), 1-től 2000-ig osztottak-szoroztak 1 és 9 közötti számokkal, négyzetre emeltek, gyököt vontak. Később egy 13 éves fiú a polgári törvénykönyv 150 rendelkezését mondta fel az összes magyarázattal, a legidősebb lány, a 18 éves Julie Joly pedig a legkülönbözőbb európai és ázsiai nyelvek ötven szavából vizsgázott, és nem húsz, hanem harminc ország 90000 évszámát jegyezte meg.²

¹ Egy másik 19. századi magyar *ars memoriae* szerzője, Pick Ödön is a gyengébbik nemen, egy tízéves, Klára nevű lányon kísérletezett a módszertannal: PICK Ödön, *Mnemonika*, Pozsony, Belnay, 1845, 22. (Carl Otto Rewentlow módszere alapján)

² A módszert egy másik lengyel emigráns, Alexander Jazwiński dolgozta ki 1832-ben, de Bem alapított iskolát népszerűsítésére. Bem értekezését (*Exposé général de la méthode mnémonique polonaise perfectionnée à Paris, suivie d'une application spéciale à l'histoire*), amely 1839-ben jelent meg Párizsban, kimerítően ismerteti könyve végén Mailáth János gróf, a későbbi labanc kém: Graf Johann MAILÁTH, *Mnemonik, oder Kunst, das Gedächtnis nach Regeln zu stärken, und dessen Kraft ausserordentlich zu erhöhen*, Wien, Mörschner, 1842, 150–159. Mailáth János Johann Christian Fhr. von Aretin *Systematische Anleitung*ja alapján (Sulzbach, 1810) részletesen összefoglalja a mnemotechnika történetét is, és hosszú kivonatot ad Giordano Bruno *Cantus circus*ából (95–128).

Bem tábornok módszere az ún. lokális *ars memoriae* évezredes hagyományain alapul. A szó szoros értelmében vett *ars memoriae* technikája ókori találmány, és a technika olyannyira közismert, hogy csak nagy vonalakban érdemes ismertetni. A három fontos ókori forrás, a C. Herenniusnak ajánlott, sokáig egyértelműen Cicerónak tulajdonított retorika, Cicero *A szónokról* írt műve (2, 86–89, 350–360) és Quintilianus retorikája (11, 2, 11–51) nagyjából egységesen adja elő e tudomány történetét, a technika gyakorlatát pedig Quintilianus mellett a Herennius-retorika mondja el (3, 29) a legvilágosabban, és a legtöbb 14–15. századi értekezés az ott leírt eljárást veszi át, gyakran szó szerint.³ Az emlékezés lehet természetes vagy mesterséges, és a természetes gyakran magától is hasonlóan alakul ki, mint a tanult technika. Lényege, hogy elménkben helyeket (*loci*) kell kialakítani, amelyek legtöbbször architektonikus természetűek: házak, paloták, városok – a legjobb, ha olyan helyeket képzelünk el, amelyeket már régóta és alaposan ismerünk. A házakban vagy városokban képeket (*imagines*) kell elhelyezni, amelyek valamilyen módon (általában metaforikusan vagy metonimikusan) asszociálhatók a megjegyzendőekkel. Az emlékezésnél ezután nem kell mást tennünk, mint végigjárni a helyet, és az ott látható képeket végignézni; természetesen nem a képeket magukat, hanem a képekhez asszociált szavakat vagy dolgokat idézve fel. A helyeket mindenki előre elkészítheti magának, és több alkalommal is használhatóak lesznek, csak törölni kell az előzőleg rögzített képeket, ahogy egy viasztábláról a korábbi írást. Ezzel szemben a képeket minden egyes alkalommal az adott dolognak/szónak megfelelően kell alakítani, és ellentétben a hellyel, nem szabad konvencionálisnak, közönségesnek lennie, hanem minél élesebben kell az emlékezetben rögzülnie – ezért nevezik őket *imago agens*nek. Nevezetes példa erre a Herennius-retorika képe, amivel azt lehet megjegyezni, hogy egy vádlottat azzal állítanak bíróság elé, hogy megmérgezett egy embert az örökségért, és ehhez tanúkat hoznak: a kép egy beteg ember, jobbán egy pohár, balján egy viasztábla, gyűrűsujján pedig egy kos heréi legyenek. Itt két poén is biztosítja az egyedi, és ezért jól megjegyezhető asszociációt: a *testis* szó kettős értelme (here és tanú) idézi fel a tanúkat, a kostözcacsokót pedig pénztárca gyanánt használták, s így utal a kép az ügy pénzbeli vonatkozására. Cornificius, a mű feltételezett szerzője kifejezetten humoros asszociációkat javasol, és a késő középkori értekezések meglehetősen táyan értelmezték a humor fogalmát. Francesco Maturanzio kommentárja egyszerűen bohóc, bolond vagy hegedülő majom emlékezetbe idézését tanácsolja;⁴ egy 1500 körüli német értekezés szerzője, Christian Umhauser pedig egy orvosság megjegyzésére azt ajánlja, hogy képzeljünk el egy ismerős orvost, amint kezében

³ Magyarul I. CORNICIUS, *A C. Herenniusnak ajánlott retorika*, ford. ADAMIK Tamás, Bp., Akadémiai, 1987, 180–191 és Marcus Fabius QUINTILIANUS *Szónoklattan 12 könyvben*, ford. PRÁCSER Albert, Bp., Franklin, 1913, 400–412. Az ókori memóriafogalomról és mnemotechnikáról I. Harry CAPLAN, *Memoria: Treasure-House of Eloquence* = uő., *Of Eloquence, Studies in Ancient and Medieval Rhetoric*, Cornell, Ithaca, 1970, 196–246.

⁴ M. T. CICERO, *Rhetoricorum libri cum tribus commentis*, ed. Franciscus MURANTIUS Perusinus, Venetia, Philippus Pincius, 1496, f. 82r. (BEK Inc. 575.)

egy vizeletes csészét tart, és azzal leönt egy vénasszonyt.⁵ „Haec est pulchra imago in ordine” – mondja a szerző. A meglehetősen népszerű Giovanni Michele Alberto Carrara azt ajánlja Avicennára hivatkozva, hogy a megjegyzendő szavak kezdőbetűi helyére állítsunk olyan csinos lányokat képként, akik neve az adott betűvel kezdődik, tréfásnak-megindítóknak szánt képe pedig az *Antonius* névre nem más, mint hogy Antonius nevű ismerősünk fejét egy veszett számár rágja, ömlik a vére, és kétségbeesetten kér segítséget.⁶

Bár a képeket elvileg mindenkinek magának kellett kitalálnia, hiszen így rögzülnek jobban, a 15. század végén már több értekezés is előre elkészített képeket, vagy képrészleteket kínált, pl. Umhauser a különféle jogi dokumentumokhoz és kézikönyvekhez különféle színű bőrt asszociált: zöldet, tarkát, feketét stb.⁷ Elengedhetetlen a képek helyes sorrendjének rögzítése, és ezért szükséges, hogy az elképzelt helyen a képek megfelelő távolságra legyenek egymástól, a hely pedig jól meg legyen világítva, hogy lehessen látni a képeket.⁸

⁵ „Imago (ut antea dixi) est similitudo et figura et significatio rei, quam volumus locis tradere. Verbi gratia, si velle commemorare medicinam, ad locum constituo medicum mihi cognitum mirabili veste indutum urinale in manu habens et urina vetulam respiciens. Hec est pulchra imago in ordine regula. Imagines debent esse raras, mirabiles, inusitatae, ridiculae, quia natura usitata re non exsuscitatur et debemus eis attribuere egregiam pulchritudinem aut unicam turpitudinem si aliquas exornabimus aut corona aut veste, tunc crunetam aut steno (?) oblitam inducimus.” OSZK Quart. Lat. 3210. (19. századi másolat a müncheni Staatsbibliothek clm 4417 kéziratáról).

⁶ Giovanni Michele Alberto CARRARA, *De omnibus ingenii augendae memoriae*, Bologna, Plato de Benedictis, 1491, sig. a5r (OSZK Inc. 707., Zágráb NSK R 1-8°-61): „ut risum moveat figura, aut misericordiam aut admirationem, haec enim facit etiam puellas recordari, ut inquit Avicenna sexto naturalium particula quarta. facile enim inuenitur quesita figura que affectum anime commouerit: exemplum hoc est. in ore asini rabidi caput Antonii constituam morsibus fere ossa confringi. cruorem effluere illum auxilia petere, et passis palmis vociferare. fieri non poterit, ut cum uoluerim non uideam hunc oculis mentis meae, et reddere Antonium nesciam repetenti.” Egy másik neves korabeli memóriatanár, Petrus Ravennas is csinos lányokat memorizál, bár ezt sokáig szégyellte bevallani: „et ego communiter pro literis formosissimas puellas pono: illae enim multum memoriam meam excitant. [...] et mihi crede, si pro imaginibus pulcherrimas puellas posuero, facilius et pulchrius recito que locis mandavi [...] quod diu tacui ex pudore.” Carrara *De choreis Musarum* című enciklopédiáját Gabriele Rangoni bíborosnak, egri püspöknek, Mátyás diplomatájának ajánlotta: nem kizárt, hogy ennek retorikai részében is szerepel a memóriatan, azonban sajnos ehhez nem jutottam hozzá. (L. SCHÖNHERR Gyula, *A velencei Szent-Márk-könyvtárból*, MKSz, VII(1899), 178-183). Petrus RAVENNAS, *Foelix*, Venetia, Bernardinus de Choris, 1491, sig. b4v.

⁷ *Artificiosa memoria ex Marco Tullio, Quintiliano, Doctore Petro Ravenna et aliis illustribus auctoribus*. Ab oratore Crispano Umhauser breviter et exactissima diligentia excerpta et composita. OSZK Quart. lat. 3210.

⁸ Ez a tanács is jól mutatja, hogy mennyire valós térként kellett elképzelni a helyeket és képeket. Véleményem szerint a világosság megkövetelése az egyik olyan elem az *ars memoriae*-ben, amely igazolhatja azokat az értelmezéseket, amelyek létező freskókat és festményeket memóriaszínházként elemeznek. L. pl. Lina BOLZONI, *Costruire immagini. L'arte della memoria tra letteratura e arti figurative*, = szerk. Lina BOLZONI–Pietro CORSI, Bologna, Mulino, 1992, 57–97 és uő., *The web of images. Vernacular preaching*

Fontos megjegyezni, hogy ez a technika elsősorban nem a szó szerinti megjegyzésre szolgált, hanem a *res*, a dolgok megjegyzésére – a szó szerinti memorizálásra sokkal jobb technika a könnyen memorizálható versmérték, pl. a hexameter. Ennek ellenére a legtöbb késő középkori traktátus tartalmaz tanácsokat a szavak és nevek megjegyzésére is: a követendő stratégia ott is hasonló, de az ismeretlen szót betűnként kell megjegyeznünk, ahol minden egyes betű számára önálló képet kell alkotnunk, ha pedig egy mondatot szó szerint akarunk megjegyezni, a szavak első szótagjaiból kell képet alkotnunk, és ezek képsorozattá rendezésével hozhatunk létre egy hosszabb szöveget. Ezt az eljárást is a Herennius-retorikából örökölte a reneszánsz: ott a „Iam domum itionem [skandálva: domitionem] reges Atridae parabant” verssort egyrészt a kezét ég felé nyújtó *Dom-iti*usszal, másrészt két színésszel, Aesopusszal és Cimberrel, akik egy darabban épp Agamemnónként és Meneláoszként áldozzák fel Iphigéniát.

Az emlékezés mesterségének, az *artificialis memoriának* a kutatása a 20. század második felében az eszmetörténet egyik legfontosabb iránya volt: az inspirációt Frances Yates és Paolo Rossi klasszikus monográfiáinak keletkezéséhez a memóriaszínházak heterodox kapcsolatai adták, a hermetikus szemiozsis mássága és a világ univerzális értelmezhetőségének keresése az arisztotelianizmus főirányához képest.⁹ A 90-es években új lendületet kapott a kutatás – s ihletőként megjelent a vallási-filozófiai heterodoxia mellett az információtörténet, az emlékezet rendszerezhetőségére vonatkozó elvek, valamint az emlékezet működéséről szóló elméletek kutatása: az emlék előhívásának elméleti rekonstrukciója a legközelebbi rendelkezésre álló párhuzam a képi vagy irodalmi üzenetek jelentésformálásának mechanizmusával. Ez a mechanizmus azonban sokféle lehet aszerint, hogy egy memorizált anyagot, szónoklatot vagy éppen jogi szabálygyűjteményt, tehát meglevő információt próbálunk előhívni, és ehhez nyújt segítséget az ars, vagy pedig inventív módon próbáljuk használni a memóriát, és a világ kisebb-nagyobb részét leképező belső enciklopédiában feltaláljuk a hiányzó elemeket a megismert elemek analógiái vagy kombinációi segítségével.¹⁰ Bár az inventív memóriahasználat is fontos eleme az emlékezés

from its origins to St Bernardino da Siena, Aldershot, Ashgate, 2004, 11–83. Az irodalom oldaláról pedig a képzeletbeli épületek és terek leírása (ekphrasis) és a költő-építész metafora szolgáltat párhuzamot ehhez az értelmezéshez; l. Mary CARRUTHERS, *The Poet as Master Builder: Composition and Locational Memory in the Middle Ages*, *New Literary History* 24(1993), 881–904.

⁹ Frances A. YATES, *The art of memory*, Chicago, University of Chicago Press, 1966; Paolo ROSSI, *Logic and the art of memory*, Chicago, University of Chicago Press, 2000 (eredetileg: *Clavis universalis*, 1960). A hermetikus értelmezés szabadságának megállíthatatlan „sodrásáról” az ars memoriae kapcsán l. Umberto ECO, *The Limits of Interpretation*, Bloomington, Indiana University Press, 1990, 24–27.

¹⁰ Mary CARRUTHERS, *The Book of Memory: A Study of Memory in Medieval Culture*, Cambridge, Cambridge University Press, 1992; Mary CARRUTHERS, *The Craft of Thought: Meditation, Rhetoric and the Making of Images, 400-1200*, Cambridge, Cambridge University Press, 1998; *The Medieval Craft of Memory: An Anthology of Texts and Pictures*, kiad. Mary CARRUTHERS–Jan M. ZIOLKOWSKI, University of Pennsylvania Press, 2004. Az inventív és informatív memóriahasználat elkülönítése Carrutherstől származik.

középkori technikájának (pl. Hugo de Sancto Victorénál vagy az *ars meditando* értekezésekben), a következőkben csak az *ars memoriae* informatív hagyományával foglalkozom.

Tagadhatatlan, hogy szám szerint a legtöbb technikai jellegű, Herennius-retorikán alapuló *ars* a 15. században keletkezett. Frances Yates abban látta a mnemotechnikai irodalom késő középkori felvirágzásának okát, hogy amikor Szent Tamás a *Summa Theologiae*-ben Arisztotelész alapján kidolgozta az erények rendszerét, ott a Prudentia erényének hagyományos elemeit kiegészítette Cicero *De inventionéja* alapján a memóriával is. Így a memória a tudományok rendszerében az alantas retorika fennhatósága alól a magasabb etika alá került, s megfigyelése szerint ez épp annak köszönhető, hogy a memória nemcsak természetes adottság, hanem mesterséges módon fejleszthető is, és ez a Bölcsesség részévé teszi, ráadásul a mesterségesen memorizált képek felhasználhatók a meditációra. Valóban számos 15. századi *ars* szinte a memória védőszentjeként hivatkozik Szent Tamásra, és az értekezések bevezetői gyakorta felemlítik a *Summa theologiae ars memoriae*-vel foglalkozó helyét (2a 2ae q. 49, a.1.).¹¹ Mary Carruthers leginkább Yatesnek ezt a gondolatát folytatja: a középkori emlékezés központi eleme a moralitásra való törekvés, akárcsak az olvasásnak is, és az olvasási folyamat analóg a memóriaképek meditatív újrafelhasználásával, *ruminatió*jával. Az olvasás ezért elsősorban memorizáció és ezáltal az olvasottak bensőséges elsajátítása. Így a florilegiumokban sem véletlenszerűen felhalmozott szövegtöredékeket kell látnunk, hanem az emlékező szubjektum memóriájának segédeszközét, tükröképét.¹² A képi látás – akár valóságos, akár emlékezetbeli képekről van szó – segíti a szemlélődést, a gondolkodást, a meditációt, és ahogy Szent Ágoston *Vallomásaiban* mondja (10, 8), az emlékezet hatalmas palotáiban végighaladva, a számtalan ott rögzített képet végignézve, megtalálhatjuk azokat az emlékképeket, amelyekre vágyunk, és amelyek segítenek felemelkedni Istenhez.

Sem Yates, sem Carruthers nem foglalkozott azonban részletesen a késő középkori, kora reneszánsz traktátusokkal, pedig számszerűen minden bizonnyal ebben az időszakban írták a legtöbb memóriaértekezést, és egyáltalán nem rendelkeztek még 16. századi okkult minőséggel, hanem legtöbbször a tanulást és a szóbeli előadást segítő módszerként terjesztették őket. Az észak-itáliai kezdetek után különösen sok ilyen értekezés keletkezett Németországban, német egyetemekhez köthetően, és ezeket vizsgálta meg nemrégiben alaposan Sabine Heimann-Seelbach. Megállapítása, miszerint a technika újjáéledése és népszerűsége az itáliai humanizmust ért görög hatásnak lenne köszönhető, nem nyert általánosan pozitív fogadtatást, ugyanis a bizánci mnemotechnika szövegei (ha vannak ilyenek) jelenleg teljesen feltáratlanok.¹³ Munkája filológiai alaposága és teljessége azonban nagy segítséget nyújt a további kutatásokban.

¹¹ YATES, *i.m.*, 73–76, 82–83.

¹² CARRUTHERS, *i.m.*, 156–188.

¹³ Sabine SEELBACH-HEIMANN, *Ars und scientia. Genese, Überlieferung und Funktionen der mnemotechnischen Traktatliteratur des 15. Jahrhunderts*, Tübingen, Niemeyer, 2000; a görög határról: 441–442. Vö. Frank Fürbeth recenziójával: *Arbitrium* 2003, 295–300. A görög hatás tézise Yates egyik cikkében merült fel, azonban konkrét bizonyítékot a bizánci *artificialis memoria* létezésére nem ismerünk: Frances A. YATES,

Azt, hogy ebben az időszakban ismert volt-e Magyarországon ez az ars, tudtommal még nem vizsgálta senki. Hajdu Helga, a téma úttörő kutatója a 30-as években, elsősorban német könyvtárakban, és főképp az *ars memoriae*ban igen gazdag bécsi nemzeti könyvtárban végzett kutatásait ismertette.¹⁴ Tarnai Andor, aki legalaposabban foglalkozott Magyarország középkori retorikai-irodalmi kultúrájával, nem említi az ars memoriaet, csak a hozzá legközelebb eső értekezéstípust, az ars praedicandit vizsgálja.¹⁵ A kérdésre, hogy ismert volt-e, magától értetődő válasz, hogy igen, hiszen a *prima rhetorica*, Cicero *De inventionēja* után olvasták az iskolákban a *secunda rhetoricát*, a Herenniusnak ajánlott művet, amely az antik források közül a legrészletesebben mutatja be a technikát. Egy-két inkunábulum- és antikvapéldány még ma is mutatja az olvasók kiemelt érdeklődését a téma iránt.¹⁶

A mnemotechnikus versek közül magyarul is ismeretes a Csízio a Nagyenyedi- és a Peer-kódexből, amelyben sok helyen ugyanazzal a módszerrel rövidítik az ünnepek nevét, ahogy az ars memoriae ajánlja: csonkolással (Fáb Fábán helyett, Ág Ágota helyett, vagy az emlékezetes év végi zárósor: „Nagykar, Ist, Já, Ap, Tamás, Szil”, sőt asszociációra is van példa: „Zyleték Szent Iván” = Szilvér pápa (jún. 20.) és Szent Iván vagy pilis utal Szt. Willibaldra (júl.7.)). Csakhogy a két módszer alapjában különbözik: itt a vers ütemhangsúlyos metruma adhatta a memorizálás segédeszközét, nem a szótagok és szavak asszociatív vizualizálása és lokalizálása.¹⁷

Egy másik fontos késő középkori verses mnemotechnikai segédeszköz, Petrus de Rosenheim *Mnemosinon Bibliorum Memorialēja* is ismert volt Magyarországon; a számos kéziratban elterjedt mű a pozsonyi káptalan kéziratai között ma is megvan (ms. 84),¹⁸ és újszövetségi részét az 1540-es években Johann Honter kétszer is kiadta Brassóban. Petrus de Rosenheim, melki apát kifinomult memoriter-verseket állított elő, amelyeket későbbi olvasói minden bizonnyal

Lodovico da Pirano's Memory Treatise = Cultural Aspects of the Italian Renaissance, Essays in Honour of Paul Oskar Kristeller, ed. Cecil H. CLOUGH, Manchester, Manchester University Press, 1976, 115–117.

¹⁴ Helga HAJDU, *Das mnemotechnische Schrifttum des Mittelalters*, Bp., 1936. Az OSZK egyetlen középkori ars memoriaeje, a clm. 273 valójában a *Rhetorica ad Herennium* memóriafejezeteinek kivonata.

¹⁵ TARNAI Andor, „A magyar nyelvet írni kezdik”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1984, 52–55.

¹⁶ Pl. *Rhetoricorum* M. Tullii Ciceronis ad C. Herennium libri quattuor..., item eiusdem de inventione libri duo, ed. Iodocus Badius Ascensius, Paris, Badius, 1508. OSZK Ant. 670.

¹⁷ *Középkori magyar verseink*, szerk. HORVÁTH Cyrill, Bp., MTA, 1921, 459–468. (Régi magyar költők tára I².) Az alábbiakban nem törekszem az összes magyarországi *versus memoriales* tárgyalására, csak kiemelek néhány példát, ahol az azonos szókezdetek alapuló asszociáció módszere rokonítható az ars memoriae eljárásával, tehát a szókezdő betű vagy szótag egy, a szó konvencionális jelentésétől idegen fogalomra vagy szabályra utal.

¹⁸ CSAPODI Csaba, CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára, *Bibliotheca Hungarica*, Bp., 1993, II, 155–156 (n. 2413.). Alexander de Villa Dei ehhez hasonló *Summarium Bibliorum*ának egy részét 1478-ban másolta le a körmöcbányai Johannes Mayer (OSZK clm 376).

magyarázat nélkül nem tudtak teljes mértékben kihasználni.¹⁹ Disztichonok összegzik a Biblia könyveit fejezetenként: a disztichon hexameterének első betűje az ábécérend alapján adja meg, hogy hányadik fejezet az adott könyvben a szöveg (Rosenheim az egyszerűség kedvéért húsz betűs ábécével számol), és ha több mint húsz fejezetből áll a könyv, akkor a verssor második szavának első betűje S lesz (=secundus), negyven felett T (=tertius), hatvan felett Q (=quartus). Hogyha a hexameter harmadik szava tartalmaz egy *index volumnalist* (kiemelt nagybetűt), az megmutatja, melyik könyvhöz tartozik az adott disztichon, hogy ezzel is kizárjuk a különböző könyvek sorainak összekeveredését emlékezetünkben. Azok a nagybetűk, amelyeket nem követ vessző, tulajdonnevekre, ill. kulcsszavak kezdőbetűire utalnak. Kétséges, hogy Honter kiadásában tudatosult-e az olvasóban a sorokon belüli nagybetűk jelentősége: bár a nyomdász lelkiismeretesen átvette őket forrásából, de a jelentésteli kezdőbetűket kiemelő vesszőt mindenhol elhagyta.²⁰

A bonyolult mnemotechnikus versek írása és használata átöröklődött a humanistákra is; főleg Itálián kívül, ahol a középkori hagyományokkal, Alexander de Villa Dei híres *Doctrinaléjával* szemben nem volt olyan erős az ellenállás. Az 1517-től Bártfán tanító Eck Bálint verstani tankönyvében Rosenheimével vetekedő bonyolultságú rendszert dolgozott ki a latin metrika segédeszközeként. Egy hatsoros, Szűz Mária tiszteletére írt hexameteres költemény segítségével jegyezhetjük meg, hogy melyik magánhangzó milyen mássalhangzók előtt szokott hosszú lenni:

Aspice *moestorum lachrymas sanctissima nympha*

Et da nos superos tangere virgo lares.

Iucundam facias regni nos visere sedem,

Imperium magni laetificare dei.

O dea, mundanam gentem seruato benigne,

Ut cernat trini gaudia vera dei.

Tehát az *a* hang *m*, *l*, *s*, *n* előtt, az *e* hang *d*, *n*, *s*, *t*, *v*, *l* előtt stb., majd hasonló mnemotechnikai segédverset közöl szóbeljei magánhangzók hosszúságáról.²¹

¹⁹ Jacobus Nigri Campidonius nélkülözhetetlen használati utasítása csak az 1524. évi bécsi kiadásban szerepel: Petri a ROSENHEIM, *Mnemosinon Bibliorum Memoriale*, a Conrado Boio Monoreo editum, Viennae Austriae, Ioannes Singrenius, 1524, sig. o1r–p2r. (OSZK Ant. 7249) Rosenheim művéről és szövegének posztumusz összekapcsolásáról a képes bibliai Blockbuchokkal l. Jean Michel MASSING, *From Manuscript to Engravings. Late Medieval Mnemonic Bibles*, in *Ars memorativa. Zur kulturgeschichtlichen Bedeutung der Gedächtniskunst 1400–1750*, kiad. Jörg Jochen BERNS, Wolfgang NEUBER, Tübingen, Niemeyer, 1993, 106–108.

²⁰ *Disticha Novi Testamenti materiam et ordinem capitulorum cuiusque libri per literas initiales indicantia*, Brassó, Honter, 1541 (RMNy 45) uaz, uott, 1545, (RMNy 60).

²¹ Valentinus ECKIUS, *De versificationis arte opusculum*, Krakko, Vietor, 1515, 16r. Két későbbi kiadása (1521, 1539) is tanúsítja, hogy Eck folyamatosan használta a művet az oktatásban. A műről l. Daniel ŠKOVIERA, *Das humanistische Lehrbuch De versificationis arte opusculum von Valentinus Ecchius Lindaviensis*, Graecolatina et Orientalia, 17–18(1985–86), 52.

Az első valódi, képeken alapuló *ars memoriae*-emlék, amely Magyarországhoz köthető, egy *ars praedicandi* keretében található meg (1. ábra). Borsa Gedeon fedezte fel, hogy az Országos Széchényi Könyvtár egyik 1473-ban kiadott ősnymtatványában egy különös, főképp foglalkozás- és állatneveket tartalmazó táblázat mellett magyar nyelvű bejegyzések találhatók, és ezért nyelvemlékként ismertette a szöveget.²² A kötet útja Borsa alapos kutatásainak köszönhetően nyomon követhető: a gyöngyösi ferences könyvtárból került a Széchényi Könyvtárba, 1551-ben pedig egy zólyomlipcsei Gallus nevű (talán ferences) barát tulajdonában volt. A magyar szavak jóval korábban, 1500 körül kerülhettek a könyvbe. Maga a rövid értekezés egy a párizsi egyetem doktorainak tulajdonított, szemlélődési módszertan (*ars et modus vitae contemplativae*) és egy *ars praedicandi* között található. A szöveg környezete a kötetben arra utal, hogy prédikátorok számára kívánt segédkezet nyújtani a prédikáció előadásához. A szöveg szorososan a Herenniusnak ajánlott retorika hagyományos nyomvonalán halad, és azonosítani lehet a Henrik mesternek (Magister Hainricus) tulajdonított *arsszal*, amely 1447 körül keletkezhetett, és amelyet az újabb kutatás az itáliai és német értekezések közti összekötő kapocsnak nevez.²³ A természetes és a mesterséges emlékezet szokásos megkülönböztetése után azt az állítást veti fel és tulajdonítja Szent Tamásnak, hogy az emlékezet nem más, mint egy könyv. Többféle könyv létezik ugyanis: 1. olyan, mint a laikusok könyvei, amelyekbe tartozásaikat jegyzik, 2. mint a festők könyvei, pl. a templomok falán a mártírok ábrázolása, 3. a klerikusok könyvei, amelyek jobbakké az előzőknél: megtörtént eseményeket írnak le, amelyeket fejben tartani nem lehet, 4. és végül a képzelet könyve, amelyet az elmében képzeletünk (*liber imaginacionis in mente constructus*). Az utóbbi, a képzelet könyve nem más, mint maga az *ars memorandi*.²⁴ Mindegyik könyvtípusnak van anyaga és formája: az *ars memorandi* esetében az anyag a *loca*, tehát a helyek, a forma pedig a képek. „Az emlékezet mestersége nem más, mint egy képzeletbeli könyv, amelyet az elmében hordunk össze (*compilatus*).” Attól függően, hogy mit szeretnénk memorizálni, más-más metódus szerint kell eljárunk: az ismeretlen neveket hasonló nevű ismerőseink képével

²² OSZK Inc. 1243, 12r–14r. BORSA Gedeon, *Egy 1500 körüli latin–magyar szójegyzék*, Magyar Nyelv, 1954, 201–202. Azóta Tarnai (*i.m.*, 159 – a kötet *ars praedicandi*-ja kapcsán) és Mészáros István említette meg a kötetet (*Középkori hazai iskoláskönyvek*, MKsz, 102(1986), 129. Mészáros az iskolai oktatáshoz kapcsolta a művet, de ez számomra nem egyértelmű: inkább praktikus prédikatori segédkönyvvel van dolgunk, mint iskolai tankönyvvel. A kiadvány másik magyarországi példánya (Esztergom, Érseki kt. S. I. a. I. 30) korabeli szláv bejegyzéseket tartalmaz, de elképzelhető, hogy szintén magyarországi eredetű.

²³ HEIMANN-SEELBACH, *i.m.*, 50–54, 254.

²⁴ „Vnde patet quod adiutorium memorie nichil aliud est quam liber. Pro quo ulterius notandum quod liber est multiplex: quidam est liber laycorum sicut scriptura in parietibus per quam ipsi deueniunt in cognitionem seu memoriam debitorum. Alius est liber pictorum sicut sunt ymagines in ecclesys representantes passiones martirum. Alius est liber clericorum qui est melior predictis in quo inscribuntur acta et historie, que ex labilitate naturalis memorie retineri non possunt. Alius est liber ymaginacionis in mente constructus: qui ars memorandi vocatur.” ... „Vnde patet secundum Tulium et omnes autores, quod Ars memorandi nichil aliud est quam liber ymaginarius in mente hominis compilatus.”

jegyezhetjük meg, a dolgok akcideniciáit (külső tulajdonságait) pedig ugyanabban az akcideniciában részesülő tárggyal, pl. a fehér színt fehér dolgokkal (mint a hattyú vagy tej). Ha hosszabb történetet, vagy teljes beszédet akarunk megjegyezni, articulásokra kell tagolni, és egyenként memorizálni, míg az ismeretlen szavakat és neveket betűzéssel, illetve szótagolással kell felírunk elménkbe. Az értekezést a már említett, magyar glosszákkal ellátott táblázat zárja, amelyben öttagú csoportok fedezhetőek fel: négy foglalkozásnév vesz körül egy-egy állatnevet, és összesen tíz ilyen csoport van. Már a Herennius-retorika is azt tanácsolja, hogy ötös vagy tízes csoportosításban helyezzük el elménkben a képeket (3, 32) – minden bizonnyal azért, hogy segítségül hívhassuk az ujjon számolást is. Az állatok és a foglalkozások közt nem áll fenn szorosabb kapcsolat, és nincsenek ábécérendbe se rendezve: ennek ellenére az öttagú egységek egy-egy központban álló állattal a képcsoportok gyanánt szolgálhattak az egész ábrán, amely maga volt a locus, azaz a hely. A magyar glosszátor leginkább a magyarul nehezebben értelmezhető szavakat hagyta el (*histrío* - színész, *dimicator* - viador, *lictor*, *componator*-békítő?, *mango* - rabszolgacsiszár), de a jokulátor például szerepel (pakocsáló), a középpontban álló állatneveket pedig mind leírta magyarul. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha ezt a táblázatot egy olyan kiterjedt városszerűen kiterjedt locusnak fogjuk fel, mint amelyet Johann Host von Romberch 1533-ban kiadott, gyakran idézett *Congestorium artificiosae memoriae* című értekezésében találunk (2. ábra).²⁵ Az értelmezéshez némi segítséget nyújt az értekezés egy prágai kéziratos példánya: itt az ötös szócsoportok tollvonallal is egybe vannak kapcsolva, és az első csoport mellett a „1a[=prima] camera” megjegyzés olvasható (3. ábra).²⁶ Így már érthetővé válik a táblázat után következő magyarázat: „Ami először is a helyeket illeti, ha tehát helyeket akarsz elképzelni, vegyél egy létező épületet sok szobával; ha lehetséges, például a hálórészt egy kolostorban, és úgy, ahogy a szobák vannak egy sorban, mert így könnyebb lesz megjegyezni a sorrendet. Ekkor mindegyik szobában vagy cellában jelöld meg a négy sarkot és az ajtót: ezután mindegyik sarokra helyezz el egy képet, pl. mesterembert tetszésed szerint, az ajtóra pedig egy vadállatot, és akkor mindig ötösével lesznek, tehát a számolás és a sorrend is egyszerűbb lesz.”²⁷ Hasonló módon, egy kolostor részeit javasolja locusként egy 1440 előttről származó mondse-ei értekezés (Bécs, ÖNB, Cod. 3011), de ott nem csak a cellákat, hanem többek között a kaput, lépcsőt, konyhát, termet, kemencét, ciszternát, kápolnát, kerengőt is be lehet népesíteni képekkel (*porticus, scalae,*

²⁵ Johann HOST von Romberch, *Congestorium artificiosae memoriae*, Velence, Melchior Sessa, 1533, ??? (OSZK Ant. 5313.)

²⁶ Prága, Národní knihovna, I. G. 11a, f. 29r. Az állatnevek mellé pedig a hagyományos „custos” megnevezés van odajegyzve: az egyes állatok az adott hely őréként szerepelnek (*custodes locorum*).

²⁷ „Quantum ergo ad primum de locis, si ergo loca sumere velis, accipe unum domum realem cum variis cameris, et si fieri potest accipe dormitorium in uno claustro et ratione illius quia cellae sunt in una riga, et sic ordo facilius erit. Tunc in qualibet camera seu cella nota quatuor angulos cum una ianua, quibus sumptis imprime cuilibet angulo unam ymaginem aut artificem iuxta tuum placitum, semper in ianuam unam feram, et tunc fere designabunt quinarios, tunc numerus et ordo facilius erunt.”

coquina, sala, claustrum, fornax, cisterna, hortus, capella, oratorium, camera, ambulatorium).²⁸

A 15. század végére a helyen és képeken alapuló módszertan olyannyira széles körben terjedt el, hogy megjelentek kritikusi is, akik saját, jobbnak tartott metódusukkal próbáltak tanítványokat szerezni. Ezek közül a legjelentősebb Conrad Celtis *Epitome rhetorices*ában található (4. ábra).²⁹ Celtis, mint ismeretes, talán valamikor 1489 körül, majd 1497-ben bizonyosan járt Budán, ahol megszervezte a *sodalitas Danubianát*, élén ifj. Vitéz Jánossal, bár minden bizonnyal nem valós működő intézményt, hanem inkább egy virtuális, de szükség esetén feléleszthető kapcsolathálózatot kell értenünk e név alatt.³⁰ E két időpont között, 1492-ben, amikor az ingolstadtí egyetemen retorikát kezdett tanítani, jelentette meg „Cicero mindkét retorikájához”, azaz a Herennius-retorikához és a *De inventionehoz* írt összefoglaló füzetét, amelyben egy külön fejezetet, két oldalt szentelt az ars memoriaenek. Ebben elutasítja az általa túl bonyolultnak ítélt *locus-* és *imagines*-tant, ahogyan azt az eljárást is, hogy az egyes betűket különféle mesterségek szerszámaihoz hasonlítják, és ezeket kell képként megjegyezni. Ezek helyett az ábécé segítségével történő memorizálást ajánlja, amely, mint mondja, „a maga természetes sorrendjében” (*servata earundem naturali ordine*) könnyen megmarad a lélekben. Celtis elképzelése szerint az ábécé betűi alá beosztott, az adott betűvel kezdődő, általa kitalált öt-öt szót kell memorizálni, és ezek lennének a képek. Ez az eljárás nem újdonság, hiszen már egy korai értekezés is azt javasolja, hogy az ábécé minden betűjéhez tanuljunk meg egy verssort, amely öt szót tartalmaz, és ezeket helyezzük el az adott betű számára kialakított szobában.³¹ Celtis azonban nem a betűket képzelel el helyként, amelyben az öt szó lenne az öt kép, hanem minden mássalhangzóhoz rendel öt szót, amelyekben a második betű más-más magánhangzó (a, e, i, o, u). Újítságának lényege, hogy az öt magánhangzót egy-egy témához köti: a vallásiakat az A-hoz (*abbas*), az igazságszolgáltatást a lovaghoz (*eques*), a csalással kapcsolatosakat az I-hez („mivel az *institor*nak, az adószedőnek, főképp csalással van dolga”), a peres ügyeket az O-hoz (*officialis*), a pénzügyi gondokat az U-hoz (*usurarius*).³² Ezt

²⁸ Roger A. PACK, *A Medieval Explicator of Classical Mnemonics = Studies in Latin Literature and Roman History*, ed. Carl DEROUX, vol. II, Brüsszel, Latomus, 1980, 515-530, itt 522. (Collection Latomus 168.)

²⁹ Celtis e művéről I. Franz J. WORSTBROCK, *Die Brieflehre des Konrad Celtis. Textgeschichte und Autorschaft = Philologie als Kulturwissenschaft. Festschrift Karl Stackmann*, kiad. L. GRENZMANN et al., Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1987, 242–270 és SEELBACH-HEIMANN, *i.m.*, 133–135.

³⁰ FÓGEL József, *II. Ulászló udvartartása*, Budapest, MTA, 1913, 82; KLANICZAY Tibor, *A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete*, Bp., Balassi, 1993, 50–77; RITÓÓKNÉ SZALAY Ágnes, *A veszprémi Camena = „Nymppha super ripam Danubii”*, Bp., Balassi, 2002, 137-145.

³¹ Roger A. PACK, *An Ars memorativa from the late Middle Ages*, Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen Âge, 54(1979), 234. „Asperges, agnus, anulus, alembicus, arcus, / Bombix, bacile...” stb. Így az első szoba berendezése egy szenteltvíztartó, bárány, gyűrű, lombik és íj, ehhez társíthatjuk az emlékeket.

³² Conradus CELTIS, *Epitoma in utramque Ciceronis rhetoricam cum arte memoratiua noua, et modo epistolandi utilissimo*, 14r–v.

követően pedig a mássalhangzók sorrendjében halad, b-a, b-e, b-i, b-o, b-u, c-a stb. sorrendben, és azt ajánlja, hogy az általa összeállított szólistához mindenki társítson magában megfelelő képeket. Ő maga a magánhangzók után csak az első két kombinációt mutatja be, így a *b-a-lneator*, tehát fürdős szót jegyezzük meg, ha piszkos emberekről beszélünk, a *b-e-gutta*, begina szót (ebből származik *bigott* szavunk), ha babonáról van szó, s így haladhat mindenki kedve szerint tovább. Celtis az összes mássalhangzóhoz rendel öt, meglehetősen különleges latin szót (a k betűnél latin híján németet vagy görögöt, pl. küress – páncél, kacademon, sőt vegyesen görög-németet: kerkitektor), képeiben pedig érvényesülnek a korabeli társadalmi sztereotípiák, ha figyelembe vesszük az első öt magánhangzó tematikus jelentését (pl. y + e/eques azaz iustitia/: Yesus; y + u/usura/: yudeus). A memorizálás során ezek az elemek adják a képeket és ezekből építhetjük fel saját magunk a helyeket.

Celtis műve mai szemmel nézve nem látszik praktikusnak, és újításai kifejezetten önkényesek, figyelembe véve, hogy tulajdonképp csak egy alfabetikus szólistát ad az olvasóinak, amelyet azok tetszésük szerint tölthetnek fel jelentésekkel. Ennek ellenére ábécés memóriarendszere jelentős népszerűsége és közismertségre tett szert azáltal, hogy átalakított kivonata bekerült Gregor Reisch híres *Margarita philosophica* novájába, amely a 16. század első évtizedeiben az *artes liberales* legnépszerűbb iskolai összefoglalása volt. Celtis rendszerét azonban leegyszerűsíti a *Margarita* kompilálója: eltűnik a tematikus kapcsolat a jelölő és jelölt, a megjegyzett szó és a megjegyzendő dolog között, ezek helyét egyszerű kettős alfabetikus rend veszi át, amelybe visszakerül az öt magánhangzó is. Így az adott szót-fogalmat azzal az ajánlott képpel kell megjegyezni, amellyel kezdőbetűje és első szótagjának magánhangzója megegyezik (tehát pl. a 'facultas'-t a 'faber'-rel; Celtis *balneator*a pedig nem a mocskos emberekre, hanem a *ba-* kezdetű szavak megjegyzésére jó), viszont a mű nagyrészt átveszi a Celtis által megadott szavakat a betűkombinációkra.³³

Nem tudjuk, hogy Celtis művét sokan olvasták-e Magyarországon, de egy olvasója bizonyosan volt. A wrocławui Ossolineum könyvtárában található egy kézirat (Ms. 734/I),³⁴ amelyre Rafał Wójcik hívta fel a figyelmet.³⁵ A kézirat

³³ Gregor REISCH, *Margarita philosophica*, Strassburg, Johannes Grüninger, 1508, sig. Q3v–Q4v. (BEK Ant. 0344)

³⁴ *Katalog rękopisów Biblioteki Zakładu Nar. Im. Ossolińskich*, szerk. W. KĘTRZYŃSKI, Lwów, 1898, 231–232. A kézirat tartalma: f. 1r–31v: Liber de causis, 31v–60r: Liber sapientis David Iudaeorum rabi. (Cracouie, 1505); 62r–79r: Memoriale rerum naturalium diffcilium (=Liber Alexandri de intelligentiis; in studio Cracoviensi, 1493); 81r–95r: Tractatus de esse et essentia per Iohannem de Nova domo compilatus (in studio Cracoviensi, 1494); 98r–110r: Libri duo de intellectu et intelligibili; 111r–132r: Liber de esse et essentia („In bursa philosophorum studii Cracoviensis sub anno Domini 1478”); 135r–142r: Conclusio qua ipse Bohetius suas concludit hebdomadas (1502); 143r–164r: De angelis; 168r–171r: De memoria artificiali; 174r–200r: Iacobi Publicii Florentini ars memoriae; 200v–207r: De arte iuvandi memoriam, De literis et numeris, Chartae lusoriae, Modi et tempora verborum.

tartalmaz egy négylapos memóriártekezést (168r–171v), amely explicitje szerint 1504-ben Vácott („1504 Wacie in profesto trinitatis”) lett befejezve. A kézirat másolója és tulajdonosa egy bizonyos Valentinus Werner de Grünberg /de Monte Viridi³⁶ volt (a helység Sziléziában van, ma Zielona Góra), aki több memóriártekezést és kártyát is beleírt ebbe a kéziratba 1478-tól kezdve 1505-ig, nagyrészt Krakkóban. A krakkói matrikulák szerint Valentinus 1478-ban lett baccalaureus, és 1493-ban szerezte meg a magisteri címet ugyanott. Az élete további részletei tisztázásra várnak még: a német *Verfasserlexikon* korábbi kiadása azonosította őt egy bizonyos ágostonos szerzetessel, Bruder Valentinnal, aki asztrológiai prognosztikonokat szerkesztett a 15. század végén Boroszló környékén; de ő csak 1496/97-ben kezdte magát baccalaureusnak nevezni, ezért a lexikon új kiadása szerint nem lehetett azonos az ekkor már magister Valentinus de Grünberggel.³⁷ Ezzel szemben a Váchoz köthető Valentin de Grünberg 1502-ben jelentetett meg egy asztrológiai *Practicát*, és ebben állítólag váci kanonoknak (*canonicus Vaciensis*) titulálta magát.³⁸ Tehát valószínű, hogy 1502, a *Practica* közzététele, és 1504, a memóriártekezés lemásolása között Vácott tartózkodott és ott kanonok volt Báthory Miklós püspöksége alatt: talán a „gymnasium illustre”-ben tanított, amelyről egyébként nem sokat tudunk. A neve a váci püspökség és káptalan e korból fennmaradt kisszámú dokumentumaiban sehol nem bukkan fel, és 1505-ban már újra Krakkóban írt be egy szöveget az említett kéziratba.

Az 1504-ben, Vácott lemásolt szöveg valójában nem más, mint Conrad Celtis memóriatraktátusának kissé átalakított változata (5. ábra). Valentin egyrészt elhagyta az értekezés szerzőjének nevét, másrészt pedig az értekezés elejére másolt egy rövid bevezetőt, amely arról szól, hogy az emberek általános törekvése az, hogy mesterségesen javítják természetes adottságaikat: ahogy a paraszt öntözi a földet a jobb termésért, és mindnyájan házat építünk, hogy ne essen ránk az eső, így az emlékezetünk természet által adott képességein is érdemes fejleszteni. Ez a gondolat az egyik legnépszerűbb, „Memoria fecunda Deus Pater” kezdetű memóriártekezés második bekezdésében is szerepel, és Valentin szövege néhány

³⁵ Rafał WÓJCIK, *Opusculum de arte memorativa Jana Szklarka. Bernardyński traktat mnemotechnyczny z 1504 roku*, Poznań, Biblioteka Uniwersytecka, 2006, 65–66. Vö. HEIMANN-SEELBACH, *i.m.*, 117.

³⁶ WÓJCIK, *i.m.*, 65.

³⁷ L. *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*. Hrsg. von K. LANGOSCH, Bd. IV, Berlin 1953, p. 668 és Francis B. BRÉVART, F. J. WORSTBROCK, *Bruder Valentin OESA, Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*, begründet von Wolfgang STAMMLER, fortgeführt von Karl LANGOSCH, hrsg. von Burghart WACHINGER, Gundolf KEIL, Kurt RUH, Werner SCHRÖDER, Franz Josef WORSTBROCK, Bd. 10, Walter de Gruyter, Berlin, New York, 1999. cc. 155–156.

³⁸ A kötet fellelhetetlen, nem szerepel a 16. századi német nyelvterületről származó kiadványok adatbázisában (VD16), de Karl SUDHOFF hivatkozása (*Deutsche medizinische Inkunabeln. Bibliographisch-literarische Untersuchungen*, Leipzig, Barth, 1908, 259) megbízhatónak látszik. Az adat szerint, amely Konrad Häblertől (a német ősnymotatvány-összkatalógus alapítójától) származik, ebben az 1502-es *practicában* „magister Valentinus, canonicus Vaciensis”-nek, „Valentinus de Viridi Monte”-nak nevezte magát, és Budán is praktizált. Häbler még nem ismerhette ezt a wrocławai kéziratot, információi mégis egybevágnak a kéziratban találhatóakkal.

helyen parafrázisszerűen vagy szó szerint egyezik e jóval korábbi, 1425-ből, Bolognából származó értekezéssel:³⁹

[N]emini dubium est naturam arte iuuari, ad quod credendum quotidiana edocemur experientia: propter enim vite commoditatem varia artificia humaniter adinuenta sunt: [...] (ut mille manualia (?) obmittantur exempla) agricola arte terram sulcat seminat et ipsam irrigat ut fecundior: cum fenore ager sibi fructum afferit (!) arte preterea extruuntur edificia vt mortale genus ab imbris et celi calamitatibus esset securum. Codices insuper exarantur vt que a memoria nostra labili decurrunt: per eos in presencias sciencias nobis commiscentibus devenirent, pariformiter hoc in spiritualibus reperitur vt per quasdam ymagines loca et per inscripciones memoria potest secundaria natura ipsam noster animus firmius inscripta [...] retinere: quare naturam arte posse iuuari manifestum est. Ego propositum multis ambagibus ...⁴⁰

Sapientum tradit auctoritas – et ad experiendum nos cottidiana cogit necessitas, quod ars adiuvat naturam in corporalibus et spiritualibus, propter enim commoditatem vite corporalis tam varia artificia manualia sunt inventa, et ubi deficit natura, supplet artificium.[...] Nam primo, propter cibum contra famem agricola terram sulcat arte, seminat et runkat, plantat et rigat, ut terra fructum afferat, incrementum tamen Deo dante. [...] Tercio, pro tegumento nature nostre a sole et a pluvia, arte fiunt edificia et ad hominum usum varium varia instrumenta. [...] Quinto, per scriptores libri manuales, tamquam quedam memorialia, nostre memorie labili, que natura non valet, arte coaptantur.⁴¹ (*Memoria fecunda*, Bologna, 1425)

A bevezetőt követi Celtis első félmondatának elhagyásával a bécsi humanista *ars*ának szövege, majd a szöveg végéhez is hozzáfűz egy mondatot és egy verset. Valentin minden biztonnal használni is kezdte Celtis módszerét, ugyanis a Celtis-féle ábécé szavaihoz saját asszociációit kapcsolta egészen az M betűig, úgy, hogy még a Celtis-féle első hét elemet sem őrizte meg. Az *abbas* (apát) Celtisnél *religio*, nála *castitas* (tisztaság), de az *eques* (lovag) már *iustitia* (igazság) helyett rablást (*rapacitas*), a hivatalnok (*officialis*) pedig idézést (*citacio*) jelent per (*lis*) helyett. A fürdős koszos ember helyett sápadt jelentésű lesz (*pallidus*), Celtis bigott beginája pedig a civakodást (*rixa*) idézi fel. Ahogy Celtis mondja: „az emlékezésen sokat javít, ha ismerjük a világ dolgait”, és Valentin ennek megfelelően járt el, amikor a képek jelentéseit saját asszociációi szerint módosította.

A kézirat több más okból is különösen érdekes: egyrészt, mert az említett rövid értekezésen kívül tartalmazza a spanyol Jacobus Publicius terjedelmes *ars memoriae*ját, másrészt, mert több színes, illusztrált memóriakártya is található

³⁹ Ez utóbbi értekezésről l. HEIMANN-SEELBACH, *i.m.*, 28–34. Heimann-Seelbach szerint létezik egy rövidebb, átdolgozott változata is ennek a bevezetőnek, ehhez azonban nem jutottam hozzá. A Seelbach által említettekén túl a mű egyik olomouci kézírata (SVK., M. I. 271, 2v–15r) is a Pack által közreadott hosszabb verzióval azonos.

⁴⁰ Innen következik Celtis szövege. Wrocław, Ossolineum, Ms. 734/I, 168r.

⁴¹ PACK, *An Ars...*, 229. Heimann-Seelbach szerint a 'Memoria fecunda' nyomán ezt a bevezetőt hagyományozza az 'Attendentes nonnulli philosophie professores' incipitű *ars* is. (HEIMANN-SEELBACH, *i.m.*, 40.)

benne. A 205v–206r oldalpáron a főnévragozás hat esetének képét találjuk (6. ábra).⁴² Ezt követően két kép pedig az igeragozást összegzi. Az első képen (206v: „Item verba illius vel alterius modi temporis et persone verbi activi. Modi tempora et persone notantur in hac ymagine viri subnotata”, 7. ábra), amely az aktív igeragozás ragjait csatolja egy meztelen, karddal átszúrt lábú férfi végtagjaihoz („Ymago verbi activi temporum omnium”), jól megfigyelhető a meglepetés igényének mechanizálódása: számos memóriaképen tűnik fel a korban a lábát karddal átvágó ember, mint meglepő, csodálatos, könnyen megjegyezhető elem – itt azonban értelmi funkciója egyáltalán nincs. Arra gondolhatnánk esetleg, hogy a passzív igét jelöli, azonban épp ellenkezőleg, az aktív igeragozás képében szerepel. Megtaláljuk ugyanezt a motívumot az ismeretlen szerzőtől származó, képekben rövidített Evangéliumban (1470 körül, *Figurae Evangeliorum*), pl. Márk evangéliumának második képében (8. ábra)⁴³ vagy Thomas Murner logikai szabályokat ábrázoló képgyűjteményében (9. ábra).⁴⁴ A *Figurae Evangeliorum* képen az oroslán (=Márk) bal lábán átdöfött hatalmas tű Márk 10. fejezetére, a gazdag ifjú példázatára, a teve és a tű hasonlatára utal, így tehát ez a félelmet-megdöbbenést keltő elem, az átszúrás nem kapcsolódik közvetlenül a megjegyzendő anyaghoz, csak az emlékezést segíti. Thomas Murner képe a minőség fogalmának definícióját tartalmazza, és ennek négy modusa, meghatározó jegye közül a harmadik az elszenvedhető minőség (*passibilis qualitas*), másnéven szenvedély (*passio*). Murner képében logikus asszociáció a lábon átszúrt kard, az elszenvedett szúrás kapcsolata a szenvedéllyel, a passzív minőséggel („*transfixo gladio passionem vel passibilem qualitatem* [intelligas]”), ezzel szemben Valentin von Grünberg ragozási táblájában inkább esetlegesnek tűnik ez az elem. A karddal átszúrt láb itt már jellegzetes, konvencionálissá vált nem-konvencionális eleme a késő középkori ars memoriae-nak, amelynek eredeti funkciója, a meglepetés, a sokszori felhasználással elveszhetett. Nem kizárt, hogy Valentin találkozhatott krakkói tanulmányai során a szintén Krakóban tanuló és tanító Murnerral, akinek az egyetem, és azon belül Ioannes de Glogovia (Glogaui János), a híres professzor, 24 magyar arannyal jutalmazott módszerének

⁴² „De casibus. Sex in singulari numero, et sex in plurali numero. Ymago nominativi singularis crato modo se habet. Ymago genitivi singularis inclinat genua et superiusque habeat puerum in ante. Ymago dativi portavit et exponat pecuniam et det. Ymago activi singularis quiescat in pectore et habeat aucam. Ymago vocativi amuet et digitis ad se vocet. Ablativus quiescit in dorso et affert ras.. In plurali in nominativo et obliquis ymagine cum istis gestibus duces fiunt ut numerus pluralis habet duas ymagine crato modo stantes genitivos duas inflexas ad genua etc.”

⁴³ *Figurae Evangeliarum*, Pforzheim, Thomas Anshelm, 1502. (OSZK Ant. 2903.) Modern kiadása: *The medieval craft of memory, An anthology of texts and pictures*, ed. Mary CARRUTHERS, Jan M. ZIOLKOWSKI, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2000, 277.

⁴⁴ Thomas MURNER, *Logica memorativa. Chartiludium logice*, Strassburg, Schürer, 1509, sig. f2v–f3v. (BEK Ant. 0378) Már egy korai, Lübeckben névtelenül kiadott *Artis memorandi precepta* (Lukas Brandis, c. 1478) is azt tanácsolja, hogy a passzívum megjegyzésére gyötrelmes dolgokat asszociáljunk („delectabile et mirabile activum, flebile passivum”, f. 3r).

kifejlesztéséért és oktatásáért.⁴⁵ A második képen (207r: „Modi tempora et persone notantur in hac ymagine mulieris”, 10. ábra) pedig egy meztelen felsőtestű nőt látunk, akin a passzív ragozás alakjai szerepelnek („Ymago verbo passivi”). Itt talán az nyújthatott segítséget a memorizációhoz, hogy a hölgy meztelen volt. Érdekes módon mindkét képen csak az egyes számú alakokat tüntette fel Valentinus.

A kézirat másik fontos része Jacobus Publicius spanyol származású vándorhumanista műve, aki 1482-ben megjelent retorikájához illesztette viszonylag terjedelmes ars memoriaeját. Az értekezést 1460 körül írhatta, és egész Európában terjesztette, legalább nyolc európai egyetemen tanított, így 1468-ban Bécsben, 1469-ben pedig Krakkóban.⁴⁶ Nagyrészt ő is a hereniusi szabályokat és a szótagolós memorizálást ajánlja, de ami újdonság, az a nagyszámú metszet és illusztráció a kiadásokban. Nála jelennek meg először a betűket jelképező szerszámok képei (ez az, amit Celtis – mint láttuk – ostobaságnak minősít tíz év múlva), és ő is számos kész, rögzített képrészletet ajánl: tehát a császár mindig legyen országalma, a király korona, Herkules bunkója a bátorság, az asztrolábium az asztrológiát jelenti. Ugyanezek a képek későbbi értekezésekben is feltűnnek, mint majd látni fogjuk.

Celtis memóriatana Valentinus de Monteviridi-t követően is eleven hatással volt a közép-európai régió kultúrájára: erről tanúskodik Johannes Cusanus (Johann Enclen de Cusa) 1514-ben, Bécsben, Singreniusnál és Vietornál megjelent *Tractatus artificiose memorieje*.⁴⁷ A szerzőről nem sokat tudunk: egyike volt azoknak a vándorhumanistáknak, akik Európa több egyetemi városában próbáltak szerencsét tanaik terjesztésével (ahogy ezt láttuk pl. Jacobus Publicius esetében is). Cusanus felbukkant a koppenhágai egyetem tanáráként, ahol mnemotechnikát oktatott,⁴⁸ majd 1529-ben a krakkói egyetemen volt „lector artificiose memorie”.⁴⁹

⁴⁵ Glogauai János igazolását erről I. MURNER, *i.m.*, sig. N5r. Glogaui Jánosról I. Mieczysław MARKOWSKI, *Filozofia przyrody na Uniwersytecie Krakowskim w drugiej połowie XV wieku*, Varsó, PAN, 1983; és uő., *Astronomica et astrologica Cracoviensia ante annum 1550*, Firenze, Olschki, 1990.

⁴⁶ Agostino SOTTILI, *Note biografiche sui petrarchisti Giacomo Publicio e Guiniforte Barzizza e sull'umanista valenziano Giovanni Serra = Petrarca 1304–1374. Beiträge zu Werk und Wirkung*, kiad. Fritz SCHALK, Frankfurt am Main, Klostermann, 1975, 270–286, itt 270–273. Sottili monográfiáját (*Giacomo Publicio*, Barcelona, 1985) nem láttam.

⁴⁷ A szerzőt és a rendkívül ritka nyomtatványt Seelbach-Heimann egyáltalán nem említi, és szerzője nem szerepel a *Verfasserlexikon*ban sem, életrajza még feltárandó. A szöveg példánya: OSZK Ant. 10008. Cusanusnak 1514. márc. 22-én jelent meg ez a műve Bécsben, majd július 11-én *Algorismus linearis proiectilium* című rövid matematikai összefoglalója, szintén Hermann Buschius ajánlásával. Tisztázandó még a szöveg viszonya egy másik humanista, Georgius Sibus *Ars memorativájával* (Lübeck, 1497). Az 1497-től Greifswaldban tanító híres jogász, Petrus Ravennas (aki a 'de Memoria' melléknevet kapta, mivel memorizálta a teljes *Decretalét* összes glosszájával) *Phoenixével* (1491) a szöveg csak néhány ponton mutat hasonlóságot.

⁴⁸ Henning MATZEN, *Kjøbenhavn's universitets retshistorie, 1479–1879*, Koppenhága, J. H. Schultz, 1879, I. k., 192.

A mű, amely a neves münsteri humanista, Hermann Buschius (von dem Busche), Hermann Trebelius és Cusanus egyik tanítványa, Eberhard Verberius Dantiscus (Eberhard Ferber) ajánló verseivel jelent meg, minden bizonnyal Bécsben adott emlékezőtechnikai órájára jelent meg tankönyvként: erről tanúskodnak a budapesti példány margójának a szöveget végigkísérő jegyzetei.⁵⁰ A művet nemcsak azért érdemes röviden ismertetni, mert elképzelhető, hogy a bécsi egyetemen hallgatói között magyarok is voltak, hanem mert rendszere különlegesen ötvözte a helyeken és képeken alapuló felfogást Celtis alfabetikus rendszerével. A matematikát is tanító Cusanus absztraktabb házakat képzelt el, mint kortársai, és ezzel megelőlegezte azokat a későbbi, geometrikus szerkesztésű memóriatáblákat, amilyent például Bem tábornok is használt. Cusanusnál nagyobb, közepes és kisebb helyek tartalmazzák a képeket.⁵¹ Tanácsa szerint a nagyobb házakban öt közepes ház lehet, ezekben pedig öt kisebb, és ezekben pedig egyenként öt kép; a négszögletes szobában minden sarokban egy, és egy közepén, ahogy azt már Henrik mester értekezésében is láttuk (11. ábra). Ha nem négszögletes, hanem háromszögű szobákat teremtünk képzeletünkben, akkor ennek megfelelően négy kép lehet egy helyen, de nem utasítja el azt sem, hogy hétágúan szétágazó fákat és ágakat képzeljünk el, vagy hogy állatokat vizionáljunk ötös csoportokban. Celtis, ahogy említettem, elutasította a lokális felfogást, és helyette egy asszociatív ábécé képekké rendezését tanácsolta – ez azonban nem akadályozta meg Cusanust abban, hogy átvegye Celtis ábécébeli szavainak nagy részét. Celtis öt magánhangzója (Cusanusnál: *abbas, eques, illuminator, organista, usurarius*) itt nem asszociál semmire, csak egy előre elkészített szellemi könyv (*liber mentalis*) váza. Az öt elemet a Celtisnél is látott betűkombinációkkal (*b-arbitonsor, b-e-gitta, b-i-bulus* stb.) lehet sokasítani, és ennek az öt nagyobb helynek alárendelt elemekkel benépesíteni, ezek a képek azonban nem asszociatívak.

Valentinus de Monteviridi az egyetlen nevesíthető használója az *ars memoriae*nek a középkori Magyarországon. Egy kitérő erejéig azonban érdemes megemlékezni egy másik rokon technikáról is, amely a középkor végén éledt fel, és az *ars memoriae*hez hasonlóan arra törekedett, hogy egy elvont gondolatot valós, fizikai jelenség révén idézzon fel mentálisan. Ez a technika a számok

⁴⁹ WÓJCIK, *i.m.*, 80. A krakkói egyetem oktatóinak névsora szerint „Johannes Kusanus Petri Henklen de Kusan d. Triverensis, magister Coloniensis” 1529-re már hét ország tizenkilenc egyetemén tanított, és huszonnégy éven keresztül vándorolt Európa országaiban.

⁵⁰ A helyzetet tovább bonyolítja egy wolfenbütteli kézirat (Wolfenbüttel, Ms. 125.2. quod 2f.) névtelen *ars memorandi*-értekezése, amely szintén Hermann Buschius epigrammájával kezdődik, és valójában nem más, mint Cusanus 1514-ben megjelent értekezésének vázlata. Azonban az első lapon olvasható bejegyzés („Memorandi tractatus per venerabilem virum Magistrum Michaellem de arce draconis traditus incipit”) az amúgy teljesen ismeretlen Michael de arce draconis nevezi meg szerzőként, a szövegvégi kolofón szerint pedig 1505-ben, az erfurti egyetemen másolták a szöveget (6r: „finis huius artis in Erfordiensis studio Anno dm mdquinto”). Cusanus korábbi életpályája nem ismert kellő mértékben ahhoz, hogy meg tudjuk állapítani, vajon az ő tanítása jutott-e el Michaelhez, vagy fordítva.

⁵¹ A háromféle nagyságú helyek (*loci maximi, maiores, minores*) megkülönböztetése már korábbi, névtelen értekezésekben is felbukkan (vö. HEIMANN-SEELBACH, *i.m.*, 125.)

kézjegyekkel való mutatása, a Beda-féle kézjegyek voltak, amelyek nyomán a XII. században Guido d'Arezzo megalkotta a Guido-féle zenei kézjegyeket. Augustinus Moravustól, II. Ulászló sokáig Budán tartózkodó humanistájától fennmaradt egy levél, amelyet még 1493-ban, padovai tanulmányai idején, hazatérte előtt intézett a királyhoz.⁵² Az episztola első felében a király humanista érdeklődését magasztalja, Nagy Sándor, Scipio Africanus, Caesar és Augustus tudományos és költői hajlamait említve párhuzamként, majd Mátyás király példáját idézi, akinek még a harcok közepette is jutott ideje mecénatúrára és könyvek vásárlására. Ezt követően idézi az antik számjelekre vonatkozó forrásokat (id. Plinius, Apuleius, Hieronymus), majd szó szerint Bedát idézve ismerteti azok leírását is (12. ábra). Augustinus állítása szerint a jeleket nagy lelkesedéssel ismerte meg Paolo Barrocci padovai püspök, ezért remélte, hogy majd Ulászló király is örömmel fogadja őket ráérő óráiban (*otiis tuis litterariis*). Hogy Ulászló valóban elsajátította-e Beda computust segítő kézjelrendszerét, nem tudjuk, de cseh–magyar humanista körökben viszonylagos ismertségre tett szert Augustinus levele. Joannes Dubravius, a cseh humanista, Augustinus pártfogoltja, 1516-ban megjelent Martianus Capella-kommentárjában közli a levél kivonatát és a kezek rajzát is.⁵³ Augustinus levelének dátuma (1493) és helye (Padova) azonban azt valószínűsíti, hogy nem saját maga rekonstruálta a Beda leírása alapján nehezen elképzelhető kéz- és ujjtartást, ugyanis a levélben található és Dubravius által is közölt ábra hasonló formában megtalálható Luca Pacioli 1494-ben, Velencében kiadott híres művében, a *Summa de arithmetica*-ban.⁵⁴

Kérdés, hogy miért lehettek ennyire népszerűek a memóriatanok a 15. század végi egyetemeken. Mint ahogy arra már korábban utaltam, az értekezésszövegek példái közt találunk jogi szakkönyveket, logikai kézikönyveket és legendákat, prédikációkat.⁵⁵ Számos példa utal arra, hogy igen gyakran egyházi

⁵² A levél az erdélyi Georg Reicherstorffernek, Ferdinánd király titkárának 1530-ból származó másolatában maradt fenn a müncheni Staatsbibliothekban (cod. lat. 24106.) A szöveget kiadta: Karl WOTKE, *Augustinus Olomucensis (Augustinus Käsenbrot von Wssehrd)*, Zeitschrift des Vereins für die Geschichte des Mährens und Schlesiens, 2(1898), 66-71. Reicherstorfferről: Bernhard CAPESIUS, *Der Hermannstädter Humanist Georg Reicherstorffer*, Forschungen zur Volks- und Landeskunde 10(1967), 35–62.

⁵³ Martianus Foelix CAPELLA, *De nuptiis Mercurii et Philologiae*, cum adnotationibus Ioannis Dubravii, Bécs, Hier. Vietor, 1516, L5v (OSZK App. H. 112/1): „Augustinus Morauus, uir profecto in omni genere studiorum clarissimus, nec nostri tantum quantum omnium litteras sectantium amatissimus, non indignam putauit, de qua scriberet, ad Principem nostrum Wladislaum Boemiae Regem semper Augustum proposita etiam simili quadam tabella.”

⁵⁴ Luca PACIOLI, *Summa de arithmetica geometria proportioni proportionalita*, Velence, P. de Paganinis, 1494, 36v. (distinctio 2., tractatus 4.)

⁵⁵ A spanyol Juan Alfonso de Benavente 1453-ban írt *Ars et doctrina studendi et docendi*-jében azt mondja, hogy az artificialis memoria elsődlegesen törvények és beszédek bekezdéseinek, fejezeteinek megjegyzésére hasznos, példaként pedig a *Decretales* fejezeteinek memorizálását mutatja be. L. Georg EICKHOFF, *Die universitäre Praxis der Gedächtniskunst bei Juan Alfonso de Benavente = Ars memorativa...*, 121–122. Georg Sibutus 1500 körül megjelent *Ars memorativája* (Lübeck, id. Georg Richolff, 1500?) pedig

beszédnek memorizálására használták ezeket a módszereket. A következőkben erről a területről fogok beszélni, és ennek lehetséges nyomairól Temesvári Pelbárt prédikációiban. Előtte azonban hadd idézzek egy anekdotát, amelyet Kazinczy Ferenc testvére jegyzett fel közös gyűjteményükbe valamikor 1781 és 1795 között. „Meghal valaki Patakon, s Babarékot és Csizit actornak kéri a felek. A temetés előtt való nap Babarék bóján Patakra, s megszáll Csizinél. Isznak. Babarék észbe veszi, hogy a Csizi prédikációja az asztalon hever. Azalatt míg az ital közben Csizi kiment egynehányszor, Babarék hirtelen általolvassa a prédikációt, megjegyzi a textust, exordiumot, partitiot, etc. etc. Másnap elkezdődik a temetés. Babarék volt az első actor. Elmondja az imádságát. Elolvassa a textust, Csizi megjegyzi. Vádolja magát, hogy meg nem kérdezte, miről fog papolni, s már parallelus locust keres. Azonban Babarék az exordiumot is úgy csinálta, mint ő, a partitiot is, mint ő, az applicatiot is, mint ő, – mert elolvasta a munkát. Csizi elijedve extemporisált, s csakugyan mondott olyat, mint egyébkor.”⁵⁶ Kazinczy anekdotájában nem is az ügyesen rögtönző Csizire érdemes figyelni, hanem a tolvaj Babarékra. Néhány pillanat alatt sikerült megjegyeznie kollégája halotti beszédének bibliai témáját, kezdetét és felosztását – ahogy azt valószínűleg más alkalmakkor is meg kellett tennie, ha beszédre készült. Nem tudjuk, hogy mi volt erre Babarék módszere, azonban három évszázaddal korábban számos segédtechnika szolgált a prédikátor segítségére, és születtek olyan memóriatraktátusok, amelyek kifejezetten a divíókkal és distinkciókkal dolgozó prédikatori közönséget célozták meg.

Bartolomeo da San Concordio (kb. 1262–1347), a domonkos prédikátor már a 14. század elején *Documenta antiquorum* (1302–1308) című példázatgyűjteményében összegyűjtötte a klasszikus *ars memoriae*nek azokat az elemeit, amelyeket fel lehet használni a prédikatori gyakorlat során, és ezeket műve toszkán változatában, az *Ammaestramenti degli Antichiben* is felsorolta. Bartolomeo azonban elsősorban még befogadói oldalról vizsgálta az emlékezet kérdését, és arra gyűjtött szabályokat, hogy miképpen lehet a hallgatóság figyelmét megragadni, és arra rávenni, hogy jegyezze meg a hallottakat – pl. exemplumok, képek, analógiák idézésével.⁵⁷ (Az ilyen szabálygyűjtemények hagyományosan az *ars praedicandi* részét képezték.) Kevésbé részletesen tárgyalta ugyan a prédikátor előadói emlékezetét, és erre vonatkozóan csak a hagyományos lokális memóriatan alapjait mondta el, de ebből arra következtethetünk, hogy már ekkoriban is megpróbálták használni a klasszikus technikát a hétköznapi gyakorlatban.

Ismeretes, hogy a 13. századtól kezdve distinkciók segítségével készültek a prédikációk: először a szentírási témát vették sorra szavanként vagy értelmi egységeként (*divisiones*), majd pedig az egyes divíókat osztották további,

címében utal rá, hogy elsősorban jogászoknak és prédikátoroknak ajánlja művét: *Ars memorativa concionatoribus et iurisperitis multum utilis et fructifer.*

⁵⁶ SZENTIMREY-VÉN Dénes, *Kazinczy Ferenc: Anekdotonok*, Széphalom Évkönyv 10 (1999), 237.

⁵⁷ Cesare VASOLI, *Arte della memoria e predicazione*, Medioevo e rinascimento 3 (1989), 301–322.

gyakran számozva felsorolt részekre (*distinctiones*).⁵⁸ Ez a felosztás, illetve az egyes distinkciókhoz a megfelelő, odaillő egyházatyai, kánonjogi, teológiai vagy filozófiai idézet megtalálása volt a beszédírás legnagyobb munkát igénylő része. A felosztás maga viszonylag könnyen, mechanikusan történhetett, és divízió során gyakran használatos, témát sokasító és részletező töltelék- és segédzavakat is felsorolta egy 14. századi memóriavers:

Ad, quare, per, propter, notat, in, similat, que gerundi

Ad quos ne de quot locus impedit atque processus

Accidit adverbium circumstat que relative

Participans variis ablatiue genitiui

Ostendit, mouet, ut, hystori, cum quia contra

Pertinet, effectus, conclusio, questio, statque

Comparat, adveniunt, argucio, littera, signa

Interpres, causa, postillat, atque lucratur

Acquirit causa postil diffinit et inter.⁵⁹

A distinkciókat fa (*arbor*) formájában is el lehetett készíteni, és ezek felvázolására népszerű segédkönyvek is tanácsot adtak (pl. Henricus de Hassia *Modus formandi arborem*).⁶⁰ Az így létrejött beszédvázlat szolgált az élőszóban előadandó népnyelvű vagy latin beszéd mintájául, ezt kellett elsősorban a prédikátornak megjegyeznie – és ez, mint láttuk, a 18. századig sem sokat változott, és nem meglepő, hogy gyakran a mnemotechnikák is az elágazó faágak formájában történő memorizálást ajánlják (pl. Johannes Cusanus).

Van olyan *ars memoriae*, amely szerzetes-teológus tollából származik (így pl. az isztriai származású ferences Lodovico da Pirano *Regulae memoriae artificialisa* a 15. század elejéről).⁶¹ A 15. század elejétől azonban felbukkannak olyan memóriaértekezések, amelyek kifejezetten a prédikatori célközönség számára készültek, és példáik is e réteg feladatainak ellátásához próbálnak

⁵⁸ MADAS Edit, *Középkori prédikációirodalmunk történetéből*, Debrecen, 2002, 129-130.; BÁRCZI Ildikó, *Ars compilandi*, Stud Litt 32, 1994, 99–116.

⁵⁹ Iacobus FUSIGNA, *Libellus artis praedicationis* compositus a fratre Iacobo Fusingam ord. frat. praed., f. 3r. (OSZK Inc. 510.) „In praedictis versibus continentur dictiones per quas potest fieri divisio a themate in materiam sermonis ac etiam per easdem dictiones potest praedicator multiplicare materiam et eandem dilatare in quolibet principali in quacunque parte sermonis quamvis quodcumque thema non facilliter poterit diuidi per quamlibet dictionem tamen raro assignatur thema quando illud posset diuidi per multas vias in predictis contentas si intellectus predicantis ab altissimo magistro qui est spiritus veritatis illustretur et doctus efficiatur.”

⁶⁰ *Tractatus solennis de arte et vero modo predicandi* ex diuersis sacrorum doctorum scripturis et principaliter sacratissimi christiane ecclesie doctoris Thome de Aquino ex paruo suo quodam tractatulo recollectus ... Una cum tractatulo eximii doctoris Heinrici de Hassia de arte predicandi sequitur ut infra. (BEK Inc. 848.) B5r–B6r. A *sermót* a gyökértől a törzsig, majd az ágakig kell leképezni, a gyökér a *thema*, a törzs a *prothema/praelocutio*, a főbb ágak (rami principales) a *thema* felosztása (diuisio thematis), majd ezt követik a további felosztások (secundariae diuisiones/subdiuisiones/subdistinctiones). Leginkább a hármas számon alapuló divíziót javasolja (*Thema in tres partes, quelibet partium in tria membra*, etc.)

⁶¹ Frances A. YATES, *Lodovico da Pirano...*, 112–113.

segítséget nyújtani. A „Memoria fecunda” kezdetű, 1425-ből, Bolognából származó ars bevezetőjében a névtelen szerző elmondja, hogy az intellektuális élet szinte minden területén nagyon hasznos lehet ez a technika (mint láttuk, ezt kivonatolta Valentinus de Monteviridi), majd megvizsgálva azt a kérdést, hogy ez az *ars* csak jóra vagy rosszra is használható, arra a megállapításra jut, hogy emlékezőképességünk fitogtatása bűnös dolog ugyan, de a módszer alkalmas a prédikációk, evangéliumok, zsoltárok memorizálására is, így alapvetően erényes.⁶² Ezt több példán is bemutatja az értekezés a szabályok ismertetése után. Először Szent Marina életének megjegyzését mutatja be (*de hystoriis locandis*): a szent életét tizenkét részre kell osztani, és mindegyik szakaszhoz egy összegző (*summaria*) mondatot rendelni (1. Marina apjával belép a kolostorba, 2. haldokló apja megtiltja neki, hogy felfedje másoknak, hogy valójában nő, 3. ökrös szekérral gyakran vitt fát a kolostorba, 4. egy fiatal lány bevádolja, hogy megerőszakolta, 5. magára vállalja a bűnt, 6. a kolostorból kivette három évig a klostrom kapujánál tengődik stb., egészen 12-ig) Így a szent teljes legendája helyett már csak ezt a tizenkét momentumot kell elhelyeznünk úgy, hogy a szent nevéhez (Marina) egy általunk ismert szűzleány képét társítjuk, és őt képzeljük el a megfelelő helyzetekben. Jacques Berlioz szellemes megjegyzése szerint valójában egy késő középkori tartalomtömörítő eljárást látunk itt: utánaszámolva az eredeti szöveg terjedelmének 34 %-ára rövidíti a legendát az ismeretlen szerző.⁶³ Ezt követően Krisztus életének 48 eseményére közöl egy tizenkét soros memóriaverset, majd majd tanácsokat ad a szentbeszédnek memorizálására:

„A beszédet, akár szó szerinti, akár népnyelvi,⁶⁴ hasonlóképpen kulcsmondatonként, ill. részenként helyezzük el, több, rövidebb vagy hosszabb részre tagolva, és tetszés szerint több vagy kevesebb helyre szétosztva. De jól jegyezd meg, hogy a beszéd általános felosztását egyetlen egy helyre kell tenni, bár meg lehet sokszorozni, pl. egy felfelé futó lépcsősor egyik lépcsőjére, ahogy azt a nagyobb vagy kisebb felosztás (*divisio maior vel minor*) több vagy kevesebb eleme megkívánja; vagy asztalrendben, vagy ahogy neked tetszik. A kilencedik elemhez azonban megkülönböztető jelnek helyezz el egy padot.⁶⁵ Hasonlóképpen egy tekintélyidézetet egyetlen helyen kell elraktározni, akár rövid, akár hosszú. És ha egy szerző nevét többször idézed, tégy úgy, ahogy fentebb említettem a többször megnevezett dolgokkal kapcsolatban: a földről induló sorrendben,⁶⁶ a

⁶² Roger A. PACK, *i.m.*, 221–281.

⁶³ Jacques BERLIOZ, *La mémoire du prédicateur. Recherches sur la mémorisation des récits exemplaires (XIIIe-XVe siècles) = Temps, mémoire, tradition au Moyen Âge, Actes du XIIIe Congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public*, Aix-en-Provence, Université de Provence, 1983, 157–183, itt 170–177; ill. PACK, *i.m.*, 255–256.

⁶⁴ „sive litteralis, sive vulgaris”: talán arról van szó, hogy latinul vagy népnyelven akarják előadni a beszédet.

⁶⁵ Az értekezés korábban ismertette a padok, ill. asztalok körül ülő emberek segítségével történő memorizálást: egy pad három embert tartalmazhat, az asztal két padból áll, a kilenc elem pedig a három többszöröse.

⁶⁶ „per ordinem terre”: a földre, majd egymás tetejére pakolunk tárgyakat (képeket), és ezeket a földtől kiindulva, az ég felé haladva idézzük fel.

szerző fejére legyen írva a könyv- és fejezetszám, a keze pedig legyen szabadon: ez jelzi, hogy a tekintélyt nem lehet akadályozni a hatása kifejtésében. Így pl. ha Szt. Ágoston Szentháromságról szóló művének 13. könyvéből a 7. fejezetet idézed, képzeld el egy Ágoston nevű ismerősöd három lábbal a jobb vállán, papírral a fején, edénnyel a bal vállán vagy oldalán.⁶⁷ Jegyezd meg azt is, hogy a prédikáció minden egyes részéről részletezve kell beszélned, ahogy azt a téma igényli, vagy a hallgatóság bűneit ostromozva, vagy az erényeket ajánlva figyelmükbe, vagy a Pokol büntetésével fenyegetve, vagy a Paradicsom dicsőségével csábítva, és más hasonló módszerekkel adva elő a témát.”

Az ismeretlen szerző ezután egy rövid, 27 részből álló, 27 locusban megjegyezhető sermo memorizálását mutatja be. A sermo alapelemei az értekezés Thomas Waleystől (*De modo componendi sermones*) eredeztethető felfogása szerint a tekintélyidézet (*autoritas*), az érvelés (*ratio*), ill. a példázat (*exemplum*), és mind a 27 elem e kategóriák egyikébe tartozik.⁶⁸ A memorizálás tehát elsősorban a szentírási szöveghelyekre, az autoritásokra, a példázatokra, ill. ezek sorrendjére irányult. Sajnos itt nem mondja el szerzőnk, hogy az egyes idézeteket milyen módszerrel kell megjegyezni, később azonban hoz példákat az *autoritast* felidéző képekre: a Példabeszédek egy helyéhez (Fiam, [Fili,] Isten szolgálatára járulva maradj félelemben és készítsd fel lelked a kísértésre, *Péld. 2, 1*) egy nőt kell társítanunk, aki ezt az idézetet mondja, fejről fonal (*filum*) lógjon, és nyulak (félelem) között állva egy a mellén mászó skorpióval (kísértés) küzdjön. Egy másik autoritást, a ‘háromszoros kötelet nehéz eltépni’ (*Funiculus triplex difficile rumpitur*) közmondást egy olyan ember képe idézheti fel, aki a nyakába akasztott kötelet igyekszik letépni.

A „*Memoria fecunda*” értekezés nem maradt hatástalan a 16. század elején sem: Johannes Cusanus említett 1514-es, bécsi *Tractatulusa* szó szerint átveszi belőle azt a részt, ahol Szent Marina legendájának tizenkét részre tagolását mutatja be, és némileg rövidítve-átalakítva közli a prédikációk memorizálásának módszerét: „Ha sermót akar valaki készíteni, először a thema szavait helyezze el egy ötös csoport kezdőpontjára. Utána ennek a levezetését vagy magyarázatát, és a hozzá kapcsolódó állításokat helyezze az ötös csoport helyeire; ezt követően pedig ossza fel, amit mondani akar, és a felosztás minden egyes tagját helyezze el egy újabb ötös csoport élére a maga rendjében. Így már lesz elegendő hely az autoritások elhelyezésére, és hogy mindegyik tagot még tovább ossza fel.”⁶⁹ Cusanus tehát szintén hierarchikus, piramisszerűen építkező divíziókat memorizál, de szemben a „*Memoria fecunda*” szerzőjével nem a hármas, hanem az ötös felosztásokat részesíti előnyben.

⁶⁷ A „tripede” (tripusz?, három láb?) a *trinitas*ra utal, a papír (*carte*) és az edény (*bacile*, Du Cange: medence; vagy talán *barile*, hordó?) jelentése pedig egy az értekezésben korábban ismertetett számrendszer szerint 13 és 7.

⁶⁸ PACK, *i.m.*, 257–259.

⁶⁹ „Uolens facere sermonem, locet primo verba thematis ad principium quinarii. Deductionem vero siue declarationem eiusdem et allegationes ad loca eiusdem quinarii: quo facto diuidat intentionem suam et quodlibet membrum diuisionis istius locet ad principium vnus quinarii secundum ordinem et sic patebunt loca pro autoritatibus adducendis: et pro quolibet membro subdiuidendo.” CUSANUS, *i.m.*, B1v–B2r.

Egy karthauzi testvér Velencében foglalta össze patrónusai számára az *ars memoriae* általa használt rendszerét, 1478 után, s értekezésének szintén tárgya a prédikációk memorizálása: ő azt javasolja, hogy a beszéd tárgyául szolgáló thema szavait nagy betűkkel kiírva helyezzük el képzeletünkben egy-egy szoba ajtajára, az egyes képeket pedig a szobán belül a több értekezésben is ismertetett oltármódszerrel memorizáljuk (az oltár köré tegyük az emlékképeket, majd járjuk körbe az oltárt). Az oltár körbejárásánál figyelniünk kell a képek rendjére, arra, hogy “az ismert és ismeretlen képeket sorban rendezd el, akár ábécésorrendben, akár hasonlóság vagy asszociáció által, amíg tökéletesen fel nem fogod a történet lényegét.”⁷⁰

A lengyel bernardinus – ferences szerzetes Jan Szklarek z Dobczyc 1504-ben jelentette meg *Opusculum de arte memorativájá*t Krakkóban.⁷¹ Mint bevezetőjében elmondja, már ifjú korától, huszonkét év óta használja ezt a technikát a néphez intézett mindennapi prédikációiban, és a rendbe lépése előtt, jogászként 1476-ban is ismerte már.⁷² Ezért egyezett bele rendtársai kérésébe, hogy ossza meg a krakkói bernardinus templomban összegyűlt hallgatósággal, doktorokkal, magiszterekkel és diákokkal tudását. Szklarek alapvetően a lokális memória híve, módszere nagyrészt azonos Jacobus Publicius említett értekezésével, a betűk tárgyként-szerszámként való ábrázolása teljes egészében onnan származik. Az obszerváns ferences szerzetes azonban részletesen beszél saját szakterületéről, amelyről Publicius nem ejt szót: a *sermók* memorizálásáról. Szent Szaniszló mártírságának történetéről prédikálva javaslata szerint osszuk ötfelé az eseményt (13. ábra): 1. bűnös alany (*subiectum viciosum*, azaz Boleszláv, a király, aki megölette), 2. kegyes tárgy (*obiectum graciosum*, azaz Szt. Szaniszló), 3. bőséges tisztelet (*respectum copiosum*), 4. értékes nyereség (*profectum preciosum*), 5. siralmas veszteség (*defectum lacrimosum*, azaz a királyság és Krakkó vesztesége). Az első elemet, a ’bűnös alany’-t, tehát Boleszláv királyt további öt elemre oszthatjuk tulajdonságai alapján: indulatos, harcias, szigorú, örvöngő, botránys. A második elemet, Szent Szaniszló jellemzését is öt elemmel gazdagíthatjuk: származási helye, nemessége, erénye, tanultsága, szentsége. Eltekintve most a három további fő elem ötös szubdivíziójának ismertetésétől, csak a fő elemek memorizálását idézem:

⁷⁰ „Cum praeparaveris altare tuum, attente attende ad ea que dixerit predicator et per imagines cognitae vel incognitae ordinate disponas sive per alphabetum sive per similitudinem sive per fantasiam, donec capias totius hystoriae substantiam ad integram satisfactionem.” Roger A. PACK, *Artes memorativae in a Venetian manuscript*, Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen Âge 50, 1983, 277. Ez az értekezés egyedi abban a tekintetben, hogy a prédikáció megjegyzésére a hallgatóságnak, és nem a prédikátornak ad tanácsokat. Ennek oka az lehet, hogy az értekezést az anonim szerző valószínűleg nem klerikusok, hanem velencei polgárok számára írta.

⁷¹ A szerző azonosításáról l. WÓJCIK, *i.m.*, 97-105. Példánya: *Opusculum de arte Memoratiua longe vtilissimum in quo studiosus lector tam artificialibus preceptis quam naturalibus medicinalibusque documentis memoriam suam adeo fouere discet vt quecunque vel audita vel lecta illi commendauerit tanquam in cella penaria diutissime conseruaturus sit*, Krakkó, [Kaspar Hochfeder], 1504. OSZK Ant. 4722.

⁷² WÓJCIK, *i.m.*, 132-134.

„Az első helyre egy pulpitus köré *Ádámot* teszem, és vele szemben egy kaszát (*sistrum*), amelyet népnyelven *oszamkának* hívunk.⁷³ Ez lesz a *su*, amely az első szava a 'subiectum viciosum' tagnak. Ha ez nem elég ahhoz, hogy megjegyezzük, tegyünk mellé a másik szót, bort (*vinum*) a kezébe, vagy egy szalagot (*vitta*) a fejére. A második tag pedig így legyen: egy keresztelőmedence (*baptisterium*) köré egy világgömböt vagy egy országalmát függesszünk az első számú helyzetben. És így helyezzük el a második szót is, úgy fogva fel, hogy a keresztelőmedence vízében magok (*grana*) vannak, a szókezdet szabályai szerint.⁷⁴ A fő felosztás harmadik elemét, azaz a tiszteletet (*respectus*) azzal képezzük le, hogy egy *Richardus*, vagy *Ribaldus* ül és Krisztusra (*Christus*) néz. A második szót, azaz a bőségest (*copiosum*), pedig úgy, hogy Krisztus oldalát egy *kopja* sebzi fel, amelyet lengyelül 'kopie'-nak mondunk, vagy pedig úgy, hogy oldalából bőséges (*copiosus*) vér folyik. A fő felosztás negyedik tagját, az értékes nyereséget (*profectum preciosum*) teszem a negyedik helyre, ahol legyen egy *Dura* vagy *Dorothea*, és legyen ott sok por, amelyet lengyelül *prochnak*, *fundának*, vagy *proczának* mondunk. Így a szókezdet szabálya szerint megkaptuk a *prot*. Vagy tegyünk a negyedik helyre egy figuratív betűt, egy merőkanalat, ami népnyelven *szippen*, és *Dorothea* vagy *Dániel* nyújtsa azt egy katedra felé.⁷⁵ A második szót pedig így helyezzük el: a kanalat tartva az arcát törli, mert melege van, amit népnyelven így mondunk: *pre*. Az ötödik elemet, a siralmas veszteséget (*defectus lachrimosus*) pedig úgy helyezzük le, hogy az ötödik helyre egy ásót teszünk a második számú helyzetben, azaz felfelé nézve.⁷⁶ A második szót pedig így: egy ember ájtatosan sír (*lachrimatur*) gyónás közben.⁷⁷

⁷³ A *sistrum* Szklarek figuratív ábécéjében az S betű képe. A szó latinul csörgőt jelent ugyan, de Szklarek képén kasza látható, és az említett lengyel szó is ezt jelenti. Az 'a se vel contra se', tehát a valamivel szembeni helyzet pedig a latin nyelv magánhangzóját, az U-t jelöli: ezért SU (*subiectum*). Jacobus Publicius és Szklarek rendszerében az egyes figuratív betűk fejjel lefelé, jobbra és balra elforgatva, ill. valamivel szembeállítva a betűre rákövetkező magán-, illetve mássalhangzót jelölik. (sa, se, si, so, su, illetve ab, ac, ad, ag, ag). (l. 14. és 15. ábra)

⁷⁴ Az országalma (*machina mundi*) és a *spera materialis* a figuratív ábécében az O betű. Az országalma egyes számú helyzetben (talpán állva) OB-t jelent (*obiectum*), a magok (*grana*) pedig a kegyességre (*graciosum*) utalnak.

⁷⁵ A merőkanál (*nimbus*) a figuratív ábécé P betűje. A *nimbus* latinul általában mást jelent, de a képen jól láthatóan kanál van, és a lengyel szó is ezt jelenti.

⁷⁶ Az ásó (*fossorium*) a figuratív ábécében a D betű, az első helyzetben (lefelé) DA, a második helyzetben (felfelé) DE.

⁷⁷ *l.m.*, b6r. „In primo loco circa pulpitem ponatur adam qui habeat sistrum vulgariter oszamkam a se vel contra se et erit su: que est prima sillaba illius membri scilicet subiectum viciosum, finem memoria naturali perficiendo. Si supplere seu recordari non possumus, ponamus aliam dictionem, scilicet vinum in manu vel vittam in capite. Secundum membrum sic: Machina mundi vel spera materialis suspendatur circa baptisterium in primo situ: et sic secundam dictionem reponemus intelligendo grana in illa aqua baptisterii per regulam originis. Terciam dictionem diuisionis principalis: scilicet respectum ponemus Richardum vel Ribaldum sedentem et christum respicientem. Secundam dictionem: scilicet copiosum sic reponemus: quia illud latus christi aperuit hasta: que polonice vocatur Copie: vel quia copiositas sanguinis effluxit de latere. Quartum

Tehát az elemek kezdőszótagjait alliterációval vagy figuratív betűkkel idézhetjük fel, az elemek sorrendjét pedig az *Adam-baptisterium-Christus-Dorothea* sorozat ábécérendje biztosítja. Emellett Szklarek megemlíti azt a lehetőséget is, hogy a beszédet hagyományos térbeli locusok segítségével is memorizálhatjuk, az öt részt a Mindenszentek templomához, annak temetőjéhez, az utcához, a Szent Ferenc-kolostor temetőjéhez, és végül annak kerengőjéhez társítva. Így nem az ábécé segítségével, hanem ezt a krakkói útvonalat végigjárva őrizhetjük meg elménkben a beszéd elemeinek sorrendjét.

Tanulmányom zárórészében azt szeretném felvetni, hogy ez a sermomemorizálási technika nyomokban talán az 1458-ban és 1463-ban Krakkóban tanult, szintén ferences Temesvári Pelbárt beszédeiben is fellelhető. Pelbárt többször alkalmazza beszédeinek divízióinál a hét főbűn szerinti felosztást, amelyet a középkorban a *saligia* (*superbia, avaritia, luxuria, invidia, gula, ira, accidia*) betűszóval illettek.⁷⁸ A prédikátornak ebben az esetben a főbűnök jól memorizálható sorrendje megkönnyíthette a dolgát az előadás során, másrészt a hallgatóság is fogódzót kapott az elmondottak megjegyzéséhez egy már korábban rögzített bűn-, és ennek megfelelően az elmében leképezett imagolista révén.⁷⁹ A *saligia* elrendezést a memorizáláshoz, más hasonló betűszavakkal együtt (pl. az öt érzék: *vagot – visus, auditus, gustus, odoratus, tactus*) a lengyel szerzetes is ajánlja, hiszen megkönnyíti beszédünk elemeinek felidézését.⁸⁰ A *saligia* betűszó azonban olyannyira közhely, hogy nem feltétlenül kell arra gondolnunk, hogy Pelbárt e sorrend megőrzésével a beszéd előadásához kívánt segítséget nyújtani. Másrészt azonban saját maga is alkotott betűszavakat, így például a Vízkereszt utáni első vasárnapra írott harmadik beszédben a tartós házasság (*salubris observatio matrimonii*) tizenegy szabályát is a *MATRIMONIUM* (házasság) összegzi. Ez a

membrum principalis divisionis, scilicet profectum preciosum, in quarto loco, ubi est Dura vel Dorothea, sit ibi multus pulvis, qui Polonico vocatur proch vel funda vel procza. Et sic per regulam originis habebimus pro. Vel ponatur littera realis nimbus, vulgari szipyen in quarto situ et Dorothea vel Daniel porriget illum ad cathedram. Secundam dictionem reponemus sic: ostendens nimbum tergite vultum, quia est sibi calor, vulgariter pre. Quintum membrum ponemus sic, scilicet defunctum lachrimosum, in quinto loco ponamus fossorium in secundo situ, scilicet deorsum. Secundam dictionem sic: lachrimatur persona confitens ex devotione.”

⁷⁸ A *saligiára* vonatkozó terjedelmes irodalomból csak két tanulmányra utalok: Arthur WATSON, *Saligia*, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 10, 1947, 148–150; Morton BLOOMFIELD, *The Seven Deadly Sins*, East Lansing, 1952, 86–87.

⁷⁹ Teljes, *saligia* sorrendű főbűnlista a *de sanctis* beszédek nyári részében: 12. sermo (János evangélista erényei a főbűnök ellen), 33., 76., 78. (a főbűnök hét orvossága), 84. (rossz sorrendben), 105. (gúla helyett revelator secretorum), 107. (Krisztus sebei egy-egy főbűn ellen intenek). A főbűnöknek csak egy része szerepel a hagyományos vagy más sorrendben: 41. (sal), 43. (sal), 114. (sal), 47. (sali), 53. (sal), 54. (asl), 58 (sali), 60 (sal), 64 (las), 67 (aals), 74 (alg), 76 (sl), 113 (salg). E lista, és a *De sanctis* beszédek pars aestivalisából merítő következők nem készülhettek volna el Bárcki Ildikó Pelbárt-kutatócsoportjának munkája nélkül (<http://sermones.elte.hu>).

⁸⁰ „Primus modus, quando componimus dictionem ex litteris, quarum quelibet significat dictionem, sicut patebit de *saligia, vagot, et cetera.*” WÓJCIK, *i.m.*, 150.

betűszó nemcsak az előadó, hanem a hallgatóság számára is megkönnyíthette az egyes erkölcsi tanácsok memorizálását:

Prima littera est M designans primam regulam que est maritalis consensus et coniunctio. Secunda a designat secundam regulam que est amoris affectio. Tercia t significat terciam que est timoris dei tentio. Quarta r significat quartam que est recti finis intentio. Quinta i significat quintam que est interdicti iuris cautio. Sexta m significat sextam que est mundicie coniugalis zelatio. Septima o significat septimam regulam que est obedientie obtemperatio. Octava n significat octavam que est natorum salubris educatio. Nona i significat nonam que est iuramenti impletio. Decima u significat que est viciosi usus vitatio. Ultima additur finalis littera m et significat ultimam regulam que est mortis solius dissolutio.⁸¹

Ezt követően a beszéd ezt a tizenegy elemet részletezi, így a prédikátor az egyébként három fő részből álló sermo első részének tizenegy tagját könnyedén memorizálhatta. Ennél sokkal érdekesebb mnemotechnikai megoldást használ a püünkösöd utáni kilencedik vasárnapra írt első beszéd.⁸² Itt Pelbárt az emberi arcból olvas ki betűket, ahogy azt Szklarek tette a szerszámokkal, és ezek a betűk emlékeztetnek minket egy-egy szabályra:

Példát nyújt erre maga az emberi test is, amelyre Isten ezt az öt szabályt írta fel, és lelkébe is lenyomatát adta. Először is azt látjuk, hogy az ember arca olyan formájú, hogy az egyenesen lefelé menő orr az arc körvonalával együtt egy H betűt ad ki. Mellette a [két] szem [két] O betű, és a fölējük nyúló szemöldök felirat módjára azt adja ki, hogy HOMO, és ezt úgy, hogyha az arc mindkét oldalát nézzük. A bal fül olyan formájú, mintha D lenne, a jobb pedig mintha E. A vonal az orr alatt szinte egy I, és így jön ki ez a szó: DEI. De mire adatott az embernek a nyelv és a beszéd, ha nem arra, hogy Istent dicsérje? – ahogy Chrysostomus is mondja Isten dicséretéről. Ezért van hát ennek a mondatnak a lenyomata az ember orcáján: Isten embere, dicsért Istent – és a tíz ujj a kezeken meg a lábakon mi másra utalnak, minthogy tartasuk be Isten tízparancsolatát minden tettünk és lépésünk során.⁸³

⁸¹ „Az első betű az *M*, ami az első szabályt jelzi: ez a házastársi kötődés és megegyezés. A második, az *a*, a második szabályt jelzi, ami a szeretet affekciója. A harmadik, a *t*, a harmadik szabály: istenfélelmed tartsd meg. A negyedik, az *r*, a negyedik szabály: rajta légy a jón. Az ötödik az *i*: óvakodj az istentelenségtől. A hatodik az *m*: maradj tiszta a házasságban. A hetedik az *o*: okosan engedelmessédj. A nyolcadik az *n*: neveld gyermekeidet. A kilencedik az *i*: igaz maradj esküdhöz. A tizedik az *u*: utáld a bűnt. Az utolsó betű pedig az *m*, és ez az utolsó szabályt jelenti: más nem választ el, csak a halál.” Pelbartus de THEMESWAR, *Sermones Pomerii fratris Pelbarti de Themeswar diui ordinis sancti Francisci de tempore*, Hagenau, Henricus Gran, 1498, c8v. BEK Inc. 757. (Pars hiem., sermo 26. De eadem dominica /=Dominica I. post octa. Epipha./, sermo iii. scilicet de debitis regulis servandis in sacramento matrimonii.)

⁸² Id. kiad., A5v. (Pars aestivalis, sermo 24., Dominica IX. post Pentheosten, sermo I. de fletu Christi et de templi honore applicando de animae hominis divinali inhabitatione).

⁸³ „Exemplum habemus in ipso corpore humano in quo videtur deus has quinque regulas descripsisse et etiam in anima impressisse. Primo namque videmus quod facies hominis est

Bár a megoldás nem eredeti, Pelbárt minden bizonnyal korábbi ferences prédikátoroktól veszi át, (Dante is utal arra, hogy az emberi arcból ki lehet olvasni az OMO szót),⁸⁴ mégis jól mutatja a teremtett világ olvashatóságát, és ezzel együtt feltételezi a szavak és a dolgok ősi megfelelését. A látás és olvasás egyneműsége, és a világból kiolvasott tanulságok moralizáló felhasználása, emlékezetbe vésése érthetőbbé teszi számunkra azt is, hogy miért nem tűntek az ars memoriae képei és asszociációi a korabeli alkalmazók számára teljesen esetlegesnek. Az olvasható elemek rendezettsége így bizonyíték lehet a világ predestinált moralitására.

Jóval gyakrabban találkozunk Pelbártnál azzal, hogy a divíziókban a felosztás rendezőelvé alfabetikus, az egyes elemeket ábécérendben kezdi el kibontani. Erről gyakran megemlékezik a divisio kezdetén is (secundum alphabetum, vagy egyszerűen csak annyit mondva: alphabetum vagy ABC). Példaként a de sanctis beszédek nyári részét vizsgálva, azt látjuk, hogy a 124 sermóból tizennégyben használ összesen tizenhat alkalommal alfabetikus distinkciókat, úgy hogy arra fel is hívja a figyelmet.⁸⁵ Ezekon kívül azonban számos más esetben figyelhetünk fel arra, hogy Pelbárt ábécés distinkciókat épít, de egyáltalán nem hívja fel rá a figyelmet. Továbbra is a szentekről szóló beszédek nyári részénél maradva, alfabetikus distinkciókat fedezhetünk fel

sic formata quod nasus linealiter descendens cum linea gene orbitante facit literam h. oculus iuxta eam o. et superprotensum supercilium per modum titelli facit 'homo' et hoc quod utramque partem faciei. Auris sinistra formata est quasi D auris autem dextra quasi E. Linea sub naso quasi I et sic resultat hec dictio 'dei'. Sed et lingua et loquela quare data est homini nisi ad laudandum deum, ut dicit Chrys. de laude dei. Et sic potest quod hec oratio est impressa homini, homo dei lauda deum, manus denique decem digitorum similiter et pedes quid aliud indicant nisi observantiam decem praeceptorum dei in omnibus operibus gressibusque.”

⁸⁴ Dante, Purg. 23, 31–33. A modern Dante-kommentárok sajnos csak egy 13. századi párhuzamot idéznek a 'Homo Dei' kiolvasására, a ferences Berthold von Regensburg egyik német nyelvű beszédét. A korabeli Dante-kommentárok viszont mind helyesen értelmezik e sorokat, igazolva a példa ismertségét. Apróbb eltérések megfigyelhetők a betűk kiolvasásánál (az itáliai kommentátorok általában H nélkül OMO-t olvasnak csak ki, a névtelen firenzei kommentátor pedig kiolvasa ugyan a H betűt, de másképp. A DEI-t egyedül a *Chiose ambrosiane* említi. A kommentárokat l. <http://dante.dartmouth.edu>). L. még Reinhold KÖHLER, *Homo im Menschenangesicht, eine Parallele, = Kleinere Schriften*, 1900, 2. köt., 12.

⁸⁵ *Pomerium de sanctis*, pars aestivalis, 4. sermo: miért kell a kereszténynek dicsérni a Szentháromságot (5 tag), a Szentháromság hat titka (6 tag), 25. sermo: miért szereti Krisztus az emberi tisztaságot? (4 tag), 27. sermo: miért küldte Isten és Krisztus az apostolokat? (6 elem), 37. sermo: miért nem lehetünk biztosak abban, hogy a kegyelmet nem veszíthetjük el? (3 tag); uo. a Paradicsom és Szent Anna közös jellemzői (5 elem); 47. sermo: Szent Lőrinc mártíriumának tíz kínja; 53. sermo: az Istennek tetsző szolgálat jellemzői (6 elem); 61. sermo: a Szentkereszt 12 gyümölcse; 64. sermo: miért fogadta el Jézus Máté bűnbánatát (6 elem); 67. sermo: az angyali védelem gyümölcsei (12 tag); 86. sermo: a gyászszertartás hét haszna; 87. sermo: a gyászszertartás elemei (8 tag), 93. sermo: a szentség kiváltságai (8 tag, a c kétszer), 104. sermo, 109. sermo: az üdvösségre vivő evangéliumi tanítás 10 szabálya. Itt is Bárczi Ildikó kutatócsoportjának digitalizált változatával dolgoztam.

tizenégy alkalommal, tizenegy másik sermóban.⁸⁶ A bármelyik hitvalló szentre alkalmazható első beszéd (*Pomerium de sanctis* 117.) három részből áll, ebből a második fődivízió azt a kérdést taglalja, hogy miből következethetünk arra, hogy Isten számára kedvesebbek az emberi szolgálatok, mint az angyalokéi:

Primum signum administrationis, quia omnes angelos voluit Deus ut essent administratorii nostrorum servitiorum ad salutem nostram. [...] Secundum signum beneficae provocationis, quia Deus omnes creaturas mundi nobis subiecit, ut pro tanto beneficio Deo serviremus. [...] Tertium signum carnis nostrae assumptionis [...] Quartum signum debitoriae obligationis, quia Deus ut hominem obligaret debitorie ad sibi serviendum, proprio suo sanguine et morte eum redemit, quod non fecit angelis. [...] Quintum signum excitationis, quia per omnes creaturas voluit nos Deus exemplariter excitare ad serviendum Deo, et etiam angelos in hoc servire voluit, ut nos ad serviendum Deo excitarent [...] Sextum signum felicioris remunerationis. Nam celerius, largius et felicius remunerat homines pro suo servitio ipse Deus, quam remuneraverit angelos, cum enim angeli ab initio mundi usque in finem serviunt Deo, homines vero brevi tempore suae vitae, alii X, alii XL, alii LX annis, et tamen pro hoc brevi servitio ita homines remunerat, sicut angelos.⁸⁷

Nem állíthatjuk teljes bizonyossággal, hogy ezek a nyílt és rejtett alfabetikus listák valóban mnemotechnikus célt szolgáltak, de nehéz elképzelni, hogy milyen más célból készülhettek. A divíziók invencióját nem segíthették, hiszen legtöbbször nem a tartalmilag lényeges kulcsszó tartozik az ábécébe,

⁸⁶ Én csak ennyit találtam, de lehetséges, hogy több is rejtőzik, ugyanis a nyomtatványban az alfabetikus kulcsszavak egyáltalán nincsenek kiemelve. A sermók: 103. (8 tag), 111. (4 tag), 112. (4 tag b-től e-ig!), 115. (8 tag), 116. (8 tag), 117. (két lista: 6 ill., 7 tag), 118. (két nyolctagú lista), 119 (két lista: 3, ill. 6 tagú), 120. (3 tag), 121. (7 tag), 122. (5 tag). Néhány további példa taláalomra a *Pomerium de tempore* részéből: *pars hiemalis*, 12. sermo (Advent utáni harmadik vasárnap), id. kiad., c3v-c4r (animosa scrupulorum amotio, benigna praeceptorum declaratio, cordis ad gratiam praeparatio, divinae scripturae indagatio, exorationis deprecatio, fidei adhibitio sapientum, humilis praelatorum oboeditio), 14. sermo (Advent utáni 4. vasárnap), c6v; *pars quadragesimalis*, 7. sermo Húsvét második vasárnapja), m1v, m2v, 11. sermo (Húsvét oktavájának első vasárnapja), m7v-m8r és m8r-m8v; *pars aestivalis*, 68. sermo (Pünkösöd utáni 21. vasárnap, 7 tag), H8v; 69. sermo (Pünkösöd utáni 22. vasárnap, 4 tag), I2r.

⁸⁷ „Az első bizonyíték erre az aktív segítség, mivel Isten azt akarta, hogy az angyalok segítsenek minket szolgálatainkban az üdvösségünkre. A második bizonyíték a boldogságos felszólítás, mivel Isten a világ minden teremtményét aláink vetette, hogy jótéteménye által neki szolgálhassunk. A harmadik bizonyíték az emberi test csodás felvétele. A negyedik jel a dicsőséges kötelezettség, mivel Isten azért váltotta meg vérével és halálával az embert, hogy ezzel neki való szolgálatra kötelezze – amit az angyalokkal nem tett. Az ötödik bizonyíték az emberi buzdítás, mivel Isten az összes teremtmény által arra buzdít minket példa gyanánt, hogy szolgáljunk neki. A hatodik bizonyíték a földöntúli jutalom. Mert hamarabb és gazdagabban jutalmazza meg Isten a szolgálatukért az embereket, mint ahogy az angyalokat: az angyalok ugyanis a világ kezdetétől a végéig szolgálnak, az emberek pedig csak életük rövid ideje alatt, egyesek 10, mások 40, megint mások 60 évig, és ezért a rövid szolgálatért mégis ugyanúgy jutalmazza őket, mint az angyalokat.”

hanem a jelzőik: előbb készülhetett el a divízió felépítése, és utána kereshette hozzá Pelbárt az ábécé megfelelő betűjével kezdődő szót vagy szókapcsolatot. Másrészt kétségtelen, hogy Szklarek ars memoriaejét alkalmazva jelentősen megkönnyítette a dolgát a prédikátornak, ha a divisio egyes elemeit memorizálva (jelen esetben: ad, be-pro, ca-as, de-ob, ex, fe-re) nem kellett a memóriaképekbe saját magunknak betelepíteni az ábécésorrendet (ahogy azt Szklarek tette az Adam-baptisterium-Christus-Dorothea sor képekbe illesztésével), hanem az készen állt már az előadó számára a distinkciók kezdőbetűiben.

A distinkciók alfabetizálása nem újkeletű jelenség. Már a 13. századtól léteztek olyan ábécésorrendű közhelygyűjtemények, amelyek egy-egy témához számos autoritást vagy szentírási locust idéztek, hogy ezek által a prédikátor igénye szerint amplifikálhassa, „szélesíthesse ki” beszédét felosztásokkal. Ezek az alfabetikus distinkciójegyzékek azonban a címszavakon belül nem voltak ábécésítve, így eltérnek Pelbárt felosztásainak jellegétől.⁸⁸ Divízióihoz közelebbi párhuzammal szolgálnak az olyan művek, mint pl. a Jean Gersonnak és Kempis Tamásnak is tulajdonított *Alphabetum divini amoris* című meditációs módszertan. Ebben tizenötféle kontemplációs eljárást különböztet meg a szerző, amelyeket egyházatyáktól és szentektől származtat (Szent Anzelm, Ágoston, Benedek, Bernát, Dénes, Gergely stb.), és az egyes eljárásokon belül ajánl alfabetikus sorrendben meditatív témákat az olvasó számára.⁸⁹ Akárcsak Pelbártnál, itt sem a legfontosabb jelentésű szó kapja a mnemotechnikailag megkülönböztetett szerepet, hanem általában a szókapcsolat legelső szava, amely emiatt itt is nagyon gyakran ismétlődik (pl. az a amicitia/amor, b általában bonus/bene-, a d divinus, a k karitas). Talán még közelebb áll Pelbárt distinkcióihoz az a Kempis Tamásnak tulajdonított *Alphabetum monachi* (religiosum) című művecske, amely az Isten iskolájába járó szerzetes számára sorol fel ábécérendben szabályokat (*Ama nesciri, Benivolus esto, Custodi cor tuum* stb.), és azt ajánlja, hogy „írja szívébe ezeket a betűket, ahogy az élet könyvébe írják, majd minden egyes napon nézz rá

⁸⁸ Ezekről jó jegyzéket ad R. E. KASKE, Arthur GROOS, Michael W. TWOMEY, *Medieval Christian Literary Imagery: A Guide to Interpretation*, Toronto, University of Toronto Press, 1988, 33–38. Az alfabetikus listákról l. még Richard H. ROUSE, Mary A. ROUSE, *Statim invenire: School, Preachers and New Attitudes to the Page, in Renaissance and Renewal in the 12th century*, szerk. Robert L. BENSON, Giles CONSTABLE, Toronto, University of Toronto Press, 1991 (1982), 201–225; Christina von NOLCKEN, *Some alphabetical compendia and how preachers used them*, Viator 12, 1981, 271–288 és Marianne G. BRISCOE and Barbara H. JAYE, *Artes praedicandi and Artes orandi*, Turnhout, Brepols, 1992, 18–19.

⁸⁹ *Alphabetum divini amoris de elevatione mentis in deum*, Memmingen, Albertus Kunnen, 1489. (BEK Inc. 348; sok gyakorlati használatra utaló kéziratot bejegyzéssel.) Az első lépés Isten felé az elindulás útja, a *via inchoativa*, ezt Szent Anzelmól származtatja a szerző. A lényege, hogy a hithez vezető kezdőlépéseket általában a félelem adja, ezért olyan témákat ajánl meditációra, amelyek félelmet ébresztenek, és ezáltal visznek minket a jóra: *alteratio et instabilitas mundi, bellum propriae carnis, cotidiana fragilitas, divina severitas, exitus dubius huius vitae, futurum iudicium* stb. A rendkívül népszerű értekezés szerzője ismeretlen, l. Dennis D. MARTIN, *Fifteenth Century Carthusian Reform: the World of Nicholas Kempf*, Leiden, Brill, 1992, 306–307 (n. 79.). A műre Bárczi Ildikó hívta fel a figyelmem, amit ezúttal is köszönök.

ezekre lapokra, és tanuld meg a jó erkölcsöt.”⁹⁰ Az alfabetikus memorizálás hatékonyságát az erkölcsi tanításban Pelbárt kortársa, Johann Geiler von Kaysersberg, a híres strassburgi prédikátor is kihasználta népnyelvű beszédeiben. A Fa formájára elrendezett ábécé 23 prédikációban, amelyen az örök élethez lehet felmászni című gyűjteménye (Strassburg, 1518) arra szólít fel, hogy legyünk olyanok, mint az evangéliumi Zakeus, aki egy fára mászott fel, hogy láthassa az arra elhaladó Krisztust. Nekünk azonban nem egy valódi fügefát, hanem egy alfabetikus sorrendű, erényekkel teli fát kell megmászunk, és ez visz minket az örök élethez. Bár beszédei német nyelvűek, az egyes beszédekben kifejtett kulcsszavak (attendere, bonum et fidelem eligere virum, componere et ordinare vitam suam stb.) latinul szerepelnek a műben.⁹¹

Találunk olyan esetet is, ahol szinte bizonyos, hogy Pelbárt saját maga készítette el ezeket a gyakran teljesen esetlegesnek tűnő alfabetikus sorokat. A Húsvét második vasárnapjára írt beszédben arra sorol bizonyítékokat Pelbárt, hogy milyen jelek bizonyítják Krisztus feltámadását: „A testi élet első jele az aspirációja vagy a lélegzet akarása”,⁹² majd ezt követi a többi jel (bona oculorum visio, caloris naturalis cooperatio, debita sensuum discretio, vitae coram omnibus exercitatio). Jól látható, hogy Pelbárt itt a betűs szinonimákat keres annak kifejezésére, hogy Krisztus lélegzett, tehát élt, és mindegy, hogy az aspiratio, anhelitus vagy attractio szó szerepel a szövegben. Ugyanerre a következtetésre juthatunk akkor is, ha egy alfabetikus felosztás forrásait próbáljuk meg ellenőrizni. A Pomerium de tempore részéből a Pünkösöd utáni kilencedik vasárnapra írt beszéd arról szól, hogyan kell viselkedniük a keresztényeknek a zsidókkal szemben. Pelbárt felsorolja a kánonjogi doktorok zsidóellenes tilalmait, és ezek ismét csak ábécésorrendben szerepelnek, ebben az esetben is anélkül, hogy Pelbárt utalna rá:

„Pro quo notandum secundum Raymundum aliosque doctos canonistas, plurima sunt ab ecclesia prohibita christianis erga iudeos et econverso. Primum est azima iudeorum comedere. [...] Secundum est balnari in balneis cum eisdem [...]. Tercium est comedere bibere et ad

⁹⁰ Thomas HEMERKEN a KEMPIS, *Opera omnia*, ed. Michael Joseph POHL, Freiburg im Breisgau, Herder, 1904, 3. kötet, 317–322. p. 322: „Scribe novelle monache alphabetum istud in corde tuo quasi in libro vitae, et per singulos dies chartulam tuam inspice, et bonos mores assuesce. Pauca sunt verba, sed magna habent mysteria, et perfectorum opera. Ornant exterius, et quietant interius.”

⁹¹ Johann GEILER von Kaysersberg, *Des hochgelerten doctor Keiserspergs Alphabet in XXIII Predigen so er gethon und die geordnet hat an einem baum. XXIII. est uffzesteigen zu ewigem leben gut gelesen und dauon man wol gebessert mag werden*, Strassburg, Joannes Grieneringer, 1518. (OSZK Ant. 548.) Johannes Geiler von Kaisersbergéről l. *Verfasserlexikon*, 2. köt., 1980, 1141–1152. Geiler más műveiben is számos mnemotechnikai kép használata mutatható ki, amelyek gyakran igen mulatságosak, és ezért lehettek népszerűek. Művei a szepességi német városokban is ismertek voltak (pl. *Sermonesa* az OSZK Ant. 1427. kötetben a merényi (Wogendrossel) Laurentius Hylbrandié volt. Később a szepesiglói könyvtárban, 1516. Róla l. még Eva SELECKÁ MÁRZA, *A középkori löcsei könyvtár*, Szeged, 1997, 56.)

⁹² „Primum signum vitae corporalis est aspiratio vel anhelitus attractio.” Id. kiad., m2v. (Pars quadragesimalis, Feria secunda Paschae, sermo VII. de peregrinatione et eius regulis ac de resurrectionis Christi certitudine)

conuiuia sua recipere. [...] Quartum est domo eadem cohabitando deseruire. [...] Quintum est exennia et dona vel munuscula a iudeis data retinere. [...] Sextum est fenera usure adsoluendum iudicare et cogere uel sententiare aut huiusmodi statuta facere. [...] Septimum est gratia medendi iudeos aduocare.”⁹³

Pelbárt két forrásra utal a tilalmak kifejtése közben, Raymundus de Pennafortira és Angelus de Clavasióra. Angelus de Clavasio *Summa angelicája* tizenhét tilalmat sorol fel, Pelbárt 2., 3., 4., 6., és 7. tiltása szerepel nála, sorrendjük azonban alapvetően eltér (3., 1., 12., 13., 2.).⁹⁴ Antoninus Florentinus *Summájában* megtaláljuk a hiányzó két tiltást is,⁹⁵ a középlatin *exennia* (ajándék) szó azonban itt sem szerepel az ajándékok tilalmának szinonímjaként. Talán joggal feltételezhetjük, hogy az alfabetizáció kényszere vezette a lista szerkesztőjét a szavak megadásában.

Tanulmányomban két dolgot igyekeztem bizonyítani: egyrészt, hogy a késő középkori Magyarországon sem volt ismeretlen az emlékezés technikájának funkcionális-mechanisztikus elképzelése, az *ars memoriae*. A látás és a tudás szoros kapcsolatának analogikus megfelelése az olvasással és az emlékezéssel teret adhatott olyan elképzeléseknek, amelyek szerint az egyik médiumon (a papíron, vagy a pergamenen) megjelenő jeleket a másik médiumon (az emlékezetben) is használni lehet írásra és olvasásra. Másrészt ez a médiumváltás befolyással lehetett olyan korabeli írott, de az orális határán álló műfajok felépítésére és szerkezetére is, mint a prédikációk. A divíziók alfabetizációja a sermoirodalomban nem bizonyíték arra, hogy valóban az *ars memoriae* módszereivel memorizálták őket, de olyan lehetőséget kínált a szóbeli előadók számára, amely megkönnyíthette a szabályokra való emlékezést.

⁹³ Id. kiad., B2r. (Pars aestivalis, sermo 27., Dominica IX. post Pentheosten, sermo IV. de iudicio dei contra Iudeos.)

⁹⁴ Angelus de CLAVASIO, *Summa angelica de casibus conscientiae*, Velence, P. de Paganinis, 1499, 239v–240r.

⁹⁵ Antoninus FLORENTINUS, *Summa theologica*, pars 3. cap. 3. tit. 12., 3. köt., 515r-v. (BEK Inc. 218) Nála a kovásztalan kenyér (*azima*) evésének tilalma a második a sorban, az ajándékokról pedig az utolsó előtti, 5. paragrafus szól. Antoninus Florentinus máshol használt alfabetikus sorokat, ezért lehetséges, hogy Pelbárt a híres domonkos prédikátornál (akit egyébként az *ars memoriae* technikájának művelőjeként tartottak számon – HEIMANN-SEELBACH, *i.m.*, 64.) is látta ezt a technikát. Jakob Wimpeling szerint Antoninus a szajha (meretrix) tulajdonságait sorolta fel ábécérendben: „Retrahat te diuus Anthoninus et alii doctissimi qui meretricis conditiones sub alphabeto distinxerunt:”és ezt követik a szavak (Auida, Bestialis, Concupiscens, Damnosa, Estuans, Falsa, Garrula, Herinis, Inuida, Kalumniatrix, Loquax/lasciua/libidinosa, Mendax, Naufragium adolescentiae, Odii plena, Peccatrix, Quietis turbatrix, Rixosa, Superba, Truculenta, Vana/venefica/violenta). Jacobi WIMPHILING, *De integritate libellus cum epistolis praestantissimorum virorum hunc libellum approbantium et confirmantium*, Strassburg, Johann Knoblauch, 1511, C1v. (BEK Ant. 0239) A hivatkozás alapjául szolgáló szöveghelyet nem találtam meg.

Szentpéteri Márton

Alsted és Descartes „egy lapon”

Kombinatorikus enciklopédia és kartéziánus meditáció*

„A XVI—XVII. század fordulóján vagyunk, amidőn a mind nagyobb erővel előretörő természettudomány bizonytalan, sőt izgató keveredésben egyesül reneszánsz platonizmussal, az alchimia és a kabbala maradványaival, évezredes antik mesékkel, a Physiologusra visszamenő naivságokkal. A természettudományok e tisztázatlan egyvelegében csak Descartes lángelméje teremt rendet. Alstednél még minden együtt gomolyog.”¹

Sokan ismerjük Bán Imre Apáczai-monográfiájának ezen – Johann Heinrich Alsted honi eszmetörténeti szerepét a közelmúltig érdemben, különösképp negatív értelemben meghatározó – mondatait. A doktori értekezését Alsted erdélyi korszakának szentelő kutatót régóta foglalkoztatják az efféle mondatok, hiszen a herborni enciklopédistáról alkotott – meglehetősen ellentmondásos – kortárs portré többé-kevésbé ma is a Bán Imrétől fentebb idézett oldalakon megrajzolttal azonos. Pedig nyomós okunk van arra, hogy Bán Alsted-kritikáját csipetnyi sóval kezeljük. Minden arra vall ugyanis, hogy a kortársak nem értettek volna egyet Apáczai monográfusával Alsted és Descartes ilyen karakteres szembeállításában. Ez a tény pedig arra sarkallja az eszmetörténészt, hogy Bán megállapításait egy, a hegeli filozófiatörténet kanonizációs törekvései nézőpontjából értelmezendő retrospektív anakronizmus gyümölcseinek láttassa.² Ez a megállapítás még Apáczai Descartes-dicséreteinek fényében is helytállóan tűnik, hiszen azzal, hogy a magyar enciklopédista a franciát minden idők legnagyobb bölcselőjének tartotta, még nem vonta maradéktalanul kétségbe más kortárs vagy korábbi gondolkodók jelentőségét:

* A tanulmány megírását az Andrew Mellon Foundation és a Netherlands Institute for Advanced Study in the Humanities and Social Sciences (NIAS) támogatta. Köszönöm Hortobágyi Ágnes, Gábor Csilla, Kiss Farkas Gábor, Kovács Mária, Gulyás Péter és Yoad Winter segítségét is.

¹ BÁN Imre, *Apáczai Csere János*, Bp., 1958, 165.

² „Mit Cartesius beginnt eigentlich erst die Philosophie der neueren Zeit, das abstrakte Denken [...] Wir kommen eigentlich erst zur Philosophie der neuen Welt und fangen diese mit Cartesius an. Hier, können wir sagen, sind wir zu Hause und können wie der Schiffer nach langem Umherirren endlich »Land« rufen. Cartesius hat mit allem von vorn angefangen. Das Denken, Philosophieren, der Gedanke und [die] Vernunftbildung der neuen Zeit fängt von ihm an.” HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich, *Vorlesungen. Ausgewählte Nachschriften und Manuskripte Band 9: Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie. Teil 4: Philosophie des Mittelalters und der neueren Zeit*, szerk., Pierre GARNIRON, Walter JÄSCHKE, Hamburg (Felix Meiner), 1986, 72–88.

„Mivel azonban sem egyetlen ember, sem egyetlen évszázad nem volt képes arra, hogy a filozófiai bölcsességet tökéletességre emelje, nem akarta a mindenható Isten, hogy a mi korunk is meg legyen fosztva jóságának tanújelétől. Ezért támasztotta a világnak e késő vén korában [in ultima hac mundi senecta] – úgy, hogy az előző évszázadok alaposan megirigyelhetik tőlünk – René Descartes-ot, az egész filozófia újjáteremtőjét [Philosophiæ totius Restauratorem]”.³

Mint azt alább forrásközelből kívánom megmutatni, a Richard Popkin elnevezte „harmadik erő” (third force) szellemi irányzatához köthető herborni enciklopédizmus a 17. század derekán nem feltétlenül mindenki számára állt oly távol a kartezianizmustól, mint ahogy Bán Imre sejteti, vagy ahogyan például az idehaza kevésbé ismert Comenius–Descartes-vita sugallhatja.⁴ Az eklektikának olyan formáival is találkozhatni a korszakban, amely a két bölcséleti hagyományt összeolvashatónak látta, vagy egész egyszerűen nem tekintette a kettőt különálló szellemi irányzatnak. Erre a most közreadandó Porcsalmi-kézirat is tanulságos példát nyújthat. Mindez pedig természetesen meglehetősen új megvilágításba helyezi Apáczai Csere János eklekticizmusát is, amely ugyancsak megtalálta az összhangot Alsted és Descartes között, igaz, nem módszertani értelemben.

Tanulmányommal természetesen nem csupán a kora újkori erdélyi eszmetörténet bizonyos összefüggéseit érintem, igen valószínű, hogy a nemzetközi Descartes-kutatás számára is figyelemre méltó lehet az alább bemutatandó példa, különösen az olyan kontextualizálókra gondolok itt, mint Giovanni Crapulli, Roger Ariew, John Cottingham, Tom Sorell, Claus Zittel vagy Michael Keefer, akik igen sokat tettek azért, hogy Descartes-ot legalább annyira láthassuk saját

³ APÁCZAI CSERE JÁNOS, *A bölcsesség tanulásáról* = uő. *Magyar logikácska és egyéb írások*, szerk. SZIGETI JÓZSEF, Bukarest, Kriterion, 1975, 65. A latin kifejezések az *Oratio de studio sapientiae* a *Magyar encyclopædiához* csatolt utrechti kiadásából valók (Ex Officina Joannis a Wæsberg, 1655, 437.). A passzus millenarista ízű felhangjai figyelemre méltóak, különösen, ha összevetjük Apáczai azon kijelentésével, mely szerint, ha majd a kartezianus módszer minden területen érvényesül, az „lesz az emberi bölcsesség [...] legvégső korszaka [ultima Sapientiae humanæ periodus].” *A bölcsesség...*, i. m., 67. *Oratio...*, i. m., 438. A *Philosophiæ totius Restaurator* fordulata egyértelműen párhuzamba állítható a millenarista egyetemes reformátorok (*magna* vagy *generalis*) *reformatio*, *restitutio* vagy *magna instauratio* fogalmaival. L. erről SZENTPÉTERI MÁRTON, *Az egyetemes tudomány eszméje Johann Heinrich Alsted erdélyi írásában, 1629-1638*, Doktori disszertáció, Bp., Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2004, 112–113. Már Bán is felvette a chiliaszta befolyás esélyét e hellyel kapcsolatban i. m., 413.

⁴ L. erről FLOSS, Pavel, *Comenius und Descartes*, Zeitschrift für philosophische Forschung, 26(1972), 231–253. Jozef Matula barátomnak köszönöm, hogy a cikkre felhívta a figyelmem. L. még *Colloquium Comenius and Descartes. Struggle for a World View. A Philosophical Controversy from the 17th Century and its Consequences for Modern Thinking*, bev. Cees Cup, Naarden (Foundation Comenius Museum), é. n. [1997]. VAN HATTEM, M. A., SWIER, Arianne, *Comenius en Descartes: worsteling om een wereldbeeld*, Naarden (Comenius Museum), 1996. VAN DE VEN, Jerçen – BOS, Erik-Jan, *Se Nihil Daturum - Descartes's Unpublished Judgement of Comenius's Pansophiæ Prodromus (1639)*, British Journal for the History of Philosophy 12(2004), 369–386.

korának bölcselőjeként, mint a modern filozófia semmiből előtörő atyjaként.⁵ Az alábbiakban természetesen Popkin fentebb már említett koncepciójának, s az őt követő Martin Mulsow „kartézianus purifikációról” szóló elméletének pontosítására is törekszem.⁶

1. Hortulus artis inventivæ suis areolis distinctus

Mindenek előtt természetesen a forrást kell ismertetnem röviden. Porcsalmi András kéziratairól régóta tud a szakma, különösen Herepei Jánosnak köszönhetően, aki számos igen fontos adattal szolgált például Alsted *Usus præcipuarum Encyclopædiæ partium* című előadásának Porcsalmi-féle lejegyzéséről.⁷ Tóth Sándor, majd nyomában Viskolcz Noémi, s nyomukban jómagam is elveszettnek tartottam e kéziratot mindaddig, amíg a Sipos Gábor-féle katalógus meg nem jelent a Kolozsvári Akadémiai Könyvtár régi magyar könyvvállományáról.⁸ Porcsalmi különösen fontos kéziratossá másolatainak e

⁵ A semmiből előlépő bölcselő mítoszát természetesen maga Descartes, az első osztályú irodalmi érzékkel megáldott francia bölcselő teremti meg saját műveiben. L. erről többek között GRAFTON, Anthony, *The Defenders of the Text. The Traditions of Scholarship in an Age of Science, 1450–1800*, Cambridge (Ma.)–London, Harvard University Press, 1991, 1–2. 247.; CRAPULLI, Giovanni, *Mathesis universalis. Genesi di una idea nel XVI secolo*, Róma (Ateneo), 1969. *Descartes' Meditations. Background Source Materials*, szerk. Roger ARIEW, John COTTINGHAM és Tom SORELL, Cambridge University Press, 1998.; ZITTEL, Claus, *Mirabilis scientiæ fundamenta. Die Philosophie des jungen Descartes (1619–1628) = Seelenmaschinen. Gattungstraditionen, Funktionen und Leistungsgrenzen der Mnemotechniken vom späten Mittelalter bis zum Beginn der Moderne*, szerk. Jörg Jochen BERNIS, Wolfgang NEUBER, Bécs–Köln–Weimar (Böhlau), 2000, 309–362.; KEEFER, Michael H., *The Dreamer's Path: Descartes and the Sixteenth Century*, *Renaissance Quarterly*, 49 (1996), 30–76.

⁶ Richard Popkin elképzelése nyomán három nagyobb szellemi erő küzdelméről beszélhetünk a 17. században, a szkeptikusokról egyfelől, s a velük vitatkozó új tudomány híveiről másfelől, illetve egy bizonyos „harmadik erő” képviselőiről, akik az újítók hirdette „racionalista és empirikus gondolkodás elemeit teozófiai spekulációkkal és a Szentfrás millenarista értelmezésével igyekeztek összekapcsolni” mégpedig azzal a céllal, hogy felülkerekedjenek a reneszánsz szkepticizmus kihívásán. POPKIN, Richard H., *The Third Force in Seventeenth-century Thought: Scepticism, Science and Millenarianism = The Third Force in Seventeenth-century Thought*, Leiden–New York–Köln–København–Köln (Brill), 1992, 90. Popkin koncepcióját Martin MULSOW tovább pontosította I. Üő., *Sociabilitas. Zu einem Kontext der Campanella-Rezeption im 17. Jahrhundert*, *Bruniana e Campanelliana*, 1995/1–2, 205–209.; Üő., *Deifinitionskämpfe am Beginn der Moderne. Relationsontologie, Selbsterhaltung und appetitus societatis im 17. Jahrhundert*, *Philosophisches Jahrbuch*, 105(1998), 283–303.

⁷ Herepei adatait I. *Adattár XVI–XVIII. Századi szellemi mozgalmaink történetéhez 2. (Apáczai és kortársai)*, szerk. KESERŰ Bálint, Bp.–Szeged, 1966, 298–299.

⁸ TÓTH Sándor, *Erdélyi matematikai kéziratok a 14–19. századból*, Magyar Könyvszemle, 1991, 181–182.; VISKOLCZ Noémi, *Johann Heinrich Bisterfeld (1605–1655) bibliográfiája. Johann Heinrich Bisterfeld könyvtára*, Bp.–Szeged (OSZK–Scriptum), 2003, 31–32.; SZENTPÉTERI, *Az egyetemes...*, i. m., 159, 168. Græme MURDOCK tévesen azt állítja az *Ususról*, hogy „Porcsalmi copied out [...] large sections of Alsted's Encyclopædia” Vö. Üő.,

gyűjteménye ugyanis a régi könyves anyagban keresendő, hiszen a kolligátumban szereplő két, Bisterfeld vezetésével tartott és nyomtatásban megjelent disputáció – *Disputatio theologica de Domino Nostro Jesu Christo* (RMNy 1880) és *Disputatio theologica de Divina Scripturæ Sacræ eminentia* (RMNy 1879) – szerint katalogizálták őket az Akadémia könyvtárában.⁹ A most közreadott Alsted-kézirat, a *Hortulus artis inventivæ suis areolis distinctus* a Sipos-katalógusban tévesen Piscatornak tulajdonított formában jelenik meg.¹⁰ Ez az apró tévedés érthető, hiszen a hatalmas könyvtári anyagot feldolgozó csapat bizonyára Herepei piros ceruzás jeleit követte a művek azonosításakor, márpedig Herepei a *Hortulus* kézirata végén szereplő egyértelmű Alsted-attribúciót¹¹ nem karikázta be, csak a kicsiny művet közvetlenül követő még kisebb Piscator-kézirat – a kétlapos *Propœdia in cuiusvis sacri textus tractatione oportet respicere sensum/usum sive explicationem et/applicationem textus* – attribúcióját.¹² Így történhetett, hogy az *Usus* szövegének átrására induló Alsted-kutató egy eddig ismeretlen – Herepeitől sem idézett – Alsted-kéziratra lelt. Ez a kézirat messze több azonban, mint egy eddig ismeretlen párlapos Alsted-mű. Lássuk, miért is állíthatom ezt bátran!

Porcsalmi a kötetben szereplő kéziratai mai szóval élve a „nyomdai előkészítés” jegyeit hordozzák magukon.¹³ Az olvasó két kolumnás tagolással találkozik, ahol ugyanannyi hely jut a széljegyzeteknek, javításoknak, vagy betoldásoknak, mint amekkora helyen a kéziratok tisztázatai olvashatóak rendre szépen kalligrafált formában. A *Hortulus* kéziratainak eredetileg üresen hagyott kolumnájába René Descartes első három metafizikai elmélkedésének kivonatos változata került a *Meditationes de prima philosophiá*ból. A kivonat részben Descartes saját műeleji *Synopsis*át követi, nagyobb részt azonban a *Meditationes*

Calvinism on the Frontier. International Calvinism and the Reformed Church of Hungary and Transylvania, c. 1600-1660, Oxford (Clarendon), 2000, 96. A *Kolozsvári Akadémiai Könyvtár Régi Magyar Könyvtár-gyűjteményeinek katalógusa / Catalogul colecțiilor Biblioteca Maghiară Veche a Bibliotecii Academiei Cluj-Napoca*, szerk. SIPOS Gábor, Kolozsvár (Scientia), 2004, 133, 167, 342. Az *Usus* szövegkiadásán jelenleg is dolgozom, terveim szerint disszertációm nyomtatott változatában fog megjelenni.

⁹ A kézirategyűjtemény feldolgozása messze meghaladja az egyszemélyes kutatás határait, nemcsak terjedelme, hanem igen bonyolult filológiai természete miatt is; sokkal több – így is elsősorban Bisterfeldtől való – tétel található benne, mint amire HERPEI és a SIPOS-féle katalógus utal. Herepei ceruzás bejegyzései azonban világossá teszik, ő is sokkal több tételt tartott számon, mint amiről aztán írásban olvashatunk tőle az *Adattár*ban. Figyelembe véve a kérdés összetettségét, a magyar és nemzetközi Alsted- és Bisterfeld-kutatás érdemi összefogására volna szükség a kritikai kiadás elkészítéséhez. A kötet leltári száma: R. M. K. 42 (Siposéknál R 42).

¹⁰ A szöveg kiadását l. a cikk végén. *A Kolozsvári...*, i. m., 342.

¹¹ *Opus Joh[annis]. Hen[rici]. Alstedii. Scriptum manu Andr[eas]. Porcsalmi. 1641. 5. Mart[is].*

¹² *M[arci]. Philip[i]. Lud[ovici]. Piscatoris opus. Scriptum manu Andr[eas]. Porcsalmi. 1641. die 5 Mart[is].*

¹³ Nem kizárt persze az sem, hogy esetünkben „írott közléssel” (scribal publication) van dolgunk., azaz a kézirat másolás útján történő sokszorosításra készült. L. LOVE, Harold, *Scribal publication in Seventeenth-Century England*, Oxford (Clarendon), 1993, főként: 3–137.

fő szövegéből táplálkozik a szó legszorosabb értelmében. Kézírás-összehasonlítás alapján egyértelműen kijelenthető, hogy a szépen kalligrafált Alsted-szöveg mellé betoldott sokkal gyorsabban írt Descartes-kivonat ugyanattól a kéztől, Porcsalmi András kezétől származik.¹⁴ Hogy Porcsalmi mikor írta le a *Hortulust*, tudjuk az attribúcióból: 1641. március 5-én. Hogy Alsted mikor írta a szöveget, nem tudjuk biztosan, de nyilván Erdélyben, s talán pályája végén, amikor Porcsalmi hallgatta őt Gyulafehérvárt. Hogy Porcsalmi mikor készítette a Descartes-kivonatot, szintén nem tudjuk, csak annyit, hogy mindenképp a *Meditationes* első kiadásának megjelenése – azaz 1641 augusztusa – után. Hogy ki hozta a könyvet Erdélybe, nem tudjuk, de biztos, hogy nem Bisterfeld, ő ugyanis előbb hazatért külföni megbízatásából, minthogy megjelent volna Descartes könyve. Meglehet, a Bisterfeldet Leidenbe csalogató professzorok valamelyike küldhette el Bisterfeldnek vagy a párizsi első kiadást, vagy az amszterdami másodikat 1642-ből. Az sem teljesen kizárt persze, hogy majd csak az Erdélybe Németalföldről visszatérő Apáczaitól jutott Porcsalmi a *Meditationes*hez, bár ez valószínűleg késői találkozásra vallana. Ezekre a kérdésekre, egyelőre tehát nem tudjuk a pontos válaszokat. Ám talán ezeknél is fontosabb kérdés témánk szempontjából, hogyan került egy lapra Alsted és Descartes Apáczai első mesterének, Porcsalmi Andrásnak kolozsvári műhelyében? E kérdés megválaszolásához röviden szólnom kell a *Hortulus*, majd pedig a *Meditationes* keletkezésének eszmetörténeti hátteréről.

2. A herborni enciklopédikus hagyomány Erdélyben: a topikus enciklopédia ciklognomonikus mozgósítása

Mint azt korábban már másutt hangsúlyoztam, Johann Heinrich Alsted – s az őt követő Johann Heinrich Bisterfeld – enciklopédikus igényű művei kétféleképpen voltak használhatóak, hiszen azok egyaránt biztosították a topikus és a kombinatorikus (avagy ciklognomonikus) alkalmazás lehetőségét is, ám ez utóbbi – jóval szűkebb körben ismert – gyakorlat azonban az évszázadok során feledésbe merült.¹⁵ Minden okunk megvan arra, hogy a *Hortulus* is e megfontolás figyelembe vételével ítéljük meg, hiszen ennek kézírata döntő részben eleve az *inventio argumentorum cyclognomonica* ismertetésének szenteli a figyelmet, márpedig a „cyclognomonica” fordulata Alstedék szóhasználatában mindig valaminő lullista tárcsákat és cirkulusokat alkalmazó kombinatorikus módszert jelent, azt az eljárást tehát, aminek segítségével a máskülönben topikus enciklopédia szép rendbe foglalt tudáskincse – Alsted egy korai fordulatával az „egyetemes közhelykönyvtár” (*bibliotheca universalis locorum communium*) – kombinatorikus módon mozgósítható ad infinitum. Ez a végtelenségig művelhető

¹⁴ L. pl. Bisterfeld *Alphabetum philosophicum*át a kötetben, vagy Apáczai *Philosophia naturalis*át Porcsalmi másolatában másik kolligátumában (leltári száma az Akadémia könyvtárában: Ms. ref. 2965).

¹⁵ Az alábbiakban doktori értekezésem II. 2. (*Egyetemes szónoklattan*) és II. 3. (*Egyetemes enciklopédia*) fejezeteinek gondolatmenetét ismétlem meg igen tömör formában.

ciklognomonikus mozgósítás az amúgy topikus enciklopédiákat pedig ily módon valóban kimeríthetetlen ars inventivává varázsolja híveik szerint.

Konferenciánk témája szempontjából különösen fontos hangsúlyoznom, hogy kitalálók és használók szemében ezek a kombinatorikus eszközök a lehető legegységesebb és legtökéletesebb előmozdítói voltak a pánszofisták számára oly vágyott kegyes bölcséletnek, mégpedig a keckermanni-alstedi *instauratio imaginis Dei ad hominem* programjának jegyében. Ez pedig azt jelenti, hogy bármilyen ciklognomonikáról is legyen szó, az mint meditatív eszköz mindig kapcsolatba hozható a kor devóciós gyakorlatával, amiképp természetesen a korszak emlékezetkultúrájával is, lévén szó egyúttal kiemelkedően fontos mnemotechnikai eszközről is. A ciklognomonikák egyik legfontosabb alapelve ugyanis, hogy a topikus enciklopédiák préceptumait, reguláit alaposan memorizálni kell ahhoz, hogy az artista valóban kellő hatékonysággal és megfelelő sebességgel tudja azokat a cirkulusokon szereplő, a ciklognomonikus mozgósítás során egymás közt keveredő betűkhöz hozzárendelni. A ciklognomonika meditatív szerepére alább még részletesebben is kitérek.

A millenarista egyetemes tudomány hívei számára a ciklognomonika két okból képes garantálni a kegyes bölcsesség tökéletességét, s egyetemességét. Először is tudnunk kell, hogy a ciklognomonika – vagy másként *methodus circularis* – a reneszánsz újplatonizmus exemplarista metafizikájához kötődik, különösen, ami az elme működésének leírását illeti. A ciklognomonika a gondolkodás menetét, az értelem működését olyan körkörös folyamatként feltételezi, amely tökéletes összhangban van a világegyetem geometriai szerkezetével és harmonikus működésével – ez a Cornelius Gemmától származó, s Alstedtől kreatívan továbbfejlesztett *ratio circularis* elve, amely meghatároz minden ciklognomonikát, így a Hortulust is. Ezt a képletet erősíti a ciklognomonikák azon sajátos tulajdonsága is, hogy bennük a fogalmak „az *immediatio* segítségével” (*beneficio immediationis*) egyesülnek.¹⁶ Az *immediatio* Alstedék szótárában az ágostoni trinitológiában is számottevő – az egylényegű Szentháromság személyei közötti viszonyokat, kapcsolatokat értelmező – *emperichorézis* (avagy *circumincessio*) bölcséleti alkalmazása tulajdonképpen. A herborni enciklopédisták háromságelvű metafizikájának szellemében a Teremtő megalkotta világ mind szellemi, mind pedig anyagi értelemben éppen a csodálatraméltó *immediatio* segítségével láttatható érdemben analógia Trinitatisként, mert amiképpen az egylényegű Szentháromság személyei „egymásba mennek”, az *immediatio* elmélete szerint úgy kapcsolódnak egymáshoz a teremtett dolgok legfontosabb alkotórészei, illetve azok eszméi s a rájuk vonatkozó szavak egyaránt. A Tommaso Campanella metafizikai primalitásokra vonatkozó tanait idéző, explicitebb módon majd csak Bisterfeldnél megjelenő *immediatio* doktrínája

¹⁶ L. *Verædus ad Perillustrem Dominum, Dominum Wolfgangum Hoffmannum, Liberum Baronem in Grünpübel, etc, e Transylvania in Moraviam expeditus Johanne Henrico Alstedio*, Gyulafehérvár (Typus Principis), 1637, 7. Az egyetlen ismert példány a prágai *Klementinumban*: Národní knihovna České republiky XII. L 26. (2). RMNy 1672. A tételre Vásárhelyi Judit hívta fel a figyelmemet jóval az RMNy harmadik kötetének megjelenése előtt; ezért köszönettel tartozom neki. L. részletesebben disszertációm II. 3. (*Egyetemes enciklopédia*) fejezetét, i. m., 104–119.

az alstedianus kombinatorika lelke, amely ily módon mindig háromságelvű előfeltevések fényében képzendő el. Mindezek tükrében immár könnyebb belátni, mire is gondolhattak Alstedék a ciklognomonika páratlan hatékonyságát illetően. Azzal összhangban ugyanis, hogy a tökéletes geometriájú kozmosszal harmóniában álló emberi értelmet egyedülállóan leképező körkörös módszerről van szó, cirkulusainak mozgása, illetve fogalmainak összekapcsolódása során a ciklognomonika ráadásul még sokkal konkrétan is a teremtés minden szintjét átható Szentháromság jegyében működik.

Mielőtt továbblépnénk, utalnom kell még az enciklopédia kombinatorikus használatának meditatív szerepére, melyből kiderül, miként szolgálhatja az emberben megsérült imago Dei helyreállítását, s ekképp az ember üdvözülését az enciklopédia mindennapos tanulmányozása. Mint az egy másik erdélyi ciklognomonika (a ma egyelőre közvetlenül nem ismert Colophon de Reformatione philosophiæ ac reliquarum facultatum) ismertetőjéből, a Verædusból is kitűnik, Alsted a maga módszerét minden „írás” (scriptio) és „beszéd” (dissertatio) elkészítésében, és minden „elmélkedésben” (meditatio) hasznosnak és nélkülözhetetlennek tartja.¹⁷ Hogy a ciklognomonikának van meditatív funkciója, Bisterfeld teljes mértékben Alsted kései kombinatorikus enciklopédiamodellét követő műve, a Phosphorus catholicus, seu Artis meditandi epitome is mutatja.¹⁸ Anélkül, hogy e művet itt részletesen ismertetném, elég annak definícióját idéznem most. Az elmélkedés művészete eszerint olyan „összetett mesterség” (ars combinata), amely hozzásegíti az emberi elmét ahhoz, hogy minden dolgot megérthessen, s egyúttal bevezetést nyújt az összes tudomány felfogásához. Ez ily módon az elme és a létezők közötti fáradságos és gyümölcsöző kapcsolatteremtés, avagy inkább mindkettejük – a természet törvénye értelmében – létjogosult és termékeny frigyét tanítja.¹⁹ Ez a commercium, avagy connubium jól ismert már Alstedtől is, jelesül az erdélyi, kombinatorikus alapelvű grammatikai tankönyvprogram filozófiáját megfogalmazó Rudimenta linguæ latinæból. Mint Alsted itt írja, ha a rudimenta gyakorlatait a lélek mérlegének segítségével ítéljük meg, akkor azokban megmutatkozik majd az a csodálatos termékenység, amely többek között a szemünk elé tárja azt a mindenható kombinációt, melyet az Isten a természet dolgaiban gyakorol. Joggal mondja majd tehát Alsted diákja, hogy a „szavak és dolgok összekapcsolása” (combinatio vocum et rerum) „szellemünk legnemesebb munkálkodása” (nobilissima mentis nostræ negotiatio).²⁰ Az 1630-as enciklopédia

¹⁷ Verædus..., i. m., 6–7.

¹⁸ L. Uő., *Elementorum logicorum libri tres... accedit... Phosphorus catholicus*, Leiden (H. Verbiest), 1657. Első kiadása Bredában (J. Wæsberg), 1649-ben jelent meg. Alsted és Bisterfeld módszerének egybevetéséről l. disszertációm, i. m., 164.

¹⁹ „Ars meditandi est, ars combinata quæ mentem humanam in omni rerum cognitione manuducit; adeoque in omnium disciplinarum perceptionem introducit. Hæc itaque negotiosum ac fructuosum mentis ac entis commercium, vel potius legitimum et fœcundissimum utriusque connubium, docet.” *Phosphorus catholicus*, i. m., 1.

²⁰ „Hæc, inquam, esto quotidiana tua exercitatio: ut, sepositis aliis libris; percurras hæc Rudimenta a capite ad calcem, et infinitas inde combinationes formare assuescas [...] Quanquam si combinationem istam æqua, ut par est, animi lance expendimus, cernitur in

elegy-belegy tartományában (Farragines disciplinarum) olvasható – a helyes meditálás tudományáról szóló – Meletetica pedig azt teheti világossá számunkra, hogy a teremtésről, a megváltásról és az üdvözülésről való mindennapos, kívánatos és Istennek tetsző elmélkedés a ciklognomonika biztosította módon valósulhat meg a leginkább; a kombinatorikus módszer segítségével minden szellemi tevékenységünket e három, a keresztény ember számára fundamentális téma jegyében végezhetjük el.²¹

Az 1630-as enciklopédiát kombinatorikusan mozgósító cyclognomonica oratoria záró sorai újabb fontos információt nyújtanak számunkra a kombinálás művészetének meditatív szerepéről:

„Íme ez az a hét cikulus, amelyik a beszéd gazdagságának és csalhatatlanságának kedvez akkor, ha a betűk egymás közt megfelelően

illa, præter facilitatem summan, admirabilis fœcunditas; quæ inter alia nobis ob oculos ponit omnifariam illam combinationem, quam Deus in operibus naturæ adhibet: ut merito dixeris, combinationem vocum et rerum esse nobilissimam mentis nostræ negotiationem”. *Rudimenta lingue latinæ*, Gyulafehérvár (Typus Principis), 1634, 65–66. RMNy 1580. L. részletesebben SZENTPÉTERI Márton, *A grammatika oktatásának kombinatorikus módszere Johann Heinrich Alsted gyulafehérvári rudimentáiban*, ItK, 1998/3–4, 437–458 és disszertáción II. 1. (*Egyetemes nyelvtan*) fejezetét, i. m., 19–43. Figyelemre méltó, hogy Francis BACON az *Instauratio magna* (1620) fő céljának megjelölésekor a *commercium Mentis et Rerum* kifejezést használja, erre kísértetiesen emlékeztet Alsted és különösen Bisterfeld szóhasználata: „Cum illi pro comperto esset intellectum humanum sibi ipsi negotium facessere, neque auxiliis veris (quæ in hominis potestate sunt) uti sobrie et commode; unde multiplex rerum ignoratio et ex ignoratione rerum detrimenta innumera: omni ope connitendum existimavit, si quo modo commercium istud Mentis et Rerum (cui vix aliquid in terris, aut saltem in terrenis, se ostendit simile) restitui posset in integrum, aut saltem in melius deduci.” Bacon, Francesco, *La grande instaurazione. Parte seconda. Nuovo organo*, ford. és a lat. szöveget s. a. r. Michele MARCHETTO, Milano (Bompiani), 2002, 2.

²¹ „Meletetica est ars bene meditandi [...] Actus meditandi est in applicatione locorum inventionis, vel similium adminiculatorum in Cyclognomicis expositorum [...] *Tria sunt summa meditationis genera: videlicet opus creationis, redemptionis, et sanctificationis*. Meditatio in specie est diffusa per universam Encyclopaediam, ac proinde varias normas habet sibi propositas in his et illis disciplinis. Sed magna ista varietas revocari debet ad opus creationis, redemptionis, et sanctificationis: quod hæc tria Dei opera sint norma totius Encyclopaediae. Quotidie itaque hæc tria meditabimur. Ad opus creationis quod attinet, quotidie librum naturæ, hoc est, varias Dei creaturas, et illas artes, quæ pertinent ad primum symboli articulum, meditari debemus. Opus redemptionis in vita et morte Christi meditandum suscipere debemus. Denique opus sanctificationis meditari oportet in quotidiana instauratione imaginis Dei. Quod si hac ratione instituimus meditationes nostras in genere, Deus benedicit speciali cuique meditationi in hoc vel illo vitæ instituto.” Alsted, *Encyclopaedia septem tomis distincta*, szerk. Wilhelm Schmidt-Biggemann és Jörg Jungmayr, Stuttgart (Frommann-Holzboog), 1989–90 [1630], 4 k., 4. k., 2345–2346. A ciklognomonika lelkigyakorlatos szerepére Howard HOTSON hívta fel a figyelmet először, l. Uő, *Johann Heinrich Alsted, 1588–1638: between Renaissance, Reformation and Universal Reform*, Oxford-New York (OUP), 2000, 171–172. Hotson egyébként a továbbiakban következő – a ciklognomonika meditatív szerepét a keresztény kabbalával kapcsolatba hozó – összefüggést nem vizsgálja, l. még uo., 157–160.

keverednek. Ezeket a cirkulusokat ugyanis össze kell tekerni, mégpedig úgy, hogy a betűk forgatásának művészetével (revolutio alphabetaria) vagy az összes cirkulusnak, vagy bizonyos cirkulusoknak jelentései kapcsolódjanak össze.”²²

A Giovanni Pico della Mirandola gyakorlatát követő revolutio alphabetaria fogalmának használata itt azt bizonyítja, hogy a ciklognomonikák kombinatorikája kapcsolatba hozható mind a reneszánsz keresztény kabbalával, mind pedig az ebben az időben – éppen Pico szándékainak félreértése miatt – ezzel a hagyománnyal kontaminálódott lullizmussal.²³ Pico a maga ars combinandiját – melyet a Conclusiones nongentæ egyik leghíresebb kabbalista tételében scientia alphabetariæ revolutionisnak nevez – az eksztatikus kabbalista, Abraham Abulafia חכמת הציור (hokhmat ha-ceruf) koncepciójával állítja párhuzamba s az Apologia oly sokaktól félreértett helyén mindezt Llull művészetéhez (itt: ars Raymundi) hasonlítja, mivel Abulafia módszere Pico korában a keresztény olvasó számára lényegében ismeretlen volt. Pico ettől függetlenül, persze, finoman sejteti, hogy Llull és Abulafia módszere eltérő (forte diverso modo procedant).²⁴ Figyelemre

²² „Atque hi sunt septem circuli, qui faciunt ad discursum, locupletem illum et accommodum, si literæ rite inter se misceantur. Oportet enim hos circulos complicare, et uti revolutione alphabetaria, ita ut vel omnium et singulorum, vel quorundam circulorum significata inter se conferantur.” Alsted, *Encyclopædia septem tomis distincta*, szerk. Wilhelm SCHMIDT-BIGGEMANN és Jörg JUNGMAIR, Stuttgart (Frommann-Holzboog), 1989–1990 [1630], 4 k., 1. k., 479. A *Cyclognomonica oratoria* hazai kiadását l. *Rudimenta Oratoriæ in usum Illustris Scholæ Albensis. Præfixe sunt Tabulæ methodum huius libelli indicantes. Accessit item ad finem Cyclognomonica oratoria, studiosæ juventuti apprime utilis et iucunda*, Várad (Szenczi Kertész), 1649, 14. A posztumusz erdélyi kiadásról l. SZENTPÉTERI Márton, *Alsted kombinatorikus szónoklattanának posztumusz kiadása Piscator Rudimenta Oratoriæ-jában*, ItK 2000/1-2, 129–164. És disszertációm II. 2. (*Egyetemes szónoklattan*) fejezetét, i. m., 45–103.

²³ E kontamináció talán legfontosabb forrása az *Opusculum raymundinum de auditu kabbalístico, sive ad omnes scientias introductorium* volt, melyet Pico tanítványa, Pietro Mainardi da Verona írt, ám ez a tény a mű recepciótörténetében elfelejtődött, s így a *De auditu kabbalístico* a leghíresebb Llull-pszudopigráffá vált. L. erről részletesen ZAMBELLI, Paola, *Il «De auditu kabbalístico» e la tradizione lulliana nel rinascimento*, = Z:P., *L'apprendista stregone. Astrologia, cabala e arte lulliana in Pico della Mirandola e seguaci*, Velence (Marsilio), 1995, 55–172. Mivel Alsted a híres Zetzner-kolligátumból ismerte Llull műveit, így az abba beválogatott *De auditu kabbalístico*t ő is hiteles Llull-műként tartotta számon. Zetznerrel l. STURLESE, Rita, *Lazar Zetzner, «Bibliopola Argentinensis»*. *Alchimie und Lullismus in Straßburg an den Anfängen der Moderne*, Sudhoffs Archiv 75 (1991), 140–162.

²⁴ „Quicquid dicant alii Cabalistæ, ego partem speculativam cabalæ quadruplicem dividerem, correspondentem quadruplici partitioni philosophiæ quam ego solitus sum afferre. Prima est scientia quam ego voco alphabetariæ revolutionis correspondentem parti philosophiæ quam ego philosophiam catholicam voco.” PICO della MIRANDOLA, Giovanni, *Conclusiones sive Theses DCCCC*, s. a. r. Bohdan KIESZKOWSKI, Genf (Droz), 1973, 83. Újabb kiadását l. olasz fordítással és kommentárokkal egyetemben: *Conclusiones nongentæ. Le novecento tesi dell'anno 1486*, a cura di Albano BIONDI, Firenze (Olschki), 1995. PICO az *Apologiában* két részre osztja a kabalát: „una[m] quæ dicitur ars com[binandi], & est modus quidam procedendi in scientiis, & est simile quid, sicut apud

méltó továbbá az is, hogy Pico a kabbalista revolutio alphabetariát a maga filozófiai felosztásában az első és alapvető „egyetemes bölcselettel” (philosophia catholica) állítja párhuzamba.

Alsted az 1630-as enciklopédia Kabbala című fejezetében a Kabbala philologica harmadik részeként ismerteti a temurát, melyet permutatióknak (itt: betűk cserélgetése) fordít, s amiről így ír többek között: „a betűk forgatásának művészete (revolutio alphabetaria) a temurát szolgálja [...] Ábrahám R[abbinál]. A betűk száma miatt huszonkétféle a betűknek forgatása, azaz a héber ábécének cserélgetése. A kabbalisták ezt a gyakorlatot cerufnak hívják.” A folytatásból az is kiderül, hogy Alsted itt a Picót követő Johann Reuchlin De arte cabalisticájának nyomában halad. Alsted szerint a revolutio alphabetaria a „genezis kabalájában” (Kabbala Bereschith) is meghatározó, a forrás ismét Reuchlin, aki itt újfent a tőle e helyt „Ábrahám prófétának” (pater noster Abraham) tulajdonított Széfer Jecirára hivatkozik.²⁵

nostros dicitur ars Raymundi, licet forte diverso modo procedant. Aliam quæ est de virtutibus rerum superiorum, quæ sunt supralunam, et est pars Magiæ naturalis suprema. Utraque istarum apud Hebræos etiam dicitur Cabala [...] Illa enim ars combinandi, est quam ego in conclusionibus meis voco, Alphabetarium revolutionem”. *Apologia = Giovanni Pico della Mirandola—Gian Francesco Pico: Opera omnia (1557–1573)*, faksz. kiad., szerk. Cesare VASOLI, Hildesheim–Zürich–New York (Olms), 2005, 3 k., 1. k., 180–181. A kérdés részletes elemzését l. WIRSZUBSKI, Chaim, *Pico della Mirandola’s Encounter with Jewish Mysticism*, Jerusalem (The Israel Academy of Sciences and Humanities), 1989, 81, 125, 136–138, 144–145, 173, 258–261.; Vö. még HAMES, Harvey J., *The Art of Conversion. Christianity and Kabbalah in the Thirteenth Century*, Brill, 2000 (The Medieval Mediterranean. Peoples, Economies and Cultures, 400–1453, 26), 1–2, 23, 27, 119–120, 287. L. még ZAMBELLI, i. m., 55–60.

²⁵ Az idézet latinul: „[...] revolutiones autem alphabetariæ serviunt Temuræ [...] Revolutiones alphabetariæ, id est permutationes alphabeti Hebraici, sunt duæ et viginti, apud R[abi]. Abraham, pro numero literarum. Kabalistæ hanc pragmaticam appellant ם״ר״ץ [ceruff]. L. a genezis kabbalájával együtt: *Encyclopædia*, i. m., 2271–2272. Vö. REUCHLIN, Johannes, *De Arte Cabalistica / On the Art of the Kabbalah*, ford. Martin és Sarah GOODMAN, New York (Abaris Books, Inc.), 1983, 324, 326–327, 329. A kötet az 1517-es első kiadás (Hagenau, Thomas Anshelm) fakszimiléjét is közli. Reuchlin egyébként az „alphabeticaria revolutio” fordulatot használja, nem úgy, mint Pico vagy Alsted, l. i. m., 324. L. még *Giovanni Pico della Mirandola—Gian Francesco Pico: Opera...*, i. m., 3. k., 878–879. A mű olasz fordítását remek bevezető tanulmányokkal l. REUCHLIN, *L’arte cabalistica (De arte cabalistica)*, ford., bev. Giulio BUSI és Saverio CAMPANINI, Firenze (Opus Libri), 1995. A Széfer Jeciráról (A teremtés könyve) l. Uo., LV–LVII. Magyarul l. Széfer Jecirah (A Formálás és Alakulás Könyve), Athenæum, 1995/4, 259–275. Első latin kiadása: *Abrahami patriarchæ Liber Jezirah, sive Formationis mundi, patribus quidem Abrahami tempora præcentibus relevatus*, ford. és komm. Guillaume POSTEL, Párizs, 1552. A mű szerzősége mind a mai napig a judaisztika egyik legnagyobb rejtélye. Sokan Abraham ben David ha-Levinek (c. 1110–c. 1180) tulajdonítják, talán Alsted is ezért említ Ábrahám R[abbi].-t, aki semmiképp sem lehet azonos a prófétával. Mellesleg Reuchlin is bizonytalankodik: „Utimum autem non adeo librosi attamen pro nostra virili Abrahæ libro patris nostri, cui est inscriptio ם״ר״ץ de creatione, quem non parum literati quidam assignant Magistro Akiba”. *De Arte Cabalistica*, i. m., 90–93.

Alsted kabbalájának teológiai interpretációjából pedig azt is megtudhatjuk, hogy az alstedianus egyetemes tudomány kombinatorikus eszközei sok más mellett az Alsted-féle millenaristák számára igen fontos *conversio Iudæorum* céljait, s egyúttal a keresztény ember kontemplatív úton sürgethető „belső tökéletesedését” (*perfectio hominis interioris*) és üdvözülését, avagy „megistenülését” (*deificatio*) is szolgálja.²⁶ A Pico-kutatás egyik legfontosabb kérdése, vajon a *princeps concordia* milyen mértékben ismerte Abulafia betűkombinációkra épülő módszerének eksztatikus, sőt prófétikus dimenzióit? Alsted kabbalaértelmezése mindenestre mindenképpen arra vall, hogy a herborni a meditálás e dimenziójában is jártas volt valamilyen formában, és rendkívüli szerepet szánt ennek. Ez egyébként már a Reuchlintól idézett helyek miatt sem meglepő, hiszen éppen a huszonkét héber betű Széfer Jecirából vett kombinációinak bemutatása után Capnion arról szól, hogy e kombinációkat komolyan kell venni, s elmélyülten kell elmélkedni róluk, hiszen a Szentírás titkainak kegyes megértésére vezetnek, s hozzásegítenek a transzcendens dolgok felfogásához is.²⁷ Ha figyelembe vesszük, hogy Alsted Lullban kabbalistát látott –

²⁶ Ami a kabbala teológiai hasznát illeti, Alsted erről így fogalmaz: „*In theologia theoretica* Kabbalistæ suppeditant præclara testimonia de SS. Trinitate, de Messia Θεανθρώπω, etc. quorum usus est in disputationibus adversus Iudæos. *In theologia practica* plurimum facit ad nominis divini sanctificatione, et hominis interioris perfectione, et, ut loqui amant, deificationem, si nomina Dei nobis ob oculos ponamus.” *Encyclopædia, i. m.*, 2273. Így ír a *Triumphus*ban: „Cæterum huius Cabbalæ usus non tantum est ut sit acutus lusus ingenii, sed etiam ut nobis serviat in confutandis Iudæis recentioribus. Multa enim Scripturæ V. T. loca per hanc Cabbalam a vetustissimis Iudæis explicantur de sacrosancta Trinitate et Messia, et quidem adeo clare, ut recentiores Iudæi non habeant quod excipiant.” *Triumphus bibliorum sacrorum, seu encyclopædia biblica*, Fankfurt a. M. (B. Schmidt), 1625, 600. Magában a *Prodromus*ban az ösatyák (mint Ádám), a próféták (mint Mózes) kabbalája után az apostolokéről és az evangélistákéről: „Hæc itaque est Kabbalah illa divina apostolorum et evangelistarum, quæ nihil est aliud quam mystica interpretatio locorum V. T. quæ primo intuitu non est obvia cuilibet. Hujus Kabbalæ beneficio veteres illi, patriarchæ vid[elicet]. et prophetæ, exposuerunt illa, quæ in V. T. loquuntur de SS. Trinitate, de Christo, de typis, de sacrificiis, et aliis id genus.” *Prodromus religionis triumphantis*, Gyulafehérvár (Typus Principis), 1641, 266. A témáról részletesebben I. SZENTPÉTERI Márton, *Kálvinista zsolnári és az egyetemes reformáció. Alsted és Szenczi Molnár levélváltása 1609-ben = Miscellanea. Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, szerk. Sz. M., Bp., (Kijárat–JAK), 277–301, illetve disszertációm II. 4. (*Egyetemes költészettan*) fejezetét, *i. m.*, 120–138.

²⁷ “Elementorum hæc viginti duoru[m] co[m]mestio nequaquam erit rustice ac indocte intelligenda, o[mn]nia e[st] spiritus sunt. Sic in libro Ietзира scribitur & sculpsit cu[m] illo spiritu deus viginti duas literas, tres matres, septem[m] duplices, & xii. [duodecim] simplices, & quælibet illaru[m] est spiritus, ad co[n]te[m]plandum itaque[m] spiritualiter inge[n]ti cu[m] gaudio, nobis tradita hæc sunt, no[n] ad obloquendu[m], no[n] ad irridendu[m]. Sed pia fide mysteria scripturarum[m] amplexa[n]du[m]. Crede[n]tes e[st] literis, facilius altiora speculamur, et absco[n]dita co[n]fidimus in literis repire posse, quasi dei sermone[m] in medio caliginis q[ui] dixit ad Moysen. Ecce ego venio ad te in densa nube ut audiat populus cu[m] loquar tecu[m], q[ui]n etiam[m] בְּרִיחַ est. viginti duabus[m] credent in p[er]petuum[m].” REUCHLIN, *De Arte Cabalística, i. m.*, 326. Vö Giovanni Pico della Mirandola—Gian Francesco Pico: *Opera omnia, i. m.*, 879.

„Lullus mathematicus és kabbalista volt”, így ír a *Clavis artis Lullianæ*ban –, s számára az *ars Lulliana*, a Pico-féle *ars combinandi* (másképp: *revolutio alphabetaria*) és a Széfer Jecira kabbalája teljes mértékben összekapcsolódik, akkor érthetővé válik, miként szánhatott kombinatorikus enciklopédiája meditatív használatának olyan páratlanul fontos szerepet az üdvözülés szempontjából.²⁸

A világ tükröként élénk álló topikus enciklopédia kombinatorikus mozgósításának tehát a tökéletes geometriájú kozmosszal harmóniában álló emberi értelmet tükrözni képes körkörös módszer, a ciklognomonika, a kulcsa, amely ráadásul cirkulusainak mozgása, illetve fogalmainak összekapcsolódása során a teremtés minden szintjét átható Szentháromság jegyében működik az immeatio elmélete szerint. Továbbá lehetővé teszi alkalmazója számára, hogy – keresztény kabbalista elméleteket követő – kontemplatív módon nap mint nap azon dolgozhassék, hogy a bűnbeesés során benne megsérült isteni képet helyreállíthassa elmélkedvén a teremtés, a megváltás és az üdvözülés misztériumain. Joggal nevezte tehát Howard Hotson az 1630-as enciklopédiát a „megszentelés óriási motorjának”.²⁹ Hogy Alsted teológiai értelemben messzemenően elfogadhatónak tartotta az *instauratio imaginis Dei ad hominem* enciklopédia segítette megvalósítását Erdélyben, arra több fényt vethet a *Prodromus religionis triumphantis* egy jellemző passzusa, ahol arról szól az enciklopédista, hogy a bűnbeesés során megsérült természetes értelmünk (*recta ratio* vagy *lumen naturæ*) eredeti, paradicsomi képességeit visszanyerhetjük abban az esetben is, ha különleges szellemi adottságokkal rendelkező bölcs emberekkel beszélgetünk, és különösen az iskolákban, ahol a különféle tudományok alaposan kiművelik az emberi elmét, s így értelmünk nagyobb tökéletességre juthat.³⁰

²⁸ „*Alphabetariæ revolutiones Lullii non sunt inepta. [...] Quam Lullius fuerit Mathematicus & Kabbalista, impendio delectatus est methodo docendi Mathematica & Kabbalastica, ideoque circulos adhibuit, quos non nemo concinne vocavit magistros scientiarum.*” *Clavis artis Lullianæ, et veræ logices duos in libellos tributa*, Strassburg (L. Zetzner), 21. Sőt egy helyütt még arról is ír – forrás nélkül –, hogy az itáliai zsidók szerint Lull művészete Salamontól való, igaz, jelzi, az információ bizonytalan: „[Margón: Iudæi inventorem huius artis prædicant Solomonem.] Iudæi Itali inventionem artis Lullianæ Solomoni adscribunt; & non nisi divino instinctu; & afflatu ad Lullium jure quasi postliminii rediisse colligunt sapientes. Ast hoc incertum est.” *Uo.*, 126. L. még KILCHER, Andreas, *Die Sprachtheorie der Kabbala als Ästhetisches Paradigma. Die Konstruktion einer Ästhetischen Kabbala seit der Frühen Neuzeit*, Stuttgart-Weimar (J. B. Metzler), 1988, 166–167.

²⁹ A „giant engine geared up for the great project of sanctification.” HOTSON, *Alsted...*, i. m., 172.

³⁰ „Lux, seu *lumen naturæ*, quod est in homine, consideratur vel ut constitutum, vel ut destitutum, vel dein[que]: ut restitutum. *Item constitutum*; hoc est, a Deo infusum in prima creatione. Atque hoc modo nullis tenebris fuit involutum. *Ut destitutum*; scil[icet]. per lapsum primi hominis, itemque per ignorantiam pravæ dispositionis, adeoque per hominis petulantiam et malitiam. *Ut restitutum*; scil[icet]. naturali, vel supernaturali ratione. *Naturaliter* restituitur variis modis. Nam Deus quosdam homines donat acumine quodam singulari, et sæpe ingenio heroico; quo fit ut illi multa intelligant, quæ aliis sunt inaccessa. Rursus, multiplex cultura luminis naturæ fit per conversationem cum sapientibus et prudentibus, nominatim in scholis, ubi per varias artes magis et magis excolitur ingenium

Alsted itt világosan fogalmaz: a szent történelem (sacra historia) harmadik, végső korszakában, azaz a status restitutionisban az adamita bölcsesség tökéletessége kétféleképp állítható helyre, vagy természetes (naturaliter), vagy természetfeletti (supernaturaliter) módon. Az első végső soron az enciklopédiát, a második a „Szentlélektől vezérelt megvilágosodást” (illuminatio Spiritu sancti), s a „krisztusi megváltást” (renovatio hominis) jelenti. A restitutio (másképp: magna vagy generalis reformatio, illetve instauratio) értelmezésekor Alsted itt tehát egyértelműen megkülönbözteti annak filozófiai és teológiai dimenzióját, pontos viszonyuk azonban e helyt is tisztázatlan marad.³¹

Az első látásra igen szerény terjedelmű, néhány lapos Hortulus, melyet Porcsalmi 1641-ben lemásolt Alsted eredeti – ma egyelőre nem ismert – kéziratáról, tulajdonképp nem más, mint egy olyan kombinatorikus módszertani segédeszköz leírása, amely a mindenkori topikus enciklopédia ciklognomonikus mozgósítását biztosítja. Mindaz, amit fentebb leírtam, érdemben vonatkozik tehát e kicsiny kézirat műre is.

4. Kartézianus meditáció?

Mint már tudjuk, Porcsalmi a Hortulus mellé bemásolta Descartes első három metafizikai elmélkedésének kivonatát. Ahhoz, hogy érdemi javaslatunk legyen annak magyarázatára, Porcsalmi vajon milyen szándékkal tette ezt, szólnom kell röviden a Meditationesről is. Két fontos kérdéssel kell foglalkoznunk, először is tisztáznunk kell, volt-e bármi köze Descartes e művének a korai újkor lelkigyakorlatos irodalmához, a devóciós praxis műfajaihoz?³² Ez a kérdés érdemben kötődik a Descartes-kutatás egy másik közkedvelt témájához is, amely a Meditationes sajátos szerepét firtatja az életmű egészén belül, s amelyik arra a kérdésre keres válaszokat, vajon Descartes disszimulál-e metafizikai elmélkedéseiben Isten létének, s a lélek halhatatlanságának bizonyításakor?

hominis, et lumen naturæ ad magnam perfectionem adducitur. *Supernaturaliter* restituitur per illuminationem Spiritus sancti, et renovationem hominis.” ALSTED, *Prodromus...*, i. m., 677. E megfontolás esetleges arminianus megítéléséhez l. VERBEEK, Theo, *Descartes and the Dutch, Early Reactions to Cartesian Philosophy, 1637–1650*, Carbondale–Edwardsville (Southern Illinois University Press), 1992, 2. Alsted és Keckermann humanista antropológiájáról, s az enciklopédikus tudás segítségével működő *instauratio imaginis Dei ad hominem* teológiai ellentmondásairól, jelesül a pelagianizmus esetleges vádjáról l. HOTSON, *Alsted...*, i. m., 73–82. Vö. még LEINKAUF, Thomas, *Scientia universalis, memoria und status corruptionis = Ars memorativa: zur kulturgeschichtlichen Bedeutung der Gedächtniskunst 1400–1750*, szerk. Jörg J. BERNS, Wolfgang NEUBER, Tübingen, 1993, 1–34. kül. 20. skk.

³¹ Az idézett helyen a folytatás arra utal, hogy természetes értelmünk (lumen naturæ) a „kegyelem” és a „dicsőség” természetfeletti „fénye” (lumen gratiæ et gloriæ) nélkül nem képes a világ dolgait maradéktalanul megérteni. Ez a *status destitutionis*ban világos, de nem derül ki, hogyan áll a helyzet a *restitutio* idején. *Uo.*, 677–678.

³² A devóciós praxisról általában l. GÁBOR Csilla, „*Religiosa actio mentis*”. *Meditációelmélet és meditációtípusok a kora újkorban, Európában és Magyarországon = Devóciók, történelmek, identitások*, szerk. GÁBOR Csilla, Kolozsvár (Sapientia), 2004, 9–61.

Az a már-már közhelyessé vált elképzelés, mely szerint a fiatal korában La Flèche jezsuita kollégiumában tanuló Descartes metafizikai elmélkedéseire Loyolai Szt. Ignác lelki gyakorlatai – első kiadásuk: *Exercitia spiritualia*, Róma, 1548 – érdemi hatást gyakoroltak volna, nem új keletű. Az első részletes érvelés ez ügyben Pierre Mesnard-tól való, az 1955-ös Royaumont-ban rendezett Descartes-konferenciáról.³³ A későbbiek során elsősorban Martial Guerolt, Evert Willem Beth, L. J. Beck, Naguib Baladi, Arthur Thomson, Walter John Stohrer és különösen Amélie Oksenberg Rorty és Gary Hatfield tárgyalták a témát, többkevesebb sikerrel.³⁴ A kérdést a mi – cseppet sem melleleg Gueroult-t követő – Márkus Györgyünk is evidenciaként kezeli amúgy igen figyelemre méltó „Van-e teste az eszméknek?” című tanulmányában, amire alább még visszatérünk.³⁵ Bradley Rubidge azonban igen alapos, az imént említettek érveinek részletes filológiai vizsgálatát is vállaló tanulmányban tisztázta a kérdést, s arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy a *Meditationes* magával a devóciós elmélkedések műfajával áll sajátos kapcsolatban általában, s nem egyik vagy másik konkrét szöveggel, illetve annak szerzőjével – így a Loyolaiéval sem.³⁶ Ez a kapcsolat azonban nem befolyásolja a *Meditationes* olvasását érdemben – ahogy ezt Rorty és társai feltételezik –, hiszen Descartes nem veszi át a lelkigyakorlatos irodalom konvencióit, csupán utal rájuk, például könyvének a kor bölcseleti művei között szokatlan címével. Rubidge szerint Descartes továbbá azért kapcsolódik látszólagosan a devóciós praxishoz, hogy olvasótáborra számára világossá tegye, nincsenek az egyházzal szemben ellenséges tanai. Annak felismerése Rubidge szerint, hogy a *Meditationes* kapcsolatban áll a kora újkori meditációk műfajával, sokat mondhat el számunkra arról, Descartes milyen óvatos volt eszméinek bemutatásakor, de nem arról, hogy látszólagos kapcsolódása a lelkigyakorlatos irodalomhoz más fénybe helyezné ezen eszméket magukat.³⁷

Rubidge elmélete természetesen jól illeszkedik a *Mediationes* recepciótörténetének azon diskurzusába, amelyik a művet mindig is taktikai természetűnek, vagyis a színlelés mesterműveként láttatta. Nem Rubidge az első tehát, aki gyanakszik Descartes-ra, Cathrine Wilson egy magyarul olvasható

³³ Etienne Gilson, Fernard Alquié és Martial Gueroult is érintették korábban a kérdést. L. RUBIDGE, Bradley, *Descartes's Meditations and Devotional Meditations*, *Journal of the History of Ideas*, 51/1 (1990), 33.

³⁴ A szerzőkről, s érveikről l. Rubidge kitűnő áttekintését, *Descartes's... , i. m.*, 33–44.

³⁵ MÁRKUS György, *Van-e teste az eszméknek? Avagy irodalmi „forma” és filozófiai „tartalom” Descartes-nál = Metafizika – mi végre? Tanulmányok*, Bp., Osiris, 1998, 117. Boros Gábor valamivel óvatosabb, többek között Rubidge-ra is hivatkozva a következőket írja: „Valamilyen közvetett módon bizonyosan utal az *Elméltedések* főszövege a La Fleche-i nagyheti lelkigyakorlatok rendjére s Loyolai Szent Ignácnak ezt megalapozó művére, az *Exercitia spiritualiára*.” BOROS Gábor, *René Descartes*, Bp., Áron, 1998, 252.

³⁶ Melleleg annak belátásához, hogy Loyolai és Descartes könyvei között nincsen közvetlen kapcsolat, elég csak kézbe venni azokat, l. S. Ignazio di LOYOLA, *Esercizi spirituali: ricerca sulle fonti*, a spanyol szöveget s. a. r., ford. Pietro SCHIAVONE S. J., Torino (Sa Paolo), 1995. Az Adam-Tannery-féle Descartes-kiadás Ulivi-féle javított változatát l. CARTESIO, *Meditazioni metafisiche*, bev., ford., a lat. szövé. s. a. r. Lucia URBANI ULIVI, Milano (Bompiani), 2001.

³⁷ RUBIDGE, *Descartes's... , i. m.*, 49.

cikkében impozáns katalógusát nyújtja a gyanakvóknak Henry More-tól, Julien Offray de La Mettrie-n, Pascalon, Leibnizen át Maxime Le Royig és Hiram Catonig. A sorhoz, persze, ő maga is hozzátartozik, s az a Henricus Regius is, akinek híres vitája Descartes-tal Wilson cikkének tárgya.³⁸ „A színlelés fogalma azt sugallja, hogy Descartes tudatosan adott elő hamis nézeteket, valódi elképzeléseinek leplezése céljából. Bizonyos értelemben valóban ez történt” – írja Wilson, majd így érvel tovább: „Descartes Isten létét és a lélek valódi halhatatlanságát kínálta cserébe – strukturális értelemben – némi engedményért: nevezetesen egy olyan tudomány elismeréséért és létrehozásáért, mely a tapasztalatra s a gyámság alól felszabadult értelemre támaszkodva az arisztotelészi formák és képességek igénybevétele nélkül vizsgálja a fizikai testeket, s nem az arisztotelészi korpuszból merít.”³⁹ Wilson szerint éppen a Descartes–Regius-vita mutathat rá arra, mennyire ellentmondásos is volt ez a stratégia, hiszen míg Descartes a *Meditationes*-ben arra törekedett, hogy tudományos eszméit a teológiával összhangban állóaknak – tehát az eretnokség vádjától mentnek – mutassa fel, addig ellenfelei – Gijsbert Voëtiusszal az élen – azt igyekeztek bizonyítani, hogy tudományos elméletei aláássák a teológia érvrendszerét.⁴⁰ Wilson szerint kettejük konfliktusa kétféleképp értelmezhető, a klasszikus verzió az „elfajzott tanítványról” szól, aki elárulta és kis híján komoly bajba keverte mesterét – ez a változat Adrien Baillet-től, Descartes első életrajzírójától való. A másik értelmezés szerint – melyet Wilson a magáénak vindikál, holott nem volt ismeretlen öelötte sem, hiszen minden bizonnyal magától Regiustól származik – a mester a tanítványt tolt a tűzvonalba, s amikor látta, hogy baj van, visszakozott, s elárulta barátját, azt állítván, hogy az plagizálta, s eltorzította eszméit, hiszen nem értette meg azokat.⁴¹ Regius nem volt zseni, de Descartes eszméinek rátermett, s mesterénél is bátrabb védelmezője volt, aki képes volt az önálló véleményalkotásra is, erre utal a *Fundamenta physices* eddig kevésbé ismert keletkezéstörténete is. Mestere tehát igazságtalanul bánt vele, amikor torzító plagizátorként megtagadta válság idején, summázza Theo Verbeek témába vágó véleményét Regiusról szóló cikkében.⁴² Ha a holland kutató véleményét elfogadjuk, akkor első látásra még inkább plauzibilisnek tűnik az a verzió, mely szerint Regius csak azt mondta ki – az elme végső soron testi természetű –, amit

³⁸ WILSON, Catherine, *Descartes és a testi természetű elme: a Regius-vita tanulságai = Kortársunk, Descartes*, szerk. BOROS Gábor, SCHMAL Dániel, Bp., (Aron), 2000, 297–316. A *Meditationes* különleges szerepéről l. 302–304. Descartes öszinteségéről általában l. 313–316.

³⁹ *Uo.*, 303.

⁴⁰ *Uo.*, 304. Az ún. „utrechti válságról”, melynek a vita is részét képezte l. VERBEEK, *Descartes...*, i. m., 13–33. A vitáról itt l. még 52–55, 58–61. A vita részletesebb bemutatása ugyanettől a szerzőtől: *Regius's Fundamenta Physices*, *Journal of the History of Ideas*, 55(1994), 533–551.

⁴¹ WILSON, *Descartes...*, i. m., 312. Érdekességként: „Lenin, Marx és Engels *Szent családját* kivonatolva, a következő tömör jellemzést adja róla [ti. Regius-ról]: »[...] Le Roy azt hitte, hogy Descartes eltitkolta igazi véleményét. Descartes tiltakozott.« BÁN, *Apáczai...*, i. m., 119.

⁴² VERBEEK, *Regius's...*, i. m., 551.

Descartes maga is implikált műveiben Regius szerint – természetesen a Meditationesen kívül, melynek dualista koncepciójában ennek majdnem teljesen az ellenkezőjét láthatjuk. Wilson álláspontját tartom azonban ez ügyben elfogadhatóbbnak, mely szerint Descartes e teljes materializmustól éppúgy távol tartotta magát, mint attól, hogy a testet a lélektől mindenfajta interakció kizárásával egyszer s mindenkorra szétválassa. Descartes ugyanis ambivalens szerző volt, s épp ez a veleszületett ambivalencia tette lehetővé, hogy a karteziánizmus a maga hatástörténete során igen sokszínű, nem ritkán egymástól markánsan eltérő irányzatokat alakítson ki.⁴³

Márkus György már említett tanulmányában hasonló ambivalenciát ír le az „irodalmi forma” és a „filozófiai tartalom” között Descartes életművében, amely egyébként igen tudatos retorikai programot testesít meg.⁴⁴ Descartes, miközben Márkus szerint mindig ugyanazt a bölcséleti rendszert fejt ki, köztudottan rendre változtatja a műfajokat, s ugyanakkor „ritka irodalmi érzékenységet és tudatosságot áruel abban is, ahogy egy-egy műfaj konvencióit figyelembe véve azokat elég radikálisan át is alakítja, saját bölcsellete tartalmi követelményeihez alkalmazza.”⁴⁵ Márkus leszögezi, Descartes pragmatikus okokból – az írás célja, s potenciális olvasóközönsége szerint – választja meg a kreatívan értelmezett műfajokat, a *Discours de la méthode* esetében például a korabeli allegorikus regényeket – így akár Johann Valentin Andreae Kémiai menyegzőjét, vagy még inkább Comenius Labirintusát is – megidéző önéletrajzi esszét, a *Metafizikai* elmélkedések esetében pedig a meditációt. Ennek persze ellentmondani látszik az „episztémikus demokrácia” elve, mely szerint Descartes mindig ahhoz az ideális olvasóhoz fordul, aki hajlandó lemondani előítéleteiről, s hajlandó a *bon sens* szerint megítélni a világ dolgait. Márkus szerint azonban itt nincs ellentmondás, a praktikus műfajválasztás ugyanis az ideális olvasók körén belül is szükséges, hiszen ez a kör is meglehetősen heterogén.⁴⁶ „Ugyanaz a filozófia – amelytől azonban eltérő irodalmi megjelenéseit nem lehet mint külső burkot szigorúan le- és elválasztani, mert ezek az absztrakt gondolati tartalmak valóságos testévé nőnek, ismételhetetlen egyéniséget kölcsönözve az egyes műveknek.”⁴⁷ Ezt az ellentmondást Márkus azzal oldja fel, hogy megkülönbözteti azt, amit egy adott mű állít, attól, amit kifejez, illetve Wittgenstein és Walter Benjamin szavaival: azt, amit mond, attól, amit mutat. Mint megjegyzi, a filozófiai remekmű nem egyszerűsíthető le pusztá propozicionális tartalmára, diszkurzív módon kifejtett és

⁴³ WILSON, *Descartes...*, i. m., 313–316.

⁴⁴ Olyan ambivalenciáról van szó Márkus szerint, amely korunk bölcselétének két szélső pólusát eredményezi végső soron. „A bölcsélet racionalitása nevében szigorú fogalmi elemzésen alapuló diszkurzív érvelést követelő s egyedül azt elismerő filozófiák, amelyek ugyanakkor gyakran belevesznek a csak szakembert érdeklő s annak számára érthető részproblémák beható vizsgálatába – a front egyik oldalán. »Literárius« filozófiák, melyek esztétizáló ironiával felfüggeszteni látszanak a bölcsélet igazságigényét, s esetenként arra is hajlanak, hogy a logikus argumentációt magát csupán a kényszer személytelen s leplezett formájának tekintsék – a másikon.” Márkus, *Van-e teste...*, i. m., 103–104.

⁴⁵ *Uo.*, 104–105.

⁴⁶ *Uo.*, 105–107.

⁴⁷ *Uo.*, 109.

megalapozott filozofémái puszta rendszerére, azaz arra, amit mond vagy állít. Ha ez lehetséges volna, akkor Márkus szerint elegendő volna a művek helyett azok modern kommentárjait olvasni. Mint fogalmaz, a „nagy filozófiai mű a maga irodalmi formájától, textuális gyakorlatától elválaszthatatlanul – ez utóbbi látszólagos közvetlensége s empatikus, pragmatikus ereje révén – kifejezésre juttat egy, a világhoz való egyszerre kognitív és praktikus attitűdöt, amelyet normatív igénnyel prezentál (de nem reprezentál) az olvasónak, s amelytől értelme és jelentősége elválaszthatatlan.”⁴⁸ A Descartes-művek Márkus szerint tehát mindig ugyanazt mondják, ugyanazt állítják, de változó műfajaiknak köszönhetően mindig mást fejeznek ki, mást mutatnak. Bár Descartes az irodalmi formát a szubsztanciális filozófiai tartalommal szemben akcidienciálisnak vélte, külső öltözetnek tartotta, valójában ebben az esetben sem beszélhetünk tehát tiszta dualizmusról Márkus nyomán. A filozófus eddig minden tekintetben megnyerő érvelése azonban bizonytalanná válik számunkra ott, ahol Márkus a *Meditationes* szerepét értelmezi, hiszen – mint már fentebb utaltam rá – kész tényként kezeli, hogy Descartes elmékedései szoros kapcsolatban állnak a lelkigyakorlatos irodalommal:

„Ez a műfaj mind (sztoikus) filozófiai, mind vallási (a Descartes számára legrelevánsabb ágostoni és ignatiusi) alakjaiban arra irányult, hogy radikális önvizsgálat révén a teljes szellemi reform, a lelki újjászületés útjára terelje s azon vezesse végig olvasóját. A meditációk szövege csak irányt szabó vezérfonal azokhoz az exorcitumokhoz [így!], ahhoz a spirituális gyakorlathoz, amelyet egyedül az együtt meditáló olvasó maga tud elvégezni. Ilyen értelemben meditációk Descartes Elmékedései is, amelyek nemcsak az értelmet kívánják gyökeresen purifikálni, megtisztítani az előítéletektől, hanem meg akarják változtatni az akarat irányultságát is, hogy ezáltal kitépjék a lehetséges tévedések gyökereit – hogy világra segítsék azt a racionális Ént, aki az új tudomány társalkotója lehet.”⁴⁹

Rubidge bizonyítékai azonban túlságosan is meggyőzőek ahhoz, hogy Márkus érvelését a fentebbi idézet szellemében, a továbbiakban is nagy egyetértéssel kövessük, noha a filozófus cikke fennmaradó részében olvasható végkövetkeztetései ettől függetlenül végtelenül szimpatikusak számomra.⁵⁰ Ám Márkus az eddigiekben bemutatott és elfogadott érvei egyúttal talán Rubidge feltevését is gyöngíthetik. Hiszen, ha az irodalmi forma nem maradéktalanul választható el a filozófiai tartalomtól – ahogy nem –, akkor az előbbi befolyással van az utóbbira, ha nem is feltétlenül arra, amit az mond vagy állít, de arra mindenképp, amit mutat vagy kifejez. Igen ám, de Rubidge egyértelműen bizonyítja, hogy a *Meditationes* ugyan minden valószínűség szerint tudatosan alludál a kora újkori devóciós praxisra, ugyanakkor nem az ahhoz köthető lelkigyakorlat műfaji szabályait követi. Rubidge szerint két oka lehet annak, Descartes miért folyamodik ahhoz a „trükkhöz”, amelynek révén oly sokan – akkor és ma – a devóciós praxishoz kötötték és kötik a *Meditationest*. Először is a

⁴⁸ *Uo.*

⁴⁹ *Uo.*, 117.

⁵⁰ A meggyőző érveket l. különösen RUBIDGE, *Descartes's...*, i. m., 44–49.

lelkigyakorlatok hagyományának megidézése támogathatja azt a meggyőződést, hogy az olvasónak úgy kell Descartes elmékedésein keresztülhaladnia, mintha valaminő kognitív gyakorlatot hajtana végre. Noha ezek az elmékedések érdemben térnek el a hagyományos értelemben vett lelkigyakorlatoktól, a devóciós praxisra történő utalás kiemelheti a külsődleges hasonlóságokat aközött, ahogy Descartes érveit kell megértenünk, s aközött, ahogy a vallásos témákról medítálunk. A másik ok sokkal prózaibb: Descartes azzal, hogy a katolikus megújulás számára különösen fontos lelkigyakorlatos irodalomhoz kötötte művét, azt az illúziót kelthette olvasóiban – így például cenzoraiban is –, hogy megfontolásai összhangban állnak a kereszténységgel, bennük az istentelenség gyújával sem találkozhatni.⁵¹

Ha szabad így fogalmaznunk, a trükk – amely széles körben elterjedt, hagyományos olvasói beidegződésekre apellál – sikerült. Ki sem példázza e filozófiai „Trójai faló” sikerét jobban, mint a híres Marin Mersenne atya, aki Voëtius Descartes-ellenes kirohanásait azzal utasította el a *Meditationes* olvasta után, hogy nincs is a franciánál kegyesebb bölcsele.⁵² Vagy említhetnénk a Rubidge tanulmányának elején megidézett Gabriel Daniel esetét is. Daniel szatirikus *Voyage du monde de Descartes* (Párizs, 1690) című könyvében szól Mersenne-ről, aki szerint kevés keresztényebb filozófus akad Descartes-nál, majd elmesél egy anekdotát egy barátjáról, aki Descartes elmékedéseinek kegyes volta iránti hirtelen nagy buzgalmában kölcsönkért tőle a *Meditationes* azzal a céllal, hogy abban a Nagyhét ideje alatt örömét lelje.⁵³

5. Alsted és Descartes egy lapon

Mármost föltehetjük a kérdést, vajon Porcsalmi András is bedőlt-e Descartes trükkjének, vagyis a keresztény lelkigyakorlatos hagyományhoz köthető szöveggként olvasta-e a nagy francia bölcsele metafizikai elmékedéseit? Vajon ezért látta-e azt összeolvashatónak Alsted meditatív szerepű pánszofikus módszerével? Nem kizárt, ám botorság volna ezt egyértelműen kijelenteni jelen ismereteink fényében.

A kivonatolás Porcsalmi kéziratában közel azonos formátumra hoz két különféle műfajú művet. Ez a Hortulus esetében természetesen azért nem jár semminő konnotációvesztéssel, mert az eleve ebben az – Alsted szavaival élve – delineatív, avagy szkiagrafikus formában született oktatási segédeszköz, afféle iskolai „vezérfonal” (manuductio) volt. A *Meditationes* esetében azonban ezzel az eljárással a Descartes-nál – s tegyük hozzá: általában – cseppet sem akcidenális irodalmi forma, illetve az abban megtestesülő textuális gyakorlat kis híján teljesen elillant, s így az igen komplex mű értelme jelentősen átalakulhatott. Porcsalmi nem tesz mást ugyanis, minthogy Descartes bölcseleti remekművét pusztá propozicionális tartalmára, diszkurzív módon kifejtett és megalapozott filozófémáinak pusztá rendszerére egyszerűsíti le, azaz csupán arra, amit az mond,

⁵¹ *Uo.*, 48–49.

⁵² WILSON, *Descartes...*, i. m., 304.

⁵³ RUBIDGE, *Descartes's...*, i. m., 27.

vagy állít. Hogy mit gondolt Porcsalmi a *Meditationes* kézbevételekor, izgalmas, ám nem eldönthető, s meglehet, szempontunkból nem is igazán releváns kérdés, hiszen itt és most azzal kell foglalkoznunk, vajon Hortulus és Descartes első három elmékedésének kivonata mit mondanak, mit állítanak, pontosabban: mi az, amit közösen állítanak és állítottak Porcsalmi korában is. E kérdés teljes körű megválaszolása ebben a pillanatban túlmegy ismereteink határán, hiszen Porcsalmi kéziratának kritikai kiadása – így is a kolozsvári gondolkodó Alsted- és Bisterfeld-recepciójának mélyreható ismerete – s az erdélyi Descartes-recepció sokkalta alaposabb feltárása nélkül csak igen keveset mondhatunk a két mű egymás mellé kerülésének konkrét eszmetörténeti kontextusáról.

Amit biztosan tudunk: a két szöveg ma együtt olvasható Porcsalmi kéziratában. Hogy valóban „összeolvasás” (*collatio*), avagy csupán látványos kontrasztképzés céljával kerültek e szoros szomszédságba a szövegek, ugyancsak eldönthetetlen kérdés, hiszen Porcsalmi eddigi ismereteim szerint sehol sem kommentálja lépését. Természetesen a két műben a sok különbség ellenére akkor is lehetett Porcsalmi számára valami közös, ha esetleg valóban a két bölcseleti hagyomány – végtelenül leegyszerűsítve: a pánszofista harmadik erő és a karteziánizmus – szembesítése volt a célja tétével. Ez a közös jegy pedig nem más, mint a „szkepticizmus kihívásának” (Popkin) vélt vagy valós legyőzése.⁵⁴ A tény, hogy a két szöveg korántsem azonos módszert javasol erre, lehet ugyan vita tárgya, ám a közös cél, a kihívás legyőzése, egy eklektikus bölcselet számára – tegyük hozzá, aki nem érti, vagy nem akarja érteni teljes mértékben a szövegek reprezentálta két bölcseleti hagyomány teológiai implikációinak esetleges eltéréseit – lehet a harmónia kulcsa is.⁵⁵ Mindkét szöveg bizonyossággal szolgál tehát a dogmatikus szkepticizmus teljes körű kételye, s még inkább a korszakban sokkal erősebben ható pürrhonizmus ítéletfelfüggesztő kételkedésével szemben. Alsted szövege esetében a bizonyosság forrása nem más, mint a ciklognomonika vélt tökéletessége, amely a *ratio circularis* és az *immetatio* segítségével elménket a teremtés és az isteni szellem tökéletességének mintájára működteti. Ez a modell egyébként teljes összhangban áll a Herborniak trinitárius ismeretelméletével is, amelynek forrása a „helyes észjárás” (*recta ratio*, vagy *lumen naturæ*), a „tapasztalás” (*experientia*) és a „Szentírás” (*Sacra Scriptura*) immetatív viszonyaiban keresendő.⁵⁶ Descartes *Meditationese*, s annak kivonata esetében a

⁵⁴ POPKIN Richard H., *The History of Scepticism from Savonarola to Bayle*, Oxford (OUP), 2003. Uő, *Third Force...*, i. m.

⁵⁵ A vitára klasszikus példa John Dury és Descartes a *Hartlib Papers*ből ismert találkozása 1634 és 1635 telén, szakirodalommal l. POPKIN, *Third Force...*, i. m., 91, 95. Vagy Descartes és Comenius találkozása Endegeest kastélyában, szakirodalommal l. uo., 108–109. Mindkét találkozásról l. POPKIN, *The History...*, i. m., 174–175.

⁵⁶ A helyes észjárás azt gondolja, amit a tapasztalat tapasztal, s a Biblia ígéje hirdet. A tapasztalat azt tapasztalja, amit a helyes észjárás megért, s a Biblia ígéje hirdet. A Biblia ígéje azt hirdeti, amit a helyes észjárás felfog, s amit a tapasztalat tapasztal... így tovább a végtelenségig. A herborni ismeretelméleti modellről l. az *International Society for Intellectual History* Helsinkiben, 2004-ben, *Uses and Abuses of Reason* címmel rendezett konferenciáján tartott előadásomat: *Right Reason, Experience and the Holy Writ. Sources of*

bizonyosság nem más, mint a cogito, amelyet épp a Meditationes irodalmi programjának köszönhetően a 17. században lehetett a lélek halhatatlanságához és Isten létének bizonyosságához vezető biztos episztemológiai kiindulópontként értelmezni. Gondoljunk csak Apáczaire, aki vallását és karteziánizmusát össze tudta egyeztetni egymással – az ilyen esetekre mondja Theo Verbeek, hogy a legtöbb karteziánus teljes mértékben ortodox volt vallási szempontból.⁵⁷ A két ismeretelméleti modell természetesen érdemben tér el egymástól, hiszen Descartes cogito előtti mindenre kiterjedő kételye leszámol a tapasztalással, s mindennemű arisztotelianus szenzualizmussal, a Szentírás szerepét pedig jótékony homályban hagyja. Még egyszer hangsúlyozom azonban, az eklektikus gondolkodó számára a különbségeknél és ellentmondásoknál sokkalta fontosabb a közös vonás: a szkepszis legyőzése.

Ha azt az álláspontot fogadjuk el, hogy Porcsalmi András eklektikus gondolkodóként összeolvasta Alsted és Descartes műveit, akkor mindenképpen megkockáztathatjuk az állítást: Descartes metafizikájának akadt tehát olyan korabeli recepciója Erdélyben, amelyik nem szolgálta maradéktalanul a harmadik erő modernizációs offenzíváját megtörő – Mulsow emlegette – „karteziánus purifikációt”.⁵⁸ Mindez természetesen Apáczai enciklopédizmusának s a magyar enciklopédista a herborni örökséghez fűződő viszonyának újraértékelése szempontjából volna számottevő tény.

*

[Johann Heinrich Alsted:]
Hortulus artis inventivæ suis areolis distinctus.⁵⁹

- I. Ars inventiva docet inveniendi multiplicare, et multiplicando invenire.
- II. Inventio ista est materiæ de qua, et ex qua, seu est thematis et argumenti.
- III. Inventio thematis est ascensiva, descensiva, diffusiva et electiva.

Cognition in J. H. Alsted's Transylvanian Texts. A témában ezen előadás továbbfejlesztésképp nagyobb lélegzetű tanulmányon dolgozom jelenleg is.

⁵⁷ VERBEEK, *Descartes...*, i. m., 5.

⁵⁸ MULSOW, i. m., 291–296.

⁵⁹ Alsted a „kertecske” (hortulus) metaforáját korábban a lullista Lavinheta egy művének kiadásában használta először: Hortulus medicus secretissimus, promens et proponens miracula medica probatissima trium celeberrimorum Raimundi Lullii, Joannis de Rupescissa, et Bernardi de Lavinheta: [...] Nunc primum e sinu erutus, et foras bono publico exire jussus, a Justo Hilario Archaiologo. Vö. Bernhardi de Lavinheta Opera omnia, quibus tradidit artis Raymundi Lullii compendiosam explicationem, et eiusdam applicationem [...] Edente Johanne Henrico Alstedio, Köln (L. Zetzner), 1612, 345. Ez a cím valójában Lavinheta *Explanatio compendiosaque applicatio artis Raymundi Lullii* (Lyon, 1523) c. művének a szerkesztményben Alstedtől újra kiadott orvosi részére vonatkozik! Vö. Hotson, Johann Heinrich Alsted, i. m., 90-91.

IV. Inventio thematis ascensiva est synthetica, ita ut thema sit vel terminus simplex v. gr. Beatus, vel terminus complexus v. g. Beatus vir, vel propositio v. g. Beatus vir qui non abit in consilio impiorum etc, vel denique, quæstio composita ut ita ille vir est Beatus qui non abit in consilio etc.^[60]

V. Inventio descensiva est analytica, et proinde terminum complexum, propositionem, quæstionem simplicem et compositam resolvit in terminos simplices v. g. Cur vir dicitur beatus, et non homo vel etiam fœmina. Item quid est consilium. Item quid est abire in consilio. Item quid est impius.

VI. Inventio thematis diffusiva est, qua terminum simplicem nobis propositum deducimus per unam duas vel plures disciplinas. v. g. <150v> Ex præcognitis philosophicis duo: beatitudo theoretica, beatitudo practica. Ex prima philosophia: beatitudo vera, beatitudo apparens, beatitudo perfecta etc. Ex pneumatice dico beatitudo Dei, angeli, animæ etc. Ex physica: beatitudo terrena, corporalis etc. Ex philosophia practica: beatitudo moralis, œconomica, civilis etc. Hæc porro themata, sive termini complexi, rursus multiplicantur per tria sequentia themata. Beatitudo theoretica cædit practicæ: quid est beatitudo practica. Utrum beatitudo practica in hoc psalmo primo intelligatur.

VII. Inventio electiva est qua ex superioribus thematibus deligimus unum duo vel plura, pro ratione circumstantiarum, ut in superiori sententia, Orator theologus potest duo ista eligere quid sit beatitudo; et quomodo ad idem perveniatur.

VIII. Talis est inventio thematis secundum quator suos areolas, videndæ jam veniunt totidem areolæ, quibus constat inventio argumenti sive declarantis sive probantis sive amplificantis. Nimirum ista inventio est simplex vel combinata, et illa est microcosmica, macrocosmica et cyclognomonica.

IX. Inventio microcosmica est, qua homo consulit lumen naturæ, quod post lapsum in ipso est reliquum, quodque duabus hisce faculis continetur. <151r> Intelligentia et syntheresi, adeoque asserit illud quod non extinguit duas illas faculas, juxta regulam scholasticorum plane auream.^[61] Illud est asserendum, quod est intelligibile, volibile et recolibile, hoc est, a quo subinde reperito non abhorret intelligentia et syntheresis. Ita si superiorem Psalmi primi sententiam subinde repetas sua intelligentia et syntheresis magis ac magis illam probabunt. At vero si contrariam sententiam subinde repetas, plane duo isti habitus nobis implantati abhorrebunt. Atque hoc etiam obtinet in mysteriis fidei. Non enim illa tollunt intelligentiam et syntheresin sed utramque excolunt. Si nempe termini explicentur, et imagines quædam vel adumbrationes in natura ostenduntur e. gr. Deus est unus et trinus: unus essentia, trinus modis subsistendi.

X. Inventio argumenti macrocosmica sit per sigillum universitatis quod vocant: cum nempe percurramus universum hunc mundum et vi comparationis res varias de nostro themate enuntiamus juxta regulam. Omnia possunt dici de omnibus, seu quodlibet de quodlibet vel certe multa de uno. Quale inquires, hoc est Chaos? minime vero inquam ego. Hoc [e]n[im]. comparationis artificium frequentatum fuit a Mose et Prophetis in theologia typica. Itemque a Christo in theologia parabolica. Atque hæc inter alias est causa, quod Moses ab ipso mundi <151v> fabrica sacram historiam legere cœpit. Nam res in mundo contentæ, typos, figuras, umbras, lineas mysticas, quibus Cultus V[eteris]. T[estamenti]. continetur ministraturæ erant. Nostrum exemplum quod attinet in ipso psalmo primo illustris occurrit similitudo. Cæterum hæc talis dissertatio non solum nititur comparatione similium,

^[60] Alsted a továbbiakban az első zsoltár első versének (Zsolt. 1. 1) első sorát variálja, bővíti, értelmezi. „Boldog ember az, a ki nem jár gonoszok tanácsán [...]”

^[61] A „természetes értelem” (*lumen naturæ* vagy *recta ratio*) értelmezése Alstednél Aquinói Szt. Tamást követi, l. pl. *Encyclopædia...*, i. m., 53–55.

sive metaphora, sed etiam comparatione parium, imparium et dissimilium e. g. Beatus vir qui non abit in consiliis impiorum, proinde inquam beatus atque angelus.^[62]

⁶² Mint azt a *cyclognomonica oratoria* különféle kiadásából tudjuk, a kombinatorikus szónoklattan hetedik cirkulusán az F. Betű a *Rota trium sigillorum*é, amely egy az *Ars copiae rerum* c. enciklopédiafejezetben, de ugyanígy például a *Consiliarius academicus*ban, vagy a *Trigæ canonicæ*ben is leírt, állítólag Giordano Brunótól származó módszer. L. ALSTED, *Encyclopædia...*, i. m., 478. [Uő], *Cyclognomonica oratoria...*, i. m., 10–11. A *sigillum universitatis* esetében az adott fogalmat a dolgok egyetemességével vetjük egybe (*percurrimus rerum universitatem adeoque prædicamenta*), azaz a szóbőség tudománya szerint összeállított fogalomlisták tagjaival kombináljuk. A *sigillum encyclopædiæ* esetében az enciklopédia fejezeteinek kulcsfogalmai szerint bővítjük az adott témát. A *sigillum variae lectionis* esetében pedig különféle olvasmányainkban fellelt fogalmak szerint. A pecsétek alstedianus tana Giordano Brunóra hivatkozik, a *Trigæ canonicæ* elején feltüntetett lista fényében a *De compositione imaginum* a forrás, másutt azonban más könyveket jelöl meg Alsted, arról nem is beszélve, hogy az említett Bruno-könyvben ilyen nevű pecsétet nem is találhatni; Alsted nyilván ideoszinkretikusan hivatkozik egyikre-másikra. A *sigillum universitatis*ről a *Trigæ*ben így ír egy helyütt: „Brunus vocat Proteum” *Trigæ canonicæ, quarum prima est dilucida Artis Mnemologicæ ... Secunda est Artis Lullianæ, a multis neglectæ et nescio quo edicto proscriptæ, architectura, et usus locupletissimus. Tertia est Artis Oratoriae novum magisterium*, Frankfurt (W. Richter–A. Humm), 1612, 144. Ez talán megfelelhet a *De compositione imaginum* negyedik pecsétjének: „Quartum sigillum. Proteus in domo Mnemosynes.” *Jordani Bruni Nolani opera latine conscripta. Faksimile-Neudruck der Ausgabe von Fiorentino, Tocco u. anderen (Neapel u. Florenz, 1879–1891)*, Stuttgart-Bad Cannstatt (Frommann-Holzboog), 1962, 3 k., 2. k. 3. rész, 286–293. Hotson szerint a *Trigæ*, i. m., 142. oldala ezt a művet citálja. Ez azonban nem egyértelmű, itt ugyanis csak azt írja Alsted, hogy „Jordanus Brunus scripsit triginta sigilla, id est, non vulgaria subsidia ad rerum & verborum cognitionem facientia. In iis duo excellent, quæ nobis hanc artem & discere & exercere cupientibus sunt necessariis. *Suntque Encyclopædiæ, & Universitatis sigilla.*” (I. m., 142–143.) A *Trigæ* elején ugyan a *De compositione*ét adja meg azon művek közül, melyekben Bruno a harminc pecsétről ír, ám ezen kívül ott van az *Explicatio triginta sigillorum ad omnium scientiarum et artium inventionem dispositionem et memoriam* is! Az *Explicatio*ban, persze, ilyen nevű pecsétek ugyancsak nincsenek, l. *Jordani Bruni...*, i. m., 2. k. 2. rész, 73–160. A kérdés további kutatást igényel. A pecsétek tana Alstednél összekapcsolódik az *immetio* elméletével: „*Immetio, seu penetratio in hac arte quid sit? Immetio seu penetratio est, qua unius figura termini de se invicem prædicantur. Ea est 1. Subjectorum. 2. 3 Prædicatorum, tam absolutorum, quam respectivorum. 4. Quæstionum. Immetio subjectorum sit per sigillum Universitatis et Encyclopædiæ. Sigillum universitatis est modus, quo omnia de omnibus dicuntur. e. g. dicturus de Deo, considerabit cælum, Angelum, hominem: dicturus de homine, eum potest comparare bullæ, flori, lupo, ovi. Sigillum encyclopædiæ est modus, quo unum subjectum deducitur per varias disciplinas. Sic v. g. homo consideratur Theologicæ, Physicæ, Ethicæ. Res considerata est eadem, sed modus considerandi est alius atque alius. Immetio prædicatorum absolutorum est reciproca. Dico enim, bonitas est magna, durans, potens, et contra. Immetio prædicatorum respectivorum est turbata. Neque enim ordine sese penetrant, dicendo, differentia est concordans, contraria: sed per saltum, ut differentia est principians, principium est differens. Immetio quæstionum est reciproca. Nam una alteram juvat. v. g. an homo est? Affirmatur e quæstione quid: quia definitur. Si definitur, utique est.*” *Trigæ*, i. m., 104–105. Vö. még *Consiliarius academicus et scholasticus... Accessit consilium de copia rerum et verborum, id est methodo disputandi de omni scibili*, Strassburg, 1610, 151–153. További primér forrásokat l. HOTSON, *Alsted...*, i.

XI. Inventio argumentorum cyclognomonica est, qua terminos simplices, definitiones, distributiones et regulas quator facultatum: theologiæ, jurisprudentiæ, medicinæ et philosophiæ; nobis ob oculos ponimus, et nostro instituto accommodamus, idque affermate vel negate, explicitè vel implicite, denique opponendo contraria, vel componendo seu conglobando varia.⁶³

XII. In theologia in primis oportet percurrere capita cathethetica, locos communes, et historiam sacram V. atque N. testamenti e. gr. Beatus ille vir, qui non abiit in consilio impiorum, qui non credunt esse Deum, aut resurrectionem, qui habent Deos alienos etc. Item merito a S. Sancto beatus pronuntiatur, qui non abiit in consilio impiorum, quia hic talis ad imaginem Dei magis et magis renovatur angelis fit similior etc. <152r> Item: Beatus vir etc. is [e]n[im]. facit idem quod Sancti Patriarchæ et Prophetæ nominatim Noë, Abraham, Moses etc.

XIII. In jurisprudentia in primis jus gentium, et regulas juris respicimus e. g. quid tandem est non abire in consilio impiorum. Id vero est honeste vivere, neminem lædere, suum cuique tribuere, idque in locatione et venditione etc.

XIV. In medicina ob oculos nobis obversari debent, nomina, proprietates et remedia membrorum v. g. Beatus utique est vir ille qui non abiit etc. Nam impii impietatem suam instar scabiei vel morbi gallici aliis solent afficiare.

XV. De inventione argumentorum philosophica, hæ sunt observationes secundum orbem disciplinarum philosophicarum.

I. Observatio

Lexica docet percurrere lexicon quod cunque et ex innumera vocabulorum turba seligere illa, quæ convenientiam illam⁶⁴ aliquam habent cum nostro themate v. g. Beatus vir etc. qui tametsi miserat abjectus est coram hominibus tamen coram Deo, et in sua conscientia est felicissimus.

II. Observ[atio].

Grammatica suppeditat conjunctiones, a quibus axiomatice suggerunt argumenta <152v> declarantia; syllogistice argumenta demonstrantia v. g. Beatus et in hac is in futura vita qui

m., 93. Arra a tényre, hogy Alsted a *Trigæ*ben utal Bruno pecsétánára, már Saverio Ricci is felhívta a figyelmet, anélkül azonban, hogy az Alsted említette pecséteteket lokalizálta volna a Bruno-korpuszban, l. Ricci, Saverio, *La fortuna del pensiero di Giordano Bruno, 1600-1750*, Firenze-Nápoly (Le Lettere), 1990, 33–34. Bisterfeld teljes mértékben Alstedet követi a szöbőség művészetének tárgyalásakor, az általános *inventio* három pecsétje megegyezik a *cyclognomonica oratoriában* találhatóakkal, l. pl. *De linguae Latinæ puritate, ornatu et copia=Bisterfeldius redivivus*, Hága (A. Vlacq), 1661, 2 k., 2. k. 25. Vö. még Uő, *Phosphorus catholicus...*, i. m., 26–27. Itt Alsted *sigillum variæ lectionisa sigillum authorumként* köszön vissza.

⁶³ Alsted a *Colophon de Reformatione philosophiæ*t ciklopédiának és enciklopédiának is nevezi egyszerre: „Nam *cyclopædia* est disciplina circularis; *encyclopædia*, circulus omnium facultatum.” *Verædus...*, i. m., 6. Érdekes ebből a szempontból Szenczi Molnár Albert szótára, hiszen az kísértetiesen hasonló módon adja vissza a két fogalmat magyarul. Az *encyclopædia* Szenczi szerint a *tudományoknak kerekdeden egymásban függése*, a *cyclopædia* pedig *az egész könyvbéli tudományoknak kerekdeden egymásból függő egész tudománya*. A *cyclognomonica* és az *encyclopædia* fogalmainak összefüggéseire Alsted már az enciklopédiában is utalt: „Itaque nihil peccamus, quando hanc didacticam [t. i. cyclognomonicam] excolendam suscipimus: quam ipsa vox *Encyclopædia* nobis commendat.” *Encyclopædia...*, i. m., 2328. L. erről részletesebben SZENTPÉTERI, *Az egyetemes tudomány...*, i. m., 111–112.

⁶⁴ A kéziratban áthúzott szó.

non abiit etc. Item: Impii sunt omnium miserini. Ergo qui se abstinet ab illorum commercio est impendio beatus.

III. Observ[atio].

Rhetorica, docet accumulare metaphoras et eo ipso suggerit copiam argumentorum v. g. Beatus vir etc. quia qui picem tangit contaminatur ab illa. Deinde quot sunt figuræ rhetoricæ, tot possunt esse argumenta affectuosa: ut O beatum illum virum, qui cane pejus et angue fugit commercium impiorum quanquam quid dico beatum? imo beatissimus est. Ubi diligenter oportet observare, quæ figuræ quibus argumentis logicis enuntiandis serviant.

IV. Observ[atio].

In logicis loca inventionis sunt veluti cellulæ, in quibus argumenta latent. Inde igitur sunt depromenda. Et primo quidem si thema sit terminus, simplex vel complexus, debet deduci per omnia loca inventionis: ut Beatitudo, beatitudo hominis, deinde quæstio simplex ad suum locum est reducenda; ut quibus auxiliis potest aliquis indipisci, ut non abeat in consilio impiorum. Hic recurrendum est ad locum causæ instrumentalis. Denique quæstio composita resolvenda est in subjectum et prædicatum, et <153r> utrumque ad instar thematis simplicis deducere per loco inventionis, ut in nostra sententia oportet expendere causas, effecta, subjecta etc. beatudinis hominis. Consilii impiorum.

V. Observ[atio].

Oratoria subministrat argumenta ab honesto vel inhonesto, utili vel inutili, facili vel difficili, jucundo vel injucundo, suavi vel insuavi, parvo vel magno, voluntate vel facultate, ut Beatus vir etc. quia hæc est via regia ad immortalitatem beatam etc.

VI. Observ[atio].

Ex poëtica oportet depromere historiam et mythistoriam, et ad morale ipsius. Mythistoria ut Beatus vir qui non abiit in consilio impiorum. Atque hoc sibi vult bivium Herculis.

VII. Observ[atio].

Metaphysices termini et principia, eam habent latitudinem sive generalitatem, ut facilius possint applicari cuius instituto, quam vulpes comest pyrum v. g. Beatus vir etc. Summa [e]n[im]. est imperfectis disertis bonis viris conversari cum malis.

VIII. Observ[atio].

In pneumatica occurrunt argumenta a rebus spiritualibus sumpta; uti sunt spiritus in genere, et in specie, Deus, angelus, et anima hominis <153v> separata, illorumque proprietates, quatenus quædam lumine naturæ cognoscuntur v. g. Beatus vir etc. quia hoc modo appropinquat ad Deum.

IX. Observ[atio].

In physicis est latifundium quoddam, sinempe principia et proprietates corporum ex physica generali, innumeris autem corporum numerus ex physica speciali ponuntur ob oculos; ut Beatus vir etc. hic dico. Solus est beatus non is qui aurum, argentum, prædia etc. congerit et possidet. Cum hac omnia obnoxia sint corruptioni.

X. Observ[atio].

In arithmetis proprietates numerum sunt expendendæ; ut O terque quaterque beatum illum virum, qui non sequitur multitudinem impiorum.

XI. Observ[atio].

In geometria sunt tres dimensiones, videlicet, longitudo, latitudo et profunditas (qua ipsa quoque est altitudo) et proprietates figurarum; ut Beatus vir etc. ille siquidem novit in impietate profunditates Satanæ latitare.

XII. Observ[atio].

In cosmographia, astronomia et geographia termini simpliciter potissimum veniunt considerandi; ut Beatus vir etc. quia quocumque sub axe versetur, cælum gestat in corde suo. <154r>

XIII. Observ[atio].

In opticis omnia, quæ pertinent ad visionis naturam, moraliter et spiritualiter possunt explicari; ut Beatus vir etc. qui videt se hoc modo ambulare non in tenebris sed in luce.

XIV. Observ[atio].

Ex musica utiliter petuntur illa, quæ pertinent ad harmoniæ naturam et usum v. g. Beatus vir etc. intelligit n. ut in cythara sic in vita nullam existere posse harmoniam, si ea jungantur, quæ adversis concurrunt frontibus.

XV. Observ[atio].

Philosophia practica in genere suppeditat, omnis generis illustres sententias, picturas et exempla; ut Beatus vir etc. sicut enim grandus grandio assidet, ita impius impio, non autem pius pio.

XVI. Observa[tio].

In ethica occurrunt loca virtutum et vitiorum e. g. Beatus vir etc. si enim conversetur cum injustis, intemperantibus rapacibus etc ipse quoque talis evadit, ac proinde non potest non esse miser.

XVII. Observa[tio].

In œconomica, politica, Scholastica, sunt partim virtutes speciales, partim personæ variæ; ut Beatus vir etc. sive sit princeps, sive <154v> sudditus, paterfamilias. Item Beatus vir etc. O itaque beatum principem, si non adhibeat malos in consilium, si videt confortis helluonum, idololatrarum, atheorum quod dictum est in personis in philosophia practica, id etiam in mechanicis obtinet, ut Beatus vir etc. Hoc sibi dictum putet etiam cerdo, vel mediastinus; quia si non abeat in consilio impiorum, omnibus purpuratis erunt beatiores.

XVI. Inventio argumentorum combinata, est duorum, trium, quator etc. terminorum; idque in una vel pluribus disciplinis. Oportet aut[em] primo tentare combinationem terminorum quantum ad formalia ipso, et dehinc venire ad exemplum, quod cinque etiam fuerit oblatum. Prioris generis sunt ista: in metaphysicis, donum est independens vel dependens, universale vel particulare etc. in logicis [,] causæ sunt disparatæ, contrariæ, pares, impares in ethicis, pietas sincera, constans, cum prudentia conjuncta. Posterioris generis sunt, Spiritus Sanctus in ab re beatum pronuntiat hominem illum, qui non insistit vestigia impiorum, atheorum, hypocritarum etc. Item felix utique est illo qui non conversatur cum impiis; quia hac ratione testatam facit dilectionem erga Deus et sibi servit gradum ad omnia virtutum genera.

Opus Joh[annis]. Hen[rici]. Alstedii. Scriptum manu Andr[eas]. Porcsalmi. 1641. 5. Mart[is]. [Porcsalmi András Meditationes-kivonata a Hortulus margóján]

Renati Des Cartes Medit[atio]. I.

1. De rebus omnibus, præsertim materialibus, possumus, dubitare. ^[65]

2. Dubita[ti]o liberat nos ab omnibus præjudiciis, et viam facillimam sternit ad mentem a sensibus abducendam. ^[66]

3. Eadem efficio, ut de iis quæ postea vera esse comperiemus, amplius dubitare possimus. ^[67]

⁶⁵ In prima, causæ exponuntur propter quas de rebus omnibus, præsertim materialibus, possumus dubitare; quandiu scilicet non habemus alia scientiarum fundamenta, quàm ea quæ antehac habuimus. [*Synopsis sex sequentium meditationum*, 1. A következőkben az Adam-TANNERY-féle Descartes-kiadás ULIVI-féle javított változatát idézem. L. *Meditazioni metafisiche*, i. m. Aláhúzással jelöltem az egybeeséseket.]

⁶⁶ Etsi autem istius tantæ dubitationis utilitas primâ fronte non appareat, est tamen in eo maxima quòd ab omnibus præjudiciis nos liberet, viamque facillimam sternat ad mentem a sensibus abducendam [...] (Ibid.)

⁶⁷ [...] ac denique efficiat, ut de iis, quæ postea vera esse comperiemus, non amplius dubitare possimus. (Ibid.)

4. Sensus no[n] sunt certissima principia scientiæ speculativæ.

Medit[atio]. 2.

1. Removendum omne id, quod vel minimum dubitationis admittit. ^[68]
2. Mens, quæ propria libertate utens supponit, ea omnia non existere, de quorum existentia vel minimum potest dubitare, animadvertit fieri non posse quin ipsa interim existat. ^[69]
3. Omnia in sensus occurrentia, sunt præsupponenda, tanquam falsa.
4. Primum et evidentissimum cognitionis principium est Homo cogitans est seu existit.
5. Etiam si homo cogitans fallatur, decipiatur, vel aliquid sibi perfunderet tamen semper eum existere certum est [nem olvasható] non falleretur, nec deciperetur.
6. Ego igitur sum præcise tantum res cogitans, sum igitur res vera, et vere existens, sed qualis? Cogitans. h[oc]. e[st]. dubitans, intelligens, affirmans, negans, volens, nolens, imaginans et sentiens. ^[70]

(Nb. Nos dicimus. Non entes non sunt operationes et positis operationibus ponitur operat[nem olvasható] 1. Quia homo imaginatur (v. gr. ego) utique vis ipsa imaginandi revera existit, et cogitationis humanæ partem facit. 2. Quid hæc vel illa res (v. gr. hæc cera) sed sola, mente percipere unde ejus perceptio, non visio, non tactio, non imagina[ti]o est, nec unquam fuit, sed solius mentis inspectio. 3. Corpora ipsa proprie non a <150v> sensibus, vel ab imaginandi facultate, sed a solo intellectu percipiuntur, nec ex eo percipiuntur quod tangantur aut videntur, sed tantum ex eo quod intelligantur. ^[71]

⁶⁸ Enitar tamen & tentabo rursus eandem viam quam heri fueram ingressus, removendo scilicet illud omne quod vel minimum dubitationis admittit, nihilo secius quàm si omnino falsum esse comperissem; pergamque porro donec aliquid certi, vel, si nihil aliud, saltem hoc ipsum pro certo, nihil esse certi, cognoscam. (*Meditatio II.*, 17.)

⁶⁹ In secundâ, mens quæ, propriâ libertate utens, supponit ea omnia non existere de quorum existentia vel minimum potest dubitare, animadvertit fieri non posse quin ipsa interim existat. (*Synopsis sex sequentium meditationum*, 2.)

⁷⁰ Nihil nunc admitto nisi quod necessario sit verum; sum igitur præcise tantum res cogitans, id est, mens, sive animus, sive intellectus, sive ratio, voces mihi prius significationis ignotæ. Sum autem res vera, & vere existens; sed qualis res? Dixi, cogitans. (*Meditatio II.*, 21.) Sed quid igitur sum? Res cogitans. Quid est hoc? Nempe dubitans, intelligens, affirmans, negans, volens, nolens, imaginans quoque, & sentiens. (*Meditatio II.*, 23.)

⁷¹ Sed verò etiam ego idem sum qui imaginor; nam quamvis fortè, ut supposui, nulla prorsus res imaginata vera sit, vis tamen ipsa imaginandi revera existit, & cogitationis meæ partem facit. (*Meditatio II.*, 24.) Superest igitur ut concedam, me nequidem imaginari quid sit hæc cera, sed solâ mente percipere; dico hanc in particulari, de cerâ enim in communi clarius est. Quænam verò est hæc cera, quæ non nisi mente percipitur? Nempe eadem quam video, quam tango, quam imaginor, eadem denique quam ab initio esse arbitrabar. Atqui, quod notandum est, ejus perceptio non visio, non tactio, non imaginatio est, nec unquam fuit, quamvis prius ita videretur, sed solius mentis inspectio, quæ vel imperfecta esse potest & confusa, ut prius erat, vel clara & distincta, ut nunc est, prout minus vel magis ad illa ex quibus constat attendo. (*Meditatio II.*, 27–28.) Atque ecce tandem sponte sum reversus eò quò volebam; nam cum mihi nunc notum sit ipsamet corpora, non proprie a sensibus, vel ab imaginandi facultate, sed a solo intellectu percipi, nec ex eo percipi quòd tangantur aut videantur, sed tantum ex eo quod intelligantur aperte cognosco nihil facilius aut evidentius meâ mente posse a me percipi. (*Meditatio II.*, 31.)

Meditat[io]. 3.

1. Illud omne est verum quod valde clare et distincte percipio. ^[72]

2. Ego sum res cogitans. h[oc]. e[st]. dubitans, affirmans, negans, pauca intelligens, multa ignorans, volens, nolens, imaginans etiam et sentiens. ^[73]

3. Etsi de multis dubitari possim ut de cœlo, terra, et cæteris omnibus in sensus incurrentibus tamen ideas talium rerum sive cogita[tio]nes menti meæ observari clare percipio. ^[74]

4. Quæcunque lumine naturali cogitanti ostenduntur (ut quod ex eo quod dubitem sequatur me esse et similia) nullo modo dubia esse possunt, quia nulla alia facultas esse potest, cui æque cogitans fidere debeat ac lumini isti quæq[ue] illa non vera possit docere. ^[75]

5. Nihil oportet efficere ut cogitans sit nihil, quandiu se aliquid esse cogitat. ^[76]

6. Ideæ seu cogitatio[n]is mentis si solæ in se spectentur, nec ad aliud quid referantur falsæ proprie esse non possunt; nam sive capram, sive chimæram imaginer, non minus verum est me unam imaginari quam alteram. ^[77]

7. Ut quis intelligit, quid sit res, quid sit veritas, quid sit cogitatio, hæc non aliunde habere videtur, quam ab ipsa sua natura. ^[78]

⁷² Nempe in hac primâ cognitione nihil aliud est, quàm clara quædam & distincta perceptio ejus quòd affirmo; quæ sane non sufficeret ad me certum de rei veritate reddendum, si posset unquam contingere, ut aliquid, quòd ita clare & distincte perciperem, falsum esset; ac proinde jam videor pro regulâ generali posse statuere, illud omne esse verum, quòd valde clare & distincte percipio. (*Meditatio III*, 33.)

⁷³ Ego sum res cogitans, id est dubitans, affirmans, negans, pauca intelligens, multa ignorans, volens, nolens, imaginans etiam & sentiens; ut enim ante animadverti, quamvis illa quæ sentio vel imaginor extra me fortasse nihil sint, illos tamen cogitandi modos, quos sensus & imaginationes appello, quatenus cogitandi quidam modi tantùm sunt, in me esse sum certus. (*Meditatio III*, 32.)

⁷⁴ Verumtamen multa prius ut omnino certa & manifesta admisi, quæ tamen postea dubia esseprehendi. Qualia ergo ista fuere? Nempe terra, cœlum, sydera & cætera omnia quæ sensibus usurpabam. Quid autem de illis clare percipiebam? Nempe ipsas talium rerum ideas, sive cogitationes, menti meæ obversari.

⁷⁵ Quæ duo multum discrepant; nam quæcumque lumine naturali mihi ostenduntur, ut quòd ex eo quòd dubitem, sequatur me esse, & similia, nullo modo dubia esse possunt, quia nulla alia facultas esse potest, cui æque fidam ac lumini isti, quæque illa non vera esse possit docere; sed quantum ad impetus naturales, jam sæpe olim judicavi me ab illis in deteriorem partem fuisse impulsus, cum de bono eligendo ageretur, nec video cur iisdem in ullâ aliâ re magis fidam. (*Meditatio III*, 38.)

⁷⁶ Quoties verò ad ipsas res, quas valde clare percipere arbitror, me converto, tam plane ab illis persuadeor, ut sponte erumpam in has voces: fallat me quisquis potest, nunquam tamen efficiet ut nihil sim, quandiu me aliquid esse cogitabo; vel ut aliquando verum sit me nunquam fuisse, cum jam verum sit me esse; vel forte etiam ut duo & tria simul juncta plura vel pauciora sint quàm quinque, vel similia, in quibus scilicet repugnantiam agnosco manifestam. (*Meditatio III*, 35.)

⁷⁷ Jam quod ad ideas attinet, si solæ in se spectentur, nec ad aliud quid illas referam, falsæ proprie esse non possunt; nam sive capram, sive chimæram imaginer, non minus verum est me unam imaginari quàm alteram. (*Meditatio III*, 36.)

⁷⁸ Ex his autem ideis aliæ innatæ, aliæ adventitiæ, aliæ a me ipso factæ mihi videntur: nam quòd intelligam quid sit res, quid sit veritas, quid sit cogitatio, hæc non aliunde habere videor quàm ab ipsâmet meâ naturâ; quòd autem nunc strepitum audiam, solem videam, ignem sentiam, a rebus quibusdam extra me positis procedere hactenus judicavi; ac denique Syrenes, Hippogryphes, & similia, a me ipso finguntur. (*Meditatio III*, 37.)

8. Non nisi ex cæco impulsu credit aliquis res quasdam a se diversas existere, quæ ideas seu imagines suas per organa sensuum, vel quolibet alio pacto sibi immittit. ^[79]
9. Res quarum ideæ in cogitante sunt, extra cogitantem existant. ^[80]
10. Ideæ quatenus sunt modi quidam cogitandi sunt inter se æquales et omnes a cogitante eodem modo procedere videntur. ^[81]
11. Ideæ, quatenus eor[um] una unam rem alia aliam repræsentat, sunt ab invicem valde diversæ, illæ enim quæ substantias cogitanti exhibent majus aliquid sunt: h[oc]. e[st]. plus realitatis objectivæ in se continent, quam ille quæ tantum modos, sive accidentia repræsentat. Et rursus idea substantiæ infinitæ plus realitatis objectivæ in se habet, quam idea substantiæ finitæ. ^[82]

⁷⁹ Quæ omnia satis demonstrant me non hactenus ex certo judicio, sed tantum ex cæco aliquo impulsu, credidisse res quasdam a me diversas existere, quæ ideas sive imagines suas per organa sensuum, vel quolibet alio pacto, mihi immittant. (*Meditatio III*, 40.)

⁸⁰ Sed alia quædam adhuc via mihi occurrit ad inquirendum an res aliquæ, ex iis quarum ideæ in me sunt, extra me existant. (*Meditatio III*, 40.)

⁸¹ Nempe, quatenus ideæ istæ cogitandi quidam modi tantum sunt, non agnosco ullam inter ipsas inæqualitatem, & omnes a me eodem modo procedere videntur [...] (Ibid.)

⁸² [...] sed, quatenus una unam rem, alia aliam repræsentat, patet easdem esse ab invicem valde diversas. Nam proculdubio illæ quæ substantias mihi exhibent, majus aliquid sunt, atque, ut ita loquar, plus realitatis objectivæ in se continent, quàm illæ quæ tantum modos, sive accidentia, repræsentant; & rursus illa per quam summum aliquem Deum, æternum, infinitum, omniscium, omnipotentem, rerumque omnium, quæ præter ipsum sunt, creatorem intelligo, plus profecto realitatis objectivæ in se habet, quàm illæ per quas finitæ substantiæ exhibentur. (Ibid.)

Keszeg Vilmos

***17–20. századi erdélyi toronygombiratok:
a lokális történelmek szerkezete és funkciója¹***

Források

A toronygomba elhelyezett emlékiratokra dr. Takács Béla hívta fel a figyelmet 1982-ben. Rövid, több emlékiratra alapozó írásában 150–200 éves múltra visszavezethető református egyházi hagyományként mutatta be a szokást.² Ezt követően, 1984-ben Botka János közölt egy település gombjából előbukkant iratokat.³ Az emlékirat elhelyezésének néprajzi leírását Dankó Imre végezte el. 1991-ben közzétett tanulmánya kezdeményezi az emlékirat toronygombirat névvel való illetését. A leírás kitér a templomtorony gyakorlati funkcióira és a toronydíszek szimbolikus jelentésére, a gombavatási ünnepség rituális mozzanataira, az emlékirat szerkesztésére, tartalmi motívumaira, a mellékletekre. Feltételezése szerint kivétel nélkül minden református templom glóbusába emlékirat került, s nem csupán a nagy ekléziáikéba.⁴ A szórványos adatok összefoglalására szánt tanulmányát a szerző a következőképpen zárja: „Próbáljuk meg létrehozni a magyarországi református toronygombiratok korpuszát, amit forráskiadványként ajánlatos volna meg is jelentetni, és ami a legfőbb: adataikat, megállapításait hasznosítsuk irodalom-, stílus- és egyháztörténeti, illetőleg néprajzi feldolgozó tevékenységünk során.”⁵

2000-ben közölt újabb írásában Dankó Imre kutatásainak folytatásáról számolt be. Korábbi „vizsgálódásaim csak a református templomokra, tornyokra, toronygombokra terjedtek ki, feltételezve, hogy a toronygombok feltételének, még inkább a toronygombokban elhelyezendő iratok készítésének és elhelyezésének más egyházakban nem szenteltek nagyobb figyelmet, s szokásai nem alakultak ki. Ebbéli véleményemben [...] csalódnom kellett [...]. A toronygombszöveg olvasása meglepett és arra indított, hogy azonnal kezdjek el érdeklődni a római és görög katolikus, az evangélikus és az ortodox templomok, illetve tornyok gombjai, a gombokban elhelyezett iratok, emlékiratok felől.

¹ Az előadás elhangzása után megjelent forrásközlés: KESZEG Vilmos, *Egy Hir adás a Késő Maradékhoz. 17–20. századi erdélyi toronygombiratok*, Marosvásárhely, Mentor, 2006.

² TAKÁCS Béla, *A toronygomb*, Reformátusok Lapja, XXVI (1982), 40.

³ BOTKA János, *Dokumentumok a református templom toronygombjában Tiszasason*, Múzeumi Levelek, 43–44(1984), 28–52.

⁴ DANKÓ Imre, *A toronygombokról és a toronygombiratokról = Vallási néprajz V.* szerk. DANKÓ Imre–KÜLLŐS Imola–MOLNÁR Ambrus, Debrecen, 1991, 182., 186.

⁵ DANKÓ, i. m., 198. Alulírott 2000-ben és 2003-ban közölt a témába vágó tanulmányt: KESZEG Vilmos, *Aranyosszéki gombiratok*, Néprajzi Látóhatár, IX(2000), 389–416; *Erdélyi gombiratok*, Református Szemle, XCVI(2003), 642–667.

Érdeklődésem hamarosan eléggé alábbhagyott, mert kiderült, hogy a nem református egyházak templom-toronyépítéseiben a gomb elhelyezése általában nem jár semmiféle különösebb megemlékezéssel, ünneppel. Hasonlóképpen a toronygombirat készítésére se fordítottak és fordítanak ma sem különösebb figyelmet. Sok esetben ilyen nem is csinálnak, s még kevésbé ünneplik meg elhelyezését, illetve felhelyezését a torony csúcsára.”⁶ A tanulmány a következő állításokat ismétli, illetve fogalmazza meg: 1. A torony a templom kiemelt strukturális és szimbolikus komponense, befejezése, a tornydísszel való ellátása a templomépítés elengedhetetlen, a hálaadásra alkalmas teremtő zárómozzanata. 2. A toronygomb s benne az emlékirat elhelyezése egy vallásos-egyházi és egy világi (mesterségbeli ügyességet, szakértelmet igazoló) mozzanatot tartalmazó szertartás keretében történt. Az első mozzanat a hálaadást, a második a mesteremberek közreműködésének, szakértelmének morális és anyagi honorálását tette lehetővé. 3. A toronygombirat sajátos tartalmi szerkezettel rendelkezik; formája általában prózaepikai, ritkábban verses; nem rendelkezik sajátos stílussal, frazeológiával. 4. Az emlékirat toronygombba helyezése, akárcsak emlékeztető írásnak az alapköbe vagy falba való elhelyezése, építőáldozat szereppel rendelkezik.⁷

A toronygombirat mint az emlékirat sajátos változata egyidőben kettős közlési szándéknak igyekszik megfelelni. A templom gombjában elhelyezve a népi vallásosság részeként, az imához, könyörgéshez hasonlóan folyamatosan szakrális, fatikus és kommunikációs funkciót tart fenn. Emlékiratként pedig az írott szöveg funkcióival rendelkezik: ismereteket tárol és közvetít. S bár a szokás néhány évszázados múlttal rendelkezik, s az utóbbi fél évszázadban térvesztése látványos, sem történetét, sem funkcióit, sem elkészítésének, elhelyezésének, kicserélésének körülményeit, sem szövegtípusait nem ismerjük.

Kutatásaim folyamán az alábbi emlékiratokat sikerült azonosítanom:

Település	Vallás	Toronygombirat	Keletkezés ideje	Szerző
Marosvásárhely	református	nem került elő ⁸	1. 1601	–
Csíksomlyó	katolikus	nem került elő ⁹	1600-as évek eleje	–

⁶ DANKÓ Imre, *A református toronygombok elhelyezésének szokásai és a toronygombiratok műfaji sajátosságai = Folklorisztika 2000-ben. Folklor–Irodalom–Szemiotika. Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára.* I., Bp., Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2000, 284–285.

⁷ DANKÓ, i. m. (2000).

⁸ Meglétről az 1668-ban elhelyezett emlékirat tett említést.

⁹ A 17. században a csíksomlyói kolostor toronygombjában is emlékirat volt elrejtve. Kájoni János 1684-ben készült kéziratában, a 69. levél rektójában jegyzi fel, hogy Damokos Kázmér csíki gvárdián, erdélyi őr és coronai püspök a csíksomlyói templomban papokat szentelt fel. „Ha erről többet akarsz tudni, meg lathatod írva a Torony tetejen valo Gombba, includalva, mely irast a Kereszt Gombjában tettünk.” KÁJONI János, *Fekete könyv. Az erdélyi ferences kusztdia története*, 1684, kiad. DOMOKOS Pál Péter, MADAS Edit, SZOVÁK kornél, Szeged, 1991, 59. (Adattár 31). Az adatot Muckenhaupt Erzsébetnek köszönöm.

Nagybánya		nem került elő ¹⁰	1619	–
Marosvásárhely	református	van	2. 1668	Michael Kertzedi Alias Szóts, Keresztúri Mihály lelkész
Szilágysomlyó	református	nem került elő ¹¹	1766	–
Zabola	református	van ¹²	1778	Pál László lelkész
Torda	református	nem került elő ¹³	1782	–
Szárazajta	református	van	1783	–
Abrudbánya	unitárius	van	1784	Szabó Pál ref. lelkész
Agyagfalva	unitárius	nem került elő ¹⁴	1804	–
Karácsonfalva	unitárius	van	1806	Végh Mihály lelkész
Vidombák	evangélikus	van	1812	Kis Séra István
Aranyosgerend	református	van	1815	–
Alsósófalva	református	van	1821	Bardotzi Lajos tanító
Marosvásárhely	református	van	3. 1822	Székely Márton lelkész, Bátori István cancellista, Borosnyai Lukács László gondnok
Torda	református	van	1. 1824	–
Torockó	unitárius	van	1828	Sebes Pál rector
Kercsed	református	van	1. 1829	Egei Kováts Sámuel lelkész
Bögöz	református	nem került elő ¹⁵	1841	–

A csíktapolcai származású ferences szerzetes, majd káplán, tudós ember, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, Gegő Elek *Magyar- és erdélyországbani utazásának* leírásában említi, hogy a kolostorban tartózkodva értesült az emlékirat pusztulásáról. Feljegyzése szerint az 1694-es tatárdúlás megsemmisítette „17 körül fekvő falukkal együtt az említettem könyvtárt, sőt a ’torony’ gömbjében rejtett irományokat is összehamvasztá” akárcsak a székek és a családok levéltárát”. GEGŐ Elek, *A’ moldvai magyar telepekről*, Buda, 1838, 8. Ilyés Sándornak köszönöm, hogy felhívta figyelmem Gegő Elek leírására.

¹⁰ A latin nyelvű emlékirat meglétéről tudósít SZÁSZ Károly, *Adatok a nagybányai képirók, kő- és fajaragók történetéhez = Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*, Bukarest, Tudományos Könyvkiadó, 1957, 572.

¹¹ „In Anno 1766, minekutánna a régi haranglábcoska a sorvatagság miatt éppen ruinává vált, a templomnak occientális végiben kőfundamentumra nagy, erős fából új fatorony építetett. A gombjába írás tétetett.” SZABÓ Lajos, *A szilágysomlyói református templom története*–Szilágysági Református Naptár az 1932. évre, Zilah, 1931, 62.

¹² Pozsony Ferencnek köszönöm, hogy felhívta figyelmem az emlékiratra.

¹³ Gyöngyössi János verse címében utal arra, hogy a gomb üregébe zárt emlékezetírás mellékleteként készült.

¹⁴ Az 1628-ban épített torony „1804 esztendőben a Torony másfél öllel magasíttatván, újra szarvaztatott...Új Gombot készíttetett Tekintetes Détsfalvi Sándor József Úr 35 M. forintokkal. Megmérettetvén azon Gomb Búzával lett három véka s fél”. (Azaz 70 liter.) A gombba emlékirat került. Márk Mihály lelképásztor: *Tornyunk története*. Kézirat, egyházközség levéltára. Idézi: DÁVID László, *Középkori templomok Udvarhely környékén*, disszertáció, kézirat, Kolozsvár, Református Teológia Könyvtára, 1962, 42.

Piskolt	református	van	1842	–
Szilágynagyfalu	református	van ¹⁶	1. 1857	–
Abrudbánya	unitárius	van	2. 1858	Rákosy I.
Székelydála	református	van	1. 1863	–
Kolozsvár	unitárius	van	1. 1869	–
Lécfalva	református	van	1. 1878	Bodor Tivadar
Kercsed	református	van	2. 1879	Zsigmond Lajos lelkész
Kálnok	unitárius	van ¹⁷	1880	–
Felvinc	református	van	1881	Bögezi Toth Mozes lelkész, Nádudvari László tanácsos
Istvánháza	református	nem került elő ¹⁸	1881	–
Káposztás- szentmiklós	református	van	1. 1887	Szegő Ferenc kántortanító
Máramaros- sziget	református	van	1. 1892	\Szikszai Zoltán lelkész
Csernátfalu	evangélikus	van	1. 1895	Kiss Árpád lelkész
Négyfalu	református	nem került elő ¹⁹	1895	–
Sepsibodok	református	van	1. 1900	Wass Lajos lelkész, Fodor Sándor megyebíró
Nagysármás	református	van	1902	Gy. Ráday István, gondnok
Székelydála	református	van	2. 1905	Karácsony Sándor lelkész
Kolozsvár	unitárius	van	2. 1906	építető bizottság 5 tagja
Székelyudvar- hely	unitárius	nem került elő ²⁰	1906	–

¹⁵ „A torony 1841-ben emeltetett / magasított!/, miután az 1898-ban a toronygombban talált irat mutatja”. Aranykönyv, Bögöz, Egyházi levéltár. Idézi DÁVID, i. m., 1962, 82. A toronyra 1898-ban új gomb és csillag került, ekkor bukkant elő a korábban elhelyezett emlékirat (DÁVID László, *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei*, Bukarest, Kriterion, 1981, 87).

¹⁶ 1956-ban Szilágynagyfalu református templomának toronygombját vihar döntötte le. Ekkor került napvilágra a gömbbe 1857-ben és későbbi renováláskor elhelyezett emlékirat: *Emlékjegyzék 1857-ből, Elek József tanító és családja*. Az emlékiratokat az 1970-es években állambiztonsági alkalmazottak a zilahi állami levéltárba szállították. Az adatokat Major Miklós szolgáltatta.

¹⁷ Orbán F. Dezső unitárius lelkésznek köszönöm.

¹⁸ Az 1881-ben épült templom alapjába és gömbjébe is helyeztek el emlékiratot, folyóiratokat, pénzt. A pénzt a Lándorban lakó Kemény György ajándékozta. Az építkezésről és avatóünnepéről Aszalos György lelkipásztor jegyzőkönyvben számolt be. Levél, Vajda Domokos református lelkipásztor.

¹⁹ A gyülekezet tagjainak emlékezete szerint az 1895-ben felépült négyfalusi református templom toronygombja emlékiratot őriz. Az egyházközség presbiteri jegyzőkönyvének 48–49/1892. számú határozata szerint az emlékiratot 150 példányban nyomtatták ki, egyet a templom alapkövébe, egyet toronygombjába helyeztek, 1-1 került az egyház, az egyházmegye és az egyházkerület levéltárába, a többit a hívek között osztották ki. Az adatot Juhász Péter lelkésznek köszönöm.

Torda	református	van	2. 1906	Nagy Mózes lelkész, Téglás István főgondnok, Mezei András kántor, Bethlen Bálint főispán
Somosd	református	nem került elő ²¹	1909	–
Kraszna	református	van	1. 1909	Németh László
Oltszem	református	van	1. 1910	Gáll Sándor énekvezér, Vitályos Gábor tanító
Szilágynagyfalu	református	nem került elő ²²	2. 1912	–
Marosfelfalu	református	nem került elő	1. 1913	–
Oltszem	református	van	2. 1919	Erdős Gábor lelkész
Oltszem	református	nem készült másolat	3. 1923	–
Sepsibodok	református	van	2. 1923	Wass Lajos lelkész
Szilágypanit	református	van	1. 1923	Köpeczy Károly lelkész
Nagyajta	unitárius	van	1924	Taar Géza lelkész
Aranyszent- mihály	unitárius	van	1926	Tóth József kántortanító, Gálfi András lelkész, Árkosi Pál gondnok, Berekméri György ácsmester
Nyárádgálfalva	unitárius	nem került elő ²³	1. 1926	–
Máramaros- sziget	református	van	2. 1927	/Bede László lelkész/
Gidófalva	református	van	1. 1929	–
Máramaros- sziget	református	van	3. 1931	Papp József lelkész
Érkörös	református	van ²⁴	1934	Fejér Károly lelkész, id. Jászfalvi Lajos gondnok, Kecskés Pál kántor-tanító

²⁰ Az unitárius templom tornyába 1906. november 1-jén Derzsi Árpád helyi bádogos helyezte el a toronygombot. Légmentes szelencébe tették az építés történetét és a keblitanács névsorát. Az információt Szedei Mózes lelképásztornak köszönöm.

²¹ A jelenlegi gömböt 1990-ben tették fel. Ez alkalommal, a régi gömb kibontásakor tönkrement újságdarabokat találtak. A jelenlegi gömbbe újságot, pénzt tettek. Az új gömböt Somodi János maroskeresztúri mester készítette. Botos Csaba református lelképásztor.

²² A torony gombjába helyezett mellékletek: *A tantestület névsora 1897-ben, A község elöljáróságának névsora, A képviselőtestület névsora, K. Nagy Ferenc földbirtokos családja, Pungur Gyula családja, Emlékirat az 1912-es évi renoválásról.*

²³ A templom tornyát 1926-ban cinpléhvél fedték be. Halmágyi János lelkész emlékezete szerint a munkálatokat Tanászi Albert munkavezető irányította. A toronygombba ő helyezte az emlékiratokat tartalmazó leszurkozott dobozt. Az iratok között volt a falu története, az első világháborúban elesett férfiak névsora, az 1919-es történelmi fordulatot követő események leírása (a földek vallási hovatartozás szerinti szétoztása, a cigány lakosság felekezeti átorientálódása, küzdelem a felekezeti iskola megtartásáért). A gombot 1944 őszén orosz katonák lyuggatták össze. Török Elek lelkész-esperes közlése.

Küküllődombó	unitárius	van	1936	Pál Tamás lelkész
Fintaháza	református	van	1942	–
Kibéd	református	nem került elő ²⁵	1952	–
Szilágynagyfalu	református	nem került elő ²⁶	3. 1956	–
Lécfalva	református	van	2. 1957	Csorja Sándor lelkész
Vízakna	református	nem került elő ²⁷	1950-es évek	–
Székelydála	református	van	3. 1962	Bedő Áron lelkész
Ádámos	unitárius	nem került elő ²⁸	1960-as évek	Simén Domokos lelkész
Oltszem	református	nem került elő ²⁹	4. 1971	Bartha Sándor lelkész
Kercsed	református	van	3. 1974	Horváth Béla lelkész
Gyerővásárhely	református	van	1975	Székely Imre lelkész, Kalló Huszár János gondnok
Nyáradgálfalva	unitárius	nem került elő ³⁰	2. 1977	–
Marosfelfalu	református	nem került elő ³¹	2. 1978	–

²⁴ Kurta–Tötös Beáta lelkész hívta fel a figyelmem a közölt emlékiratra.

²⁵ Geréb Attila lelképásztor (Gyergyószentmiklós) közlése. Geréb Dénes lelkész szolgálata idején, 1952-ben újrabadogozták a kibédi templom tornyát. A felbontott gombban emlékiratot találtak. A mellékletekkel együtt sérült állapotban volt. A régi mellé új emlékiratot, pénzt helyeztek.

²⁶ Az új gömböt Papp József bádogos készítette vörösrézből, 9.000 lej ellenében. 12 nagyfalusi lány húzta fel a magasba, 1956. szeptember 16-án. Jelenleg a gombban az alábbi feljegyzések találhatók: *Az 1956-os templomfelújítás, Pataki József vállalkozóval kötött szerződés, Emlékirat a gömb feltételéről.* A mellékleteket az egyháztanács elnöke presbiteri gyűlésen mutatta be. A névjegyzék az alábbi személyeket nevesítette: Hallianski Sámuel, a képviselőtestület tagja, Böckel Béla körorvos, Nagy Ferenc birtokos, családtagjai, alkalmazottai, Plugur Mariska, Fodor Béla lelkész-esperes, Kovács Imre segédlelkész, Somogyi B. János főgondnok, Székely Sándor gondnok, Bara Ferenc kántor, Nagy András, Szücs Mihály, Pipis Ferenc, Főríz László, Kovács Ferenc, Somogyi Ferenc, Tötös István, ifj. Kádár Pál, ifj. Ősz György, Marosi István, Keserű János, Rác György, ifj. Somogyi Márton, Szabó Béla, Szabó János, Tötös Márton, Benedek S. Mihály presbiter. Az emlékiratba az alábbi pénznemek kerültek: 1 db 1 banis, 1 db 3 banis, 1 db 5 banis, 1 db 10 banis, 1 db 25 banis érme, 1 db 100 lejes bankó. A korábbi emlékiratokat az 1970-es években állambiztonsági alkalmazottak a zilahi állami levéltárba szállították. Az adatokat Major Miklósnak köszönöm.

²⁷ A vízaknai református templom jelenlegi gömbjét Szöllösi József készítette. Tudomása szerint az 1950-es években emlékiratot helyeztek el a gömbben. Az 1980-as években a titkosrendőrség az archívum egyik részét lefoglalta és elvitte. Szántó Sándor református lelkész közlése.

²⁸ Az adatot Simén Domokos unitárius lelkésznek köszönöm.

²⁹ Egyed Sándor református lelkész jóvoltából rendelkezünk az emlékirat kivonatával.

³⁰ A nyáradgálfalvi templom külső és belső javítására 1968-ban került sor. A torony fedelét 1977-ben rozsdátlanították, ekkor újították fel a toronygombot is. A gombot egy erdőszentgyörgyi cigány mester készítette el. A gomba kerültek az egyházi földek visszaszerzéséről, az elvándorlásról, a korabeli helyzetről szóló fejegyzések.

Az adatokat Török Elek lelkész-esperesnek köszönöm.

Makfalva	református	van	1980	Kakassy Árpád lelkész
Székelyszen- miklós	unitárius	nem került elő ³²	1986	–
Bikafalva	református	van	1989	Albert Sándor lelkész
Máramarosszig et	református	van	4. 1991	Sipos István lelkész
Szilágypanit	református	van	2. 1991	Bodgán János lelkész
Gidófalva	református	van	2. 1995	Elekes Tibor-Zsolt lelkész
Bálványosvár- alja	református	van	1996	Szabó László lelkész
Magyar- szentbenedek	református	nincs másolat	1996	–
Magyarandrás- falva	unitárius	van	1997	Jakab Dénes unitárius lelkész, Vajda Domokos református lelkész, László József templomépítő bizottság elnöke
Kraszna	református	van	2. 1998	Kádár György lelképásztor
Alsóboldogfal- va	unitárius	van	1999	Bíró Mihály lelkészGálfalvi Gábor tanító
Kolozsvár	unitárius	van	3. 2000	Dr. Szabó Árpád püspök, Balogh Ferenc főgondnok, Székely Botond gondnok, Bálint-Benczédi Ferenc lelkész
Káposztás- szentmiklós	református	van	2. 2001	Adorján István
Apatelek	evangélikus	nincs ³³	20. század eleje	–

³¹ A jelenlegi templom építése 1913-ban fejeződött be. A bádogosmester, Antik Sándor szerint „volt is esőtől áztatott iromány a gömbben, mi is helyezettünk melléje újat üvegbé zárva”. A Presbiteri jegyzőkönyv: „20/1979. Elnök Isten iránti mély hálával jelenti, hogy elkészült a templomtető összes bádogréseinek javítása...a nagy toronygömbjét az 1978 és 1979. évben konfirmált adományaként kicserélték.” Vajda Domokos református lelkész.

³² A gömböt 1986-ban újtották fel. Péter József lelkész iratot helyezett bele. Az idősek szerint „valami írást a lelkész beletett”, az egyházi levéltárban azonban másolat nem maradt róla. Bíró Lajos unitárius lelkész.

³³ A település evangélikus lakossága emlékszik az alapítási okiratnak, kenyérnek, bornak (!) és érvényben lévő aprópénznek a toronygomba helyezésére. Az egyházközség gondnoka szerint az 1980-as évek elején végzett renoválás alkalmával felnyitották a glóbuszt, hogy a mellékleteket felújítsák, a gömbben azonban semmit sem találtak. A 2001. évi renoválás alkalmával újra ellenőrizték, az eredmény újra ugyanaz volt. A gömböt a Zimándújfalun lakó Óbis Sándor ezermester nyitotta fel, aki a környéken több protestáns templomot renovált.

Aranyoseger- begy	református	nem került elő ³⁴	20. század eleje- közepe	–
Bürkös	református	nem került elő ³⁵	–	–
Enyedszentki- rály	református	nem került elő ³⁶	–	–
Kajántó	református	nem került elő ³⁷	–	–
Recsenyéd	unitárius	nem került elő ³⁸	20. század eleje	–
Szecseseváros	evangélikus	nem került elő ³⁹	20. század eleje	–
Szederjes	református	nem került elő ⁴⁰	–	–
Vajdakamarás	református	nem került elő ⁴¹	1940–50-es évek	–
Zágon	református	nem került elő ⁴²	–	–

Összesen 91 emlékiratot sikerült azonosítani, 67 településről. Természetesen az emlékiratnak gömbbe való elhelyezése jóval elterjedtebb volt.⁴³

Feltételezése szerint az egyházi irattár egy része, amely az okiratot is tartalmazhatta, elkeveredett az egykori szlovák nyelvű iskola irataival, s a padláson van, hozzáférhetetlen helyen. Horváth Csaba lelkipásztor.

³⁴ Szász Lajos (sz. 1911) helybéli lakos közlése.

³⁵ A vászonba csomagolt emlékirat – egy idős egyházi emlékezte szerint – a templomépítés és javítás dátumát tartalmazza, a lelkipásztort nevezi meg. Az információt Kozma Endre lelkipásztornak köszönöm.

³⁶ Az információt Ladányi Sándor lelkipásztornak köszönöm. A hívek az 1970-es években említették. 1990-ben a harangláb gombjába helyezték el emlékiratot.

³⁷ Az információt Móra László Tibor lelkipásztornak köszönöm.

³⁸ Az egyházköztség irattárában nincs gombirat meglétére való utalás. Az idős hívek emlékezte szerint a gömbbe fényképeket helyeztek. Kiss Pap Ákos unitárius lelkész.

³⁹ Daragus Endre evangélikus lelkész levélbéli közlése. A templom tornyát 1970-ben javították. A gomb állapota miatt a gombirat annyira átázott, hogy olvashatatlan állapotba került. Nincs tudomás arról, hogy 1970-ben helyezték-e el újabb gombiratot.

⁴⁰ Furcsa Béla presbiter tudomása szerint az 1900-as évek elején emlékirat és pénz volt a gömbbe helyezve. Orbán Dániel református lelkész.

⁴¹ Orbán János 80 éves személy szerint a II. világháború idején a leventék madarakra löve több helyen kilyukasztották a gömböt. A háború után fel kellett újítani. Egy lapra ráírták a 12 presbiter, a gondnok és a lelkész nevét, ezt helyezték el a gömbben. 1990 nyarán egy vihar letörte a toronysisakot. Az irat elveszett. Ekkor nem helyeztek el újat. Tóth Árpád református lelkész.

⁴² Az emlékiratot üvegbe zárva helyezték el. Az információt Márk Sándor lelkipásztornak köszönöm.

⁴³ Itt mondok köszönetet Demeter József (Szászrégen), Faragó Ernő (Ördögösfüzes), Fülöp Ernő (Mezőkirályfalva), Incze András (Boldogfalva), Kató Ibolya (Illyefalva), Keszegh András (Vámosgálfalva), Kurta-Tötös Beáta (Szödemeter), Lőrincz Konrád (Marosgombás), Lukácsy Szilamér (Erdőcsinád), Márton János (Bonchida), Pál Attila (Magyarsülye, Nagymedvés), Páll Botond (Disznajó), Soós József (Medgyes), Szatmári Szilárd (Magyarózd), Székely József (Magyarózd), Vajda Dániel (Tacs) református, Biró Lajos (Siménfalva), Farkas Ferenc (Rugonfalva), Jakab Dénes (Szentábrahám), Kiss Alpár (Barót), Kiss Károly (Medgyes), Kovács Sándor (Küküllőszéplak, Szőkefalva), Molnár Attila (Ikland, Székelykál), Szén Sándor (Jobbágyfalva), Szombatfalvi József

A 37 településről felbukkant 59 emlékiratot a bennük szereplő tartalmi motívumok segítségével jellemezzük.

Toronygomb- irat	Utódok megszólítása	Történelem	Aktualitások	Névsorok
Abrudbánya 1784	-	+	-	-
Abrudbánya 1858	-	+	-	-
Alsóboldog- falva 1999	-	-	-	+
Alsósófalva 1821	+	+	+	-
Aranyosgerend 1815	-	-	-	+
Aranyosszent- mihály 1926	+	-	-	+
Bálványos- váralja 1996	+	-	-	+
Bikafalva 1989	-	-	-	-
Csernátfalva 1895	+	+	+	+
Csernátfalva 1993	-	+	+	+
Érkörös 1934	+	-	-	+
Felvinc 1881	-	+	-	+
Fintaháza 1942	-	+	-	-
Gidófalva 1929	+	-	+	+
Gidófalva 1995	-	-	-	+
Gyerővásár- hely 1975	-	-	-	+
Kálnok 1880	-	-	+	+
Káposztás- szentmiklós 1887	+	-	+	+
Káposztás- szentmiklós 2001	+	-	-	+
Karácsonfalva 1806	-	+	+	+
Kercsed 1829	+	+	+	+
Kercsed 1879	+	-	-	+
Kercsed 1974	+	-	+	+
Kolozsvár 1869	-	-	-	+
Kolozsvár 1906	-	-	-	+

(Székelykeresztúr) unitárius, Horváth Csaba (Pankota), Raduch Zsolt (Brassó) evangélikus lelkészeknek, akik arról értesítettek, hogy településükön nincs tudomás gombirat meglétéről.

Kolozsvár 2000	-	-	-	-
Kraszna 1909	+	-	-	+
Kraszna 1998	+	-	-	+
Küküllődombó 1936	+	+	-	+
Lécfalva 1878	+	+	+	+
Lécfalva 1957	-	+	+	+
Magyarandrás- falva 1997	-	+	+	+
Makfalva 1980	-	+	+	+
Máramaros- sziget 1892	-	+	+	+
Máramaros- sziget 1927	-	+	+	+
Máramaros- sziget 1931	-	+	+	+
Máramaros- sziget 1991	-	+	+	+
Marosvásár- hely 1822	+	+	+	+
Marosvásár- hely 1668	+	-	-	+
Nagyajta 1924	-	+	+	+
Nagysármás 1902	+	-	-	+
Oltszem 1910	+	-	-	+
Oltszem 1919	-	-	-	-
Oltszem 1971	-	+	-	+
Piskolt 1842	-	-	-	+
Sepsibodok 1900	-	-	-	+
Sepsibodok 1923	+	-	-	+
Százajta 1783	+	-	+	+
Székelydália 1863	+	-	+	+
Székelydália 1905	-	-	+	+
Székelydália 1962	-	-	-	-
Szilágypanit 1923	+	+	+	+
Szilágypanit 1991	+	+	-	+
Torda 1782	-	-	-	-
Torda 1824	+	-	-	-
Torda 1906	-	-	+	+
Torockó 1828	-	-	+	+
Vidombák 1812	-	-	-	-
Zabola 1778	+	-	+	-

Az építészeti s ezen belül a vallásos építészeti szakmunkák gyakran kitérnek a templomtorony szerkezeti elemeire, valamint díszei, a kereszt, a csillag és a kakas jelentésére, jelentőségére. A templomok morfológiai felépítése, korábbi és recens ábrázolásai,⁴⁴ a hozzájuk való viszonyulás annak bizonyítéka, hogy a szerkezeti elemek jelentése és funkciója sajátos.⁴⁵

Debreczeni László az 1930. évi Erdélyi Magyar Református Naptárban értekezett a műemlék épületek megóvásáról. A református hívekben tudatosítani kívánta, hogy a templomok évszázados építészeti értékek, épp ezért nem bontani, hanem restaurálni kell őket.⁴⁶ Az elmúlt évszázad során Huszka József 1885-ben a freskókra, Kós Károly 1935-ben az építőművészetre, Balogh Ilona 1935-ben a fatornyokra,⁴⁷ Palotay Gertrúd 1938-ban a templomi textíliákra, Vámszer Géza 1938-ban a templomművészet „népi elemeire,” Kelemen Lajos 1945-ben a mennyezet- és karfestményekre hívta fel a figyelmet.⁴⁸ Az egyház-, a művészettörténeti irodalom részletesen nem tért ki a toronygombiratokra.

Bár a toronygombiratok az egyháztörténet és az egyházi művészettörténet számára számos adatot és tényt szolgáltatnak, jelen elemzés néprajzi és antropológiai szempontok segítségével közeledik a gombiratokhoz.

Az elemzés több módszert vesz alapul. A *tartalomelemzés (content analysis) módszere* a 20. század első felében jelent meg, a 20. század közepén terjedt el a tömegközlés, továbbá az irodalmi és köznapi kommunikáció rejtett jelentéseinek feltárására. Alkalmazása által egy nagyszámú minta ismétlődő elemeinek kevés számú kategóriába (motívumokba) való sorolásával olyan következtetések vonhatók le, amelyek a szövegekben nincsenek nyíltan kimondva.⁴⁹ Az 59 toronygombiratot és a rájuk vonatkozó lokális tudást

⁴⁴ DEBRECZENI László, *Erdélyi református templomok és tornyok*. Kolozsvár, Az Erdélyi Ref. Egyházkerület Iratterjesztése, 1929; BALOGH Ilona, *Magyar fatornyok. A magyar faépítészet emlékei Erdélyben*, Budapest, Néprajzi Füzetek I. (II. kiadás), 1935; SZABÓKY Zsolt, *Nézd elméjüket az ács embereknek. Fatornyok, fatemplomok Erdélyben*, Bp., Artunion, 1987; SZÖNYI Ottó, *Régi magyar templomok*, é.n.

⁴⁵ Hasonló megállapítást tesz Bartha Elek: „A minőségi másság mellett szólnak a templom sajátos viselkedési szabályai, részeinek, szerkezeti elemeinek kultikus jelentései, tartozékainak szentelményi felhasználása.” BARTHA Elek, *Vallásökológia*, Debrecen, Ethnica, 1992, 40. A torony jelvényei: KÓSA László, *Protestáns egyházas szokások és magatartásformák = Magyar Néprajz VII.*, Budapest, Akadémiai, 1990, 466.

⁴⁶ DEBRECZENI László, *Műemlékeink megóvása és restaurálása = Erdélyi Magyar Református Naptár az 1931. közönséges évre*, Kolozsvár, 1930, 84–98.

⁴⁷ BALOGH, i. m.

⁴⁸ HUSZKA József, A Szent László legenda székelyföldi falképekben. *Archeológiai Értesítő* U.F., V(1885), 210–216, KÓS Károly, *Erdély*, Kolozsvár, Erdélyi Szépművés Céh, 1934, BALOGH I., i. m., PALOTAY Gertrúd, *Régi templomi hűnzéseink*, Erdélyi Magyar Református Naptár az 1938. közönséges évre, Kolozsvár, Az Erdélyi Református Egyházkerület Iratterjesztése, 1938, 76–84, VÁMSZER Géza, *Népies elemek egyházművészetünkben*, Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Emlékkönyve, Kolozsvár, 1938, 55–62, KELEMEN Lajos, *Erdélyi magyar templomi karzat- és mennyezetfestmények a XVII. századból*, Kolozsvár, Erdélyi Tudományos Intézet, 1945.

⁴⁹ A módszer magyar nyelvű bemutatása: ANTAL László, *A tartalomelemzés alapjai*, Budapest, Magvető, 1976.

szövegkorpuszként kezelve az elemzés az ismétlődő szemantikai elemeket emeli ki, majd az interpretáció szakaszában ezek segítségével rekonstruálja a lokális történelem és emlékezés sajátosságait.

A különböző irányzatokat (beszédaktus-elmélet, etnometodológia, kontextusok) összesítő, az 1960-as évektől kibontakozó *beszélés néprajza* a kommunikáció kultúrájának, a kommunikáció során alkalmazott, a kommunikáció helyzetére, módjára, finalitására vonatkozó tudás feltárása során olyan tényezőkkel számol, mint a beszélés szabályai, a beszédhelyzet, a beszédesemény, a beszélői szerepek, a beszédmódok, a beszédfunkciók. A beszélés pragmatikai vizsgálatának nívuma a beszélés módjának, formáinak, kontextusainak az üzenet megfogalmazásába való bevonása.⁵⁰

A tartalomelemzéstől eltérően, a beszélés néprajza a beszédesemény grammatikáját, szabályszerűségeit következteti ki. A toronygombiratot a lokális közösség egy közismert, köztiszteletben álló tagja, leggyakrabban társadalmi szerepéből eredően, a szövegtípus tartalmi-formai hagyományaihoz igazodva szerkeszti meg. A toronygombirat elkészítése, elhelyezése, akár csak a hozzá való hozzáférés, felolvasása a beszédhelyzet, beszédesemény lényeges (releváns) kontextusában történik meg. Az emlékek megszerkesztése, elhelyezése, az emlékezés a vallásos közösség, esetleg a település életének egy fordulópontján, vallásos szertartás keretében, a helyi társadalom és világi-egyházi előljárók jelenlétében, forгатókönyv alapján történik meg.

Végül a *kvantitatív módszerek* lehetővé teszik a toronygombiratokban szereplő tartalmi motívumok reprezentativitásának megállapítását. Az azonosított 91, a feltárt 59 toronygombiratot az elemzés leggyakrabban teljes, indokolt esetben részleges vagy reprezentatív mintavétel alapján matematikai eljárásokkal világította át. A matematikai módszerek szolgálták alapul a szövegkorpusz időbeli és vallási felekezet szerinti megoszlása, a toronygombiratokban előforduló tartalmi motívumok (a történelmi téma típusainak szerepeltetése, a társadalom megjelenítése), formai karakterek (aláírás) vizsgálatában.⁵¹

A kutatás egyik oldalon az emlékezetkutatás, a megemlékezési szertartások vizsgálatának, másik oldalon az íráskutatás irányzataival érintkezik.

⁵⁰ A kutatási irány módszerének és terminológiájának magyar nyelvű összefoglalása: HYMES, Dell H., *A beszélés néprajza = Társadalom és nyelv: Szociolingvisztikai írások*, szerk. PAP Mihály–SZÉPE György, Bp., Gondolat, 1975, 94–146; *A nyelv és a társadalmi élet kölcsönhatásának vizsgálata = Beszédaktus – Kommunikáció – Interakció*, szerk. PLÉH Csaba, Bp., Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1979, 213–263; *A nyelv és a társadalmi élet kölcsönhatásának vizsgálata = Nyelv – Kommunikáció – Cselekvés*, szerk. PLÉH Csaba–SÍKLAKI István–TERESTYÉNI Tamás (szerk.), Bp., Osiris, 1997, 458–495.

⁵¹ A kvantitatív módszerekről és alkalmazhatóságukról: Raymond BOUDON, *L'analyse mathématique des faits sociaux*. Paris, Plon, 1967, továbbá Karl POPPER, *Logica cercetării*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1981 (Első kiadás: 1973), különösen 220–246.

Az emlékezet kutatása

Claude Lévi-Strauss *Race et histoire* című korai munkájában írja, hogy a történelem, a historicizmus csupán egyfajta megközelítése a világnak. A diszkontinuitás, az érvényben lévő (szinkrón) társadalmi gyakorlat egy másfajta életvitelt és mentalitást tesz lehetővé. Ilyen alapon a kultúrákat és a társadalmakat két csoportra osztja: a stacionáló, örök jelenben élő, a múltat folyamatosan elimináló (hideg), valamint a kumulatív, a fejlődést, a történelmet elfogadó (forró) társadalomra.⁵² A modern francia történetírás iskoláját megalapozó Marc Bloch veti fel a látszólagosan retorikai, valójában a különböző társadalomtudományok megkerülhetetlen kérdését: elszakad-e, elszakadhat-e a jelen a múlttól, lehet-e a múlttól függetlenül élni. Különböző érvek és tények alapján adott válasza szerint a különböző korok szolidáris viszonyban állnak egymással. Az elmúlt időt dokumentáló bizonyítékok megalkotása, hozzáférhetővé tétele, akárcsak megsemmisítése a tudatos emberi viselkedés egymást kiegészítő gesztusai.⁵³ Az idő narratív megjelenítését, ennek formáit és eszközeit elemző könyvében Paul Ricoeur arra a megállapításra jut, hogy a generációk sora, az archívumok, a dokumentumok a történelem eszközei, a történelmi időt teremtik meg, és teszik láthatóvá.⁵⁴

Az emlékezetkutatás a 20. század különböző szaktudományokat (pszichológia, szociológia, etnológia, antropológia, történelem) mozgósító diszciplínája.⁵⁵ A kollektív emlékezet fogalmát megalapozó Maurice Halbwachs szerint az emlékezés társadalmi keretben, társadalmi felügyelet alatt történik. Mint társadalmi cselekvés, az emlékezés csoportot szervez, a társadalmat differenciálja.⁵⁶ Hasonló irányba lendíti az emlékezetkutatást a pszichológus F. C. Bartlett könyvének azon kijelentése, miszerint az emlékezés konstruktív jellegű, s

⁵² A gondolatot Claude Lévi-Strauss korai, *Race et histoire* (1952) című munkájában fogalmazza meg, Denoël (2. kiadás), 1987, 41–50.

⁵³ A letűnt korok emlékezetét egyaránt közvetíteni tudják a különböző generációkhoz tartozó egyének közötti interperszonális kapcsolatok, akárcsak a dokumentumok. Részletesen: Marc BLOCH, *A történész mestersége*. Budapest, Osiris, 1996, 22–40. A felejtés – az emlékezést kiegészítő folyamat – szintén kulturális folyamat. A „felejtés művészetéről és kritikájáról”: Harald WEINRICH, *Léthé. A felejtés művésze és kritikája*. Budapest, Atlantisz, 2002.

⁵⁴ Részletesebben Paul RICOEUR, *Temps et récit*, Paris, Seuil, 1985, 147–170.

⁵⁵ A társadalmi emlékezet kutatása előzményeinek és 20. századi történetének áttekintése: Jeffrey K. OLICK–Joyce ROBBINS, *A társadalmi emlékezet tanulmányozása: a „kollektív emlékezettől” a mnemotikus gyakorlat történeti szociológiai vizsgálatáig*, Replika 37(1999), 19–43.

⁵⁶ A család, a vallásos csoport és a nemesség mint emlékezetközösség bemutatása a szerző 1925-ös, a kollektív emlékezet fogalmának kidolgozása 1950/1970-es munkájában történik meg. Maurice HALBWACHS, *Les cadres sociaux de la mémoire*. Paris, Librairie Félix Alcan, 1925; *La mémoire collective*. (Nouvelle édition revue et augmentée), Paris, Éditions Albin Michel, S.A. (Première édition: 1950).

a kollektív tudattalan fogalmát megkerülve a társadalmi kapcsolatok emlékezést ösztönző hatását bizonyítja.⁵⁷

A történész ott lép működésbe, ahol a múltat nem lakják, ahol egy csoport eleven emlékezete nem veszi igénybe. A történelem megvárja, míg kihuny az emlékezet – idézi a nagy elődöt, Maurice Halbwachs-ot Jan Assmann.⁵⁸ S minthogy a jelen elemzés azt a helyzetet kívánja rekonstruálni, amelyben egy lokális közösség belső igényéből megtörténik az emlékezet birtokbavétele, illetve az emlékezet megszerkesztése, munkánk szempontjából az emlékezetkutatás következő állomása e szerző munkája, amely az emlékezet különböző formáit különíti el. A kommunikatív emlékezet olyan emlékekből áll, amelyekben a kortársak valamennyien osztoznak, s amelyek a mindennapok során folytonosan kommunikálódnak. Ez az emlékezet 3–4 nemzedékre terjed ki, történetében a 40 év a kritikus küszöb. Ekkor bizonytalanodik el az emlékezés, ekkor avul el az emlékezeti tartalom, ekkor tűnnek el azok a személyek, akik az emlékezeti tartalmat hitelesíteni tudnák. Az emlékezet másik formája a kulturális emlékezet. Az előbbi formával szemben a spontaneitást felváltja az akaratos jelleg, az emlékezet kollektív jellege helyett megjelenik az emlékezés szakember általi irányítottága, az emlékezés eseménye kivonul a mindennapokból, ünnepnapra tevődik át, szertartásos keretbe, az emlékezés az oralitásból az információkat hosszú ideig tárolni tudó írott formában történik. Ennek következménye pedig az, hogy elveszíti rugalmasságát, alakíthatóságát, s sok esetben az egyéni szándékok ellen, azaz kontraprezentikusan, a közösségi konszenzus szerint működik.⁵⁹

A kulturális emlékezet rituális formákkal rendelkezik, ezek megjeleníthetősége, gyakorolhatósága adott társadalmi-politikai helyzetek függvénye. Az elnyomó rendszerek felbomlását a betiltott múlt birtokbavétele, az emlékek újrászerveződése, az emlékezés alkalmainak állandósítása követi.⁶⁰ A múlthoz való hozzáférés nyilvános és kollektív formája a megemlékezési szertartás, amely az emlékezés keretét teremti meg, biztosítva az emlékezés gesztusait, eseményeit, az emlékezés ünnepélyes nyelvezetét, az emlékekbe szocializálódást.⁶¹ Az emlékezést biztosító intézmények, tárgyak, szokások

⁵⁷ Bartlett könyvének magyar fordítása: F.C. BARTLETT, *Az emlékezés: Kísérleti és szociálpszichológiai tanulmány*, Budapest, Gondolat, 1985.

⁵⁸ Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest, Atlantisz, 1999, 45. Hasonló gondolatot fogalmaz meg Gyáni Gábor: a történelmet az élő emlékezet megszakadása teszi szükségessé. GYÁNI Gábor, *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*, Budapest, Napvilág, 2000, 82.

⁵⁹ Az egyéni érdekek közös döntések szerinti szabályozását elemezte a székely falutörvények alapján Imreh István. IMREH István, *A törvényhozó székely falu*. Bukarest, Kriterion, 1983, 9–12. A lokális emlékezet írásban való kihelyezése történt meg a falukönyvek esetében is. Lásd még: FORRAI István, *Az idő és az írott emlékezet egy 19. századi faluközösségben = A megfoghatatlan idő*, szerk. FEJŐS Zoltán, Bp., Néprajzi Múzeum, 2000, 84–102.

⁶⁰ FEJŐS Zoltán, *Kollektív emlékezet és az etnikai identitás megszerkesztése*, Magyarországtudomány 1995–1996, 130–132.

⁶¹ Paul CONNERTON, *Megemlékezési szertartások = Politikai antropológia*, szerk. ZENTAI Violetta, Bp., Osiris, 1997, 74–80.

összességének megnevezésére Pierre Nora a lieux de mémoire terminust javasolta.⁶² Esetünkben a toronygombirat megszerkesztése, elhelyezése kivonja magát a ciklikusan ismétlődő kalendáriumi ünnepek rendje alól. A helyi múlt toronygombiratok formájában történő szerkesztése és népszerűsítése a templomépítés, -fenntartás eseményeinek ritmusához igazodik. A vallási keretben és környezetben zajló emlékezés és emlékéllítés kiiktatja a hivatalos történelemre felügyelő intézményeket és személyeket, az emlékezéshez és a történelemhez való jog és lehetőség terén érvényesülő társadalmi egyenlőtlenséget ellensúlyozva.⁶³

Az íráskutatás klasszikus antropológiai vonulata, a kvantitatív alfabetizációvizsgálat az 1960–1980-as évtizedek során az írást az oralitás-írás bináris oppozíciójában látatta és értelmezte. E kutatások alaptézise szerint az írás a hatalom kezében a társadalom ellenőrzésének és szabályozásának eszköze. Az írásból való kirekesztettség a hátrányos társadalmi és kulturális helyzetet termeli újra.⁶⁴ Az írás művelésére specialisták és intézmények jönnek létre, amelyeknek kötelező módon tisztázniuk kell a hatalommal való viszonyukat.⁶⁵

Ezt követően bontakozott ki az oralitás és írás egyazon kulturális horizontban való értelmezése, a kulturális funkcióknak az írás és oralitás közötti megoszlásának, az írás és oralitás sajátosságainak vizsgálata.⁶⁶ Az írás meghonosodása történelmi érzékenységet alakít, állandósítja a lineáris időképzetet, átalakítja az életteret és életvitelt, átalakítja a nyelvi és mentális struktúrákat.⁶⁷

⁶² Pierre NORA (szerk.), *Les Lieux de mémoire*, Paris, Gallimard, 1992.

⁶³ A nyilvános emlékezés lehetősége hiányában az emlékezés az informális szférába tevődik át. FEJŐS, i. m., 130.

⁶⁴ Az írás megjelenése átstrukturál minden, a családnál nagyobb társadalmi formációt. Henri-Jean MARTIN, *Histoire et devoirs de l'écrit*, Paris, Éditions Albin Miché, 1996, 95.

⁶⁵ A középkorban kialakuló értelmiségi egyidőben vonja ki magát az egyház ellenőrzése alól, s a dolgozó jobbgágy, az imádkozó klérus és a fegyverforgató nemes mellett sajátos státust teremt maga számára. Jacques LE GOFF, *Az értelmiség a középkorban*, Budapest, Osiris, 2000, 29.

A magyar alfabetizációkutatás néhány reprezentatív eredménye: JAKÓ Zsigmond, *A laikus írásbeliség kezdetei a középkori Erdélyben* = Uő: *Írás, könyv, értelmiség*, Bukarest, Kriterion, 1976, 25–36, TAKÁCS Lajos, *A paraszti írásbeliség XVII. századi történetéhez*, A MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei, XXXI, 1979, 3–4, TÓTH István György, *Az írás a paraszti kultúrában a 17–18. században* = *Parasztkultúra, populáris kultúra és a központi irányítás*, szerk. KISBÁN Eszter, Bp., MTA Néprajzi Kutatóintézet, 1994, 9–15; *Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*, Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1996. A magyar írástörténet Jakó Zsigmond által rekonstruált állomásai: a latin nyelvű írásbeliség megjelenése, a latin nyelvű írásbeliség laikussá válása (12–13. század), a magyar nyelvű világi írásbeliség megjelenése (15–16. század), a magyar nyelvű írásbeliség elterjedése.

⁶⁶ Az íráskutatás vonulatait és eredményeit Sz. KRISTÓF Ildikó foglalta össze: *A számoktól a (jogi) szövegekig: alfabetizációtörténet, olvasástörténet vagy kommunikációtörténet?* Acta Papensia, II(2002), 3–29.

⁶⁷ Az írás megjelenése és használatba vétele által kiváltott hatásokról: Roger CHARTIER, *Les révolutions de l'écrit. Le jeu de la règle*, Bordeaux, Presses Universitaires de Bordeaux, /é.n./, 159–162; Daniel FABRE, *Par écrit. Ethnologie des écritures quotidiennes*, Paris,

A toronygombiratok egyházi, vallásos rituális keretben megmaradva helyi (többnyire világi) igények kielégítésére vállalkoztak, az írást a kollektív használat szolgálatába állították. Történetük folyamán végig megőrzik kapcsolatukat a helyi szájhagyománnyal, a mindennapi életvilággal, akár csak a vallásos és a történeti irodalommal.

Az elemzés a toronygombirat szerkesztését, a hozzá való viszonyulást társadalmi konszenzuson, kulturális szabályokon alapuló viselkedésként írja le, ennek sajátosságaira és funkcióira világít rá. Egyúttal a következő kérdéseket veti fel: mi motiválja az idő múlásának való, saját (helyi) használatú emlékéllítást; hogyan ritualizálódik az emlékezés; kik azok, akik az emlékezetet gondozzák, megszerkesztik; milyen alakzatai vannak az idő múlásáról való beszélésnek?

A toronygombiratok készítésének kora

A toronygombirat elhelyezésének kezdetét az irodalom 200–250 évvel ezelőttre teszi.

Tanulmányában Dankó Imre a Debrecenből, 1725-ből származó toronygombiratot nevezi meg a legrégebbként. További adatai: Mezőtúrról 1734-ből, Kecskemétről 1756-ból, Tiszafehérvárról pedig 1788-ból származik emlékirat.⁶⁸ Egy 19. század eleji, 1817-ből eredő toronygombiratot említ levelében Kazinczy Ferenc.⁶⁹ Botka János három, 1873-ból, 1923-ból és 1984-ből származó emlékiratot közöl.⁷⁰

Az Aranyosszéken előkerült toronygombiratok is a 19–20. században íródtak. A legkorábbi Gyöngyössi János verse, amely egyéb iratokkal 1782-ben került az újtordai templom gombjába.⁷¹ Ezt követi az aranyosgerendi 1815-ös emlékirat, amelyet a község református lelkésze, Veress Károly száz évvel később, 1911-ben talált meg.⁷² Felvincen pedig 1881-ből maradt meg a toronygombirat.⁷³

A 18. század végéről Háromszékről is ismert a templom gombjába helyezett emlékirat. Zabola református templomának gombjába 1778-ban tettek emlékeztető írást.⁷⁴ A Brassó megyei Vidombákról 1812-ből maradt fenn emlékirat.⁷⁵

Éditions de la Maison des sciences de l'homme, 1997; *Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*, szerk. NYÍRI Kristóf–SZÉCSI Gábor, Bp., Áron, 1998.

⁶⁸ DANKÓ, *i. m.*, 183–185.

⁶⁹ Idézi TAKÁCS, *i. m.*, 3.

⁷⁰ BOTKA, *i. m.*, 29–30.

⁷¹ Egyed Emesének köszönöm, hogy a versre felhívta a figyelmemet.

⁷² Az adatért Gudor Péter tiszteletes úrnak mondok köszönetet.

⁷³ Id. Márkodi Siklódi Sándor ny. tanítónak köszönöm a szöveget.

⁷⁴ Közli GYÖNGYÖSSY János–KERNY Terézia–SARUDI Sebestyén József, *Székelgyöngyösi vártemplomok*, Budapest, Tájak–Korok–Múzeumok Könyvtára 5, 1995, 199, 204. Az adata Pozsony Ferenc hívta fel a figyelmem.

⁷⁵ Az adatot Szöcsné Gazda Enikő bocsátotta rendelkezésemre.

Az emlékirat e változata szélesebb művelődési áramlatba illeszkedik. A szövegtípus egyik első méltatója szerint „a XVII–XIX. század virágzó memoárműfajának számos, értékben és művészi színvonalban igen eltérő válfaját különböztetjük meg.”⁷⁶ Változatai között szerepel a diárium, a napló, az alkalmi beszámoló, az önéletrész, a vallomás. E változatos formák „abban a vonatkozásban megegyeznek, hogy létrejöttüket a megélt, jelentősnek érzett események megörökítésének vágya, valamiféle belső írói kényszer és bizonyos fokú íráskészség határozta meg.”⁷⁷ Fejlődésében Gyenis Vilmos elkülöníti a nemesinek nevezhető, a 17. századra tehető első korszakot, majd az ezt követő, „új formában és tárgyban” fejlődő 18. századot.⁷⁸ A „legtöbb lehetőséget nyújtó kifejezési formának” tartott 16–18. századi emlékiratban a „tettek, illetve történekek tükrözése egyéni szemszögből történik”, és visszatekintő jellegű.⁷⁹ A 17. századtól kezdődően feltűnő „városi polgár” „emlékiratíró személyében szerencsésen egyesül a közösség iránti felelősség tudatában cselekvő ember és a szemtanú történetíró.”⁸⁰ Formái a családtörténeti feljegyzés, a vallásos indíttatású, a politikai megbízatásra létrejövő, a peregrináció élménybeszámolója, az úti irodalom.⁸¹ A toronygombírat létrejöttét, terjedését a protestantizmus erdélyi kiterjedése, a felekezeti iskolák s a bennük tanító kántorok és mesterek számának növekedése, akárcsak a virágzó emlékiratirodalom egyaránt befolyásolta.

A romániai forrásokban felbukkanó legkorábbi emlékirat a marosvásárhelyi vártemplom gömbjében 1601-ben elhelyezett toronygombírat. Ugyanebben a korban helyeztek emlékiratot a csíksomlyói (1600-as évek eleje), a nagybányai (1619), ismét a marosvásárhelyi (1668), majd a szilágysomlyói (1766), a zabolai (1778), az ótordai (1782), a szárazajtai (1783), az abrudbányai (1784) templom tornyába.

A rendelkezésünkre álló adatokat társadalom- és gazdaságtörténeti szempontokat érvényesítve öt perióduson belül helyeztük el. Az 1601–1842 közötti időszakból (a kezdetek időszaka) 20, az 1857–1913 közötti időszakból (a szabadságharctól a világháborúig) 24, az 1919–1942 közötti időszakból (a világháborúk kora) 13, az 1952–1989 közötti időszakból (a népi hatalom és a diktatúra kora) 14, az 1991 utáni időszakból (a kommunizmus utáni korszak) pedig 20 emlékiratra történik hivatkozás. Ami legkorábban megfigyelhető, az emlékiratok időben való megoszlásának folyamatossága és arányossága. Másodszor pedig, hogy – tekintettel az 1991 óta eltelt idő rövideségére – az eltérő történelmi, gazdaság- és társadalomtörténeti körülmények között azonos gyakorisággal került sor emlékiratnak a gömbben való elhelyezésére. Adataink között egyetlen utalás történik római katolikus templom tornyában elhelyezett emlékiratra (1,09%). A különböző protestáns vallások közötti megoszlásban

⁷⁶ GYENIS Vilmos, *Emlékirat és parasztkrónika*, ItK, LXIX(1965), 152.

⁷⁷ GYENIS i. m., 152–153.

⁷⁸ GYENIS i. m., 153.

⁷⁹ BÁLINT József, „*Transilvaniae civitas primaria*” = BÁLINT József–PATAKI József (szerk.), *Kolozsvári emlékiratok 1603–1720*. bev. BÁLINT József., vál. és jegyz. PATAKI József. Bukarest, Kriterion, 1990, 47.

⁸⁰ BÁLINT, i. m., 50.

⁸¹ BÁLINT, i. m., 52–54.

eltérések vannak: 66 emlékirat református (72,52%), 20 unitárius (21,97%), 4 pedig evangélikus templomban fordul elő (4,39%).

Vannak olyan települések, ahol egy-két évszázadon keresztül újabb és újabb emlékiratok készültek. Abrudbányán 1784-ben és 1858-ben, Káposztásszentmiklóson 1887-ben és 2001-ben, Kercsedben 1829-ben, 1879-ben, 1974-ben, a kolozsvári unitárius templomban 1869-ben, 1906-ban, 2000-ben, Krasznán 1909-ben, 1998-ban, Lécfalván 1878-ban, 1957-ben, Máramarosszigeten 1892-ben, 1927-ben, 1931-ben, 1991-ben, Marosfelfaluban 1913-ban, 1978-ban, Marosvásárhelyen 1901-ben, 1668-ban, 1822-ben, Nyárádgálfalván 1926-ban, 1977-ben, Oltszemen 1910-ben, 1919-ben, 1923-ban, 1971-ben, Sepsibodokon 1900-ban, 1923-ban, Székelydályában 1863-ban, 1905-ben, 1962-ben, Szilágynagyfaluban 1857-ben, 1912-ben, 1956-ban, Szilágypanitban 1923-ban, 1991-ben, Tordán 1824-ben, 1906-ban került emlékirat a templom gömbjébe.

A hozzáférhető emlékiratok száma 59. Ezek időben a következőképpen oszlanak meg: az 1668–1842 közötti időszakból 14 (Marosvásárhely 1668, Zabola 1778, Torda 1782, Szárazajta 1783, Abrudbánya 1784, Karácsonfalva 1806, Vidombák 1812, Aranyosgerend 1815, Alsósófalva 1821, Marosvásárhely 1822, Torda 1824, Torockó 1828, Kercsed 1829, Piskolt 1842), az 1858–1910 közötti időszakból 17 (Abrudbánya 1858, Székelydála 1863, Kolozsvár 1869, Lécfalva 1878, Kercsed 1879, Kálnok 1880, Felvinc 1881, Káposztásszentmiklós 1887, Máramarossziget 1892, Csernátfalva 1895, Sepsibodok 1900, Nagysármás 1902, Székelydála 1905, Kolozsvár 1906, Torda 1906, Kraszna 1909, Oltszem 1910), az 1919–1942 közötti időszakból 10 (Oltszem 1919, Sepsibodok 1923, Szilágypanit 1923, Nagyajta 1924, Aranyosszentmihály 1926, Máramarossziget 1927, Gidófalva 1929, Máramarossziget 1931, Érkörös 1934, Küküllődombó 1936, Fintaháza 1942), az 1957–1989 közötti időszakból 7 (Lécfalva 1957, Székelydála 1962, Oltszem 1971, Kercsed 1974, Gyerővásárhely 1975, Makfalva 1980, Bikafalva 1989), az 1991 utáni időszakból pedig 10 (Máramarossziget 1991, Szilágypanit 1991, Csernátfalva 1993, Gidófalva 1995, Bálványosvára 1996, Magyarandrásfalva 1997, Kraszna 1998, Alsóboldogfalva 1999, Kolozsvár 2000, Káposztásszentmiklós 2001) emlékirat származik.

A híradásban, az emlékállításban a toronygombírat az egyház és az anyakönyvi hivatal regisztereinek (statisztikák), az archívumok (versmelléletek), a múzeumok gyűjteményeinek (bankók, érmék) funkcióit vállalta magára. Az idődimenziókat összekapcsoló híradástechnika kiépülése lassan le is fődte a toronygombírat és a toronygombírat–melléletek funkciókörét. A toronygombírat és elhelyezése már nem létszükséglet, mindössze hagyomány, megszokás, a templomtorony építését, javítását lezáró rituális cselekvés, szimbolikus, fesztív ünneplési gesztus.

A múlt birtokbavétele

A toronygombirattal rendelkező települések mintegy felén, összesen 17 településen az emlékiratok lokális történelmet szerkesztenek meg. E történeti narratíva leggyakrabban 1. település-, 2. helyi társadalom, gyülekezet-, 3. templom- és 4. oktatás-, iskolatörténeti motívumokat használ.

Toronygomb-irat	A történeti narratíva motívumai			
	Településtörténet	A helyi társadalom, a gyülekezet története	Templom-, építéstörténet	Oktatás-, iskolatörténet
Marosvásárhely 1668	-	-	+	-
Zabola 1778	-	-	+	-
Torda 1782	-	-	+	-
Szárazajta 1783	-	-	+	-
Abrudbánya 1784	+	+	-	-
Karácsonfalva 1806	-	+	+	-
Vidombák 1812	-	+	-	-
Aranyosgerend 1815	-	-	+	-
Alsósófalva 1821	+	-	+	-
Marosvásárhely 1822	+	+	+	-
Torda 1824	-	+	+	-
Torockó 1828	+	+	+	-
Kercsed 1829	-	+	+	-
Piskolt 1842	-	-	+	-
Abrudbánya 1858	+	+	-	-
Székelydália 1863	-	+	+	-
Kolozsvár 1869	-	-	+	-
Lécfalva 1878	-	-	+	-
Kercsed 1879	-	-	+	-
Kálnok 1880	-	+	+	-
Felvinc 1881	+	-	+	+
Káposztásszentmiklós 1887	-	+	+	-
Máramarossziget 1892	-	+	+	+
Csernátfalva 1895	+	+	+	+

Sepsibodok 1900	-	-	+	-
Nagysármás 1902	+	+	+	+
Székelydála 1905	+	+	+	+
Kolozsvár 1906	-	-	+	-
Torda 1906	-	-	+	-
Kraszna 1909	-	-	+	-
Oltszem 1910	-	-	+	-
Oltszem 1919	+	+	+	-
Sepsibodok 1923	-	-	+	-
Szilágypanit 1923	-	+	+	-
Nagyajta 1924	-	+	+	-
Aranyosszentmihály 1926	-	-	+	-
Máramarossziget 1927	+	+	+	+
Gidófalva 1929	+	+	+	-
Máramarossziget 1931	-	-	+	-
Érkörös 1934	-	-	+	-
Küküllődombó 1936	-	+	+	+
Fintaháza 1942	-	+	+	-
Lécfalva 1957	+	+	+	-
Székelydála 1962	-	-	+	-
Oltszem 1971	+	-	+	-
Kercsed 1974	-	-	+	-
Győrővásárhely 1975	-	-	+	-
Makfalva 1980	-	-	+	-
Bikafalva 1989	+	+	+	-
Máramarossziget 1991	-	+	+	-
Szilágypanit 1991	+	-	+	-
Csernátfalva 1993	+	+	+	+
Gidófalva 1995	-	+	+	+
Bálványosvárnya 1996	-	-	+	-
Magyarandrásfalva 1997	+	-	+	-

Kraszna 1998	-	-	+	-
Alsóboldogfalva 1999	-	-	+	+
Kolozsvár 2000	-	-	+	-
Káposztásszentmiklós 2001	-	-	+	-

A fenti emlékiratok azt tanúsítják, hogy a múlt iránti helyi érdeklődés folyamatosan jelen volt. Valamint azt is, hogy intenzitása és gyakorisága a 20. század során fokozódott.

A történeti narratíva elsősorban az építkezések történetét tartalmazza. Az épületek önmagukban az őket használó közösség létezésének tárgyi bizonyítékai. Megépítésük, karbantartásuk, modernizálásuk a hitélet külsődleges jele. Ez a történet hol implicit, hol explicit módon reprezentálja a helyi közösség nemzeti-nemzetiségi identitását. Ebben a törekvésben a templomtörténet hol a településtörténettel, hol a helyi közösség, hol a felekezeti és anyanyelvű oktatás történetével fonódik össze.

Az 59 toronygombirat közül 18 településtörténeti motívumot tartalmaz (30,50%): az 1601–1842 között készült 14 toronygombirat közül 4 (28,57%), az 1857–1913 között készült 17 toronygombirat közül 5 (29,41%), az 1919–1942 között készült 11 közül 3 (27,27%), az 1952–1989 között készült 7 közül 3 (42,85%), az 1991 után készült 10 közül 3 (30,00%). A településtörténet szemantikai elemként kezdetektől jelen van a toronygombiratokban, s azonos intenzitással kíséri végig a szövegtípus történetét.

A helyi társadalom, a gyülekezet történetére utaló motívum az 59 toronygombirat közül 27-ben fordul elő (45,76%): az 1601–1842 között készült 14 toronygombirat közül 7-ben (50%), az 1857–1913 között készült 17 toronygombirat közül 8-ban (47,05%), az 1919–1942 között készült 11 toronygombirat közül 7-ben (63,63%), az 1952–1989 között készült 7 toronygombirat közül 2-ben (28,57%), az 1991 után készült 10 toronygombirat közül 3-ban (30,000%). A helyi és a felekezeti társadalom sorsát a toronygombirat megjelenésétől kezdve megjeleníti. A helyi társadalom története iránti érdeklődés a második világháborút követően enyhén lanyhulni kezd.

Az 59 toronygombirat közül 56 építéstörténeti motívumot tartalmaz (94,91%): az 1601–1842 között készült 14 toronygombirat közül 12 (85,71%), az 1857–1913 között készült 17 toronygombirat közül 16 (94,11%), az 1919–1942 között készült 11 közül 11 (100%), az 1952–1989 között készült 7 közül 7 (100%), az 1991 után készült 10 közül 10 (100%). E motívum a kezdetektől fogva napjainkig a toronygombiratok centrális tartalmi eleme.

Az 59 toronygombirat közül 10-ben található oktatás-, iskolatörténeti motívum (16,94%): az 1601–1842 között készült toronygombiratok közül egyikben sem, az 1857–1913 között készült 17 toronygombirat közül 5-ben (29,41%), az 1919–1942 között készült 11 toronygombirat közül 2-ben (18,18%), az 1952–1989 között készült 7 toronygombirat közül egyikben sem, az 1991 után készült 10 toronygombirat közül 3-ban (30%). Az oktatás- és iskolatörténet a 19.

század második felében válik témává, s korszakonként azonos intenzitással marad benne a toronygombiratokban.

Miközben az elitkultúra az antikvitástól kezdődően művelte a történelmi tudományokat, a 20. század előtti népi (paraszti) kultúrákat a szakirodalom az általános érdeklődés helyett az etnocentrizmussal, a történelmi érzékenység helyett a jelenközpontúsággal, az időtévesztéssel, a korszakok egy-egy személyiség általi reprezentálásával, az elnagyolt korszakmeghatározással, a történelem lokális mítoszokban és kultuszokban való jelenlétével jellemezte.⁸²

A vallásos ünnepek rendjét, az évszakok váltakozásához igazodó gazdálkodási hagyományokat integráló ciklikus (vallási) idővel szemben a lineáris (történelmi) időképzet több tényezőnek tulajdoníthatóan terjed el és honosodik meg a népi (paraszti) és népszerű (populáris) kultúrában is. E tényezők közül legfontosabb a kalendáriumok és az írás hatása. A kalendáriumok, a kronológiai funkciót betöltő első, a kalendáris évet napokra lebontó fejezetük révén az eseményeket időben láttatták, illetve a napok közötti különbségtévesztésre ösztönöztek. A 16. századtól megjelenő „történelmi kalendáriumok” áthidalják a bibliai előidők és a történelem közötti szakadékot, az ószövetségtől kezdve tárgyalják a világtörténelmet, kitérve a magyarok Európába való bejövételére, tetteleire.⁸³ Az írás, azáltal hogy időben megmarad, történelmi (kronológiai) érzékenységet alakít ki, távlatot nyit, hozzáférhetővé tudja tenni a múltat, biztosítani tudja az eszmények (esetünkben az eseményleírások, a múlt) állandóságát.⁸⁴

Az emlékiratok arra tesznek kísérletet, hogy a múlttól történelmet szerkesszenek a lokális közösségnek, narratív struktúrába foglalják a jelent meghatározó előzményeket.⁸⁵ Az emlékezetkutatás szerint a történet, a történelem emlékezési alakzat, amely rendszerezhetővé, koherenssé, megtanulhatóvá és

⁸² A magyar orális népi történelmi narratívumok történelemszemléletéről szóló, a témát megalapozó kutatások: ORTUTAY Gyula, *Kossuth Lajos a magyar néphagyományban*, Ethnographia, LXIII (1952), 263–307; FERENCZY Imre, *Rákóczi alakja az abauj-zempléni néphagyományban*, Ethnographia, LXXI(1960), 389–436; KATONA Imre, *Parasztságunk történelemszemlélete*. Népi kultúra – népi társadalom X., 1977, 189–206. Az írott történelem, a történelem olvasása árnyalt történelmi érzékenységet alakít ki. GYÁNI, i. m., 111.

⁸³ A 16. században megjelenő kalendárium kezdetekben külön elégti ki a nemesi, külön a plebejus igényeket. Magyarországon az első magyar nyelvű kalendárium 1538-ban jelent meg. A 18. században általános igényeket elégti ki. GELLÉRINÉ, i. m., DUKKON Ágnes, *A kalendáriumok művelődéstörténelmi jelentőségéről a XVII–XVIII. század fordulójáig = A megváltozott hagyomány. Folklor, irodalom, művelődés a XVIII. században*, szerk. HOPP Lajos–KÜLLŐS Imola–VOIGT Vilmos, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet–ELTE Folklore Tanszéke, 1988, 295–312.

⁸⁴ Az orális előnyben részesítő társadalmak esetében a jelenközpontúság felemészti, felidézhetetlenné teszi a múltat. A történelmi érzékenységet az írás alakítja ki. Az írásbeliség nélküli és az írást használó társadalmak közötti különbségeket áttekinti Jack GOODY–Ian WATT, *Az írásbeliség következményei = Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*, szerk. NYÍRI Kristóf–SZÉCSI Gábor, Bp., Áron, 1968/1998, 111–128. Különösen 116–120.

⁸⁵ Az emlékezés e típusa a megalapozó emlékezés. ASSMANN, i. m., 52.

felidézhetővé teszi a múltat.⁸⁶ Amint az a korábbi áttekintésből kiderült, e törekvés az érdeklődést hol a történelmi (az Attila királlyal kapcsolatos hun hagyomány, a római kor, a honfoglalás, az első írásos feljegyzések), hol egyháztörténelmi (reformáció), hol oktatástörténelmi (iskolaépítés, tanító alkalmazása) hagyományokhoz nyúlnak vissza. E törekvésben érvényesül a *longue durée*, a nagy dimenziók keresése, a közösség távoli múltban való gyökereztetése,⁸⁷ ismert, vitathatatlan eseményekkel való összekapcsolása. E merész szándék az eklektikus, gyakran megnevezetlen források felhasználása, a részletes kifejtést és a folyamatos dokumentálást nélkülöző nagyívű szerkesztés által valósul meg. Nagy hiátusokkal, a zabolai emlékirat (1778) 112, a vidombáki (1812) 61, az alsósófalvi (1821) 221, a marosvásárhelyi (1822) 214, a torockói (1828) 188, az abrudbányai (1858) 1380, a székelydályai (1863) 63, a felvinci (1881) 1430, a máramarosszigeti (1892) 370, a csernátfalusi (1895) 460, a sepsibodoki (1900) 65, a székelydályai (1905) 880, a krasznai (1909) 520, a nagyajtai (1924) 120, a gidófalvi (1929) 100, a küüllődombói (1936) 86, a lécfalvi (1957) 1500, a székelydályai (1962) 650, az oltszemi (1971) 640, a kercsedei (1974) 96, a gyөрvászárhelyi (1975) 140, a makfalvi (1980) 60, a bikafalvi (1989) 650, a máramarosszigeti (1999) 100, a szilágypaniti (1991) 100, a csernátfalusi (1993) 566, a gidófalvi (1995) 65, a bálványosváráljai (1996) 700, a krasznai (1998) 90, az alsóboldogfalvi (1999) 360, a káposztásszentmiklósi (2001) 800 évet vesz birtokba.

E történelmi narratívák révén az idő, a múlt birtokbavétele, hozzáférhetővé tétele, a múlt benépesítése történik meg. A toronygombiratok terjedése a lokális közösségek múlt-igényét, a múlttal való rendelkezés igényét jelenítik meg.⁸⁸ A múlt, a történelmi idő olykor a templom és az egyházi épületek története, olykor a gyülekezetben szolgált lelkészek jegyzéke, olykor nemzetségi (genealógiai) táblázatok, a helyi egyházi levéltárban a gyülekezet rendelkezésére álló anyakönyvek formájában ragadható meg. Egy-egy nemzetség egymás utáni generációinak, az egymást váltó lelkészeknek, a templom történetének láttatása az elmúlt időt népesíti be, teszi érzékelhetővé. Egyidőben alkalmas a múlt másságának, a múlt és a jelen különbözőségének, a generációk szolidaritásának, egymás iránti felelősségének érzékeltetésére.⁸⁹ A múlt eszköztékét több emlékiratban tetten érhetjük. A történelmi narratívumok legtöbbször a föld, a templom használatához való jog alátámasztására, a büszkeségérzet termelésére, a soron lévő építkezés támogatására való ösztönzésre szolgálnak.

⁸⁶ Az ikonikus, narratív jellegű emlékezési alakzatokról ASSMANN, i. m., 1999, 38. Az események narratív megjelenítése megkönnyíti az emlékezést, felidézhetővé teszi az eseményeket: PLÉH Csaba, *A történet szerkezet és az emlékezeti sémák*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986. A történelem a múlt reprezentációja. Következésképpen a múlt különböző módon jeleníthető meg a történelmekben. GYÁNI, i. m., 14.

⁸⁷ A *longue durée* terminusát F. Braudel alkalmazza az 1950-es években. Fernand BRAUDEL, *Histoire et sciences sociales. La longue durée*, Annales ESC., 1958, 4. 725–753.

⁸⁸ Assmann, Halbwegs 1925-ös munkájára hivatkozva állapítja meg, hogy a múlt a jelen szükségletéből születik meg, a múlt nem *van*, hanem *terem*. ASSMANN, i. m., 49.

⁸⁹ A generációk láncolatán az idő, az emberi tapasztalat adódik át. RICOEUR, i. m., 170.

Az időben való élés eszköze az a korszaktudat, amely tagolja a folyamatos időt, segít eligazodni az időben, a jelen és a múlt közé választóvonalat húz, s amely megalkotja a jelen előzményét, összefüggésbe hozza a jelent a múlttal.⁹⁰ Általában minden korszak előír, kötelezővé vagy lehetségessé tesz emlékezeti tartalmakat, ugyanakkor másokat betilt. Az emlékezésre való felügyelés következményei az emlékezési események nyilvános és privát szférában való zajlása, a felejtés és az emlékek aktivizálódása. A történelmi fordulópontokat követően az emlékezet folytonosan újraszerveződik, küzdelem indul az emlékek birtokbavételéért, a múlt visszahódításáért. A toronygombiratok egy-egy korszak specifikumát, a korszakot jellemző eseményeket, a korszakot meghatározó intézményrendszert, annak képviselőit nevezik, örököltik meg. A jelenhez és a frissen leköszönt múlthoz való kritikus viszonyulásra különösen a 20. századból hozhatóak a példák. Az emlékiratok gyakran reflektálnak a trianoni, a bécsi döntés következményeire, a világháborúk, a kollektivizálás, a kommunista ideológia hatására. A toronygombiratokban élesen körvonalazódó korszakképek a tatárjárás, a világháborúk és a kommunista diktatúra idejére vonatkoznak. A korszakokat a helyi történésekkel és személyekkel jelenítik meg.

A toronygombiratok a lokális történelem és az ország-, régió-, Európa-történet kapcsolódásait igyekeznek megtalálni. Többnyire bátortalan kísérletet tesznek a helyi történések (felekezeti élet, kisebbségi sors, felekezeti, anyanyelvű oktatás) tágabb történelmi kontextusának, okainak feltárására. A történelemnek nevezhető, a helyi események és a jelen dimenzióját túllépő érdeklődés korszakokként hasonló intenzitást mutat.⁹¹ Az 59 toronygombirat közül 23-ban található meg (38,98%): az 1601–1842 között készült 14 toronygombirat közül 5-ben (35,71%), az 1857–1913 között készült 17 toronygombirat közül 5-ben (29,41%), az 1919 között készült 11 toronygombirat közül 6-ban (54,54%), az 1952–1989 között készült 7 toronygombirat közül 3-ban (42,85%), valamint az 1991 után készült 10 emlékirat közül 4-ben (40%).

A toronygombiratok megírása arra ösztönzi a szerzőt, a helyi egyházi és világi előljárókat, hogy felkutassák, értelmezzék és egymáshoz igazítsák a múlt dokumentumait, településük, hitközösségük, nemzetségük múltját érzékeljék környezetük tárgyaiban. A rendelkezésünkre álló toronygombiratok ennek a

⁹⁰ A Kulcsár-Szabó Zoltán által idézett Odo Marquard szerint a korszakhatárok felállítása, az idő „behatárolása”, a „határszükséglet” antropológiai igény. KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *A „korszak” retorikája. A korszak- és századforduló mint értelmezési stratégia. = Az irodalmi szöveg antropológiai horizontjai*, szerk. BEDNANICS Gábor–BENGI László–KULCSÁR SZABÓ Ernő–SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., Osiris, 2000, 90–91. Tanulmányában Fejős Zoltán mutatja be a kollektív emlékezet dinamikáját. FEJŐS, i. m., 132.

⁹¹ Tanulmányában Barna Gábor sorolja fel a lokális történelem, emlékezet és kultúra 19. századi átítatódását a nemzeti történelemtudat és emlékezet szimbolikus jeleivel, a helyi, a vidéki, a paraszti történelemtudat nemzetivé, polgárivá válását. BARNÁ Gábor, *Idő és emlékezet = Közelítések az időhöz. Tanulmányok*, szerk. ÁRVA Judit–GYARMATI János, Tabula könyvek 3., Bp., Néprajzi Múzeum, 2002. 160. A lokális történelem egy sajátos formájáról: BARNÁ Gábor, *A történelmi emlékezet megszerkesztése: helyi identitás- és mítoszteremtés*, Acta Papiensia II (2002), 139–160.

kísérletnek a diadalát, a gesztus, az eredmény láttán érzett örömet sugallják. A szerzők változatos forrásanyagot használnak fel a település és a gyülekezet történetének megszerkesztésében. A közvetlen forrás a felekezeti (helyi, megyei) levéltár. Az anyakönyvek, egyházi feljegyzések új funkciójának, a helyi történelem megírására való felhasználhatóságának felfedezésére a toronygombíratok hívják fel a figyelmet. Székelydália református lelkésze, az emlékiratot szerző Karácsony Sándor 1905-ben szomorúan teszi szavá, hogy az 1766-os tűzvész elpusztította az anyakönyveket, okmányokat, s ennek következtében a templom építésének idejét nem lehet pontosan megállapítani. Felvinc 1881-ből származó református emlékirata hasonlóképpen felelegeti, hogy 1848-ban a város, a templom, Aranyosszék levéltára elpusztulása miatt a múlt csupán az emlékezetben, a szájhagyományban őrződött meg. A szerző kénytelen erre hagyatkozva megírni a település, a református lakosság történelmét. Miközben sajnálkozik a szájhagyomány pontatlansága és hiányosságai, valamint a feljegyzések szűkszavúsága miatt. Az élő emlékezet mindössze a jelenlegi emberkor emlékezetéig terjed – jegyzi meg. Hasonlóképpen nehezményezi, hogy a történetíró a nagy események tömkelegében gyakran megfélekedzik, sokszor nem ér rá részletezni mindazon eseményeket, melyeknek összege jellemzi a történetet. Minket azonban sokkal közelebből és fájdalmasabban érintettek ezen forradalmi események, hogy sem az utókor számára azokat közvetlen benyomásaink alapján megőrizni kötelességünknek ne tartanók. Idézzük az emlékirat erre vonatkozó merengését: „Most is csak szájhagyományból ismerjük annak multját, a nélkül, hogy annak keletkezési vagy fejlődési történetét biztosan a legkevésbé is tudnok. Annyi áll, hogy a ma fennálló templom hátsó boltíves része (sanctuarium) nagyon régi; a szájhagyomány szerint már a gothusok birták azt. Később a századok során tulajdonosai többször változtak, s még ma is sokan vannak akik emlékeznek, amidőn az 1848iki forradalom [...] hogy kő kövön nem [...] magának a templomnak is csak négy fala maradt fenn, kivéve a hátsó részt, melynek boltozata még ezen rombolással is dacolt, az akkor, a földühödő oláhok által levett vakolat alatt oly festményeket észleltek a falakon, melyek bizonyították, hogy egy időben a veres barátok is bírták ezen templomot. Később a reformatio idején mint a legtöbb erdélyi városok és községekben ezen város lakoinak többsége is protestánsá válván, a templom az új hitközségre ment át, melyet ugyan a később megint megerősödött catholicizmus visszaszerezni többször megkísértett, de az, főleg a Leopoldi diploma után, többé nem sikerült. Hogy mikor épültek a hátsó boltíves részhez a többi előrészek ép oly kevéssé tudjuk, azonban az épület alkatából bizton következtethető, hogy sokkal később. Valószínűleg azon két dúlás alkalmával, melyet ezen város 1644ben a tatároktól s a Rákóczi forradalomban a labanczoktól szenvedett, a mikor a templom is mindig elpusztított. Ezen időkből származnak azon nagymérvű ember csont-tömegek is, melyek a templom alatt s a templom körül a czinteremben a földben halomszámra található. Mondja a szájhagyomány, hogy Az 1844iki tatárduláskor a nép nagy tömege az imaházban keresett menedéket, melynek várszerű kőkerítése védelmül tekintetett, azonban a tatárhordák meggyőzték őket, s a ki odamenekülve volt, az utolsó gyermekig mind lekonzolták, innen származik a sok embercsont. Akik előre elmenekültek, csak 6 év múlva kerültek vissza, számszerint 35 család, mely alatt Vincz egy kietlen

sivataggá változott. Mondják hogy a jelenleg csohánszegnek nevezett rész 6 évi lakatlanság miatt ottan tulságosan eltenyészett csohántól ekkor nyerte elnevezését minden természete [...]népmonda szájhagyomány miután e tekintetben [...] Felvincz városának [...]november 13-án az oláh hordák által történt [...]telyes elpusztításakor a város régi levéltára is, épügy mint az egyházé telyesen megsemmisített, s ma sincs egyetlen hivatalos megbízható adat, mely akár a város akár az egyház multjára a legkisebb felvilágosítást is nyujtaná. Biztos tudomásunk csakis a jelenlegi emberkor emlékezetéig terjed. Így tudjuk azt, hogy a templom északi oldalában fennállott igen diszes sugár magas torony, mely csak 1822ben lett újra bádogozva, a templom testétől elhajlás miatt 1846ban leszedetett. Ugyanez évben a templom testének eleje még egy pár öllel megnyujtatván, a torony a templom elejére helyeztetett el, ugyanazon helyre, hol az jelenleg is áll, s ezen évben felemeltetett a templom magasságáig. Ezen munkálatok az egyház pénzerejét kimerítvény, a további építés ideiglenesen függőben hagyatott, mignem bekövetkeztek az 1848iki viharos események, melyek még a reményt is elvették a községtől, hogy egyháza tornyát ujra felépítve lássa. Ezen időszak képezi ugy a város mint az egyházközség történetének a tatárdulások ota legszomorubb lapját.”

Továbbá, a szerzők gyakran folyamodnak a különböző forrásokban hivatkozott pápai tizedjegyzékhez (Bikafalva, Lécfalva, Oltszem, Székelydália). Az első okleveles említésre való hivatkozás, a névfejtés még olyankor is felismerhetően Orbán Balázs monumentális munkája alapján történik, amikor erre nem esik utalás. A bikafalvi, a székelydályai emlékirat az egyházi klenódium feliratát, az alsóboldogfalvi, a bikafalvi, a székelydályai a harangfeliratokat, Székelydália emlékiratának szerzője a templomba épített faragott kő, a harang, a feliratos selyemkeszkenő, a keresztelési kanna feliratát használja fel. Ennek következtében, a lokális társadalomban felértékelődnek, a figyelem középpontjába állítódnak azok a feljegyzések, tárgyak, dokumentumok, amelyek az emlékezést, a múlt felidézését lehetővé teszik, a múltat dokumentálják. A társadalom ettől kezdve berendezkedik a dokumentumok őrzésére és felhasználására, általában a történelmével való együttélésre.⁹² Az oltszemi emlékiratíró fogalmaz ilyenképpen: „Az 1971 évi torony bádogozása alkalmával a gömbbe talált bádog dobozban néhány régi irattöredéket találtunk nagyon megrongálódott állapotban. Ezekből próbáltuk feleleveníteni a múltat.”

A toronygombírat szerkesztésében, megőrzésének, hozzáférhetővé tételének szertartásában, helyi szabályaiban a dokumentumkészítés gesztusa válik láthatóvá. A kulturális emlékezetet kutató Jan Assmann ezt az eljárást az emlékezet kívülre telepítésének, externalizációjának nevezi.⁹³

Egyik lelkész vallomása meggyőzően szemlélteti a kort reprezentáló adatok felejtéstől való megóvásának, s ezért írásban való megörökítésének szándékát: „Akkor újra zsidelyeztettem és új gombot tettem a toronyra. Olyan idők voltak, hogy azt, amit akkor írtam kézzel a gombba, azt senkinek meg nem mutattam,

⁹² Szintén Marc Bloch jegyzi meg, hogy a dokumentumok megléte, megmaradása, akárcsak eltűnésük, elpusztulásuk, emberi szándéokra vezethető vissza. BLOCH, i. m., 57.

⁹³ ASSMANN, i. m., 23.

csak elmondtam, hogy »írást« tettem belé. Másolatot sem mertem készíteni róla [...] Féltem a magam írásától. Visszaemlékezve, leírtam a politikai helyzetet, a kollektivizálást, az egyházi tevékenység korlátozását, a hívek társadalmi helyzetét, a szegénységet. A templom javításának rövid történetét és a végén a hívek létszámáról és az egyházközség vezetőségének a névsorát jegyeztem fel.⁹⁴

A toronyombíratok előzményét, majd részét képezik a helytörténeti irodalomnak.⁹⁵ Ezek a – különösen az 1989-es romániai rendszerváltozás után kibontakozó – település-, templomtörténetek mind a helyi társadalom, mind a települések megismerésének igényét kielégítik.⁹⁶ Ezen irodalom a laikus írásbeliség területén helyezkedik el. Szerzői a lokális társadalom tagjai, gyakran valamilyen közéleti szerepet töltenek be. Nem rendelkeznek kutatói, történészi képzettséggel és gyakorlattal.⁹⁷ A történelemről hol a korszak retorikáját érvényesítve beszélnek, tiszteletben tartva a történelemírás hagyományait, hol teljesen figyelmen kívül hagyják azt. Az első csoportba tartozó emlékiratok kitekintenek az európai történelem eseményeire, felfedezik a kapcsolatot az európai, az országos események és a helyi történések között. Szándékuk a lokális és a gazdasági-történelmi-egyház-történeti kontextus és a helyi világ, az európai múlt és helyi életvilág egyazon narratív szövegben való megjelenítése, láttatása, mediáció a két világ között. Egy következő csoportba tartoznak azok az emlékiratok, amelyek nem, vagy ha igen, alig látnak összefüggést a világtörténelem és a helyi társadalom történései, helyzete, törekvései között.

Ákár kapcsolatot teremtenek a történelem és a lokális életvilág között, akár nem, az emlékiratok szerzői elsősorban helyi források alapján, helyi hagyományokat tárnak fel és szerkesztenek meg. Olyan gyakorlat ez, amely hallgatólagosan ellentétben áll a történelemírással, amely számára a lokális események nem rendelkeznek relevanciával. Az emlékiratok szerzői személyes tapasztalataikat, szemtanúkat szóltatnak meg, összegyűjtik a lokális társadalomra vonatkozó dokumentumokat, a közvéleményt képviselik. Daniel Fabre az 1830–1930 közötti időszakra helyezi a helytörténeti irodalom létrejöttét. Szándéka a nagyobb régiók után a lokális közösségek és történelmek megismertetése. Ez az irodalom egyidőben merít a hivatásos történeti irodalomból és a helyi szájhagyományból, írott és tárgy dokumentumokból. Ebből fakad a két történelem közötti enyhe feszültség: miközben a hivatásos történetírás fenntartásokkal

⁹⁴ A vallomás személyes volta miatt eltekintünk szerzője megnevezésétől.

⁹⁵ A francia *histoire à soi* kutatásának következtetése, hogy a helytörténeti monográfia az 1950-as évektől kanonizálódik. FABRE Daniel, *L'Histoire a changé de lieu = Une histoire à soi*, ed. BÉNSA, Alban – FABRE, Daniel, Paris, Éditions de la maison des sciences de l'homme, 2001, 13–44, 19–20.

⁹⁶ Jelen elemzésbe nem vonjuk be a szaktudományos, forráskritikát érvényesítő helytörténeti irodalmat.

⁹⁷ A képzési tőkével nem rendelkező, autodidakta, a lokális közösség által elismert írókat az íráskutatás *betolakodónak (intrus)* nevezi. Martyn LYONS, *La culture littéraire des travailleurs. Autobiographies ouvrières dans l'Europe du XIXe siècle*, Annales, HSS. 4–5, 2001, 927–946.

viszonyul a helyi szájhagyományhoz, a helytörténeti irodalom a történelemnek a lokális életvilágtól való távolságát kifogásolja.⁹⁸

A toronygomb megnyitása, a toronygombirat megszerkesztése és elhelyezése az építkezési munkálatok menetében elfoglalt helyén túl kiemelt, szimbolikus szertartás, amely a múlthoz való hozzáférést, az idő tagolását, megtanulását, az emlékek letétbe helyezését, a múlttal és a jövővel való dialógust teszi lehetővé.

A máramarosszigeti emlékirat szerzője a hagyományhoz való ragaszkodással indokolja a toronygombirat szerkesztését: „A jelenkor egyháztörténelmi adatainak a megőrzése ma már a mindenütt gondosan kezelt levéltárak feladata. Többé a régen általános szokásnak, mely rendszerint a tornyok gombjaiban egész kis egyháztörténeteket helyezett el megőrzés végett, nagyobb jelentősége nincs, de a szokás a kegyeletteljes cselekményt még most is gyakorolja. S ettől elmaradni nem akarunk mi sem. (1892) Ugyanitt az elkészült torony ormára az ünnepélyes gomb és csillagfelhúzás 1931. augusztus hó 23-án d.u. 4 órakor volt, amikor is ezt az írást a régiekkel együtt pléhdobozba téve a gombba helyeztük el.”

A toronygombiratok sajátos „kulturális biográfiával”, életrajzzal rendelkeznek.⁹⁹

Alsóboldogfalván 1970-ben az emlékiratot üvegbe csúsztatták, ezt szurokkal dugaszolták le. 1999-ben műanyag flakont használtak az emlékirat számára. Bikafalván 1971-ben, Gyerővásárhelyen 1975-ben az emlékiratot nejlontasakba varrták, Magyarandrásfalván műanyag dobozba helyezték. 50–100 évig a templom gombjába zárva töltik be hivatásukat. A torony a bádogosmesterek vélekedése szerint természetes körülmények között ennyi ideig áll ellent az időjárás viszontagságainak. S bár Kercsedén 1829 és 1879, illetve 1879 és 1974 között a templom további javításra szorult, az egyház előljárói az emlékirat készítését fölöslegesnek érezték. Minden emlékiratnak van tehát egy érvényességi ideje, amelyet általában a közösség, s még inkább az egymást váltogató lelkészek is tiszteletben tartanak. Valójában az iratnak az élő emlékezet határain túlra kell kinyúlnia. Amikor tehát a generációk közötti információáramlás megszakad vagy eltorzul, az első adódó alkalommal az emlékirat is újraíródik.¹⁰⁰ A gomb felbontása, az új emlékirat elhelyezése után a toronygombirat a templom történetére, az elődökre emlékeztető irattá válik. Kercsedén az egyházi irattárban őrzik. 1974-ben az eredeti irat másolata szintén bekerült az irattárba.

Általánosabb gyakorlat szerint a legfrissebb toronygombirat csupán a toronyban, a korábbi irat másolata a toronyban, az eredeti pedig az irattárban

⁹⁸ FABRE, i. m., 39–40.

⁹⁹ A tárgyak életrajzának kutatását – Igor Kopytoff nyomán – Fejős Zoltán kezdeményezte: FEJŐS Zoltán, *Az idő – képzetek, rítusok, tárgyak = A megfoghatatlan idő. Tanulmányok*, szerk. FEJŐS Zoltán, Tabula könyvek 2. Budapest, Néprajzi Múzeum, 2000, 7–24; FEJŐS Zoltán, *Tárgyak az időben = Uő., Tárgyfordítások*. Bp., Gondolat, 2003, 83–92.

¹⁰⁰ Az emlékezetkutatás megállapítása szerint a kommunikatív emlékezet 3–4 nemzedéken keresztül él. Történetében a kritikus küszöb a 40 év. Ilyenkor az emlékezés újrastrukturálja a tényeket. ASSMAN, i. m., 50–52.

található meg.¹⁰¹ Máramaroszigeten 1931-ben a megtalált emlékiratot lemásolták, az eredeti szöveget a gömbbe újra visszahelyezték. Hasonlóképpen jártak el Sepsibodokon 1900-ben, Oltszemen 1919-ben, Lécfalván 1957-ben, Krasznán 1998-ben. Marosvásárhelyen az 1822-ben talált, 1668-ból származó emlékiratok a levéltárba kerültek, másolatuk, valamint az aktuális tudósítás az új gömbbe. Ugyanígy jártak el Csernátfaluban 1993-ban.

A helytörténeti irodalom elsősorban helyi, belső, közösségi igényt elégített ki, a lokális közösség múltja iránti, rituális keretek között kielégített érdeklődésének felelt meg. A 20. század első felétől, különösen az első világháborút követően kezdődik meg a toronygombiratok másodlagos kontextusba, exogén szférába való áthelyezése. A Keresztény Magvető című unitárius folyóirat 1892-ben a kolozsvári, 1943-ban a torockói, az Unitárius Közlöny 1935-ben a karácsonfalvi, a Pásztortűz című irodalmi lap 1943-ban a zabolai, a Művelődés című közművelődési folyóirat 2004-ben a lécfalvi és a nagyajtai, az Aranyosvidék című regionális lap 1906-ban a tordai emlékiratot tette közzé. A marosvásárhelyi toronygombiratok 1885-ben önálló füzetben láttak napvilágot. Az alsósófalvi¹⁰² és székelydályai¹⁰³ toronygombirat falumonográfiában kapott helyet. E néhány példa bizonyossága szerint a helyi eseményeket és állapotokat megjelenítő toronygombirat exogén érdeklődésre tart igényt. Elsődleges kontextusából kiszakadva, lokális eseményekről tudósító cikkek, riportok és tanulmányok közé épülve olvasmánnyá változik. Miközben tehát a lokális közösségben a toronygombirat az emlékezési gyakorlat formájaként, az emlékezési esemény részeként rituális koherenciával rendelkezik, sajtóban, kötetben közölve egyéb írott szövegekkel került egyazon horizontba.¹⁰⁴

Szerzőség és nyelvezet

A nyelvezet legünnepelesebb retorikai eljárása az *utódok megszólítása*. Az 57 toronygombirat közül 26 (44,06%) tartalmazza ezt a megoldást.

A késő maradék, az utókor, az utódok megszólítása az emlékiratba foglaltakat szimbolikusan a jövő kontextusába helyezi, a jövő perspektívájából, múltként láttatja. A megszólítás általában az emlékiratba foglaltak recepcióját kívánja befolyásolni: az építkezések korának nehézségeire, az áldozat nagyságára hivatkozik, megértést, elnézést kér, tiszteletéről biztosítja az utódokat. Az Alsósófalván 1821-ben íródott verses emlékirat a templomépítés történetét ajánlja a késő maradék figyelmébe, beszámolóját az utókor iránt érzett szeretet kinyilvánításával zárja, s ugyanakkor az elődök tiszteletére szólítja fel. Kegyelem és békesség Istentől és a mi Urunk Jézus Krisztustól mindazoknak, akik

¹⁰¹ DANKÓ, i. m., 190.

¹⁰² SZEKERES LUKÁCS Sándor, *Kodáros kincsei. Fejezetek Felsőszófalva és a Székely-Sóvidék történelméből*, Székelyudvarhely, 2002.

¹⁰³ Cs. GERGELY Gizella, *Asszonyi helytállás a Székelyföldön*, Budapest, Magyar Napló Kiadó, 1999.

¹⁰⁴ A rituális és a textuális koherencia Assmann által definiált terminusuk: ASSMANN, i. m., 100–141.

reményünk szerint olvasni fogják e sorokat a jövőben, amikor Isten és Templom iránti szeretetüket hozzánk hasonló szorgalmas munkánkkal fogják kifejezni. Református keresztyén testvéri üdvözlettel – írja a *bálványosváraljai emlékirat szerzője 1996-ban. A sepsibodoki emlékirat üdvözlő szavai*: A nagy Istentől, a változhatatlan örökkévalótól Szályon áldás Béke az olvasónak, örök kegyelem megtalálónak (1900). Mi a sepsibodoki ref. egyház község vezetői köszöntjük az olvasót (1923). *Hasonlóan fogalmaz 1829-ben a kericsedi emlékiratról*: Késő Maradék! ha Századok mulva tekintesz is ezen írásba, ne oltsarold, sőt inkább tiszteld munkás s buzgó eleit az kiknek munkáikat az idő bé mohosíthattya is, de meg tartya ez írás áldván emlékezeteket – ha többre mehetsz is a' kedvezőbb környül állások közt, gondold meg, hogy a kicsiny is hosszas lehet a' sok akadályok közt. *Az oltszemi emlékirat emlékezésre szólítja fel az utódokat*: Kedves utódaink, akik még éltek, hogy megemlékezzetek rólunk, egy kis jegyzéket ide zárunk (1910). *Érzelmű szalakat érint Csernátfalva lelkipásztorja 1993-ban*: Vajon 100 év múlva lesz-e, aki e sorokat elolvassa? – teszi fel a patetikus kérdést, a gyülekezet fogyatkozása láttán. Ti drága vér és hitrokaink! kik egykor e sorokat olvasandjátok, emlékezzetek reánk, őseitekre, kik égi hazánkból is titeket áldva és szeretve tekintünk reátok. Az Atyának kegyelme, a Fiúnak szerelme, a Szentléleknek jóra vezérlő ereje legyen mivelünk és tiveletek – fogalmaz ugyanazon gyülekezet lelkésze 1895-ben. Emlékezzetek reánk, késő kornak gyermekei! Reánk, kik a Mindenható Istennek segítségével, a világháborút követő nehéz gazdasági és pénzügyi válság közepette érkörösi református hiveinknek áldozatkészséges adakozásából építettük templomunk toronysisakját – olvassuk az 1934-ben készült érkörösi emlékiratban. A kálnoki emlékirat szerzője jókívánásait tolmácsolja: Üdvözölve legyen a nemzedék mely ez iratot olvasandja – adjon Isten Gazdaságot belé, hogy az ő szent házát gyakorolhassa s fentarthassa (1880). Békesség az olvasónak – kezdi levelét a szilágypaniti szerző 1923-ban. Majd: Zárom soraimat azon őszinte kívánsággal, hogy az a nemzedék, amely ezen iratot hajdan megtalálalandja, érjen szebb és boldogabb időt áldásos békességben, mint aminőben nekünk építőknek részünk volt. A toronygombiratokban felismerhető a verses emlékiratok formai hatása.¹⁰⁵

¹⁰⁵ Varjas Béla szerint az „irodalom és folklór határmezsgyéjén” álló énekvers a 16. század uralkodó kifejezési formája volt, mind az írást használó, mind az orális környezetben. Differenciálatlan formájában együtt vannak a formai-prozódiai szabályok és a dallam. A 16. század után népszerűsége csökken, ám nem tűnik el. (VARJAS Béla, *Irodalom és folklór határmezsgyéjén. Vázlat énekes epikánk életrajzához*, Helikon XXII(1967), 27–40.) A 18–19. század fordulóján a szövegtípusnak minden valószínűség szerint verses változata is közismert lehetett. Sajnálatos módon azonban nem a régi magyar költők alkotásait közlő kótetek, sem a kéziratos füzetek jegyzéke nem tartalmaz ezen „alkalmi versezet” műfajába tartozó szöveget (SZABÓ T. Attila, *Kéziratos énekeskönyveink és verses kézirataink a XVI–XIX. században*, Zilah, 1934; STOLL Béla, *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1515–1840)*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963; KÜLLÖS Imola, *A magyar népköltészet lírai dalműfajai és a kéziratos énekköltészet*, Népi kultúra – népi társadalom II–III., 1969, 235–245; KOMÁROMY Sándor, *A XVIII. századi sárospataki kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények*, Debrecen, Folklór és Etnográfia 61, 1992; Calame a verses görög mítoszokat a regionális közösségek pragmatikus

A toronygombiratok szórványosan verses formában készülnek, verses betéteket tartalmaznak. A lelkész-költő Gyöngyössi János 1782-ben írja meg *Az újtordai ref. templom' tornyának gombjába belé záratatott versek-et*. Az építés alatt fáradozott *Megyebeli oskola mester, Bardotzi Lajos szintén terjedelmes versben szerkeszti meg 1821-ben az alsósófalvi emlékiratot, Emlékezett írás, mely a' gomba be' tétetett címmel. Végh Mihály unitárius parochus 1806-ban írja Vers a torony gombjában című emlékiratát. Az 1895-ös csenátfalusi emlékirat négy soros verses imával indul. A káposztásszentmiklósi toronygombirat 1887-ben az utódok megszólítását foglalja verses formába. A székelydályai emlékirat három strófás záradéka az áldozatok árán felépített templomhoz, az építetők emlékének megőrzésére intézett felszólítás, valamint vallásos fohász. Verses formában ér véget az 1824-es ótordai emlékirat is. A lécfalvi toronygomba az emlékirat mellékleteként helyeztek el egy, 1917-ben írt és a lelkészi beavató ünnepségen előadott verset. Az 1993-as toronygombirat Reményik Sándor versének egy strófáját, az alsóboldogfalvi emlékirat pedig a Szózat szavait idézi. A toronygombiratok nyelvezete a biblikus-zsoltáros nyelv közelében marad. 1892-ben a máramarosi emlékirat a 2. számú zsoltár első strófáját kölcsönzi. Gyakoriatok az emlékiratba beépülő bibliai idézetek, parafrázisok, nyelvi fordulatok. 1993-ban Csernátfalva evangélikus lelkésze a Zsoltárok könyvének 127. részét idézi, miszerint Ha az Úr nem építi a házat, hiába fáradoznak az építők. Ha az Úr nem őrzi a várost, hiába vigyáznak az örök. Hiába keltek korán és feküsztek le későn; fáradsággal szerzett kenyeret esztek. De akit az Úr szeret, annak álmában is ad eleget. Gyerővásárhely lelkésze a filiszteusok fölött győzelmet arató Sámuel szavait idézi: Mindedig megsegített minket az Úr! (Sámuel I. 7. 12.) Zárásként pedig a Királyok I. könyvének 8. részét: 57. Az Úr, a mi Istenünk legyen velünk, amiképpen volt a mi atyáinkkal, ne hagyjon el minket, el se távozzék tőlünk, 58. Hanem hajtsa magához a mi szívünket, hogy járjunk minden ő utaiiban, és őrizzük meg az ő parancsolatait, rendeléseit és végezésit, amelyeket a mi atyáinknak parancsolt. A Példabeszédek 18. részének 10. versével indul az 1869-es kolozsvári unitárius emlékirat: Erős torony az úrnak neve, ahhoz folyamodik az igaz, és bátorságos léssen. Az emlékirat záradéka pedig a Zsoltárok könyvének 37.28. részét idézi: Mert az Úr szereti az ítéletet, és el nem hagyja az ő kegyeseit; megőrzi őket mindörökké, a gonoszok magvát pedig kiirtja. A következő, az 1906-ban írott kolozsvári emlékirat Lukács könyvének 2.14. részével indul. Az 1991-ben készült máramarosszigeti emlékirat az Apostolok cselekedeteinek részét idézi záradékában: Az Úr Jézus Krisztus kegyelme által hisszük, hogy megtartatunk. A szilágypaniti emlékirat élén Mózes V. könyve 32. részének 7. verse olvasható: Emlékezzetek meg a régi időkről, gondoljátok meg minden nemzetségeknek esztendeit.*

A rituális viselkedés további szórványos formája a *nyelvi archaizálás, valamint latin nyelvű idézetek, nyelvi fordulatok alkalmazása.*

poézisének, a civikus emlékezet formájának nevezi. CALAME, Claude, *Récit héroïque et pratique religieuse. Le passé poétique des cités grecques classiques.* 3. 2006, 529.

Bálványosvárálja egy templomfeliratot idéz, amely egy, az 1996-os évszámot rejtő *kronosztichont* tartalmaz.¹⁰⁶

1668-tól 2001-ig az aláírás, a *hitelesítés* változatos formái fordulnak elő.

Település, év	Az emlékiratot hitelesítő személyek státusza és száma				
	Hiányzik	Egyházi személy	Világi személy	Egyházi és világi személyek	Ismeretlen szerző
Marosvásárhely 1668		2 lelkész			
Zabola 1778		Lelkész			
Torda 1782		Lelkész			
Szárazajta 1783	+				
Abrudbánya 1784		Lelkész			
Karácsonfalva 1806		Lelkész			
Vidombák 1812			cancellista		
Aranyosgerenc 1815	+				
Alsósófalva 1821			tanító		
Marosvásárhely 1822				3 (lelkész, cancellista, gondnok)	
Torda 1824	+				
Torockó 1828			rector		
Kercsed 1829		Lelkész			
Piskolt 1842	+				
Szilágynagyfalu 1857	+				
Abrudbánya 1858					+
Székelydála 1863	+				
Kolozsvár 1869	+				
Lécfalva 1878					+
Kercsed 1879		Lelkész			
Kálnok 1880	+				
Felvinc 1881		2 (lelkész, tanácsos)			
Káposztás-szentmiklós 1887		kántortanító			
Máramarossziget 1892		Lelkész			
Cernátfalu 1895		Lelkész			
Sepsibodok 1900				2 (lelkész, megyebíró)	
Nagysármás 1902		gondnok			
Székelydála 1905		Lelkész			

¹⁰⁶ A név- és évszámrejtés a 17–18. század gyakori költői bravúrja volt. Bemutatása: KILIÁN István, *Név- és évszámrejtés a XVII–XVIII. században*, MKSz 104(1988), 20–40.

Kolozsvár 1906		Építető bizottság tagja			
Torda 1906				4 (lelkész, gondnok, kántor, főispán)	
Kraszna 1909					+
Oltszem 1910				2 (énekes, tanító)	
Oltszem 1919		Lelkész			
Sepsibodok 1923		Lelkész			
Szilágypanit 1923		Lelkész			
Nagyajta 1924		Lelkész			
Aranyos-szentmihály 1926				4 (lelkész, gondnok, kántortanító, ácsmester)	
Máramarossziget 1927		Lelkész			
Gidófalva 1929	+				
Máramarossziget 1931		Lelkész			
Érkőrös 1934		3 (lelkész, gondnok, kántortanító)			
Küküllődombó 1936		Lelkész			
Fintaháza 1942	+				
Lécfalva 1957		Lelkész			
Székelydála 1962		Lelkész			
Oltszem 1971		Lelkész			
Kercsed 1974		Lelkész			
Gyerővásárhely 1975		2 (lelkész, gondnok)			
Makfalva 1980		Lelkész			
Bikafalva 1989		Lelkész			
Máramarossziget 1991		Lelkész			
Szilágypanit 1991		Lelkész			
Csernátfa 1993		Lelkész			
Gidófalva 1995		Lelkész			
Bálványosváralja 1996		Lelkész			
Magyarandrásfalva 1997		3 (2 lelkész, építető bizottság elnöke)			
Kraszna 1998		Lelkész			

Alsóboldogfalva 1999				2 (lelkész, tanító)	
Kolozsvár 2000		4 (püspök, lelkész, főgondnok, gondnok)			
Káposztásszent- miklós 2001		Lelkész			

A toronygombiratok több esetben aláírás nélkül maradnak (Szárazajta 1783, Aranyosgerend 1815, Torda 1824, Piskolt 1842, Szilágynagyfalva 1857, Székelydála 1863, Kolozsvár 1869, Kálnok 1880, Gidófalva 1929, Fintaháza 1942). A szignálatlan emlékiratok döntő többsége az 1783–1880 közötti időszakra esik. Az emlékiratot 38 esetben (64,40 %) egyházi előjárók (lelkész, gondnok, kántortanító, építető bizottsági tag) hitelesítették. Az esetek döntő többségében (30 alkalommal) csupán a lelkész, további 5 esetben a lelkész is jegyzi az iratot. Fontos megjegyezni, hogy az utóbbi időben (1927-től kezdődően) az emlékirat hitelesítését csaknem kizárólagosan egyházi személyek végzik el. Világi személy csupán 3 esetben (5,08 %) szignálja az emlékiratot (1-1 esetben cancellista, tanító, rector). 6 esetben (10,16 %) egyházi és világi személyek együtt írják alá a toronygombiratot. A világi személyek között szerepel a tanító, a cancellista, a főispán, a megyebíró, az ácsmester. Három esetben eldönthetetlen az aláíró személy kiléte.

Általános gyakorlatnak tekinthető tehát az emlékirat egy személy általi hitelesítése. E személy a közösség reprezentatív tagja, az esetek túlnyomó többségében egyházi személy, különösen lelképásztor.¹⁰⁷ A hitelesítést ezért szükséges a szövegtípus retorikai eljárásai közé sorolni.¹⁰⁸

Több esetben utalás történik az emlékirat *elhelyezés előtti nyilvánossá tételére*, ünnepélyes keretek közötti felolvasására, emlékezetessé tételére. Az eljárás az emlékirat tartalmát egyidőben rábízza a kihelyezett emlékezetre és a kommunikatív (orális) emlékezetre. A kutatás során több személy ezen emlékeire hivatkozva bizonyította az emlékirat toronygombiratban való meglétét.

A múlttá váló jelen megkonstruálását, megőrzését szolgálják a templomtorony gömbjébe helyezett *mellékletek*. A mellékletek gyakoriságának, típusának, jellegének elemzését megnehezíti fennmaradásuk, a rájuk történő utalás esetlegessége, szórványos volta. Az 1879-es toronygombirattal együtt Kercesden a gomba pénz is helyeztek. Indoklása: *hogyan jelen korunkban közforgalomban*

¹⁰⁷ Dankó Imre azonosítja a név elhallgatásának, illetve az álnév használatának motívumát. Ennek okát abban a hiedelemben feltételezi megtalálni, amely szerint közeli halál vár arra, aki a gomba kerülő irathoz a nevét adja. Ezért gyakran a nagybetegek nevét társították az emlékirathoz. DANKÓ, i. m., 195. A rendelkezésünkre álló gombiratokban e motívumot nem sikerült azonosítanunk.

¹⁰⁸ Sz. Kristóf Ildikó a 16–18. századi Magyarország polgári és büntetőjogi eljárásainak hitelesítő eljárásait elemző tanulmányában a hitelesítés négy alapformáját azonosítja: 1. az orális hitelesítést és bizonyítást, 2. a *testimonium litteralét*, a 3. szimbolikus tárgyak és 4. cselekedetek, gesztusok alkalmazását. Konkrét helyzetekben azonban az alapformák különböző módon kombinálódnak. Sz. KRISTÓF, i. m.

lévő pénz nemeiről tudomása legyen az Uto Kornak, ide zártunk 11 drb ezüst pénzt... Ugyanezt a megfogalmazást veszi át az 1974-es emlékiratot megfogalmazó lelkész: Hogy jelen korunkban közforgalomban lévő pénznemből tudomása legyen az utókornak, a következő pénznemek voltak forgalomban. Papír pénz: 100 lejes, 50, 25, 10 és 5 lejesek. Fém pénzek: 3 lejes, 1, 0,25, 0,15, 0,10, 0,05 lejesek, melyekből, értem a fém pénzt, egy-egy darabot ide zártunk a gombba.

A pénznek a gombban való elhelyezése általános gyakorlatnak tekinthető. A meglátogatott aranyosszéki falvak mindenikében emlékeznek arra, hogy a toronyban pénz található. A szokás magyarországi,¹⁰⁹ kárpátaljai¹¹⁰ párhuzamaira szintén vannak példák.

Változatos mellékletanyagot sorol fel Takács Béla. Az 1882-ben emelt törökszentmiklósi toronygombba 30 napilap és újság egy-egy példányát is belezárták. Felújításakor, 1928-ban egy, a város és a tűzoltóság történetét ismertető füzetet, valamint a *Pesti Hírlap* képes mellékletének egy példányát helyezték a gombba. Cigádon 1958-ban énekeskönyvet, valamint a presbitérium és a lelkészcsalád fényképét is az emlékirat mellé helyezték.¹¹¹

Szertartásos körülmények között, ünnepélyesen került *sor a templom gömbjének elhelyezésére.*¹¹²

A marosgombási református templomot 1913-ban építették. A lelkipásztori aranykönyvbe készített bejegyzés szerint „1913. június 8-án ünnepélyes kerettel lehelyeztük az alapkövet – július 30-án megtartottuk a toronygomb feltételi ünnepélyt és augusztus végén ott állott a kedves kis templom”.¹¹³ A vörösrézből készült új gömböt Szilágynagyfaluban 12 szép helybéli lány húzta a magasba.¹¹⁴ Szilágypanitban 1923-ban 21 koszorúslány ajándékozott díszkendőt a gomb díszítésére, s a feldíszítés hét asszony irányításával történt. A gömböt az iskolától a templomig díszkíséret követte. Tordán 1906-ban a toronygomb felhúzását díszgyűlés, a gomb megáldása előzte meg. A jelenlévők tapsviharral fejezték ki elismerésüket a gombot elhelyezett mestereknek, a főgondnok beszéddel üdvözölte, és 50–50 koronával ajándékozta meg őket. A matolcsi 1791-es gombavató ünnepségen a gombra, valamint a felhúzására szolgáló kötélre mintegy 60 szöttes kendő volt kötözve, a gombot pedig nyoszolyóleányok húzták fel a

¹⁰⁹ DANKÓ i. m., 191; BOTKA, i. m., 30.

¹¹⁰ A técsői „Helvét Hitvallású Egyház ingő javainak Lelet Tár-a” 1843-as feljegyzésben közli a következőket: „A fedélzete piramis formálag emelkedik a magosba s annak tetején mint három vékásnyi veres réz gomb van, sárgával cifrázva, melybe írásban tétettek az építésekor volt egyházi és városi akkori Tisztviselők nevei... Ezekenn kívül külön különb féle réz ezüst és bankó pénzek papirosba takargatva”. Közli MOLNÁR Ambrus, *A' Técső-i Helvét Hitvallású Egyház ingő javainak Lelet-Tár-a...*, Vallási Néprajz 9., Kárpátaljai tanulmányok, Budapest, 1997, 336.

¹¹¹ A gomb elhelyezésének ünnepélyes körülményeit Dankó Imre tekinti át: DANKÓ, i. m., 192.

¹¹² Lőrincz Konrád A. lelkipásztor levélbeli közlése.

¹¹³ Major Miklós levélbeli közlése.

¹¹⁴ TAKÁCS, i. m., 3.

toronyba. Hasonlóképpen sárga selyem keszkenőket kötöztek 1801-ben Almáson is a kötéltre.¹¹⁵

Tasnádon „1821 július 12-én nagy ünnepek, ágyúlövések és a helybeli kath. templomi fuvószenekar játéka közben felhúzzák a gömböt a toronyra.” Élesden 1833-ban „ugyancsak sokak jelenlétében új gombot tesznek a toronyra.”¹¹⁶ A dunavecsei református templom szentelésén 1745-ben „az egész napon át, a jelen volt egyházi férfiak és világi hitsorsosok bőjtölve foglalatoskodtak szent dolgokban.” A toronygomb felavatását igyekeznek vallásos ünnep vagy évforduló napjára rögzíteni. Máramaroszigeten 1892. június 6-án, pünkösöd első napján került rá sor. Bálványosváralján 1996-ban a *templomszentelés ünnepét az 1912. május 13-iki puszító szélvész emléknapijának előestéjén tartottuk. Hála legyen Istennek, hogy mindig rendelt hívő, áldozatkész lelkeket, akik minden pusztulás után Isten és a gyülekezet hajlékát rendbehozták és díszítették.*

Következtetések

Az erdélyi protestáns templomok toronygombjába helyezett emlékiratok a helyi emlékezet szerveződésének 400 éves múltjába engednek bepillantani. Olyan, egyházi keretben zajló szertartásról van szó, amely a hosszú időszak alatt korszakonként változtatta, újra-újrafogalmazta ugyan funkcióit, népszerűségét azonban nem veszítette el.

A toronydísz elhelyezésére, megnyitására, lezárására a templomépítés vagy -javítás alkalmával került sor. Ilyenkor történt meg a korábban elhelyezett toronygombirattal való szembesülés, s általa a lokális múlt egy részének birtokbavétele, valamint az utódoknak címzett emlékirat megszerkesztése, elhelyezése, a jelen eseményeinek megörökítése, biztonságba helyezése. A rítusnak nevezhető szertartás számos ünnepélyes mozzanatot tartalmaz: a feltárt és az elhelyezendő emlékirat bemutatása nyilvánosság előtt, a népes helyi közösség, egyházi és világi előljárók jelenlétében történik, az eseményre a templom terében, vallásos funkciójú szövegek kontextusában (prédikáció, ima, fohász és könyörgés, zsoltárok) kerül sor, népünnepély jellegű rendezvényt zárul (asztalulás, köszöntők, pohárköszöntők, műkedvelők fellépése).

A toronygombirattal az emlékirat és a történeti irodalom kategóriájába sorolódó szövegtípus. Egy helyi közösség, egy település történelmét, vagy annak epizódjait örökíti meg, s ebben határolódik el az emlékirat formától, valamint a történeti irodalomtól. A történelemmel szemben az események kiválasztásában és láttatásában a helyi társadalom perspektíváját, érdekeit érvényesíti. Szerkesztése feltételezi a közösség múltjára emlékeztető források számbavételét, a múlt történetének megszerkesztését, a múlt és a jelen összekapcsolását, a helyi történelem tágabb történelmi-társadalmi kontextusba helyezését.

¹¹⁵ SASS Kálmán, *Tileagd (Mezőtelegd) története különös tekintettel egyházaira*, Oradea (Nagyvárad), 1935, 125.

¹¹⁶ LUKÁCSY Imre, *Beszél a múlt. A dunavecsei ref. egyházközség és Dunavecse község története*, Dunavecse, 1943, 25.

A toronygombirat szemantikai motívumai a település-, a gyülekezet-, lakosság-, templom-, templomépítés-, oktatás-, iskolatörténet.

A toronygombirat előszeretettel jeleníti meg a lokális társadalmat. Különböző névsorok közlésével igyekszik rávilágítani a társadalom differenciálódására és hierarchiájára, nominalizálni a lokális társadalom tagjait, a helyi és a központi intézmények elöljáróit. Regiszter jellege mellett a toronygombirat a társadalom hierarchiáját jeleníti meg. A reflektált társadalomból kiemelkednek a szakmai tudást, mesterségbeli tapasztalatot tanúsító mesteremberek.

A toronygombirat a templom gömbjébe zárva 50–100 évig őrzi a helyi közösség múltját. Ezt követően nyilvánosságra kerül, a helyi emlékezési gyakorlatban vagy – a 20. századtól kezdve – publikált formában a múlt dokumentumaként funkcionál.

II. Devóció és környezete

Korondi Ágnes

Egy Szent Bernátnak tulajdonított imádság szövegváltozatai és használata a késő középkori magyar nyelvű kolostori kódexirodalomban

1. Szent Bernát imádsága Máriához és a hóráskönyvek

Az Üdvöz légy Szentháromságnak szolgáló leánya kezdetű Mária-imádság kolostori irodalmunk egyik kedvelt darabja. Változatai négy kódexünkben is szerepelnek, a Lobkowicz-, Thewrewk-, Peer- és Lázár-kódexben.¹ A Peer-kódexben két különböző változatban jelenik meg, míg a Lázár-kódexben ugyanaz a változat kétszer olvasható. Forrásuk az Ave ancilla Sanctae Trinitatis kezdetű, a késő középkorban Clairvaux-i Szent Bernát neve alatt terjedő latin imádság. Ez nem autentikus Bernát-szöveg, hanem mint kódexirodalmunk más, a 12. századi ciszterci egyházdoktornak tulajdonított imádságai és elmélkedései² is a középkorban jelentős számú művet magában foglaló ál-bernáti korpusz része.

A szöveg latin hóráskönyvekből került a magyar gyűjteményekbe. A hóráskönyvek képezték ugyanis leggyakrabban imádságokat tartalmazó kódexeink forrását, amint azt már a korábbi irodalomtörténeti kutatások kimutatták.³ Bár Szilády Áron, Katona Lajos, Timár Kálmán és Szabó Flóris sok imaszövegének

¹ *Lobkowicz-kódex, 1514*, kiad., bev., jegyz. REMÉNYI Andrea, Bp., Argumentum Kiadó, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1999 (Régi magyar kódexek, 22), 247–248; *Thewrewk-kódex, 1531*, kiad., bev., jegyz. BALÁZS Judit, UHL Gabriella, Bp., a MTA Nyelvtudományi Intézete, 1995 (Régi magyar kódexek, 18), 91–93; *Peer-kódex*, kiad., bev., jegyz. KACSKOVICS-REMÉNYI Andrea, OSZKÓ Beatrix, Bp., Argumentum Kiadó, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2000 (Régi magyar kódexek, 25) 169–172, 285–288; *Lázár Zelma-kódex, XVI. század első negyede*, kiad., bev., jegyz. N. ABAFFY Csilla, Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1992 (Régi magyar kódexek, 14) 1–4, 221–224.

² Lásd például a *Szent Bernát nyolc zsoltáráként* ismert imádságot, melynek változatai a *Lobkowicz-*, a *Thewrewk-* és a *Peer-kódex*ben olvashatóak, a *Czech- és Thewrewk-kódexek Salve mundi salutare* fordításait, valamint a *Horváth-kódex* Bernátnak tulajdonított *Formula novitiorum* fordítását, a *Liber de modo bene vivendi* című elmélkedés *Érsekújvári-*, *Winkler-* és *Guary-kódex*beli részleteit, vagy a *Lobkowicz-* és *Debreceni-kódex* Bernáttal kapcsolatba hozott *De imitatione Christi* fejezeteit.

³ L. SZILÁDY Áron, *Codexeink forrásai*, ItK, 6(1896), 199–203, 377–379, 498–500; KATONA Lajos, *Újabb adalékok codexeink forrásaihoz*, ItK, 16(1906), 105–120, 190–201, 332–347; TIMÁR Kálmán, *A Lázár-kódex forrásai*, ItK, 41(1931), 277–284, 1932, 32–40; SZABÓ Flóris, *A hóráskönyvek hatása kódexirodalmunkra*, ItK, (71)1967, 163–167.

forrását azonosították, s adataikat a Codices Hungarici és a Régi Magyar Kódexek sorozatok kiadói kiegészítették, e népszerű gyűjtemények kódexeinkre gyakorolt hatása még sok tekintetben vizsgálatra szorul. A 20. század eleji kutatók maguk is tisztában voltak azzal, hogy eredményeik részlegesek és kiegészítésre szorulnak,⁴ nem is beszélve arról, hogy módszereik néha már nem felelnek meg napjaink tudományossági kritériumainak.⁵

A legnagyobb hiányosságok a hóraskönyvekből származó szövegek elemző vizsgálatára terén tapasztalható, pedig a forrásfeltáráson túl érdemes őket irodalom-, művészet-, lelkiség- és mentalitástörténeti szempontok alapján is szemügyre venni. Mindaddig szükében vagyunk az ilyen vizsgálatoknak.

Az sem hangsúlyozódott eléggé, hogy a részben vagy egészében hóraskönyvszerű kódexeink szövegeit talán másként és más célra használták, mint például egy liturgikus kódexet vagy egy prédikációgyűjteményt. Hiszen a hóraskönyvek a breviáriumból alakultak ugyan ki, de összeállításuk attól eltérő szempontok alapján készült. Nem közösségi, hanem magánhasználatra készültek, s elsősorban világiak számára. Az egyéni kegyességgyakorlás eszközeiként tartalmuk a lehető legváltozatosabb volt, a használók igényei határozták meg, milyen szövegek kerültek be egy adott gyűjteménybe. Ezzel magyarázható az, hogy többségük egyedi darab.⁶ A hóraskönyvek nem voltak alávétve szoros egyházi ellenőrzésnek, így kerülhettek beléjük olyan imádságok és rubrikák, melyek semmiképpen sem kaphattak volna helyet az egyházilag szigorúan ellenőrzött liturgikus könyvekben.⁷ Pedig éppen ezen szempontok bevonásával

⁴ L. Katona saját szövegközléseire tett megjegyzését: „A *Hortulus animae* hazánkban és Bécsben föllelhető összes XVI. századbeli kiadásait, a latinokon kívül az ezeken alapuló fel- és alnémet nyelvűeket is átvizsgáltam. Azért egyelőre csupán ezeket, mellőzve a néhány XV. századból valót, mivel amazok bővebbek, korban is közelebb állók codexeink legtöbbjének ez imádságos könyvből merített darabjaihoz. A teljes pontosságú szövegkritikai kiadásnál azonban, melyhez e szerény előmunkálat csak az útát akarja egyengetni, természetesen a régebbi kiadások, sőt lehetőleg a kézirati szerkezetek is számbaveendőek, a mennyiben a további kutatás ilyeneknek a nyomára vezetne.” – KATONA, *i. m.*, 333.

⁵ Szilády Áron például nem adja meg, hogy az általa közölt latin imaszövegek a *Hortulus animae* melyik kiadásából származnak.

⁶ Vö.: „a hóraskönyv teljesen független a liturgia lüktetésétől: nem ismeri az év ünnepeinek sorozatát, nem ismeri a szentek, a vértanúk emléknapjait, a templomszentelés évfordulóját. Nincs kötelező jellege: imádkozása az egyéni buzgalom dolga és fokmérője. Nem a közösség számára, hanem a magánajtatosság számára készült. Összeállítói, másolói egyéni belátásuk szerint, szabadon választották meg alkotóelemeit, hagytak el egyes nekik nem tetsző szövegeket vagy iktattak be újakat. Az alkotóelemek e szabad variálása rengeteg változatot állít elő: amint nincs két egyforma katedrális, épp úgy nincs két egyforma hóraskönyv sem.” – SZABÓ, *i. m.*, 164.

⁷ „Dans quelques cas, à vrai dire assez limités, telle rubrique, telle prière ou tel passage (qu’il s’agisse d’ailleurs d’un texte français ou latin) peuvent offrir des relents que nous qualifierions aujourd’hui de superstitieux. Ces marges de la piété sont de toutes les époques et le Moyen Age n’en a pas l’apanage, mais il est évident que, si elles ont pu trouver quelque asile dans ces recueils non liturgiques où il est intéressant de les observer, une telle hospitalité eût été inacceptable dans les livres liturgiques (on pourrait en dire autant des

kertülhetünk közelebb annak megértéséhez, milyen szerepet tölthettek be a magyarra fordított imák használóik lelkiségében, hogyan olvasták őket, s fordításuk, másolásuk, kompilálásuk milyen irodalmi gyakorlat mentén valósult meg. Jelen dolgozat az Ave ancilla szövegváltozatainak elemzésén keresztül az ilyen jellegű vizsgálódásra kíván példát adni.

Az Ave ancilla, akárcsak hóráskönyvszerű kódexeink imádságainak nagy része két, a középkor végén igen népszerű latin gyűjteményből, a Hortulus animaeből és az Antidotarius animaeből került a magyar kolostorok fordító-másolóihoz. Ezek anyagában sok az átfedés. Bár tartalmazták a hóráskönyvek breviáriumból származó hagyományos elemeit is (kalendárium, Szűz Mária kis officiuma, a hét bűnbánati zsoltár, a Mindenszentek litániája, a suffragiumok és a halottak officiuma, egyéb kisebb officiumok) a magánáhitatot elősegítő imák vannak bennük túlsúlyban. Kódexeink fordítói valószínűleg e művek korai, a kéziratok példányokhoz viszonyítva olcsó kiadásából dolgozhattak, melyek a 15. század végén és a 16. század elején jelentek meg. Hogy mikor melyik gyűjteményt használhatták, azt nehéz, esetenként lehetetlen megállapítani, mivel egyes szövegek mindkettőben előfordulnak, kevésbé eltérő változatokban. Viszont arra is akad példa, hogy egy adott imádság a Hortulus vagy az Antidotarius különböző kiadásában szerepel módosult szöveggel. Ugyanis ezeken a nyomtatott imakönyveken a kiadók, akár a kéziratok hóráskönyveken másolóik, kiadásonként kisebb-nagyobb változtatásokat eszközölhettek. Éppen ezért vizsgálódásom során a latin változatot is inkább a magyarokkal egyenértékű variánsnak tekintetem, nem pedig abszolút tekintélyű forrásszövegnek.

E hóráskönyvek példányainak/kiadásainak egyedi jellege, valamint a bennük szereplő szövegek egymástól eltérő változatai miatt szinte lehetetlen pontosan kimutatni, hogy egy-egy magyar fordítás a két említett latin gyűjtemény melyik kiadásából, esetleg kéziratok másolatából készült. A konkrét forrásszövegek híján a kódexek imafordítási szokásaival kapcsolatosan is inkább csak fejtegetésekbe bocsátkozhatunk, vagy alaptendenciák megragadására törekedhetünk. A bizonytalansági tényező nagyságát tekintetbe véve kétségesnek tűnhet, hogy van-e érteleme a latin és magyar szövegek összehasonlításának,

certaines miniatures).” – *Prier au Moyen Age. Pratiques et Expériences (V^e–XVe siècles)*, eds. Nicole BÉRIOU, Jacques BERLIOZ, Jean LONGÉRE, introduction de Nicole BÉRIOU, [Turnhout] Belgique, Brepols, 1991, 38. Vö.: „It is important to emphasize that the precise topics and order of meditations as well as the specific prayers for specific parts of the Mass in these books of hours, prayer books, and tracts were all invariably different. This new genre of text became the source of a revolution in the experience of the Mass in the consciousness of those who attended it, and as such was profoundly subversive to the outward liturgical uniformity according to the use of Rome that had increasingly been established by missals from the middle of the thirteenth century onward. It was apparent by the midfifteenth century that, while oral prayers of the Mass might be performed according to the single prescribed usage of the papal court, the prayers recited silently in the vernacular from written texts could vary with the private desires of the individual.” Paul SAENGER, *Books of Hours and the Reading Habits of the Later Middle Ages = The Culture of Print. Power and the Uses of Print in Early Modern Europe* ed. Roger CHARTIER, Oxford, Polity Press, 1989, 155.

hiszen a variánsok kimutatható viszonyhálója és leszármazási rendje sokszor hipotetikus. Ha azonban az összehasonlító vizsgálat során háttérbe szorítjuk kissé a szövegfilológia szigorú elveit és határozott célkitűzéseit, s pontos viszonymeghatározás nélkül a variánsok különbségeit a funkcionalitás felől értelmezzük jelentésként (már ahol ez lehetséges), az összevetés igencsak hasznosnak bizonyulhat. A használat alapszemponntá tételével tulajdonképpen a változatok létrejöttének mechanizmusát, illetve az íráshasználat különféle formái mögött meghúzódó mentalitáselemeket kísérlelhetjük meg feltárni. Nem azt próbálom tehát a vizsgálattal bizonyítani, hogy a LobkK. Bernát-imáját az általam forgatotthoz hasonló Hortulus animae példányból fordították, míg például a ThewrK.-beli inkább az Antidotarium követi, s nem is olyan jellegű kérdéseket kívánok elsősorban megválaszolni, hogy miért kontaminálja a LobkK. fordítója a mellékelt szövegösszevető táblázatban 6. és 7. sorként számozott mondatokat, hanem inkább arra szeretnék rámutatni, hogy a megállapított különbségek mennyiben módosíthatják az adott szöveg felhasználói körét vagy a használat módját. A (latin és magyar) változatokat is a használat felől tekintem egymáshoz közelebb vagy egymástól távolabb állóknak.

2. Szövegvariáns és imahasználat

A Szent Bernátnak tulajdonított Mária-ima latin változata mind a Hortulus animae-ben, mind az Antidotarium animae-ben föllelhető.⁸ Az imát egy rövid bevezető rubrika előzi meg, mely eredetére (Bernátnak egy angyal nyilatkoztatta ki) és funkciójára (mindennap elmondva jó halált biztosít) vonatkozik. A tulajdonképpeni szöveg egy litániaszerű Mária-dicséret, melynek minden sora az angyali üdvözlés köszöntésével kezdődik. Az egyes sorok Mária viszonyát határozzák meg a Szentháromság személyeihez, az angyalokhoz, prófétákhoz, pátriárkához, evangélistákhoz, apostolokhoz, mártírokhoz, konfessorokhoz, szüzekhez; vagyis a mennyei hierarchiában elfoglalt helyét körvonalazzák. Az utolsó sor pedig az élők és holtak érdekében való közbenjárói szerepkörét hangsúlyozza, amit tulajdonképpen az égiekhez fűződő, az előző sorokban meghatározott szoros kapcsolata tesz lehetővé. A dicséret egy rövid könyörgéssel egészül ki, mely a fohászkozó számára Mária segítségét kéri minden bajban, nyomorúságban, de különösképpen a halál pillanatában.

Hogy az Ave ancilla sanctae trinitatis kezdetű latin szöveg képezi az említett kódexeinkbeli imák forrását, azt már Szilády Áron említett cikkében kimutatta. Közölte is a latin szöveget a Hortulus animae valószínűleg valamely a

⁸ [Hortulus animae] Incipit officium sive cursus beatissimae Mariae virginis iuxta statutum Urbani papae secundi editum in concilio apud Clarummontem celebrato, Argentinae, Johannes Knobloch, 1505, mv/recto-verso; Nicolaus SALICETUS, *Liber meditationum ac orationum deuotarum Qui Anthidotari[us] anime dicitur Cu[m] tabula insertus*, Argentin[inae], Grunynger, 1494, LXII/recto-LXIII/verso. – A Hortulus animae-példány az OSZK (jelzete Ant. 8340), az Antidotarium animae a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek tulajdonában van (jelzete Ink. 697-24-theol). (Utóbbi esetén az őnyomtatvány digitalizált fényképmásolatát használtam, mely a könyvtár digitális gyűjteményének részeként interneten hozzáférhető.

16. század első évtizedeiből származó kiadása alapján (a szöveg származási helye nincs megjelölve).⁹ Ő azonban magyar fordításként még csak a Lobkk. imájára és a PeerK. első szövegváltozatára hivatkozik.¹⁰

Katona Lajos tíz évvel későbbi ItK-közleménye, melyben további magyar kódexszövegek Hortulus animaebeli latin forrását közli, a korábbi cikkekre hivatkozva csak az imát bevezető rubrikaszöveget, valamint az ima kezdősort szerepelteti.¹¹ A bevezető rész nem egyezik a korábban leközölttel, de a további szöveg a Katona által használt 1520-as nürnbergi Papyrus-féle kiadásával esetleg megegyezhetett.¹² A magyar szövegek közül Katona is csak a Peer- és Lobkowicz-kódexbelire hivatkozik. Ő több XVI. századi latin és német kiadványt nézett át, s azt a megállapítást teszi róluk, hogy a „Függelékeiket kivéve, nagyjában egyenlő beosztásúak és tartalmúak.”¹³ Az eltéréseket nem tartja jelentősnek, bár kevéssé valószínű, hogy ne akadtak volna kisebb- nagyobb különbségek. Az általa átnézett kiadások közül a legrégebbi 1513-ban jelent meg. Mivel a magyar fordítások közül legalább egyik szinte ugyanekkor keletkezhetett (a Lobkowicz-kódex 1514-ben készült), érdemes lenne korábbi kiadásokat is vizsgálat alá venni.

Az általam forgatott 1505-ös kiadás szövege¹⁴ szemmel láthatóan közelebb áll a magyar verziókhöz, mint a bővebb, ItK-ban közölt változat. Utóbbi, mint az a táblázatban jól látható, az egyes sorokat még egy-egy értelmező szerkezettel egészíti ki. E kiegészítések árnyalják az egyes kitételeket. Az 1. sorban (Ave ancilla sanctae trinitatis omnium rerum domina) Mária ég és föld közötti mediáló szerepét hangsúlyozandó a Szentháromságnak való alávetettségét (szolgálóleány) a teremtett dolgok fölé helyezettsége ellensúlyozza (úrnő). A 8. sor (Ave magistra evangelistarum Maria illuminatrix orbis terrarum), miután Máriát az evangélisták mestereként üdvözli, arra is utal, hogy az általa így átadott tudás az evangéliumok tanításának közvetítésével az egész világ megvilágosítására szolgált. A 12. sor (Ave honor et speculum virginum Maria virgo ante partum, in partu et post partum) már teológiai fogalmakkal és pontosításokkal operál: Mária azért lehet a szüzek díszé, tisztessége és tükré, mert ő maga a teológiai tanítás szerint szülés előtt, közben és után is megőrizte szüzességét. A táblázatban közölt többi szöveg egyszerűbb gondolati sémára épül: a Mária égi hierarchiában betöltött szerepére összpontosítanak, s a mediátori szerepkörre csak a zárlatban hivatkoznak. Az égi és földi a sorok többségében elkülönülő periódusainak egymásra játszása helyett, ami a részletezőbb szöveg dinamikájának forrása, a többi változat litániás egyenesvonalúsága a tartalmi rétegzettségtől eltekintve egyetlen gondolati íven nyugszik: kimondatlan oksági vagy következtető viszonyt tételez Mária égi helye és az imádkozó szempontjából fontos mediátori szerepe között. Ezek a szövegek könnyen átlátható szerkezetükkel és kevésbé bonyolult tartalmukkal az áhítatgyakorlás más formájához kapcsolódhattak, mint a bővebb variáns. Kisebb

⁹ Ez a változat szerepel a mellékelt 1-es számú táblázat első oszlopában.

¹⁰ SZILÁDY, *i. m.*, 379.

¹¹ KATONA, *i. m.*, 341.

¹² Sajnos ezt a kiadást nem volt lehetőségem megnézni.

¹³ KATONA, *i. m.*, 334.

¹⁴ L. az 1. melléklet második oszlopát.

terjedelmük, egyszerű, rövid mondataik akár a memorizálásukat is könnyebbé tehetete.

Paul Saenger fejti ki, hogy a XIV. század végén és a XV. században az, hogy valaki fennhangon vagy csöndesen imádkozott, meghatározta a koncentráció és a devóció jellegét is. Amint azt a kor imádságelméletei tanúsítják, a fennhangon (esetleg kívülről) mondott latin nyilvános imák esetén a szöveg pontos megértésénél fontosabb volt a végcél állandó szem előtt tartása és a helyes szándék fenntartása. Ezzel szemben a csöndes belső imádkozásnál a szöveg megértése volt alapvető jelentőségű.¹⁵ A kor teológus elméletírói a különböző társadalmi rétegek számára más-más imádkozási módokat tartottak megfelelőnek. Ezek tükrözték az adott réteg olvasás- és írástudási szintjét. Amint Johannes Gerson megjegyezte *De oratione conditione atque sanctitate* című művében, még egyes tanult teológusok sem tudták a fennhangon mondott imádkozás közben a szöveg jelentését megragadni.¹⁶

Feltételezhetjük, hogy nemcsak az imádságok nyelve és elmondásuk/olvasásuk módja befolyásolhatta a megértést, hanem felépítésük is. Egy olyan bonyolultabb szerkezetű és tartalmú szöveg, mint táblázatom első variánsa, a sorok tartalmára való folyamatos koncentrációt igényelt, míg az egyszerűbb verziók inkább magára az imádkozás aktusára, Mária dicséretére, irányították a figyelmet, s akár fennhangon és könyv nélkül is recitálhatóak voltak. Nem állítom, hogy a vizsgált imaváltozatok közül egyik vagy másik kizárólag fennhangú imádkozásra készült, vagy, éppen ellenkezőleg, csak meditativan olvashatták. Csupán a szövegekben rejlő, a használat módjára vonatkozó lehetséges tendenciákat kívánom felvillantani.

A változatok különbözősége összefügghet az imák tervezett használói körével. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az ItK-ban közölt variáns táblázatom szerinti 13. sora. Ez mind a másik két latin kiadásból, mind a legtöbb magyar fordításból hiányzik. Csak a PeerK. második, a többtől jelentősen eltérő szövegváltozatában szerepel.¹⁷ E sor (*Ave forma et norma viduarum Maria atque omnium mulierum castarum./ ozvegeknek dýchosege Hazasoknak scegedelme:*) megjelenése világi használatra mutathat, hiszen a kolostorlakók számára nem lehetett relevanciája az özvegyekre, házásokra vonatkozó kitételnek. A PeerK. szövegei között amúgy is előfordulnak olyanok, amelyek a kódex világi használatáról tanúskodnak.

¹⁵ SAENGER, *i. m.*, 148–150.

¹⁶ „In the fifteenth century, different modes of praying were clearly deemed appropriate for different levels of society, reflecting to an important degree their respective levels of literacy. Thus, when Jean Gerson endorsed the traditional monastic repetition of oral latin prayer with pious intent, he felt obliged to note that even some learned theologians were sometimes unable to grasp the meaning of text through this external mode of prayer.” – *Uo.*, 150.

¹⁷ E változattal egyező szövegrészek találhatók a Gyöngyösi- és a Nádor-kódexben, amint azt a GyöngyK. kiadásának bevezető tanulmánya jelzi. – *Gyöngyösi-kódex, az 1500-as évek elejéről*, kiad., bev., jegyz. DÖMÖTÖR Adrienne, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, Nyelvtudományi Intézet, 2001 (Régi magyar kódexek, 27), 22. – Lásd 2. melléklet.

A táblázat alapján az is megállapítható, hogy a LobkK. és a PeerK. második szövegén kívül fordításaink a 2. sor kimaradása szempontjából az Antidotariusbeli latinhoz állnak közelebb. E sor gyakori kihagyásának oka nem annyira egyértelmű, mint az előbb említett 13. sor esete. Itt a szöveg szerkezete sérül kissé, mert a Szentháromság három személye közül az Atyára vonatkozó rész marad el. Ebben az esetben az eltérések nem értelmezhetőek a funkcionalitás felől. Valószínűbb, hogy nem a fordítók döntöttek külön-külön következetesen átugrása mellett, hanem forrásukból talán tévedésből maradt ki. A szövegek használata tekintetében szintén nem túlságosan lényeges, hogy a LobkK.-ben a 6. sor a kihagyott 7.-kel kontaminálva (Ave Maria promissio prophetarum + Ave Maria regina patriarcharum = Idvezleg maría profetaknak díczeseges kíralne azzonía), a PeerK. első variánsában a hiányzó 8. sor a 9.-be olvasztva szerepel (Ave Maria magistra evangelistarum + Ave Maria doctrix apostolorum = Idwez legh apostoloknak mestere). Az egyes latin kifejezések fordításában jelentkező apró különbségeket (pl. doctrix, consolatrix szavak más-más magyar megfelelői) is inkább a rend kedvéért emeltem ki a táblázatban aláhúzással.

Ami viszont nem elszigetelt fordítási kérdés, hanem a kódexek szövegkezelési technikájára általában jellemző, az a díszítőjelzők beiktatása a szövegekbe. A gótikus „édes stílus”¹⁸ sajátos szókinccsével (édességes, szépséges, szentséges, üdvösséges, szerelmes stb.) főként a LobkK. és a ThewrK. változata él (minden egyes sor kap jelzőt). A PeerK. két változata e tekintetben mértékletes: két, illetve három ilyen melléknév kerül a tulajdonképpeni imába. A LázK.-ben is csak a többi szövegben nem szereplő kiegészítő részben fordulnak elő gyakrabban ilyen díszítmények. Ezek a bővítések lehetnek az illető kódexfordító/másoló munkamódszerének és ízlésének következményei is (a ThewrK. kedvelni látszik az affektív, a szöveget az imádkozóhoz érzelmileg is kötő „édes stílust”), de összefügghetnek az imák használatával is. Talán nem véletlen, hogy a LázK. verziójából, amelyet a bevezető rubrika szerint naponta kell mondani, az esetleges memorizálást nehezítő jelzősor elmarad.

A PeerK. két változatánál is funkcionális lehet a tömörségre törekvés. Mindkét szöveg kódexbeli helye arra utal, hogy kiegészítő imádságként használták őket. Az első egy hosszabb Mária-áhitat lezárása. Ez egy bevezető résszel kezdődik, melyben az imádkozó a Szent Szűz kegyeibe ajánlja magát, az istenanyához intézett bőven kifejtett nyolc kéréssel folytatódik, majd a Magnificat és az Ave ancilla fordításával ér véget. Szövegünk nem központi fontosságú e korpuszban (külön bevezető rubrikája sincsen). A második, ettől eléggé különböző változat használatára utal az előtte álló felirat: Post Ave Maria in sermone.¹⁹ A kódexben olyan rövid imák állnak mellette, amelyeket a Miatyánk, az Üdvözlégy és a Hiszekegy lezárása után mondtak. A különösebb nyelvi díszítésre, affektív stílusra egyik változatnál sem lehetett különösebben szükség.

Az eltérő használat magyarázhatja, hogy miért kerülhetett egyazon ima két variánsa is bele a kódexbe. A másoló (a két verziót ugyanaz a kéz jegyezte be)

¹⁸ Kódexeink „édes stílus”-áról lásd: ALEXA Károly, *A misztika stíluselemei a régi magyar költői nyelvben*, Itk, 1970, 285–287.

¹⁹ Szintén az *Üdvözlégy* lezárása a 2. mellékletben szereplő Nádor-kódexbeli ima szerepe is.

funkciójuk alapján is egymástól független imádságnak tekinthette őket, nemcsak a szövegkülönbségek alapján, hiszen a középkor irodalmában gyakran jelentősebb módosításokat is végeztek egy-egy művön anélkül, hogy kétségessé vált volna a változtatásokat eszközöző számára, hogy ugyanazon szöveg fordítását, másolatát készítette el. Sőt a forrástól való eltérés poétikai-retorikai kézikönyvek szerint alkotói/fordítói elvként is működött, amint azt Douglas Kelly a középkori translatio-elméletekről és -gyakorlatról szóló tanulmánya kifejti.²⁰

A szöveghasználat módjára vonatkozik az az utasítás, amelyet a LobkK. 12. sorának végére iktattak be: „Hyt olvas heg ydvezleg mariát”. Ez az előírás jelzi, hogy az imádság elmondásának megvolt a maga áhítati rítusa. A főszöveg után kiegészítésként Üdvözlégyet mondtak, majd ezután következett a collectában az imádkozó személyes kérése, az imádság konkrét céljának megfogalmazása. Míg a PeerK. variánsai járulékos szövegekként működtek, ugyanez az ima a LobkK.-ben a devóciós gyakorlat fő eleme, melynek magának vannak járulékos elemei. Mindez szépen mutatja, hogy a kódexszövegeink esetében mennyire fontos figyelembe venni a szövegösszefüggést, s mennyire más funkciót kaphat ugyanaz a szöveg a kontextus függvényében.

A hasonló funkciójú imák gyakran kontaminálódtak, amint az a LázK. változatainál látható.²¹ Az Ave ancilla fordításához egy ismeretlen eredetű imádság, majd egy újabb, az Antidotarius animaeből származó szöveg, a Sancta Dei genitrix, Virgo gloriosa kezdetű kapcsolódott.²² Az összeolvasztást az első és második egység szerkezeti hasonlósága, valamint az első és harmadik rész zárlataiból kiolvasható funkcióbeli egyezés tette lehetővé.

3. Mária és/vagy Bernát a hatékonyság záloga

²⁰ Douglas KELLY, *The Fides interpres: Aid or Impediment to Medieval Translation and Translatio? = Translation Theory and Practice in the Middle Ages*, ed. Jeanette BEER, Kalamazoo, Michigan, Medieval Institute Publications, Western Michigan University, 1997, 45–58.

²¹ L. 3. melléklet.

²² Ezt Timár Kálmán mutatta ki: „Tulajdonképpen három imádság van itt egygyé összetéve. Az első és a harmadik imádság megvan az *Ant. an.*-ban is. A középső résznek még nem ismerjük a latin eredetijét.

a) Az első rész: *Ant. an.* (LXII^b) Ave Maria ancilla trinitatis = Láz.-k. 1–4²⁰ és 220¹¹–224³⁴ l. Megvan a Peer- és Lobk.-k.-ben is. Katona Lajos a *Hort. an.* imádságai között lajstromozta 10. sz. a. Kódexeink szövege megfelel az *Ant. an.* szövegének. Az imádság latin szövegét közli IK. 1896: 379. l. Ez azonban már betoldásokkal rontott szöveg.

b) A harmadik rész: *Ant. an.* (XC VII^a) Sancta dei genitrix virgo gloriosa = Láz.-k. 7⁴–9¹⁵ és 226¹⁵–228²⁶ l. A latin imádság címe: *Oratio de Nativitate domini ad sanctam Mariam virginem.* A magyar szöveg a végén eltérő.

A Láz.-k. az *Ant. an.* első imádságának bevezetése helyett egy másik imádságnak bevezetését (*Ant. an.* LIXa) mondja el.” – TIMÁR Kálmán, *A Lázár-kódex forrásai*, ItK, (42)1932, 36–37. – Timár legutolsó megállapítása, miszerint kódexünk az *Antidotarius* LIXa oldalán szereplő ima bevezetését vette át, az általam használt kiadás alapján nem igazolható. Az említett oldalon szereplő bevezetés ugyan a halál időpontjának előzetes bejelentését ígéri, de pápai búcsút is ígér, egy bencés apátnő látomását említi forrásként.

A hóraskönyvek gyakorlatának megfelelően a vizsgált Mária-ima variánsait bevezető rubrikák közlik, hogy elmondásukkal milyen cél érhető el, illetve, hogy e cél elérésének mi a biztosítéka. A természetfölötti vagy csodás eredet a kor embere számára mintegy szavatolta az ima hatékonyságát. Ezért gyakoriak a *Hortulus animae*-ben és az *Antidotarius animae*-ben az állítólag szentektől, angyaloktól, Máriától kapott, csodás álom vagy látomás során tanult vagy szent helyeken talált szövegek. Egy ilyen imádság sokkal inkább megfelelt e könyvek használóinak, mint egy esetleg általuk fogalmazott személyes könyörgés.²³

Ave ancilla-változataink bevezetői eléggé eltérőek. A latin verziók rubrikái nagyjából megegyeznek: azt ígérik, hogy aki az imádságot naponta elmondja nem hal meg bűnbánat és áldozás nélkül, erre pedig az a biztosíték, hogy a szöveget ennek az ígéretnek a kíséretében egy angyal nyilatkoztatta ki Szent Bernátnak. Kódexeink nem ezeknek a rubrikáknak a fordítását közlik. A *LobkK.* a tartalomra utalva csak annyit jegyez meg, hogy: „ymar keuetkezík mas ímacag az edes zyz maríarvl”. A *ThewrK.* már az eredet kérdéséről szól, úgy tudja, hogy „Ez ymaczagoth yelentette megh azzonyonk maria zent bernald doctornak etc”. A *Peer-kódex* első változatának a már ismertetett okokból kifolyólag nincs felvezetése; a második változat, mint említettük, azt jelzi, hogy mikor kell mondani az imát. A legrészletezőbb a *LázK.* szövegeinek rubrikája. Kitér az ima tartalmára, céljára, és előírja, milyen időközönként kell mondani: „Bodogh azzonnak tiztessegere valo aýtatos imatsag vala mely embor bodogh azzony tiztessegere ez meg irt imatsagot es kozonetot minden napon meg mongya míg: el mihelt az o lelke tetetol el valik ah vagy megh hal annakelotte harminc nappal az zyz maria o neký meg ielonýk embory abraztban es azt mondya o neký o en zent fyamnak vereuel meg valtót fyam kezwlý hozza halalodhoz mert ez gyarlo vilagbol ký kell mulnod es semmit ne felý mert en te veled vagyok mindenkoron es tegodet meg seghellek”.

E bevezetők, valamint az imazáratok szépen mutatják, hogy az *Ave ancilla* különböző változatainak legfőbb funkciója, mint rengeteg korabeli Mária-imáé, a jó halál elnyerése volt. Szövegünk tehát szervesen beágyazódik a késő középkor jellegzetes és központi fontosságú halál-irodalmába. Kolostori irodalmunk is számtalan elmélkedést, prédikációt, példát, imádságot tartalmaz, melyek a jó vagy a rossz halál kérdésével foglalkoznak. Figyelmeztetnek arra, hogy az élet minden pillanatában késznek kell lenni az eltávozásra, mert a halál kiszámíthatatlan, és senkin sem könyörül. Akit pedig készületlenül ér, s gyónás, áldozás nélkül ragad el, az bizonyosan elkárhozik. A *mors repentinától* és az örök kárhozattól való félelem tette annyira népszerűvé a hóraskönyvek azon imádságait, melyek az *Ave ancillához* hasonlóan a hirtelen halál ellen nyújtottak védelmet.²⁴

²³ In the fifteenth century „men and women in general attached no stigma to the practice of gazing upon and contemplating prayers written by others. In fact, fifteenth-century laity and clerics were especially attracted by the manner in which the new medium of silent reading allowed literate devotees to associate themselves vicariously with the intimate devotions that, according to the rubrics of books of hours, had been written by the hand of Jesus himself or by great saints and popes.” – SAENGER, *i. m.*, 156.

²⁴ A *mors repentináról*, a meghalás középkori rítusának megbontójáról I.: Philippe ARIÈS, *Omul în fața morții*, București, Meridiane, 1996, I, 20–23.

Vizsgált szövegeink bevezetői azt is elárulják, hogy az imák használói számára ki bizonyulhatott hatékony támogatónak a hirtelen halál ellen. A latin szövegek Szent Bernátra hivatkoznak. A hóraskönyvek ugyanis szívesen tulajdonították egyik vagy másik imádságot a híres egyházdoktoroknak. Szövegeket terjesztettek Szent Ágoston, Szent Bonaventura, Szent Anzelm, Beda Venerabilis stb. neve alatt. Az *Ave ancilla* esetén Bernát neve mellett a mennyei eredet is biztosítja a sikert. Danièle Alexandre-Bidon a *Szent Bernát nyolc zsoltára*²⁵ kapcsán írja, hogy a ciszterci szentet azért tartották különösen alkalmas védelmezőnek a hirtelen halál ellen, mert egyik róla szóló legenda szerint megkapta azt a kegyet Istentől, hogy szerzetesei csak a nap bizonyos óráiban hunyjanak el, hogy a közösségi élet rendje ne boruljon fel.²⁶ E francia szerző továbbá kifejti, a haldoklók fő közbenjárója Mária volt, akiről úgy tartották, hogy három nappal halála előtt figyelmeztették közelgő kimúlására. A hozzá intézett imák funkciója az volt, hogy kérjék, jelenjen meg a haldokló ágyánál; az *Ave Maria* vagy az *Osecro te* pedig a hívők szerint kitűnő módja volt a hirtelen halál elkerülésének.²⁷

²⁵ Ezen jó halálért mondandó állítólagos Bernát imádság változatai szerepelnek a szent nevével összekapcsolva a *Lobkowicz*- (346–350), a *Thewrewk*- (246–249) és a *Peer-kóde*xben (181–184).

²⁶ „La récitation des «Sept vers de saint Bernard» passe pour obtenir le temps de se confesser avant son dernier souffle, sans doute parce qu’une légende affirmait que le saint avait obtenu de Dieu que les moines de Clairvaux ne meurent qu’à certaines heures pour ne pas déranger la vie communautaire.” – Danièle ALEXANDRE-BIDON, *La Mort au Moyen Age. XIIIe–XVIe siècle*, Paris, Hachette Littératures, 1998, 62. – A *Patrologia Latina*ban Herbertus *De Miraculis* című művének 13. fejezetéből közölve így szerepel a csoda: „Quidam de fratribus ejusdem loci cum esset positus in extremis, ingressus est ad eum visitandum beatus Bernardus post completorium, et videns hominem morti proximum, jamjamque migraturum, ait: «Nosti, charissime frater, quia conventus noster modo fatigatus est de labore, et jam postmodum habet ad vigilias surgere. Quod si te iterum obdormiente, oporteat illum suam interrompere dormitionem, nimium vexabitur, et praegrandes vigilias minus celebriter exsequetur. Ut ergo bene sit tibi, et longo vivas tempore super terram, ad quam ingrederis possidendam, in nomine Christi praecipio quod usque ad horam divini officii exspectes nos.» Cui ille respondit: «Faciám, domine, ut imperasti, si tamen voto meo tuis precibus suffrageris.» Quid multa? Abiit Pater in dormitorium, et frater non obiit ante terminum constitutum. Moxque ut signum ad vigilias pulsari coepit, pulsata est tabula, et ille decessit. Quod non modo de illo fratre, verum etiam de pluribus aliis pluries accidit; ut uno pluribusve diebus protelaretur finis eorum ad ipsius Patris imperium et votum.” – S. BERNARDI CLARAEVALLENSIS, *Opera omnia*, ed. Johannes Mabillon = *Patrologiae cursus completus, Series latina*, Jean-Paul MIGNÉ, Tomus 185, Paris, 1863, 1291A–C. <http://www.binetti.ru/bernardus/215.shtml>

²⁷ „La Vierge étant l’intercesseur principal des mourants, bien des superstitions entourent sa personne. [...] Compatissante et tolérante, elle ne condamne personne et apparaît à tous ceux qui la prient «maintenant et à l’heure de notre morte...» Les prières à Marie ont pour fonction de supplier cette dernière de se rendre au chevet du mourant; outre l’*Ave Maria*, l’*Obsecro te*, dédié à la Vierge qui, disait-on, avant été prévenue trois jours avant de son décès, est considéré par le fidèle comme un excellent système de prévision de son avenir immédiat: il espère que la dévotion à sa personne la poussera à avertir le malade dans le

Kódexeink rubrikái közül csak a *ThewrK.* szerepelteti Bernátot, de nem egy anygaltól, hanem magától Máriától származtatja az imát. Mária és Bernát személyének összekapcsolása egyrészt az azonos védőfunkció alapján jöhetett létre, másrészt a kor a szentet az istenanya kitüntetett hívének tekintette. A *lactatio* csodájának számos képi ábrázolása volt, a jelenet imádságoskönyvek illusztrációin is feltűnt. A Mária–Bernát kapcsolat valószínűleg nem a *ThewrK.* készítőjének tulajdonítható.²⁸ De a magyar apácák előtt sem lehetett ismeretlen e két személy szoros viszonya.

Más imagyűjtemények készítői számára sokkal kézenfekvőbbnek tűnhetett Mária csodás közbenjárását kérni, amint a *LázK.* fordítása mutatja. Talán nálunk nem is ismerték a Bernáttal kapcsolatos idézett legendarészletet, ami a szent csodáit tartalmazó *miraculum*-gyűjteményben szerepelt, nem pedig a hivatalos vagy a korban népszerű legendaváltozatokban. Kódexirodalmunk egyetlen Bernát-legendájának összeállítója, a Karthauzi Névtelen legalábbis nem tesz róla említést, amint forrásában, a *Legenda aurea* változatában sem jelenik meg az epizód.

4. Összegzés

A Szent Bernátnak tulajdonított Mária-ima kódexirodalmunkbeli variánsainak összehasonlító elemzésével azt kívántam megmutatni, hogy az utóbbi évtizedek magyar irodalomtörténeti vizsgálódásainak terében perifériára szorult késő középkori magyar nyelvű imaanyag milyen kegyesség- és mentalitástörténeti tanulságokkal szolgálhat, ha a filologizálást nem végcélnek, csupán kiindulópontnak tekintjük. A funkcionális irodalomként definiálható kegyességi irodalom darabjai esetén a használat szempontját nem lehet figyelmen kívül hagyni. Azonban, hogy használatukról – jelen esetben a Bernát-imáéről – képet kaphassunk, szükséges e szövegeket eredeti szövegkörnyezetükben szemlélnünk, illetve el kell őket helyezni a kor lelkiség- és mentalitástörténeti kontextusában. Kódexeink devocionális szövegeinek ilyen jellegű vizsgálata bizonyíthatja, hogy „a változó szerzőtulajdonítások és a devocionális szövegek instabilitása nem egyszerűen a középkori kéziratos kultúra korlátainak következményeiről árulkodnak, hanem megfelelőbben értelmezhetőek úgy, mint társadalmilag és kulturálisan meghatározott eljárásmodok.”²⁹

même délai pour qu'il puisse mettre en ordre ses affaires et dire adieu à sa famille.” – Danièle ALEXANDRE-BIDON, *i. m.*, 62–63.

²⁸ A rubrika átvételére utalhat a végén szereplő etc. jelzés: a bevezető rész a forrásban hosszabb lehetett, de fordítónk nem tartotta fontosnak az egészet közölni. De természetesen lehetséges, hogy ez a rövidítés is a forrásszövegből származik.

²⁹ „It is important to recognize that the variable attributions of authorship and the textual instability of devotional works are not simply inevitable consequences revealing the limitations of medieval manuscript culture, but are better explained as socially and culturally determined.” – Thomas H. BESTUL, *Texts of the Passion. Latin Devotional Literature and Medieval Society*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1996, 15.

1. melléklet
Szent Bernát imája Máriához

	<i>Hortulus animae</i> HK 1896	<i>Hortulus animae</i> 1505	<i>Antidotarius animae</i> 1494	<i>Lobkowicz-kódex</i>	<i>Thewrewk-kódex</i>	<i>Peer-kódex</i> ¹	<i>Lázár-kódex</i> ¹	<i>Lázár-kódex</i> ²	<i>Peer-kódex</i> ² ³²³
	Haec oratio multum est efficax, et beatae Virgini comprobatur esse accepta valde atque grata. (Katona 1906. 341.: Quicumque orationem sequentem devote quotidie dixerit sine poenitentia et mysterio corporis Christi non decedet; sic fertur revelatum beato Bernardo, cui ab angelo data est.)	Quicumque orationem sequentem devote quotidie dixerit: sine poenitentia et mysterio corporis Christi non decedet, sic fertur revelatum beato Bernhardo cui ab angelo data est.	Quicumque sequentem oratiunculam quotidie devote dixerit, sine poenitentia et mystico corporis Christi non decedet, sicut fuit revelatum beato Bernardo, cui ab angelo data est.	y-mar keuetkezík mas ímacag az edes zyz maríarvl:–	Ez ymaczagoth yelentette meg h azzonyok maria zent bernald doctornak etc		Bodogazzonnak ti[...] -tesseghere valo Imarchagh: Valaminemo ember Bodogazzonnak kristosnak zenth zwleýenek. ez Megh irt kez[...] -etet Mýnden napon m[...] el [...] megh mongýa[...] Myeloth az o lelke [...] tebol el valnek va[...] halna annak elot [...] -minch Nappal [...] nik zýz Maria e[...] testben Azt mongýa [...] [...] en zenth fýamnak vereuel megh valtót fýam. kezol hozza halalodhoz mert ez garlosagus vilagbol ký kel Mulnod. es semmit ný felý Merth en the	Bodogh azzonnak tiztessegere valo aýtatos imatsag vala mely embor bodogh azzoný tiztessegere ez megh irt imatsagot es kozonetot minden napon megh mongýa mig: el mihelt az o lelke testetol el valik ah vagý megh hal annakelotte harminc nappal az zýz maria o neký megh ielonýk emborý abrazatban es azt mondýa o neký o en zent fýamnak vereuel megh valtót fýam kezwlý hozza halalodhoz mert ez gýarlo vilagbol ký kell mulnod es semmit ne felý mert en te veled vagýok mindenkoron es tegodet megh seghellek: kowetkozýk	Post aue maria in sermone

³²³ Az első négy sor eredeti sorrendjét megváltoztattam, hogy a páruzamos szövegrészek egymás mellé kerülhessenek. Az eredetiben: 2., 4., 3., 1. Mivel e változat nagyon sok helyen eltér a többiketől, nem jelöltem a különbségeket.

							veledh vagyok es teghedh segellek		
1.	Ave ancilla sanctae trinitatis omnium rerum domina.	Ave Maria ancilla sanctae trinitatis.	Ave Maria ancilla sancti trinitatis.	Idvezleg maría zent harósnagnak <u>alazatos</u> leaña	JDwezlegy Maria zent haromsagnak <u>zerelmes</u> zolgalo leanya	Idwez legh edesseges zyz maria zent haromsagnak zolgalo leaña :	[...]vezlegh zenth Har[...]msagnak leányá:	Ídwez legy zent haromssagnak leányá:	zent haromsagnak zekesele :
2.	Ave filia dei patris Maria, super omnes puras creaturas dignissime.	Ave Maria praelecta dei patris.		Idvezleg máfia atya ístennek meg valasztot es <u>felmagaztatot</u> leanya :					Irgalomnak aínha maria : Ata ýstennek ýeges leánya :
3.	Ave sponsa spiritus sancti Maria, dei et hominum clemens mediatrix.	Ave Maria sponsa spiritus sancti.	Ave Maria sponsa spiritus sancti.	Idvezleg maría zent leleknek <u>zeretetes</u> yegese :	Idwez legy maia zenth leleknek <u>zeepseghew</u> yegyese	Idwez leg zent leleknek ýegýesé :	[...]zleg zenth leleknek [...]esshe.	ídwez legy zent leleknek iegýesse	zenth leleknek lakodalma :
4.	Ave mater domini nostri Jesu Christi Maria veri dei genitrix.	Ave Maria mater domini nostri Jesu Christi.	Ave Maria mater domini nostri Jesu Christi.	Idvezleg ma ^r vr iesus x ⁿ ak <u>meltosagos</u> zlefe	Idwez legy maria my wronk ihús cristusnak <u>zerelmes zenth</u> zwleve	Idwez leg az my wronk iesus cristusnak <u>zentseges</u> zwleýe :	Idwezleg my [...]junknak iesusnak [...]snak <u>zenth</u> Anya	idwez legy: mi wronk iesus cristusnak <u>zentsegos</u> anya	Wr ihús cristusnak zwleýe :
5.	Ave soror angelorum Maria coelorum imperatrix.	Ave Maria soror angelorum.	Ave Maria soror angelorum.	ydvezleg maría angeloknak <u>zepseges</u> hwga :	Idwezlegy maria angýaloknak <u>edes</u> hwga	Idwez legh angeloknak hwga :	[...]zlegh Angeloknak hwga.	idwez legy: angýaloknak hwgha:	Meínéy zent angeloknak zereto zent azzonnýa :
6.	Ave promissio prophetarum Maria figurarum et scripturarum consumatrix.	Ave Maria promissio prophetarum.	Ave Maria promissio prophetarum.	Idvezleg maría profetaknak <u>díczeseges</u> kíralne <u>azzonia</u>	Idwezlegy maria profetaknak <u>nemes</u> ýgeretý	Idwez legh profetaknak igerethé	Idvezleg profetaknak ýgherethý:	idwez legy profetaknak igheretý:	profetaknak elethe :
7.	Ave regina patriarcharum Maria pulchritudo et gloria omnium creaturarum.	Ave regina patriarcharum.	Ave Maria regina patriarcharum.		Idwezlegy maria p(at)riarchaknak <u>týztelendo</u> kyalne azzonnýa	Idwez legh patriarchaknak keralne azzonnýa :	Idwezlegh pat[...]jarkaknak <u>fogadasa</u> .	idwez legy patriarkhaknak <u>fogadassa</u>	
8.	Ave magistra evangelistarum Maria	Ave Maria magistra evangelistarum.	Ave Maria magistra evangelistarum.	ydvezleg maría evangelistaknak <u>bízonsagos</u>	Idwezlegy maria ewangelýstaknak <u>kegyes</u> mesthere,		Idwezlegh ewangelistaknak Mesthere.	idwez legy ewangelistaknak mestore	

	illuminatrix orbis terrarum.			mestere :					
9.	Ave apostolorum doctrix Maria fidelissima filii dei alitrix.	Ave Maria doctrix apostolorum.	Ave Maria doctrix apostolorum.	Idvezleg m ² apastoloknak <u>bolczesege</u> doctora	Idwezlegy maria apostoloknak <u>bewlchesseges</u> doctora:- <u>azzonyom zyz</u> <u>maria</u>	Idwez legh apostoloknak <u>mestere</u> :	Idwezleg Apostoloknak <u>tanýtova.</u>	idwez legy apostoloknak <u>tanítóya:</u>	Apostoloknak doctora :
10.	Ave martyrorum <u>confortatrix</u> Maria miserorum refugium et auxilium.	Ave Maria <u>consolatrix</u> martyrum.	Ave Maria <u>consolatrix</u> martyrum.	Idvezleg maria martíromoknak <u>erevs vígasaga</u> :	Idwezlegy maria martyromoknak <u>zorgalmas</u> <u>eresseghe</u>	Idwez legh martíromoknak <u>gozedelme</u> :	Idwezleg: Martíroknak <u>Bator[...]</u>	idwez legy martíromoknak <u>batorítóya</u>	Martíroknak palmaya :
11.	Ave <u>laus</u> et <u>decor</u> confessorum Maria spes, salus, virtus et vita justorum.	Ave Maria <u>fons</u> et <u>plenitudo</u> confessorum.	Ave Maria <u>fons</u> et <u>pulchritudo</u> confessorum.	Idvezleg maria confessoroknak <u>ydvesseges kwtha</u> es <u>bevsege</u> :	Idvezlegy maria Confessoroknak <u>malaztos kwtféye</u> es <u>tellyessege</u>	Idwez legh confessoroknak <u>thwkore ees</u> <u>zepsseghe</u> :	Idwezlegh confessorok[...] <u>viraga es</u> <u>zepsseghe.</u>	iduez legy confessoroknak <u>viragha es</u> <u>zepsseghe:</u>	Confessoroknak thanosaga :
12.	Ave <u>honor</u> et <u>speculum</u> virginum Maria virgo ante partum, in partu et post partum.	Ave Maria <u>decus</u> et <u>corona</u> virginum.	Ave Maria <u>decus</u> et <u>corona</u> virginum.	Idvezleg maria zizeknek <u>ervendetes</u> <u>tyztesege Amen</u> <u>Hyt olvas heg</u> <u>ydvezleg marfat</u>	Idwez legy Maria <u>zyleknek</u> <u>ekesseghe</u> es <u>koronaya</u>	Idwez legh zizeknek <u>ekesseghe</u> :	Id[...] <u>leg</u> zizeknek <u>tyztesseg[...]</u>	iduez legy: zizeknek <u>tíztesseghe</u>	zizeknek wiraga :
13.	Ave forma et norma viduarum Maria atque omnium mulierum castarum.								ozwegeknek dychosege : Hazasoknak scedelme :
14.	Ave <u>consolatrix</u> vivorum et mortuorum, mater gratiae et misericordiae Maria, mecum	Ave Maria <u>salus</u> et <u>consolatrix</u> vivorum et mortuorum, mecum sis in omnibus tentationibus,	Ave Maria <u>salus</u> et <u>cosolatrix</u> vivorum et mortuorum. Mecum sis in omnibus temptationibus,	Idvezleg maria eleveneknek es holtaknak <u>keges</u> <u>vígzataloía</u> leeg en velem te anyay írgalmassagodal mindennemó níavalfamban : es	Idwez legy maia eloknak es holtaknak <u>ydvesseghek</u> es <u>wygzatalasok</u> :- kerlek legy velem ennekem mýnden kesetetyembe,	Idwez leg eleveneknek ees meg holtaknak meg <u>wygzataloía</u> : en velem leg menden habwrwsagymban : es menden	Idwezlegh elevenek[...] <u>vígastaloía:</u> Idwezle[...] halottaknak <u>megh</u> <u>fel[...]</u> [<u>lové.</u> Velem legh Mýndenmý	iduez legy eleuenoknak <u>viaztaloía</u> iduez legy halotaknak <u>meg ielontóye</u> velem legy minden nyómorussagomban zyz maria iesus	Pwrgatorýumbely halottaknak hýedelme : Foldon walo bwnnosoknak nagh remenseghe paradíchomnak geńerosseghe :

	<p>sis in omnibus causis, temptationibus, angustiis et periculis meis ac in hora mortis meae. Amen.</p>	<p>tribulationibus, necessitatibus, angustiis et infirmis meis, et maxime in hora mortis mee non desis mihi, et impetra mihi veniam omnium delictorum meorum, et maxime in hora exitus mei non desis mihi, o piissima virgo Maria. Amen.</p>	<p>tribulationibus, necessitatibus, angustiis et infirmis meis. Et impetra mihi veniam omnium delictorum meorum, et maxime in hora exitus mei non desis mihi, o piissima virgo Maria. Amen.</p>	<p>níomorvsagomban es en halalomnak ydeín en lelkemet fogagfád te hozad : es aíanlfád otet ate edesseges ffíadnak vr íesusnak Amen</p>	<p>mynden nyomorwsagymba zomorwsagymba: zyksegyembe Es mynden betegségymbe Es nyer ennekem bochanath mynden býneymrol, Es yelessen en ky mwlasomnak ydeyen ne tawozzal el entewlem, oh kegyés</p>	<p>kesertétymben ees menden nyáowljyamban : Azerth kerlek tegedet bodogsagws zýz maria az the egetlen egh fýaderth : ký teneked illýjen nag týztessegeth adh : hog té engemeth el né hagý : deh zegel meg engemeth mendem swksegeben mýkora az en lelke ký menendh az en testembol : hog en batoron ýarolýak paradýchomnak kapwýara : ýstennek zýnekeh eleýben ees erdemlýem latnom az té zenth fýadot : ees az orok oromet wescedelemnel kwl wallanom Amen :</p>	<p>nýomorosagomba. es nagh banatomba Maria Iesus Cristosnak zenth Anya En Ajettatos Azzonýom Irgalmaz nekem the zenth Markodban. [...]jlanom Az en lelkemeth</p>	<p>cristusnak zent anya: en aýtatos azzonýom nyery irgalmat en nekem binosnek az te zent fýadtol mert az te zent markodban aýalom az en lelkomet:</p>	<p>Meñorsagnak kapwýa : keronk nemes azzonnyonk zýz maria Ma es ýdonek mendenkora : tama[...] the zent fýadn[...] elotte hog ez n(m)[...] zent ýgheket egettebbe halhasswk halwan tharthasswk lelkonknek ýdwezsegere : bwnoknek bochanathýara : O kegees zýz maria tamagh melleltonk maa mendenkora ees halalonknak ýdeýn Amé</p>
--	---	--	---	---	---	---	--	---	---

2. melléklet

A Peer-kódex második Ave ancilla-változatának szövegpárhuzamai

	<i>Peer-kódex 2</i>	<i>Gyöngyösi-kódex</i>	<i>Nádor-kódex</i>
1.	Post aue maria in sermone		Isten teste fel emelese coron
2.	Irgalomnak ańña maria :	(I)rgalmassagnak annya maria:	Iduezzleg ez velagnac velagossaga Atyanac ígeye bizon hostya elo testh / telyes ístenseg / bizon embor Aue maría Sent maría / istennec zep anna /
3.		menjorscaghibeli zentheknek ekesege:	*zentoknec zep vígasaga / ³²⁴
4.	Ata ýstennek ýeges leanya :		mindonhato atyanac valaztoth zereto zep leana
5.	Wr ihüs cristusnak zwleze :		Iesusnac o fianac zepsegos zifele /
6.	zenth leleknek lakodalma :		zentleloknek zep iegose /
7.	zent haromsagnak zekeshele :		zentharomsagnac zep zouetneke
8.	Meńńeý zent angeloknak zereto zent azzonnya :	Angelloknak azzonnya:	Angaloknac zep azzona /
9.			Menorzagnac zep fenossege
10.			Mennef vduarnac zep ekossege /
11.			Vígassagnac zep keralne azzona /
12.	profetaknak elethe :		
13.	Apostoloknak doctora :		
14.	Martýroknak palmaýa :	martiromoknak gezedelme:	
15.	Confessoroknak thanosaga :	Confessoroknak Tikeree:	
16.	zýzeknek wiraga :	*zýzeknek výraga:	*zízeknec zep gonge
17.	ozwegeknek dýchosege :		
18.	Hazasoknak scegedelme :		
19.	Pwrgatorýumbelý halottaknak hyedelme :	purgathoriumbeli hallothaknak hyedelme:	*halattaknac zep hyedelme
20.	Foldon walo bwnossoknak nagh remenseghe	feldenualo bynes adamfianak nagh remensege:	byosoknec zep fenossege es
21.	paradýchomnak geńeroseghe :		
22.	Meńorsagnak kapwya :		
23.	keronk nemes azzonnyonk zýz	kerenk nemes azzonyo	Segel' minket mindon fora

³²⁴ *-gal jelöltem meg azokat a sorokat, amelyeket eredeti helyükről elmozdítottam.

	maria Ma es ydonek mendenkoran : tama[...] the zent fyadn[...] elotte	ma ees Idenenk mynden koran thamag the zenth fyadnak elejben:	es othalmazmeg mindon gonoztol Amen
24.		ees nerjed nekenk zenth leleknem malazyath: ky villagossyha megh my elmenketh:	
25.	hog ez n(m)[...] zent ygheket egettembe halhasswk halwan tharthasswk lelkonknek ydwezegere : bwnoknek bochanathyara : O kegees zy maria tamagh mellettonk maa mendenkoron ees halalonknak ydejn Amē	hogh Thanulhasswk erthhesswt Tarthhasswt Lelkenknek jduessegerewaloth amen	

3. melléklet

A Lázár-kódex két szövegváltozata

	<i>Antidotarius animae 1494</i>	<i>Lázár-kódex 1</i>	<i>Lázár-kódex 2</i>
1.	Quicumque sequentem oratiunculam quotidie devote dixerit, sine poenitentia et mystico corporis Christi non decedet, sicut fuit revelatum beato Bernardo, cui ab angelo data est.	Bodogazzonnak ti[...] -tesseghere valo Imarchagh: Valaminemo ember Bodogazzonnak <u>kristosnak zenth zwlejenek.</u> ez Megh irt <u>kez[...] -etet</u> Mynden napon m[...] el [...] megh mongya[...] <u>Myeloth</u> az o lelke [...] tebol el valnek va[...] halna annak elot [...] -minch Nappal [...] <u>nik zy Maria el[...] testben</u> Azt mongya [...] [...] en zenth fyamnak vereuel megh valtót fyam. kezol hozza halalodhoz mert ez <u>garlosagus</u> vilagbol ky kel Mulnod. es semmit ny fely Merth en the veledh vagyok es teghedh segetlek	Bodogh azzonnak tizessegere valo aytatos imatsag vala mely embor bodogh azzony <u>tizessegere ez megh irt imatsagot</u> es kozonetot minden napon megh mongya mig: el <u>mihelt</u> az o lelke testetol <u>el valik</u> ah vagy megh hal annakelotte harminc nappal <u>az zy maria o nek y megh ielon yk embor y abrazatban</u> es azt mondya o nek y o en zent fyamnak vereuel megh valtót fyam kezwl y hozza halalodhoz mert ez <u>gyarlo</u> vilagbol ky kell mulnod es semmit ne fely mert en te veled vagyok <u>mindenkoron</u> es tegedet megh seghellek: <u>kowetkoz yk</u>
2.	Ave Maria ancilla sancti trinitatis.	[...]vezlegh zenth Har[...]msagnak lejanya:	Idwez leg y zent haromssagnak lejanya:
3.	Ave Maria sponsa spiritus sancti.	[...]zleg zenth leleknem [...]esshe.	idwez leg y zent leleknem iegyesse
4.	Ave Maria mater domini nostri Jesu Christi.	Idwezleg my [...]unknak iesusnak [...]snak zenth Anya	idwez leg y: mi vronk iesus cristusnak zentsegos anya
5.	Ave Maria soror angelorum.	[...]zlegh Angeloknak hvga.	idwez leg y: angyaloknak hwgha:
6.	Ave Maria promissio prophetarum.	Idvezleg profetaknak yghereth y:	idwez leg y profetaknak ighereth y:
7.	Ave Maria regina patriarcharum.	Idwezlegh pat[...]arkaknak fogadasa.	idwez leg y patriarchaknak fogadassa
8.	Ave Maria magistra evangelistarum.	Idwezlegh ewangelistaknak Mesthere.	idwez leg y ewangelistaknak mestore

9.	Ave Maria doctrix apostolorum.	Idwezleg Apostoloknak tanítóya.	idwez legy apostoloknak tanítóya:
10.	Ave Maria consolatrix martyrum.	Idwezleg: <u>Martiroknak</u> Bator[...]	idwez legy <u>martiromoknak</u> batorítóya
11.	Ave Maria fons et pulchritudo confessorum.	Idwezlegh confessorok[...] viraga es zepseghe.	idwez legy confessoroknak viragha es zepseghe:
12.	Ave Maria decus et corona virginum.	Id[...]leg zýzeknek tyztesseg[...]	idwez legy: zýzeknek tiztesseghe
13.	Ave Maria salus et cosolatrix vivorum et mortuorum.	Idwezlegh elevenekn[...] vigastaloja: Idwezle[...] halottaknak megh ye[...] [...]oje.	idwez legy eleueneknek viaztaloja idwez legy halotakank meg ielontoje
14.	Mecum sis in omnibus temptationibus, tribulationibus, necessitatibus, angustis et infirmitatibus meis.	Velem legh Mýndenmý nyomorosagomba. <u>es nagh banatomba</u>	velem legy minden nyomorussagomban
15.	Et impetra mihi veniam omnium delictorum meorum, et maxime in hora exitus mei non desis mihi, o piissima virgo Maria. Amen.		
16.		Maria Iesus Cristosnak zenth Anya En Aýettatos Azzonyom <u>Irgalmaz nekem</u>	<u>zýz</u> maria iesus cristusnak zent anya: en aýtatos azzonyom <u>nýerý irgalmat en nekom binosnek az te zent fýadtol</u>
17.		the zenth Markodban. [...]yanlom Az en lelkemeth	<u>mert az</u> te zent markodban ayalom az en lelkemet:
18.		[...]wezleg en Azzonyom [...]galmassagnak. Anya. Dýchosegnek anya. Zenth eghaznak Anya. Kegessegnek Anya: es Boochanatnak anya.	
19.		Idwez Idwezlegh en Azzonyom istennek reytet hayloka:	idwez legy en azzonyom istennek <u>el</u> reytot hayloka:
20.			idwez legy en azzonyom irgalmassagnak anya diczossegnek anya zent egyhaznak anya kegýessegnek anya es boczanatnak anya: idwez legy:
21.		Menyorsagnak kapuja.	<u>idwez legy</u> menyorzagnak kapuja
22.		Zentleleknek zenseghes haylaka.	zent leleknek zentsegos haylaka:
23.		Idwezlegh en Azzonyom: Aranyas: aldot. edes. zentharomsagnak Lakohelye. Ereke kegelmesegnek Lakohelye:	idwez legy en azzonyom aranyas aldot edes zent haromsagnak lakhelye es orok kegýelmesegnek lako helye:
24.		Idwezlegh en Azzonyom zýzeknek tyztesseghe:	idwez legy en azzonyom zýzeknek tiztesseghe
25.		Nepeknek Zeretetes Azzonya.	nepeknek zeretetes azzonya:
26.		Angeloknak Azzonya	

27.		Idwezlegh en Azzonyom n̄yomoroltaknak An̄ya.	idwez leḡy en azzonyom n̄yomorultaknak an̄ya
28.		Germekeknek emlēye.	ḡyermokoknek emlēye:
29.		Nomoroltaknak vigasaga.	kesseruessoknek vigassaga
30.		Idwezlegh en Azzonyom <u>Virgalomkertnek</u> kwth fēye:	iduez leḡy en azzonyom <u>remensegnek</u> kwthfēye:
31.		B̄yneknek Boch̄yanat̄ya.	b̄ynoknek boczanat̄ya
32.		Lelkeknek h̄yedelmee	lelkoknek hiedelme:
33.		Idwezlegh z̄yz zenth z̄yle	iduez leḡy z̄yz zent z̄ylle
34.		Idwezlegh z̄yzekeknek Artatlansaga	iduez leḡy z̄yzekeknek artatlansaga
35.		Ielennen alvan istennek zenth z̄ȳnenek elothe: Emlekezzel ez en garlosagomrol:	iellonnen aluan istennek zent z̄ȳnenek elotte emlekozzel meg az en ḡyarlossagomrol:
36.		Idwezleg Bodogsagus: Idwezlegh edesseges. Idwezleg Irgalmassagus: es kegelmesseges z̄yz Maria:	iduez leḡy bodogsagos iduez leḡy: edessegos: iduez leḡy irgalmassagos es kegȳelmessegos z̄yz maria:
37.		Aḡy nekem erosseget en ellensegemnek ellene N̄ylwan es t̄ytkonvaloknak ellene kon̄yorgok Neced:	aḡy <u>ennekom</u> erossegot en ellensegomnek ellene n̄yluan es titkon valoknak ellene kon̄yorgok <u>te</u> nekad
38.	Sancta Dei genitrix, Virgo gloriosa Maria, te deprecor ego, famulus tuus licet per sacram nativitatem in qua creatoris omnium prolem(?) genuisti, ut sis mihi adiutrix in omnibus angustiis meis et liberares me clementer de universis qui mihi adversantur die ac nocte. Itemque deprecor te per sanctam crucem in qua pendens filius tuus omnipotens deus te commendavit discipulo suo dicens: Ecce mater tua. Per ipsius nomen et amorem commendo tibi causam meam in hac sacra nocte pro qua invocavi te et quam in tuam sanctissimam intercessionem commendavi ac semper commendo.	O Bodogsagus: O edesseges: O kegelmesseghes: O Irgalmassagus z̄yz <u>An̄ya</u> maria Az zentseges z̄ȳleteteden kyben M̄yndennek teremtōyet germek kepeben z̄vledh Hogh leg Bwnosokon kegȳelmes ȳt es myndenoth: Es Az zenth kerestfanak <u>neuedicheret̄yerth</u> k̄yn Az M̄y vronk iesus Cristus teged el āyanla Az ho zeretho tanōytwanyanak zet Ianosnak Mondwan. Ȳme nekad An̄ya. Kerlek teghed en zenseges Azzonyom. <u>Es</u> edes zeph z̄yz: Az the zenth f̄yadnak Neuēyert m̄y <u>Vronknak Iesusnak</u> kristosnak hoḡy esedez̄yel my erettonk B̄ynesekerth <u>velennen</u> en erthem M̄yndenemo z̄yksegemnek es navolamnak Idēven: es test̄y <u>wagh</u> lelki n̄yomorossagomnak <u>zwksegeben</u> Amen	o bodogsagos o edessegos o kegȳelmessegos o irgalmassagos z̄yz maria az <u>te</u> zentczegos z̄ȳleteteden kiben mindeneknek teremtōyet ḡyermok kepben z̄yled hoḡy leḡy binosokon kegȳelmes ith es <u>mindenkoron</u> es mindenȳt es az zent kereztfanak <u>neuenek diczeretiert</u> k̄yn az mi vronk iesus cristus teghodet el āyanla az o zero to tanitw̄anyanak zent ianosnak monduan ime nekad an̄ya kerlek teged en zentczegos azzonyom edes zep z̄yz maria az te zent f̄yadnak neueiert <u>az</u> mi <u>vronk iesus</u> cristusnak hoḡy essedezzel mi erottonk binosokert: <u>ielosben</u> en erottem minden nem̄y z̄yksegomben es <u>n̄yomorussagomban</u> es test̄y <u>ah wagh</u> lelk̄y n̄yomorusagomnak <u>idēven mind</u> orokwl oroke amen

Balázs Mihály

Újabb szempontok Ecsedi Báthori István meditációinak értelmezéséhez

Bizonyos, hogy a Nagy Barna által 1972-ben körvonalazott nagy léptékű tervet még nem valósítottuk meg.¹ Nem fekszik a régi magyar irodalom kutatóinak asztalán az előadásom címében szereplő nagy úr tevékenységének teljes dokumentációja. Nem teljes még a levelezés kiadása, nem olvashatja mindenki a neki címzett könyvajánlásokat vagy legalább azok markáns részleteit, amelyekből szélesebb körben is ismertté válhatna ez az egészen kivételes mértékű, a vizsolyi bibliát és nagy számú református ifjú külföldi peregrinációját egyaránt felölelő mecenatúra. Nem jelentéktelen dolgok viszont mégiscsak megtörténtek. Megjelent a legendásan híres részleteket tartalmazó s a maga egészében is roppant izgalmas végrendelet,² ismertté vált könyvtárának egy margináliákkal teli darabja,³ többen tettek közzé általa írott, vagy környezetében született leveleket,⁴ legutóbb Vadász Veronika⁵ publikált két 1605 áprilisából valót, amelyekben Hodászi Lukács református püspök Bocskai Istvánnak számol be arról, hogy miképpen halad a megbízás, Ecsedi Báthori István megnyerésének teljesítésével. Haladásról beszél az ismert református személyiség, de türelemre is inti megbízóját, mert „az nagy fákat egy vágással nehéz elvágni, de az sok kocogtatással azért azok is meg hanyatlanak.” Oly sok régóta ismert epizód után (csak Úrként emlegették, elmennék a gyűlésbe, ha Ecsed vára eljönne velem – üzente volna meg császárnak és magyar királynak) egy újabb, a mitizálódás irányába mutató mozzanat tehát, s két továbbit pedig Vásárhelyi Gergely ismert példatárában örökített ránk. Vásárhelyinél azt olvashatjuk, hogy egyik familiáriusának az urat megtérítésre biztató látomása lett volna, mi több, megjósolta volna rövid nap bekövetkező halálát is. Mivel a szakirodalom nem emlegeti ezeket, felhívjuk a figyelmet arra,

¹ NAGY Barna, *Tervezet Ecsedi Báthori István műveinek kiadására*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, XII(1972), 109–119.

² *Ecsedi Báthory István végrendelete 1603*, bevezetéssel közreadja VADÁSZ Veronika, Szeged, 2002. (Fiatal Filológusok Füzetei–Korai Újkor 1.)

³ VADÁSZ Veronika, *Ecsedi Báthory István bibliája*, Magyar Könyvszemle,

⁴ SZABÓ András, *Monai János levele Ecsedi Báthory Istvánhoz = Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*, szerk. GALAVICS Géza–HERNER János–KESERŰ Bálint, Szeged, 1990, 257–259.(Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 10); BALÁZS Mihály, *Ecsedi Báthory István levele Báthory Andrásához = Collectanea Tiburtiana*, 253–256.; Uő, *Ecsedi Báthory István és a jezsuiták = Művelődési és irodalmi törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. BALÁZS Mihály–FONT Zsuzsa–KESERŰ Gizella–ÖTVÖS Péter, Szeged, 1997, 1–11 (Adattár 35.).

⁵ VADÁSZ Veronika, *Egy prédikátor levele Bocskaihoz 1605 tavaszán*, Aetas, 20(2005), 155–161.

hogy kötetünk egy tanulmányában nem csupán szövegük, hanem értelmezésük is olvasható.⁶

Vannak tehát eredmények, s ezek egésze az ecsedi udvarnak a késő reneszánsz magyarországi kultúrájában betöltött szerepéről Klaniczay Tibor és Keserű Bálint között lezajlott polémia szempontjából is értelmezhető.⁷ Most úgy látszik, inkább Keserű Bálintnak volt igaza, amikor kérdőjeleket tett fel az ecsedi udvart az interkonfesszionális humanizmus egyik fontos centrumának láttató elképzelés mellé. Ma már több jel mutat arra, hogy inkább a Partiumban különösen erős bástyákat kiépítő református felekezet meghatározó jelentőségű központja volt Ecsedi Báthori István környezete.

Nem történt meg ugyanakkor ennek az új elemeket is tartalmazó képnek a szembesítése Ecsedi Báthori nagy írásművészetről tanúskodó szövegeivel. Ennek persze nem kis mértékben oka az is, hogy az oláhfenesi Jósika kastélyból rendkívül rossz állapotban előkerült autográf szövegkorpusz kiadása az Adattár 8. kötetében nem jelentette a szöveg valódi közkinccsé tételét. Az esetenként mármár bizarr egyéni betűhasználatot is (persze bizonyos szempontból indokoltan) visszaadni akaró betűhív kiadás ugyanis alkalmas arra, hogy megőrizze ezt a fontos szövegelemet, ám arra teljességgel esélytelen, hogy olvasmánnyá is tegye. Sajnos oda jutottunk, hogy ez alapján már nem lehet szemináriumot tartani sem, a szöveggyűjtemények pedig vagy mellőzik, vagy a szövegkörnyezetet teljességgel lerombolóan egy-egy hatásos mondat vagy bekezdés erejéig idézik.⁸

Annak idején az Adattár kötet lektoraként a betűhív közlést persze magam is igenltem, s elfogadtam a szöveg gondozóinak, Erdei Klárának és Keveházi Katalinnak azt a javaslatát is, hogy a nyilvánvalóan összekevert lapokból álló, cím nélküli s belső címetek is nélkülvő autográf kéziratban három egységet különítsünk el: a meditációkat, egy ars orandit, továbbá egy értekezést a szentháromságról.⁹ Mivel a szöveget az említettek ellenére mégis több ízben megpróbáltam tanítani, többször újraolvastam, s ez alapján ma már az a véleményem, hogy ez a tagolás nem volt helyes. A címekben használt terminológia dolgát most teljesen mellőzve is úgy látom, hogy az ars orandi külön műként való felvétele bizonyosan hibás volt. Alaposabban megvizsgálva ugyanis kiderül, hogy ennek a szövegnek 4/5-e nem más, mint annak bizonygatása, hogy Krisztust meg persze a teljes szentháromságot is imádni kell, tehát a szöveg nagyobbik része nyugodtan lehet a szentháromságtani értekezés egy részlete, s nagyon jól meg lehet találni még a beillesztés pontjait is. Egy nagyon kicsiny, a szövegegység elején álló rész beszél tehát általában a könyörgés szükségességéről, de ennek az Aranyszájú Szent Jánost és az evangélikus Johann Brenzét egyébként

⁶ SZÉLES Ágnes, *Emlékezet és mítoszalkotás Vásárhelyi Gergely utolsó művében*

⁷ KLANICZAY Tibor, *A magyar későreneszánsz problémái (sztoicizmus és manierizmus)* = *Uő, Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, Bp, 1961; KESERŰ Bálint, *A magyar protestáns polgári későhumanizmus néhány problémája*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, VII(1966), 3–23.

⁸ Szöveggyűjtemény ...

⁹ A kötetben – *Ecsedi Báthory István meditációi*, sajtó alá rendezte ERDEI KÁRA-KEVEHÁZI Katalin, Bp.– Szeged, 1984.(Adattár 8) – ezek az 1–159, 160–168 és 169–219 közötti oldalakon olvashatók.

Szenci Molnár Albert imádságos könyvére emlékeztető módon¹⁰ felhasználó gondolatmenet nyugodtan elképzelhető lenne, persze más-más funkcióban az ily módon fennmaradó két szövegegységben is.

A javasolt átcsoportosítás tehát a szentháromságot védelmező rész terjedelmét növelné meg jelentősebben, ezért célszerűnek látszik először ennek néhány, az eddigiekben figyelmen kívül maradt sajátosságáról szólni. A művet eddig maga Erdei Klára elemezte legbehatóbban,¹¹ s helyesen állapította meg, hogy három további, az Atya, a Fiú és a Szentlélek igaz istenségét taglaló része lehetett. Az általunk javasolt átcsoportosítás a Fiú istenségével foglalkozó egységet növelné meg terjedelmileg, ám ez nem jelenti azt, hogy számottevő új mozzanattal gazdagodnánk a szorosabban vett teológiai argumentációban. Mivel a szöveg ilyen szempontú értékelését Erdei Klára programszerűen a teológusokra hagyta, botcsinálta teológusként is bizonyosan kijelenthetem, hogy e tekintetben semmi újdonságot nem jelent a hitviták világában: a hazai és külhoni református teológusok régóta használt toposzkészletével dolgozik. Nem ez a figyelemre méltó tehát a műben, hanem a megszólalás személyessége és reflektáltsága.

Az utóbbival kezdve ez azt jelenti, hogy az értekező állandóan kiüzen a szövegből olvasójának. Azt üzeni neki például, hogy az adott tételt „nagy bővön megbizonyíthatnánk... az evangéliumi szent könyvekből, de olvassa a keresztyén, es lám naponként is prédikálják.”¹² Másutt nem ezekhez, hanem a fő tudós emberekhez küldi tovább, „de az mennyire én is Isten lelke által a sok tudós népek között értekeztem,”¹³ folytatja, és leír természetesen egy értelmezési javaslatot is. Megint másutt műve egy további helyéhez utasítja az olvasót. Az Ézsaiás 48,16 értelmezésére mintegy visszatekintve azt mondja egy helyütt, hogy „ide elébb Isten segítségéből többet is írtam, s bővebben, ennek utána, mikor ezt megírtam volna. Mert itt a próféta elküldéséről írtam mint Istennek követének elküldéséről, bocsátásáról, kit az Atya, Fiú, Szent Lélek egyaránt küldött el prófétálni az babilóniai rabságból való kiszabadulásról, de én ezt bővebben és mélyebben értem, az mint ott meglátod CSB manu proria.”¹⁴ Aki látott már Ecsedi Báthori kezével írott szöveget, az tudja, hogy ezt a CSB manu propria megjegyzészárlatot megszámlalhatatlan gyakorisággal írta le bármily kezével megtisztelt papirosra vagy könyvlapra, szegény szinte mintha előre tudta volna, hogy szövegei el fognak kallódni, csak azt nem látta, hogy ez a folytonos CSB sem lesz elég a

¹⁰ A mű faksimile kiadásban is olvasható Vásárhelyi Judit alapos bevezető tanulmányával.

¹¹ ERDEI Klára, *Ecsedi Báthory István kiadatlan hitvitázó traktátusa = Eszmei és stilisztikai kérdések a régi magyar prózában*, szerk. Debrecen, 1975, 50–58. és Uő, *Eine reformierte Streitschrift gegen den Antitrinitarismus vom Ende des 16. Jahrhunderts = Der Einfluss der Unitarier auf die europäische-amerikanische Geistesgeschichte. Vorträge der Tagung zur Unitarismusforschung vom 13–14. Juni 1985 in Hamburg*, ed. Wolfgang DEPERT–Werner ERDT–Aart de GROT, Frankfurt am Main, 1990, 59–65.

¹² *Ecsedi Báthory István meditációi*, 188. (A fentiekben elmondottakból következően idézeteinket átirtn formában adjuk. Időközben értesültünk arról, hogy Vadai István a mai helyesírásnak megfelelően átirta a teljes szöveget, amely tehát alapja lehetne egy szélesebb körben használható kiadásnak.)

¹³ *Ecsedi Báthory István meditációi*, 191.

¹⁴ *I.m.*, 214.

megmenekítésükhöz. Mert hát, hogy messzebbre ne menjünk, az itt jelzett bővebb és mélyebb értelmet közlő szövegrészlet sem maradt ránk. Idézhetünk egy olyan reflexiót, amely olvasónak és szövege reménybeli szerkesztőjének egyaránt szólhat. „Nota. Jóllehet az káldeus interpres, magyarázó in singulari, egy képpen magyarázza ez locust, tudni illik rabbona, azaz annak a földnek, azaz Egyiptomnak ura etc. Ezt az olvasó keresztyénekért íráim ide, és ím cédulában is írván hattam sidoul, deákul, káldeus nyelven. Comes Stephanus de Bathor manu pria.”¹⁵ Mondanom sem kell, hogy ez a cédula aztán végképp nincs meg.

A reflexivitás megragadható abban is, hogy a beszélő újra és újra viszonyt teremt maga és ellenfele, a közelebről meg nem határozott, egyszerűen eretneknek nevezett ellenfele között, aki, mivel „baromi ésszel” gondolkodik, képtelen belátni, hogy „mely szépen mosolyognak” egymásra az igék, s milyen szépen „összbeszéllettek volt az a szent próféták szent Jánossal, s szent János is az prófétákkal”¹⁶ a szentháromság ortodox értelmezésében, „elő ballag” tehát és „istentelen orczával calumniálkodik”. Szinte minden gondolatmenet végén újabb és újabb aposztrofával látogatja meg ezt a persze folytonosan „elő járóló” alakot (Hallod-é eretnek, Hallgass rám azért... eretnek, Tekincs bele eretnek, Te eretnek ne calumniálkodyál, Tace hát talyigás, állj tovább eretnek, Látod-e te vak bolond), alkalmasint persze el is fordul tőle, mert a meggyőzését reménytelennek látván „mindazáltal az istennek lelke által egynéhány szóval szólok, kire nem téged, hanem az olvasó keresztyéneket méltozatom.”¹⁷ Mindez, már a fenti példákkal is érzékeltetni akart módon annak a hitviták világában Heltai által meghonosított beszédmódnak a mesteri alkalmazásával történik, amely gátlás nélkül nyúl a köznapi életből vett hasonlatokért és metaforákért. Ez részint a szembenálló pozíciójának meghatározását teszi rendkívül érzékletessé, s így áll elő a sötétben vakon botorkálók tábora („Te szintén ilyen vagy vak eretnek, mert kisült immár a szemed az világosságtól, és mint az vak veréb az falba nappal is megütközöl”¹⁸), meg a látóké, aki tévedhetetlenül felismerik, „mellyeket az Új testamentumban az mi Krisztusonk és az ő apostoli, evangélistái újokkal mutogattak és szemönk eleiben hárogattanak, úgy hogy az írásból mosolyogván ugyan reánk kukucsolnak.”¹⁹ De nem riad vissza attól sem, hogy teológiai összefüggésekben szólaljon meg ilyen módon. Rettenetesen felháborodik például azon, hogy a „cserép, sár edény eretnek” csak az Atyának és nem a szentháromság minden személyének tulajdonítja a világegyetem megteremtését, s indulatát a következőképpen csatornázza: „Atdál-é valamit az Istennek és vissza kérhedd? Tanítottad-é az Úrnak lelkét, mint cselekedjék? Avagy tanácsa vagy-e te vakmerő az hatalmas Istennek, hogy ilyen merészen merd az ő utait fürjezned, vadásznod, mint az fürjet a vizsla, és az nyulat az ebek vadásszák.”²⁰

¹⁵ *L.m.*, 191.

¹⁶ *L.m.*, 203.

¹⁷ *L.m.*, 197–198.

¹⁸ *L.m.*, 197.

¹⁹ *L.m.*, 210.

²⁰ *L.m.*, 198.

Ez a nyelvhasználat esetenként a megszólított radikális megváltoztatásával párosul, mert nem eretnek, hanem a szentháromság valamely személye lesz a megszólított: „Vajon, jó Jézus, Krisztus kinek vontad le valaha posztó csuháját, kit fosztottál meg uraságától, pénzétől, méltóságától, hogy így irigykednek reád. Maga bizony mindenönket te adtad, naponként is te adod, ím meg sem tudjuk csak köszönni is...”²¹ Megint másutt nem csupán távozásra szólítja fel az eretnekeket, hanem a meditációs rész leghíresebb bűnvalló fordulataira emlékeztető módon szól vétkeikről: „Eredgyetek el ti szegény vallott ebek, eretnekek, kik az szegényben ugyan úszkáltok, bugyborékoltok, és a bűnt mint a bő vizet be isszátok, elhadni eretneköl nem akarjátok.”²² A szöveget kevésbé ismerők számára éppen csak felidézem, hogy a meditációk legerősebb és leghíresebb helyein önmagáról beszélve használja az ilyen, többnyire a zsoldárok továbbmondásából keletkező képeket: „Holott az bűnt, mint bő vizet naponként beiszom...”²³ Világos, hogy ezek nyelvileg a meditációkhoz közelítik az értekezést, s a legnyilvánvalóbbá ez a nyelvi és szemléleti rokonság, már-már azonosság a Fiú istenségéről írott rész végén válik. Az eretnektől, de az olvasótól is elfordulva immár végleg a Jehova Jézus lesz a szöveg címzettje, akihez tehát bűnös és alázatos szolgaként könyörög, hogy aztán a következő vallomásos résszel fejezze be a fejezetet: „Ó én Jehovám, Ó én Jehovám, bűnös vagyok, te meccesz vélem, ha teremtettél, ez világra hoztál, feltartoztattál és vénségemig éltetted, tartottál, az te igéddel legeltetted. S ezeket Uram mi nem érdemlettem ennek előtte is, bizony sem most, sem ezután nem érdemlem. De tekintsd magadat én Jehovám, és ne hagyj el az én nyomorult időmben, ki én tied vagyok, ha megölsz is te benned bízom segítségdből. Uram az én sírásomat töröld el az én szememről szent véreddel. Amen. CSB mpria.”²⁴ Mivel az Atyáról és a szent Lélekről szóló rész befejezése nem maradt ránk, nem tudjuk megmondani, hogy a beszédhelyzetnek ez a megváltoztatása az egységek végén az értekezés egészére jellemző elv volt-e.

A tanulságokra majd dolgozatomban befejező részében szeretnék kitérni, most csak annyit mondok tehát, hogy a századvég hitvitázó irodalmában a szerző laikus voltát is hangsúlyozó s bizonyos hazai hagyományokra ugyan építő, de egészében mégis nagyon egyéni szentháromság-védő szöveg jött létre Ecsedi Báthori István tollán, amelyet a felsoroltak alapján szerzője – Erdei Klára szerint is – a terjesztés, s minden bizonnyal a kinyomtatás céljával írt meg. Erdei leírja ezt, beszél arról is, hogy az 1580-as évek derekáig jelentették az antitrinitáriusok a legnagyobb veszélyt a Partiumban élő reformátusok számára,²⁵ nem kérdezi meg azonban, hogy mit is jelent a szentháromságtagadók érveinek részletekbe menő hüvelyezése a századfordulón a Tiszahát eme nagy fontosságú centrumában. Fontos tudnunk, hogy – mint Szabó András ezt külön is hangsúlyozta²⁶ – jelenlegi ismereteink szerint nem egyszerűen arról van szó, hogy a szentháromságtagadók

²¹ *I.m.*, 171.

²² *I.m.*, 178.

²³ *I.m.*, 6.

²⁴ *I.m.*, 211.

²⁵ ERDEI, *Eine reformierte*, 62.

²⁶ A meditációk kiadását méltató recenzióban: *Itk*,

már nem fenyegették Debrecent, s hogy elmúltak azok az idők, amikor az ismert dráma fikatív világában még az is megfogalmazódhatott, hogy az egész város antitrinitárius lesz. Jóval többről beszélhetünk, azt mondhatjuk, hogy jelenlegi tudásunk szerint eddigre a Partium északi részén teljesen felszámolták az unitárius gyülekezeteket, s a református pozíciókat már az időnként feltűnő jezsuita misszionáriusok fenyegették. Emlékeztetek arra, hogy egy nem régen előkerült dokumentum szerint dolgozatunk főhőse azonnal el is távolította közülük azt, aki birtokai közelében próbálkozott meg a katolikus hit terjesztésével, azzal fenyegetve meg, hogy olyan keményen bánik vele, mint a szolnoki bég szokott ellenségeivel, s ha kell, saját kezével fojtja meg.²⁷ Ecsedi Báthory tehát nagyon gyakorlatiasan lépett fel a felekezeti konfliktusokban, s így az antitrinitáriusok elővételére aligha találunk más magyarázatot, mint hogy túl tekintett a Királyhágón, s erősen formálni igyekezett az erdélyi felekezeti viszonyokat is. Hogy ez így volt a nagy politikában, az persze jól ismert, hiszen az aprók, a reformátussá tett Báthory Anna és Báthory Gábor örökbe fogadása, s ez utóbbi fejedelemmé tétele a középiskolás tankönyvekben is szerepel. A laikus volta ellenére önmagát nyilvánvalóan felkészült teológusnak tartó Ecsedi Báthory tehát nem csupán azzal szolgálta ezt a nemes célt, hogy halála után a neki adott hatalmas birtokok által trónra segítette a rendíthetetlen reformátusnak nevelt Báthory Gábort, hanem tolla forgatásával is. Azt is mondhatjuk tehát, hogy mindenkinél több eszközzel dolgozó kezdeményezője annak a több református fejedelem alatt is megfigyelhető szívós törekvésnek, amely a partiumi anyagi, politikai és szellemi muníciót használja föl az erdélyi felekezeti viszonyok kívánatosnak tartott alakítására.²⁸

A jelenleg domináns álláspont szerint ugyanakkor itt véget is kell vetnünk annak az igyekezetnek, hogy korabeli összefüggésrendszer, kontextust rajzoljunk fel az ecsedi úr prózája köré. A részletesen argumentáltan utolsóként megszólaló Erdei Klára koncepciójában ugyanis a meditációknak nem is utolsó világirodalmi helyük van ugyan, de nincs másoknak feltáruló korabeli jelentésük, hiszen ezek egy időnként politikailag vagy teológiailag ugyan aktívkodó, valójában azonban rettenetesen válsággal küszködő ember belső életének dokumentumai, amelyeket a nagy úr részben talán e bajok kibeszélésére, de mindenképpen csak magának írt, s így nem is törekedett arra, hogy a kortársak közül bárki kézbe vegye.²⁹ Az individuum meghasonlását mintegy önmagának és Istenének kibeszélő alkotó képe jelenik meg aztán a szöveghez persze roppant érzékenyen közelítő Komlószi Tibor tollán is, aki szerint Ecsedi Báthory és Rimay egyforma művészi intenzitással próbálta kibeszélni a késő reneszánsz válsághangulatát, „ám míg az

²⁷ BALÁZS, *Ecsedi Báthory István és a jezsuiták...*

²⁸ Keserű Bálint fogalmazta meg először nagy határozottsággal, hogy e tekintetben folytonosság van Báthory Gábor és Bethlen Gábor között. Lásd: KESERŰ, *A magyar protestáns...*, Egyetemi előadásában még nyomatékosabban beszélt arról, hogy e politika kezdeményezője Ecsedi Báthory István volt.

²⁹ ERDEI Klára, *Ecsedi Báthory István meditációi és európai hátterük*, ItK, 1980, 55–69. és Uő, *Modellfejlődés Ecsedi Báthory István prózájában*, ItK, 1982, 620–626.

előbbi az individuum meghasonlásaként, addig az utóbbi részben a maga útkeresésében, de egy közösség érdekében is.”³⁰

Úgy gondolom, nagyon hatásosan lehet érvelni e felfogás ellenében, s az érvekészletben szerepelhet annak kimutatása is, hogy egyáltalán nincs merev határ a szentháromságtanát védelmező értekezés és a meditációk gyanánt elkülönített szövegrészek között, hogy az Adattár kötet első részében közölt szövegek egy része dogmatikai állításokat védelmez és fogalmaz meg, hogy például a legismertebb szentháromságtagadók, Biandrata és Dávid Ferenc szidalmazása éppen ebben a részben található, és nem ott, ahol inkább várnánk, vagyis az értekezésben. Ez bizonyosan így van az önflexióban is. Hadd emlékeztetsek csupán arra, hogy a meditációk végén ezt is olvashatjuk: „Elvégezvén pedig könyvemet, melyben az én örökös igaz vallásomat megírtam, az én Istentől meggyógyított kezemmel...”³¹ Mindenennek aprólékos bemutatásától persze most el kell tekintenünk, mint ahogy azt is csupán jelezhetjük, hogy magában az európai meditációs hagyományban sem különül el mindig ez a két tendencia, s bizonyosan termékeny lehet a nagyon alaposan feltérképezett francia mellett a németországi szövegek vizsgálata.

Úgy gondolom, az önreflexív részek rendszeres áttekintésével az is igazolható lesz, hogy a meditációk céljáról és sorsáról pontosan azokkal a fordulatokkal és szóhasználattal intézkedik, mint az egyéb írások esetében. Ezt sem tudom most bizonygatni,³² ezért csupán azt a korabeli kontextusra vonatkozó adatot említem, amely szerepel ugyan Vadász Veronika egyik közleményében, de csak egy lábjegyzetben, s nincs hangsúlyozva egészen kivételes jelentősége. Az adatot Font Zsuzsa olvasta el először, amikor az új világban első alkalommal kutattunk Marosvásárhelyen, s átlapozott egy Benkő József által összeállított jegyzéket Erdély történetére vonatkozó nyomtatott és kéziratos könyvekről. Ezen a listán a folio formátumú kéziratos kötetek között szerepel a következő: „Etsedi Bathori Istvan (judex curiae Regiae in Hungaria) nagykönyve, mellyet maga írt 1582–1605 esztendők között és tájatt maga kegyességének gyakorlására.”³³ Mivel a folio formátumú kéziratok listáján szerepel, bizonyosan nem a negyedréti formában ránk marad autográf még ép változatáról van itt tehát szó, s ez azt jelentheti, hogy Ecsedi Báthori végrendeletének kurátorai valóban gondoskodhattak szövegei összrendezéséről és a végrendeletében és sok más helyütt is igényelt korrigálásáról. Mivel a szöveg nagy könyvről beszél, talán még azt sem tarthatjuk kizártnak, hogy a meditációkat és az értekezéseket egyaránt tartalmazó kódexről lehetett szó.

A kérdés tehát szerintem immáron nem az, hogy a nyilvánosságnak szánta-e művét, s hogy voltak-e környezetében olyanok, akik megértették: ez a súlyos nagy személyiség nem csupán a politika formálásával, de nem is csupán a kiterjedt

³⁰ KOMLOVSZKI Tibor, *Rimay költészete és Ecsedi Báthory István = Hagyomány és ismeretközlés*, Salgótarján, 1988, 31.

³¹ *Ecsedi Báthory István meditációi*, 159.

³² Csak felsorolom a fontos szövegrészeket tartalmazó oldalszámokat: *Ecsedi Báthory István meditációi*, 20, 38, 51, 58, 77, 134, 147, 153, 154.

³³ Biblioteca Dokumentară Teleki și Bolyai, Țirgu Mureș Teleki 16. f. 846.

mecenatúrával akarta szolgálni a tágabb közösséggel legszívesebben teljesen egynek látott egyházát, hanem hitvédelmi irataival, s elmélyült kegyességi gyakorlatának felmutatásával is. Azt kell vizsgálnunk tehát, hogy miért esett ki mégis ez a nagy írói teljesítmény a hagyományból, miért felejtődött el teljesen, hogy aztán ritka szerencsés módon megkíméljen belőle valamennyit a tűz és az esővíz, s az oláhfenesi Jósika kastély romjai közül Tompa Imre jóvoltából felkerüljön Budapestre. A választ természetesen nem tudom, de úgy sejttem, mindazok, amiket a fentiekben Ecsedi Báthori írásművészete erényei gyanánt emlegettem, akadályai lehettek a széles körű recepciónak. Nagyon kétséges, hogy mennyire tarthatták a kinyomtatással is megtámogatandónak a református egyház vezérkarában az esetenként felkavaróan érzékletesen fogalmazó, de a laikusság bélyegét letörölhetetlenül magukon viselő hitvitázó írásokat, de bőven volt megfontolni való a meditációk esetében is. Mert igaz ugyan, hogy az egyház rendíthetetlen harcosaként beszél ezekben is („Mert írni kezdtem, hogy az keresztyének érettem könyörögnének, hogy te istenséged ki ne vegyen az eklézsiából, ne tegyen bálvány emberré...”; „Vessed kegyes szemeidet reám ó az eklézsiának istene...”³⁴), a szentíráshoz való roppant erős kötődése ellenére („Én reám ugyan reám forrjanak, buzogjanak, lelkebben, szívemben, szólásim is az szép szentírások szerént legyenek és formáltassanak uram tőled ³⁵) nagyon egyéni az a sokak által méltatott biblicizmus is, amely szinte árad ezekből a szövegből. Egyéni, mert egy-egy szöösszetétel megváltoztatásával, egy-egy metafora továbbképzeltetésével kibillentli a textust megszokott menetéből, arról aztán nem is beszélve, hogy az újabb szakirodalomban szinte kizárólagosan idézett merész, de mégis biblikus veretű képek mellett („Bűnt, bűnre hajtok, azból halmot rakok, kiket mint az bika fejemre hányok, és alatt úgy bömbölök... Élek ugy mint megsenyvedett dög, asszonyállat havi kórságos ingéhez hasonló igazságú férfi”³⁶), ott van a szövegben az éjszakai fertelmek emlegetése éppen úgy, mint az alábbihoz hasonló, s nem bibliásveretű önmeghatározás: „Bizony uram igen rossz varjút, kis eszű macskát vesztenél el ki csak szemeimet sem emelem fel ellened uram...”³⁷ Talán nem tévedek, ha azt mondom, hogy az ilyen szöveghelyekben gazdag hagyaték nem föltétlen kínálkozott a kegyességi mintaszövegek, mások által is elmondható textusok összeállításában érdekeltek megkülönböztetett figyelmébe. Tudományoskodóbban ezt úgy is mondhatjuk, hogy Ecsedi Báthori nagy könyvének sorsában az egyéni kegyesség és a felekezeti hitgyakorlás konfliktusa szinte modellszerűen rajzolódik ki.

³⁴ Ecsedi Báthory István *meditációi*, 20, 26.

³⁵ *Lm*, 135.

³⁶ *Lm* 13–14.

³⁷ Ecsedi Báthory István *meditációi*, 28.

Péntek Veronika

Devóció és magántörténelem a 16–17. század fordulójának elmélkedő irodalmában

Jelen dolgozat egy nagyobb munka része, amely Pécsi Lukács fordításos elmélkedésgyűjteménye,¹ valamint Ecsedi Báthory István meditációi² kapcsán kísérel meg 16. század végi és a 17. század eleji imádkozási és elmélkedési módokat rekonstruálni, pontosabban azt vizsgálni, hogy milyen elmélkedési módokat ajánlottak e könyvek szerkezetükben, felépítésükben. Pécsi és Ecsedi Báthory szövegei mellett a módszertani és használati különbségek érzékeltetése céljából kitekintek Szenci Molnár Albert³ és Pázmány Péter⁴ imádságos könyvére is.

Mind a négy munka, néhány kivételt nem számítva, prózai imádságokat és elmélkedéseket tartalmaz. Pécsi és Szenci Molnár könyvében találhatók azonos ágostoni szövegek, ezek azonban csupán közös forrást, nem pedig átvételt jelentenek. P. Vásárhelyi Judit azzal indokolja a két fordítás közti különbséget, hogy Szenci Molnár az ágostoni szövegek protestáns felfogás szerint lerövidített változatát találta a német mintául szolgáló imádságos könyvben.⁵ Szenci Molnár könyve IV. és V. Rendjében találhatók imádságok, amelyeket például a prédikáció előtt vagy után, az úrvacsora előtt és után, vagy gyerekkeresztelés után lehet elmondani. Pázmánynál is találunk ilyeneket. Mindkét könyv tematikus felosztása arra szolgál, hogy az adott helyzetben a könyvek használói kikereshessék az alkalomnak megfelelő imaszöveget. Azonban különbség közöttük, hogy míg Szenci Molnárnál csak néhány azonos tematikájú könyörgés követi egymást egy-egy Rendben, addig Pázmány sok esetben egy teljes részt szentel egy-egy nagyobb témakörnek.

Továbbmenve, a vizsgált művek között a Pázmányéban találhatjuk a legtöbb utasítást, megjegyzést, intést. Sokrétű, mély lelkeséget mutatnak az egyes témakörök, ám erősen irányítottan: a szerző igyekszik hosszabb időszakaszra állandósítani a hívőben a meditációs lelkületet, oly módon, hogy a megnyugvás, a megoldás, a megbékélés felé vezet a szövegein keresztül is a sokat átélte lelkeket. A

¹ PÉCSI Lukács, *Szent Agoston doctornak, elmelkedő, magan beszellő, es naponkent valo imadsági*, Nagyszombat, 1591. A hasonmás kiadást szerkeszti KÖSZEGHY Péter, a kíséret tanulmányt írta URAY Piroska, Bp., 1988.

² *Ecsedi Báthory István meditációi*, s.a.r. ERDEI Klára–KEVEHÁZI Katalin, Bp.–Szeged, 1984.

³ SZENCZI MOLNÁR Albert, *Imadsagos könyveczke, mellyben szép hálá adásoc és áhítatos könyögésec vadnac*, Heidelberg, 1621. Melléklet és faksimile szöveg: P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., 2002.

⁴ PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv (1631)*, s.a.r. SZ. BAJÁKI Rita, HARGITTAY Emil, Bp., 2001.

⁵ P. VÁSÁRHELYI, i. m., 36.

katolikus vallás szabályai szerint kívánja az őszinte és az Istenén kívül más utat nem találó lelkiséget elősegíteni.

Pécsi fordításos kompilációja és Ecsedi meditatív imádságai a 16. század végén kevésbé irányítják a befogadói magatartást. Pécsi könyvében minimálisak az instrukciók, míg Ecsedinél, még ha esetleg saját háza népe javát is akarta volna szolgálni írásaival, csak önbuzdítás formájában olvashatók utasítások. Viszont a tévesen *ars orandi* címmel ellátott írása másokat szólít fel a szüntelen imádságos életre, bizonygatja, hogy az mennyire alapvetően hozzátartozik az élethez.

Ecsedi Báthory Istvánnál a kontemplatív elemek kisebb arányban vannak jelen, míg Pécsi Lukács kompilációja bővelkedik az Istenre irányuló vágyódások kimondásában, sokszor a félelem nélküli szeretetben ragadva meg ennek útját. Ecsedi Báthory Istvánnál az Istennel való egység az élet nehézségeinek vállalni tudásában jelentkezik. Ha az imaforma segítségével akarnánk érzékeltetni a kétféle imádkozói magatartás közötti különbséget, akkor azt állíthatnánk, hogy Pécsi Lukácsnál a magasztalás a jellemzőbb, Ecsedi Báthory Istvánnál pedig a fohász (mivel jobban megmutatja, hogy az esendő embernek mennyire nehéz Isten akarát elfogadnia). Ezekben történik meg a szív Isten elé helyezése, az elcsöndesedés. Leginkább az jellemző, hogy a szív lerakásának nehéz lépése után következnek a boldog pillanatok az istenkapcsolatban. Az öröm Pécsi kompilációjában, mivel jelentős része misztikus középkori szerzőktől származik, jóval hangsúlyosabb, de Ecsedi Báthorynál is jelen van.

A kontempláció legmagasabb formáját Edgar Josef Korherr úgy határozza meg, mint tartalom nélküli elmélkedést, amelyben a befele tekintésnek, az összeszedettségnek, Isten szeretete és a vele való egyesülés megtapasztalásának elemei tömörülnek az imádság magasrendű formájába. A meditációt így jellemzi: „A meditáló ember megpróbálja fölfogni saját helyzetét, igyekszik annak mélyére látni, túlnéz a megfigyelhető dolgok határán, túl is lépi ezeket a határokat, és életét Istennek tapasztalaton túli világába vonatkoztatja.”⁶ A meditáció bizonyos értelemben keresése, fejlesztése az Istennel való kapcsolatnak, de mégsem csak az imádságos lelkület kezdete, hanem a maga építeni tudó teljes formájában célja is az imádságos életnek a kontemplációval együtt.

Friedrich Heiler megkülönbözteti a misztikus és prófétikus vallásosságot, és az ezeknek megfelelő imádkozási módokat. Mind a misztikusok, mind a prófétikusok imája a némaság felé halad, azonban fontos különbség van e csönd minőségében. A misztikusok imája általában szabad, kötetlen beszéd Istenhez, szavaikat az adott helyzetben választják meg. Az imádkozó saját belső világa felé fordul, a szavak szinte zavarják a belső egységet és nyugalmat. A misztikus imádkozó a szavak nélküli ima állapota felé tart. A prófétikusok imájában is alapvető az alkalomszerűség, az érzelmek ereje. Használhatnak állandó imádságformulákat. Az imádságot kiváltó indulat olyan erős lehet, hogy a szavak azt már szinte nem tudják kifejezni. Tehát a misztikus imádkozó az elmélyültség, a nyugalom és a kontemplatív állapot révén jut el a szótlanság, belső állapothoz. A

⁶ Edgar Josef KORHERR, *Hogyan tanítsunk imádkozni? Hogyan tanuljunk imádkozni?*, Bp., 2002, 195.

prófétikus imádkozóban viszont a hatalmas indulatok váltják ki a szavak nélküli állapotot.⁷

A két csönd milyensége alapján Pécsi kompilációja a misztikus csend gyümölcse, Ecsedi írásai pedig a profétikus csendben születhettek. Ecsedi Báthory és Pécsi kegyességi írásai, mivel nem követnek jól átlátható tagoltabb struktúrát, nyomai lehetnek e két belső állapotnak, amikor a lélek szabadon áradva (ez inkább Pécsire jellemző), illetve a lélek fájdalmát erővel és töredezetten (emez pedig inkább Ecsedinél figyelhető meg) igyekszik oldani az írás által.

Tüskés Gábor szerint a barokk egyházi irodalom általános jellemzője a műfajok átmenetisége, a stílusbeli konvenciók keveredése, az esztétikai funkció másodlagossága. Ebből azt a következtetést vonja le, hogy a tiszta műfajiság nem lehet alapvető kritérium az irodalmiság meghatározásában. „A köztes formákban a szövegszerkesztést, az uralkodó műfajt és a műfajok hierarchiáját egyaránt a tartalom és a szerzői célkitűzés határozza meg: a szerzők egy mellérendelt eszköztárból válogatnak, melyből a tartalmi célkitűzés függvényében bármit fő műfajjává emelhetnek.”⁸ Erdei Klára úgy jellemzi a meditációkat, hogy azok a szépprózával is érintkezve az olvasó érzésvilágát a vallásos célnak megfelelően alakítják, nem teológiai érvek, hanem hangulati elemek segítségével, példázatokot használnak, megindítják az önálló moralizáló képzeletet, a költői próza elemeit is alkalmazzák. Erdei a 16. századi meditáció műfaját a következőkkel jellemezte: az értelem és az érzelmek ellentétes irányú és együttes működése, a többnyire dicsőítésben feloldódó szubjektív vallomás és hitvallás jellege figyelhető meg bennük. A tartalom a személyes érzések és az egyéni áhítat megnyilvánulásaival, az egyházi tanítás feszültségével jellemezhető. Az ellentétek következtében a szerkezet és a stílus nagyon sokféle átmenetet képezhet. A verses formánál gyakoribb a próza, amely alkalmas a lelki folyamatok érzékeltetésére.⁹ Uray Piroska a meditációs stíluselemek közé sorolja a jelzőbocrokat, a párhuzamokat, ellentétek használatát, a hosszú, sokszor clausulával záródó periódusokat.¹⁰

Magántörténelem és töredelem

Mi lehetne most már az a tételmondat, amely Pécsi Lukács fordításos kompilációjának és Ecsedi Báthory István meditációinak bemutató elemzéséhez szolgál gondolati alapul? Állhatatos töredelmesség és imádságos lelkület, vagy megfordítva az összefüggést: imádságos lelkületben és töredelmességben kiemelt szerepű állhatatosság. A két szerző (fordító) szövegeiben megmutatkozó lelkiséget a „töredelmesség lelkigyakorlatának” is nevezhetjük. Ez kevésbé előíró és didaktikus, mint például a jezsuita meditációs modellek, a bemutatás mentén létrejövő struktúra viszont, amely az emberi lélekben gyakorlott, és az Istennel

⁷ Idézi BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között, Bp., 1998, 151–154.

⁸ TÜSKÉS Gábor, *A 17. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai*, Bp., 1997, 29.

⁹ Erdei Klárát idézi TÜSKÉS, i. m., 29–30.

¹⁰ URAY, i. m., 20.

való folyamatos kapcsolatoknak sokrétű összeállítása, megélhető. A töredelem a lélek rányílása az Istenre, az imádságos lelkület alapja, kísérelője és életben tartója. Beszédaktusai az Istenhez leginkább jellemző odafordulási módokat foglalják magukban. Az elmélkedéseket tartalmazó mű az Isten színe előtt vagy Istenhez szólva a különféle beszédhelyzeteknek megfelelően változatos beszédmódokat használhat.

Paul Ricoeur öt kinyilatkoztatási beszédformát különít el a Bibliában, ezek közül a bölcsességi és a himnikus beszédforma célja nem feltétlenül az, hogy ismereteket közvetítsen mások számára, mint ami általában a kinyilatkoztatás feladata.¹¹ A bölcsességi magatartás áll mögöttük, ami Karl Jaspers szerint a határhelyzetekben,¹² illetve ugyanennek megfelelően Ricoeur szavaival, a határtapasztalatokban¹³ alakul ki. A bölcsességi és himnikus beszédforma van jelen Pécsinek és Ecsedi Báthorynak a Biblia olvasásától áthatott írásaiban. A Biblia nyelve határkifejezések révén döntés elé állít, hogy segítse az első – döntő – megtérés létrejöttét az emberi életben, és hogy az egész élet során segítse az Istennel való kapcsolat fenntartását; a vallási nyelv az egész élet során átélhető határtapasztalatokat nyújtja. A bölcsességi magatartást, mely a bölcsességi és himnikus nyelv háttérében jelen van, a következőképpen lehet jellemezni: a bölcsességi magatartás az emberi létnek létrejövő alapállapota valamilyen nehéz élethelyzetben, ha az egyén felül tud emelkedni önmagán, és el tudja fogadni Isten akarataként a sorsát. Olyan istentapasztalat következménye tud lenni, mely az egész emberi életet meghatározóan átalakította.¹⁴

Az Isten megismerésének, keresésének bizonyossággal teljes tudata jellemzi mind Pécsi, mind Ecsedi Báthory szövegeit. Az Istenre való meghatározó rátalálás nagyban befolyásolhatja, milyen elmélkedések alakulhatnak ki és fogalmazódhatnak meg egy emberben. A fejlődő imaéletet végigkísérik az imádkozás, az elmélkedés különböző megvalósulási módjai, csakhogy valamelyik közülük a tudatos, töredelemmel teli életben meghatározóvá válhat. Ugyanakkor az emberi élet történései – különösen a nehéz, állhatatosságot és kitartást kívánó helyzetek – az imaéletnek más-más jellemzőit emelhetik ki. Ismerős helyzet: a lélek, Istent már majdnem elveszítve, az isteni misztériumot egy, az addigiaknál sokkalta mélyebb szinten tapasztalja, éli át. Az egyik lélek talán a határhelyzettudatát, a másik az örömet erősíti fel jobban, amellet éli meg inkább élete Istentől való áthatottságát. Esetünkben Pécsi Lukácsnál az elmélkedések gyakorta kontemplatív jellege révén hangsúlyos a szemlélődve, magasztosan örülni tudó magatartás, míg Ecsedi Báthory Istvánnál inkább a „nehéz” határhelyzet folyamatosága van jelen.

Erdei Klára Ecsedi Báthory István meditációiban a magyar én-irodalom történetének egy fontos kezdeti lépését látja.¹⁵ Pécsi Lukács könyve is, túl azon, hogy minden emberi mélységet feltárva az egészséges és egész lelket betöltő

¹¹ Paul RICOEUR, *Bibliai hermeneutika*, Bp., 1995, 22–31.

¹² Karl JASPERS, *Bevezetés a filozófiába*, Bp., 1996, 57.

¹³ RICOEUR i. m., 126–144.

¹⁴ RICOEUR, i. m., 22–31.

¹⁵ ERDEI, i. m., 626.

kegyességi életet kívánta előmozdítani az olvasókban, az egyéni vallási élet gyakorlásán át elősegítette az önértelmezést, azt, hogy az olvasó átgondolja saját helyzetét: életét a hit szemszögéből vizsgálhassa. Tehát az egyes olvasókban is lejátszódhatott a kegyességi szövegekkel azonosulva az, amit Ecsedi Báthory személyes meditációi mutattak. Pécsi fordításos gyűjteményének középkori szerzők által rögzített tapasztalatai, lelki folyamatai eszközzé váltak mások kegyességi életének gyakorlásához. A fordításos kompiláció egykori írói elméletekben mélyen megélt lelkiséget jelenít meg. És mivel Isten szája elé emelték szívüket, arra is vágyódtak, hogy e folyamatok során vagy révén megnyugodhassanak teremőjükben. Ebben a helyzetben élettörténeiket konkrétumok megemlézése nélkül is odavihették Isten elé. Így szövegeik, életrajzi adatokra csak nagyon minimálisan utalva, bármely későbbi olvasó számára őszintén megélhető lelkiségi szöveggé váltak olvashatók (pl. a Johannes Fiscammienis fécampsi apát által írt Meditationesben egy helyen ez szerepel: „az szerzetesekben beüvenem soc tilalmas dolgot chelektem”).¹⁶ Mint Pécsi Lukács, a korabeli olvasók is úgy fordulhattak a tisztelt egyháztanító szövegeinek vélt gyűjteménye felé, mint egyetemest megragadó, nagyra becsült egyéni tapasztalatokat rögzítő könyvhöz. Ecsedi Báthory István is, amint Erdei Klára írja, a megfogalmazott életrajzi és történelmi események révén fokozatosan a személyesebb elmélkedés, meditáció hangját találta meg. Pécsi Lukács könyvének szabad kezelési lehetősége engedhette az olvasókban az olvasottakat az egyéni élettörténekekhez hozzáidomítani. Az elmélkedésben levő tartalmakat életük történései tehették hitelessé. (Az ágostoni szövegeket, a bennük lévő folyamatokat elemezve nem Augustinus lelkiségét érdekes figyelni, hanem azt, hogy a korabeli olvasókat tekintve milyen lelki folyamatokat tudtak képviselni, közvetíteni, tudatosítani, alakítani.)

A bevallott nyomorúság beszédmódjai

Nézzünk egy példát: Pécsinél Az embernek nyomorúságáról, es gyarloságáról¹⁷ című elmélkedésgyűjtemény az Istenhez szólás hangnemének folyamatos változása jellemzi. Többszörös antitezis alkalmazásával utal az Isten és a maga létfrendi különbségére, majd ezekkel a mondatokkal folytatja: „mit beszéljek többet”; „Azért én teremőm mit szóljak és beszéljek?” Mintegy a halál széléről szól a sokat hánykolódott ember hangján, hangoztatva, hogy ő Isten teremtménye, aki el van veszve, majd eljut oda, hogy Jézust őerte való szenvedésére is emlékezteti. Ezután azzal, hogy újra és újra kijelenti: Isten az ő teremője, hangja a bizalom kifejezésévé lesz: Isten nem lehet kegyetlen, ha már létrehozta. Majd újabb ellentét következik: az ember semmi és gyarló, Isten pedig, aki az élet teljessége, nem fordulhat el könyörtelenül a maga dicsőségében. Azután bocsánatkérés következik a túlzott merészségre hivatkozva, valamint arra, hogy egyre kevésbé tudja higgadt béketűréssel kifejezni nyomorúságát, szenvedését. Majd újabb váltást olvashatunk: annak bevallását, hogy látja Isten előtt a maga

¹⁶ PÉCSI, i. m., 69–70.

¹⁷ PÉCSI, i. m., 82–85.

nyomorúságát és Isten irgalmának mértékét, és szégyelli korábbi perlekedő hangnemét, megborzasd önnön nyomorúságától. „Imhol elvesztem, teremtett állatod vagyok, im meghalok, te alkotmányod vagyok, im semmivé leszek: tüled formáltattam, szent kezeid teremtettek engemet, és ábráztattak azok a kezek, melyek szegekkel fölfüggesztettek én érettem, uram kezeidnek alkotmányát, ne vesd el szemeid elől, tekencs meg kezeidben való mély sebeidet könyörgök [...] szent tenyereiden fölirtál engemet, olvasd az írást [...] teremptő vagy, vidámecs meg engemet: Alkotmányod im hozzád kiáltok, élet vagy, elevenets meg engem [...] Légy engedelmes, és bocsáss meg uram énnekem, mert semmik az én napim [...] bocsásd meg uram, hogy hozzád szólok, bocsásd meg szolgádnac, ki ilyen urnak merészszel szólni, de az szükség törvény alá nem vettett, az fájdalom keszeret, hogy szólljak, az nyomorúság, melyet szenvedek erőltet, hogy kiáltcsak [...] Élő élet, terescsd meg az halottat: mi vagyok én, ki veled szólok? Iaj uram nekem, engedj uram nekem, megrothat dög vagyok, férgek eledele, bűdös edény, tűznek keszetett étke. Mi vagyok én, ki veled szólok. Iaj Uram énnekem bocsáss meg Uram” (Fontos, hogy ezt a maga egyszerűségében ki tudja mondani). „Iaj szegény fejem mi vagyok én? Iaj mivé leendő? Ganajnak edénye rothadásnak csigabigája [...] vak, szegény, meztelen, sok szükség alá vettetett belső, kilső dolgaimat, jüvetelemet és ki menetelemet szegény, és halandó ember nem tudván, kinek napi, mint az árnyék el megyen, kinek élete, mint az változó holdnak árnyéka elenyészik, mint az fáknak bimbói között nevededő virág, kinyíl és megszárad, most virágoz és mindjárt megsz.”¹⁸ Önmaga nyomorúsága után, a középkori lelkiségi irodalom közhelyeinek felhasználásával, az élet könnyörtelen előrehaladását és változását mutatja meg: „im nem régen látok vala, mert megbetegettem: most élek, ezentúl meghalok, im boldognak láttatom, de mindenkor szegény, most mevetek, majd sirnia fogok. És így mindenek álhatatlan változás alá vettettek, hogy egyedül tökéletességben meg ne maradjon.” Leírja, hogy a sok nyomorúsággal teli élet milyen fájdalmas módon tud véget érni. Itt már kész Istenre kinyílni, de hangját még a szomorúság határozza meg. Így érthetővé válik, miért szolt számonkérő hangnemben az Istenhez, és az is, hogy a nyomorult ember miért fordul mégis az Istenhez: „halál következik, ki naponként ezer módon nyomorult embereket véletlenül kiviszi, ezt hidegleléssel megöli, amazt fájdalmokkal lenyomja, imezt éhel megemészti, más nyomorultat sanyargással megepeszt... némellyet nagy hertelen való rémuléssel életétül meg foszt” (uo.) Újabb közkeletű toposzt használva kijelenti, hogy bár biztos a halál, de hogy mikor jön el, azt nem tudni. Majd vallomással folytatja: „Kiáltok uram, míg ki nem múlok, talám ki nem múlok, hanem benned megmaradok. Megmondom azért, meg beszéllem nyomorúságomat, megvallom és nem szégyenlem, kellettlen voltomat előtted.” A sokat látott és szenvedett ember csendes és hálaadó hangján, fohászokodva szól végül. Az általános érvényű kijelentések személyesre váltanak: „segécs engem én erősségem, ki által föl emeltetem [...] Jöj hozzám világosság, mely által látok, jelenj meg dicsőség, kibül örvendezzek, nyilatkozzál meg élet, melyben éljek, én uram Istenem.”¹⁹

¹⁸ PÉCSI, i.m., 84–85.

¹⁹ PÉCSI, i. m., 85–86.

Láthatjuk: Pécsi általános kijelentésektől jut el a személyes hangnem alkalmazásához, a könyv didaktikus(abb) jellegének megfelelően. Ecsedi Báthory István elmélkedésszakaszára ennek éppen a fordítottja igaz. A kiemelt, konkrét helyzettől függő szólás feszültségéhez jól társul a dramatikusabb megszólalási mód. A nyomatékos, élszót követő felkiáltásra emlékeztet ez a mondat: „Te benned, te benned, te benned, uralom csak egyedül remélek és bízom, Uram, Uram, Uram, segíts meg engemet.”²⁰ A jelen szükséghelyzete által kiváltott felfokozott töredelmeskedést fejezik ki az alábbi mondatok: „Mindazonáltal mégis kérlek, én Istenem, meg se bántassál esedezésemmel, most szorultam ismeg, Uram, reád, holott egy szempillantásba sem lehettem nálad nélkül, nem is akarok, Uram, lenni [...] Kérlek, Uram, igenis kérlek, kiáltok tehozzád, ne késsél immár, Uram, segélj meg: ne uralkodjék énrajtam semmi hamisság, és ne országoljon az én halandó testemben az bűn.”²¹

Ecsedi Báthory István a meditációk harmadik caputjában visszaemlékezik múltjára, Isten előtt tudatosan számot vet életével, tanúságot tesz arról, hogy Isten végigkísérte életét. Ez jelzi, hogy nem a hallgató Isten figyelmét kívánja felkelteni. Tisztában van Isten figyelmével, de életét tudatos bűnbánattal, elmélkedés formájában le kell tennie Isten elé. Ezzel megindítja a tényleges áldozatvállalást életében: „Választott fiad lévén, magamat megrútítottam sokképpen: és az sárban feküdtem szabad akaratom szerint, mint az tékozló fiú.”²² Egy pillanatnyi elcsöndesedés, megállás és hálaadó csodálkozás fejeződik ki ebben a mondatban. De csak egy pillanattal tart a kontemplatív mozzanat, hiszen így folytatódik a meditáció: “Hívásod előtt elrejtetem, kegyes intésid előtt fileimet bedugtam: Megunalmaztam felségedtől, TE pedig én HÍV Istenem, minek előtte felkiáltottam volna, bűneimet megbocsáttad, megszabadítottál. Megmentettél nyavalyáimból, és szeretted engemet.”²³ A bűnbánat konkrét és explicit megnyilvánulási formája a mellverésre emlékeztető szóisméltés. A rövid szóisméltést Ecsedi Báthory István négyszer alkalmazza egy hosszabb szakaszon keresztül a bűnbánati elmélkedésében, s így a rövid szóisméltésekkel hosszasan fenntartja a bűnbánati cselekvést. „Semmit felségednek nem tulajdonítottam, haragodat noha tudtam, de ismeg hamar elfelejtettem. Semmi jóvairól illendőképpen hálákat nem adtam, segítségre [...]nem híttalak mint kegyelmes Uramat, édes Atyámat.

[...]Felebarátimmal egyenetlenül éltem, atyámfiaival szeretet nélkül voltam, és minden parancsolatid ellen, Uram, vétkeztem.”²⁴ Megfogalmazza, hogy bűneit nem tudja pontosan mind elősorolni, ugyanakkor az egész caput valamiképpen az összes bűn lerakására szolgál: „Ha rend szerint vétkeimet számlálni kezdeném is? én bizony nem tudom, de te, én Istenem, szívemet, lelkemet és vesémnek rejtekét is jól látod s tudod:

²⁰ ECSEDI BÁTHORY, i. m., 26.

²¹ ECSEDI BÁTHORY, i. m., 27.

²² ECSEDI BÁTHORY, i. m., 9.

²³ ECSEDI BÁTHORY, i. m., 10.

²⁴ ECSEDI BÁTHORY, i. m., 11–12.

Naponként való vétkeimet te, Uram, jól látod, az eltitkoltakat jól ismered egyedől, Uram,

És az mely bűnöket bűnnek sem tartottam, avagy nem is tartok gyakorta, azokat is te tudod, én Uram s én Istenem.”²⁵

A bűnbánat tartása közben fokozatosan kiszorult az Isten életet végigkísérő jelenlétének hangsúlyozása. A sorozatos penitenciatartás az emberi gyarlóság bénító érzését is előhívja, kérdésessé válik, hogy a bűnös ember hogyan is szólhat Istenhez. Az Istenhez fordulás súlyos akadályai közé tartozik ez a fordulat a szövegben, miközben Isten jelenlétében indult meg a penitencia megtartása: „Nem szégyenled-é az felségest Atyádnak mondanod, nem szégyenled-é előtte megállanod s mondanod: Atyám, Atyám?”²⁶ Végül jelzi, hogy zárja a penitenciatartást, és teljesen Istenre bízva sorsát. A kezdő hangütés a tudatos penitenciatartásé volt: „Caput Tercium, ki ez is, én szegény poenitencia tartásomnak éneke”,²⁷ melynek megtartása után reményteli Istenhez fordulással zárul a fejezet.

A bűn és bűnbánat témaköréhez szorosan kapcsolódik a szenvedése, ezért figyeljük meg ennek jelenlétét is a két vizsgált műben. A szenvedéshez való hozzáállásban különbségeket lehet látni Pécsi könyve és Ecsedi Báthory írásai között. Pécsi Az Christusert, ez vilagi nyaualiakat kiunnunc kel²⁸ című elmélkedésegységének beszélője megszólítja önmagát, és ahogy elgondolkodva előadja a szenvedések bátor vállalását, a befogadók számára is meggyőzővé válik a szöveg. A középkori Krisztus-követés egy jellemző felfogását hozza az elmélkedés. De Ecsedi Báthory István és Pécsi Lukács műveinek más szövegrészletei azt üzenik, hogy pusztán a szenvedéssel nem jutnak közelebb Istenhez, hanem Isten irgalmát kérve, kegyelmét elfogadva kell jól élni a szenvedések közepette is. A gondviselésbe vetett bizalomnak kell reményt adnia a nehézségek között. Ecsedi Báthorynál nem történik meg a szenvedések ilyen nyílt és kért vállalása.

Más oldalról úgy lehet közelíteni ehhez a kérdéshez, hogy mennyire „örömmel”, illetve a gondviselésre hagyatkozva kell helytállni a szenvedésben, hogy az Istenhez fordulás során mit jelent a bűnbánat. Az Ecsedi Báthory István meditációit végigkísérő bűnbánati motívum nem a szenvedés vállalását jelenti pusztán, hanem inkább a szenvedés elviselését könnyíti. Pécsi kompilációjában az Ecsedi Báthoryéval egyező bűnbánatgyakorlás mellett az Istennel egyesülni kívánó misztikus szeretetélmény magyarázza a fent említett elmélkedésegységnek a kérdéshez való hozzáállását: „hogy az Christusnak dicsőségét megláthatnánk, és szenti közé számláltathatnánk, nemde méltó volna-e mindent szenvednünk az mi szomorú, hogy ennyi iót elvehetnénk [...] ólalkodjanak azért az ördögök, készítsék szokott késérteteket, törjék az testet minden böjtök, szorétsák az testet az ruházatok, munkák nehezcsék [...] kiálcon imez, nyughatatlankodjék amaz, vagy imez, az hideg görbécsen meg, lelki esmeretem dörgölödjék, az hőség

²⁵ ECSEDI BÁTHORY, i. m., 12.

²⁶ ECSEDI BÁTHORY, i. m., 14.

²⁷ ECSEDI BÁTHORY, i. m., 9.

²⁸ PÉCSI, i. m., 161v–162r.

égyesen, fejem fájjon [...] éppen mind beteg legyek, az fájdalomban folyjon el az én életem [...] az rothadás menjen be tetemimbe.”²⁹

Ecsedi Báthory István ezzel szemben a fentebb említettekhez hasonló súlyos gyötrelmek eltávoztatását kéri: „Oltalmaz meg annál nagyobb nyomorúságoktól is. Hertelen haláltól, döghaláltól, mirigy haláltól, mennyitő kövektől, külső-belső kelevényektől, minden szörnyőségektől, csodául például lételtől, üdőknek szörnyőségítő. Büntől, ördögtől, ördögnek tagjaitól, és Uram haragjától, sok sógó-hógó gonoszakaróimtól.”³⁰ Másutt súlyos betegsége okán így ír: „Hogy ennek utána is oltalmaz meg attól az nagy nyavalyától mind éltembe, holtomba. Azaz, hogy éltembe se nyomorogjak abban emberek szemei előtt.”³¹ A Pécsi-féle elmélkedés beszélője nem bűnössége tudata miatt kívánja a szenvedést, hanem inkább Jézus áldozatába kíván bekapcsolódni, teljesen lemondva önmagáról. Ecsedi Báthory is ebben az állapotban részt vállalva tudja a szenvedést elfogadni. A bűnökért való esetleges szenvedés ebben az állapotban formálódik át másfajta megszólalási móddá, a fájdalom nehézségét átalakítva.

Pécsi munkájának Az embernek nyomorusagarul es Istenec io tetemenyiről című elmélkedésegysége³² egy látszólag már révbbe jutott ember tekintetét követi végig az elmélkedésen. Azonban a visszaemlékezés folyamata közben változás történik: a lélek még nem tudott teljes őszinteséggel szól önmaga felől. Az elmélkedésegység bevezető része egy magasztaló, filozófiai módon leíró elmélkedés Isten világosságáról: „oly világ, mely fölött semi vakság nem ködösködik, semmi halyag meg nem tompít.”³³ Majd így lép be a szóló könyörgése: „Ne távozzál el tőlem, hogy ne nevedjenek tudatlanságimnak árnyéki, és meg szaporodjanak számtalan vétkeim.”³⁴ Visszaemlékezés közben hangsúlyozza, hogy Isten jóságát másképp kell felhasználni. Mert minden jót, amit Isten adott, el is vette tőle. Sokfelé fordult figyelme, sok tétova, megterhelő gond tevődött rá javai miatt, de egyik sem adott igazi nyugalmat, mint ahogy megtért állapotában Isten ad neki: „hogy nyomorúságomat valljam előtted, holott jóvoltodnak egyességétől, minden jóknak kútfejétül ez idő szerént való tettető jóknak sokféle létele miatt elesvén testi érzékenségem által ugyan megoszlattattam es az egytől sok résszé szakattam midőn bőségem, nyughatatlan munka alá vetett szükségem meg sokasodván, holott külömb külömb féle dolgokat követtem, de teljességet egyiktül sem vehettem.”³⁵ Azt is elmondja, hogy bár ismerte a legfőbb jót, mégis elfordult tőle, a sok teher látszólagos szép célokkal kecsgetett: „Ez világ kiált, im el fogyok, te penig Uram ellenkezel, azt mondván, im meg könnyebbetlek, mégis gonosságimnak hailadozása inkább követi az meg fogyatkoztatót, hogy sem a teljesetöt.”³⁶ A hitvallás és a könyörgés céljával történt meg a visszaemlékezés, amely azonban egy fokon az alázatos, bűnbánó ámulat

²⁹ PÉCSI, i. m., 161v.

³⁰ ECSEDI BÁTHORY, i. m., 7.

³¹ ECSEDI BÁTHORY, i. m., 21.

³² PÉCSI, i. m., 99–102.

³³ PÉCSI, i. m., 100.

³⁴ PÉCSI, i. m., 100.

³⁵ PÉCSI, i. m., 101.

³⁶ PÉCSI, i. m., 101.

hangját is felveszi, mert önmaga előtt is döbbenettel csodálkozik rá Isten jótéteményeire. S végül már állhatatosan magasztalja azzal, hogy elősorolja Isten rajta megmutatkozó gondviselését. Az az állapot érzékelhető ebben a szövegben, amelyben az ember, bár látja, hiszi és vallja a jót, szeretne vele élni, de még erős az életét korábban kitöltő dolgok hatása. A szöveg második felében levő tiszteletteljes vallomássor viszont (amely olyan, mintha Isten kegyelme segítené a folyammá váló szólást, amely ugyanakkor határozott és elkülönült állításokat is tartalmaz) már érzékelteti, hogy Isten lelke működik közre a szólásban, nemcsak azzal a céllal, hogy kegyelmével segítse a szólást, hanem maga a szóló váljék meggyőzőtté.

Ecse di Báthory István hatvanharmadik caputja kétszeresen is átmenetet képez. Egyrészt a mély bűnbánatban a kegyelemre megnyíltan fogalmazódik itt meg a töredelmesség; másrészt állhatatosan szereti Istent, megnyílv a felszabadítva elfogadó, a kegyelmet teljesen tartalmazó állhatatosság felé. Töredelmességében kéri a megfelelő, egész életre szóló töredelmet: „...sóhajtok, és könnyes szemmel kesergek; És adjad is, Uram, Szent Lelked által teljes életembe az igaz penitenciára való erőt, hogy sirathassam bolondságimat, esztelenségimről megtérhessek teáltalad, tehozzád.[...] Ne engedj, Uram, semmit képmutatásból, sem felfuakodásból, sem magam szeretetéből cselekednem.”³⁷ Istenhez bizalommal fordul sok botlásai között is: „És holott, Uram, utamban botlottam, és naponként számtalan ezerszer botlom, sőt sokszor el is esem, ne essem, kérlek, kérlek, romlásomra: hanem az te szegény szolgád tetőled kézenfogva megtartassék.” Megemlékezik múltjáról, arról, hogy hogyan viszonyult Istenhez: „Bolond és balgatag ifjú voltam, és az halálnak gyümölcsét teremtettem, holott felségednek kellett volna virágoznom, leveleznem és gyümölcsözniem szent áldozattal.”³⁸ Mindennek ellenére hisz: „Ezek, Uram, az én nyavalyásságos esetim, kik miá igen megromlottam, nyavalyásoltam: mindazáltal hiszek, Uram, tebenned végnélkül, mely én vétkeimről, kikkel bántottalak sokképen, és bántalak holtomig is, mint gyarló ember, soha róla, Uram, meg nem emlékezzél!”³⁹ A megváltásnak köszönhetően olyan hatalmas irgalomban részesült az ember, hogy bármely helyzetben csak az Istenben lehet a legerősebb az élete: „de nagyon nekem is egy Jehova Jézus Krisztusom, ki énvelem örökké megmaradó, hív Istenem, Uram, ezben bízom, ha ellenségim lábomnál fogva vonosznak, ide s tova hurcolnak is.”⁴⁰ Végül kegyelemben bízó, állhatatos fohászokodásokat fogalmaz meg: „Mondjad ezt, Uram, énnekem, mind az én szegény, megkeseredett árváimmal egyetemben kelj fel, s ne féj, az te hited idvözített.”⁴¹ Ahogy Jézus szavait elmondja maga és hozzátartozói felett, mintha egy áldás hangoznék el önmagukra vonatkoztatva. Mert a mondatban levő egyszerű és eltagolt szavaknak ereje van. Ha csak az elmében vannak jelen, akkor is úgy szólnak, mintha élő, hangos szóval mondanák el. Lezárt bizonyosságot

³⁷ ECSEDI BÁTHORY, i. m.,100-101.

³⁸ ECSEDI BÁTHORY, i. m.,100.

³⁹ ECSEDI BÁTHORY, i. m.,100.

⁴⁰ ECSEDI BÁTHORY, i. m.,101.

⁴¹ ECSEDI BÁTHORY, i. m.,102.

hordoznak. Általuk megtörténik a teljes lélekletétel Isten elé. Ezek után hangzik el a hálaadás lehetősége, az élet kis munkáinak felajánlása: „Hogy minden hozzám tartozókkal, házamnépivel egyetemben teneked örökkévaló hálákat adhassak.”⁴²

Mind Pécsi Lukács, mind Ecsedi Báthory István művében található egy-egy olyan elmélkedésszakasz, amely a 22., illetve a 71. zsoltáron is alapulhat. Mindkettőben a jelen nehézségeiben emlékezik meg arról a beszélő, hogy Isten eddig végigkísérte életét, és szeretné, ha életében végig mellette lenne. Az ágostoni Soliloquiában így hangzik ez a szakasz: „én reménségem voltál, anyámnak említettül fogva, elől vévén engemet, utaimat igazgatván, melyeken járnék hogy dicsőségednek házához jutnék minek előtte anyámnak méhébe formálnál, esmertél engemet, minek előtte születtetném, valami neked tetszett, mind az rendelted felőlem, eltitkolt végezesidben”⁴³ Ecsedi Báthorynál pedig a következők az összehasonlításba bevonható sorok: „Ki az én atyámat építéd, és az én szegény anyámat, te szegény szolgálóleányodat szólítád, mikoron még én nem élnék, és nem volnék. Ki parancsolád, és ottan fogantatám, mondád, s ottan születém, akarád, és legottan közönséges igét vők, gondom viseléd, míg teneked úgy látszék, ingyenvaló irgalmasságodból neked így tetszék, Uram Isten. Feltartottál, felneveltél, dajkálódád, mint tefiaddal, kit születésemtől fogva sok nyavalyákon haboztattál. Sok nyomorúságos kínaimban velem voltál, velem együtt túrtél, sanyarúságimban megszárván.”⁴⁴

Zárszó: a szerénység és védtelenség nyelvi jelei az önértelmezésben

Pécsi Lukács Kutassy János pécsi püspöknek ajánlotta a kompilációt, és egyben oltalmát is kérte fordítása érdekében az irigyek ellen.⁴⁵ Hasonlóan Ecsedi Báthory István is szerényen értékelve fohászokodó és meditatív írásait, imádságait, kér minden keresztényt, hogy meg ne rágalmazzák azért, amit írt, hiszen azt is csak Isten kegyelméből tehette.⁴⁶ (Tehát már azért sem lehetnek elítélendőek.) Az újbóli átírások elsősorban nem egy kiformált vallásos irodalmi mű létrejöttét szolgálhatták, hanem, ahogyan Erdei Klára megfogalmazta, Ecsedi Báthory István esetében egy életművön belül történt meg a továbbhaladás egy meditációs vonalon, ahogy Ecsedi Báthory István élete felén át gyakorolta, folytatta és fejlesztette Istennel való kapcsolatát az íráson, az írás gyakorlásán keresztül.⁴⁷ Az írás gyakorlatával összefüggő megformáltság, szókapcsolatok, mondatok, gondolatok leírása, megalkotása, a folyamatos Isten szerint élés vágya oda vezethettek, mintha a dolgok megfogalmazásukkal meg is valósultak volna a leírás jelenében, elősegítve az írás nélküli állapotok Istenbe emelését. Pécsi nyíltan leírja, hogy mások üdvét szolgáló fordítását önmaga üdvösségéért is cselekedte, az

⁴² ECSEDI BÁTHORY, i. m., 102.

⁴³ PÉCSI, i. m., 121v.

⁴⁴ ECSEDI BÁTHORY, i. m., 87.

⁴⁵ PÉCSI, i. m., 1. számozatlan

⁴⁶ ECSEDI BÁTHORY, i. m., 157–158.

⁴⁷ ERDEI, i. m., 623–625.

Istent kívánta szolgálni azzal, hogy másokat feléje kívánt segíteni. Önmagát, és minthogy mások használatára szánta fordítását, olvasóit is Isten kezébe ajánlja. Másokért és önmagáért való kegyességi tettként lehet a fordítást értékelni. Az olvasóktól úgy kér „köszönetet”, hogy amikor majd itt hagyja ezt a világot, könyörögjenek lelkéért, és úgy zárja ajánlását, hogy ő is másokat Isten kezébe ajánl. Pécsi olvasóit ajánlja Istennek, Ecsedi Báthory István hozzátartozóit, hazáját, az egész keresztény egyházat. Mivel Pécsi csupán az ajánlásban szólal meg önállóan, a magyarság korabeli nehéz helyzetét itt hozza elő, okként a könyörgés szükségességére. Pécsi Lukács és Ecsedi Báthory István az imádkozás szükségességével foglalkozó írásában egyaránt alapvetőnek tartja a szüntelen imádságos lelkületre való törekvést. Az imádságos lelkület kimondatlanul is az elmélkedésre, a meditációra utal, mert az egész embert betöltő állhatatos lelkület sokkal összetettebb, mint egy zárt, rövid ima.

Pesti Brigitta

Medgyesi Pál műveinek hatástörténeti vizsgálata

„Által olvasván ezt a lelki tüzzel teljes prédikációt, igen megfacsarta szívemet! Oh, vajha Praxiss volna szegény Nemzetünknek.”¹

Előadásomban a kegyességi irodalom hazai elterjedését, olvasási kultúráját, a társadalom egyes csoportjaira kifejtett hatását Medgyesi Pál műveinek segítségével vizsgálom. A református prédikátor-író életműve meghatározó része a 17. századi protestáns egyházi irodalomnak, angoltól fordított munkája, a Praxis pietatis a korszak egyik legismertebb kiadványa volt. Azt, hogy korabeli olvasói is fontosnak tartották műveit, jól jelzi, hogy számos könyvtulajdonos hagyta névjegyét Medgyesi könyveiben. Ezen bejegyzések vizsgálata nemcsak Medgyesi munkáihoz nyújthat újszerű közelítést, hanem közvetve a puritán hitéleti reform hazai fogadtatására is rávilágíthat.

„Ha igaz bizodalomra vagy-é lelked idvessége felől és bátorságos s egyenes úton akarsz az ég felé menni, tégy szert mindjárt... a kegyes életnek olajára és öntsed bé azt magaviselésednek lámpásába.”²

A puritanizmus 17. század közepére beért folyamatának, amelynek célja tulajdonképpen a reformátorok által majd száz évvel korábban meghirdetett egyéni megtérés és a naponként megújuló személyes hitélet megvalósítása, azaz a pietas praxisa, legnagyobb hatású képviselője Lewis Bayly, akinek Practice of Piety című munkája a Biblia mellett a 17. század legnépszerűbb angol protestáns könyve volt. 1611-ben jelent meg először, majd a szó legszorosabb értelmében véve kegyességi népkönyvvé vált: 1735-ig 59 kiadásban látott napvilágot. Modern számítások szerint a 17. században csak Angliában 1,6 millió példányban jelent meg.³

A praxis pietatis egyes részletei magyar nyelven először 1632-ben jelentek meg Medgyesi fordításában a Scala coeli című kötetben.⁴ A fordítás elkészítésére, illetve kiadására Medgyesit a Praxis Ajánló levele szerint Szenci Molnár Albert biztatta, aki angliai tanulmányútja alkalmával ismerkedett meg Bayly munkájával: „... nem sok idő múlva, halála előtt, csakhamar, mostani Püspök Uramat levele által találta meg, hogy az egész könyvnek fordítására engem ő kegyelme kényszerítene...”⁵ A teljes magyar nyelvű kiadás először 1636-ban jelent meg

¹ Szinyei Pál kézírása a *Rohogó tűz* című mű egyik példányában, Sárospatak, O. 935, p. 39.

² MEDGYESI Pál, *Praxis Pietatis*, Debrecen, 1636, 136.

³ Patrick COLLINSON, Arnold HUNT, Alexandra WALSHAM, *Religious publishing in England 1557–1640 = The Cambridge history of Book in Britain*, ed. John BARNARD, D. F. McKENZIE, IV, Cambridge, 2002, 42.

⁴ Debrecen, 1632.

⁵ MEDGYESI Pál, *Praxis Pietatis*, Debrecen, 1636, 14.

Debrecenben, majd a 17. század folyamán még további hat alkalommal adták ki.⁶ A mű magyarországi történetének utolsó állomása Drégelypalánki János Praxis pietatis contracta címen megjelent kiadványa, amely a Praxis átdolgozott, rövidített kiadását közli, a forrás megnevezése nélkül.⁷

A Praxis Pietatis, illetve tágabb értelemben véve a puritanizmus magyarországi hatástörténetével kapcsolatban nagyon kevés adat áll rendelkezésre. A puritán szerző műveinek elterjedtségét a kiadások számánál jóval informatívabb módon jelezheti a posszessori bejegyzések vizsgálata. A tulajdonosok azonosításával rálátás nyílik az olvasóközönség összetételére, műveltségére; a művekhez csatolt, velük egybekötött vagy épp beléjük jegyzetelt írások által pedig betekintés nyerhető Medgyesi műveinek gyakorlati hitéletben való applikációjába is. Medgyesi fennmaradt kötetekben lehető posszessori bejegyzések után kutatva átnéztem a magyarországi könyvtárakban (Országos Széchényi Könyvtár, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, budapesti Egyetemi Könyvtár, Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek Könyvtára, Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára), a Kolozsvári Akadémiai és Egyetemi Könyvtárban, valamint a marosvásárhelyi Teleki Tékában elérhető összes Medgyesi-kötetet, illetve a szerzővel kapcsolatba hozható kéziratos és levéltári anyagot. 167 tulajdonosi névbejegyzést, számtalan lapszéli jegyzetet és több önálló alkotásnak felfogható szöveget találtam. A posszessorokat az egyházi-iskolai olvasó – privát vallásosság képviselője; nemesi – nem nemesi származású; férfi – nő oppozíciós kategóriák mentén csoportosítottam. (A csoportosítás természetesen nem kizárólagos kategóriákat jelöl, hanem csak olyan jellemzőket, amelyek segítségével olvasók egy rétege meghatározható, s ezáltal ezen olvasói csoportok különböző művekhez való jellemzően eltérő viszonyulása leírható.)

Legtöbben természetesen a Praxis pietatis valamely kiadását forgatták. A posszessori bejegyzések 40%-a ezekben található. Itt az olvasói csoportok mindegyike nagy aránnyal van jelen, de különösen figyelemreméltó a női olvasók érdeklődése. Az olvasói magatartás is nagyon jellemző: nagyon magas a margináliák, az aláhúzások, illetve az ilyen jellegű személyes megnyilatkozások száma a kötetekben, mint:

„Oh, Mennynek, földnek / Istene, mely kedves / gyönyörúségek / vannak ezen / könyvecskében / elfektetve.”⁸

A bejegyzések számát tekintve szintén kiemelkedően nagy olvasótáborral bírtak Medgyesi Jajjai (21%), amelyek hatásos gyakorlati prédikációs tevékenységét jelzik, és a Rímay – Magyar kezdte irodalomtörténeti hagyományba illeszkedve Erdély s az egész magyar nép romlását profétálják. Bűnlajstromai tökéletesen ellenpontjául szolgálnak a puritán erkölcsiség által

⁶ Lőcse, 1638; Bártfa, 1640; Lőcse, 1641; Várad, 1643; Kolozsvár, 1677; Lőcse, 1678. Kiadástörténetéről Esze Tamás írt részletesen 1963-ban megjelent tanulmányában (*A magyar Praxis Pietatis*, Könyv és Könyvtár, 1963, 43–79.), újabban pedig Petrőczy Éva foglalkozott a *Praxis pietatis*sal, röviden összevetve az eredeti angol és a magyar szöveget (*Egy fordítás háttértörténete*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1997, 5–6, 634–649).

⁷ Debrecen, 1692.

⁸ *Praxis Pietatis*, 1638, Országos Széchényi Könyvtár, RMK I. 638/2.

megfogalmazott aszketikus életvezetési kívánalmaknak. Bejegyzései közül az egyik legérdekesebb egy Bethlen Zsuzsannának címzett verses laudáció:

„Teleki Susánna, / e könyv regulája / Kegyeség táblája, /
idvesség példája. / E könyvet tanuljad, / gyakran
megolvassad, / soha meg ne unjad, / ládádban ne zárjad. /
Szép dicséretet nyersz, / semmit el nem vesztesz, /
Mindenekben jókat vész / és örökké is élsz”

Nagyon meglepő, hogy a Medgyesi által írt első magyar homiletikai kézikönyv, a *Doce nos orare* kötetei nagyon kevés számú posszessorzi bejegyzést tartalmaznak: mindössze 8-at. Ebből 4 egyházi, egyházi iskolai olvasót takar, de ez a szám mégis elenyésző, ha figyelembe vesszük, hogy az ebbe a kategóriába tartozó olvasók száma 50 fölött van. Az imádságok és prédikációk szerkesztési szabályait bemutató *Doce nos orare* gyakorlati használatát egyértelműen jelzi mégis az a két, feltehetően XVII7. századi, ismeretlen szerzőségű puritán imádság, *Reggeli* és *Estveli Könyörgés* címűek, amelyek egy debreceni kötetbe vannak lejegyezve,⁹ és tematikai s szövegszerű egyezéseikből egyértelmű, hogy Medgyesi ars orandijának mintájára készültek.

Medgyesi alapvetően fontos egyházpolitikai reformelképzeléseit angol források nyomán *Dialogus politico ecclesiasticus*, illetve a Rövid tanítás az presbyteriumról című munkáiban fejtette ki.¹⁰ Egyházpolitikai célkitűzéseit Medgyesi William Ames nyomán fogalmazta meg, ezeknek lényege, hogy a vallás gyakorlásához nincs szükség sem hierarchikus egyházszerkezetre, sem pedig a püspökség intézményére, és a zsinat is csupán tanácskozó jellegű. A presbiteriumok alapítását ugyan Lorántffy Zsuzsanna és fia, Rákóczi Zsigmond is támogatta, azonban Isaac Basire erdélyi tevékenysége s II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata után a mozgalom lendülete megtorpant, és a puritánok szervezeti reformja csak részben valósult meg: megmaradt a püspöki rendszer, és bár a világi befolyás nőtt ugyan, de nem sikerült a presbiteriumok megszervezésével a gyülekezetre alapozni az egyház életét. Figyelemre méltó, hogy a posszessorok mindössze 5 %-a birtokolta a *Dialogus politico ecclesiasticus* című kötetet, a Rövid tanítás az presbyteriumról címűben pedig egy bejegyzést sem találtam. A *Dialogus 7* posszessorja között csupán egyetlen egyházi olvasót találunk, így tulajdonképpen a vizsgálat alapján az állítható, hogy a puritán mozgalom fontos célkitűzésével, a presbiteriumok felállításával foglalkozó bilingvis értekezés a célközönséget, az egyházi olvasókat nem találta meg.

A Medgyesi-kutatás legnagyobb jelentőségű filológiai eredménye a Jesuitai *Practica* című 1673-as keltezésű munka felfedezése. A kézirat a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában őrzött *Dialogus politico ecclesiasticus* című Medgyesi kötet végéhez hozzáfűzött 40 oldalon található.¹¹ Valószínűnek tűnik, hogy a kötet a szerző saját példánya volt, ugyanis az első füzet nyomdai korrektúrajelekkel javított hibái ugyanezen kiadás más kötetében

⁹ *Doce nos orare*, Debrecen, H 848.

¹⁰ Bártfa, 1650.

¹¹ Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára, RM I. 4° 267.

már nem jelennek meg, a Jesuitai practica lejegyzője azonban minden bizonnyal nem Medgyesi Pál, a szöveggel, illetve a fordítóval való kapcsolata is kérdéses. A fordítást 1673-ban jegyezte le Debrecenben Petrőczy Istvánnak, a Thököly mellett szolgáló hadvezérnek két prédikátora. A szerzőt, illetve a szöveg forrását a fordítók nem nevezik meg, azt azonban sikerült azonosítani, ez az európai irodalomban *Monita secreta*, illetve *Monita privata* néven ismert antijezsuitika. Sokáig kéziratos formában terjedt, majd először 1614-ben jelent meg Krakkóban *Monita privata Societatis Jesu* címmel.¹² Szerzőjének a lengyel származású Zahorowski Hieronimot (1583–1634) tartja a szakirodalom, akit 1611-ben bocsátottak el a jezsuita rendből.¹³ A mű a jezsuita rend működésének állítólagos szabályait taglalja, legnagyobb részletezéssel kitérve a fiatalok társasághoz édesgetésének, illetve a pénzszerzésnek különböző módozataira:

„Az orvosságról, hogy az mi áhítatos özvegyeink fiai és leányi szerzetes életre adják magokat.

Mind gyöngén s- mind keményen az özvegy anyával el kél hitetni, hogy leányához keménységet mutasson, fenyegetéssel, vesszőzéssel, megtartóztatással keményen tartván, nem adván nekik szép öltözeteket, igirvén nagyobb jegyruhát, ha apácákká akarnának lenni. Vessék elejekben az következő férjeknek keménységét, az házasságnak nagy veszedelmit és nehéz voltát, az Anya maga is tettesse, mintha bánná, hogy apácává nem lött volt, végre úgy cselekedjék leányával, hogy megunván anyjokkal való életeteket, kíváncozva siessenek az apácák közé.”

Az európai irodalomban több mint 20 latin és 40 nemzeti nyelvű kiadása ismert, magyarországi könyvtárakban azonban még a latin nyelvű nyomtatott változat is csupán egyetlen példányban található; kiadásával minden bizonnyal fontos forrásdokumentumként szolgál majd a hazai jezsuita vitairadalom kutatásához.¹⁴

¹² A *Monita Privata* először Caspar Scioppius *Anatomia Societatis Jesu* című művében (Frankfurt, 1634) szerepel *Monita secreta* cím alatt.

¹³ *Diccionario histórico de la Compañía de Jesús*, Szerk. O'NEILL, Charles–DOMÍNGUEZ, Joaquín, Roma–Madrid, 2001, IV, 4064–4065.

¹⁴ Szövegkiadás: *Jesuitai Practica és A Pápai Római vallás, Medgyesi Pál egy kötetéhez hozzáfűzött kéziratos antijezsuitikák*, Lymbus, 2006.

Petróczi Éva

**„Erzsébet az ő szent visszavonultságában” – Női hitéleti-
és sorsdokumentumok a kora újkori Debrecenben és
Bostonban**

Mielőtt olvasóim bármelyikét – joggal – elriasztanám a sokat markoló alcímmel, sietek megnyugtatni kedves mindnyájukat: vizsgálódásaim lényegi nyersanyagát mindössze Köleséri Sámuel két temetési prédikációjából¹⁵ és a bostoni Cotton Mather két, nők számára írott „conduct book”-jából, továbbá ugyancsak egy halotti búcsúztatójából és hozzá csatolt verséből merítettem.¹⁶ Merítésem sokak szemében még így is merésznek tűnhet, a tárgyalt szerzők és művek azidőben áthidalhatatlannak számító, s így még a hatás-kölcsönhatás árnyékával sem kecsegtető távolsága miatt. Párhuzamos tárgyalásuk létjogosultságát tehát egyedül azok a szemléletbeli analógiák képezik, amelyek a földrajzi, szociológiai, egyházszervezeti különbségek ellenére mégis kapcsolatot jelentenek a 17. század végi Debrecen és Boston között. Pontosabban, ezúttal kizárólag azokra az egyezésekre gondolhatunk, amelyek a női szerepekhez – elsősorban a feleség, az anya, az ideális puritán „jóasszony” (goodwife!) fogalmához kötődnek.¹⁷

David Cressy korszakalkotó munkája, a Születés, házasság, halál a 16–17. századi Anglia életének dokumentumaiból építkezik ugyan, de az nyilvánvaló, hogy a 17. századi Új-Anglia és Magyarország puritán közösségei a „régii” Anglia mintáihoz kötődtek, vagy – a peregrinus-teológusok közvetítésével – nálunk is ugyanazokat az életmodelleket követték, így témánk esetében Cressy könyve megkerülhetetlen alaplátnak tekinthető. Ahogyan ő, illetve a magyar Deáky–Krász szerzőpár is hangsúlyozza,¹⁸ a kora újkori nőket, anyákat a biológiai veszélyeztettség, a szüléssel együtt járó életveszély mellett lélektani terhek is nyomasztották, elsősorban Éva anyánk bűnének s az ebből következő, jogosnak ítélt büntetésnek – a megérdemelt kínnal-szülésnek – szüntelen beléjük sulykolása. A magyar szerzőket idézve: „Ha a terhes asszony nem tartotta be a közösség által elfogadott, gyakorolt és elvárt magatartási szabályokat és tiltásokat, súlyos árat fizethetett. Nemcsak azért, mert a hiedelem szerint torz, gyenge gyermeke

¹⁵ KÖLESÉRI Sámuel, *Szem gyönyörűségének mértékletes siratása...* Kolozsvár, 1672, RMK I, 1128., illetve KÖLESÉRI Sámuel, *Apai dorgálásnak józú gyümölcse*, Kolozsvár, 1675, RMK I, 1177.

¹⁶ COTTON MATHER, *Ornaments for the Daughters of Zion*, Boston, 1692, COTTON MATHER, *Eureka, the Virtuous Woman Found*, Boston, 1704, ill. COTTON MATHER, *Elizabeth in Her Holy Retirement*, Boston, 1710.

¹⁷ A téma részletes kifejtése: DAVID CRESSY, *Bith, Marriage, Death – Ritual, Religion and the Life-Cycle in Tudor and Stuart England*, OUP, 1999, illetve LAUREL THATCHER ULRICH, *Good Wives*, Alfred A. Knopf, New York, 1982.

¹⁸ DEÁKY Zita, KRÁSZ Lilla, *Minden dolgok kezdete, A születés kultúrtörténete Magyarországon, XVI–XX. század*, Bp., Századvég, 2005.

születhetett, hanem őt hibáztatták más szerencsétlen kimenetelű születési esetekért is.”¹⁹ Így aztán „Éva anyánk átka” megsokszorozta, önváddal súlyosbította a szülő nők kínjait. Ritkaságszámba ment az olyan, nem „nőkre förmedő” lelkipásztor, mint a Stuart kori Jonathan Ward, aki képes volt imígyen anekdotává oldani a rettegést: „Egy fájdalom között vergődő Warwickshire-i asszonyt segítői nem tudtak megfékezni, így Lady Pickeringért küldettek, kezdjen vele valamit. Amikor megérkezett, türelemre intette a vajúdót, mondván, hogy ezt a nyomorúságot Éva ősanynak hozta az asszonyokra, amikor megette az almát. Hát ezért van az egész? – kérdezte a szülő nő. /Bár akadt volna a torkán az az alma/- fakadt ki... Mire a hölgy magát fegyelmezve kifordult a szobából, s csak kint kezdett kacagni.”²⁰

Az esetek többségében azonban korántsem ilyen vidámak a terheséghez-szüléshez-gyermekágyhoz kötődő puritán irodalmi emlékek. Cressy terjedelmes listát kínál azokról a speciális hitgyakorlati könyvekről (devotional exercises!), amelyeknek az volt a célja, hogy viselkedésmintákat, alkalmi imádságokat kínáljanak a keresztyén anyáknak.²¹

Ezúttal csak néhányat említsünk ezekből a Magyarországon önálló műfajként ismeretlen, de az angolszász világban oly gyakori traktátusokból. Cressy szerint a műfaj angliai archetípusának a spanyol Juan Louis Vives Aragóniai Katalinnak, VIII. Henrik első feleségének szóló intelmeit tekinthetjük, amelynek „Utasítások a keresztyén asszonyoknak” volt a címe, bár ez egyáltalán nem terheségi-gyermekágyi „kiskaté”.²² A műfaj néhány további nevezetes s immáron témánkhoz közelebbi darabja: Daniel Featley: *Ancilla Pietatis*, 6 kiadás, 1626–39 között, John Cosin: *Collection of Private Devotions*, 5 kiadás, 1627–38 között, továbbá Samuel Rowlands és George Wither „kismama-imádságai”, Ralph Josselin, Richard Rogers, Isaac Archer és Nicholas Assheton naplóinak gyakori terheség- és szülés-krónikái. Hogy milyen célt is szolgáltak ezek az írások (illetve, hogy sok esetben milyen célt kellett volna szolgálniuk!), arra ugyancsak David Cressy világít rá: „A kín és szenvedés – Éva öröksége ... olyan kegyetlen rítus volt, amelyen minden asszony keresztülment, s amelyet a kisebbség (mintegy az asszonyok 7 %-a) nem élt túl. Ez nem az eleve elrendelés vagy a pokolbéli szenvedések taglalásának rendelt ideje volt (noha a szigorú kálvinisták mindkettőről beszéltek), de inkább a megnyugtató szavaké, a megszabadításról és megváltásról.”²³ Úgy tűnik, a magyar puritán anyák kifejezetten jól jártak azzal, hogy nálunk – a puritán mozgalom peremhelyzetéből és időbeni szűkösségéből adódóan – nem alakult ki a kifejezetten nőknek szánt *conduct book* többségében inkább riasztó, mintsem megnyugtató műfaja. Ám az angolszász világ asszonyai – köztük is az írói tehetséggel vertek-áldottak – Angliában és az Újvilágban egyaránt megtalálták azt a remédiát, amellyel valósággal elébe mentek e férfiúi „receptkönyvek” elvárásainak. Nem ritkán a szülés küszöbén sokan közülük

¹⁹ DEÁKY, KRÁSZ, 80.

²⁰ CRESSY, *i. m.*, 21.

²¹ CRESSY, *i. m.*, 24.

²² Erről részletesebben: Ulrike TANCKE, (*M*)others and selves: Identity formation and/in relationship in early modern woman's self-writings, = *Early Modern Literary Studies*, 10/3, 2005, január, <http://www.shu.ac.uk>

²³ CRESSY, *i. m.*, 28.

ugyanis „anyai tanácsadó könyveket” (mother’s advice books!) hagytak hátra születendő magzataik számára, ugyanúgy keresztyéni élet-receptúrát kínálva szülőteiknek, ahogyan a férfiak (többségükben lelkipásztor-szerzők) az ő számukra. Csak néhány név a szülésbe nem ritkán valóban, mintegy önbeteljesítő jóslatként behalt író-anyak közül: Alice Thornton, Elizabeth Jocelin, (rá, mint a későbbiekben látjuk majd, Cotton Mather is hivatkozik) Dorothy Leigh, Margaret Cavendish végül Elizabeth Cavendish Egerton, Bridgewater grófnője, aki terhességei-szülései idején számos cél-imádságot írt.²⁴ E hölgyekre egyaránt jellemző, amit Sharon Howard említ, elsősorban Alice Thorntonnak szentelt tanulmányában: hogy tudniillik kisdedeik méltó életre nevelése mellett volt egy nagyon tiszteletreméltó és érthető szándékuk – annyi külső instrukció és elvárás közepette aktív részeseivé válni saját jó haláluk előkészítésének, sajátosan női hangszerelésű ars bene moriendik megalkotásának.²⁵

Az anyai tanácsadó írások sorából ezúttal egy olyan új-angliai költőnőt idézek, aki a legjobban megfelelt saját kortársai (a Mayflower-nemzedék) és a harmadik generációs bostoni Cotton Mather elvárásainak: „...amiképpen a világra hoztalak benneteket, nagy fájdalmak, gyöngeség, törődés és félelmek közepette, azonképpen vajúdok veletek újra most is, míg Krisztus otthonra nem lel benneteket.”²⁶ Bradstreet itt költői tömörséggel foglalja össze a puritán anyai tanácsadó írások lényegét: nem elegendő a gyermek szerencsés testi világra hozatala, keresztyénné szülésük is legalább olyan fontos kötelesség.

E vázlatos anyaságtörténeti áttekintés után – mielőtt a már említett debreceni és bostoni szövegekbe belepillantanánk – vizsgáljuk meg röviden, milyen hasonlóságok vannak, lehetnek id. Köleséri Sámuel (1634–1683) és Cotton Mather (1663–1728) életútjában. A különbségekről majd a művek elemzése során ejtek szót. Az első és legfontosabb: mindketten ároni család sarjai, lelkipásztor-apa gyermekei, mégpedig puritán lelkipásztoroké, Köleséri Mihályé, illetve Increase Matheré. Az sem elhanyagolható tény, hogy mindketten egy-egy Christianopolis lakói voltak, habár Köleséri csak hányatott élete utolsó 13 évét töltötte Debrecenben, míg Cotton Mather egész életében a „bostoni teokrata arisztokrácia” köreiben forgott. Olykor még felhasznált forrásaik is megegyeznek, részben Köleséri cambridge-i tanulmányainak, részben pedig annak köszönhetően, hogy Mather a Bostoni Latin Iskola eminens tanulója és az európai kontinens

²⁴ *Subordination and Authorship in Early Modern England, The Case of Elizabeth Cavendish Egerton and Her Loose Papers*, ed., intr. Betty S. TRAVITSKY, Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, Tempe, Arizona, 1999, 177–202.

²⁵ Sharon HOWARD, *Imagining the Pain and Peril of Seventeenth-Century Childbirth: Travail and Deliverance in the Making of an Early Modern World*, = *Social History of Medicine*, 2003, <http://www.earlymodernweb.org.uk> E fontos cikk megszerzéséért Bene Sándort illeti köszönet.

²⁶ Anne BRADSTREET, *The Works of...*, ed. by Jeannine HENSLEY, foreword by Adrienne RICH, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, England, 1999, 241.

reformációjának (elsősorban a németnek és a svájcinak) szokatlanul jó ismerője volt.²⁷

Kettejük írásainak párhuzamos vizsgálatát lehetővé teszi végül az, amit Csorba Dávid egyik dolgozatában „biblicizmus alapú közös vallási nyelvezet”-ként jellemez.²⁸ Igen, valóban létezett egy könnyen felismerhető, kontinenseken átkelő „puritán tolvajnyelv”, jelen szerzőink esetében többek között Mára(h), a keserű vizű bibliai tó, vagy éppen Ráchel nagyon hasonló szövegösszefüggésben történő emlegetése. Előljáróban egyet le kell szögeznünk: Cotton Mather krónikus puritán szószaporításához, több mint négyszázötven művet termő verbális megalomániájához képest az ugyancsak termékeny id. Köleséri Sámuel kegyességi munkáinak száma elhanyagolhatóan csekély. Ám a megvalósítás tekintetében – sine ira et studio, hiszen mindkét szerzőtől többszáz év választ el bennünket – minden kétséget kizáróan Kölesérié lehet a palma. Kettejük műveit – ezúttal csak az anyaság, a női sorsok témakörében – párhuzamosan olvasva nyilvánvaló: a magyar szerző a személyre szabott cura pastoralis mestere volt, míg Cotton Mather az esetek többségében formálandó „spirituális munkadaraboknak” tartotta megszólítottjait. Ezen nem változtat az sem, hogy az új-angliai szerző többszáz oldalnyi asszonykító művet hagyott hátra, míg Kölesérinek e tárgykörben mindössze két temetési prédikációt s életművében elszórt gondolatröredékeket köszönhet az utókor. Asszonysiratói sorában az első egyben legelső debreceni szolgálati évében, 1672-ben keletkezett. Címe: Szemgyönyörűségének mértékletes siratása... amely a Debreczeni Nagy-Temetőben hangzott el, Boros Jenei István deák szülésben meghalt felesége, Kalmár Kata felett. A beszéd ugyanabban az évben Kolozsvárott került kinyomtatásra. Már a gyászoló férjhez intézett „Ajánló levél”-ből kitűnik, hogy nem mindennapi empátikus készséggel megáldott, s egy alapvetően komor korszakban ritka kedvességű és gyöngédségű lelkipásztor állhatott Kalmár Kata sírjánál, aki nem megfélemlíteni, hanem megnyugtanni akarta hallgatóságát. Többek között azzal, hogy a gyászoló tudomására hozta: a feleségét sirató férj ugyanazokat az ígehelyeket olvasgatta a temetés előtti éjszakán, amelyek a másnapi sírbeszéd textusát képezték. A lelki közösség ennyire nyílt vállalásának, a papi gőg és hiúság teljes hiányának bizonyítékai az ezt a ritka pásztori magatartásformát felfedő, valósággal „egy vérből valók vagyunk” erejű közösséget sugalló sorok: „...jelentvén Istennel abbéli providentiáját-is, hogy minek-előtte a temetésre rendelt óra el-jött volna, még étszaka kezében vévén Bibliáját, (t. i. Boros Jenei István) azokat a’ locusokat kereste fel maga vigasztalására, a’ mellekkel én a’ kezdő beszédet és a’ tanítást töttem, a’ mint a’ kegyelmed körül lévők közzül énnékem arról egy virgulát sem szolván, míg a’ temetés végben nem ment.”²⁹

²⁷ Köleséri életrajzi adatai: ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*, szerk. LADÁNYI Sándor, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Bp., 1977, 343–344.; Cotton Mather életrajzához: KRETZOI Miklósné, *Az amerikai irodalom kezdetei, 1607–1750*, Bp., Akadémiai, 1976.

²⁸ CSORBA Dávid, *A 17. századi protestáns kegyesség megítélése az újabb nemzetközi szakirodalomban* = *Protestáns Szemle*, LXIII.(2001), 16–23.

²⁹ KÖLESÉRI, Ajánlólevél, i. m., A2r

Hasonlóképpen személyes hangú az „Ajánló levél” berekesztése és nem mindennapi szépségű elköszönő formulája is: „A jó Isten több nyomorúságtul oltalmazza kegyelmedet, s’ tartsa-meg életben jó reménségű két olaj-fa ágacskáit. Iram Debreczenben, Karácson havának (a’ mint neveztetik) 20-dik napján, 72-dik szomorú esztendőben, Kegyelmed Lelke javát kívánó jó akarója, Köleséri Sámuel. A „Kezdő beszéd” hangütése is tökéletes beleérző készségről tanúskodik: Ráchel halálának története ugyanis magában hordja a vígasztalást. Ő ugyan Benóninak, azaz „fájdalmam, kimerültségem, aggodalmam fiá”-nak nevezte gyermekét utolsó szavaival, Jákob, az apa azonban Benjáminnak, amely ellentétes értelmű név, jelentése: „jobb kezem fia, szerencsés, boldog.”³⁰

E kettős névadással a prédikátor azt sugallja: a bánat, a gyász nem örök és nem statikus állapot. A Jákob-Ráchel és a debreceni házaspár közti párhuzamot következetesen továbbviszi, hangsúlyozva Ráchel és az elhunyt magyar fiatalasszony legfőbb közös erényét, amely egyben minden puritán „jóasszony” (goodwife) közös erénye is: az engedelmisséget. Amiben itt is meghaladja a bibliai történet egyszerű alkalmazását, az a személyesség, például az ifjú pár Borosjenőből Debreczenbe való menekülésének emlegetése (ne feledjük, a Köleséri-család életében is Debreczen töltötte be a „menedékvár” szerepét): „...bűjdöső lévén Boros Jenőből Debreczenben, kicsiny értékkel jöttél-bé...”³¹, majd ezt követi a tragikus kimenetelű vajúadás közelebbi körülményeinek leírása: „Jácobot Isten Ráchel (az az Juhocska) nevű engedelmes feleséggel meg-áldotta vala; Így tégedet is jó szó halló engedelmes feleséggel meg-áldott vala... Jácobnak kedves felesége Ráchel, gyermek szülésben hala meg, ugy a’ te kedves Rácheled negyed napi gyötrelmi után, gyermek-szülésnek fájdalmiban hala meg.”³² A bevezető „Könyörgés” után következő tényleges igehirdetés alapigéje az Ezékiel 24:5-ből a 16. és 17. versek. „Embernek Fia, ímé én el-vészem tetőled szemeidnek kívánságát; csapással, de ne keseregi, és ne sírj, se a’ te könyved ne mennyen. Fohászkodván hallgass!” A búcsúztató e második egysége – Ezékiel feleségének hirtelen halálára alapozva – ismét csak lélektani telitalálat, a hirtelen halál rémével segít megküzdeni. A megnyugtató, feszültség- feloldás sajátos módszere egy kis nyelvészeti közjáték beiktatása, a „csapás” szó arab és szír megfelelőinek etimológiájával. Tekintheznék ezt főlölesleges „böcsködésnek”, tudományfitogtatásnak, de nem az. Egyszerűen pillanatnyi megnyugvást kínál vele a gyászolóknak. Nem hiányzik a sírbeszédből annak kifejtése sem – gazdag bibliai példatárral – hogy mit értett Köleséri (és kortársi-hittestvéri köre) a „szem gyönyörűsége” státusra méltó feleségnek a puritán értékrendbe illő tulajdonságain.³³

Ezt követi a „mérték nélkül való siralom” veszélyeinek, keresztyén emberhez méltatlan mivoltának bizonyítása. E szerkezeti egység sem fullad hideg didakszisba, inkább a hátramaradtak, a hátralévő életutak lélektani védelmét

³⁰ A szómagyarázat forrása: *Bibliai nevek és fogalmak*, Bp., 1989, 36.

³¹ KÖLESÉRI, *i. m.*

³² KÖLESÉRI, *i. m.*, A4

³³ KÖLESÉRI, *i. m.*, 4.

szolgálja.³⁴ A prédikáció a nőekkel szemben támasztott puritán elvárások ismételt felsorolásával zárul, közvetett módon az elhunyt asszony dicséretébe rejtve a maga miniatűr „conduct book”-ját: „Abban lehet leg-nagyobb vigasztalásod, hogy szemed kívánsága vólt, és nyönyörúsége, mert kegyes életű, szelid erköltkü engedelmes természetű vólt, kiben gyönyörködhetett lelked, mivel Isten-is a’ jókban gyönyörködik.”³⁵

A második Köleséri-féle temetési beszéd dátuma 1675, ekkorra a jeles igehirdető és lelkigondozó már a lehető legjobb értelemben beleyökeredett Debrecen talajába. Nyilvánvalóan ezért esett rá a választás, amikor a Debrecen főbíróát is adó elitjéhez tartozó Doboziak egyikét, (ez a család körülbelül olyan jelentőségű lehetett a tiszántúli város életében, mint a Matherek Bostonban, természetesen honi arányokkal és keretek között!) Dobozi Katát kellett elbúcsúztatni. Ez a prédikáció, az Atyai dorgálásnak jó izü gyümölcse³⁶ nem szülésben, hanem tüdöbajban meghalt fiatalasszony fölött hangzott el ugyan, de Köleséri szinte sámánosan ráolvasó módon, szent monotóniával ismételt benne négy ízben is Dobozi Kata betegségének pontosan gyermek-kihordásnyi idejét. A „kilenc hónap” először a címlapon tűnik fel: „Atyai dorgálásnak jo izü gyümölcse, avagy Olly Idvességés Halotti ELMÉLKEDÉS, Mellyet a Bóldog emlékezetű, Isten Atyai Dorgálását egy végben, kilencz-hólnapokig, nagy békességés-tűréssel elszenvedett NÉHAI NEMZETES DOBOZI KATA Asszonynak etc...” Majd a szövegben így folytatódik eme anyai időtartam emlegetése: „Valóban Máráhnak, az az: keserúségnek, s-sok szenvedéseknek Pusztájában tartá Isten ez Urban boldogul ki mult sok nyomoruságot látott szolgáló leányát is, mert kilencz egész holnapokig az ágy fenekéhez szegezé... nem mondhatom meg-keseredett Édes Atya, hogy a szabados itéletű Isten tégedet is a Máráhnak keserü vizeivel itatott vólna... Leányodnak... kilencz holnapokig szemeid előtt forgó keserves szenvedésivel.”³⁷ Végül az Applicatióban negyedszer is feltűnik a nevezetes kilenc hónap, első pillantásra szervesen és indokolatlanul: „...mert jollehet az Lelkeknek Attya, valoban szomoruságos dorgálásokkal dorgálá őket, kilencz holnapok folyása alatt... mind-az-által... meg-eléglévn Isten hosszas sajlódásit, az Igazságnak békességés jo izü gyümölcset meg-adta az Ő lelkének, ki-pótolta sok gyötrelmit, örök nyugodalommal.”³⁸ E végkicsengés, a „gyümölcs” szó említése felidézheti bennünk Rainer Rilke sajátos, számos versében és prózai írásában kifejtett elméletét, miszerint a halálnak ne passzív elfogadó legyünk, hanem ki-ki „szülje meg” a saját halálát. A Köleséri-prédikációt olvasva elsősorban az Egy barátónóm emlékére című, ez az ugyancsak szülésben meghalt Paula Modersohn-Becker festőnőt elsirató Rilke-vers juthat az eszünkbe:

„Kimerültél, leástál éjmeleg
szíved földjébe a még zöld magért,

³⁴ KÖLESÉRI, *i. m.*, 5–7.

³⁵ KÖLESÉRI, *i. m.*, 8.

³⁶ KÖLESÉRI, *Atyai dorgálásnak...* „Kolozsvár, 1675, RMKI 1177.

³⁷ KÖLESÉRI, *Atyai...*

³⁸ KÖLESÉRI, *i. m.* (A prédikáció szövegéhez egykori tanítványom, Hum István Balázs jóvoltából jutottam, segítségét hálásan köszönöm.)

melyben halálad: a Tiéd, saját
élted saját halálcsírája duzzadt.”³⁹

Meglehetősen szokatlannak tűnhet a fentiekben vázolt Rilke-párhuzam, azonban a Köleséri-életművében nálamnál jóval többet kalandozó Csorba Dávid egyik dolgozatában olyan tulajdonságokat sorol fel a debreceni prédikátor személyével kapcsolatban, amelyek egyike-másika – minden kényszeres párhuzamkeresés nélkül - Rilke lelki alkatához is közel áll. „A tanítás és a vigasztalás volt lelkipásztori tevékenységének az a területe, ahol igazán otthon érezte magát... A kevés és elszórt adalékhalmoz mögül felsejlik egy érző szívű, csendes szavú lelkipásztor képe.”⁴⁰ Ez az érzelmi gazdagság, ez a vigasztalnitudás sokkal ritkább vendég volt a csendes szavúnak nem nevezhető bostoni prédikátor, Cotton Mather műveiben. A nemes szándék belőle sem hiányzott, sőt inkább a sokszor túlhabzó, erőszakos jobbítani akarás riasztja el az olvasót. A tengernyi Cotton Mather-szakirodalom tele van vele kapcsolatos fenntartásokkal, idegenkedéssel, gesztusai hártásával, legalább annyira, mint az önmagáról alig-alig szóló Kölesérről kapcsolatos írások a szeretet, az el- és befogadás megannyi bizonyítékával. Le kell azonban szögezniünk: szegény Cotton Mather legfeljebb vértlen bűnös lehetett az őt minden nemes szándéka ellenére oly gyakran körülvevő ellenszenv-megnyilvánulások kialakulásában. Már neve kiválasztásával alaposan elintézték, amikor két nagyhírű lelkész nagyapja, Richard Mather és John Cotton nevéből „gyúrták össze” őt Cotton Matherré, azaz kirakatpuritánná. Az sem sokat segíthetett rajta, hogy 12 esztendő korában, a nagyhatalmú Mather-dinasztia sarjaként diadalkapuvál, behízelgő laudációkkal fogadták a Harvardon – hogy aztán majd 1701-ben annál nagyobb örömmel billentsék ki az egyetem elnöki székéből.⁴¹ A Mathernek az utókor által hagyományozott jelzők halmazából mutatóba csak néhány: „korlátolt”, „pedáns”, „sikeréhes” és „alázatoskodó”, „nehézkés”, „túldíszített”, „groteszk módon nyakatekert”, de ugyanakkor „atyáskodóan filantróp” és „enciklopédikus agyú” is. Mielőtt azonban sikerülne rettegést keltő bostoni Gólemként ábrázolnom dolgozatom második hősét, meg kell ismételnem: munkás élete folyamán őt is mindvégig a legtisztább jószándék vezérelte, nem kevésbé, mint Kölesérit. Csak éppen az új-angliai puritanizmus államvallásjellege és az új haza stabilizálásával járó veszélyek és szorongások az abszolút rigorozitást emberévé tették. Ralph Barton Perry idéz két hátborzongató epizódot, egyet arról, hogyan próbálta kinevelni – naplója tanúsága szerint – szerencsétlen tízéves kis Sammy fiából a „képességeit gyöngítő, szabálytalan

³⁹ Rainer Maria RILKE, *Egy barátom emlékére*, Rilke Versei, Lyra Mundi, Bp., Európa, 1983, 221.

⁴⁰ CSORBA DÁVID, *Id. Köleséri Sámuel (1634–1683) életművének pszichológiai vetülete*, Teológiai Szemle, XLV(2002), 89-94.

⁴¹ A Mather-életrajzról és életműről bővebben: Ralph Barton PERRY, *Puritanism and Democracy*, Harper Torchbooks, New York and Evanston, 1964.; *Great voices of the Reformation*, ed. Harry Emerson FOSDICK, 1952, Random House, New York; KRETZOI Miklósné, *Az amerikai irodalom kezdetei, 1607–1750*, Bp., Akadémiai 1976.; Paul BOYER, Stephen NISSENBAUM, *Boszorkányok Salembe*, Bp., Osiris, 2002; Mary Caroline CRAWFORD, *St. Boltoph's Town*, IX. fejezet, *The Dynasty of the Mathers*, <http://www.kellscraft.com/ST.Boltoph'sTown>

játékszeretetet”, illetve arról, hogyan látta saját, kínzó fogfájása okát tulajdon bűnös mohóságának büntetésében – egy jókora caries helyett.⁴² Ahogyan Crawford Gribben a közelmúltban rendkívül tömören, s a tudományos füleknek kedvesen megfogalmazta: „Cotton Mather művei a realizált eszkatológia mikronarratívái”.⁴³

A speciálisan női célközönségnek szánt Cotton Mather-művek sorából pillantsunk bele először a Sion lányainak ékességébe⁴⁴, amelyben a korai amerikai írások zöméhez viszonyítva valósággal hemzsegek az európai reformációhoz, illetve annak kedvelt forrásaihoz kötődő hivatkozások. Mindjárt a címlapon egy Tertullianus-idézet következik, a Mather által meg nem jelölt, de azonnal felismerhető Az asszonyi cicomáról című értekezésből. A Krisztus után 160–240 között élt jeles egyházatya az egyik legerősebb összekötő kapocs egyébként Cotton Mather és Köleséri között.⁴⁵ Cotton Mather – Tertullianus nyomán – először a cifrázkodás méltatlan módozataitól óvja a szépnemet⁴⁶, majd áttér az intellektuális szférákba; kijelenti, hogy az asszony – Pál apostol intelmeire hallgatva – ne beszéljen ugyan, de írni írhat, miként a Hottinger professzor (Johann Heinrich Hottinger) általa Catalogus-nak nevezett 9 kötetes (1651–1667) *Historia ecclesiasticájában* is magasztalt Anna Maria Schurman. Schurmanról, a frankeri egyetem büszkeségéről, a híres német-holland teológusnőről nyilván Köleséri is hallott. Érdekes egybeesés, hogy az ifjabbik Hottinger, Johann Jakob (1652–1735) 1719 végén az ifj. Pápai Páriz Ferenc album *amicorumába* jegyez majd magasztaló sorokat, nem csekély puritán „belterjességet” mutatva ezzel, hiszen a feldicsért ifjú nem más, mint Pápai Páriz Imre, a jeles magyar puritánus szerző unokája.⁴⁷ Mather ezek után egy ritka gesztust is tesz a szövegben: egy helyütt átcsap orvosias zsargonba, amikor így ír: „Szépségen a jó testarányokat és a végtagok szimmetriáját, továbbá... azt értjük, hogy a vér és a testnedvek megfelelő elegye átragyog a tiszta bőrön...”⁴⁸ A kontinentális tendencia a szövegben a továbbiakban is folytatódik, ott, ahol a szerző a francia, a holland és a lengyel zsinatok táncellenes rendelkezéseiről beszél.⁴⁹ Ezt követően megint egy terjedelmes make-up-ellenes dorgálás következik, a szem- és arcfestést összekötve a házasságtöréssel és szajhasággal.⁵⁰ Innen aztán már egyenes az út Mather későbbi kismamakatéjának kulcsszavaihoz, a *sincerity*hez, azaz komolysághoz,

⁴² Ralph Barton PERRY, *i. m.*, 323, 391.

⁴³ Crawford GRIBBEN, *The Puritan Millennium, Literature and Theology, 1550–1682*, Four Courts Press, Dublin, 2000, 56.

⁴⁴ Cotton MATHER, *Ornaments for the Daughters of Zion, or the Character and Happiness of a Virtuous Woman*, Boston, T. Green, 1692, 1694, 1741.

⁴⁵ A Köleséri-kutatásban jeleskedő Csorba Dávid, *i. m.*, 89-94. is megemlíti Köleséri Sámuel gyakori Tertullianus-idézeteit. Az *asszonyi cicomáról (De cultu feminarum)* c. művéről legutóbb: T. BÍRÓ Mária, *A római szépség* c. cikkében olvashattunk, [okor.freeweb.hu /archive/2003/4/thbiro](http://okor.freeweb.hu/archive/2003/4/thbiro), pdf.

⁴⁶ Cotton MATHER, *The Ornaments*, 1–4.

⁴⁷ Az OSZK jóvoltából a teljes if. Pápai Páriz Ferenc album olvasható az interneten..

⁴⁸ Cotton MATHER, *i. m.*, 11.

⁴⁹ Cotton MATHER, *i. m.*, 14.

⁵⁰ Cotton MATHER, *i. m.*, 17.

illetve a sobrietyhez, azaz józansághoz.⁵¹ Kevésbé monoton, mert mégiscsak saját mikroközössége elvárásainak szóló a Heuréka, megtaláltatott az erényes asszony című esszé és a hozzá csatolt elégia, amelyek célja az erényes salemi asszony, Mrs. Mary Brown „emlékének bebalzsamozása” volt.⁵² A Mary férjéhez, Benjamin Brown úrhoz címzett ajánlás erősen emlékeztethet bennünket – legalábbis a „szem gyönyörűsége” toposz révén – Köleséri elsőként idézett prédikációjára: „Uram, tudom, mily szemekkel nézett Ön Szeme Gyönyörűsége után, aki elröppent Öntől a felső és igazabb Salembé...”⁵³ E félmondatnak komoly mentalitástörténeti tanúságai is vannak: míg a magyar puritán közösségek legfeljebb bensőségesen biblicizáltak, „Sion várai”-nak nevezgették településeiket, gyülekezeteiket, addig az új-angliai puritánus gög odáig ment, hogy a mennyek országát „Upper Salem”-nek, „fönti Salem”-nek, tulajdonképpen „Égi Salem”-nek titulálta. Visszatérve a szöveghez: az 1703. december 26-án születés közben, magzatával együtt meghalt asszonyt elsirató elégia hangütése elég szokatlan annak a lelkésznek a szájából, aki 1692-ben ugyan nem fő-fő táplálója, de apjával, Increase Matherrel együtt tudományos mederbe terelője, „ideológusa”, s így közvetve mégiscsak egyik legalizálója volt a salemi boszorkányüldözési eljárásoknak.⁵⁴

„Asszonyok is lehetnek bölcsek, jók és nagyok,

Közülük páran Salemben lakozók.

Vigyázz, nemem, mert könnyen győzedelmeskednek rajtad...”⁵⁵

Ez bizony, különösen a „bölcesség dicsérete” jóvátételi gesztus a javából egy olyan közegben, amely az író-olvasó nőket valósággal „démonizálta” olykor.⁵⁶ Ezt a nagylelkű és meglepő gesztust azután igazi cottoni esetlenséggel el is rontja Mather, amikor a Köleséritől megszokott közvetlenség szöges ellentétéként ismét átcsap száraz filozof-teológusba:

„A dicső Asszonyok között, ó, Nagy Hottinger,

Nagyszerű Katalógusodban adj néki helyet,

Amerika hálás Európának, s azzal dicsekszik,

Hogy ily Ékszeret küldhet az Óhaza partjaira...”⁵⁷

Típushiba ez nála: a mindenáron való érdem- és érenykatalogizálás teljesen megfakítja a dicséret hitelét, az elhunyt asszony valóságos értékeit. Jó okunk van azt hinni, hogy ő is – annyi pályát tévesztett, hamis küldetéstudattal megvert régvolt és mai lelkészhez hasonlóan – hasznosabb és boldogabb ember lehetett volna, ha a családi hagyományt sutba dobva nem muszáj-lelkipásztor, hanem

⁵¹ Cotton MATHER, *i. m.*, 18, 20.

⁵² Cotton MATHER, *Eureka – The Vertuous Woman Found, A Short Essay On the memory of Mrs. Mary Brown*, Boston, printed by Bartholomew GREEN, 1704.

⁵³ Cotton MATHER, *Eureka, Ajánlás*, 1.

⁵⁴ KRETZOI Miklósné, *i. m.*, 178.

⁵⁵ C. MATHER, *Heureka*, 1., az eredeti szöveg: „The Females too grow Wise and Good and Great/Some such in happy Salem find a Seat/Beware, my Sex, lest Females Win the Day...”

⁵⁶ Lásd Valerie TRAUT, M. Lindsay KAPLAN és Dymphna Callagha előszavát a *Feminist Readings of Early Modern Culture*, c. tanulmánykötethez, Cambridge, CUP, 1996, 1-15

⁵⁷ Cotton MATHER, *i. m.*, 1.

szenvedélyes klasszika-filológus lesz. Így az, ami kegyes prózájának-verseinek egyik fő teherterele – a szerzők, címek, idézetek halmozása – akár értekezéseinek javára is válhatott volna. Jó példa erre a siratóvers következő, sónehéz szakasza, ahol az Agathára, Euláliára és egyéb szent nőszemélyekre való hivatkozás rontja el az alábbi, voltaképpen nagyon költészet közeli sorokat:

„Oly szemérmes volt! Ha a legcsekélyebb durva szó ütötte meg fülét,
Arcának csöndes pirulása, arcába futó
Vére szólalt meg...”⁵⁸

A vers csúcspontja, csakúgy, mint a Kalmár Kata fölött elmondott Köleséri-prédikációé – az elhunyt asszony és a bibliai Ráchel sorsának párhuzamba állítása: „Számodra (t. i. a férj számára) a szerelem mártírja, szeretett Rácheled halott;

És mivé legyen mostan drága Benjáminod?
Hányat pusztítson egy csapással a sötét halál?
Asszonyodnak kettős vég jutott, szíved ezer pusztulás marja már.”⁵⁹

Ezekkel a kifejező, együttérző sorokkal Cotton Mather már-már ugyanolyan pásztori magaslatokra emelkedik, olyan részesévé válik Brown úr gyászának, mint magyar pályatársa a megözvegyült Boros Jenei Istvánének. Pontosabban, sajnos csak emelkedne, mert ismét elkezdi hivatkozni, elkezdi műveltetni, elkezd kedvenc Tertullianusát szólóztatni:

„Ó, jöjj, Tertullian! Taníts meg, hogyan írjam le
Egy ily boldog pár minden örömét.”⁶⁰

Ez a hatásrontás, ez a név- és idézetnehezék-halmozás egyébként nem kizárólag Cotton Matherre jellemző az angolszász világ irodalmában. Az anyaország 18. századi költészetét ugyanez a jelenség teszi alig-alig élvezhetővé az utókor számára. Pedig – ha nem sulykolják belé az önkorlátozás, az önellfojtás puritán erényét, s ugyanakkor nem engedi át magát a puritán közegre ugyancsak jellemző kegyes bőbeszédűségnek - Mather olykor még a valódi poézis magaslatait is megközelíthette volna. Úgy, mint a kishíján közhelyességbe fulladó Mary Brown-sirató gyönyörű zárósoraiban:

„Egyőjük születése kettejük halála lesz,
Ziháló anyatestemet már megholt gyermeket.
Szomorú sors! Ám másik Születés közel:
Az asszony s gyermeke egymásnak Ikre lesz.
Könnyek, nem-apadók, amíg ez eljövend,
Lássuk a porban heverő Ékkövet.”⁶¹

E Cotton Mather-vers alkalmiságon is átütő sugárzása, a benne megnyilvánuló részvét szokatlan ereje azonnal hatott, mintául szolgált a kortárs Nicholas Noyesnek egy nagyon hasonló vers megírásához, amelyet ugyancsak a Heurékához csatoltak. Számptalan, elsősorban női olvasóknak szánt Mather-mű

⁵⁸ Cotton MATHER, *i. m.*, 2.

⁵⁹ Cotton MATHER, *i. m.*, 4.

⁶⁰ Cotton MATHER, *i. m.*, 5.

⁶¹ Cotton MATHER, *i. m.*, 8.

közül végül az Erzsébet az ő szent visszavonultságában című traktátust, egy puritán kismamakalauzt választottam ki.⁶²

Cotton Mathernek viszonylag könnyű dolga lehetett, amikor arra vállalkozott, hogy megalkossa az abszolút ideális vezérlő könyvet hittestvérnői számára. Első unokatestvérei egyike, Eunice Mather Williams (1664–1704), a deerfieldi indián támadás hősnője és mártírja, John Williams lelkész tizenkét gyermekes felesége szolgáltatta ugyanis számára a közvetlen modellt. Eunice, akinek sírkövén ez áll: „Nt. John Williams erényes és tökéletes társa...”⁶³ Ezt az erényességet, ezt a tökéletességet, a zokszó nélkül viselt szenvedéseket kívánta Mather nagytiszteletű úr megtanítani hazája gyermeket váró asszonyainak. Mégpedig úgy, hogy – az Előszó tanúsága szerint – azt remélte sőt, azt várta el, hogy a bábák szokott munka/kínzó- eszközeik mellett az ő könyvét is asszonytól asszonyig vigyék majd. A tulajdonképpeni főszöveg érdekes érveléssel kezdődik: „Ha valamikor, hát most várható az az idő, hogy ő (t. i. az asszony) figyelmezzon Isten tanácsaira; ez, ha egyáltalán eljövendő, az az idő, amidőn az isteni kegyelem módoszatai és szándékai megtalálják őt. S ha valamikor, hát ezen a napon fogod (itt már egyenes megszólításba csap át a szöveg!) meghallani az Úr szavát.”⁶⁴ A továbbiakban szerzőnk ecseteli a türelmetlenség (impatience) és az elégedetlenség (discontent) bűnét, amely akár tönkre is teheti a kegyelmi állapot e kitéüntetett napjait.⁶⁵ Két oldallal hátrébb Mather – bár nevet nem említ – Elizabeth Joscelin abban az időben közkézen forgó Egy anya testamentuma meg-nem-született gyermekéhez című könyvére utal, egy női sorstárs szavaival erősítve meg mondandóját: „Egy kiváló nemesasszony, akinek határozott előérzete támadt szülés közben bekövetkezendő halálával kapcsolatban, (amely igaznak is bizonyult, hiszen ő valóban vajúdása közben halt meg!) hátrahagyta nektek meg-nem-született gyermekének írott Testamentumát...Ehhez teszem én hozzá, hogy töletek is azt várjuk, hogy kiváló tulajdonságokkal rendelkező teremtményt hozzatok a világra; s olyat, aki örökkön örökké az Úr dicsőségét hirdeti majd.”⁶⁶

Ennyi intelem talán még elviselhető volna, ám a szent horror még csak ezek után következik, amikor óriási, a lehető legkapitálisabb betűkkel kinyomtatva e sorokkal találkozunk. „A halálra való felkészülés most a legésszerűbb és legalkalmasabb, erre most oda kell szánnod magadat. Ez nem okoz majd fájdalmat néked. ... S minél később leszel a halálra, annál később leszel az életre.”⁶⁷ Ha belegondolunk, hogy még a korábban említett mintapuritán Anne Bradstreet is milyen halálfélelemmel teli verset írt egy hasonló, szülés előtti léthelyzetben, erősen kételkedhetünk abban, hogy a zordon matheri vezényszavak elérték céljukat, a méltó felkészítést. Ez az ijesztve-nevelő tendencia csak fokozódik,

⁶² Cotton MATHER, *Elizabeth in her Holy Retirement; An Essay To Prepare a Pious Woman for Her Lying in or Maxims and Methods of Piety to Direct and Support an Handmaid of the Lord Who Expects a Time of Travail*, Boston, Printed by B. Green, for Nicholas Boone, at his Shop in Corn Hill, 1710.

⁶³ <http://1704deerfield.historyorg.museum>

⁶⁴ Cotton MATHER, *Elizabeth*, i. m., 1.

⁶⁵ Cotton MATHER, i. m., 3.

⁶⁶ Cotton MATHER, i. m., 5.

⁶⁷ Cotton MATHER, i. m., 7.

amikor – alkalmazkodva a korszellemhez – a koraszülést és kóros (méhlepénydarabokat hátrahagyó) utószülést a Tízparancsolat megszegésével köti össze.⁶⁸ Ehhez jön ráadásként a „sötétség lánczaival” és az „örök tűzben égéssel” való ijesztés, amelynek olvastán egy makkegészséges terhes nő is könnyen a vetélés közelébe juthat.⁶⁹ Még szerencse, hogy egy idő múlva Cotton Mather – maga is 15 gyermek apja, akik közül csak kettő élte túl őt – megriadni látszik saját rettenetes szövegétől, s békésebb vizekre evez, amikor is a gyermekvárás a fokozott szentség-megszenteltség állapotaként tünteti fel. Ennek következménye pedig az, hogy már az embriót is teljes értékű keresztyénnek kell tekinteni.⁷⁰ Ezek után – amikor már-már rokonszenvünkkel és helyeslésünkkel találkozunk, éppúgy, mint egy-egy ihletett verssora olvastán – ismét csak olyan állítások következnek, amelyeket még a legjámorabb anyák is csak az égi megtorlástól való félelmükben fogadhattak el: „Ó, engedd, hogy Szent lelked most korai lakozást vegyen benne. (t.i. a magzatban) Ó, formáld és töltsd el, tedd dicsőségedet hirdető örök hangszerré (eszközzé) a világban.”⁷¹

A gyermek mint pusztá kegyességérsítő eszköz – nehéz ezt a gondolatot elfogadni, még a korabeli új-angliai gúnyrajz ismeretében is, amely szerint a házastársi szerelem (a gyermek létrehívója) önmagában semmi, csupán a „szaporodjatok és sokasodjatok” parancsának teljesítése számít. A szigorúságkitörést a továbbiakban ismét lágyabb szakaszok követik, tapintatos intelem arról, hogy – bár a Megváltót asszony szülte – mégsem egy másik asszony, Mária, hanem egyedül Jézus az oltalom forrása terhesség és szülés idején. Itt olvashatunk egy ugyancsak Anne Bradstreettől származó gondolatot, miszerint a gyermekét hordozó anyának Krisztust is magában kell hordania. Ez a gondolat akár közvetlen Bradstreet-hatás is lehet, mint többször jeleztük, Cotton Mather megkülönböztetett tisztelettel tekintett a tollforgató nőkre.⁷² Bármennyire is bábák kezébe szánt segédanyag volt ez a könyv, valójában csak egyetlen alkalommal köti benne össze a szerző a józanság és mértékletesség erényét táplálkozási-életmódbéli tanácsokkal.⁷³ A röpké biológiai közjáték után ismét teologizálás következik, annak hangsúlyozása, hogy a terhesség idejének egyben fokozott imaidővé is kell válnia.⁷⁴ Ehhez kapcsolódóan néhány oldallal később a bibliaolvasás és zsoltáreklés fontosságának hangsúlyozása következik, Luther Katarináját állítva példaként az Újvilág asszonyai elé.⁷⁵ Ezidáig nem sok hasonlóságot fedezhettünk fel e traktátus és a Köleséri-szövegek között, ám Ráchel története – e korabeli katolikus temetési beszédekben sem ritka exemplum – végszóra itt is felbukkan. Igaz, nem a Benónit Benjámínra, a kint örömmre változó hangsúlyokkal.⁷⁶ A szöveg berekesztő részének két súlypontja van: egy

⁶⁸ Cotton MATHER, *i. m.*, 9.

⁶⁹ Cotton MATHER, *i. m.*, 11.

⁷⁰ Cotton MATHER, *i. m.*, 16, 17.

⁷¹ Cotton MATHER, *i. m.*, 18.

⁷² Cotton MATHER, *i. m.*, 20.

⁷³ Cotton MATHER, *i. m.*, 22.

⁷⁴ Cotton MATHER, *i. m.*, 22.

⁷⁵ Cotton MATHER, *i. m.*, 27.

⁷⁶ Cotton MATHER, *i. m.*, 32.

gyakorlati és egy egyházsociológiai; a szoptatás fontosságának ismételtése, illetve intés a „churching”, a megtisztulást jelképező templomlátogatás rítusának betartására. Életteliség, sőt egy kis csipkelődő humor is van a szoptatásra buzdító sorokban: „Ha tudod, szoptasd gyermekedet; ne légy olyan strucc (vagyis: antiany), hogy megtagadod azt, csak azért, hogy egyike légy a saját kényük-kedvük szerint élő, gondatlan anyáknak.”⁷⁷ Hogy miért is volt Cotton Mather hangneme sokkal agresszívebb, mint id. Köleséri Sámuelé, annak számos oka van. Egy részüket már vázoltam. A továbbiak: nálunk, Magyarországon nem voltak Anne Huthchinson és Mary Dyer-szerű önfejű prófétanők (hacsak Lorántffy Zsuzsanna teológiai próbálkozásait nem számítjuk annak!), nem voltak a férfi lelkipásztorok tekintélyét aláásó, prédikációikat bírálókat asszonyok. Az sem közömbös, hogy például a salemi boszorkányhisztéria idején – ahogyan Kristóf Ildikó nevezi az 1692-es eseményeket – amikor Új-Angliában tömegével születtek halálos ítéletek, Köleséri kicsivel korábbi működési körzetében, Debrecenben és Biharban mindössze 19 boszorkányper zajlott. A puritanizmus – jelzi Kristóf – nem csökkentette ugyan nálunk a boszorkányperek számát, ahogyan korábban Makkai László feltételezte – de radikálisan nem is növelte.⁷⁸ Végül – ahogyan Laurel Thatcher Ulrich, az új-angliai puritán női létforma jeles kutatója írja – valószínű, hogy „a két nem közötti mindennapi küzdelmek” is megszólaltak a korabeli férfiszervezők írásaiban. Így nem csupán Cotton Matherében, de már nemzedékekkel korábban is, konkrétan például John Winthrop massachusettsi kormányzó kritikus hangú krónikáiban.⁷⁹ Ezek után arra a kérdésre, hogy ki volt képes kevés szóval is enyhíteni az asszonyi léttel járó veszteségeket és fájdalmakat, egyértelműen Köleséri Sámuelre gondolunk. Eközben azonban nem feledkezhetünk meg azokról az eltérő körülményekről – elsősorban a nemek közötti kiélezettebb beháborúról, továbbá a női emancipáció új-angliai felgyorsulásáról s a magyarországinál sokkal erősebb ottani eszkatológiai hisztériáról – amelyek Cotton Mather számára sokkal nehezebbé és bonyolultabbá tették ezt az önmagában sem könnyű feladatot. Bocsáttassék meg nekem, hogy Kölesérit e Mathert mentő körülmények ellenére is jobban szeretem. Végül: műveik párhuzamos vizsgálatát egyáltalán nem érzem haszontalannak, hiábavalónak, üres komparatiztikai virtusnak. Hogy miért? Mert ma, a „tisztá Amerika” kultusza idején mindeme összevetések nyomán visszafogott, de jóleső büszkeséggel könyvelhetjük el egy magyar prédikátor-szerző nemzetközi mércével mérve is jelentékeny írói teljesítményét, lelkigondozói rátermettségét, műveltségét, s – végül, de korántsem utolsósorban – évszázadok távolából is világító és melengető emberi jóságát.

⁷⁷ Cotton MATHER, *i. m.*, 35.

⁷⁸ KRISTÓF Ildikó, *Ördögi mesterséget nem cselekedtem. A boszorkányperek társadalmi és kulturális háttere a kora újkori Debrecenben és Bihar vármegyében*, Ethnica, Debrecen, 1998, 30, 73.

⁷⁹ Laurel Thatcher ULRICH, *John Winthrop's City of Women*, = Massachusetts Historical Review, vol. 3. 2001., <http://www.historycooper.org/journals/mhr>

R. Várkonyi Ágnes

Narráció és elmélkedés II. Rákóczi Ferenc Confessio peccatoris című művében

„Nem történelmet írok” – szögezte le II. Rákóczi Ferenc többször is a *Confessio peccatoris* lapjain.¹ Mintha mégis történelmet írna. Gyermekkorra, ifjúságra, szervezkedése, fogsága, pere és szökése eseményeit, találkozásait a felkelőkkel a lengyel-magyar határon a *Confessio* szavaival közölték a tudományos monográfiák, vitték színre az írók, adták elő karddal, kacagányban a kiegészés után és a két világháború évszázadában a diákok.

Mégis Rákóczi e legfontosabb művének mostoha sors jutott. Hagyták, hogy kallódjon, későn, a 19. század második felében felfedezték fel, hanyagul adták ki, önkényesen értelmezték, botrányokat keltettek körülötte. A korszerű megismeréséért küzdő tudósok egyike, Zolnai Béla kolozsvári professzor, az első világháború után évtizedeken át behatóan foglalkozott Rákóczi műveivel, megállapította, hogy a *Confessio* európai színvonalú, janzenista gondolatokkal áthatott írói alkotás. S megfogalmazott több lényeges kérdést: Miért hallgat Rákóczi fontos eseményekről, másokról miért tudósít másképpen, mint az *Emlékirataiban*? Mi a *Confessio* műfaja? Életgyónás vagy történelem? Hol és mikor írta valójában? Miben rejlik hitelessége? Hogyan viszonyulnak egymáshoz a *Confessio* történeti elbeszélő és elmélkedő fejezetei?²

Megnyugtató válaszokat csak a *Confessio* minden részletét átfogó analízis útján nyerhetünk. A következőkben összevetem az eredeti kéziratot a kiadott szöveggel, ismertetem a különböző véleményeket és vitákat a *Confessio* műfajáról és szerkezetéről, újrafogalmazva teszem fel a szöveg profán és spirituális részeinek kapcsolatára vonatkozó kérdéseket. Behatóan vizsgálom az elmélkedések és történeti elbeszélések kölcsönhatását és a szimbólumokat, különösen a rejtett Hercules szimbólumot.³ A teljesség igénye nélkül, hiszen a *Confessio peccatoris*, mint minden nagy alkotás, maga az univerzum.

¹ „Sed siquidem non historiam scribo” RÁKÓCZI, *Confessio peccatoris* ...Kézirat, Párizs, Bibliothèque Nationale Ms Latin 13628, 239. (Továbbiakban BN Ms 13628)

² A nagyterjedelmű szakirodalom bibliográfiáját ld. R.VÁRKONYI Ágnes–KIS Domokos Dániel (szerk.) *A Rákóczi szabadságharc*. Nemzet és Emlékezet, Osiris, Bp., 2004, 779–783.

³ A témával különböző összefüggésekben a következő tanulmányaimban foglalkoztam: *Kritika és emlékezet. Vázlat II.Rákóczi Ferenc Thököly-képeiről*=A Thököly felkelés és kora. Szerk. BENCZÉDI László. Bp., 1983, 215–255. – *Értelmiség és államhatalom Magyarországon a 17–18. század fordulóján*= Értelmiség a 18. században. szerk. ZOMBORI István. Szeged, 1984, 55–80. – *A Confessio értékrendszere*. Levéltári Közlemények, LVI (1985), 216–225. – *Rákóczi karácsonyi elmélkedése, és Duna-táji labirintusok*. Mindkét esszé: A tűzvész tanúi c. esszékötetben. Szerk.Levendel Júlia. Liget könyvek, Bp, 1995, 160–197. – *II. Rákóczi Ferenc és a jezsuiták*. A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig. Szerk. SZILÁGYI Csaba, Piliscsaba, 2006, 163–189. – A tanulmány a *Confessio*

A MŰFAJ ÉS A SZERKEZET a *Confessio* legtöbbet vitatott kérdése. Az életút és a szabadságharc, majd a bujdosás eseményeinek elbeszéléseit minduntalan megszakítják a rövidebb-hosszabb meditációk, fohászok, imák, diskurzusok. Talán több mint a felét is kiteszik a csaknem hétszáz lapos kéziratnak. Vajon a *Confessio* elbeszélő fejezeteivel összefüggnek-e a spirituális, elmélkedő részek? Szerves alkotó elemei a mű egészének? Vagy különálló szövegek, semmi kapcsolatuk a történelmi eseményekkel?

A *Confessio* mai ismereteink szerint Rákóczi egyetlen saját kéziratában ránk maradt munkája.⁴ A szöveg fogalmazvány, rengeteg benne a saját vagy más kéztől származó marginális és sorok közötti betoldás és javítás. Nincs következetesen tagolva. A *Confessio peccatoris... 1716* négy soros címet követő 116 lap⁵ után következik két külön címmel jelzett elmélkedés, a *Meditationes in forma soliloquiorum de misterio reparationis naturae humanae per Adam* (Ádám elmélkedés)⁶ Majd az *In nocte Nativitatis D[omi]ni Meditatio in forma Soliloquio[rum] Super Evangelium Luc.2dum.* (Karácsonyi elmélkedés) olvasható.⁷ Ezután cím nélkül ismét életrajzi elbeszéléssel folytatódik a mű, rövidebb-hosszabb elmélkedő betoldásokkal.⁸ Utána külön címmel *Continuatio Confessionis per formam Soliloquiorum ab anno aetatis 27. Liber 2dus.*⁹ Végül az utolsó fejezetcím: *Continuatio Confessionis ab anno 1717 aetatis 41. Liber 3ius.*¹⁰ „Első könyvet” nem jelölt, a „Liber 2-dus”-t, úgy tűnik, utólag írta a cím alá. A „Liber 3-ius”-t Rákóczi már a címmel együtt vetette papírra. Itt viszont hiányzik az előző címekben mindenütt olvasható „per formam soliloquiorum.” Az első nagy életrajzi elbeszélésben, mint a második és a harmadik könyvben is, az eseményeket fohászok, imák, önvizsgálatok, meditációk szakítják meg. Ezt a laza,

peccatoris kritikai kiadásának készülők munkálataira épül. A latin szöveget a Juhász László által megállapított szöveg alapján Kenéz Győző készítette el, kontrollszerkesztő Érszegi Géza. A szöveget gondolja, az eredeti kézirattal összevetve, a fogalmazvány alapján javítva, szövegcritikai jegyzetekkel R. Várkonyi Ágnes és Dénesi Tamás. A munkát a párizsi Bibliothèque Nationale-ban végzett kutatásokkal együtt az OTKA 37638. számú pályázata támogatta.

⁴ BN Ms 13628. – A feltevéseket, hogy több másolata, esetleg letisztázott példánya létezne, a kutatások eddig nem igazolták. Az ugyancsak a Bibliothèque Nationale-ban őrzött kivonatos francia fordítást (*Sentiments de piété de François Ragotzki Prince de Transilvanie ou Extrait de ses Confessions traduits sur l'original latin Ms Fr. 17690*) és a troyes-i városi könyvtárban őrzött francia fordítást (Ms Latin 2144) a *Confessio* ma ismert egyetlen példányával kell gondosan összevetni ahhoz, hogy erről, vagy esetleg más szöveg alapján készültek. Vö: KÖPECZI Béla, *A bujdosó Rákóczi*. Bp. 1991, 490. A létező másolatokra és tisztázatra vonatkozó véleményekre ld. TÓTH-BARBALICS István, *Beszédmódok és retorikai struktúrák II.Rákóczi Ferenc Vallomásaiban*. Szakdolgozat. Kézirat, 2002. Témavezető: R.VÁRKONYI Ágnes.

⁵BN, Ms 13628, 1–116.

⁶ BN, Ms 13628, 117–139.

⁷ BN, Ms 13628, 141–160.

⁸ BN, Ms 13628, 164–236.

⁹ BN, Ms 13628, 237–450.

¹⁰ BN, Ms 13628, 453–671.

valószínűleg még formálódó fogalmazványban nyomon kísérhető külső szerkezetet a szöveg első és máig egyetlen latin, 1876. évi kiadása módosította.

A *Confessió*ról 1739 óta nyilvánosan is tudhatott a tudományos világ, de csak 1858 márciusában találta meg Grisza Ágost (1818–1884) a párizsi Bibliothèque Nationale Kézirattárában, Claude, a kéziratár tudós tisztviselője segítségével.¹¹ Emigráns hányattatás, létküzdelemben eltöltött angliai és amerikai évek után Párizsban letelepde és nyomozva a *Vallomások* után a felfedezés eufórikus élmény lehetett. Majd jeges zuhany az elhagyott hazából 1859. november 9-én kelt levél: „semmi módon nem engedné meg a kormány [...] a munka behozatalát.” Erre Grisza Ágost, mivel korábban kéziratot másolt a Császári Könyvtárból a Magyar Tudományos Akadémia titkárnak, egyenesen hozzá fordult: maga szeretné kiadni, de nincs elég pénze. Választ azonban nem kapott Toldy Ferenc akadémiai titkártól.¹² Kenyérkereső napi elfoglaltsága mellett kezdte lemásolni. Az evangélikus lelkészfiú különleges tehetség, de Bazin mezővárosban nem készülhetett fel erre a feladatra.¹³ A *Confessio* rendkívül nehezen olvasható szöveg, tele rövidítéssel, javítással. Rákóczi kézírása a tollvágás, a lelkiállapot és elfoglaltsága szerint is nagyon változó. Grisza hatalmas munkát végzett. Segítséget talán csak Claude-tól és a világhiállításon kívül járt Rómer Flóristól kaphatott. Tíz év kellett, hogy elkészüljön. 1872-ben tette le a Magyar Tudományos Akadémia asztalára.¹⁴

A kiadás története újabb krimi. Miért írja Thaly Kálmán, a kiadást gondozó Történelmi Bizottság tagja, hogy 1872-ben már sajtó alatt van, mikor csak 1876-ban jelent meg? Toldy beszámolója szerint a kézirat egy része a nyomdai munkák közben „eltévedt”, majd ugyancsak ismeretlen módon megkerült.¹⁵

Grisza Ágost másolata lappang. Vajon az 1876-ban megjelent szöveg a másolás, vagy a hanyag kiadás következménye? Nem tudható. A kiadás Rákóczi kéziratához képest nem hiteles. Javítások nélküli, letisztázott, egységes szöveg.

¹¹ Életrajza, a *Confessio* meglelésével és kiadásáért vívott küzdelmével, megpróbáltatásaival együtt : JAKUS Lajos, *Rákóczi Önvallomásainak kiadása*. Vigilia, XXI (1956), 687–691. – Párizsban Horváth Mihály is szeretett volna kutatni Rákóczi-iratok után 1850-ben, s bár Tocqueville külügyminiszter támogatta kérését, engedélyt nem kapott. HORVÁTH Mihály, *Magyarország történelme* 6.kötet, Pest, 1872, 287.

¹² MTA Könyvtára Kézirattár, Ms, 5342/1- 87. – Közli a kiadás történetével együtt : JAKUS, 689.

¹³ Református gimnázium, korai árvaság, három filozófiai osztály Pozsonyban, majd 17 évesen a császári hadsereg katonája lett. Tanár a bécsi katonai akadémián, mellesleg ügyvédi diplomát szerez, a Festetics családnál titkári állását hagyta ott, hogy a forradalom és szabadságharc honvédseregében zászlóalj parancsnok legyen. Angliai és amerikai hányódás után telepedett le Párizsban, tíz nyelven tudott és fordítói irodát tartott.

¹⁴ Thaly Kálmán más dátumokat közöl Rákóczi *Emlékiratai* ötödik magyar kiadásában: „Azon „Confessiones” című , korábbi életéveit tárgyaló művét érti, melynek kéziratát csak a múlt 1871-ik évben fedeztetek föl a párizsi Richelieu-könyvtárban Grisza János (!) hazánkfia által, s most vannak sajtó alatt a m. tud. Akadémia kiadásában.” In: THALY Kálmán, *II.Rákóczi Ferenc fejedelem Emlékiratai a magyar háborúról, 1703-tól végig (1711)*.Ötödik, javított ,történelmi jegyzetekkel kísért, Rákóczi végrendeletével és a bujdosók sírfelirataival bővített kiadás. Bp. 1872, 19.

¹⁵ JAKUS, 1976, 691.

Valaki a marginális jegyzéseket függetlenül attól, hogy Rákóczi vagy más kézírása, beillesztette a törzsszövegbe. Az írás dátumait a margóról a címhez csatolta, de nem következetesen. Van, ahol csillaggal, a lap alján hozta minden megjegyzés nélkül, másutt az „Annus 1719 in Jeniku inchoatus” marginális jegyzést mint címet beillesztette a szövegbe, s így önkényesen újabb fejezeteket hozott létre. Nem jelölték a szöveg közötti üres lapokat sem. Mindezzel módosult a mű eredeti szerkezete. A *Confessio* megismerését pedig megnehezítette.¹⁶

A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága 1876-ban a *Confessiót* a következő címmel adta ki: *II.Rákóczi Ferenc Önéletrajza*. A cím szemléletbeli döntést is kifejezett. A *Memoires* 1739-i francia kiadása nyomán az 1861–1872-es magyar kiadások Rákóczi meghatározását (*Confessions*) fogadták el, és egyértelműen *Vallomásainak* fordították. A Történelmi Bizottság bizonytalankodott: „Közrebocsátja II. Rákóczi Ferenc 'Vallomásait' vagy is Önéletrajzát.” A szöveget már megjelenése előtt láthatta Horváth Mihály, Thaly Kálmán pedig az *Emlékiratok* ötödik, 1872. évi kiadásának bevezetése szerint alaposabban ismerhette. Az akadémiai kiadás bemutatásával csaknem egy évszázadra érvényesen értelmezte: „lélekelő drága ereklye”, az elmúlt század „legnagyobb hőse”, „a vallásos rajongásokba mélyedt fejedelem”, „átszellemülő ember” műve, aki az étellel már leszámolt. A *Vallomásokat* két összeegyeztethetetlen részre osztja: „Megható és nagyérdékű életrajzi részletek – buzgó lelki áhítások vallásos keretében előadva. Közben-közben hosszabb vallási ömlengések is zavarják az elbeszélés összefüggéseit (Isten ne vegye vétkül e pogány megjegyzést árva lelkünknek).”¹⁷

Az „Önéletrajz” műfaji meghatározásnak megfelelően Thaly a történeti elbeszéléseket bőven felhasználta és kicsemegzte *II.Rákóczi Ferenc iffjúsága* című egymás után két kiadást megélt munkájában.¹⁸ Történetírói gyakorlatára jellemző módon használta fel az életút 1676–1701 éveit átfogó művében a *Confessio* első részét. A magyarra fordított részeket egyéni betoldásokkal színesítette, vagy az eredeti szöveg tartalmát mondta el és értelmezte saját elképzelése szerint. Olykor oldalakon át a *Confessio* szövegét vagy kivonatát tartalmazza a kötet. Helyenként, elvétele, a jegyzetben idézte az eredeti latin szöveget is, és jelentős korabeli levéltári anyagot közölt. Ez azonban nem változtatott a lényegen. Az eljárás szerint Rákóczi műve 19. századi értelemben vett életrajz, az elmélkedő, vallásos részek nem tartoznak a történeti elbeszéléshez. Angyal Dávid ugyan már felfigyelt arra, hogy a *Confessio* némely lényeges

¹⁶ A két nagy meditációt címével együtt másolta le, de a második és a harmadik könyv címét vagy ő vagy a kiadás előkészítője módosította, annyiban, hogy a margón lévő szöveget a címbe helyezte át. Sőt a lapszéli bejegyzést a cím eredeti két sora közé illesztette. – „I.N.D.Inchoatum in Jeniku die 14. 8.bris 1718.” NB Ms 13628, 367, 547. – GRISZA, 1876, 219, 314.

¹⁷ THALY Kálmán ismertetése. *II.Rákóczi Ferenc fejedelem Önéletrajza*. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága. Budapest, 1876. Századok, VIII(1876), 316–322, 317.

¹⁸ THALY Kálmán, *II.Rákóczi Ferenc iffjúsága 1676–1701. Történeti tanulmány*, Pozsony, 1881. Második kiadás: Pozsony, 1882.

történeti elbeszélése történetileg nem hiteles, Rákóczi véleménye pedig vitatható, de nincs nyoma, hogy különösebb figyelmet keltett volna.¹⁹

Annál kínosabban hatott, hogy 1903-ban megjelent a *Confessio* első magyar fordítása. Domján Elek könyve címében ugyan az akadémiai kiadás *Önéletrajz* meghatározását vette át, de az *Elöljáró beszéd* című bevezetőjében már *Vallomásoknak* is nevezte. Kifejtette, hogy a vallásos elmélkedésekkel együtt a két nagy meditáció is a szöveg szerves része. Elhagyni ezeket a mű teljessége és történeti vonatkozásaik miatt sem lehet. A fordító evangélikus lelkész volt, és a *Confessio* hitvilágát elméleti meggondolás alapján értelmezte: Rákóczi „bár hálákat ád Istennek, hogy katolikusként született és a protestáns felekezetek iránt leküzdhetetlen ellenszenvet látszik tanúsítani, az ő hitélete a tekintélyekre nem támaszkodó s a felekezeti köréből kiemelkedő benső hitélet, a mely a világi életben a legmagasabb erkölcsi értékű cselekedeteket szüli.”²⁰

A fordító álláspontja élesen eltért Thaly Kálmán véleményétől, szövege cáfolta a *Rákóczi ifjúsága* kötetben közzétett részletek értelmezését is. A *Századok* hasábjain Keller (Kajlós) Imre írt róla kritikát: a *Confessio* önbírálat, bűnökkel foglalkozó részeit nem szabad a magyar társadalom tudomására hozni. „Rákóczi Ferenc alakját nemzete az idők folyamán a szentek glóriájával vette körül, neve fogalommal lett, a hazaszeretet fogalmává [...], hibáit és bűneit tehát nem szabad, hogy tudja a közönség.” [...] A sok pietisztikus elmélkedésre semmi szükség, legalább „a körző elcsenését” ki kellett volna hagyni.” Elfelejtette, hogy az ifjúság számára Thaly már közölte a legkínosabb bünt. Elismerést a fordítás nagy teljesítményéért Domján semmit nem kapott, annál nagyobb horderejűnek tüntette fel a bíráló a fordítás óhatatlan pontatlanságait és nyelvi egyenetlenségeit.²¹ Domján rövid válaszában hangsúlyozta, hogy a történeti igazságot homályosítanánk el, ha a fejedelem dicsősége kedvéért emberi gyarlóságait eltitkolnánk. Vallomásaiból, ha a történeti részeket kiszagatnók, — csak romokat adnánk. Különböztetve vallásos elmélkedései sincsenek történeti vonatkozások nélkül.” Tasnádi Nagy Gyula, a *Századok* szerkesztője, Thaly Kálmán tanítványa szerkesztői megjegyzése leborongó: „Válaszának tudományos értéket nem tulajdoníthatunk.”²² Thaly ugyancsak elutasította Domján álláspontját a fordítással együtt. A Césár De Saussure, Rákóczi udvari nemese levelei és jegyzetei kiadását kísérő szövegében „magánjellegű” jelzővel illette. Református tudós marasztalt el katolikus szerző művének magyar fordítása miatt evangélikus fordítót: „meggondolatlan indiscretió törvénytelen terméke.”²³

¹⁹ ANGYAL Dávid, *Thököly Imre*, Bp., 1888, II, 149, 173.

²⁰ DOMJÁN Elek, 1903, V-VI.

²¹ KELLER [KAJLÓS] Imre, *II. Rákóczi Ferenc fejedelem önéletrajza . A latin eredetiből fordította Domján Elek*. Miskolc, 1903. 8-r. VII. 439. *Századok*, XXXVIII(1904), 711–715. – Domján rövid válasza a Szerkesztőség elutasító megjegyzésével: Uo. 807–808.

– KELLER–KAJLÓS Imre ugyancsak közreadott egy fordítás válogatást *II. Rákóczi Ferenc vallomásaiból* címmel. Magyar Könyvtár sorozat, 1-2. Bp, 1903–1904.

²² *Századok*, XXXVIII(1904), 807–808.

²³ *Lettres de Turquie (1730–1739) et Notices (1740) de César De Saussure gentilomme de la cour de S.A.S. le prince Francois Rákóczi II. concernant les dernieres années , la mort , le testament et les mémoires de ce prince* , communiqués en texte original français et en

Látszólag a magyar fordítás botránya ösztönözte a *Confessio* jobb megismerését. Valójában az új történelemismeret igénye kívánta meg. A századfordulón már jelentősen változik a történetészlelet. Még virul a historizmus, nélkülözhetetlen a pozitivisták gyakorlata. De már hódít a pszichológiai szempontokat érvényesítő irány. Egységben látást és a történelem eddig ismeretlen területeinek felfedezését ígéri a szellemtörténet. Felismerik, hogy az irodalmi és a művészeti alkotások a késői reneszánsz és a barokk stílus jegyében egymással átítatva ábrázolják a racionális és a spirituális világot. Ebben a korban a személyes élményeket, a politikai eseményeket, a lelki viharok történéseit az ókori mítoszok, a bibliai példázatok, a zsoldárok és képi toposzok segítségével fejezik ki.

„Elbeszélése sokhelyütt szentírási idézetekből, a szentatyák szavaiból s az erkölcsstudományi írók szabatos kifejezéseiből van szöve” – hívta fel a figyelmet Karácsonyi János ugyancsak 1903-ban megjelent tanulmányában a *Confessio* eddig ismeretlen sajátosságára. Bírálta az Akadémiát: Rákóczi művét helytelenül adták ki „Önéletrajz” címmel. Miként írja nevezi, az 'Confessio peccatoris', s ez vallomást, gyónást jelent. Hangsúlyozta, hogy a *Vallomások* írója különlegesen tehetséges és művelt ember volt, bár tehetsége más jellegű, mint Szent Ágostoné. Szenvedélyesen kikelt azok ellen, akik mellőznék a *Confessio* elmélkedéseit. Rákóczi ismerősei között is sokan voltak, akik bírálták vallásosságát: „mennyivel inkább akadnak ilyenek kortársaink között s akiknek éppen ezért a megtérés gyümölcsei, e vallomások nem tetszenek. Erővel akarnák elhíttetni másokkal (vagy tán csak magukkal), hogy Rákóczi megtérése, kath[olikus] vallásának buzgó gyakorlása szerencsétlenné, fejedelmi kötelességében hanyaggá tették. Elvakult erőszakoskodással be akarnának ezek hatolni másnak szívébe, és ráparancsolni arra, hogy e szív nyugalma ne úgy keresse, amint ő érzi, hanem a tőlük kigondolt módon. Az utólag okoskodó államférfiak és politikai történetírók egyike-másika pedig csak akkor osztogatná kegyeit s dicséretét, ha az előttük élt államférfi az ő politikai ábrándjukat mindenféle tiltott és nem tiltott, okos és oktalan eszközökkel, pártkülzdelmekkel, fölkelésekkel, késhegyig menő harccal, a kétségbeesés kapkodásával is kivívta, a lehetetlent lehetővé tette volna.”²⁴ Ennek ellenére úgy látja, „Rákóczi műve inkább politika történet,” *Vallomásaiban* is „főként államférfiú, politikus marad.” Észreveszi a *Confessio* szerkezeti ellentmondásait. S felteszi a kérdést, hogy kerül a *Karácsonyi elmélkedés* az 1717-ben írt rész elé, ha

traduction hongroise avec une préface et des remarques historiques par Koloman de THALY. – *De Saussure Czézárak, II. Rákóczi Ferenc fejedelem udvari nemesének Törökországi levelei 1730–1739-ből és Följegyzései 1740-ből a fejedelem utolsó éveiről, haláláról, végrendeletéről és Emlékiratairól*. Kiadja. THALY Kálmán Bp. 1909, 80. – Tóth – Barbalics István mutatta ki, hogy az a szöveg, amelyet Thaly a *Confessio* kiadásának megtiltásáról Saussure-tól idéz, nincs az eredetiben: „mint Isten előtti gyónás a legbizalmasabb egyéni jellegű megnyilatkozása lévén [...] a fejedelem halála után fő hívei elhatározták, hogy annak sajtó alá adását – félremagyarázások elkerülése végett – mellőzni fogják, s ezért a kéziratot örök letét képen megőrzésre a camalduli atyákhoz küldötték Grosboisba...” TÓTH–BARBALICS, 2002, 32, és 98. jegyzetek.

²⁴ KARÁCSONYI János, *Rákóczi Ferenc fejedelem vallomása*, Katolikus Szemle, XVII (1903), 627–655, 649.

első lapján az 1719 évszám olvasható? Dehát honnan is tudná, hogy az évszámot más kézzel, más színű tintával írták a margóra?²⁵

„Szüntelenül gondol azokra, akik könyvét olvasni fogják. Különösen fejedelmeknek szánta épületes olvasmányul” – nyitott a *Confessio* új értelmezésére utat Fraknói Vilmos 1904-ben. Rákóczi olvasókra számított hazájában és külföldön egyaránt. Thaly óvta a nemzetet, hogy megismerjék Rákóczi bűneit, Fraknói bátran írt vétkeiről, mert a bűnbánat, a megtérés érdekelte Augustinus életében is. Rákóczi pedig első soraiban közli, Szent Ágoston művét a *Confessionest* olvasta néhány hónappal azelőtt, hogy írását elkezdte.²⁶

Augustinusra, a nagy mintaképre eddig is mindenki felfigyelt, aki kézbe vette a *Vallomásokat*. Jelezte az akadémiai kiadás *Előszava*: „Az Önéletrajz, melynek formája és hangja élénken emlékeztet szent Ágoston Confessióra, mint hazai történelmünk nagyjelentőségű és egyik legnemesebb szereplő egyéniségének munkája különös figyelmet érdemel.” 1897-ben Stuhlmann Patrik írt Szent Ágoston hatásáról Bethlen Miklós és Rákóczi műveire.²⁷ Domján Elek pedig kiemelte, hogy Rákóczi *Vallomásait* „Szt. Ágoston példája nyomán” írta. Fraknói Vilmos viszont az első, aki többet mondott Rákóczi szavai egyszerű ismétlésénél. Grosbois fejedelmi lakója az első, aki átvette Szent Ágoston írói módszerét és gondolatait. Sokan csodálták, Petrarca párbeszédben elevenítette fel, de Rákóczi az egyetlen, aki merészen mintának tekintette és követni merte.²⁸ Hogyan eredeti mégis Augustinus magyar követőjének alkotása? Brisits Frigyes ígért választ. Összevetette a *Vallomásokat* az ágostoni *Confessiók*-kal. Megállapította, hogy Rákóczi tudatosan tanult Hippo püspökétől. Kompozíciót, szerkesztést, a mű megcsinálásának módját. Következésképpen a *Vallomások* pszichológiai szempontokkal vizsgálva „egy magyar ember fejlődő lelki életét” nyújtja, „belülről látott lélekrajz.” Szerkezete pedig nem egyszerűen a lineáris időt követi, hanem Rákóczi helyváltozásai szerint osztotta be „könyvekre.”²⁹ Az alapkérdést, a történeti elbeszélések és az elmélkedések viszonyát azonban nem oldotta meg a földrajzi jelenségeket szimbolikusan is szerkezetalakító tényezőnek tekintő felfogása. Ágoston műve egyetemes, Rákóczi művét átszövi a történelem. Nem életrajz, nem minta nélküli értelemben eredeti, nem kizárólag vallásos elmélkedés. Korrajz is meg nem is, történetírás meg nem is. Brisits könyve további vizsgálatokra nyitott utat. Mégis úgyszólván érdemi méltatás nélkül került a könyvtárak polcaira.³⁰ Megjelenése idején, 1914-ben már „lánggal égett a haza” A *száműzött Rákóczi* és a „kuruc dalpör” miatt.

²⁵ KARÁCSONYI, 1903, 636, 639, 643.

²⁶ FRAKNÓI Vilmos, *II. Rákóczi Ferenc vallásos élete és munkái*, Katolikus Szemle, XVIII (1904) 321–337, 422–434.

²⁷ STUHLMANN, Patrik, *Confessiones S. Augustini, Nicolai Bethlen et Francisci Rákóczi II. Bp.*, 1897.

²⁸ FRAKNÓI, 1904, 321–337, 422–434.

²⁹ BRISITS Frigyes, *Szent Ágoston és II. Rákóczi Ferenc Vallomásai*, Pécs, 1914. – A szerkezetről közölt feltevést bírálta: TÓTH – BARBALICS, 2002, 47–48.

³⁰ Ismertette: DOLYÁNYI Gyula, It, 4(1915), 152. – KIRÁLY György, ItK, 25(1915), 252–253.

Kevésbé figyeltünk fel rá, hogy Szekfű Gyula máig nagyhatású könyvének³¹ egyik inspirálója a *Confessio peccatoris* volt, szellemével, az 1900-as évtizedben a tudományt és a közvéleményt egyaránt foglalkoztató kérdéseivel és forrásként felhasználható közléseivel egyaránt. Szekfű erősen hatása alá került, s Rákóczi önkritikus megállapításait a történetírás nyelvére fordította. Írás közben sokat panaszkodott, hogy levert, hangulata nyomott. A *Confessio* bujdosást leíró részleteiben a magyarországi valóságtól elidegenedett, a történelem fő áramából kiszorult száműzött, a reményt vesztett emigráns mentalitásának bizonyítékát vélte felfedezni. Később bevallotta, még nem foglalkozott elég tudományos módon a szabadságharc történetével, és megfogalmazásaiban nem követte a *Confessiót* ugyancsak forrásként felhasználó Márki Sándor tapintatosságát.³² Ettől függetlenül a fellángoló vitában lehetőség rejlett a tudományos tisztázásra is.

Főleg a vita első, heves szakaszában hivatkoztak többen a *Confessióra*. Kiváló tudósok Rákóczi művével védtek Szekfűt a Rákóczi- gyalázás vádjá ellen. Angyal Dávid Thököly monográfiájában már kétségbe vonta a *Vallomások* Tökölyt elmarasztaló történetei hitelét, de meggyőződve Szekfű jóhiszeműségéről, úgy látta, fiatalsága miatt még nem érthette meg a bujdosó Rákóczi mély fájdalmát, és igazat adott neki, hogy „át kellene végre térnünk Rákóczi pályájának tudományos méltatására.”³³ Márki Sándor Rákóczi-biográfiájába (1907–1910) már minden kritika nélkül bizonyító erejű forrásként építette be az „*Önéletírást*,” és a vitában mintegy kötelelességszerűen életművére hivatkozva Thaly mellett emelt szót. De a *Vallomásokból* a szabadságharc elvesztése miatt az önmagát vádló sorokat idézve kijelentette: a történelmi kritika nemcsak jog, köteleesség is. Példaként a fejedelem kérlelhetetlen önkritikájára hivatkozott.³⁴

Minőségi áttörést Domanovszky Sándor tárgyyszerű véleménye ígért. Kijelentette, hogy Szekfű ugyanolyan igazságtalanul bánt Rákóczival, mint Thaly, csak a másik végletben. Sem Rákóczi történeti jelentőségének megítélésében nem osztja Szekfű álláspontját, sem módszerbeli eljárásaiban. Ha a *Vallomások* írója ostorozza önmagát érzékisége miatt, azt a történetíró nem veheti át elítélően anélkül, hogy ne ismerné a kor mentalitását és az író szándékát – írta Domanovszky. Ezzel a *Confessio* tudományos vizsgálata eljutott arra az ismeretelméleti, történetiszemléleti szintre, ahonnan korszerű forráskritikával

³¹ SZEKFŰ Gyula, *A száműzött Rákóczi*. Bp., 1913. – A körülötte kibontakozó vita könyvsorozat kitevő anyagát is összefoglalta: DÉNES Iván Zoltán, 1976 és 2001.

³² Szekfű levele Takáts Sándornak, Bécs, 1913, július 12. OSZKK. Szekfű levelezés. Vö. R.VÁRKONYI Ágnes, Thaly Kálmán és történetírása. Bp. 1961,313-314. „, alig voltam 29 éves, amikor a munkát írtam [...] a Rákóczi-felkeléssel akkor még nem foglalkoztam elég tudományos módon...” Szekfű levele Wlassics Gyulának, Bécs, 1918, március 15. MOL P-1445 Idézi: DÉNES IVÁN ZOLTÁN, 1976, 116.

³³ ANGYAL Dávid véleménye a történettudósok különnyomatban is közzétett nyilatkozatai között. *Tiltakozás a tudomány szabadsága és a nemzeti érzés nevében*. Világ, Budapesti Hírlap, Az Újság, 1914, április 29. szám .A vita nagy irodalmának bibliográfiája: *A Rákóczi-szabadságharc*, Nemzet és emlékezet, 2004, 802–803.

³⁴ MÁRKI Sándor, *II.Rákóczi Ferenc* I-III. Bp. 1907–1910. – MÁRKI Sándor, *A száműzött Rákóczi*, Budapesti Szemle 1914.

feltárható az elmélkedések, bűnbánó fohászok történeti tartalma.³⁵ De sajnos, ami a magyar és más országok történettudományában is gyakran előfordul, az új felismerés gellert kapott.

Hiába adott a vita indítást a *Vallomások* korszerű kritikai feldolgozására. A Rákóczi védelméből tőkét kovácsoló aktuálpolitika és a botránnyes sajtó elnyomta a tudomány hangját, s a hajszarendezők a tájékozatlan tömegek alantas érdeklődésére kacsintva többek között felnagyították és tovább görgették az érzékiség vádját. Szekfű az első világháború frontján elesett megértő olvasójának és a lövészárkokban harcoló történelemtanár barátainak ajánlotta a bírálóknak válaszó művét.³⁶ *A Mit vétettem én? Ki gyalázta Rákóczit?* című könyvében *A legsötétebb vád* címmel külön fejezetben részletesen foglalkozik a *Vallomások* bűnbánó részében a legszemélyesebb sorokkal, a testiség bűneivel. Tanult Domanovszky figyelmeztetéséből. Elmondja, hogy Thaly a fiatalság számára írt művében minden magyarázat nélkül szó szerint idézte Rákóczi sorait, amint beszámol bűnéről. Márki pedig a házasságtörő vétkek leírását „enyelgés”-re szelídítette. Ő – írta Szekfű – egyikük példáját sem követte. Figyelembe vette a kor szokásait és a korabeli forrásokat, hogy a *Confessio* igazságtartalmáról döntsön. A legnagyobb komolysággal tiszteletben tartotta az őszinteségben Szent Ágoston példáját követő fejedelmet. Megszületik a műfaj egyik újabb értelmezése: „A munka maga, ép úgy, mint Szent Ágostoné, nem egyéb, mint az egész életre visszapillantó egyetemes gyónás: az író bevallja életének *minden* bűnét, tévedését, hibáját, a jó útról letérését. Tollát őszinte és mély vallásosság vezeti. Urához, Istenéhez beszél, tegezi őt és a világgal nem törődve, földi életének legrejtettebb zugit is föltárja előtte.”³⁷ Sajnos Szekfű Gyula figyelmét elkerülte, hogy a *Confessio* írója sok mindenki mással is beszél: önmagával, „majdani olvasóival”, a fejedelmekkel. Diskurzusai az olvasókat, Grosbois szerzeteseit, az uralkodókat szólítják meg, és az emberiséget úgy általában. Elvéve megszólítja Rákóczi a történetírókat is. Aki égen és földön mindenkinek feltárja lelke „legrejtettebb zugait”, az valami mást mond el. Talán érthető, hogy az országos hajszra traumatikus élménye eltompította a történetkutatói figyelmet. Szekfű Gyula besétált támadói csapdájába. Részletezi a „legrútabb vádat,” és visszafordítja Thalyra. Közli amint az ifjúság számára írt könyvében idézte a *Confessio* kritikus sorait – „Hic annus aetatis meae 16. fatalis fuit puritatis meae” – sőt, miután a mű és írója közé lépve tapintatlanul értelmezte is, csattanóként pedig a befejezésben ismét visszaadta a szót az írónak: „rediit ad peccatum, ut canis ad vomitum.”³⁸ Elkerülte Szekfű figyelmét is, honnan van ez a kijelentés! A megtámadott ugyanúgy nem értette a *Confessiót*, mint támadói. Pedig Szekfű Gyula különleges

³⁵ Domanovszky Sándor levele Szekfű Gyulának, Budapest, 1913, december 14. Egyetemi Könyvtár Kézirattár, G – 628. – DOMANOVSZKY Sándor, *A száműzött Rákóczi*. Magyar Figyelő, IV(1914), 374–384. – Vö: *A Rákóczi-szabadságharc*. Nemzet és emlékezet, 2004, 431–437.

³⁶ SZEKFŰ Gyula, *Mit vétettem én? Ki gyalázta Rákóczit?* Bp, 1916.

³⁷ SZEKFŰ, 1916, 65.

³⁸ THALY, 1882, 134–135. – A kéziratban áthúzott és javított szavak, eredetileg 15 utólag javítva 16-ra. BN Ms 13628, 33. – GRISZA, 1876, 24–25. – Sem Thaly, sem Szekfű nem gondolt szövegkritikára, vagy arra, hogy az eredetit megnézzék.

tehetség, kiváló képzettségét az Eötvös Collegiumban nyerte, nagyon jól ír, és francia műveltségével ki más lehetett volna, mint ő, hogy kora színvonalán ismerje meg és értelmezze a *Confessio* valódi világát.

Az első világháború után Zolnai Béla úgy látta, hogy a frázisos, hangoskodó, múltat kritikátlanul idéző történetírás végérvényesen hitelét veszítette, és Rákóczi művei megértéséhez nem az aktuális politika, a romantikus, a kuruc-labanc sémák, és a tájékozatlan emberek őszinte érzelmeivel visszaélő eljárások visznek közelebb, hanem a korszerű vizsgálatok.³⁹ A *Confessio* magas szintű intellektuális alkotás, spirituális részletei teológiai vizsgálatokat kívánnak. Vizsgálta a fejedelem olvasmányait és Grosbois szellemét. A troyes-i könyvtárban pedig feltárta az egyházi cenzorok jelentését, akik Rákóczi egyik elmékedését janzenistának minősítették,⁴⁰ és megtalálta, sőt le is másoltatta a *Confessio* francia fordítását. Zolnai Béla ezzel a *Confessio* elmékedéseit történetileg a katolikus egyházon belül Cornelius Jansen püspök műve nyomán kibonatkózó és Pascal nevéhez fűződő vita gondolkörébe kapcsolata be. Szellemtörténeti módszerrel feltárva a *Confessio* meditáló, bűnbánó, a lelki élet addig nem vizsgált dimenzióit, Rákóczinak a kegyelemről való nézeteiben a janzenizmus hatását ismerte fel. A *Confessio* az író Rákóczi műve, a kor nagyon is korszerű teológiai kérdéseit taglaló irodalmi alkotás. Több mint kétszázötven év után Zolnai idézte először Rákóczi művét eredeti címén.⁴¹ A *Confessio peccatoris* fejezetben magasabb szinten Zolnai mégis kénytelen megismételni a régi nézetet az elmékedések és a történeti elbeszélések egymástól független jellegéről. Úgy látta, hogy Rákóczi a grosbois-i janzenista miliőben fogant művével Isten és az utókor előtt „nyilvános gyónást végez”, ugyanakkor „munkájában történelmi dokumentumot akart az utókorra hagyni.” Az ellentmondást Zolnai élesen fogalmazta meg. Rákóczi végletesen, szélsőségesen határozza meg önmagát. Többször elmondja: por és hamu, súlyos bűnökkel terhelt ember. Önvádja oly mértékű, hogy Zolnai szerint határtalan bűnös voltát már senki sem hiszi el. Ugyanakkor fejedelmi lélek, erős uralkodói öntudat tölti el, ragaszkodik erdélyi uralmához, és sokat ad a hatalmát kifejező barokk pompára.

³⁹ ZOLNAI Béla, *Magyar janzenisták*, Minerva, IV(1924), 66–97, V(1925), 10–40. – ZOLNAI Béla, *II.Rákóczi Ferenc*. Franklin-Társulat kiadása, (1943) – ZOLNAI Béla, *A janzenista Rákóczi*. Széphalom, 1927 177–181, 266–288. Különnyomat: Széphalom Könyvtár, 1927. – ZOLNAI Béla, *II.Rákóczi Ferenc könyvtára*. Magyar Bibliofil Szemle II(1925),17–25, 137–141, 219–222. – ZOLNAI Béla, *Rákóczi-émlékek Franciaországban*. Emlékkönyv dr. gróf Klebelsberg Kunó negyedszázados kultúrpolitikai működésének emlékére. Bp, 1925, 415–418. – ZOLNAI Béla, *Rákóczi az író= Rákóczi Emlékkönyv*, szerk. LUKINICH Imre Bp. 1935, I. köt. 289–324.

⁴⁰ *Rákóczi Önéletrajza*, 1876, 318. – BN Ms 13628, 552. – Ms Latin, 2146. – VIZKELETY András, *II.Rákóczi Ferenc elmékedéséről készült egyházi cenzori jelentések*. ItK, LXV(1961), 204–216. – Vö: KÖPECZI, 1991, 478.

⁴¹ ZOLNAI Béla, *II. Rákóczi Ferenc* Bp., (1943), 133–145. – Témánk medrében maradva a janzenizmussal nem foglalkozhatunk. Vö: ROSDY Pál, *A janzenizmus legújabb teológiai megvilágításban*. In: *Európa és a Rákóczi szabadságharc*. Szerk. BENDA Kálmán. Bp. 1980, 307–310. – KÖPECZI, 1991, 467–474. – Lukács Olga, *II.Rákóczi Ferenc vallásossága a „Vallomások tükrébe= A Rákóczi szabadságharc és Közép-Európa*, 2003, 253–274.

Az újabb történeti vizsgálatok továbbmélyítették ezt az ellentmondást. Lukinich Imre feltárta a bécsi levéltárból Rákóczi felségárvulási perének iratait, s a peranyag hézagait a *Confessio* közléseivel töltötte ki. Csakhogy Rákóczi a Judicium Delegatum előtt tett vallomását az írja a *Confessio* lapjain, hogy hazudni szabad, ha az életet ment. Longueval igazat mondott: Rákóczi közlése a valóságról az elmélkedő részekből ismerhető meg.⁴² Szekfű a *Magyar történet* lapjain Rákóczi gyermek- és ifjúkorára „saját önéletrajzi feljegyzéseit” tekintette mérvadónak, ugyanakkor „a Szent Ágoston mintájára írt Confessióiiban és más misztikus–aszketikus és morális műveiben” a janzenizmussal érintkezett, finom és bonyolult vallásos érzésvilágának kifejezését látta. A történeti elbeszélés és az elmélkedések eltérő két szövegeinek minősége között nem látott összefüggést.⁴³

Amennyire segítette, annyira meg is nehezítette a jobb megértést az a szellemtörténeti megállapítás, hogy a *Confessio peccatoris* egyszerre „vallásos írói alkotás” és történeti mű. Zolnai hangsúlyozta, hogy Rákóczi „Európát magába vevő és Európának magából adó gondolkodó,” a politikust pedig Európa elfogadta „a maga hőségének.” *Vallomásaiban* Zolnai Szent Teréz vízióira, Greco irreális alakjaira ismert. Csakhogy mivel az egykorú császári propaganda durván elutasító, „rebellis”, „barbár”, „pénzhamisító” szavakkal minősítette Rákóczit, a német szépirodalom pedig az olcsó romantika kérészerű sablonjait húzta rá, az európai irodalom sem felfedezésekor, sem a 20. században nem vette figyelembe műveit, és nem tudta kijelölni helyét az egyetemes irodalomban. Megmaradtak a törésvonalak a *Confessio* elbeszélő és a spirituális részei, az aktív politikust és a bujdosót ábrázoló szövegek között. Zolnai ezt a megosztottságot úgy vélte feloldani, hogy a szabadságharc vezére és a bujdosó fejedelem között van egy „harmadik” Rákóczi is, ez az író, akit a vallásos kultúra élménye tett íróvá és miszticizmusba hajló gondolkodóvá.⁴⁴

1953-ban, a szabadságharc kétszázötvenedik évfordulója alkalmával, a Magyar Tudományos Akadémia Második Osztálya és Történettudományi Intézete programjába vette a *Confessio peccatoris* kritikai kiadását. A szerkesztőbizottságban elismert kutatók vettek részt, a mű sajtó alá rendezésére a szakma legjobb szakemberei kaptak megbízást. A latin szöveg filológiai előkészítését Juhász László, a magyar fordítást Révész Imre professzorok kezdték meg. Időzített bombaként működött azonban, hogy hiányzott a *Confessio* kritikai értelmezése, a történeti elbeszélő és az elmélkedő vallásos szakaszokban szélsőségesen különálló részeket láttak. A *Confessio* vallásos vonulatával a diktatúra világnézeti okok miatt és azért sem tudott mit kezdeni, mert a

⁴² LUKINICH Imre, *II. Rákóczi Ferenc felségárvulási perének története és okirattára*. Bp., 1935, I. köt. 50. Az akták egy részét Baranyai Béla találta meg a bécsi Hofkammer-Archívban, másik részét Lukinich az MTA Kézirattárában a Podhradszky-gyűjteményben. – GRISZA, 1876, 113, – BN Ms 13628, 180., – DOMJÁN, 1903, 127, – SZEPES Erika, 140.

⁴³ SZEKFŰ Gyula, *Hatodik könyv. A tizennyolcadik század. Az új leopoldi berendezés és a Rákóczi-felkelés*. In: HÓMAN Bálint – SZEKFŰ Gyula, *Magyar történet*. Bp., 1935, IV. köt. 314., 600.

⁴⁴ ZOLNAI, *Rákóczi*, 8–10.

szabadságharc szemléletében Thaly Kálmán felfogását kívánta továbbvinni.⁴⁵ Éveken át elhúzódó tárgyalások és viták során döntöttek el, hogy a *Confessio* spirituális részleteit a magyar fordításban nem lehet közölni. Egyrészt az elmélkedések a „történeti leírásoktól idegen,” érthetetlen részletek, a vallásos misztika világába vezetnek. A bűnök leírásai pedig sértik a „hazafiúi érzést”, a Rákóczi-iról kialakított „kegyeleti képet.” Végül a latin eredetit is megcsonkították. A két elmélkedést, az *Ádám elmélkedést* és a *Karácsonyi meditációt* kiemelték az eredeti helyéről, és mint különálló szöveget a *Confessio* végére tették. A következő indoklással: „Ezekben az elmélkedésekben – ellentétben a pompásan és vonzóan megírt tulajdonképpeni önéletrajzi részletekkel – nagy terjedelmű uralkodik, kevés bennük az eredetiség, annál több a folytonos ismétlése olyan vallásos gondolatnak”, amelyeket „a mai magyar olvasó nem ért, a néha nehézkesen elvont és misztikusan homályos teológiai fejtegetéseket megfelelő teológiai előképzettség híján, meg sem igen értheti.”⁴⁶ A nem külön egységeket alkotó spirituális részeket pedig úgy szűrték volna ki, hogy magyarul kizárólag az életrajzi elbeszéléseket kívánták kiadni. Csakhogy ennek maga a mű állt ellent. Révész Imre nagy műgonddal készítette el a szűken értelmezett életrajzi részek fordításait. A két lektor, ifjabb Horváth János és Esze Tamás pedig elismerték a fordítás magas színvonalát, a szemelvényes kiadásról viszont tapintatosan jelezték fenntartásaikat.⁴⁷

A *Confessio* megértése és kiadása körül pathhelyzet alakult ki. Megoldására több kísérlet történt. Az egyik: elfogadni a megosztottságot úgy, ahogy van. Természetes, hogy az önéletrajz és a meditáció nem forrhat össze szerves egésszé, mivel „a vallomástevő gondolkodót már megérintették a korai felvilágosodás eszméi.”⁴⁸ A másik megoldás: a szabadságharc története, az *Emlékiratok* Rákóczi klasszikus alkotása mellett a *Confessio* másodrendű mű, a politikából kiesett és a vallás magányába merült bujdosó alkotása.⁴⁹ Végül Rákóczi két történeti művét, az *Emlékiratokat* és a *Confessiót* összeszerkesztették. Amint a szerkesztő Hopp Lajos írta: szem előtt tartották „a vallomási- és emlékiró Rákóczi alkotómunkájának egységét és időrendi folyamatosságát.”⁵⁰ Ily módon a *Confessio*

⁴⁵ ANDICS Erzsébet, a Magyar Történelmi Társulat elnökének programadó beszéde, 1949. Századok, 83(1949).

⁴⁶ 1958. október 6. MTA Kézirattár, Ms 5342/17.- Juhász Lászlót az eljárás erősen megviselte. „tudhatok-e lelkileg dolgozni olyan munkán, mely esetleg soha sem lát napvilágot?” Levele Révész Imrének, Budapest, 1960. október 10. MTAKKt, Ms 5349/42 – RÉVÉSZ Imre, *Bevezetés II.Rákóczi Ferenc 'Confessio peccatoris' c. műve új szövegkiadásához*. 1960. Kézirat. A Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteménye, Kt, 4108.

⁴⁷ Révész Imre szemelvényes fordítása MTA KKt Ms 5340/1-8 – Ifj. Horváth János és Esze Tamás lektori jelentései MTA KKt Ms 5340/11-12 – Révész Imre megjegyzései Ms 5340/13. – Benda Kálmán feljegyzései Révész Imre tanulmányáról 1959. december 21. Zolnai hagyaték MTA KKt Ms 5342/35.

⁴⁸ BENKŐ Samu, *Bevezetés= II.RÁKÓCZI Ferenc, Fejezetek a Vallomásokból*. Téka, Kriterion, 1976, 24.

⁴⁹ TOLNAI GÁBOR, *Rákóczi Ferenc, az író*. = Rákóczi-tanulmányok, 1980.

⁵⁰ RÁKÓCZI Ferenc, *Vallomások, Emlékiratok*. A szerkesztés és a jegyzetek Hopp Lajos, az utószó HOPP Lajos, SZEPES Erika és VAS István munkája. A *Vallomások* SZEPES Erika, az

első része az *Ádám elmélkedés*sel bezárólag az „első könyv” minősítést kapta, a *Karácsonyi elmélkedés*, kiemelve eredeti helyéről, függelékbe került, helyére az *Emlékiratokat* illesztették be. A margón olvasható bejegyzésekből újabb két külön fejezetet is csináltak. Soha nem létezett mű jött így létre. Két műfaj, két eltérő stílusú fordítás; s néhány történeti elbeszélés megkésztetődött. A tudomány öntörvényű fejlődése azonban másként tört utat ebből a labirintusból. A hetvenesnyolcvanas években a kor történeti és irodalomtörténeti kutatási eredményei, majd az interdiszciplináris módszer a *Confessio* egységes alkotásként történő értelmezésére is lehetőséget adott.⁵¹

IDŐSÍKOK ÉS SZIMBÓLUMOK Az első lapon Rákóczi kiemelten nagybetűs írásával a *Confessio* címében több időegység van összesűrítve: „*Egy bűnös vallomása, a szívében megszületett Megváltó jászlánál, siratva életét és hálásan újragondolva a Gondviselés vezérlő kegyelmeit, elmélkedő beszélgetések formájában, melyet Krisztus születésének ünnepét megelőző napokban, az 1716. esztendőben kezdett.*”⁵² Vagyis összefogta a karácsonyt, az újjászületés ünnepét, elhatározását, hogy elkezd írni *Confessióját*, első tollvonását, egyben visszatérését a politikába, mert 1716 őszén a kirobbant Habsburg–török háború alkalmával már beadott egy tervet Franciaország régensének az európai összefogásról, és tárgyalt Törökországgal. Végiggondolandó múltjára és lelki életének idősíkjaira is utalt a cím egyetlen mondatában. Megteremti végül a cím a mindenkori jelen beszédhelyzetét. Kettős értelemben. Egyrészt: beszélgetés és meditáció „a Megváltó jászla” mellett az isteni gyermekkel, úgy ahogy szívében megszületett. Másrészt: a *Confessio peccatoris* olyan narráció, ahol az elbeszélő a betlehemi jászol, a megváltás, az újjászületés szimbólumára hivatkozva mondja el és gondolja újra életét. A cím már eleve egybeépítette a *Confessio* történeti elbeszéléseit és spirituális részeit.

Ez az eljárás az egész munkán végigkövethető. A történeti elbeszélésben és a meditációkban különböző idősíkokat vonatkoztat egymásra. Gyors váltásai a különböző időegységek között már az első oldalakon megfigyelhetők. Elmondja: néhány hónappal műve megkezdése előtt olvasta Szent Ágoston *Vallomásait*, majd röviden felidézti Hippo püspökének megtérését a pogányságból a kereszténységbe, azután visszatér saját döntésére, végül megemlíti: emlékezete gyenge, hogy felidézze ami volt, ami történt, = amit mulasztott. Azután következik a gyönyörű oszcilláció a betlehemi istálló és saját születéshelye a borsi kastély, a szegénység és a gazdagság között. Életét beszélgetéssel, a betlehemi

Emlékiratokat VAS István fordította. Bp (1979) HOPP Lajos, *Bevezető*, és *A Confessio és a Memoires genezise*. = II RÁKÓCZI FERENC, *Vallomások, Emlékiratok*. Bp. 1979, 915–926.

⁵¹ KÖPECZI Béla, *A Rákóczi szabadságharc és Franciaország*. Bp, 1969. – GYENIS Vilmos, *Rákóczi Vallomásai és a hazai emlékirat hagyomány, = Rákóczi-tanulmányok*, 1980, 397–494. – REISINGER János, *A Vallomások műfaji kérdései*, = *A Rákóczi-Emlékév diák pályázatán díjnyertes tanulmányok*. Szerk. KOVÁCS Kálmán. Bp, 1977, 70–71.; KÖPECZI Béla, *A Vallomások = A bujdosó Rákóczi*. Bp. 1991, 489–503. – A 2. sz. jegyzetben idézett tanulmányaim.

⁵²1. „Confessio Peccatoris ad praesepe in corde suo nati / Salvatoris vitam suam deflentis et gratias ductumque Providentiae / recolentis per formam soliloquiorum, diebus Nativitatis Christi / solemnitatem praecedentibus inchoata 1716.” BN Ms 13628, 1.

történet viszonyított értelmezésével indítja el: „Te [...] istállóban születél, én pedig palotában; [...] A te szüleid szegények, az anyémek fejedelmek, te szegénységben jöttél a világra, én gazdagságban .”

Saját életideje rendkívül fontos. Születésének napra pontos dátumán (1676. március 27.) kívül azt is jelzi, hogy a Liber 2-dus „ab anno aetatis 27”, a Liber 3tius „ab anno 1717. aetatis 41” történekről szól.⁵³ Külön feltünteti a margón az írás kezdetének napra pontos dátumát is. Követte írásában a hazai és a külföldi politikai események akkori és múltbeli történéseit. Beépítette a szövegbe az egyházi év ciklikus idejét és a bibliai időt. Mindemellett pedig hangsúlyozza lelki életének fontos fordulatait. A történeti elbeszélésekben és a meditációkban egyaránt megfigyelhető, hogy egybevonta a megélt múlt s az írás jelenének pillanatait.

A *Confessio* írásának ideje a szöveg szerint 1716–1720, a jelen idő. Nem tudjuk, hogy biztosan egybeesik-e a tényleges megírás idejével. Sok érv szól Zolnai mellett, szerinte Rákóczi Rodostóban öntötte végső formába. Csakhogy a jelenleg ismert kézirat nem „végső forma”. Ezenkívül a megélt személyes múltat és a szabadságharc idejét foglalja magában. Ezekből vált át hol az ország történetébe, hol a bibliai időbe, hol a teremtés örökkévalóságának szakrális szféráiba, hol pedig lelki életének adott korszakaiba, sőt a jövőbe is. A történeti elbeszélések elég világos és következetes belső szerkezetet mutatnak. Fohász vezet be, az elmélkedő segítséget kér, majd könyörgés következik, hogy emlékezete fel tudja idézni a múltat. Végül a történeti elbeszéléseket rövidebb vagy hosszabb hálaadással és elmélkedéssel zárja. Rákóczi további műveit, irodalmi, politikai és vallásos írásait általában összefogott szerkezet jellemzi.

Az első könyv az életút elbeszélésével 1700-ban megszakad. Rákóczi csupán jelzi: kezébe vette hazája ügyeit, de bűnös ember, lelki értelemben por és hamu (lélek nélküli lény, féreg). Nem méltó a reá váró feladatra, s nem is képes, hogy végrehajtsa. Majd ezután következik a két meditáció, az *Ádám elmélkedés* és a *Karácsonyi elmélkedés*. A meditáció, a személyes vallásgyakorlás műfaja 16. századi kialakulása után a 17. század folyamán terjedt el a világi hívők körében, és kiszélesedett keretek között a személyiség önismeretének, szubjektuma kifejlesztésének segítője lett. A lét nagy kérdései és a legszemélyesebb profán témák érzelmi és intellektuális feldolgozásának változatos és változó műfaja.⁵⁴ A *Confessio* két elmélkedése különbözik Rákóczi későbbi meditációitól. Szerkezetileg és koncepciónálisan a mű egészébe illeszkedik.

Az *Ádám elmélkedés*, a hét hat napjára elosztott elmélkedés. Hat nap a világ teremtésének ideje. Az elmélkedő az emberi természet megromlásának és megtisztulásának útját járja be, az emberiség történetét a paradicsomi kiűzetéstől

⁵³ BN, Ms 13628, 237, 493.

⁵⁴ Klára ERDEI, *Auf dem Wege zu sich selbst: Die Meditation im 16. Jahrhundert. Eine funktionsanalytische Gattungsbeschreibung*. Wiesbaden, 1990. – TÜSKÉS Gábor, *A meditációíró Rákóczi. = II. Rákóczi Ferenc meditációi*, a latin szöveget gondozta és jegyzetelte DÉRI Balázs. A francia szöveget gondozta és jegyzetelte KOVÁCS Ilona. A tartalmi összefoglalókat készítette TÜSKÉS Gábor. ARIII/ V. Bp. 1997, 959–980. – GÁBOR Csilla, *Koraújkori jezsuita meditáció, tradíció, életgyakorlat, irodalom, = Magyar jezsuiták*, 2006, 35–43.

Betlehemig. Követi a meditációk belső rendjét, a lelkiismeretvizsgálat után következik a bűnbánat, majd pedig a megtisztulás. Rákóczi hirtelen átvált: ismét az ország kormányzására szólítják, mint egykor. Egyszerre villantja fel 1700–1703 és 1717 döntéshelyzetét. Az elmélkedés csúcspontja a hatodik nap: világra jött a Megváltó. Neki pedig döntenie kell. S mesteri utalás történik a következő elmélkedésre: „világosíts meg, hogy fölismerjem, mit kell tennem.” A *Karácsonyi elmélkedés* a megvilágosodás pillanata.

A két elmélkedés témájának rendje úgy látszik, egyrészt egyetemes, másrészt magyar hagyományokra vezethető vissza. A korabeli Európában Csehország, Svájc, Tirol falvaiban és francia földön Ádám siralmát, az égi pert karácsony előestéjén adták elő. Magyarországon a Dunántúltól Csíksomlyóig a 17. századi betlehemes játékokban kellett lennie paradicsomi jelenetnek is, Évával, a gonosszal és Ádám panaszával. Az ismert első magyar nyelvű betlehemes játék 1629-ben Váradon Ádám-jelenettel kezdődik. Erdélyi Zsuzsa gyűjtéséből kiderül, hogy a népi Ádám-siralom és a népi paradicsomjáték karácsony böjttjén került előadásra. 1667-ben a „Nagy-Bányai református Scholában szép, fényes gyülekezet előtt ...Nagy Karátson estvéjén...” adták elő Eszéki István *Rythmusokkal való szent beszélgetés* című ünnepi játékát. A diskurzus a bűnbeesésről és megváltásról a Próféta, Keresztelő Szent János, egy rabbi, egy teológiai doktor között mint barátságos hitvita zajlott, betlehemes játék formájában. A 18. századi Paksi Márton György énekeskönyvében az Ádám-siralom három részből áll. A „*Hogy Ádám kiűzetik a Paradicsomból ...*” kezdetű ének elején Ádám visszaemlékezik a Paradicsomra, siratja az emberiséget, majd angyal jelenik meg és közli, hogy az Isten Fia megszületik és megváltja a világot. Végül Ádám bűnbánatot tart.⁵⁵ Az evangélikusok, unitáriusok, piaristák és reformátusok betlehemes játékaiban Selmezbányától Kolozsvárig a karácsonyi szövegek általában a bűnbeeséssel kezdődnek. A soproni kisdiakok és a kézdiszentléleki és a szepesolaszi kisiskolások betlehemes játékaik ugyanerről szóltak, s jelezték, hogy működött az ország közös gondolati hálózata.

Hogyan, milyen hajszálereken át jutott el ez a hagyomány a *Confessiót* író Rákóczihoz? Nem tudjuk. De talán ebben rejlik a *Confessio* nyelvezetének titka. Borzsák István megállapítása szerint Rákóczi latinságára „gondolat- és érzésvilágának megannyi művészi megnyilatkozása ...” és magyar gondolkozásmód jellemző.⁵⁶ Az *Ádám elmélkedés* hangüteme a középkor mélyéről

⁵⁵ Nagy hazai és külföldi szakirodalommal: MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, *Paksi Márton György énekeskönyvének dramatikus énekei. = Variációk. Ünnepi tanulmányok M. Kiss Sándor tiszteletére.* Szerk ÖTVÖS István. Piliscsaba, 2004, 106–134.– Uő: *Karácsonykor vagy a nagyhéten játszották ? Az Ádám-siralom hagyományvilágunkban.* Előadás A világ színháza – a színház világa. Dráma és színház Európában a 19. század elejéig. Az 5. egrí dráma- és színház történeti konferencia. Eger, 2003. augusztus 25–27. Tanulmányának kéziratát és tájékoztatását az Ádám siralmáról ezúton köszönöm.

⁵⁶ BORZSÁK István, *A Tractatus latinsága, = II. Rákóczi Ferenc politikai és erkölcsi végrendelete,* Fordította SZÁVAI Nándor és KOVÁCS Ilona. A tanulmányt és a tárgyi jegyzeteket írta KÖPECZI Béla. A latin szöveget gondozta BORZSÁK István. A francia szöveget gondozta KOVÁCS Ilona. Bp. 1984, 513.

hangzik felénk „Ádám vétkezett és halálnak halálával halt.”⁵⁷ Vonatkozik az országra, az ország bűneire. A két elmélkedés a bűnbeeséssel és a karácsonyi megváltással foglalkozik, s ily módon visszautal a főcímre, az író ott is a vallomástevő bűnösségét és a karácsony élményét foglalja össze. A *Karácsonyi elmélkedés* a nagyszabású mű elméleti középpontja. Visszautal előző elmélkedéseire, és a következőket sok vonatkozásban a *Karácsonyi elmélkedés* gondolatai értelmezik. Az újjászületés misztériumát Szent Ágoston kertben élte át, Rákóczi éjjel a jászol mellett. A fejedelem janzenista olvasmányaiiban a karácsony nem kap különösebb hangsúlyt, még talán Pascalnál sem. Genezisért részben Rákóczi hazai hagyományaiiban és személyes élményekben kereshetjük, gyermekkorának karácsonyaiban, a szertartások, a korabeli betlehemes játékok szövegeiben és a karácsonyi prédikációkban, jókívánságokban találjuk meg. Másrészt egyházi szövegekből építkeznek.

A *Karácsonyi elmélkedés* mint éjszakai meditáció a kamalduliak hagyománya. Grosbois-ban a szerzetesek Szent Benedek Regulája szerint éjszakai zsolozsmát tartottak, és itt ismerhette meg Rákóczi a *Breviárium Monasticum* karácsony éjjeli szövegeit, talán innen vitte magával Rodostóba a Breviáriumot. A Betlehem = a kenyér-háza szójátékot Szent Gergely pápa karácsonyi homiliájából vehette át.⁵⁸ Fogalmi, a pásztorok, a nyáj, a béke, a szegények, a megváltás, a pásztor, a jó uralkodó végig megtalálhatók az egész műben. „Mária megszülte elsőszülött fiát, pólyába takarta, jászolba fektette [...] és pásztorok voltak azon a vidéken, akik örködtek és virrasztottak nyájaik felett [...] Fiad születését nekik adta először tudtul, a szegényeknek és tudatlanoknak, a hűségesen virrasztóknak...” Központi gondolatai a pásztorok, a nyáj, a jó pásztor és a béke. „Elsőként a nyájuk mellett virrasztó és örködő pásztorok találtak utat hozzá.” S azonnal átvált Rákóczi a „jó pásztor” képzetére, „íme megszületett a pásztor a jászolban [...] békesség a földön a jóakarató embereknek!”

A meditációkban a bibliai textus után következik a beszélgetés, a szabad asszociációk fejezete. Ez a műfaj íratlan szabályai szerint a tulajdonképpeni önvizsgálat, a magunk tetteinek számbavétele. Istenhez a meditáló csak önmaga megismerésén, életének, tetteinek meghatározásán át juthat el. Rákóczi *Karácsonyi meditációja* azonban nem egészen követi a műfaj szabályait. Nemcsak önmagát vizsgálja, hanem az országot is. A pásztor-nélküliséget Rákóczi egyetemes szinten fogalmazza meg: Krisztus születése előtt „mint pásztor nélküli nyáj tévelygett az egész emberiség.” Ezt az általános egyetemes értelmezést vetíti vissza az országos viszonyokra. A magyar nemzet hasonló bajokkal küzd, mint a világ a Megváltó születése előtt. Büntetését az ország megérdemelte bűnei miatt. Ádám fiainak nevezi mindnyájukat. Kétkedik, meddig lesznek idegen uralom alatt, kéri, szabadítsa ki őket az Úr karja erejével az ellenség kezéből, a vasiga alól. Két, időben és térben egymástól távol eső helyzetet azonosított Rákóczi: hasonló az ország állapota 1703 előtt és 1711 után, miként az emberiség helyzete

⁵⁷ „Peccavit Adam et morte mortuus est” BN Ms 13 628, 117, – GRISZA 1876, 78., – JUHÁSZ László, 1958, 84. – DOMJÁN 1903, 83, – SZEPES Erika, 1979, 107.

⁵⁸ TAKÁCS Imre, Pastor absque ovibus. In: Ország nélküli fejedelem. Tanulmányok. Szerk: KALMÁR János Kézirat (1985.) – ZOLNAI, 1925/26, 25. – Vö: KÖPECZI, 1991, 499.

volt a betlehemi történetet megelőzően. Elhangzik a reális tapasztalat: visszaidézhetetlen az elmúlt idő.

A pásztor képzetében Rákóczi a kor jellemző államelméleti gondolatát vázolja. Volt honnan merítenie. A pásztor képzet, mint az uralkodó allegóriája a 17. században általános gondolatforma. Gyökerei az Ó-szövetségre nyúlnak vissza, Justus Lipsius egyenesen az antik hagyományból vette át: a király, aki az alattvalói javát nézi és keresi „Homerusz mondása szerint, bizonyára népeknek pásztora.”⁵⁹ Rákóczi bőven élhetett magyar példákkal és külföldi szerzők magyarrá fordított gondolataival. Szükségesek a fejedelmek, „a külső ellenségtől és a belső pártütéstől is ők oltalmazzák az emberi társaságot [...] Mert az miképpen az pásztor az nyáját oltalmazza az ragadozó vadaktul, úgy az jó Fejedelmek az ő népeket ” – olvasható Milotai Nyilas István a királyi Magyarország és Erdély számára Bocskai és Bethlen Gábor fejedelemségét idéző államelméleti gondolatokat megfogalmazó egyik prédikációjában. Általánosabb a jó fejedelem pásztorképzetének alkalmazása a magyar viszonyokra, mintsem hogy keresnünk kellene, honnan vette át Rákóczi *Karácsonyi elmékedése*. Egy Kolozsvárott 1676-ban megjelent református fohász a jó uralkodót hiányolja: „...mert Uram, mi árvákká maradánk Atya nélkül.[...] Nincs Uram, Isten a te népednek Fejedelme, nincs őtet segítő, s őriző Pásztor, ki a rajtunk uralkodó szolgák kezéből kimentene bennünket.”⁶⁰ Rákóczi ezt az általános államelméleti gondolatot saját uralkodói felelősségére alkalmazza, egybefogva 1703 történelmi pillanatát és az 1711 utáni időt. „Egykor nagy nyáj pásztorává tétél, melyet jogosan vettél el tőlem, mert nem virrasztottam mellette [...] de nem menttéél fel a pásztorságból [...] Uram, tekints helyzetünkre, külső és belső bajainkra és szükségünkre. [...] Látod, hogy legelőnkről távoli legelőkre kényszerültünk. Ellenség üldöz, lelkünknek nincs nyugalma, idegenek ragadták el örökségünket, árvák lettek fiaink, gyalázat nevünk [...] ellenségeink üldöznek, életünkre törnek [...] mit mondjak uram pásztorom a juhokról, akiket egykor gondjaimra bízta...”⁶¹

⁵⁹ Justus LIPSIUS, *A polgári társaságnak tudományáról*. Ford. Laskai János 1641. In: Laskai János válogatott művei. Magyar Justus Lipsius. Sajtó alá rendezte, a bevezetést és a jegyzeteket írta TARNÓC Márton. Bp. 1970, 194. Vö:TAKÁCS, 1985. –, Qui vere est Homericus ille [...] pastor populum. Ut pastori cura gręgis est.” *Justus Lipsius Politica sex books of politics or political instruction*. Ed: Jan WASZINK. Bibliotheca Latinitatis Novae. 2004, Royal van Gorcum, Liber II. Caput VI. 308.

⁶⁰ MILOTAI NYILAS István *Szent/ Dávidnak huszadik Soltaranak rövid praedicationok szerint való magyarraaztja* Cassa,1620, 21. SZÖLLŐSI Mihály, *Az Úrért s Hazájokért el széledett és számkivetett Bujdosó Magyarok Füstölgő Csepüje...*Kolozsvár, 1676.

⁶¹ BN, Ms 13628, 147–148., – DOMJÁN, 1903, 108–109. – SZEPEs Erika, 1979, 723–724. – A *Karácsonyi elmékedés* címe mellé valaki utólag a szövegtől eltérő tintával odaírta az 1719. évszámot, és belső címnek helyezte át a margóra írt „Propositum et praeparatio”-t. A *Karácsonyi elmékedés* nincs teljesen befejezve. Lucács evangéliumának szövegét is csak jelezte, utólag készült bemásolni. Szabályos lezárása sem készült el. Több sor kihagyása után és külön oldalon kezdődő szöveg („Ultima est anni hujus 1719 ...”) alapján írhatta az ismeretlen az elmékedés elejére az 1719. dátumot. Grisza Ágost a másolásban folyamatosan közölte a szöveget, a *Confessio* fogalmazvány jellegét és bonyolult időkezelését nem vette figyelembe.

A *Confessio* a Krisztus, a jó pásztor középkori képzetét a betlehemi történettel továbbviszi, a megváltás műve a megtestesülés, bűnei megváltásának pillanata a karácsony. Kozmikus méretekbe emeli a világ megújulását. Nappalra vált az éjszaka, egybenyílik a földi és az égi világ, a lent és a fent, mint a barokk festményeken. Közelségbe kerülnek a juhok és a mennyei seregek. Majd következik a jól ismert bibliai szöveg: „Dicsőség a magasságos mennyekben Istennek és békesség a földön a jóakarató embereknek.” A megváltást hosszan értelmező szöveg után megjelenik a jó uralkodó virtuális alakja. Példaképe a jó pásztor, mert képes rá, hogy megújítsa a világot. Megy „pásztorként a pásztorok legfőbb pásztorához.” A Megváltó születése hírének először a tudatlan és faragatlan szegényekkel tudatta. Különösen a jó uralkodó törődik a szegényekkel és az elesettekkel. A *Vallomások* egyik kulcsszava a szegénység. Összekötő gondolat a különböző részek között.⁶² S az éles váltás a jó uralkodóra már a karácsony képzetében kifejeződő megújulás reményét fejezi ki. Rákóczi nem méltó a pásztorságra, mégsem kapott felmentést, le kell vetkőznie gyengeségeit. A Megváltó születésének híre örömmel töltötte el a pásztorokat, megváltoztatta a földet, felemelte a békére méltó jóakarató embereket.

A *Confessio* különböző részein újra és újra felidéződnek a karácsony asszociációi. Az istálló = otthontalanság és szálláskeresés; a juhok = a nép, az országlakosok; a pásztorok = az egyszerű emberek; a pásztor = a jó uralkodó; a jászol = a megváltás; a betlehemi gyermek = az újjászületés, a béke. Ezek következetesen végigvezetett képzetek, allegóriák, metaforák és szimbólumok. Összefogják a rendkívül bonyolult művet. Sőt a karácsonyt idéző fogalmak értelmezik az elbeszélés világi tartalmát, és a spirituális szövegeknek aktuális tartalmat kölcsönöznek. A *Karácsonyi elmélkedés*ben Rákóczi a világ, az ország és önmaga megújulásának képzeivel értelmezi az ünnepet; vállalja az ország ügyét, a pásztor felelősségét: „erősíts meg parancsolataid útjain.”

A *Karácsonyi elmélkedés* már előlegezve értelmezi a következő történeti elbeszélést: Rákóczi politikai pályára lép. Mintha csak véletlen lenne: kiderül hogy Bécsből Patakra tartva, éppen karácsony napján Gyöngyösön kapták meg a spanyol király halálának hírének. Vagyis kirobban a spanyol örökösödési háború, valójában a Habsburg és a Bourbon birodalmak erőfölényéért induló csaknem

⁶² Rákóczi szociális érzékenységét, jobbágyvédő politikáját nagy egykorú dokumentumanyag bizonyítja. Amióta a felvilágosodás, a francia romantika és a pozitívizmus történetiszemlélete a történetismeret területét kiterjesztette a kiváltságokkal nem rendelkező társadalmi rétegekre, miként az európai történetírásban, a 18. század vége óta Magyarországon is növekvő érdeklődéssel vizsgálták a történetírók a parasztság történetét, s Horváth Mihály, Szalay László, Marczali Henrik, R. Kiss István, Szekefi Gyula és mások művei tanúsítják, hogy Rákóczi jobbágypolitikája, Rákóczi és a szegény nép kapcsolata már a 20. század közepén központi kérdés. Gyökereit, szerteágazó összefüggéseit, Magyarország három hatalom alá szakított helyzetéből, a mindennapi háborúk másfél évszázados helyzetéből fejtette ki: VARGA János, *Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767*. Bp, 1969. – Összefüggésben Bocskai István hajdútelepítései, a székelység társadalmi struktúrájával és az állandó hadsereg kialakításának gazdasági, szociális kötöttségeivel, irodalommal együtt: KÖPECZI – R.VÁRKONYI 2004. – A Rákóczi-szabadságharc, Nemzet és emlékezet, 2004.

másfél évtizedes háború. Rákóczi a korabeli politikai vezérelv, a hatalmi egyensúly szempontjából mérlegel: ebben a háborúban akár a francia, akár a Habsburg győz, felborul az európai hatalmi egyensúly. Következik az események tudományos kutatásokkal hitelesített leírása. A *Confessio* történetileg leginkább kidolgozott fejezete: dátumok, nevek, szituációk és két nagy döntés. Az első vállalja a törvényen kívüli politikát az alkotmány megmentése, az ország önrendelkezése, korszerű berendezése érdekében. Rákóczi megírja levelét a francia királynak, és megkezdi a szervezkedést. Majd a letartóztatás, a rabság, a szökés, a bujdosás szemléletes leírása következik, az otthontalanság ideje. A második döntés: Rákóczi vállalja, hogy jobbágyok, egykori katonák, bujdosók elesett seregével, a tanulatlan szegény néppel kezdjen háborút. Hónapra, napra pontosan írja le, hogy 1703 tavaszán megérkeznek Brezánba a magyarországi felkelők küldöttei, és elfogadja hívásukat. Döntéseiben visszautal a két meditációra. Az elsőnél: a megváltás, a bűnből való megtisztulás misztériumát hangsúlyozza. A másodiknál: a pásztor és a nyáj képzetét idézi fel: „*az egész nép, mint pásztor nélküli nyáj bolyong...*”

A *Confessio* második könyvében Rákóczi a szabadságharc néhány eseményét írja le, és a jó uralkodás követelményével foglalkozik. Közvetlen államelméleti fejtegetésben, az uralkodóknak szóló intelmekben a természeti törvényre is hivatkozik, de mégis a pásztor és a juhok allegóriájával is él. Más részekben is rálapozhatunk a pásztor, a juhok, a gondoskodó atya, a felelős fejedelem és a szegénység ügyét magára vállaló jó uralkodó és a béke képeire. Ezeket átszövik az antikvitás utalásai és az Ó- és az Új-testamentum példázatai. A Jézus születésének misztériumával foglalkozó liturgikus szövegekkel Rákóczi az egyetemes gondolatokat konkrét politikai összefüggésekbe helyezi, és visszautal a *Karácsonyi elmélkedésre*.

A lezajlott időt szuverén módon kezeli; leírásai nincsenek arányban az eredeti történéssel. Van, amit csak megemlít, más eseménynek aránytalanul hosszú leírásokat szentel, vagy kicsit más hangsúllyal ad ismételt elő. Nyilván aszerint, hogy mennyire emlékezik, vagy mennyire tekinti fontosnak. Kétszer írja le a döntését, hogy elfogadja hadinépének a felkelőket, és bejön az országba. Hosszan foglalkozik Erdéllyel, azzal, hogy miért fogadta el a fejedelmi címet, és részletesen beszél a marosvásárhelyi fejedelmi beiktatásról. Töprengve ír a valláspolitikájáról. Állandóan kitér vagy utal diplomáciájára. Pontosán hivatkozik levelekre és más dokumentumokra. Különösen részletesen szól a szatmári békéről, eltérő módon, mint az *Emlékiratok* lapjain olvasható. Feltűnő hangsúlyt kap a *Confessio*ban az európai politika, és mindig különleges távlatot a pillanatnyi helyzet. Történeti közlései elemző jellegűek, kritikusak, miként az *Emlékiratok*ban is. Hitelességük a korabeli dokumentumokkal elég jól ellenőrizhető. Sok esetben ráismerhetünk Rákóczi magyar és latin kiáltványai, rendeletei, beszédei, követi utasításai fogalomkészletére és kifejezési formáira is. Politikája nézőpontjából értelmezi a császári kormányzat álláspontját és csoportjai érdekeit. Ifjúkori tárgyalásait bécsi kormányférfiakkal többnyire csak a *Confessio* lapjairól

ismerjük.⁶³ Értékrendszere, önértelmezése külön tanulmányt kíván. Mestere a jelentéktelen, mindennapi mozzanatok megörökítésének. Nehéz eldönteni, jó megfigyelő, vagy az írói fantáziája nagy. Egykorú közvetlen források és összehasonlító vizsgálatok adhatnak választ. Megszökve bécsújhelyi börtönéből, és Lengyelországba tartva, Podolin piarista kollégiumában nyert szállást apródja, Berzeviczy Ádám, a gimnázium egykori növendéke meséjével. A szepesi kamara irataiból korabeli okmányokkal együtt előkerült lőcsei harmincados jelentése szó szerint igazolja a *Confessio* elbeszélését.⁶⁴ 1711-ben a lengyelországi útja leírását könnyen ellenőrizhetjük; feltűnően megegyezik Szatmári Király Ádám naplójában rögzített útvonallal és eseményekkel.⁶⁵ Előfordul, hogy történeteit egykorú források nem igazolják, következésképpen számolnunk kell azzal, hogy ezek írói megformálás eredményei. Pszichológiai módszerek és a *Confessio* belső logikája, koncepciója, a műveltségi eszmények és az értékrend igazíthat útba. Megtörtént események mellőzése ugyancsak része az „én-történetnek.” Más jellegű eljárást kíván a szimbolikus jelentéssel beiktatott események valóság rétegeinek feltárása.

Az idősíkokat egymásra rétegző szöveget azonos szimbólumok, metaforák, oda-vissza utalások tartják egységben. A gyermek képzele végigkísérhető a *Confessio* mindhárom részén. A gyermekkori, a megélt múlt létélmény, és a gyermekség mint létállapot végig követhető a második és harmadik rész diskurzusaiban. Több formában: saját gyermeki éveiben, az Atyával beszélgető lelki gyermekségében és az isteni gyermek megszületésének vissza-visszatérő felidézésében. A történeti valóság absztrakt szubsztanciája az első gyermekkori élmény. A hercules gyermek első „homályos” gyermekkori emléke a *Confessio peccatoris* szerint a kígyóval történt eset. Részletesen, szemléletesen beszéli el. Hangsúlyozza, hogy frissen él benne, mert nővére és a komorna többször elmondták neki. Leírja azt is, hogyan rögződött az élmény benne, a gyermekben. Tapasztalatai birtokában pedig értelmezi is a rendkívüli esetet. Munkács várában éltek akkor, és nővérel együtt édesanyjával közös ágyban aludtak. Egyik este, miután anyjuk, imáját elvégezve lefeküdt kettejük közé és elaludt, a komorna arra lett figyelmes, hogy az asztal alól hatalmas kígyó csúszik elő, és felemelkedvén az ágy felé tart. A komorna sikolyára felriadt anyja felkapta Juliankát, és kirohant a szobából. S a döbbenetes gyermeki élmény: „*ego solus remansi cum serpente.*”⁶⁶

⁶³ Sajnos, Kollonits Lipót bíboros szándékait, döntéseit a gyermek és ifjú Rákócziról és terveit az ifjúról csak egyoldalúan, Rákóczi leírásaiból ismerjük.

⁶⁴ DR. FRIEDREICH Endre, *II. Rákóczi Ferenc és a podolini piaristák. Uő: Adatok II. Rákóczi Ferenc podolini tartózkodásáról.* Mindkét tanulmány megjelent: Közlemények Szepes Vármegye múltjából II (1910), 69–85. – IV (1912), 128–131. – Koltai András hívta fel rá a figyelmem, ezúton köszönöm.

⁶⁵ Kis Domokos Dániel, *Rákóczi és Szatmárii Király Ádám. A Vallomások és a Napló összevetése.* Kézirat.

⁶⁶ „6. Morabamur in fortalio nostro Munkacs arce in sat alto monte / saxeo constructa; et, quia pia illa et devota tibi ancilla materni / obligaminis duxit pro viribus suis et lactare proles suas et ablactatas / in lecto suo proprio ad latus suum cubare, quadam die sorore mea et me / iam iacentibus longius pro solito contigit eam orare et postquam / precibus ad te, Deus infinite bonus, fuis media inter nos / decubisset, cameraria quoque sua, quae in eodem cubiculo vigilare / solebat, dormiente hera orationi vacabat, sed necdum eam

Majd hosszabb magyarázat következik: rossz előjel volt, édesanyja Thököly Imrével kígyót fogadott az ágyába, s mostohaapja később életére tört.

A történet kivétel nélkül minden Rákóczi-biográfiába bekerült mint csodálatos, borzalmas vagy megragadó, valóban megtörtént esemény. Többkevesebb részletességgel a szerzők, szemléletük szerint, elhagyták, vagy ellenkezőleg, hangsúlyozták a Thökölyre vonatkozó értelmezését, halványan kételyt is megfogalmazva, magyarázatot keresve, vagy nyomatékkal megemlítve, hogy Rákóczi írta, s ezzel tudatosítva: az egykori valóság és a történetíró között ott van az esemény után jóval később keletkezett szöveg, a *Confessio*. Kezdő történetkutatói éveimben én sem gondoltam másként.⁶⁷

Rákóczi életrajzával foglalkozva, a korszak teljes kultúráját is át kívánván fogni, nyilvánvaló lett számomra a kígyó-történet jó néhány ellentmondása. Így került fel a *Confessio* történeti részeit az egykorú forrásokkal összevetve, műfaját kora viszonyainak megfelelően értelmezve, hogy mást közöl, mint amit leír. A korszerű toposzkutatás pedig megkövetelte, hogy a kifejezési formák valóságtartalmát korhű eredetiségében ragadjuk meg. Megállapítható lett, hogy Rákóczi a kígyóval „közkeletű toposzt épített be művébe”, és Thököly gyilkos terveit ellene az egykorú dokumentumok nem igazolják.⁶⁸ Majd a *Confessio* történeti hitelességét, értékrendszerét, időkategóriáit vizsgálva, az emlékezés, önvallomás, én-történet a korabeli meditációk valóságtartalmát illető szövegkritikai eljárásokat alkalmazva bontakozott ki a kígyó-rejtély háttere. A közvetlen bizonyíték azonban hiányzott. Megnyugtató eredményt, ha a tudományban erről egyáltalán beszélhetünk, a történeti gyermeki lét, az emlékezés átvilágítása és a szöveg rejtett jelentésének megtalálása hozhatott.

A gyermekkor és az emlékezés különösen az utóbbi negyedszázad kutatásaiban került a kutatók figyelmének körébe, összefüggésben az emlékiratok valóságtartalmának kérdéseivel. A 17–18. századi gyermekről és a gyermekkorról különösen megélnékült kutatás joggal tekinti kiemelkedő jelentőségűnek a kor

absolverat, / dum casu fortuito sub mensa lecto proxima, serpentem ordinariam / magnitudinem horum reptilium excedentem egredi cernit, et dum de visionis / suae realitate ad lumen nocturnum dubitat, serpens tardivo motu lecto / appropinquabat. Cunctabatur illa inops consilii et visu extraordinario / reptilis exterrita, sciens aliunde naturalem matris meae antipathiam / cum hujus speciei insectis nec eam terrere, nec illud aggredi ausa fuit; / sed videns tandem illud, levato in altum corpore lectum ingredi clamore / timido sublato, matrem nostram e somno excavit; quae incendium rata / sororem meam apprehensam e lecto, me relicto eripuit, et viso serpente/ e cubiculo praecipit exiliens, ad usque adventum aulicorum prae foribus / excubantium, ego solus remansi cum serpente.” BN Ms 13628, 8. – Grisza 1876, 8.

⁶⁷ HORVÁTH Mihály, *Magyarország történelme*. Második, bővített kiadás, Pest, 1872, VI. köt. 126–127. – THALY Kálmán, *II. Rákóczi Ferenc ifjúsága*. Pozsony, 1881, 29–30., 1882, 34–36. – MÁRKI Sándor, *II. Rákóczi Ferenc* I. kötet, 1676–1707. Budapest, 1907, 60. – ZOLNAI, Rákóczi. 12. – ASZTALOS Miklós, *II. Rákóczi Ferenc és kora*. Bp, é.n. 43. – KÖPECZI Béla – R.VÁRKONYI Ágnes, *II. Rákóczi Ferenc*. Bp, 1955, 22–23., 1976, 26–27., 2004, 48. – II. RÁKÓCZI Ferenc, *Vallomások, Emlékiratok*. (fordította SZEPES Erika) 1979, 737, 941. – KÖPECZI Béla, *Döntés előtt. Az ifjú Rákóczi eszmei útja*. Bp, 1982, 20. – SIPOS Ferenc, *Rákóczi Ferenc Lipót nehéz gyermekora 1676–1690*. Századok 135 (2001), 967.

⁶⁸ R.VÁRKONYI 1983, 215–255. – 1995. 160–175.

emlékirat-irodalmát a különböző források között. Valóban a levelek, bírósági iratok, tanúvallatási jegyzőkönyvek, játékok, ábécéskönyvek, szülői intelmek, boszorkányperek, főleg a 17. században megjelenő gyermekportrék és metszetek tobzódó gazdagságában az egyén életéről, gondolatairól, a személyiségről az emlékirat, az írásos visszaemlékezés rendkívül fontos tájékoztató.⁶⁹ Fontos, de könnyen megtévesztő forrás. Az emlékirat gyűjtőfogalommal összefoglalt forráscsoport (személyes feljegyzés, napló, önéletírás, vallomás, én-történet) valóság tartalmához szigorú és éles forráskritikával vezet út.⁷⁰ Mindig is számoltak vele, akik tudományos igénnyel foglalkoztak az emlékiratokkal, az emlékezés írott dokumentumaival. Régtől fogva általános a kételkedés az emlékirat valóságot közlő értékéről. Röviden megfogalmazva: „képes-e az író saját múltját, s abban önmagát objektíven szemlélni, nem alakítja-e tudatosan – vagy akár öntudatlanul – a történelemben játszott szerepét, nem akar-e önmaga apologetája lenni.”⁷¹ Újabban pedig több tudományág érdeklődési körébe kerülve az emlékirat célratörőbb módszerek és kritikai eljárások segítenek, hogy az emlékezés valóság tartalmát jobban megközelíthessük.⁷² A humanizmus óta a személyiség és

⁶⁹ ARIÈS, Philippe, *L' enfant et la vie familiale sous l' Ancien Régime*. Paris, 1979, *Gyermek, halál, család*. 1971–1987 között megjelent tanulmányok. Fordította: CSAKÓ Mihály, SZAPOR Judit. Utószó SZAPOR Judit. Bp, 1987. – R.VÁRKONYI Ágnes, *A fejedelem gyermekora*. Budapest, 1989. (Második kiadás 2002.) – CUNNINGHAM, Hugh, *Children and Childhood in Western Society since 1500*. Longman, 1995. – POLLOCK, Linda, *Forgotten Children . Parent - Child Relation from 1500 to 1900*. Cambridge, 1996. – CSUKOVITS Enikő, *Gyermek a késő középkori Magyarországon*. Műhely, XXII (1999) 5–6. 136–141. – TÓTA Péter Benedek, *Édes fiam! A gyermek-mivolt átváltozása egy keresztény humanistánál*. Műhely, XXII (1999), 94–98. – PÉTER Katalin: *A gyermek és a gyermekkor a történetírásban (Bevezetés helyett)* és *Uő., A gyermek első tíz esztendeje = Gyermek a kora újkori Magyarországon „adott Isten hozzánk való szeretetéből ...egy kis fraucimmerecskét nekünk”*. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 19. (Szerk.: -) Bp, 1996, 17–13, 15–50. – PÉTER Katalin, *Jobbágy gyermekek a kora újkori Magyarországon*. Műhely, XXII(1999), 141–148.

⁷⁰ BLOCH, Marc, *Tanúbizonyosság és kritika*. In: *A történelem védelmében*. Válogatott művek. Válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta KOSÁRY Domokos. Gondolat, 1974, 58-59.

⁷¹ JANKOVICS József, *Önéletírás és hitelesség – Művészet és valóság viszonyának kérdése a Bethlen- levelezés tükrében*. In: *Bethlen Miklós levelei (1657-1698)*, Összegyűjtötte, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a tárgyi jegyzeteket írta JANKOVICS József. A latin nyelvű részeket fordította KULCSÁR Péter. A magyar nyelvű jegyzeteket és a szójegyzéket készítette: NÉNYEI Gáborné. Régi Magyar Prózai Emlékek. Szerk. Tolnai Gábor. Budapest, 1987, 6/1. köt. 15. – Vö: HANKISS Ágnes, „*Én antológiák*” – *Az élettörténet mítikus áthangolása*. Mozgó Világ, 1976 1. sz. – MAUROIS, André, *Aspects de la biographie*. Vö: SZÁVAI János, *Az önéletírás*. Bp, 1978.

⁷² GADAMER, Hans-Georg, *Igazság és módszer*. Gondolat Kiadó, 1969. – RICOEUR, Paul, *Gedächtnis – Vergessen – Geschichte*. In: *Historische Sinnbildung. Problemstellungen, Zeitkonzepte, Wahrnehmungshorizonte, Darstellungsstrategien*. Hrg. von Klaus E. MÜLLER und Jörn RÜSEN, Hamburg, 1997, 433–455. – *Emlékezet- felejtés- történelem*. Fordította RÓZSAHEGYI Edit. In: *Narratívák*. 3. A kultúra narratívái. Szerkesztette és a szöveget gondozta THOMKA Beáta. Bp, 1999. – GYÁNI Gábor, *Emlékezés és oral history*. – Uő, *A napló mint társadalomtörténeti forrás. A közhivatalnok identitása*. In: Uő, *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág kiadó, 2000, 128–134, 145.

önérték tudata gazdag változatokban fejlődött ki, és a róla alkotott kép formálható lett. Megváltozva az időfogalom, alig felmérhető horderejű a korszak embereinek gondolkodásában a jövő jelentősége. Az önmagáról író tudatában van, írásán is múlik, hogy híre-neve milyen lesz az utókorban. Tehertétel az emlékező állapota, íráshelyzete is. Nem mindegy, hogy békés, biztonságos otthonban, vagy az ellenséges hatalom internált kiszolgáltatottjaként, vagy száműzetésben, hozzátartozóit, elvbarátait féltve veti papírra emlékeit az író.

A gyermeki lét állandó eseményei, a születés, az első évek a történelem előtti mítoszoktól végigkísérhetők minden évszázadban. Minden kor örököl meghatározott értékrendet és új értékeket alakít ki. Szent Ágoston szavaival megfogalmazva: a születés egzisztenciális kérdése változatlanul fut végig az évszázadokon: „nem tudom, honnan jöttem ide, e halálos életbe, vagy talán mondjam így: élő halálba? Nem tudom.”⁷³ Különösen nehéz megragadni a gyermekkorra visszaemlékező sorokban a történetileg hiteles leírások és fikciók közötti határt. A gyermekkor felidézett élményei valóságtartamát különösen nehéz megragadni. Hiszen akivel megtörtént, az a gyermek és a történetet elmondó író látásmódjának prizmaín át jelenik meg, és ez teremti meg a folyamatosság tudatát. „Csak a múlt és a jelen közötti folyamatosság teszi lehetővé számomra, hogy élményjelenemtől időbeli törés nélkül lemerüljek gyermekkorom legtávolabbi eseményeihez.”⁷⁴

A *Confessio* gyermekkori részleteinek tárgyyszerű értelmezését különösen megnehezítették a műfajáról zajló viták. Jellemző, hogy 1980-ban még a kutatók egyetértettek a súlyos megállapítással: „Az írói, emlékirói szándék megítélése tekintetében a lehető legnagyobb zűrzavar található a szakirodalomban.”⁷⁵ Gyermekkorának, úgy is mondhatnók, hivatalos eseményeit Rákóczi röviden közli. Születésének időpontját, apja és nagyanyja halálát, édesanyja második házasságát; majd a munkácsi ostromot tényszerűen említi meg. Az apátlanság, a pótolhatatlan hiány élménye rejtetten húzódik végig a mű három részén. Mozgalmas gyermeki éveinek látványos eseményeiből feltűnően kevés személyes élményt közöl. Sokan forogtak körülötte, mégis alig néhány személyről emlékezik meg név szerint. Tudnia kellett a családjuk ellen 1683 őszén, a vár átjátszása érdekében szőtt szervezkedésről, s a vizsgálat során a tanúvallomások szörnyű részleteiről.⁷⁶ Sok mással együtt erről is hallgat. Még az ostromról is kevés személyes benyomást közöl, legbővebben a vár feladásának körülményeiről ír, átrajzolva az adott helyzetet. Feltűnő, mert a viszonylag jó forrásadottságok révén több, a 10–12 éves gyermeket mélyen foglalkoztató esemény derül ki. Neki a 11 éves gyermeknek mint „Fejedelem úrfinak” kellett megköszönni a védők

⁷³ „...nisi quia nescio, unde venerim huc, in istam dico vitam mortalem an mortem vitalem? Nescio.” Szent Ágoston Vallomása. Fordította és magyarázta BALOGH József. Előszó BORZSÁK István. Franklin Társulat 1943. Reprint kiadás Akadémiai Kiadó–Windsor Kiadó, 1995. Első könyv VI/7.

⁷⁴ RICOEUR, 1999, 54.

⁷⁵ GYENIS Vilmos, *Rákóczi Vallomásai és a hazai emlékirati hagyomány = Rákóczi tanulmányok*. Szerk. HOPP L. – KÖPECZI B. – R. VÁRKONYI Á. Bp, 1980, 401.

⁷⁶ MOL NRA fasc 927 Nr. 38.

kitartását, a reménytelenné vált helyzetben pedig Zrínyi Ilona arról tárgyalt, hogy a lengyel királyhoz küldi ki, s erre fel kellett készíteni.⁷⁷

Ezzel szemben a kígyó-epizód is azok közé az események közé tartozik, amelyekről egykorú forrás nem került elő. Zolnai Béla egyetlen mondatban megemlítve antik példával értelmezte: „A keresztény hőstettekre hivatott Hercules-gyermek sértetlen marad.”⁷⁸ Nincs azonban nyoma, hogy a kígyó-jelenet eredetét vagy tágabb jelentését kutatta volna bárki is. Pedig a jelenetben sok minden érthetetlen. Írói eljárásnak még elfogadható, hogy az esemény idejét elég bizonytalanul jelöli meg: kevéssel anyja eljegyzése előtt történt. A két gyermek már túl volt a szoptatás korán.⁷⁹ Miért említi mégis, hogy Zrínyi Ilona maga szoptatta gyermekeit? Alig hihető, ahogy anyja viselkedését ábrázolja. Miért a hat-hét éves leányát kapta fel? Három évvel idősebb, mint a fia, önállóan kiszaladhatott volna. Otthagyta volna a Rákóczi-ház utolsó sarját az életveszedelemben, a fiát különben túlzóan is féltve óvó anya? Noha a családok fiaikat, leányaikat egyformán szerették, a fiak vitték tovább a család nevét, hírét, vagyonát. Zrínyi Ilonának pedig elsőszülött kisfia meghalt, s utána sokáig kellett az örökösre várniuk. Mi lett a szolgálóval? Hova tűnt a kígyó? Nincs szó róla, hogy a befutó udvari emberek ölték volna meg. Szaporítja a kérdőjeleket, hogy ha van róla egykorú dokumentum, hogy a bölcsőben fekvő gyermek betegsége Pozsonyban és Bécsben közbeszéd tárgya volt, érdekelte a kancellárt, és az esztergomi érsek asztalánál is emlegették, akkor a kígyó történetnek is híre ment, ha valóban megtörtént. A források hallgatnak róla. Máig minden biográfia kivétel nélkül egyedül a *Confessióból* ismeri. Mivel egy forrás nem forrás, a közlés igazságtartalmáról csak úgy győződhetünk meg, ha megvizsgáljuk, milyen többletjelentést hordozhatott ez az epizód. Feltehető, hogy Rákóczi vagy környezete szabad fantáziával a kor hiedelmeiből, mítosz- és mesevilágból formált történetet. A kor gondolkozásában közhely a kígyó szimbolikus jelentése. Az ősi kultúrák, a *Physiologus*, az antikvitás, a kereszténység és a népi hiedelemvilág egyaránt élt vele. Ez azonban rendkívül sokrétű, a kozmosz, a csillagkép jelentésétől az Ó- és Újszövetségen át az ember testi-lelki tulajdonságáig és elvont

⁷⁷Dobay Zsigmond naplója, 1686. In: THALY Kálmán (közl.), *Késmárki Thököly Imre és némely főbbhívének naplói és emlékezetes írásai, 1686-1705*. (Pest, 1868) MHHS II. osztály XXIII. köt. 2. rész, 431.

⁷⁸ZOLNAI Béla, Rákóczi, 12.

⁷⁹Erről a betegségről elterjedt hírek és a kor szoptatási szokásai alapján tájékozódhatunk. A gyermek betegségének hírérről: Kazinczy Péter levele Zrínyi Ilonának: Pozsony, 1678. március 13. – „Cancellarius Uram tudakozá tülem, hogy Ngod kit tartana az úrfi ó Nga mellett, s ételére is legjobban közelebb ki viselne gondot? Én ő Ngának mondám, hogy Ngod az úrfira ő Ngára való nagyobb s közelebbvaló gondviselést másra nem bízza, hanem mind fektetésére, étele készítésére maga Ngod visel gondot .” Hidy György Zrínyi Ilonának, Pozsony, 1678. április 28. – Első említése: HORVÁTH Mihály, *Zrínyi Ilona*. Bp, 1869. 24–29. A levelek egyéb közléseiről is: R.VÁRKONYI Ágnes, 2002, 83–88. – A szoptatás idejéről: PÉTER Katalin, *A gyermek első tíz esztendeje = Gyermek a kora-újkori Magyarországon*, 1996, 37. – DEÁKI Zita–KRÁSZ Lilla, „Minden dolgok kezdete ..” *A születés kultúrtörténete Magyarországon (XVI-XX. század)*. Századvég Kiadó, Budapest, 2005, 297.

képzetelig, sok ellentétes jelentést hordoz.⁸⁰ Csak a legnagyobb óvatossággal járhatunk el. A kígyó jó és rossz szimbólumainak garmadájból Rákóczi az álnokság, gonoszság jelentését emelte ki, és vonatkoztatta Thökölyre. A kígyó képzetének ez a jelentése akár családi hagyományként is élhetett környezetében. A *Szigeti veszedelem* első énekében a „nagy mindenható” a bűnökbe süllyedt magyarokat keblén melengtetett viperáknak nevezi, és Mihály arkangyalt Alectóhoz küldve Szulimán szultán haragját úgy ébreszti fel, hogy az alvilág ura a szultán ágyába mérges kígyót bocsát.⁸¹ A Munkács környéken élő kígyóhiedelmek, a korabeli fabulák, az antikvitás történeti, a török mesevilág, a képi környezet, kárpitok, metszetek s a kígyón taposó Istenanya ábrázolásai egyaránt indokolják hogy a gyermekkorban a kígyó történetképző toposz lehetett. Szuggesztív erővel Hercules jelenítette meg.

Herculest, a kora újkorban az egyik legnépszerűbb antik Istent, különleges kultusz vette körül. Uralkodók a barokk világ felfokozott reprezentációjában szívesen választották szimbólumuknak, nem csupán sokféle népszerű előnyös tulajdonságáért, hanem mert ő volt az egyetlen, aki emberből lett Isten, földi halandó létére felkerült az Olympusra. Herculest attribútumaival, az oroszlánbőrrel, a szöges buzogánnyal és mint a kígyót megfojtó csecsemőt a bölcsőben ábrázolták emblémakon, metszeteken, kárpitokon, érméken.⁸²

⁸⁰ Cesare RIPA, *Iconologia*, azaz különféle képek leírása, amelyeket az antikvitásból feltalált vagy tulajdon leleményével megalkotott és magyarázatokkal ellátott a perugiai ~. A fametszetekkel ellátott 1603. évi római kiadásából fordította, a jegyzeteket és az utószót írta: SAJÓ Tamás. Balassi Kiadó, Budapest, 1997. – A szimbólumkutatás historiográfiáját és kiterjedt irodalmát is közli HOPPÁL Mihály, *Jelképek a kultúrában = HOPPÁL M.-JANKOVICS M.–NAGY A.–SZEMADÁM Gy., Jelképtár*. Helikon Kiadó, Budapest, 1988, 5–15, 245–256, a kígyóról: 119–121. – Újabb áttekintés: BIEDERMANN, Hans, *Knaurs Lexikon der Symbole*. München, 1989. – Magyar kiadása HAVAS Lujza és KÖRBER Ágnes fordításában. Corvina Kiadó, Budapest, 1996, 208–210.

⁸¹ *Obsidio Sigetiana*, I/ 7–19, 44, 45.

⁸² RIPA, *Iconológia*, 295–296. – Ervin, PANOVSKY, *Hercules am Scheidewege*. Leipzig, 1930. – Az elit kultúrát átható Hercules-kultuszról: R.W. TOBIN: *Le mythe d'Hercule au XVIIe siècle*. In: *La Mythologie au XVIIe siècle. Actes du 11e Colloque du C.M.R.* 17. (1981.) 83–90. – Friedrich POLLEROB: *From the exemplum virtutis to the Apotheosis: Hercules as an Identification Figure in Portraiture: An Example of the Adoption of Classical Forms of Representation*. In: A. ELLENIUS (ed.) *Iconography, propaganda and legitimation*. Oxford, 1998, 37–62. Kees Tészelszky hívta fel rá a figyelmet, ezúton is köszönöm. – TURÓCZI-TROSTLER József 1935-ben tette közzé Hercules európai és magyarországi népszerűségét is felvázoló tanulmányát az Irodalomtörténeti Közleményekben (*Keresztény Hercules, Ismeretlen fejezet az európai és a magyar irodalom történetéből*. ItK, 45(1935), 20–33. – Kny. Magyar irodalom – Világirodalom. Bp, 1961. I. 265–279.) A tanulmány a jezsuita Guillaume de Waha-Baillonville (1615–1690) munkájának, amely 1673-ban jelent meg *Laboris Herculis Christiani* címmel, és Godefroi de Bouillon, az első keresztshadjárát vezérének életét és szerelmét regényes feldolgozásban ismertette, az 1768-ban Kassán megjelent magyar fordításával foglalkozott (GERŐ György S.J. (1733–1768) *Keresztény Herculesnek, Bullióni Godofrednek hadi munkái*), de értelmezve a barokk felfogást, részletesen kitért a kora uralkodóit Herculeshez hasonlító kultuszra is. Tanulmányának jelentős visszhangja volt (GULYÁS József, *A Keresztény Hercules népszerűségéhez*. ItK 1935 304. – PETHŐ Jenő, *Gerő György S.J.*

V. Károly császár óta a Habsburg uralkodók Hercules-allegóriája ikonográfiai klisé századokon át. I. Lajos király özvegye, Mária királyné brüsszeli udvarában több kárpit ábrázolta Hercules történetét. A Habsburg királyok tetteit, győzelmeit megörökítő metszetek gyakori alakja lett. Többek között Miksa császár (1527–1576) is elnyerte a pogány istennel minősítés kitüntetését. Adrien de Vries udvari szobrász a törököt legyőző Rudolf császár (1552–1612) mellszobrát a Herculesre utaló oroszlánfókkal ábrázolta. Gerard Hoet 1670-es évek elején készült festményén maga a kígyót taposó Lipót császár (1640–1705) (1670-es évek) lesz Hercules. Buzogánnyal és az oroszlánbőrrel ott van a Lipót császár második házasságának tiszteletére bemutatott Minato *Il Fuoco eterno custodito dalle Vestali* c. opera színpadának keretépítményén (1674). Az oszmán hatalmat visszaszorító háborúk hős hadvezérét, emberfeletti győztesét dicsőítő metszeteken Lipót császár állandó kísérője Hercules a buzogánnyal és az oroszlánbőrrel, a császár „*Hercules Austriacus*.” A Hercules szimbolikát II. József császárra (1741–1790) is alkalmazták a kornak megfelelő stílusban, a rokokó képi megfogalmazásában.⁸³ Régi, egyetemes toposzt emeltek a mindenkori Habsburg császár, a cseh és magyar király attributumává. A Hercules-allegória európai útja hosszú. Eneas Sylvius Piccolomini (1405–1464) V. Miklós pápát (1447–1455) illette Hercules nevével. Nagyot lépve az időben, a 17. század végén a török elleni háborúban különösen népszerű lett a Hercules-szimbólum. A bajor udvarban a hadi hősiesség, a katonai bátorság képzetét fejezte ki.

Magyarországon, miként Európában, ugyancsak nyüzsögtek a Herculesek. Az ókor népszerű alakja megjelent Venus és a magyar szent királyok társaságában a *Regni Hungariae descriptio vera* című, 1552-ben készült térképen, a humánusot kifejező Venus mellett a meztelen Hercules a szöges buzogánnyal a hősiesség, erő, a legyőzött félelem és az erény jelképe.⁸⁴ A Királyságban Dobó István lett a „*Magyar Hercules*” (1552), Nádasdy Ferenc *Mausoleumának* címlapján a buzogányos Hercules hirdeti a magyar vezérek és királyok erényeit (1664). Kassán, úgy tűnik, a jezsuiták ápolták a krisztianizált Hercules-kultuszt. A kassai egyetemen végzett Melczér János tézislapján Lipót lábai előtt az oroszlán képében

Keresztény Herkulése Jezsuita Történeti Évkönyv Bp. 1948, 9–64. Klny. Publicationes ad historiam S.J. in Hungaria illustrandam. 9.) Rákóczi halálának évfordulóját kiemelten ünnepelte a tudományos világ, s a reprezentatív Rákóczi-Emlékkönyvben Huszár Lajos tanulmánya utalt a fejedelem Hercules kultuszára, elkerülte a kutatás figyelmét. HUSZÁR Lajos, *A kuruc-kor érmészete*. Rákóczi Emlékkönyv. Szerk. LUKINICH Imre, Bp. 1935, I. köt. 405–407. – KNAPP Éva–TÜSKÉS Gábor, *Populáris grafika a 17-18. században*. Balassi kiadó. Bp, 2004, 63–64.

⁸³ Hercules legyőzi a sárkányt, Jan Ghietels műhelyéből. In: *Maria Koningin tussen keizers en kunstenaars van Hongrije 1505–1558*. Bob van den BOOGERT Jaxqueline KERKHOFF (Red.) 1993, 293 - BRUCK, Guido, *Habsburger als Hercules*, Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen . Wien, 50 (1953), 191–198. - GOLUOBEVA, Maria, *The Glorification of Emperor Leopold I. in Image, Spectacle and Text*. Mainz, 2000, 44, 138, 170. – GALAVICS Géza, *Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet*. Bp, 1986, 47., 22. sínes kép, 67.kép.

⁸⁴ HRENKÓ Pál, *Lazius 1552-1556. évi nagy Magyarország- térképe*. In: PAPP-VÁRY Árpád–HRENKÓ Pál, *Magyarország régi térképeken*. Bp, 1989, 58–59. Egyetlen eredeti példánya: Basel, Öffentliche Bibliothek Universität Basel.

öli meg Hercules a kígyót (1665). Színen van Hercules Gyöngyösi István verseiben is. Hercules lesz Wesselényi Ferenc és Kemény János. 1675-ben pedig I. Rákóczi Ferenc (1645–1676) antik öltözetben, mint Hercules került egy doktori tézis címlapjára.⁸⁵ Nehéz elhinni, hogy a *Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága* című verset Rákóczi ne olvasta volna, de közvetlen bizonyítékkal nem rendelkezünk. Gyöngyösinek ebben a művében feltűnően sok szó esik a görög emberistenről. Hercules Atlással együtt tartja az egek súlyát, segíti Jasont, Thököly Herculeshez méltó harcos, tevékenysége az ókori fenegyereknek számító hőséhhöz hasonlatos. Thököly sógora, Esterházy Pál nádor ugyancsak példát látott a görög emberistenben. Különben miért állított volna Hercules-szobrot kismartoni rezidenciája udvarán?⁸⁶

Rákóczi azonban Herculest nemcsak családi hagyományból vagy a bécsi udvarból ismerhette. Gimnáziumi tananyagában az antik auktorok révén műveltségének természetes része lett, jezsuita tanárai szívesen krisztianizálták az ókori hősokeket. Rómában a Capitoliumon Herculesnek aranyozott bronzszobra állt, oroszlánbőrbe öltözötten, jobbában a metszetről jól ismert buzogánnyal, baljában a Hesperidák kertjéből hozott három almával. Vajon megragadta-e Rákóczit ez a szobor római útja alkalmával? Nem tudni. Nyitott kérdés az is, hogy hosszabb ideig tartózkodván Firenzében felfigyelt-e vajon arra, hogy a város Herculest választotta jelképének.⁸⁷

Amikor Prágából Rákóczi Bécsbe érkezett, a császárváros szenzációja a Fischer von Erlach által az 1690-i augsburgi birodalmi gyűlésről hazaérő császári család tiszteletére emelt diadalkapu volt, az oroszlással és a hidrával küzdő Hercules-szobrokkal a sarkain. A metszeteken is megjelent kompozíció azt a pillanatot örökítette meg, amikor Hercules lendületes mozdulattal a hidrára készül lesújtani.⁸⁸ A fejedelmi udvarban dolgozó Daniel Warou svéd éremművész Rákóczi megrendelésére a Hercules emlékérmét ennek a mintájára készítette el, arany, ezüst és bronz kivitelben. Előlapja Rákóczit ábrázolja birodalmi hercegi és erdélyi fejedelmi címével, hátlapján pedig a lernai hidrával küzdő Herculest, a következő felirattal: „*Tendit per ardua virtus.*” A Magyar Konföderáció legszebb

⁸⁵ *Columnae Herculis Christianae*, Kassa, 1675, – *Zodiacus Herculeo-Atlantis Pannoniae*. Lőcse, 1677. – GYÖNGYÖSI István, *A Marssal társalkodó Murányi Venus*. A szöveget gondozta és a jegyzeteket írta: JANKOVICS József és NYERGES Judit. Az utószót írta: JANKOVICS József. Balassi Kiadó, Bp, 1998. I/48/4, 51/ 1, – *Porábúl megéledett Főnix*. A szöveget gondozta és a jegyzeteket írta: JANKOVICS József és NYERGES Judit. Az utószót írta: JANKOVICS József. Balassi Kiadó, Bp, 1999, II/IX/31/1, – Stephanus TARNÓCZY, *Philosophia.*, Cassoviae, 1665. – KNAPP Éva–TÜSKÉS Gábor, 2004, 34–35.

⁸⁶ Gyöngyösi István, *Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága*. A szöveget gondozta és a jegyzeteket írta: Jankovics József és Nyerges Judit. Az utószót írta: Jankovics József. Balassi Kiadó Bp, 2000, 19/4, 27/2, 222./3, 304/2, 321/1 – Frey,D.–Csatka A., *Die Denkmale des politischen Bezirkes Eisenstadt und Rust*. Österreichische Kunsttopographie. Wien 1932, 64–65. Idézi: Galavics Géza, *A Rákóczi-szabadságharc és az egykorú képzőművészet = Rákóczi tanulmányok.*, 1980, 493.

⁸⁷ C. RIPA, *Iconologia*, 202, 214, 295–96. Rákóczi itáliai útjáról részletesen a *Confessio* és könyvtárának Itáliával foglalkozó könyvei alapján: *Köpeczi*, 1982, 85–95.

⁸⁸ BUZÁSI Enikő, *II. Rákóczi Ferenc, mint mecénás*. Művészettörténeti Értesítő, XXXVII(1988), 165–166.

érmének témáját Rákóczi gondolta el, s a páncélban ábrázolt fejedelem személyisége a küzdő Herculessel van összefüggésben.⁸⁹ Az érem is bizonyítja, hogy Rákóczi számára rendkívül fontos volt az emberből istenné lett ókori hős.

A Hercules-képzet szimbolikus jelentését az érem elkészültének ideje is kifejezte: 1705 nyarán készült a szécsényi országgyűlés és az erdélyi fejedelmi beiktatása előkészületei alkalmával.⁹⁰ A *The Boston News-Letter* már 1705. augusztus 5-i dátummal közölte: „a császári udvarban nagy felháborodást keltett”, Rákóczi saját arcképével és a Hidrát legyőző Heculessel érmert veretett.⁹¹ A Hercules-képzet üzenetét megerősítette a jezsuiták által Kolozsvárott felállított diadalkapu. A hatalmas jelképező diadalkaput a Rákóczi- és a Báthory-család fejedelmi és lengyel királyi méltóságot elnyert tagjai és a szabadság attribútumai ugyancsak II. Rákóczi Ferenc uralkodói elhivatottságának üzenetét hordozták. A császári generális rituálisan akasztófa alatt égettette el, nemzetközi hírért azonban nem akadályozhatta meg. A szász Daniel Wolf a kaput és az érem Hercules jelenetét együtt rajzolta le naplójába.⁹² Versailles Hercules-terme nyilván az elhagyott haza és Erdély emlékét is felidézhetette a bujdosó fejedelem emlékezetében. Mindezek alapján nagy biztonsággal állítható, hogy a *Confessio* kígyó-története a görög isten-gyermek vízióját rejt magában. Azonos a helyzet, a bölcső, a kígyó. Hercules első hőstette, hogy csecsemőkorában megfojtotta az

⁸⁹ ESZE Tamás: *Warou adatok*. Numizmatikai Közlöny, XLI(1942), 40–41 -Uő, *Esze Tamás és Kassa* = A kassai Batsányi-kör Évkönyve 1965–1968, Bratislava, 1969, 131–132. GALAVICS Géza: *A Rákóczi szabadságharc és az egykorú képzőművésze = Rákóczi-tanulmányok*, 1980, 491. – SZABÓ Ernő: *A Rákóczi-szabadságharc a numizmatika tükrében 1703–2003*, Kaposvár, 2003, 120–121. – KÖPECZI B.–R.VÁRKONYI Á.: 2004, 322.

⁹⁰ A emlékérem keletkezését Thaly Kálmán az ónodi országgyűléshez kötötte. THALY Kálmán: *Az 1707-iki ónodi emlékérem*. Századok 29 (1896), 111. – Esze Tamás viszont kimutatta, „ hogy mivel az érmen csak Rákóczi erdélyi fejedelmi címe szerepel s vezérlő fejedelmi címe nem, a mű csak az erdélyi eseményekhez kapcsolható ” ESZE, 1942, 40–41. – Rákóczi-biográfiánkban ezt a keletkezési időt fogadva el, hangsúlyoztuk, hogy Rákóczi a Hercules-éremmel tüntette ki Kassa megvédőit 1706-ban. KÖPECZI Béla–R.VÁRKONYI Ágnes, *II.Rákóczi Ferenc*, Második kiadás, Bp. 1976, 253. – Harmadik javított kiadás, Bp. 2004, 322. – Döntő fontosságú érveket hozott fel az érem 1705. évi keletkezésének bizonyítására BUZÁSI Enikő, 1988, 165.

Ezzel szemben Thaly álláspontját indoklás nélkül megismételve az érem 1707. évi keletkezéséhez ragaszkodott: BÁNKÚTI Imre: *Észrevételek II. Rákóczi Ferenc régi-új biográfiájához*. Századok 139 (2005) 5. 1298.

⁹¹ G.ETÉNYI NÓRA, *The Boston News-Letter hírei a szécsényi országgyűlésről*. In: Rákóczi állama Európában. Konferencia a szécsényi országgyűlés 300. évfordulója emlékére. 2005. szeptember 15–17. Tanulmánykötet, Szerk: BAGYINSZKY Istvánné–BALOGH Zoltán. Salgótarján, 2006, 75. – Az érem korai külföldi híre és a császári udvar felháborodása egyértelműen Buzási Enikő véleményét igazolják: az érem Rákóczi uralkodói képességeit és méltóságát fejezi ki. A császári udvart felháborította , hogy Rákóczi a maga céljaira merészelt felhasználni a Habsburg-dinasztia allegóriájának szinte kisajátított Herculest. Végül Rákóczi diplomáciai ajándéknak szánta. BUZÁSI Enikő, 1988, 165–166.

⁹² A naplót felfedezte és feldolgozta: SZIRTES Zsófia PhD, *Daniel Wolf, Hydra Transylvanica című naplója* .Kézirat, Pázmány Péter Tudományegyetem. Vezető tanár ÚJVÁRY Zsuzsanna. Vö:SZIRTES Zsófia: *Előkerült a kolozsvári diadalkapu ábrázolása*. Élet és Tudomány, LXII. (2007), 419–420.

ágyába kúszó kígyót, kiválasztottságát bizonyította. Úgy is kezelték, mint nagy tettekre kiválasztott gyermeket.

A gyermek Rákóczi is kiválasztott, mert egyedül maradt a kígyóval a halálos veszedelemben, de az isteni gondviselés megmentette. Erre utal Rákóczi értelmezése: „*Akár véletlenül, akár a te rendelésedből történt ez meg, Uram,*” Megmenekült, mert nagy tettekre van hivatva. A *Confessio* lapjain a kígyó-történetet további csodás események leírása követi. Thököly életére tört, magával vitte a táborba, és súlyos nélkülözésnek tette ki, hogy elpusztuljon. Kamarását, Kőrösy Györgyöt megkörnyékezték, kastélyt és birtokot kap, ha megmérgezi őt. Bécs ostromának felmentése után a janicsárok fejvesztve menekültek, s őt a lezuhanó sátor majdnem agyonütötte. Thököly túsul akarta adni a török udvarba, de az utolsó pillanatban elállt a szándékától. Egyik esetről sem került elő korabeli bizonyíték. A *Confessio* szövege semmi kétséget nem hagy afelől, hogy az életveszedelmekből történt megmenekülések sorozata isteni csoda. Isten megmentette őt, mert különleges feladatra választotta ki. Megmenekült, mert nagy dolgokra hivatott. Herculest a bölcsőbeli csodás cselekedete avatta kiválasztottá, őt a halálos veszélyek szerencsés átvészélése. Az első életveszedelmet akkor élte át, amikor ágyukba kúszott a kígyó, anyja nővérével kirohant, s ő egyedül maradt a kígyóval. Ellenvethető, nincs közvetlen bizonyíték rá, hogy a *Confessio* kígyó-jelenetét Rákóczi a csecsemő Hercules mítoszának mintájára formálta meg. A gyermek Hercules története a gyermekkorban megmutakozó kiválóság, nagyrahivatottság toposzává csiszolódva lehetett közismert. Amint azt Gyöngyösi érzékelteti, Venus Zrínyi Ionát a házasságra rábeszélve ismerteti Thököly életét, és elmondja, hogy már gyermekkorában kitűntek különleges képességei. „*Az mint Hercules is csöcsömös korában / Mérges viperáknak elszaggatásában/ Teve első cégért nagy állapotjában , / Mellyel azután lén híres e világban.*”⁹³ Ez azonban túlon túl egyszerű, egysíkú a *Confessio*-beli leíráshoz képest. Nem lehetett minta. Rákóczi több személyes elemet fűz leírásába: édesanyja szoptatta, de már el van választva, gondosan lefektette őket, és ő is elalszik, a komorna hosszan töpreng, helyzetét is megmagyarázza, virrasztania kell, mialatt úrnője alszik.

A gyermek Hercules tetteről Theokritosz leírásában ezek a motívumok részben megtalálhatók. „*Tíz hónapos volt akkor Héraclés, és öccse Iphiklész [...] Alkméné, az édesanyjuk megfüröszttötte, megszojtatta mindkettőt, és bölcső helyett öblös ércpajzsa fektette mindkettőt éjszakára [...] Azután elnyugodott az egész ház népe. Hanem éjjel felé az ármányos Héra két gonosz sárkánykígyót küldött, hogy elpusztítsa a kis Héraclést. Kék gyűrűkbe tekerőzve csúsztak át a küszöbön, szemükben gyilkos tűz villogott, sziszegő nyelvükön halálos mérget hordoztak. De Zeus vigyázott Alkméné két szép fiára. Mikor már az ércpajzs közelébe értek a kígyók, ragyogó fény jelent meg a pajzs-bölcső felett és a gyermekek felriadtak. Elsírta magát Iphiklész [...] De a kis Héraclést még dajkája sem látta soha sírni. Most is bátran szembeszállt a veszedelemmel és két kicsi kezével mint kemény bilincsel ragadta torkon a két kígyót.*” Közben Alkméné is felébredt, fellármázta

⁹³ GYÖNGYÖSI István, *Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága*. 126. – A Thököly-család antik műveltségéről: SZABÓ Péter: *A Thököly-család és a görög-római kultúra*. Credo. XI (2005), 203–210.

a házat, betódultak a szobába a szolgálak, és Héraklész, az apró kis gyermek, apja elé tette a két megölt kígyót.⁹⁴

Theokritoszt már a 15. században lefordították latinra, és a 16. században további öt latin fordítását ismerték.⁹⁵ Lehetséges, hogy Rákóczi ismerte valamelyik latin fordítást. A megfelelések feltűnőek: két gyerek, az anyjuk megszoptatta őket, és elalszik, a gyermek Hercules egyedül küzdött a kígyókkal. Lehet, hogy Rákóczi Héra nevét is belerejtette a leírásába: „*cameraria quoque sua, quae in eodem cubiculo vigilare solebat, dormiente hera orationi vocaba.*”⁹⁶ Tudatos vagy véletlen? Egyelőre nem lehet eldönteni.

Hivatkozhatott vajon Rákóczi a *Confessió*ban akárcsak rejtetten is pogány istenre? Nincs eleve ellentmondás az isteni Gondviselés kiválasztottja és a pogány személyiség, Hercules között? Szent Ágoston éppen gyermeki éveiben ír a görög mitológiáról. A Hercules-mítoszt a középkorban keresztény tartalommal töltötték meg. Krisztus pogány előképének tekintették Herculest, mivel az emberek javára tevékenykedett, a bűn kényelmes útja helyett az erény útját választotta, legyőzte a kígyót. Szimbóluma lett a jóra használt erő és a bátorság erényeinek. Hercules, aki a gazdagságot megvetette, és a görög mitológia „igazi népi hőse”, alkalmas is volt a keresztény átértelmezésre. A jezsuita szentek, például Kosztka Szaniszló gyermekkori erényeinek kifejezésére is felhasználták a csecsemő Hercules emblémáját. A bölcsőben két kígyót megfojtó Hercules ábrázolása ugyancsak gyakori képi toposz.⁹⁷

Az egyetemes Hercules-toposznak Rákóczi áttételesen személyes tartalmat adott, és egyéni életére vonatkoztatta: megmenekülése a sokféle életveszedelemből személyének kiválasztott mivoltát, a rendkívüliségét bizonyítja. A kiválasztottságot bizonyító esetsor konstrukciós jellegére utal, hogy a *Confessio* lapjairól hiányoznak az egykorú forrásokkal közvetlenül bizonyítható veszélyek, például a nagy port felvert hír, hogy a csecsemő halálos beteg, meghalt, vagy az ugyancsak jól dokumentált 1683. év végi munkácsi összeesküvés Thököly és Zrínyi Ilona ellen. Hiányzik a *Confessióból* több, a gyermek Rákóczi különleges tehetségét dokumentumokkal tanúsítható tény. Ilyen például a munkácsi védőkhöz intézett köszönőbeszéd, Melchior Guttwirt, a neuhausi gimnáziumi igazgató véleménye kimagasló fejedelmi képességeiről,⁹⁸ Lipót császár rendkívüli szellemi adottságait dicsérő nagykorúsítási levele és a Sáros vármegye főispáni tisztségébe beiktató beszéd. Az egykorú források arról tudósítanak, hogy hazatérve fáradhatatlanul építette gazdaságát, rendbe hozta birtokait, elbocsátotta a jobbágyokkal hatalmaskodó korrupt gazdatisztet stb. A *Confessióban* erre még

⁹⁴ THEOKRITOS: XXIV. TRENCSENYI WALDAPFEL Imre: *Mitológia*. Nyolcadik kiadás. Gondolat, Budapest, 1983, 189. – Vö: *A görög bukolikusok* (Theokritos, Moschos, Brion) költeményei. I. kötet *Theokritos valódi alkotásai*. Fordította VÉRTESY Dezső, Magyarázta Módi Mihály Budapest, 1939, 236–237.

⁹⁵ Ritoók Zsigmondné, Szalay Ágnes szíves közléséből, ezúton is köszönöm.

⁹⁶ BN, MS 13628, 8

⁹⁷ TRENCSENYI WALDAPFEL: 1983. – TOBIŇ: 1981, 83–90. – POLLEROB, 1998, 37–62. – PANOVSKY, Ervin, Hercules am Scheidewege. Leipzig, 1930.

⁹⁸ KÖPECZI–R.VÁRKONYI, *II.Rákóczi Ferenc*, 2004. 69. Vö: SZÖRÉNYI László, *Rákóczi csehországi tanulóléve* = Rákóczi-tanulmányok, 1980, 305.

csak nem is utalt. Fényes udvartartását is éppen hogy jelezte. Az ország állapotáról realisan írt, s bár a közügyekkel kezdett foglalkozni, vágyott a megvilágosodásra.

Élesen kirajzolódnak viszont a *Confessio* minden részében a kiválasztottság ellenpontjai: a rossz tulajdonságok és a bűnök. Kétféle bűnnel vádolja önmagát: a személyes vétkekkel és az uralkodói mulasztással, azzal, hogy nem tudta megteremteni az ország önállóságát. Személyi bűnei a tízparancsolat elleni vétkek. Rest volt, nem szívesen tanult, jobban szerette a hadijátékokat, mint a tankönyveket, eltulajdonított egy körzöt és egy látcsövet.⁹⁹ Majd következnek a kamaszkori bűnök s a bécsi édes élet, színház és átkártyázott éjszakák. Itáliai útján elvesztette a pápától kapott ereklyét, hiányzott belőle a hit, vallási gyakorlatait csak külsőlegesen végezte, házasságtörő életet élt, és a bűnök bűneivel vádolta magát. Alig hihető, amint a *Vallomásokban* Rákóczi írja, hogy bécsújhelyi tömlöcében vette kezébe a Szentírást, mert addig „soha nem olvastam.” A *Confessio* logikája szerint azonban érthető: az *Ádám elmékedés* bűnbánata és a *Karácsonyi elmékedés* újjászületése után vállalva a szenvedést, a börtönt, a halálbüntetés árnyékában készül fel lélekben, hogy eleget tegyen a kiválasztottságából ráháruló feladatoknak. Többször is visszautal a gyermekkori kígyó-történet rejtett Hercules-víziójának üzenetére. Legszebben talán a második könyvben az uralkodó, a jó pásztor kötelességeit bevezető gondolatban: „Te Isten kiválasztotta, fölmentje vagy...”

A *Confessio peccatoris* végén, hálát adva, hogy bátorságot kapott, és megírhatta „ezt a *Vallomásomat*” (697), az első lapokon kifejtett gondolataihoz visszatérve zárja le művét. Szent Ágoston meghatározó gondolataira hivatkozik. Hippo püspöke a *Confessiones* 10. könyvében összefoglalta, amit addig írt, elmélkedik az emlékezet csarnokairól, a feledésről, a boldogságról és az igazságról, olyan ma is időszerű vagy ismét időszerű kérdéseket tesz fel, mint hogy miként működik az emlékezet, mire és miért emlékezünk, s hogyan függ össze az emlékezet és a boldogság. És felteszi a kérdést: „ki vagyok most?”¹⁰⁰ A gondolatsort a *Vallomások* talán legzaklatottabb elmékedése zárja le.

„Ki voltam ó Uram, ki voltam [...] ki vagyok most” – foglalja össze a világ rabságában eltöltött életét. Tudatos szerkesztésre vall, hogy Rákóczi a *Confessio* utolsó soraiban, a harmadik könyv végén olvasóira is gondol, miként az első könyvben ugyancsak megemlíti olvasóit. A *Vallomások* látszólag csapongó

⁹⁹ Ezt a gyermekkori bünt Szent Ágoston is leírja. De amíg a példakép körtét lop, ő műszert csen el. S az indoklás: „loptam, mert szerettem a bünt” – olvashatta SZENT ÁGOSTON *Confessiones* című művében. Rákóczi viszont bűnét így indokolja: eltulajdonítottam, mert szerettem a látcsövet. A mű megértésének hiányára jellemző Keller kritikája: a magyar fordításnak legalább ezt kellett volna elhagynia. Századok, XXXVIII, 1904, 712.

¹⁰⁰ Rákóczi utalása *Confessiones* „Lib[er] X. Cap[ut] 23” nem egyértelmű, a hivatkozás értelmezése problematikus. Szent Ágoston *Confessiones* műve hármas tagolású: Liber I-X. a könyveken belül: Caput, részek római számmal jelölve, és ezeken belül arab számokkal jelzett passzusok olvashatók. Valószínű, hogy Rákóczi a „Caput XXIII”-ra, a boldogság és igazság kérdéseivel foglalkozó fejezetre utal. A hivatkozást megelőző gondolatsorban az igazsággal, a szabadsággal s Isten és az ember együttműködésével foglalkozik Rákóczi, mint mondja, Szent Ágoston és Tamás véleményét követi. A 23. passzus, Liber X. Caput XV. szakaszában Szent Ágoston az emlékezet működésén töpreng.

időváltásait is határozott keretek fogják közre, és ismétlődő gondolati egységek tartják egyensúlyban. Az egész mű záró részében ismét visszatér a gyermekhez, „akinek születését készülünk megünnepelni.” Jézus születése kezdő- és zárógondolataival mintegy megtartja a címben jelzett beszédhelyzetet, és a mű sokrétű tartalmában gondolati egységet teremt.

A *Confessio* zárófejezete egyértelműen bizonyítja a sokrétű mű egységét. A történeti elbeszélések és a meditációk szervesen összetartoznak. A *Karácsonyi elmélkedés* oda-vissza utalásaival és szimbolikus jelentéseivel egyensúlyban tartja az idő és a tér távolságait átívelő történetet. A *Confessio* lapjain minden elmélkedésnek, bűnnek, bűnbánatnak, fohásznak, megszólításnak többletjelentése van, összeköt, értelmez, és összetartó szem a láncban. Bármit kivennénk belőle, mint elődeink, szétesne, érthetlenné válna az egész mű, elvesztené történeti és művészi hitelét. Ki merné Bach Máté-passiójából kivenni a madrigálköltészet, a lírai elmélkedések darabjait,¹⁰¹ vagy kihagyni a Szentírás szövegeiből egyetlen is? Elvesztené a mű drámai szerkezetét, és összeomlana.

Végére érve a *Confessió*nak ismét a jászol mellett vagyunk. Az ember és az Univerzum kozmikus feszültségében: „Ó Ég! Ó Föld! Ó minden elemek ámétkodjatok! Állj meg Nap, a Világ szeme és ti minden teremtmények csodáljátok megrendülve e csodát.”¹⁰² A csecsemő megújította a világot, békét és bátorságot adott. A *Confessio* a karácsonnyal kezdődik, és végső gondolatai ugyancsak a betlehemi gyermeket, a béke fejedelmét idézik. Fohásza a megújulásért szól: „...tartunk bűnbánatot a múltakért...” Szünjék meg viszálykodásaink, erőinkhez, tehetségünkhöz képest teljesíthessük be az isteni rendelést, készüljünk fel a karácsony ünnepére, az újjászületésre. A hosszú könyörgés kulcsgondolata egyértelmű: jusson vissza legelőire a nyáj. Isten vezesse vissza az akolba, vagyis hazájába és otthonába. Bűneiket mint fejedelem magára vállalja: „verj meg engem, a pástort, de ne széleszd el a nyáját.”¹⁰³

Általában már világosan áll előttünk Rákóczi élete, szellemének, intellektusának sokrétű forrása, érzelemvilága, hitének nyitottsága, és képalkotó fantáziája. Feltárult a *Confessio* elbeszélő és szakrális részeinek bonyolult összetartozása, szimbolikus kifejezésének változatossága, tágas gondolati birodalma. A jó kormányzás államelméleti kifejezőmódjainak gazdag tárháza. Tájainkon új, kifinomult időkezelési módokat használt. Szuverénül alkalmazta a történeti elbeszélés és az elmélkedés különböző egységeit, és hazája megújítására kora egyetemes kifejezési eszközeit. Merészen szerkesztette újra eredeti kulturális összetartozásában az európai és a nemzetit, úgy, ahogy személyisége életrehalálra szóló felelősséggel átélte azt. Kívánsága ma friss és időszerű: „Bárki légy soraim olvasója majd, szellemét keresd, ne betű szerinti értelmét...” Vajon korunk felnőtt hozzá, hogy megértse a *Confessio peccatoris* üzenetét?

¹⁰¹ Christoph WOLFF, *Johann Sebastian Bach A tudós zeneszerző*. fordította: SZÉKY János, Bp., 2004, 342–344.

¹⁰² „Deus incarnatus nascitur ubi? In stabulo, non habens locum in diversorio. O Coelum! O Terra! O elemente omnia (kihúzott szó) mundi oculos sol subsiste, et creaturae omnes, attonotae miramini hoc prodigium.” BN, Ms 13628, 647. – GRISZA, 1876, 367. – DOMJÁN, 1903, 431. – SZEPES Erika, 1979, 701. 103 BN, MS 13628, 660, – GRISZA, 1876, 373. – DOMJÁN, 1903, 430–431. – SZEPES Erika, 1979, 709.

Font Zsuzsa

Kegyesség és önreflexió:

Nikolaus Ludwig Zinzendorf esete

Az autobiográfia történetírói a pietizmust, a pietista önéletírást rövid összefoglalásaikban is a 17. század végétől egy évszázadon át tartó önálló szakasznak jelzik. Kiindulópontul August Hermann Francke *Életpályám* (Lebenslauf) című írását veszik. Francke ezt 28 évesen írta 1690–91-ben, három évvel korábban történt megtérése (Bekehrung) a csúcspont és a mű vége is. A bűneire való ráébredés, a bűnnel való tusakodás (Busskampf), sőt az Isten léteben való kételkedés a megtérés – szükségszerűnek vett – előzménye. A Busskampf végső szakaszából idézünk: „...súlyos dolognak éreztem, [1] hogy Isten nélkül maradjak, akihez szívem tarthatnám, [2] hogy sirassam bűneim, nem tudva, miért, s (nem tudva) ki az, aki ilyen könnyeket csal ki szemeimből, s [3] hogy igazában van-e Isten, akit ezzel megharagvíthatnék; (nehéz volt) naponta látni az ínséget és nyomorúságot, de (az) üdvözítőt nem ismerni, menekvésre nem találni. – Térdre rogytam a nagy félelemben, Isten után kiáltottam, akit pedig sem nem ismertem, sem benne nem hittem...”¹

A kétely és szenvedés állapotában, könyörögve az Úr igaz, élő hittel ajándékozta meg: „És ekkor meghallgatott az Úr, az élő Isten. Nagy volt atyai szeretete: nem hagyta immár, hogy újra elragadjon a kétely s a szív(em) nyugtalansága; ...tévelyedett elmémet megfékezte...nagy hirtelen meghallgatott hát; minden szomorúságom odalett, s egyszer csak elárasztottak az öröm hullámai, hogy aztán teljes szívemből dicsérjem az Urat.”² – Más szövegei ezt az élményt az áttörés (Durchbruch) terminussal fejezik ki: Isten segítségével a lélek áttör, átjut a

¹ „Denn ich fühlete es gar zu hart, was es sey, keinen Gott haben, an den sich das hertz halten könne; Seine Sünden beweynen, und nicht wissen warum, oder wer der sey, der solche thraenen auspresset, und ob wahrhafftig ein Gott sey, den man damit erzürnet habe; sein Elend und großen Jammer täglich sehen, und doch keinen heyland und keine zuflucht wissen oder kennen. – In solcher großen angst legte ich mich nochmals ... nieder auff meine knie, und riefte an den Gott, den ich noch nicht kante, noch glaubte...” Ld. *Lebensläufe August Hermann Franckes*, hrsg. Markus MATTHIAS, Leipzig 1999, 28-29. (Kleine Texte des Pietismus, 2)

² „Da erhörete mich der Herr, der lebendige Gott von seinem h. Thron, da ich noch auff meinen knien lag. So groß war seine Vater-Liebe, daß er mir nicht nach und nach solchen zweiffel und unruhe können ...und meiner verirren vernunft ein zaum angeleget würde... so erhörete er mich plötzlich... alle Traurigkeit und unruhe des hertzens ward auff einmahl weggenommen, hingegen ward ich als mit einem Strom der Freuden plötzlich überschüttet, daß ich aus vollem Muth Gott lobete und preisete.” Uo., 29.

kegyelem állapotába. Francke később egyértelműen jelenti ki: „Ettől az időponttól számítható valódi megtérésem. Mert ettől kezdve keresztény hitem olyan állapotban volt, hogy könnyű volt immár az istentelenséget és a világi gyönyöröket tagadni, erkölcsösen, helyesen és istennek tetszőn élni a világban.”³ Ezt a konkrét időpillanatban bekövetkező változást, ami az életet két egymással ellentétes szakaszra osztja, fejezte ki az újjászületés (Wiedergeburt) metafora (ami sokkal több is, mint szókép: egy új életprogram alaptétele).

A hallei pietizmus teológiai álláspontjának lenyomata a híres Lebenslauf, és Francke az itt megfogalmazott életmodellt képviselte más műveiben, prédikációiban, lelkészi és nem utolsósorban tanári gyakorlatában. A 17. század végén létrehozott hallei iskolarendszer is erre épült: a pedagógiai alapelv, a fő cél az lett, hogy a nevelésbe vett gyermek vagy ifjú a lehető leggyorsabban eljusson a Busskampfon át a Durchbruch és a Bekehrung élményéhez, végül a Wiedergeburt-hoz. – Sokan, már régóta megfigyelték, hogy a Francke-féle nevelési metodika e cél érdekében nem nagyon válogatott az eszközökben. Az erdélyi szász ügyekben is járatos, nemrég elhunyt kutató, Gertraud Zaepernick asszony Francke leghíresebb „találmányán”, az árvaházon (Waisenhaus) kívül a másik hallei intézmény, a nem alapítványi paedagogium regium gyakorlatában is kimutatta a kérlelhetetlen céltudatosságot. Azt, hogy a gyermeki 'önakarat' (Eigenwille) megtörése s szintén a végcél érdekében a maximális terhelés (hogy a bűnre vezető játékra se jusson idő!) – mint előírás – ott, az árvákétól nagyon eltérő környezetből, sokkal biztosabb, gazdagabb családból jött fiúk körében is érvényesült.⁴

Éppen ennek a királyi pedagógiumnak, s így az ún. megtérés-pietizmusnak volt neveltje Nikolaus Ludwig von Zinzendorf (1700–1760). Osztrák arisztokrata ősei protestáns hitük megőrzése végett vándoroltak ki Frankföldre és Szászországba (a família másik része maradt és katolizált). Anyai ágon a lausitzi Gersdorf családból származik. Apja korán meghalt, anyja újra férjhez ment, nagyanyja és a nagynénik mélyen vallásos szellemben, a korai Spener-féle pietista eszmények jegyében nevelték. Kényelemben, pompában élt az ifjú gróf, de ismerte a magányt. Tíz évesen a hallei paedagogium regiumba küldik; 16 évesen tér vissza nagyanyja házába, majd államférfi rokonai kívánságára Wittenbergbe megy jogot tanulni, utána meg igazi Cavallierstourra Hollandiába és Párizsba. Hazatérve, 1720-ban megnősül, szász udvari szolgálatba lép. Korán konfliktusai támadnak az udvarban, a házában rendszeresen tartott vallási összejöveteleket nehezményezik. Ekkor, az 1720-as évek elején telepít le lausitzi birtokán menekült cseh és morva protestánsokat, majd más, a birodalomban meg nem tűrt radikális elemeket (Hutberg hegyén – innen aztán a Herrnhut elnevezés). Azt a gyülekezetet alapította meg, amely pár évtized múltán a világot hálózta be misszióival, önálló

³ „Und daß ist also die zeit, dahin ich eigentlich meine warhafftige bekehrung rechnen kann. Denn von der zeit her hat es mit meinen Christenthum einen bestand gehabt, und von da an ist mirs leicht worden zu verleugnen das ungöttliche wesen, und die weltliche lüste, und züchtig, gerecht und gottseelig zu leben in dieser welt.” Uo., 31.

⁴ Gertraud ZAEPERNICK, *Kurzer Bericht vom Paedagogium Regium 1695–1784* = Schulen machen Geschichte. 300 Jahre Erziehung in den Franckeschen Stiftungen zu Halle, Halle/Saale 1997, 67–82. (Kataloge der Franckeschen Stiftungen, 4)

teológiai álláspontot képviselt a protestantizmuson belül, és nem utolsósorban szigorúan szervezett közösségi életformát valósított meg.⁵ Herrnhutiaknak, ellenfeleik pedig zinzendorfiánusoknak nevezték őket. Hatalmas erőfeszítést kívánt ez a késői vallásalapítás, és súlyos belső ellentmondásokon keresztül, az összes magisztrális egyház heves támadásai ellenében valósult meg.

Zinzendorf hamar teljesen ennek az ügynek szentelte magát; már 1727-ben szabadságoltatta magát az udvari szolgálatból (ahova sosem tért vissza). A vele és gyülekezetével szembeni hivatalos ellenállás addig jutott, hogy 1736-ban másfél évtizedre száműzték Szászországból. Herrnhuti típusú közösségek létrehozása, a misszió-szervezés⁶ és kiterjedt irodalmi munka volt további élete (1737-ben püspökké szentelték, óriási terjedelmű hagyatékában az egyházi beszédek is jelentős tétel).⁷

Önéletrajzi följegyzéseket 16 éves korától kezdve folyamatosan írt. Egy részük megjelent egyidejűleg, mások műfaji sajátosságukból következően inkább a kéziratos megőrzésre voltak predesztinálva; nagyobb részben a 20. század eleji kutatás tette ezeket csak közzé.⁸ – Egyetlen, nagy terjedelmű, koherens önéletrást soha nem hozott létre. A különböző időpontokban írt rövidebb-hosszabb naplók, életrajzok, önjellemzések, terjedelmes – gyakran apologetikus – művek betétei figyelemre méltó módon több lényeges ponton összecsengenek.

Nikolaus Ludwig Zinzendorf ifjú korára vonatkozó írásai

1. Tagebuch –1716–1719 (napló) – nagyratörő címe: (1 Mos 47,9) Vándorlásaim sora (Thor megorai = Catalogus peregrinationis N. L. Z.) – kéziratban maradt – 1717-ig kiadva in: Zeitschrift der Brüdergeschichte, 1907–8, 1910. (Hauptschriften, Reihe III, Bd. 1-4.)
2. Attici Wallfahrt durch die Welt – 1720–1721 (Atticus zarándoklata a világban – peregrinációs napló) – kéziratban máig
3. Aufrichtige Anzeige, 1721 (Őszinte megjegyzések) – megjelent: Büdingische Sammlungen, 1742.

⁵ A mozgalom óriási irodalmát terjedelmes könyvészet teszi hozzáférhetővé: *Bibliografisches Handbuch der Zinzendorf-Forschung*. Hrsg. D. MEYER. Düsseldorf 1987, majd évenként a *Pietismus und Neuzeit* függelékében. Magyarul legutóbb: FONT Zsuzsa, *Zinzendorf és a herrnhutiak*, Credo, VII(2001), 1–2, 23–33.

⁶ A korabeli Magyarország németek által lakott területeire is eljutottak misszionáriusaik, arról is tudunk, hogy itt kisebb herrnhuti gyülekezetek vagy inkább ilyen típusú összefüvetek voltak: Hermann JEKELI, *Herrnhutische Bewegung in Siebenbürgen*, Hermannstadt 1931; SZENTIVÁNYI Béla, *Herrnhutiak Magyarországon*, *Magyarságtudomány*, 2(1936), 91–102.

⁷ Művei, a közösség életére vonatkozó dokumentumok, sőt 20. század eleji folyóiratuk kötetei hasonló kiadásban négy alsorozatban jelennek meg: *Nikolaus Ludwig von Zinzendorf, Materialien und Dokumente*, hrsg. von Erich BEYREUTHER et al., 1961-. A sok életrajzi feldolgozás közül Erich Beyreutherét használtam (*Der Junge Zinzendorf*, Marburg an der Lahn 1954.).

⁸ Fontos azonban egy figyelmen kívül hagyott 18. század végi kivétel, Johann Georg Müller 6 kötetes gyűjteménye, ahová már bekerült válogatás a gróf önvallomások írásából: *Bekanntnisse merkwürdiger Männer von sich selbst*. Bd. 3., Winterthur, Steinersche Buchhandlung, 1795; az első 302 oldalon „autobiographische Beiträge von N. L. Zinzendorf”; a kötetet nem láttam, adatait bibliográfiából idézem.

4. Teutsche Socrates – 1725-1726 – a Drezdában kiadott “folyóirat”-ban önéletrajzi részletek (hasonmás kiadásban in: Hauptschriften Bd. 1.)
5. Ältesten Berichte Zinzendorfs über sein Leben, seine Unternehmen und Herrnhuts Entstehen – 1726-1728 (Zinzendorf legrégebb feljegyzései életéről, vállalkozásairól, Herrnhut létrejöttéről: ebben sok kisebb kézirat, portrék: feleségéé, sajátja; gyakran az 1.sz. 3. személyű előadással kívánja az elmondottakat hitelesíteni;) – különböző kéziratok, megjelentek a fenti cím alatt in: Zeitschrift für Brüdergeschichte, 1911-13 (hasonmás kiadásban Hauptschriften, Reihe III, 1-4.)
6. Kurze General-Idee meiner Absichten und Führungen (Rövid általános gondolatok céljaimról és [Isten által] vezérelt életemről) – említi Beyreuther, i. m.
7. Über sich selbst. Naturelle Reflexiones über allerhand Materien, nach der Art, wie er bey sich selbst zu denken gewohnt ist, 1746 – (Magáról. Természetes reflexiók mindenféle tárgyról oly módon, ahogy maga gondolkodik róluk) (A Socrateshoz hasonló, apologetikus traktátus-szerkesztmény) – hasonmás kiadásban (Ergänzungsband zu den Hauptschriften, 4.)

A tízéves korától hallei pietista légkörben fölnőtt Zinzendorf visszaemlékezéseiben korán utal a hallei paedagogium regiumban töltött évekre, s szinte mindig elégedetlensége dominál: „Neveltetésem kemény és rideg volt, a diákok velem szemben többnyire megvetők és ellenségesek”.⁹ Az intézmény metódusát is jó szemmel kritizálja: „Az idő tájt nagyon kellett tanulni, a nap 10–12 órája is ráment hajnali 5-től délig és délután 2-től 6-ig, s még rosszabb, hogy ha éppen nem tanultunk, akkor is ott kellett ülni, ami semmit nem használt. A latin, görög, francia, história, földrajz mind kötelező volt. Ez senkit nem vitt el az Üdvözítőhöz; hajszoltak bennünket, a tanulást gyűlöltük, és rabszolgaságnak tekintettük.”¹⁰ – Ez hajlította őt később arra, hogy a maga herrnhuti gyakorlatában a gyermekekkel való bánás ridegségét száműzze, a játékot, az örömszerzést állítsa a gyermeki élet központjába, a vallás szférájában pedig végképp kiiktasson minden tanulást, örömmel megélt ünnepeket tegyen a helyére. Nem lehet elégszer ismételni, hogy milyen gyökeresen eltér a hallei pietista eszményektől-gyakorlattól, és milyen újszerű Zinzendorfnak a gyermeki lényről vallott radikális véleménye: „Kis fenség egy-egy gyermek, a keresztség kente föl őket; nem szabad(na) másképpen bánni velük, mint született királyokkal.”¹¹ (Talán az

⁹ „Meine Auferziehung war hart und unfreundlich, der Umgang der Scholaren mit mir die meiste Zeit verächtlich oder feindselig...” *Zinzendorf und die Herrnhuter Brüder. Quellen zur Geschichte der Brüder-Unität von 1722 bis 1760*, hrsg. H.-C. HAHN, H. REICHEL, Hamburg 1977, 21.

¹⁰ Idézi BEYREUTHER, i. m., 96.

¹¹ „Kinder sind kleine Majestäten, die Taufe ist ihre Salbung, und sie sollten von Stund an nicht anders traktiert werden als ein geborener König”. Idézi Hans-Walter ERBE nyomán Rüdiger MACK, *Pädagogik bei Philipp Jakob Spener*, in: Pietismus-Forschungen. Zu Philipp Jacob Spener und zum spiritualistisch-radikalpietistischen Umfeld, Hg. Dietrich BLAUFÜß, Frankfurt/M., 1986, 63. (Europäische Hochschulschriften, Reihe XXIII, Theologie, Bd. 290)

ellenkező végletbe csúszott később Herrnhut szervezője, a tanulmányi anyag jelentős csökkentésével.)

Ifjúkorában azonban – más tekintetben – dominált a hallei modell őszinte elfogadása, törekvés arra, hogy keresse magában azokat a jeleket, amik alapján magát a megtértek közé sorolhatja. Első áttörés-élményét 15 éves korára, első úrvacsorájára tette, de ezt pár évvel utóbb már önhiittségnek tartotta: „Szíven ragadt ekkor az Úr: látod, hogy micsoda bolond beképzeltség kerített téged a hatalmába? mire föl dicsekszel?! Hiábavalóság az! Szívesen térítenél meg még másokat is, és te magad csak ártasz a kereszténységnek... Minden eszembe jutott, amit életemben helytelenül tettem. Én komolyan elszántam magam, hogy dicsőségem Krisztus keresztjében keressem. Más ember akartam lenni... és akkor lelkemben kissé nyugodtabb lettem.”¹² Később két további megtérésről ad hírt, ami világosan mutatja, hogy az elvárásoknak meg kívánt felelni, de azt is, hogy ezek nyilvánvalóan nem voltak mind igazi megtérések, nem volt egyik se az a bizonyos egyszeri áttörés.

Már a kamaszévekben körvonalazódik viszont, ami életprogramja és teológiai álláspontjának központi gondolata lesz: a közösségalapítás Krisztus szolgálata jegyében. Az intézményesen szervezett áhítat alkalmi nem elégitik ki. Néhány társával összefogva már 1714-ben, kisdíakként disputáló klubot alakít. Utolsó pedagógiumi évében hozza létre a mustármag-rendet (Senfkornorden),¹³ ebben nemesi származású diáktársai egybentartására a hallei iskola elhagyása után is számít (köztük van a szepességi magyar – utóbb jénai jogászhallgató – Johannes von Jony¹⁴). A Halle elhagyása után kezdett és majd egyetemi éve alatt is vezetett naplójában a 16. születésnapjára kapott ajándékot így mutatja be: „Drága

¹² „Da griff mir Gott ans Herz. Siehest du nun, was du für eine törichte Einbildung von dir hast. Worinnen sehest du deinen Ruhm? O wie eitel! Du willst immer gerne Leute bekehren – denn das war mein erster Wille und Führsatz -, und du machst selbs solche große Soloecismus wider das Christentum... Es kam mir alles vor, was ich in meinem Leben Unrechtes getan. Ich nahm mir ernstlich vor, ich wollte meine Ehre künftig in Christi Kreuz suchen, ich wollte mit Gottes Hilfe gar ein ander Mensch werden... da ward ich in meinem Gemüt etwas ruhiger.” – 1722-ben emlékezik erre így. Idézi BEYREUTHER, *i. m.*, 116.

¹³ Fügelemre méltó, hogy a gyermeki társaság alapszabályát 1742-ben – sok más későbbi frás között ki is nyomtatja: *Regeln des Senff-Korn-Ordens von 1714. aus dem Lateinischen Original* = Bűdingische Sammlung, 1742, 651–654. (Ergänzungsband zu den Hauptschriften, VII).

¹⁴ Johannes Jony külföldi tanulmányok után (Halle 1714–16: Paedagogium regium, jénai egyetem 1716–1717: jogi stúdiumok) hazatért, Lőcsén ügyvéd lett. Ld. *Zinzendorfs Tagebuch 1716–1719*, Zeitschrift für Brüdergeschichte, 1907, 126 (Hauptschriften, Reihe III, Bd. 1.).). *A Magyar életrajzi lexikon, 1000–1990*, főszerk. KENYERES Ágnes. közli legfontosabb életrajzi adatait és műveit (Igló, ? – Lőcse, 1755): ügyvéd, jogi író. Jogi irodalmi tevékenysége során római joggal és jogtörténettel foglalkozott. – Művei: *Dissertatio de usu et auctoritate juris Romani in Hungaria* (Jenae, 1717); *De auctoritate juris civilis Romanorum* (Jenae, 1717); *Facies juris publici Hungariae* (I–II, Jenae, 1718–1756); *Commentatio historico-politica de origine et progressu juris Hunno-Hungarici* (Leutschoviae, 1727); *Juris peritorum Hungariae manuale* (Jaurini, 1749); *Tractatus juris publici et historici hungarici* (Jenae, 1756); főbb dolgozatainak posztumusz kiadása

nagyanyám épp e napon megajándékozott szövetségem első jelvényével; tallér nagyságú érem ez, egyik oldalán a töviskoronás Jézus..., a másikon szenvedő emberként nehéz kereszt alatt...” 1756-ban egy visszatekintésben a naplónak ehhez a részletéhez odajegyzi: „Negyven éve alakultak ki a Mustármag-rend jelvényei”.¹⁵ A rendi társadalom szokásos inszignái, világi ünnepi medáliái helyett áhítatra ébresztőt kap és őriz tehát. Társaságai minden önéletrajzi feljegyzésében helyet kapnak, és egyre korábbra helyeződnek. Az 1725-ös Teutsche Sokrates XXI. diskurzusának zárlatában mutatja be az elsőt: „Körülbelül 9 éves voltam, amikor már elképzeléseimet (Konzepte) másokkal is közölni tudtam, így játszótársaimat meg tudtam hívni a magam boldog állapotába, sőt egy kis szektát alapítottam, amit aztán... ima-szektának is neveztünk, apró cselekedeteinket megvizsgáltuk és alkalmasint leborultunk szerelmünk, királyunk, testvérünk, vőlegényünk előtt, és más kedves névvel is illettük...Nem tudok emlékezni olyasmire, hogy eközben az istenség három személyére gondoltunk volna, mindig csak Jézussal volt dolgunk, és amíg idősebbek és okosabbak nem lettünk, megspóroltuk magunknak, hogy tanulmányozzunk valami nagyobb istenséget...De a mi akkori barátunk, Jézus Krisztus iránt ugyanolyan érzékeny (empfindlich) vagyok, és ugyanúgy, inkább szívemben, mint nyelvemen hordom, mint akkor.”¹⁶ (Később előfordult, hogy Zinzendorfot, a gyülekezetalapítót is elmarasztalták, mint aki Krisztust végtelenen – a világmindenség teremtmőjeként – állítja középpontba; még unitarizmust is emlegettek vádlói.)

Önéletrajzi feljegyzéseinek, mint láttuk, a societas-alakításokkal is párhuzamos motívuma a Jézussal és szenvedésével, majd áldozati halálával való kisgyermekkorai szívbeli-szenvedélyes azonosulás emléke (olyan élmény emléke, ami az írásba rögzítéskor is szinte mindennap ismétlődik). A legkorábbit hat éves(!) korára teszi egy 1742-es följegyzésben: „Nagyanyám házában egész életmódomat befolyásolta, hogy már hatévesen a szokásos esti imaórán Üdvözítőmről és az ő áldozatáról hallgattam tanítóm finom szavait; oly eleven és

¹⁵ *Zinzendorfs Tagebuch 1716–1719*, Zeitschrift für Brüdergeschichte, 1907, 15, 147. (Hauptschriften, Reihe III).

¹⁶ „Ich war ohngefähr 9. Jahre alt, als ich so viel Freyheit erlangte, meine gefaßte Concepte auch andern mit zu teilen, und sowohl meine Spiel-Gesellen zu dem glücklichen Zustande meines Lebens mit einzuladen, als auch meiner damaligen Einsicht nach, eine kleine Secte zu stiften, die man nach ihrem Systemate die Bibel- und nach ihrem fürnehmsten Verrichtung, die Bet-Secte nennen könnte; wir wusten von keinem andern Wege, als den uns die Schrifft stiese, wir untersuchten alle unsere kleine Thaten darnach, und wenn wir eine gute gelegenheit bekamen, so warffen wir uns vor der unsichtbaren Majestät nieder, die wir bald unsere Liebe, bald unsern König, bald unsern Bruder und Bräutigam, bald mit einem andern lieblichen Nahmen nenneten ... Ich kan mich nicht besinnen, ob wir allemahl an die dry Personen in der Gottheit zugleich gedachten, ich meyne aber wohl, wir hatten nur immer mit dem Herrn Jesu zu thun, und versparten die Untersuchung der grossen und tieffen Gottheit... Diese Versammlung kleiner Personen, welche man heut zu Tage etwan ein Conventiculum nennen würde, dünckte ich mich so hochwichtig, daß ich sie etliche Jahre continuirte... Ich kan ihnen aber versichern, daß ich noch eben so empfindlich gegen unsern damahligen Freund Jesum Christum bin, daß ich ihn immer mehr im Herten als auf der Zunge zu haben noch itzo suche.” *Der Teutsche Sokrates*, Dresden 1725, 216–217 (N. L. Z., Materialien und Dokumente, Hauptschriften, 1.)

mély benyomást tett ez rám, hogy hosszas sírás követte, s nyomában az elszánás, hogy csakis ezért a férfiuért fogok élni, aki életét adta értem”.¹⁷ Igen föltűnő korai elkötelezettsége egy Krisztushoz kötött, szívbeli vallás iránt. A gyermeki szelíd elköteleződés abszolút más lelki fejlemény, mint Francke szükségszerűen bűnbánati küzdelemmel és istentagadással kezdődő tudatos életfordulata. – Az ilyen elbeszélések igazságtartalma természetesen nem igazolható, szűrőpróbaszerű összevetést kínálhatnak azonban 1716–17-es naplóbejegyzései: egyes esetekben a késői följegyzések valóság tartalma, ifjúkori lelki, vallási életéről ezek alapján „hitelesíthető”. Wittenbergi tanulmányai során 1717-ben pár hónapon át naplójában rendszeresen jegyzi reggeli és esti áhítatát: imádkozást, bibliaolvasást és az énekeket. Saját szerzeményeket is találunk már itt, olyanokat, amik később gyülekezete sajátos szertartásainak, Krisztus vére és sebei kultuszának bevett énekei lesznek.¹⁸ Több évtized alatt, különböző időpontokban és céllal lejegyzett visszaemlékezések és egyidejű önreflexiók alapján állíthatjuk, hogy következetes, koherens önképet ad magáról.

Egy igen jelentős egyéniség önreflexiói mostoha helyet foglalnak el az önéletírás történetének régi és legújabb feldolgozásaiban egyaránt. Érthető: teljes, megszerkesztett önéletrajz vagy akár ilyen napló se maradt utána. Műfaji egyneműsége miatt korai naplója, illetve a *Naturelle Reflexiones* azok, amik legalább említést kapnak. A naplót zavaros, komponálatlan összevisszaságnak ítéli pl. Marianne Bayer-Fröhlich,¹⁹ míg Hans-Jürgen Schrader, a pietizmus egyik irodalomtörténésze a klasszikus lelki napló csíráit fedezi fel benne.²⁰ Éppen újabb törekvések, vállalkozások (a *Selbstzeugnisse*, *Ego-Dokumente* sorozatok²¹) jelzik az igényt az autobiográfia körének kiszélesítésére. Ilyen tágabb kontextusban Zinzendorf egyetlen kortársához se hasonlítható, szuverén önreflexiói meg fogják találni a helyüket, s nem utolsósorban azzal, hogy a vallási-felekezeti kereteket egyszerre vállaló-építő és szétfeszítő egyéniség belső világába nyújtanak bepillantást a felvilágosodás korába lépett Közép-Európában.

¹⁷ „In meiner Gross-Frau-Mutter Hause begegneten mir zwei Umstände, die meine ganze künftige Lebensart veranlaßten; als in meinem 6ten Jahr der jetzige Inspektor... in gewöhnlichen Abendbetstunde ... gebrauchte er sich zarter Ausdrücke von meinem Heiland und seinem Verdienste und auf welche Weise ich ihm angehörte; die war mir so aufgeschlossen, lebhaft und eindringend, daß ich ein langwieriges Weinen geriet und unter demselben fest beschloß, lediglich für den Mann zu leben, der sein Leben für mich gelassen hat.” *Zinzendorf und die Herrnhuter Brüder. Quellen zur Geschichte der Brüder-Unität von 1722 bis 1760*, Hg. H.-C. REICHEL, H. REICHEL, Hamburg 1977, 20.

¹⁸ Nachfolge Jesu című, *Seelenbräutigam/ O du Gotteslamm...* kezdetű énekét a Danksagung für die Erkenntniß des Gekreuzigten című, *Hier legt mein Sinn sich zu den Füßen nieder...* incipitűvel együtt említi már 1716-os naplója (pedig előbbi 1721-re, utóbbi 1727-re datálják). V.ö. *Geistliche Gedichte des Grafen von Zinzendorf*, gesammelt und gesichtet von Albert KNAPP, Stuttgart 1845, 22, 79.

¹⁹ *Pietismus und Rationalismus*, Leipzig 1933, 33.

²⁰ Hans-Jürgen SCHRADER, *Die Literatur des Pietismus – Pietistische Impulse zur Literaturgeschichte. Ein Überblick*, =Geschichte des Pietismus, hsg. Martin BRECHT, Bd. 4, Göttingen 2004, 399–400.

²¹ A német nyelvterületen Benigna von Krusenstjern és Kaspar von Greyerz kutatási projektjeire gondolunk elsősorban.

Összefoglalva: Föltételezik, hogy döntően új jelenség alakult ki a 17. század végén: a pietista, megtérésélményre alapozott, az életet így két, egymástól élesen elváló szakaszra osztó önéletírástípus. Egyesek zsákutcának, mások a lélektani regény kezdetén állónak tekintik. Az első vélekedés nem látszik alaptalannak: a megtértek alázatos, kegyes élete, ha egyáltalán tárgya még az ilyen típusú önéletírásnak, végtelenül egyhangú, akár teljesen érdektelen is lehet. A mintát adó Francke 'esetének' problematikus voltát jelzi már az is, hogy a Lebenslaufot szerzője maga nem adja ki (a Stiftungennek saját nyomdája volt pedig!). Érdekes az is, hogy Francke közvetlen munkatársai, pl. Paul Anton és Johann Caspar Schade nem ezt az egyszeri megtérésélménnyel záruló önéletírástípusot hozzák létre. Spener hasonlóképpen nem írt ilyet. Johann Heinrich Reitz szerkesztésében megjelenik 1698 és 1745 közt, majd újranyomásokban is – talán egyes esetekben már Franckét is ismerő – a *Historie der Wiedergebohrnen* című gyűjtemény, ennek (ön)életrajzai azonban végtelenül különfélék.²² Közös bennük természetesen, hogy az igaz hit megtalálásának valamilyen útját, végül az Istennek tetsző életet mutatják be, de tipológiailag, sőt teológiailag is igen különműiek, sokuk célzatos exemplum csupán. Zinzendorf önreflexiósorozata pedig nemcsak különbözik, hanem az áttörésélményre koncentráló Franckével szemben alternatívát jelent. Ahogyan teológiában, intézményekben, pedagógiában rivalizált, úgy ellentét lehet az önéletrajzi reflexiók tekintetében is; noha nem hozott létre új műfajt, de a mélyen vallásos meggyőződésnek és életprogramnak egy erős, szuverén egyéniség új módon ad hangot.

Az erdélyi és magyarországi lutheránus közösségek hallei pietizmushoz való viszonyát vizsgálva joggal vethető föl a kérdés, hatott-e, megtalálható-e nálunk a pietista önéletírás franckei típusa. Én az erdélyi fejlemények vizsgálatakor nem talákoztam ilyennel. Csepregi Zoltán is szembekerült a problémával, ő magyarországi szövegek közül a pozsonyi Matthias Marth 1731-ben keletkezett német nyelvű írását (*Summarische Erzählung meines Lebens Laufs*) tudta csak ide sorolni (noha a mű mintája szempontjából kételyei vannak).²³

A probléma számomra abban ragadható meg, hogy az utóbbi évek kutatása egy, a vallás intézményei fölél helyezett egyéni kegyesség minimumát közösnek véve, a pietizmus alá sorol teológiailag, genezisüket tekintve igen különböző irányzatokat: az angol puritanizmust, a holland nadere reformációt, a metodizmust, herrnhutizmust, a 19. századi ébredési mozgalmakat. Valószínű, hogy magyar protestáns önéletrajzok, meditációk, naplók bemutatásakor a pietista, pietisztikus jelzővel az eddiginél óvatosabban kell bánni. A 18. század elején különböző vallási irányzatok befolyása alatt keletkezett, más-más irodalmi, önéletírói hagyományt követő műfajok jellemzésére ez biztosan nem lehet elég.

²² Johann Henrich Reitz, *Historie der Wiedergebohrnen*, Bd. I-IV., 1698/1745. Faksimile: Hg. Hans-Jürgen SCHRADER, Tübingen, 1982.

²³ Zoltán CSEPREGI, *Die Korrespondenz des Preßburger Pfarrers Matthias Marth (1691-1734). Gattungstheoretische und typologische Probleme*, Ungarn-Jahrbuch, 28 (2005-2006) München, 2007. (sajtó alatt)

El kell ismerni, hogy Francke megtéréstörténete a pietista önéletírás legmarkánsabb korai darabja, amely azonban – a bűnös Ich küzdelmei és nyomorúsága meg az ebből való hirtelen szabadulás ellentétét a végletekig kiélezve – nem lehetett a pietista autobiográfia fejlődésének mintaadója.

A sok egyéb – fönmaradt és részben tudatos összegyűjtésre is került – önéletírás és napló-szöveg osztályozására, tipizálására történtek kísérletek, de ezek távol vannak a teljességtől, attól, hogy színes, érdekes, új minőségeket tudjanak fölmutatni. Ez pedig szűrőpróbaszerű vizsgálataim nyomán azt sejteti, hogy a pietizmus 1700 tájától elszűrkiülő és gleichschaltoló világában a résztvevők olyan önként vállalt fegyelem-önfegyelem-béklyóba szorultak, ami logikusan járt azzal, hogy az önéletírások, naplók közt egyre több lesz az uniformizált, egyhangú, néha már éppen érdektelen. El kell viszont ismerni, hogy van köztük nem egy, dokumentumként, őszinte és ellentmondásokat is feltáró voltával kiemelkedő megszerkesztett és teljes írás.

Nem végeztem még be Zinzendorf emlékezés-, napló- és vallomássorozata teljes áttekintését, az egyes típusok, darabok elemzését pedig éppen csak elkezdtem. Mostani előadásomnak ezért nem lehetett több célja, mint a figyelem fölhívása az egészen speciális 'Zinzendorf-esetre' és arra, hogy az igen nagyszámú pietista önvallomás összehasonlító vizsgálatát, teljes anyagon a germanisták el se kezdték. Bizonyosnak tartom, hogy egy ilyen áttekintésben Zinzendorf szétszórt önreflexiói nem juthatnak középponti jelentőségre, de – talán extrém-kivételes változatként – nem is mellőzhető érdekes modellnek bizonyulhatnak, töredékes voltukban a felvilágosodásnak az egyéniség kibontakozására tett hatását már jelző jelenségnek.

III. „Önéletek” és reprezentációk

S. Sárdi Margit

Az önéletrajzi szelf és a 17–18. századi önéletírások

Az önéletírás kétségkívül speciális területe a szépirodalomnak: míg a szépírói alkotást az alkotás pszichés törvényszerűségei irányítják, addig az emlékirást az emlékezés törvényszerűségei is. Ezek áthághatatlan, nembeli sajátságaink, az emberi agy működéséből fakadnak: megismerésük nélkül az emlékirás megítélése sem lehet hiteles.

Amikor az irodalomtudomány fölfedezte az emlékiró műfajokat a 19. század második felében, a tudományok mögött álló filozófia a pozitívizmus volt, a leszögezett, megörökített tényekbe vetett bizalom. Az irodalomtörténet-írás maga is ritkán volt több, mint portrék, életművek, költői eszközök leltára, s a gyerekcipőben járó, épp akkortájt megszülető pszichológia az emlékezésben egy „előhívható pontos másolat” tárolását látta, némiképpen a – szintén akkor terjedő – fényképezéshez hasonlóan. Az irodalomtörténet történeti forráscsoportnak, a történelem forrásanyagának tekintette az emlékirást, amelyből történelmi események, kapcsolatok rekonstruálhatók, s a szépirodalomba csak megengedőleg, íróik személye vagy az alkalmazott nyelvi eszközök révén kerülhetnek bele. (Igaz, ez a felfogás legalább egy rendkívül gazdag emlékirás-szövegkiadáshoz vezetett, amelyből ma is gazdálkodunk, holott annak szövegközlési módja fölött rég eljárt az idő.)

A 20. század második harmadát – ahogy az irodalomtörténet-írásban a szellemtörténet – a pszichológiában a behaviorizmus uralta, amely az emlékeket jobbára olyan szubjektív mentális élményeknek tartotta, amelyek tudományos vizsgálódásra alkalmatlanok. Ebben az időben az emlékirás kutatása erősen visszaesett. (A poétikai műfajcsoportosításokból az emlékirás műfajai többnyire ma is hiányoznak.) A 20. század harmadik harmadában aztán az egyes tudományok belső fejlődésének szerencsés összeeséséből mintegy koncentrált kutatás indult meg. A pszichológiában a kognitív és a klinikai pszichológiai kutatások közeledése megvetette az önéletrajzi emlékezés és önéletrajzi szelf kutatásának alapjait, a folklórtudomány a népi önéletírások kutatásával, az irodalomelmélet a narrációkutatással járult hozzá az emlékezés-emlékirás törvényszerűségeinek föltárásához. A súlyos, más irányú hagyományt hordozó történettudomány lépései a legbátortalanabbak, bár egyre többször találkozunk ott is a „szubjektív történelem”, a „mindennapok történelme”, a nem történelmi szereplők, köznapi emberek által megélt történelem fogalmaival.¹

¹ Azért ez a felfogás ma sem általános. Csak például: NIEDERMÜLLER Péter, *Élettörténet és életrajzi elbeszélés* Ethnographia, (XCIX)1988, 384. c. cikkében, noha az életrajzi

A pszichológia tudománya már rég nem hiszi, hogy az emlékezésben (és így az önéletrajzi emlékezésben) egy pontos másolat előhívása történne. Axiómaként szögezhető le, hogy az emlékezés mindig torzít/torzul, szándéktól függetlenül. Ennek sok, egyenként is gazdag hátterű oka van:

- Az emberi agy felvevőképessége korlátozott, minden részletet észlelni sem tud.
- Az észlelés/befogadás motivált, befolyásolja a beállítódás, a figyelem irányultsága.
- Az észlelést is, az emlékezést pedig még inkább befolyásolja az előzetes tudás. A felhalmozott tapasztalás (a közös társadalmi tapasztalat is) dinamikus sémákat alkot, az új ismeret ebbe illeszkedik bele; a séma befolyásolja az észlelést és felidézést.

Mindezek és egyéb, itt föl sem sorolható tényezők vezettek oda, hogy a pszichológia ma már egyáltalán nem hisz az emlékezet objektivitásában, s eljutott az aforizmatikus megállapításig: „az emlékezet hitelessége merő szójáték.”

Ezzel a fölismeréssel a történettudomány talán elvesztett egy forráscsoportot (azzal ma már minden visszaemlékezés-gyűjtő történész tisztában van, hogy a visszaemlékezéseket csak akkor fogadhatjuk el bizonyítékként, ha adataikat egyéb, tőlük független, hiteles források is igazolják),² ám a szépirodalom egy műfajcsoportot nyert.³ Az emlékirás éppen azért szépirodalom, mert nem a valóságot ábrázolja, és éppen annyiban szépirodalom. Az emlékezés torzítása ugyanis nem ötletszerű, az emlékerületeken nem szétszórva, statisztikai átlagban jelenik meg, ellenkezőleg: a módosulásoknak sajátos irányuk van, azon a személyiség rajtahagyja a lenyomatát. Az emlékezés nem fölidézés, hanem egy nagyon is alkotó folyamat, re-konstrukció vagy még inkább re-kollekció: az emlékező önnön emléktöredékeiből az alkalomnak, attitűdnek, szándéknak

elbeszélés alapfunkciói között említi meg a rekonstruktív és adaptív jelleget, az élettörténetek igazságtartalmáról azt írja: „Itt nemcsak az a kérdés, hogy az egyén mennyire a tényleges eseményeknek megfelelően meséli el élete történeteit, hanem inkább az, az egyén milyen mértékben volt része az általa elmondott társadalmi helyzetnek; életének az adott története, eseménye mennyiben reprezentálja az a társadalmi, történelmi helyzetet, amelynek az adott esemény része.”

² ERÉNYI Tibor, „Az élőknek méltányossággal tartozunk, a halottaknak csak igazsággal”, Magyar Tudomány, XXX(1985), 755–756.

³ Most és a következőkben az alábbi műfaji tagolást használom: az *emlékirás* mint átfogó műfajcsoport egyidejű és retrospektív műfajokra oszlik. Egyidejű műfajok: a bejegyzés gyakorisága szerint: annuarius; mensiarius; diárium (időszaki napló); napló. A tartalom szerint: személyes; családi; udvari; városi; úti; hadi; országgyűlési. Retrospektív műfajok: önéletírás (sosem használom e szerepben az önéletrajz szót, az önéletrajzot a gyakorlati írásbeliség termékének, hivatalos iratnak tartom, nem szépirodalmi műfajnak); emlékirat avagy memoár; mentség; memoriálé. Azért ragaszkodom ehhez a felosztáshoz (a régebben elég szabadon használt vagy tágan értelmezett „emlékirat”, „memoár”, „napló” műfajnevek helyett), valamint a műfajcsoport *emlékirás* vagy *emlékiró irodalom* összefoglaló megnevezéséhez (a néha összefoglalóan is alkalmazott „emlékirat”, „memoár”, „memoarisztika”, „memorialisztika” helyett), hogy – élve nyelvünk nagyszerű lehetőségeivel – egyértelmű, szabatos, kiejthető és magyar neveket használhassak a műfajok és a műfajcsoport megnevezésére egyaránt.

megfelelően megkonstruálja, újraalkotja emlékeit. Ez nem ismeret, szándék vagy akarat kérdése, ez pszichés törvényszerűség.

Az önéletrajzi emlékezésnek nem is az a szerepe, hogy a múltat megőrizze, hanem hogy átalakítsa (re-konstruálja): ezzel adaptív funkciót lát el, mert miközben az önéletrajzi szelf (a Magam, ahogy Báróczi Sándor megnevezte) szakadatlanul újraírja magát (részben a belső, részben a külső publikum számára), egyrészt sajátos én-erősítő, fenntartó, legitimáló szerepet tölt be, másrészt hozzákapcsolja az emlékezőt a család/rokonság/generáció/politikai csoport/nemzet kollektív szubjektumához.

Az elmúlt három-négy évtizedben tehát mondhatni forradalmian megváltozott a pszichológiatudomány szemlélete az önéletrajzi emlékezésről; a kutatások számos jól kitapintható törvényszerűséget ismertek föl. A következőkben megkísérlem megmutatni, milyen módon érvényesülnek a pszichológia által fölismert törvényszerűségek a régi, magyar nyelvű önéletírásokban, illetve a régi, magyar nyelvű önéletírások kutatása hogyan tudja gazdagítani vagy módosítani a pszichológia által leszögeezettakat. Alapanyagul 23 magyar nyelven írott, teljes szövegében ismert (persze nem föltétlenül befejezett), tisztán önéletírás típusú önéletírást használtam 1593-tól 1787-ig (Gálfi Jánostól Gyulai Ferenc II.-ig). (L. az 1. mellékletet.) Közülük 14-nek a szerzője Erdélyben, 9-é a királyi Magyarországon élt, ill. alkotott. Ezek túl kicsi számok ahhoz, hogy az erdélyi önéletírás-műfaj erősebb hagyományáról beszéljünk, de az egész emlékiró műfajcsoportban ez a szelíd erdélyi túlsúly figyelhető meg, a névteleneket nem számítva durván 57–43 %.

Az önéletrajzi emlékezés kutatásának egyik legnagyobb fölismerése az volt, hogy a szelf, életutunk valós múltbeli események szubjektív észleléséből és értelmezéséből összetevődő, átfogó mintázata maga is dinamikus rendszer, amely önmagát az önéletrajzi emlékezeten keresztül erősíti meg, igazolja bonyolult objektifikációs és szubjektifikációs folyamatokon keresztül.⁴ Emiatt az önéletrajzi emlékezés nem rögzített, tehát nem bizonyos rögzült emlékek előhívásából áll, hanem szintén dinamikusan alakuló rendszer: az érzések/attitűdők kognitív igazolása folyamatának eredménye, vagyis rekonstrukció, amelynek folyamatában az emlékek is megváltozhatnak. Valójában éppen ennek a változásnak köszönhetően adaptív folyamat, amely megteremti a kapcsolatot múltbeli és jelenbeli énünk között, és fenntarthatóvá teszi személyes koherenciánk érzését (a szelf-élmény folytonosságát). Nagyon leegyszerűsítve: segít úgy módosítani emlékeinket, hogy vele igazoljuk jelenünket.

Ez egybecseng az emlékiráskutatás régen hangoztatott megfigyelésével, hogy az önéletírásműfaj nagy fölvirágzásai a nagy társadalmi, történelmi, politikai fordulatok után következnek be (amikor „nagy a tolongás a damaszkuszi országúton”). Az azonban engem is meglepett az időrendi tábla elkészítésekor, hogy nem a Rákóczi-szabadságharc bukása után mutatkozik nagy gócpont, hanem Erdély viharos fél évtizede (a lengyelországi hadjárat, II. Rákóczi György bukása és halála, zavaros fejedelmválasztások) után, bár ha az önéletírások indítékait

⁴ Craig R. BARCLAY, Thomas S. SMITH, *Önéletrajzi emlékezés: a személyes kultúra megteremtése*, Tudomány és Lélek, 1998, 33–59.

közelebről szemügyre vesszük, azért kiderül, hogy ez a történelmi vihar is 4 önéletrást inspirált közvetlenül, akárcsak a Rákóczi-szabadságharc. Meglepő a 18. század közepének nagy fölvirágzása is, amelynek nincs történelmi-politikai felhangja, s amely még szembeszökőbb, ha az ekkor keletkezett, de csak részletekben publikált s ezért itt nem szereplő három önéletrást, Pelsőczy, Bod és Borosnyai Lukács munkáit is hozzászámoljuk. Ezt a számvetési kényszert talán a nagy mentalitástörténeti változás, a 18. századi felgyorsult idő- és változásélmény okozta.

A II. Rákóczi György bukása körül keletkezett gócpont ráirányítja a figyelmet az önéletrajzi emlékezetkutatás egy másik eredményére: hogy az önéletrajzi emlékezés társas természetű is. Az önéletrajzi emlékezet nemcsak intra-, hanem interszónális kontextusba is bele van ágyazva, adaptív funkciója nemcsak az önéletrajzi szelf történeti ön-azonosságának, folytonosságának legitimálását szolgálja, hanem társas kapcsolataink folyamatosságát is: megerősíti az emlékezőnek a csoporthoz való tartozását a kollektíven rekonstruált emlékekkel, a csoporttagok közötti intimitás élményének létrehozásával/megerősítésével. Egy évvel ezelőtt azonban voltam bátor a kollégákat e csoportkoherencia-teremtő funkció bemutatásával úntatni a két Rákóczi György ellenzékéről írott dolgozatomban (Gyulán, A politika műfajai a régi magyar irodalomban c. konferencián), és mivel él bennem a remény, hogy a konferencia anyaga előbb-utóbb napvilágot lát, annak újra ismertetésétől itt és most eltekintek.

A kutatások ráirányították a figyelmet az önéletrajzi emlékezés mikrokulturális meghatározottságára is. A kulturális kontextus ad formát a gondolatoknak, érzelmeknek és cselekedeteknek, mi több, az önéletrajzi emlékezés maga kulturálisan meghatározott kognitív készség. Az önreflexív érettség és gyakorlottság, sőt maga az önreflexív igény is szocializációs termék, tanult képesség, amelyet elsődlegesen a szűk családban, aztán esetleg egy ennél nagyobb mikroközegben sajátítunk el; a nukleáris család kialakulása előtt a nagycsalád ehhez természetes színteret biztosított. (Csak jelzem: az önreflexív érettség és éretlenség messze nem azonos az extrovertált-introvertált személyiségtípusok ellentétével; önéletrás mindkettőtől származhat.) Nem véletlen, hogy önéletróink (és az emlékirók általában) nem a lakosságban vagy akár csak a nemességben arányosan szétszórva jelennek meg, hanem bizonyos családokban koncentrálódnak, például igen gyakran apa-fió relációban, ahogy Farkas Pál és fia, Farkas Ádám írták önéletrásaikat, id. és ifj. Váradi Mihály naplóikat; az idősebb Halmágyi István önéletrást, az ifjabb egész életén át naplót; Rápóti Papp Mihálynak és Hermányi Dienes Józsefnek az apja írt jegyzéseket, legalább a gyermekeik születését följegyezték; a Pálóczy-Horváth család hat generáción át vezetett naplót, gyakorlatilag a teljes 17. és 18. századon keresztül. A női emlékirók kiváltképpen jellegzetesen emlékiró családokban bukkannak föl. Közülük az első, Nyáry Krisztina családi, tulajdonképpen csak „anyakönyvi” naplót írt, ebbe szinte csak gyermekei születése-halála került bele; emlékiratokat írt második férje, Esterházy Miklós (mellette, tehát csak második házasságában kezdte meg naplóját Nyáry Krisztina), önéletrást és emlékiratot a fiuk, Pál; ugyanezekben az évtizedekben Esterházy Dániel családi naplót. Vass György

hosszú naplóját a fia, László folytatta, s az ő halála után az özvegye, Kemény Kata írta még bele 4-5 hónap hosszan élete megrendítő eseményeit. Kornis István önéletírása hátlapjára a menyé, Petki Anna jegyezte még rá férje halálát, temetését. Székely László naplóját az özvegye, Toroczka Zsuzsanna folytatta. Bethlen Katának nemcsak a nagybátyja volt emlékiró, hanem katolikus férje is írt országgyűlési naplót. A férfi és női emlékirók különösen sűrű koncentrációját mutatja a Bánffy és a Daniel család. A 16. század közepén már működött egy Bánffy György mint emlékiratíró. A 17. század közepén egy másik György és Kristóf írt naplót, majd Kristóf fia, László önéletírást és emlékiratot. László felesége egyébként vargyasi Daniel Judit volt, testvére annak a Daniel Istvánnak, aki – maga is latin naplót (is) író ember – Petrőczy Kata Szidónia lányát, az útinaplót író Pekri Polixénát vette feleségül. Húguk, Daniel Kata Pálóczi-Horváth Boldizsár felesége lett (bár épp Boldizsár nem írt a hat generációs Pálóczi-Horváth naplóba). A Daniel István és Pekri Polixéna házasságából született, szintén író Daniel Polixénának volt a leánya Wesselényi Zsuzsanna, Bánffy Györgyné, szintén naplóíró. Egyébként az egy generációval korábbi Bánffy (III.) György lánya, Kata volt Székely László első felesége, aki naplóíró férjére nagy hatással volt. Szinte nem találunk olyan emlékirót, akinek körülményeit tüzetesen megvizsgálva ne bukkanna föl a családi körben egy másik emlékiró, még a polgári családokban is (pl. Borsos Sebestyén és Borsos Tamás testvérek, ez utóbbinak unokája a marosvásárhelyi Nagy Szabó Ferenc), csak ott az adatoltság és az emlékmegőrződés rosszabb.

Egészében véve úgy tűnik, a régi magyar önéletírások kutatása alátámasztja a pszichológia megállapításait az önéletrajzi emlékezés működéséről, sajátosságairól az önéletírás megszületéséig. A megszületett önéletírásról vallott elképzeléseink azonban már több ponton eltérnek. Tapasztalásaink eltérése benyomásom szerint abból fakad, hogy a pszichológia mint tudomány egyelőre nemigen tudja figyelembe venni az önéletrajzi emlékezés történeti meghatározottságát (a történeti pszichológia egyelőre nemhogy gyerek-, de inkább babacipőben botladozik), míg a régi irodalom kutatója állandóan kénytelen szem előtt tartani, hogy az elmúlt négy száz évben az emberi psziché sem maradt változatlan. A 18. században zajlott le az újkor legjelentősebb mentalitástörténeti változása, a modern családszerkezet kialakulása, a társadalom szekularizációja, a szórakozás funkcióváltása, a tanulás rögzülése a gyermekkorra stb. Ezek az emberi pszichére nem maradtak hatás nélkül. A két évszázadot átívelő barokk önéletírás-műfaj kutatása arról tanúskodik, hogy nemcsak az érzelekmifejezés módja, de maga az érzelem is meghatározott, nemcsak kulturálisan, hanem történetileg is. Az emlékiróknak a 17–18. század folyamán nemcsak a nyelvi formát kellett megtalálniuk bizonyos érzelmek kifejezésére, hanem maguk az érzelmek is ezzel párhuzamosan mélyültek el és individualizálódtak, ilyenek pl. a nukleáris család kialakulását kísérő érzelmek (a gyermekhez fűződő individuális érzelem, az individuális szerelem), valamint a gyász élménye. Ez utóbbinak történetét egy korábbi tanulmányomban már végigkísértem, legyen szabad erre is csak

hivatkoznom,⁵ és jeleznem: a 16–18. században az emlékiró-irodalom tanúsága szerint párhuzamosan zajlik a halálélmény individualizálódása és a gyász ábrázolásának kicsiszolódása, az érzelmek tükrözésére, kifejezésére való képesség megszerzése.

Az önéletrajzi szelf és az önéletrajzi emlékezet kutatásának egyik legtermékenyebb fölfedezése volt a '80-as évek elején a szelf narratív szerveződésének és a szelf-narratíváknak a fölismérése,⁶ tehát annak meglátása, hogy az önéletrajzi visszaemlékezés kettős: emlékezeti és narratív természetű. Az önéletírás lényegénél fogva történetyszerkesztés,⁷ és az önéletrajzi visszaemlékezést nem csupán a kiemelkedő események, hanem a történetyszerkesztés kívánalmi is „szerkesztik”, az elbeszélés pedig maga alá rendeli az emlékeket.⁸ Ezt olykor a régi önéletírók is érzékelték, ill. megfogalmazták. Bethlen Miklós is tudta, hogy bár önjellemzésében a teljességre törekszik, azt nem érheti el: „mindent, és mikor mi esett rajtam, nem írok meg...” Hermányi Dienes József ugyanígy fölismerte a történetyszerkesztés e jellegzetességét, amikor édes szüleiéről s magáról adott életírása végére egy Toldalékot csatolt az apró emléktöredékekről, „melyek tova feljebb elmaradtnak”,⁹ tehát nem fértek bele a megszerkesztett történetbe. Az egyedi emlékek azonban át is törhetik a sémát, sőt mellékútra is terelhetik az elbeszélést;¹⁰ szinte minden emlékezőnkkel előfordul olykor-olykor, hogy önmagát vissza kell térítenie gondolatmenetéhez.¹¹

Az önéletrajzi történeteket az egész megértésére való törekvés irányítja, még a hitelesség árán is;¹² valójában nem élettörténeteket mesélünk, hanem sorsot, azt pedig a fölismerés teljesíti be, sőt hozza létre. Ez magyarázza a pszichológus megállapítását: „Az elbeszélés igazsága a történetben, és nem a részletekben van.”¹³ „Minél jobban érvényesülnek a megértési, értelmezési törekvések, a

⁵ S. SÁRDI Margit, *Ars moriendi és a meghalás gyakorlata = Lélek, halál, túlvilág*, szerk. PÓCS Éva, Bp., Balassi, 2001 (Tanulmányok a Transzcendensről, II). 474–487.

⁶ PATAKI Ferenc, Az önéletírás „dramaturgiája”: az élettörténeti forgatókönyvek, *Pszichológia*, 17(1997), 339–389.

⁷ PATAKI, i.m., 344.; KÓNYA Anikó, Az elbeszélés és az önéletrajzi emlékezet. Kézirat.3.

⁸ KÓNYA, i.m., 2.

⁹ HERMÁNYI DIENES József *Szép prózai munkái*, kiad. S. SÁRDI Margit, Bp., 1992, 171.

¹⁰ KÓNYA, i.m., 7.

¹¹ Csak példaképp: „semmit sem vitt véghez, de ez nem idevaló.” (BETHLEN, 567.) „Ezeket obiter hozám bé, térek vissza oda, azhonnét eltértem.” (PETRITYVITY-HORVÁTH, 6.) Persze előfordul, hogy az emlékező enged a kitérő csábításának. Hermányi gyermekkori tanulásáról ír, eközben eszébe jut a szekvencionális emlék, hogy „mondogatta az atyám gyakorta az anyámnak: >>Bárcsak azt érhetném meg, hogy deákul szólhatnék s beszélhetnék véle!<<” Ekkor megszakítja a tanulásáról szóló gondolatmenetet a történet kedvéért: ifjú korában aztán bezeg „mód nélkül is” beszélt apjával latinul, védelmezve egy értekezést; ekkor anyja emlékeztette apját a mondottakra: „>>No, megérte kegyelmed, hogy deákul beszél a fiával!<< Melyre monda az atyám: >>Hallgass! Mit szakaszod félbe a beszédet?<<” Majd ezután folytatja a tanulásáról mondottakat. (HERMÁNYI DIENES, i.m.,154.)

¹² KÓNYA, i.m.,4.

¹³ KÓNYA, i.m.,16.

'célok', minél összefüggőbb, logikusabb a szöveg, annál kevésbé 'emlékezeti' a visszaemlékezés" – mondja a pszichológus,¹⁴ vagyis az emlékezést a kiterjedt, szekvencionális emlékek uralják. Talán ez is okozza, teszi hozzá az irodalomkutató, hogy 17–18. századi önéletírásainkban, amelyeket íróik közül sokan példázatnak, tanulságnak/tanúságnak tekintettek (pl. Bethlen Miklós, Bethlen Kata, Kornis Gáspár, Ottlyk György, Petrityvit-Horváth Kozma), a séma uralkodik az elbeszélésen, és az egyedi emlék valójában kevés. Keménynél, Wathaynál a serdülőkorig kell várni, hogy a tényemlékek tömegében fölbukkanjon az első valódi emlék, Halmágyi kollégista, Petrityvit-Horváth iskolás, Bánffi László „ifjú legény” korából jegyzi föl az elsőt, Rhédei és Tatrosi csak felnőtt korából említi illet; de például Farkas Pálnak, Farkas Ádámnak és Kornis Gáspárnak sikerül az egész önéletírást valódi, egyedi emlék nélkül megírnia. A pszichológia úgy véli, a gyermekkori, főleg a korai, nonverbális természetű emlékek nem épülnek sémába (ezért is oly nehéz földézni őket),¹⁵ s az életkor előrehaladtával szaporodnak meg az egyedi emlékek. Amilyen kevés följegyzést hagytak ránk önéletíróink önnön gyermekkorukról, e kérdésről mi nem tudunk véleményt alkotni; csak megjegyzem, hogy egyetlen szerzőnk, aki kicsiny, két-három éves kori emlékeit följegyezte, Hermányi Dienes József, valóban egyedi emléket írt meg a Toldalékok között, tehát nem a narráció részeként, ám valamelyes sémában, még ha e séma tényemlékre épül is: „Mondották nékem némelyek, hogy felette síró gyermek voltam volna, és az atyám sokszor ölébe vévén kivitt volna az udvarra, és a csillagokat mutogatván inkább csendesedtem, de az anyám azt mondotta, hogy nem voltam síró gyermek”.¹⁶ Ám hogy a felnőtt kor lejegyzésénél az egyedi emlékek szaporodnának, ezekben az önéletírásokban nem látjuk: nagyon kevés önéletírónk akad, aki pályafutását nem tényemlékekkel, hanem valódi emlékekkel jeleníti meg (Wathay, Halmágyi, Ottlyk).

Az önéletrajzi emlékezet narrációkutatása már 1983-ban fölismerete, hogy „az én-elbeszéléseket (self-narratives) ugyanolyan módon alkotjuk és közöljük, ahogyan a történeti alakokról, a fiktív jellemekről és a mesék állatairól szóló történeteket”.¹⁷ Ugyanebben az évtizedben K. J. Gergen és M. M. Gergen megkísérelték az önéletrajzi elbeszélés struktúráit a szépirodalmi műfajokból ismert struktúráknak megfeleltetni, s az általuk ismert önéletrajzi elbeszéléseket a románc, a komédia, a tragédia és a szatíra műfajaival rokonították; irányukat az egyenletesen stabil, a fejlődő és a regresszív alakzatokkal írták le. A kérdés, hogy léteznek-e egyetemes történetesémák, azóta is izgatja a kutatókat; Magyarországon Pataki Ferenc módosította/finomította az önéletrajzi forgatókönyvekre vonatkozó ismereteket. Kísérletei során ő egyenletesen előrehaladó, felfelé mozgó, a fentlent-fent logikájához igazodó, mélyponton rögzült és folyamatosan lehanyagló irány-jellemzőket különböztetett meg.¹⁸ Az epikus sémák közül leggyakoribbnak

¹⁴ KÓNYA, *i.m.*, 14.

¹⁵ KÓNYA, *i.m.*, 10.

¹⁶ HERMÁNYI DIENES, *i.m.*, 171.

¹⁷ J. C. MANCUSO, T. R. SARBIN, *The self-narrativ in the enactment of roles*, 1983; idézi PATAKI, *i.m.*, 340.

¹⁸ PATAKI, *i.m.*, 373–374.

a megtört ívű pályarajzot találta (siker–kudarccsapás–újra fölemelkedés), ezt a próbatétel epikus hagyományával rokonnak tartja, amelyben a próbatételek sorozatokat is képezhetnek. Jellegetes és reprezentatív sémának találta a megtérestörténeteket, s ritkának a naiv-idillikusnak nevezett egyenletes gyarapodásrajzokat.

Nemcsak az itt említett 23, hanem a teljes magyar nyelvű önéletírás-anyag alapján határozottan állíthatom, hogy a gergeni műfaji sémák a mi 17–18. századi önéletírásainkra nem alkalmazhatók. Úgy vélem, a narrációs szerkezetek szintén történetileg meghatározottak, s kapcsolódnak az adott korban élő szépirodalmi műfajstruktúrához: minthogy a narrációs képesség is szocializációs termék, a szelf-elbeszélések a korban olvasott történettípusokhoz alkalmazkodnak. 17–18. századi önéletírásaink irányukat tekintve többségükben a „megszolgáltam–kiérdemellem” ívet követik (sikeres életpálya után, ilyen Farkas Pál és Ádám, Gyulai, Károlyi, Kornis, Tatrosi, Petrityvit-Horváth írása), ill. a „vétettem–bűnhődöm” ívet (kudarcos életpálya után, ilyen Fodor Jánosé és Bethlen Katáé). Ha epikus műfaji párhuzamokat keresünk mellé, akkor leginkább különböző regénystruktúrákat láthatunk bennük: a lélekelemző regényt (jellegzetesen ilyen Rákóczié), a karrierregényt (Károlyi, Gyulai, Rozsnyai), a próbatételes kalandregényt (Ottlyk, Kornis). Meg kell azonban vallani, hogy önéletírásainknak csak az egyharmada befejezett mű (csupán Bethlen Miklós, Farkas Pál, Fodor János, id. Halmágyi István, Hermányi Dienes József, Kornis Gáspár, Ottlyk György, Wathay Ferenc zárta le művét), a többiben az elbeszélés megszakad, a dramaturgiai ív nem teljesedik ki, s még nem is feltétlenül az önéletíró halála miatt (Gálfi, Rhédei, Székely), hanem mert maga a dramaturgiai ív, a narrációs szerkezet zilálódik szét (Rettegi György, Rozsnyai Dávid), vagy az önéletírói motiváció szűnik meg (Kemény, Bezerédj). Éppen nem igazolják viszont azt a feltételezést, hogy az önéletrajzi elbeszélés a jövőre nézve anticipatív mozzanatokot tartalmaz, s emiatt csak az elbeszélő egyén halálával fejezhető be;¹⁹ mint látjuk, nyolc önéletíróknak probléma nélkül sikerült a dramaturgiai ív lezárultával a művet is lezárnia.

Pataki Ferenc vizsgálatai bizonyos időbeli sűrűsödési övezetek („visszaemlékezési csúcsok”) létezését is kimutatták, amelyekből a felidézett és felidézhető emlékek nagyobb számban vannak jelen az önéletrajzi emlékezésben. Ezek a 20. század utolsó évtizedében végzett vizsgálatok során a 11–20, a 21–30, valamint a 41–50. életév közötti szakaszra estek; az elsőben az én kialakulása, a másodikban a pályaválasztás, intim kapcsolatok, beilleszkedés tematizálódik; a harmadikat Pataki kérdőjelesen a kapuzárási krízissel hozza kapcsolatba.²⁰ Bár erről a pszichológus kutató nem beszél, ez ismét olyan jelenség, amelynek erős a történeti meghatározottsága, kapcsolata korunk iskoláztatási, egzisztenciateremtési és nyugdíjaztatási szokásaival. A 17–18. századi önéletírók élete másként tagolódott, és önéletírásuk más visszaemlékezési csúcsokat mutat. A nemesi életformában szokásosan 10-től 16, 17 éves korig tartott a fiúk tanulása (ahogy a 2. sz. mellékletből látszik, erről szinte minden önéletíró megemlékezett, mígcsak a

¹⁹ PATAKI, *i.m.*, 345, 375.

²⁰ PATAKI, *i.m.*, 346.

18. században föl nem bomlott a familiaritás rendszere), ezt 16–18 éves kortól 22–25 éves korig az udvari szolgálat követte a házasságig, ezután következett a felnőttkori közéleti pályafutás. A papi önéletírók életében a hosszabb idejű iskolázást azonnal a felnőttkori szolgálat követte.²¹ Egyetlen női önéletírónk, Bethlen Kata élete persze másként tagolódt: az ő önéletírását a házasságok tagolják. Rajta kívül is vannak azonban önéletírók, akik a közéleti szereplés mellett vagy helyett felnőttkoruk más eseménysorozatát látták fontosnak megörökíteni: Wathay a rabságokat és szökéseket, Kornis a vagyongyarapítást, Halmágyi betegsége történetét, Székely egyéb viszontagságokat. A főntebb említett visszaemlékezési csúcscok tehát egyáltalán nem „az emberi élet természetes tagolását”, hanem csak a vizsgálat idején, a 20. század végén élők életének természetes tagolását reprezentálják. (Anyagunk egyben bizonyosság arra is, hogy a modern kor akcelerációja csak testi jellegű, a társadalmi érettség határa régen korábbra esett, mint ma.) Éles cezúrának látszik a házasság: Bánffi, Bethlen Miklós, és mint láttuk, Fodor ezt a művet tagoló határként kezelte.

A Pataki által vizsgált önéletrajzi elbeszélések jellegzetes visszatérő, „ősélménynek” nevezett epizódsmákat mutattak. Ilyenek „a >>boldog gyermekkor<< mitológiája, a serdülőkori lázadás, a barátság és a szexualitás, a szerelem (>>a Másikkal való találkozás<<) misztériuma, az alapvető antropológiai léthelyzetek (születés, házasodás, halál, magányosság, betegség) személyes élménye, a táj és a tér s a benne való mozgás birtokba vétele” stb.²² Ezek azok az epizódsmák, amelyek a 17–18. századi önéletírásokban garantáltan nem fordulnak elő. A boldog gyermekkor mitológiája („kissé az elveszített Éden szinonímája [...] ősi minta”)²³ csak a gyermekhez való viszony megváltozása után, nálunk legfőljebb a 18. században születhetett meg, amikor fölfedezték a gyermeki lét sajátosságait, a gyermekkori iskoláztatás általános lett, s egyúttal kialakult az intimitás fogalma: csak ekkor „vonult ki” a gyermek az addig e szempontból tagolatlan közösségből, s iskolai-kollégiumi elszigeteltségében kialakulhatott a gyermeki ártatlanság fogalma. Annak ellenére, hogy Máté Károly a műfaj látható sajátosságaként nevezte meg a gyermekkor festését, tudjuk, hogy önéletíróink között elenyésző azok száma, aki egyáltalán ábrázolták gyermekkorukat: ezt csak Rákóczi tette meg tudatosan, a saját sorsa egyedisége miatt. Amúgy csak Hermányi írta föl a Toldalékban 5 valódi, egyedi kisgyermekkori emléket, Gyulai egyet; Bethlen az Első könyv tematikus fejezeteiben olykor visszanyúlt példáért a gyermekkoráig, de önmagát mint gyermeket összefüggően nem ábrázolta. Fodor János „Gyermeki állapotom így volt” fejezetcím alatt az iskoláiról írt.²⁴ Már Németh S. Katalin jelezte, hogy ez nem hazai, hanem közép-európai sajátosság.²⁵

²¹ Egyikük, Fodor János maga tagolja nagy fejezetekre művét a következőképpen: I. [cím nélkül, családja története a születéséig]; II. Gyermeki állapotom így volt; III. Házasságom után való állapotom.

²² PATAKI, *i.m.*, 364, 376–383.

²³ PATAKI, *i.m.*, 377.

²⁴ Csupán Csereiné látjuk a gyermekkoráról szóló 4 szekvenciális és 2 egyedi emlék között (CSEREI, 509–511.), hogy tisztában van a kicsiny gyermekkori élmények felnőttkorig nyúló

Teljesen és tökéletesen hiányzik az önéletírásokból a serdülőkori lázadás, jelül annak, hogy e két évszázad ifjai másként szocializálódtak, mint a maiak: a szembeszegülésnek, a különbözőségnek nem volt pozitív értéke. Egyedül Wathay jegyez föl efféle 16 és fél éves koráról: „jó vastag ifjúságbeli állapotban már lévén, valamennyire az szerelmeskedést hát eszemben vettem volt, ki szegín anyámnak nem tetszván, és megböntetvén, vele megháboradám, és búdosni akarván indulnom [...] mindenkor kivágyódom vala az végekben.”²⁶

Ez a bekezdés egyébként egy az összesen három esetből, amikor magyar önéletíró egyáltalán megemlékezett serdüléséről; a másik kettő Bethlen és Rákóczi volt, akik a „néma bűnnel” küzdöttek serdülésükben. Egyben illusztrálja azt is, hogy – noha Wathayn kívül csak Bethlen hagyta ránk szexuális próbálkozásai leírását – „a Másikkal való találkozás misztériuma” egészen másként érte el eleinket 3-400 évvel ezelőtt, mint ma.

Teljesen példa nélküli a barátság fogalomköre ezekben az önéletírásokban, és „a szerelem archetipikus öslelményére” sincs több utalásunk (bizonyágnak nem is nevezném), mint Károlyi hirtelen föllobbanó vonzalma Barkóczy Krisztina iránt.²⁷ (Bethlen Miklós emlékszik még vissza egy sikertelen leánykérés kapcsán erős érzelemre: „ha a szerelem miatt eszem lett volna” stb.)²⁸ Még a házasságkötés sem látszik erős és érzelmetli aktusnak, nem is mindenki emlékezik meg róla külön följegyzésben. Wathay nem ír első felesége kiválasztásáról, csak az esküvő dátumát jegyzi föl, pedig a zaklatott időkben ez jó házasság lehetett: „kárunkat egymás szerelmeiért elfelejténk, egymást vigasztalván, egymás életét csak kívánjuk vala.”²⁹ Kemény nem is leánynézőbe, csak taktikai húzásból ment Rosályba, „azholott valahány napokig mulatván, azon alkalmatossággal jedzém el magamnak feleségül Prényi Györgynek mostohaleányát”;³⁰ tudjuk, vissza is lépett volna, ha lehet, bár maga a házasság aztán jól sikerült. Bethlen Miklós az első, kieséses módon kiválasztott felesége megkérése alkalmából először egy lap hosszan leírja, hogyan akarták őt a lányos háznál leitatni, mielőtt mátkájáról annyit írna: „nékem mégis tetszék”.³¹ Valami egyéni érzés a leány személyében bukkan

hatásával: „Én azért nem jovalom egy atyának is, hogy oly szoros félelemben tartsa fiát, hanem féljen is a fia az apjától, s szeresse is, és még kisdéd korában az isteni félelemmel együtt a férfiu bátorságot s férfiakkal való tisztességes, nyájas conversatiót igyekezzék a fia elméjében oltani, ha úgy akar, hogy conversativus ember legyen nagy korában belőle.” Példának saját 4 éves és 8 hónapos korban elhalt kisfiát hozza; ebből talán következtethetünk arra, hogy saját élményei is ebből a korából valók.

²⁵ NÉMETH S. Katalin, „Bizony igazat írok, és ugj írom a mint volt” (Székely László önéletírása), It, LXVIII(1986), 620.

²⁶ WATHAY Ferenc *Énekes könyve*, kiad. BELLA György, utószó NAGY Lajos, Bp., 1976, 142.

²⁷ GRÓF KÁROLYI Sándor *Önéletírása és naplójegyzetei*, kiad. SZALAY László, Pest, 1865, I–II, 20–21. (Magyar Történelmi Emlékek IV.).

²⁸ BETHLEN Miklós, KEMÉNY János és BETHLEN Miklós *Művei*, kiad. V. WINDISCH Éva, Bp., 1980, 601. (Magyar Remekírók)

²⁹ WATHAY, *i.m.*, 147.

³⁰ KEMÉNY János, KEMÉNY János és BETHLEN Miklós *Művei*, kiad. V. WINDISCH Éva, Bp., 1980, 151. (Magyar Remekírók).

³¹ BETHLEN, *i.m.*, 624–625.

föl Ottlyknál: „jóllehet szegény árva volt, minden jószág nélkül való, de hozzám való szeretetét és szép, istenes virtusit nagyra böcsülvén” elvette.³²

Bevallom, nem tudom, a régiségben mi bizonyíthatná egy élmény archetipikus jellegét, de azt látom, hogy a modern élet nagy jelentőségű epizódsmái vagy hiányoznak a régi, magyar nyelvű önéletrírásokból, vagy nem kapnak különösebben erős érzelmet eláruló tolmácsolást. A szerelem, a szexualitás esetében még gyanakodhatnánk arra, hogy a magasabb társadalmi feszélyezettségküszöb miatt nem szól róla az önéletríró (bár a szexualitás ábrázolása sem eshetett szigorúbb elbírálás alá, mint a „néma bűné”), de nincs szó barátságáról, az antropológiai őselményként interpretált más elemekről sem. A testvérekről, gyermekekről többnyire csak anyakönyvi rövidegű adatokat kapunk.³³ Többen meg sem említik saját születésük idejét; mások nem tudják pontosan, mikor születtek, mint Hermányi, aki apja jegyzeteiből és anyja szavaiból nem is ugyanazt a dátumot kapja; vagy Gyulai, aki pedig ikerként született, de ez a szintén különlegesnek ítélt léthelyzet sem hagyott nyomot az íráson, ahogy például a katolizálása sem. Petrityvity-Horváth Kozma megtalálta születése adatait apja jegyzetei között, de a kisgyermekkor a családban nem volt téma: „Születésem napjától fogva mint neveltetem, mivel azt sem atyám, sem anyám szavaiból nem hallottam, sem írásból nem láttam, megírni nem tudom; azt hallottam másoktól, hogy mivel egynehány leányi után születtem, az szüléim igen kedvesen látták a világra jöveletem.”³⁴ A tér, a táj egyedül Gálfi Jánosból csal ki egy ihletett bekezdést;³⁵ születése időpontját ő sem írja meg. Meghatározó a családhoz való tartozás, az iskola/neveltetés; a határ, amit mindenki megtart írásában, a házasság, a jelek szerint a korban a társadalmi érettség küszöbe, s írásukat sokszor eszerint tagolják: eddig tart az ifjúság, ezzel kezdődik a közéleti pálya, a papi szolgálat. Úgy vélem, az archetipikusnak mondott epizódsmák, „őselmények” már 3-400 évet visszafelé haladva az időben erősen veszíthetnek jelentőségükből, esetleg egészen eltűnnek.

Mindaz, amit elmondtam, nem teszi kétségessé a pszichológia megállapításait az emlékezés, az önéletrajzi szelf és a visszaemlékezés létrejöttére, szerveződésére, kulturális meghatározottságára vonatkozóan, s ezeken a

³² OTTLYK György: *Történelmi naplók. 1663-1719*, kiad. THALY Kálmán, Bp., 1875, 8.(MHH II, 27.) Kiemelés tőlem.

³³ Üdítő kivétel Cserei, aki leírja, kisgyermekként hogyan marakodott hűgával, Borberekínével a fogoly Béli Pál által nekik ajándékozott gyümölcs miatt: „Ősszel szőlőt s barackot hozván Béli Pál számára, nekünk is küldött benne, s én a hűgommal, Borberekínével az ablakon ettük; s meg is téptem a hűgomat, mert igen mohón eszok vala a szőlőt, s nekem keveset hagyt”, CSEREI Mihály, *Erdély históriája 1661-1711*, sajtó alá rend., bev., jegyz. BÁNKÚTI Imre, Bp., 1983, 509.

³⁴ PETRITYVITY-HORVÁTH Kozma *Önéletrírása. 1634—1660 = Történelmi kalászkok. 1603—1711*, kiad. DANIEL Gábor, Pest, 1862, 1–8.

³⁵ „Az Úristen pedig megékesítette ezt a helyt szép folyóvizekkel és drága szép mezőkkel, kit különb-különbféle szép vadak és madarak laknak. Ennek felette pedig kedves búzatermő földé, úgyannyira, hogy kedves és gyönyörűséges hely. Ebben a helyben lött születésem.” GÁLFI János *Rabságában készített Önéletrirata = Magyar emlékirók*, kiad. BITSKEY István, Bp., 1982.114.

területeken az irodalomtudománynak szüksége van a pszichológia fölismeréseire. Ám ami ezek időbeli kiterjesztését illeti, ott a pszichológiának van szüksége ránk.

1. sz. melléklet³⁶

	Erdély	Királyi Magyarország
1590	Gálfi	
1600		Wathay
1610		
1620		
1630		
1640	Tatrosi	
1650	Kemény	
1660	Rhédei, Petrityvity-Horváth	Bezerédj, Farkas Pál
1670	Rozsnyai, Kornis	
1680		Rápóti Papp
1690		Farkas Ádám
1700	Bethlen Miklós	
1710	Bánffi	Ottlyk
1720		Károlyi
1730		
1740	Bethlen Kata	Halmágyi, id.
1750	Hermányi	Fodor
1760	Székely, Rettegi, Gyulai (II.)	

2. sz. melléklet³⁷

³⁶ Az időbeli besorolásnál az önéletrás megkezdésének évtizedét vettem figyelembe.

	genealógia	születés	szülők	iskola, neveltetés	szolgá lat	házassá g	közéleti szereplés, papi szolgálat
Gálffi		+,szülő- föld	+	+	+		
Wathay	+	+	+	+	+	+	+, rabságok
Kemény	+	+		+	+	ifjúkor, [+]	+
Bezerédj		+		+	+	+, gyerme -kek	
Farkas P.	+	+	+		+	+, gyerme -kek	
Rhédei Petrityvit	+	+		+	+	+	+
Kornis	+		apja		+	+	vagyon- gyarap.
Rozsnyai Farkas Á.			apja	+	+	+	+
Bethlen M.	+	+	[+], nagy- szülők	+	külföl di út	+	+
Bánffi		+	+	+	+	+	+
Ottlyk		+		+		+	+
Károlyi		+		+		ifjúkor, +	+
Bethlen K.		+	+			+	küzdelme k
Halmágyi		+	apja	+	+		betegség
Retegi	+	+	+	+		+	+
Székely		+		+		ifjúkor,	viszontag-
Tatrosi		+	+		+		
Rápóti		+		+			+
Fodor	+			+			+
Hermányi	+	+	+	+	X	X	X

³⁷ A táblázat felső részében a nemesi, alsó részében a nem nemesi származású önéletírók önéletírásainak életrészek-elemei állnak időrendben. A + jel a róla szóló beszámoló meglétét jelzi, a [+] mutatja, hogy az elem megvan ugyan, de csak mellékesen; az X azt jelzi, hogy az elem nem is lehet meg, mert az író erről az időről már nem írt beszámolót.

Bibliográfia

- BÁNFFI László *Jegyzetei*, kiad. KONCZ József, TT, 1882, 342–347.
- BETHLEN Kata *Önéletírása = Magyar emlékirók. 16–18. század*, kiad. BITSKEY István, Bp., 1982.
- BETHLEN Miklós önéletírása = KEMÉNY János és BETHLEN Miklós *Művei*, kiad. V. WINDISCH Éva, Bp., 1980. (Magyar Remekírók)
- BEZERÉDJ Zsigmond *Utazási naplója*, kiad. MARCZALI Henrik, TT, 1883, 348–358.
- CSEREI Mihály, *Erdély története 1661–1711*, sajtó alá rend., bev., jegyz. BÁNKÚTI Imre, Bp., 1983, 509.
- FARKAS Pál és FARKAS Ádám *Följegyzései 1638-tól 1694-ig*, kiad. SZILY Kálmán, TT, 1884.
- FODOR János református lelkész *Önéletrajza a múlt század közepéről*, kiad. HOFFER Endre, MProtEgyHskFigy, 1877, 90–92, 154–158, 227–230, 344–347, 390–394, 436–445.
- GÁLFI János *Rabságában készített Önéletírata = Magyar emlékirók*, kiad. BITSKEY István, Bp., 1982. 115–119.
- Gr. GYULAI Ferenc tábornok *Emlékiratai 1714–1787*, kiad. TORMA Károly, Hazánk, 1886, 403–413, 509–522, 590–603, 681–692, 740–752. 1888, 56–65.
- HALMÁGYI István, id.
- Halmágyi István *Naplói 1752–1753, 1762–1769. és iratai 1669–1785*, kiad. SZÁDECZKY Lajos, Bp., 1906 (MHH II, 38.).
- HERMÁNYI DIENES József *Szépprózai munkái*, kiad. S. SÁRDI Margit, Bp., 1992.
- Gróf KÁROLYI Sándor *Önéletírása és naplójegyzetei*, kiad. SZALAY László, Pest, 1865, I–II, (Magyar Történelmi Emlékek IV.).
- KEMÉNY János *Önéletírása = KEMÉNY János és BETHLEN Miklós Művei*, kiad. V. WINDISCH Éva, Bp., 1980. (Magyar Remekírók)
- KORNIS Gáspár *Feljegyzései Erdély és családja viszontagságairól. 1678–1683*, kiad. SZILÁGYI Sándor, ÚjMMúz, II(1860), 333–351.
- OTTLYK György: *Történelmi naplók. 1663–1719*, kiad. THALY Kálmán, Bp., 1875 (MHH II, 27.)
- PETRITYVITY-HORVÁTH Kozma *Önéletírása. 1634–1660 = Történelmi kalászkok. 1603–1711*, kiad. DANIEL Gábor, Pest, 1862, 1–83.
- RÁPÓTI PAPP Mihály, *Magyar protestáns egyháztörténeti kútfolk, I, Nánási emlékirat*, kiad. VARGA Lajos, Sárospataki Füzetek, 1858/I, 165–175, 1859/I, 689–698, 785–800.
- RETTEGI György, *Emlékezetre méltó dolgok*, kiad. JAKÓ Zsigmond, Bukarest, 1970.
- RÉDEI László *Történeti maradványai 1658–1663*, kiad. NAGY Iván, MTT, 1871, (XVII) 7–270.
- Gróf RHÉDEI László *Naplója*, kiad. VASS József, MTT, 1855 (I), 213–234.
- ROZSNYAI Dávid, az utolsó török deák *Történeti maradványai*, kiad. SZILÁGYI Sándor, Pest, 1867, (MHH II. 8).
- TATROSY György *Önéletírása és történeti feljegyzései*, kiad. DOMOKOS Pál Péter, ItK, 1957, 238–261.
- WATHAY Ferenc *Énekes könyve*, kiad. BELLA György, utószó NAGY Lajos, Bp., 1976. 137–158.

A konverzióelbeszélés mint élettörténet Veresmarti Mihály Megtérése históriájában¹

A Magyarországon a 17. század elején megjelent vagy kéziratban maradt, bizonyos esetben nem is nyomtatásra szánt konverzióelbeszélésektől eltérően, Veresmarti Mihály Megtérése históriája nem szorítkozik a felekezetváltás okainak rövid bemutatására. A kálvinista prédikátorból lett katolikus pap (áttérését követően mindössze öt évvel, 1615-ben nevezik ki pozsonyi kanonokká, majd 1627-től bátai apát is) hosszasan részletezve írja le katolizálásának okait és folyamatát. Dolgozatomban bemutatom, hogy Veresmarti milyen módon látja elbeszélhetőnek (lehetségesnek és hitelesnek) a konverziót és a konvertáns létet.

A korabeli latin nyelvű szövegekben a *conversio* szóval megnevezett mozzanatot vagy folyamatot (amit a magyar nyelvűek rendszerint megtérésnek mondanak) a kora újkorban megtérésként, illetve eretnekségbe esésként értették. Ilyen szempontból a konvertita egyszerre volt eretnek, sőt aposztata² és megtért. Felekezetváltás értelemben (csakis keresztény felekezetek esetében) csak bő egy század múlva kezdték alkalmazni a konverzió fogalmat.³ Ez a fogalom ugyanakkor egy másik értelemben is élt a korban. A 17. században a puritanizmus szóhasználatában például az ugyanazon felekezeten belül maradó belső, lelki megtérést jelentette (tulajdonképpen a bűnöktől való elszakadást és a kegyes életre való felserkenést). A latin kifejezés (*conversio*) bizonyos esetekben egyértelműen a bűnbánat folyamatára vonatkozott,⁴ magyar megfelelője, a megtérés szó ugyancsak gyakran a bűnbánattal, penitenciatartással hasonló értelemben jelent meg a különböző írásokban; a kései puritanizmusban néha azonosult is a két fogalom jelentése.⁵

¹ A dolgozat elkészítéséhez az OTKA TS 049863/2005-ös támogatása is hozzájárult.

² A két fogalom közti különbség Veresmarti írásaiban is teljesen világos, lásd VÖRÖSMARTI Mihály *Megtérése históriája*, kiad. JANKOVICS József, NYERGES Judit, tan. JANKOVICS József, Argumentum, Bp., 1992, 7.

³ A pietizmussal és a felvilágosodással hozzák ezt összefüggésbe a kutatók. Lásd Ute MENNECKE-HAUSTEIN, *Conversio ad Ecclesiam: Der Weg des Friedrich Staphylus zurück zur vortridentínischen katholischen Kirche*, Gütersloher Verlaghaus, 2003 (Quellen und Forschungen zur Reformationgeschichte, 74), 15–16. A fogalom kora újkori értelmezése – a szerző szerint – még a középkori sémát követi. Ami a *konvertáns* megnevezést illeti, ez a 18. század második felében vált használatossá, egyértelműen a felekezetet váltott személyre alkalmazva. L. *Uo.*, 15.

⁴ Lásd például Guilelmi AMESII *De conscientia et ejus jure vel casibus libri quinque*, Debrecini, per Stephanum Töltesi, Anno M. DC. LXXXV, 53 skk.

⁵ Erről bővebben TÓTH Zsombor, *Bethlen Miklós Imádságoskönyvének puritánus sajátosságai*, *Erdélyi Múzeum*, LXI(1999), 211–212.

A *conversio* és *reversio* fogalmak azonos jelentésüként való használatára (ugyancsak a felekezeten belül maradó kegyes életre térést jelölő értelemben) lásd Dieter BREUER, *Konversionen im konfessionellen Zeitalter = Konversionen im Mittelalter und in der*

A továbbiakban a konverzió szót áttérés értelemben alkalmazom, legyen ez katolizálás vagy protestáns hitre térés (a megtérés kifejezést korabeli szövegek idézésekor használom mindössze), nem tévesztve szem elől azonban azt, hogy a szó 16–17. századi jelentése nem ennyire tág, hanem egyértelműen megtérésre és/vagy eretnekségre utal.

A konverzió eleve közösségváltást is feltételez. A választott közösségbe való beilleszkedés az elhagyott közösség tudásától és gyakorlataitól való – legalábbis formális elszakadást, és a másik tudásának, illetve gyakorlatainak elsajátítását jelenti. Ez a beilleszkedés nyilván számos nehézséggel jár. Fidel Rädle megállapítása szerint „A konverzió döntési cselekvés [Entscheidungshandlung], amelyik feltétlen és sokszoros számadást követel: az egyénnek számot kell adnia [tettéről] az elhagyott vallási közösségnek, de önmagának meg az újonnan megismert Istennek is. Számadással, de legalábbis felvilágosítással kell szolgálnia az újonnan választott vallási közösségnek is, amely tagjainak jóindulatát adott esetben még meg kell szereznie. [...] Ily módon a konvertiták alapvetően buzgó és heves magyarázói, illetve exegetái önmön életüknek”⁶ – mondja a német filológus. Az ilyen magyarázatokat, beszámolókat nevezem a továbbiakban konverzióelbeszélésnek.

Veresmarti Megtérése históriáját hitvita és memoár határeseteként tartja számon a szakirodalom,⁷ de ajánlásokban vagy akár prédikációban is találkozunk hasonló elbeszéléssel. A 17. század első évtizedeiben jelent meg például Gottfried Rabe saját áttérését elbeszélő prédikációja, illetve az ahhoz írt előszó, Veresmarti Lessius-fordításának első és második kiadásaihoz írt előljáró beszéde vagy Pázmány Péter Bizonyos okok című munkájának ajánlása.

Ha azt vesszük figyelembe, hogy a Megtérése históriájában és Veresmarti rövidebb hasonló témájú beszámolóiban az áttérést követő események fényében az addigi élet újraértelmezése történik meg (az áttérés ebben az esetben fordulópontként értelmezhető), felfoghatók ezek a konverzióelbeszélések akár élettörténet-írásként is (különösen a História). A katolizálás előtti és utáni élet összhangba hozására, az identitás folytonosságának és hitelességének bizonyítására szolgálnak ezek az elbeszélések.⁸ Az élettörténet megnevezésnek, amit itt alkalmazok, egyik fontos kritériuma, hogy az elbeszélő „mint egy összefüggő történetet tekintti saját életpályáját: ezt egy meghatározott pontról

Frühneuzeit, hrsg. Friedrich NIEWÖHNER, Fidel RÄDLE, Georg Olms Verlag, Hildesheim–Zürich–New York, 1999, 68–69.

⁶ Fidel RÄDLE, *Konversion. Zur Einführung = Konversionen im Mittelalter und in der Frühneuzeit*, hrsg. F. NIEWÖHNER, F. RÄDLE, 1–2.

⁷ BITSKEY István, *História, emlékirat, önvallomás. A hitvitától a memoárig = Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. VARJAS Béla, Bp., Akadémiai, 1987 (Memoria Saeculorum Hungariae, 5), 61–89.

⁸ A konstruálásról, az emlékezés logikájáról és az identitás folytonosságának biztosításáról l. GYÁNI Gábor, *Az emlékezés mint narráció = UÓ., Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*, Napvilág, Bp, 2000, 133–134: „A konstruálás logikáját a szövegszerű szerkesztés biztosítja: az emlékezés maga is narratív rendszerező és megjelenítő aktus, úgy emlékezünk, hogy emlékeinket egy összefüggő történet keretében rendszerezük.”

szemlélve mint jelentésteleli események sorozatát rekonstruálni, majd ilyet elmesélni képes [...]”⁹

Alapvető kérdésem a dolgozatban az, hogy a História alapján Veresmarti a konvertáns „létnek” milyen elfogadható és egyúttal meggyőző elbeszélési módját látta lehetségesnek. Ehhez kapcsolódnak a további kérdések, mint például az, hogy az elbeszélést, illetve az abban megjelenített ént milyen minták alapján építi fel, és hogyan függ össze a megalkotott identitás milyensége a konverzió elbeszélésben való hitelessé tételének lehetőségeivel.

Mielőtt rátérnék Veresmartira, érdemes bemutatni néhány korabeli konverzióról beszámoló írást. Az egyik Gottfried Rabe lutheránus hitre téréséről írt prédikációja, ami 1603-ban magyar nyelven is megjelent Fabricius János fordításában.¹⁰ A másik Pázmány Péter egyik hitvédelmi munkája, a Bizonyos okok, mellyek erejetül viseltetven egy fő ember az uj vallasok töreből kifleset, es az romai ecclesianak kebelébe szállott.¹¹ Ez 1631-ben jelent meg Pozsonyban. Batthyány Ádám 1629 őszén írt Minemü gondolkodások indetottak a’ Luther hitről vallo ketelkedesre es el-allasarol¹² című katolizálási irata is ide tartozik. Nyomtatásban ugyan nem jelent meg, de valószínűleg nem is arra szánt írás – a továbbiakban erről is lesz szó.

1. Gottfried Rabe

Rabe prédikációja előtt a wittenbergi „Decan” előszava ajánlja az olvasók kegyeibe a szerzőt. Ő adja Rabe lutheránus hitre térésének első értelmezését.

Eszerint Rabe példájával „meg mutatta az Vr Isten, hogy ő legyen az lelki esmereteknec vura, es nem az Papa az ő seregeuel. Mert ő minden időben, bizonios embereknek szüököt meg vilagosetotta, vgy annira, hogy azoc az igassagot meg esmertec, es vallastis tettec rola mindenec előtt” (2v). Isten kegyelme a kulcstényező az áttérésnek ebben az értelmezésében, hiszen éppen a

⁹ NIEDERMÜLLER Péter, *Élettörténet és életrajzi elbeszélés*, Ethnographia, XCIX(1988), 381.

¹⁰ *Agoston barat szerzetin valo Hollosi Godefridvsnak, pragai barat praedicatornak böczülletes tudos embernek az kereztie(n)segre valo megtereseröl irattatott praedicatio, mellyet ő maga praedicallott VVittenbergaban, mely praedicatioban buczíut veszen az rommai [!] papatol... es vallia magat az Augustana confession valo kereztieni güülekezet tagyanak lenni etc. ...az wittenbergai Szent Iras tanetto doctoroknak elő iaro beszedeuel együtt*, Kereszturat MDCIII Manlius. RMNy 901. Az eredeti német nyelven hangzott el Wittenbergben 1601-ben, a húsvét után következő második vasárnapon.

¹¹ RMNy 1511

¹² MOL P 1322. A földesúri kegyúri jog gyakorlásával kapcs. és vallásügyi vonatk. iratok. 172. cs., f. 200. Utal rá PÉTER Katalin, *Esterházy Miklós*, Gondolat, 1985, 168.; FAZEKAS István, *Die Rekatholisierung Adam Batthyánys im Jahr 1629 = Reformation und Gegenrefomation im pannonischen Raum*, hrsg. Gustav REINGRABNER, Gerald SCHLAG, Eisenstadt, 1999 (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, 102), 297–304, valamint KOLTAI András, *Batthyány Ádám és könyvtára*, Országos Széchényi Könyvtár–Scriptum Rt., Bp.–Szeged, 2002 (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, IV).

barátok közül választotta Rabet, akinél köztudomásúan a katolikusok között is az „Euangeliom tudományac, soha gonoszsab ellensege nem volt” (3).

Hollósi Godefridus, ahogyan fordításában Fabricius nevezi, prédikációjában maga is az isteni kegyelem szerepét hangsúlyozza saját konverziója elmondásakor. A prédikációt pedig éppen a „Misericordias Diomini” vasárnapra készítette.

2. Pázmány Péter, Bizonyos okok¹³

Pázmánynak ebben az írásában a katolikus hit igazsága mellett érvelő nyolc ok bemutatása előtt kap helyet az Egy Tudós ember levele, Melyben Okai adatnak Vallása változtatásának.

Saját korábbi hitéhez való mérhetetlen ragaszkodásának ecsetelésével kezdi levélét az elbeszélő: „Igazságot írok, mint meg-hitt Atyámfiának, hogy magam sem győzöm chudálkozásal ezt a’ szent változást, melyet magamban tapasztalok. Mert, ha valaki a’ Pápista Hittül irtózott: merem mondani, hogy azok-közzül nem voltam utolso” (4). A vallásváltoztatás az elbeszélés szerint a következő módon megy végbe: „De, a’ melly Isten Sz Pált, az Igazság rontásának leg-nagyobb igyekezetiben, mennyei fényességgel illetvén, mássá változtatá: véghetetlen jó-voltából, Sz. fiának érdeme-által, kegyelmességét nyújtván én-reám-is, szemeim-hályogát el-vévé, és az ő Igazságának chudálatos fényességére, mint egy üstökön-fogva hozza” (4–5). Természetesen a lelki tusakodások és akadékok nem hiányoztak. Főképpen az emberek ítélete a kockázati tényező, hogy ki pribéknek, ki bolondnak, ki állhatatlannak fogja tartani. És talán az sem mellékes, hogy „Minnyáján pedig, kikkel eléb barátságossan éltél, idegenek lésznek” (5). Az akadékokat végül a Szentlélek oszlatta el. A levél zárása után a kötet fő részében következnek a teológiai okok, természetesen az elhagyott vallás nézeteinek cáfolásával egybekötve.

Ebben az esetben is kizárólag az áttérés közvetlen körülményeiről, többnyire inkább belső körülményeiről (mint például az isteni kegyelem megnyilatkozása) kapunk beszámolót. Az igazság meglátása itt valami olyanként kerül bemutatásra, mint amit az elbeszélő legnagyobb meglepetésére tapasztal önmagában (meglepo szent változás, az Isten üstökénél fogva viszi őt az igazság ismeretére). Fontos még megjegyezni a felekezeti váltás gondolatának következtében felbukkanó félelmeket: a közösség, a barátok, illetve a közösségi jóindulat elvesztésétől való rettegést.

A fentebb bemutatott két eset, ha csak műfajukat tekintjük, nem feltétlenül releváns Veresmarti Históriaijának szempontjából. A két ajánlólevél alapvető funkciója mégiscsak az utánuk következő prédikáció, illetve vitairat kellő fogadtatásának biztosítása, az olvasók bizalmának elnyerése a szerző számára. Az olvasónak pedig semmivel sem tudják inkább a kegyeibe ajánlani az áttérőt és annak munkáját, mint azzal, hogy az Isten személyes kiválasztottja, különös

¹³ Az RMNy-ben 1837-es szám alatt leírt példányt használtam, (valószínűleg) 1640-ben jelent meg.

kegyelmének birtokosa az illető. Mégis annyiban fontosak, hogy a Veresmarti konverzió-elbeszélésében is előforduló mintákra hívják fel a figyelmet.

3. Veresmarti Mihály

Veresmarti több alkalommal is beszámol katolizálásáról. Elsőként egy rövid változat készül el (tizenkettedrét kötetben 18 oldalnyi szöveg), ezt belefoglalja Lessius-fordítása első és második kiadásának ajánlásába (1611,¹⁴ 1612). Az ajánlás¹⁵ – Pázmány utasításai alapján – egy pár évvel korábban katolizált főnemesnek „[a]z tekintetes, es nagysagos vitez urnak, Druget Homonnai Györgynek [...]” szól.

Ebben a történetben az isteni kegyelem és megvilágosítás nem váratlanul érkezik, a majdani katolizáló kálvinista múltja több erre utaló jelet is tartalmaz. A kegyelem mellett azonban az igazság eltökélt keresésének bemutatása válik hangsúlyossá. A kálvinista közösséggel folytatott párbeszéd fokozatosan ellehetetlenül, ez pedig majd az attól való elszakadáshoz vezet. A nyilvánosság elé tárt konverzióelbeszélés a saját példája általi további térítés reményét kifejezve zárul.

Jóllehet a korábban bemutatottakhoz hasonlóan ez a szöveg is ajánlás, s Pázmányéhoz hasonlóan ez is vitairatot ajánl az olvasók jóindulatába, de itt az isteni kegyelem elvitathatatlan szükségességén kívül a konverzió történetét olyan folyamatként mutatja be, amelyikben fontos szerepet szerep jut a saját erőfeszítésnek is. A kettő természetesen nem zárja ki egymást, Isteni kegyelem nélkül nem képzelhető el az áttérés.

Ez a katolizálás történetét, indokait csak röviden bemutató írás azonban nem bizonyult elég meggyőzőnek, nem volt képes biztosítani az elbeszélő személyének védelmét a támadások ellen. Legalábbis ezzel indokolja Veresmarti az 1643-ban aláírt ajánlásban a História elkészítésének szükségességét. A debrecenieknek írt ajánlólevél ugyanis éppen azokat a sérelmeket nevezi meg munkája kiváltó okaiként, amelyekkel, mint a felekezeti váltástól visszatartó félelmekkel találkoztunk a Bizonyos okok fentebb ismertetett bevezető levelében. Ezek tehát az állhatatlanság, a pribékség, sőt ebben az esetben eretnokség vádja. A továbbiakban a História szövege alapján próbálok választ adni arra, hogy a korábbi szöveg elégtelenségét pótolni hivatott újabb konverzióelbeszélés milyen módon építi fel a múltat, az előzőhöz képest milyen lehetőségeket lát, mire helyezi

¹⁴ *Tanacskozás mellyiket kellyen az külömböző vallások közzül választani. Veresmarti Mihály által, egy tudós embernek irásából magyarrá fordítottat. Posonyban MDCXI, RMK I. 431; RMNy 1025.*

¹⁵ Az 1611 Böjtmás havának 17. napjáról keltezett szöveg a Lessius-fordítás következő évi, tehát 1612-es kiadásában változatlan formában szerepel. E második kiadás címe: *Tanacskozás, mellyiket kellyen az sok külömböző vallások közzül választani. Veresmarti Mihály által, egy tudós embernek irásából magyarrá fordítottat. [2] Mostan penig vjonnan hozzá adatott az dresdai Meisner Boldisár fogásinak is meg rostálása. Posonban MDCXII (RMK I. 437; RMNy 1042). A dolgozatban e második kiadás alapján idézek a marosvásárhelyi Teleki Tékában található példányból.*

a hangsúlyt annak érdekében, hogy a lehető leghatékonyabban közvetítse önnön igazát.

Kálvinista hitének megingathatatlan erőssége és a katolikus elleni, hasonlóan erős dühe leírásával indít a konverziótörténet első része. Önmagát Saulként látta az elbeszélő: „De mint szinte ő (mármint Saul), miérthogy ignorans feci, amit cselekedtem, egy tudatlanságból cselekedtem, azért mint szinte Saul, én is misericordiam Dei consecutus sum, az Úristentül kegyelmet nyertem” (17). Nem hiányoznak a katolizálásra utaló előjelek, mint a gyermekkorban érzett óriási áhítat, a szentek történeteiri iránti hatalmas csodálat, illetve a már igen korán felmerülő hitbeli kétségek, a szerzetesi életforma után való vágyódás vagy a különböző katolizálásra indító „éjjeli látások”. A kálvinista hittől szembeni „akadé” kialakulását is ebből a korai hajlamból származtatja. A nyitrai vár börtönében eltöltött idő elegendőnek bizonyult a komoly kétségek kialakulására. A saját vallási közösségén belüli kommunikáció kezd nem kielégítőnek tűnni, ahogyan az azon belül megszerezhető tudás is. Nyitra várában töltött fogsága idején a katolikus pap érveire adott tanult felelete, ahogyan nevezi, saját maga előtt is elégtelennek tűnt (22). Ezek után néhány évvel, feleségének halála után a prédikátorságról való lemondás mint az igazság keresésének kezdete határozódik meg.

Az elbeszélés szerint saját közösségétől vár hitbeli megerősítést, ennek érdekében próbálja elébük adni kételyeit. Teszi ezt előszóban a zsinatokon, illetve levélben zsinatok előtt és után. Mindez nagyon aprólékosan jelenik meg az elbeszélésben, teológiai érvek-ellenérvek sorainak ismertetésével. A szakirodalom ezért tartja műfajilag ingadozónak, még nem tisztán memoárnak, hanem hitvita és memoár határán elhelyezkedő műfajiságúnak a Históriait.

Veresmarti azonban a szóbeli kommunikáció (amit alapvetően a viták kellene, hogy képezzenek) minőségének romlását, végül annak ellehetetlenülését mutatja be. Az írásbeli, tehát levelekben való kommunikációt ajánlja közösségének mint számára még működő alternatívát, végül azonban ez sem bizonyul működésképesnek. Ezek után hamarosan sor is kerül a kálvinista közösséggel való szakításra. Az áttérés után az elbeszélő próbálja újra felvenni a megszakított kapcsolatot, ennek célja azonban bevallottan különbözik a korábbtól. Nem hitbeli megerősítést vár, hanem téríteni próbál, a katolizálás mellett érvel. A konverziótörténet utolsó fejezete összefoglalás, a felekezeti váltás folyamatában legfontosabb szerepet játszó teológiai érveket és cáfolatokat tartalmazza. Éppen ezek azok az érvek, amelyeket a konverzió előtti időben megvitatásra ajánl az elbeszélő, és amelyek cáfolatának akkor a kálvinista hitben történő megerősítés lett volna a szerepe. A konverzió után ugyanezek az érvek már bizonyosságokként jelennek meg, s mint korábban elhangzott, szerepük a további térítésben lesz.

Veresmarti konverzióelbeszélésében a korábban ismertetettekhez képest az isteni kegyelem kevésbé hangsúlyos szerepben jelenik meg. Fontos szerepet kap mellette a saját küzdelem, az igazságkeresés, az ezzel járó vívódás bemutatása.¹⁶

¹⁶ A kegyelem, kegyelemtan kérdésköre nem volt problémamentes a 16–17. században. Akár egy felekezeten belül is különböző elképzeléseket fogalmaztak meg róla. A katolikus

A visszaemlékezés a gyerekkortól kezdve egészen saját jelenéig részletezve jeleníti meg a múltat (főképpen a különböző előjelek kapnak itt helyet), de ami igazán alaposan taglalt, az 1604-es nyitrai raboskodástól a katolizálásáig, tehát 1610 Nagyboldogasszony napjáig terjedő idő és események. Ezen belül a legrészletesebben az 1608 táján elkezdett felekezeten belüli vitáktól az áttérésig terjedő időszakot tárgyalja. A visszaemlékezésben az ezeket az éveket kitöltő események főképpen maguk a viták, tehát az érvelések és cáfolások sorozata. Ez az, amit az elbeszélő akkori leírásra érdemes tetteinek, cselekedeteinek ítélni: „A gyalázástul pedig, ezek nyelvének elfogására elég micsoda erős zabola lehetett volna, ha még elég az sem lehetne, amit e dologba ezek között én cselekedtem vala? Az apostolok idejétől fogva tévelygésből megtérésébe nálamnál egy is még többet a dolognak megrostálásába alig munkálkodott vala” (221). Ezek azok a cselekedetek, amelyek a konverzióelbeszélés logikája szerint értelmet adnak az eltelt éveknek, következésképpen szerves részei a saját, a katolizálás szemszögéből újraszervezett múltnak és jelennek. Ilyen értelemben tehát nem különíthetők el a múltnak a memoárokban megszokott vagy legalábbis az azoktól elvárt eseményeitől (mint például születés, házasság, fogság stb. leírása). Azaz, e konverzióelbeszélés logikája szerint a teológiai érvek, ellenérvek, tehát a viták vagy látszatviták a múlt legfontosabb és elsődlegesen leírandó, megőrizendő cselekedetei.

Veresmarti Megtérése históriájának célja a mindkét irányba történő öngazolás. A katolikus közösségnek be kell mutatnia küzdelmét és kitartását az őt ért vádakkal szemben, az elhagyott közösség előtt pedig – éppen e vádak miatt – folyamatosan igazolnia kell tettét, be kell bizonyítania döntésének alaposságát,

álláspont(ok)ról lásd ELŐD István, *Katolikus dogmatika*, Bp., 1978, 392, 376–378. A domonkosok és jezsuiták közti kegyelemtani vita kapcsán utal rá GÁBOR Csilla, *A meditáció a hitgyakorlásban és az irodalomban* = Üö., *Religió és retorika*, KOMP-PRESS, Kolozsvár, 2002, 266. ELŐD a kegyelem megigazulásban játszott szerepét is részletezi, a kora újkor vonatkozásában a trentói zsinat eredményeit összegzi, l. *Uo.*, 399–401. A trentói zsinat erre a kérdésre vonatkozó határozataira épít Pázmány Péter is *Kalauzának* tizenkettedik könyvében (*Az embernek meg-igazulasarul*). Nem szándékom a megigazulás és a (korabeli megtérés értelemben vett) konverzió fogalmait összemosni, de figyelembe véve azt, hogy a belső megtérés, a bűnöktől való megtisztulás (és esetenként előbb az igaznak tartott hitre térés) a megigazulás alapfeltétele, a megigazuláshoz szükséges kegyelemről szóló megállapítások némiképpen érvényesnek tarthatóak a konverzióhoz szükséges kegyelemmel kapcsolatban is. Az elsőről Pázmány többek közt ezt írja: „Annak-okáért, mikor Vr Isten¹ (f Actor. 10. v. 4.) Cornéliust az Pogányságból ki akará hozni, az ő Imádságit, és Alamisnáit mondgya hogy felhatottak Istenhez. Ezek külömben öszve nem férnek, az bűnnek ingyen lött engedelmével, és az Igazulásnak érdemünk-fölött-való ajándékozásával, hanem csak ugy, ha az ingyen reánk-szállott adományoknak-elötte, a’ mi készületünkis hozzá-járul.” PÁZMÁNY Péter, *Isteni igazsagra vezzerleo kalavz*, Posonban MDCXIII, 751.

Veresmarti konverziója előtti hosszas vívódásának és igazságkeresésének folyamatos hangsúlyozása (az isteni kegyelem szerepe mellett) a *Históriában* mintha ezt a megigazultságot idézné, illetve a folyamat utólagos leírása mintha a megigazulásnak többek közt a *Kalauzban* is leírt, a katolikus egyház hivatalos felfogásával egyező módját, annak lépéseit követné.

megfontoltságát és jogosságát. Ennek, úgy tűnik, a leghitelesebb – legalábbis az elbeszélő szerint leghitelesebbnek ítélt módja a küzdés és az annak során elnyert bizonyosság és lelki nyugalom bemutatása. A keresésnek, a dolgok „megrostálásának” alaposságát hivatott bizonyítani a viták, az érvek leírásának sokasága. Az időnként szinte véget nem érő teológiai fejtegetések éppen az igazság keresésére fordított hosszú idő, a munkálkodással eltöltött évek érzékeltetésében kapnak szerepet: „Én pedig azt (mármint a vitát), pártos feleimmel még velük létembe cselekedtem vala, s ily hosszú históriával pedig, mint ím itt láthatni.” (221)

A korábbi, rövid konverzióelbeszéléshez képest, úgy tűnik, alapvető fontosságú tehát az elbeszélő céljainak szempontjából a terjedelem.

A fentebb jelzett kettős irányból jövő igényeknek megfelelően alakítja az elbeszélő identitását is. Saul mintája, amivel az első fejezetben azonosítja magát az elbeszélő, értelemszerűen igen elfogadott a korban, a fentebb bemutatott ajánlások is arra építik szerzőik identitását. A bemutatott szövegekben a sauli mintához kötődő isteni kegyelem itt is elmaradhatatlan kellék gyanánt jelenik meg, folyamatos hangsúlyt viszont a saját erőfeszítés kap. Ennek oka, mint már kiderült, az elbeszélő jellemének állhatatlanságát cáfolandó, az áttérés alaposságának és megfontoltságának bizonyítása. Kulcsszerepe van ebben a kommunikációnak, tehát a kételyek saját felekezetével való átbeszélésének, ami a későbbi vádak elhárításának érdekében történik. Ezzel kapcsolatban Szent Ágostonra hivatkozik, aki korábbi hittársaival, a manicheusokkal vitatkozott. „Tudom a Szent Ágostonnak s több nagy embereknek megtéréseknek példáit, de magokat azok ebben egészen csak magokra támasztották. Én nem, hanem a dolgot feleim eleiben adtam. És igaz, hogy szent Ágoston a manikeusokat intötte a két vallásnak, a katolikusnak s manikeusnak véle megrostálására, de azt is túlök elválása után. Én nem, hanem azt még köztök létömbö és velük egy atyafiságban éltömbö cselekedtem” (7). A kételyeiben is mindvégig közösségéhez őszinte és jóakarató, vívódó ember alakját állítja olvasói elé Veresmarti. Itt nyer igazán értelmet a fentebb már részben idézett passzus, miszerint: „Az apostolok idejétül fogva tévelygésből megtérésébe nálamnál egy is még többet a dolognak megrostálásába alig munkálkodott vala.” Idézem tovább: „Igaz, Szent Ágoston több üdöt tölte benne [ti. a tévelygésben]. [...] De azért ám Szent Ágoston a manikeusoknak, túlök eljüvetele után ajánlá magát arra, hogy (mindkét részről a vallások felől bévett ítéletjök letételének oka alatt) kész velük a katolikus és a manikeus vallás között, fundamentomból az igazság kikereséséhez újonnan kezdeni. Én pedig azt, pártos feleimmel még velük létembe cselekedtem vala [...]” (221). Veresmarti tehát az ágostoni mintát¹⁷ ölti magára, amikor előítéletek nélküli

¹⁷ A konverzió ágostoni mintájának preferálására egy érdekes, bár az itt tárgyalt témára nem feltétlenül alkalmazható megállapítás olvasható a szakirodalomban. Lásd Susan ROSA, *The mentality of a Persecutor: James Drummond, Earl of Perth, and the Recatholization of Scotland, 1685–1693* = *Konversionen im Mittelalter und in der Frühneuzeit*, hrsg. F. NIEWÖHNER, F. RÄDLE, 181–207, különösen: 207. A szerző a 17. században végbement nyugat-európai főúri konverziók vizsgálata alapján arra a következtetésre jut, hogy az inkább Ágostonnal, mintsem Pállal való azonosulás teljesen tipikusnak mondható a 17. századi elithez tartozó katolizálók esetében, mivel az apostolt az erőszakos, külső ráhatás

belső vitát ajánl saját kálvinista közösségének, csakhogy a konverzióelbeszélésben ennek a mintának egy tökéletesebb változatát találja ki. A továbbiakban várható támadások visszaverése szempontjából a legtökéletesebbet. Múltjának ilyen irányból történő értelmezése miatt egykori vallási közössége nem vádolhatja tehát olyasmivel (állhatatlanság, hit dolgában ide-oda kapdosás, megfontolatlanság, illetve eretnekség), amelyik új felekezete szemében hiteltelenné, s ezáltal alkalmatlanná tehetné személyét azoknak a pozícióknak betöltésére, amelyet a katolikus egyházon belül már elnyert.

Összefoglalva: Veresmarti esetében a konverziót úgy lehet elfogadhatóvá, sőt jogossá tenni az elbeszélésben, ha azt mint éveken át tartó (de valójában egész életén át tartó, legalábbis már gyerekkorában elkezdődött), az igazság keresésére irányuló erőfeszítést mutatja be. Ez az erőfeszítés, az éveket kitöltő cselekvés a saját felekezetével történő kommunikációban, vagyis a kételyek elmondásában, az azokra kért válaszokban, azok cáfolatában, tehát a teológiai fejtegetések sorában konkretizálódik. Ily módon ezek a fejtegetések szerves részeivé válnak a konvertánsi szemszögből megírt múltnak. A áttérés után pedig az érvek egy része egyúttal az elbeszélésben megjelenített jelent is képviseli, hiszen cáfolhatatlanságuk a katolizálás után bizonyossággá tette őket, egyben pedig az áttérés jogosságának is bizonyítékává.

A konverziónak ilyen módon való elfogadhatóvá tétele, védhetővé teszi az ágostoni minta alapján felépített konvertáns identitást is.

eredményeként létrejövő konverzió mintájaként látták, ami nem lehetett vonzó azok számára, akik épp azért különböztették meg magukat a köznéptől, hogy képesnek tartották magukat érvek, nem pedig külső erők hatására meggyőzettetni. Nem szándékom a korabeli magyarországi konverziókra alkalmazni ezt a megállapítást, de az egyértelmű, hogy a vita és érvelés fontosságának (a nyugat-európai főurakétól ugyan eltérő cél érdekében történő) hangsúlyozása a konverzióban Veresmartinál is kiemelt szerepű.

Gábor Csilla

Emlékezés és felejtés, devóció és konfesszió

*(Kornis Gáspár emlékirata és környezete)**

Kornis Gáspár családtörténeti emlékiratával kapcsolatban a témával foglalkozó összefoglaló szakirodalom mindenképp előtt tartja fontosnak hangsúlyozni, hogy e munka a protestáns fejedelemségben egy katolikus államférfi szempontjai szerint ítéli meg az eseményeket, s ez adja „kiváló fontosságát”. Az ítélet az első szövegkiadótól, Szilágyi Sándortól származik,¹ innen örökítik tovább – a szöveggel és a címmel együtt – a későbbi, gyakorta sommás értékelések (önálló tanulmány máig sem készült róla),² amelyek azt is valahányszor hozzáteszik, hogy a szöveget ünnepélyes hanghordozás jellemzi, szerzője pedig „elégé hadilábon áll a magyar mondattannal.”³

A szöveg, amelyen ez áll: Kornis de Ruska mp

De próbáljunk visszatérni az eredetekhez. Szilágyi Sándor 1860-as szövegkiadása „Mike Sándor egyvelegeiből” veszi a forrást, amely Gróf Kemény József gyűjteményével került Mikó Imre gróf birtokába, majd ennek halála után az Erdélyi Múzeumba⁴ – mai helyén a kolozsvári Akadémiai Könyvtárba. Az emlékirat további kéziratos példányai találhatóak a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban (2 példány), a szebeni Bruckenthal Múzeum könyvtárában (1 példány), valamint a kolozsvári Állami Levéltárban (2 példány).⁵ Az autográf kéziratot a levéltár Kornis-gyűjteményének 131-es dossziéja őrzi. Hitelességének

* A tanulmány *A reformáció irodalmának kora újkori kommunikációs stratégiái a Kárpát-medencében: Európai modellek és magyar sajátosságok (1550–1700)* című, TS 049863 számú OTKA pályázat keretében készült.

¹ Kornis Gáspár feljegyzései Erdély és családja viszontagságairól, közléteszi SZILÁGYI Sándor, Új Magyar Múzeum, II(1860), 333–351. SZILÁGYI bevezetője: „kiváló fontosságot kölcsönöz azoknak azon körülmény is, hogy az események leírását egy katolikus államférfi commentálja jegyzeteivel.” (333.)

² Például MAKKAI Sándor: „Emlékirata... azért jelentős, mert a sok protestáns közt egy katolikus főúr felfogását tükrözi.” (*Erdély öröksége VI. – A haldokló Erdély 1662–1703*, bev. MAKKAI Sándor, 248.) Több más gondolat felvillantásán túl ezt a szempontot különösen is hangsúlyozza BITSKEY István, *História, emlékirat, önvallomás = Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. VARIAS Béla, Bp., 1987, 81–82., jóformán csak ennyit említ Szávai János *Magyar emlékirók*, Bp., 1988, 79–80. is.

³ SZÁVAL, i. m., 80.

⁴ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, VI., Bp., 1898, 1044–1045.

⁵ A kolozsvári példányokat magam is tanulmányoztam, a többiről I. Ioachim CRĂCIUN, Alexandru ILIEȘ, *Repertoriul manuscriselor de cronici interne sec. XV–XVIII privind istoria României*, București, 1963, 318–319.

nem csupán az aláírás alatti mp jelzés a bizonyítéka, hanem ama jó néhány autográf levél írásképe és aláírása is, amely a levéltár különböző fondjaiban található.

A másolatok egymáshoz való viszonyát a szövegek nagymértékű megegyezése miatt nem érdemes firtatni, a másolás során azonban – a munka természetéből adódóan is – becsúszhattak hibák, és már a problematikus szövegrészek gyors szemrevételezésekor is világossá válik, hogy Szilágyi szövegközlése nem az autográf alapján történt. Következésképpen az autográfot érdemes „ráolvasni” az 1860-as nyomtatott verzióra, hogy tisztázható legyen: vajon a nehezen követhető mondatszövevényeket vagy az olykor értelmetlen, ellentmondásos kijelentéseket a feljegyzések írójának számlájára kell-e írunk, vagy másolási, nyomtatási hibával állunk szemben. Az ellenőrzés annál is indokoltabb, mivel az összes további kiadás végső soron a Szilágyiéra megy vissza. (A teljes igazsághoz persze az is hozzátartozik, hogy a Kornis család anyaga csak rövid idő óta hozzáférhető a kolozsvári levéltárban.)

Jelen dolgozat keretében tehát nem vállalkozom aprólékos összevetésre, néhány, a mondat és a szövegkörnyezet jelentését átalakító különbséget azonban fontosnak tartok bemutatni.

A feljegyzések II. Rákóczi György lengyelországi hadjáratának előzményeiről szóló része azokra az álnok alattvalókra utal, akik bor mellett, híven vallották, hogy a fejedelem elnyerhetné a lengyel királyságot, „es – folytatódik a szöveg – az vallas terjesztésre, megh az Papokis kenszeríteni keztek” (16v), ti. a fejedelmet. A Szilágyi-féle kiadásban papokat is áll (338) – eszerint ama bizonyos alattvalók a papokat kényszergették volna, miközben a fejedelemnek nem sok köze lett volna az egészhez. A hadjárat kimenetele ismeretes: a vezérkar jelentős része tatár rabságba esett, sokan meghaltak, a szerencsésebbek pedig „nagi sacczokon szabadultak” (17v); Szilágyinál a teljesen értelmetlen sáncaikon áll. A fogságba került főurak között volt Kornis Ferenc is, Gáspár apja, aki 50000 tallér árán szabadult: az összeg feléért sikerül Havasalföldre érkeznie, a másik feléért a havaselvi Mina (Mihnea) vajda és Kemény János vállal kezességet. Persze a sarcral (Szilágyinál a teljesen érthetetlen és értelmezhetetlen Suzával, 340) el kell érni Havasalföldet (18v); végül pedig, a szerencsés szabadulás örömére, apja és fia a „szent Lauretomj Hazot, mely Olos Orsagban vagion” (18v), Kornis Ferenc fogadalmának megfelelően meglátogatják. Szilágyi szövegváltozata itt „sz. laurentziai” házról beszél (340): világos, hogy ismét félreolvasással állunk szemben, hiszen – túl azon, hogy itt az autográf könnyen olvasható, tiszta – a 17. századi máriás devóció ismeretében nem a viszonylag jelentéktelen San Lorenzó-i ház, hanem a népszerű loretoi Mária-kegyhely felkeresése az elvárható és indokolt. Valamivel később arra hivatkozik a szöveg, hogy Kemény János által a Kornis Ferenc sarcába adott összeg miatt az özvegy fejedelemasszony és mostohafia, Simon „adossa tőnek” (20r), elfoglalva tőle Szinérváralját. Ezen a szöveghelyen Szilágyinál adoptálának szerepel (342), újabb értelmetlenséget, sőt ellentmondást okozva. Nem különb ennél az az elírás sem, amely szerint Kornis Ferencet ellenségei jezsuitának vagy azok ügynökének kiáltják ki abban bízva, „hogy azután mind szegény atyám remélje veszedelmét, s mind jószága elnyerésit kaphatják” (337.) – épeszűnek tekinthetjük azt, aki reménykedve kívánja saját

vesztét? Nos, az autográfban ez áll: nem az üldözött, hanem az üldöző urak reménykedtek abban, hogy „mind segeni Atjam semellje vesedelmit, s mind iosaga el njeresit kaphatjak” (15v).

A főként stilisztikai, ám a globális megértést végső soron nem zavaró javítások után végül egy, szempontunkból jelentős másolási hibára szeretnék rámutatni: az első nyomtatott edíció (és valamennyi nyomtatott történeti forrás a 19. századtól errefelé) az 1665-ös esztendő jelöli meg Kornis Gáspár második házassága éveként (344), míg a kéziratban (és az általam ellenőrzött másolatokban) ez az évszám 1675 (21v). Az utóbbi dátum érvényességét egy Béli Pálhoz írott, a kolozsvári levéltárban található levél is alátámasztja: a Szentdemeterről 1674. május 24-én keltezett misszilis arról értesíti „kedves jo akaro Battiam Uram”-at, hogy „az en kedves Feleségem Nehai Tekintetes Nghos Balassi Erzsebeth Aszoni Felseghes Istennek megh valtoztathatatlan Decretuma ala leven vetetve. Ez jelen valo 1674. esztendőben azon Pünkösöd havanak 10. napian, reggeli Tizenegy orakor, lelket az teremőjének ... szep Tsendessen ki ada”, majd nyomtatékosan meghívja Béli Pált, mint „közeli jo akaro Battiam Uramat” feleségével, „Aszonjomal eo Kglmevel edgyüt” a június 4-én reggel 8 órakor tartandó temetésre.⁶

Folytathatnánk a sort annak példázásával, hogy egy-egy nem megfelelő helyre tett vessző mennyire el tud rontani, miféle tévútra tud vinni egy egész gondolatsort, ill. annak bemutatásával, hogy a központosítási jelek megfelelő alkalmazása – vagyis a szöveg megértő átírása – hogyan teszi helyükre a gondolati és nyelvi hangsúlyokat egyaránt. A tanulság pedig kézenfekvő: ha a félreolvasásokat emendáljuk, kiderül, hogy Kornis Gáspár nem is áll hadilábon a magyar mondattannal, szövege többnyire egyenes vonalú, koherens és áttekinthető.

Ami pedig az évszámkorrekciót illeti: az 1675-ös esztendőnek az emlékirat egésze szempontjából is jelentősége lehet, ennek kapcsán ugyanis furcsa elhallgatásokra, felejtésekre kérdezhetünk rá. Az „öreg” Kornis Gáspár működésének bemutatásával kezdődő irat politikai-közéleti beállítódására, valamint közösségi (vagyis hazafias) és konfesszionális elkötelezettségére, amelyet megőriz a nagyszöllősi csata és közvetlen következményei (bármily szűkszavú) elbeszéléseig, a továbbiakban még visszatérünk. Az 1663 és 1675 közötti bő évtizedből viszont az emlékirat igen kevés, a szorosan vett családi kereteket meghaladó információval szolgál, miközben a kortársak – Bethlen János, Bethlen Miklós – jó néhányszor hivatkoznak Kornis Gáspár közéleti szereplésére. A narratív rész ugyanis, mint tudjuk, a második házasságról tett említéssel zárul, a szöveg második fele parainetikus jellegű, egy élet politikusi tapasztalatainak összegzéséeként hat.

Számoljunk: a szöveg élén az 1678-as év áll, ekkor, mint írja, „In nomine Dni ... keztem ez iraskamhoz” (13r) – ez három esztendővel későbbi az utolsó személyes adat közlésénél. Az irat végén pedig, az aláírás előtt, az 1683. április 12-i dátum olvasható: valószínűsíthető tehát, hogy az öt éven át készült feljegyzéseket megszakításokkal rögzítette. Végrendelete, amelyet „betegh

⁶ Kolozsvári Állami Levéltár, Béli családi fond, nr. 146.

agjában ep elmevel leven, noha testiben sulyos betegsegben vala ... csendes elmével lévén”⁷ mondott tollba, másfél hónappal későbbi, május 31-i keltezésű. Egy hét múlva, június 7-én halt meg, július 4-én temették.⁸ A Felvinczi Zsigmond és Pécsi András által szignált testamentum főként anyagi természetű utasításokat tartalmaz, adataira a továbbiakban mégis szükségünk lehet majd.

Lehetséges, hogy az utolsó évtizedről való számvétel az idő sürgetése miatt maradt volna ki az emlékiratból, azért, hogy az élete végét közeledni érző főúr utolsó erejével a narratív folytatás helyett inkább egy magatartásformát, a felekezeti kisebbség viszonyai között a túlélés követhető mintáit és tapasztalatait adhassa összesített formában utódai elé, „Isten az kiket ez Kornis hazban megh marast iovoltabol, azoknak tanulsagara” (13r)? Olvashatjuk vajon úgy is az emlékirat e második, parainetikus részét, mint szerzőjének saját és elődei tapasztalatain alapuló, saját magatartását kifejező szellemi-erkölcsi-politikai végrendeletet?

Családtörténet az emlékezések és felejtések közegében

Az adhortatív hangütéssel indító szöveg – amely a családtörténetet mint az utódok által alkalmazásra kerülő, sőt alkalmazásra szánt exemplumot értelmezi, vagyis a múltba tekintve a jelen, de főként a jövő tapasztalatát is igyekszik szervezni és értelemmel felruházni, a cselekvésnek pedig irányt szabni –, a család sorsát „az kis haza, Erdelj (hogy az küljeb valorol ne szolljak)” (13r) összefüggésében ígéri tárgyalni, miközben további információkért a történetírók munkáihoz, olykor saját levelezéséhez irányítja az olvasót. Figyeljünk a munkamódszer eltérésére: míg mondjuk Szalárdi János vagy Bethlen János narrációjában levelek és oklevelek, röpiratok, országgyűlési felszólalások vagy jegyzőkönyvek hosszas idézése támasztja alá a történetmondás argumentumait, addig Kornis Gáspár szűkszavú elbeszélései nem látszanak törődni a forráshasználat hitelesítő erejével, bár hogy ismeri a történeti forrásokat, arról a „rendes irásban ki bocsatot könyvek”-re (18v) tett utalások árulkodnak. Ugyanakkor nála is azonnal szembetűnnek a protestáns–humanista történelemszemlélet katolikus elemekkel színezett variánsának konvenciói a bűn és bűnhődés, vagy ennek ellenpárja, a jótett és jutalom történet- és szövegszervező motívumaival kezdődően a fortuna labilis és a világ állhatatlanságának toposzain át a gondviselélshitnek, valamint a fontos döntések böjttel és imádsággal előkészített megfontolásának, esetleg az igazságtalanságok sztoikus elviselésének többször is hangoztatott alapelvei.

Az öt nemzedék viselt dogait áttekintő családtörténet legmarkánsabb, az elbeszélés folyamán egyre nagyobb teret kapó és normatívvá váló, már-már

⁷ Kolozsvári Állami Levéltár, Kornis családi fond, nr. 105.

⁸ A halál napját tartalmazó búcsúversének és két évvel későbbi epitáfiumának legutóbbi kiadása: RMKT XVII/11., 459–467 és 531–532. További adatok: VERESS Endre, *A Göncz-Ruszkai Gróf Kornis Család Anyakönyve (1446–1917)*, Bp., 1917, 7–8. Ezek alapján végül is tisztázhatóak egyes (olykor tévesen forgalmazott) életrajzi adatok: születése éve 1641, és a halála időpontja körüli homály is eloszlik.

rituális jelleget öltő narrációs szempontja a haza java: az öreg Kornis Gáspárról azt olvassuk, hogy „sok emlékezetes dolgokat vit veghez ez haza iovara” (13v), Bastáról ellenben azt, hogy „maganak akarvan tartanj az Erdelj Fejedelemséget, sok ros dolgokat követet szegenj hazankban s nemzetünken” (14r). Végül mindketten rosszul jártak, egyiknek „Isten nemis boldogította dolgat”, a másiknak „dicsiretes munkái utannis, ez hitvan vilagh igen mostohajul fizetet” (14r).

Kornis Boldizsár kivégzésének elbeszélése pergő és indulatos, a Báthori Gábor ellen szőtt összeesküvés okaként a privát érdek és a közérdek együttes sérelmét hozza fel: az urak feleségeinek és hajadon leányainak „meg ferteztetese”, vagy a fejedelem „egieb törventelen dolgai” arra az elhatározásra juttatják az „ős haza fiait”, hogy „kötelesegek fel szabadult legyen s nem urok mar, hanem tirannusok” (vö. 14r), „akarvan, s kivanvan edes nemzeteket ollian faitalan poganj fejedelem törventelen directioia alol fel szabadítani” (14v). Az összeesküvés leleplezését, majd Kornis Boldizsár fővételét, jószágainak és birtokainak elkobozását is olyanok számlájára írja, „az kik gratiaert hazaiok sep sabacsagat labokkal tapottak”, sőt „emez meltosagos igaz haza fiait” elárulták (14v). Mint ahogyan Kornis Zsigmondnak a Bethlen Gábor és I. Rákóczi György uralkodása idejére eső sikeres birtokszerzéseit másfelől „sok dicsiretes szolgatjaval” (15r) magyarázza.

Mindaz, amit eddig áttekintettünk, a családtörténetet tanulságos alaptörténetekre redukálta, amelyek szűzsége ez lehetne: a haza java, a közjó szolgálata mint morális kötelesség az elkövetkező jutalomtól függetlenül mindennél előbbre való, e moralitással való szembefordulás következménye pedig „semeremmel elegies somoru emlékezet” (14r).

Valamivel nagyobb terjedelemben, a körülmények részletesebb bemutatásával, a közvetlen érintettséget ismételten elárulva taglalja a szöveg Kornis Ferenc személyét és viselt dolgait. Az élményszerűség és a távolságtartás hiányának számos részlete mutatja, hogy itt a közelmúlt emlékezete, a kortársakkal osztozó nemzedéki emlékezet sajátosságai léptek működésbe: olyan részletek is szóba kerülnek, vagy legalábbis utalás történik rájuk,⁹ amelyek a hordozóik elenyészésével maguk is eltűnésre vannak ítélve, kihullanak az emlékezés rostáján.¹⁰ Persze azért a szemléleti folytonosság sem szakad meg az elbeszélés eddigi láncszemeivel, csakhogy ezúttal a haza dolga a felekezeti problémáikkal fonódik össze. Kornis Gáspár szövege szerint apja irigyeinek II. Rákóczi György fülébe suttogott áskálódásai, miszerint jezsuita vagy azok ügynöke lenne, és Bécsbe szállítaná a fejedelem és a fejedelemség titkait, elérték a kívánt hatást, „melljet papistaj vallasa igen segitet” (15v). És jóllehet – így a folytatás – a vádak alaptalanoknak bizonyultak, vagyis „mind ezeket az

⁹ Tanulságos ebből a szempontból az ilyen típusú megjegyzésekre figyelni: eltekint további adalékok rögzítésétől, „sok kerest viselese leirasanak olvasasa unadalmat hogy ne szerezen” (16r).

¹⁰ Jan Assmann leírása a kollektív emlékezet formái között a kommunikatív emlékezetéről, ezen belül e nemzedéki emlékezetéről szempontunkból igen tanulságos: megmutatja, miként tapad történetileg egy csoporthoz, majd enyészik el az emlékezet e válfaja. (Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, Bp., 1999, 51.)

igassaghnak Istene s Lelke hazuksagban mutatta maradni” (15v), mégis elkergették Kolozsmonostorról Milley István és Derkay György jezsuita pátereket, „kikis igen Isten félo exemplaris lelkj tanitok valanak” (15v–16r), Kornis Ferencet pedig törvénytelen úton kiforgatták örökségéből, megfosztották az őt megillető tisztségektől (15v–16r), a fejedelem félreállította, „söt unadalmassa löt semellje latasais előtte”, mindösszesen „ifiu Rakoci György egi soval conditioia ellen valamj böcstelenseget, kartetelt el követhetet, azt el nem mulatta, minden ok nelkült, hanem suficit papistam esse, vel fuisse” (16r).

II. Rákóczi Györgynek a katolikus főúrhoz való viszonyában beállott változást Kornis Gáspár apjának a felekezeti és személyes sérelmeken túllépő, a haza javát mellőzőtsége dacára is szem előtt tartó magatartásával hozza összefüggésbe: látva, hogy „sok vesedelmin nemzetének sive megh esven szegeni Atiamnak, benne leven az io indultu ver, s östönözven nemzete sereteti”, a fejedelem sírva megbánja korábbi viselkedését, és azt kéri Kornis Ferencetől, „hogi az Nemes varmegiek Generalissagat fel vegie” (17r). A folytatás ismerős: részvétel a lengyelországi hadjáratban, tatár rabság Kemény Jánossal együtt, majd, tetemes hadisarc fejében, szabadulás.

A krími rabságra vonatkozóan egyébként említésre méltó személyes dokumentum az a levél, amelyet a hadisarc összegyűjtését Tatárországlól irányító főúr „Tks Ngos Fiam Uram”-hoz, Gáspár fiához írt 1659. május 6-án „Sido kaloda varaba”,¹¹ amikor a szabadulás időpontját már közeledni vélte: Kemény János szabadulását követően „tizenkét nap, vagj valamivel többel, utánna akar küldenü Havasallyi vajdahoz”.¹² A levél érdekessége a családi vonatkozásokon és az apa–fiú viszony levélbeli és nyelvi konvencióinak adalékain túl (ezek némelyikére még visszatérünk majd) a Kornis Ferenc szabadulása körüli huzavona némely részletének feltárásában van. A misszilis aláírója közvetítői szerepre kéri fiát a kezességet vállaló moldvai és havasalföldi vajdák felé, véleményt nyilvánít a váltságdíj összegyűjtésének lehetőségeiről (városokban rendezett gyűjtés, prioritási lista a végszükség esetén elzálajosítható birtokokról), miközben hálójáról biztosítja a címzettet: „az kglmed szeretetiert-is köteles lennék kglmedhez.”¹³

A levélben foglalt kimondatlan elvárás, miszerint a rabok kiszabadítása országos ügy és kötelesség – ezért utasítja fiát arra, hogy lehetőleg ne mondjon le a család vagyonának bármely részéről –, összhangban áll annak a levélnek a szemléletmódjával, amelyet két évvel korábban Kemény János írt Rákóczi Györgyhöz és az erdélyi rendekhez, s amely önmagát is, Kornis Ferencet is úgy emlegeti, mint akik a fejedelem helyett viselik a rabságot,¹⁴ ezért a tatárok

¹¹ Kolozsvári Állami Levéltár, Kornis családi fond, nr. 148.

¹² Kolozsvári Állami Levéltár, Kornis családi fond, nr. 148, 23r.

¹³ *Uo.*, 23v.

¹⁴ „... minémű kételen, erőm és minden értékem felett való sancot kívánjanak rajtam, többire majd úgy tartván, mintha önagságát kaphatták volna kezekben”, illetőleg: „Én utánam pedig itt nagyobb respectus vagyon Kornis ferenc uramra, kinek is sanca noha még nem specificáltatott, de hihető dolog, hogy értéke felett lészen”. Kemény János II. Rákóczi Györgyhöz és Erdély rendeihez = *Kemény János és Bethlen Miklós művei*, szöveggyűjtemény, jegyz. W. WINDISCH Éva, Bp., 1980, 322, 323.

követelése is az, hogy „az ország és az fejedelem váltsanak ki.”¹⁵ De az országgyűlés által kirótt és az ország által megfizetett váltságdíjról ad hírt Georg Kraus krónikája is, amely mint fontos részletet közli Segesvár hozzájárulását is (14000 forint).¹⁶

A kritika, amellyel II. Rákóczi György hatalomvágyát az emlékirat illeti,¹⁷ mások véleményével is közös. Szalárdi János részletes, Kemény János írását is magába építő elbeszélése éppúgy elhibázottnak és tragikusnak ítéli a „porta híre, engedelme s az haza tanácsi megegyezett értelmek nélkül”¹⁸ elindított hadműveleteket, mint a vele jó néhány részlet tekintetében párhuzamosságot mutató Bethlen János.¹⁹ Az idősebbik Bethlen, bár visszautal a hadjárat előzményeire (idősebb Rákóczi Györgyöt éppen akkor ragadta el a halál, amikor a lengyel királyságra pályázott²⁰), s ezzel mintegy érthetővé teszi az ifjabbik Rákóczi lépését, a hadviselést szükségtelennek minősíti, baljós előjeleket emleget, a fejedelmet pedig hajthatatlan lelkűnek és a bajból tanulni képtelennek minősíti.²¹ Nem különb Cserei Mihály értékelése sem a magának lengyel királyságot halászni akaró, majd a csatából gyalázzal kiszaladó fejedelemről,²² jóllehet nála e kijelentés csak egy bevezető mondat Apafi Mihály fejedelemmé választatásának elbeszéléséhez.

Az amúgy általa is nagy elméjűnek nevezett Kemény Jánosról azonban ebben az összefüggésben csak Kornis Gáspár szolgál egy elhallgatásnak inkább beillő bíráló megjegyzéssel, pedig az eseményeket az érintett, Kemény János elbeszélése nyomán Szalárdi is felidézi,²³ hogy a közköltészet énekeiről vagy a Rákóczi-eposzról ne is beszéljünk. Arról a mozzanatról van szó, amelyben a haditanács Kemény János rábeszélésére vagy nyomására Rákóczi és kísérete hazamenekítéséről dönt, Kemény pedig, mint az erdélyi főserég parancsnoka, a vezérkarral, a többi között a lovasságnak parancsoló Kornis Ferencsel együtt hátramarad (figyelmen kívül hagyva ennek más megoldást javasoló véleményét), és folytatja a harcot a fogságba esésig.²⁴

¹⁵ KEMÉNY János II. RÁKÓCZI Györgyöz, *i. m.*, 324.

¹⁶ Georg KRAUS, *Erdélyi krónika 1608–1665*, ford., bev., jegyz. VOGEL Sándor, Bp., 1994, 281.

¹⁷ „az Dominandi Libidot, benne megh esmerven, adak az dolgot kezire, hamelj tanacs pedig azellen sollot, vagi bolond, vagi arulo neve költ” (16v).

¹⁸ SZALÁRDI János, *Siralmas magyar krónikája*, s. a. r., bev., jegyz. SZAKÁLY Ferenc, Bp., 1980, 356.

¹⁹ E párhuzamokat jelzik Jankovics József jegyzetei a mű magyar nyelvű kiadásában: BETHLEN János, *Erdély története 1629–1673*, ford. P. VÁSÁRHELYI Judit, utószó JANKOVICS József, Bp., 1993, 27–29.

²⁰ Bethlen J., *i. m.*, 27.

²¹ Bethlen J., *i. m.*, 29–30.

²² CSEREI Mihály, *História = Magyar emlékirók 16–18. század*, vál. szöveggond., jegyz. BITSKEY István, Bp., 1982, 474.

²³ KEMÉNY János, *Ruina exercitus Transsylvanici = Kemény János és Bethlen Miklós művei*, *i. m.*, 313–315.; SZALÁRDI, *i. m.*, 374–382.

²⁴ „noha otis tetcse mas let volna segeni Atjammak, de elsőb leven Kemenj Janos Uram, hajlanj kellet” (17v).

Az elhallgatások-elfelejtések témáját érdemes még tovább is folytatnunk, ezúttal az emlékirat szerzőjének saját tettei vagy magatartása vonatkozásában. A kronológiai rend szerint folytatódó szöveg, miközben kiderül belőle, hogy Kornis Gáspár következetesen kitart Kemény János, majd Kemény Simon mellett, több szűkszavú, de kritikus utalást tesz Kemény uralomvágyára,²⁵ Barcsay megöletésére²⁶ és saját kénytelen-kelletlen elvállalt főbejárói hivatalára Kemény udvarában.²⁷ Utal továbbá a nagyszöllősi csatában történetekre, Kemény halálára és arra, hogy innen „magam csak az io Isten irgalmából, sok vesedelmes probaim által szabadulek” (20r). Az egyéb forrásokból ismert notázás, majd felmentés, az Apafi kegyeibe férközés részleteiről semmit nem közöl, sem a következő jó egy évtized közéleti tevékenységéről: ehelyett elbeszéli, miképpen vesztette el, majd váltotta ki Szinérváralját, hogyan találkozott össze testvéreivel, vette feleségül Balassi Erzsébetet, rátóti Gyulafi László özvegyét, hogyan próbálta visszaszerezni az elzalogosított családi birtokokat, és miképpen igyekezett azokat újabakkal gyarapítani (20r–21r).

Nincs tehát saját szempontú elbeszélése a Bánffy Dénes elleni ligában viselt szerepéről, amelyről viszont Bethlen Miklós részletesen beszámol, jelentős részt tulajdonítva az akkor már marosszéki főkapitánynak. Mindössze egyetlen utalás árulkodik erről Kornis emlékiratában: „Libatont aquiraltam magam” (21r). Csak emlékeztetőül néhány Bethlennél olvasható mozzanat: a ligát kezdeményező Telekihez csatlakozik, haddal vonul Bánffy elfogására, Bánffyt örizeteti (a fejedelem parancsára) Bethlen várában, a kivégzés után pedig Bánffy birtokai közül megkapja Libatont.²⁸ A liga kapcsán Csereinek van a történethez egy Kornist emberséges színben feltüntető anekdotikus hozzáfűznivalója: amikor Bánffy a veszélyt érezve elmenekül az elfogatók elől, hátramaradt feleségét „minden vele valókkal együtt felpraedálják s elfogják, sőt meg is ölték volna azok a tatárnál kegyetlenebb székely populi, ha Kornis Gáspár a magán levő hosszú mentéjével be ne takarja, s úgy ne oltalmazza meg.”²⁹

Szintén hallgat Kornis a Béli-ellenes ligában vitt, a leírások szerint egészen másfajta szerepéről is: Bethlen ezúttal úgy mutatja be őt, mint aki egyensúlyozni és közvetíteni próbál Apafi és Béli között, jöllehet inkább ez utóbbival érez közösséget.³⁰ Ezt a beállítást látszik igazolni az a levél is, amelyet Kornis Béli Pálhoz címzett 1678 karácsonyán, és amelyben másnapra „Mikes

²⁵ Amikor Barcsay elveszíti a rendek bizalmát, „az nehaj Nagi elmejú fenneb emlitet Kemenj Janost kezdetek Feidelemsegel kinalni, kiis kapvan az alkalmatossagot, s talam keresvennis, dolgat annira vitte, hoga azt elis njerte” (19r).

²⁶ „Barcsait pedigh illetlenül megh ölete, ő tudgia mint” (19r).

²⁷ „engedelmeskednem kelle, masok tanacsabol” (19r).

²⁸ BETHLEN Miklós, *Élete leírása magától = Kemény János és Bethlen Miklós, i. m.*, 644–660.

²⁹ CSEREI, *i. m.*, 497.

³⁰ „Kornisnak, Macskásinak, mint Béli jóakaróinak a fejedelem és Teleki előtt semmi hitelek nincsen” (BETHLEN M., *i. m.*, 704.); a közvetítés kimenetelének kétségességéről: „Mert Gáspárnak, Boldizsárnak hogy tü semmit sem hisztek, azt Béli jól tudja vagy legalább úgy hiszi: ő ellenben Kelement halálos ellenségének tartja, és így ex nihilo nihil fit” (BETHLEN M., *i. m.*, 705).

Urammal” együtt Bélihez tervezett látogatását jelenti be. Indoklás: „az Angyalokis bekesseget hirdetve’ ez földön, myis olljat akarunk vinni, ezel en ketelenis vagiok, azjo bekesseghnekis örülöje volnek edes Batia’ Uram Kgd jo akarattjabol.”³¹

Nem mond konkrétumokat továbbá az emlékirat arról a szerepről sem, amelyet Kornis Gáspár Apafi kettős politikájának alakításában vagy végrehajtásában játszott: ebben a tekintetben hasznosnak látszik a kortársak beállítását, véleményét, az említések kontextusát számba venni, valamint a rendelkezésre álló más forrásokkal szembesíteni. Bethlen János Rerum Transylvanicaruma például több ízben is szerepelteti őt: az egyik említés mint olyan politikust mutatja az 1664-es év kapcsán, aki az egyensúly kialakításán munkálkodik a török- és osztrákbarát politika között.³² A másik említés, amelynek háttere Teleki Mihály kissé különutas hadivállalkozása a magyarországi bujdosók megsegítésére 1672-ben, egyenesen közvetítői szerepben mutatja: amikor Teleki a rendek megkérdezése nélkül csatlakozik a magyarországi száműzöttekhez, Kornis mint székely főkapitány e lépése ellen felszólal az országgyűlésben, képviseli a rendek e lépést helytelenítő álláspontját Apafi előtt, Apafi pedig vele üzeni meg ingerült válaszát a rendeknek.³³ Hasonlóképpen figyelmezteti Telekit is a Bécs elleni akció veszélyeire, egy 1676. jún. 8-i levélben: „édes Sógor uram, azt Kigyelmed tudja, ha szintén ez mostani Magyarországbán lévő hadait ő felségének levágnók is, bizony ő csak császár... Én, édes Sógor uram, Isten előtt lelkem, semmit rossz és gonosz értelemmel nem írtam; ha nem maturálja Kigyelmedek az dolgot, félo, sokat remélvén, magunk is el ne vesszünk.”³⁴

Külső forrásokból szerzett információink valamilyen formában azért visszaköszönnek az emlékiratban is: annak második része ugyanis olyan intelmeket tartalmaz, miszerint „Isten akarattja ellen nem erőszakkal, okoskosással kel ellent vetni, hanem az alatta valoknak, eletek megh iobbitasaval” (23r–v), vagy: „senkinek ameniben lehet veteni nem kel” (23v), sőt: „medio tutissimus ibis” (24r). Ami pedig a közéletben való részvételt illeti: „vigiazatok azt azmit közönseges giülesekben, töb becsületes haza rendei követnek, Isten segicsegeből tiis minden iokban kövessetek azokat” (24r); ha pedig bizonyos elégedetlen csoportosulások a fejedelem ellen szervezkednének, „tü elsők efélében akarmi biztatasra ajánlasrais ne legietek” (24r). És bizony olvashatunk félreérthetetlen célzást Apafi fejedelem befolyásolhatóságára valamint a gyengeségét a maga javára kihasználó Telekire is, noha az utalások név nélküliek: a szerencse gyakran emel fel belső embereket a fejedelmek mellé, „de kivalt az gienge, es könnjön fordulo elmejü Feidelmek melle, hakiket illjeket emel az szerencse, io s vesedelmes tanacsi közöt itiletet nem tudvan tenni, s emezekis, tudvan Urok

³¹ Kolozsvári Állami Levéltár, Kemény József gyűjtemény, nr. 1013.

³² Az év történetének egyik témája: a török azt követeli Apafitól, hogy induljon hadba Magyarország és az osztrákok ellen, a fejedelem azonban titokban az osztrákokkal is szövetkezik, keresi a halasztást és kibúvókat. Kornis Gáspár pedig egyike azoknak, akik ezt szorgalmazzák. (BETHLEN J., *i. m.*, 217–218.)

³³ BETHLEN J., *i. m.*, 486–496. Az epizódot az Erdélyi Országgyűlési Emlékek is megörökíti: EOE XV., 311–312.

³⁴ *Teleki Mihály levelezése VII.*, 257.

elmeit, ednehanjan annira ösve szövik dolgokat, hogi valamit akarnak, mindeneket Urok hatalma sine alat, magok kezekre jatcsak niereseggel dolgokat” (23v).

Talán ezen a ponton alakíthatjuk kijelentő mondattá az előadás elején feltett kérdést: igen, az emlékirat e második, parainetikus részét akár úgy is olvashatjuk, mint szerzőjének elődei, de főként saját tapasztalatain alapuló, saját magatartását összegző szellemi-erkölcsi-politikai testamentumot. Persze ez a szöveg kínálta olvasásmód további árnyalást is elbír: az általános, elhallgatásos megfogalmazások mögött a „bővebben le írnya most nem batorsagos” (21v) szempontja a szöveget karakteresen alakító magatartáselvként ismerhető fel. A továbbiakban ugyanis folyamatosak a sejtetések (a visszatérő történelmi hivatkozások mellett is, mint amilyen például Bethlen Gáborral kapcsolatban az emlékezet transzformációs erejének felvillantása³⁵), amelyek éppen akkor válnak sokatmondókká, amikor a legközérdekűbb, legsúlyosabb kijelentéseket teszi. A fejedelemmel szembeni esetleges alattvalói elégedetlenség kapcsán a szentencia: „tü elsők efélében akarmi biztatasra ajanlasra ne legietek, noha nagi sep heljes okokkal soktak az illjet alitani” (24r). És azonnal hozzáteszi: „mert vesedelmes, es ha peldakkal mereslenek elnj, igen közel valo peldat tudnek elő hozni” (24r–v).

Végül felvethetünk egy műfaji kérdést is: Kornis Gáspár szövegét emlékiratként kanonizáltuk (amennyire a kanonizáció egyáltalán megtörtént), holott ő maga „Egi kis rövid politia”-ként (13r) definiálja íráskáját, és ugyanezt a terminust használja a vége fele is, egy újabb elhallgatás kommentárja gyanánt: „de ki giözne ez világh mesterseges Politiait s csalard mestersegeit mind pennara vennj” (24r). Ha a szót az urbanitas, a morum elegantia szótári jelentésében értjük,³⁶ e munka – főként a második része – lehet az a szöveg, amely ennek néhány alapelvét műformaként lefekteti.

Devóció és konfesszió

Az eddigiekből is látható volt talán, hogy a politikai opciók között csak egyik összetevő a felekezeti hovatartozás – különböző felekezetű személyek gyakorta ugyanazon egyéni vagy politikai érdek mentén tömörülnek –, e választásokat tehát számos más érték, kapcsolat árnyalja, színezi. Az is látható volt, hogy katolikus részről a felekezetközi kapcsolatok számbavétele hangsúlyosan az elszenvedett sérelmek lajstromát jelenti,³⁷ miközben a protestáns

³⁵ Miután utalt a fejedelem uralkodásának kezdetét jellemző konfliktusokra, így folytatja: „Annak utanna ugian sok dicsiretes munkaijs igaz dolog ez hazaban voltak Betlen Gabornak, melljekkel egieb vetkes cselekedeti hirit az emberi emlekezetben resserent naggia es dicsiretesekke tötte” (23r).

³⁶ Ezt adja a *Lexicon manuale ad scriptores mediae et infimae latinitatis*, Paris, 1858.

³⁷ Az emlékiratból idézett példák mellé idekívánkozik Apor Péter hivatkozása éppen Kornis Gáspár sorsára: „Amaz nagy híru, igaz katolikus nagyúr, báró Kornis Gáspár Szentbenedek nevű falujában megépítteté az templomot: nézd meg, az maga falujában is eltílták az templomtól, és kénytelenítték az maga kastélyában imádkozóhelyet avagy kápolnát csináltatni.” (APOR Péter, *Metamorphosis Transylvaniae = Magyar emlékirók 16–18. század*, szerk. BITSKEY István, Bp., 1982, 689.

források, ha politikai ügyekről van szó, ritkábban hozzák azokat közvetlen kapcsolatba a konfesszionalitás kérdéseivel.

Ha pusztán a politikai kapcsolatok története felől tekintjük a konfesszionalitás problematikáját, könnyen arra a következtetésre juthatunk, hogy a felekezeti hovatartozásnak nincs különösebb jelentősége, illetőleg hogy ez nem képezi teológiai reflexió tárgyát. Ha azonban a szövegek – jelesül a Kornis- emlékirat és szűkebb vagy tágabb környezete – konfessziós utalásait vizsgáljuk, az derül ki, hogy a katolicitás mégis több, mint pusztá deklaráció: a felekezeti hovatartozás szempontjából releváns szóhasználati, mentalitásbeli sajátosságokat figyelhetünk meg, és e sajátosságoknak azért a „másik” oldalon levők is tudatában vannak. Szalárdi János krónikája például, miközben „a becsületes öreg úrnak is, tekintetes, nagyságos ruszkai Kornis Zsigmondnak radnóti házánál lött szomorú halálá”-ról beszél, hivatkozik ugyan a haldokló utolsó gyónására, ugyanakkor a protestánsok által a katolikus hitgyakorlásról alkotott torzkép jegyében az utolsó pillanatban a protestáns hitre meg- vagy visszatérő³⁸ személynek állítja őt be: „»Nem az üdvözült szentek – úgymond –, páter, hanem az én uram Jézus Krisztusom, aki keserves kínokat szenvedett a magas keresztfának oltárán az én bűneimért, ő jöjjön el... Mert csak egyedül ő a szabadító...« És hogy valamíg a lélek belőle ki nem múlt, magában is nagy buzgó fohászokodásokkal, mind csak a Jézus Krisztust hívta, kiáltotta volna lelkének szent kezeibe való vételére, és úgy is nagy szépen múlt volna ki.”³⁹

A meghalás egyébként éppen az a helyzet, amelynek relevánsak lehetnek a konfesszionális részletei, és amelyek a felekezeti elköteleződés kulturálisan kódolt meghatározottságait hordozzák. Íme néhány részlet Kornisnál: apja halála „sep sokasunk serent valo devotiok közben” történt (18v), hasonlóképpen első feleségéé, aki „Lelket az teremőjenek az honnan vötte volt buzgho Imatsaghi es vegiglen valo ajjtatattos Fohaszkodassi utan, szep Tsendessen ki ada”.⁴⁰ Hogy a szép szokás szerint való devóción mi minden értendő, arra vonatkozóan pedig Kornis Ferenc tatárországi levelének például az a részlete árulkodhat, amelyben megköszöni leányának „az maga irot levelétis”, valamint a küldött pénz mellett „az olvasót” (azaz rózsafüzért), imáit ígérve, és lányaitól is azt kérve, hogy fohászkozzanak apjukért.⁴¹

Nincs tudomásunk olyan forrásról, amely Kornis Gáspár halálának részleteiről tudósítana, végrendelete azonban, jóllehet főként anyagi ügyekben intézkedik, a búcsúzás, bocsánatkérés,⁴² köszönetnyilvánítás⁴³ és az életet lezáró

³⁸ Kornis Zsigmond pályája elején, „az 1580-as, 90-es években a fejedelmi udvar katolizációs törekvéseinek eredményeképpen” katolizált (HORN Ildikó, *Az erdélyi katolikus elit Pázmány Péter korában = Pázmány Péter és kora*, szerk.HARGITTAY Emil, Piliscsaba, 2001, 81.).

³⁹ SZALÁRDI, *i. m.*, 304–305.

⁴⁰ Kornis Gáspár Béli Pálhoz, Kolozsvári Állami Levéltár, Béli családi fond, nr. 146.

⁴¹ Kolozsvári Állami Levéltár, Kornis családi fond, nr. 148, 23r.

⁴² „Az Urakat szommal kövessek megh ha mit vétettem ő Kglmekk” (Kolozsvári Állami Levéltár, Kornis családi fond, nr. 105.).

⁴³ „Redai Ferencz Urk köszönyek megh sok jo akarattyat Isten sok jokkal aldgya megh érette ő Kglmét” (*Uo.*)

gondoskodó számvetés konfesszióhoz nem kötött, szokásos sémái mellett az öntudatos felekezetiiség jó néhány sajátos jelét is mutatja. Hogy mindjárt a végén kezdjük: temetésének helyéül Mikházát, a ferencesek közelségét választja, „ha pedig nem lehet az mint az mostani alkalmatosság hozza,”⁴⁴ jóakaróira bízva annak eldöntését. Végül is a kolozsmonostori templom kriptájában, jezsuita tradíciójú környezetben helyezték örök nyugalomra, ahogyan Hidvégi id. Nemes János szemtanúként megjegyzi, „szép pompával.”⁴⁵ Ezzel megegyező adatot közöl Czegei Vass György naplója, hozzátéve, hogy „én fogtam az egyik az koporsóját.”⁴⁶

A testamentum továbbá „rend szerént disponál” arról, hogy Gyekéről „valamigh az Jozsagh megh nem szakadoz”, évenként háromszáz kalongya búza járjon a kolozsvári pátereknek; Mikházára tíz kis köből búza és negyven vödör hordó bor; Udvarhelyre és a csíki klastromba „annuatim” tíz kis köből búza, „mellyet minden esztendőben Palosrol tartozanak megh adni.”⁴⁷ Ezek mind olyan rendelkezések, amelyek az Erdélyben működő ferencesek támogatásának megszokott rendjét szentesítik, rendelik folytatni: „Az mint eddigh ugy ez utánis” (uo.). A folyamatos, rendszeres egyháztámogatás pedig – a Liber niger tanúsága szerint – olyan alkalmi hozzájárulásokkal is kiegészülhetett, mint például „a Typographia szerzésében” adott száz forint.⁴⁸

Az emlékirat egyébként – különösen a második, parainetikus részben – a kora újkori laikus vallásosság megannyi népszerű toposzának, fordulatának tárháza, összességében egy szisztematikus erénykatalógus, amely az elbeszélő rész tanulságai alapján áll össze. Eszerint a világ bármely állapota s hivatala állhatatlan, mulandó – ezt a tapasztalat, a prédikációs gyakorlat és az írott hagyomány egyaránt megerősíti⁴⁹ –, a szerencse forgandó,⁵⁰ az ember sorsa pedig a boldogtalanság és búslakodás.⁵¹ Az ember feladata továbbá a fejedelmek által elkövetett igazságtalanságok békés elviselése: ezen a ponton sztoikus elemekkel vegyül a keresztényi politia, és egyúttal összefonódik a haza iránti morális kötelezettség motívumával.⁵² Itt többek között a katolikusokat (és saját családját) ért hátrányos megkülönböztetésre utal vissza, miközben a mártírium vállalását a

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Hidvégi id. NEMES János *Naplója az 1651–1686. évekről*, Történelmi Tár, IV(1903), 85.

⁴⁶ Czegei VASS György és VASS László *Naplói 1659–1739.*, közli NAGY Gyula, Bp., 1896, 33.

⁴⁷ Kolozsvári Állami Levéltár, Kornis családi fond, nr. 105.

⁴⁸ KÁJONI János, *Fekete könyv. Az erélyi ferences kusstódia története 1684.*, s.a.r., jegyz., utószó MADAS Edit, Szeged, 1991, 64.

⁴⁹ „ezvilagban minden alapotokot, s hivatalokot nagi alhatatlan s változas ala vetetnek batran merek mondani melljet az Papok praedicalnak, az irasok bizonitanak” (21v).

⁵⁰ „mivel az szerencset, soktak irnja kerek formaban, giakorta azkik fel fordulnak, nagi ertekekkel ... viszont mind azok ala fordulnak” (25v).

⁵¹ „ez vilagh boldogtalan es alhatatlan voltat igen szemetek elöt viselljetek” (22r).

⁵² „Isten akarattja ellen nem erőszakkal, s okoskodással kel ellent vetni, hanem az alata valoknak eletek megh iobbitasaval, magok megh alazasaval” (23r–v).

vizsgálás távlatának felvillantásával elegyíti.⁵³ Egyáltalán: a történet ugyan „buskodó gondolkodásim közben” (13r) íratik meg, középpontjában „az magunk házán forgot sok boldoghtalansaganak” (13v) részecskéi találhatók, „giermeksegmtől fogvast valo tapastalható gondviselese” (21v) mégis mint több ízben visszatérő hangsúlyos szempont válik a szöveg alakító tényezőjévé.

Az itt felvillantott motívumok persze nem felekezethez kötöttek: a közös keresztény közhelytár részei. Sajátosan konfesszionális színezetet a katolikus hitgyakorlás elemeinek a beemelése jelent. A család szerzetes tagjainak számontartása és a korábban már említett hálaadó zarándoklat mint mintaadó választás vagy cselekedet mellett arra tanítja a „maradékokat” a szöveg, hogy a lelkiismeret szavára hallgatva „böítőlesei szabad Istentől maga dolgai igazgatására es mint egi tanacsot kerdenj” (24v), az utódok jólétének garanciája pedig a szentháromságos Isten gondviselése mellett „az Úr Jesus Christus dicsőséges szent Annja Patrociniuma... s minden szentek szent esedezesek” (27r). És a buzdítások között azért „az igaz Romaj Catolica vallásban erőssek legietek” (27r) intelem is szerepel.

Megállapíthatjuk tehát ez elnagyolt szemle alapján, a konfessziós kérdéskör rendjén, hogy Kornis egyfajta főúri családi vallásosság hagyományait összegzi, látványos külsődleges reprezentációra utaló nyomok nélkül (ennek hiányán a körülmények ismeretében nem is kell csodálkoznunk), de határozott felekezeti identitáskontúrokkal és egyfajta (popularizált) teológiai tudatossággal: ez összhangban áll a hivatalos hitgyakorlás összetevőivel, ám annak egy oldottabb változata.

Hogy Kornis Gáspár szótárában a devóció ájtatossági gyakorlatok elvégzését jelenti, azt a korábbiakban láttuk, és hasonló jelentést fed a terminus korban elterjedt használata is. Érdemes talán befejezésként erre az elterjedt jelentésre rávetítenünk a lelkiség-történet meghatározását, egyetlen, kortársinak tekinthető definíció felhasználásával. A jezsuita Jeremias Drexel *Rhetorica caelestise* a középkorig visszavezethető spirituális tradíciót továbbfolytatva beszél úgy a devócióról, mint ami önmagunk totális átadása Isten akarátának:⁵⁴ a voluntarisztikus megközelítésben tehát nem számít a lelki élmény vagy a kellemes vallásos tapasztalat, de még a jámbor teljesítmény sem, csupán az akarat meghajlása. Az itt nem részletezhető összehasonlítás a devóció-fogalom popularizálódásának mértékére éppúgy fényt vetne, mint arra, hogy a „népibbé” váló szóhasználat hogyan kapcsolódik a szó eredeti jelentéséhez.

⁵³ „les üdö hogi az igazsagh es bekesseghnek szerető Istene nem hagia az őket szeretőket, s ő erette artatlanul szenvedőket, ez etebennis megh vigastal, s mihelt lattja az Isten eleghseges voltat az latogatasnak, ottan mingiart mutattja az irlalom viragat” (22v).

⁵⁴ Jeremias DREXEL, *Rhetorica caelestis* = Uő, *Opera omnia*, Moguntiae, 1645, 118: „Ea porro verissima est devotio, seipsum divinae voluntati devotissimum... offerre” illetőleg: „Certa sanctitas & devotio est aequalis illa promptitudo animi, qua auis paratus est servire Deo, non minus in adversis quam in prosperis”

Laczházi Gyula

*Szenvedély, jellem és morál Bethlen Miklós
önéletrésében**

Dolgozatom tárgya a szenvedélyek (passiones animi) elmélete Bethlen Miklós 1708 és 1710 között írt önéletrésében (Élete leírása magától). A Bethlen Miklós önjellemzésének antropológiai kontextusára vonatkozó szakirodalom eddigi eredményeit árnyalva amellet szeretnék érvelni, hogy a Bethlen Miklós által a lélek szenvedélyeiről kifejtett gondolatok jelentősége nem a modern individualizmus megelőlegezésében és a karteziánizmus recepciójában keresendő, hanem sokkal inkább a reneszánsz fiziognómiának az önmegfigyelés terén való alkalmazásában.

(Az indulatok kérdése a kora újkorban)

„Szokták az ilyen életek leírásában illetni az emberi indulatokat is, passiones animi. Vigasság, szomorúság, szerelemről, mennyire volt benne részem, már ide feljebb eleget szóltam. A félelemről maga az életem leírása fog szólni. Én vitéz ember nem voltam, de a bátorság és félelem nem csak a táborban találja mezejét. Én hirtelen fellobbanó haragú embernek tartattam” – olvashatjuk Bethlen Önéletrésében.¹ Az önéletrajz „fotográfiánál pontosabb arcképe,”² különösen a természet-, ábrázat-, temperamentum- és indulatleíró fejezet már eddig is kellő méltatást kapott a szakirodalomban,³ ugyanakkor nem történt meg ennek elhelyezése a korabeli antropológia kontextusában. Ezt annál is indokoltabbnak tűnik megvizsgálni, mert a szenvedélyek elmélete iránti érdeklődés nyomai a 17. századi Magyarországon is megfigyelhetők.

A lélek szenvedélyeinek (a korabeli szóhasználattal: az „emberi indulatok”) problematikája a kora újkori antropológia egyik központi kérdése volt: az indulatok tudatos megfigyelése, értelmezése és irányítása az életstratégia fontos részévé, az egyén önmagáról alkotott képének meghatározó elemévé vált.⁴ A szenvedélyek problematikájának előtérbe kerülését hagyományosan az individuum reneszánsz felfedezésével, majd az individualizmus fokozott kiteljesedésével

* A dolgozat írásának idején az OTKA PF 61554. számú pályázatának támogatásában részesültem.

¹ BETHLEN Miklós, *Művei*, kiad. V. WINDISCH Éva, Bp., 1980, 494.

² KOVÁCS Sándor Iván, *Bethlen Miklós = Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból*, II., szerk. KOVÁCS Sándor Iván, Bp., 2000, 387–397; itt: 387.

³ Lásd Kovács Sándor Iván idézett esszéjét.

⁴ Az érzelmek középkori értelmezéséről lásd *Emotions and choice from Boethius to Descartes*, szerk. LAGERLUND, Henrik, YRJÖNSUURI, Mikko, Dordrecht, Kluwer, 2002.

szokás összefüggésbe hozni. Ezt a még Burckhardt és Dilthey⁵ által meghonosított elképzelést a 20. század második felében komoly bírálatok érték, melyek nemcsak e teleologikus elképzelés tarthatatlan voltára mutattak rá, hanem a kulturális és társadalmi folyamatoknak a szubjektum megképződésében játszott szerepére is. A posztstrukturalista elméletek a szubjektum autonómiáját megszüntetve vagy legalábbis korlátozva azt a nézetet érvényesítették, hogy a szubjektumot a különböző, rajta kívüli diskurzusok formálják. Ezek az elméletek nemcsak a szubjektum autonómiáját kérdőjelezték meg, hanem azt a felfogást is, amely az önéletrajzban a nyelv előtti énnel közvetlen kifejeződését látta, rámutatva, hogy az én csak a nyelvben képződik meg. Napjainkban a szubjektum és a nyelv státusa körüli viták elülni látszanak, s olyan common sense felfogás látszik érvényre jutni, amely elismeri ugyan a nyelv és a különböző diskurzusok szubjektumformáló szerepét, anélkül azonban, hogy a szubjektum autonómiájáról teljesen lemondana. Ilyen felfogás körvonalazódik például a mind nagyobb teret nyerő kognitív elméletekben is, melyek a nyelv és a gondolkodás mögötti prediszkurzív struktúrák, mindenekelőtt az ember testi voltának fontosságát hangsúlyozzák.⁶ Nem szükséges azonban valamely elmélet mellett elköteleznünk magunkat ahhoz, hogy elfogadjuk, hogy az egyén által önmagáról alkotott kép függ a számára rendelkezésre álló lehetséges kódoktól. Ha valaki ma magát sportosként, fiatalosként, vállalkozó kedvűként vagy éppen átlagosként jellemzi, jellegzetesen mai korunk fogalmait használja. A régmúlt korok kutatója ezért akkor jár el méltányosan tárgyával szemben, ha figyelembe veszi az adott korban elérhető kódok, fogalmak kínálta kontextust is.

A 17. századra sematikusan szokás úgy is tekinteni, mint olyan korra, amikor a ráció ellentétéként tematizált érzelmek megítélése negatív volt. A korabeli szenvedélyelméletekből ennél lényegesen differenciáltabb kép bontakozik ki. A 16. és 17. századi szenvedélyelméletek közös jellemzője, hogy szerzőik elégedetlenek a hagyományos, Arisztotelészen és Szent Tamáson, illetve a medicinában Galénosz nézetein alapuló modellek magyarázó erejével. A kor gondolkodói újfajta magyarázatok, új lélekmodellek, a szenvedélyek újfajta értelmezésének kimunkálásával kísérleteznek, mely modellek szorosan összefüggenek a testről, lélekről, cselekvésről alkotott elképzelések megváltozásával.

⁵ BURKHARDT, Jakob, *A reneszánsz Itáliában*, ford. ELEK Artúr, Bp., 1978, 183–196; DILTHEY, Wilhelm, *Weltanschauung und Analyse des Menschen seit der Renaissance und Reformation* = D., W., *Gesammelte Schriften*, II., Leipzig-Berlin, 1914, 439–492; itt: 417.

⁶Lásd pl. CRANE, Mary Thomas, *Male Pregnancy and Cognitive Permeability in Measure for Measure*, Shakespeare Quarterly, 1998, 269–292. Crane tanulmányának érdekes megállapítása, hogy a kora újkorban meghatározó humorápatológiai elmélet és a kognitív neuronális tudomány között nagyfokú hasonlóság van, amennyiben a test és az én mindkettő szerint nyitott a külvilág felől érkező nyelvi és vizuális penetrációra. A kognitív elmélet és az irodalomtudomány kapcsolatáról lásd pl.: RICHARDSON, Alan, *Cognitive Science and the Future of Literary Studies*, Philosophy and Literature, 1999, 157–173, kritikusan: JACKSON, Tony E., „Literary Interpretation” and *Cognitive Literary Studies*, Poetics Today, 2003, 191–205.

A szenvedélyek iránti elméleti érdeklődés nyomai a 17. századi Magyarországon is felfedezhetők, elsősorban azon gondolkodók körében, akik magukévá tették a karteziánus filozófiát, amelynek a *res extensa* és *res cogitans* dualizmusán alapuló rendszerében a szenvedélyek mint a két szubsztancia együttes működéséből eredő jelenségek kapnak kulcsfontosságú szerepet. Az indulatokról először Apáczai Csere János írt Enciklopédiájában, a szenvedélyek karteziánus (pontosabban: regiánus) elméletéhez kapcsolódva.⁷ A karteziánus elmélet hatása érvényesül Pósházi János szenvedélyelméletében is, melyet *Philosophia naturalis*-ában fejtett ki,⁸ valamint Apáti Miklós *Vita triumphans*-ának az indulatokat taglaló fejezeteiben.⁹ A skolasztikus hagyományt szóltatta meg ezzel szemben Pápai Páriz Ferenc *Pax animae*-fordításában,¹⁰ majd – már a 17. század elején – a nagyszombati jezsuita Szentiványi Márton enciklopédikus művének szenvedélyekről írt disszertációja.¹¹

A lélek szenvedélyeire Bethlen Miklós önéletírásában található megállapítások fontosságára Tóth Zsombor mutatott rá.¹² Bethlen önéletírását a vele – felszínes egyezések alapján – gyakran párhuzamba állított Montaigne esszéivel vetette össze, rámutatva a korábbi összehasonlítások megalapozatlanságára és a *passiones animi* elemzése területén tapasztalható lényegi különbségekre a két szerző munkájában. Megállapításait nagyobb részt elfogadva itt most szeretném a szenvedélyek kérdését részletesebben megvizsgálni Bethlen önéletírásában, a korabeli szenvedélyelméletek kontextusában.

(Előjáró beszéd)

Bethlen művének filozófiai igényű Előjáró beszédében számos, a lélekre és a szenvedélyekre vonatkozó érdekes megjegyzést találhatunk.¹³ Tóth Zsombor arra mutatott rá, hogy az Apáczai révén megismert karteziánus gondolatok az önéletírásban is fellelhetők; mint írja, Bethlen „a szenvedélyekről értekezve nemcsak a Montaigne-t is asszociáló (neo)sztoikus hagyományt emeli be diskurzusába, hanem teológiai kérdések ürügyén (pl. a lélek halhatatlansága, az

⁷ Apáczai Descartes-tal és Regiusszal összhangban határozza meg az indulatokat. Az indulatok ismertetésében viszont nem Descartes-ot, hanem a Descartes szenvedélyelméletét *De affectibus animi* című művében a materialista monizmus irányába továbbfejlesztő Regiust követi; ez azonban nem jelenti Regius antropológiai feltevéseinek átvételét. Később (kézirat *Philosophia naturalis*-ában és a *De mente* című disputációjában) Apáczai explicit módon szembefordult Regiusnak a test és a lélek viszonyáról kifejtett nézeteivel. Lásd erről Bán Imre Apáczai-monográfiáját.

⁸ PÓSAHÁZI János, *Philosophia naturalis sive Introductio in Theatrum vitae*, Sárospatak, 1667.

⁹ APÁTI, Miklós, *Vita triumphans civilis, sive Universa Vitae Humanae Peripheria*, Amszterdam, 1688.

¹⁰ PÁPAI PÁRIZ Ferenc *Pax animae*, Kolozsvár, 1775.

¹¹ SZENTIVÁNYI Márton, *Curiosa et selectiora variarum scientiarum miscellanea*, decas III, pars 2, Nagyszombat, 1709.

¹² TÓTH Zsombor, *Montaigne és Bethlen* (?). „Meztelen”(, *tout nud*)” moralista „magyar köntösben”, ItK, 2001, 600–617.

¹³ A szövegből Apáczai, a sztoa, Descartes, Szent Ágoston ismerete dokumentálható. Érdekes, hogy Grotius vagy Pufendorf természetjogi elméletének nincs nyoma az önéletírásban, jóllehet Bethlen Grotius elméletét tanulta Pufendorftól Heidelbergben.

öröklét, a test és a lélek részvállalása a bűnben stb.) karteziánus elképzeléseket is bevon reflexiójába.”¹⁴ Megállapítva, hogy Bethlen „erőteljesen szelektálja” ezt a tradíciót, arra a végkövetkeztetésre jut, hogy „Montaigne esetében a *passiones animae* tárgyalása kimerül egy jellegzetesen moralista reflexió exponálásában, míg Bethlen esetében a (neo)sztoikus tradíció megszólaltatása kiegészül a karteziánizmus természettudományos (fizika = lélektan) szempontjainak, kérdésselvetéseinek, sőt gyakran elméletének alkalmazásával.”¹⁵

Bár a Tóth Zsombor által karteziánus elemként idézett gondolatok egy része véleményem szerint nem az, kétségtelenül igaza van abban, hogy a sztoikus és a karteziánus filozófia elemei egyaránt megtalálhatók Bethlennél.¹⁶ Úgy gondolom, hogy az Előljáró beszéd szenvedélyekre vonatkozó gondolatait vizsgálva a karteziánus és a sztoikus filozófia hatásán túl érdemes megfontolni a szenvedélyekre vonatkozó Szent Ágostoni tanítás esetleges szerepét is.¹⁷ Szent Ágoston úgy vélte, a szenvedélyek az akaratból, illetve – ami nála ugyanazt jelenti – a szeretetből erednek. Minthogy a szeretet kétféle lehet: Isten szeretete vagy önmagunk szeretete, a szenvedélyek is alapvetően kétfélék, attól függően, hogy melyik szeretetből erednek.¹⁸ A döntő Szent Ágoston szerint az, hogy milyen szeretetből erednek az indulatok: a jó szeretet – azaz Isten szeretete – jó affekciókat eredményez, a rossz szeretet – önmagunk és a földi dolgok szeretete – pedig bűnös affekciókat.¹⁹

A Szent Ágoston-i felfogás hatásának fontos dokumentuma Melanchthonnak A lélekről írt műve. Értekezésének az intellektív (racionális) képesség részét képező akaratról szóló részében az indulatokat az akarat kívánó részének mozgásaként határozza meg.²⁰ A Szent Tamás-féle modelltől való eltérésből következik, hogy Melanchthon indulatoknak nevezi azokat az érzelmi állapotokat is, amelyeket Szent Tamás a racionális lélekrészbe helyezett: így Isten szeretetét, a bűnbánatot és más keresztényi érzéseket. Az indulatok Melanchthon

¹⁴ TÓTH, *i. m.*, 612.

¹⁵ TÓTH, *i. m.*, 613.

¹⁶ A test és a lélek egységének gondolata, „a léleknek a testtel való szoros egyesülése” (BETHLEN, *i. m.*, 473) nem karteziánus gondolat, hiszen ezt az egységet minden filozófiai irányzat elismerte, Descartes sajátja az a mód, ahogyan ezt elképzelte (a két különálló szubsztancia kapcsolata a tobozmirigy segítségével). Nem tekinthető karteziánus elemnek *intellectus* és *voluntas* terminusa sem: ezeket a tomista hagyomány is ismerte és használta ilyen értelemben. Az *admiratio* leírása sem tartalmazza a jellegzetesen karteziánus elemeket. Egyértelműen karteziánus gondolat viszont, hogy a lélek valósága a gondolat (BETHLEN, *i. m.*, 464.).

¹⁷ Szent Ágoston idézi is, pl. BETHLEN, *i. m.*, 477.

¹⁸ „fecerunt itaque civitates duas amores duo; terrenam scilicet amor sui usque ad contemptum Dei; coelestem vero amor Dei usque ad contemptum sui.” AUGUSTINUS, *De civitate Dei*, XIV, 28.

¹⁹ GARDINER, *i. m.*, 96–98. A különböző elméletekről lásd pl. JAMES, Susan, *Passion and Action. The Emotions in Seventeenth-century Philosophy*, Oxford, 2001, valamint LEVI, Anthony, *French moralists. The theory of the passions 1585 to 1649*, Oxford, 1964.

²⁰ „In voluntate seu potentia adpetente sunt haec quatuor: Inclinationes innatae, actiones, habitus et adfectus.” MELANCHTHON, Philipp, *De anima = Corpus reformatorum*, XIII., 167.

szerint jók vagy rosszak lehetnek, aszerint, hogy összhangban vannak-e az isteni törvénnyel.²¹ Ez utóbbi lehetőség a bűnbeesés következménye: ezt megelőzően valamennyi szenvedély az isteni rendet követte.²² Ezeket a nézeteket természetesen nemcsak Melanchthonnál, de más 16–17. századi szerzők munkáiban is megtalálhatjuk.²³ Mint ismeretes, a Szent Ágoston-i tan felelevenítésében a 17. században meghatározó szerepet játszott Jansen, aki Ágostont követve azt a nézetet képviselte, hogy nem az értelem dönt egy szenvedély vagy cselekedet morális értékéről, hanem az egyedül az akarat minőségétől függ. Az önszeretet Jansen gondolkodásában mint Isten szeretetének teológiai ellentéte esett negatív megítélés alá. Ez az attitűd meghatározó volt a Port-Royal moralistáinak nézeteiben is.

Descartes sokat idézett mondata szerint „a szenvedélyek természetüknél fogva mind jók.”²⁴ Azaz: a szenvedélyek segítik az embert, amennyiben a megfelelő funkciót látják el. Descartesnak A lélek szenvedélyeiről írt munkájában a szenvedélyekre vonatkozóan kifejtett optimista teóriája mellett a 17. századi francia morálfilozófiában nagy teret nyertek az emberi affektivitást gyökeresen másként megítélő nézetek, melyek az emberi természet romlottságának tételén, az affektivitás negatív megítélésén alapulnak. E nézetek térhódítása szorosan összekapcsolódik az önszeretet jelentőségének előtérbe kerülésével, a szenvedélyek instrumentális voltának felismerésével. E nézeteket legnagyobb hatással a janzenizmus gondolkörén belül fejtették ki. E gondolkodók (Pascal, La Rochefoucauld, Nicole) úgy vélték, hogy a bűnbeesés következtében az embert az önszeretet, az amour propre vezeti, s ezért az emberi emocionalitás is az önszeretetre vezethető vissza.

Mindezt azért lehet érdemes felidézni, mert ehhez nagyon hasonló elgondolással találkozhatunk Bethlennek a becsületről és az ezzel összefüggő szenvedélyekről kifejtett, jól ismert gondolataiban. Emlékeztetőül: a világi becsület és a valóságos becsület ellentétére vonatkozó fejtegetések kétféle szeretet, az önszeretet és az Isten szeretetének szembeállításán alapulnak. Némiképp egyszerűsítve azt mondhatjuk: az egyik Isten ítélete (vagy az emberek ezzel egyező, tehát helyes ítélete), a másik az önszeretet diktálta ítélet vagy helytelen ítélet. A lényege szerint interszjektív természetű, azaz csak a Másik tükrében megformálódó világi becsület tehát az emberek önszeretete miatt megbízhatatlan. E ponton Bethlen a 17. századi morálfilozófia egyik igen jelentős belátását visszhangozza. Tudjuk, a világi becsület tekintetében Bethlen álláspontja

²¹ MELANCHTHON, *i. m.*, 133. „Boni adfectus sunt suo genere, qui congruunt ad legem Dei, ut diligere Deum, timere Deum, diligere natos, parentes, coniugem, fratres, bene meritos, adfici misericordia in calamitate iustorum, irasci sceleribus, laetari virtute, dolore propter nostra et aliena scelera, laetari iustorum foelicitate. Contrarii adfectus vero mali sunt, qui pugnant cum lege Dei, ut, irasci Deo, odisse parentes, natos, coniugem, magistratus, amare coniugem alterius inuisto incendio, alienas facultates appetere, uri gloria honestorum, et eis invidere, sicut Saul uritur gloria Davidis.”

²² MELANCHTHON, *I. m.*, 164.

²³ Lásd KEOHANE, Nannerl O., *Philosophy and the State in France*, Princeton Univ. Press, 1980, 183.

²⁴ DESCARTES, René, *A lélek szenvedélyei*, ford. DÉKÁNY András, Szeged, 1994, 168.

ambivalens: ugyan elítéli a világi becsület keresését és az ebből fakadó szenvedélyeket, ugyanakkor úgy véli, fontos erkölcsi szerepe van, mert erényre sarkallhat. A szegyen, a félelem, a szemérem és a jó hír keresésének ilyenfajta, a hasznosságot felmutató értelmezése a 17. században közhely, például Descartes szenvedélyelméletében vagy Pufendorf természetjogában is megtalálhatjuk.²⁵ A továbbiak szempontjából érdemes megjegyezni, hogy Bethlen felfogásában a világi és a valóságos becsület esetében az ítéletnek egyaránt egy normatív rendhez kell alkalmazkodnia; Bethlen részletesen le is írja, kinek, minek jár tisztelet, becsület. Ez igen fontos különbség a Descartes-féle felfogáshoz képest: a szenvedélyeket is irányító ítélet alapja nem a jó vagy rossz subjektumban megképződő fogalma, hanem a tárgy objektív tulajdonságaként tétéleződik – nyilván nem függetlenül a puritanizmus keretein belül az emberi értelem romlottságáról, az ítéloképesség megbízhatatlanságáról kifejtett nézetektől.

Az Elöljáró beszéd morálfilozófiai diskurzusában tehát a karteziánus és sztoikus elemek mellett a Szent Ágostoni tanítás elemei is megtalálhatók, legalábbis a szenvedélyek formális elmélete tekintetében.²⁶ Ezt a tényt azonban nem szabad túlértékelni, egyrészt mert a becsület és a szenvedélyek ilyenfajta megítélése más filozófiai rendszerekkel könnyen összhangba hozható volt a 17. században, másrészt mert láthatjuk, hogy az Elöljáró beszédet író Bethlen Miklós egyik korabeli morálfilozófiai magyarázat mellett sem kötelezte el magát következetesen.

(Karakter, jellem, szenvedély)

Kovács Sándor Iván „fotográfiánál pontosabb arckép”-nek nevezte Bethlen önmagáról, önnön külső megjelenéséről adott leírását.²⁷ A 'estrészek aprólékos elemzéséből összeálló leírás részletgazdagsága joggal idézi fel a 20. századi olvasóban a fényképek nyújtotta vizuális élményt. Fontos azonban látnunk a reprezentáció kétfajta módja közötti különbségeket is. Mindenekelőtt, hogy az önéletrajz arcképe a fényképtől eltérően szavak sora, írott szöveg, mely a képek rögzítését és továbbítását szolgáló modern optikai médiumok (fénykép, film) széleskörű elterjedése előtt keletkezett. A képrögzítési technikák fejlődésével nemcsak a képi megjelenítést emuláló ilyenfajta írott jellemzések szerepe csökkent, hanem ezzel egyidejűleg a jellem elemzése is eltolódott a külső és a stabil vonások megfigyeléséről a lelki mélységek és a lelki fejlődés elemzésére. Lényeges különbség továbbá, hogy míg a kamera szeme külső, objektív képalkotó

²⁵ A *lélek szenvedélyeiről* írt művében: „A Szegyen viszont egyfajta Bánat, amely szintén az Önszereteten nyugszik, és abból a hitünköből vagy félelmünköből ered, hogy ócsárolnak bennünket”; a szegyen és a dicsőség „az erényre ösztönöznek bennünket, az egyik a reménykedés, a másik a félelem által”. DESCARTES, *I. m.*, 165–166. Pufendorfról lásd SAASTAMOINEN, Kari, *The morality of the fallen man*, Helsinki, 1995, 131. Hasonló szellemben ír a szegyenről és a dicsőség kereséséről Apáti Miklós *Vita triumphans*-ában. APÁTI, *I. m.*, 50–52.

²⁶ Hangsúlyozandó, hogy csak Ágostonnak a szenvedélyek eredetére vonatkozó nézetéről van szó, és nem a szabad akaratra és a kegyelemre vonatkozó elképzeléseiről.

²⁷ KOVÁCS Sándor Iván, *Bethlen Miklós = Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból*, II., szerk. KOVÁCS Sándor Iván, Bp., 2000, 387–397; itt: 387.

eszköz, az önéletrajz leírása nem technikai, gép által alkotott kép, hanem az önmagával való foglalkozás eredménye, mely az önéletírás aktusában jön létre. És éppen mert e kép nem a valóságot technikailag leképező, hanem a nyelvben születő ábrázolás, nem független az adott korban a test, a jellem leírására rendelkezésre álló ismeretektől. Ezért szükséges ezeket az ismereteket megvizsgálnunk.

A kora újkori szenvedélyek jellege lényegesen eltér a modern érzelmekétől. „Valamely édes, nehéz, titkos, nem tudom mely érzés fekszik kifejtetlen, homályosan mellyem rejtekében!” – olvashatjuk Fanni hagyományaiban. Ez a tapasztalat, a lélek, az érzelmek titokzatossága, rejtélyessége, kifürkészhetetlensége a modern ember sajátja. Hasonló tapasztalattal ugyan a kora újkor néhány kiemelkedő gondolkodója (Montaigne, Pascal) is szembesült, a kora újkor gondolkodásától azonban általában a lélek és a szenvedélyek ilyen felfogása idegen. A morálfilozófusok vagy a szenvedélyeiket kutató emberek ebben a korban az emberi lelket és annak érzelmeit áttekinthetőnek látták, az emberi természetet alapvetően egyetemesnek, transzparensnek és megismerhetőnek tekintették.²⁸ Az Önéletírás tanúbizonysága szerint Bethlen Miklós számára sem tűnt különösebben nehéz feladatnak, hogy számot adjon érzelmeiről.

Az antropológiai kérdéseket tárgyaló kora újkori morálfilozófiai és fiziognómiai értekezések a temperamentumok galénoszi elméletére és a karakterek teophrasztoszi rendszerére támaszkodnak, és jól körülhatárolható, állandó jellemeket határoznak meg; ezzel összhangban a szenvedélyek különböző rendszerezései is néhány jól körülhatárolható affektust ismertetnek. A korban általánosan elfogadott nézet szerint az indulatok az emberi szervezetben fizikai folyamatokkal járnak együtt: a szív kitágulásával vagy összehúzódásával, az életszellemek és a vér áramlásával, a testnedvek termelődésével. Ezek az emberi belsőben lejátszódó folyamatok a külső változásait vonják maguk után: a tekintet, az arcszín elváltozását, a pulzus szaporább verését. E külső jelek megfigyelésének és elemzésének fontosságát nem utolsósorban az adja, hogy lehetőséget adtak a belső változásaira, a testnedvek arányának kedvezőtlen módosulására vonatkozó következtetésekre. A külső jelek megfigyelése, az orvosi szemiológia igen fontos részét képezte a korabeli, az indulatokra és a jellemre vonatkozó orvosi ismereteknek. Ám a külső és a belső kapcsolatára vonatkozóan az orvosi ismereteken messze túlmenő érdeklődés tapasztalható a kora újkorban. Ez a kérdés áll a külső és belső, lélek és testi jelek analógiájára épülő fiziognómia tudományának középpontjában is: a fiziognómus a testen olyan jeleket keres és fedez fel, melyek a belsőre, a temperamentumra, az indulatokra, a jellemre, az egyén erényeire és bűneire utalnak. Ahogyan a fiziognómus a testet szemléli, az rokon az orvos látásmódjával, hiszen az orvosi szemiológia is a felszín elváltozásaiból következtet a betegségekre. Éppen e hasonlóság miatt fiziognómia

²⁸ VAN DELFT, Louis, *Anthropologie et littérature. Nature humaine et caractère à l'âge classique*, Paris, Presses Universitaires, 1993, 41.

és orvostudomány sokáig nem is különült el egymástól. Céljuk mégis különböző: a fiziognómus nem a beteg embert kutatja, hanem a belső embert önmagáért.²⁹

Tekintsünk bele egy a 17. század közepén, Nagyszombatban kiadott fiziognómiai értekezésbe, Asztrofil atya *Speculum physiognomicum* című írásába.³⁰ A *Speculum physiognomicum* alaptétele szerint a külső, a test kifejezi a lelket: a mű nem más, mint azoknak a jeleknek a szisztematikus tárgyalása, melyekből a belsőre lehet következtetni. A következtetés gyakorlati módját illetően többféle módszert találunk. Először a zoológikus fiziognómia ismertetését: ez az emberek és az állatok közötti hasonlóságból következtet az emberi jellemre. Megtalálhatjuk a temperamentumok elméletét, a temperamentum és a jellem összefüggésére vonatkozó tudnivalókat.³¹ Az értekezés legnagyobb részét a különböző testrészek fizikai tulajdonságaiból (a haj színéből és minőségéből; az arc nagyságából és színéből; a fejformából; a szem, a szempilla, a fül, az orr, a száj, a fog, a nyelv, a szakáll, a nyak, a hát, a mell, a karok, a has, a láb milyenségéből) levonható következtetéseket taglalja. Ezt követően a könyv külön karakterológiai fejezetben foglalja össze az egyes jellemekre, embertípusokra (az erős, a bátor, a haragos, a hosszú életű emberre) utaló jeleket, és szól a chiromantiáról, azaz a kéz vonalaiból kiolvasható tudásról (tenyérjólásról) is, nyomatékosan utalva a tudományos, fizikai, valamint a tiltott és haszontalan asztrológiai chiromantia közötti különbségre. A belső kifürkészésére alkalmas módszerek sorát az álmok tanulmányozása zárja: a természetes, illetve az isteni vagy ördögi álmok közül a fiziognómus számára az előbbieket a fontosak, mert ezekből egyrészt a temperamentumra, másrészt a testnedvek egyensúlyának megbomlására lehet következtetni.

A jelekből kiolvasható jellemzők stabil, állandó jellemeket határoznak meg, s a lélekelemzés feladata pusztán az egyén jellemének azonosítása a jelek olvasása és értelmezése által. A jellemek és szenvedélyek rendszerét újból és újból leíró, a jelek értelmezését rögzítő morálfilozófiai és fiziognómiai értekezések ezért egyfajta kollektív emlékezet médiumának is tekinthetők.³²

²⁹ COUTRINE, Jean-Jacques, HAROCHE, Claudine, *Histoire du visage. XVIe–début XIXe siècle*, Paris, Marseille, 1988, 44. A 16. században a fiziognómia fontos részét képezte az egyén jövőjére vonatkozó jóslatok felállítása. Ez azonban a 17. században – nem utolsósorban az asztrológiai fiziognómiára vonatkozó pápai tilalom hatására – háttérbe szorult.

³⁰ ASTROPHIL S. J., *Speculum physiognomicum, in quo ex notis et signis externis humani corporis exhibitur, Quid probabiliter Affectuum vel Defectum, Geniorum vel Ingeniorum, Propensionum vel Aversionum, Longitudinis vel Brevitatis Vitae in quibuslibet hominibus interne lateat?*, Nagyszombat, 1662. (RMK II, 997) Asztrofil nagyobb részt Honorat Niquet fiziognómiai értekezését követi.

³¹ A temperamentumok elméletéről, temperamentumok és indulatok összefüggéséről lásd: SCHMITZ, Hans-Jürgen, *Physiologie des Scherzes. Bedeutung und Rechtfertigung der Ars iocandi im 16. Jahrhundert*, Hildesheim, New York, 1972; KALVERKÄMPER, Hartwig, *Physiognomik = Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, VI, kiad. UEDING, Gert, Tübingen, 2003, 1097–1098.

³² Lina Bolzoni Giovan Battista della Porta fiziognómiáját elemezve mutatott rá, hogy a fiziognómia és a memória tudománya (ars memoriae) között szoros kapcsolat állt fenn.

A fiziognómiai megfigyelés és az önéletrírás szoros kapcsolatát példázhatja a metoposzkópiát (az arc fiziognómiáját tárgyaló könyvet) is író sokoldalú reneszánsz tudós, Girolamo Cardano önéletrírása.³³ Ebben így jellemzi magát: „Közepes termetű vagyok, lábaim kicsik, elől szélesebbek és magasak, olyannyira, hogy nehezen találok megfelelő cipőt és arra kényszerültem, hogy mérték után csináltassak. A mellkasom nagyon szűk, a karjaim vékonyak, a jobb kezem húsosabb, tömzsi ujjakkal, olyannyira, hogy a tenyérjósok szerint durvának és butának kellene lennem; szégyelljék magukat állítólagos tudományuk miatt. Az életrajzom rövid, a szaturnuszinak nevezett hosszú és mély; a bal kezem viszont szép, hosszú, vékony, formás, jól összekapcsolt ujjakkal; a körmök fényesek. A nyakam meglehetősen magas és vékony, az államon bevágás, az alsó ajkam duzzadt és lecsüngő; szemeim nagyon kicsik, és ha nem figyelek nagyon valamire, hajlamosak lecsukódni. Bal szemhéjam fölött lencseformájú anyajegy van, olyan kicsi, hogy nehéz észrevenni; homlokom széles, és ahol halántékkal érintkezik, kopasz; hajam, miként szakállam, szőke volt. Hajamat levágva, az állam alatt bőségesebb szakállamat (miként állam, ez is kétfelé oszlott) röviden hordom. A kor megváltoztatta szakállam színét, de a hajamát alig. Beszédem halk, olyannyira, hogy akik barátainknak vélték magukat, ezt szememre is vetették; hangom érdes, erős, és mégis, amikor tanítok, nem hallatszik messzire. Keveset beszélek, és beszédem nélkülözi a bájít; tekintetem merev, mint a gondolkodó emberé; metszőfogaim nagyok; színem fehér és vörös közötti; arcom hosszúkás, de nem nagyon, és fejem összeszűkül, és mintha egy kis golyóban végződne. Semmi különösen figyelemreméltó nincsen fiziognómiámban, olyannyira, hogy sok festő, aki messziről jött, hogy lefessen, semmi jelet nem talált, ami segítette volna, hogy emlékezetébe vésson. A gégém alatt van egy kis kerek daganat, amit anyámtól örököltem.”³⁴ Majd a szenvedélyekről: „Természetem nem ismeretlen

BOLZONI, Lina, *The Gallery of Memory: literary and iconographic models in the age of the printing press*, Toronto, 2001, 162–173.

³³ CARDANO, Girolamo, *Metoposcopia*, Paris, 1658.

³⁴ „Statura mediocris: pedibus breuibus, latis prope digitos, dorso eorum altiore, adeo vt vix calceos conruentes inueniam, cogererque antea illos instituere: pectore angusto aliquid: brachiis admodum tenuibus, dextra manu crassiore, digitisque incompactis, vt chiromantici rudem esse pronunciarint ac stupidum: inde vni norunt puduerit. In ea linea vitae breuis & Saturnina vocata longa & profunda: sinistra autem pulchra, oblongis digitis, & teretibus ac compactis: vnguibus splendidis: collo aliquantulum longiore, & tenuiore: mento diuiso, labro inferiore crasso & pendulo: oculis valde paruis, ac quasi conuiuentibus, ni quid intentius aspicio: super palpebram sinistri oculi macula lenti paruae similis, vt nec facile deprehendi queat: fronte latiore, & in lateribus vbi temporibus iungitur capillis nuda, quorum color & barbae flauus erat, detunsos soleo crines ferre & barbam breuem quae vt mentum bifida erat: pars tota sub mento pilis abundabat longis, vt ibi magis barbatus viderer. Senectus barbam mutauit, capillos parum: Sermo altior adeo vt reprehenderet ab his qui se amicos mihi simulabant: vox aspera, magna, & quae tamen profitendo non procul audiretur: sermo non admodum suavis & nimius: intuitus fixus quasi cogitantis, dentes superiores anteriores magni: color ex albo ruber: facies oblonga, non multum tamen: caput retro in angustum deriuat, tanquam in sphaeram exiguum. Adeo vero nil rarum est in nobis vt pictores plures qui ex longinquis regionibus venerant, me delineandi causa, nihil inuenire potuerint, quo exprimere ita possint vt ex pictura dignosceret. In gutturis parte inferiore

számomra: haragvó, őszinte, szerelemre hajlamos; ezekből mint alapvonásokból fakad a dühösség, a vitában való makacsság, a gorombaság, a meggondolatlanság, a haragosság, az erőm feletti bosszúvágy.”³⁵ Erre a műre már Szerb Antal is utalt Magyar Irodalomtörténetében Bethlennel összefüggésben mint lehetséges párhuzamra, a hangvétel hasonlóságára helyezve a hangsúlyt. Itt csupán azért idézem, mert úgy gondolom, Cardano leírása nagymértékben emlékeztet arra, ahogy a fiziognómusok az egyes testrészeket tárgyalják, s joggal feltételezhetjük, hogy a fiziognómiai gondolkodás valóban hatással volt önjellemezésére (dacára a tenyérjósok tudományára vonatkozó elítélő szavaknak). És anélkül, hogy a Bethlen önjellemezéséhez való hasonlóságból messzemenő következtetéseket akarnánk levonni, megállapíthatjuk, hogy ez a jellemző felépítésében és módszerében nagyon hasonlít a magyar szerzőnél olvashatóra.

Nézzük meg, mit ír a fiziognómiai szakirodalom Bethlen Miklós ismertetőjegyeiről. Bethlen a következőket sorolja fel: fekete-sötétbarna haj és szőr; lágy és ritka haj; nagy fül; nagy, horgas sasorr; fekete, fényes szem; hosszúkás, barna-piros ábrázat; hosszú ujjak és körmök; az alsó áll éle hosszú, az alsó fogak előrébb állnak a felsőknél; rút lábujjak, körmök; vékony derék; száraz, csont és bőr kéz és láb; nagy erek. Asztrofil atya, illetve a forrásául szolgáló Niquet szerint a fekete szőr a hő jele,³⁶ a lágy haj a féltékenység jele, de a szellemes emberekre is jellemző,³⁷ a haj ritkasága a libido nem túl magas mértékére utal;³⁸ a nagy fül a hideg és száraz temperamentummal függ össze, egyesek szerint a hosszú élet, mások szerint a melankólia és a féltékenység jele, de utalhat a jó memóriára is;³⁹ a nagy, horgas sasorr a nagyszívűség jele;⁴⁰ a fekete szem az epe bőségére utal;⁴¹ a szem fényessége a szellemek bőségét jelzi;⁴² a barna-piros ábrázat a haragosság, a bátorság, a ravaszság, a mozgékonyosság és az állhatatlanság jele;⁴³ a hegyes áll a bátorság, a haragosság jele;⁴⁴ a száraz, eres láb a bujaság jele.⁴⁵

Nem gondolom, hogy Bethlen önjellemezése fiziognómialig megfejthető, hogy Bethlen valamely fiziognómiai kód következetes alkalmazásával készítette volna leírását. Pusztán arról van szó, hogy a testünk leírására használt szavak, módszerek kulturális termékek. Testérzékelésünk nem objektív, hanem az adott

tumor velut sphaerula dura, non admodum conspicua, a matre hereditaria, & deiuata.”
CARDANUS, Hieronimus, *De propria vita* = C. H., *Opera omnia*, Lugduni, 1663, I., 4–5.

³⁵ „Me ergo natura mea non latuit, iracundus, simplex, veneri deditus: ex quibus tanquam principiis etiam profluxere saevitia, pertinacia contentiosa, asperitas, imprudentia, iracundia, ultionis desiderium etiam ultra vires.” CARDANUS, *i. m.*, 11.

³⁶ ASTROPHIL, *i. m.*, 40.

³⁷ ASTROPHIL, *i. m.*, 42.

³⁸ ASTROPHIL, *i. m.*, 44.

³⁹ ASTROPHIL, *i. m.*, 68.

⁴⁰ NICQUETIUS, Honorat, *Physiognomia*, Lugduni Batavorum, 1648, 209.

⁴¹ ASTROPHIL, *i. m.*, 67

⁴² ASTROPHIL, *i. m.*, 66.

⁴³ ASTROPHIL, *I. m.*, 50–51.

⁴⁴ NICQUETIUS, *I. m.*, 218.

⁴⁵ NICQUETIUS, *I. m.*, 236.

kor kultúrájában rendelkezésre álló elemek segítségével történik. A fiziognómia ebben az összefüggésben azért érdekes, mert a testre és a stabil jellemekre vonatkozó, a korban általánosan elterjedt nézeteket tükröz. Ha közvetlenül nem is érvényesül a leírásban a fiziognómia, közvetve, a szemlélet hasonlóságában igen. A fiziognómiai gondolkodáshoz kapcsolódik Bethlen diétájának leírása is.⁴⁶ A diéta a kora újkor felfogásában mint a hat nem természeti dolog része, a természet által meghatározott adottságok káros hatásának módosítására szolgáló módszer volt, melynek a testnedvek egyéni eloszlásához alkalmazkodónak, tehát egyénre szabottnak kellett lennie. Mint Bethlen Miklós önéletírásának diétáját, egészségét és betegségeit taglaló részében mondja: „Mi használ, mi árt néked, te tudod, nem a doctor. [...] Légy medicus magad magadnak, ha eszed vagyon, az lehetsz.”⁴⁷ A Bethlen önjellemzésében olvasható megállapítások jól mutatják az örökölt tulajdonságok és az egyéni életstratégia, jellem és individualitás viszonyát a humorálpatológián alapuló dietetikai gondolkodásban. Jóllehet a diétetika alapjául szolgáló orvosi elmélet a karteziánizmus előtti rendszer, melyet Descartes filozófiája elméleti szinten meghaladott, a gyakorlatban humorálpatológia és karteziánizmus sokszor egymás mellett létezett.⁴⁸ Ezért nem meglepő, hogy Bethlen sem érzékelt ellentmondást a kétféle elmélet kínálta testkoncepció között. Összességében megállapíthatjuk, hogy Bethlen leírásában az egyéniség a kora újkor jellemző kulturális kódjaiból építkezve jelenik meg, s ezért csak korlátozott mértékben tekinthető a modern individualizmus megelőlegezésének.

(Harag)

Mint láhattuk, Bethlen saját testéről adott leírása nagymértékben függ a korabeli kulturális kódoktól. Ugyanez mondható el a szenvedélyek és hajlandóságok tárgyalásáról is. A harag például nemcsak Bethlen önjellemzésében áll az első helyen, de ez a szenvedély, mint az igazságossággal és a hatalommal a legszorosabban összefüggő, általában is a 16–17. századi morálfilozófia középpontjában állt; számos olyan jellemzést említhetnénk – Rimay Balassijától Zrínyi Mátyás királyáig –, amelyben ez a szenvedély áll az első helyen.

Az, hogy a harag-fejezet sztoikus jellegű, és nem tartalmazza a szenvedélyek Szent Ágoston-i vagy karteziánus elméletének elemeit, itt nem szorul bizonyításra. A harag-fejezet és a bethleni antropológia összefüggésében érdemes megemlíteni Karlheinz Stierlének a pozitív és a negatív antropológia különbségére vonatkozó gondolatát. A klasszikus és a humanista hagyományban testet öltött pozitív antropológiával szemben a negatív antropológia jellemzője a humanista hagyomány által rögzített példák normatív jellegének megkérdőjelezése, a formális etika elvetése, a normák helyett az adott helyzethez igazodó egyéni cselekvési lehetőségeinek keresése. E negatív antropológia a 16. században legmarkánsabban Montaigne esszéiben fogalmazódott meg. Mint

⁴⁶ Cardano orvosi nézeteiről és diétájáról lásd SIRAI, Nancy, *The clock and the mirror*, Princeton Univ. Press, 1997.

⁴⁷ BETHLEN, *I. m.*, 511.

⁴⁸ Lásd pl. Apáczai Csere János enciklopédiájának a diétetikára és a testnedvekre vonatkozó fejezeteit.

ismeretes, a szenvedélyek kérdése az Esszékben is kulcsfontosságú szerepet játszik. Nem érdektelen Bethlen harag-elemzését futólag összevetni Montaigne-nek A haragról írt esszéjével.⁴⁹ Ez igen komplex reflexiót tartalmaz, melyek részletes elemzésére itt nincs mód.⁵⁰ Röviden elmondható, hogy Montaigne felmutatja a sztoikus eszményt, de ezt kétségbe is vonja, a sztoikusokkal szemben megállapítva, hogy ha nem haragból, indulatból cselekszünk, nem feltétlenül ítélünk jól, és ha haragból cselekszünk, nem feltétlenül rosszul. Montaigne felismeri, hogy a harag gyakorlati megnyilvánulásait kulturális kódok szabályozzák, és az e kódokhoz való alkalmazkodás nem feltétlenül jelenti a cselekedetek igazságos voltát. Saját gyakorlatát – mely nem a harag leküzdésére irányul, és elszakad a lehetséges antik példaképektől – úgy alakítja, hogy az igazságosság – haraggal vagy a nélkül – a lehető legnagyobb mértékben érvényesüljön. A hagyományos morálfilozófiai tételekkel és a sztoikus példákkal szembeni kétely okán ez az esszé is jól példázza a negatív antropológia lényegét. Bethlen ezzel szemben a harag esetében valóban a sztoikus gondolatokat követi, és alapvetően úgy véli, ha nem haragból cselekszünk, igazságosan cselekszünk. Ezért a haragról való gondolkodását Montaigne-ével szemben a pozitív antropológia megnyilvánulásának tekinthetjük.

⁴⁹ MONTAIGNE, Michel de, *Esszék*, II., 471–479.

⁵⁰ A harag-esszé részletes elemzését lásd: QUINT, David, *Letting Oneself Go., Of Anger” and Montaignes’s Ethical Reflections*, Philosophy and Literature, 2000, 126–137, valamint DUTT, Carsten, *Montaignes Versuch über den Zorn = Affekte. Philosophische Beiträge zur Theorie der Emotionen*, kiad. HÜBSCH, Stefan, KAEGI, Dominic, Heidelberg, 1999, 69–76. Az esszé kontextusáról lásd még: FARQUHAR, Sue W., *”Toutes passions mises en arriere . . .” The Emotions in Legal Perspective: Montaigne and the Palace Academy at Blois*, Modern Language Notes, 2005 (120. 1. Supplement), 124–140; BUTTERWORTH, Emily, *The performance of habit in Montaigne’s „De mesnager de sa volonté”*, French Studies, 2005, 145–157; ENGSTER, Dan, *The Montaignian Moment*, Journal of the History of Ideas, 1998, 625–650;

Fazakas Gergely Tamás

*„tetszett az Úristennek [...] a gyámoltalan árvák seregébe
béírni”*

**Bethlen Kata önéletírása és az özvegyek
reprezentációjának kulturális hagyománya a kora
újkorban***

Thurzó György nádor özvegye, Czobor Erzsébet a fia halálát követően így panaszkodott 1621. november 12-én, Révay Péternek írott egyik levelében: „Az mindenható úr Isten az én boldogemlékezetű szerelmes uram halálán való nehéz köröszötmet, viszont minémü újabb teherrel súlyosította [...], tudniillik az én egyetlen egy szerelmes fiamnak ez álnok világból boldog kimúlását, mely énnekem minémü keserves légyen, lehetetlen, hogy én azt Kdnek édes bátyám uram levelemben megjelentessem [...] kit én is nem különben tartottam, mint szívemnek legbelső részét, szemeimnek világát és életemnek istápját s nagy véletlenül és reménytelenül ifjúságának legszebb virágában, a szomorú kegyetlen halál tőlem elragadta, és így gyámoltalanul nem különben maradtam, mint szintén az igen-igen megszedetett szőlő [vö. Mikeás 7,1].” Az elhunyt férj korábban a címzettet, Révay Pétert „rendelte énnékem s árváimnak főgondviselőül és óltalmul”, és az özvegy azért könyörög hozzá, „hogya az én szerelmes uramnak Kd felől fölvelt reménységében és bizodalomban ily ügyefogyott gyámoltalan állapotomban meg ne fogyatkozzam”. Kéri is, hogy „hosszám keseredett özvegyhez, árváimhoz és jószágomhoz [...] legyen Kd jóakarattal, segítséggel és óltalommal.”¹ Czobor Erzsébettől időben és térben távol, egy másik szövegtípusban, Vay Ádámné Árva Zay Anna *Buban el lankadt Szívnek jajgatása* című versében ezt olvashatjuk: „Minden jovaimtól engemet meg fosztál / Mint a szedett szőlőt csak ugj hattál [...] Tizenkét esztendő töltek bujdosásban / Tengeri habok közt bizonytalanságban / Onnan szabadulván élek árvaságban / Végzem is életem boldogtalanságban [...] Ez verseket szerzé keseredett Mára / A kinek élete

* A tanulmány megírását az OTKA (TS 049863), valamint a MÖB 2005-ös nagy-britanniai ösztöndíja támogatta. Köszönöm a Debreceni Egyetem *Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhelye* tagjainak segítségét. A dolgozatot elsősorban Tóth Zsombor munkái és a vele való beszélgetések formálták. Köszönöm továbbá Sipos Gábornak a további kutatásokra vonatkozó segítségét és tanácsait.

¹ *Magyar hölgyek levelei, 499 darab, 1515–1709*, kiad. DEÁK Farkas, Bp., MTA, 1879, 187–188.

bubánat jobbára / Árván neveltetett ő atya-Házában / Ki légyen ez ne kérd neve mert homályban”.² A szerző a kötetet 1721-ben, danzigi bujdosásában fejezte be, miután előbb leányát, majd 1719-ben férjét is elvesztette. A verseket, énekeket, imádságokat tartalmazó mű kéziratban maradt, de másolatban terjesztették.

A fentiekhez – regisztertől és műfajtól függetlenül – ugyan még nagyon sok hasonló példát találhatunk kora újkori özvegyasszonyok szövegeiben, az árvaként történő önmegjelenítés azonban, a közvélekedés szerint, Bethlen Kata sajátossága. A szakirodalom nagy része vagy egyáltalán nem reflektál a kérdésre, vagy azt sugallja, mintha a nagyasszony árvasága a korszak egyedi esete lenne.³ Még Bethlen árvai önmegjelenítésének kontextusát érzékelő, az alábbiakban többször hivatkozandó Németh S. Katalin fontos írásai sem helyezik a jelenséget tényleges kultúrtörténeti összefüggésbe. Csupán néhány szerző utal arra, hogy korántsem egyedül ő beszélt így magáról a korban,⁴ s kizárólag Szabó Gyula vizsgálódik alaposabban *Árváink* című esszéregényében.⁵ Horn Ildikó pedig általánosságban

² SZABÓ Csaba, *Árva Zay Anna „Nyomorúság iskolája” című ima- és énekeskönyve (1721)*, Szeged, Scriptum, 1999, 154.

³ L. pl.: HEGYALJAI KISS Géza könyvének egyik fejezete címe „Az Isten árvája”. Úgy ír róla, hogy „a legárvább asszony, a legárvábbak anyja”. *Árva Bethlen Kata (Gróf széki Teleki József özvegye) 1700–1759*, Bp., Szórády F., 1923, 33, 56. L. még: „Szinte fél az ember a hasonlattal élni, de a mai értelmet átidealizálva, ő a független nő, talán az első, élete körülményeinél, nagy árvaságánál, elrendeltségénél fogva.” Illetve Kiss Tamás: „[Második férje halála után] már nevéhez odafűzi az ‘árva’ jelzöt, mint valami drága, nem földi keltű prédikátumot. Ragaszkodott ehhez az árvasághoz, mint mindenhez, amit Istentől kapott.” *Árva Bethlen Kata*, Protestáns Szemle, 1939, 452, 456. L. még SÜKÖSD Mihály, „Mostantól írja Árva Bethlen Katának nevét: ez a fiatalon kortalanná lett erdélyi nagyasszony ötvenkilenc éves élete második felében valóban olyan magányos, mint a protestáns mitológia ‘szedett fája’, amelyhez előszeretettel és nem alaptalanul hasonlítja magát.” *Bethlen Kata = Bethlen Kata önéletírása*, s. a. r., előszó, jegyz. SÜKÖSD Mihály, Bp., Szépirodalmi, 1963, 5–6.

⁴ Szádeczky Lajos szerint Teleki József halála után „már méltán írhatta magát az akkori szokás szerint ‘árva’ Bethlen Katának”. *Gróf Bethlen Kata élete és végrendeletei (1700–1759)*, Századok, 1895, 534. NÉMETH László „védtelen női árvaság formulái”-ról beszél írásai kapcsán. *Sziget Erdélyben = Uő., Az én katedrám*, Bp., Magvető, Szépirodalmi, 1969, 159. Vö. még: DEÁK Farkas Wesselényi Annáról szól úgy, hogy az asszony „bizonyos ‘cultust’ helyezett özvegységébe s közel ötven évig folytonosan ‘árvának’ nevezte magát”. *Wesselényi Anna özv. Csáky Istvánné (1584–1649) életrajza és levelezése*, Bp., 1875, 9–10.

⁵ „[H]a ő egyszerűen úgy írta alá a nevét legtöbbször, hogy ‘Árva Bethlen Kata’, az természetesen nem azért volt, mintha a családnéve *Árva Bethlen* lett volna, sem nem azért, mert ő mintegy felvett-költött magának a szerencsétlen-‘nyavalyás’ sorsához illően egy olyan írói nevet, hogy *Árva Bethlen Kata*, hanem egyszerűen azért, mert az élettársukat elvesztett, gyámol nélkül maradt, megözvegyült asszonyok legalább egy évszázada – a nyelv és a szokás akkori járása szerint – az özvegységet ‘árva’ állapotnak érezték, fogták fel, s ahhoz képest nevük elé legtöbbször nem azt írták a hétköznapi gyakorlatukban, hogy ‘özvegy’, hanem azt, hogy ‘árva.’” (SZABÓ Gyula, *Árváink = Uő., Ostorod volt-e Rodostó?*, Bukarest, Kriterion, 1991, 52–53.) Ezután 150 oldalon keresztül bizonyítja állítását, a 17. századi levéltudományból, elsősorban Teleki Mihály erdélyi tanácsúr és a kor özvegyasszonyai közti levelezésből vett idézetek egybeszerkesztésével és rövid kommentálásával.

állítja azt a férjüket vesztett kora újkori magyar nemesasszonyokról, hogy „az özvegyesség [...] [köré] [v]alóságos kultuszt építettek [...]” Az *Özvegyek és árvák imájának* Európa-szerte elterjedt különböző változatai kapcsán, a halotti beszédekről, versekről is szólva azt hangsúlyozza, hogy „csak toposzok falába ütközünk [...] sokszor ugyanazok a gondolatok, sorok köszönnek vissza. [...] [N]agyon nehéz megfogni,” hogy a haláleset hogyan befolyásolta az érzelmi állapotot.⁶

Ahogy Czobor Erzsébet és Zay Anna írásainak bibliai eredetű tropológiája és topológiája különböző időszakokban és regiszterekben hasonló módon működik, úgy Bethlen Kata egész özvegyi önmegjelenítése is e markáns kora újkori reprezentációs hagyomány összefüggésében, igen nagy szövegtörzshöz viszonyított kontextusában értelmezhető. Árva Bethlen Kata valamelyest kanonikus önéletírása, illetve a Zay Annához hasonló költemények mellett a korszak özvegyasszonyai által írott imákat, imádságoskönyveket, valamint az olyan, még kevésbé „irodalmiként” számon tartott regiszterekből származó műfajokat is érdemes bevonni a vizsgálatba, mint a fent idézett Czobor Erzsébet-levélhez hasonló női missilisek, de például végrendeletekkel is szükséges foglalkozni. Bethlen Kata önreprezentációjának vizsgálatához tehát a kor özvegyasszonyainak említett szövegei is – mint ego-dokumentumok⁷ – megkerülhetetlenek. A felsorolt szövegfajták legtöbbször ráadásul maga a nagyasszony is írt.

Jelen dolgozatban csak utalni tudunk arra, hogy nemcsak a kora újkori özvegyek, hanem azok is gyámoltalan árvának láttatták magukat, és esedeztek oltalomért az énjüket színrevivő levelekben, imádságokban és versekben – működtetve a jelzett formula- és toposzkincset –, akik „csupán” valamilyen üldözés, hányattatás miatt veszítették el anyagi és/vagy társadalmi biztonságukat. Ennek oka lehetett az, hogy a férj politikai, katonai kötelezettségei miatt volt távol a feleségtől (Teleki Mihályné Veér Judit), vagy száműzetésben volt (Petrőczy Istvánné Révay Erzsébet), esetleg azon túl, hogy elvesztette férjét, maga az asszony raboskodott (Béldi Pálné Vitéz Zsuzsanna), vagy épp külföldön bujdosott (Vay Ádámné Zay Anna). Ráadásul volt olyan férfi is a korban, aki árvaként jelenítette meg magát, mint például a nehéz sorsú erdélyi fejedelem, II. Apafi Mihály.⁸ Az a következtetés, hogy a Kárpát-medencében nemcsak kora újkori

⁶ HORN Ildikó, *Nemesi árvák = Gyermek a kora újkori Magyarországon*, szerk. PÉTER Katalin, Bp., MTA TTI, 1996, 64–65, 76–77.

⁷ A nemzetközi szakirodalom egy része az autobiográfiát *ego-dokumentum*ként értelmezi, amely magában foglalhatja a különböző feljegyzéseket, naplókat, memoárokat és leveleket, s melyek mind az önreprezentáció szövegeiként értelmezhetők. A terminusra reflektál Peter BURKE, *Representation of the Self from Petrarch to Descartes = Rewriting the Self (Histories from the Renaissance to the Present)*, ed. Roy PORTER, London, New York, Routledge, 1997, 21. L. még Helen WILCOX, *Her Own Life, Her Own Living? Text and Materiality in Seventeenth-century Englishwomen's Autobiographical Writings = Betraying Our Selves – Forms of Self-Representation in Early Modern English Texts*, eds. Henk DRAGSTRA, Sheila OTTWAY, Helen WILCOX, Basingstoke, Palgrave, 2000, 105.

⁸ Minderről bővebben: Az „árvaság” reprezentációja a kora újkorban: egy kulturális szerepminta értelmezési lehetőségei (Előtanulmány) = *Cselekvő irodalom. Írások a hatvanéves Görömbei András tiszteletére*, szerk., BERTHA Zoltán, EKLER Andrea, Bp.,

özvegyek, hanem más, hasonlóan extrém helyzetben lévő asszonyok és férfiak számára is elérhető és kiválasztásra érdemes volt ez az önreprezentációs minta, egybevág Elspeth Graham megállapításával, aki szerint a kora újkortól kezdve egészen máig a legtöbb autobiografikus önreprezentáció a krízis pillanataihoz kötődik. Az énség sem adott önmagában, hanem a szenvedésen keresztül képződik, és kizárólag extrémításban ismerhető meg és reprezentálható. (Graham a tanulmányában börtönben ülő 17. és 20. századi személyek írásait elemzi, és fogságnarratívaként írja le ezeket.) A magyar kutatásban a bujdosás, száműzetés, rabság, szenvedés, harc, halál „extrém tapasztalatairól” ebben az összefüggésben szólt Tóth Zsombor, korábban pedig már Bitskey István is úgy fogalmazott, hogy a 16–17. századi magyar memoárok „a történelmi helyzet és egyéni sors válságos szakaszában, kényszerhelyzetben keletkeztek”.⁹

I. Bethlen Kata özvegyi önreprezentációi

Bethlen Kata özvegyi önreprezentációinak összefüggésében a különböző regiszterekből származó – hozzá, illetve más asszonyokhoz köthető –, jelen keretek között csupán textuális reprezentációkat¹⁰ nem egyszerűen „a kanonizált mű [az önéletírás] háttéréként kezel[jük]”, nem „nyersanyagnak”, „kulturális kontextus[nak]” tekintjük.¹¹ A kora újkori írásbeliség különböző regisztereinek

Szerzői kiad., 2005, 99–114.; „Árvai” *Self-Fashioning (Újhistorista szövegkezelési gyakorlatok és szubjektumfelfogások alkalmazhatóságának lehetőségei és korlátai kora újkori magyar özvegyek reprezentációinak értelmezésében – Egy kutatás vázlatja)*, megj. előtt az Alföld c. folyóiratban.

⁹ Elspeth GRAHAM, *Epilogue: 'Oppression Makes a Wise Man Mad': the Suffering of the Self in Autobiographical Tradition* = DRAGSTRA, OTTWAY, WILCOX 2000, 197–211, különösen: 198–199. L. még Joanna SUMMERS, *Late-Medieval Prison Writing and the Politics of Autobiography*, Oxford, OUP, 2004, különösen: 1–23. TÓTH Zsombor, *Komáromi János ismeretlen Drexel-fordítása. Megjegyzések a kora újkori magyar nemzeteszmé antropológiájához*, előadás a Debreceni Egyetemen, 2006. április 25.; Uő., *Bethlen Miklós Élete leírása magától és a XVII. századi magyar puritanizmus. Irodalomtörténeti, retorikai és historiográfiai vonatkozások* (PhD-disszertáció), Debrecen, 2003 (a továbbiakban: 2003a), 100–109. A vonatkozó fejezet megjelent: Uő., *EGOizmus. Az énéprezentáció mint én-performancia* (self-fashioning) *Bethlen Miklós emlékiratában*, *Egyháztörténeti Szemle*, 2003/2 (a továbbiakban: 2003b), 57–85; BITSKEY István, *História, emlékiratirát, önvallomás = Irodalom és ideológia a 16-17. században*, szerk. VARJAS Béla, Bp., Akadémiai, 1987 (Memoria Saeculorum Hungariae 5), 76.

¹⁰ Egyelőre tehát csak írott szövegeket vizsgálunk, így sajnos nemcsak például az özvegyekről készült portrékat nem vesszük figyelembe, de nincs lehetőségünk foglalkozni az anyagi kultúrával, az özvegyi öltözködéssel, ékszerekkel, az özvegyek által készített hímzésekkel stb., pedig mindezek szorosan kapcsolódhattak az elemzett írásokhoz. Sőt, a vizuális reprezentáció minden bizonnyal legalább azonos, ha nem fontosabb szerepet kapott ebben a kultúrában, akár az özvegyek önreprezentációja esetében is.

¹¹ Stephen GREENBLATT, *Hamlet in Purgatory*, Princeton, Oxford, Princeton University Press, 2001, 5. Idézi: MENYHÉRT Anna, *Regényes történelem (Stephen Greenblatt: Shakespearean Negotiations, Hamlet in Purgatory) = Történelem, kultúra, mediatitás*, szerk., KULCSÁR SZABÓ Ernő, SZIRÁK Péter, Bp., Balassi, 2003, 80-81; Stephen GREENBLATT, *Shakespeare és az ördögűzők* (1989), Helikon, 1998/1–2, 86.

elválaszthatatlanságát és keveredését, „az irodalmi és nem irodalmi közti határok” „kétségbe von[ását]”¹² az e tekintetben a dekonstrukcióra építő (és az újkritikával szembe forduló) újhistorizmus belátásai nyomán – illetve azok kritikus továbbgondolásával – is lehetséges megfogalmazni. Persze minderről azok a kora újkoros hazai tanulmányok sem vélekednek másként, amelyek ha nem is reflektálnak az ily módon kontextualizáló újhistorista módszerre, vagy e gyakorlat amerikai és nyugat-európai elterjedésénél korábban keletkeztek, elemzéseikbe ugyancsak sokféle textust vonnak be, szintén elvetve a kanonikus, „autonóm szöveg”, „absztrakt tisztaság[ának]”¹³ gondolatát. Nem az a célunk, hogy kutatásaink során „pusztán különböző eredetű és típusú szövege[t]”¹⁴ mozgassunk, hanem az, hogy az özvegyek reprezentációjának többféle típusú íráson végzett vizsgálatát aprólékosan kontextualizáljuk.¹⁵ (Bár a jelenlegi terjedelmi keretek között kevesebb lehetőségünk van a részletekre kiterjedő, tropológiai és topológiai értelmezésre.)

Azonban – az újhistorista megközelítések meghatározó képviselőjével, Stephen Greenblatt-tal, s különösen például a *Renaissance Self-Fashioning*¹⁶ című könyvével szemben – kutatásaink során mi elsősorban nem a korszak erősen kanonikus műveit író (és férfi) szerzőire fordítjuk figyelmünket. Noha az általunk számba vett önreprezentációkat produkáló asszonyok nagyrészt olvasni tudó, és kisebb-nagyobb rendszerességgel – elsősorban leveleket, ritkábban imádságokat, önéletrást, verseket – író főurak vagy nemesek voltak, természetesen meg sem közelítették a Greenblatt által elemzett, politikai és/vagy irodalmi elit csúcsán álló szerzők irodalmi teljesítményét.

Mindennek azért van jelentősége, mert Jean Howard, Greenblatt egyik kritikus szerint a könyv gyakorlata rendkívül paradox helyzetet teremt azáltal, hogy a hat kiemelkedő individuumból szóló esettanulmánnyal éppen azt kívánja illusztrálni, hogy a vizsgált világhírű reneszánsz szerzők nem *egyedi*, hanem *reprezentatív* alakjai voltak koruknak. Ezért irodalmi szövegeken és egy tágabb kultúrán belüli énfőmálási aktusok között láttat meg homológiákat. Bármennyire ez a „kulturális poétika” volt is a munka egyik nagy újdonsága, ezek a kapcsolatok időnként túl távoliaknak és mesterkéltnek tűnnek, így nem mindig képesek hasonlóságokat megmutatni a különböző kulturális szegmensekben reprezentált énfőmálási stratégiák között.¹⁷

A Howard által megfogalmazott veszély, az elemzett szövegek túl nagy kulturális távolsága és az ebből esetlegesen adódó inkoherencia az általunk szóra bírt korpusz esetében azért tűnik kisebbnek, mert az árvaság reprezentációira vonatkozóan mi nem állíthatjuk olyan magabiztosan, hogy – mint Greenblattról

¹² GREENBLATT, 1989/1998, 86.

¹³ GREENBLATT, 2001, 5. Idézi: MENYHÉRT, 2003, 80.

¹⁴ MENYHÉRT, 2003, 81.

¹⁵ Vö. KISS Attila Atilla, *Hatalom, szubjektum, genealógia: az irodalom kulturális poétikája az újhistorizmusban*, Helikon, 1998/1–2, 3.

¹⁶ Stephen GREENBLATT, *Renaissance Self-Fashioning from More to Shakespeare*, Chicago, London, University of Chicago Press, 1980.

¹⁷ Jean E. HOWARD, *The Cultural Construction of the Self in the Renaissance*, Shakespeare Quarterly, Autumn, 1983, 378–381.

mondani szokás – a határokat ugyan elmosni igyekezve, de *egyszerre* „irodalmon belüli” és „irodalmon kívüli” textusokban vizsgáljuk az önreprezentáció működését.¹⁸ Elemzett szövegeinkről – legyen az Bethlen Kata önéletírása, imádságai vagy éppen Czobor Erzsébet és más asszonyok missilisei, végrendeletei és egyéb, az én színrevitele szempontjából figyelembe vehető írás – megállapítható, hogy egymáshoz sokkal közelebb álló kulturális szegmensekből származnak, mint Greenblatt világhírű szerzőinek munkái, illetve különböző forrásokból származó színes anekdotái. S így a mi vizsgálatainkkal szemben talán kevésbé érvényesíthető a történelem textualizálásának dekonstrukciós gyökereiből kiinduló újhistorista gyakorlatra vonatkozó kritika: „a kultúrpoétika sem viszi (viheti) végig maradéktalanul az irodalmi és nem irodalmi közti határok bomlasztását. Ehelyett meghagyja őket, sőt egyenesen rámutat meglétükre azáltal, hogy elemzése középpontjába a két kulturális szféra közti intézményes csereügyletek egyes történelmi – elsősorban reneszánsz kori – megvalósulásait helyezi.”¹⁹

A dolgozatunk elején idézett levélrészlet és költemény, illetve Bethlen Kata alábbiakban tárgyalandó önéletírása azt mutathatja meg, hogy sokszor a csekélyebb figyelemre méltott szövegek, illetve a kanonikusabb pozíciójú írások között sem retorikailag, sem pragmatikailag nem érzékel nagy különbséget a kora újkori hagyománytörténet.

*

A dolgozat címében idézett Bethlen Kata-sorok az alábbi szövegösszefüggésből származnak: 1708-ban „Isten [...] édesatyánkat, gróf Bethlen Sámuelt kiszólitotta ez árnyékvilágból [...]. Ekképpen tetszett az Úristennek még kisdéd koromban a *gyámoltalan árvák* seregébe béinni és egyszersmind *mintegy előre jelüli adni*, hogy életemnek jobb részét árvaságban kellene eltöltenem.”²⁰ Ezekkel az *Életemnek folyása* elején olvasható mondatokkal tehát a szerző maga reflektál az özvegyi reprezentációs hagyományra, vagy – legalábbis – ez a kitüntetett helyre került gondolat is hozzájárulhatott ahhoz, hogy úgy befolyásolja a szöveg további *olvasását*, hogy itt érdemes keresni a kulcsot nemcsak a gyermekkor, hanem az egész életet elbeszélő önreprezentációs gyakorlat értelmezéséhez.²¹ A fent idézett sorok ráadásul a korszak alábbi jellemzésével folytatódnak: „[a]z akkor már egynehány esztendőktől fogva Rákóczi Ferenctől indított és fennforgó háborúság igen nehézzé tévén az

¹⁸ HOWARD, *i. m.*, 379.

¹⁹ KISS Gábor Zoltán, *Az újhistorizmus etikája: módszertan vagy politika?* = *Irodalom, nyelv, kultúra*, Pécs, Jelenkor, 1998, (Sensus Füzetek) 138.

²⁰ BETHLEN Kata *Önéletírása* = *Magyar Emlékirók, 16–18. század*, vál., jegyz. BITSKEY István, Bp., Szépirodalmi, 1982, 699. (A továbbiakban a főszövegben, zárójelben hivatkozunk e kiadásra, kiem.: F. G. T.)

²¹ TONK Sándor a *Védelmeső erős Pais* [Nagyszeben, 1751] bevezető sorait (5. sztlan lap.) idézi hasonló összefüggésben: „Igen kisdéd koromban maradtam atya nélkül való árvaságra. Azután igen ifjú időben tettem bé a két kőszikla között fáradozó és elmerüléssel ijesztő két örvény között gyötrődő hajóban az hajózásra.” *Ezzel kezdődik Bethlen Kata sokak által és sokszor megírt tragédiája.*” *Árva Bethlen Kata írásai és kora* = *Árva Bethlen Kata*, bev., jegyz. uő., Kolozsvár, Erdélyi Ref. Egyházkerület, 1998, 197.

özvegyeknek és árváknak sorsát”. (699) Bethlen Kata az 1708-ra vonatkozó bejegyzést követően rendszeresen beépíti önéletírásába (és leveleibe is) az özvegyi „kultusz” generációról generációra „hagyományozódó” egyik legfontosabb „toposztát”,²² a *gyámoltalanságot*, a vagyona éhes rokonoknak vagy másoknak való *kiszolgáltatottságot* a különböző üldöztetések és más *nyomorúságok* leírásával.

A Teleki Józseffel 1722-ben kötött (második) házassága miatti örömeről szóló sorait hamar követik olyan leírások, amelyek a különböző nyomorúságokról szólnak, hiszen már alig három hónappal az esküvő után „nem tetszők az Istennek, hogy az édes közé keserűt is ne töltené”, és ezt követően folyamatosan sorjáznak a betegségekről, a Haller család általi zaklatásokról szóló részletes beszámolók. Teleki 1732-ben bekövetkező halálától fogva a továbbiakban is gyakran előforduló szenvedések leírását az árvaként történő önreprezentáció integrálta. Ettől kezdve a nevét is Árva Bethlen Kataként szignáló nagyasszony olyan – elsősorban bibliai eredetű – trópusokat és toposzokat használt önmegjelenítései során, mint amilyeneket a dolgozat elején idézett özvegyek írtak más időszakokban vagy regiszterekben kiszolgáltatottságukról és a gyámoltatás szükségességéről: „ki nem írható keserűségemre [...] engemet az én Istenem úgy hagyta, mint a megszedett szőlőben való kunyhót egyedül.” „Már férjemtől és gyermekimtől így megfosztván, e gonosz világ azzal meg nem elégedett; hanem az én uram familiája, [...] látván mindentől való megfosztatásomat, mintha én azzal gonosztévő lettem volna, hogy a Náomiból az Isten Márává tett [vagyis édességemből keserűség lett], szívét egészen megfordítá énellemem, s mindnyájan ellenségemmé lőnek.” 1733-ban például valaki azt üzenté Bethlen Katának, hogy amint letelik a férje halálát követő első év, „olyan becstelenséget ejtenek rajtam, aminémű még ebben a hazában ily rendű özvegyen nem esett” (747–749).

A sok üldöztetés és különösen a rokonoknak való özvegyi kiszolgáltatottság ellenére Bethlen Kata időnként ennek ellenkezőjéről is ír: „gyámoltalan özvegyességemben minden terhes bajaimban mindvégig mellettem fáradozott” „testvér atyámfia [...], Bethlen Imre”. Gyakran fogalmazza meg Istennek is – a 17–18. századi özvegyasszonyok imádságaiban, leveleiben sokszor előforduló, bibliai gyökerű – köszönetét: „Mert te, özvegyeknek sérelmeket keserülő és azoknak nyomorgattatásokat nem szenvedhető Istenem, támasztál reménységem kívül is, aki oltalmazna” (749, 751).

Mint már utaltunk rá, Bethlen Kata missziliseit is meg kell vizsgálnunk árvai önreprezentációi értelmezéséhez. 1732. november 16-áról maradt fenn az első „Árva”-ként aláírt levél, s az utolsó meglévő, 1759. június 11-én írt missziliséig összesen 213 így szignált levelet találunk.²³ Meglepő azonban, hogy ezek közül csupán négynek az *exordium*ában találjuk meg a 17–18. század özvegyasszonyainak leveleiben igen elterjedt bevezető formula valamilyen variánsát. Például: „Boldogtalan árva állapotom szerint ajánlom az Úrnak becsülettel való szolgálatomat” (1732), s csupán ennek az egy levélnek

²² HORN, *i. m.*, 1996, 65, 76–77.

²³ *Árva Bethlen Kata levelei, kiad.* LAKATOS-BAKÓ Melinda, Kolozsvár, Erdélyi Ref. Egyházkerület, 2002.

*conclusio*jában olvashatjuk a korban ugyancsak gyakori záróformulát: „Az Úrnak boldogtalan árva állapattya szerént becsülettel szolgál / Árva Bethlen Kata”.²⁴ (Egyébként mind a négy említett levél a férj halála utáni két hónapban íródott, viszont ennek az időszaknak a többi missilisében nem található meg e formulák.) Az önéletírás meghatározó árvai önreprezentációinak ismeretében még meglepőbb, hogy a Bethlentől fennmaradt 243 levélből a legenyhébb szigorral is csupán kb. 15 darabban regisztrálható a gyámoltalan árvaként történő önreprezentáció levélbeli formuláinak, illetve topológiájának és tropológiájának valamilyen használata.

Jelen dolgozat terjedelmi keretei között sajnos nincs lehetőségünk alaposan megvizsgálni, hogy Bethlen Kata miként értelmezi önéletírásában a nyomorúságokat a bűnei miatt is bekövetkező, Isten akaratából származó hitpróbáknak (763, 768, 778, 781, 785, 790 stb.), amelyek olyanok, „mint valami szépen elkészített grádicok, melyeken az én idvességemnek után az én mennyei szent atyámhoz mehetnek” (851). Arról is érdemes lenne részletesebben szólni, hogy Bethlen Kata önéletírásában, azon belül főképp imádságaiban a hálaadásnak (és a mások számára történő vigasztaló példaadásnak) talán még a panaszos megszólalásoknál is fontosabb szövegszervező funkciója van, és például gyakran ír a gyermekek születése és nevelgetése miatti örömeire utaló mondatokat, illetve ad hálát folyamatosan az Úrnak. E beszédmódbeli különbségre Bethlen Kata így reflektál: „Envelem is, szegény nyomorult, de tebenned igaz hittel bizakodó alázatos szolgálóleányoddal, ítéleteidnek nagyságát bőv mértékben szemléltetéd. [...] Mindazonáltal *nem azért nyitotta meg* a te szolgálóleányod az ő száját, hogy *panaszolkodjék, hanem azért*, hogy fogadása szerént *hálaadó áldozatot tégyen*” (865, kiem.: F. G. T.).

Ahogy a gyámoltalan özvegyként történő önreprezentációra mint kulturális hagyományra utalt Bethlen Kata önéletírása elején, úgy helyenként a hálaadásnak és a nyomorúságok Isten akaratából való elfogadásának, illetve egyéb, például „a Krisztus képét viselő szegények [...] [és] a te próféta fiaid [=papok]” megsegítésének, „anyaszentegyháznak építés[nek]” erényét is más özvegyekhez kötve említi és vonatkoztatja magára: ebben az esetben az idézett jócselekedeteket végző „Sareptabéli özvegy[et]” szinte követendő mintaként felidézve (831).

II. Mintaszövegek és mások általi reprezentációk hatása a kora újkori özvegyek és Bethlen Kata önmegjelenítéseire

A *kiszolgáltatót árva* identifikációs sémájának generációról generációra történő, a korábbiakban jelzett hagyományozódása mellett az *erényes özvegy* képe is részben ugyanígy öröklődhetett. Azon túl azonban, hogy a 17. század elejétől legalább bő két évszázadon keresztül meg lehet mutatni az özvegyi önreprezentációk ez utóbb említett rétegének hasonlóságát a különböző korszakokban és regiszterekben, azt valójában nehéz rekonstruálni, hogy miként történt a gyakorlatban a minták családon belüli átadása. Horn Ildikó viszont arról

²⁴ LAKATOS-BAKÓ, 2002, 32. L. még 26, 27, 31.

beszél, hogy az özvegyiség „kultuszát” az asszonyok csak „látszólag [...] gerjesztették [maguk,] és hagyományozták lányaikra”, „a valóságban a férfiak igényei keltették életre és táplálták a halott férjhez síríg tartó hűség[et]”.²⁵ Noha a sajtószerű özvegyi önreprezentáció továbbörökítése nem egyszerűen külső nyomásra történhetett, mindenképpen számolnunk kell az árvaság „kultusza” esetében is valamilyen előírásokkal, kanonizáló jellegű normatív szövegekkel, szabályokkal, melyek hathattak az önmegjelenítésekre.

Az özvegyi „kultusz” szövegeinek hagyományozódását működtető szisztéma érdekel tehát minket. Azt vizsgáljuk, hogy milyen hatásokra alakultak ki, és miként válhattak hasonlókká az eltérő időben és helyen, különböző regiszterekben textualizálódó árvai önreprezentációk. A kora újkori angol asszonyok irodalmi önreprezentációit elemző Helen Wilcox is fontosnak tartja e szövegekkel együtt vizsgálni a mások általi (különböző életvezetési könyvekben, színpadon stb.) megjelenítésüket.²⁶ Mi azt keressük, hogy a korszak *mások általi özveg-reprezentációi* miként hatottak ezen asszonyok saját magukról való elbeszélésére, hogy a különféle szövegtípusokban miként konstruálódtak meg, hogyan írták elő számukra a megfelelő özvegyi magatartás szabályait, kötelezettségeiket és lehetőségeiket. Wilcox kutatásai azért lehetnek fontosak számunkra, mert a mások általi özvegyreprezentációk különösen is erős, geertz-i értelemben vett mintákként, előírásokként működhetnek,²⁷ vagyis befolyásolhatták az önreprezentációt.

Clifford Geertznek az etnográfiai szemléletű kultúrafelfogásából kiindulva a 16. századi angol irodalom- és kultúrtörténetet vizsgálva Stephen Greenblatt vezette be a *self-fashioning* terminust. A kifejezés leginkább elterjedt magyar változata, az *énformálás*, megalkotója, Szőnyi György Endre szerint „nem is a legszerencsésebb, hiszen a ‘fashion’ – a ‘form’ és a ‘create’ szavakkal ellentétben – alkalmazkodást, hozzáidomulást is jelent, s Greenblatt szerint a személyiség kialakulása döntő részben a hatalmi struktúrákkal való konfrontációk, majd az ezekhez való alkalmazkodás során történik meg”.²⁸ Foucault alapján Greenblatt azt állítja, hogy az *énformálást* kényszerítő erő annak a sokkal átfogóbb hatalomnak az aspektusa, mely kontrollálni képes az identitást. De a kizárólag diskurzuson keresztül létező hatalom foucaulti koncepciója nyomán hozzátesszi, hogy „[a]z *énformálás* mindig, bár nem kizárólagosan, nyelviileg történik”.²⁹

Greenblatt szerint a *self-fashioning* a viselkedést kormányzó különböző ellenőrzési rendszerek reneszánsz kori variánsa. Azoknak a szándékoknak a kulturális rendszere, amelyek megteremtik az

²⁵ HORN, *i. m.*, 1996, 65.

²⁶ Helen WILCOX, ‘My Soule in Silence’, *Devotional Representations of Renaissance English Women = Representing Women in Renaissance England*, eds. Claude J. SUMMERS, Ted-Larry PEBWORTH, Columbia, Missouri, London, University of Missouri Press, 1997, 9.

²⁷ Clifford GEERTZ, *The Interpretation of Cultures*, New York, Basic Books, 1973, 44, 49. Idézi: GREENBLATT, 1980, 3.

²⁸ SZŐNYI György Endre, *Az „újhistorizmus” és a mai amerikai Shakespeare-kutatás*, Helikon, 1998, 18–19.

²⁹ GREENBLATT, 1980, 1, 9. Összefoglalja és idézi: SZŐNYI, 1998, 21.

egyed személyiségeket. A szerző azt állapítja meg, hogy a 16. században minden korábbinál kevésbé volt autonóm az énfarmálás, hiszen a család, az állam és a vallási intézmények fegyelmgyakorlása sokkal merevebb és szélesebb körű volt a középosztálybeli és arisztokrata származású alattvalókon. A közösség működésének eme intézményesített rendszerei, az általuk fenntartott kényszerek és megszorítások között lehetett csak az ének manővereznie. Vagyis a reneszánsz idején a *self* inkább kulturálisan, mint perszónálisan konstruálódik, nincsen szó egy új, individualista autonómiáról, a szubjektivitás nem egy szabadon választott identitás megjelenése, hanem kulturális vagy politikai artefaktum.³⁰

Úgy tűnik, hogy geertzi, greenblatti értelemben vett külső minták, előírások is befolyásolták a kora újkori özvegyi önreprezentációt, s éppen Bethlen Kata kapcsán vizsgálható meg az *én* külsődleges formáló erejének preskripciója, illetve a megvalósult önreprezentáció közötti szoros kapcsolat. Az alábbiakban röviden bemutatjuk azokat a különböző mintákat, mások általi özvegyreprezentáció-típusokat, amelyek az önmagukat árvaként megjelenítő kora újkori asszonyokra, így Bethlen Katára is hatottak, akár közvetlenül is formálva szövegeik retorikáját: elsősorban bibliai eredetű trópus- és toposzmintákat adtak számukra.

1.) A Bethlen Miklós-i „komplex identitás” – elsősorban puritánus minták által implikált – „szerepköreit” vizsgáló Tóth Zsombor Greenblatt, valamint a szerep- és identitáselméletről szóló pszichológiai kutatások nyomán azt fejtegeti, hogy az „identitás performálásának” „kulturálisan kimunkált, gyakran preskriptív módon működő szabályai[t], [...] például az udvari ember számára írták elő (Castiglione). „[E]z a szerepperformálás nemcsak nyelvi eszközökre hagyatkozik, hanem életmódból, társadalmi pozícióból adódóan igénybe veszi a megfelelő kultúra, illetve társadalmi rend reprezentációs lehetőségeit, kulturálisan rögzített törvényszerűségeit.”³¹ Ugyan Magyarországon kevésbé jellemzőek például a Nyugat-Európában elterjedt, asszonyoknak, özvegyeknek készült „mintakönyvek”,³² Horn Ildikó tanulmánya nyomán inkább Werbőczy

³⁰ GREENBLATT, 1980, 1–9, 256. Noha SZÖNYI György Endre és TÓTH Zsombor írásaiban – bár reflexiók nélkül – a *self-fashioning* (énfarmálás) fogalom szinonimájaként jelenik meg az *énreprezentáció* (*self-representation*) terminus (TÓTH Zsombornál az *én-performancia* is), Stephen GREENBLATT számára az emberi természet vagy szándék beszédbeli vagy cselekvések általi, illetve – az ezektől, vagyis a társadalmi életbeli megnyilvánulásoktól korántsem távol álló – irodalmi reprezentációja csupán az *egyik* jelentésrétege a kifejezésnek. Ld. SZÖNYI György Endre, *Philip Sidney és Balassi Bálint recepciója. Énfarmálás és kánonformálás a reneszánszban*, ItK, 1989/5–6, 493–510 (a rezümé alcíme: *Self-Representation and Canon-formation in the Late-Renaissance*); TÓTH, 2003a; *Uő.*, 2003b; GREENBLATT, 1980, 3, 86–87.

³¹ TÓTH, 2003a, 87.

³² HORN, 1996, 76. L. pl. VIVES, *De institutione feminae Christianae*, 1523; ERASMUS, *De vidua christiana*, 1529 stb.

Tripartitumát kell figyelembe vennünk, amely ezekhez valamelyest hasonlóan befolyásolhatta az – egyebek mellett – özvegyi énformalást. E munka természetesen nem kulturális magatartásmintákat előíró kézikönyvnek készült, és nyilván senki nem így olvasta, bár maguk az asszonyok (még a nemes- és arisztokrata nők is) alig olvashatták. Ezzel együtt, minthogy szankcionáló erővel is rendelkező jogi hivatkozási alappá vált, nem hagyható figyelmen kívül.³³ A Hármaskönyvvel összefüggésben érdemes foglalkozni az abban foglalt törvényekre épülő férji végrendeletekkel is, mert minthogy ezek megszegésével ugyancsak szankciók érték az özvegyet, jelentékeny formáló hatásuk lehetett rájuk nézve.

2.) Fontosnak tartjuk az özvegyi mintaimádságokat, melyek kis mérete és ára miatt is népszerűvé váló imádságoskönyvekbe kerültek bele. Magyarországon – protestáns oldalról – az egyik legismertebb Szathmárnémeti Mihály *Özvegy Asszony Imádsága* volt, a sok kiadást megért (és Bethlen Kata könyvtárában is megtalálható) *Mennyei Tárház Kultsa* című imádságoskönyvben.³⁴ Ezeket az imákat ennek a célközönségnek szánták, elsősorban magánolvasásra; szemben például az alábbiakban tárgyalandó prédikációkkal, melyek valószínűleg az özvegyekre közvetlenül inkább előszóban hatottak. Mivel az imák egyes szám első személyben íródtak, könnyebben lehetett interiorizálni, mint a második személyben elhangzó prédikatori intelmeket. Így ezek a tekintélyes, látszólag önreprezentációs minták hatékonyabban befolyásolhatták az özvegyi énformalást.

Viszont azt szintén hangsúlyoznunk kell, hogy az özvegyek textuális önreprezentációi minden bizonnyal vissza is hathattak az – általában prédikátorok általi – mintaalkotási folyamatra. Az özvegyi gyámoltalanság nem egyszerűen úgy válhatott az özvegyi énbe beépítendő identitás-elemmé, hogy a prédikátorok, illetve sokszor kiadott imádságoskönyveik tekintélyes helyzetbe hozott reprezentációi előírták ezeket, hanem nagyobb részben az önmegjelenítések hatására épülhettek be az özvegyreprezentációk hagyományába, s így befolyásolhatták az előírásokat.³⁵

Elméleti szempontból is alátámaszthatja ezt a megállapítást az a tény, hogy ha reneszánsz kutatásokban figyeljük meg a greenblatti *self-fashioning* fogalom hatástörténetét,³⁶ azt tapasztalhatjuk, hogy nem feltétlenül kell osztanunk Szőnyi korábban idézett óvatosságát a kifejezés magyar fordításának használata miatt. A

³³ WERBŐCZY István *Hármaskönyve. Tripartitum opus juris consuetudinarii inlyti regni Hungariae*, ford. és kiad. KOLOSVÁRI Sándor, ÓVÁRI Kelemen, Bp., MTA, 1894, 113. cím. Idézi HORN, 1996, 65.

³⁴ SZATHMÁRNÉMETI Mihály, *Mennyei Tárház Kultsa [...]*, Kolozsvár, Veresegyházi Szentel Mihály, 1673. (RMK I 1149) (Bethlen Kata könyvtárában az 1741-es, debreceni kiadás volt meg.)

³⁵ Tehát itt sem hagyható figyelmen kívül SZILASI László megjegyzése: „a konvenciórendszer valójában teória [azaz előírások] és praxis bonyolult összjátékának mutatkozik”. *A történelmi poétika története (1982–2000)* = HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történelmi poétikai megközelítésben*, Bp., Akadémiai, 316.

³⁶ Vö. John MARTIN, *Inventing Sincerity, Refashioning Prudence: The Discovery of the Individual in Renaissance Europe*, *The American Historical Review*, December, 1997, különösen: 1309–1323, 1338–1342.

Greenblattet bíráló egyes angolszász szerzők számára ugyanis nem egyértelmű, hogy a kifejezés magában foglalja-e azt a jelentést, amit ő Foucault nyomán fontosnak tart, vagyis hogy kevésbé autonóm, mint inkább konstrukció az én.³⁷ Ezért is jelenhettek meg a *self-fashioning* szinonimájaként olyan kifejezések (*self-formation, self-shaping*), amelyeket Szőnyi gondosan megpróbált elkülöníteni a vezérterminustól.³⁸ Ez azt is jelenti, hogy még a *self-fashioning* fogalmát átsajátító kutatók egy része sem feltétlenül érezte kötelességének, hogy az egész Foucault-és Greenblatt-féle hatalmi ideológiát együtt görgesse a terminussal. Mindez a kifejezés használhatóságát és teherbíró képességét mutathatja, de azt a kritikát is explicitté teheti, hogy Greenblatt az identitás mint kulturális konstrukció gondolatát elterjesztve sokak számára talán túl radikális módon fordult szembe a nyugati gondolkodás legfőbb privilégiumával: az akarat szabadságának és az autonóm énségnek Jacob Burckhardt óta alapvető eszméjével.³⁹ Ez okok miatt helyeződhet át a fogalom Greenblatt utáni történetében időnként a hangsúly a *self-re*, és veszítheti el lehengerlő dominanciáját a hatalom a *fashioning* folyamatában.⁴⁰

3.) Szót kell ejtenünk azokról a *temetési beszédekről*, melyek az elhunyt férjek parentálásakor, vagy éppen az özvegyek sírja felett hangzottak el. Az előbbi funerációs prédikációk az özvegyhez fordulva, az utóbbiak pedig az özvegyről szólva beszélnek a megfelelő özvegyi magatartásról, leginkább a vigasztalást állítva a beszéd középpontjába. E szövegeknek a szó, a kéziratosság és a nyomtatás medialitásában is az a céljuk, hogy mind az özvegy és a gyászolók (többek között özvegy tagjai) hallják, mind egy szélesebb olvasóközönség számára is mintát jelenthessenek. Az ilyen prédikációk nagy részének ajánlását magának az özvegynek, illetve például az elhunyt özvegy ugyancsak egyedül maradt nőrokonának címezték a prédikátorok. A kötetek paratextusai a főszövegben leírtak követésére biztatják az olvasókat. Vagyis a praelimináriák úgy irányítják a befogadást, hogy a prédikációkat mintákként lehessen érteni, mint például Bod Péternek éppen a Bethlen Kata temetésére írott beszédét: „Példát tesztek előtökbe, a’ melly titeket vonnyon a’ követésre”.⁴¹ Több esetben magukban

³⁷ Frank LENTRICCHIA, *Foucault’s Legacy: A New Historicism? = The New Historicism*, ed. H. Aram VEESER, New York, Routledge, 1989, 235.

³⁸ L. pl. Elspeth GRAHAM, *Women’s writing and the self = Women and Literature in Britain, 1500–1700*, ed. Helen WILCOX, Cambridge, CUP, 1996, 227–228; Henk DRAGSTRA, Sheila OTTWAY, Helen WILCOX, *Introduction = Betraying our selves...*, 4; Pamela S. HAMMONS, *Penelope, Prophet, or Poet? Strategic Self-Figurations in Katherine Austen’s ‘Book M’ = Uő., Poetic Resistance – English Women Writers and the Early Modern Lyric*, Aldershot, Ashgate, 2002, 116–119, 130.

³⁹ HOWARD, 1983, 380.

⁴⁰ A kérdéshez I. BURKE (1997, 18–19.) áttekintését a reneszánsz énéprezentációk értelmezéstörténetéről.

⁴¹ BOD Péter, *Tiszta, Fényes Drága Bibor, Mellyet amaz áldott emlékezetü M. Izraelbeli Nagy Anya Néhai Méltóságos Grof Bethleni Bethlen Kata Asszony Ö Nagysága [...] egész életében ugyan, de kivált szép hírrel nével tündöklő Özvegységében, magának meg-szerzett és Isten kegyelme által felöltözött. [...]*, Kolozsvár, Páldi István, 1762, B7r. (A további hivatkozásokat a főszövegben, zárójelbe téve jelöljük.)

a prédikációk szövegében is találunk ilyen mondatokat. Sok korabeli prédikátorhoz hasonlóan Hodosi Sámuel például mintaként jelöli ki a bibliai özvegyasszonyok (Naomi, Anna, Tábitha, a sareptai özvegy stb.) tulajdonságait az özvegyek számára, mert „[a]z melly özvegy Aszszonyi állat az régi sz. özvegy Aszszonyi állatoknak ditséretes mag[a] viselésit atzél tükörül szeme eleiben függeszti[,] [a]zokbol szépen észre v[e]lheti, mi modon kellyen ő nekie az ő özvegységében élni”.⁴²

A legtöbb primer és praeceptum-jellegű halotti beszédgyűjtemény özvegyeket parentáló vagy épp őket vigasztaló prédikációi szóltak „az Igaz Özvegynek minden tisztel[ről] és dicséretel[ről]”. E szövegek néhány topikus módon működtetett bibliai igé és történet alapján pontosan körülírják a megfelelő özvegyi viselkedést, vagyis „*tisztei*”-ket, azaz kötelességeiket, főként páli textusok és az említett bibliai özvegyasszonyok példái alapján. Ez a „*tiszt*” egyrészt a „szent szolgálat” volt. A lelkészek ahhoz hasonló erények gyakorlására szólították fel az özvegyeket, mint amilyen cselekedeteket – akár saját leírásai szerint is – Bethlen Kata végzett: jótékonyág, diakónia, adakozás, alamizsnálkodás stb. Szintén hangsúlyossá vált ezekben az instrukciókban, hogy még a házasság idején gyakoroltnál is kegyesebb életet kell élni özvegyként, még többet olvasni a Bibliát, imádkozni, – a katolikusoknak mindenképp: – böjtölni és gyónni is. Az egyház, a gyülekezet támogatása és segítése, valamint a gyermekek, unokák gondos nevelése ugyancsak gyakran elhangzó intenció e szövegekben. Minden felekezet prédikátorai még a fentieknél is állhatatosabban buzdították az özvegyeket a testi-lelki tisztaságra és szemérmes életre.⁴³

A prédikációk a „*tiszteik*” mellett közlik az özvegyek „*dicséretit*”-t is, hiszen a konkrét vagy elképzelt személyek esetében a tényleges jó tulajdonságaikról szólnak. Felvinczi Sándor például így ír: „Ha azért a’ melly özvegyek jószágos cselekedetekkel tündöklenc, azok az *igaz özvegyek* [vö. 1. Timóteus 5, 3] közzé számláltatnac, és azoknak sem emlekezetec sem jutalmoc el nem vész, nyilvánssággal ez Urban sok terhes nyomoruságok által bóldogúl ki múlt Aszszonyi állat is az Igaz Özvegyeknek seregében számlálhattyc, jo híre nec nevé nec örök emlekezetire”.⁴⁴ A prédikációk úgy veszik védelmükbe az özvegyeket, hogy – ugyancsak bibliai szövegekig visszanyúló kulturális minták alapján, részleteiben kialakult retorikával – gyámoltalannak láttatják őket. (Bár mint jeleztük, ez az elem, legalábbis részben, az önreprezentációk hatására válhatott az előírások részévé.) Hodosi Sámuel például azt írja egy özvegyet vigasztaló, de másoknak is tanulságul szánt prédikációjában, hogy azért siralmas állapot az özvegység, „[m]ert az asszonyi állat magában igen gyenge és erőtlen

⁴² HODOSI Sámuel, *Pallyajat Alhatatossan meg-futó Isten Hü szolgajanak el-tetetett Igassag Koronaja [...]*, Debrecen, Vintze György, é. n. [1690-es évek], E3v. (RMK I, 1578)

⁴³ L. pl. FELVINCZI Sándor, *Igaz Özvegy. Az az Olly idvességes halotti pompának alkalmatosságával lett tanítás, mellyben az Igaz Özvegynek minden tisztel és dicséretel egy csomóban köttetnek, és le rajzoltatnak [...]*, Debrecen, Töltési István, 1684, B1r–B3v. (RMK I, 1315); HODOSI [1690k], E3v–E4r.

⁴⁴ FELVINCZI, 1684, B3v–B4r.

edény”⁴⁵. „[M]időn az Aszszonyi állat jo Férjétől m[e]g-fosztatik[,] Gyámolától, Attyától, igazgatójától; söt fejétől szakasztatik-el.” Azzal vigasztalja őket, hogy a „kesergető irgalmatlan szívü Embereknek tudtokra” adja: „az Isten az ki magát az Arváknak Attyának 's az özvegyeknek oltalmazójának [...] nevezi”⁴⁶.

A temetéseken elhangzott (és főként az utóbb kinyomtatott) halotti prédikációk, illetve az ezek megalkotásához segítséget nyújtó mintabeszéd-gyűjtemények⁴⁷ alakították az időben utánuk következő funerációs beszédek özvegy-képét, de akár közvetlenül is hathattak a laikus olvasó önmegjelenítésére. Ha Bethlen Kata árvai énformalására valóban befolyásoló tekintélyt keresünk, akkor elsősorban udvari papjai funerációs beszédeit vizsgálhatjuk. Németh S. Katalin úttörő módon többek közt azt bizonyította, hogy szó szerinti egyezések vannak a nagyasszony szövegei, illetve az egymás után elhunyt családtagjai felett mondott orációk Bethlenre vonatkozó részei között. „[Á]rvaságát [éppen azzal a] bibliai képpel teszik szemléletessé a halotti búcsúzatók szerzői,” amelyet a dolgozat elején idéztünk. A Teleki Józsefet temető lelkész például ezt írja: „Kedves Férjedtől, 's szép Gyermekeidtől kevés idő alatt meg fosztatott nem Naomi, hanem súlyos bánatokkal bé-tellyesedett keseredett szívü Mára.” Ráadásul „Szentkirályi György Teleki Gábor és Teleki Klára felett mondott *Zokogó panaszában* egy másik kedvelt bibliai citátumot is idekapcsol: 'hogy ez előtt tsak egynéhány hólnapokkal-is magadot Náómi szava szerént, gazdagnak nevezheted-va, de imé az Ur rövid idő alatt tégedet mint szedés után a' szőlöt, és takaradás után a' tarlót, üressen hagyta’.”⁴⁸ Bár Németh úgy vizsgálta e prédikációkat, mintha Bethlen saját „emlékezetének felfrissítés[e]” céljából, az önéletírás megfogalmazása során „használt[a]” volna ezeket „forrás[ként]”, mi azt kívánjuk bizonyítani, hogy a nagyasszony árvai önmegjelenítése nem csak lelkészei hatásának eredménye, hanem jóval tágabb kontextust érdemes feltételezni. Viszont Németh azon megjegyzésével, hogy „a 'forráshasználatot' éppen ott mutattuk ki, ahol a legszemélyesebb hangütés, keserűség, fájdalom az alaptónus”⁴⁹ teljesen egyetértünk: az árvai önreprezentáció kevésbé személyes, mint inkább rétegzett módon hagyományozódó kulturális minta.

Németh S. Katalin nyomán⁵⁰ érdemes ugyancsak figyelembe venni bizonyos Bethlen Katához szóló könyvajánlásokat. A *Szent Irás' értelmére vezérlő Magyar Leksikon*⁵¹ dedikációjában ez olvasható: „A' Valóságos özvegyeknek hármaz tzimereikkel Istenben való erős Bizodalommal, Imádságban való Szent

⁴⁵ Ez a bibliai gyökerű toposz (vö. 1 Péter 3, 7) Európa-szerte elterjedt a korban. Vö. pl. Antonia FRASER, *The Weaker Vessel: Woman's Lot in Seventeenth-century England*, London, Methuen, 1985.

⁴⁶ HODOSI [1690k.], D7v, D8v, E3r.

⁴⁷ L. pl. SZATHMÁRNÉMETI Mihály, *Halotti Centuria, Az az: Száz, Halotti Praedikációk [...]*, Kolozsvár, 1683. (RMK I, 1301), mely megvolt Bethlen Kata könyvtárában.

⁴⁸ NÉMETH S. Katalin, *Bethlen Kata Önéletírása és a XVIII. századi halotti beszédek*, ItK, 1984, 197.

⁴⁹ L. NÉMETH S. Katalin, „Sok és nagy erőtlenségekkel küszködő ember...” *Bethlen Kata a kortársak szemével*, Theológiai Szemle, 1985, 198.

⁵⁰ NÉMETH S. 1985, 196–197.

⁵¹ Kolozsvár, S. Pataki József, 1746.

Búzgósággal, Sion' Leányit illető Tiszta Elettel, ékeskedő Úr-Aszszonynak, méltóságos grof bethleni Bethlen Kata aszszonynak [...]. Már XV. Esztendőtl fogva fedhetetlen tiszta Életet élő Igaz Özvegyének, Az Isten' Háza Kegyes Dajkájának, a' szükölködő Szegényeknek Édes Anyjoknak, 's. a' t." Azt persze nehéz vizsgálni, hogy például Bod Péternek, illetve más udvari papoknak – tekintélyüknél fogva – milyen mértékben volt szerepük Bethlen Kata, illetve más özvegyek énfórmálásban. Valószínűleg azonban nem egyszerűen *kijelölték* nekik a reprezentációs lehetőségeket, hanem finomabban vitték véghez: *erősítették* az asszonyok számára a hagyományos minták szerinti önmegjelenítés lehetőségének felvállalását.

Bod Péter nemcsak a nagyasszony életében, hanem halála után is nagy mértékben működtette ezt a reprezentációs mintát. Ahhoz, hogy a dolgozat elején hivatkozott szakirodalom és a közvélemény Bethlen Katát már-már ikonikusan megfeleltesse magával az özvegyiséggel, minden bizonnyal Bod Péter is hozzájárult. A *Magyar Athenas*nak a nagyasszonyra vonatkozó, az özvegy jó tulajdonságait magasztaló szócikke valószínűleg az egyik legismertebb szöveg,⁵² de Bod ennél sokkal részletesebben, az özvegy-reprezentációs hagyomány még több elemét mozgatva szólt egykori patrónájáról az őt parentáló temetési beszédben és versben.⁵³ Már a kiadvány címe is felhívja a figyelmet az elemzett tradícióra, maga a halotti oráció pedig tételesen számba veszi a Krisztus, vagyis a „*Bárány Jegyesse*[ként]” (B8r) jellemzett és követendő példának megtett (B7r) nagyasszony özvegyi erényeit a Jelenések 19, 8 textusa alapján⁵⁴ írott prédikációban. Bethlen Katát előbb mint „XXVII esztendők alatt Isten-féltő özvegy[e]t, a' tiszta életnek, Isteni félelemnek, Istenben-való bizodalomnak, atyafiúi szeretetnek és a' keresztyén emberben fel-találtatható minden drága virtusoknak világos Tükörét” jellemzi. (B7v) Klasszikus példák felidézését követően (B7v–B8r) vonatkoztatja Bethlen Katára az erényes özvegyasszonyokhoz kötődő, topikusan hagyományozódó tulajdonságokat: „Töltötte özvegyiségben idejét, Könyörgésben, Éneklésben, a' mellyet igen szeretett, a' Sz. Irás olvasásban; úgyhogy ő benne találtattak azok a' mellyeket ir *Hieronimus Paullarol*. [...] Tudta a' Sz. Irásokat. [...] A jó tudományú tudós embereknek Könyveiket olvasta. És a' mit jóvalott ugyan Hieronimus Leta özvegy Úr aszszonynak: [...] Ugy teljék a' nap, úgy találjon az ejtszaka, hogy a' Könyörgést az olvasást kövesse a' könyörgés. [...] Egy jó[I] rendelt klastromnak mondhattad volna ezekre nézve az ő Udvarát. Itt bé-is tölt az Apostol szava I Tim. V. 5. A' melly aszszonyi állat valóban özvegy és egyedül vagyon, bízik az Istenben és foglalatos a' könyörgésekben, és imádságokban éjjel és

⁵² „[Ö]zvegyiségre maradt 1732-dik észt., amelyben töltött el szép hírrel-névvvel s mindenk előtt való kedvességgel XXVII. Esztendőket. Udvara olyan volt, mint egy jól rendelt klastrom. Élete mások előtt példa és világos tükör. [...] Töltvén özvegyi idejét sz. elmélkedésekben, írt is le affélekét. Leírta a maga bajoskodásait s kísértetek, formált maga állapotjához alkalmaztatott könyörgéseket, melyeket ki is nyomtattatott [...]” BOD Péter, *Magyar Athenas*, vál., s. a. r., jegyz., utószó, TORDA István, Bp., Magvető, 1982, 284.

⁵³ E szövegekből néhány mondattörredék szó szerint került át a *Magyar Athenas*ba.

⁵⁴ „Adatott néki hogy fel-öltözzék tiszta és fényes bíborba; mert a' bíbor a' Senteknek megigazulások.” (A2r)

nappal.” Majd azt is részletezi, hogy mindig segítette atyjafiait, a szegényeket, az iskolákat és a templomokat. (B8v–C1r) A prédikáció – visszautalva a textusra – azzal fejeződik be, hogy „a’ Kristus társaságába[n] [...] vagy immár tiszta fejér Bíborodba, lakadalmi Ruhádba fel-öltözve, [...] követed a’ Bá[r]ányt valahová menéd”. (C1v–C2r)

A prédikációhoz hasonlóan veszi sorra az özvegyi erényeket az e szöveget követő, felező tizenkettesekben írott versezet. (Ez még inkább részletezve sorolja fel, hogy Bethlen gyakran beszélget tudós emberekkel, a papot, a kántort, a kollégiumi diákokat támogatja, gyógyít, segíti a szegényeket, templomokat épít és javít, az úrasztalokra abroszt és poharat adományoz. Istentiszteletekre jár, sokat imádkozik, melyet követően előbb Bibliát, aztán ennek magyarázatát, majd másrt olvas. Nagy könyvtára van, s ő is segít kiadni könyveket. [C6v–C7v]⁵⁵) A versben azonban már az özvegyi gyámoltalanság reprezentációs elemei is helyet kapnak, ráadásul az asszony életének fordulatát éppen ahhoz a pillanathoz köti, amelyhez maga Bethlen Kata. Bod ugyancsak azt írja, hogy amint meghalt az édesapa, Bethlen Sámuel: „Mosollygó kis Kati fordul itt sírásra, / Játékos vígsága, szörnyű Jajgatása, / Sír Atyja halálán, nem bírja azt másra, / Nem lát utat jusson vígasztaltatásra. // Édes Anyját látja gyászszal bé-borulni, / Szívének fájdalma azzal kezd ujúlni, / Könyve-is szeméből sűrűen ki hulni. / Mikor lesz siralom hogy kezdjem el-múlni? // Gonoszok a’ napok, háborúság vagyon; / Prédálok, lézengők uralkodnak nagyon, / Emésztk ha hól van valamitske Vagyon, / Árvának, Özvegynek nints ki jót adjon.” (C3v)⁵⁶

Nemcsak az árvaságban leélt élet kezdetére vonatkozó verssoroknak, hanem a halotti prédikáció textusának és erre épülő vezérgondolatának hasonló változata is olvasható Bethlen Kata önéletírásában, annak egyik imádságában: „elbágyadott lelkem! [...] az Úr [...] nem mindörökké ostoroz tégedet [...] Hogy is ne könyörülne terajtd, holott látja az Ő szent fiának vérevel keresett bíbor köntösét, melybe öltöztettél. [...] öltözetedet is sem tűz, sem moly meg nem emészti; mert azt a te Megváltód szerzette, mely is fejér bíbor, a Krisztus véreben megszentelteknek [sic!] megigazulások.” (873) Hogy a különböző regiszterekhez tartozó szövegtípusok között valóban nincs túl nagy különbség, jól mutatja a *Bethlen Kata rendelése eltemtetéséről* egyik részlete: „remelvén azt is, hogy Isten Ő Felsége itt, hévizi házamnál hozza el azt a kedves órát, amelyben én is

⁵⁵ Kiadva: *Széki gróf Teleki József özvegy Bethleni Bethlen Kata grófnő írásai és levelezése 1700–1759*, II, kiad. BENCZÜR Gyuláné, bev. SZÁDECZKY-KARDOSS Lajos, Bp., Grill, 1922, 537–552. Hasonlóan épülnek fel Bod Péternek a fogarasi templom tornyára beépített emlékköre írt 1760-as versei is. *Gróf Bethlen Kata élete és végrendeletei* (1700–1759), közli: SZÁDECZKY Lajos, Bp., Athenaeum, 1895, 20–25. Vö. MARKOS András, *Bod Péter és Árva Bethlen Kata*, Református Szemle, 1969, 341–342.

⁵⁶ Lejjebb így folytatja: „Özvegység kenyere keserü kedvetlen, / Özvegység ruhája fekete színetlen, / Özvegyi állapot terhes és kelleetlen, / Méltatlan bajt szenved soktól kimiletlen. // Keserü e’ kenyér mászszor-is kostólta, / Kedvetlen e’ ruha mászszor is hordozta, / Mikor történt vala Haller Urnak hólta, / Özvegység mi légyen, tudja azt azólta. // Az özvegy aszszonynak sok búja érkezik, / Két három roszt ember egybe szövetkezik, / Sok mesterség által jóvával töltözik, / Sebét ha panaszol méreggel kötözik.” (C5v–C6r)

*felöltöttem amaz fejér bíbor köntösben és az én mennyei vőlegényemhez, az én Megváltómhoz bevitelem [...]”*⁵⁷

Hogy a Bod Péter-féle halotti búcsúztató, valamint Bethlen Kata írásai között ennyire szoros, szövegszerű kapcsolat van a nagyasszony sorsa fordulópontjának kijelölése, illetve Krisztushoz való viszonyának leírása vonatkozásában, magyarázható azzal, hogy az egykori udvari pap a most tárgyalt kötettel együtt vagy azt megelőzően adatta ki patrónája önéletírását.⁵⁸ Az alábbiakban arról szólunk, hogy Bod még ennél is közvetlenebb viszonyban volt Bethlen Kata e szövegével, s így talán nem egyszerűen az önéletírás befolyásolta a temetési beszéd és vers Bethlen-képét, hanem Bodnak is szerepe volt a nagyasszony autobiográfiájában textualizálódó „ön”-reprezentációban.

4.) A mások általi özvegy-reprezentációkat talán nem csak tényleges mintaszövegekben történő megjelenítésként lehet értenünk. Érdemes olyan textusokat is bevonni a vizsgálatba, amelyek nem tételezték magukat ténylegesen követendő példaként, de elvileg szintén hathattak az árvák önreprezentációira. Bár nehéz ennek a szövegcsoporthoz megvonni a határait, sok korabeli szövegben találunk olyan megszólalást, amely azt szimulálja, mintha szerencsétlen sorsú özvegyasszony mondaná, így közvetlenül vagy áttételesen követésre méltó szerepre tehetek szert, pedig nem valószínű, hogy nők írták e műveket. Elsősorban azok a halotti búcsúztató versek jöhetnek szóba, amelyeket legtöbb esetben valószínűleg nem a gyászoló asszony írt, a szöveg azonban így épül fel: egyes szám első személyben szólal meg a sirató pozícióban lévő özvegy, aki hagyományosan gyámoltalan árvaként reprezentálja önmagát.⁵⁹ Ha filológiaiilag esetleg meg is válaszolhatjuk, hogy bizonyos reprezentációk valóban egy-egy özvegyasszonytól származnak, akkor sem választhatjuk le egyszerűen önmegjelenítését saját korának férfitársadalmi által elfogadott, sőt előírt reprezentációiról.

Az angol szakirodalomban legutóbb Lucinda Becker arra hívta föl a figyelmet az 1620-as suffolki női végrendeletek kapcsán, hogy nem egyszerű meghallani a „női hangot”, mert sokan írnot kényszerültek alkalmazni. Ő nem egyszerűen leírta a diktált végrendeletet, hanem pozíciójánál fogva és formulák alapján tanácsot adott megbízójának a megfelelő megfogalmazásra nézve, s így a korszak elitje által elfogadott reprezentációs lehetőségek befolyásolták az asszonyi önmegjelenítéseket is.⁶⁰ Hogy milyen mértékben mutatható ki a magyar női végrendeletek és missilisek esetében az írnoton keresztül is meghatározó

⁵⁷ *Bethlen Kata rendelése eltemetéséről* = TONK, 1998, 197. (Kiem.: F. G. T.)

⁵⁸ KOHL Tamás szerint (*Bethlen Kata önéletírásának első kiadása*, ItK, 1960, 70.) az önéletírás a temetési prédikációval egybekötve jelent meg 1762-ben Kolozsvárt, Páldi István nyomdájában, MARKOS András (1969, 342–343, 346–347.) viszont azt bizonyítja, hogy Nagyszébenben, 1760-ban látott napvilágot Sárdi Sámuelnél.

⁵⁹ L. pl. *Síralmas beszélgetések...*, Debrecen, 1703. (RMK I 1684/a). Kiadva l. *Régi Magyar Költők Tára*, 17/14, s. a. r. JANKOVICS József, Bp., Akadémiai, 1991, 65–67, 371–393.

⁶⁰ Lucinda BECKER, *Death and the Early Modern Englishwoman*, Aldershot, Ashgate, 2003, 152–154. (Bár nagyrészt alacsonyabb műveltségű társadalmi réteghez tartozó asszonyokról ír.)

patriarchális társadalom tekintélyének ereje az énformalásban, a halotti búcsúztatókhoz hasonlóan nehéz megállapítani.⁶¹ Árnyaltabb képet úgy kaphatunk, ha megvizsgáljuk, hogy az egyes missilisek mely részeit írják (általában?) maguk a szerzők, és melyeket az írások. A 19. századi kiadások egy része jelzi, hogy az egyes leveleket ki írta: maga az aláíró, vagy valaki más, elsősorban az írások. De még ha az eredeti kéziratok tanulmányozásával tovább pontosítanánk is a képet, akkor sem tudnánk egyértelműen megállapítani, hogy mikor írt az írások tényleg diktálás után, illetve milyen mértékben gyakorolt hatást a diktáló özvegyasszony önmegjelenítésére az írások jelenléte, elvontabban: a kor előírásai, elvárásai.⁶²

A 243 Bethlen Kata-levél közül 50 autográf,⁶³ bár a legújabb és legteljesebb kiadás gondozója, Lakatos-Bakó Melinda ezek közül egyelőre konkrétan csupán tízet tudott azonosítani, mivel nem tudta kézbe venni mindegyik levél eredetijét, a korábbi kiadó, Szádeczky-Kardoss pedig „nem közli minden esetben a levelek autográf vagy nem sajátkezű jellegét”. A többi levelet íródeák írta le (vagy másolatban maradtak fenn), ilyenkor az aláírás autográf.⁶⁴ Mint már fentebb jeleztük, a 213 Árva Bethlen Kataként aláírt levele közül csupán 15-ben működik ténylegesen a bemutatott özvegyi önmegjelenítés, de ezek közül is egyelőre csupán egyről tudjuk, hogy autográf.⁶⁵ A további 14 levélnek nyilvánvalóan a többségét – mert azért ezek között is akadhat még autográf – az írások írta (le). Vagyis e missilisek esetében is valószínűleg csak részben beszélhetünk önreprezentációról.

Bár a szakirodalom nem vette kellő mértékben figyelembe, Markos András levéltári kutatásainak közzététele és a Bod-Bethlen viszonyt vizsgáló írása alapján tudjuk, hogy az önéletírás fennmaradt kéziratának is csak igen kis része autográf, de éppen elég ahhoz, hogy láthatóvá váljon, helyesírásában, következetességében, szerkezetében jóval alatta marad a Bod-féle kéziratnak és az általa gondozott kiadásnak.⁶⁶ Bár Bod nem reflektál rá, Markos bizonyítékai alapján egyértelmű, hogy fontos közbenjárói szerepet játszott az önéletírás kiadásában. Egyrészt ő

⁶¹ A korszak magyar asszonyainak íráskészségéről l. pl. TÓTH István György, *Mivelhogy magad írást nem tudsz...*, Bp., MTA TTI, 1996, 139–145.; PÉTER Katalin, *Az olvasó nő eszménye a 17. század elején = A középkor szeretete*, szerk. KLANICZAY Gábor, NAGY Balázs, Bp., ELTE BTK, 1999, 323–332.

⁶² NÉMETH S. Katalin véleménye ellentmond a fentieknek: „[b]ár a temetésre szóló invitátória sem Bethlen Kata saját kezű írása, csupán az aláírás hiteles, nem vonhatjuk kétségbe, hogy a gyászlevélben Bethlen Kata emelkedett stílusának első megnyilatkozásait láthatjuk, hiszen ugyanez a stílus kap helyet az Önéletírás megfelelő lapjain.” *A levélíró Bethlen Kata*, It, 1979, 11. Inkább arról van szó, hogy az írások által is közvetített formulák alakították Bethlen stílusát, befolyásolták önmegjelenítését leveleiben és az önéletírásban.

⁶³ A Szádeczky-Kardoss Lajos szerinti 51 autográf levél „egyike nem sajátkezűnek bizonyult”. LAKATOS-BAKÓ 2002, 7.

⁶⁴ LAKATOS-BAKÓ 2002, 7.

⁶⁵ További 8 bizonyíthatóan autográf levél maradt fenn a második özvegyesége idejéből, ezekben – az aláírás kivételével – nincs özvegyi önreprezentáció. A 10. ismert autográf levél 1729-es.

⁶⁶ MARKOS 1969, 343–344.

szerkesztette, egységesítette a fragmentumokban létező szöveget, és ő rendezte – például saját autobiográfiája nyomán – paragrafusokba. De az önéletírás mint kötet egységessége is Bodnak köszönhető, ahogy Markos mondja: „[n]oha a Bod Péter másolatában ránk maradt más töredékben Bethlen Kata ‘ezen Életem folyásáról írt könyv’-ről beszél [ráadásul ezt is Bod kézírásában olvashatjuk, így ellenőrizhetetlen, hogy valójában ki írta e szavakat! – megj. F. G. T.], ez a ‘könyv’ előtte csak vízió, nem tárgyi valóság: bizonyosra vehetjük, hogy a mű szabad, szerves folytonosság nélküli, meg-megszakadó, újakezdődő, rendetlen ívek és levelek sorozata, nem pedig füzött, vagy éppen bekötött füzet, vagy könyv volt.⁶⁷ [...] Bod Péter [...] a bethlenkatali mű másolásakor már nem találja meg az eredeti kézirat [...] elkallódott, félbehagyott, esetleg soha meg sem írt részletét: töredéket látván maga előtt, csak töredéket másol [...]. Bethlen Kata önéletírásának első kiadása azért csonka, mert Bod Péter a másolásakor nem tudta helyreállítani a mű megszakadt (vagy soha nem is létezett) szerves folytatását”, bár még van egy nyomdai ívnyi kézírás, de a közbeeső részlet hiányzik, ezért a maradékot sem adta ki Bod. „Az eredeti bethlenkatali kéziratok írásbeli fogyatékoságait ismerve, állíthatjuk, hogy az önéletírás a maga eredeti formájában, közbeeső ‘operációs’ beavatkozás nélkül, soha nem jelenhetett volna meg.”⁶⁸

Bod (akiben „már a másolás megkezdése előtt megképződik az írásmű könyvvé formálható jellege”⁶⁹) azon túl, ahogy – mint fentebb láttuk – azzal alakítja könyvvé a szöveghalmazt, hogy a fragmentumok szerkesztőjeként avatkozik be, valamilyen mértékben *hozzájárul* egy felidézett koherens „én” elbeszélésének lehetővé tételéhez is. Markos szerint azzal is segíti Bod a könyvlétmód megvalósulását, hogy belső utalásrendszerrel látja el, kurzivál, címet ad a szövegnek, az elejére bibliai textusokat választ és verset ír – továbbra is minden reflexió, saját neve szerepeltetése nélkül. Pedig ez utóbb említett szövegek – mint paratextusok – különösen is erősen befolyásolhatják a további értelmezést, ahogy az olvasóhoz szóló előljáró beszéd és az *Életemnek folyása* eleje is. Éppen ezért hiába választottuk írásunk címéül a gyermekkori árva „önmagát” utólag színre vivő, értelmező és egész életére vonatkozó Bethlen Kata-mondatot, Markos

⁶⁷ Bethlen Kata önéletírásáról mint – létmódját tekintve – számára sem egységes könyvről azért óvatosan érdemes beszélni, hiszen l. pl. BETHLEN 1982, 872, 875–876, 879–880, 889.

⁶⁸ MARKOS 1969, 344–345. NÉMETH S. Katalin meglepő módon azt írja, hogy Bethlen Önéletírásának „alapvető sajátossága” a „paragrafusos szerkesztés, bevezetés az olvasóhoz, öntisztázási szándék az utókor előtt, kronologikus rend, közbeiktatott hálaadások, fohászok”, pedig Markos szerint ezek közül (a harmadik elemen kívül) mindegyik Bod közbenjáró munkájának eredménye. *Bethlen Kata és Eleanora Petersen-Merlau = Klaniczay-emlékkönyv*, szerk. JANKOVICS József, Bp., MTA ITI, Balassi, 382. Pedig e tanulmány szerzője egy korábbi írásában éppen a fenti összefüggésben utal Markos jelentős kutatásaira: „[...] ismerjük Markos András erdélyi kutatásainak eredményeképpen azt a tevékenységet, amelyet Bod Péter végzett az Önéletírás kiadatása érdekében”. NÉMETH S. 1985, 236. SZÁVAI János (*Magyar emlékirók*, Bp., Szépirodalmi, 1988, 47, 63, 107–108.) teljesen figyelmen kívül hagyja Markosnak Bod Péter szerkesztői szerepére vonatkozó kutatásait.

⁶⁹ MARKOS 1969, 345.

kutatásai alapján fel kell vetni, hogy egy ilyen olvasat talán Bod *olvasata* alapján, immár a szövegbe írt (szerkesztett) *intencióinak közbeavatkozásával* válhat lehetővé. Legalábbis a visszatekintő én önazonossága, (ebből az olvasási irányból) egész életleírására vonatkozóan egységesnek tűnő identitása, valamint az árvai önreprezentáció egész életre vonatkozathatósága inkább a Bod által létrehozott *könyvet* olvasva képződhet meg.

Markos kutatásaiból látható, hogy még a bethlenkatali és bodpéteri kéziratban meglévő azonos szövegrészek is némileg eltérnek egymástól. Ezeknek alapos, párhuzamos összehasonlító közlése és vizsgálata persze csak egy olyan ideális kiadással valósulhatna meg, amelyben az őskiadás szövegével és a teljes Bod-kézirattal párhuzamosan lehetővé válna a nagyon kevés meglévő autográf önéletírás-kézirat kiadásán túl az összes Bethlen Kata kezétől származó szöveg megtalálása⁷⁰ és publikálása. Így tovább lehetne árnyalni azt a kérdést is, hogy, a suffolki asszonyok és írnokaik esetéhez hasonlóan, milyen módon hat Bod reprezentációs mintája Bethlen – szempontunk szerint – *árvai* énművelésére: immár nemcsak közvetetten, a nagyasszonyt (és a szakirodalmat) befolyásoló mások általi reprezentációkon keresztül, hanem közvetlenül is, beleíródva énjének „auto”biografikus színrevitelébe.

⁷⁰ Mivel a 19. század végén komoly szakemberek kutattak szisztematikusan, de sikertelenül eredeti Bethlen Kata kéziratok után (SZÁDECZKY 1895, 624.), erre nincsen sok esély. Viszont – láttuk – az 1960-as években Markos András mégis talált autográf szövegeket. Vö. MARKOS 1969, 343.

Fehér Andrea

Én-reprezentáció és történeti reprezentáció Vargyasi Dániel István Életének leírásában

A személyes dokumentumok, naplók, memoárok vagy az orális történet nem képezik a klasszikus történeti kutatás tárgyát, a történetírás szerint ugyanis ezek a források alkalmatlanok a valóság megragadására. Ezért is jelent kihívást egy történésznek, ha az ilyen jellegű források kutatásakor, nem csupán a történeti hitelesség számonkérésére vagy boncolgatására törekszik, hanem megkísérli ezen szövegek narratív értelmezését, a reprezentációs kánonok felismerését – s cselekszi mindezt egy teljesebb történeti megismerés érdekében. Természetesen nem adjuk fel a „valóság legmélyebb tiszteletéből” (Hans Kellner) fakadó „reflexeinket”, s ezért Northrop Frye szavait kölcsönözve, úgy véljük, hogy: „a történelem nem a külső események egyszerű nyelvi utánozása, hanem a leírás kettős gyűjtőpontja, ugyanis a nyelvi és a valóságos események kettőssége nélkül nem léteznék az, amit ma történelemnek nevezünk”.¹

Ezért a jelen tanulmány előkészítésekor, az élettörténetben kibontakozó én- illetve eseményreprezentáció problémakörének vázolásakor néhol az extratextuális, vagyis kiegészítő dokumentumokkal (a családi archívumban fellelhető levelezés, egyéb okiratok) való összevetés igénye is megfogalmazódott. Ezzel korántsem azt szeretnénk sugallni, hogy a perszonális forrásokat ellenőrizni kellene, tudniillik azt állítani egy élettörténetről, hogy hamis vagy igaz, nonszensz. Ebben az esetben ugyanis „nem beszélhetünk az igazságpróba gyakorlati nehézségeiről, mivel az önéletírás éppen azt meséli el nekünk, amit egyedül ő mondhat el”.² Ellenben úgy véljük, hogy az életrajzi kutatások során összegyűjtött egyéb információk, ha nem is határozzák meg az elbeszélés hitelességének mértékét, vagy a szerzőnek az igazságpróba való sikeres megmérettetését, de lényegesen hozzájárulnak egy teljesebb énkép kialakításához. Célunk csupán az, hogy a nyelvi reprezentáció és a valóság síkjának összevetésével egy teljesebb képet nyerhessünk a szerzőről s főként az általa megkonstruált élettörténetről. Köztudott, hogy az önéletírásokat, legalábbis a történészek zöme, a szerző iránti

¹ Northrop FRYE, *Az ige hatalma (második tanulmány a Biblia és az irodalom kapcsolatáról)*, Európa, Budapest, 1997, 30.

² Philippe LEJEUNE, *Önéletírás, élettörténet, napló*, L'Harmattan, Budapest, 2003, 38.

kíváncsiságból olvassa, hisz az anonimitás az „önéleítés halálához vezetne”.³ Ezért az általunk bemutatásra kerülő személyiség kiválasztása sem véletlenszerű.

Vargyasi Daniel István (1684–1774) a 18. századi erdélyi politikai elit egyik kimagasló személyisége. Unitárius családból származik, a Rákóczi szabadságharcok idején látványos katonai karriert futott be, majd a szabadságharc bukása után a moldvai emigrációban lévő nemeseket képviseli a szatmári békekötésen. Kegyelmet kap, majd 1737-ben bárói rangra emelik, 1745-től pedig az udvarhelyszéki rendek és a királyi főkormányozók javaslatára főkirálybíróvá nevezik ki.

Életrék leírását 1768-ban nyomtatták ki Szebenben.⁴ Ezt latinról 1862-ben fordította le Daniel Gábor, Marosi Gergely akkori székelykeresztúri unitárius középiskola tanárával, mely fordítást 1896-ban közzé is tettek.⁵

A nyomtatásban megjelent élettörténet a szerzővel 1703 és 1762 között megesett események és élmények leírását tartalmazza.⁶ Daniel István emlékiratának érdekessége abban áll, hogy annak ellenére, hogy a szerző művét nem szánta kortörténetnek, személyes élményeit és főként vallásos megnyilvánulásait egy olyan történeti kontextusba helyezte, melyben nyilvánvalóan nem a „teljes valósághoz” való ragaszkodás volt a fő irányadó elv, hanem egy olyan keret létrehozása, melynek képlékenysége lehetővé tette a szerző számára lelki fejlődésének a lehető legdrámaibb módon való bemutatását. Vagyis történeti reprezentációjában, a narratív hagyomány mögött, a szövegrészletben ott rejtőzik a szerző azon szándéka, hogy csupán annyiban és arra emlékezzen vissza, amire és amennyiben az általa kiválasztott identitástípus felépítésének javára válik.

Az önéletrészlet első soraiban a szerző egyfajta olvasási kulcsot nyújt, szerződést (Ph. L) kínál,⁷ melyben felhívja az olvasók figyelmét arra, hogy művének megírásakor nem az a szándék vezérelte, hogy az utókor számára

³ John STURROCK, *Theory versus Autobiography* = Robert FOLKENFLICK (szerk.), *The culture of Autobiography. Constructions of self-Representations*, Stanford University Press, 1993, 27.

⁴ A kezdő lapon a hattyús Daniel címer található, a nyomtatvány 156 lapból áll. A mű teljes címe: *Descriptio vitae Stephani liber baroni de Daniel et Vargyas, sacratissimae Imperatoriae Regiaeque Majestatis et Principis Transsilvaniae ac inclitae Sedis primariae sicalicalis areopolitanae Judicis regii supremi diplomatici: illustris Colegii iktarobethleniani in oppido N. Enyed residentis legitimi, nec non Gimnasii areopolitani ordinarii Inspectoris Curatoris. Impressum 1764 sumptibus authoris.*

Zárószó: *Praesens opusculum Author praememoratus dum essem aetate octuogenarius, sed impresitabili divinae bonitas consilio adhuc superstes propria manu scriptum praelo submitto. 1764 anno Aerae Christianae.*

⁵ DANIEL GÁBOR, *A Vargyasi Daniel család eredete és tagjainak rövid életrajza*, Budapest, 1896.

⁶ A kéziratot V. Daniel Gábor figyelmesen összevetette a nyomtatott változattal, ahonnan kiderült, hogy a nyomtatott példányból ki van hagyva a szerző segesvári megtámadása, a gyermekeinek születési és elhalálozási éve, a kéziratból ellenben hiányzik a protestánsok sérelméről kelt felterjesztés, ami a mű elkobzását eredményezte. Ez utóbbiban Erdélynek összes baját a protestáns gyűlölködésre vezeti vissza.

⁷ LEJEUNE, i.m., 45.

hasznos s maradandó képet alkosson koráról vagy saját személyéről – mivel nem az emberek előtt szeretne tetszelegni. Mi több, Daniel művével csupán az isteni gondviselésnek szeretne örök emlékezetet emelni. Nem történetet, hanem egyfajta üdvtörténetet ír: „A honnan lelkelemnek és indulataimnak minden vágyával s erőmmel egész megfeszítésével ezen jelen vállalatom célját egyedül oda akarom irányítani, hogy midőn az isteni jósnak egész életem folytában rám halmozott nagyszerű jótéteményeit háládatos elmével újra átgondolom, mindazokért az idvezítő Istennek az én megmentőmnek újra halhatatlan hálákat adjak- és soha meg nem szűnő dicsőséget egyedül ő neki, a magasságban lakozó istennek tulajdonítsak”⁸

A fenti szöveg alapján úgy tűnhet, hogy Danielt nem a Keménynél fellelhető önigazolás, vagy a Cserei-féle bosszúvágy, sem az Apor kesergése, hanem inkább az ágostoni értelemben vett megtéréstörténet motiválta.⁹ Ellenben még ennél is lényegesebb az a felismerés, hogy a vallásos hangvételi szövegrész háttérben ott rejtőzik az emlékezés folyamata, mely a memoár jellegű emlékezés esetében „nem megismétlő vagy retrospektív jellegű”, hanem érezhetően konstrukció.¹⁰ A személyes életút egészéről a kései öregkorban megfogalmazott beszámoló kifejezetten az egyéni identitás megalkotását szolgálja, és itt van a narrációnak rendkívül fontos szerepe, hiszen úgy emlékezünk, hogy emlékeinket egy összefüggő történet keretébe rendszerezjük. A szerző az elbeszélés során éppen ezért az emléktanyag szempontjából utólagos szempontokhoz (megfontolásokhoz, élményekhez) kénytelen igazodni, vagyis emlékezése során ő maga teremti a múltat.¹¹ S persze az öregkori visszaemlékezés maga is másféle szabályokat követ, mint a közvetlen vagy az ahhoz közeli emlékezés. Daniel István 80 évesen írta meg élete történetét, amikor már magára maradt (gyermekait kiházásította, a felesége meghalt), és társadalmi megítélése is meglehetősen pozitív volt. Így tehát a szerző aktuális, a megírásakor már kiforrott identitását egy olyan színpadnak kell elképzelnünk, melyen együtt mozognak az arhaikus én, a megfontolt én (T.T) és annak az énképnek a leleplezése, melyet a szerző környezete alakított ki a szerzőről,¹² vagy legalábbis az, amit a szerző képzel arról, hogy mit is gondoltak róla mások. Ennek érdekében Daniel úgy építhette szövegét, hogy ott, ahol stratégiája megkövetelte, akár még a kronológiai

⁸ V. DANIEL István, *Életének leírása = Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről*. VII (1703–1750), Budapest, , 178.

⁹ V. Daniel István számtalan egyházi vonatkoztatású művet is írt, melyekben hangot ad nem csupán a fent említett isteni jószág megnyilvánulásainak, hanem vallási meggyőződéseinek is, néhol hitvitába keveredve az egyéb felekezetekkel, ezek közül is leginkább az unitáriusokkal: *Örök életre vezető egyenes út* (1765), *Isten eleibe bocsátott alázatos könyörgések gyakorlása* (1766), *Variarum meditationum sacrarum miscellanea* (1766), *Commentariis in Apocalypsum Joannis, Deus ad solvandum me intende! Jehova ad me adjuvandum festina* (1765).

¹⁰ Frederic C. BARTLETT, *Az emlékezés. Kísérleti és szociálpszichológiai tanulmány*, Gondolat, Budapest, 1985, 288.

¹¹ KESERŰ József, *Emlékezet és hitelesség = Kor-Szak-Határok*, Kalligram, Pozsony, 2002, 158.

¹² Tvezdan TODOROV, *Az emlékezet hasznáról és káráról*, Napvilág, Budapest, 2003, 22.

sorrendet is megváltoztatta. Ezzel alátámasztva látjuk azon elméleti feltételezéseket, melyek szerint „az élettörténet elmesélése, azaz az életpálya paradigmatisz rekonstrukciója tehát nem elsősorban események, történetek egyszerű leírása, hanem ezek ábrázolása, előadása, megjelenítése,“¹³ vagyis egy egyéni szabott reprezentációs rendszer létrehozása. Ezért Daniel István éni reprezentációja (melyben nem csupán a 17. századi átörökölt toposzok, hanem néhol még a pietizmus hatásai is fellelhetők) teljes mértékben kihasználja (átformálja) a történeti keretet, egy olyasfajta esemény megjelenítést dolgozva ki, mely már teljes mértékben szakít az addigi erdélyi emékirói hagyománnyal.

Ezért csöppet sem meglepő, hogy az élettörténet stratégiájának megfelelően a szerző életét egy prófécia irányította, s ez határozta meg főként felekezeti, de politikai magatartását is, ugyanis: „az én elől dícsért nagyanyám Béli Judith, az igazhitű orthodox (református) vallásnak egyik nevezetes asszonya, az én szülőmet, amidőn még életben volt, gyakran intette, hogy engem, az ő magzatai közül a legkisebbet engedne általi neki az igazhitű vallásban leendő neveltetésre, de midőn süketnek énekelne, az én nagyanyám valóban prófétaival szellemmel előre megmondotta, hogy el fog jönni az az idő, amelyben egykoron a református igazhitű vallása ebben az ő házában nyilván fog vallódni.“¹⁴ Ezzel a próféciával indul útjára Daniel István, minden, amit ezután tett, megtérése érdekében cselekedte, tudattalanul. Erre az alapra fogja majd egész élettörténetét konstruálni. (Ez a fajta megjelenítés nem egyedülálló az erdélyi memoár irodalomban, gondolunk itt főként Keményre, aki politikai szerencsétlenségeit úgyszintén egy születésekor elhangzott próféciára vezeti vissza).

A fenti jövendölés által előírt programot követve, a szerző megtérése történetét piramisszerűen építgeti, megfeleltetve minden egyes kulcsfontosságú momentumnak egy történeti keretet is. Ennek elsősorban az identitásteremtés végett van igen nagy fontossága. A szerző szerencsétlenségére az „Arianus tan ragadó nyavalyájával megrontott szüléktől születve, nem tagadhatom, hogy engemet is születésem- és szerencsétlen végzetemnél fogva sújtott ez a ragadó kórság”, de „csodálatos gondoskodása az övéiről mindig gondoskodó mennyei atya gondviselésének, a ki éppen az alkalmas időben mellettem volt, és az üdvösségnek előre meghatározott napján nekem segített”,¹⁵ kiragadta a fertőző kórból s minden egyes lépéssel közelebb segítette az igazsághoz. Így került Daniel István Bethlen Miklós udvarába, ahol a „szentlélek kegyelméből megvilágosodott lelki szemeket nyert”. Katonai karriere majd Pekri Lőrinc felé sodorja, ahol Arndt Jánosnak az igaz kereszténységről írott értekezését olvasva eldönti, hogy megtér. Magánélete s nyilvános szereplései addig rossz ómen alatt zajlottak – saját akarata ellenére (egyben a predestináció tanának megfelelően, ahogyan azt igyekszik kihangsúlyozni), mindez pedig a rossz politikai szerepvállalásban konkretizálódott. Az önéletírás olvasásakor az a benyomásunk támad, hogy a szerző megtéréséhez csakis ez az egy lehetséges út vezetett, ezért

NIEDERMÜLLER Péter, *Élettörténet és életrajzi elbeszélés = Ethnographia*, 1988/ 3–4, 381.

¹⁴ V. DANIEL, i.m., 179.

¹⁵ Uo. 179.

volt az, hogy szüntelen való lelkiismeret-furdalások és álomlátások háborgatták, s ezeket Pekrivel együtt elemezve rádöbbsent arra, hogy Istennek célja van vele, s elérkezett a döntés ideje: „és ezen második égből nyújtott alkalom volt reám nézve, a melynél fogva nekem a sötétség hatalmából és a halál töréből megszabadulnak fényeskedni a Krisztus, hogy általa legyen képes az ő orcáján tündöklő igaz isteni ismeretet szemlélni. Mert igaz hittel megvallom, hogy én mielőtt a szent lélek különös kegyelme által megvilágosodott lelki szemeket nem nyertem volna, a vétkekbe és tévelygésekbe voltam beléhalva és a test kívánságaiban forogtam...Isten nélkül voltam a világban”.¹⁶ Ez azért is fontos, mert Pekri Lőrinc ekkor már áttért katolikus hitre, s csupán halála pillanatában (Daniel István állítása szerint) tért vissza az igazhító református eklézsiához. Hogy valóban beismerte volna Pekri, hogy a katolikus vallást csakis azért öltötte magára, hogy titokban felekezete érdekeit szolgálja, vagy ezt csupán Daniel találta ki, nem annyira releváns. Tény azonban, hogy a szerzőnek a múlt konstruálásában egyik legjellemzőbb tulajdonsága, hogy szeretett ismerőseit olyan formán tisztázza, hogy azoknak mind magán jellegű, mind nyilvános szerepléseik során bekövetkezett esetleges tévedéseit elhalványítja, a nagyobb hatás érdekében, akár fiktív párbeszéd kiépítésével is. A történelmi keret szépítése arra enged következtetni, hogy nem csupán saját személyét szeretné idealizálni, hanem egy elképzelt közösséget hoz létre, olyan valós történelmi személyiségek szerepeltetésével, akikről az utókorban jó benyomást kell (vagy érdemes) kelteni.¹⁷ Ehhez idomul a szöveg szerkezete is. Egy adott ponton túl már nem csupán a szerző élettörténete lesz gondviselés-történetként bemutatva. A drámai elemek kihangsúlyozása, valamint a predestináció elvének bizonyítása Daniel István át(meg)térése mellett szűk környezetének átváltozását is igazolni látszanak. Ezért az sem meglepő, hogy az élettörténet első felében a történelem csupán annyiban van jelen amennyiben az újonnan felvállalt felekezeti identitást alátámaszthatta.

Természetesen nem siklunk el a felett a tény felett, hogy a szerző a művét nem önmagának írja, s a bevezető ellenére számunkra egyértelmű, hogy nem is a nehezen körülhatárolható örökkévalóságnak. Az olvasóközönségnek, mely vélhetőleg nem csupán erdélyiekből tevődik össze, olyan múltat kellett nyújtani, melyben a szerző bemutatthatta saját és kora tévedéseit, melyeket a narráció szintjén számtalanszor hangsúlyoz, mint pl. hogy nem önszántából lett Rákóczi-párti, vagy hogy a szabadságharc akkoriban egy Istennek tetsző dolognak tűnt, s ez volt az oka annak, hogy Daniel is részt vett benne. Mindez arra enged minket következtetni, hogy a szövegszerkesztés műveletét a múlttól való távolság hossza és kivált az utótörténet alakulása együtt határozza meg, ehhez képest pedig csupán másodlagos az, amit valaha, mint valóság észleltünk, vagyis a perspektíva

¹⁶ V. DANIEL, i.m., 188.

¹⁷ Ugyanezt a mintát leljük fel a 18. század második felében írott önéletrészek és nalpók esetében, mely arra enged következtetni, hogy a vallási hovatartozás ebben a korban nem feltétlenül jelentett egyet a vallási identitásdattal, ugyanis számos nemes, paradox módon, pont saját igaz hitének mentése végett tért át a katolikus hitre. Ezekről az át-de nem megtérésekről olvashatunk Rettegi György Emlékezetre méltó dolgaiban vagy Halmágyi István Naplójában is.

elferdítésével is számolnunk kell.¹⁸ Vargyasi Daniel Istvánnak meg kell indokolnia tévelygéseit egyrészt a vezető politikai elit előtt, másrészt pedig vallási hovatarozása miatt.

Az énreprezentáció talán leghatásosabb momentuma az, amikor a szerző visszatér Bécsből s a vasárnapi prédikációból kifolyólag önmagát Dániel prófétához hasonlítja: „Ó Dániel! Élő Istennek szolgálja, a te Istened, akit te állandóan tisztelsz, megszabadíthatott-e téged az oroszlánoktól?! Ez az alapige valóban igen helyesen és igen szabatosan volt reám alkalmazva elannyira, hogy nem tudtam magamat a könnyezéstől visszatartani, mert Bécsben valóban ki voltam téve az oroszlánoknak”.¹⁹ Fontos megjegyeznünk hogy ez a beteljesedés, a prófétai szerepvállalás, egyidejű a bárói rang megszerzésével, valamint az udvarhelyszéki főkirálybírói kinevezéssel. Valószínű, hogy ez az önéletírás kulcsfontosságú momentuma, ahol a magán- és a közszférák egybeolvadnak, ahol az egyén az újraelévtett élettörténet legmagasabb fokán áll. Mivel önszemlélete legfontosabb attribútuma, mint a fentiekből is kiderült, a biblikus jelleg, egyáltalán nem meglepő a prófétai szerepvállalással való azonosulás. Az első részben elbeszélte események mind ennek a bibliai istenkeresésnek szeretnének megfelelni, túllépve azonban a bűn és bűnhődés körén (hiányoznak a már Bethlentől megszokott bűnlajstromok vagy a tragikus hangvételű történetek). Nem kizárt, hogy a vallásos énnak ez a fajta megjelenítése a memoárnak a jellemzőjéből ered, vagyis a visszaemlékezésnek azon aspektusára gondolunk, mely lehetővé teszi a különféle identitásoknak a felépítését, ezért egy adott pillanatban felmerül bennünk a kétely, hogy maga a narráció eredményezte a megtért szerepkört, és nem a már megtért szerzőnek a történetével van dolgunk. Ezt akkor érzékelhetnénk, ha például Vargyasi Daniel naplót írt volna, valószínű, hogy a Dániel prófétával való azonosulásnak elmaradt volna a drámai hatása (akkor ugyanis még nem lehetett tudni, hogy sikerrel járt-e a szerző Bécsben). Egészen bizonyosan a Rákóczi alatt elszenvedett évek sem mint tévelygések jelennének meg (elég ha a szerzőnek a katonai sikereire gondolunk, vagy a különféle külföldi megbízatásokra).

A fentiekben a történeti reprezentációnak azt az oldalát mutattuk be, amely szorosan egybekapcsolódott a megtéréstörténettel, mintegy keretet biztosítva a szerző lelki fejlődésének bemutatására. Azonban van egy másik történeti sík is az élettörténetben, amely már a Habsburg-párti politikai szerepvállalásnak a bemutatására szolgál. Újfént hangsúlyoznánk, hogy a szerző művében a történelem, mint olyan csakis oly mértékben van jelen, amennyiben a szerző saját szerepét kell bemutatnia, szerteágazásokkal, vagy történeti áttekintésekkel nem találkozunk. Daniel kora történelmét semmiféleképpen nem kapcsolja egybe a dicső múlttal, amint azt már megszoktuk a 18. század eleji erdélyi emlékirat-irodalomban, vagy a jelen állapotok siralmas bemutatásával, ezért történelemszemléletéből már teljes mértékben hiányzik a század elején oly divatos

¹⁸ Marie Thérèse HIPPE, *Mythes et Réalité. Enquête sur le roman et sur les mémoires (1660–1700)*, Librairie C. Klincksieck, Paris, 1976, 37.

¹⁹ V. DANIEL, i.m., 210.

zsidó-magyar sorspárhuzam, a történelem eszkatológiai értelmezése vagy bármiféle utalás az erdélyi nemzeti múltra.

Ugyancsak ennek a síknak a bemutatásakor kell megemlítenünk a szövegből nyomatékosan kiérződő Habsburg orientáltság elemeit, a Mária Teréziának szánt dicsőítő szavakat, valamint azokat az elemeket, amelyekkel a szerző nyilvánvalóan tetszelegni szeretne olvasótáborának. De kisebb empátiával számunkra is (meg)érthetővé válik ez a magatartásforma, ugyanis akkoriban, gondolunk itt főként az 1711 után hivatalba lépőkre, még újra kellett tanulni azt a magatartásformát, amit Imreh István és Pataki József „barokkos alázatnak” neveznek, s amit nagyszerűen ábrázol az 1745-ben Mária Terézia elé járuló Daniel István beszéde is: „Magyar- és Csehország legkegyelmesebb királynői felsége! Midőn legkegyelmesebb fölséged különös és valósággal anyai kegyelmét a legalázatosabb alattvalói hódolattal csókolom azért, hogy az én hosszas és szomorú elmellőzésem után a felséged királyi jósága engem, öreg és hű alattvalóját, a királyi kegyelmek trónusától vigasztalás nélkül eltávozni nem engedett, hanem az ürességben lévő és általam mint kijelölt által alázatosan kért udvarhelyszéki hivatalnak kegyelmes rám ruházásával legkegyelmesebb királyi felséged engem elvégre megvigasztalni és megörvendeztetni méltóztatott: egyszersem soha meg nem szűnő hálákat adok felségednek irántam tanúsított ekkora kegyelmiért. Az igaz és könyörülő Isten, aki által a királyok uralkodnak, erősítse meg és tegye örökké tartóvá felséged királyi székét a kegyelem és az igazságnak hasonló gyakorolhatásáért, és minden felséges ausztriai háza érdekében kezdett igyekezetit tegye a legszerencsésebbekké! Én pedig úgy élek és halok meg, mint legkegyelmesebb felségednek legalázatosabb és mindvégig hű öreg alattvalója”.²⁰

Az élettörténet szövegből az derülhet ki, hogy a dolgok valóban úgy alakultak Daniel István életében, ahogyan ő (s Isten is) kívánta. Ezért állandó visszatérő motívuma élettörténetének a szerző által kiválasztott jelmondat: „Az az Isten, aki minden dolognak a maga végét előre elrendelte azon végnek elérésére való eszközöket is előre elrendelte”. Annak ellenére, hogy a szerző politikai kudarcait nem említi meg élettörténetében, levelezéseiből kiderül, hogy gyakorta lázong ez ellen az isteni rend ellen: „Az Isten örökkön fogván el rendelt végeket cselekszik és ahoz képest oda hajtja a fejedelemnek is szíveket, ahová akarja, énnékem pedig vagy vak, vagy hat”.²¹ Véleményünk szerint a Daniel István politikai pályafutását ecsetelő részek, a számtalan Mária Teréziára vonatkozó részletek (melyből kiderül, hogy a szimpátia kölcsönös volt, és az uralkodó pozitívan ítélte meg Danielt és ennek családját), a hivatal betöltésére vonatkozó finomított megjegyzések, egyrészt azért szerepelnek, mert Daniel nem csupán saját társadalmi szerepvállalását, hanem a fiára (szintén Daniel István) átörökített hivatalt is szeretne volna törvényesíteni. Tudniillik a korban meglehetősen negatív visszhangja volt a „dőlyfős vargyasi kiskirályoknak”. Apa és fia egyaránt úgy

²⁰ V. DANIEL Gábor, i.m., 389.

²¹ KELEMEN Lajos (szerk.), *Újabb adattár a Vargyasi Daniel család történetéhez*, Kolozsvár, 1913, 208. (id br. Daniel István levele fiához, ifj. br. IV. Daniel Istvánhoz, 1744. május 30.)

maradt a szék emlékezetében, mint két keménykezű vezető: „Isten az égben, Mária Terézia Bécsben, Daniel István a székben”.

Levelezéséből továbbá azt is számon követhetjük, hogy a sorozatos politikai kudarcok nagyon megviselték, míg élettörténetében csupán annyit ír, hogy „mások valának az isteni tanácsnak felőlem való végzései” addig naponta több levelet is intézett kora kimagasló s befolyásos személyiségeihez egy fontos tisztség betöltése reményben. Csupán mosolyogni tudunk azon kijelentéseken, mint „Wesselényi Istvánt gyakrabban arra kértem, hogy ne emlékeznek meg oly sokszor a kijelölésekben az én méltatlan nevemről”. Levelezése ennek pont az ellenkezőjét bizonyítja.

Nem hisszük, hogy mindezt úgy kellene értelmeznünk, mint lényegtelen elemeit a konstrukciónak, és elintézni csupán annyival, hogy a kudarcok megemlítése már nem volt emlékezetre méltó, vagy nem felelt meg a meghirdetett stratégiának. Ha az emlékezésre nem egyszerűen úgy tekintünk, mint többé vagy kevésbé pontos felidézése a valamikori eseményeknek, akkor a felejtés sem intézhető el azzal, hogy a felidézés képessége az idő előrehaladásával párhuzamosan folyvást romlik. Márpedig Gyáni Gábor szerint a felejtést a történészek maguk is rendszerint ilyen mentális hibának szokták tekinteni.²² Vannak ellenben olyan esetek, amikor a hallgatás éppoly beszédes, mint a szókimondás. Úgy véljük, hogy az élettörténetnek teljesebb értékelése végett meg kell említenünk Vargyasi Daniel István életének egy igen fontos momentumát, mely meglepő módon hiányzik a megkonstruált élettörténetből.

Köztudott, 1741-ben megengedték, hogy a rendek mind polgári, mind vallási sérelmeiket felterjesszék az Udvar elé, mégpedig választott küldöttség által. A vallási ügyeket érintő tárgyakat egy, a Guberniumnál a protestáns vallási ügyek előadására választott titkárra bízta. Így Danielre hárul a sérelmeket tartalmazó szöveg elkészítése, amelyet azután a Consistorium elé terjesztettek. Ez a fogalmazvány 8 pontba foglalja a protestáns rendnek sérelmeit, többek között templomelvételekről, iskolaelvételekről, guberniumi illetve kancelláriai helyek katolikus felek által való jogtalan betöltéséről referál. Alvinczi Gábor ellenben azzal vádolja majd meg Danielt, hogy ez ellopta az Ő tervezetét. 20 évre a fogalmazvány elkészítése után, amikor Daniel István elszánja magát arra, hogy a Monita Paterna után kinyomtassa élettörténetét is, úgy dönt, hogy ezt a fogalmazványt az élettörténettel együtt teszi közzé. Aminek közvetlen következménye az volt, hogy alig talált nyomdát, ahol kinyomtatták volna a művét. Sárdi Samu nyomdász a következőket javasolja: „a munkát G. Lázár úr ő excelenáciájának még eddig nem mutattam meg, hanem csak szóval tettem említést egy jó tanácsnak hallása iránt, mely szerint azt javasolta ő excelenáciája is, hogy igen szükséges volna mind a változtatás benne, minél pedig olyas nehezebb machinájú sentimentumoknak teljességgel való kihagyatásának. Mert ha úgy hagyná nagyságod, amint már írva vagyok és a szerént nyomtatnók, tehát mind nagyságodnak, mind pedig nekem is bajt okozna.”²³ Sárdi Samu több mentegetés

²² GYÁNI Gábor, *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*, Napvilág, Budapest, 2000, 132.

²³ DANIEL Gábor, i.m., 331. Sárdi Samu levele Daniel Istvánhoz, 1776. szeptember 1.

után a kéziratot a szerző által hozzá küldött Borbély János „nagyságos expressusától” visszaküldi. A levelen ott látható Daniel István kézírása is, miszerint: „szebeni typográfus Sárdi uram levele, melyben írja hogy a mián, hogy a Religiosa Gravaminák includáltattak azért az Életemet nem bátorkodott kinyomtatni dissvádeálván az principálisai. De azután Istennek kiváltképpen való kegyelmessége járulván hozzám, annak is kívánatos végét elértem. Dícsértessék a Seregek Jehovája”.²⁴ A kívánatos vég azonban másként alakult, Sárdi Samu szavai beigazolódtak, az udvar 1768 január 13-án elrendelte az önéletírás elkobozását, elrendelték a már 80 éves szerző kihallgatását, aki érthetetlenül csupán annyit nyilatkozott, hogy: „öregségem gyengeségei közt elhatározám viselt dolgaimat, melyek nem annyira emlékezetre méltók, leírni s azokkal magamat elfoglalni, azonban megütődve szemlélem, hogy felséges Asszonyomnak, ki annyi jósággal halmozott el s kit 85 éveim lefolyása alatt szinte 40 évig különböző küldetésekben híven szolgáltam s másoknak is hűségem által jó példát szolgáltam, megfeddésre alkalmat szolgáltattam”.²⁵

Ezek a kiegészítések voltaképpen túllépnek a konstrukció határain, de úgy gondoljuk, hogy a „valóságnak” egy nagyon fontos szeletét mutatták meg. Feltehetjük magunkban a kérdést, hogy amennyiben az élettörténetnek valóban a múltnak csupán azon részleteit kellett volna az olvasóközönségnek bemutatni, melyek egyrészt, egy vallási átlényegülésről, másrészt, politikai öngazolásról szólnak, akkor miért csatolta ide a szerző a fogalmazványt, annak ellenére, hogy figyelmeztették az ebből származó bajokra. Egy lehetséges magyarázat az lenne, hogy mindez elárulja a szerzőnek azon igényét, hogy megszólaltassa vallási identitásának reális problémáit, egyben tisztázza múltjának egy lényeges aspektusát (mai terminusokkal élve szerzői jogait). Feltehető az is, hogy Daniel István a protestánsok sérelmeit nem épp úgy adta ki, mint azokat annak idején az Udvarnak felterjesztettek, s ez vezetett aztán a mű elkobzásához. Akármilyen szándékok is vezérelték a szerzőt akkoriban, ezzel a lépéssel sikerült kis újra megkedveltetnie magát s egyben mint mártír bevonulnia az erdélyi köztudatba. A keménykezü bíró immár úgy jelenik meg, mint a Habsburg cenzúra egy újabb áldozata.

Következtetésképpen elmondhatjuk, hogy a megkonstruált életút olyan reprezentációs rendszerekkel dolgozik, melyeket nehéz lenne csupán a nyelviség vagy csupán a történeti realitások szemszögéből vizsgálni. Tény azonban, hogy a nyelv nem csupán vonatkozik az adott valóságra, hanem megkonstruálja ezt, vagyis a nyelv nem csak ábrázol, hanem legalább annyira teremt is. Az emlékezésnek köszönhetően pedig, a múlt mindig olyan, amilyennek a mából látjuk. Ez nem azt jelenti, hogy a múlt megváltoztatható, sokkal inkább arról van szó, hogy a múltra vonatkozó tudásunk mindig függ a jelenünktől. Ezért a személyes narratív források vizsgálatakor akaratlanul is előfordul, hogy ütköztetjük a „tényleges múltat” a felidézett eseményekkel, mindezt csupán azért,

²⁴ U.o., 332.

²⁵ 1768/ 1233 sz. guberniumi irat Idézve U.o., 339.

mert a (de)konstrukciók mögött is fő célunk mégis csak az, hogy minél többet mondjunk el arról a szellemi tevékenységről, melyet élet-önélet s végül történetírásnak nevezünk.

Bellágh Rózsa

Bod Péter önéletírása, egy erdélyi tudós életpálya

Az önéletírás „prózában írt retrospektív elbeszélés, amelyet egy valós személy saját létezéséről ad, miközben a hangsúlyt egyéni életére, különösképpen pedig személyiségének történetére helyezi” írja Philippe Lejeune *Az önéletírás meghatározása* című tanulmányában¹. Ilyen és ehhez hasonló meghatározással találkozunk a legtöbb értelmező szótárban.

Az erdélyi emlékiradalom értékes hagyományai továbbéltek a 18. században Cserei Mihály, Apor Péter, Hermányi Dienes József és mások műveiben. A 18. század önéletrajzírói között találjuk Bod Pétert is, a nagy tudóst, a református lelkészt, aki jól ismerte kora és az előző évszázad magyar emlékiratirodalmát, és aki hatalmas életművet hagyott hátra. Két személyi vonatkozású műve maradt ránk: a *Vitae propriae descriptio* és a Házi diárium.

Mindkettő, de különösen az Önéletírása rendkívül érdekes adatokat tartalmaz, belőle ismerjük meg az életét. A mű első felében, az 1.-től a 45. paragrafusig bezárólag életrajzot ír latin nyelven, és csak két levelet (a negyedik kollégium ajánlólevelét és Váradí Intzédi József levelét) közöl magyar eredetijében. A 45. paragrafustól a szerző magyarul folytatja feljegyzéseit, és csak egyes helyen fordítja latinra a szót.

Az Önéletírás eredeti kézírata sokáig az Erdélyi Múzeum- Egyesület levéltárában volt. Jelenleg a kolozsvári Egyetemi Könyvtár tulajdonában található. Szövege először Jancsó Elemér gondozásában és Valentiny Antal fordításában 1940-ben, majd (a második kiadás) 1945-ben jelent meg Kolozsváron az Erdélyi ritkaságok sorozatban. Később, 1982-ben a Magyar Hírmondó sorozatban Torda István ugyanezt a szöveget vette át egy a Bod Péter műveiből összeállított kötetben.

Az Önéletírásban Bod Péter 1768 áprilisáig jut el, tehát 56 éves koráig beszél el élete történetét. Valószínűleg hamarabb kezdett hozzá a munkához. 50 éves koruk előtt nemigen fogtak az írók élettörténetük megírásához. Az önéletrajz öreg emberek műfaja, és hanyatló korokra jellemző.

Bod Péter túl élete legfontosabb szakaszain, meglelt férfikorban fogott hozzá önéletírásához. Valószínűleg ötvenéves kora körül kezdhette írni a művet. 1762-ben adta ki patrónája, Bethlen Kata Önéletírását Kolozsváron, és ehhez az

¹LEJEUNE, Philippe, *Az önéletírás meghatározása*, Helikon, XLVIII(2002), 272.

évhez köthetjük saját élete megírásának kezdetét. Az első személyben írott történetben saját életéről számol be nagyobb távlatból a tényeknek, a valóságnak megfelelően. Önéletírásából megtudhatjuk, hogy milyen belső és külső tényezők formálták lelkületét, későbbi tudományos és építő törekvéseit. Higgadtan, indulatok nélkül, őszintén, tárgyilagos szemlélettel ábrázolja magát, múltjának legfontosabb eseményeit.

De érzelmeinek is hangot ad, előadásmódja közvetlen, szemléletes. Nem az öngazolás vagy az önvád vezérli. Élete leírásával a lényeket kívánja megragadni. Bod Péternél nincs vitatkozás, de van felháborodás és belenyugvás, megdöbbenés és megbékélés.

Írásában fontos helyet foglalnak el korának eseményei, amelyek szerepet játszottak személyisége formálásában. Bemutatja környezetét, a 18. századi Erdélyt, az előretörő vallási türelmetlenséget, de ő áll a történet központjában. Az "én" jelenléte fontosabb, mint a külvilág. Korának politikai és társadalmi viszonyait röviden és lényegre törően ábrázolja.

Amikor a múltjáról beszél, emlékezik. Az emlék, az emlékezet fontos szerepet játszik élete rekonstruálásában. Újragondolja, és elbeszéli a tényeket, az egykor megélt valóságot, de ritkán fűz hozzá kommentárt, nem elemzi, nem magyarázza a múltat, értékeléssel vagy átértékeléssel nem találkozunk, csak időnként kapcsol érzelmeket, gondolatokat a múlt emlékeihez. Önéletírása nem vallomás, hanem elbeszélés, visszapillantó, visszaemlékező elbeszélés.

Önéletírását gyermekkorával kezdi. A gyermek Bod Péter mindig szívesen tanult. „A legnagyobb hévvel viseltetem a tudományok iránt”² írja Önéletírásában. Az alsócsernátoni iskolában kezdett el tanulni, ahol Szathmári Gábor oktatta a gyermeksereget. Itt „lerakta a tudomány első alapjait”³. De a tanulást megszakította a mezei munka: „tavasszal és nyáron kénytelen voltam vagy marhákat legeltetni, vagy más mezei munkát végezni”⁴.

Végre 1724-ben a nagyenyedi református kollégiumba került. Habár itt is nehézségekkel küszködött, megnyugtató minket a vallomása: „Ezt mégsem éreztem olyan nagynak, mint amekkora volt, minthogy a tudományok édessége, amelyek iránt a legnagyobb szeretettel viseltetem, valahogyan könnyűvé tette a bajokat”⁵.

Nagyenyedre, iskolás éveire emlékezve, átéli, végiggondolja a múltat, a diákkori eseményeket, és azokhoz érzelmeket, gondolatokat kapcsol röviden.

Hogy a kisdíák Bod Péternek (12 éves) a tanuláson kívül egy nagyobb diák mellett két évig szolgálai teendőket is kellett teljesítenie, nem feltűnő ebben a korban. Ugyanakkor támogatója is került egy tehetősebb nagyenyedi polgár özvegyének, Horváth Istvánné Bán Sárának személyében. Az ő segítségével folytatta és fejezte be az alsóbb osztályi tanulmányait, a klasszikus tanulmányait.

Diákkorának egyik jelentős epizódja a felsőbányai rektorság 1729-1732 között. Itteni rektorsága idején dönthette el, hogy lelkészi, tudós lelkészi pályára lép. Kevés pénzzel, ruhával és héber nyelvi ismeretekkel tért vissza Nagyenyedre,

²Uo., 62.

³Uo.

⁴Uo.

⁵Uo.

ahol elkezdte a teológiai tanulmányait Vásárhelyi Tőke Istvánnál és Szigeti Gyula Istvánnál, és ahol pár év múlva mint könyvtáros és kitűnő nyelvész Sichardus héber nyelvtanát tanította a diákoknak.

A tehetséges ifjú anyagi helyzetében is jelentős javulás történt Nagyenyeden, amikor Túri Mihály, a kollégium gazdatisztje közbenjárására Bethlen Kata grófnő segéllyel támogatta, alumnumot ajánlott fel a teológus Bod Péternek, és nagylelkű jótévedője maradt élete végéig. Hálásan gondol vissza erre az időre: „A kegyelmes Isten megélhetésem módjáról is reményemen felül gondoskodott”⁶.

Egy másik epizód „a ritka szelíd, alázatos, kegyes, feddhetetlen erkölcsű bibliothecarius” életében, „néhány református mágnásnak a letartóztatása, ami mind nem kevés rémületet okozott”⁷. Az történt, hogy 1738. március 29-én a püspököt, Szigeti Gyula Istvánt és a főkonzisztórium⁸ tagok közül 6 gondnokot, valamint Borosnyai Nagy Zsigmond enyedi professzort hazaárulás és Rákóczi Józseffel való szövetekezés gyanúja miatt letartóztattak és kilenc hónapra méltatlanul bebörtönöztek. Ennek hatására lefordította Kocsi Csergő Bálint a protestánsok üldözéséről szóló latinul írt művét : –*Narratio brevis de oppressa libertate ecclesiarum Hungaricarum* – Kősziklán épült ház ostroma címen.

Ez a vallási meghurcoltatás inspirálta első művét, és kötelezte el az igazságtalanság és méltánytalanság elleni további következetes küzdelemre. Élete folyamán többször hívták iskolák vezetésére, igazgatónak vagy tanárnak (Szászváros, Marosvásárhely). Ő azonban ezt a megtiszteltetést mindig visszautasította, „én már az egyházi szószerkekre szenteltem magamat, és óhajtottam a tanulmányok kedvéért a külföldi akadémiákat meglátogatni”⁹.

Elnyerte a leideni akadémia által a nagyenyedi kollégium diákjai számára fenntartott két ösztöndíjból az egyiket, és 1740-ben külföldre indult. Itt szerezte meg azt a roppant méretű enciklopédikus ismeretet, amellyel szinte minden tudományban jártas lett, ahogyan írta Albert Schultens, egyik leideni tanára : „... sohasem mulasztotta el ismeretei kincsét növelni és gyarapítani”¹⁰. A 28. évét betöltött Bod Péter készségesen illeszkedett be az intézet rendjébe, a teológiai, jogi, filozófiai tanulmányok mellett, ha arra ráért, akkor történelmi (görög és római történelmi), nyelvészeti, anatómiai, vegytani, fizikai, csillagásztani előadásokra is eljárt.

Lelkét azonban mégis főként [Honert, Jan van den] Van den Honert Jánosnak az egyháztörténeti előadásai ragadták meg. Az egyháztörténetet Bod szerint Friedrich Adolf Lampe nyomán adta elő. Ez a lelkes, melegszívű professzor megszerette a fiatal Bod Pétert, és orációjában elismerő szavakkal jellemezte tanítványát.

⁶Uo.

⁷Uo., 64.

⁸Főkonzisztórium = Az erdélyi református egyház kormányzó szerve a 18. században Nagyszebenben, a Gubernium mellett működött.

⁹BOD *Önéletírása, i. m.*, 64.

¹⁰Uo., 72.

Bod Péter azonban nemcsak tanult Leidenben. Itt kezdte el gyűjteni a könyveket, elsősorban egyháztörténeti könyveket. Feljegyzései szerint hét mázsá könyvvel tért haza Hollandiából.

Külföldről való visszatérése után alig egy hónappal Olthévízre ment az öt tanulmányaiban hűségesen támogató Bethlen Kata udvari papságára. „Az Isten jósaága eszközölte ugyanis, hogy a grófnő irántam a legkegyesebb lélekkel viseltetett és mások is megbecsültek”¹¹. Hat évig végezte ezt a szolgálatot a patróna asszony mellett 1743. december 29-től 1749. november 26-ig.

Bod Péter irodalmi munkássága tulajdonképpen Bethlen Kata könyvtárának feldolgozásával kezdődött. Gróf Bethlen Kata „egy igen szép Magyar Bibliotékát állított volt fel magának, minden-felől egybe-szedetvén oda Erdélyből és Magyarországból a' jó Magyar könyveket; melyet még életében által-adott a' Nagyenyedi Kollégyiom könyves-Házába”¹². Bod szerint ilyen könyvtárral magyar asszony még nem rendelkezett, és háromszor is elkészítette Bethlen Kata könyveinek lajstromát, „amelyek azonban a lajstromban nem találtattak ... a maga katalógusából tette ide”¹³.

A második eklézsiát, szolgálati helyet Inczédi József főgondnok, a konzisztórium főjegyzője, ítélmester is úgy ajánlja Bodnak, mint ahol folytathatja tudományos munkáját: „... a hely nyugodalmas, a micsoda laboriosus ember Kegyelmed, ott csendesesen contiualhatja tudós meditatioit, egyéb jeles munkák körül is, de legnagyobb, hogy erősen óhajtja Kegyelmedet unanimiti consensu az egész gyülekezet”¹⁴.

A magyarigeni meghívást nem volt könnyű elfogadni a jótevője iránti ragaszkodása, lekötöttsége miatt. A döntést úrnőjére bízta, aki végül elengedte, sőt tanácsolta, hogy vállalja el a felettebb megítéltelők felkérését. 1749 decemberében Magyarigenbe költözött és itt élt és alkotott húsz éven át, élete végéig, de továbbra is szoros kapcsolatba maradt Bethlen Katával.

Bod Péter a Teleki család egyik legmegbecsültebb pártfogoltja volt. Több munkája a Telekiek anyagi hozzájárulásával jelent meg nyomtatásban. Teleki László, aki a családi hagyományok szelleméből adódóan kötelességének tekintette az igazi értékek támogatását, önzetlen mecénása volt Bod Péternek feleségével, Ráday Eszterrel együtt. Olyan jó volt a kapcsolat köztük, hogy a 16 éves fiát, Józsefet Bethlen Kata közbenjárásával Bod Péterhez küldte taníttatni Magyarigenbe. Megszakításokkal két évig oktatta a teológiai és történelmi tudományokra a fiatal gróft.

A magyarigeni lelkesége első tíz esztendejében kevés műve jelent meg. Ez azonban nem azt jelentette, hogy a helyi lelkipásztori munkája mellett nem jutott másra ideje. Nagy súlyt helyezett a külső elhívásra, az egyházmegyei és egyházkerületi feladatokra. Rendszeresen szerepelt a zsinatokon (Déván, Désen, Marosvásárhelyen, Széken, Kézdivásárhelyen, Ajtonyban, Sárdon és máshol.) Az

¹¹Uo., 82.

¹²BOD Péter, *Magyar Athenas*, Szeben, 1767, 43.

¹³Benczúr Gyuláné Boldizsár Kata Pirokska] B. K. P., Gróf Bethlen Kata magyar könyvtárának lajstroma, Erdélyi Múzeum, 29(1912), 164.

¹⁴BOD *Önéletírása*, i. m., 84.

1755-ben Déván tartott közssinaton a református egyház szertartásairól tartott beszédet. Ugyanabban az évben felkínálták számára a marosvásárhelyi ref. kollégium teológiai tanári állását, de nem fogadta el. „Visszariadtam állomáshelyem megváltoztatásától, ami közbe akart jönni”¹⁵ – olvassuk Önéletírásában. Idegenkedett az iskolai munkától, az iskolai vezetéstől, a kötöttségtől. Inkább a csendességgel, visszavonultsággal járó szabadságot választotta.

A gyulafehérvári egyházmegye 1758-ban egyházmegyei jegyzővé választotta. Jegyzőként elsősorban egyházfenytéki, házassági és válási ügyekkel foglalkozott. Elmélyedt az egyházi jogban, és az addig magyar nyelven író Bod Péter két latin nyelvű egyházi jogi művet adott ki: *Judiciaria fori ecclesiastici praxis* (Gyakorlati egyházi perrendtartás) Szeben 1757, és *Synopsis juris connubialis* (A házassági jog rövid foglalata) Szeben 1763.

Az egyházkerületi főjegyzőségre (generális notárius) történt kétszeri jelölés (1760 és 1765) sikertelensége nem kedvetlenítette el: „adott az Isten ismét érdemes, tanult, idős, jó előljárókat az eklézsiában, kiket igazgasson Szent Lelkével”¹⁶ – írta az első alkalommal. Kortársai alkalmasnak tartották a vezetésre. Harmadik jelölésében és megválasztásában (1767) főként az nyugtatta meg, hogy a zsinati tagok a főkonzisztórium ajánlása nélkül is megválasztották őt, és „ezt csaknem az egész hazabéli emberek várták, s még a más vallásúak is”¹⁷.

Még 1766-ban összeírta a patrónusok parancsából a Habsburgok hatóságai által vallásukért háborgatottak panaszát, és most amikor egyházkerületi főjegyzőnek megválasztották, benyújtotta ezt a kurátor uraknak, akik aztán a főkormányzéseknek továbbították. Némi enyhülést csakugyan sikerült elérniük¹⁸. Bod a vallási tolerancia híve volt. Jól ismerte a német pietizmust. A pietista elemek az ő gondolkodásában is kimutathatók, jelen vannak, úgy mint általában a 18. század tudósainak, teológusainak, memoáráróinak világképében. Mint mélyen hívő ember, meglátta Isten munkáját, vezetését a való világban, saját életében, cselekedeteiben, feladataiban, de a körülötte kibontakozó szellemi, tudományos életben is. Hangsúlyozta azt, hogy tudós foglalkozásának főcélja Isten dicsőségét terjeszteni, és utat mutatni Isten országa felé.

Jótevője, a reformátusokat oltalmazó nagyasszony gróf Bethlen Kata 1759. július 29-én elhunyt. Temetésén az őszintén megrendült Bod Péter prédikált. Nagyszámú további halotti beszédei közül jó néhányat felsorol a mű második részében, a naplószerű életrajzban, de röviden, vázlatosan ír róluk, úgy jegyezte le itt emlékeit, ahogyan jöttek. Olyan röviden ír róluk, mint ahogy életének és környezetének a többi eseményeiről. Ha az Önéletírás második részét jobban kidolgozta volna, bővítve sokkal életteljesebbekké válnának az események. Valószínűleg erre nem volt ideje.

Ő maga is sokat betegeskedett, erről sokszor ír Önéletírásában. Fej-, mell- és szemfájással küszködött, kelések, fekélyek lepték el a testét, reumás fájdalmak

¹⁵Uo., 91.

¹⁶SAMUEL Aladár, *Bod Péter élete és művei*, Bp., 1899, 47.

¹⁷BOD Önéletírása, i. m., 113.

¹⁸Uo., 110, 113–114.

gyötörték. A sokat szenvedő ember az algyógyi fürdőben keresett enyhülést, ahol új barátokra, ismerősökre is szert tett. A testi fájdalmak mellett sok lelki bánat érte. „A világ bölcs kormányzója az örvendetes dolgokat gyakran szokta szomorúakkal vegyíteni. Az örvendetesek között nem kevés jutott nekem is részemül, amelyek úgy támadtak, hogy alkalmasok volnának a lelket lesújtani és a futót eltéríteni céljától”¹⁹. Az akkori nyomorúságos egészségügyi viszonyok között a halálozások száma igen magas volt.

Első feleségét, Enyedi Máriát fiatalon veszítette el. Később újránősült, Bányai Istvánnak, a szentbenedeki lelkipásztornak, a gyulafehérvári egyházmegye esperesének a leányát, Zsuzsannát vette feleségül. Bod gyermekei közül hat kiskorában halt meg, csak négy érte meg a felnőtt kort. Gyermekeinek, az ötéves Zsigmondnak és a két nappal később elhunyt kétéves Pálnak az elvesztésén érzett fájdalmát mély keserőséggel, megrázó szavakkal fejezte ki Önéletírásában: „Nincs semmiféle fájdalom, melyet a hosszú idő ne enyhítene és könnyítene, és a lelket, amire az okosság nem képes, az idő folyása meggyógyítja. Az én fájdalom azonban az idő múltával időnként még erősödött és tartósan lefojtott bánatomat mint a tűznek hamuval takart hevét az időmúlás még rosszabbra fordította és betegségemet, mely kezdetben nem látszott meg rajtam, leleplezte”²⁰. A nagy bánatba, a gyászba Bod bele is betegedett, és betegsége hosszú hónapokig tartott.

Élete válságos helyzeteiben, a csapások, a testi és lelki szenvedések idején, fiatalon és meglelt férfikorban is, Bodot végül mindig az Ige, az Isten szava nyugtatta meg. Hitét egész életén át megőrizte és védelmezte. Ez a hit nemcsak másoktól tanult, hanem önálló, őszinte meggyőződés volt, és mélységesen etikus jellegű²¹.

A magyarigeni tudós szeme kinyílt a természetre. Megfigyelte és röviden feljegyezte a természeti jelenségeket, a természeti csapásokat – villámcsapás, jégeső, árvíz, földrengés, sáskajárás –, a járványokat, de a környezetében történt erőszakos tettekről, lopásokról, rablásokról is beszámol egyszerűen, világosan, tehát a mindennapi életéről a maga valóságában.

Olthatatlan tudásvágya a magyarigeni évek alatt is a még felderítetlen, vagy csak töredékesen ismert történelmi anyag kutatására serkentette. Hitére és nemzetszeretetére támaszkodva csaknem egyedül próbálta pótolni nemzedékek el nem végzett tudományos munkáját. 1760-tól a rendszerező, enciklopédikus elme újabb műveket adott ki, újabb könyvekkel gazdagította a 18. századi magyar irodalmat. Hosszas és fáradságos gyűjtőmunkája, a múlt értékeit feltáró kutatásai ekkor kezdtek beérni. Micsoda heroizmus kellett még az ő korában, minden jelentősebb tudományos gyűjtemény, múzeum hiányában, eldugott magánkönyvtárak, kallódó levéltárak „füstös szemetei és szennyes köporai közül” összeszedgetni a szükséges dokumentumokat²².

¹⁹Uo., 90–91.

²⁰Uo., 93.

²¹NAGY Géza, id., *Bod Péter. Megemlékezés születésének 250. évfordulója alkalmából*, Református Szemle, 1962, 5–6, 272.

²²Uo., 278.

Műveiben a múlt emlékeit, szellemi alkotásait tárta fel egyszerűen, világosan, minden fárasztó okoskodás nélkül. Olyanokról emlékezett meg, akik kortársaiknak világítottak, és akik tovább éltek és élnek eszméikben és tetteikben.

Amint fentebb már említettem, Önéletírásában Bod 1768 áprilisáig jut el, 56 éves koráig. Az utolsó mondatban hálát ad az Istennek felgyógyulásáért, mert rosszakarói bizonyosan ráfogták volna, hogy önkezével vetett véget életének: „... Isten kiváltképpen való kegyelmességének tartom, hogy akkor és ezen casus (majdnem elvérzett) által meg nem holtam, mert bizonyosan rossz akaróim reám fogták volna, hogy magam öltem meg magamat, és holtom után elmocsokoltanak volna”²³.

Megrázó és megdöbbentő ez a kijelentés. Kik voltak a rosszakarói? Kortársaitól tudjuk hogy Bodnak – nyilván feljelentések következtében – a hatóságokkal gyűlt meg a baja. Könyveiért, papi és tudósi munkásságáért megkapta a bécsi kormánytól méltatlan és megdöbbentő büntetését. Könyvei közül kettőt: a Smirnai Szent Polikárpust és a Magyar Athenast a katolikus egyház és a papság bírálataért elkobozták, lefoglalták. Majd a Heidelbergi Kátét is ugyanaz a sors érte. Bodot a lesújtó hír már betegen találta. Mire a főkonzisztórium 1769. március 6-án tárgyalni kezdte volna az ügyet a hitvallási könyv megmentése érdekében, akkorra már a magyarigeni egyház fáradhatatlan lelkesze 1769. március 2-án meghalt. A sors megkímélte a főkormányiszéki tárgyalástól, a meghurcolástól.

Bod Önéletírása egy erdélyi tudós lelkész eseménytörténete. Ha egy író önéletírásával arra törekszik, hogy művét dokumentumnak, megbízható adatok tárházának tartsák, akkor ez Bod Péternek sikerült. Visszaidézte a saját múltját olyan eszközökkel, amelyek a 18. században rendelkezésére álltak.

Miért érdekes nekünk Bod Péter Önéletírása? Első helyen a személye iránti érdeklődést, tiszteletet említhetjük. Másrészt a hitelessége miatt fordulunk a műhöz, amelyben az író őszintén, tárgyilagosan fejezi ki magát. Harmadsorban vonzóvá teszi az Önéletírást formai megjelenése, természetessége, egyszerűsége.

Önéletírása, akárcsak a többi 18. századi önéletrajz, nemcsak történelmi és művelődéstörténeti anyaga miatt figyelemre méltó olvasmány, hanem a kor és a szokások, az események és az emberek szemléletes leírása, meglevenítése miatt is. Nem véletlen, hogy a napló- és emlékiró hagyományból fejlődött ki később a 19. századi magyar regény.

²³BOD *Önéletírása*, i. m., 117.

J. Újváry Zsuzsanna

„Egy [...] bujdosónak élete lerajzolása”¹

(Goedri János brassói magyar

evangélikus lelkész ismeretlen önéletírása)

(Részlet az *Előljáró beszéd*-ből²)

Goedri János³ brassói evangélikus lelkész életéről és irodalmi munkásságáról eddig nem sokat tudunk. Szinnyi József munkájában csupán néhány sort szentel neki, és három kiadott munkáját sorolja fel:⁴ 1. Az Erdélyországban gyakorta uralkodó marha dögéről...⁵ 2. A nőtelen és nehézkeseknek, az az anyáknak és gyermekeknek az ő különös nyavalyájokban és változásaikban való gyógyításokról és gondviselésekről való oktatás.⁶ 3. Egy sok próbákra kitétetett, sok országokat megjárt; sok tudományokban jártas; és sok nehézségeket meggyőzött érdemes orvos doktornak, t. i. néhai Kaposi Molnár

¹ GÖDRI János, *Egy, e' világ' pusztaján, sok kedves és kedvetlen történeteket tapasztalt, megesmért és meggyőzött bujdosónak élete' lerajzolása, melyet írt Goedri János magáról és háza népéről. Első darab, mely magában foglalja: születésének, neveltetésének, Brassóban való tanulásának, Magyar országon volt hosszas bújdosásának, brassai rectoróságának és papságának, templom-építésének, Neudorfra való hívattatásának és itt való papságának 1794. évi esztendeig való históriáját. Írta rendre 1774. esztendőől fogva 1793. esztendeig. Nota: A' második darab következik az 1794. esztendővel. (A következőkben: GOEDRI Önéletírása.) A kézirat a szerző tulajdonában van.*

² Az *Előljáró beszéd* Brassóban, 1774. április 2-án írta, akkor kezdte meg naplóját.

³ Goedri János általában oe-vel írja a nevét, de nem mindig következetesen.

⁴ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, (Reprint), Bp., 1980, III., 1347–1348.

⁵ Az Erdélyországban gyakorta uralkodó marha dögéről és annak eltávoztatásának jelesebb eszközeiről. Fordít (Lange Márton után). Kolozsvár, 1791.

⁶ A nőtelen és nehézkeseknek az az anyáknak és gyermekeknek az ő különös nyavalyájokban és változásaikban való gyógyításokról és gondviselésekről való oktatás. A leányoknak, anyáknak és gyermekeknek osvos-asszonyjok. Vagy a köz és faluhelyt lakó népnek számára íratott könyv, mely főképen a faluhelyt levő bába asszonyoknak kedvéért készítettett, de minden jó anyáknak is az olvasásra hasznos és nekik mint-egy ajándék az ő leányjaiknak férjhez menetelekor ajánltatik. Dr. MARSCHAL Henrik György által, németből magyarra ford. Kolozsvár és Szeben, 1791.

Ádám úrnak az utolsó ellenségén, az halálon vett győzedelméről való rövid halotti tanítás.⁷ E nyomtatott munkákon kívül a Brassói Magyar Evangélikus Egyház tulajdonában található Goedri kéziratosa Egyháztörténete⁸ és természetesen az általa írt anyakönyvi bejegyzések.⁹ Csak nemrég került elő a lelkész Önéletrajzának negyedrészt formátumú,¹⁰ spárgával összefűzött, saját kézírással írt első kötete, amely a címlapot és a háromoldalas, számozatlan Előljáró beszédet, valamint 163, részben számozott¹¹ paginát tartalmaz, ez azonban az 1791. évnél megszakad.¹² A Goedri által 1793-ig írt első kötetre következett „a’ második darab” az 1794. esztendővel kezdődően, de mivel a szerző 1795. február 20-án meghalt, nem sok esemény kerülhetett tollvégre ebbe a kötetbe, ha egyáltalán elkezdte azt írója.

Goedri János Előljáró beszédében pontosan megmondja, hogy írásával mi a szándéka: „Ímé, én Istenem! E’ könyvben is, nem a’ magam dicsőségemet keresem, hanem a’ Te kegyes gondviselésednek (melyet hozzám megmutattál) jeleit kívántam említeni, hogy annak olvasása által, mind magam, mind kedves posteritásom (maradékaim), a’ Te gondviselésednek csudálására, emlegetésére és dicsőítésére felsekertetessünk. Serkents is Uram engemet erre, és mutasd meg a’ Te kegyességedet énhozzám mindörökké, mert Te Uram, Te vagy az én Istenem, én pedig maradok kegyelmed által, mind halálig, a’ Te Szent nevedet dicsérő, anyaszentegyházadat segedelmed által buzgón építeni óhajtó és végre Szent Színedet a’ békességnek örök házaiban látni kívánó, méltatlan, erőtelen, elégtelen földig alázasatos szolgád, Goedri János m. p., a’ Brassai Magyar Evangélikus Eklézsia papja.”¹³ E sorokból egyszersmind kiolvashatók az önéletrajz műfaji

⁷ *Egy sok próbákra kitétetett, sok országokat megjárt; sok tudományokban jártas; és sok nehézségeket meggyőzött érdemes orvos doktornak, t. i. néhai Kaposi Molnár Ádám úrnak az utolsó ellenségén, az halálon vett győzedelméről való rövid halotti tanítás, melyet nov. 8. 1780. történt halála után a Bolonyai szász és magyar templomban elmondott.* Mostan pedig Molnár Sándor kinyomtatott. Pozsony, 1793.

⁸ GOEDRI János, *Historia Ecclesiae Hungaricae Augustanae Confessionis Addictarum Coronensis.* (A következőkben: GOEDRI János, *Egyháztörténet.*) A kézirat a Brassói Magyar Evangélikus Egyház tulajdona. Raduch Zsolt magyar evangélikus lelkész és esperes úr 2005 nyarán betekintést engedett a kötetbe, amelyet engedelmével le is fényképeztem. Hálas köszönetemet ezúton is kifejezem neki.

⁹ Binder Pál az *Egyháztörténet*ből és az anyakönyvi bejegyzésekből kiadott részleteket. L. BINDER Pál, *Brassói magyar krónikások és barcasági evangélikus egyháztörténetek (1550–1800)*, Szecseleváros, 2000, 106–120, 124–179.

¹⁰ Quarto folio, 17 x 22 cm nagyságú kötet.

¹¹ Az írás a 113. pagináig van számozva. (A többi magam számoztam be.)

¹² Az első kötet 1793-ig íródott, így nem sok vesztett el belőle. Goedri ugyanakkor a szövegben utalásokat tesz mellékletekre, így ajánlólevelére (sub Littera A, p. 39.), Clos Péter brassói inspectortól, a brassai magyar rektorságra hívó levelére adott elutasító válaszára (1761. június 21., sub Littera B., p. 43.), más ajánlólevelére (Sub Litteris C. et D., p. 44.), kinevezési okmányára stb. Sem a hiányzó lapokra, sem a második kötetre nem lettem rá a Brassói Magyar Evangélikus Egyház és a Barcaújfalusi Evangélikus Egyház Lelkészi Hivatalában. A kutatást lehetővé tévő Raduch Zsolt esperes úrnak és Székelyné Fehér Csilla lelkésznek tartozom ezért köszönettel.

¹³ A kézirat harmadik, számozatlan oldala.

kritériumai is: az önmegörökítés vágya, amely azonban nála Isten dicsőségét szolgálja; az önvizsgálat, az önmagába tekintés; a mindent feloldó öngazolás, amely Goedrinél magától értődő, hiszen Isten egyházát építette itt a földön.

A lelkész életrajzát meglehetősen precízen, nagyobb részekre, azokat római számokkal ellátott szakaszokra, újabb római számozású cikkelyekre és periódusokra, majd A, B, C-vel, s azon belül arab számokkal (van, ahol éppen fordítva) jelölt alcímekre bontotta. Az Önéletírás fő részei a következők: I. „Az ő születetéséről,” II. „Az ő neveltetéséről,” III. „Az hazámban való állapotom”. Ez utóbbin belül a szerző periódusokat különböztet meg, majd a III/IV., „A papságra való hivatalomról” kezdetű szakasz után, 1771-től már naplószerűen, évenként tárgyalja élete folyását. 1787-ben újabb nagy változás következik be pályájában: a barcaújfalusi eklézsiába kerül, amikor ismét a korábbi tagolás szerint írja le itteni állapotát, amely beosztást a következő évek ismertetésénél is megtart. A részekre bontás bizonyos rendszer szerint történt; így például a szüleit bemutató első fejezetet a következő címekre tagolta: I. Atyám, ezen belül I. *Conditio*,¹⁴ II. *Officium*,¹⁵ III. *Fata*,¹⁶ IV. *Facultas*.¹⁷ Saját magáról és hivataláról is hasonló alfejezeteket állított fel: így a III. nagy fejezet („Az hazámban való állapotomat...”) II. *Periodusát* („Az első hivatal adattatik nékem...”) a következőképpen osztotta be: I. *Qualitas*,¹⁸ II. *Motiva*,¹⁹ III. *Salarium*,²⁰ IV. *Hospitium*,²¹ V. *Tempus*.²²

Goedri kéziratát, a néhány főbb rész címét leszámítva, egyes szám első személyben, szép magyar nyelven fogalmazta. A mesterei véleményét visszaadó párbeszédeteket vagy egyes mondásokat latinul, a felföldi német és erdélyi szász előljárók és polgárok neki címzett mondatait, illetve az arra adott válaszokat, a személyesen II. József császárral lefolytatott beszélgetését, valamint egyik kisleányának egy másfél éves kori mondását németül idézte. Két helyütt cirill betűs román szövegrész is olvasható kéziratában. Magát az írást 1774-ben, életének 36. évében – tehát meglehetősen korán – kezdte, s ezután az eseményeket többnyire a történnel szinkronban vagy valamivel, esetleg két-három évvel később²³ írta – ez több esetben is bizonyítható. Goedri nyilván feljegyzéseket készített, amiből aztán

A kéziratbeli szövegrészleteket a régies hangzást megtartva, de a mai központozásnak és helyesírásnak megfelelően adom közre.

¹⁴ Apja családi körülményeiről írt. *Goedri, Önéletírása 2.*

¹⁵ Apja foglalkozásáról írt. *Uo.*

¹⁶ Apja két súlyos balesetéről írt. *Uo.*

¹⁷ Apja anyagi helyzetéről írt. *Uo.*, 2–3.

¹⁸ A Brassai Magyar Iskolába, adjunktusságra hívták. *Uo.*, 52.

¹⁹ Nem azért hívták adjunktusságra, mert olyan sok magyar gyerek lett volna – összesen tíz fő –, hanem mert részint így maradhatott Brassóban, s „ez Isten dolga”, másrészt nagyon pusztulóban volt a magyar iskola. *Uo.*

²⁰ Esztendőre 30 magyar forintot (Hfl) rendeltek neki, miként a rektornak. *Uo.*, 53.

²¹ Kezdetben a „kis oskolán” lakott, majd egy Clemens nevű jó barátjánál, asztala pedig Dévai úrnál volt. *Uo.*

²² 1763. augusztus 23-tól tanította a magyar gyerekeket napi négy órában. Viselte ezt a hivatalt öt hónapig. *Uo.*, 53.

²³ Miként a Magyar Eklézsia 1784. évi vizitációjához egy 1787. évi eseményt is hozzáfűz. *Uo.*, 128.

folyamatosan írta a kötetet, hiszen alig van benne javítás, s még kevesebb az üresen hagyott hely.

Goedri édesapja, ifj. Goedri András kilencedmagával nőtt fel a „gazdag Gödrinek” nevezett bácsfalusi családban. Szerzőnket, ha nagyon meg akarták sérteni, „hétfalusi talpas jobbágytól valónak” titulálták, miként azt az egyik fő ellensége, a brassói magyar tanító, Barta Márton meg is tette.²⁴

Bácsfalva a Barcaság délkeleti szegletében, Brassótól keletre, a Kárpátok lábánál fekvő hét település – együttesen Hétfalva²⁵ –, ezek közül is a Brassóhoz közelebb elterülő Négyfalva egyike, Brassó saját birtoka – ezt egyébként maga az életrajzíró is megjegyzi. Az erdélyi szász város a reformáció átvételekor, kegyúrként falvainak jobbágyait is kényszerítette az evangélikus hit felvételére, s így alakult ki a barcasági magyar lakosság hitbéli hovatartozása. Goedri János a csángóknak nevezett székelyek és a mellettük lakó románok, korabeli elnevezéssel oláhok között nőtt fel, kisgyermekként együtt játszott velük. Brassóba költözve a brassói szászok és magyarok, valamint egyéb kisebbségek, románok, görögök, örmények, cigányok között élte le életét.

A jómódú Goedri-családban – ahogyan önéletrőnk megjegyzi – akár mind a kilenc gyermek tanulhatott volna, de csak kettő volt arra alkalmas; a szerző édesapja, aki Csernátfaluban, majd a Nagyenyedi Református Kollégiumban²⁶ járta iskolaéveit, de egy szembaleset következtében nem juthatott el a „mesteri hivatalig.”²⁷ A legkisebb fiúnak, Péternek András volt a tutora, akit szorgalmasan taníttatott, míg végre a bojárokkal Bukarestbe ment, s ott a vajda fiait tanította, majd hazatérve egy nemes leányt vett feleségül.²⁸ András, nem tartván vonó marhát, nem maga, hanem más művelte földjét; a falusi nótáriusságot sokáig viselte. Lévéen pénzes ember, a család a kamatokból élt, noha Goedri megjegyzi, hogy „a’ capitalist”²⁹ megették a’ rossz és csalárd oláhok, és csak interesttel³⁰

²⁴ *Uo.*, 128.

²⁵ Hétfalva, németül Siebendörfen, románul Șapte sate. A Brassóhoz közelebb fekvő Négyfalva: Bácsfalva, Türkös, Csernátfalva, Hosszúfalva ma már teljesen összeépült és Szecsele (románul Sacele) néven várost alkot. A távolabbi Háromfalva: Tatrang, Zajzon, Pürkerek. Ezen terület magyar lakosságát a székelyek, sajátos nyelvjárásuk és szokásaik miatt, hétfalusi csángóknak nevezik. (KÓSA László, FILEP Antal, *A magyar nép táj-történeti tagolódása*, MTA Néprajzi Kutató Csoportja, Bp., 1978 (Néprajzi tanulmányok), 116–117.

²⁶ Goedri András a nagyenyedi diákok névsorában nem találtam meg. Mivel a csernátfalusi iskolából érkezett, elképzelhető, hogy ilyen néven jegyezték be. 1698 áprilisában írtak be egy Andreas Csernátfalusi nevezetű diákot, akinek legalább 1685 körül kellett születnie. (JAKÓ Zsigmond, JUHÁSZ István, *Nagyenyedi diákok 1662–1848*, Bukarest, Kriterion, 1979, 118.) Mivel önéletrőnk 1738 körül született a család nyolcadik gyermekeként, szülei házasságkötésének legalább 1725–30 között kellett megtörténnie. Goedri azt írja, hogy szülei „jó korosak” voltak, amikor összekerültek. Ezek alapján nem elképzelhetetlen, hogy a fentebbi nagyenyedi diák valóban hősi édesapja volt.

²⁷ „Mesteri hivatal”: tanítói állás. Goedri Andrásnak szép könyvei voltak, de elvesztek. *Uo.*,

1.

²⁸ *Uo.*, 2.

²⁹ Tőkét.

³⁰ Kamattal.

fizettek.” Ennek ellenére, amíg az édesapja élt, a jó bor, hal, sajt, túró, orda a kamarájából el nem fogyott³¹ – íme a falusi jólét korabeli kritériuma és megnyilvánulása.

Goedri édesanyja, Bartsa Ilona bácsfalusi leány volt. A szerző a szülőket „jó koros”-nak mondja, mikorra összekerültek. Nem derül ki pontosan, hogy mennyi lehetett az a kor, de anyja „jó vénségében”, szép csendesen aludt el 80 esztendősen, 1771-ben.³² Ha azonban e kort összevetjük az író születésének idejével (1738), akkor az asszonynak 47 évesnek kellett volna lennie a legkisebb gyermeke születésekor, aminek kevés a valószínűsége. Sokkal elfogadhatóbb az a feltételezés, miszerint az édesanyja maga sem tudta pontos születési évét. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy a legkisebb gyermek születési idejét sem jegyezték fel, hiszen a szerző csak feltételezi az 1738. évet, mivel az édesapja 1740-ben, hosszas betegségben hunyt el, s akkor ő „aligha két esztendő” lehetett. A házaspárnak nyolc gyermeke született, akik közül az első négy kisdéd korban meghalt, de a későbbi négy felnőtt, sőt a kézirat kezdésekor, 1774-ben mindannyian éltek is. Ha János születési évét nem is, de napját pontosan megjegyezték, mivel édesapja gyakran mondogatta: szerencsés napon született, „az oláhoknak Illyés napjokkor,³³ midőn ők a’ hegyen egész hétig szoktak táncolni.”³⁴ Csernátfaluban, Privigyei János pap keresztelte.

Goedri igen kedvesen ír csecsemő- és kisgyermek koráról, sőt a közmondás ellenkezőjét bizonyítandó – „mivel köz példabeszéddé vált: hogy az özvegy asszonyoknak ritkán vagyon jó-nevelt magzatjok”³⁵ –, az édesanyjától kapott kemény fenyítéseit is megjeleníti; még olyan komoly büntetést is leír, amit méltatlanul kapott babusgatás helyett.

A fiú 1748-ban, tízévesen³⁶ kezdett iskolába járni, de még olyan kicsi volt – nyilván termetre –, hogy a hóban csinált ösvényen, amin iskolába járt, alig látszott ki.³⁷ Mikes Kelemen egyik levelében így írt a falusi nemesi gyerekek neveltetéséről: „Mert ugyanis nézzük el, hogyan neveltetnek nálunk az ifjak. Közönségesen legalább 10 avagy 11 esztendő koráig a faluból ki nem megyen, hanem addig a falusi iskolában jár. Addig az ideig megtanul olvasni, de az olvasással csak paraszti szokást tanul. Ha iskolában nincsen, otthon egyebet nem lát, hanem minden héten hétszer az apját részegen látja, aki nem törődik azzal, hogy a fiába nemesi és keresztényi jó erkölcsöt oltson...”³⁸ A kis Goedri ugyan nem volt nemesi származású, de e körülményeknél jóval kedvezőbbek között nevelkedett; noha bátyjának valóban nem fűlt a foga a tanúhoz, s „igaz paraszt ember” vált belőle, neki viszont annál inkább volt kedve hozzá. Első mestere a

³¹ *Uo.*, 3.

³² *Uo.*, 5.

³³ Illés próféta ünnepe: július 20. *Oklevéltani naptár*. Szerk., Dr. SZENTPÉTERY Imre, Bp., 1912, (Reprint) 47.

³⁴ *GOEDRI Önéletírása*, 5.

³⁵ *Uo.*, 6.

³⁶ Feltételezhető, hogy a szerző ebben pontatlan.

³⁷ *GOEDRI Önéletírása*, 7.

³⁸ MIKES Kelemen *Összes művei*. I. *Törökországi levelek*, Bp., 1966, 107. Idézi: *A magyar nevelés története* I. köt. Főszerk. HORVÁTH Márton, Bp., Tankönyvkiadó, 1988, 105–106.

csernátfalusi tiszteletes, Paxi István volt, aki majd Hosszúfalu papjaként hal meg, s egykori tanítványa mond teteme felett búcsúbeszédet.³⁹ Hálával gondolt rá, hiszen az ő keze alatt jutott el a „grammaticá”-ig vagy inkább a „rudimentá”-ig – ahogyan a korban nevezték ezeket az alsó fokozatokat.⁴⁰ Az idősebbik nővére is tanult, Brassóba járt olvasásra és varrásra, de a másik nénjének már nem volt ekkora „szerencséje.” Persze ha az édesapjuk nem hal meg olyan korán, mindnyájan tanulhattak volna.

Goedri elhivatottságát korai tanulási vágyával is jelezni kívánta, miszerint fölöttébb sajnálta, hogy a falusi iskolában csak télen oktattak, s az „egyik részét a’ szép időnek haszontalan gyermeki dolgokkal”⁴¹ töltötte el. E téren mutatkozó elszántságát, no és a jómódú paraszti öntudatát két gyermekkori eset leírásával is jelzi; már brassói iskolai éve alatt történt, hogy Szeli József,⁴² nem lévén szolgája, őt, a „nyomorult gyermeket” ültette fel a szekérre, és adta a gyepelőt a kezébe, de az egy köre futván, mindenestől felborult. Az esetet látván, iskolamestere megkérdezte tőle, hogy hát milyen kocsis ő? Melyre a következőképpen felelt meg: „Én kocsis nem vagyok, s’ nem is küldött Anyám kocsisságra Kegyelmedhez, hanem tanulni.” A másik eset még inkább jelzi öntudatát; egy nemes szász polgárasszony, akinek inasra lett volna szüksége, azt tanácsolta Szelinek, hogy küldje őt hozzá inasságra, mire a kisfiú így válaszolt: „Soha sem leszek én tányérnyaló. Van miből élek.” Ebből a mondatból valóban az tűnik ki, hogy a Goedri családban erős hagyománya volt az iskoláztatásnak, s azt nem a felemelkedés egyetlen, kényszerű útjának tekintették.

Mivel főszereplőnk a falusi iskolában, amelyet nyugodtan nevezhetünk partikuláris latin iskolának⁴³ már mindent megtanult, amit ott el lehetett sajátítani, két év múlva, 1750 júniusában a brassói magyar iskolába⁴⁴ került, ahol az éppen Magyarországból hazatért bartosfalusi fiatalember, Bartos Márton deák lett a rektor.⁴⁵ Ez a partikuláris iskola harmadik lépcsőfoka lehetett, ahol a teljes latin grammatikát rendszerbe foglalták. Goedri itt a Szenci Molnár-féle Grammaticát igen jól, könyv nélkül megtanulta. Ezért hamar tovább is mehetett volna, de nem volt hozzá illő társ.⁴⁶ Kezdetben a Bolgárszegen, az iskolában, az ún. „kis boltban” lakott, majd Gaudi János vette házához, hogy fiával járjon

³⁹ 1771-ben Goedri János búcsúztatta a halottat. Az ő halála adott alkalmat szerzőnknek, hogy papi hivatalt kaphasson. *Uo.*, 8.

⁴⁰ *Uo.* A falusi iskolákban az elemi ismeretek után következett az elemi latin nyelvtan, majd azt követte a latin szótan, a grammatika. Ezeket nevezték rudimentának.

⁴¹ *Uo.*

⁴² Brassói magyar tanító, majd 1735-től pap, krónikaíró, Goedri János elődje.

⁴³ Mészáros István alapján azt a kisiskolát, amelyben nem csupán az elemi szint tananyagát, hanem a latin nyelvtan bizonyos részeit is oktatta az iskolarektor – jelen esetben nem volt külön mester, hanem az evangélikus pap tanított –, azt partikuláris latin iskolának lehet nevezni. Ez a hazai protestáns partikuláris iskolák rendszerében az első és a második lépcsőfokot jelentette. MÉSZÁROS István: *Az iskolaiügy története Magyarországon 996–1777 között*, Bp., Akadémiai, 1981, 557.

⁴⁴ Brassóban már a XVII. században tudunk magyar iskoláról. MÉSZÁROS, *i.m.*, 365.

⁴⁵ GOEDRI *Önéletírása*, 11.

⁴⁶ *Uo.*, 12.

iskolába. A magyar iskolából hamarosan a szász iskolába, a „Syntacticariára” – ez a latin grammatika magasabb foka, a Syntaxis, a mondattan – került, ahol a „Grammatica adjunctus”-a vette házához. A kor szokása szerint volt iskolai és „privatus” preceptor:⁴⁷ a deák nyelvben a privát tanítója maga Szeli József tiszteletes úr⁴⁸ volt, aki Cornelius Nepost fordítottatott vele. A Calligraphiá-ban, a Teutonicá-ban és a Musicá-ban (Cantus-ban) is volt privát preceptor, akiket Goedri mind sorra megnevez, sőt további pályájukról is megemlékezik. A communicatióra is Szeli készítette fel, de azt igen sajnálta, hogy csak heti három alkalommal volt tanítás.⁴⁹

Ezután Goedri Enyedi Györggyel együtt, az erdélyi evangélikus diákok szokása szerint, Magyarországra jött tanulni; elkezdődött élete, illetve Önéletírása II. részének („Az ő neveltetéséről”) II. fejezete, „Az hazámon kívül való állapotom” címmel: „Az indító ok, melytől indítottam, a’ magyarországi oskolába való menetelre, volt az szerint az Istennek különös gondviselése, ki is belém a’ szép tudományokra nagy kedvet oltott, holott senki a’ tanulás mellett való megmaradásra nem hajtott, sőt rontott arról; rész szerint, a’ tudományoknak édességének gyenge megköstölása; rész szerint ifjú Enyedi Györggyel, annak az szász Gymnasiumban lakó Chlamidátussal, most sógorom és komám, ’s szíves hallgatómmal való barátkozásom, ki is engemet úti társaságára fel is serkentett”.⁵⁰

Főhősünk az előkészületeket hosszasan részletezi; leírja ruházatát, az összegyűjtött pénzt – ebből 30 magyar forint és 6 arany az öröklött jószágának felét képezte⁵¹ –, passzuskérelmüket, majd azt, ahogyan az atyafiak a Bolgárszegről lóháton, bokrétásan kikísérték őket a városból.

Zernyesti román szekerekkel Ebesfalváig, majd onnan örmény kereskedőkkel utaztak Pestig. Az útközben esett kalandjairól hűen beszámol; egy-egy nagyobb városban, így Kecskeméten, Pesten egy-egy hetet töltöttek, ahol nem egyszer megpróbálták őt katolikussá téríteni, de keményen megfelelt a térítőknak.⁵² Így Nagyszombat városáról, „merő pápistaság lévén”, lesújtó véleménye volt.

Pozsonyban hat, Sopronban további két erdélyi ifjúval vették fel a kapcsolatot. Ekkortájt a leghíresebb evangélikus líceumok a pozsonyi, a soproni, az eperjesi, a késmárki és a lőcsei intézmények voltak. Goedrinek a brassói Dévai Mártontól, akkori deák nyelvi privát preceptorától volt ajánlása a soproni Ribini

⁴⁷ A jó nevű protestáns gimnáziumok alsó három osztályban preceptorok tanítottak, akik azonban nem nagydiákok, hanem főfoglalkozású, rendes jövedelemmel ellátott tanítók voltak. MÉSZÁROS, *Az iskolaiügy... i. m.*, 565.

⁴⁸ L. 42. jegyzet.

⁴⁹ GOEDRI *Önéletírása*, 14.

⁵⁰ *Uo.*, 16.

⁵¹ Ezen kívül 12 magyar forintot az atyjafiatól gyűjtött össze. Tehát összesen 42 magyar forinttal és 6 arannyal indult útnak, amelyet nénje a nadrágja szárába varrt be. *Uo.*, 17. (1750-ben: 1 magyar forint = 1 császári forint = 300 dénár = 100 magyar dénár = 60 krajcár; 1 körmőci arany = 252 krajcár; 1 osztrák arany /dukát = 247,5 krajcár. (HUSZÁR Lajos, *Pénzforgalom és pénzügyviszonyok Sopronban* = DÁNYI Dezső, ZIMONYI Vera, *Soproni árak és bérek a középkortól 1750-ig*, Bp., Akadémiai, 1989, 57–58.

⁵² GOEDRI *Önéletírása*, 17–20.

Jánoshoz, az iskola rektorához,⁵³ de mivel az ottani konrektor, Valentini „gyarló” ember volt, az a fiatalokat Modorba irányította.⁵⁴

Goedriék pozsonyi, illetve soproni utazása nyilván nem volt véletlen: egyrészt az erdélyi evangélikusok keresték a nyugat-magyarországi, illetőleg felvidéki evangélikus tanítókkal, lelkészekkel és iskolákkal a kapcsolatot, másrészt ez ennél több is lehetett – a pietizmus irányzatára kell gondolnunk. Ugyan a soproni és a pozsonyi evangélikusság köztudottan nyitott volt a világra, amely azt jelentette, hogy nem zárkózott el az eszmei áramlatok elől, de nem is követte azokat, azonban a győri központú dunántúli pietizmus széles körre sugárzott ki, s a Jénában tanult Tomka Szászký János⁵⁵ a pietista szellemű pozsonyi iskolában is tanított. Maga Ribini János, a soproni evangélikus líceum nagyhírű rektora kiválóan ismerte a felvidéki iskolákat, hiszen ő maga a selmecbányai, a késmárki, majd a pozsonyi intézményekben tanult, mielőtt Jénában,⁵⁶ a magyarok által kedvelt egyetemre járt volna, amely igen fontos szerepet töltött be a magyarországi pietizmus történetében. Egyetemi tanulmányai előtt Bél Mátyás fiai mellett tanítókodott.⁵⁷ Az erdélyi fiatalokat szívélyesen fogadó rektor igen nagy hatást tehetett rájuk, aki nemcsak Modorba irányította, hanem újabb ajánlólevelekkel is ellátta őket. A brassói Dévai Márton sem véletlenül küldte Goedriéket Ribinihez, hiszen egykori mestere, Szeli József még magyar iskolamesteri mivoltában fordult könyvsegélyért az ehhez a szellemi irányzathoz és körhöz tartozó Fábri Gergely győri rektorhoz.⁵⁸

Jellemző az Erdélyből való nagy diákkirajzásra és szellemi kapcsolatra, hogy Goedriék a Győr melletti Kispécre⁵⁹ is ellátogattak, mert az ottani tanító⁶⁰ földijük, krizbai születésű volt.⁶¹ A győri iskola korábbi konrektora szintén a

⁵³ Ribini János (1722–1788) soproni evangélikus rektor (1747–1758), majd 1759-től pozsonyi lelkész. Vö.: ZOVÁNYI Jenő (szerk.), *Magyarországi protestáns egyháztörténelmi lexikon*, Bp., 1977, 510.; CSEPREGI Zoltán, *Magyar pietizmus 1700–1756, Tanulmány és forrásgyűjtemény a dunántúli pietizmus történetéhez*, Teológiai Irodalmi Egyesület, Bp., 2000, 252.

⁵⁴ CSEPREGI, *i. m.*, 21.

⁵⁵ Tomka Szászký János (1694-1762) evangélikus tanár, 1724-1732 között győri rektor. CSEPREGI, *i. m.*, 165.

⁵⁶ Ribini János 1758-ban Lőcsén, 1759-ben Pozsonyban volt lelkész, 1763-tól pedig a Pozsonyi Evangélikus Egyházkerület esperesi tisztét töltötte be. *Új magyar életrajzi lexikon*, V. köt. főszerk., MARKÓ László, Bp., 2004, 751.

⁵⁷ Ribinit a pietisták közé szokták sorolni, újabban Csepregi ezt helytelennek tartja. CSEPREGI, *i. m.*, 63–64.

⁵⁸ Fábri Gergely 1733-1734-ben volt győri rektor, majd később szuperintendens volt. CSEPREGI, *i. m.*, 40.

Szeli József Fábri Gergelynek, Brassó, 1734. augusztus 22. = CSEPREGI, *i. m.*, 60. sz., 182–183.

⁵⁹ Kispéc, nagyrészt evangélikus lakosságú magyar falu. FÉNYES Elek, *Magyarország geographiai szótára*. II. k. Pesten, 1851 (Reprint, Magyar könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülete), 214.

⁶⁰ Gergely János.

⁶¹ GOEDRI *Önéletrása*, 21.

távoli Barcaságból származott.⁶² Az 1749-től Felpécre kényszerült győri pietista evangélikus egyház és iskola Bárány János lelkész, majd dunántúli szuperintendens gondozásában nagy hatással volt a szomszédos falvakra, de még a távolabbiakra is. Ez Kispéccel is így volt, ahová a győri iskolából vittek papot. Nagyon is valószínűsíthető, hogy a krizbai születésű és a Dunántúlon letelepedett tanító is a pietizmus szellemi irányzatát követte, akinél az erdélyi fiatalok „refugiumot” találtak.

A vándorok 1753 októberére értek a Pozsonyhoz közeli Modorra. „Ezt a’ kisvárost én méltán, az én neveltetésemnek helyének és hazámnak is mondhatom. Mert ez a’ hely, melyben mind testemre, mind elmémre nézve nevelkedtem, és arra, a’ mire az Isten hívott vala, ebben készítettem is el. Sokkal tartozom én ennek és az ő lakosainak, de többel az engemet ide vezérlő Istennek”.⁶³

A modori líceum akkortájt igen jó nevű iskola volt, ahol a rektor szívesen fogadta a fiatalokat, sőt nem csak bevette őket az „Alumnium”-ba, amelyet részben a városi tanács, részben az alumnusok tartottak fenn,⁶⁴ hanem a seniorral⁶⁵ szállást is kerestetett számukra. Goedri lakása általában egy-egy céhmesternél volt, ahol az alumniumi ellátás mellett még gyakorta kapott ebédet és vacsorát is, sőt az első szállásadója, Pásztorek Márton csákócsináló tót mester felesége még inget is mosott rá, sőt gyakran a fejét is megmosta.⁶⁶ A fiatalembernek ettől kezdve voltak privát tanítványai, kezdetben negyedévenként 1 német forintért. 1755-től már „paedagogiá”-ra is hívták Hermann Sámuel⁶⁷ rektorsága idején,⁶⁸ valamint magántanítványainak száma is egyre nőtt, amellyel párhuzamosan pénze, ruházata és könyvei is gyarapodtak. Volt idő, amikor nyolc diák járt hozzá – ezekről fejenként, esztendőre 4 német forintot kapott –, s ezek mellett ő is eljárt két nemesi házhoz, az egyik helyen négy, a másik helyen két úrfit, illetve kisasszonykát tanítván.⁶⁹

Goedrit Gráskovitz András rektor – akit a szerző igen jó dajkájának nevezett, mert őt privát és ingyen is tanította – 3 heti Syntaxis után átvette a retorikai osztályba,⁷⁰ ahol már logikát is tanult, mivel „a’ prima és secunda classis együtt volt.”⁷¹ Itt a Torkos József győri rektor⁷² által írt retorikát tanulta meg fejből. Főhősünk Hermann Sámuelt becsülte leginkább, akinek a legtöbbet köszönhette, s második atyjának

⁶² Magdó András 1737-ben volt konrektor. CSEPREGI, *i. m.*, 22, 24.

⁶³ *Uo.*, 22.

⁶⁴ MÉSZÁROS, *Az iskolaiügy, i. m.*, 361.

⁶⁵ Idősebb diák.

⁶⁶ GOEDRI, *Önéletírása*, 22–23.

⁶⁷ 1755-ben hívták Kassáról Modorra rektornak. *Uo.*, 29.

⁶⁸ *Uo.*, 24.

⁶⁹ *Uo.*, 25–26.

⁷⁰ *Uo.*, 29.

⁷¹ *Uo.*

⁷² Torkos József (1710k-1791) 1737-től volt a győri líceum rektora. Egykoron Wittenbergben járt egyetemre, s apja Újtestamentum-fordításának ő volt a konrektora. Munkássága sokrétű, írt énekeskönyvet is. CSEPREGI, *i. m.*, 22, 23, 35, 58.

nevezte. Hermann a Podmaniczkyak⁷³ udvarában szolgált, majd a bányavárosokban tisztviselősödött, azután Kassán volt tanító, míg végül a modoriak hívták meg. Goedri született németnek, de „igen jó magyar és tót”-nak nevezte. A keze alatt tanult a legtöbbit: ő tanította a retorikát, filozófiát, teológiát, „catecheticát”, dogmatikát, etikát, homiletikát, „universális historia”-t, geográfiát, zsidó és görög nyelvet.⁷⁴ A katechetikát Bárány György⁷⁵ kiváló pietista lelkész vezette be, előtte az ismeretlen fogalom volt Magyarországon.⁷⁶ Tehát Goedri Gyórtól Kispécen át Sopronig és Modorig pietista szellemben nevelkedett és tanult Magyarországon, hogy azt majd megerősítve hazavigye Brassóba, ahol egyébként nem volt ismeretlen ez a szellemiség.

Hat esztendei modori tartózkodás után⁷⁷ főhősünket Pozsonyba hívták tanítónak, mivel ott üresedés volt; grammatistákat és syntaxistákat kellett tanítania. Goedri egyúttal tanult is: Karlowzski (Carlovszki) Jánostól, aki később híres eperjesi rektor lett, hermeneutikát, teológiát, dogmatikát, filozófiát és zsidó nyelvet.⁷⁸ Karlowzsky Halléből és Göttingából hozta magával a pietista irányzatot.⁷⁹ Goedrit innen Lőcsére hívták privát pedagógusnak évi 30 rénes forintért.⁸⁰

Nem kevés viszontagsággal tarkított, hosszú és fárasztó téli utazás után megérkezett Lőcsére, ahol nagyon sok tanítványától – fiúktól és úri leányoktól, magyar református és „tót” diákoktól egyaránt – jó pénze és úri ellátása volt.⁸¹ Itt is hallgatott teológiát, filozófiát, történelmet és nyelveket. Egyévi lőcsei tartózkodás után Iglóra, majd onnan Rimaszombatba utazott, ahová a német származású magántanítványai küldettek magyarul tanulni, mivel ott csupa

⁷³ Talán Podmaniczky János udvarában, aki hozzájárult a pietista Johannes ARNDT *Igaz keresztyénség* c. munkájának megjelenéséhez. CSEPREGI, *i. m.*, 47. Johannes Arndt-hoz vö.: Johannes WALLMANN, *A pietizmus*, Kálvin János Kiadó, Bp., 2000. A magyar pietizmushoz ld. még: SZELESTEI N. László, *Pietizmus és magyar nyelv a 18. század első felében*. Protestáns Szemle 56(1994) 207–215.; Uő, *Egy fanatikus lelkész a 18. század első feléből* (*M. Sartorius János*), Credo II(1996), 60–64.

⁷⁴ GOEDRI *Önéletírása*, 29. Ausztriában 1753-tól megszűnt a rénes forint, s helyette a konvenciósi forintot verték, amely azonban ugyanolyan értékű volt, mint a rénes forint: 60 krajcár. Vö.: HUSZÁR, *i. m.*, 61.

⁷⁵ Bárány György Jénában, majd Hallében tanult magyar pietista lelkész, 1711-től győri konrektor, majd író, bibliafordító, könyvkiadó, a dunántúli pietizmus fontos alakja. CSEPREGI, *i. m.*, 18, 22, 59., passim.

⁷⁶ Bárány János írja ezt Ribini Jánosnak írt levelében, Felpéc, 1751. november 1. CSEPREGI, *i. m.*, 244–249.

⁷⁷ Modort második tápláló és nevelő anyjának nevezte. GOEDRI *Önéletírása*, 35.

⁷⁸ *Uo.*, 37.

⁷⁹ Karlowzsky János (1721-1794) 1721-ben Bisztricskán született, majd Losoncon végezte a gimnáziumot. A hallei és a göttingai egyetem elvégzése után a pozsonyi gimnázium tanára, majd az eperjesi líceum rektora volt haláláig. SZINNYEI, *i. m.*, II. köt. 10–11.

⁸⁰ GOEDRI *Önéletírása*, 40. Ausztriában 1753-tól megszűnt a rénes forint, s helyette a konvenciósi forintot verték, amely azonban ugyanolyan értékű volt, mint a rénes forint: 60 krajcár. Vö.: HUSZÁR, *i. m.*, 61.

⁸¹ *Uo.*, 42–43.

kálvinista magyar lakott.⁸² Goedrinek itt rendkívül jó dolga volt: napi négy órában az úrfiakat, két órában egy gazdag kereskedő leányát tanította,⁸³ míg a többi időt olvasással, sétálással és a kálvinista iskola rektorával, illetve konrektorával töltötte – ezek mind egykori sárospataki diákok voltak. Mivel gazdája sok költeni való pénzt adott neki, lóháton bejárta az egész vármegyét, s hol a „tót” papokat, hol a losonci vásárt látogatta meg.⁸⁴

Fél év után visszatértek Iglóra, ahol is vándorunk elkezdett „gondolkodni állapota felől”; 1762-ben, tízévi távollét után, mivel tanulótársai is mind szétszéledtek részben akadémiák felé, részben máshová, ő is hazaindult. Egyfelől szegény öreg anyját akarta még látni, másfelől a brassói patrónusaitól szándékozott két évre való pénzbeli segílyt kérni az akadémiai élethez⁸⁵ – ez utóbbi terve nem sikerült; Goedri sosem járt akadémiára. 1762 augusztusában szomorú szívvel vett búcsút Iglótól, majd Lőcsén és Debrecenen át október 1-jére Brassóba érkezett.⁸⁶

Brassóban, mintegy 5 hónapos állásnélküliség után a magyar iskola adjunktusa lett, amely tiszt korábban, 1734-ben megszűnt, de ekkor ismét életre kelt; csak 10 magyar diák tanult, és az épület is nagyon romos állapotban volt, de Goedri szorgos munkássága alatt az iskola elkezdett épülni. Mivel a magyar rektort, Bartos Mártont máshová hívták papnak, hősünk az ő helyére került. 1763. augusztus 23-án a brassói főpap, két tanácsos, a gimnázium rektora és néhány eklézsiabeli senior be is iktatta hivatalába.⁸⁷ A tanítványai – akik között volt: szász, magyar, „oláh”, görög, kálvinista, pápista stb. – naponta sokasodtak, s emellett a kántorságot is ellátta, sőt prédikált is. A magyar pappal nem jól jött ki, s e mellett a szász gimnázium rektora is okozott neki némi bosszúságot.⁸⁸

A sok küzdelem közepette, ötévi magányos élet után elunta a nőtlenséget; az ekkor 30 éves Goedri kilenc lány közül választotta ki jövendőbelijét, Horváth Gaudi Évát, a Bolgárszegen lakó és az olajos céh egyik mesterének „egyszülött, és isteni félelemben és a szent religióban jól tanítatott és neveltetett leányát,” akinek édesanyja az Enyedi famíliából való volt.⁸⁹ A kézfogó után három héttel tartották meg az esküvőt a brassói Fekete Templomban.⁹⁰

De mivel – Goedri szavaival élve – „az házasság jajság,”⁹¹ volt ebben öröme és bánata egyaránt. Az esküvő után 10 hónappal, 1769. szeptember 8-án született meg az első kislányuk, Zsuzsanna, aki 6 hónap múlva meg is halt.⁹² „Az irtalmas Isten megáldá, és adott magzatokat is nékem és kedves feleségemnek

⁸² *Uo.*, 46.

⁸³ A férjhez adandó leányt az evangélikus hit tudományára tanította. *Uo.* 47.

⁸⁴ *Uo.*, 47.

⁸⁵ *Uo.*, 50.

⁸⁶ *Uo.*, 51.

⁸⁷ *Uo.*, 54.

⁸⁸ *Uo.*, 55.

⁸⁹ *Uo.*, 58.

⁹⁰ 1768. november 9. *Uo.*, 59.

⁹¹ *Uo.*, 59.

⁹² *Uo.*, 59.

mind örömnkre, s' mind pedig bölcs tetszése szerint, szomorúságunkra is.”⁹³ Második gyermekük, János a kislány után másfél évvel született.⁹⁴ Ez a kisfiú ragyogó képességű volt; „szólása, növése, értelme stb. hamar és mintegy idő előtt lettenek [...]. 6 esztendő korában három classison általment, németül, deakul és magyarul helyesen olvasott, declinált és conjugált[...] És noha a' 3dik classisban idejére nézve a' legkisebb volt, rendre nézve pedig a' primáriusok között ült, németül és szászul helyesen szólott, és meglehetősen, még magától is írt.”⁹⁵ A hat és fél esztendő Janika azonban hirtelen megbetegedett; „alig töltheték el ebben az esztendőben [1778] is egy holnapot, és ímé, az én reám vigyázó Úr, újólág megtölté nékem a' keserűségnek poharát, és azt velem meg is itatá! Mert, óh keserűség! Midőn már, kedves feleségemmel együtt azt állítjuk vala, hogy kedves fijasckánk, János (akit Janinak szoktunk vala hívni), a' gyermeki betegségeket, úgymint fognyíflást, aprót⁹⁶ és himlőt meggyőzvé, ha az Úrnak tetszeni fogna, az ő dicsőségére fel is nevelhetnök: íme az, a' ki aztat nekünk adta vala, rövid betegsége, de annál nagyobb fájdalomai után, januáriusnak 30-dik napjának [...] éjtszakáján [...] ez múlandó életből magához szólítá.”⁹⁷ A kisfiú, valószínűleg diftériában, doktor és borbély által ellátva, apja karjai között halt meg, aki maga fogta le a szemét, és kötötte fel az állát. Megbetegedését és haldoklását édesapja drámaian, nagy fájdalommal, de mindamellett Isten akarátába belenyugodva oldalakon keresztül jelenítette meg.⁹⁸

A Goedri házaspárnak János születése után két és fél évvel született meg a harmadik gyermeke, Krisztina, aki 10 hetes korában halt meg.⁹⁹ Őt követte másfél év múlva¹⁰⁰ egy kisfiú, aki 16 hónapot élt.¹⁰¹ Goedriék első négy gyermeke korán meghalt, majd egy negyedik hónapban lévő vetélés után 1778-ban, 1780-ban, majd 1783-ban született egy-egy kislány, akik a kézirat megszakadásakor, 1791-ben is életben voltak.¹⁰² Amikor a második, életben maradt kislány nehéz és hosszú vajúdás után végre megszületett, az édesapja a következő fohászt jegyezte le: „Én Istenem! Szűnjék a' Te haragod, és tartsd meg ezt kedves Évikámmal kedves tetszésed szerint jó vénségekig!”¹⁰³ A házaspárnak 1786-ban megszületett a nyolcadik gyermeke, János Kristóf, majd 1790 augusztusában a kilencedik, Rozina.¹⁰⁴ 1791-ben mind az 5 gyermek életben volt. A legnagyobb lányt, Évikét – miként Goedri János idősebb nővérét – 10 évesen Brassóba vitték varrni tanulni.¹⁰⁵ Talán az elhunyt Janika hiányát pótlandó, a házaspár egy fiatal,

⁹³ *Uo.*, 68.

⁹⁴ 1771. május 22. *Uo.*, 68.

⁹⁵ *Uo.*, 85.

⁹⁶ Apró kiütéssel járó betegség, nyilván rubeóla.

⁹⁷ *Uo.*, 85.

⁹⁸ *Uo.*, 85–87.

⁹⁹ *Uo.*, 69.

¹⁰⁰ 1775. február 1-jén született József. *Uo.*, 76.

¹⁰¹ *Uo.*, 77–79.

¹⁰² *Uo.*, 88, 94, 113.

¹⁰³ *Uo.*, 95.

¹⁰⁴ *Uo.*, 136, 160.

¹⁰⁵ *Uo.*, 155.

mintegy nevelt fiút készített fel a hosszú tanulmányi útra Pozsonyba 1791-ben¹⁰⁶ – ahogy valaha maga Goedri is elindult. Ez a fiú annak a Molnár Adámnak lehetett a fia, Molnár Sándor, aki fölött Goedri 1780-ban tartott halotti prédikációt, és aki azt majd Pozsonyba érkezése után ki is nyomtatja.¹⁰⁷

Visszatérve főhősünk pályafutásához, Goedri mintegy hét és fél évi rektorság után, mivel a brassói magyar papot, Bartos Mártont Hosszúfalura hívták, megkapta a papi tisztet – beteljesedni látszott isteni küldetése, ami egyúttal a rektorinál magasabb, jobban megbecsült hivatalt is jelentett. De ez a változás sem ment minden nehézség nélkül; az előd alig akarta elhagyni híveit, azok pedig, akik ugyan addig részesesnek és mindenféle rossznak mondták papjukat, az újat nem akarták elfogadni, s bizony engedtlenséget hirdettek a fiatal Goedri ellen. Azt mondták rá, hogy túl fiatal, beteges és kevésbé, felesége pedig cifrán öltözködik, keleti gyöngyökkel ékes, és hajadon fővel megy a templomba.¹⁰⁸ Erre a sok „ördögi káromlásra” az író a következőket jegyezte fel: „Ennyi farkas és káromló hazug száj talám árthatott volna? Magának igen sokat, nékem legkisebbet sem. Az Úrnak keze és szárnyai befedeztek. Ez az én pajzsom.”¹⁰⁹ Más, öt ért támadás vagy visszásság esetén a következőket írta: „az Úré a’ bosszúállás! De fordítsa el az Úr azt róluk!”¹¹⁰ Azonban alig telt el egy-két hét, s lám, a templom tele volt; az új pap mégsem az üres kőfalaknak prédikált, pedig sokan mondták, hogy inkább kocsit fogadnak, és elszekereznek Hosszúfalura vasárnaponként a régi papjukhoz.¹¹¹ Goedri ekkor még nem tudhatta, hogy papi hivatalának e kezdeti nehézsége csak az első, rövid és könnyebbik felvonása lesz annak a hosszú küzdelemnek, amellyel majd ott-tartózkodása és templomépítése során kell szembenéznie.

Mivel a brassói bolonyai negyedben lakó magyaroknak nem engedték meg, hogy önálló templomuk legyen, s az ott álló kis kőtemplomot a szászokkal közösen használták,¹¹² Goedrinek jutott az a feladat, hogy a közösségnek az engedélyt kijárja, és felépítse az Isten házát. 1782-ben kezdett az instanciához,¹¹³ majd a gyűjtéshez, s noha a szegény lelkészek nehéz küzdelmet kellett vívnia a rosszakarók és rágalmazók – legfőképpen Kómúves József gocsmány¹¹⁴ – ellen, a templomot 1783. november 2-án már fel is szentelték.¹¹⁵ „Eltelék hát ez a’ nevezetes esztendő is, hála légyen az én jó Istenemnek, sok gonddal, fáradságos irogatással, pénzgyűjtéssel, járás-futással, a templom építése körül való sok unalommal, az Istennek és az ő templomának ellenségei ellen való tusakodással, sok méltatlan bosszúságoknak, csúfoltatásoknak, káromoltatásoknak stb., gonosz emberektől való szenvedéseknek előhordozása mellett. De, Te jó Atya! Íme erőt

¹⁰⁶ *Uo.*, 163.

¹⁰⁷ *Vö.* A 7. jegyzettel

¹⁰⁸ *Uo.*, 62–65.

¹⁰⁹ *Uo.*, 65.

¹¹⁰ *Uo.*, 67.

¹¹¹ *Uo.*, 68.

¹¹² GOEDRI, *Egyháztörténet* = BINDER, *i. m.*, 155.

¹¹³ *Uo.* 108.

¹¹⁴ A brassói evangélikus egyház területén így nevezték a világi gondnokot.

¹¹⁵ GOEDRI *Önéletírása*, 114.

adtál a' nagy munkának véghez vitelére, okosságot oly szép summa pénznek gyűjtésére, az istentelenségnek eszközeinek, mocskolásoknak elviselésére, hogy azok alatt meg nem csüggedtem, a' jó szándékot félbe nem hagytam. Imé Uram, felépült az én forgolódásom mellett a' Te kegyelmedből ez a' templom! Légy annak Te magad Pátronusa, nekem pedig pajzsom!"¹¹⁶

A túlérzékeny, beteges és családi gondokkal küszködő lelkész bizony gyakorta fejezte be az elkövetkező éveket is a következő summázattal: „Így telék el [t.i. az esztendő] ennyi dühödt farkasok között.”¹¹⁷

Családi egzisztenciáját viszont sikerült megeremtenie: 1780-ban vett egy bolonyai házat vagy „jószágockskát” 495 magyar forintért,¹¹⁸ s a következő évben 6 hét alatt házat – nyilván új épületet – építettek rá, valamint egy darab kertet is vásárolt hozzá.¹¹⁹ Erről később azt írja, hogy 239 „quadrát öl”, amely a középszerű klasszisba tétel. E mellett a Bolgárszegen is volt egy kertje.¹²⁰ Itt tornáca is volt, amelyet később a bolonyaiba költöztetett.¹²¹

Lelkészünket 1787-ben előbb a hosszúfalusiak, majd a barcaújfalusiak akarták meghívni. Ugyanis az újfalusiak – mivel ekkor már magyar falu¹²² – magyar papot kívántak, aki addig nem volt. E falvak földesura, Brassó városa, illetve a Consistorium „hozzájok való szeretetből” Goedrit Újfaluba (Neudorfba) rendelte: „Reménységem, a' szokás és minden eddig való praxis ellen és felett, az újfalusiak lelkeseméreték fogságából való megszabadulásokra én hívattatom, a' szász Ekklesiába magyar papságra, mely példa nélkül való példa.”¹²³

Goedri röviden búcsúzott a bolonyaiaktól, akiket „eszeveszett bolondjainknak”¹²⁴ nevezett, és 1787. május 7-én feleségével és négy gyermekével¹²⁵ átszekerezett új állomáshelyére, ahol a falusiak nagy örömmel fogadták a legelső magyar papot és tanítót. A következő évben a parokiális házat építették át; megnagyobbították, pincével és cselédházzal toldották meg az épületet, valamint megcserepezték.¹²⁶ 1789-ben már 32 magyar és 8 német iskolai tanulója volt, akik között ábécéskönyvet osztott szét.¹²⁷ A nyughatatlan lelkész itt is ekléziát épített: ha nem is templomot, mert az már állt, de „prédikáló széket”, valamint a sekrestye ajtó mellékeit csináltatta meg.¹²⁸

¹¹⁶ *Uo.*, 116.

¹¹⁷ *Uo.*, 129.

¹¹⁸ *Uo.*, 94.

¹¹⁹ *Uo.*, 97.

¹²⁰ *Uo.*, 136.

¹²¹ Maga a költöztetés, nyilván a deszkaépítménynek, amolyan filagóriefélének az átszállítása 16 forint 46 ½ dénárba került. *Uo.*, 138.

¹²² Goedri írja így *Önéletírásában*, 149.

¹²³ *Uo.*, 144–145.

¹²⁴ *Uo.*, 146.

¹²⁵ Ekkor Évike 11, Rachel 8, Trézsi 4 és János Kristóf 1 ½ éves volt. *Uo.*, 147.

¹²⁶ *Uo.*, 150.

¹²⁷ *Uo.*, 154. A Brassóban 1785-ben készített új ábécéskönyv 2000 példányban nyomtatott ki, amelynek elfogadtatása és szétosztása az Olton túli magyar evangélikus lelkészek között Goedri feladata volt. *Uo.*, 159.

¹²⁸ *Uo.*, 156.

E nyugalmas helyen Goedri végre maga is megnyugodhatott, s egyéb, szellemi alkotásra is jutott ideje és energiája: ugyanis 1790-ben kezdett hozzá a már említett bábakönyv fordításához, hogy minden falusi pap és bába egyet-egyét szerezhessen magának. A munkával hat hónap alatt készült el.¹²⁹ Fordítás közben e téren újabb gyakorlati tapasztalatokkal öregbedhetett tudása, ugyanis kilencedik gyermekük, Rozina – gyors és könnyű szülés közepette – ekkor jött a világra. 1791-ben egy marhadögvészről szóló munka fordításához fogott.¹³⁰ A lelkész a küzdelmes, nehéz évek után boldogan adott hálát Teremtőjének az új év kezdetekor: „Meghallgattad édes Atyám az én könyörgésemet. És noha a’ mint az idő múlt és változott, úgy változott az én életem is és az én állapotom majd jóra, majd gonoszra, de csak az én vélekedésem szerint; mert a’ mit Te cselekszel, az mind jó. Esmértesd meg ezt én velem elevenen! Azonban ez az esztendő is szintén elmúlt, és az én életem is ilyen természetű. De Te, óh Isten, örökké megmaradsz. Maradjon meg a’ Te kegyelmed a’ feltetszendő esztendőben is én rajtam és az én kedveseimem.”¹³¹ E sorokban immár többször olvashatjuk a Szent Ágoston-i gondolatokat: az isteni szeretet az igazi; a rossz sors csak az emberi vélekedés szerint az, amelyet el kell fogadnunk.

Sajnos Goedri Önéletírása itt megszakad. Egyéb forrásból tudjuk, hogy Teremtője még négy évet adott számára a földi munkálkodásra,¹³² hogy azután elszólítván, végleg odaát szolgáljon.

A kézirat egyrészt Istennek tett vallomás, elmélkedés, másrészt, sőt nagyobbik részében öngazolás, rendkívül adatgazdag visszpillantó elbeszélés: szerzője a születés és halál közti lét legapróbb mozzanatairól is számot ad; ír a gyermeknevelésről, szoptatásról, dajkaságról, gyermekjátékokról, gyermek- és felnőttbetegségekről, amelyek gyakoriságát is nyomon követhetjük; szól a korabeli iskolákról, tanítókról, fizetésükről és az általuk oktatott tantárgyakról, tananyagról. Mintegy tanúkihallgatási jegyzőkönyvként elevenednek meg előttünk a brassói magyar közösség, illetve a hétfalusiak gyarló, apró-cseprő dolgai, a hétköznapi emberek kicsinyes marakodása, egymás elleni intrikája, napi beszélgetései, szólásmondásai. Szó esik a társadalmi és etnikai különbségekről, illetve érintkezésről, öltözködésről és a társadalmi faszinációról.

Az egyháztörténet a korabeli ember vallásosságát, felekezeti elfogultságát mérheti fel a leírtakban, de a lelkészek életrajzi adatai, javadalmazása sem mellékes információ. A templomépítés apró részleteit, a kőművesmunkától az építési anyagok áráig természetesen Goedrinek másik nagy munkája, a *Historia Ecclesiae Hungaricae Augustanae* tartalmazza, amelyre tesz is utalást önéletírásában. Nem tanúság nélkül való például a templombelső kialakítása feletti vita; milyenek legyenek a padok, a sírhelyek, a csengettyús erszény körbehordozása stb.

E páratlan gazdagságú önéletírásban sok egyéb információ is rejtőzik: a nagy történelmi események rövid említése, így Mária Terézia halála, II. József két

¹²⁹ *Uo.*, 160.

¹³⁰ *Uo.*, 162.

¹³¹ Az 1791. év kezdete. *Uo.*, 162.

¹³² Goedri halála 1795. február 20-án következett be. BINDER, *i. m.*, 121.

ízben történt brassói látogatása, a húségeskü letétele vagy az 1788-as nagy török háború és a töröcsvári betörés sem hiányzik a lapokról, noha ezek csupán a mindennapok háttéréül szolgálnak. Pestisjárványokról, marha-dögvészről, tűzvészről és földrengésről, valamint az időjárásról (nagy hóról, kemény hidegről, szélviharról) egyaránt tud pontos adatokat gyűjteni a figyelmes kutató.

IV. Mártírium és mártirológia

Keserű Gizella

Comenius történeti munkájának magyar fordításai és a kora újkori protestáns mártirológia

Közismert, hogy a 16. században létrejövő egyházakat a régi eklézsia az előzmények hiányával vádolta. A múlthoz való viszony, a hagyomány és identitás megteremtése e külső szorítástól függetlenül a protestánsok csoportkohéziója szempontjából is rendkívül jelentős volt. Összefűző és elkötelező hatása a közös értékek, szabályok és a „közösen lakott múlt” keretében valósulhatott meg. Az üldözések idején a jelennek kontrasztot vető emlékezést az ellenállás aktusaként értelmezve az ilyen emlékezésnek felszabadító erőt is tulajdoníthatunk.¹

A protestáns történetírás kezdeteinél sokan számon tartják az ókeresztény mártírtörténetek újraírását, s ennek a múltteremtésnek rokon műcsoportját, a testes veritatis történeteket, amelyek paradox módon sokat meríthettek az ellenfél által összeállított ereteklistákból is (s végképp paradox folytatásaként ezek alkalmasint a saját kortárs mártírokat is pótolták valamelyest a katolikusoknál). Az új felekezetek régisége után a folytonosságot is hivatottak bizonyítani a kereszténység korai, tiszta szakaszának példái mellé fölsorakoztatott későbbi elődök (főként Wycliff és Husz) hagyománya.

E folyamatot árnyaltan és sok szempontúan mutatja be a legfrissebb nemzetközi szakirodalom, amelynek néhány eredményét itt azért szeretnénk felvillantani, mert a magyar reflexiókban e fontos, az egyháztörténeti kutatásokkal is érintkező és a tudományközöttiséget a legjobb értelemben megvalósító kutatásoknak a hazai recepciója meglehetősen hézagos, s éppen az utolsó évtizedek eredményeit hagyta figyelmen kívül. Sokan a korabeli történetírás egy külön ágának tekintik, s míg egyes kutatóknál az adatok valóság tartalmának vizsgálata részesül előnyben, mások a mártírtörténetek megformáltságának irodalmi hagyományát, valamint retorikai és poétikai sajátosságait állítják a középpontba. A történelemfelfogás új irányai is működtethetők e szövegcsoportokon, hiszen pl. a mindennapok világának kutatói bőven találnak anyagot a irodalomtörténészek által esetenként meglehetősen gyengén formáltak minősített művekben.

A felekezetesülés legkorábbi szakaszában ezek az erőfeszítések több szerepet is betöltöttek tehát, s természetesen a kárhozottat szentkultusz meghagyott funkcióival összeegyeztethetően (csodálhatjuk bennük Isten nagyságát, jóságát, követhetjük hitük és erényeik példáját) a keresztény ideál

¹ Marcusére is hivatkozva fejti ki ezt Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, Budapest, 2000, 79-86.

felmutatása vagy az adott felekezet csoporttudatának elmélyítése is cél volt. A hosszabb-rövidebb ideig több országban is példátlan kegyetlenséggel tomboló erőszak hullámai ugyanakkor – föltétlenül szoros összefüggésben azzal, hogy az új egyházak vezetői, Isten segítségére bízva követőiket, nem akartak/mertek szakítani a világi felsőbbsséggel,² – az igazság tanúinak új nemzedékét nevelték ki. A 16. századi társadalmi tér egészét jellemző mártírkultusz (amelynek születésénél tetten érhető a passió már korábban megnövekedett népszerűségéből táplálkozó szenvedéskultusz³ is) krónikása nem csupán a hit általa vallott igazságait kívánta olvasóiba sulykolni, hanem a kor hőseinek feledésre ítélt emlékét is fenn akarta tartani (ne feledjük, a gyakorlat sok helyütt az volt, hogy az elítélt mellett a máglyán porig égették az eretneknek nevezettek műveit, bíróságon tett vallomásaik aktáit is, sőt hóhérok vigyázták, hogy a legutolsó porszemet is a szél fújja szerte).⁴ Emellett – hasonlóan egyes kora keresztény mártírbrázolásokhoz – a harci kedvet szították, áldozatkészségre vagy csupán kegyességre neveltek, illetve a legszélesebb európai közvéleményt kívánták az áldozatok és a még szenvedő utódaik iránti összefogásra ösztönözni. E gyűjtemények nem véletlenül egyháztörténeti keretbe ágyazottak, ráadásul a kortárs polémiáknak is részei, s ekként teljesebben értelmezhetők.⁵

A szabályok sulykolása más történeti munkákhoz képest erősebben jelen van ezekben a szövegekben. A mártírok hitvallását a legritkábban felejtik el rögzíteni bennük, s a névmutató mellett gyakran tárgymutató segíti az ilyen érdeklődésű olvasót, amit a történetírás felől közelítők az általuk tanulmányozott szövegek után meglepőnek tartanak. Mégis a másik azonosságképző, a tegnap emlékeit megformáló, megőrző, s ezzel reményeket keltő narratív elem túlsúlyát regisztrálhatjuk a kortárs mártírok történeteinek elbeszéléseiben. Így a póre okításnál sokkal barátságosabb forma alkalmazható, az elbeszélés olyan hősokeket állít elénk, akik sokszor éppoly egyszerű népek, mint az olvasó, hallgató. Mindez egyúttal nem csupán az egyháztörténetet, de magát az egyházat is emberibb arccal ruhazza fel. A fentieket elfogadva úgy gondoljuk, Assmann eredményeinek alkalmazása nagyon hasznos lehetne a továbblépésben, hiszen e művek

² EL KENZ, David, *Les bûchers du roi. La culture protestante des martyrs (1523–1572)*, Seyssel, 1997, 376: (Epoques) rendkívüli módon éppen ennek átalakulását mutatja be a protestánsok nézeteit elemezve, a fordulatot, az ellenállás megindulását a század közepére teszi. Kiemelkedik a szakirodalom tengeréből alapos középkori előzmények feltárásával s olyan megfontolásokkal, mint a máglyán állók átszellemültsége és a barokk misztikusok extázisa hasonlóságának bizonyítása. *i.m.*, 238–239.

³ GROSSE, Christian, „*L'office des fidèles est d'offrir leur corps à Dieu en hostie vivante*”. *Martyr, sacrifice et prière liturgique dans la culture réformée (1540-156)* = *Religion und Gewalt: Konflikte, Rituale, Deutungen (1500-1800)*, hrsg. Kaspar von GREYERZ, Göttingen 2006. (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 215) 221-247; KNOTT, John R, *John Foxe and the joy of suffering*, *Sixteenth century journal*, 27(1996), 721-734.

⁴ Franciaországban a 13. században dolgozták ki először ennek részletesebb módszertanát.

⁵ GREGORY, Brad S., *Salvation at Stake. Christian Martyrdom in Early Modern Europe*, Cambridge, Mass., 1999. Nemcsak a legteljesebben, sokféle forrást használva tárgyalja e vitákat, de vizsgálatát kiterjeszti a sokkal több műfajt alkalmazó katolikus emlékekre is. Például a protestánsoknál hiányzó mártírfreskókra, amelyek jó ideig helyettesítették a friss történeteket.

jelentősége és funkciói sokfélesége is világosabb, ha assmanni értelemben megalapozó történetnek tekintjük őket, vagyis olyan nem abszolút, hanem történeti múltban gyökerező mítoszoknak, amelyek normatív igényeket támasztanak és alakító erővel vannak felruházva.⁶

A Kálvinnal legszorosabban együttműködő Crespin vezette, zömében emigránsok alkotta csoport⁷ alapos forrásmunkálatokra támaszkodva főleg Strasbourgban és Genfben írta meg a francia, az angol (John Foxe), a német (Ludwig Raabe) és a holland (Adriaen van Haemstede) kortárs vértanúk történetét. A munkálatok az első kiadványok megjelenésével nem zárultak le, hiszen egy áldozat vére sem hullhatott hiába, ahol csak lehetett, később is szervezeten folyt a forrásfeltárás és a mártírkönyvek rendszeres újraírása, aktualizálása.

A kutatás ilyen elmélyítése közben a szerzők és a téma közelsége lehetővé tette, hogy a múlt felé való terjeszkedés (az elődök történeteinek felvonultatása) mellett földrajzilag is szélesebben merítsenek, ezért már az első művek készítésekor sok a kölcsönszöveg e kötetekben. Ezekben a részekben szemléleti különbségek is tettenérhetők.

A legelsőként számontartott Ludwig Rabus 1552-ben megjelent latin műve mártírxikron: az Ótestamentum és az első öt század vértanúit tartalmazza ábécérendben.⁸ Azonnal megjelent ennek német változata is, majd (feltehetően a genfi Crespin-kiadványok hatására) 1554-ben és 1558-ban új dokumentumokkal kibővítve adja ki *Historien der heyligen Ausserwöhlten Gottes Zeügen, Bekenners und Martyrern*, majd 1571–72-ben *Historien der Martyrern* címen, ahol a 8 rész első fele a régi, a második az újkori mártíroké úgy, hogy Ábelnél kezd és kontinuitás – középkori fejezet – nélkül tér a reformátorokra. Legutolsó monográfiája, Robert Kolb⁹ szerint jellegzetesen missziós megközelítésben tárgyalja a témát. A számtalan Luthernek szentelt dicsőítő fejezet, a tan elsődlegessége a hitvallókhoz képest, a dogmatikai tárgyszavak a mutatóban mind utalnak elkötelezettsége mellett arra is, hogy elsősorban lelkész társainak kívánt segítséget nyújtani, s a lelki építésre összpontosított akkor is, amikor pl. az egyik kiadáshoz a lelkészek részére csatolta a maga homíliáit is. A kálvinistákat azonban annyira gyűlöli, hogy Kálvin nevét tollára nem venné, Crespint név nélkül idézi, de használja John Bale-t (az első angol mártírtörténetek lejegyzőjét, Foxe egyik forrását) és John Foxe-ot. A lutheránus hagyomány sok, addig inkább egyedi nyomtatványon, röplapon terjesztett mártírtörténetét is egybefűzi. Művét nem

⁶ ASSMANN, *i.m.*, 76-78, ahol a maszadai mártírium Flavius-féle változata kapcsán mondja el, hogy a normatív igények támasztása és az alakító erő az, ami mítosszá emeli az ilyen történeteket. Nagyon fontos az az újabb történelemfelfogásokkal foglalkozó dolgozatokra vonatkozó (jegyzetbe szorított) megjegyzése, hogy a „történetírás értelmében vett történelmet valójában immár a csoportemlékezet sajátos válfajaként kezelik”.

⁷ Előzményeikre (LUTHER, Martin, *Von Bruder Heinrich, in Dithmarschen verbrannt*, Wittenberg 1525; [Lefevre D'ÉTALES], *Agones martyrium mensi ianuarii*, Libro primo, Paris, 1529; TYNDALE, William, *Examination of Thorpe and Oldcastle*, 1535) itt nem térhetünk ki.

⁸ *De S. Dei confessoribus veterisque Ecclesiae martyribus*, Strasbourg 1552.

⁹ KOLB, Robert, *For All the Saints. Changing Perceptions of Martyrdom and Sainthood in the Lutheran Reformation*, Macon, 1987.

tekintik igazán megkomponáltak, bár nemcsak ezért nem lett a várhatónál népszerűbb. Minden történetet teljesen külön esetként tárgyal, a hitelességre s a forrásra utaló rövid bevezetőkkal, s így a lutheránus olvasó méltán hiányolhatta a mártírium funkcióinak taglalását. Raabe munkáját hungarikaként tartjuk számon, hiszen 5. könyve tekintélyes részét Dévai Bíró Mátyás, a magyar Luther – ahogy hamar elnevezték – története tölti ki.¹⁰ A meglehetősen terjedelmes fejezet elé csatolt bevezetőjében legfontosabb forrását, a szentek aluvásáról szóló Disputatíot¹¹ annak kiadója, a Luther közeli munkatársaként fáradhatatlan tollú Dietrich Veit és Dévai közeli kapcsolatának elbeszélésével hitelesíti. Személyessé épp itt válik Rabus, a történet végén följegyzi, hogy betegsége miatt egy segédje végezte a latin szöveg fordítását.

Strasbourgban valószínűleg személyesen is megismerkedett Jean Crespinnel, (1520-1572) a kortárs mártírok későbbi első nagy krónikásával, akinek legtöbb művén átsüt a mártírium iránti elkötelezettség. Crespin louvaini jogi tanulmányok után Párizsban országgyűlési ügyvédként dolgozott, amíg vallási nézeteiért le nem tartóztatták. Emigránsként 1548-ban alapított nyomdát Genfben, amit haláláig a reformáció ügyéért harcolva vezetett. A louvaini humanista légkör erősen megérintette, s a történetírás jelentőségének felismerése tette őt Kálvin munkái mellett a francia nyelvű protestáns szövegek első kiadójává. Fő művének egyik címváltozata – Actes des martyrs contenant un recueil de vraye histoire ecclesiastique – egyértelműen mutatja, mennyire szoros a kapcsolat egyház- és mártírtörténet között az adott időszakban.¹²

1553-ban Genfben az egykori parlamenti ügyész szűk körben terjesztett, meggyőző és megrázó dokumentumokkal találkozott: Lyonban kivégzett mártírok leveleivel, amelyekben Kálvinnak számoltak be helyzetükről, aminél közvetlenebb forrást nehéz lett volna találni. Ráadásul – a helyzetből adódóan – már az első mártírok óta kihasználták a börtönlevél műfajának hallatlan erejét, így eleven hagyományhoz kapcsolódott. Kortárs levelezés lett tehát Crespin vállalkozásának elindítója, aki legjobb ismerője és bibliográfusa, Gilmont¹³ szerint inkább újságírói, mint történelmi munkát végzett. A hasonló módszert választó angol Foxe-től kétségtelenül függetlenül vágott bele, sőt inkább az angol vállalkozásában gyanítható az ő hatása. Rabus őt követte, amikor a vitairodalom egyes darabjait és bírósági aktákat is beemelt művébe. A mártír megnevezés

¹⁰ Róla legfrissebben Ács Pál, „Elváltozott idők”. *Irányváltások a régi magyar irodalomban*, Budapest, 2006, 11-34.

¹¹ DÉVAI BÍRÓ MÁTYÁS, *Disputatio de statu in quo sint beatorum animae post hanc vitam. De praecipuis articulis Christianae doctrinae. Expositio examinis quomodo a Fabro in carcere sit examinatus*, Nürnberg, 1537.

¹² A körnek a legaktuálisabb események történelmi megörökítésére irányuló erőfeszítéseire példa, hogy SLEIDANUS, Johannes, *De statu religionis et reipublicae Carolo Quinto, Caesare, commentariorum libri XXVI*, Strassburg, 1555 latin kivonata (1556), majd egyik francia fordítása (1558) Crespinnél jelent meg, német fordításának pedig az a Heinrich Pantaleone a szerzője, aki Foxe 1559-es latinjának folytatója.

¹³ GILMONT, Jean-François, *Bibliographie des éditions de Jean Crespin, 1550-1572*, Verviers, 1981, 2 vol. és UŐ., *Jean Crespin, un éditeur réformé du XVIe siècle*, Genève, 1981, (Travaux d'Humanisme et Renaissance)

használatára nem volt problémamentes, ami szorosan összefügg a reformátoroknak a szentek kultuszát támadó tanításaival is.¹⁴ Gilmont szerint Genf város tanácsa komoly vitát folytatott erről a nyomtatási engedély és privilégium kiadása kapcsán, s az ő nyomásukra hagyott fel Crespin a szent és mártír szavak használatával, legalábbis a kötetkezdő füzetben. A könyvtörténész ezzel magyarázza a három 1554-ben megjelent kötetvariáns címeinek eltéréseit: az első még *Le livre des martyrs. Recueil de plusieurs person nes qui ont constamment enduré la mort pour le nom de nostre Seigneur Jesus Christ* címet kapta, a harmadik már csak az alcímet tarthatta meg. Csak jóval később, 1582-től, utóda kiadásában vált véglegessé az Histoire des martyrs rövid cím.¹⁵ Az első füzetet is módosítani kényszerült helyenként, így a Husz Jánost bemutató fejezet címe is átalakult: *L'histoire du saint martyr Jean Hus* helyett *L'histoire et actes de Jean Hus, vrai tesmoing de la doctrine du Fils de Dieu* került elfogadásra.¹⁶

Más mártírológusoktól eltérően ő azonnal franciául ír (emellett a kézbevaló, kis formátumhoz is sokáig ragaszkodott), csak humanista barátai erélyes követelésére készült latin változat. A történelembe való mély leszállás nem neki való, teljesen az aktualitások embere. Husz János történetét azért veszi be, hogy a protestáns egyházakkal a kontinuitást megtartsa. Ennél messzebbre majd csak folytatója, Goulard megy, aki Haemstedet¹⁷ követve Szent István vértanút is beemeli. Bizonyos, hogy nagyon alaposan tájékozott a franciaországi és németalföldi események tekintetében. Az információk illusztrálására a levelek mellett a periratokat tekinti leginkább hitelesnek. A reformáció kezdetéről csak a tanúk emlékeire támaszkodhatott, ezek a részek többnyire kevésbé alaposak. Rabusszal és Foxe-szal ellentétben ritkán idézi forrásait, összefoglalja inkább, de sosem torzítja el! Úgy tűnik tehát (legalábbis ez Gilmont véleménye), egészében véve hitelesebb, mint a sok mindent átíró Foxe.¹⁸ Az első kötet után egyébként mind Foxe-ot, mind a németalföldi krónikást, Haemstedet felhasználja, rövid részleteket (gyakran átírva) tőlük kölcsönöz.

Angol kutatók Crespin Foxe-átvételeinél kimutatták: a francia változatot úgy alakítja, hogy csak az igaz oldal képviselőinek vallomása maradjon fenn, kiiktatja tehát az ellenfél nézeteiről árulkodó részleteket, amiben szerepe lehetett Kálvinnal való rendkívül szoros kapcsolatának. Róla szólva meg kell még

¹⁴ A szenthez és mártírhoz való viszony módosulásának több, alapos forrásfeltárásra épített fejezetet szentel KOLB idézett művében.

¹⁵ *Histoire des Martyrs persecutez et mis à mort pour la verité de l'Evangile, depuis le temps des Apostres jusques à l'an 1574 comprinse en 12. Livres*, Genf 1582, amely már megőrökíti a Szent Bertalan-éji eseményeket is.

¹⁶ GILMONT, *Bibliographie*, 46-48.

¹⁷ Adrian Cornelijisz. van HAEMSTEDE, az egyházszervezetet érintően rugalmas, dogmatikailag heterodox nézetei miatt folyton vándorló lelkész a németalföldi protestánsüldözések krónikása (*De gheschiedenisse ende den doodt der vromer martelaren*, (Emden, 1559). Cassiodoro de Reyna londoni barátjaként nem kizárt az ő hatása az *Sanctae inquisitionis Hispanice artes...* megszületésére.

¹⁸ Valódi mítoszgyártást lepleznek le az írástudatlan Porter foxe-i átalakítását elemezve SHIELDS, Ronald E., FORSE, James H., *Creating the image of a martyr: John Porter, bible reader*, in: *Sixteenth century journal*, 33(2002), 725-734.

említeni, hogy rendkívül becsületos beszámolóiban a protestáns erőszak kitöréseit sem hallgatja el, sok esetben máig szinte ő kizárólagos forrásunk. Gyűjteményei egyesek szerint hozzájárultak a mártírságtudat olyan végletes túlfelfűléséhez, hogy ezzel is magyarázható a Bertalan-éj áldozatainak egyre növekvő száma.

Bár minden idők és az egész világ mártírjai történetének mondja a magáét, első kötetében igen kevés a nem francia anyag, s a későbbiekben erősen megritkítja, és röviden elintézi a nem tisztán kálvinista megnyilatkozásokat, így természetesen hiába keressük nála Dévai Bíró Mátyás történetét. A főszereplők lutheránus volta lehetett annak is oka, hogy egy kései kiadásban spanyolországi mártírokról Heltai Hálójának forrását (Sanctae inquisitionis Hispanicae artes aliquot detectae, Heidelberg, 1567) erősen megkurtítva szól csupán, jóllehet annak francia fordítását ő jelentette meg.¹⁹ Úgy tűnik, az inkvizíció módszereinek részletezése szétfeszítette volna Crespin vállalkozásának kereteit (Fuxe-hoz képest feltűnően lényegre törő). Másfelől elképzelhető, hogy a protestáns egységért munkálkodó, a dogmatikai szigor ennek érdekében lazítani igyekvő feltételezett szerző, Casiodoro de Reyna Genffel kevésbé harmonikus viszonya²⁰ is szerepet játszott megfontolásaiban, jóllehet már a francia változat sem volt föltétlenül szellemében teljesen hű fordítás, hiszen a magyarhoz hasonlóan elmaradt a felekezetek közti toleranciára buzdító előszó is.²¹ Utóda első kiadásai sem változtatnak ezen, ám az általunk sajnos nem látott, 1597-ben megjelent *Histoire des Martyrs* német fordítója, Paul Crocius 1606-ban már vagy átvette a módosítás ötletét, vagy a maga leleményéből emelte be az 1569-ben Heidelbergben nyomott német fordítás²² nyelvileg aktualizált, alig módosított változatát. Crocius fordítását a 17. században háromszor is újranyomták. A genfi mártírtörténet tehát nem maradt visszhangtalanul Európában. Christoph Rab *Märtyrbuch* címen még kicsit megrövidített változatát adta ki Hernbornban 1590-ben, ennek 1683-ig újabb tíz kiadása született. Megújult aktualitása a hugenottákat – köztük Pierre Frémaut (1660) és Daniel Desmaretst (1671, hollandul is) – újraserkesztett, rövidített francia kiadásokra ösztönözték, korán felbukkantak a német könyvpiacra is karcsúbb kivonatok, amelyek közt a legkorábbi 1587-ből Nathan Chytraeustól származik.²³ Ez nemcsak szélesebb kör számára tette lehetővé a kötetek

¹⁹ *Histoire de l'inquisition d'Espagne*, [ford. Jacques Biennu], [Genf, Jean Crespin] 1568.

²⁰ BALÁZS Mihály, *Heltai Hálójának forrásáról és eszmetörténeti háttéréről*, in: ItK, 1993. 2. 167-196.

²¹ A francia szöveget nem tudtuk elérni, de a belőle készült holland fordítás belekerült Haemsted említett művébe, (amelynek kései, erősen bővített 1655-ös kiadása *Historie der Martelaren die, om de getuigenis der evangelische Waarheid, hun bloed gesort hebben, van Christus onze Zaligmaker af tot het jaar 1655*)

²² *Der Heiligen Hispanischen Inquisition, etliche entdeckte, und offentliche an tag gebrachte ränck und Practicken ...* Heidelberg, 1569. Ugyanakkor jelent meg egy másik német fordítás: *Inquisitio Hispanica. Schrecklicher Process vnd erbermliche Exempel wie man in Hispanien vnd anderswo mit den armen Christen vmbgehet vnd vmb der Warheit willen Martert vnd Tödtet*, Eissleben, 1569.

²³ FOXE, John, *Acts and Monuments [...]*. The Variorum Edition. [online]. (hriOnline, Sheffield 2004). Innen *Acts and Monuments...* Elérhetősége:

megvásárlását, de azt is jelzi, hogy az emlékállítás, dokumentálás és a propagandacélok teljesülésének aránya a konfesszionizálódás és a legsúlyosabb üldözések óta eltelt idő előrehaladtával utóbbiak javára tolódott el.

John Foxe (1517–1587) oxfordi tanulmányai idején lett protestáns, magántanárkodás mellett történészkedett, a lollardokkal foglalkozó dolgozata munkálataiból zökkentette ki a katolikus rémuralom beköszönte. Strasbourgba menekült, ahol megírta és 1554-ben kiadta *Commentarii rerum in Ecclesia gestarum*át, amely egy nagyobb munka első részeként adja a 16. század eleji angliai eretneküldözések történetét. Angol barátai, köztük a későbbi püspök, Edmund Grindal biztatására tette félre korábbi munkáját, hogy a legfrissebb protestánsüldözések rábizott forrásait formába öntse.²⁴ Még a folytatásban sem olvasható semmi az Anglián kívül történekről, pedig ennek szükségességéről a határokra, nyelvi különbségekre nem tekintő, egyetemes igaz egyház létezésében mélyen hívó Foxe is meg volt győződve. Heinrich Pantaleonenak adta át a feladatot.²⁵ Kora legjobb latin stilisztái közé sorolják, kitűnő klasszikus képzettsége átüt szövegein.²⁶ Ókori szerzők munkáira nála gyakrabban egy mártírológus sem hivatkozik. A történetírás hivatását is antik auktorokra hivatkozva fogalmazza meg, azt is hangsúlyozva, hogy ha a politikatörténet nagyjai megérdemlik tetteik megörökítését, hogyne érdemelnék meg a hitükért életüket adó legegyszerűbb emberek, vagy általánosabban, a korábban csak

<http://www.hrionline.shef.ac.uk/foxe/>, az 1563, 1570, 1576, 1583 kiadásainak teljes szövegét tartalmazza. A változatok összehasonlíthatók, az apparátus óriási. A tárgyalt személyek adatai külön is kereshetők, s a Foxe-ot és művét elemző tanulmányok között az igen izgalmas illusztrációk zöméről külön kommentárokat is készítenek. Egyelőre részletes kommentárok még csak a Tudor Mária uralkodásának éveit tárgyaló könyvekhez (10–12.) készültek. Dolgoznak Foxe teljes munkásságának feldolgozásán.

²⁴ FOXE, John, *Rerum in ecclesia gestarum, quae postremis et periculosis his temporibus euenerunt, maximarumque per Europam persecutionum, ac Sanctorum Dei martyrum, caeterarumque rerum si quae insignioris exempli sint, digesti per regna & nationes commentarii. Pars prima, in qua primum de rebus per Angliam et Scotiam gestis, atque in primis de horrenda, sub Maria nuper Regina, persecutione, narratio continetur*, Bazel, 1559, amelyben már az alig végetért véres protestánsüldözéseket is megörökíti.

²⁵ PANTALEONE, Heinrich, *Martyrum historia hoc est maximarum per Europam persecutionum ac sanctorum Dei martyrum, caeterarum que rerum insignium, in Ecclesia Christi postremis & periculosis his temporibus gestarum, atque certo consilio per Regna & Nationes distributarum, Commentarii* Basel 1563

²⁶ Egyházfegyelemmel kapcsolatos írásai: *De non plectendis adulteris* (1548) *De censura sive excommunicatione ecclesiastica* (1551) mellett a *Gratulatio* (1559), amely Németország nevében a türannia jármát lerázó Angliát üdvözli és az *Eicamsi seu meditationes... in Apocalypsin S. Joannis apostoli et evangelistae* (1587) a legjelentősebbek, s hivatkozásai nem korlátozódnak az agyonidézett szerzőkre. Két drámát is latinul írt: a *Titus et Gesippust* (1544) és a *Christus triumphans* (1556), amelyet apokaliptikus komédiának nevezett, sokak rosszállását kiváltva (1556), WADE, John, *John Foxe, the Latinist*, in: *Acts and Monuments...* A dráma műfaja iránti érdeklődését és a londoni teátrumok szaporodását tükrözi, ahogy az *Acts* angol előszavaiban egyre szaporodnak a színházi hasonlatok.

egyoldalúan, római szempontból ábrázolt egyház története.²⁷ Mártírkönyve angolságát kevésbé dicsérik, mint latinját, pedig az angol változatokban a kontinensen kívül történetekre is tekintettel volt, és időben is egyre tágította kutatásait, az angol kereszténység kezdeteiig jutva végül. Hazatérve egyre inkább lenyűgözte a nyomda csodája, s kitűnő kapcsolatot alakított ki a nyomdász John Daye-jel,²⁸ s a címlapgrafikák ezért lehetnek minden kötetnél annyira jelentőséggel telítettek. Fáradhatatlan munkával²⁹ négy angol kiadást hozott össze, kicsit mindig bővítve anyagát, s csak ritkán kihagyva ezt-azt a megelőző változathoz: végül 2000 oldalasra rúgott az élete végén kiadott utolsó saját variánsa. A királyi egyházfőiség híveként³⁰ a Tudor Mária illegitimé nyilvánítását megtagadó Erzsébet királynő álláspontjához csatlakozott, s nem minősítette ördöginek Mária uralmát, csak a pápa fennhatóságának elismerésében hibáztatta. Nem mindenben értett egyet úrnőjével, ennél fontosabb azonban, hogy a neki címzett előszavakban kilép a szokásos ajánlási sablonokból, s programot ír Erzsébetnek, az egyház fejének, kiadásonként módosítva azon, a normateremtés keretei tehát nem csupán az egyház egyszerű tagjainak életét veszik körbe. Kortársai többségével ellentétben határozottan és bátran kiállt az eretnekek halálbüntetése ellen, katolikus elitéltek érdekében is szót emelt. Úttörő kutatója, William Haller³¹ által a nemzeti tudat kikovácsolójának megtett szerzőt újabb elemzői azzal jellemzik, hogy a mártírságot tekintette az egyház legjelentősebb, leginkább isteni oldalának, s a Kiválasztott népének hirdette honfitársait, akiken meggyőződése szerint mindig segít a Gondviselő.³² Sok új elemzője van, hiszen hatalmas intézet adja ki internetes kritikái kiadását, amelyet számtalan tanulmány gazdagít, s évenkénti konferenciasorozat gondoskodik a munkálatok összehangolásáról.³³ Sokan foglalkoznak az utóélettel is, amelynek egyes

²⁷ *A Protestation to the whole Church of England és The vilitie of this Story* című előszavak az *Acts and Monuments...* 1583-as kiadásában.

²⁸ KING, John N, „*The light of printing*”: *William Tyndale, John Foxe, John Day, and early modern print culture*, *Renaissance quarterly*, 54(2001), 52-85

²⁹ A történelmi és kiadói hivatás első áldozatának tekinthetjük, nagy kutatócsoportot irányított, eldugott levéltárakban is gyűjtette a dokumentumokat, az oral history egyik legáldozatosabb munkása is ő volt, később este a nyomdából hazatérve gyakran várták otthonában tanúságtételre jelentkező szemtanúk, gyenge egészsége okára hivatkozik maga is az utolsó kiadás előszavában, *Acts and Monuments...* ,1583-as kiadás.

³⁰ HAGEMAN, Elizabeth H, *John Foxe's Henry VIII: as "Justitia"*, *Sixteenth century journal* ; 10(1979), 35-45 az egyik első komplex illusztrációelemzés is a királyi hatalomhoz való viszonyát vizsgálja, mint BARTLETT, I. Ross, *John Foxe as hagiographer: the question revisited*, *Sixteenth century journal*, 26(1995), 771-789.

³¹ HALLER, William, *Foxe's Book of Martyrs and the Elect Nation*, London, 1963. 258 p.

³² FREEMAN, Tom, *John Foxe: a biography*, =: *Acts and Monuments...*

³³ *John Foxe: An Historical Perspective*, ed. David Loades, Aldershot etc., 1999. *John Foxe and his World*, ed. David HIGHLEY, Aldershot etc., 2001. *John Foxe and his World*, ed. Ch. HIGHLEY-J. N. KING, Aldershot 2002, benne különösen P. COLLINSON, Andrew PETTEGREE, Th. BETTERIDGE és D. LOADES tanulmányai; *John Foxe: At Home and Abroad* Aldershot, 2004.

tanulságai számunkra is fontosak.³⁴ A 17. század elejétől kezdve erősen lerövidített kötetek is megjelentek, ami a kegyességi élet elmélyítését szolgáló hitbuzgalmi irodalomként való használatát végül rögzítette, s csak mellékesen szolgálta szükség esetén a katolikusellenes érzelmek fenntartását (bár azt is sikeresen). Foxe-ot sokan a kiválasztottságtudat legjelentősebb megalapozójának tartották, mára többen az egyetemes kereszténység képviselőjét látják benne, amiben picit azért zavaró katolikus-ellenessége. A halála utáni bővített kiadásokkal kapcsolatosan ennél fontosabb kérdéseken is vitakoznak, pl. azon, mennyire erősíti föl az angol mint kiválasztott nép kultuszát a katolicizmus feletti győzelem (az Armada megsemmisítése és egy katolikus összeesküvés leleplezése utáni) eufóriájában kiadott 1609-es változat. Greyerz azt hangsúlyozza, hogy ez a Thomas Brightman-féle bővített kiadás határozottabban hirdeti a katolicizmus és protestantizmus küzdelmének közeli végét, a Foxénál erőteljesebb chiliizmussal, s természetesen Anglia vezetésével, annak győzedelmével. Erre az alapra épült a 17. századi angliai millenarizmusnak szinte minden politikai csoportosulásnál feltárható jelenléte hosszabb-rövidebb ideig.³⁵ A harmincéves háború hírei, Károly spanyol házassági terve és nem utolsó sorban az anglikán vezetéssel szembehelyezkedő, nem ritkán laikus prédikátorokkal való kegyetlen leszámolások természetesen Angliában is felerősítették a fenyegetettség érzését, az új helyzetben új kiadás készült, egészen új szellemben. A névtelenül megjelentetett 1632-es változat sokkal több (az eredeti szövegbe jelöletlenül beépített) új anyagot³⁶ tartalmaz, mint Brightmané. Száz oldalon főként az 1619-es Crespin nóvumait fordította le és tette hozzá a mára felderített szerkesztő, Adam Islip, aki előszavával teljesen áthangolta a művet. Olvasóit a mártíromságra kívánja felkészíteni, hiszen „lehetetlen istenesen élni s nem üldöztetni”, hivatkozik Pálra az előszó. A romlott természetű, ezért büszke és lázadó ember büntetését nem maga Isten méri ki ránk, hanem a földi hatalom közvetítésével történik, s a mű célja a szenvedés megédesítése, arra tanít, hogy az üldöztetés gyönyörűség, s Krisztus szeretete a szenvedőké. Ilyen értelemben a korai keresztény hagyományhoz³⁷ és Kálvin korai nézeteihez kapcsolódik, s a szenvedéskultuszt s az üldözött hitben való állhatatosságot az ellenállás egyetlen lehetséges formájává teszi. A címlapon csupa harsonás: fönns az angyalok, lenn a máglyán állók fűjják, a

³⁴ Nemcsak 17. századtól megjelenő németalföldi Foxe-kiadásokat, de az ott nyomott első angol katolikus cáfolatokat, de Haemstede munkájának fegyverré válását, majd kanonizálását is elemzi ARBLASTER, Paul, *John Foxe in the Low Countries, 1566-1914= John Foxe: At Home and Abroad* Aldershot, 2004.

³⁵ GREYERZ, Kaspar von, *Wissenschaft, Endzeiterwartungen und Alchemie in England= Antike Weisheit und kulturelle Praxis. Hermetismus in der frühen Neuzeit*, hrsg. Anne-Charlott TREPP, Hartmut LEHMANN, Göttingen 2001, 205-217, itt 206-207.

³⁶ Az új anyag forrásai: CRESPIN *Histoire des martyrs*, Simon GOULARD szerkesztésében (Genf, 1619) és C. WASER, *Veritable description du cruel massacre des Evangeliques fait en la Valteline par les Rebelles... l'an 1620... Traduit de l'Aleman*, h.n., 1621, ld. NUSSBAUM, Damian, *Appropriating Martyrdom: Fears of Renewed Persecution and the 1632 Edition of Acts and Monuments*, in: *John Foxe and English Reformation*, ed. David LOADES, Aldershot 1997. 178-191. benne 180.

³⁷ Uo., 182-183.

közlegő üldözéseket hirdetik, de a cím is a mártíriumra való felkészítést ígéri: A treatise of afflictions and persecutions of the faithful, preparing them with patience to suffer martyrdom. Foxe viszont csupán az egyházon belüli feszültségek fokozódásakor, 1583-as kiadásában tér el az angol nyelvű változatok érthető optimizmusától, amikor az előszavak egyikében a híveket sürgős bűnbánatra és azonnali megjavulásra szólítja fel.³⁸ Ennek a kiadásnak, ill. kiadója munkásságának további vizsgálata még hozhat újabb eredményeket, amelyek a Foxe más munkáinak szelleméhez tökéletesen illeszkedő chiliaszta irányultság vagy a kapcsolódások pontjait világíthatják meg alaposabban, hiszen vannak, akik az anglikán egyház ellenzéke művének tekintik.³⁹ Érdemes még megjegyezni, hogy sokak mártírkönyve volt éppen ez a kiadás a 17. századi Angliában, erős szemléletformáló hatással.⁴⁰

Itt emlékeztetünk arra, hogy Sztárai Cranmer püspök történetét Foxe 1569-es latin változata alapján, az eredetit híven követve verselhetette meg, s hogy Szenci Molnár Albert Imádságoskönyve ajánlásában a kiadói készséget emlegeti egy magyarra fordított mártírkönyv közreadására: „... készszebnekis mutatják magokat az megjobbított Dictionariumnak és az ő kérékre megfordítando Martyrum Könyvnek kinyomtatására, hogy nem egyéb könyveknek, avagy az Elekes János megemlített prédicatioinak kinyomtatására.”⁴¹ Bár az imádságos könyv kiadói, a Wechel-könyvház örökösei nem adtak ki mártírkönyvet, a háború megindulával különösen időszerűnek gondolhatták a témát. Az igényes kiadók, különös tekintettel Wechel hugenotta származására, valamelyik német Crespinre gondolhattak, azaz a legjobb németül elérhető református mártírgyűjteményre. Pár évvel korábban, 1617-ben Hanauban Antonius adta ki az újabb teljes változatot, s ugyanakkor Herbornban Rabnál is megjelent egy rövid változat, mindkét város nyomdáival jó kapcsolata volt Szenci Molnárnak is.⁴² Valószínűleg a háború állt útjába a terv megvalósulásának. A Kárpát-medencében a Háló az egyetlen nagyobb mű, amely a reformáció első századaiban ettől a korai s különös mártírkönyvgyártó munkacsoporttól magyarul is olvasható volt. Elképzelhető, hogy a térség viszonylagos vallási békéje, a tömeges kivégzések hiánya is hozzájárult a hallgatáshoz, de a hadszíntérré változtatott országban valószínűleg az anyagi feltételek sem lettek volna könnyen előteremthetők. A valóban súlyos

³⁸ *Four considerations given out to Christian Protestantes professors of the Gospell with a briefe exhortation inducing to reformation of life=Acts and Monuments...*

³⁹ Már Nussbaum tanulmánya után jelent meg a polgárháború előtti nonkonformizmusról írt, rendkívüli anyagon a század közepi radikális mozgalmak gyökereit feltáró monográfia: COMO, David R., *Blown by the Spirit: Puritanism and the Emergence of an Antinomian Underground in Pre-Civil-War England*, Stanford, 2004, 513.

⁴⁰ Sajnos a források ellenőrzéséig az egymásnak ellentmondó irodalmi adatokra (Nussbaum és mások) nem hivatkozhatunk.

⁴¹ SZENCZI MOLNÁR Albert, *Imádságos könyveczke*, Heidelberg 1621, reprint Bp. 2002, 80-81.

⁴² Vö. 18. jegyzet, a hanai 1617-es kiadás annak javított, bővített változatának állítja magát, és *Martyrbuch: Denckwürdige Reden vnd Thaten viler H. Märtyrer; Alles auß den Frantzösischen Geschichten der Märtyrer trewlich außgezogen*, Herborn [Rab] 1617, 827 o.

fenyegetettség hiánya nehezen aktualizálható a vigasztaló funkcióban kiteljesedő szövegrészeket, s így a nevelő, szabályadó funkció is csak komolyabb átalakítás után lehetett volna hatásos. Heltai feltehetően anyagihiány miatt nem sorakoztat – a kortársai által bevett módon alakítva forrásán – több hazai példát.

Úgy tűnik, a gyászévtizedig ezek csupán a kapcsolódási pontok, s azt gondoljuk, talán a hazai hagyomány gyengesége miatt ekkor sem mártírkönyvek születtek meg, hanem ezeket az emlékezetben tartott múlt jelentését felmutató gályarab albumok helyettesítették. Ezek közül is elsősorban a legterjedelmesebbek, vagyis Jan Simonidesé és Tobias Masniké, amelyekhez aztán kisebb részben emlékirataikat is odasorolhatjuk, hiszen ezeknek éppen ezért született oly sok másolata. Nehezebben sorolható ebbe a körbe – jóllehet a normateremtő szándék világosan látható benne –, Szőnyi Nagy István munkája, az inkább aktuális lelkiismereti vívódásokat megválaszó Mártírok koronája, vagy akár a prédikációkhoz csatoltan megjelentetett rövidke elbeszélése személyes történetéről. Utóbbi végtelen szerénységgel beszél el temploma elvételeiben játszott szerepét, s olvasói szemében a már-már fejére szálló korona bizony azonnal földre hull, amint a zsebéből a templomkulcsot véletlenül kirántva szolgáltatja ki Isten házát az ellenségnek. Története ettől a megbicsaklástól eltévelyedve azokra a 17. századi templomelvételeket elbeszélő feljegyzésekre hasonlít, amelyekre támaszkodva Thury Etele a rekatolizáció állomásait számbavette.⁴³ Ellensége gyors megbűnhődésének említése rokonítja Comeniusszal, aki sok esetben zárja ezzel az elbeszélést.

Egy kései kivétel van, Comenius *Historia persecutionis*ának 18. századi recepciója.

Az 1663-as hollandiai cseh kiadás szerzői előszava szerint az előkészületek során Szászországba, Lengyelországba és Magyarországra is küldtek leveleket a téli király környezetében Hollandiában élő, a cseh testvérek más munkáit is kiadó egzulánsok, hogy szétszóratott sorstársaikat emlékeik lejegyzésére biztassák.⁴⁴

A szerzők szerint munkájuk nemcsak a kegyességet mélyíti el, de az utókornak is hasznos öröksége lehet, mert bár nem jó a híveknek ilyesmit olvasni, mégis látniuk kell, mennyi keresztet rak az emberre Isten, és hogy némelyek megtörtek a súlyos teher alatt, hisz a kínzások sokfélesége, száműzetés, gályarabság, halál várt rájuk a sátán ármányából, mások mégis „állva maradtak a pokolnak tüzes kemencéiben kimondhatatlanul izzadva”. Ez példa lesz majd a híveknek, hogy látván egyházuk helyzetének holdhoz hasonlatos változékonyságát, kitartsanak az eljövendő nehézségekben is.

Comeniust erősen megérintette Cusanus és Böhme pesszimizmusa, ám a súlyosan fenyegetett közösség történetírójaként és vérbeli pedagógusként felül kellett emelkednie ezen, s Bacont követve azt sugalmaznia, hogy szerencsétlen helyzetét az ember a természet feletti hatalommal együttműködve, és elmélyült

⁴³ THURY Etele, *A Dunántúli Református Egyházkerület története I-II*, sajtó alá rend. KONCSOL László (Csallóközi kiskönyvtár) 608; 440 o.

⁴⁴ A szöveget 1922-ben kiadó Bartoš szerint Frigyes embere, a Londonba települt J. K. Pergar érdeme az anyaggyűjtés kezdeményezése, szerinte a cseh hírekhez „találták meg” az angol mártírkönyvet, tehát ez lett volna az inspirálója az 1632-es új Foxe-kiadásnak.

kegyességgel javíthatja. Erős kritika jellemzi művét, hiszen másokkal ellentétben a reformáció előzményének nem az apostoli időket tekinti, hanem közvetlen kiváltóit: az egyház hanyatlását, a főnemesség érdemtelenségét, a külföldi egyházkritikát (Wycliff hatását), nemzeti és társadalmi feszültségeket. Kortársait és közvetlen elődeit is bírálja, hiszen szerinte e szembenézés okán lehet csak a történetírás és a nevelés a nemzeti felemelkedés eszköze. Ökuméné-felfogása, békepártolása nem terjed ki a főgonoszra (katolikusok, időnként antitrinitáriusok). Ugyanakkor nem kis büszkeséggel emlegeti, hogy egyházuk már Luther előtt száz évvel bevezette az anyanyelv használatát. Sok a kölcsönszöveg a műben, elsősorban Lasitiusnak (Łasickinak) a cseh egyház történetével foglalkozó, az 1580-as években keletkezett munkájából.⁴⁵ Andrzej Węgierskivel, a lengyel protestantizmus történetírójával több műve is összekapcsolja, még kéziratban használták egymás munkáit, mint a 16. századi nemzedék.⁴⁶

Bármennyire kívánatos is lett volna, csak erősen megkésve vehették kézbe a könyvet az olvasók. Bár 1632 októberében már elkészültek a javításokkal és nyomdakész állapotba hozták a gyűjteményt, elkéstek: Londonban addigra megjelent az új Book of Martyrs. A Lesznóban ekkor ülésező zsinat úgy látta, hogy ügyük érdekében érdemes megjelentetni a művet, a terv szerint csatolták volna hozzá az egyházi rendtartás latin fordítását (ami erősítette volna a kötet normatív funkcióját), ám ez Pfalzi Frigyes halála miatt nem valósult meg. Csak jóval később, 1647-ben jelent meg a sok új anyaggal kibővített Synopsis Historica persecutionum... és 1648-ban a még teljesebb Historia persecutionum... Az első még rendkívül kedvezőnek látszó helyzetben próbált még javítani a csehek helyzetén.⁴⁷

1655-ben a cseh emigráció utolsó nagy esélye érkezett el: a fölhalmozott fegyverek s az egybetoborzott katonák lekötésére Svédország megtámadta Lengyelországot, megkezdődött a nagy északi háború. A térségben élő protestánsok közül sokan remélték, hogy a vesztfáliai békében elvarratlan szálak rendezhetők lesznek. Ebben a reményben adták ki ekkor Lesznóban a mártírtörténetet a szerzőtárs, Adam Hartmann cseh fordításában. Ám a várt szabadító seregének igyekezetéből a város leégett, s elégett az új könyv majd minden példánya is, csak a Hollandiában 1663-ban megjelent újabb kiadása juthatott el a cseh olvasók szélesebb köréhez.

A Cseh Testvérek üldöztetésének igen korán, sok évvel a Historia persecutionum Ecclesiae Bohemicae megjelenése előtt is volt visszhangja

⁴⁵ Ill. a *Historia de origine et rebus gestis fratrum Bohemicorum* 8 könyvéből megmaradt egyetlen könyvből, amit Comenius ki is adott 1660-ban.

⁴⁶ Pl. COMENIUS, *Ecclesiae Slavonicae ab ipsis Apotolis fundatae, ab Hieronymo, Cyrillo, Methodio propagatae, Bohema... brevis Historiola*; a Ráday Könyvtárban őrzik CSIDER Imre szintén 1765-ben készült fordítása kéziratát, *Rövid históriája a csehországi evangelica reformata ecclesiának 894-1634-ig*.

⁴⁷ A kézirat majd a kiadások sorsát, születésük körülményeit részletezi BLEKASTAD, Milada, Comenius: Versuch eines Umrisses von Leben, Werk und Schicksal des Jan Amos Komenský, Oslo-Praha 1969. passim.

Erdélyben és a Királyi Magyarországon. Az ide érkező északi szomszédok úgyszólván állandó jelzője lett a „szegény kiűzetett... számkivetett, exuláns”⁴⁸

Jónéhány hungarus bizonyosan még Komensky életében megismerkedett az Adam Hartmannal közösen szerkesztett Historiával, és a mű magyarországi olvasottsága az itteni protestánsüldözések fokozódásának függvényében növekedett. Az 1671–1681 közti gyászévtized szimbolikus jelentőségű, meghatározó esete, hogy a zürichi híres, a gályarabok kimenekítésében jelentős szerepet vállaló kereskedőcsalád egy tagja, Lorenz Zollikoffer a cseh szerkesztmény egy példányával ajándékozta meg súlyos rabságból szabadult magyar hitsorsosát.⁴⁹

Már egy következő generációhoz tartozott a rendkívül termékeny erdélyi történetíró, Cserei Mihály, aki a tulajdonában volt Historiát erkölcsi példatárként olvasta.⁵⁰ Rendre az együttérzés sorai futnak ki a reformátusságához állhatatosan ragaszkodó Cserei tolla alól; legtöbbször a szöveg tartalmára vonatkozó kivonatokat ad, amelyek sokszor a „Miseranda ecclesia Bohemica” megjegyzéssel zárulnak. Az ellenreformáció rémtettei természetesen iszonyatos felháborodást váltanak ki belőle, de örvendezik azokon az eseteken, amikor az igaz tant üldözők elnyerik méltó büntetésüket. Ez egyre a „Horrenda exempla divinae ultionionis” megjegyzést váltja ki belőle. Még ezt is kevésnek találja azonban akkor, amikor az 5. fejezetben VII. Gergelynek alábbi sorait olvassa: „Saepe enim meditates scripturam sacram, comperimus, omnipotenti deo placuisse et placere, cultum sacrum lingua arcana peragi, ne a quibusvis promiscue praesertim rudoribus intelligatur”. A lap szélén a következőket fűzi ehhez: „Hoc est falsissimum et sacrae scripturae contrarium 1Cor. 14. 8. 9. 10. 11, et sequentibus.” Majd a lap alján ezt olvashatjuk: „Epistola impietate antichristiana infecta, Evangelio domini Jesu Christi contraria.”

Most a Historia-példányok sorsa helyett azzal a körülménnyel kívánunk inkább foglalkozni, hogy egy évszázaddal Komensky kora után az addiginál mélyebb, intenzívebb érdeklődés nyomaira találunk magyar kéziratárakban: teljes vagy majdnem teljes fordításokra.⁵¹

1747–1751 között, tudomásunk szerint elsőként a hazai tanulmányait Székelyudvarhelyen fennmaradt könyvgyűjteménye⁵² építésében hasznosító

⁴⁸ Pl. HEREPEI János, *Néhány adat menekült huszita papokról a 30 éves háború idejéből*, In: Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez I. Budapest-Szeged, 1965, 354-358.

⁴⁹ *Historia persecutionvm Ecclesiae Bohemicae...*[Leiden] 1648. Possessor: „Stephanus Ladmoczi. 1676. Accepit ... donatione Laurent. Zolicof. Sangall.” Ráday-Könyvtár, 0,2502.

⁵⁰ Példánya az Unitárius Kollégiumból került a kolozsvári Akadémiai Könyvtárba U 64056 jelzettel.

⁵¹ Németi Sándor másolata 1795-ből, OSZK Quart. Hung 1146, 131 f. Possessorok: Tóth Ferenc, Linkay József

⁵² A Székely-thecáról I. JAKÓ Zsigmond, *A székelyudvarhelyi tudományos könyvtár története*= J.ZS., *Írás, könyv, értelmiség*, 1976, 228-230.

Székely László fordította le a művet. Az adatok alapján teljes fordítása régóta lappang.⁵³

I. A budapesti Széchényi Könyvtár állományában a kéziratok katalógusa szerint előfordulnak Comenianák, köztük olyan is, amely a *Historia persecutionum* 18. század végén keletkezett fordítása. Ennél előbb, 1765-ben keletkezett magyarítása azonban sem a fordító, sem a katalógus szerzői által nem volt Komenskyhoz kötve, úgy gondoljuk tehát, ez az elérhető fordítások közt a legkorábbi.

A szöveg jellegének és keletkezési körülményeinek tisztázását is elősegíti, ha közöljük a kódex teljes leírását. A *Quart. Hung. 1046.* jelzetű kolligátum tartalma:

Ir-8v Sion siralma avagy A Magyar Országban lévő és sinlő Helvetica ... eklesiáknak ...instantiaja ...az Úr Jesus Kristushoz, ...a Szent Háromság Istennek ditsőségére, és azoknak kik Sionban sírnak, vigasztalásokra, Joel. 11.55.17.

100 négysoros strófából álló költemény. Nota: „Oh én két szemeim ti az Urra”, incip.: „Hitünk Fejedelme Jesus egy előljáronk/Elég tevő, esedező egy közben járonk”

Kolofón: „Iram Losontzon 22dik Xbris 1764 SzSzJ manu propria.

Költ pedig ezen Sion Siralma 1764dik esztendőben Posonyban tartatott Magyar Ország diétája alkalmatosságával ugyan Posonybul Deb. Pro. Sz.J. Úr által”

9v-134v Rövid Historiaja a Cseh Országi Evangelica Reformata Ecclesiának a Papistáktól származott kegyetlen üldöztetéseknek, a mellyeket eleitül fogva miolta az Evangeliomi Hitnek követésére meg tértenek, Ugymint Krisztus Urunk Szenyvedése utan 894.dik esztendőtül kezdvén az 1634. Esztendökig szenyvedtenek. A latin cím e fordítása után az aktuális cél nevezetik meg: Amely Historia a Magyar Országi hasonló sorsu reformata Ecclesiáknak siralmas üldöztetést szenvedő hűséges tagjainak, az egyszer meg ismert Reformata Vallás Confessiojának, mind a verig álhatatosan való követeseben meg erősítettésekre, mostan Deakbúl Magyarra fordítottat, egy az Úr Jesus Kristus tanubizonyságaért szenyvedő Kristus szolgainak Confessor szolgálta társa által Solt. 129. Jerem. 50.12. Jel. 18.45. Kolofón: „Elvégeztem Lossontzon 1765 8va Martij Szantoy Szabo Janos manu propria”

Mint látható, e kolligátum második darabja a dolgozatunkban tárgyalt Komensky – Hartmann-mű fordítása, jóllehet nem nevez meg szerzőt. Keletkezéséről is sokat elárul a kolligátum első darabja, amelynek háttéréről a következők állapíthatók meg: a 1764-re összehívott magyar országgyűléssel olyan rendeletek elfogadását kívánta a bécsi udvar elérni, amelyek a korszerűbb teherviseléssel mind a nemesség, mind a klérus kiváltságait érintették. Érthető,

⁵³ *A Tseh Országi Ecclesiának Üldöztetésének Még az ó Kereszténységre való térésének első kezdetitől fogva való historiaja...Melljet is született nyelvére, Édes Nemzetének ez mostani időkbén Istenhez és Apostoli Szent vallásához való buzgó szeretetinek, és álhatatosságának fel indítására kezdett fordítani ekképpen Boros Jenői Groff Székely László...,* utolsó ismert olvasója, Király Péter szerint 564 lap, 63 lapos mutatókkal! L. NÉMETH S. Katalin, *Székely László önéletrása*, It, 1986. 3. 610–637.

hogy az érintettek erősen tiltakoztak. A császárnő politikáját támogató Adam Frantisek Kollár Bécsben kiadott *De originibus et usu perpetuo potestatis legislatoriae circa sacra apostolicorum regum Ungariae libellus singularis* című terjedelmes röpirata minden addiginál hatalmasabb politikai pamfletirodalmat hívott életre. Főleg Kollár ellen, akiből így valóságos bűnbak lett. Munkáját a(z országgyűlési) követek el is égették, de császári hóhér dobott tüzre egy anonim katolikus választ is. A művek mellett a vitának óriási a kéziratot „hagyatéka” is: a Széchényi Könyvtár számtalan vonatkozó kéziratot őriz, naplókat, röpiratokat, verses hozzászólásokat. Utóbbiak gyakran biblikus címet viselnek, a vallásos költészetből merítve mintáikat.⁵⁴

Kódexünk első darabja, a Sion siralma ilyen sorozatba tartozik, és ebbe a közelebbi háttérbe kell a versszerző és fordító Szántay Szabó Jánost elhelyeznünk, aki önálló versében és a Historia fordításában is nyomatékosan jelzi református voltát.

Szabó János nevű versszerzőt többet is számon tart a magyar irodalomtörténet, ám az egyik katolikus, a másik, bár református sárospataki, de túl késői, és egyikük se viseli a Szántay előnevet. Itt jegyezzük meg, hogy a Sion siralmanak több későbbi, anonim másolata ismert, ami sokáig tartó aktualizálhatóságát jelzi.⁵⁵ A fordítás születését megelőzően a protestánsokat már amúgy is évtizedek óta sújtó rendelkezések kiegészültek a katolikus egyházat (is) korlátozókkal, s ezt megfontolva érdekes állásfoglalásnak is tekinthetjük Komensky művének elővétele: az egyetemes protestáns összefogáson is túli ökuméné példázatának vagy a Habsburgok elleni tűz szítójának. A szenvedéssel, vérrel színezett múlt felmutatása kellene tettekre sarkallja az olvasót, éppúgy mint Komenskynél.

Mivel most részletes összevetésre nem vállalkozhatunk, csupán megközelítő képet adunk a fordításról. Annyi bizonyos, hogy Szántay Szabó nem változtatott lényegesen a szöveg szerkezetén, s a későbbiek szempontjából fontosnak találjuk, hogy megőrizte a cseh egyháztörténelem korai időszakára vonatkozó fejezeteket is. Természetesen elsősorban mégis a protestáns vértanúk példája volt a mozgatója (már előszavában utalt arra, hogy az üldöztetés a keresztény világ minden részén, minden időkből általános volt), s így a nagy mártírtörténeteket átvette, s csak a kisebbeket ritkította meg. A fordítás nem teljes, azonban az átvett fejezetek nagyjából hűséges magyarátsa készült el Szabó tollán. A számára idegen szláv nevek átírása nem mindig sikerült, így lett nála pl. Krystyna Poniatowskából Christina Pericatoria (134v).

⁵⁴ A részletekhez ld. KOSÁRY Domonkos, *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába*, II, Budapest, 1954. 168-191.; UŐ: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Budapest, 1983. 292-301. és passim.; CSIZMADIA Andor, *Zápas Adama Frantiska Kollára s uhorskou šl'achtou*, *Historicky časopis*, 1963, 215-236. Legújabbban (főként a gazdasági aspektusokról) SZIJÁRTÓ István, *A diéta: a magyar rendek és az országgyűlés, 1708-1793*, Budapest, 2005. 428-430.

⁵⁵ Stoll Béla, *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542-1840)* Budapest 2002², Nr. 354, 576, 824, ahol a Sion siralmanak ez a példánya nem szerepel.

II. A példázatként való alkalmazás még erősebben ragadható meg abban a fordításban, illetőleg átdolgozásban, amelynek szerzője Kozma Mihály, s amely 1768-ban keletkezett. Szerzője alapos klasszikus műveltségű, bár domidoctus unitárius lelkész volt. Több jelentékeny fordítást készített, amelyek közül Andrzej Wiszowaty Religio Rationalisának magyarra ültetése a legjelentősebb. Amint ennek, úgy a Historia persecutionumnak esetében sem tudjuk, maga választotta-e a szövegeket, vagy külső ösztönzést kapott a munkára.

Úgy gondoljuk, önmagában is említésre méltó, hogy antitrinitárius szerző tollán született fordításról van szó, bár nem tudjuk, mennyire őrződött meg az erdélyi unitáriusok emlékezetében, hogy Comenius időnként bizony ádáz küzdelmet folytatott ellenük, s sok tekintetben az általa képviselt nagy megújulási program akadályozóit látta bennük. Nagyon valószínű, hogy Kozma nem is sejtette, kinek a munkáját fordítja, jóllehet a Historia ecclesiastica Unitariorum Transylvanorum⁵⁶ szerzői (Kénosi Tőzsér János és Uzoni Fosztó István) pár esztendővel később elkészült munkájukban Comenius műveként hivatkoznak rá.⁵⁷

A kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtára anyagával a román akadémia könyvtárába került Comenius-vonatkozású kéziratok közt⁵⁸ az MsU 320-as jelzetű címe *A' Cseh-Országi Vallás Üldözés Historiajának Summaja. Ki szedegettetett A' Deák nyelven írt Historiából a' végre, hogy láthassad, mennyi gonosz utokat és modokat gondolhat a' Világ az ő tölle, bár kevésben különböző értelemnek ki oltására, annak Valloinak ki gyomlálására Es Vigasztalásodra lehessen az igasságért léjendő üldöztetésedben azok siralmas és irtozatos példája.* A példázatos jelleg explicite is megjelenik a címlap hátoldalára helyezett bibliai mottóban, amely a Rómaiakhoz írt levél 15. fejezet 4. versszakának idézésével emlékezteti az olvasót arra, hogy a mi tanulságunkra írták meg a régi történeteket, hogy a hívek reménységet merítsenek belőle. Bár a 18. század második felének erdélyi felekezeti viszonyai a legkevésbé sincsenek feltárva, annyit egészen bizonyosan tudunk, hogy volt okuk az unitáriusoknak a reménykeresésre. Egy sor állami intézkedés ellenük irányult, jóllehet nagyon sok esetben az erdélyi protestánsok egésze korlátozása keretében jelent meg. Különösen a katolikus intézményteremtés és szerveződés megélénkülésére kell felfigyelnünk, amelynek nyomán az unitáriusok politikai életből való kiszorítása az 1760-as évekre végleg lezárult. Ez még kézikönyvekből is jól ismert. A kiszolgáltatottság sokféleségére egy kevesebbet emlegetett iskolatörténeti példát szeretnénk megemlíteni: a kolozsvári jezsuita iskola, amely a kassai és nagyszombati jezsuita iskolákkal és nyomdákkal együttműködve rendkívüli módon megerősödött, 1753-ban Mária Terézia engedélye alapján az egyetemi rangot is megkapta. A protestánsok hasonló, szebeni központú szerveződését ugyanakkor, 1767 tájára megállították. (A kezdetben a császárnő által is támogatott lutheránus kezdeményezés egyetemes

⁵⁶ Az eddig kéziratosa munka első (16. századra vonatkozó) kötete magyarul: KÉNOSI TŐZSÉR János-UZONI FOSZTÓ István: *Az unitárius egyház története I*, ford. Márkos Albert sajtó alá rend. BALÁZS Mihály, HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR B. Lehel, Kolozsvár, 2005. 971., ennek folytatása és a latin I-II. kötete előkészületben.

⁵⁷ Kozma Mihály, majd fia egyháza krónikásaként írta tovább a Historia 18. századra vonatkozó fejezeteit.

⁵⁸ Két Komensky-előfordulásból az MsU 325 az *Orbis pictus*.

protestáns vállalkozás létrehozására irányult.) A jezsuita nyomdák szinte ontották polemikus kiadványaikat, s így az unitárius közösségre valóban addig nem tapasztalt nyomás nehezedett. Mindezek alapján a fizikai és szellemi fenyegetettségben élő unitáriusok aktuálisnak érezték tehát a cseh História sok részletét. Aktuálisnak, bár mint látni fogjuk, Kozma úgy nyúlt a szöveghez, hogy csak az egyháza szempontjából fontos mozzanatokot őrizze meg, s így teremtsen meg egy példatárat. Ez leginkább abban ragadható meg, hogy Komenskynél is rövidebbre fogja a középkorra vonatkozó fejezeteket. Ebből a részből csupán az 5. fejezetnek azt a híres dokumentumát tartja meg, amelyben VII. Gergely arról ír, hogy nem engedélyezi az anyanyelvű íghirdetést.

Ezt követően Husz János történetével kezdi sorolni az eseményeket. Csaknem bizonyosan arról van itt szó, hogy a teljes műben találtak egyáltalán nem voltak összeegyeztethetőek azzal az unitárius egyháztörténeti elképzeléssel, amely az említett unitárius egyháztörténetben is megfogalmazódott, s amely sok jel szerint erre az időre széles körben elterjedt az erdélyi unitáriusok között. Ennek az a lényege, hogy a magyarok még abban az időben, a második-harmadik században ismerkedtek meg a kereszténységgel, amikor azt még nem rontotta meg a niceai zsinaton véglegesített szentháromságtan, s ezt a tiszta kereszténységet ők képesek voltak hosszú-hosszú évszázadokon keresztül a maga épségében megtartani. A kereszténység Szent István általi felvétele ebben az elképzelésben valójában az igaz tantól való elkanyarodást jelentette. Azokat a gondolatmeneteket tehát, amelyeket Kozma a cseh egyház apoteózisáról olvasott a Comenius–Hartmann műben, az unitárius koncepciót keresztvezőnek vagy megzavarónak érezhette. Persze a cseheknek a reformáció előkészítésében játszott szerepét nem tagadta, bár csupán előfutárnak tekintette őket. Az viszont roppant érdekes, hogy ez az előfutárszerep az unitárius egyháztörténetben is igen markánsan jelenik meg; mindig elmarasztalóan szólnak pl. a pápai mesterkedések foglyává vált Mátyás királyról, aki szégyenletes módon fegyverrel támadt az igaz hit cseh képviselőire. Az átdolgozás során Kozma következetesen eltekintett ugyanakkor a cseh testvérek küzdelmének történetileg konkrét megjelenítésétől. Ez azt jelenti, hogy a mű egyik legfontosabb erényét jelentő gazdag történeti dokumentációt (tanúk felsorakoztatása, időpontok, helyszínek pontos megjelölése) erősen megrostálja, neveket a legritkább esetekben mond, s legfeljebb egy-egy település megnevezése hitelesíti, hogy valóban csehországi történéseket beszél el. E kilúgozás eredményeképpen a hatalmas catalogus testium veritatisből csak néhány név marad meg nála: Adamus Pisecius, Jiří Kezelius, Daniel za Semanína, valamint Carolus Zerotinus (ám az utóbbi fontos egyház- és művelődéstörténeti szerepét már nem tartja szükségesnek megemlíteni). Valami irracionális, de az erdélyi körülményekből érthető indulat eredményeképpen ugyanakkor mindig nevének nevezi a kegyetlenkedéseiről és fortélyairól elhíresült jezsuita Paulus Michniát, a jogos harag fenntartása, úgy tűnik, szerinte is tettekre sarkallhat. Nagyon jellemző az az eljárás, hogy a rövidebb történetek esetében is megtartja a példabeszédeket, épületes, csattanós történeteket, szentenciákat. Ennek az átszerkesztésnek nagy

szövegegységek esnek áldozatául, elsősorban olyan szövegdarabok, amelyek hosszú, részletes mártírtörténeteket tartalmaznak.⁵⁹

Az említett egyszerűsítés odáig megy, hogy a 27 mártír történetének elbeszélése során a 60. fejezetben a magyar szöveg valójában elrejt, milyen vallású emberek történeteiről van itt szó. A latin eredeti természetesen fölháborodik azon, hogy a kivégzés előtti estén nem engedtek cseh papokat az elítéltekhez. Talán célszerű idézni ezt a szöveget: „De ministro autem ex Unitate Fratrum vocando nemo cogitet. Id enim non permitti. Quod triste accidit illis qui Fratrum sacris assueti erant, media fere Martyrum pars. Non aliter autem interdictum illud accipi potuit, quam vel equisito quodam et ab antiquo iam in istos radicato odio id fieri, vel ad glaucoma obducendum Saxoni et luheranis, quasi istorum sacris minus esset infestus Caesar.”⁶⁰ A magyarban ezzel szemben csak annyi szerepel, hogy lutheránus papokat engedtek be csupán hozzájuk, más pap nem kapott erre engedélyt. Mindez radikális következményekkel járt a szöveg egészének tagolására is. Az ellenreformáció tombolása előttről megmaradt szöveget Kozma egyáltalán nem osztja fejezetekre, hanem tagolatlanul közli. Az ellenreformáció eseményeihez eljutván pedig az eredeti tagolását és annak sok fejezetcímét elhagyván a következő öt nagy egységet hozza létre:

- „1. Első processusa a pápistáknak közönségesen mindenki ellen
2. Másodszor a papok ellen
3. Harmadszor a főfő rendek és nemesség ellen
4. Negyedszer processus a szabad városok ellen
5. Ötödször az köznép ellen való processus”

Mint a címekből is látjuk, ezek átvesznek ugyan latin címrészleteket, de teljesen más szerkezetet jelölnek ki. A következő nagy szövegkihagyás esetében Kozma roppant érdekes indoklását is olvashatjuk a mű utolsó oldalán arról, hogy az igazak üldözéséről írott fejezeteket azért nem veszi át, mivel a latinban szereplő jeleket és csodákat nem tartja kétségbevonhatatlanul hiteleseknek; úgy véli, hogy ezek egyszerű természeti jelenségnek is tekinthetők, illetőleg a felsorolt eseteket mások is felhasználhatják a maguk igazolására. Nem csupán a felekezeti elfogultságot akarja tehát kiiktatni, hanem a csodák jellegére vonatkozóan általában is kétségei vannak.⁶¹ Ezt roppant érdekesnek tarthatjuk egy olyan unitárius szerző esetében, aki ugyanebben az esztendőben fordította le Wiszowaty említett munkáját. Ez a távolságtartás jól kitapinthatóan jelen van annak a patetikus, csodákkal teli Martyrologia-fejezetnek a megkurtításában is, amely a prágai kivégzésekkel foglalkozik. A rendkívüli szivárvány marad csak benne a csodás elemekből. Még inkább történetkritikai szemlélet vezet Kozmát abban, amikor elhagyja a mű végéről azt a részt is, amely azokkal foglalkozik, akik az üldözés után elhagyott hitükre visszatértek és akik abban megmaradtak, mert mint

⁵⁹ Mindennél beszédesebb, ha közöljük, hogy az 1648-as kiadás mely oldalai maradnak teljesen ki: 90-102, 120-142, 181-182, 224-286, 321, 392-399.

⁶⁰ *Historia persecutionum*, 219.

⁶¹ „Ezek után elő számláltattak az jelek, es miképpen büntette az isten az üldözöket. De mivel a jelek vagj nállam bizontalanak, vagi a természetben is meg lehetnek, vagj eshettek, ezt az eretnekek büntetéséről valo példákat mások is éppen ugy számlállják, ez kettőt le irni nem tartottam szükségesnek.” *A cseh-országi...*, 142.

mondja, a hamisság állandó része a világnak, s ráadásul a szerzők saját történetüket művelve többnyire elfogultak.⁶²

Említésre méltó az is, hogy az erdélyi szerzőben semmiféle nemzeti elfogultság nem munkált, vagy a történetírásban nem sokra becsülte a kapcsolattörténetet, hiszen az elszórt magyar vonatkozású adatokra (főként a cseh testvérek magyar segítőire) nem látszik különösebben figyelni. Legfeljebb azt regisztrálhatjuk, hogy a huszitizmus magyarországi elterjedésére vonatkozó részleteket rendre megőrizte, ezek nem estek a rövidítés áldozataivá. Ez már nem mondható el a 17. században a menekülteket pártfogoló magyar mágnásokról és fejedelmekről, de ez magától értetődő, hiszen a Komensky által megélt elbeszélését, mint fentebb láttuk, radikálisan megkurtyította. Amint a fordítás indítékairól, úgy címzettjeiről, elterjedtségéről sem tudunk. Annyi feltételezhető, hogy egyszerűbb emberek, de legalább paptársai számára is emészthető szöveget akart letenni az asztalra. Ennek tudható talán be, hogy a sok idegen név mellett a latin eredeti eruditusabb megjegyzéseit kihagyja. Így pl. a lutheránusok kapcsán eltekint Macchiavelli említésétől,⁶³ és attól is, hogy a katolikusok vadállati kegyetlenségét Ovidiust idézve jellemezze.⁶⁴Végezetül az OSZK gépiratos katalógusában is comenianaként számon tartott kéziratot is meg kell említeni. Német Sándor 1795-ben készült másolatában maradt fenn Comenius A. János Rövid története az Országai Eklésiának üldöztetésének, Melly Kereszténnyé lételeének kezdetitől fogva, a 894-dik Esztendőől egész 1632-dikig folytattatik. Létrejöttét valószínűleg a nagyon szoros cseh-magyar egyházi és intellektuális kapcsolatok tették lehetővé, amelyek intenzív lelkészmissziókat is eredményeztek Észak-Magyarországról a 18. század végén.⁶⁵ Első olvasásra a legteljesebb és leghívebb fordításnak látszik, s talán alkalmas arra, hogy ennek az izgalmas műnek magyar kiadása alapja lehessen (OSZK Quart. Hung 1146, 131 f. Poss.: Tóth Ferenc, Linkay József).

Komensky *Historia persecutionum* és a születését ösztönző Foxe- mű nemzeti mártírtörténetek, és mindig konkrét politikai célokkal kerültek kiadásra. Komensky művének kritikai kiadása⁶⁶ után az elmúlt évtizedben az *Acts and Monuments* kutatásának fellendülése sok izgalmas új eredményt hozott, pl. ikonológiai vizsgálatok is segítik az egyes kiadásokban módosuló propagandacélok feltárását, s a szövegekritikában is nagyon előrehaladtak.⁶⁷

⁶² „De az igazság is, ha egy helyt ki aluzsik, másutt meggyul, az hamisság is egészen ki nem oltatik világ végéig. Es ki ki a maga részere valo irásban többnre magának kedvez. Ezt is elmaradhatonak itéltem.” Uo.

⁶³ *Historia persecutionum*, 313.

⁶⁴ Uo., 403.

⁶⁵ PRAŽÁK, Richard, *A cseh nemzeti újjászületés felvilágosodás kori szakasza és Magyarország, = Cseh-magyar párhuzamok. Tanulmányok a 18-19. századi művelődéstörténeti kapcsolatokról*, Budapest, 1991. 33-46.

⁶⁶ Comenius, Johann Amos, *Opera Omnia. Historia profana. Historia o tezkých protivensvích. Historia persecutionum* Hrsg. Milan Kopecký, Praha 1989, 480 S. Dagmar Capkova alapos bevezetőjével

⁶⁷ John Foxe and his World, ed. Ch. Highley-J. N. King, Aldershot 2002, különösen P. COLLINSON, Andrew PETTEGREE, Th. BETTERIDGE és D. LOADES tanulmányai; *John Foxe*.

Megkönnyebbedik tehát a komparatistikai vizsgálat: ígéretes lesz az angol „ősminta” összevetése a cseh Persecutionsbüchleinnel, és más szemléletű, más helyzetben születő (újabb egyháztörténeti hagyományokból is építkező) művekkel. Magyar vonatkozásban a gályarabok vértanúságának szentelt kortárs írások éppúgy ide tartoznak, mint száz évvel később az erdélyi unitárius Historia.

A protestáns mártírológia első hulláma 17. századi kiadásainak vizsgálata azt igazolja, hogy e munkák elővétele, új kiadásait többnyire nem a sokféle kegyességi irányzat fellendülése,⁶⁸ sokkal inkább az adott, konkrét politikai helyzet diktálja (Fuxe 1632; Crespin 1680 körül franciául és németül stb). Azt is érdemes persze megfontolni, hogy a kegyességi megújulás mozgalmi nem elhanyagolható mértékben az egész Európát megrázó hosszú háborúra reagálva is megerősödtek és egyre több felekezet megújulásának forrásává váltak az akadályok ellenére lassan még nálunk is. A gyászévtized legautentikusabb szerzői, a gályarabságra ítélt lutheránus és kálvinista tanítók, lelkészek első munkáikban csupán valós események, valós összeütközés és üldöztetés hiteles elbeszélői kívántak lenni. E műveik születésükkor hathatós segítségnyújtás, a magyarországi viszonyok megváltoztatását kikényszerítő határozott tiltakozás kieszközölését célzó pamfletek, természetesen erős vallásos tartalommal és képrendszerrel. Ugyanakkor Spener körével, a református kegyesség zürichi vezéralakjaival kimutatott kapcsolataik és a válságos évekbeli olvasmányaik szabadulásuk kezdetétől folyamatosan biztosították számukra a születő új kegyesség tanításainak és szóhasználatának elsajátítását. (A pietizmus hazai befogadásának nehézségeit illusztrálja, hogy Jan Simonides Spener kátékommentárját Luther műveként és saját neve elhallgatásával dolgozta át s jelentette meg szlovákul.) A hitükért szenvedők igaz elnevezése keresésének 16. századi nehézségei juthatnak eszünkbe a talán nyelvi/nemzetiségi és felekezeti különbségekre is utaló következő történetről: a Galeria omnium Sanctorum szerzőjétől, Simonidestől gályát járt társai megtagadták a szent nevet, nem tekintették csoportjuk tagjának, s a Svájcban gyűjtött támogatásra méltónak. Egy szélsőséges példa is megemlíthető: a száműzetés élethelyzetének tartós megélése mellett a nárcizmus és hatalmas ego valószínű találkozása valamely prófétikus irányzattal és hatalmas íráskényszerrel táplálták Daniel Klesch az utóbbi századokban már kevesek által elolvashatónak ítélt, ám a 18. században még ható, esetenként szlovákra is átvittetett munkáival. Klesch szövegei azonban közelebb állnak Drabik és Poniatowska Comenius által lejegyzett vízióhoz, jóvendöléseikhez (jóllehet azoknál sokkal rafináltabb irodalmi eszközöket használnak), az Apokalipszis könyveihez, mint a példázatokéhoz. Viszonylagos, akár csak remélt biztonságban, krónikási tollra méltó új sebek hiányában sokkal valószínűbb e történetek példázatos beszédmódban való előadása, vagy akár a katolikus példatár évezredek csiszolta anyagának elővétele, mint Szikszay Mártírok oszlopa esetében.

An Historical Perspective, ed. D. LOADES, Aldershot etc. 1999; *John Foxe and the English Reformation*, Aldershot etc. 1997.

⁶⁸ GYÖRY L. János, *Reformáció, mártírológia, exemplum*, It, 2001, 321-340 szerint az új kegyességi mozgalmak, pl. pietizmus hatása a mártírkultusz újraéledésében jelentős.

Nagy Réka

Protestáns mártirológia és élettörténeti narráció – Szőnyi Nagy István 17. századi református lelkész példája

Dolgozatomban Szőnyi Nagy István *Martyrok Coronaja* (1675) című könyvének értelmezésére vállalkozom, bevonva más nyomtatásban megjelent szövegeinek számomra releváns részletét is. A kiválasztott szövegkorpuszra úgy tekintek, mint kulturális képződményre, amelyből kiolvasható az adott kor életvilága, a szövegek megírását felvállaló személy élettörténete. Kíváncsi voltam arra, hogyan vélekedik egy 17. századi értelmiségi az őt körülvevő világról, hogyan viszonyul az aktuális történelmi eseményekhez, élete fordulópontjait és a felvállalt társadalmi szerepét hogyan éli meg. Értelmezésemben megpróbálok ezekre a kérdésekre választ adni, figyelve korlátaimra, saját kulturális beágyazottságomból adódó előítéleteimre, amelyekhez megpróbálok reflexíven viszonyulni. Esetemben is jelen van a halottakkal való beszélgetés szándéka, de osztozom Greenblatt végső megállapításával: „Korábban arról álmodtam, hogy a halottakkal beszéljek, és még most sem mondtam le erről a vágyamról. De tévedés volt azt képzelni, hogy meghallhatok egyetlen hangot, a másik hangját. Ha egy hangot akartam hallani, figyelnem kellett az eltávozottak hangjainak sokaságára. Ha pedig a másik hangját akartam hallani, a saját hangomat kellett hallgatnom. A holtak szavai, akárcsak az én szavaim, nem kisajátíthatók”.¹

A protestáns mártirológia

Mielőtt rátérnék a kiválasztott szövegek értelmezésére, megkísérlem felvázolni azt a tágabb kontextust, amelyben elhelyezhetők az értelmezés tárgyát képező szövegek.

A protestáns mártirológia kérdését a szakirodalomban több szerző is érintette, különböző összefüggésekben. Dolgozatomban a téma gazdag szakirodalmának csak a számomra releváns részleteivel foglalkozom. Már a hitújítást követően megfigyelhető azoknak a szövegeknek a felkeresése, azoknak a szövegeknek a kanonizálása, amelyek alkalmasak egy új intézmény legitimitásának a megteremtésére.² A közös narratíva specialisták általi megalkotása alkalmas egy csoport, egy intézmény egységének a megteremtésére. A narratív eszköztár befele egységesíti a csoportot, kifele pedig határvonalként

¹ GREENBLATT, Stephen, *A társadalmi energia áramlása = Testes Könyv I.* szerk. KISS Attila Atilla, KOVÁCS Sándor S. K., ODORICS Ferenc, Szeged, 1996, 371.

² Győri L. János is utal arra, hogy a reformációt követően a mártír hagyomány szűkülésével „azaz a középkor szent- és mártírkultuszának erőteljes megrostálásával párhuzamosan már a 16. században megkezdődik a hitújítás saját vértanúinak számbavétele, katalogizálása is.” GYŐRI L. János, *Reformáció, mártirológia, exemplum*, It, (LXXXII)2001, 330–331.

funkcionál, elválaszt a másik csoporttól. A protestáns mártírológia kérdését érdemes ilyen összefüggésben tárgyalni.

A protestánsok sajátos mártíriumértelmezése egyszerre jelent hagyománykövetést és hagyományteremtést. Kapcsolódva már rögzült kulturális mintákhoz hatásosabb az új szemléletmód, az új értékrend meghonosítását ösztönző ideológiai ráhatás. Szemléletes ebben az összefüggésben Ács Pál tanulmánya, aki a Makkabeus-kultusz protestáns recepcióját követi nyomon.³ Rámutat arra, hogy egy zsidó nemzeti-vallásos propagandamű hogyan épül be a protestantizmus alapszövegei közé, s különösen a magyar protestáns értelmiségi körben milyen sajátos, világnézetre utaló jelentésekkel bővül.⁴

A protestantizmus 16–17. századi sajátos mártíriumértelmezése szorosan összefügg a kor világ-, illetve történelemszemléletével. A kérdés egyik elméleti tárgyalója, Györi L. János a protestáns mártírológia eszkatológiai indítékait hangsúlyozza, melynek háttérében az általános erkölcsi, világnézeti válság és a török terjeszkedése állt.⁵ Szintén Györi utal arra a váltásra, ami a katolikus mártírhagyományhoz való viszonyulásban végbement. A protestáns vallási elit képviselői a reformációt követően, érhető módon óvakodtak a szentek közbenjáró szerepére utaló szöveghagyománytól. A hangsúlyeltolódás az egyéni élet szentsége felé történt, és egyedül Krisztus helyettes áldozatát és közbenjárását fogadták el. A szentek élete csak illusztrációként, követendő példaként szolgálhatott. „A szent fogalma⁶ tehát az elérhetetlennek tűnő mitikus

³ A Makkabeus történet befogadásának minden esetben meghatározója az apokaliptikus várakozás. Zsidó recepcióban Krisztus második eljövetele körüli várakozás kontextusában értelmeződik a történet. Európai recepciójában is meghatározó elem a 16. század heves világvége-várakozása. Ezzel magyarázható, hogy a történet szimbolikája élénk érdeklődésre talált a wittenbergi történelemfelfogást megfogalmazó és népszerűsítő reformátoroknál is. A recepció részletező kifejtését I. Ács Pál, *A Szent Makkabeusok nevei. Erasmus és a magyar protestáns mártírológia kezdetei* = Ács Pál „Az idő ósága.” *Történetiség és történelemszemlélet a régi magyar irodalomban* Bp., Osiris Kiadó, 2001, 165–185.

⁴ „Az egész Isten ostora alá vetett közösség, az egész ország ily módon a mártíromság útjára lép. A törökkel szemben egyelőre nem Júdás Makkabeus harcosszánságát, hanem a hét mártír Makkabeus példáját tartják követendőnek. A bátor zsidó ifjak részint azért válhattak protestáns szentekké Magyarországon, mert a középkorban – a nyugat-európai gyakorlattal szemben – nálunk semmiféle kultuszuk nem alakult ki.” Ács, *i.m.*, 184.

⁵ Ács Pálhoz hasonló következtetésre jut Györi L. János is, amikor a katolikus mártírhagyomány sajátos protestáns értelmezésének háttérében a világnézetben bekövetkezett változást, és az ezzel szorosan összefüggő teológiai gondolkodást azonosítja: „A mártírium krisztológiai indítékát a kereszténység első századaiban Krisztus evilági működésének közelsége szolgáltatta, a reformáció korában pedig a teológiai gondolkodás és kegyességi élet krisztocentrikus megújulása.” GYÖRI L., *i.m.*, 321–322.

⁶ A fogalomhasználattal kapcsolatot altnék Makkai László könyvének bevezetőjére, ahol Tolnai Mihály református prédikátor könyvére (Szent had azaz leki és testi szabadságokért fegyvert vont vitézek tüköre), annak keltezési formájára hivatkozva („a szentek üldöztetésének 1676-ik esztendejében”) fogalmazza meg a szent fogalom gyakori és sajátos jelentésben használat protestáns művekbeli gyakoriságát. MAKKAI László, *Galeria omnium sanctorum. A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete*, Bp., 1976, 1–25. Ezen a ponton szemléletes KOCSI CSERGŐ Bálint *Kősziklán épült ház ostroma* című szövegének a kérdést érintő szegmenuma: „Kik a ti szenteitek? Felelnek: nincs nekünk olyan szenteink,

magasságokból leszállt a mindennapok világába: bárki élete megszentelődhetett azáltal, hogy elfogadta a felé áramló isteni kegyelmet.”⁷ A protestantizmus mártíriumértelmezésének ez a profanizálódása, különösen a magyarországi recepciójában, alkalmassá válik a traumatikus történelmi események magyarázatára, olyan szereplehetőséget kínál, amely a későbbiekben meghatározója lesz a nemzeti önszemléletnek.

A protestáns mártírológia magyarországi alakulásában a szakirodalom kiemeli a világképi, kegyességtörténeti és politikai indítékot. A nyugati protestantizmus szemléletének terjedésében és meghonosításában fontos tényezőt jelent a korabeli peregrinációs gyakorlat, hiszen az első protestáns hitvallók szenvedéseiről angliai, illetve németalföldi krónikák, kalendáriumok számolnak be. A szakirodalom kiemeli a protestantizmus mártíriumértelmezésével kapcsolatban már említett eszkatológiai indítékot, hiszen ismert a wittenbergi történelemszemlélet erőteljes hatása a hazai prédikatori irodalomra, amely a helvét irány térhódítása után is, egészen a törökök kiűzéséig érvényes marad.⁸ A 17. század közepén megerősödő németalföldi és angliai peregrináció erősödésével kapcsolja össze a szakirodalom a Foxe-féle hagyomány⁹ terjedését egyházi irodalmunkban, „ami az egyre erősödő hazai ellenreformációs környezetben és a személyesebb puritánus kegyesség jegyében a protestáns mártírológia örökségét újra aktualizálja”.¹⁰

A protestáns mártírológiát és a mártírszerep felvállalását erősítette Magyarország aktuálpolitikai helyzete is, sőt ennek szerepét tekintem a legnyomatékosabbnak, hiszen a külső, nyugati hatások mellett nem mellőzhető a belső fejlemények együttes közrejátszása a hazai mártírium-értelmezés alakulásában. „A szenvedés a kereszttviselés passzív elfogadását hirdető prédikatori magatartás a 17. század második felében, Zrínyi halála, az Erdélyi Fejedelemség hanyatlása és a gyászévtizedek eseményei nyomán, érthető módon újra megerősödik. A lélek békéjét kereső kontemplatív szemlélet ebben az időszakban utat nyit a dogmatizmusba merevedett ortodox protestantizmusnál spirituálisabb és profetikusabb kegyességi irányzatok – puritanizmus, coccejanizmus, pietizmus – előtt, melyek természetesen a mártíromság iránt is nagyobb fogékonyságot mutatnak”.¹¹

Az 1664-ben törökökkel vívott győztes szentgothárdi csata után a Habsburgok megkötik a vassvári békét, melynek következtében tovább éleződik a

kiket emberek tettek volna szentekké, hanem az ecclesiának minden igaz tagjait szenteknek tartjuk, kik az Isten lelke által megszenteltettek. Mutassátok meg hát, úgymond a ti szenteiteket! Felelnek: megmutatják azok magokat az ő hitekből folyó jó cselekedetekkel s szent életek által.” KOCSI CSERGŐ Bálint, *Kösziklán épült ház ostroma*, ford. BOD Péter = *Magyar emlékiratok 16-18. század* (Magyar remekírók), szerk. BITSKEY István Bp., 1982, 287.

⁷ GYÖRI L., *i.m.*, 327.

⁸ Uo., 322.

⁹ John Foxe (1516–1587) anglikán lelkész, aki 1554-ben Strasbourghban, 1559-ben Bazelben jelentet meg mártíréletrajz-gyűjteményeket. Bővebben I. GYÖRI L., *i.m.*, 321–340.

¹⁰ Uo., 332.

¹¹ Uo., 326.

magyar nemesség egy részének ellenézése a bécsi udvarral szemben. A Wesselényi-féle Habsburg-ellenes összeesküvés kudarcént zárul. A szervezkedés leleplezését követte a véres megtorlás. A politikai és vallási élet képviselőinek jelentős része Erdélybe menekül, ahol Apafi Mihály pártfogását élvezik. A bujdosó Felső-Tisza-vidéki felkelők 1672 őszén újabb támadásba lendülnek, több császári csapatot megvertek. Nem véletlen a támadásokra adott válasz. A támadást követően több mint háromszáz lelkészt állítottak törvényszék elé, majd ítétek gályarabságra. A protestáns lelkészekben látták az ellenállás eszméinek terjesztőit, nem alaptalanul. A lelkészek társadalmi helyzetükből adódóan alkalmas eszközei voltak a hatalmi ideológia terjesztésének. Kapcsolatban álltak mind a kisebb közösségekkel, mind közvetve vagy közvetlenül a hatalom birtoklóival. A politikai élet alakulása egybeesett, helyesebben fogalmazva feltételezte az ellenreformációs mozgalmak erősödését. Erre az összefüggésre figyel fel Makkai László is: „A prédikátorok pere politikai per volt, de az adott viszonyok közt a felekezeti hovatartozás többé-kevésbé politikai állásfoglalást is jelentett. A protestáns erdélyi fejedelemségre támaszkodó kuruc felkelők és katolikus Habsburgokhoz hű labancok ellentéte szükségképpen vallásháború formájában robbant ki, s ezt elsősorban mindkét oldalon a lelkészek szenvedték meg.”¹² Makkai megközelítését kiegészítve úgy gondolom, hogy a vallási elit tagjainak elhelyezése az ártatlan szenvedők csoportjában elfed bizonyos összefüggéseket. Véleményem szerint a lelkészek elfogadva a hatalom állásfoglalását maguk is előidézőivé, katalizátoraivá váltak az eseményeknek. Dolgozatom megfelelő részében kijelentésem helytállóságát a továbbiakban tovább árnyalom.

Az eseményeket szemlélve nyilvánvalóvá válik a politikai és egyházpolitikai indítékok összefonódottsága. 1671-ben már működött a pozsonyi rendkívüli törvényszék. Ez év októberében elfoglalják a sárospataki kollégiumot, fegyveres erővel elragadják a kassai evangélikus nagytemplomot. A templomfoglalások mellett mindkét felekezet részéről írásaikkal fellépnek a vallási elit képviselői. Szintén 1671-ben jelenik meg Bársony György *Veritas...* című munkája. „Bársony egyháztörténeti, kánonjogi és történeti-jogtörténeti érveléssel törvényen kívül álló szektának minősítette a protestánsokat, s ezen álláspont elfogadását várta el az országgyűléstől és az uralkodótól. Bársony műve az offenzívába lendülő ellenreformáció alapiratává válik, majd száz évre meghatározza a protestantizmussal szembeni katolikus klérus elvi állásfoglalásait.”¹³ Bársony György írásának protestáns recepciójaként több ellenirat is születik, például Szathmárnémeti Mihály Gönczről elüldözött református lelkész *Falsitas veritatis toti mundo declaratae* című írása 1672-ben jelenik meg Kolozsváron. Szintén a korban születik az a gazdag gályarabirodalom, amelynek nemzetközi recepciója is erőteljes volt, főleg protestáns országokban. Nem véletlen, hogy a protestáns egyháztörténeti munkák az 1671–1681 közötti időszakot gyászévtizedként (*persecutio decennalis*) tartják számon, ugyanakkor

¹² MAKKAI, *i.m.*, 20–21.

¹³ IMRE, *i.m.*, 22.

hangsúlyozzák, nem kevés elfogultsággal, a korszak irodalmi termésének jelentőségét.¹⁴

Politikai és egyházpolitikai indítékoknak ez a nyilvánvaló összefüggése magyarázható azzal is, amit Barcza József megfogalmaz: „A fejedelemség idején csak teológiailag legitimizált koncepció léphetett fel a társadalmi-politikai változások érdekében.”¹⁵ Abban a korban, ahol a felekezetiesség az egyéni és a közösségi identitásnak még nagyon szilárd meghatározója, nem véletlen, hogy a vallás és az azt képviselő társadalmi csoport ilyen mértékű befolyással bírt a társadalmi élet egészére.

A vázolt történelmi konstelláció ismeretében egyértelmű, hogy a mártíromság vállalásának téje a közösség megmaradása. A korabeli szövegek népszerű toposzai (propugnaculum Christianitatis, Querela Hungariae) szintén a közösségi mártírium ismérveit mutatják, kapcsolódva egy humanista műveltséghez.¹⁶ Nagy Levente az eposzok felől vizsgálja a mártíromság, a protestáns mártírológia kérdését. A mártírhalál felértékelődésében szintén a közösségért hozott áldozat szerepét hangsúlyozza, ami egyben hírnevet is biztosít. „Ahogy a mártíreposzban a főhős a közösségért áldoztatik fel, úgy a protestánsoknál is az egyén mártírúmának célja az ecclesia, a közösség megmaradása”.¹⁷

Szónyi Nagy István és a *Martyrok Coronája*

A protestáns mártírológia magyar teoretikusának Szónyi Nagy István¹⁸ tekinthető. *Martyrok Coronája* című munkája szervesen beilleszkedik a már vázolt

¹⁴ „Számos jeles egyházi férfiút, több kiváló írói tehetséget fogadott be Erdély akkor kebelébe, kik a hazaiakkal együtt nagy tevékenységet fejtettek ki teológiai irodalmunk gazdagítása körül.” POKOLY József, *Az erdélyi református egyház története*, Bp., 1904, 269.

¹⁵ BARCZA József, *Sáfárság, közösség, türelmesség. A XVII. századi magyar református teológia szociáletikai felelősségvállalása = Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és művelődés XVI–XIX. századi történetéből*, szerk. G. SZABÓ Botond, FEKETE Csaba, BERECKY Lajos, Debrecen, 2000, 91.

¹⁶ Imre Mihály utal a bujdosás, száműzetés létélményének megjelenítésére alkalmas gazdag és rögzült szöveg hagyományra, amely benne van a korabeli protestáns műveltségben. IMRE Mihály, *Nemzeti önszemlélet és politikai publicisztika formálódása egy 1674-es prédikációskötetben*, ItK,(XCI-XCII)1987–1988, 44.

¹⁷ NAGY Levente, *Retorika és nemzeti mártírológia a XVII. századi magyar eposzokban = Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, Debrecen, szerk. BITSKEY István–OLÁH Szabolcs, 2004, 328.

¹⁸ Szónyi Nagy István (1633-34? Szatmár – 1709) református lelkész. Debrecenben tanult, ahol 1654-ben subscribált. Életpályáját a mobilitás jellemzi. 1666-ban az utrechti, 1667-ben a gröningseni egyetemen tanult. Tanulmányai befejezése után Tornán lelkész, ahonnan 1771. március 11-én elülődzik. 1675-től a bujdosók között lelkipásztorként tevékenykedik. Ebben az évben jelenik meg Kolozsváron a *Martyrok Coronája*. 1680-tól több helyen is lelkészi állást tölt be (Balmazújváros, Hajdúszoboszló, Kolozsvár, Székelyudvarhely, Nagyvárad, Gyulafehérvár), majd 1704-ben Szatmárra vonul, amely Németivel együtt az erdélyi bujdosó papok szállásául volt kijelölve. 1708-tól itt visel lelkészi állást haláláig. Több munkája is kiadásra került. Írásait a református egyháztörténeti munkák számon tartják. A

értelmezési keretbe. A következőkben a szóbanforgó írás bemutatását és értelmezését kísérelm meg.

A *Martyrok Coronája* megírásának és kiadásának politikai és kegyességtörténeti indokoltsága egyaránt érvényes. 1675-ben kerül kiadásra Kolozsváron. Teljes címe: „*Martyrok Coronája, Melly Az Evangeliomi igaz vallásban allhatatossaknak, és a Martyromság szenvedésében diadalmassaknak, Fejekben Liliom színű szép gyémántokkal, Rosa színű drága rubintokkal fénlík: Olly idvességés Könyvecske: Mellyben, Miképpen kellessék a Szenteknek A Christus vallásában megmaradni, az üldözésben magokat viselni, a számkivetést, tömlöczőt szenvedni, s a Martyromságban győzedelmeskedni? Világosan megmutattya Szőnyi Nagy István, Christus szolgája s' az ő üldöztesének társa.*”

Már a címben megfogalmazódik a szerző által felvállalt prófétai szerep, amely a korabeli szövegek bejáratott magatartásmintája. A Szőnyi Nagy által megszólított célközösség a bujdosók csoportja, akikkel sorsközösséget vállal. Számukra mutatja meg az adott élethelyzetnek megfelelő utat, az üdvös magatartást. Ebben az értelemben a könyv olyan életvezetőnek tekinthető, amely a társadalom jól meghatározott csoportja felé közvetíti azt az ideáltipikus viselkedési mintát, amely adott korban, adott helyzetben elvárt, amely mentén elhatárolódik egyik csoport a másiktól. Az elhatárolódás szándéka élesen megfogalmazódik a szöveg egészében. Egyik oldalon áll a képíleg megjelenített igaz egyház, a bujdosók kis csapata ebben a szimbolikus térben helyezkedik el, a másik oldalon az ellenséges pápisták csoportja, az Antikrisztus követői. „Gerliczenek s' köszikla hasadékjában nyugvó galambocskának élete, e' világból maga számára választott Isten Anyaszentegyházának élete: Vagy mérges tövissek között fel-nőtt, egyéb virágok között tekintettel ki-tetczet s' illattyával a' csillagokig terjedett, gyönyörű gyöngyvirág s' gyenge liliom szál a' Christusnak Ecclesiája, s' nem külömb mint egy szélvészektül hanyattatott s' véres habokban ugyan el-ázott gallyácska: Mert noha e' gerlicze soha körmével nem ont vért, sem szájával, sem szárnyával senkit-is meg nem sért, még-is ártatlan életének a' mérges harpiák mindenütt utána vannak: Senkinek e' liliom szál ellene nem áll, senki ellen táborban ki nem száll, még-is e' világnak Tyrannusitól mindenkor sértegettetik s' szive mind könyhullatásig facsartatik: Sem senkinek e' kis gallya utát tolvajul nem állya, mégis a' Sátán s' Antichristusmint Stygiai pyrráták véres s' tüzes nyilakkal szüntelen ostromolják.”¹⁹

Az elkülönülés gesztusa az ellenlegendák²⁰ beidézésekor is jelen van. Míg a mártíromságot vállaló igaz egyház követői számára a korona megszerzése, az

korabeli szerzők írásaival együtt, ezt a korszakot a protestáns vallási irodalom virágkoraként említik. (Szőnyi Nagy kiadott munkáinak jegyzékét l. ZOVÁNYI, *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeit Lexikon*, Bp.,1977, 615. az egyháztörténeti hivatkozást l. bővebben ZOVÁNYI, A magyarországi protestantizmus története 1859-ig, Gödöllő-Máriabesnyő, 2004, 165–185.)

¹⁹ SZŐNYI NAGY István, *Martyrok Coronája*, Kolozsvár, 1675. a2 v-a3 r. RMK I, 1180.

²⁰ „A protestáns mártírhagyományból egyre inkább kiszoruló csodahit az ellen-legendában részben újraéled. Az ellen-legenda hőse mindig az igaz hit ellensége, akin mesterkedései után végül beteljesedik Isten büntetése, s általában rettenetes és látványos kínok között fejezi be életét.” GYÖRI, *i.m.*, 335–336

üdvözülés bizonyossága fogalmazódik meg, addig: „Az Isten Anyaszentegyházának ellenségei pedig mindenkor rútul vesztenek-el”.²¹ A kijelentés alátámasztását igazoló történetek mindegyikében a csoda természetesként kezelődik, amely megfelel a korabeli ember világlátásának. A természetellenes, szörnyű és váratlan halál az exemplumok mindegyikének közös jellemzője.²² Ezekből a történetekből a korabeli ember félelme olvasható ki a természeti csapásoktól, a betegségekől és a váratlan haláltól.²³

Az ellenség megalkotása felekezeti szinten szerveződik, felhasználva a rendelkezésre álló gazdag szöveghagyományt. Gondolok itt többek közt a hitvita-irodalomra, amelyben élesen elkülönül egymástól a két felekezet. Protestáns részről a katolikusoktól való elkülönülés a pápista és hasonló negatív értékítélettel telített megnevezés mellett az állatias jegyeknek az ellenséges csoportra való ráruházásával is megerősödik. A könyvben gyakran szerepelnek olyan utalások, amelyekben a katolikusok farkasokként jelennek meg: „Soha a' farkas prophéták, annyi kereszténységnek articulusinak bárány bőrvél nem palástolhatyák magokat, hogy farkas agyarok, mind fülök, s' mind farkok kin ne maradjon a' sok Traditiókban, magok fejétül kigondolt, söt többire ördögtil sugallott emberi találmányokban, mellyeket-is mostan nem számlálok. Csak olyan a' kereszténység a' Pápistaságban, mint a' sárba öntött tiszta vizetske, mint a' méreggel csinált étel között a' jó fűszerszám, és mint az ördögön az Angyali nevezet, Es bizonyára kár hogy a' kereszténységnek Articulust, még csak ajkokra-is veszik, A keresztényi névre pedig méltatlanok. Igazán Báránynak köntösében járó hamis propheták: belől ragadozó farkasok, azért magatokat tölök meg-oltalmazátok”.²⁴

A 17. század úgy jelenik meg a szakirodalomban, mint a felekezetek elkülönülésének korszaka, de a történelmi kontextus figyelembevételével elmondható, hogy sokkal többről van szó, mint felekezeti ellentétéről. Ennek ellenére az adott felekezetek által forgalmazott beszédmód alkalmasnak bizonyult a saját határok megerősítésére, amelynek szükséges feltétele a másik csoporttól való elkülönülés. A Mi csoportja a normalitás térfelén helyezi el önmagát, szemben az Ők csoportjával, amelyik megjelenített deviáns magatartása miatt utasítódik el. „Semmi sem forraszt össze szorosabban, mint az ellenséges környezettől való elsáncolódás. A belpolitikai nehézségek legjobb ellenszere az

²¹ A könyvben ez a mondat dőlt betűvel kiemelt és a felidézett történeteket követően, mintegy összegzőként többször is megismétlődik. SZÖNYI NAGY, *i.m.*, a4.

²² „Diocletianus hogy a' Szenteket öldöklí, házát a' menykő meg-üti, mellytül meg-rémül, ágyba esik, dagadó fekélyekkel Istentül egész testében meg-veretik: Istent sokszor káromló nyelvét a' férgék meg-észik, mellyek mind sokságokkal s' mind úndok bűdösségekkel, mind száját s' mind az házát bétöltik. Végre a' kinokban mint a' kuttya ugat vala s' sok gyötrelmi miatt, osztán magát meg-ölé.” Uo., a5v. Ehhez hasonló exemplumok jelennek meg oldalakon keresztül az *Ajánlás*ban. Hangsúlyosságukra külön utal az, hogy a szöveg szerzője *Mutató Táblában* külön kiemeli ezt a részt.

²³ A váratlan haláltól való általános embri félelem jelenlétét igazolják S. Sárdi Margit 16-17. századi szövegeken végzett kutatásai is. S. SÁRDI Margit, *Ars moriendi és a meghalás gyakorlata*, = *Lélek, halál, túlvilág*, szerk. Pócs Éva Bp., 2001, 474–487.

²⁴ SZÖNYI NAGY, *i.m.*, 45.

agresszív külpolitika”.²⁵ Az elkülönülés tétje ilyen megközelítésben a közösségi identitás megteremtése. Assmann különbséget tesz a kulturális alakulatok *distinktív* és *integratív* fejlődése között. Szerinte a *distinktív* felerősítés nem lényegi jellemzője a kultúrának, hanem csak egy speciális eset, amely tartósságával tűnik ki. „Ellen-identitások nem a kulturálatlan káosz, hanem a domináns kultúra ellenében alakulnak ki és maradnak fenn, jellemzően kisebbségek körében”.²⁶ Az identitás hasonló kifejeződése jellemző a kisebbségben lévő bujdosók csoportjára, akik ugyanakkor protestánsok is, s ebből adódóan az erős hagyományokkal rendelkező katolikusokkal szemben kell meghatározniuk önmagukat.²⁷

A katolikusoktól való elkülönülés alkalmas lesz arra is, hogy megmagyarázza az aktuális társadalmi-politikai helyzetet.²⁸ Ilyen értelemben egy közösség, annak is egy szűkebb rétege, a katolikus papság válik a problémák előidézőjévé. A korabeli szövegekben gyakran felbukkanó történelmi párhuzam felidézésével Szőnyi Nagy István jelenlegi helyzetük alakulását az Antikrisztus követőinek tulajdonítja, amelyen már nemcsak a törökök, sőt inkább a katolikusok értendők. Hitszegés miatt került most is, mint hajdan „szép Pannónia” romlásra. A hitelesítés szándékával él, amikor beidézi a tévesen Lajos királynak tulajdonított epitáfium szövegét²⁹: „Régen Romaiak festék vérrel Cannát, / En is jaj! Megtöltém véres testel Várnát, / Ember tanulj s vegyed tülem e tudományt, / Soha hitet ne szegj! mert veszed jutalmát. / Vajha Papok engem a frigy fel-bontásra, / Nem hajtanak vala! Soha ily romlásra / Magyar nem jutt vala, sem én illy halálra, / Sem

²⁵ ASSMANN, Jan, *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, Bp., Atlantisz Könyvkiadó, 2004, 151.

²⁶ Uo., 152.

²⁷ Tóth Zsombor nyomtatásban megjelent hitvitákhoz írott margináliák értelmezésekor utal azokra a kulturálisan működtetett sztereotípiákra, amelyek alkalmasak a közösségi identitás kifejezésére. A katolikus egyház kulturálisan megformált ellensége a tévelygő, az eretnek, szemben a protestánsokkal, ahol a mártír szerep válik alkalmassá olyan identitásminta hordozására, amelynek normalitása a katolicizmus devianciájához képest szolgáltat mércét. Ilyen megközelítésben elmondható, hogy „a felekezeti hang identitásmát hordoz, vagy identitásartikuláló retorikát forgalmaz.” Ld. TÓTH Zsombor, *Hitvita és marginália. Megjegyzések a „(hit)vita antropológiájához” (Esettanulmány)* = „Tenger az igaz hitrül való egyenletlenségek vitatásának eláradott özöne...” *Tanulmányok a XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk. HELTAI János, TASI Réka, Miskolc, 2005, 175–197.

²⁸ A boszorkányság intézményének szociálintropológiai értelmezésekor Tóth G. Péter fogalmazza meg, hogy a kora újkori ember számára kétféle csapásmagyarázat volt használatban: a természeti és a társadalmi. A boszorkányság intézményének elterjedésével magyarázza a szerző a természetfeletti csapásmagyarázó elv és a természetfeletti démonikus lények visszaszorulását és a szerencsétlenségek emberközpontú magyarázatának felerősödését. TÓTH G. Péter, *A gonosz megalkotása. A boszorkányság és a mágia kultúrájának társadalmi felfedezése = A narratív identitás kérdései a társadalomtudományokban*, szerk. RÁKAI Orsolya, Z. KOVÁCS Zoltán Bp.–Szeged, 2003, 211–213.

²⁹ A szövegrész gyakori kora újkori latin és magyar előfordulását tárgyalja BÀN Imre, *Janus Pannonius és a magyar irodalmi hagyomány* = Janus Pannonius tanulmányok, szerk. KARDOS Tibor, V. KOVÁCS Sándor Bp., 1975, 499-502.

szép Pannónia Török igájára”.³⁰ A korabeli történelmi eseményt a jelenre alkalmazza. Most is, mint korábban, a papok hatására bontották fel a megkötött szövetséget, ami az ország romlását eredményezte. Ezen a ponton polemizál Bársony György munkájával: „Végre-is világosságra jöve, hogy ő Felségét-is mint régen Lajos királyt, a Papok hajtották a hit szegésre. Mert Bársony György Váradi titulás püspök, ugyan könyvet írt, mellyet mond: Veritas toti mundi declarata. Világ eleibe terjesztett igazságnak, de nem egyéb világ látot hitetlen hamiságnál. Ebben arra ingerli a Király ő Felségét, sőt Püspöki méltóságával fel is szabadította, hogy a magyar Evangélikusoknak ne tartozzék hitet állani, ha szintén meg-eskütt-is az három bé-vett vallásoknak meghagyására s oltalmára. De nem hiszem, hogy a jó Bársony György Uram Többet menjen az hitszegésben, mint hajdan Julianus Cardinál ne mondjam Apostata³¹: Mert a hit szegésnek mindenkor keserü gyümölcse van.”³²

A szöveg kulturális beágyazottságára³³ a fent értelmezett kérdések mellett, az előszóban megfogalmazódó indítékok is utalnak: „Nem vala először gondolatomban, hogy e’ materiából csac ennyire terjett könyvecske is tellyék: Mert a’ Martyromságról való írásom elein a’ Tizenkét Csillagoknak Coronajanak csak edgyik része vala. De Becsületes tudós emberek eszekben vévén, kívánác, sőt ugyan kinszerítének is, hogy míg a’ Tizenkét Csillagoknak Coronaja el érkeznéc, csak magát is ezt a Martyromságról való részt, csakolly rövid formában-is (a mostani időnek szüksége is ugy kívánván) bocsátanám ki”.³⁴ A történelmi háttér ismeretében egyértelmű, hogy mit ért Szőnyi Nagy István és a „Becsületes tudós emberek” a „mostani időnek szükségén”. A felvidéki nemesség és protestáns értelmiség tagjai közül többen bujdosásra kényszerültek, több száz lelkész gályarabságra száműztek, közösségek maradtak lelki támasz nélkül, hitükért többen sérelmet szenvedtek. Ebben a történelmi helyzetben a mártíromság kérdésének előkerülése, a mártír szerep aktivizálódása és átminősülése indokoltnak tekinthető, mondhatni társadalmi szükség hívta létre. Nem véletlen az sem, hogy a meglévő hagyomány újraélesztését és konkrét helyzetre alkalmazását egy peregrináción részt vett lelkész vállalja fel. Előszavában utal felhasznált forrásaira: „Egybe szedtem vala ugyan én, a’ régi meglett dolgoknak megírásából, s’ Mátyrokról írt szép könyvekből, a régi szent Mátyroc szép maga biztató, s az halálra néki vidámitó drága beszédit, hogy lenne kezünkben, mint egy Compendium Martyrologicum, s’ készen is van nálam, de e’ Mátyroc Coronájával sietvén, mostan el-maradott, hogy mostan egy nyomban s’ corpusban véle jöhessen”.³⁵ Az idézett sorokban a könyv megírásának kegyességtörténelmi

³⁰ SZŐNYI NAGY, *i.m.*, 51.

³¹ Julianus Apostata történetét az előszóban közli Szőnyi Nagy, aki szintén szörnyű halált halt, mert bár ismerte a Krisztust, de megtagadta és üldözte. Uo., a6r.

³² Uo., 52.

³³ „...ha a szövegben működő hatalomra vagyunk kíváncsiak, akkor éppen a világukban kell őket szemügyre vennünk, abban az elsődleges kontextusban, amelyre utalnak, amelynek körülményeit magukkal hordozzák, amelyben esemény jellegűen működtek.” TAKÁTS József, *Nyolc érv az elsődleges kontextus mellett*, ItK, (CV)2001, 317.

³⁴ SZŐNYI NAGY, *i.m.*, b7 v.

³⁵ Uo., b8 r.

kapcsolódásai olvashatók ki. Egy olyan szövegtörzshöz hivatkozik, amely összefüggésbe hozható egy peregrinációs út során megszerzett tapasztalattal.

A mártír fogalom értelmezésében és használatában szintén kapcsolódik a könyv szerzője egy protestáns hagyományhoz, amelyre a bevezető részben már bővebben utaltam. Szőnyi Nagy István tág értelemben használja a mártír fogalmat: „Martyrnak mondatik valaki, a Jesus Christus igazságáruval valami módon vallást és bizonyosságot tészten és valaki az evangéliomi igazság mellett valami módon szenved”.³⁶ A mártírság meghatározásával foglalkozó részben a szerző tíz pontra lebontva írja körül a fogalmat. A mártírság és a mártír ismérvei ebben a leontásban a mindennapi kegyes élet, a mértékletesség, aki az igaz vallás védelmére kész, aki ezt a védelmet szenvedése révén már gyakorolja, az, aki ezért már meg is hal, aki az igaz vallás védelmében anyagi javait sem kíméli, vallásáért idegen népek között bujdosik, nélkülöz, valamint a tulajdonképpeni mártír.³⁷ A mártírság ilyen megközelítésében a kor körülményei között bárki könnyen válhatott mártírrá. Az egyetlen kitétel a protestáns egyházhoz való tartozás: „Ha valaki az Anyaszentegyháznak edgyeségen kívül szenved, szenvedhet ugyan büntetést, de azzal Martyr nem lehet. Csak hijában ha a' testeket metélik-is”.³⁸

Szőnyi Nagy István az egyház képviselőjeként előírja azokat a szabályokat, ismereteket, amelyek szükségesek ahhoz, hogy valaki mártírrá váljon, azaz olyan normatív szöveg megalkotására vállalkozik, amely identitásbiztosító tudást közvetít egy meghatározott közösség számára.³⁹ A *Martyrok Coronaja*

³⁶ Uo., A1 r.

³⁷ „1. Martyroknak mondatnak kik az Istent minden nap tiszta elmével s buzgó szivből szolgálják, mert annyiban az igazságról tészten bizonyosságot. (...) 2. Martyrok azok-is kik a' testnek indulatiban és gonosz kívánságiban magokat mértékletessen meg-tartoztatták (...) 3. Harmadik rendbéli Martyrok azok, kik magokban az ó embert meg-feszítették s-meg-öldöklötték (...) 4. Negyedik rendbéli Martyrok azok, kik a' kereszt-viselésekbe békeséges türok (...) 5. Ötödik rendbéli Martyrok azok, kik noha még reá nem költenek, mind az-által igaz vallásokhoz valo nagy szeretetekből a' martyrság meg-szenvedésére kész szivel buzognak. (...) 6. Hatodik rendbéli Martyrok, kik az igazságért fogságot, szidalmat, vereséget, s-több nyomoruságot szenvednek ugyan, de szintén meg nem ölettetnek, hanem az üldözöktül békével bocsáttatnak. (...) 7. Hetedik rendbéli Martyrok azok, kik a' Christusért ölettetnek ugyan meg, de még az igazságrul és a' Martyrságrul nincs elméjek. Mint a' Bethlehembéli Christusért meg-élettetett gyermekek kik a' Martyrok közzé számláttatnak, söt a Martyrok sengeinek mondatnak (...) 8. Nyolczadik rendbéli Martyrok azok, kik magok nagy kárával tészten a' Christusrul vallást, nagy kölcségekkel, fáratságokkal, s-becstelenségekkel oltalmazzák az igazságot, vagy minden javokrul valo meg-válással maradnak-meg az Evangeliom mellett. 9. Kilenczedik rendbéli Martyrok, A' Számkivetettek, és kik az üldözöknék véres kezek közzül el-futottak, az igazságért házokból, örökségekből s-minden javokból ki-bujdostak, idegen népek, isméretlen s-gyakran könyörüetlen emberek közzöt Sellyérkednek: éhen, szomjan, szomoruan ohajtoznak, Sírnak s-keseregnek. (...) 10. Tizedik rendbéli Martyrok azok, a' kik már közönségesen, tellyessebb és tulajdonabb értelemmel mondatnak Martyroknak, Kik a' Jesus Christusért és az ő igazságáért meg-öletvén készen halált szenvednek.” Uo., 1–7.

³⁸ Uo., 108.

³⁹ Assmann szerint az identitásbiztosító tudás közvetítése a normatív és formatív szövegek egy funkciója. „A normatív szövegek arra a kérdésre felelnek, hogy *mi a teendőnk* :

formátumában és szerkezetében is igazodik az életvezető jellegű írásokhoz. A könyv mérete lehetővé teszi a könnyű szállítást, használható zsebkönyvként, tartalmazza azt a *Mutató Táblá*-t, amely lehetővé teszi a problémaorientált olvasást. Olyan kérdések, útmutatók jegyzéke található itt, amelyek az érdeklődőt segítik az eligazodásban, olyan praktikus kérdésekre ad választ, mint az ellenségtől való elfutás kérdése, a tulajdonhoz, a családhoz való viszony, a báránybőrbe bújt ellenség felismerésére utaló jelek, a Sátán gonosz sugallatainak leleplezési módja, a mártíromság feltételei, jellemzői, a szenvedés leküzdésének forrásai, a mártíromság vállalásának jutalma. Az útmutató jelleg a szerző által használt nyelvezetben is megnyilvánul. Gyakori a megszólítás, sőt a felszólítás általi hatáskeltés nyelvi eszközének alkalmazása, a meggyőzést célzó szemléletes példák, hasonlatok, szóképek beidézése, a szóbeli kommunikáció fordulatainak felhasználása: „Ládd-é azért ember, melly oktanul mondod, hogy kéntelen Pápistává kell lenned...”⁴⁰, „Oh azért! meg-oltalmaztatók magatokat az hamis próphétáktúl!”⁴¹, „Az-é hát könnyebb, hogy pokolban az ördögök, mint kegyetlen hohérok örökkén kinozzanak, vagy hogy most kevésbé a’ Tyranusok korbácsollyanak? Válasz benne.”⁴²

A mártír szerep vállalása, a mártírhalál eszményi minőségként jelenik meg, amely Szőnyi Nagy István értelmezésében tekinthető akár egy értelmes élet egyedüli feltételének. A kor emberének halálhoz való viszonyulásából kiolvasható a testről, az életről és annak értelméről vallott tudása, világképének sajátosságai.⁴³ A földi élet Isten ajándéka, az ember nem rendelkezhet vele, teste csak mulandó porhüvely,⁴⁴ ezért a testi szenvedés tulajdonképpen jutalom,⁴⁵ abban az értelemben, hogy e szenvedés által nyerhető el az örök élet, amennyiben ez az egyház képviselője által megfogalmazott feltételek között történik. Az egyénileg vállalt szenvedés, nélkülözés, sőt halál az örökélet elnyerése mellett a közösség megmaradását is elősegíti. Mindez hírnevet biztosít és kárpótolja a földi életben elszenvedett sérelmeket. Szemléletes ebben a megközelítésben a könyv zárata,

szolgálják az ítélet- és jogalkotást, segítenek a döntéshozatalban, eligazító tudást közvetítenek, és kijelölik a helyes cselekvés útját.” ASSMANN, *i.m.*, 140.

⁴⁰ SZŐNYI NAGY, *i.m.*, 70.

⁴¹ Uo., 66.

⁴² Uo., 75.

⁴³ „Az interakció a közös nyelv, a közös tudás és közös emlékek által kódolt és artikulált *kulturális értelmet*, vagyis a közös értékek tapasztalatok, várakozások és értelmezések készletét tartja keringésben ezek alkotják a társadalom *szimbolikus értelemvilágát*, illetve *világképét*.” ASSMANN, *i.m.*, 139.

⁴⁴ „A’ te belső részeitnek alkotmányra, béleidnek, vérednek, éreidnek kerekeit vallyon kicsoda igazgatty. Ha a’ teremtő agy velödet meg-zavarja, gyomrodak meg haborittyá, májadat meg-poklosittyá, tüdödet meg-rothasztja, szivedet elfojtja, újaidat s’ ereidet megszaggatty, és így vérednek s’ életednek kerekeit meg-fogja s’ el bontja. Vallyon te helyre igazitod-é meg-inditod-é, megint hogy forogjanak életednek kerekei?” SZŐNYI NAGY, *i.m.*, 202.

⁴⁵ „Végezetre a’ nagy jó lélekkel biro Martyrnak, nem kell irtózni a’ kinoktúl, a’ vértül, a’ tüztül, az haláltül, hanem erős lélekkel mint ha már az egekben ülne, mint kicsiny és alá való dolgokat magán sokkal alól kell szemlélni s’ kicsinnynek kell állítani. Söt inkább a’ Christusnak keresztit örömmel kell az Istenes Martyrnak fel-venni.” Uo., 128.

amelyben Szőnyi Nagy István látomászerűen előrevetíti a megdicsőülés pillanatát: „Bé-tölt már füleidben szomorúan, de lelkedben gyönyörűségesen csengő, martyromságodnak órája, már tüled el-válom, többet veled nem szólok szerelmes Atyámfia. Légy bátor az halálban! Ne fély a’ kegyetlenektül, meg-győzte ezeket a Jesus Christus (...) Ne fély a’ tüztül! kevéssé tart, meg-hivesíti a Szent Lélek vigasztalásának lengedező szellője: Ne fély a haláltól! El-nyeletett mind az diadalomig, I Cor. 15. 54. Ne fély a’ Sátántúl! Meg-győzted ötet a’ Báránynak vére által. Jel. 12. 11. Légy vidám oh Dicsőséges Martyr! Oh Atya Istennek szerelmese! Oh Jesus Christusnak jó vitéze, szerelmes hive! Oh Szent Lélek Istennek gyönyörűsége! Ihon már ez hajnalban ki nyiló, csak délig virágzó, de dellystem el-hervadó életed el-múlik, De fonyadhatatlan s’ fogyhatatlan életed kezdetik, tested fájdalomtúl meg-szűnik, bánatos fejed s’ bús szived fáradsági után meg-szűnik. Ez a’ vége szenvedésidnek s’ ugyan itt kezdeti dicsőségednek. Ma a’ Christus gyalázatodat Coronával, könnyhullásodat mosollyással s’ siralmidat vigasággal felejteti: Tömlöczödet királyi székkal, sebeidet dicsőséggel, s’ minden keserűségidet gyönyörűséggel váltya-fel. Oh bizony jobb hát a’ te dolgaidnak vége, azoknak kezdetinél! Praed 7. v. 8. Halálodnak napja születésednél. vers.1. s’ bizony dicsősegesebb martyromságod minden világi felségnél! Fuss hát még-is jobban a’ pallyában márcsak egy lépés a’ jutalom! Harczolly még-is sebesebben már újodon a’ brábium! Ihon a’ Corona. Azért tarts-meg a’ te nálad le-tett drága kincset 2 Tim. 1. v. 14. Egyetlen egy lelkedet, Egy hitedet, Egy Istenedet, Egy Christusodat, a’ Szent Lélek egy Istenedet, Egy örök életedet, Egy idveségedet, Egy házadat. Kérlek tarts-meg a’ mid vagyon hogy senki el ne vegye a’ te CORONADAT. AMEN.⁴⁶

Szomorú üldöztetése ...

Szőnyi Nagy István élettörténetének retorikai felépítettsége

Szőnyi Nagy István könyvének függelékében közli saját üldöztetésének történetét: „Szomorú üldöztetése s számkivetése Szőnyi Nagy Istvánnak, a tornai ecclesiából”.⁴⁷ Imre Mihály „novellaszerűen előadott, ám hiteles beszámoló”-nak tekinti, amely az ellenreformáció templomfoglalásainak egyikét örökíti meg.⁴⁸ Szemben ezzel a megközelítéssel, értelmezésemben Szőnyi Nagy Istvánnak a *Martyrok Coronaja* függelékében közzétett írását élettörténeti szövegnek tekintem, s ebből kiindulva kérdőjelezem meg referencialitását.

Az élettörténeti írásokat retrospektív szemlélet jellemzi, a jelenhez kötődve rögzítik a múltra utaló emlékeket, s ebből adódik szelektív jellegük. Míg az életpálya a kultúra által meghatározott képződmény, addig az élettörténet annak szimbolikus megjelenítése. „Az élettörténetek legfőbb funkciója, hogy a megtett életutat, az életpálya egy adott szakaszát szimbolikus módon megjelenítse, hogy a múlt legitímálja a jelent, s a jelen legitímálja a múltat, azaz az élettörténet az egyén személyes és társadalmi identitásának szimbolikus manifesztációja

⁴⁶ Uo., 221-222.

⁴⁷ A könyv függelékében közölt szöveget l. a mellékletben.

⁴⁸ IMRE, *i.m.*, 25.

legyen”.⁴⁹ Úgy gondolom, hogy Szőnyi Nagy István esetében a függelékben közölt élettörténeti írás tétje szintén az identitás megteremtése, egy felvállalt társadalmi szerep reprezentálása, pontosabban a mártírszerep felvállalásának bizonyítása, s mindannak megerősítése és hitelesítése, ami a *Matyrok Coronájában* megfogalmazódott. Mindezek fényében úgy gondolom, hogy a szöveg referenciális olvasata tarthatatlan. Nem azt állítom, hogy nem történt meg a Tornáról való kiüldözés és a kijelölt ellenség térfoglalása, hanem a megjelenítési, a megszövegezési mód tudatossága és konstruktív volta mellett érvelek. A továbbiakban a szöveg retorikai felépítettségére szeretnék rámutatni, amely, figyelembe véve a kor értelmiségi rétegének retorikai képzettségét, magától adódik.⁵⁰

Szőnyi Nagy István lelkipásztorként a szöveg világát úgy építi fel, személyét úgy jeleníti meg, hogy a külvilág felé, jelen esetben a szöveg olvasói felé jelzésszerűen utaljon a felvállalt szerep megélésére: „Lévén azért én könyveim között, szent hivatalomban foglalatos, dellyesti 3. óratájban”. Már a szöveg első részében könyvvel, hivatása gyakorlásában⁵¹ szerepelteti önmagát, amely alkalmas egy csoporthoz tartozás reprezentálására. A könyv mint szimbolikus eszköz alkalmas arra, hogy meghatározza Szőnyi Nagy István helyét az írástudók csoportjában. A lelkipásztor mellett ott van a protestánsok által értéknek tekintett család is. Ennek a helyzetképnek a felállítása után jelennek meg a templom kulcsát követelő németek és elkezdődik a szónoklatszerű dialógus. Szemléletes maga a felállás is. Egyik oldalon jelenik meg a fegyvertelen lelkész, feleségével és csecsemő gyermekével, a másik oldalon a fegyverrel felruházott ellenség népes csoportja, közülük kiemelt helyet foglalnak el a „három Páterek”. Hasonlatos ez a kép a *Martyrok Coronájában* a liliomként, gerliceként, gályaként szimbolikus megjelenített egyházhoz, amelynek tagjai kisebbségben vannak, védtelenek a fegyveres és népes ellenséggel szemben. A hosszadalmas ellenállás leírásakor, a szöveg szerzője nem felejt el gondoskodni a teátrális jelenetek beidézéséről: „Hirco Pater nec, mint egy kerülöttem forgolódo Mészárosnak egy fejsze vala kezében, azon kívül-is dárdát s’ muskotérokot tartottak környül oldalomban. (...) Meg-perditvén fejszójét a’ fejem felett Hirco Pater”. Az ellenség követelésének visszautasításakor a szöveg hőse a retorikák által rögzített érvelési

⁴⁹ NIEDERMÜLLER Péter, *Élettörténet és néprajzi elbeszélés*, Ethnographia, 1988, 386.

⁵⁰ Tóth Zsombor részletezi tanulmányaiban a kor retorikai műveltségének meghatározó voltát. Utal a puritánusok körében népszerű életvezetési könyvekre, valamint a magatartást szabályozó kora újkori retorikákra, amelyek nemcsak a helyes cselekvést, hanem a normális nyelvi magatartást is előírták. Hasonlóan már az antik retorikák rögzítették a személy leírásának (descriptio) szabályrendszerét (hivatkozik SZÖRÉNYI László, SZABÓ G. Zoltán, *Kis magyar retorika*, Bp., 1997.54–61.). TÓTH Zs., *Hivita...*, 201–231 és uő, *EGOizmus. Az énreprezentáció mint én-performancia (self-fashioning)* Bethlen Miklós emlékiratában, *Egyháztörténeti Szemle*, 2003,57–85.

⁵¹ Tóth Zsombor Misztótfalusi *Mentségének* értelmezésekor utal a puritanizmus mint kulturális kontextus hivatáseszmejére, amely a keresztényi életvitel egyik fontos erényét képezi. A hivatás úgy értelmeződik ebben a kontextusban, mint az Istentől kapott feladat felismerése és vállalása, amely egy életre szóló kötelesség. TÓTH Zs., *Hivita...*, 212–214.

módokat alkalmazza.⁵² Hivatkozik az előjáróinak tartozó engedelmességre, a király ígéretére, az írásos dokumentum bemutatására, valamint a bírót szeretné a helyszínre rendelni, más tanúkkal együtt „gondolkodván, hogy a’ köztünk lévő dolgoknak s’ ha mi rajtam esik-is, senki látója s’ bizonyosága nem leszen, annak utána osztán költsék hazugul a’ dolgot.” Mindezek a hitelesítés eszközei, amelyek révén artikulálja saját apológiáját.

„Egyedül tusakodtam vélek egy egész óránál jó egy fertály órával tovább, mind sok fenyegetésekkel, s’ mind sok ígérekkel: Jászai Püspök patrocíniumjánac, s Király ö Felsege grátiájának, nagy ajánlásáva kisirtettek, ha magamat hozzájuk alkalmaztatnám.” Az ellenállás aprólékos részletezésének, a megvesztegetés elutasításának indítéka hangsúlyozni a meggyőződése mellett szilárdan kitartó jellemét. Nem másról van szó, mint arról, ami a *Martyrok Coronájában* a bárány bőrbbe öltözött farkasok, a katolikusok gonosz ténykedéseinek a felismeréseként, a Sátán sugallatának az elhárításaként jelenik meg. Mindez erős elhatározására, „nagy Lélekkel való bírás”-ra, „Maga meghatározás”-ra utal, ahogy azok a könyv megfelelő helyein ismertette vannak. Természetesen a narrátor Szőnyi Nagy István a végsőig hősiesen állja a próbát, de amikor szorongatói erőszakhoz akarnak folyamodni véletlenül „akkori hirtelenkedésben, a’ kultsal edgyütt sebemben lévén, a’ kezemet mint kultsostúl ki rántám, mellyet látván a’ Német tizedes ki-ragadá kezemből.” A kulcs megszerzése után üldözői rövid időre eltávoznak. A körülötte levők biztatják, hogy mentse meg vagyonát, de „Én arra semmit nem fegyelmezvén, (...) Nékem jollehet, javaimra semmi gondom nem vala.” Szemléletes ezen a ponton egy másik könyvének idevonatkozó részletének a beidézése: „Hadgy beket a’ *Privatumnak*, a’ magad személy szerint való jódnak kezzel lábbal valo keresetinek, hanem keresd elsöben a’ *publicumot* az Isten dicsösseget, Vallásodnak, lelki s’ testi szabadságodnak helyre valo állatását, ha ezt meg nyered, meg leszen a’ *Publicumban* a’ *Privatum* is bösegesen”.⁵³ Ugyanaz történik ebben az élettörténeti szövegben, amit könyvében előzően megfogalmazott. Elmélet és egyéni tapasztalat kölcsönös meghatározottsága fogalmazódik meg ezen a ponton. A szöveg történései valósággal olvassák a *Martyrok Coronaja* megfelelő helyeit. A földi javak, a család másodlagos értékek a Christus igaz vallásának, az Anyaszentegyház érdekeinek védelméhez képest. Ezért nem menekíti ki házából a narrátor Szőnyi Nagy István ingóságait, ezért nincs tekintettel az ellenséggel való összeütközéskor családja épségére, védelmére, s ezért nem fogadja el a megvesztegető, ám előnyökkel járó ajánlatot: „Ki kell a’ Martyrnak szívéből minden szerelmesit, Attyát, Anyját, attyafiát, férjét, feleségét, szerelmes fiait, leányait vetni s’ minden kedvesit, a’ mennyire lehet ugy-kell felejteni, hogy azoknak szeretetekért nem kell semmit-is a’ Christushoz való

⁵² SZÖRÉNYI, SZABÓ, *i.m.*, 44–91.

⁵³ SZŐNYI NAGY, *Kegyés vitéz*, Debrecen, 1675, 6. RMK I, 1174. Hasonló megfogalmazással él *Mentségében* Misztótfalusi is: „Publica privatis anterferenda bonis, azaz a közönséges jót eleibe kell tenni a magánosnak.” *Tótfalusi Kis Miklós Mentsége*, = *Magyar emlékirók 16–18. század*, 343.

hűségben el-hadni”.⁵⁴ A magánszféra védelme helyett a közösség pártfogását részesíti előnyben. Az üldözök távozásakor prédikációt tart, amelyben elítéli és elutasítja a katolikus képviselők fellépését.

A szöveg következő szegmentuma a *Martyrok Coronájában* részletesen tárgyalt menekülés kérdésért érinti, ahol kijelenti, hogy a prédikátor nem hagyhatja el híveit, csak: „Midőn már semmi reménség nincsen affelől, hogy Ecclesijának a’ Praedikátor használhasson, kivált-képpen a’ hol a Magistratus egyik az üldözök közzül, kinek ereje által minden alkalmatosságot az üldözök elmetzettek, hogy a Prédikátor szolgálhasson, vagy hogy békével maradhasson”.⁵⁵ Természetesen Szőnyi Nagy István ebben a helyzetben volt. „De mint hogy az Isten tudomra adta ellenségimnek ellenem fel-tett gonosz szándékát, setét estve, ki hordott minden javaimat egy rakásban hagyván, más nap a’ Németek el-is foglalták és praedáltak.” Sok nélkülözést elszenvedve menekül családjával, de életét kockáztatva többször visszatér hívei közé, amíg üldözői ezt lehetetlenné nem teszik.

A beszámoló zárása már közvetlenül visszakapcsol a *Martyrok Coronájához*. Saját élete történéseire alkalmazza a könyv előszavában megjelenő egyik exemplumot, ezzel hitelesítve azt. „Rajtam az Istennek kegyelmességét, de üldözöimben az ő nagy ítéletit csudálljad Kegyes Ovasó. A’ mint Ajánló levelemben jelenttem: az Isten Anyaszentegyházának ellenségi rúttul vesztenek-el. Legelőszször Papok rendin, Hamar Ferencz üze-ki engemet parochiábúl, mint fellyebb meg-érttetted s’ az üldözök közül leg-előszször ő-is vesze el, mint hogy hamar kezte hamar-is vesze.

Mert Tornárúl Szendröben menván, és az ott való Paterrel, szintén a’ körül való Ecclesiák ellen ...tikálván, abbéli örömökben a’ Bachus tején ... meg-részegedtenek. Hamar Ferencz penig Tornára viszzá indulván, úttýában, Isten mint régen Apophrásiust, lovastúl a’ földhöz veré, s’ hólt részegen meg-hala. E lett üldözésének jutalma. S’ ez szomorú üldöztetésemnek s’ számkivetésemnek rövid de igaz és valós le-írása.”

A függelékben közölt történettel Szőnyi Nagy István beírja magát egy társadalmi szerepbe, melynek vállalása feljogosítja egy útmutató könyv megírására, hitelesítve és igazolva mindazt, ami az elméleti részben megfogalmazódott. Tornáról való kiűzetése Szőnyi Nagy István esetében egy olyan *sorseseménynek*⁵⁶ tekinthető, amelynek hatására felvállal egy olyan társadalmi szerepet, amely egy tágabb közösség szolgálatát célozza meg, akár a bujdosók közötti ígéhirdetéssel (néhány évig táborig lelkész volt), akár könyveinek megírásával. Esetében az utóbbit tartom nagyon hangsúlyosnak. Kikerülve egy szűkebb közösség életteréből, érvényüket veszítették az ott alkalmazott kommunikációs formák, híveitől eltávolítva kellett teljesítenie az esküvel is megerősített fogadalmát. A helyzetet tovább fokozta a történelmi helyzet, amelyben saját társadalmi csoportjának a felszámolása zajlott. Ebben a

⁵⁴ SZŐNYI NAGY, *Martyrok...*, 127.

⁵⁵ Uo., 11–12.

⁵⁶ TENGELYI László, *Élettörténet és önazonosság = uő, Élettörténet és sorsesemény*, (Kísértések) Bp., 1998, 43.

változásokkal teli időszakban, az írásban vélte felfedezni azt a lehetőséget, amellyel szolgálhatta közössége megmaradását. Ennek lehetőségét a szakirodalom megállapítása is erősítheti: „Az emberi kapcsolatok meghibásodása, az orális kommunikáció akadályai (elválás, pereskedés, migráció, magány) szintén fellendítik a szövegtermelést. Az írott szöveg átlépi mind a tér, mind az idő korlátait”.⁵⁷ Ennek a feladatkörnek az ellátását azonban elsősorban társadalmi szerepe (lekipásztor) és a mögötte álló intézmény presztízse és legitimizáló ereje tette lehetővé.

A mártíromság vállalása mint az énreprezentáció része

Mielőtt rátérnék az általam élettörténeti szövegnek tekintett írás és a *Martyrok Coronaja* közötti intertextuális viszonyból összeálló énreprezentáció részletezésére, a szövegközi viszonyt kiterjeszteném egy Szőnyi Nagy Istvánnak tulajdonított könyv, valamint egy általa írt imádságos könyv számomra relevanciával bíró részleteire.

Szintén 1675-ben jelenik meg a Philopatrus Arvadinus Theaitetus ('hazáját szerető, árva, Istenhez könyörgő') álnéven közzétett *Kegyes vitéz* című könyv, amely világszemléletében, tematikájában, megközelítésében, ajánlásában több ponton is érintkezik a már tárgyalt szövegekkel. A könyv Gusztáv Adolf életének történetét mutatja be, amit a kor könyvkiadási habitusának megfelelően megelőz egy ajánlás, melyben a szerző az aktuális történelmi helyzetre hivatkozva indokolja a könyv megírását és kiadását. A tárgyalt élettörténeti szöveg nézőpontjából az ajánlásban megjelenő beszélő énreprezentációjára utalok. A megszólított közösség jelen esetben is a száműzetésben lévők csoportja, melyhez útmutatásait és tanácsait intézi, minden valószínűség szerint, a lekipásztor Szőnyi Nagy István. Szemléletesnek tartom a megszólítást: „Oh szegény szelvestül hányattatott, vigsztalástul megfosztott Edes Nemzetem!”. A megszólaló egy közösséghez szól, ennek képviselőjét vállalja fel, s e közösség felé fordul kérésével: „Kérlek az Isten nevében, ha kivánsz már valaha, sok nyomoruságidnak terhe alól fel menekedni s' dolgaidban Isten segedelme által boldogul elő menni, kövesd e' könyvetskeben kedvedért le rajszolt Kegyeségnek ez mindenféle szép Virtusoknak nagy példáját s' fogadd meg imez következendő, jodra-tartozó Intő Beszédek”.⁵⁸ Hét pontban foglalja össze tanácsait a megszólaló, melyben int a kegyes élet gyakorlására, tiltja a vitézek portyázását, a rabságot és gályát viselők megszabadítására indít, történnék ez akár fegyverrel, akár imával, elutasítja a felekezeten belüli szakadásokat, valamint megfogalmazza a közösségi magatartásnak azt a már idézett fontos elvét, amely számtalan korabeli szövegben visszaköszön, hangsúlyozva közösségi érdek elsőbbségét az egyénivel szemben.⁵⁹ Nem másra int ezekben a sorokban, mint ami a *Martyrok Coronajában* is megfogalmazódott, amikor a tulajdonhoz és a családhoz való viszonyt érintette, s természetesen arra, aminek üldöztetésének történetében élő példáját is adta.

⁵⁷ KESZEG Vilmos, *Írott szövegek egy személy életterében*, Etnographia 1998,622.

⁵⁸ SZŐNYI NAGY, *Kegyes vitéz*, Debrecen, 1675, X3 v.

⁵⁹ Uo., 6. .

Mindezt a közvetítő szerepét felvállaló „Eretted Isten előtt Esedező Oratorod”⁶⁰ szava hitelesíti. Az előszavak, címlap szignálásakor szintén az általa felvállalt társadalmi szerepet performálja: „Szőnyi N. István Christus szolgája”, „Üldöztetése előtt Tornai, számkivetésében Debreczeni s’ osztán Zilahi Praedikátor, mostan penig a’ meg szabadulásnak jó reménsége alatt, a’ számkivetettek seregében vissza szálott Christus Szolgája”.⁶¹ Üldöztetésének történetét szintén társadalmi szerepének pontos megjelölését követően részletezi: „Minthogy ez 1670. s’ több véle folyó szomorú esztendőkbeli, Magyar Nemzetségben lévő Isten Anyaszentegyházának siralmas üldöztetésében, a’ számkivetésnek keserü kenyerét, Praedikátori rendemen legelőszőr nékem kelle meg-kostolnom.” Szőnyi Nagy István írásaiban az egyház képviselőjeként, lelkipásztori minőségben mutatja meg önmagát, beírja magát a lelkészeknek abba a csoportjába, akik a száműzetésben vállalják a közösség szolgálatát írásaikkal, prédikációikkal, lemondva tulajdonukról, anyagi javukról, s háttérbe szorítanak mindent, ami ennek a szolgálatnak a teljesítésében akadályt jelentene, így adott esetben a családot is. A lelkipásztori szerep⁶² ebben a megközelítésben egyet jelent a mártíromság (Szőnyi Nagy István meghatározásában) vállalásával, a próféta és a közbenjárói magatartás gyakorlásával. A lelkész a közösséget szolgálja, legyen az akár híveinek szűkebb tábora, akár a bujdosók csoportja, vagy a magyar nemzet, számukra mutatja meg a követendő utat az élet helyzeteiben, ítéletet alkot, könyörög Isten előtt a rábízott lelkekért, előretekint, például, amikor előrejelzi az ellenség pusztulását, vagy amikor az üdvözítő koronát kiutalja egyes személyeknek. Eszközei ebben a munkában az elő szó ereje, a prédikáció, a könyörgés, az írás, legyen szó akár az Írás tanulmányozásáról, közvetítéséről, akár az útmutató, akár imádságos könyvek megírásáról és kiadásáról, amelyben a közösség felé közvetít egy világnézetet meghatározó tudást. Szőnyi Nagy István énképét is a csoporthoz tartozás alakítja, de meghatározó a más csoportok visszajelzése is.⁶³

A reformációt követő időszak egyik látványos hozadéka a lelkipásztor társadalmi szerepének megítélése. A református istentisztelet legfontosabb része a prédikáció lesz, erre a térszerkezet változása is szemléletesen utal. Míg a katolikus templomokban az oltár, addig a reformátusoknál a szószék került a középpontba. Mindez együtt járt a lelkész szerepének felértékelődésével, ami maga után vonta a magasabb szintű képzés szükségét is. „A papság magas szintű képzésére azért volt

⁶⁰ Uo., X4 r..

⁶¹ Uo., b6 v.

⁶² Somlai Péter szerepmeghatározását használom, mely szerint a szerep „bizonyos pozícióval összefüggő kulturális mintázatok összessége. Mindenkinek több szerepe van, s az egyén szerepei nemcsak kulturális tartalmuk szerint különböznek egymástól, hanem jellegük szerint is”. SOMLAI Péter, *Szocializáció*, Bp., 1997, 94.

⁶³ „Az egyén énképe és öntudata nagyban függ attól, milyen csoportokba tartozik, de attól is, milyen különbségek vannak saját csoportja és a másoké között. Az identitáshoz így nemcsak a hovatartozás *objektív* tényezői tartoznak, hanem az is, hogyan értékeli magát az egyén és közben miként számítja be azt a kategóriát vagy értékelést, amit önmagáról másoknak tulajdonít. Vagyis miként határozza meg és mihez méri magát, milyen kulturális sémákat, szociális sztereotípiákat vonatkoztat önmagára.” Uo., 142.

égető szükség, mert egyre többet vártak tőlük mint prédikátoroktól és tanítóktól. (...) A protestánsok közös meggyőződése szerint a prédikátornak mindig valami többletet is bele kellett vinnie a prédikációjába, valamit, ami meghaladta a gyülekezetet, hogy a hallgatóság értelmét felfelé irányítsa”.⁶⁴ Magyar viszonylatban is jelen volt a lelkészekkel szembeni közösségi elvárás megváltozása, legalábbis a vizitációs jegyzőkönyvekből ez derül ki.⁶⁵ A közösség elvárta a lelkésztől, hogy családjával együtt példát mutasson a kegyes élet gyakorlásában. Természetesen a lelkésznek ez az eszményi képe a gyakorlatban sokkal árnyaltabban, életreszabottan nyilvánult meg. Különbség adódott már abból is, hogy falun vagy városban történt a szolgálat.⁶⁶ Kiss Réka példával támasztja alá a közösség és a lelkész közötti konfliktusok jelenlétét, amely gyakran a lelkésztől nem elvárt viselkedésből adódott.⁶⁷

Szőnyi Nagy István szövegeiben az ideális lelkészi magatartás fogalmazódik meg mind elméleti szinten, mind az ezt alátámasztó és igazoló konstruált élettörténeti szövegben. Az ő esetében ennek a szerepnek a kinyilvánítását meghatározta a csoportját és személyét ért támadás is. A történelmi helyzet és a kultúra által meghatározott társadalmi szerepe tette lehetővé számára a *Martyrok Coronájának* megírását, egy olyan mártíriumértelmezés közvetítését, amely lényegesen eltér egy meglévő hagyománytól. Így válik lehetségessé, hogy világi személyek is a mártírok közösségébe tagozódjanak.

Szőnyi Nagy István a fentebb részletezett szerepéből adódóan utalja ki a mártírszerepet és az azzal járó koronát Wesselényi Pálnak. A dolgozatomban részletesen értelmezett *Martyrok Coronáját*, valamint az érintett *Kegyes vitéz* című könyvét neki ajánlja.⁶⁸ A *Martyrok Coronájában* így fogalmaz: „Meltóságos urnak

⁶⁴ CHADWICK, Owen, *A reformáció*, Bp., 2002, 404–405.

⁶⁵ Kiss Réka a Kükküllői Református Egyházmegye iratait vizsgálva utal arra, hogy a falu elvárta a lelkésztől kötelességének teljesítését, számon kérte rajta ezeket a feladatokat. A gyülekezet és lelkész kapcsolatát befolyásolhatta a papmarasztás szokása is, valamint az is, hogy a lelkész anyagilag ki volt szolgáltatva a gyülekezetnek. KISS Réka, „*Idegen Legény kegyelmed, honét jött, hova megyen nem tudom.*” *Lelkészekről, rektorokról a Kükküllői Református Egyházmegye iratainak tükrében (1638-1690)*, (Artes Populares 18) Bp, 2001, 274–275.

⁶⁶ Chadwick a reformációról írt könyvében szemléletes példáit adja ezeknek a különbségeknek. A falusi papság többsége például paraszti származású volt, paraszti körből házasodott. Uo., 400.

⁶⁷ Vizsgálatai arra is rámutatnak, hogy a lelkészek csoportja, az egyházi értelmiség belsőleg is tagolt, hierarchizált, valamint arra is, hogy nincs éles szakadás elit és populáris kultúra között. „... a mesterek, lelkészek részesei voltak a közösségi alkalmaknak, használták a környezetük által beszélt nyelvezetet, aktív részesei voltak a hiedelmeknek és a paraszti kultúrának. Másrészt viszont nemesi kiváltságokkal rendelkeztek, a helybeli nemesek társaságának tagjai voltak (...), szolgálatot tartottak, tudtak írni-olvasni, képviselték híveiket ügyes-bajos dolgaikban az esperesi szentszék előtt”. KISS, *i.m.*, 273–274.

⁶⁸ Wesselényi Pál a volt lengyel kincstartó dédunokája, a nádor unokaöccse, s Lónyai Anna révén Kemény János erdélyi fejedelem mostohafia. 1671-ben a Partiumban gyülekező bujdosók közé állt. A következő évben indított Habsburg-ellenes támadás alkalmával már a bujdosók egyik alvezére, majd 1674-ben fővezérré választják. 1675-ben, a *Martyrok Coronaja* megjelenésekor tehát már a bujdosók fővezére, de már ebben az évben kiszorul a

Hadadi Veselenyi Pal uramnak, A' mostani lelki s' testi szabadsága mellett keserves számkivetésben, s' fegyverben lévő Magyarorságnak érdemes Fő Generalissanak, Mind két haza igaz Fiának, Oszlopának, az Isten ügyének nagy fáradsággal, sok türéssel s' bőv költséggel segéllő őltalmának: Igaz vallását mind véréig szerető s' Méltóságát kegyességgel ékesítő nagy Urnak". A *Kegyes vitéz* előszavában pedig így érvel: „Hogy pedig ez edgyügyü Munkácska Nagyságodnak, ugy mint a bujdoso Magyarorságnak Választott Hadi Vezérének ajánlattatik, elégséges okai vadnak s melto is hogy a' Nagyságod jo hire neve örök emlekezetben hagyassék, Ugyanis valakik Nagyságodat közéről ismérik, Istenes életét szemlélik, jo lelki ismérettel tanubizonyságot tésznek arrol, hogy N. a' kegyességgel öszve köttetett Vitézségnek szeretője, az Isteni közönséges és magános tiszteletnek szives gyakorloja, a' tiszta és jozan életnek követője. A' mi leg nevezetesebb, Istenének porban heverő Dicsősségéjért, Vallásájért, s' Edes Nemzetéjért alkalmas ideje már, hogy nyughatatlan életet él: mert noha N. maga jóságiban nyugodalmasan élhetne, mindazáltal a' Christus Regulájához tartván magát, ritka példájul, magat ugy meg tagadta, hogy ideig, mind Méltóságos Edes Annyát, mind szerelmes Házastársát s' kedves Fiacskáját, el-hagyván, inkább akart az Isten Népével edgyütt bujdosni, nyomoruságot szenvedni testének nem kicsiny töredelmével, értékének fogyásával, hogy sem oda haza világi gyönyörűségben élni. (...) Isten Nagyságodat, a' mostani számkivetésben kesergő Magyarorsággal edgyütt hamar időn boldogicsa meg és a' Sion szabadulásának meg látásával örvendeztesse meg." Természetesen Szőnyi Nagy Wesselényi Pál esetében is azokat a jellemzőket emeli ki, amelyek a *Martyrok Coronájában* a mártír attribútumai voltak. A kegyes élet megélése mellett fontos a közösség szolgálata, az egyház és az igaz vallás védelme, amelyért anyagi áldozatot is hoz, életét sem kímélve harcol az igaz ügyért. A közösség javának a szolgálata itt is fontosabb, mint az egyéni érdekek érvényesítése. A mártírszereppel együtt járó korona megszerzésének az eszköze ebben az esetben a kegyes élet gyakorlása mellett az anyagi javak és a fegyveres harc. Szemben ezzel a kifele reprezentált ideális képpel, a valóságban komoly hasznokkal járó politikai érdekeltségek húzódtak meg.⁶⁹ „Wesselényi Pál és a vezetése alatt álló hadak prédaéhségét különösen gyakran panaszták a kortársak”.⁷⁰

1681-ben jelenik meg a *Kegyes lélek' vezér tsillaga* című imakönyve, amelyet egy bujdosásban lévő N. K. K. M. U. kegyes ember kérésére írt meg. A *Kegyes Férfiú* esetében is a már említett haza- és egyházzolgálat hangsúlyozódik mint követendő magatartás, és akinek mindezért „e' nyavalys élet után Bujdosó

vezetői szerepből, előbb Teleki Mihály, majd Thökoly Imre kerül helyére. WESSELÉNYI István: *Sanyarú világ. Napló 1703–1708. Bevezetés*, szerk. MAGYARI András, Bukarest, 1983, 5–54.

⁶⁹ Elegendőnek tartom ezen a ponton utalni Trócsányi Teleki Mihályról írt monográfiájára, aki szintén fontos alakja volt a korabeli politikai eseményeknek. A könyv részletekbe menően feltárja azokat az összetett hatalmi viszonyokat, amelyek meghatározták a korabeli események alakulását. A pozíciók betöltésért kemény harcok folytak, ami mögött természetesen komoly gazdasági és politikai érdekek húzódtak meg. TRÓCSÁNYI Zsolt, *Teleki Mihály. Erdély és a kurucmozgalom 1699-ig*, Bp., 1972. 316.

⁷⁰ *Magyarország története (1526–1686)* 2, szerk. VÁRKONYI Ágnes, Bp., 1985, 1832.

Martirok Koronájában fénlő örök ditsösséget kíván”.⁷¹ A könyv szerkezetében a bujdosó különálló társadalmi csoportként jelenik meg, s a nekik szánt imákban szépen visszaköszön az a szemléletmód, amit a *Martyrok Coronájának* bemutatásakor kiemeltem.

Tulajdonképpen két szerep performálódik az értelmezett szövegekben. Az egyik a kegyes vitéz, a másik a kegyes értelmiségi. „A mártír alakja a puritánus devóciós irodalomban némiképp kitágul olyan szerepkörre, amelyet elméletileg bárki felvállalhat, aki igaz keresztény és a praxis pietatist végzi. Létrejön a vitézkező egyház képzete, mint mártírok közössége, a mártír maga militáris attribúciókat felmutató kegyes vitéz, gyakran azonban átvitt értelemben írástudó, értelmiségi, aki tudásával, hitével, szellemi fegyvereivel veszi ki részét a nagy közös harcból”.⁷² Véleményem szerint a korban alakulnak ki a lelkipásztori szerepnek azok a jellemzői, amelyek a későbbiekben meghatározzák az értelmiségi önszemléletét. Elegendőnek tartom utalni a 19. században népszerű költői szerepértelmezésre, melynek meghatározó alakja a közösségért közbenjáró, áldozatot hozó vatesz. Szemléletesen részletezi Dávidházi Péter a Hymnusban visszaköszönő paraklétszi szerephagyomány jellemzőit, melynek gyökereit ő is a protestáns vallásos, prédikációs szövegekre vezeti vissza.⁷³

Értelmezésemben arra szerettem volna rámutatni, hogy a protestáns mártírológia hogyan jött létre, milyen hagyományokhoz nyúl vissza, melyik az a tágabb kontextus, amely meghatározza, és amelyben benne gyökerezik, s mindez hogyan működik. Szőnyi Nagy István példája arra utal, hogy egy ideológia működéséhez szükség van közvetítőkre, akik társadalmi szerepükből adódóan alkalmasak egy ideológia megfogalmazására és közvetítésére. Ezek a szövegek olyan nyelvi sémát közvetítenek, amelyek szükségesek az identitás kinyilvánításához, s hagyományozódnak későbbi korokra. Természetesen nemcsak az énről való beszédet határozzák meg ezek a szövegek, hanem a magatartást is alakítják. Kérdés azonban, hogy a szövegek értelmezésére támaszkodó kutatások mennyire férhetnek hozzá a valós megnyilvánulások, a konkrét cselekvések feltárásához.

*

Melléklet

SZOMORU ÜLDÖZTETÉSE S' SZAMKIVETÉSE SZŐNYI N. ISTVANNAK, A' TORNAI ECCLESIABÓL

Minthogy ez 1670. s' több véle folyó szomorú esztendőkbéli, Magyar Nemzetségben levő Isten Anyaszentegyházának siralmas üldöztetésében, a' számkivetésnek keserü kenyerét, Predikátori rendemen, legelőször nékem kelle meg-kostolnom. Nelégyen azért nehéz K.O. ha a' magam példájában meg-mutatom, honnan, kik által, s' miképpen vett kezdetet a' Magyar Országüldözés.

⁷¹ SZŐNYI NAGY ISTVÁN, *Kegyes lélek' vezér tsillaga*, Debrecen, 1681, X2 r. RMK I, 1257.

⁷² TÓTH Zs., *Élettörténet...*, 214–215.

⁷³ DÁVIDHÁZI PÉTER, *Per passivam resistentiam. Változatok hatalom és írás témájára*, Bp., 1998, 121.

Hogy az Urak citáltatásokról, s' foglyosításokról, vagy az Evangélica Ecclesiák, felsőbb esztendőkbéli üldöztetésekről ne szólnak, mint volt már ez előtt régen vagy titkossakban, mint az hegyek alatt és sok helyeken a' Duna mellett, de nyilvánosság-al is Pápán s' egyébütt. A' megemlített esztendőkbéli üldözésben, Magyar Országban, leg először Keglevith Miklós Uram ö Naga, Torna Vármegyének Fő Ispánnya kezdé a' Diána templomát fel-gyujtani, melyet ö Naga tagadott ugyan a' Nemes Torna Vármegye előtt, de Isten kegyelmébül akadtott oly ez Documentum kezemben, mely ö Nagára jövődében / is eléggé reá bizonyította, hogy a' Németeket ö Naga hozta reám. Mert 1671. 11. napján Böjt m. h. ö Naga Udvarában nagy konyhát ütötenek, vala ugyan nagy hire, hogy ö Naga Cassáról vár vendégeket, de kiket, még az Udvariak sem tudták.

Lévén azért én könyveim között, szent hivatalomban foglalatossal, dellyesti 3. óratájban, bé-fut hozzám az harangozó felesége s' nagy siratással jelenti: „Jaj édes Uram oda a' templomunc, tele a' templom kerítése Námetekkel s' erre felé is sokan jünek.” Ezt halván meg indulék a' templom felé, vévém kezemben óltalomnak okáért a' templom kulcsát, s' feleségem-is (Paxi Panna) első szülött Maria nevű tiz hólnapi kis leányukat ölében vévén, hogy ki-megyünk a' Szoba ajtón, láttyuk hogy már tele Némettel az udvarunk, s' azonnal bé-lépnek hozzánk a' pitvarban, három Páterek. Edgyik volt Keglevith Uram udvari Papja, „Hamar Ferencz”, Másik volt egy vérrel hires „Hirco” nevű Pap. Az harmadikat nem ismértem. Monda mindgyárt Hamar Ferencz: „Edes szomszéd Uram, e' vitézec Coronás Királyunc ö Felsege vitézi, az ö Felsege akarattyából bocsátotta Cassai Generál, Spankau Uram ö Naga ezeket ide, e' végre, hogy a' kegyelmedec Templomát, Scholáját, Parochiáját hozzájoc való bonumokkal, e' mai napon el foglallyác a' mi számunkra, kegyelmednec se tanításra, se maradásra nem engedtetec semmi szabadsága, a' templom kulcsát kegyelmed adgya kezében, s' mindenét hordassa-ki: mert egyébaránt majd a' vitézec osztoznac kegyelmednek minden javával.” / Erre én így szölkék: „Kulcsot nekem sem kegyelmedec, sem Cassai Generál Uram ö Naga nem adott, Ország-é a' templom, Ország adta kezembe a' kulcsot, vadnac elől járóm, csak azoknac tartozom adni, kegyelmednec bizony nem adom.” Hirco Paternek, mint egy körülöttem forgolódo Mászárosnak egy fejsze vala kezében, azon kívül-is dárdát s' muskotérokot tartottak környül óldalomban. Két kézre fogván azért fejszóját, Hirco Páter monda: „Meg kell Uram bizony annac lenni: Mert ezec a' vitézec Ö Felsege vitézi, Ö Felsege akarattyából jöttec ide.” Mondék én-is: El hiszem hogy a' vitézec Ö Felsege vitézi, de ki akarattyából jöttec ide nem tudom, söt hogy az Ö Felsege parancsolattyából hatalmaskodgyanac Szabad Parochiámban, én nem hiszem: Mert Ö Felsege hittel köteles a' mi Religionknac, mind meg-tartására s' mind meg óltalmazására, azért ha Ö Felsege látná háborgattatásomat, maga Ö Felsege lene jó óltalma.” Meg-perditvén fejszóját a' fejem felett Hirco Pater, monda: „Halgas Uram! Mert Isten engemet ugy segéllyen, el-költél arról, ne praedikálly sokat.” Monda Hamar Ferencz: „Ö Felsege nem köteles szomszéd Uram, a' kegyelmedec vallásának óltalmára. Abban penig kegyelmed ne kételkedgyen: mert ezec a' vitézec ö Felsege akarattyából jöttec ide.” En-is erre így szölkék: „Ha Ö Felsege akarattyából vészik-el hatalmas templomunc, etc. Mutassác az ö Felsege pecsétes Commissióját, addig bizony a' kulcsot nem adom.” Monda Hamar Ferencz: „De Commissiójoc ezeknec vagyon, itt vagyon nálam s' amikor kívántatic meg-mutattyyuc.” Erre mondék: „Most / vagyon annac ideje: mert ha nem mutattyyátoc, én is bizony a' kulcsot nem adom. Söt tiltom kegyelmedeket a' Nemes országra, a' Királyra, s' Király Ö Felsege hitre, itt Szabad Parochiámban rajtam ne hatalmaskodgyék.” Azonban fordula elmemben, hogy egy lélek nem jün felém a' városbéli emberek között, küldöm vala az harangozónét, hogy a' Birót hijja fel hozzám vagy harmad magával, gondolkodván, hogy a' köztünk lévő dolgoknak s' ha mi rajtam esik-is, senki látója s' bizonyosága nem léssen, annak utánna osztán költsék hazugúl a' dolgot, de az Asszonyi állatot muskatérral az ajtón visszä taszíták s' utcza ajtókat-is minden felöl el-állottak, hogy senkit felém ne bocsássanak.

Egyedül tusakodtam vélek egy egész óránál jó egy fertály órával tovább, mind sok fenyegetésekkel, s' mind sok ígéretekkel: Jászai Püspök „patrociniumjánac”, s' Király Ö Felsege grátijának, nagy ajánlásával kisorsítottak, ha magamat hozzájoc alkalmaztatnám. Midön láttyák hogy szoval semmit nem vehetek rajtam. Monda Hirco Pater a' fejszével: „Adgyad Uram ha adod: mert majd Isten engem ugy segéllyen rosszúl jársz.” Hmar Ferencz még is valamivel emberségesebben. „Jobb krgyelmednec bizony engedelmesebben cselekedni.” Az harmadik Pater-is monda: „Lássá kegyelmed de a' keménységnec semmi hasznát nem veszi.” Monda végre Hamar Ferencz: „Az ö Felsege vitézit kegyelmed ne késleltesse: Mert eddig is magam tartóztattam, de meg van nékic parancsolva, hogy kegyelmednec minden javát fel praedállyák, csak mondgya / meg kegyelmed, adgya-é a' kulcsot vagy nem?” Mondék: „En bizony nem adom.” Szölla azonban a' Németeknek hogy a' Szoba ajtómat rontsák-bé, s' a' mi nékic tetzcik cselekedjék. Hogy a' Németek jünek-bé házam felé, eleiben állék a' dárdás Tizedesnek, hogy öket az ajtón bé ne bocsássam, és akkori hirtelenkedésben, a' kulcsal edgyütt sebenben lévén, a' kezemet mint kulcsostúl ki-rántám, melyet látván a' Német

tizedes ki-ragadá kezemből. Ezt látván Hamar Ferencz, monda a' Németeknek: „Mennyünk Kapitány Uramhoz.” (Mert a' Templomnál vala a' Kapitány.) Hogy penig a' Németek udvaromrúl takarodának, minda Hamar Ferencz: „Édes szomszéd Uram csak az a' kegyelmedé, a' mit ki hordhat addig, míg a' Németec viszzá jünc, egyébaránt kegyelmednc mindenét majd fel-praedállác.” En arra semmit nem feygelmezvén, mindgyárt nyomokban én-is az útca ajtón kívül, egy ott lévő köre fel-álván, a csudára ki-állott, félelemtül s' keserüségtől el-foglaltatott egész város népe előtt, süveg vetve nagy fel-szóval így protestálék: „Protestáloc a' Nemes Vármegye Székire, az Ország törvénykére, a' Királyra Ö Felségére, a' Király hitire s' az élő Istenre! Ihon e' mái napon feyveressen jöttek reám a' Papistac, erővel és hatalommal el-vészic tölünk, Templomunkat, Scholánkat, Parochiánkat, javainkat a' Isteni tiszteletre való Szabadságunkat, protestáloc! Protestáloc! Itéllye meg Isten e' méltatlanságot!

Ezt halván a' szegény kösség el-fakada siva, férfiaknak, asszonyi állatoknak, gyermekeknek, ifjaknak / s' leányzóknak keserves jajgatásokkal zeng vala az útca, mintha minden Atyák s' Anyák szerelmes magzattyoktül, s minden magzatok szerelmes szülejekütül egy szempillantásban meg-váltak volna, mindnyájan özvegyésre s' árvaságra jutottak vólna. Engemet penig ki a' meg-öléstül s' ki a' fogságtül félt vala, s' seregünként hozzám futván, Becsületes férfiak s' tisztességes Asszonyi állatok rajtam szánakoznak vala. Nékem jollehet javaimra semmi gondom nem vala, de a' szegény kösség míg a' Németek viszzá jötenek javaimban magok edgyik házához kihordottanak. De a' Németek viszzá jüvén szegényeket széllyel verték s' ott talált javaimat fel-praedálták. Magamat peniglen Parochiából sok fenyegetésekkel ki-üzének, magok a' Németek sok napokig a' parochiában maradván. Azon napnak penig estvéjén a' mint az idő reánk setétedett, tudtomra esék hogy azon éteczaka minden bizannyal magamat-is megfognak, a' mint hogy kerestenek-is szállásomon éjjélkor a' Németek. De mint hogy az Isten tudtomra adta ellenségimnek ellenem feltett gonosz szándékát, setét estve, ki hordott minden javaimat egy rakásban hagyván, más nap a' Németek el-is foglaltak és praedáltak.

Feleségemmel csecsemő kis magzatunkkal út nélkül, sok víz gázolásokkal, nagy setétben, Szikszó felé siettünk. Es noha másnap az üldözök Szikszóig üldöztenek, még-is Isten bennünket előttök bé-vitt a' városban. De az ott való Becsületes emberektül hogy meg-fogjanak, hozzánk / nem fértének. Onnan-is meg-szabadítvan, siettünk által a' Tiszán s' Polgáriba érkezvén ott meg-szállottunk, Tiszt. Debreczeni István Uramnál, az ott való Becsületes Praedikátornál. Magam penig nagy lappangással, halgatóim közzé viszzá mentem s' éjjelenként jártam hozzájuk, hogy hiteken erősítsem. De a' mikorra ott létem a' Páristáknak tudtokra esett vólna cselédemhez viszzá kellett mennem, onnan Debreczemen. Holott osztán Isten ellenségink ellen-is asztalt terite, a' mikor egy pénzünk, egy kenyérünk, annyi darab gyólcunk nem vala, mellyel vagy veritékünket, vagy könyhullatásunkat orczánkról le-törölhettyük vala, és a' mivel szenyésünket magunkról le-válthattyuk vala.

Rajtam az Istennek kegyelmességét, de üldözöim az ő nagy itéletit csudálljad Kegyes Olvasó. A' mint Ajánló levelemben jelenttem: az Isten Anyaszentegyházának ellenségi rütül vesznek-el. Legelőszször Papok rendin, Hamar Ferencz üze-ki engemet parochiából, mint fellyebb meg-érttetted s' az üldözök közül leg-előszször ő-is vesz-el, mint hogy hamar kezte hamar-is vesze.

Mert Tornárúl Szendrőben menvén, és az ott való Paterrel szintén a' körül való Ecclesiák ellen ...tikálván, abbéli örömökben a' Bachus tején... meg-részegedtenek. Hamar Ferencz penig Tornára viszzá indulván, útyában, Isten mint régen Apophrásiust, lovastül a' földhöz veré, s' holt / részegen meg-hala. E lett üldözésének jutalma. S' ez szomorú üldöztetésemnek s' számkivetésemnek rövid de igaz és valóságos le-írása.

Solár 124. v. 6, 7, 8.

Áldott legyen a' JEHOVA! Ki nem adott minket praedára az ő fogoknak. A' mi lelünk meg-szabadúlt mint a' madár a' madarásznak törübül: a tör el-szakadozott, és meg-szabadultunk. A' mi segítségünk vólt a' Jehovánek nevében, ki-teremtette menyet és a' földet. AMEN

(Szönyi Nagy István: Martyrok Coronaja, Kolozsvár, 1675, O5–O8.)

Kohlmann Zsuzsanna

Szenvedés és mártírsors a gályarab dokumentumokban

Mottó:

„Ezért a Krisztusért örööm telik erőtlenségekben, bánatalmazásokban, üldöztetésekben és szorongatgatásokban; mert amikor erőtlen vagyok, akkor vagyok erős.” (2Kor 11, 10)

Galeria Omnium Sanctorum, jelentése, minden szentek képcsarnoka. Ez a címe Simonides János emlékiratának. Kikre kell itt gondolnunk? Azokra a protestáns lelkészekre, akiket az 1674-es esztendőben lezajlott per után gályarabságra ítélték, és akik hitükben megerősödve vértanúságot szenvedtek.

A szakirodalomban kutatva sok érdekes és fontos részletre bukkanhatunk, amelyek ennek a témának az újragondolását szükségessé teszik. Nincsen egy mindent átfogó kötetünk a prédikátorok ügyével kapcsolatban, ezért az adatokat és információkat több forrásból kell összegyűjtenünk. Problémát jelenthet, hogy a perről és a rabságról készült munkák igyekeznek ugyan feltárni minden részletet, de sajnos ez lassú folyamat, mert bizonyos dokumentumok elkallódtak az évek folyamán, másokat meghamisítottak vagy egyszerűen megsemmisítettek. Nehézség lehet még, hogy néhány dokumentumot eddig még egyáltalán nem fordítottak le. A régi magyar irodalmat kutatók között többen is akadtak, akik fontosnak találták az 1674–76-os történéseket, illetve azok előzményeit. A gályarabtéma szakirodalma hangsúlyozottan történelmi jellegű. Találunk történeti, egyháztörténeti megközelítést és dokumentumelemzéseket is, irodalmi vonatkozásban azonban nagyon kevesen foglalkoztak a témával.

A jelentősebbek közé tartozik például Borsos István munkája 1911-ből és Péter Katalin tanulmánya – *A magyarországi protestáns prédikátorok és tanítók ellen indított per 1674-ben.*¹ Inkább egyháztörténeti jellegű Miklós Dezső *Az első rendszeres magyar református egyháztörténet*² című munkája, amelyben képet ad a korról, vallási helyzetről, s áttekinti azokat a munkákat is, amelyek a prédikátorokkal foglalkoztak.

Fontos dokumentumelemzés S. Varga Katalin könyve,³ amelyben a per jegyzőkönyvét vizsgálja, mind az eredeti, mind pedig a fordított változatot. Bevezetőjében ő is áttekintést ad a korról, és tisztáz néhány fogalmat, például a felségárulás és a felségsértés fogalmainak különbségét.

¹ PÉTER Katalin, *Papok és nemesek. A Ráday Gyűjtemény tanulmányai* 8., Budapest, 1995, 200–211.

² MIKLÓS Dezső, *Az első rendszeres magyar református egyháztörténet*, a szerző kiadása, Jahn Ferenc Dél-pesti Kórház nyomdája, 1991.

³ S. VARGA Katalin (ford.), *Vitetek ítélszékre... Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve*, Pesti Kalligram, Bp., 2002.

Külön említést érdemel még Szimonidesz Lajos *Magyar vértanúk nyomában* című tanulmánya,⁴ amelyben Kocsi Csergő Bálint tizenkilenc vértanú haláláról szóló írását mutatja be.

A 17. században valamely vallás mellett hitet tenni egyben világnézeti és politikai állásfoglalást is jelentett. A reformáció nagyon fontos cezúra mind vallás-, mind egyháztörténeti szempontból. Mint tudjuk, a katolikus papok nem nézték jó szemmel a kálvinisták és lutheránusok működését, ezért indult az ellenreformáció is. A 17. század első harmadában, Pázmány idején a szó fegyverével harcolt inkább a katolikus egyház, az 1670-es évektől azonban keményebb módszerekhez folyamodott. Az 1671 és 1681 közötti időszakot a protestantizmus „gyászévtizedének” nevezi az irodalom. Ennek is legjelentősebb eseménye a gályákra hurcolt lelkészek pere és rabsága, amely egyben kulcs a kuruc szabadságharc történéseihez is.

A visszaemlékezések többnyire latin nyelvűek. Makkai László foglalkozott a magyar nyelvre való átültetéssel, ezért *A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete* című könyvében található négy naplót vizsgáltam. Az elsőt Bod Péter fordította, a többit Makkai László. A Bod Péter-féle fordítás 1738-ban jelent meg, amely bizonyítja a magyar nyelvűség igényét, s azt a szándékot, hogy az embereknek olvasniuk kell, tudniuk kell azokról a törvénytelenégekről, amelyek a protestáns prédikátorokkal megestek.

Természetesen elképzelhető, hogy egy-egy nyelvi fordulat, szókép a fordítóktól származik, de ezeknek a műveknek az esetében az elsődleges cél az volt, hogy hüen tolmácsolják a prédikátorok mondanivalóját. Az üldöztetéssel, rabsággal, valamint a hűséggel, mártírsorssal kapcsolatos toposzok tehát nagy valószínűséggel ugyanazok maradtak.

Munkám során vizsgáltam a naplókban megjelenő különböző magatartástípusokat, üldözöttek és üldözők bemutatását, melyekből elsősorban az előbbieket vizsgáljuk részletesebben.

A lelkészek mentalitása változó, egy részük ártatlansága ellenére aláírta az ultimátumok valamelyikét, de voltak köztük, akik végig vállalták a szenvedést és a végsőkig kitartottak. Voltak tehát, akik az egyéni sorsalakítás útjára léptek, míg a többiek sorsközösséget vállaltak. Három szegyenletes lehetőségük volt a citációk alkalmával a prédikátoroknak: lemondanak hivatalukról, száműzetésbe mennek vagy megtagadják a protestáns vallást és katolikusokká lesznek. Bármelyik lehetőséget is választják, az a szabadságukat jelenti.

Akik hittel és Istenben bízva kiálltak minden szenvedést, nem nézték jó szemmel, ha valaki aláírt (főleg a reformátusok közül). „*Másoknak nem kevés botránkozásokra*”⁵ tették ezt, mondja Kocsi Csergő Bálint, hiszen vétettek az Isten, a lelkiismeret és az eklézsia ellen is. Az evangélikusok is hasonlóan, nagy fájdalommal vették tudomásul, hogy társaik nem vállalták „keresztjük hordozását,”⁶ ugyanakkor ők mindezt a megfélemlítéssel magyarázták, mentették.

⁴ *Magyar vértanúk nyomában. A Szelepcsényi – Kollonics-féle reformáció vértanúi, a gályarabper 19 vértanújáról*, Pápa, 1944.

⁵ Uo. 36.

⁶ Luk 14, 27; Mt 10, 38; Mk 8, 34.

Gyakran hívtak külön egy-egy embert, mert úgy gondolták, könnyebb megtörni őket, ha egyedül vannak. A vádak éppen olyan hazugságok, kitalációk, mint amilyenekkel Jézust, illetve az apostolokat vádolták a főpapok.

Akik megmaradtak hitükben, lélekben egyre erősebbé váltak. A megígért büntetés azonban számukra nem maradt el, kemény fogság és „nehéz vasak” következtek. A kínzásoknak innentől se vége, se hossza nem volt, mintha egy rossz álom lett volna, nagyon hosszú rémálom. Szűk lyukakba zárták a protestáns papokat, amelyek tele voltak kígyókkal, békákkal, szúnyogokkal és tetvekkel. Nem engedték ki őket napokig, ezért már elviselhetetlen bűzben kellett lenniük, s egyre romlott a látásuk is. Ketten voltak egy bilincsben, amely véresre törte a lábukat, sebeik pedig elfertőződtek. Máskor állandó munkára hajtották őket, még a legnagyobb hidegben is, ők azonban Dávid zoltárait énekeltek, s sóhajtozás közepette a fenyegetéseket semmibe vették. Kijelentették, hogy „*Ártatlanságuk Isten és a világ előtt nyilvánvaló,*⁷ ezért nyugodtan tűrtek minden megaláztatást, *„énekeltek, imádkoztak, úgyhogy emiatt kísérőik lettek nyugtalanok.”*⁸

A prédikátorok nem félték tíz esztendei börtöntől sem, ha mégis ilyen hosszú ideig tartana a fogság, ezt mondták: „*talán tíz esztendő alatt Kollonics úr is vagy megszeliődül, vagy a halál elviszi; mi pedig Isten kegyelme által nemcsak a tömlöcöt, hanem az halált is igaz ügyünk mellett elszenvadjük.*”⁹

1675. április 10-én elindították a rabokat a gályákra, s közben még mindig próbálták rávenni őket az ultimátumok elfogadására, de hiába. A gályákra összesen negyvenegy prédikátort indítottak el, de csak harminc férfi került ténylegesen a fogságba. Ők végig tiszta szívvel hittek abban, hogy van valami, amin nem uralkodhat senki, és ez a lelkiismeretük, amely szerint a szenteket Isten tette azzá, és nem a pápa. S jó cselekedeteikkel, szent életük által mutatták meg magukat, ez pedig a hitből fakad. Ezért kitartottak, s minden nyomorúságukban Istenhez fohászkodtak, mert hitük szerint az Úr felemeli a szegényt. Szenvedéseikben a X., LXXIX., LXXXIII., LXXXVI., LXXXVIII. és XCIV zoltárokat énekeltek, nem véletlenül. Ezek mind könyörgő, fohászkodó zoltárok, amelyekből erőt meríthettek.

Isten irtalmas volt a bebörtönzöttekhez, s végül megszabadította őket nyomorúságukból, hiszen ártatlanságuk nyilvánvaló volt. Sok esetben a külső szemlélők, még a katolikusok is elismerték a bírák és a katonák kegyetlenségét.

Bizonyosat tettek a protestáns papok hitük és vallásuk mellett. Tiszta szívvel és igaz hittel járták meg a maguk gólgotai útját, s vitték keresztjüket, amely végül megváltásuk kulcsa lett. Úgy érzem azonban, hogy nincs jogunk elítélni azokat, akik megijedtek és féltették családjukat és életüket, s ezért subscribáltak. Az Úr megítél minden embert, ha eljön az ideje, ezért soha nem szabad önkényesen önös emberi érdekek alapján igazságot szolgáltatni.

⁷ Rövid és hiteles beszámoló 117.

⁸ *Hallatlan börtönper = Galeria Omnium Sanctorum – A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete*, szerk. MAKKAI László, Bp., Magyar Helikon, 1976, 131.

⁹ *Kösziklán épült ház ostroma*, 65.

Irodalmi vonatkozások

Négy napló áll tehát az olvasó rendelkezésére magyar nyelven. Tanulmányom elején már kitértem a fordítás problematikájára, ezért most csak nyomatékostítani szeretném, hogy az irodalmi hordozók valószínűleg nem változtak.

Vannak állandó toposzok a naplókban. Ezek közül is az egyik legfontosabb a „verés”, illetve ehhez kapcsolódóan a pálca. Nemelegyszer panaszkodtak a foglyok a súlyos ütésekre, ostromozásokra, amelyekre sokszor az egybe rontottak kifejezést használják. A verést már az ókorban is a büntetés egyik formájának tartották. A Bibliában megtalálhatjuk ennek előképét, hiszen többször is olvashatjuk, hogy Isten megveri az ő népét, tehát büntet. Ezékiel könyvében például ez áll: „Nem szánakozom, és nem leszek könyörületes. Úgy bánok veled, ahogy megérdemled: utálatos tetteid következménye utolér. Akkor megtudjátok, hogy én, az Úr vagyok az, aki ver” (Ez 7,9).

Nem szabad azonban megfélemlenünk a kettősségről, amely ennek kapcsán megjelenik. Isten haragja, verése metaforikus értelmű, büntetést jelent. Az ókortól a reneszánszig ezért a verésnek megkérdőjelezhetetlen létjogosultsága volt a nevelésben, annak eszközüvé vált. Később a büntetés-végrehajtásban is egyre nagyobb szerepet kapott, legális volt, sőt burkoltan máig is megmaradt a „véletlenül történt” köntösében. Ehhez kapcsolódik a kínvallatások kérdése is, amelyeket az eretneküldözések során a jó útra térítés eszközüének tekintettek.

Nem áll messze ezektől a tömlöc, az akasztófa és a gálya képe sem, amellyel fenyegették a prédikátorokat. Ezek is visszatérő toposzok, a rabság képei, amelyek kezdetben még a papok képzetét és lelkét, később pedig már a testüket is terheltek. Amikor eladták őket a gályákra, ötven aranyat kaptak értük a katonák, amely Júdás Iskáriótes harminc ezüstjét juttathatja eszünkbe. Ennyiért árulta el, „adta el” Jézust a főpapoknak a tanítvány. Ez a júdás-pérez mindegyik naplóban szerepel. Kollonics nem adta fel könnyen, próbálta a foglyokat rávenni, hogy subscribáljanak, s egy alkalommal még ötven forintot is felajánlott nekik, csak fogadják el valamelyik pontot a három közül. Ez a pénz is hasonlít az előzőekben említetthez, itt a vallásukat, Istent árulták volna el a lelkészek, ha elfogadják. Ezenkívül még egy alkalommal jelenik meg, amikor katonának akarták a prédikátorokat kényszeríteni. Öt-öt garast kaptak volna érte.

A szövegek bővelkednek bibliai és jézusi attribútumokban is. Az egyik fontos kifejezés: „ők halálnak fiai”. Az egyik prokurátor mondta a papoknak, hogy ők halálfiak, hiszen engedetlenek. Ez a kifejezés is a Bibliából származik, Nátán próféta mond egy példázatot Dávidnak egy gazdag és egy szegény emberről, de rejtett értelme a király bűnét érinti. Haragra gerjed Dávid a „gazdag ember ellen” és így szól: „Az élő Úrra mondom, hogy halál fia az az ember, aki ezt tette!”¹⁰

Nátán ekkor megmondja a királynak, hogy ő ez az ember. Visszaszáll tehát az átok arra, aki mondja, ezért vigyázni kell vele. Nem tudta ezt az ügyész, s óvatlanul mondta ki.

¹⁰ 2Sám 12, 5b

A börtönbe vetett prédikátorokat sokféleképpen kínozták, sőt még a köntöseiktől is megfosztották őket. Jézustól is elvették ruháit és megosztottak rajta a katonák, miután megfeszítették. Egy másik jézusi mozzanat, amikor a rabokat a várba viszik, egy magas hegyre kell felmennüik, miközben ketten vannak egy szoros bilincsbe verve. Golgotai út ez, melynek során ők is viszik magukkal keresztjüket, vagyis sorsukat. Jézus a Koponya-hegyre menve vitte a maga fizikai valójában létező és a hitbeli keresztjét is.

Többször mondták a papoknak, hogy ördög van bennük, azért nem akarnak aláírni és megszabadulni. Kellio ezért gyakran verte őket, s egy alkalommal mondta: „ördög vagyon bennetek, s azt így hajtják ki”.¹¹ Nézzük meg a Jézus ördögűzéseiről szóló történeteket, hogyan is zajlottak ezek.

„Amikor este lett, sok megszállottat vittek hozzá, ő pedig szóval űzte ki a tisztátalan lelkeket”.¹²

Vagy, amikor a holdkóros fiút gyógyította meg:

„Ekkor Jézus rákiáltott, és kiment abból az ördög, a gyermek pedig meggyógyult még abban az órában”.¹³

Szóval történtek ezek az ördögűzések és nem veréssel.

Amikor valakit megköveztek, azt ott hagyták a földön, István vértanúval is így történt (ApCsel 7, 54–60). A foglyok közül nem mindenki bírta a hosszú utat a gályáig, aki meghalt, azt temetetlenül hagyták. Ebben az esetben maga a jelenség párhuzamos. Voltak azonban jóakaróik is a prédikátoroknak, akik segíteni próbáltak nekik. Welcz György munkálkodott például kiszabadításukon, ezért nevezi őt Kocsi Csergő Bálint Abdiásnak. Abdiás vagy másképpen Óbadjáhú Aháb palotájának felügyelője volt, s félte az Urat. Amikor Jezábel megölette a prófétákat, ő magához vett száz prófétát és bújtatta, etette és itatta őket. Ezért nevezték így a papok jóakaróikat több ízben is. Előfordult, hogy vízzel itatott szivacsot kaptak valakitől munka közben (ha azonban ezt megtalálták, el is vették tőlük). A kereszt körül állók között is volt egy, aki odaszaladt, megmártotta a szivacsot ecetben és odaadta Jézusnak, hogy enyhítse szomját.

Amikor a prédikátorokat vitték, tizenkettőt ültettek egy szekérre. A tizenkettő is bibliai szám, a tanítványok száma.

Érdekes megfigyelnünk még azt is, hogyan szólították egymást a foglyok és a katolikus papok, illetve a katonák. Kocsi Csergő Bálint a „sátán hopmesterének” nevezi Kelliót, míg a törvényszéki elnök mondja a raboknak: „ördögnek állhatatos martyrjai!”.¹⁴ Ez a szókincs megőrizte a hitviták minősítéseit és argumentumait. Fontos szempont volt a hatáskeltés, a meggyőzés a naplók írásakor, hiszen ezeket a prédikátorok nem maguknak szánták. A kor pedig ismerte és értette ezeket a kifejezéseket.

A lelkészek gyakran hasonlították fogvatartóikat s a bírákat Nérohoz, Caligulához vagy Diocletianushoz, hiszen az üldözött keresztények sorsához hasonlóan érezték a sajátjukat.

¹¹ *Kősziklán épült ház ostroma* 78.

¹² Mt 8, 16

¹³ Mt 17, 18

¹⁴ *Kősziklán épült ház ostroma* 104.

A jeremiádok kapcsolata a naplókval

„A kuruc mozgalmak a szabadság jegyében folytak” – írja Varga Imre A kuruc költészet című versgyűjtemény utószavában.¹⁵ Mászt jelentett ez a szó a nemeseknek, a jobbágyoknak, a vitézi rendnek, a protestáns diákoknak és tanároknak, ismét mászt az üldözött evangélikus és református prédikátoroknak. A mozgalmak idején a különböző alkotóktól született versek együtt teszik ki a kuruc költészetet, mely nagy időszak változatos műfajait foglalja magában. Így kb. Zrínyi életének utolsó esztendeitől 1735-ig kell figyelniük az eseményeket és az ekkor született költeményeket.

Már Bocskay és Bethlen Gábor idején születtek hazafias versek, például Rimay János költeményei, amelyek a későbbiekben befolyásolták a kuruc költészet hangvételét. Az *Oh szegény megromlott s elfogyott magyar nép* kezdetű Rimay-vers a kor egyik legszebb hazafias költeménye.

Zrínyi halálával elkezdődik egy olyan korszak, amikor a Habsburg egyre jobban fenyeget, a törököt ki kellene űzni, de úgy, hogy Erdély önálló maradjon, és ne alakuljon ki Habsburgfüggés. Mint tudjuk, a kuruc kor történetileg két részre osztható: az 1660-as évektől az 1690-es évekig tartott az első és az 1700-as évek elejétől kb. 1735-ig a második szakasza. Az elsőre leginkább „a protestáns és a nemesi ideológia nyomta rá a bélyegét,”¹⁶ „Rákóczi szabadságharcát viszont a szegénylegények népi mozgalma indítja el”.¹⁷ Témájukat tekintve is változatosak a versek, vannak házasságszerző énekek; politikai, bölcselkedő, szerelmi, személyes sorsot tükröző és vallási költemények is. Ez utóbbiakat jeremiádoknak nevezzük, amelyek a protestánsok által írt siralmas énekek, s bennük a 16. század vallásos történelemszemlélete figyelhető meg. Jeremiás próféta siralmainak mintájára írdtak többnyire. Az 1670-es években ugyanis kiéleződtek a vallási ellentétek, ezért katolikus részről az „eretnekeket” támadó, protestáns részről pedig magukat védő, üldöztetések miatt elszenvedett nyomorúságukat leíró panaszok születtek.

Hovatartozásuk szempontjából nem könnyű eldönteni, hogy a közköltészethez, a népköltészethez vagy a műköltészethez sorolhatjuk-e a költeményeket. Küllös Imola foglalkozott ezzel a kérdéssel, ő azonban főképp a 18–19. századot tette vizsgálat tárgyává. A közköltészet az ő szavaival megfogalmazva: „olyan általánosan ismert, tömeges terjesztésű verses művek variánsokban létező halmaza, melyet egy adott közösség (társadalmi hovatartozásától függetlenül) használ; tekintet nélkül arra, hogy e műveknek van-e ismert szerzője vagy nincs, s függetlenül attól is, hogy az alkotás mely stílusrétegbe tartozik”.¹⁸

¹⁵ *A kuruc költészet = A magyar költészet kincsestára* 31. kötet, szerk. LATOR László, Budapest, Unikornis Kiadó, 247.

¹⁶ *A kuruc költészet*, 247. oldal

¹⁷ Uo.

¹⁸ KÜLLÖS Imola, *Közköltészet és népköltészet*, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2004, 15.

Nem könnyű tehát besorolnunk ezeket a költeményeket, kutatásuk még további vizsgálódást igényel. Egy biztos azonban, hogy a protestáns prédikátorok által írottak leginkább a jeremiádokhoz állnak közel. Visszatérő motívumok, bibliai párhuzamok és könyörgések vannak bennük, amelyek mind egységes véleményüket, közös élményeiket hivatottak elmondani, akárcsak a szintén általuk írott, vizsgált naplók.

Tizenhat olyan költeményt találtam, amelyek a prédikátoroktól származnak. A Kálvinista és luther prédikátorokról való új ének utolsó versszakából kiderül, hogy ezt az egy verset egy katolikussá lett pap írta.

„Az ki ezeket szerzé versekben,
Az is ő vélek vala egy szennyben,
De minekutána vett részt az Szentlélekben,
Van már szebben s igaz hitben, s most is hív ebben”.¹⁹

Kivételes, hogy ilyen támadó hangon szólal meg egy volt protestáns, az okát nehéz lenne felfedni, de lélektanilag érthető, a saját múltjával nem könnyű szembenéznie, a mindenkori áruló kompenzációjára gondolhatunk itt. Talán a félelem miatt született a mű, de természetesen ez nem bizonyított.

A jeremiádok egyik legjellemzőbb vonásai a fohászok és a jajkiáltások. „Jaj, mert homályban jár eklézsia ege, / Szomorú sorsának öregbül fellege”, vagy: „Jaj, mint sír ő maga, a Sion leánya”, „Jaj, mégis, mert fején bokrosodik a jaj”.²⁰ A kétségbeesést tükrözik a szavak és a mondatok, félelmet a protestáns egyház elpusztítása miatt. A versekben megszólal az üldözött prédikátorok fájdalma, ugyanakkor siratják vallásukat, egyházukat is. Könyörgéseik egy része ezért hangzik el:

„Óh Szentlélek Isten, ne vedd el mitűlünk
Szép eklézsiádat, tarts meg miközöttünk.”²¹

A felszólító módú igealakok – pl.: siess, tarts, viselj, jöjj – erőtjelések, az Istenhez szólnak, akitől segítséget várnak.

A költeményekben a panasz és a fohász dominál, mellettük pedig megjelenik a búcsú és a bosszúvágy is. A protestánsokat legtöbbször juhoknak, árváidnak, az Úr/Krisztus nyájának, vagy a Krisztus gerlicéjének nevezik a versek szerzői. A katolikus egyház tagjait, az érseket és a papokat szinte magától értetődően farkasokként, zsarnokként, ármánykodóként, a Czeglédi István emlékezete című versben pedig az Antikrisztus katonáiként említik. „Krisztus nyájának ne essék egy héja, / Mert sok éh-farkasok lesik azt mindenha”.²² Szinte mindegyik jeremiádban visszatér, akárcsak a kereszt viselése, vértanúság vállalása, a Jó pásztor képe, a citáció, a tömlőc, az ostor, a vasak és a gályák, bujdosás s a nemes harc megharcolása. Ezek együtt adják a költemények motívumrendszerét. Megjelenik még az örök élet utáni vágy is: „Adjad,

¹⁹ *A kuruc küzdelmek költészete*, vál., s. a. r. VARGA Imre, Akadémiai Kiadó, Bp., 1977, 116.

²⁰ Uo. 135.

²¹ Uo. 87.

²² Uo. 151, 20.vsz.

bémehecsünk az örök életben!”.²³ hogy elnyerhessék a „mennyei koronát”: „Panaszt s zúgolódást mind hátra hagyjatok, / Mennyei korona készen van, tudjátok!”.²⁴ Egymás vigasztalása és kitartásra bátorítása is ott rejlik e szavak mögött. Ezért fogadják:

„Noha mi testünkben eladattattunk,
Úrjézus Krisztustúl de megváltattunk;
Ha az ínségben meg köll is mind halnunk,
De néma bálványnak fejet nem hajtunk!”.²⁵

Egy másik költeményben:

„Bár nyomorgattassunk tűzzel, vízzel s vassal,
De Bált nem tisztelünk soha térdhajtással!”.²⁶

Amikor pedig kísértések jöttek a citációk alkalmával, erősnek kellett lenniük a prédikátoroknak. Kemény verések, ostorcsapások és bilincsek voltak a hamis dekrétum szentenciájának valós büntetőeszközei. A fogvatartók „Kő szív”-e azonban nem hatódott meg, ettől vált egyre súlyosabb teherré a rabság. A versekben a panaszok többnyire emiatt hangzanak el.

Felsorolják mindazt, amivel a börtönben megalázták őket: pervátatisztítás, bűz, éhség, fárasztó munkák, ruhájuk és pénzük elvétele. Kifejező sorok a következők:

„Ránk jöve, mint zsidókra,
Szörnyű egyiptomi iga.
Nincs életünknek oltalma,
Mert ingerlettünk haragra”.²⁷

Keserű hang ez, éppúgy, mint a naplóké. Természetesen ugyanazon sérelmek kerülnek napvilágra, mint ott. Bujdosniuk kellett, vagy állhattak „pápista hitre”, s nem prédikálhattak többé. Amikor pedig kitartottak, következtek a kegyetlenkedések, a gályára eladás. Ez a már említett júdás pénz a versekben is megjelenik. Keserűségükben Istenhez fordultak mind, ki könyörögve, ki pedig bosszúért kiáltva. „Hívunk segítségül, az mint parancsoltad. / Oh, ne hagyj elesnünk, s hitünket támasszad,”²⁸ illetve: „Ó, Úristen, az ki szent és igaz vagy, / Büntetésre tehetséged igeny nagy, / Ellenségim sokak, ne hagyj, / Szenteidnek vérekért inn yok vért adj!”.²⁹

Még a bibliai toposzok szempontjából is érdemes a költeményeket megvizsgálni, hiszen sok a visszatérő párhuzam. Ilyen például az egyiptomi fogság képe, amely a szabadulást ígéri: „Az üldözőket is kár nélkül nem hagyja, / Farahót tengerbe csakhamar borítja”³⁰; „Ki rátekénté Izrael népére, / Tengert buríta Fárahó fejére. // Verjed hátra mast is az fárahókat.”³¹ Többször utalnak a

²³ Uo. 86, 11.vsz.

²⁴ Uo. 138, 34.vsz.

²⁵ Uo. 132, 20.vsz.

²⁶ Uo. 137, 27.vsz.

²⁷ *A kuruc küzdelmek költészete* 166, 4.vsz.

²⁸ Uo. 166, 13.vsz.

²⁹ Uo. 162, 15.vsz.

³⁰ Uo. 139, 42.vsz.

³¹ Uo. 130, 4–5.vsz.

prédikátorok Péter, Pál és az apostolok fogságára, párhuzamot vonva a saját raboskodásukkal. Ki kellett tartaniuk, mert:

„Már régen kezünket az eke szarvára,
Vetöttük, nem löhet, hogy mi nézzünk hátra,
Mert úgy alkalmas Isten országára.”

Egyértelmű utalás ez Lukács evangéliuma 9,62-re, de eszünkbe juttathatja Szodoma és Gomora történetét, ahol Lót felesége hátratekintett, pedig az Úr megparancsolta, hogy ne tegye. A hajó gyomrában raboskodó papok Jónáshoz is hasonlítják magukat, akit pedig a cethal tartott fogva, s ne feledjük, hogy őt is megtartotta az Úr, s ez újabb remény a szabadulásra.

Ráhel neve is előfordul szinte az összes versben. A Bibliában, Máté evangéliumában ez áll A betlehemi gyermekek megöletése cím alatt:

„Hang hallatszott Rámában, nagy sírás és jajgatás. Ráhel siratta gyermekeit, és nem akart megvígasztalódni, hogy már nincsenek” (Mt 2, 18, Jer 31, 15).

Azok is siratják majd a prédikátorokat, akikről elszakították őket. Családjuktól, gyermekeiktől, barátaiktól és társaiktól is búcsúznak, mert nem tudják, hogy lesz-e visszatérés. „Vajon e sok jajnak mikor leszén vége?”³²

A harmincötös számú költemény címe: Pozsonyban 1674 citáltatott evangélikus prédikátoroknak sanyarú dolga. Az ének szerzője ismeretlen, bár ő maga azt írja, hogy neve rejtve van a sorok között, csak meg kellene találni. Evangélikus lelkész lehetett, a cím alapján, s vallomása alapján ő nem került rabságba, mert az 1674. május 30-i behíváson ő már nem jelent meg. Az elmondottakban egyezik a naplókkal, s részletesen leírja az eseményeket. Három vonatkozásban pedig szinte szó szerint egybeesik a Kocsi Csergő Bálint-féle leírással. Először, amikor az érsek előrebocsátja, hogy következményei lesznek, ha nem írják alá az ultimátum pontjainak valamelyikét, másodsor, amikor „neveli őket” az ítélet hirdetése után és végül, amikor Csuzi Jakabot és Harsányi Istvánt faggatják:

- a költeményben:

„(...)Hogyha subscribáltok,
Törvény előtt lézsek kegyelmes atyátok
De a subscriptiot ha hátrább hagyjátok,

Törvény után lézsek kegyetlen bírátok”.³⁴

„De minthogy a törvényt mi meg nem köszönök,
Rossz emberek vagyunk, azt mondák minékünk.”³⁵

- a naplóban:

„ne szállj perbe a te szolgálóddal,
irgalmasságot kívánok, nem
ítéletet. Ma atya vagyok, de
holnap kemény bíró” –³³
mondta az érsek.

„nebulók, rossz emberek,
meg sem köszönik a
sententiát.”³⁶

³² A kuruc küzdelmek költészete 135, 6.vsz.

³³ Kősziklán épült ház ostroma 41.

³⁴ Uo. 121, 40.vsz.

³⁵ A kuruc küzdelmek költészete 122, 54.vsz.

³⁶ Kősziklán épült ház ostroma 47.

„Hirtelenségből így felele Csúzi:
„Mert nem viszen arra lelkünk esméreti”.³⁷

Harsányi, a kérdésre, hogy miért
nem ír alá, úgy felelt, hogy „az ő
jó lelke esméreti nem engedi, hogy
annak vallja magát ami nem, az-az
rebellisnek”.³⁸

Fájdalmas események, keserű valóság bújtak ismét az irodalom köntösébe ezekben a versekben és visszaemlékezésekben. Megtörtént per és fogság, fohász és bizakodás rímes formába öltöztetve. A kuruc kor költeményeinek sajátos rímei ezek – „árváidat – juhocskáidat – zászlóidat – hajócskádat” –, amelyek gyökerei részben a Rimay-örökségre mennek vissza, s innen hagyományozódtak tovább.

Egyszerű forma ez és régies nyelvezet, legtöbb esetben nyers és egyáltalán nem költői képekkel átszőve. Mégis a szívhez szólnak, Isten felé szállnak az énekek, amelyeket a rímes forma, a hasonlatok (leginkább bibliai párhuzamok) és a figura etymologicák – „tiszán tiszteljen téged”³⁹ vagy „menten mentünk”⁴⁰ – költői alkotásokká emelnek. A kapcsolat tehát a naplók és a versek között egyértelmű, a motívumok, a toposzok, sőt még a dialogikus jelleg is megegyezik.

Záró gondolatok

Ellentétek mindig is voltak, vannak és lesznek is a világban. Az okokat pedig nem mindig könnyű feltárni. A protestáns gályarab prédikátorok esetében is feltehetjük a kérdést, miért. S a válasz nem lesz egyértelmű, hiszen politikai, vallási és emberi indokok, érdekek húzódnak meg a háttérben. Számos írás keletkezett, amely próbálja megválaszolni a kérdéseket, de igazán „pártatlan” megoldások nem szülehetnek. Személyiségünk, hitünk és szemléletmódunk is „torzíthat” egy kicsit a valóságon.

Érdekes fejezete a gályarabok esete a történelemnek, de egyben az irodalomnak is. Hiteles, megtörtént esemény volt a per és a rabság is, amely fájdalmas, „súlyos” emlékként élt a prédikátorokban. Mindezt szavakba önteni, felidézni először is saját maguknak, majd a világnak átadni nehéz feladat. Megtették, mert azt akarták, hogy mindenki tudjon a rajtuk esett sérelmekről. Ahhoz azonban, hogy ez hatásos legyen, bizonyos formai követelményeknek is eleget kellett tenniük. Az előző két fejezetben igyekeztem alaposan megvizsgálni a szövegek irodalmiságát, összefüggéseket és motívumokat láttatni, s a kapcsolódási pontokat a kuruc kori jeremiádokkal. Véleményem szerint érdemes foglalkozni ezekkel a napjainkban viszonylag háttérben meghúzódó, kevésbé elemzett művekkel és témákkal, legyen szó fordításról vagy eredeti műről. Utóbbiak nyelvezete fordulatos, szemléletes, helyenként nagy erejű költői képekkel, amelyek hatása a későbbi irodalmunkban is megmutatkozik, legismertebb példaként Ady Endre költészetében. Másfelől olyan erkölcsi normák vannak a naplókban, amelyek pozitív értékeket hordoznak, s bizonyítják, hogy a Biblia

³⁷ *A kuruc küzdelmek költészete* 124, 73.vsz.

³⁸ *Kősziklán épült ház ostroma* 51.

³⁹ *A kuruc küzdelmek költészete* 167, 7.vsz.

⁴⁰ Uo. 121, 44.vsz.

ismerete, átélte, „egzisztenciális olvasata” a való élet legsúlyosabb megpróbáltatásai közepette milyen nagy lelki, szellemi erőt jelentett az üldözött protestáns prédikátorok számára.

Emlékük ápolása

Vannak gyülekezetek, amelyek még ma is visszaemlékeznek az 1674–76-os évek történéseire. A sárvári börtönben például nyolc evangélikus és hét református lelkész raboskodott. 2003. február 9-én, a szabadulás 327. évfordulóján közös istentiszteleten emlékeztek meg a két gyülekezet testvérei a prédikátorokról. A Nádasdy-vár falán emléktáblát helyeztek el 1993-ban, s a hálaadó istentisztelet után ezt koszorúzták meg a résztvevők. Az Evangélikus Élet című egyházi hetilap február 18-i számában Gyarmati István lelkész írását olvashatjuk ennek kapcsán, aki az igehirdetést is tartotta. Így ír erről a napról: „Ha ünnepnek nem is igazán nevezhető ez a nap – mint vérzivataros történelmünk sok más hasonló napja –, de bizonyágtételre mindenképpen alkalmas. A sárvári vár falán látható két babérkoszorú, mely a hithősök neveit övezi, ezt hirdeti az arra járóknak, hogy Krisztus dicsősége megjelenik e világban, és Őt üdvösség követni”.⁴¹

Dolgozatommal a gályarab prédikátorok irodalomtörténeti szerepéhez igyekeztem néhány adalékkal hozzájárulni: a gályarabságról alkotott kép gazdagításával és a fennmaradt dokumentumok irodalmi értékeinek, kapcsolódási pontjainak, szöveg mögötti/közötti összefüggéseinek bemutatásával. Ezzel egyúttal emlékezetüket, kitartásukat, szenvedéseik történelmi és emberi jelentőségét is felmutathatónak látom.

⁴¹ [www.lutheran.hu/Evangélikus Élet/archívum/2003/7](http://www.lutheran.hu/Evangélikus%20Élet/archivum/2003/7) (2003.02.16.)

Ilkei Ildikó

Bethlen Kata térítése

Jól ismert, hogy az irodalomtörténetek Árva Bethlen Katát a 18. század egyik legkiemelkedőbb személyiségéként értékelik. Az összefoglalások rendre hangsúlyozzák azt is, hogy élete a református vallásért való küzdelemben telt el. Olthévízen gyülekezetet alapított, templomot, iskolát építtetett, nevelte, gondozta a rábízottakat, gyógyította őket, alakította gondolkodásukat. A rábízottakról való gondoskodás jelentette az uradalom népének test-lelki jóléte feletti örködését is. Nem csak a gyülekezet külső építésére fordított gondot, állandóan munkálkodott azért, hogy a rábízottak ne csak külsőségekben vallják magukat a református anyaszentegyház tagjainak. Szorgalmazta a hitélet elmélyítését, a Szentírás olvasását, a református egyház hitvallási iratainak tanítását. Ebben a munkában nagy segítségére voltak udvari és falusi papjai.

Előadásom Bethlen Katának azt az arcát mutatja fel, amely e hagiografikus irodalomba nehezen lenne beilleszthető. Mondandóm kiindulópontjaként felidézem, hogyan vélekedett az uradalmán élő unitáriusokról, nem feledkezve meg arról sem, hogy anyai nagyanyja haláláig, édesanyja pedig férjhezmeneteléig unitárius vallású volt: „De mindezek újabb erővel igen megkezdték nehezedni rajtam 1742. esztendőben, gondolkozván egykor a Krisztus üdvösséges ismeretére nemrégén tért hévízi kicsiny eklézsiáról, mint lenne ennek állapota, ha Isten engemet e világból kiszólitana. Mert ennek előtte a hévízi lakosok mindnyájan a Krisztus üdvösséges ismeretén kívül való kemény unitáriusok voltak: de az Isten az én időmben utat nyitott közülük csodálatosan sokaknak a megtérésre minden emberi erő és okosság nélkül, minthogy az Isten nem is szorult az emberek bölcsességére. Kezdték apostoli szent vallásunkra térni 1725-dik esztendőben, s már eddig majdnem a falunak fele apostoli szent vallásunkra állott. Ebben pedig emberi erő nem volt, mert azzal a szemtelen hazug ördög sem vádolhat, hogy valakiket arra erővel kényszeríttem volna vagy evégre valakit terheltem volna. Hanem amikor eszembe vettem volna azt, hogy az aratásnak ura, a Szentlélek munkásokat kíván, s maga is munkálkodik, arra nékem is szorgalmatos gondom volt, hogy Isten beszéde közöttük hirdettessék, amely jó alkalmatosság lett sokaknak megvilágosíttatásokra”.¹

A vallomás alapján tehát a református hit terjesztése emberi erő és kényszer nélkül ment végbe, jöllehet már régebből ismert 1731-es adománylevele alapján is föl lehetett volna figyelni arra, hogy felekezeti megkülönböztetés alapján anyagi jutalomban részesültek a református hitre tért atyafiak: „Én is azért különbségeket kívánván tenni a jók és gonoszok között, hogy a háládatosság és háládatlanság jutalmáról is megismertessék, akarván egyszersmind azt is megmutatni, hogy a vallás dolgában s egyebekben is ellenem tett hamis esküvésektől nem félek,

¹ BETHLEN Kata *Önéletírása* = *Magyar emlékirók. 16–18. század*, kiad. BITSKEY István, Bp., 1982, 88.

végeztem el magamban a református atyafiak háládatosságának jutalmául, hogy a fent megírt négy száz rh. forintokból ki-ki közülök a contractusok szerint amennyit levált, nekik elengedjem, és soha rajtuk ne pretendáljam sem az capitalis sem az interes dolgot.”

Bethlen Kata unitáriusokról vallott felfogását kiegészíti a *Iubar Solis Iustitiae* – Az igazság napjának fénye című kéziratos mű, mely az olthévízi református egyházközség tulajdona. A naplót Olthévíz első református lelkésze, Vásárhelyi János 1727-ben kezdte vezetni, s a soron következő lelkészek is folyamatosan feljegyezték a fontosabb gyülekezeti eseményeket. Vásárhelyi János a méltóságos gróf házaspárhoz szólva indítja naplóját, akiknek megköszöni, hogy az „ördög országát, az Antikrisztus titkos testét rontogatják”.

A napló سراiból számtalanszor kiderül, hogy a harcos kálvinista papok teljes mértékben meg voltak győződve arról, hogy vallásuk az üdvözülés egyetlen járható útja. Az ő vallásuk a tiszta búza, az unitárius az azt megfojtó tövis.² Olthévízen az unitáriusok a „tudatlanság sötétségének mélységébe”³ zuhantak alá.

A Iubarhoz hasonlóan fennmaradt egy másik 18. századi szöveg, nem önálló formájában, hanem a Kénosi Tózsér János (1702–1772) által megkezdett és az Uzoni Fosztó István (1729–1778) által folytatott Erdélyi unitárius egyháztörténetben, mely a 18. század utolsó évtizedeiben született meg. Az unitárius napló az Egyháztörténet III. részében található, amely nem összefüggő egyháztörténet, hanem csupán dokumentumok füzére. Amikor Uzoni felveszi e szöveget az egyháztörténetébe, akkor nem szó szerint átmásolja, hanem kivonatolja, néhol összevonja a rendelkezésére álló szöveget.

Mielőtt rátérne az olthévízi események tárgyalására e kivonatolás során visszatekint a reformáció óta eltelt időszakra, s ennek tagadhatatlanul elfogult értelmezését adja. A toleráns uralkodó erényeit mutatja be akkor, amikor a János Zsigmond által megrendezett szabad vitatkozásokra emlékszik, és az unitárius fejedelem halála után ennek hiányát siratja. Legfeljebb árnyalatnyi különbséget tesz ugyanakkor a katolikus és a református fejedelmek között. A reformátusoknál sokkal pozitívabb bemutatásban részesül Báthory István, aki elismeri, hogy ember nem uralkodhat a lelkiismeret fölött. De megemlíti, hogy e fogadkozás ellenére mégis jezsuitákat hozat az országba. A református fejedelmekről és Méliusz Juhász Péterről is úgy nyilatkozik, mint akik mesterüket Bézát és Kálvint követik abban a felfogásában, hogy a magisztrátusnak fel kell lépnie az eretnekek ellen.

Az igazán érdekes számunkra az, hogy mit tudhatunk meg a kivonatolt anyagrészből. Három szöveg-réteget tudunk megkülönböztetni:

- I. réteg: Az 1724-es év és az azt követő évek eseményeit írja le;
- II. réteg: az 1724-ben induló eseményeket 1754 körül jegyzi le az akkori hévízi lelkész, aki gyakran reflektál a korabeli, 1754-es helyzetekre is;
- III. réteg: az egyháztörténetíró Uzoni kommentárjai, aki, amikor beépíti a szöveget, megjegyzésekkel látja el, néhol összevonja, majd ezt követően magyarázza az eseményeket.

² *Iubar*, 11.

³ *Iubar*, 12.

Annak a rekonstruálására törekszem, hogy mi állhatott a hévízi pap eredeti feljegyzésében, és mi az, ami később került az írásba. Néhány esetben külső jele van annak, hogy későbbi betoldással van dolgunk, pl. kapcsos zárójelbe van téve, vagy ott áll a „ma” szócska, de van arra is példa, hogy Uzoni átveszi a hévízi paptól az elbeszélés szálát, és kommentálja az eseményeket.

Az idősíkok említett szétválasztását illető nehézségek ellenére, úgy tűnik, hogy van egy tényanyag, amely mintegy a kommentált és reflektált részek alapzataként ragadható meg: azok a térítési módszerek, amelyek a Bod Péter által A Szentírás értelmére vezérlő magyar lexikon előszavában megfogalmazottakkal, továbbá a református naplóban szereplő idealizált eljárásokkal szöveg ellentétben állnak. Először Bod 1746-ban megjelent műve előszavából idéznék: „Az Isten üdvösséges ismeretének terjesztésében a rendes út és mód szerint buzgó. Rendes út pedig erre, az Isten beszédének mind Maga, és mind mások által való előadása, ott, ahol illik, alkalmatosság szerint. Ezen az úton vezérelték az apostolok is az embereket, a Krisztus ismeretére. Ezen az úton vezérelte s vezéreltette Nagyságod is, ez helységben Isten keze által plántáltatott gyülekezetet, hogy láthassa a JÉZUS KRISZTUS arcán való ISTEN dicsősége ismeretének világosságát. Isten plántálta ezt, de Nagyságod volt az eszköz benne...”⁴

A Iubar arról számol be, hogy Isten igéjének prédikálásával vették rá az unitáriusokat a református vallás fölvételére. A Iubar a hódítás módjait és eszközeit gondosan elhallgatja, mert azok távol esnek az apostolokétól, de néhány rejtett utalást mégis találunk, melyből még ez alapján is arra következtethetünk, hogy nem a meggyőződés, a „megvilágosodás” vezette a hévízi áttérteket. Vásárhelyi János írja a Iubarban: „A Méltóságos Urak annakokáért abban voltak foglalatosak, milyen külső eszközökkel lehetne őket megtérésre indítani melyre gyakorlatossággal utat nyitott gondviselő Moróczi Péter Uram, lévén e dolgoknak előmozdításában mindenkoron hasznos eszköz.”

A naplóíró Vásárhelyi János hévízi szolgálatának végén összegzi a történeteket, leírja, hogy a grófi házaspárnak a terjesztésben való hűségéről sokszor és sok helyen tett tanúbizonyságot. Ez az írása is azt szolgálja, de egy valamit ez idáig elhallgatott, mégpedig: „amit Nagyságotok a megtértekkel titkon cselekedett, mely jócselekedeteknek nincsen száma és meghatározása”.⁵ A gyülekezetből távozó lelkész utolsó soraival megmagyarázza, hogy miért értesülünk a Naplóból csupán a Szentlélek és Krisztus munkájáról a térítés folyamán, míg az unitárius napló minden esetben erőszakos vagy ajándékozást célzó módszerekről beszél. Persze a térítők az okokat gondosan leleplezték, vagyis senkit sem kifejezetten azért fogtak el, vetettek börtönbe vagy vertek el, hogy áttérjen. De mihelyt valaki megunta a kínzást és áttért, gyötrelmei azonnal megszűntek, azonnal szabadon engedték, „szentnek, ártatlannak, jámbornak, tősgyökeres kereszténynek tartották”.⁶

⁴ BOD Péter, *Szentírás értelmére vezérlő magyar lexikon*, (Előszó), Kolozsvár, 1746, oldalszám nélkül.

⁵ *Iubar*, 27.

⁶ UZONI, *i. m.*, 23.

A hévízi pap naplójában szereplő módszerek:

I. Megkülönböztetés áttértek és át nem tértek között:

*áttértek jutalma: különböző anyagi juttatások, papbér alóli mentesülés, álláshoz juttatás, javak adományozása, büntetések azonnali megszűnése, gaztettek elnézése;

*át nem tértek büntetési: nyomorúság éreztetése, börtön, verés, fenyegetés, tönkretétel, károk okozása, nehéz munkával való terhelés, kényszermunka, az unitárius vallás és az unitáriusok csúfolása.

II. Hamis vád emelése

III. Gyermekek, lányok erőszakos áttérítése

IV. „Órszemek” az unitárius templom körül, vallásszabadság börtönben

V. Példamutatás

Néhány példát említek, csupán ízelítőként:

Anyagi juttatások

Az áttértek közül sokan különböző anyagi juttatásért tértek át, mert vallásukért cserébe birtokot, házat, földet, állást kaptak. Ezeket a javakat a hitükben megmaradóktól vették el.

Gaztettek elnézése

Egy embert az erdőben fagyújtógetésen fogtak. Egy aranyat ajánlott föl, ha futni engedik. Nem fogadták el. Erre magát ajánlotta föl, s szabadlábra került. Vallását elveszítette, aranyát megtartotta.

Kényszermunka, csúfolódás, verés

Moróczi tisztartó arra kényszerítette az unitáriusokat, hogy a hét minden napját úrdolgában töltsék, szidta, verte őket, vallásukat ördögi, török vallásnak, templomukat mecsetnek csúfolta. A „megtántorodottakat” kedvezményben részesítette: „Meglátjátok, reformátusok” – mondta – „atyátok leszek.” Az unitáriusokra jobb kedvében is csúnya, német káromkodással förmedt.⁷

Sok embert semmisségeikért vertek, bántalmaztak, alig volt Hévíznek olyan lakója, akit Moróczi meg ne vert volna. „Tehette, neki minden szabad volt. Senki föl nem jelentette, mert úgyis hiábavaló lett volna”.⁸

Gyermekek, lányok erőszakos áttérítése

Előfordult az is, hogy gyerekeket vittek be udvari szolgálatra, és ott fogva tartották őket addig, amíg ők vagy szüleik meghódoltak a kálvinizmusnak.

⁷ UZONI, *i. m.*, 170.

⁸ UZONI, *i. m.*, 174–175.

„Egy másik fiút, (Szöcs Tamásnak hívták), valami gyermek pajkosságért verni kezdenek az udvarban. Verés közben a tisztartó fenyegetőzik, hogy hátra még a fekete leves. Eközben a pap vizet szerez a konyháról, a püfölt fiú fejére önti, s most már a tisztartó is elengedi a többi ütleget. Gyönyörű kálvinista evangélium!”⁹

Őrszemek az unitárius templom körül, vallásszabadság börtönben

Moróczi vasárnaponként az unitárius templomhoz öröket állított, nehogy valamelyik szökevény az unitárius istentiszteletre ellátogasson. Gyakran lehetett látni ezeket a templom környékén ólálkodni, készen arra, hogy elcsípjék, ha valaki az unitárius templomot választotta imádkozása helyéül. Moróczi is legtöbbször ott ólálkodott, figyelte nem mond-e valami olyasmit az unitárius pap, amivel be lehet vádolni őt az udvarban.

E munkában elsősorban a grófi házaspár járt elől. A hévíziek elbeszélése szerint a történet azzal kezdődött, hogy a grófi házaspár az esküvőt követően birtokba vette a jószágot, körülkocsizott a faluban. A gróf nyilatkozata szerint a falunak csak egy baja volt, az, hogy unitáriusok lakták. A grófnő férje kedvében akart járni, és ígéretet tett arra, „rajta lesz, hogy áttérjenek a reformátusokhoz”.¹⁰ „Kezdeményező a feleség volt, de a fáklyát a férj dobta be, azután az asszony eljárásába beleegyezett, azon szemet hunyt és munkatársául szegődött. Különösen mikor látta, hogy egy pár áttérés történt, minden követ megmozgatott, hogy azok számát növelje. Ezért elnézte mindazt a bosszantást és szemtelenséget, amit tisztartója követett el, ki urában bízott s neki mindenképpen tetszeni akart. Azt beszélték róla, hallottak szájából afféle káromló beszédet, hogy inkább akar urának, mint Istennek tetszeni. Ezt aztán tetteivel eléggé be is bizonyította. Így aztán közös terv és eljárás alapján csupán arra az egyre törekedtek, hogy az unitáriusok száma apadjon, s a hívek számbavétele alapján a templomot elvehessék. E cél elérésére elkövettek mindent, amit csak emésztő kapzsiságuk diktált”.¹¹ Ezen törekvésük mégsem valósult meg, így Bethlen Kata templomot épít hívei számára.

A térítésben rendszeresen részt vett Moróczi nevű tisztartó, a református lelkészek és feleségeik.

A fennmaradt unitárius napló néhol bizonyosan elfogult és talán nem mentes ettől e sorok írója sem. Ám a módszerek sokszínűsége, a számos hiteles történet, és a református egyházközség hirtelen számbeli megnövekedése egy korábban teljesen unitárius faluban, mégiscsak arra szólít fel, hogy jelentősen módosítanunk kell a szakirodalomban és a közfelfogásban rögzült képet.

⁹ UZONI, *i. m.*, 23.

¹⁰ UZONI, *i. m.*, 166.

¹¹ UZONI, *i. m.*, 168.

V. Naplók, kalendáriumok

Szelestei N. László

Napló misszilisekben – Egy humanista műfaj határaitól

A levélírás máig megőrizte funkcióját: használati műfaj volt és maradt. Állíthatjuk ezt a humanista levélről is, ahol a szerző és címzett igényéből irodalmi társalgás fakadt. Ha belőle a formulás részeket elhagyjuk, terjedelmes levelek esetében a fennmaradó narratív rész gyakran hasonlít prózai és verses műfajokhoz. Az alábbiakban ezt a jelenséget járjuk körül.

A humanisták által megfogalmazott képzési/nevelési cél (vir iustus, dicendi peritus) megvalósításában hangsúlyos szerepet játszott az egymástól távollévők érintkezési formájának elsajátíttatása. A retorikai képzés folyamatában többször felbukkan a levélműfajjal való foglalkozás. A jezsuiták 1599. évi Ratio studioruma szerint már a syntaxisták ismerkedtek vele Cicerón keresztül, a poétáknál az első félévben Cicero és Plinius volt a minta, a rétorok a szónoklás mellett verses levelekkel is foglalkoztak.¹

Amit a humanista gimnáziumokban tanítottak, az részévé vált a 15–16. századi humanista, valamint a 17–18. századi barokk erudíciónak. A tanítás a definitio–lectio–usus folyamatában történt. A szabályok megtanulását példák olvasása és gyakorlás egészítette ki.² A talán legtöbbször használt tankönyvekből, Erasmuséból (*De conscribendis epistolis*, 1522), Viveséből (*De conscribendis epistolis*, 1536), Justus Lipsiuséből (*Epistolica institutio*, 1591) a szabályoktól példatárig és mintalevelekig e folyamat jól követhető, a gyakorlás és a műfaj funkcióba kerülése, az applikáció,³ a tényleges alkalmazás pedig kéziratokból tanulmányozható, vagy az eredmény felől, azaz egy-egy személy levelezési gyakorlatából következtethető ki.

Bár a levélírási tankönyvekben van bizonyos mértékű ingadozás a levél funkcióját illetően (például Vivesnél, majd különösen Lipsiusnál a cicerói beszédől, beszélgetéstől, az egyszerűbb írott beszélgetés, majd címzettnek szóló írásmű hangsúlyozása irányában történt elmozdulás), a humanisták számára azonban a reneszánsz és barokk korban a levél megmaradt a távollévők

¹ *Ratio atque institutio studiorum Societatis Jesu*, Antwerpiae, s. a., apud Joannem MEURSIUM.

² BARNER, Wilfried, *Barockrhetorik – Untersuchungen zu ihren geschichtlichen Grundlagen*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1970. Többször hangsúlyozza a doctrina–exempla–imitatio folyamatot és a képzés erre irányulását.

³ *Imitatio est studiosa mentis applicatio, ut ad ejus imitationem nostram epistolam faciamus, quem auctorem inter reliquos putamus optimum...* – olvashatjuk gyakran a meghatározást.

beszélgetésének, a szellemi elit baráti érintkezésének.⁴ Erasmus felosztásával és mintáival találkozunk nyomtatott tankönyvekben és kéziratos jegyzetekben, ezt nyomatékosítják az olvasott antik auktorok is (elsősorban Cicero). A sok szabályozás és minta, az előírt szerkezet (salutatio, captatio benevolentiae, exordium, narratio, petitio, conclusio) máig hat írásbeli érintkezésünkben. Ezt erősítették a barokk korszak tankönyvei is, például a Magyarországon is több kiadást megért Johannes Buchleré.⁵ Arra mindenképp érdemes felfigyelnünk, hogy nemcsak alkalmi műfajként kezelik a leveleket, olvasásuk gyönyörűségéről is szólnak. A műfaj kiválóan alkalmas minden téma és minden árnyalat kifejezésére, nehéz kérdések kifejtésétől a hangulatok érzékeltetéséig.⁶ A szakirodalom a magánlevelekben használt egyszerű, közvetlen hangnak, a dekorációnélküliségnek a barokk retorizáltság leépítésében fontos szerepet tulajdonít.⁷ Talán az őszinteség és egyszerűség a leggyakrabban emlegetett követelmény egy jó levél elkészítéséhez. (Epistola non rubescit – írta Cicero. A levél legszebb díszje az, hogy díszítés nélküli – állította Naszianszi Szent Gergely.⁸) Nem zárja ki ez, hogy a legtöbb levélben tetten érjük az irodalmiságra törekvést. A levél retorikai erényei: rövidség, egyszerűség, tagoltság, tetszetősség és illendőség.⁹

A funkcionális gyakorlásokat megőrző kéziratos füzetekben epikai, lírai és drámai művek általában együtt szerepelnek. Gyakori közöttük a kérő, megköszönő és meghívó levél.¹⁰ A köszöntő verset többnyire kísérő levél jutatta el a címzetthez; ünnepi alkalmakra meghívólevél készült; a szülőktől, patrónusoktól illő módon kellett kérni, a kapottakat megköszönni, stb. Egy 1705-ből ránk maradt községi tanulmányi jegyzet a retorikai szabályok hármas rendezőelve szerinti tizenkét tanácskozómegfontolandó¹¹ és négy ítélezhető levélfajtát¹² említ, a *genus demonstrativum*hoz sorolt bemutató levél témájáról pedig megjegyzi, hogy

⁴ *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, hrsg. von Gert UEDING, Band 2, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1994, 71. (W. G. Müller)

⁵ BUCHLER, Joannes, *Thesaurus conscribendarum epistolarum ex variis optimisque authoribus desumptus, praeceptis quidem paucis comprehensus, exemplis vero plurimis e M. T. Ciceronis Libris illustratus, et editus*. Tyrnaviae, 1733. (Ezt további hazai kiadások követték.)

⁶ A téma szerinti besorolásban általában komoly, tudós és családi kategóriát szoktak elkülöníteni.

⁷ *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, (1. 4. jegyzet), 73–74.

⁸ Vö. RIEDL Frigyes, *Retorika és retorikai olvasókönyv*, Bp., 1905⁶, 62.

⁹ Justus LIPSIUS *Epistolica Institutio*ájából (megjelent Váradon is, 1656-ban) ebben a sorrendben ismerteti JANKOVICS József, *Bethlen Miklós levelei* kiadásához írt *Bevezetésében* – Bp., Akadémiai Kiadó, 1987 (Régi magyar prózai emlékek, 6), 68.

¹⁰ Például: *Explicationes rhetoricae a Reverendo Patre ... Andreaszky e Societate Jesu professore rhetoricae Trenchinii, cum annotationibus per me Michaelem Jaszay Posonii conscriptae*. A gyászbeszéd tanításakor: *Epistolae ad funus invitatoriae...* – OSZK, Kézirattár, Duod. Lat. 44.

¹¹ *Epistola*: suasoria, disuasoria, hortatoria, dehortatoria, consolatoria, petitoria, commendatoria, conciliatoria, officiosa, communicatoria, disputatoria, mandatoria.

¹² *Epistola*: accusatoria, defensoria, expostulatoria, qua quaerimus, mandatoria.

mindaz, ami nem tartozik az előző kettőhöz, ide sorolható.¹³ A listák a szokásos levélírási tananyag (Erasmus stb.) alapján készültek. A levél hagyományos meghatározásának (absentis ad absentem mutuus sermo) az utóbbiak közé sorolt epistola annunciativa seu narrativa (elbeszélő levél) felel meg leginkább. A levélben a kezdő és záró formulák közti narratio a legállandóbb szerkezeti rész.

A 19. század elején Grigely József tankönyve még a szónoki beszédhez való átmenetként tárgyalta a levélírást, amely antik és klasszicista hatásra az elbeszélés és párbeszéd társaságában szerepel a prózai művek között. A levél tárgya (materia) lehet minden, ami beszélgetés közben szóba kerül. A stílusra nincs általános előírás, de az antik és reneszánsz minták és az azokból elvont szabályok követése ajánlott. Az oktatás során a grammatikánál és a retorikánál is lehet (kell) foglalkozni vele.¹⁴ A 19. század végén a Riedl Frigyes által kiadott Retorikában a hagyományos meghatározás szerepelt: a levél írott társalgás.¹⁵

Napjaink tananyagában a fogalmazási műfajok közt, illetve a stilisztika oktatása során kerül elő a levélírást. A fogalmazási gyakorlatok¹⁶ (meseírás, napló, úti- és élménybeszámoló, bemutatkozás, riport, interjú, hír, vélemény megfogalmazása, vitatkozás, alkalmi beszéd, meghívó, apróhirdetés, reklám, beadvány, jegyzőkönyv, megállapodás (szerződés), megrendelés, szerkesztett műsor, telefonbeszélgetés, levél) egy részét a levélműfajból származtathatjuk. Az eddig elmondottak mind tanulságosak a vizsgált műfaj lehetőségeinek átgondoláshoz, ám az emlegetett változatosságot a levélíró és címzett viszonya, továbbá a tárgy sokfélesége és valóságnak megfeleléstől a teljes fikcióig terjedhetősége okozza. A továbbiakban 17–18. századi magyarországi példákkal illusztrálom mondandómat.

Az episztolák matériáját az élet napi ügyei (quotidiana vitae negotia) adják. Az iskolában a tanulók előgyakorlatokat, majd az elméleti tudáson túljutva célzott gyakorlatokat végeztek, a feladatokat és a konkrét élethelyzetet összekapcsolták. Tanulságos Bethlen Miklós visszaemlékezése arra, hogyan tanult Keresztúri Pál vezetésével: „Általmenvén rajta, csak megmutatá: ilyen a chria, ez az epistola, ilyen az oratio, nosza csak ad praxim et exercitia; számtalan epistolát írtunk, aztán chriát és oratiót is”.¹⁷ A szakirodalom csak elvétve tárgyal ilyen gyakorlatozást. Az iskolai jegyzetek többsége csak imitált: témák, dermedt formulák és szabályok megtanulását tanúsítja, nem tapad napi eseményekhez, nem telítődik étellel.¹⁸

¹³ Például epistola: narrativa, gratulatoria, dedicatoria, laudatoria, repraesentatoria, jocosa, mixta. – Másutt, például Lipsius *Epistolica Institutio*jában más felosztás szerepel. Vö. JANKOVICS, 9. jegyzetben *i. m.*, 69.

¹⁴ GRIGELY *De ratione conscribendi epistolas* c. fejezetét ismerteti: TÓTH Sándor, *A latin humanitás poétája – A studia humanitatis iskolás poétikájának elméleti kérdései a magyar irodalmi nyelvújítás koráig*, I. *Institutiones generales artis poeticae (A költői mesterség általános törvényszerűségei)*, Szeged, Gradus ad Parnassum, 1998, 59–60.

¹⁵ RIEDL, *i. m.*, 61.

¹⁶ MAGASSY László, MAGASSYNÉ MOLNÁR Katalin, *Fogalmazási gyakorlatok 10–16 éveseknek*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1995¹.

¹⁷ Idézi JANKOVICS, 9. jegyzetben *i. m.*, 67.

¹⁸ A levelezéssel, levélműfajjal leginkább a formuláskönyvekkel kapcsolatban esik szó. Imitációs levelezést is tartalmazó jegyzetről való híradás: MÉSZÁROS István, *Iskolai*

Mindössze néhány, a tanítás utolsó fázisát is feltáró kéziratot ismerünk. A győri jezsuita repetensek gyakorlatairól Szabó Flóris adott hírt.¹⁹ Talán a leendő tanárok versírási „feladataihoz”, a konkrét élethelyzetekhez ennél is közelebbi a kolozsvári *Elegiae poetarum* című jezsuita gyűjtemény 77 verse.²⁰ Ilyenek Thurzó Imrének Jeremias Spiegel felügyeletével Biccscén 1614–15-ben készített szónoki gyakorlatai²¹ vagy a Sartorius András vezette ilavai iskolából ránk maradt vegyes jegyzet 1652–53-ból, amelyben latin és anyanyelvi levélírási gyakorlatok is vannak.²² Ilyen az 1710–11-ből származó lestinai versgyűjtemény is, amelyből a tanár és tanulók ügyei, továbbá patrónusaik életének jeles napjai köszönnek ránk latinul és – néhány esetben – anyanyelven.²³ Évszázadokon át ez volt a tanítás módszere. Így történt ez már a 15. század közepén Guarino mesternél Ferrarában, és így másfél évszázad múlva Lestinán. A minőségi különbség mellett akad azonban más figyelemre méltó különbség is: anyanyelvű versgyakorlatok kerültek be a mindennapokat kísérő versírási alkalmak közé.²⁴

A fentiekkel érzékeltetni akartam azt, hogy a levélírási tanítása és gyakorlása beépült a retorikai oktatásba, ennél fogva a levelek magukon hordják a tanult, egy idő után szinte ösztönösen követett jegyeket: szerkezetben és fogalmazásban. A humanisták által kiépített *respublica litteraria*, a tudós közélet tagjainak egymáshoz való viszonya, a közös műveltség, közös hit- és értékrendszer, azonos életmód (legalábbis vágyakban), valamint a közös latin nyelv egyenrangú felek érintkezését tette lehetővé. Közöttük a kapcsolat a távollévoók kölcsönös beszélgetése (*absentium amicorum mutuus sermo*). Azokban a levelekben is megfigyelhető ez a társalgásra törekvés, amelyeknek a megírását kötelesség, kényszer indokolta.

A Magyarországi tudósok levelezése sorozat közzétett leveleiben barátok tájékoztatják egymást újdonságokról (nemcsak tudományos eredményekről, hanem napi politikai hírekről, családi eseményekről is), természeti jelenségekről, régiségekről és ritkaságokról, érdeklődnek a másik fél tudományos munkája iránt,

jegyzetkönyv a XVI–XVII. század fordulójáról, Bp., 1976 (Nyelvtudományi értekezések, 90).

¹⁹ SZABÓ Flóris, *A költészet tanításának elmélete és gyakorlata a jezsuiták győri tanárképzőjében (1742–1773)*, ItK, LXXXIV(1980), 469–485.

²⁰ Kolozsvár, Akadémiai Könyvtár, Mss. C 525. *Elegiae poetarum*, 1766–1773.

²¹ BALASSA Brúnó, *Thurzó Imre retorikai dolgozatai* = *Magyar Paedagogia*, 38(1929), 248–258.

²² OSZK, Kézirattár, Quart. Hung. 742.

²³ SZELESTEI N. László, *Verstírási gyakorlatok Lestináról 1710–1711-ből = Irodalmi és nyelvi kölcsönhatások az integráció folyamatában – Literárne jazikovné interakcie v processe integrácie*, red. František ALABÁN, Banská Bystrica, Universita Mateja Bela, Filologická fakulta, Katedra hungaristiky, 2005, 35–42.

²⁴ A humanista iskola latin képzési céljáról és az anyanyelv funkciójáról: BARNER, *Barockrhetorik*, (I. 2. jegyzet), 275–285. A régi magyar nyelvű levelezésről: *Régi magyar levelestár, XVI–XVII. század, I–II*, szerk., bev. [alapos bibliográfiával] HARGITTAY Emil, Bp., Magvető, 1981 (Magyar Hírmondó). – *A litterae és epistulae, a magánlevél és az irodalmi levél klasszikus latin és ókeresztény gyökereiről és összefonódásáról*: BALOGH József, TÓTH László, *Bevezető két szólamra = Magyar leveleskönyv, I*, szerk. BALOGH József és TÓTH László, kiadja H. Balázs Éva, Bp., Corvina, 2004, 11–30.

ajándékozzák meg és segítik egymást. A miszilisekben mindig jelen van a közlés, amely tanult formulák alkalmazásával fejeződik ki. Ezek lefejtése után mindig felsejlik két személy valódi kapcsolata, annak mélysége vagy felszínessége, esetleg csak bókók özönébe bújtatott önösség.

A levélíró és címzett egyénisége egyaránt hatást gyakorol a levél hangnemére. Igazi sermocinatórióról van szó Dobai Székely Sámuel és Cornides Dániel között.²⁵ Másik véglet a lakonikus rövidség. Például Perliczi János Dániel a befolyásos ember iránti csodálattal emlegeti és idézi Gerhard van Swieten rövid válaszát.²⁶ A tudósok levelezésének gyakori velejárója a melléklet, ami lehet tudományos érdeklődésre igényt tartó könyv, kézirat, régiség, természeti kincs stb., vagy a barátság egyéb jele. Magyarországról külföldieknek az utóbbit leggyakrabban a tokaji bor jelentette. A kölcsönösséget formai és tartalmi szinten is átírhatja (az árnyalástól a megváltoztatásig) például a partnerek eltérő társadalmi és/vagy műveltségi helyzete, vagy ha a megszólított személy helyébe hatóság vagy hivatal kerül. A formulákkal együtt változik a levelezés hangneme. Nem a magasabb rangúak és gazdagabbak szoktak a műveltség nemesítő szerepéről (nobilitas litteraria) elmélkedni. Érdeemes volna a tegezés és önözés előfordulásának arányát tanulmányozni. Tapasztalatom szerint ritkán élhette meg a respublica litterariában urával való egyenrangúságát egy személyi titkár vagy más alkalmazott. A levelezésekben gyakran olvashatunk keserűségről, az értelmiségiek nemességre vágyásáról,²⁷ a főurak nemesi származású házitanítót kereséséről. Ez a respublica litteraria ennek ellenére összehozott olyan személyeket, akik a valóságos életben társadalmi, vallási vagy egyéb okok miatt távol voltak egymástól. Ez közelítette egymáshoz például a vallási felekezetek képviselőit (a 18. század közepe után egyre nagyobb számban).

A levélben a kölcsönösséget annak írója részben vagy egészben megszüntetheti. (Arról a lehetséges esetről, amikor az olvasó vonatkoztat el a levélíró és címzett együvé tartozásáról, nem szólok.) Gyakran konkrét címzetthez szól a levélíró, de mondandóját nemcsak neki szánja, a nyilvánosságra kacsint, sőt a mondandó eleve elsődlegessé válása esetében a levél már csak formai keret marad. A levélműfaj ezen mozdulatairól bőségesen olvashatunk hazai szakirodalmunkban is. Irodalom- és művelődéstörténet-írásunk a levelezésekre részben irodalmi értékük, részben a bennük rejlő sokirányú forrásadatok miatt figyelt föl: például Pázmány Péter *Öt szép levele*,²⁸ II. Rákóczi Ferenc levelei,²⁹

²⁵ Csak a Dobai által írt leveleket ismerjük hiánytalanul. Evangélikus Országos Levéltár, Arch. gen. eccl. V/36/3.

²⁶ Perliczi Weszprémi Istvánhoz írt levelében idézte: OSZK, Kézirattár, Quart. Lat. 1980/I, 111v–112.

²⁷ Legérdekesebb talán Bél Mátyás ezen irányú sikertelen törekvése.

²⁸ PÁZMÁNY Péter, *Öt szép levél*, utószó és jegyz. BITSKEY István, Bp., Európa, 1984.

²⁹ Különösen tanulságos HOPP Lajos recenziója (II. Rákóczi Ferenc válogatott levelei, szerk., bev., KÖPECZI Béla, Bp., 1958, MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának közleményei, XV(1958), 252–258.

Mikes Kelemen Törökországi levelek című műve,³⁰ Kazinczy Ferenc levelezése kapcsán.³¹ A fiktív levelek, a verses levél és a levélregény jelentős szerepet játszott a magyar irodalom történetében is.

Érdekesen változott a helyzet az irodalmi és tudományos élet intézményesülése során. A folyamatban (például Kazinczy Ferenc) leveleiben észlelhető, hogy közös munkálódásról, közös célokról és barátságokról írva a címzett nemcsak a megszólított egyedi személy. Ezáltal azonban elhalványodott a tényleges levelekre jellemző közvetlen személyesség. Mezei Márta meggyőzően mutatta ki, hogy Kazinczynál a közlendő hír, a saját önarckép megformálása, a kulturális étellel kapcsolatos állásfoglalás többnyire mellékesség teszik a címzettet.³² Gyakori eset, amikor egy szegény értelmiségi nálánál jóval rangosabb vagy módosabb személyt folyamatosan tájékoztat, s tájékoztatásait levélben megfogalmazva küldi el. Amennyiben ez rendszeres, akkor általában rövidebbek a formulás részek, a jelentések sora naplószerűvé válik. A vegyes anyagú naplókhoz akkor kerül közel a levelek sora, ha a levélírónak nemcsak konkrét ügyről kell beszámolnia (pl. hadi jelentések, a moderátornak a rá bízott ifjú tanulmányairól, viselkedéséről), hanem íráskényszerét szabadon kiélheti. Nemcsak a levél naplószerűsége, napló funkciót betöltő szerepe fordul elő, hanem ennek fordítottjaként gyakoriak naplóba ékelődő levelek is. Ebben az esetben egy tőről fakad a levél és a napló.

A levélírás és naplóírás kapcsolata már a Toldy Ferenc és Abafi Lajos közötti nézeteltérésben szóba került. Toldy azt állította, hogy Mikes Kelemen részletes napló alapján írta meg *Leveles könyvét*, Abafi magát a művet tekintette naplónak.³³ Mikes a humanista levélműfaj egyik jellemzőjével, a közvetlen társalgó stílussal hatásosan élt művében, jól játszotta vállalt szerepét. Talán legjobb ismerője, Hopp Lajos is azt állapította meg, hogy a Törökországi levelek a magyar nemesi napló- és emlékirat-irodalommal rokon.³⁴

Vajon tényleg egymáshoz közeli alkotási folyamatról van szó, csak a megformáltság külső jegyei alapján különbözik néha egy napló és levelek sora (leveleskönyv)? Mindkét esetben van író, van tárgy, a levélíró számára azonban létezőként ott a címzett személye, esetleg nagyobb az íráskényszer is. Mindegyik folyamat, amely magán viseli a folytatás lehetőségét. Csak betegség, halál, vagy levelezés esetében a kapcsolat, naplónál a naplóírást kiváltó indok megszűnése jelenti az abbahagyást.

A naplóíró számára elvben nincs címzett, bár ezt szinte mindig kétkedve kell fogadnunk. Különösen akkor, ha a napló öngigazolás, a „maradvák” számára írt nevelő célzatú önéletírássá válik, akkor céloz meg közönséget, ennél fogva az íráskényszer iránya is megállapítható. Ám míg a valódi levelet adott és kapott

³⁰ MIKES Kelemen, *Törökországi levelek*, bev. HOPP Lajos, Bp., Szépirodalmi, 1980; HOPP Lajos, *A Törökországi levelek műfaji problémái* = MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának közleményei, XV(1958), 129–152.

³¹ MEZEI Márta, *A levél műfaj és a Kazinczy-levelezés az 1810-es években* = *Klasszika és romantika között*, szerk. KULIN Ferenc, MARGÓCSY István, Bp., Szépirodalmi, 1990, 35–58.

³² *Uo.*, 47. sk.

³³ A vitáról l. HOPP, *A Törökországi levelek műfaji problémái...* (30. jegyzet)

³⁴ MIKES, *Törökországi levelek*, (30. jegyzet), 17.

levelek folyamatába helyezhetjük el, a naplórót külső elvárás, vagy másik személy azonos kérdésre adott válasza nem befolyásolja. (A valóságban nem mindig ellenőrizhető ez, csak a legritkább esetben ismerjük a régi naplórók naplóírással párhuzamos megnyilvánulásait.)³⁵ Mindkét esetben kell téma. Láttuk, a levél témáját (ritka kivételtől eltekintve) az élet mindennapi ügyeiből meríti, a napló azokat gyakran meg is magyarázza. A pusztá feljegyzéseken túlmenő napló írója a külső és belső eseményekre inkább reagál, mint a levélíró.

A megfogalmazás attól a pillanattól kezdve közös lehet, amikor a levélíró a formulák utáni elbeszélésbe (narratio) kezd, s tart egészen addig, míg nem tér át a levélműfaj megkövetelte kéré- és záróformulák írására. A narratio mindegyik esetben a retorikai oktatásban megtanult szabályok szerint készül. Ezért lehetséges, hogy egy vegyes kötetben a levelek (formulák részeinek elhagyásával) szervesen illeszkednek a naplófolyamba. Például Nagyfalvi Gergely 1620-as évekből fennmaradt Diariuma ilyen. Nem minden tanulság nélküli (és ezt kiadásunkban³⁶ érzékeltettük), hogy nemcsak a miszilizsekben gyakoriak az utólagos stilizálások, javítások, hanem az egyéb feljegyzésekben is. Vajon mit tervezett Nagyfalvi? Amennyiben a Diariumban lévő leveleket piszkozatnak tartjuk, javíthatott a ténylegesen elküldött változat másolása előtt, de az egységes javításból az következik, hogy szándéka volt kéziratával.

Máskor jó okunk van feltételezni, hogy egy-egy diárium vagy annak egy része önálló műként élni kezdett. Például Hodik János Diariumában naplószerű feljegyzések között akadnak levélmásolatok, ide ékelődik be az Esterházy Miklós nádorral folytatott hitvita leírása is. A mű egy-egy levélhez, vagy más fontos esemény rögzítéséhez képest azért válhatott kiemelt jelentőségű forrássá, mert Hodik erről részletező elbeszélést készített, s a későbbiekben azt terjesztette. Más eseményeknek csak említés vagy rövid híradás jutott egy-egy levél narrációjában.

Fordított esetre is hozhatunk példát. Gerhard Cornelius Driesch folyamatosan írt levelezési füzetekben, sajtó alá készített leveleiben sem ő maga, sem az utókor nem irodalmi művet látott, hanem egyedülálló történeti forrást. Húsz éven át Esterházy Imre primás világi titkára volt. A hivatalos, tudományos és magánügyek sajátos elegye levelezése. Bizonyára a primás tudtával számolt be Sintzendorff bíborosnak a primás szinte minden napjáról (udvaráról, betegségeiről, zenészekről és fürdőkről, vadászatokról és fogadásokról, a vallási életéről, de valláspolitikai kérdésekről is). Levelezésének a részét az 1750-es években sajtó alá rendezte, magyarázó megjegyzéseivel az utókor számára még értékesebbé tette (1128 levél, 400 Sintzendorff-tól).³⁷ Driesch levelezésében nem

35 Jankovics József Bethlen Miklós Önéletírását és leveleit szembesítette egymással. Az izgalmas egybevetés szerint ebben az esetben az irodalmi mű (Önéletírás) érdekében nem deformálódtak a valóságos tények és események, a művészi igazság és a történelmi igazság közül egyik sem írja fölül a másikat, legfeljebb árnyalja azt. Jankovics, 9. jegyzetben, i. m., 15–28.

³⁶ Naplók és útleírások a 16–18. századból, közléteszi Szelestei N. László, Bp., Universitas, 1998 (Historia litteraria, 6), 57–141.

³⁷ SZELESTEI N. László, *Gerhard Cornelius Driesch, Bél Mátyás és Esterházy Imre primás = Magyarországi tudósok levelezése a 18. században*, szerk. SZELESTEI N. László, Bp., SZENAL, 2006, 85–108.

keverednek a diáriumokban szokásos leírások, levelek, feljegyzések. Ha a formulás részeket kihagyva olvassuk, mégis a naplóműfaj jellegzetes elbeszélő folyama tűnik fel benne.

Végül a levelezés sokféleségének érzékeltetésére megemlítek néhány olyan esetet, amikor más műfajjal érintkezik a misszilisek narratiója. A sok háborúskodás közepette a levél vált a 17. század egyik sajátos irodalmi műfajává, mert csak keveseknek adódott alkalom (otium) könyvek írására. (Leveleskönyvek és azokkal együtt diáriumok, kalendáriumbeli és más feljegyzések egyaránt nyersanyagul szolgálhattak önéletírási művekhez.) Feltűnő, hogy a török emigráció életére levelek, leveleskönyvek és naplók együtt jelentik a legfontosabb forrásanyagot.³⁸ Ugyanígyen módon egészítik ki egymást az útleírások és az utazásról küldött levelek. Bán Imre Witnyédy István *Leveleskönyvének* publicisztikai vonásaira figyelt fel, a terjedelmesebb levelek agitatív, konspiratív jellege alapján feltételezi, hogy néhány röpiratnak ő lehet a szerzője.³⁹

A 18. század elejétől a tudós levelekben megfigyelhető bizonyos klasszicizáló törekvés. Nemcsak külföldiek (például a század közepétől Gottsched) elméleti műveinek hatására, hanem a mindig olvasott klasszikus auktorok példája is segítette ezt. Az iskolai gyakorlatok között antik példák alapján verses leveleket (a magyar nyelvben az episztola szót használjuk rájuk) is kellett írni. Horatius alapos ismerete jól szemléltethető Lázár János gróf, erdélyi református főgondnok (Horatius minden művét memoriter tudta) és a jezsuita Bíró István 1760-ból ránk maradt latin nyelvű verses leveleiben. Mindketten magyarul is írtak verseket. A költészetről, például a mindennapiság és költészet viszonyáról írt episztoláik latin nyelvűek, aztán elfoglaltságaik miatt az epistolae elegiacae helyébe léptek az epistolae familiares. Talán nem érdektelen, hogy költői leveleiket Bíró másfél évtizeddel később közzé akarta tenni.⁴⁰ Miként olyan sok más esetben, itt is megelőzi a latin nyelvűség az anyanyelvűséget. Mindenesetre e tények felhívják a figyelmet arra az irodalomtörténet-írásunkban még nem minden területen tudatosult tényre, hogy a magyar nyelvűség mellett figyelniünk kell a latin és más nyelvű hazai irodalmakra is, s nem tartható például az az álláspont, hogy Orczy, Barcsay és Ányos az episztola magyarországi kezdeményezői.⁴¹

³⁸ Legújabbban: SERES István, *Protestáns prédikátorok és a Thököly-emigráció*, Credo, XI(2005), 223–251.

³⁹ BÁN Imre, *A nemesi és protestáns publicisztika = A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 1964, 276.

⁴⁰ FÖLDESI Ferenc, *Hítvita és költészet – barátok között: Lázár János és Bíró István S.J. levelezése = Magyarországi tudósok levelezése a 18. században*, szerk. SZELESTEI N. László, Bp., SZENAL, 2006, 35–54. A levelezés kiadási kísérletéről: Uő, *Egy ex-jezsuita esete a cenzúrával = Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára*, szerk. DEÉ NAGY Anikó, SEBESTYÉN-SPIELMANN Mihály, VAKARCS Szilárd, Marosvárárhely, Mentor, 2002, 423–433.

⁴¹ LABADI Gergely, „... ez a' theoria helyes theoriája e ...” – *Epistolaelmélet, 1800–1830*, ItK, 108(2004), 584.

Dukkon Ágnes

Naplók, életrajztöredékek – kalendáriumlapokon

A régi Schreib-Kalenderek (magyar, cseh és latin változatban is) gyakran szolgálták a napló, a diárium szerepét sok főúri családban. A tulajdonosok bejegyzései mindig szubjektívebb, intimebb szemszögből láttatják egy adott kor szereplőinek személyes sorsát, azt a közeget, amelyben életük zajlik, mint a krónika vagy emlékirat, mert még távlat nélkül, a napok egymásutánjában jegyzik föl az eseményeket. A már ismert, föltárt kalendáriumi bejegyzéseket ezúttal csak mintegy háttérként említem meg az újabban előkerült anyagokhoz.

I. A 19–20. század fordulóján váltak ismertté, vagy legalább is ekkor kerültek a filológusok érdeklődésének homlokterébe Bogáti Fazakas Miklós följegyzései.¹ A 17. század első feléből ismerjük David Frölich naplószerű jegyzeteit saját kalendáriumpéldányaiban, melynek részletes elemzését Pavercsik Ilona végezte el.² Frölich Boroszlóban kiadott, német nyelvű naptársorozatának egyes példányai, 1623-tól 1640-ig egy kolligátumba kötve őrződtek meg, s a kalendáriumok üres lapjain a szerző feljegyzéseit olvashatjuk. Említésre érdemes, hogy az 1623-as első példány címében a „diárium” szó szerepel, a következőképpen: „Diarium oder newer auch alter Schreibcalender... auf das Jahr 1623”. Amint látjuk, a 16–17. században ez a bizonyos naptártípus egyúttal naplóírási céljára is szolgált, a szerkezete már eleve fölkinálja a lehetőséget a jegyzetelésre. A 17. század utolsó negyedének és a Rákóczi-szabadságharcnak a történéseit megíró Cserei Mihály bejegyzéseivel találkozhatunk az 1690–95-ös és az 1697–98-as kolozsvári naptárakban. Ezekről a jegyzetekről Ferenczi Zoltán számolt be,³ s bizonyos válogatással a naplószerű bejegyzéseket is közölte. Épp a szubjektívebb sorokat, fohászokat, imákat hagyta ki, mivel fontosabbnak tartotta az Erdély sorsát, a kor szereplőit érintő tudósításait. Jómagam az 1695-ös naptárban fennmaradt verses könyörgése szövegét közöltem 1978-ban.⁴ A bejegyzések tartalma – összehasonlítva sok korabeli naptárba írt följegyzéssel – rendszerint nagyon hasonló: mikor, kihez, hova mentek ebédre, vacsorára, kinek a lakodalmába, temetésére. Közben megemlékezik a rendkívüli időjárási jelenségekről és egyéb katasztrófákról, árvízről, tűzvészről, a tatárok betöréséről. Az 1694-es és 1695-ös naptárból négy olyan följegyzést idézek, amely Jókai Mór

¹ POKOLY József, *Bogáti naptári följegyzései, Kanyaró Ferenc: Fölvilágosító észrevételek Bogáthi családi érdekű följegyzéseihöz*, Keresztény Magvető, 1902, 262–270.

² PAVERCSEK Ilona, *David Frölich sajátkezű feljegyzései műveiről*, I–II, Magyar Könyvszemle, 1996/3, 292–319, 1996/4, 429–449.

³ FERENCZI Zoltán, *Cserei Mihály följegyzései*, Történelmi Tár, 1893, I. közlés: 146–160, II. közlés: 232–249.

⁴ DUKKON Ágnes, *Tótfalusi Kis Miklós kalendáriumai*, ItK, 1978/1, 53.

egyik novellájának – Koronát szerelemért – szüzségét adja.⁵ Nem valószínű, hogy Jókai ezeket a naptárakat és a bennük lévő jegyzeteket 1854-ben, a novella írásakor ismerte, de a Cserei-históriából olvasható az 1690-es évek eseményeiről. A szakirodalom említi ennek a forrásnak a hatását az íróra, nemcsak a tárgyválasztás, hanem a nyelvi fordulatok tekintetében is. Önmagában az a tény érdekes, hogy ebből a négy, tipikusan kalendáriumi információból – rendkívüli hideg tél, a tatárok betörése, Bethlen Katalin (Jókainál Ilona) és az ifjabb Apafi Mihály eljegyzése és házassága – hogyan született meg egy szép novella; Cserei maga is fölhasználta, beledolgozta a naptárak jegyzetanyagát az 1709-ben kezdett *Históriájába*, így Jókai közvetve innen merítette a novella alapötletét:

(1694) 30. Jan. Voltak rettenetes, tűrhetetlen, hideg szeles idők, mellynek mássát régóta fogva senki nem hallotta, se nem látta.

14. Febr. béütvén Csikban Szépvíznél az pogányság, az egész tartományban hat falut elégetett s rablotta.

1. Junii lett az fejedelem kézfogása Bethlen Gergely úr leányával.

(1695) 15, 16 Junii Volt az fejedelem lakadalma Bethlen Catharina kisasszonnyal.⁶

II. Különösen érdekes az a kalendáriumi hagyaték, amelyben Rosnyai Dávidnak és fiának, Sámuelnek a följegyzései maradtak ránk. 1668-tól 1800-ig összesen 69 kalendáriumi példány őrződött meg a család tulajdonában. Simonfi János mutatja be ezt az anyagot 1914-ben az Erdélyi Múzeumban.⁷ Tanulmányából megtudjuk, hogy a kalendáriumok 1883-ban kerültek a marosvásárhelyi Református Kollégiumba Rosnyai János udvarfalvi birtokostól. A naptárkiadók: Szenczi Kertész Ábrahám, Veresegyházi Szentyel Mihály, Némethy Mihály, Veresegyházi István és Tótfalusi Kis Miklós. 1668-tól 1718-ig 13 olyan kalendárium található ebben a gyűjteményben, amely Rosnyai Dávid feljegyzéseit tartalmazza; amint Simonfi leírja, ő maga tízesével csomókba kötötte kalendáriumait s jelzéssel látta el, 57-től 68-ig, 80-tól 89-ig. Az itt olvasható bejegyzések kiegészítik csonkán fennmaradt Naplóit (1660–70, 1705), Önéletrajzát (1663, 1669–73) és Diáriumát (1663–74). Ezekkel a naptárakkal jómagam 1996-ban a Teleki Téka gyűjteményében⁸ találkoztam, s készítettem róluk jegyzeteket. A tulajdonosi bejegyzéseket ilyen módon sikerült egybevetni a régebbi, Simonfi-féle szövegközléssel. 1715-től már Sámuel, Rosnyai 17 éves fia írja apja helyett a följegyzéseket. Az 1715-ös naptárban található egy párbeszéd formában írt vénlánycsúfoló: Egy vén Léánynak panassza és Siralma, mellyel panaszolkodik edgy valakinek ekképpen. Ez a szöveg Simonfi szerint Rosnyai Sámuelről származik, 1720 körül másolhatta be a naptárba. A versben az öregedő Kátyó a 18. századi közköltészetből ismert toposzokkal „panaszolkodik” Tottynak arról, hogy egy legény sem akarja feleségül venni, pedig mindenre hajlandó lenne

⁵ Az *Erdélyi képek* című kötet (1854) novelláihoz, akárcsak az *Erdély aranykora* és a *Török világ Magyarországon* című regényeihez CSEREI Mihály *Históriájából* meríti anyagát, bár sokszor szabadon bánik a nevekkal és az egyes történeti szereplők időbeli elhelyezésével. Cserei művét Toldy Ferenc adta ki először 1852-ben.

⁶ FERENCZI, *i. m.*, 1893, 147–148.

⁷ SIMONFI János, *Rosnyai Dávid naptári feljegyzései*, Erdélyi Múzeum, 1914, 108–126.

⁸ Jelzete:22531, 22534.

ezért a boldogságért. A satirikus verselmény Csokonai Dorottyájának előképét idézi, számos hasonló, 18. századi változatával együtt.

Még sok érdekességet rejt ez a kalendáriumhagyaték, de a jelen dolgozatban mégsem ezeket részletezem, mert már kiadott, ismertett szövegekről van szó, hanem a legújabb kutatások során előkerült kalendáriumi bejegyzésekről szeretnék beszámolni.

III. Négy latin nyelvű, David Frölich által készített kalendáriumban, melyek Bártfán, Jakob Klösz nyomdájában láttak napvilágot (1640-, 1641-, 1642- és 1645-re), gróf Illésházy Gáspár (1593–1648) följegyzései maradtak ránk.⁹ Erről 1992-ben adtam közre ismertetést és a bejegyzések egy részét is közöltem.¹⁰ Ezúttal csak röviden foglalom össze a legfontosabb mozzanatokat, mivel az Illésházy család fontos szerepet játszik a későbbi évtizedekből fennmaradt naptárak tulajdonosainak azonosításánál. Illésházy Gáspár evangélikus vallású, a nádor Illésházy István unokaöccse, 1609-ben a lipcsei egyetemen tanult, 1610-ben Trencsén és Liptó, 1626-tól Árva vármegye főispánja. Bethlen Gábor erdélyi fejedelem környezetében diplomáciai feladatokat látott el, majd részt vett a fejedelem mellett a harmincéves háború kezdeti szakaszának hadjárataiban (Bécs ellen 1619-ben, Morvaországban 1621-ben). Lányát, Katát Bethlen Péter, a fejedelem unokaöccse vette feleségül. A III. Ferdinánd által összehívott 1637-es pozsonyi országgyűlésen az evangélikusok egyik szószólójaként vett részt. Később katolizált, példáját követték fiai, Illésházy Gábor és György. Hogy pontosan mikor történt a vallásváltás, egyelőre semmilyen forrás nem szól róla. Fazekas István¹¹ foglalkozott az Illésházy családdal egy 1992-es közleményében, s ő Gáborról írja, hogy vallását sűrűn váltogatta, nem tudni, mikor katolikus, mikor evangélikus. Az általam eddig ismert lexikoncikkem sem adnak dátumot az apa, Illésházy Gáspár vallásváltásáról, a jezsuita Kazy Ferenc művében¹² a róla szóló bekezdésben dátum nélkül olvasható, hogy a protestánsokhoz állt, de hogy ez mikori időszakra vonatkozik, nem derül ki. Illésházy Gáspár emlékirata az 1636-tól 1642-ig tartó időszakról szól, mely I. Rákóczi György erdélyi fejedelem uralkodásának első szakaszát, az erdélyi és magyarországi főurak egymás közti vetélkedését, a protestánsok üldözését jegyzi föl.¹³ A kalendáriumi bejegyzések ehhez az emlékirathoz nyújtanak érdekes kiegészítést: a mindennapi életről (utazás, ajándékozás, árubeszerzés, a birtokügyek, a stubnói hévíz gyakori meglátogatása), továbbá a családi, rokonsági és diplomáciai kapcsolatokról, s ami a legérdekesebb, a bejegyző konfesszionális problémáiról. Föltehetőleg erre az időszakra esik vallási meghasonlása, mert az 1641-es kalendáriumban található *Meditatio pia* címmel több latin nyelvű idézet a Példabeszédek könyvéből (*Proverbium* 14.), június 9-én, Bán felé menet jegyezte

⁹ OSZK, RMK II. 550, RMK II. 566, RMK II. 613, RMK II. 655.

¹⁰ Szövegközlés: DUKKON Ágnes, *A régi kalendáriumok titkaiból = Fejezetek a magyar művelődés történetéből*, szerk., ZÁVODSZKY Géza, Bp., ELTE TFK, 1992, 25–37.

¹¹ FAZEKAS István, *Az Illésházy család XVII. századi leszármazása*, Turul, 1951/1992. 13–17.

¹² KAZY Franciscus, *Historia Regni Hungariae*, t. 1–3. 1737–1749. t. 2. 120.

¹³ OSZK, Kézirattár, Quart. Lat. 362. Kiadása: SZILÁGYI Sándor, *Történelmi Tár*, 1891, 558–588.

föl. A bibliai versek az istenfélelemre, a szegények iránti irgalomra, a szív tisztaságára, az álnokság és gonoszság eltávolítására intenek. Az 1642. szept. 13-ához tartozó magyar nyelvű sorok szintén az istenes élet és az üdvösség kérdését, a pápa bűnbocsátó hatalmát, a szerzetesi élet hitelességét feszegetik. Az 1645-re szóló kalendáriumban már csak néhány mondat vall Illésházy Gáspár kezére, viszont nagyon sok gazdasági, háztartási jellegű közlemény olvasható benne szlovák nyelven, más kéz írásával. Ez a kézírás igen hasonló ahhoz, amely a fent említett emlékiratba bemásolta a nádor Illésházy István latin nyelvű leveleit. A kézirat kiadója, Szilágyi Sándor szerint a másolást valószínűleg valamelyik titkára végezte el. Az emlékirat az Illésházy család dubnicai könyvtárából került jelenlegi őrzési helyére. Dubnica említése sokszor előfordul a bejegyzések között, sőt, a későbbi kalendáriumokban is, amelyek valószínűleg szintén valamelyik Illésházy családtag vagy rokon kezétől származnak (ld. alább).

Mindenesetre Fazekas István említett publikációjának állításait igazolják a kalendáriumi följegyzésekből kikövetkeztethető kapcsolatok, melyek az Illésházy családra vonatkoznak.

IV. A legutóbbi kutatások során tizenegy cseh/bibličina nyelvű kalendáriumban találtam érdekes bejegyzéseket, magyar tulajdonosoktól, melyek közül kettő összefüggő, naplószerű közleményeket tartalmaz, de a többi is fontos dokumentum a 17. századi Felső-Magyarország vezető főurai életéről – s egyik kapcsolódik az Illésházy családhoz is.

1639–40-ből fennmaradtak Trencsénben és Lőcsén cseh/bibličina nyelvű Frölich-kalendáriumok ghiletinci Ostrosith István főasztalnokmester (magister dapiferorum) és fia, Miklós, koronaőr följegyzéseivel. A bejegyzések többsége magyar, de váltakoznak szlovák, német és latin jegyzetekkel. Ugyanakkor az Országos Levéltárban az Ostrosith család iratai¹⁴ között megtalálható István másik fiának, Mátyásnak a naplója 1673–75-ből, s bizonyos kapcsolódási pontok – a nevek, rokoni szálak – visszautalnak a kalendáriumi bejegyzésekhez. A harmadik fiútól, Ostrosith Páltól eddig nem került elő hasonló dokumentum, annyit tudunk róla, hogy fivérével, Mátyással együtt részt vett az 1647. évi országgyűlésen, nevüket az a jegyzőkönyv őrzi, amely IV. Ferdinánd koronázása után, a koronázási ékszerek visszahelyezéséről készült.¹⁵ Ostrosith Mátyás a koronaári tisztséget még 1655-ben is betöltötte, akkor I. Lipót koronázása után készült a jegyzőkönyv, melynek egyik aláírójaként szerepel. Életrajzáról annyit tudunk, hogy részt vett a Wesselényi szervezkedésben, 1670-ben elfogták, halálra ítélték, de 1672-ben kegyelmet kapott, birtokait viszont lefoglalták. 1701-ben halt meg.¹⁶

Három évtizeddel későbből – 1670, 1671, 1673, 1681 – is maradtak fenn az említett családok valamelyikének tulajdonában cseh nyelvű kalendáriumok, amelyekben szintén kutatásra érdemes bejegyzéseket találtam diplomáciai és családi eseményekről. Valószínűnek látszik, hogy ez is Ostrosith-kéztől származik, leginkább a naplóíró Mátyástól. Bizonyos helynevek és személynevek

¹⁴ E 186 Archivum familiae Ostrosith, 1549–1683. Elsősorban Ostrosith Mátyás iratai.

¹⁵ *A koronázási jelvények okmányai*, Bibliotheca Humanitatis Historica XVIII. A Magyar Nemzeti Múzeum művelődéstörténeti kiadványa, Budapest, 2002. 35–36.

¹⁶ *I. m.*, 218.

ismétlődése, a kézírás jellege erre enged következtetni, bár a kalendáriumokban nemcsak egy kéztől származó bejegyzések fordulnak elő. A kalendáriumok báró Révay Ferenc ajándékként kerültek a Széchényi Könyvtárba 1883. november 27-én. Itt figyelemreméltó az a tény, hogy Ostrosith Mátyás felesége is Révay-lány volt, Katalin (egyes források szerint Szidónia), s a Révay rokonság emlegetése is megtalálható mind a naplókban, mind a kalendáriumokban.

Felső-Magyarországon, ill. a szepességi városokban a német, a szlovák és a magyar nyelv használata egyaránt jellemző. Ennek legékesebb bizonyítékai közé sorolhatjuk a kalendáriumokat, nemcsak azért, mert mindhárom nyelven készültek ezek a kiadványok, hanem azért is, mert sok esetben tulajdonosaik följegyzései is többnyelvűek.

Érdekes maga az a tény is, hogy cseh nyelvű kalendáriumot használtak Ostrosith István és fiai. Ennek oka egyrészt, hogy tudták a nyelvet, másrészt magyar vagy latin, esetleg német példányért Bártfára, Lőcsére kellett volna küldeniük, holott a Vaclav Vokál, majd özvegye, Dorota Vokálová s újabb házassága után Vavřinec Benjamin Od Háje vezette trencsényi nyomda termékei könnyebben elérhetőek voltak a Vág- völgyi birtokokon – Illaván, Dubnicán – tartózkodó főurak számára. Egy lőcsei kiadású cseh nyelvű példány azonban mégis előfordul a többi között.

Báró Ostrosith István ősei I. Ferdinánd uralkodása idején kerültek Magyarországra Horvátországból, Pozsega vármegyéből a 16. század közepén. A magyar főúri családok genealógiáját közreadó Nagy Iván írja, hogy mind István, mind fia, Miklós diáriumot vezettek, de közelebbi adatokat nem közöl.¹⁷ Az Országos Levéltárban pedig, amint már említettük, megtalálható Ostrosith Mátyás naplója, a családi iratok között. Jelen tanulmányban a kalendáriumi följegyzésekről, mint a régebbi feltevést igazoló dokumentumokról szeretnék beszámolni – melyek eddig nem kerültek a történészek figyelmébe. Az OSZK Régi nyomtatványok Tárában őrzött kalendáriumok közül három tartalmaz bőséges, naplószerű följegyzéseket, nem csupán a szokásos napi eseményeket, hanem még külön lapokon bekötve részletes beszámolókat, főleg családi és közéleti jellegű információkat:

- Minucy s Pranostykau Hwezdarskau od Dawida Fraelichia [...] MDC XXXIX. W Trencjne u Waclawa Wokala – RMK II 548a
- Nowy a Stary Kalendarz Na Rok po Narozeni Pana Krysta 1640 [...] od Davida Frölicha Hwiezdarzu w Kezmarku. Wytissnena w Lewoci u Wawrzinca Brewera. – RMK II. 555a
- Minucy s Pranostikau Hwiezdarzau od Dawida Fraelichia w Meste Kyzmarku Astronoma a Pranostykarze giz 18. Roku sepsaná na Horyzont Uhersky a Morawsky, M DC XL. W Trencjne u Wáclawa Wokála.

¹⁷ NAGY Iván, *Magyarország családai*, Pest, 1860, 303. Ostrosith István elhalálzási évét tévesen adja meg 1659-re, ugyanis a Trencsényben, Vaclav Vokál nyomdájában 1640-ben megjelent nyomtatványon (gyászbeszédek, versek) az elhalálzás dátuma 1639. okt. 10-e, a temetési szertartás pedig 1640. jan. 8-án volt. Ez utóbbit fia, Miklós az 1640-es kalendáriumba is bejegyezi.

A bejegyzések családi eseményekre: esküvőkre, keresztelőkre, temetésekre, egymás meglátogatására, ispánválasztásokra, krakkói, pozsonyi és bécsi utazásokra vonatkoznak. Az emlegetett személyek a szűkebb és tágabb rokonsághoz tartoznak, vagy üzleti, diplomáciai kapcsolat fűzi őket Ostrosith István családjához. A legtöbbet emlegetett nevek a Máriássyak (Márkusfalva – Markusovce földesurai), Thökölyek, Draweczki Gáspár, Szunyogh Gáspár, Jakusith János, Madoczani Imre, Zay László, Csákiné, Illésházy Gáspár, Forgách Zsigmond – a 17. századi magyar történelemben fontos szerepet játszó főúri családok tagjai.

Jan. Die 8. Temettük el az tekintetes es Nagos Ostrosith Istvan Uramot az en szerelmes Attiam Uramot.

(Tehát a tulajdonos/bejegyző Ostrosith-fiú!)

Ismerős nevek:

2. Apr. Voltam Jakusith U.

10. Apr. Voltam Illavan Jakusith u.

28. Apr. Jakusith Uram volt Illavan es innen ment az Trenchini hevizben.

6. Maj. Volt it Jakusith Janos Uram.

7. Maj. Voltam Hevizben Jakusith Uramnal.

2. Júl. Voltunk Lublókban (?) Illeshazi Uramnal.

4. Júl. Jakusith Uramnak adtunk az hatar veget.

(Beszterce, Illava, Zsolna, Trencsén, Stubnia, Liptó, Ruzomberk helynevek váltakoznak a további jegyzetekben). Nagyon gyakran ismétlődik, hogy kinél volt ebéden, vacsorán, vagy ki ebédelt, vacsorázott nála (pl. Madoczani Imre, Zay László).

*Dec. 4. Voltam Cassan Czakiné Asszoniomnal.*¹⁸

A tulajdonos szeptember 25-e és október 5-e között Krakkóban járt, vásárlás céljából. Az útvonalat oda és vissza leírja: Liptóújvár, Namestow, Bukovina.

Külön érdekessége a följegyzéseknek, hogy gyakran említődik Szunyogh Gáspár és Jakusith János neve, akiknek családi történetéből a 18. században monda, a 19. században pedig elbeszélő költemény született, Arany János tollából (Katalin, 1850).¹⁹ Szunyogh Gáspár lányáról, Katalinról az a monda terjedt el, hogy zsarnok apja befalaztatta a budetini vár egyik falüregébe, mert nem akart feleségül menni Jakusith Jánoshoz, Oroszlánkő (Löwenstein) urához, mivel Forgách Ferencet szerette. A mondai változat regényes szerelmi tragédiát formált a valóságból, amely sokkal zavarosabb és kevésbé poétikus volt: rokonok, családtagok egymás elleni intrikája, birtokpercek, véres leszámolás és boszorkányság vádja egyaránt föllelhető a két család 17. századi történetében. A

¹⁸ RMK II. 563/a, Minucy s Pranostikau Hwiezdarskau od Dawida Fraelichia w Meste Kyzmarku/ Astronoma a Pranostykarze gíz 18. Roku sepsaná na Horyzont Uhersky a Morawsky M.DC.XL. W Trencenje u Wáclawa Wokala.

¹⁹ Részletes elemzését ld.: DUKKON Ágnes, *A romantikus elbeszélő költemény és a folklór kapcsolata = Folklór és irodalom*, szerk., SZEMERKÉNYI Ágnes, Bp., Akadémiai Kiadó, 2005, 162–181.

monda első lejegyzője és kiadója báró Mednyánszky Alajos, Die Mauerblende zu Budethin címmel adja közre Katalin regényes történetét 1824-ben.²⁰

Ostrosith Miklós eddig előkerült bejegyzései az 1640-es trencsényi kalendáriumban ezekről a családi viszálykodásokról még nem tesznek említést, mivel azok pár évvel később mérgesedtek csak el, csupán semleges témákat érintenek. Gyakran fordult meg Jakusith társaságában, a trencsényi hévízbe, majd Illavára látogattak. Az előző évi naptárban júl. 5-én följegyzi tulajdonosa, hogy Szunyogh Gáspár hada – három zászlóalj – Lomnicson időzött négy napig, és sok kárt tettek a katonák. Jellemző adat, a régi magyarországi naptárak nyomtatott krónikáiban rendszerint megtalálhatóak a hírek a különböző hadak – császáriak, törökök, kurucok – pusztításairól:

5. die Jul. Szunjok Gaspar hada harom zaszlo alja jüttenek ide Lomniczra es Hundorfra (?) elő jarioik volt it Lomniczon ...Kevehasi (?) Janos. Hunsdorfon volt comissariusok Spaczj Marton es Hadnagyok Turanszki Peter negyet napik feküttének it, nagj kart töven.

A három kalendáriumban a följegyzések nagy részét az ebédek, vacsorák, látogatások teszik ki, ezek az érdektelennek tűnő híradások azonban a korabeli társas életről, a magán- és közéleti kapcsolatok külső formájáról tudósítanak. Amint említettük, Illésházy Gáspár, Cserei Mihály is hasonlóképpen rögzítette a mindennapi élet mozzanatait: a privát és a közösségi szféra, a hétköznapi élet és a belső, lelki történések lejegyzése szerkesztés nélkül, az élet által diktált sorrendben történik. A hétköznapi eseményekről néha mulatságos kis kommentárokkal is találkozhatunk. Az 1639-es trencsényi kalendárium bejegyzései közt találunk egy hírt okt. 13-nál: Lubló városában nagy tűz volt, mely a pap házából indult ki. Más kéz írásával pedig hozzátoldva: „maga az Pap haitotta el az gjertiat haragjaban, hogy az kuharkaiat fel nem találhatta az kuruasagra.” Ez a mondat azért is érdekes, mert a magyar szövegben a „szakácsné” kifejezésére a szlovák „kuharka” szó került, bizonyítva a többnyelvű környezet hatását, s föltehetőleg a szakácsné maga is szlovák lehetett.

A harminc évvel későbbi kalendáriumok (a Révay-tulajdonból az OSZK-ba került példányok) hasonlóképpen érdekes családi és diplomáciai jellegű közléseket tartalmaznak. A Révayak rokonságban voltak az Ostrosith–Szunyogh–Jakusith családokkal, kiterjedt, nagy atyafiságukból magas rangú világi és egyházi tisztségviselők kerültek ki. Az 1670-es kalendáriumban halvány, többé-kevésbé kiolvasható írással néha latin, néha cseh szavak fordulnak elő, de ugyanez a kéz a hónapok végén magyarul följegyzi, hogy „nap támad 3 orakor, nyugot 8 orakor” (június 27- 28-nál). Más kéztől, erősebb tintával magyar nyelvű följegyzések következnek. Például arról értesülünk, hogy a bejegyző febr. 5-én meglátogatta Szunyogh Gáspárt Budetin várában.

Febr. 5. Budatin várában Szunyok Gasparnal haltunk.

Febr. 9. Ostrosith Erzseket attak firnek Szunyok Juliusnak.

Ez utóbbi információ segítségével korrigálni lehet Nagy Iván adatait, aki a családfák táblázataiban többször is összekeverte a különböző nemzedékekhez

²⁰ MEDNYANSZKY, Alois, *Taschenbuch*, Pest, 1824.

tartozó Szunyoghokat, Ostrosithokat, így Osztrosith Erzsébetet Szunyogh Gáspár nejének állítja.

Révay Imre turóci főispán (+1688) neve az 1673-as bejegyzések között fordul elő: a bejegyző ápr. 9-én látogatott el hozzá. A feljegyzések latinul, magyarul és szlovákul váltakoznak a fenti kalendáriumokban, láthatóan több kéz írása. Az 1681-es, Zsolnán, a Dadan-nyomdában kiadott naptárban az ápr. 28-án Sopronban összehívott országgyűlést, jún. 5-én I. Lipót császár díszes processióját, majd jún. 13-án Esterházy Pál nádorrá választásának körülményeit jegyzi föl a tulajdonos, nagy valószínűséggel Ostrosith Mátyás, magyar nyelven. Az aug. 10-ei dátumnál azt olvashatjuk, hogy a kurucok Privigyére jöttek, s elfogták Zaborski, Prónay és Kereskényi urakat. Az 1681-es év a magyar történelemben fontos események kezdetét jelentette: Thököly Imre a török porta segítségével megindítja a kuruc háborút, egy év leforgása alatt nagy sikereket ér el, a császári csapatok a Garam folyóig a kurucoknak engedik át Felső-Magyarországot. Ezek az események szintén bekerültek a korabeli kalendáriumok nyomtatott krónikáiba, értékelésük mindig aszerint alakult, hogy a nyomdász vagy kiadó melyik oldalon állt. A legtöbb felső-magyarországi kalendáriumban a polgárság szemszögéből negatív kommentárokat olvashatunk, akár a németek, akár a kurucok viselt dolgairól – ez a magatartás minden idők mindegyik háborújára és a hátország, az egyszerű emberek szemléletére egyaránt jellemző –, ahogy ezt a fenti naptárbejegyzés is tanúsítja.

Rendkívül érdekes és értékes példány az 1686-os zsolnai kalendárium,²¹ mert ebben valóban összefüggő, naplószerű följegyzéseket találunk, januártól decemberig, s a bejegyző személyét is nagy biztonsággal meg lehet határozni. Az emlegetett személyek és helységek segítségével rekonstruálható, hogy Illésházy Miklósné Balassa Erzsébet a napló írója. Az alábbiakban azokat a mondatokat, közleményeket emelem ki a kalendáriumlapokon megőrződött családi feljegyzésekből, amelyek a tulajdonoshoz vezetnek. Először is azzal a ténnyel szembesül az olvasó, hogy miből derül ki a bejegyző neme, tehát hogy asszony vagy férfi kezétől származnak-e a följegyzések. Ebben a kalendáriumban a szövegösszefüggés, a kontextus teljes egészében a háztartás és a család dolgaival kapcsolatos, sajátos ritmust adnak a konyhai beszerzések, a cselédeknek juttatott adományok, az „Úr ő Kegyelme” utazásai (Pozsonyba, Bécsbe, a szomszédos urakhoz), a közös utak az Úrral a trencsényi hévízbe, búcsújárás, az „úr” elutazása a puchói kongregációra stb.

Prima Jan. Édes Jézusom aggy a te szent nevednek dicsiretirt ezt az esztendőöt érnünk.

Item. Kezdetünk egy hordo Szenczi o bort.

8. Küldöttem Sot tisztartanak két Ittzet.

16. Kezödöt az terminus az Öregh ural Jesus segic minket igaz ügyünkben.

22. Kezdet az Öregh asszony egy fél szalonat minden napi szükséghe

Item. Ment az Úr Dubniczara az Isten vezerelje szerenczesen.

24. Jöt meg az Úr ő Kgme szerenczesen Dubnicarol

²¹ OSZK RMK II. 1601/a, Zilina, Dadan, prognostykon: Neubarth J.

Febr.23. Attam az Hrabovkai Takacsnak szösz fonjalat szöni mely nyomot 22 fontot röf számra tiz paszmajaval olvasvan 92 röföt.

Ápr. 2-ánál ezt olvashatjuk: „Let e világra az en szerelmes Fiaczkam Franciscus Antonius kit az Isten az ő szent nevének dicsireire neveljen nagyra”.

A továbbiakban is sokszor emlegeti a kis Ferenckét: júl. 4.: „iút az kis Ferenczkének szaraz Dajkaja. Adgya Isten legyen szerencses föl nevelsere.” Okt. 5.: „Jöttünk haza ide Dubniczara Trenczinbúl. Az edes Ferencket egésségben találtam Istennek neve diczirtessek erte”.

A bejegyző személy közelebbi azonosítására – hogy valójában ki is ő – a következő adatok nyújtottak segítséget:

Aug. 11.: „Jüt hozam az edes Öczem Motisiczkine asszonyom”.

A Nagy Iván-kötetektől és az Országos Levéltári leltárakból²² a Motesiczki családra vonatkozóan kiderül, hogy a Majthényiak egyik 17. századi ága az 1640-es évektől felső-magyarországi birtokáról Motesiczkinek nevezte magát. Az első ilyen néven Motesiczky Pál s az ő felesége pedig Balassa Zsófia, nem más, mint a költő Balassa Bálint (1626–1684) unokatestvére. Ennek a Zsófiának a nővére Erzsébet, aki viszont a levéltári és családtörténeti dokumentumok szerint Illésházy Miklós felesége. Tehát ő a kalendárium tulajdonosa, ő emlegeti Motesiczkynét „edes Öcsém”-ként többször is, a feljegyzések több látogatást rögzítettek, pl.

Aug. 26. Ment az Úr o Kgme Motesiczra.

Nov. 3. Indultunk Thurocra (?) Rajmunus Lakodalmara egyöt az Nasznepvel.

Nov. 5. Indultunk vissza Thurocrul (?) Trenczenben voltam, az öcsem asszonynal Motesiczon.

A szeptember első két hetében kelt följegyzések pedig különösen azért fontosak, mert a családi kapcsolatok mellett arra is példát adnak, hogy mit jelentett Buda felszabadítása a korabeli embereknek, jelen esetben egy befolyásos, gazdag főúri családnak.

Szept. 6. Hoztak hirul hogy Budat az Körösztensigh meg vete kiert is diczirtessek az Istennek szent neve.

Szept. 8. Voltam Trencinben az Procession be menyven ot az edes Jezusnak es az ő szent Anyjanak halakat advan Budat hogy szerenczesen nikünk atta.

Szept. 9. Jöttem vissza Trenchinből Istennek hala szerenczesen.

Szept. 10. Jöt meg az Úr ő Kme Posonibul Istennek hala szerenczesen aldot legyen az Isten mind örökön öröke.

Szept. 14. Volt nalunk it Dubniczan az iffiu Motesiczki uram Budarul iöt ő kme hozot török ajandekot. Item ugyan az nap kezdetem egy ako ó bort.

Az ifjú Motesiczky pedig a bejegyző unokaöccse, II. Pál. Nagy Iván Motesiczky Pálnak és Balassa Zsófiának csak erről az egy fiáról tud, tehát csak ő lehetett a Budáról érkezett látogató.

Még néhány jellemző bejegyzést idézhetünk a kalendáriumból:

Ápril. 28. Attam az Örögh asszonynak es a Dajkanak egy egy pár czizmat. [...]

²² MOL Levéltári Leltárak 78. Kisebb családi és személyi fondok V. kötet. Kézirat, 1981, szerk., PAP Gáborné.

Máj. 8. Attam a Doriskának egy pár czipelőst.
Máj. 11. Mentem egy hazhoz az edes kis fiacskamal kiert dicsirtessik az Istennek szent neve.
Máj. 18. Kezdet az Komjati egy kötés száraz Pisztrangot.
Máj. 28. Czinaltunk gyertyat az gyermeknek etszakara 14... es kisebet ..17 mely az Komjati keziben van es ugyan az nap kezdet költeni belőlek. [...]
Júl. 21. Voltunk Sirczic Gaspar urammal ...Ebeden. Vissza iőtünk Dubnicara.
Júl. 23. Volt nalunk Ebeden Lipai Janosne asszonyom együtt Balassa Sandor Urammal az ki a fiat hozank atta. [...]
Aug. 15. Voltunk Skalkan az Buczun onnet vissza üitem Istennek hala szerenczesen. [...]
Aug. 22. Kit reminletem hogy szüksegim koran leszen segitsegem, abban megh fogyatkoztam, azert soha nem kell emberi segitsegben vetni remenyseget.

Balassa Erzsébet feljegyzéseiből, ha folyamatosan olvassuk őket, kirajzolódik egy 17. századi nemesi család, háztartás mindennapi élete, működése. Ebben a tanulmányban teljes szövegekölzésre nem vállalkozhattunk, csupán ízelítőt szerettünk volna adni a naplószerű kalendáriumi bejegyzések kortörténeti szerepéről.

Tanulságok

1. A 17. századi napló- és emlékirat-irodalom feltárása, értékelése, és a kalendáriumkutatás kölcsönösen kiegészíti egymást: mindmáig vannak olyan naplók, amelyek levéltárak mélyén, illetve kalendáriumok lapjain lappanganak – mint a fenti esetben az Ostrosith-naptárak és -naplók, valamint Illésházy Balassa Erzsébet kalendáriumi naplója – vagy egy adott család hagyatékában külön naplót, emlékiratot és kalendáriumokban fönmaradt naplószerű bejegyzéseket is ismerünk, mint Illésházy Gáspár iratai. A nemzetközi kutatások között, melyek a kalendáriumok különféle funkcióit vizsgálják, a bejegyzések is fontos szerepet kapnak: a 2006. jún. 23–24-én Zürichben megrendezett konferencián²³ a holland történész, Rudolf Dekker tartott előadást a régi holland kalendáriumokban megőrződött bejegyzésekről *Almanacs as diaries in Holland, 16th–18th centuries* címmel. A 16–18. századból több kiemelkedő személy, nemes ember által használt kalendárium maradt fön a hollandiai könyvtárakban. Az egyik legérdekesebb gyűjtemény az amszterdami polgármester, Pieter de Graeff hagyatéka, aki negyven éven keresztül írta jegyzeteit a naptárakba, mintegy 1600 lapot töltött meg, 1664-től 1706-ig. Dekker az „egodocument” kifejezést alkalmazza ezekre a tulajdonosok által teleírt kalendáriumokra, s a „retrospektív naplótól a prospektív agendáig” vezető fejlődés nyomait vizsgálja („We will especially look for traces of a development from retrospective diary to prospective agenda.”).

²³ *Zahl – Text – Bild im Volkskalender. Zur Intermedialität und Polyfunktionalität eines populären Lesestoffes*, Universität Zürich, Institut für Populäre Kulturen.

2. A kalendáriumi bejegyzések tartalma vegyes, de történettudományi forrásként mindenképpen értékes adatokat találhatunk bennük, bár mentalitástörténeti, kultúrtörténeti jelentőségük is számottevő, ha egybegyűjtjük az eddig föltárt adatokat. Mindenképpen fontos dokumentumok a 17. századi Felső-Magyarország vezető főurai életéről, többnyelvűségükről, a magánélet és a közéleti történések összefüggéseiről, de tévesen rögzült adatok korrekciójához is hozzájárulnak, jelen esetben a Szunyogh és az Ostrosith családdal kapcsolatos mozzanatokkal kapcsolatosan. A meglévő források fragmentumjellegűek, egyelőre még sok a hiányzó mozaikkocka, de így is sokban hozzájárulnak a 17. századi művelődéstörténeti ismereteink árnyalásához, gazdagításához.

3. Az irodalom és a kalendáriumi följegyzések kapcsolata a leginkább magyarázatra szoruló kérdés, de számomra itt tárult föl egy nagyon érdekes összefüggés: olvasván Arany János Katalinját, valamint Jókai Szeretve mind a vérpadig c. regényét, s bennük a Sunyogh, Forgách, Jakusith családok mondává lett emlékezetét, érdekes volt szembesülni ezekkel a szereplőkkel, mint egykor élt, valóságos emberekkel, látni a kezük vonását, olvasni fontos és apró ügyeikről az Ostrosith-kalendáriumok és Balassa Erzsébet bejegyzései között. Igaz, a regényesített figurák nem pontosan egyeznek a valóságos prototípusokkal, az „egodokumentumok” a költői átalakítás során fikcióvá váltak, de így is megőrizték a kor és a szokások hangulatát. Az összefüggés annál inkább érdekes, hogy a földolgozók (Arany, Jókai) ezeket a dokumentumokat nem is ismerték, más források alapján dolgoztak, mégis összhangban vannak velük. S azután még egy másik visszafelé néző irodalmi mű is eszünkbe juthat: Justh Zsigmond regénye, a Fuimus: dekadens, kihalás előtt lévő hősei látogatják egymást olyan módon a felső-magyarországi várakban és kastélyokban, ahogyan erről a kalendáriumi bejegyzések tudósítanak. Rokon családok házasodnak össze több nemzedéken keresztül, bonyolult családi szövevények, gyűlölködéssel, birtokperekkel töltik ki életüket, s Justh regényalakjai – köztük a Czobor Lipót név mögött rejtőző festő, Mednyánszky László – folyton a 17. századi ősoket emlegetik, mint akik még életerősek voltak, tudtak igazán harcolni, szeretni, élni, nem úgy, mint a késői leszármazottak, a 19. század végére elsatnyult utódok.

Arany János, Jókai Mór, Justh Zsigmond sajátos módon „támasztották föl” a 17. századi felvidéki arisztokratákat: regényes kalandok szereplőiként, vagy ahogy Justhnál láthatjuk, a nagynevű családok utolsó ágainak hanyatlásának szomorú víziójában, a 17. századi magatartás- és életmódot, az elszlávosodás tényét és okait kutató, magyarázó történelmi fejtegetésekkel.

Szabó András

*Álmok, előjelek, jóslatok és betegségek Szenci Molnár
Albert Naplójában¹*

Mint az közismert, Szenci Molnár Albert Naplója együtt a Loci communesnek nevezett idézetgyűjteményével ma a marosvásárhelyi Teleki Téka gyűjteményében található.² Új kritikai kiadását és fordítását akadémiai doktori értekezésként nyújtottam be és védtem meg 2003 februárjában. A címben jelzett problémakört először itt próbáltam körüljárni, de opponenseim nem értettek egyet akkori gondolatmenetemmel. Egyikük, Kulcsár Péter egyenesen azt írta (és mondta): „Az álmoknak mindig mindenki tulajdonított és tulajdonít ma is valamelyes jelentőséget.” Aztán Zrínyit idézte: „Az álom sokszor Isten akaratjából vagyon, sokszor csak az étkeknek füstölgő emésztetlenségéből. ... Minékünk, kik keresztyének vagyunk nem szabad az álomnak hinnünk. Méltán is, mert sokszor az álom minket gonoszra vezérelne, és az Isten imádásátul is elvonna”. (Vitéz hadnagy, 16. aforizmus.)³ Szerinte: „A lényegét illetően Szenci Molnár sem gondolkozhatott másként.” Ugyan már akkor sem értettem ezzel egyet, magam is éreztem fejtegetéseim hiányosságait, ezért ezt a fejezetet kihagytam a disszertáció nyomtatásban megjelent változatából.⁴

Ma is úgy gondolom, hogy Szenci Molnár Albert gondolkodása a Naplóban magán viseli a kor jellegzetességeit, annak megítélésekor nem szabad anakronisztikusan a mai fogalmainkból és előítéleteinkből kiindulni. Tisztában kell lennünk azonban azzal, hogy nála (és valószínűleg hasonló foglalkozású kortársainál) egy sajátos kettősség érhető tetten: nyomtatásban megjelent és nagyközönségnek szánt műveiben ugyanis nyoma sincs bármiféle késő reneszánsz gondolkodásmódnak. Ugyanígy a Naplóhoz szorosan kapcsolódó idézetgyűjteményben, a Loci communesben van ugyan például egy *Somnia et eorum interpretatio* (Álmok és magyarázatuk) fejezet, azonban ebben teljesen az

¹ A tanulmány az OTKA K 62388 jelű, Szenci Molnár Albert levelezése, iratai és Zsoltárkönyve című kutatási programja támogatásával készült.

² SZENCZI MOLNÁR Albert és PÁPAI PÁRIZ Ferenc Naplója, Marosvásárhely, Teleki Téka, ToB3619b. (Ezentúl: Napló)

³ ZRÍNYI Miklós, Prózai munkái, Sajtó alá rendezte KULCSÁR Péter, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2004 (Zrínyi Miklós összes művei), 95–96.

⁴ Szenci Molnár Albert naplója, közzéteszi SZABÓ András, Budapest, Universitas Könyvkiadó, 2003 (Historia Litteraria, 13).

ok-okozati összefüggésekre támaszkodó véleményeket idéz, amelyek elutasítanak bármiféle álomfejtést.⁵

Jellegzetes tulajdonsága a naplónak a betegségek és az álmok leírása,⁶ s ez Szenci Molnár Naplójában is megtalálható. Ezek a tényezők jelentősen befolyásolják a mindennapjainkat, de egy visszatekintő önéletírásba már csak egy nyers diárium útján szoktak belekerülni, hisz ki emlékszik egy évekkel ezelőtti álomra, apró betegségre. Szenci Molnár először Strasbourgban jegyzett fel egy nyomasztó álmot, amelyben két foga kiesett, otthon volt, s apját védelmezve megölt valakit. Ugyanitt a következő esztendőben azt álmodta, hogy két részre esett (oszlott) egy foga, s az apja egy katolikus pappal birkózott. Itáliában, Recanatiban méhek csípték össze az arcát, Heidelbergben pedig valamilyen csúnya bibircsókos kiütés lepte el, amely csak lassan múlt el, s miután a kenőcsök nem használtak, érvágással és purgálással (hashajtókkal) kúrálták. S ott van a nevezetes heidelbergi idegösszeomlás, valamint számunkra elborzasztó gyógymódja, a lekötözés. Majd Frankfurt am Mainban megrúgta egy ló, Marburgban pedig azt álmodta, hogy Győrbe kell költöznie, s utána haza is indult. Komáromban belázasodott, s nem tudott prédikálni, furcsa módon a láz attól javult, hogy kirándult Érsekújvárra, s attól múlt el, hogy lemondott lelkészi állásáról.⁷ Az álmok láthatóan jelentéssel bírtak számára, s befolyásolták a döntéseit, betegségei, balesetei pedig azokra az időszakokra koncentráltak, amikor megoldatlan volt a magánélete, s nem végzett intenzív szellemi munkát, nem írta a könyveit.

Szentpéteri Márton mutatott rá arra, hogy a Napló gyerekkorról szóló részében imitatio Christi-szerű képek vannak: a faragómolnár (majdnem ács!) apa,⁸ az első emlék, (nem csillag, hanem az 1577-es üstökös), a heidelbergi idegösszeomlás (az ördög kísértése). Ugyanő kiemelte a strasbourgi villámcsapás és a sikertelen heidelbergi leánykérés utáni mennydörgés leírását is; ez az a két hely, ahol a szöveg minél tökéletesebb komponálásának igénye alakítja a valóságot.⁹ Így kell lennie, mert semmilyen történeti forrásban nincs annak nyoma, hogy a kálvinistákat szidó prédikáció közben gömbvillám csapott volna a strasbourgi dómba (ahogyan azt a Napló leírja), s igen kevés a valószínűsége annak is, hogy éppen akkor dördült volna meg az ég Heidelbergben, amikor

⁵ Napló f. 116v–117r.

⁶ Manfred JURGENSEN, *Das fiktionale ich. Untersuchungen zum Tagebuch*, Bern und München, Francke Verlag, 1979, 15, 18. (A modern naplókban ehhez még hozzájön a félelem.)

⁷ SZENCZI MOLNÁR, i. m. 56, 62, 66, 69, 77, 85, 91–92. (1593. november 2., 1594. augusztus 18., 1596. szeptember 29., 1598. augusztus elejétől október 14-ig, 1599. június 17-től 28-ig, 1602. március 15., 1612. július 24., 1614. augusztus 13-tól október 7-ig)

⁸ A faragómolnárokról lásd: TAKÁTS Sándor, *Magyar faragómolnárok = Uő., Rajzok a török világból*, II. Bp., 1915, 422–463.

⁹ SZENTPÉTERI Márton, *Szenci Molnár megőrül. Előzetes egy jövőbeli pszichohistória tanulmányhoz = Az olvasó – az olvasás. Irodalmi tanulmányok*, szerk. L. SIMON László és THIMÁR Attila, Budapest, Fiatal Írók Szövetsége, 1999, 143–144. – Az alábbi naplóléhelyekről: SZENCZI MOLNÁR, i. m. 53, 57–58, 69. (1574, 1577, 1596. július 13., 1599. június 14.)

Szenci Molnár (a leánykérés sikeréért aggódva) a 29. zsolnárnak ezt a sorát olvasta: „A dicsőségnek Istene megdördüle...”

Ugyancsak Szentpéteri Márton beszélt először arról, hogy Szenci Molnár Albert gondolkodásmódja sok tekintetben még a reneszánsz korszaknak megfelelő. Ő a strasbourgi villám és a heidelbergi mennydörgés esetére gondolt, amikor a következőket írta: „Szenczi a kora-újkori tudományos forradalom s az európai kultúra történetének egyik legnagyobb jeleméleti fordulata idején él, akkor, amikor a hermetikus jelműködés paradigmája még versenyben állt az új, reprezentatív jelölés paradigmájával. Az előbbi a jelölt és jelölő, illetve a jelek hasonlóságára, természetes és szerves összekapcsolódására épül, míg az utóbbi a jelölés önkényes konvenciójára. Az előbbiben a kapcsolatok a jelek, a jelölő és jelölt közötti szimpátiák és antipátiák határozzák meg ... Ezek a kapcsolatok organikus világot formálnak, minden mindennel összekapcsolódhat (a hermetikus jelműködés szabályai szerint: egy végtelennek tetsző szemioziszban minden jel az abszolútumra vonatkoztatható). Az utóbbiban a kapcsolatok reprezentatívak, a világ lényegében mechanikus szabályok szerint modellezhető. Az organikus világban értelemszerűen nincsenek végtelenek, az idő és térbeli egybeesések mindig valamilyen rejtett (isteni) igazság revelációjaként értelmeződnek. Szenci vizsgált naplórészleteivel kapcsolatban is célszerű a hermetikus szemiozisz jellegzetességeit figyelembe venni. Foucault szerint ez a hermetikus szemlélet a mechanikus paradigma uralomra jutásával a költészet nyelvében él tovább modern világunkban.”¹⁰

Én magam a Szentpéteri által is idézett Foucault nyomán inkább a 16. század általános gondolkodásmódjáról beszélnék,¹¹ s nem hermetikus jelműködésről, bár lényegében egyetértek a gondolatmenettel. Magában foglalt ez olyan elemeket is, amelyek a 17. század utáni európai gondolkodásban egyértelműen áltudománynak minősültek. A 17. század a korszakváltás időszaka, szép példája ennek Apáczai Csere János enciklopédiája, amely hol Descartes-ot fordítja, hol az egyszerűről és a krokodilkönnyekről értekezik Szenci Molnár barátja, Alsted nyomán.¹²

Azt mindenesetre máris kijelenthetjük, hogy a Naplóban még több olyan részlet is található, amely e gondolkodásmód nyomait őrzi. 1605. április 11-én Augsburgban a Medvéhez címzett fogadóban Szenci Molnár találkozott egy süket fizionómussal, aki megígérte neki, hogy két év múlva egy nagy fejedelemmel vagy bátor hőssel fog lelkesen beszélgetni. A szerző nem ír a beteljesülésről, de ha megnézzük a két évvel későbbi feljegyzéseket, 1607. május 31-én a részben neki ajánlott Zsoltárkönyvet átnyújtotta Móric hesseni tartománygrófnak, aki ebéd után fogadta őt. Egy ismeretlen kéz utólagos bejegyzése tudatosítja is az összefüggést,

10. SZENTPÉTERI, i. m. 146–147. A konferencián elhangzott előadásom vitája nyomán jelezni szeretném, hogy Szentpéteri Márton az azóta megvédett PhD-értekezésében az álláspontját több ponton módosította.

11. Michel FOUCAULT, A szavak és a dolgok. A társadalomtudományok archeológiája, ford. ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor, a fordítást az eredetivel egybevetette Angyalosi Gergely, Budapest, Osiris Kiadó, 2000 (Osiris Könyvtár. Filozófia),

12. BÁN Imre, Apáczai Csere János, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1958 (Irodalomtörténeti Könyvtár, 2), 181–192, 253–260.

amely az autográf szövegben rejtve van meg.¹³ Hiba lenne ezt a teljes komolysággal feljegyzett esetet, a jósoldatást anakronisztikusan babonásságnak minősíteni, mint ahogyan azt a későbbi bejegyzést sem lehet ennek tartani, amelyet 1617 elején olvashatunk. Január elsején az első levélben, amelyet ebben az esztendőben kapott, Varsányi István gyászverset kért tőle apja halálára, mire ő félni kezdett, hogy ez rosszat jelent. Itt sem mondja ki nyíltan, hogy a rossz előjel beteljesedett, de röviddel ezután olvashatunk arról, hogy újszülött lányuk március 10-én meghalt.¹⁴ A magyarázat az, amit Foucault szignatúrájának nevez: ¹⁵ a jövőbeli eseményeknek előjelei vannak, amelyet egy jó fizignómus vagy akár egy tapasztalt ember is értelmezni tud.

Hasonló azoknak az álmoknak az esete is, amelyeket korábban már említettem – láthatóan meg van győződve arról, hogy jelentésük van, ezért jegyzi fel őket. Legegyszerűbb az, amikor azon vívódva, hogy hazatérjen-e a családjával együtt, 1612. július 24-én ezt írja le a latin szöveggörnyezetben hirtelen magyar nyelven: „almodtam, hogy Györbe kellyen költöznöm”.¹⁶ Győr az első nem Szencen található iskoláját, gyermekkorra egyik helyszínét jelentette; oda ugyan nem tért vissza, de augusztus 15-én (újszülött fiát otthagyva) elindult Magyarországra, hogy előkészítse a hazaköltözésüket. Ismét csak Szentpéteri Mártont kell idéznem, aki felfigyelt egy könyvjegyzékre a Loci communes kéziratában *Autores insignes et libri praeclari* címmel,¹⁷ ebben említ egy álmok magyarázatáról szóló könyvet, Szüneszios tollából. A platonista szerző művének első latin fordítója Marsilio Ficino volt, az általam látott későbbi kiadásban olvasottak alátámasztják mindazt, amit idáig elmondtam. Synesios szerint a dolgoknak képmásai vannak az álmokban, a múltbeliek halványodnak, a jelenlegiek élettelieliek és fényesebbek, a jövőbeli dolgoké pedig bizonytalan és kevésbé szétválasztott. Egy visszatérő álomnál meg kell figyelni, hogy a való életben milyen esemény következik utána, s akkor bizonyos mértékig előre meg lehet látni a jövőt.¹⁸

Nehezebb a dolgunk azoknak a már említett álmoknak a jelentésével, amelyek rejtettebb értelműek, s amelyeket maga Szenci Molnár sem magyaráz meg. 1593. november 2-án azt álmodta, hogy két foga kiesett, otthon volt és Strasbourgba vágott, s apját védelmezve megölt valakit. 1594. augusztus 18-án pedig azt álmodta, hogy két részre esett (oszlott) egy foga, s az apja egy katolikus pappal birkózott.¹⁹ A fog a harapás eszköze, s a vele összekapcsolt események is arra utalnak, hogy itt valamiképpen az agresszióról van szó. Ma a pszichológusok leginkább Carl Gustav Jung álommagyarázási módszerét tartják elfogadhatónak,

¹³ SZENCZI MOLNÁR, i. m. 80, 81, 150, 152.

¹⁴ SZENCZI MOLNÁR, i. m. 102, 186–187.

¹⁵ FOUCAULT, i. m. ⁴⁷.

¹⁶ SZENCZI MOLNÁR, i. m. 85, 160.

¹⁷ SZENTPÉTERI Márton, Boszorkányos Szenci Molnár Albert, Café Babel 9(1999),

¹⁸ SYNESIUS, *De insomniis = SYNESII episcopi Cyrenes Opera quae extant omnia, Graece ac Latine nunc primum coniunctim edita, interprete Dionysio PETAVIO Aurelianensi S. J. ...*, Lutetiae, apud Hieronymum Drovart via Iacobea sub scuto Solari, 1612. 151–152.

¹⁹ SZENCZI MOLNÁR, i. m. 56, 110, 111.

ez azonban ilyen esetben nem alkalmazható. Túl rövidiek az álomleírások, s Jung módszerének éppen az a lényege, hogy nincsenek általánosan alkalmazható receptek (ahogyan azt az álmoskönyvek elképzelik), hanem minden egyes ember személyisége és helyzete határozza meg az álom értelmét.²⁰ Az álom nem más, mint a tudatalattink üzenete, s mi nem küldhetjük Szenci Molnár Albertet pszichoanalízisre, hogy magyarázatot kapjunk ezekre az álmaira.

Jung nevét nem véletlenül említettem: az ő munkássága adja a másik lehetséges magyarázatát (a pszichológiai) a reneszánsz kor gondolkodásának. Anélkül, hogy a tanításaiba mélyebben belemennénk, ő azt mondja, hogy a hasonlóságokra építő gondolkodásmód, a hermetizmus és az alkímia a tudatalattink működéséről adnak képet; ezt a modern európai ember az ok-okozati összefüggések és az értelem nevében elnyomja és elutasítja.²¹ Az igazi fordulópont itt is a 17. század közepétől kezdődő korszak, a filozófia és a természettudományok látványos fellendülése.

Azzal már korábban is tisztában voltak a kérdés kutatói, hogy Szenci Molnár környezetében voltak kifejezetten okkult tudományokkal foglalkozó emberek.²² Oppenheimban olyan nyomdással és könyvkiadókkal dolgozott együtt, akik a kor leghíresebb alkímistáját, Michael Maiert is megjelentették.²³ Ugyanígy utalhatok fiának keresztapjára, az alkímista Johann Hartmannra vagy a szintén Marburgban dolgozó idősebb és fiatalabb Rudolphus Goelenusra.²⁴ A reneszánsz tudományosság kétarcúsága nem csak Prágában, Rudolf császár udvarában volt jelen, de meghatározta pártfogója, Móric hesseni tartománygróf környezetét is, aki ugyancsak hevesen érdeklődött az alkímia iránt.²⁵

Mégis hogyan egyeztethető össze a mai értelemben vett tudományt és áltudományt összekeverő reneszánsz gondolkodásmód és a svájci teológiai irány (a református egyház) „racionalizmusa”?²⁶ A kérdés annál is inkább indokolt, mert

²⁰ Lásd többek között: Carl Gustav JUNG, *Az álomelemzés gyakorlati használhatósága = Uő., A pszichoterápia gyakorlata*, ford. dr. SZALAI István, Budapest, Scolar Kiadó, 2002 (C. G. Jung Összegyűjtött Munkái, 16), 139–158.

²¹ Magyarul összefoglalóan lásd: Carl Gustav JUNG, *Az ember és szimbólumai*, Budapest, Göncöl Kiadó, 1993, passim.

²² SZÖNYI György Endre, *Molnár Albert és a titkos tudományok = Szenci Molnár Albert és a magyar késő-reneszánsz*, a kötetet összeállította CSANDA Sándor, KESERŰ Bálint, Szeged, 1978 (Adattár 4), 49–57; VÁSÁRHELYI Judit, *Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1985 (Humref, 12), 73–75.

²³ SZENCZI MOLNÁR, i. m. 36–37.

²⁴ SZENCZI MOLNÁR, i. m. 206, 207–208.

²⁵ Bruce T. MORAN, *Der alchemistisch-paracelsische Kreis um den Landgrafen Moritz von Hessen-Kassel (1572–1632). Der fürstliche Forscher und die Methode experimenteller Wissenschaft*, Zeitschrift des Verein für Hessische Geschichte und Landeskunde 92 (1987), 131–146; Moritz der Gelehrte. Ein Renaissancefürst in Europa, herausgegeben von Heiner BURGGREFE, Vera LÜPKES und Hans OTTOMEYER, Redaktion: Heiner BURGGREFE, Thomas FUSENIG, Anne SCHUNICHT-RAWE, Eurasburg, Edition Minerva, 1997, 339–384.

²⁶ Tisztában vagyok vele, hogy „racionalizmus” filozófiai szakkifejezés, s ebben az összefüggésben, illetve ebben az időben anakronizmusnak hat a használata, azonban én

Abraham Scultetus heidelbergi udvari prédikátor (a nagy példakép) 1608-ban két nyomtatott prédikációban is kikelte a varázslók, jövendőmondók és csillagjósok ellen, s a tudományos fejlődést megelőlegezve élesen kettéválasztotta a dicsérendő asztronómiát (csillagászatot) a hazug asztrológiától.²⁷ Nem tudjuk a választ, csak azt mondhatjuk, hogy amennyiben ellentmondás volt a humanista és a református Szenci Molnár Albert között, akkor (ahogyan azt már jeleztem) a nyomtatott művekben mindig a teológus nyilvánult meg, s nem a reneszánsz kor gyermeke.

Érdekes párhuzam lehet Kecskeméti Alexis János prédikációs könyve, amelynek szerzőjét Szenci Molnár nagyon jól ismerte. Ebben elutasítja a mágiát és a jóslást, s Nabukodonozor álmával kapcsolatban külön kitér az álmok fajtáira és jelentésére. Megdöbbenő módon a vonatkozó szövegrész egy ponton szó szerint egyezik a Loci communes álmokról szóló helyével. Feltehetően Kecskeméti Alexis használta Molnár kéziratát: ugyanazt a Claudianus-verset idézik, majd a prédikációskönyv szerzője magyarul mondja el (ami a marosvásárhelyi kéziratban latinul olvasható),²⁸ hogy az álmok a nappali élmények lenyomatai, s a különböző típusú személyiségek mást-mást álmodnak. A prédikáció szerint van természet szerint való álom, amely magyarázóinak nem szabad hinni, van Istentől bocsáttatott álom, amelynek világos a mondanivalója és van ördögtől bocsáttatott álom, amellyel kapcsolatban a boszorkányokról is megemlékeznek.²⁹

A nyomtatott könyvben magyar nyelven megjelent, s éppen ezért a közvéleménynek szánt álláspont mellett érdekes lehet, ha Szenci Molnár környezetéből egy kéziratot is megvizsgálunk. Egy másik heidelbergi diák, Alvinci Péter történeti feljegyzéseiről van szó, amelynek autográf kézírata a Ráday Könyvtárban található.³⁰ Alvinci 1601-ben ezt jegyezte fel: „Ebben az évben több csodás jel volt látható. Így Szebenben ez az egy szó volt olvasható:” (s itt leír egy négy betűből álló megfajthetetlen szót).³¹ Ez egy abban a korban megszokott híresztelés csodás jelekről; ami talán szokatlannak tűnhet, az, hogy Alvinci komolyan veszi, s fontos történelmi eseménynek tartja. Még furcsábbak azok a hírek, amelyeket a Bocskay-szabadságharc lázas eseményei között írt le. 1605 áprilisában például ezt: „E hónap 8-án Diósgyőr felett egy égő gerendához hasonló valami láttatott az égen, ahogy nagy hangosan röpült, s amikor szétesett, ágyúdőrejhez hasonló nagy durranást hallatott, melynek hangja öt magyar

nem tudom más szóval jelölni a svájci reformáció egyes teológusainak azt a törekvését, amely az értelem és a keresztyén dogma nevében már igen korán fellép a hermetikus (avagy reneszánsz) gondolkodásmód ellen.

²⁷ Abraham SCULTETUS, Warnung für der Warsagerey der Zäuberer und Strenglücker, verfaßt in zwoen Predigten, so uber die letzte vier Versickel deß 47. Capitels deß Propheten Jesaiae gehalten, Neustadt an der Hardt, Niclas Schramm, 1608.

²⁸ Napló 114v, 116v.

²⁹ KECSKEMÉTI ALEXIS János, Prédikációs könyve. Dániel próféta könyvének magyarázata, sajtó alá rendezte SZUROMI Lajos, bev. tanulmány GOMBÁNÉ LÁBOS Olga, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974 (Régi magyar prózai emlékek, 3), 137, 141–146.

³⁰ Jelzete: 0, 3810.

³¹ BENDA Kálmán, Alvinczi Péter kassai prédikátor történeti feljegyzései 1598–1622, A Ráday Gyűjtemény Évkönyve I (1955), 11.

mérföldnyi körben hallható volt”.³² Nem akartam hinni a szememnek, s összevettem Benda Kálmán fordítását az eredeti latin szöveggel: jól fordított, ez bizony nem más, mint egy régi magyar UFO, egy rakéta, amely felrobbant, vagy átlépte a hangsebességet. S ha valakinek ez még nem elég, olvassa el, mi történt májusban: „A hónap első napján Kálló közelében a levegő-égből nagy zengés, láрма és ágyúdörgés hallatszott, mint amikor két sereg egymásnak ront. Kis idő múlva tűz bocsátkozott le, és Apagy mellett az erdő egy részét elhamvasztotta. Amikor Báthory István [Ecsedi Báthory István] ennek megtekintésére odament volna, szolgáját az ördögök elragadták, ide-oda hurcolták, majd bántatlanul elbocsátották. Ez aztán sok minden csodálatosat mesélt”.³³ Klasszikus UFO-történet ez is: az űrhajó leégeti a fél erdőt, majd az idegenek („ördögök”) elrabolják Ecsedi Báthory István szolgáját, később elengedik, s ő fűnek-fának meséli az élményeit.

Ha hajlamos lennék ilyesmire, ezek után azt hirdetném, hogy megtaláltam a földönkívüliek látogatásának bizonyítékait 1605 tavaszán Északkelet-Magyarországon. Azonban jól tudom, hogy ennek a jelenségnek is megvan a maga magyarázata az emberi pszichében. Ez esetben is Carl Gustav Jung-ra kell utalnom, aki egész könyvet írt a problémáról, megint csak a tudattalan pszichológiájában, annak szimbólumaiban találva meg a magyarázatot.³⁴ Úgy tűnik, Alvinci Péter Szenci Molnár Albertnél is archaikusabb gondolkodású volt, mert történeti feljegyzései után még egy kéziratos mű olvasható, nagyrészt az ő kézírásában. Ez latin nyelvű kommentár egy csodálatos és természetfeletti halrról, amelyet Sziléziában fogtak, s latin betűk, a csillagjegyek, hét bolygó neve, valamint a folyó 1609-es esztendő számjegye olvasható rajta.³⁵ A tudós értekezés ugyan Istentől származtatja a csodát, de hosszan variálja a halon olvasható betűket (egy értelmetlen szót adnak egyébként ki, amely így hangzik: TILMIR), s módszere valójában a mágia, a csillagjóslás és az alkímia. Találtunk tehát egy Heidelbergben, az ortodox kálvinizmus egyetemén tanult magyar református lelkészt (nem is akárcit!), akinek tudománya magán hordozta a késő reneszánsz korszak minden jellegzetességét.

Milyen következtetést lehet ebből levonni Szenci Molnárra vonatkozólag? Szerintem azt, hogy alapjában véve józan értelemre alapozottan szemlélte a világot, s ezzel azok közé tartozott, akik a saját korukban a 17. század közepi nagy gondolkodásbeli váltást készítették elő. Még a nem nagyközönség elé szánt Naplója is csak nyomokban mutatja a kor hermetikus vagy a tudatalatti hatása alatt lévő eszmevilágát. Mindezeket tudva végkövetkeztetésként le kell szögezmem, hogy Szenci Molnár elsősorban református teológus volt, fő irodalmi céljai is ilyen irányúak voltak: zsoltafordítás, bibliakiadás, imádságos könyv, prédikációk és Kálvin Intitutiójának átültetése. A Napló összképe is ezt erősíti meg, látható belőle, hogy életének fő jelzőpontjai nem a szórványosan felbukkanó jóslatok és

³² BENDA Kálmán i. m. 13.

³³ BENDA Kálmán i. m. 14.

³⁴ Carl Gustav JUNG, Titokzatos jelek az égen. Ufókról és földön kívüli jelenségekről, fordította S. NYÍRŐ József, Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1993.

³⁵ Ráday Könyvtár, O, 3810. Számozatlan foliók.

álom, hanem a Biblia, a prédikációk és az énekelt zsoltárok voltak. A harmincéves háború előtti Németországban többféle református irányzat élt együtt. Szenci Molnár Albert nem választott közülük: egyaránt otthon volt az ortodox Heidelbergben, a ramista Herbornban és az okkult tudományosságot is művelő Marburgban, illetve Kasselben. Naplója belső feszültségek nyomait viseli ugyan magán, de ezek jelentős részben magánéletiek, s nem világnézetiek. Ennek ellenére nem tehetünk úgy, mintha a felvilágosodás kora és a 20. század közötti európai racionalizmus gondolatisága lenne az övé, ott kell vizsgálnunk őt kortársai, Abraham Scultetus, Kecskeméti Alexis János, Alvinci Péter és a többiek között.

Kovács Sándor

Petrus Cromer Naplója (1601–1639)

A 18. század utolsó harmadában Kénosi Tözsér János és Uzoni Fosztó István unitárius papok által latinul írt, és nemrégiben magyarul megjelent egyháztörténet egyik forrását, Petrus Cromer naplóját mutatjuk be a következőkben.¹ Ha kezünkbe vesszük az egykori kolozsvári unitárius kéziratár, a jelenlegi Akadémiai Könyvtár 1105. számú kolligátumát, igen vegyes jellegű anyagot találunk.² Ez a 21 tételből álló, valamikor az 1750-es években készült kolligátum már akkor felkeltette a történétírók figyelmét, amikor a 19. század derekán Kozma Gergely kövendi pap és aranyos-köri esperes könyveivel együtt a kolozsvári unitárius kollégium könyvtárába került. Az említett kolligátum a tordai iskolaigazgató, majd bágyoni pap, az egyháztörténetíró Kénosi Tözsér János tulajdona volt. A tudós rektor, Jakab Elek szavaival élve, történétírási kútfőt állíttatott össze, és a 21 tételből álló Kénosi-Kódexnek keresztelt gyűjtemény tulajdonképpen egyháztörténeti adattárnak tekinthető. A Kénosi-Kódex 14. darabját Segesvári Bálint krónikája címen 1857-ben az Erdélyi Történelmi Adatok negyedik kötetében tette közzé Kolozsvár történésze, Jakab Elek.³ Segesvári krónikája több kiadást is megért, legutóbb a Kolozsvári emlékirók kötetben látott napvilágot.⁴ A kolligátum 15. darabja viszont, mely közvetlenül Segesvári naplója után a 241. lappal kezdődik, és Petrus Cromer feljegyzéseit illetve naplójának Kénosi által készített kivonatos másolatát tartalmazza, mindeddig elkerülte a kutatók figyelmét. Teljesen világos, hogy Kénosi az unitárius egyház történetének megírásához gyűjtött anyagot, és forrásait is eszerint csoportosította. Segesvári diáriumát viszonylag pontosan lemásoltatta és kijavította az itt-ott fellelhető hibás olvasatot, de ugyanezt a munkát csak részben végezte el Petrus Cromer naplójával. Már a kézirat első oldalán olvasható bejegyzés, Sub Mattheas Thoroczka, arra

¹ KÉNOSI TÖZSÉR János – UZONI FOSZTÓ István, *Az erdélyi unitárius egyház története I.* (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/1.), bev. tanulmányt írta BALÁZS Mihály, sajtó alá rendezte HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR B. Lehel.

² *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca*, Szeged, 1997. MsU. 1105/N–O.

³ JAKAB Elek, *Segesvári Bálint Krónikája 1606–1654*, In *Erdélyi Tröténelmi Adatok IV.* kötet, szerk. SZABÓ Károly, Kolozsvár 1872, 157–218.

⁴ *Kolozsvári emlékirók 1603–1720*, bev. tanulmányt írta BÁLINT József, a forrásokat válogatta PATAKI József, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1990, 136–172.

figyelmeztet, hogy Kénosi csak azokat a részeket válogatta ki az egykori hivatali előd, Petrus Cromer tordai rektor naplójából, melyek szorosan kapcsolódtak tárgyához és Torockai Máté unitárius püspök idejében, azaz 1601–1616 között történtek.⁵ A Segesvári krónikája és a Cromer napló közti átfedéseket az utóbbi rovására többnyire elhagyja, vagy elintézi egy és a többivel. A nem időrendi sorrendben haladó napló első bejegyzése 1596. július 10-én Cromer Bercsényinél végzett házitánítóskodását adja tudtul, az utolsó 1639. március 29-én a tordai sóakna beszakadásakor készült.

A napló, illetőleg az erről készült kivonatok ismertetése előtt néhány Petrus Cromer életére vonatkozó adattal kell megismerkednünk. A tordai unitárius iskola és a városi tanács egykori jegyzőjének nem ismerjük sem a születési, sem a halála évét. Valamikor az 1580-as évek elején születhetett Kolozsvárott, apja itt volt takács. Tanulmányait a nagyhírű kolozsvári iskolában végezte, és tanárai között minden bizonnyal ott volt Enyedi György, az unitáriusok tudós püspöke is.⁶ Testvére az az Andreas Cromer volt, aki ötéves itáliai tanulmányútjáról 1608. június 8-án érkezett haza tarsolyában filozófiai és orvosi diplomájával, és akit még az évben lektorra választott egykori iskolája. Tanári és orvosi működése öt és fél esztendeig tartott, 1613. október 13-án, midőn a fejedelem gyógyításából volt Gyulafehérvárról hazatérőben, Feleken rablók támadták és ölték meg. Varsolczi M. János⁷ kolozsvári segédtanító 1182 soros latin gyászversben siratta el, a „filozófia és orvostudomány kiváló doktorának... a Borzalmak hegyén”, azaz Feleken történt tragikus halálát. Hogy Petrus Cromer ekkor még élt-e, a fennmaradt naplótöredékből nem derül ki egyértelműen. A Cromer testvérek közül egy János nevű fiatalemberrel is tudomásunk van, őt azonban már 1602 augusztusában „undok pestis” ragadta ki az élők sorából.

A naplóíró Petrus pályafutását segédtanítóként kezdte Kolozsvárott, és minden valószínűség szerint az iskola szeniori tisztségét is ő töltötte be. Kollaborátori hivatalába 1600. június 12-én iktatta be Göcs Pál rektor, ezt megelőzően Bercsényi László fia mellett nevelősködött, majd 1601. június 9-én hallerkői Haller Gábor fiainak, Ferencnek és Istvánnak a taníttatását vállalta el. A Haller fiúkkal együtt iratkozott be 1603. június 7-én a bécsi egyetemre, ahonnan 1607-ben Haller Istvánnal tért haza, Ferenc ugyanis 1605. augusztus 31-én „az utálatos dögvész” áldozata lett, és Bécsben temették el. Hazatérte után 1607 júliusában tordai rektorra választották, és 1610-ig töltötte be ezt a tisztséget. Ekkor már nős ember és városi jegyző volt, és úgy tűnik, megvált az iskolától és világi pályára lépett. A Cromer-féle napló 1639. március 29-i dátummal zárul, talán nem tévedünk, ha ez utolsó, a tordai sóakna összeomlását közlő feljegyzést a városban vagy környékén élő világi értelmiségi feljegyzésének tekintjük.

⁵ Toroczkai Mátéről lásd az alábbi tanulmányokat: BALÁZS Mihály, *Máté Toroczkai*, In *Bibliotheca Dissidentium*, ed. André SÉGUENNY, vol. XXIII, Baden-Baden, 2004, 83–160.; Uő, *1603. június 9.*, In *Kolozsvár 1000 éve*, Kolozsvár 2001, 78–90.; Uő, *Thoroczkai Máté Marosvásárhelyen*, Keresztény Magvető 108(2002), 2–3. sz., 183–196.

⁶ Enyediről lásd *György Enyedi and Central European Unitarianism in the 16–17th Centuries*, ed. By Mihály BALÁZS and Gizella KESERŰ, Balassi Kiadó, Budapest

⁷ Balázs Mihály, *Varsolczi M. János*, UMIL (Új Magyar Irodalmi Lexikon) III., 2220.

Ha a Kénosi-Uzoni históriáját alaposan végigolvassuk, és a Cromerre vonatkozó hivatkozásokat összerakosgatjuk, majd összevetjük a Kénosi-kódex 14. darabjával, a diárium Kénosi-féle másolatával, megállapíthatjuk, hogy a másoló szinte teljes egészében beépítette azt Históriájába. Műfajilag nem is beszélhetünk diáriumról, hanem egy ehhez igazított adattárról, melyből a szerző, Cromer hangja mellett minduntalan a másoló, Kénosi szól ki az olvasónak. Nem biztos, hogy helyesen járnánk el, ha azt feltételeznénk, hogy a Kénosi tollán lerövidült naplójegyzetek csak azért készültek, hogy az egykori hivatali előd tordai szolgálatát a lehető legpontosabban megörökítsék. Az, hogy Kénosi Kódexében közvetlenül egymás mellé helyezte Segesvári és Cromer naplóját, és a história összeállításakor szükség szerint hol egyikből, hol a másiktól merített, túlmutat Cromer rektori szolgálatán és feljegyzéseinek becstét igazolja, még akkor is, ha a szövegből időnként Kénosi szól ki az olvasónak. A napló egyik ilyen iskolapéldáját a hallerkői Haller család kapcsán elmondott történethez fűzött lapszéli jegyzetében találjuk. Eszerint Cromer 1601 vészterhes napjaiban, éppen decemberben a Haller fiúkkal Segesvárt időzött, amikor Makó György fő- és Nagy Bálint alkaptány behatoltak a városba, legyilkolták a kapuőröket, s Haller Gábortól 10 veder bort raboltak, ráadásul a szolgák és a kézművesek közül 14-et fölkoncoltak. Cromer szerint egy teljes napon át tartott a fosztogatás, mely őt sem kerülte el. Egy Komáromi Ádám nevű „gazember” diáknak adva ki magát Haller György tanítványával együtt kifosztotta, ez utóbbinak két rend felsőruháját emelte el.

A históriában Kénosi egy zárójel erejéig megemlíti, hogy az unitárius Hallerek közül elsőként István katolizált. A napló másolásakor széljegyzetben a Hallerek kapcsán, Enyedi György⁸ egyik 1595 augusztusában a Zsolt 44,11-re írt prédikációja „a’ világhoz ragaszkodó Emberek minden Diciösségeket a’ ganéhoz hasonló jószágokba helyeztették” kitételére hivatkozva a naplóba belopta az Enyedi-féle konciókhoz Vargyasi Máté Jakab által írott, a Hallerekre vonatkozó széljegyzetet: ilyen volt Haller Gábor is! Aki ugyan nyíltan nem tért ki az unitárius vallásból, de a világi javakhoz ragaszkodott, és ezzel az unitárius erényt megtagadta! Egy másik kitételben, ugyanott Enyedi arról beszélt, hogy a világnak illetén rabjai az igaz isteni tiszteletet elhagyván, bálványimádók lesznek, széljegyzetben pedig ez áll: Haller István.

Úgy gondoljuk, hogy Cromer Kénosi által kommentált naplója nem csak az önmagukért beszélő adatok gazdagsága miatt érdemes figyelmünkre, hanem azért is, mert Kénosi a históriában, a különféle személyek és történések hitelességét bizonyítandó, koronatanúként idézi meg hol Cromert, hol Segesvárit. Amíg azonban Segesvári szövegét hűségesen átvette, és megőrizte annak kettős – diárium és annales – jellegét, Cromer szövegét egy kicsit összemosta, a Segesvári naplójával egyező részeket meghúzta, szerencsére a kuriózumnak számító, vagy éppen az egzotikum határát súroló feljegyzéseket pontosan lemásolta. Ily módon

⁸ Vö. *Enyedi György válogatott művei*, válogatta BALÁZS Mihály és KÁLDOS János, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest–Kolozsvár.

került be az erdélyi unitárius egyház történetébe Giorgio Biandrata⁹ fejedelmi tanácsos és orvos-teológus néhány receptje. Kénosi a Historia első könyvének 10. fejezetében a híres férfiakról festett portréi során Biandrata teológiai munkássága ismertetése után, a „betegek kedvéért” művébe beiktatta az olasz orvos néhány receptjét is. A főfájást, tályogot, hideglelést és fogfájást gyógyító recepták részletes leírása után Kénosi megjegyezte, hogy ennek ugyan semmi köze az egyháztörténethez, és hogy pusztán a kuriózum kedvéért írta le őket, és akiket nem érdekel, azok ne olvassák.

A betegek kedvéért leírt recepteket Cromer mint Biandrata- relikviákat testálta az utókorra. De Cromernek nem csak a betegekre volt gondja, néhány feljegyzését a makkegészséges irodalom- és művelődéstörténészek is örömmel vehetik. Ezekből közlünk a következőkben néhányat mutatóban:

A beavatottak előtt ismert, hogy 1597-ben november 24-én halt meg az unitáriusok tudós püspöke, a szépíróként sem utolsó Enyedi György. Halálakor a kolozsvári takács fia is elsiratta a híres prédikátort, egykori tanítóját: (a latin disztichonok fordítása Nagyillés János klasszika-filológust dicséri.)

Széptudományt s nyelvet tanított, s Istennek ígéjét, // És az utókornak nagyszerű könyveket írt. // Áhítatos szívvel tisztelte az égi Hatalmat, // Embernek szolgált e kegyes és nagy alak. // Méltó volt, éltét soha hogy le ne messe a párka, // Méltó rá, hogy alant nyerjen örök ragyogást. // Hajh, de dicső Györgyünk immár itt hagyta e földet, // S mostan örök dicsben lakja az égi hazát.

Cromernek köszönhetően több olyan epigráfot is idézhetünk, amelyek ma már nem vagy alig ismertek, s amelyek azért maradtak ránk, mert ő lejegyezte. 1604-ben pl. a bécsi kollégium falán található, Démokritosz, Epiktétosz és Iszokrátész bölcs mondásait másolta le naplójába. A bécsi tanulmányút után a tordai iskola rektorságát elvállalva 1608. július 26-án a kincstári házba költözött, és ennek kapufeliratát is megőrizte az utókor:

Regnante illustrissimo principe domino D. Sigismundo Bathori de Somlyó, vajvoda Transylvaniae gubernatore, magnifico domino Joanne Gicy, camerario Gaspare Bartha Kutuy porta lapidea erecta est A.D. MDLXXXVIII. 'E kőkapu emeltetett Somlyai Báthory Zsigmond fejedelem erdélyi vajda uralkodása alatt, Giczy János kormányzósága, Bartha Gáspár kamarássága idejében 1588-ban.'

Továbbá: Beneficientes neminem timemus – Ha jól cselekszünk senkitől nem félünk!

Végül az utolsónak szánt szemléltető anyag Bocskai István temetésére vonatkozik. A fejedelem gyászmenetéről, a kassai és erdélyi szertartásokról jelentek meg értékes tanulmányok, de talán néhány részadattal Cromer naplója is szolgál. A következőkben összehasonlítjuk Bocskai kolozsvári gyászszerterését Segesvári Bálint, illetve Cromer naplója alapján.

Segesvári: *Február 17. Hozták Kolozsvárra az holttestet szép ceremóniával, szép fekete hadakkal: gyalogokkal, lovagokkal vivén az nagy templomba szép három bársonyászlókkal.*

Cromer:

⁹ Balázs Mihály, *Blandrata, Giorgio*, in MAMŰL (Magyar művelődéstörténeti Lexikon, Bp., 2003) I. 395.

1607. 19. Februarii. Szombaton estve felé 9 orakor vitték bé Kolozsvárra cum ceremoniae et pompa, vitték az kolozsvári nagy templomba három zászlóval az mű kegyelmes fejedelmünk Bocskai István testét, feketében lévén az udvari had, mind gyalog és lovag had etc. [itt Cromer biztosan tovább folytatta a temetési menet leírását, a másoló Kénosi sajnálatunkra elintézte egy satöbbivel...] Az honnan Fejér Várra vitték derék temetésre. Az nagy zászlón versek voltak írva arannyal; melyek így kezdettek:

Illi ego Magninimus Heros virtutibus ortus,

Inclyta Pannoniae Chrsite corona Tue.

Segesvári:

19 Februarii. Olvasák meg az Bocskai István testamentumát az koporsó mellett, az nagy templomban, minden ember hallatára stb... Szép áldásokkal azután elviven és késérvén az városbeliekkel majd Békás patakig; ott szép áldásokkal és sírván búcsút vevén az előttök járók, zokogván és sírván mind férfi s mind asszonyi állat, elválának egymástól

Cromer:

21. februarii. Hétfőn vitték temetni az fejedelem testét Fejérvárra, szép oratiot mondván ott kiün a mezőn Békás patak felé Kolozsvárnál, hogy menének városul az kolozsvári Uraim késérőül; Máthé uram orála szépen kolozsváriaknak püspökjök és Erdély országnak etc.

Úgy gondoljuk, becses részadatok ezek, s a napló még mindig tartogat néhány meglepetést, ezért dolgozatunk függelékeként teljes terjedelmében közöljük.

*

Függelék

Excerpta ex Petri Cromer Textoris Claudiopolitani Annotatis, vel Diario (1598–1608)

Anno 1600, 15 Maji. In Scholam Claudiopolitanam commendatus est (pro Rectore) humanitate et eruditione singulari ornatissimus juvenis Paulus Götsi Tonsoris Claudiopolitanus.

Eadem die et Anno, Lector Scholae Joannes Brosserus in matrimonium duxit pudicam virginem. NB. Non addit, quam.

1600. 12 Junii Idem Petrus Claudiopolitanus scribit de se: Hoc Anno, ex divina miseratione impositum est mihi officium collaboratus, 12 Junii Hora 9-na introductus sum a D. Rectore hujus Scholae D[omi]no. Paulo Tonsoris Claudiopolitano.

Fuit 1600 Pastor Claudiopolitanus Valentinus quidam, (forte Sz.Mártoni) scribit enim, quod cum 28 Junii ruri egredi prissent; immanis atque barbarus nebulo Petrus Hejasfalvi, Valentino Pastori vulnus infligit ia capite ex manu, pslicenique fere absecaverat.

1600. 9 Julii. Petrus Brosserus eruditione hand vulgari praeditus, probus Juvenis, nocte 11 hora in Schola Claudiopolitana expiravit animum, fuit saxo.

Clarissimus Vir Georgius Enyedinus Superintendentens Ecclesiarum unum Deum Patrem et Mediatorem Jesum Christo profitentium, ac Concionator Claudiopolitanus dignissimus obiit Anno 1597, Die 24 Nov. hora 4. promeridiana. Epicedium:

Artes et lingvas docuit verbumque tonantis

Grandia lecturis et monumenta dedit.

Religione Deum coluit, cui cuncta ministrant

Officiis homines, vir pius atque gravis.

Dignus erat parca nunquam veniente necari

Dignus erat semper haec manente frui.
Occidit eximius Georgius jam laude perenni,
Occidit et superas nunc colit ipse domos.

1601, 3. Januar hora matutina 7. die Mercurii Clarissimus Vir Joannes Kosa Várfalvinus superintendens Ecclesiarum unum Deum Patrem et Mediatorem Jesum Christum profitentium, ac Concionator Claudiopolitanus Dignissimus, expiravit animam.

1601, 26. Februarii. Nobilissimus Juvenis et secretarius totius Regni Transylvaniae fidelissimus Joannes Jacobinus duxit uxorem virginem pudicissimam, nomine Annam, Andrea Aurifabri, senatoris prudentissimi filiam, nuptiasque Claudiopoli celebrarunt.

1596. 10 Julii. Petrus hic fuit conductus a G[eneroso] D[omino] Ladislao Bercséni ad poedagogiam, docuitque intra biennium ejus filios in aula alternatim.

1601. 9 Junii conductus est ad Poedagogiam a Generoso ac Magnifico D[omi]no Gabrielle Haller de Hallerkő, qui ei promisit se datur 28 florens, vestes taleres ex genere carasia optima calceos.

1601. 13 Decembris. Proceres nonnulli hujus Regni Transylvaniae consilio inito per fraudem occuparunt Arcem Segesvarinam. Eo tempore Capitanei militum isti fuerunt G[enerosus] D[ominus] Georgius Mako, Valentinus Nagy vice Capitaneus. Isti quidem duces jurejurando sese promiserant saxonibus nullum damnum illaturum; verum perjurium commiserunt, et sanctissimum juramentum violarunt; nam supra praenominato die milites praepararunt et ia fornices eos abdidierunt; postea mane facto in portam irruerunt, saxones pauci numero in portam erant. Quod vero Arcem occuparunt non sibi imputent, sed decem vasibus vini, que erant G[enerosi] D[omino] Gabriellis Haller de Hallerkő. Invadentes vero Saxones, crudelissime et immanissime eos vastarunt, expoliarunt, fuderunt vero homines nro 14; qui partim ministri Ecclesiae Dei fuere partim opifices praestantissimi; eo momento incenderunt et arcem, miserabili modo deflagravunt eades nro 12. Insuper omnia diripuerunt, tum nobilium tum pauperum bona, duravitque haec devastatio per totum diem. Scribit etiam Petrus, se spoliatum fuisse a quodam nebulone, nomine Komáromi Ádám scholastico habitu, et cujusdam benevoli pecunias apud se existentes florens scilicet 26 accepisse, discipuli etiam Georgii Haller unam vestem duplicatam superiore abstulisse, scribit horum periculorum spectatorem fuisse Sespurgi.

De Gabrielle Haller Anno 1595 in Aug. e Psalm 44,11 Georgio Enyedí in concione scripsit dixitque: A' világhoz ragaszkodó Emberek minden Dicsősségeket a' ganéhoz hasonló jószágokba helyeztették etc. In ma[r]gine est a posteriori manu Gabriel Haller talis erat etc. pag 56. az igaz isteni tisztelet elhagyván bálványimádó lészen, in marginam est Stephan Haller.

1602. Moses Székely conguessus est praelio cum Basta circa Albam Juliam penes Marusium fluvid 28 Junii. Verum ^{victus} caesus est Moyses, habuit milites numero 1500.

1602. 23 Julii. Rediit G[enerosus] D[ominus] Gabriel Haller de Hallerkő a germanis in suum praedium satis exhaustem, a Georgio Mateo perjuro depopulatum.

1603. Post longas supplicationes scribit Petrus se ingressum fuisse Collegium Viennae Caesarae Majestatis 7. Junii hora 1 pomeridiana, die sabbathi cum suis discipulis Francisco et Stephanus Haller.

1605. ultima Augusti Generosus ac Nobilissus Adolescens Franciscus Haller de Hallerkő ex hac vita, peste acerbissima, e Scholae Caesarae Provinciali nobilium est evocatus a Deo ad tranquillioem statum vitae aeternae. Ibidem Viennae 1. die 7bris solemniter est humo reconditus in Landstrasse ut vocant Germani. Scribit vero Medicum Scarmelionem male curasse hunc Franciscum.

1602. 29 Januarii mortuam fuisse suam matrem scribit, cui haec scripsit:

Inferias tibi quas mater que funebria solvam
Munera? Que meritis praemia digna tuis?
Tu mihi nam sumptus alimenta que larga dedisti
Cum puer his studiis erudiendus eram.
Pro quibus officiis quanquam tibi nulla rependi
Dona, nisi haec luctus, heu! Monumenta mei.
Funere sublata, tamen hoc solamen habebis
Chara mater nequeat, quod tua fama mori.

1602. Frater etiam ejus Joannes nomine, mense Augusto, acerba peste est sublatus.

1608. 24 Martii. Clarissimus et Doctissimus vir Dominus Paulus Csenadi rediit in Patriam ex Italia.

1608. 20 Junii. Dilectissimus frater meus (scribit Petrus) Andreas Textoris Claudiopolitanus post longos exantlatos labores appulit in patriam ex Italia.

Sequentia his verbis scribit Petrus: Absoluto meo anno, in ruinosa et prorsus desolata Thorda per portam domus camerae haec legi 1608, 26 Julii Regnante Illustrissimo Principe Domino Dno

Sigismundo de Báthori de Somlyo, vajvoda Transylvaniae, Gubernatore Magnifico Domino Joanne Gicy, Camerario Caspare Bartha Kutuy porta lapidea eracta est, Anno Domini MDLXXXVIII.

Ibidem: Bene facientes neminem timemus.

1608. 12 September capti sunt Thordae 4 Hungari Hajdones, nam quendam negotiatorem Graecum volebant interficere noctu Thordae in quendam cella vinaria; verubus duo affixi sunt; duo dimissi, uni eorum ancilla est data in matrimoniam; alter est baculatus in foro. Tantum bene, addidit.

Ad Annum 1601 scribit hic Petrus Cromer Claudiopolitanus: Hostis noster Babanoaka cum innumerabilia facinora perpetrasset, tandem graviter sensit divinam ultionem; Lugosini captus est a militibus hungarorum una cum suo nefario ac scelerato Galagyur, pastore ejus, per quem volebat Turcis tradere Lugasinum, absente praefecto arcis; verum in illa impia actione uterque captus est, atque Claudiopolim introducti, tempore comitiorum vivi combusti sunt in modo foro 5. die Februarii. (Confr. Wolfgang Bethlen Hist. p. 822).

Anno 1601 scribit Petrus: Serenissimus Princeps Sigismundus Bathoreus postquam redditor nobis ex longo periculo cum proceribus regnicolarum ingressus est Claudiopolim 27 Martii magno cum comitatu, magnoque cum gaudio. (Confr. Wolfgang Bethlen Hist. p. 823.)

Deinde cum abiisset ex Transylvania Sigismundus Bathori ivit in Bohemiam; Sicque scribit Petrus hic: Sigismundus Báthori vivit in Bohemia in arce quendam que vocatur Libiokoviczi, 7 miliatibus distat Praga.

Colonicsi hoc hac pro superscripto: Pro aris et focus. Alter aliquis: Virtuti Foruna Comes
Jeremias Vajvoda est frater Simeonis Vajvodae.

Annalia quaedam:

Anno 1599. Mihály vajda Havasalföldéből kijöve őszszel, Szebennél megveré Báthori András
és az székelyektől megöletteték Báthori András. Vide in Bethlenio.

1601. 3 Augusti maxima clades Transylvaniam oppressit juxta Goroszló. Báthori Sigmond ott vereték meg Basta Györgytől és Mihály vajdától. Mihály vajda pedig Torda mezején öleték meg.

1603. Székely Moyses Brassónál meg vereték az Havasalföldi vajdától Radulitól és Raczi Györgytől.

1605. Bocskai István Erdély országnak és Magyar országnak fejedelme Isten segedelméből és a székelyek ispánnya, az szép kívánt békességet meg szerezvén, meg hala die 23 Januarii 1607 Kassa városában méreg miatt.

1607. 13. Febr. Rákóczi Sigmondot Erdély Országának fejedelmévé választották Kolozsváratt, és akkor ott meg is eskettették.

1607. 19. Febr. Szombaton estve fél 9 orakor vitték bé Kolozsvárra cum ceremoniae et pompa, vitték az Kolozsvári nagy Templomba három zászlóval az mű kegyelmes fejedelmünk Bocskai István testét, feketében lévén az udvari had, mind gyalog és lovag had etc. Az honnan Fejér Vára vitték derék temetésre. Az nagy zászlón versek voltak írva arannyal; mellyek így kezdettek:

Illi ego Magnanimus Heros virtutibus ortus,

Inclyta Pannoniae Christe corona Tuae.

21. Február. Hétfőn vitték temetni az Fejedelem testét Fejérvárra, szép oratitot mondván ott kün az mezőn Békás patak felé Kolozsvárnál, hogy menének városul az kolozsvári uraim késérőül; Máthé uram orála szépen kolozsváriaknak püspökjök és Erdély országnak etc.

1608. 5. Martii búcsúzott el Erdélytől Rákóczi Sigmond. Kolozsvárból ment ki 7 die Martii.

Eadem die választottak és kihirdették örömet lövetvén Kolozsváratt, Erdélyben lakó Báthori Gábort, Somlyai Báthori István fiát, annorum circiter 22 aut 23. aetatis.

Haec etiam scribit Petrus hic:

Anno Domini 1604 Viennae cum viverem in Schola Provinciali has sententias annotavi, quas ibidem vidi in parietibus ascriptas:

Democritus: Quibus infortunia porximorum voluptati sunt, illi non intelligunt fortunae casus omnibus esse communes et propriam gaudendi causam non habere.

Epictetus: Orna tabulis picturisque domum tuam ut formarum pulchritudine captus, mentem ad ea que sunt necessaria excitare possis.

Isocrates: Nunquam sperare debes si quid turpe feceris te latiturum; quamvis enim lateas alios, tute tamen tibi conscius eris.

Anno Domini 1609. 19. Augusti. Domus Concionatoris Trinitariorum in Egyházfalva combusta est mane in aurora; metera cujusdam viduae foemine Michaelis Sz. Jakabini relictiae Concionatoris etc.

Hic Petrus Cromer Textoris fuit Thordensis Rector Scholae et Notarius Civitatis ab Anno 1607 usque Anno 1610 sic enim scribit.

Quod foelix, faustumque sit Deo imprimis gratum 1608 3. Aug. rursus sum conductus a Thordensibus civibus ad medium anni spatium dabuntque pro salario Florins 25 duos cubulos tritici. Futique tunc Judex oppidi (non Ductor) Johannes Pálfi.

Item alibi: Cum ego rediissem Thordam ex Toroczko Sz. György, Dominus Judex Gregorius Székely excepto notarii salario, dedit pro Rectoris officio perfuncto florens 2. Emericus Literatus Makai Forenos 3. 1610. 20 Junii.

Item: 30 Julii 1610 Sigismundus Literatus, pro annuali salario rectoratus dedit Florens 3.

Item 1610. 8. Octobris Judex Gregorius Székely dedit in domo senatoria pro notariatus officio florens etc.

19 7bris Basilius Aurifaber ex mola hujus oppidi dedit duos cubulos Tritici, unicum pro officio rectoris, alterum pro officio notariatus.

Item: Impositum est mihi officium Notarii 1 Die Maji 1610 jurando confirmari. Sed ispio secus me curant, ut stabilis possem fieri hic Thordae etc.

Item: 1610. in Majo dedit 10 metr Tritici D[omi]nus Petrus Nagylaki, intereat et D[omi]nus Judex et Basilius Aurifaber, et Andreas Grusz. Pro antiqua solutione adhuc obligantur, cum notariatus officio etc. Duxit etiam 1610 Thordae uxorem; sed quam non scribit etc.

Reliqua etiam inter scripti:

Blandrata György receptája főfájás ellen: Két savanyú almát meg kell sütni egy tálcscában, meg kell törni, két tyúkony szikát kell hozzátörni, sáfránt, öt pénz árát adj hozzá, borsóliszt, babliszt, barackmag, fenyőmag, ezek egyarányúak legyenek mérték szerint, három árpaszemnyi ópium, ezeket kell megtörni az alma és tyúkony fejei között, és úgy aplikáltassék a fájdalmas főre. Gyakran meg kell újítani.

Tályog ellen való orvosság:

A fejér vereshagymát lencsepüben meg kell sütni, azután meg kell törni, lenmag pogácsaport, fejeér mályvaport, fejeér ebszart mézben kell keverni. Úgy kell erősen megfőzni, hogy megfeketedjék, flastrom formára ruhára kell kenni s úgy kell reá kötni.

Szájfájásról:

Az izsópot fejeérborban főzd meg jól, tégy kökényfa gyökerének az haját belé, csukafogat kell törni s belé tévén a borban jól meg kell főzni. Ha meghül mosd a szádat véle.

Harmad s negyednap hidegjelésről:

A szaporafüvet gyökerestől főzd meg fejeérborban kenyérhaj alatt, add meginnya. Item: Az útifünek vizét kell venni, meg kell innya a betegnek. Item: A mályva virágot, útifüvet, szaporafüvet, [...]rent szín borban főzd meg, add meginnya azelőtt, míg reá nem jut, mint egy órával.

Item: A katángkórónak a tövit aszald meg, törd meg, add meginnya borban.

Item: A mustármagot add megenni annak előtte, míg reá nem jönne.

Negyednap hideg ellen: Az egérfarkfüvet főzd meg borban, add meginnya.

Item: A fenyőmagot törd meg erősen, ecetben reggel s estve add meginnya.

Item: Végy porcsfüvet, tedd a csizmádba, viseld harmadnapig.

Fogfájásról: A menta és ruta vizet idd meg s meggyógyul.

Szaporafünek haszna: Szedd meg Szent Iván havában a szaporafüvet és tedd a galambok házokba, s valahol galamb léssen mind oda szokik etc.

Bálint Józsefet ott ütötte meg a' ménkö. 1638. 17 Junii Bogáton Törvényes szék lévén, midőn az székháztól el oszlottak volna az emberek, rettenetes nagy tempestas lött, mely sok kerteket 's egyebeket le rontott; sőt oly jég eső lett, hogy úgy el lepte az földet, mintha hó lett volna, az mely mind buzát, szőlőt, gyüölcsöt öszve rontott; az úton találtak galambot 's egyéb madarat is halva etc.

1639. 29 Martii. Rettenetes nagy szakadásokkal egész nap estig és éjjel is egyaránt veszett el az Nagy Akna, és az köteleit is ugyan az nap vettette le az kamara ispány Kolozsvári Újfalusi Gáspár.

Szabó András Péter

Haller Gábor naplójának forrásai

Haller Gábor, a 17. századi erdélyi arisztokrácia egyik legérdekesebb személyisége, 1614-ben született, a szigorúságáról és következetes katolicizmusáról ismert Haller István második fiaként. 1630-tól 1635-ig németországi és németalföldi egyetemeken folytatott tanulmányokat. Hazatérte után I. Rákóczi György bejárója lett, majd udvari familiárisi minőségben a fejedelem hadiépítészeként működött.¹ Miután részt vett a fejedelem magyarországi hadjáratában, Rákóczi 1645-ben szamosújvári főkapitánnyá nevezte ki.² 1646-ban már a fejedelmi tábla esküdt ülnökeként említik.³ 1651 tavaszán a szamosújvári főkapitányi tiszteletet a sokkal jelentősebb borosjenői főkapitányságra cserélte.⁴ Pályája ezután gyorsan ívelt felfelé: 1652-től Zaránd vármegye főispánja és a fejedelmi tanács tagja.⁵ II. Rákóczi György szerencsétlen

¹ I. Rákóczi György 1644. 09. 11-én Tokajban kelt levelének címzésében a következőképpen nevezi meg Haller Gábort: „*primarii ordinis aulae nostrae familiaris*” A Haller család levéltára, 13. cs., f. 10.r–11.v (Az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárának a Kolozsvári Állami Levéltárban őrzött anyagában, fond. nr. 353.)

² Haller Gábor 1645. 05. 12-én Szamosújvárott kelt levelében hozza Beszterce város tudomására, hogy elnyerte a főkapitányi tiszteletet: „...*minthogy immár az mi kegyelmes urunk önagysága kegyelmességéből az itt való szamos uyvári főkapitányságnak tisztét nekem conferálta, meg akarnám építtetni...*” MOL X 1249 Beszterce – Missiles, 460. doboz, 1645/29. szám.

³ I. Rákóczi György 1646.04.11-én Gyulafehérvárott kelt levelének címzésében Haller Gábor már mint a tábla esküdt ülnöke szerepel. A Haller család levéltára, 13. cs., f. 7.r–8.v

⁴ BALOGH Jolán, *Varadinum – Várad vára*, 2. köt., Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982, 370. A szerző a kolozsvári sáfárpolgár számadásának 1651. 05. 18-i bejegyzését idézi, amely szerint Vásárhelyi Péter és Bihari Pál kancelláriai írások megérkeztek Váradról, miután elvégezték a Haller beiktatásához szükséges leltárat; SZALÁRDI János *Siralmas magyar krónikája*, szerk. SZAKÁLY Ferenc, Budapest, Magyar Helikon, 1980, 308.

⁵ Haller Zarándi főispáni kinevezése: 1652. 04. 30. Gyulafehérvár. MOL F 1 Libri regii – 28. kötet, 654–655. (Az erdélyi fejedelmek oklevelei (1560–1689) Erdélyi Királyi Könyvek, Arcanum Adatbázis Kft – a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kara, Budapest, 2005. DVD) A borosjenői vár 1652-es építési táblája már mint fejedelmi tanácsost említi: MÁRKI Sándor, *Arad vármegye és Arad szabad királyi város története*, II. köt., Arad, 1895, 101. és BALOGH i. m., 370. II. Rákóczi György Haller számára kiadott 1653. 02. 18-án kelt adománylevelében azonban nem szerepel a tanácsosi cím: MOL F 1 Libri regii – 29. kötet, 134–141. Haller tanácsosi működéséről: HORN Ildikó, *Az erdélyi*

1657-es lengyelországi hadjárata után pedig az ún. török párt egyik vezetőjeként az erdélyi belpolitika döntő tényezői közé emelkedett. A bukott fejedelemmel szemben Rhédey Ferencet, majd Barcsai Ákost támogatta, a rossz nyelvek szerint Bethlen Jánossal együtt egyenesen irányította. 1658 januárjában az ország főgenerálisává választották, az októberi segesvári országgyűlésen pedig nem csupán elnökölt, de mint első tanácsos ő vezényelte le Barcsai fejedelemmé választását is. Bár Haller Borosjenő 1658. szeptember 2-án bekövetkezett török elfoglalása miatt elvesztette főkapitányi posztját, 1659 májusában a szászsebesi országgyűlés rábízta az ország legnagyobb végvárának, Váradnak irányítását. Mintegy féléves váradi főkapitányi működésének II. Rákóczi György visszatérése vetett véget. 1660 végén Barcsai mellől kényszerűségből ismét elpártolva Kemény János pártjára állt, aki már ekkor, esetleg 1661 januárjában görgényi (egyben marosszéki) főkapitánnyá nevezte ki.⁶ 1662-ben a következő fejedelem, Apafi Mihály Ali temesvári pasához küldte követségbe. Köprülü Ahmed nagyvezír ekkor azt tervezte, hogy a vonakodó Apafival szemben fejedelemjelöltként lépteti fel. A terv megvalósítására végül nem került sor, és a török, talán Apafi kérésének is eleget téve, 1663. november 15-én lefejeztette a befolyásos főurat.

Haller Gábor jelentős politikai és hadiépítészeti tevékenysége ellenére leginkább naplójáról ismeretes, amely egyike az erdélyi peregrinációtörténet legértékesebb forrásainak.⁷ Haller a diáriumot 1630-ban kezdte el vezetni, és

fejedelmi tanács 1648–1657 = Uő, Tündérország útvesztői, Budapest, ELTE BTK, 2005, 246–256.

⁶ Csak a tisztségbe való bevezetésének időpontja ismert: 1661. 01. 20. Marosvásárhely, Maros szék közgyűlése. A bevezetést végző személyek: 1. Királyhalmi Petki István udvarmester, Csík-, Gyergyó és Kászoszék főkapitánya 2. Hallerkői Haller János, Gábor öccse. *Maros szék törvénykezési és közgyűlési jegyzőkönyvei*, I. köt. (1610–1683), 576–577. (Protocolul adunărilor generale și ale scaunelor generale de judecată ținute la Tirgu Mureș – Protocoale judiciare scaunul Mureș, fond. nr. 23., 1. köt. A Marosvásárhelyi Állami Levéltárban) illetve BENKŐ Károly, *Marosszék ismertetése*, Kolozsvár, 1869, 67–69.

⁷ A napló eredetijét a gyulafehérvári Batthyaneum őrizte, és a könyvtár kéziratainak mindkét nyomtatásban megjelent katalógusában szerepel: BEKE Antal, *Index manuscriptorum Bibliothecae Batthyanae Dioecesis Transsylvanensis*, Károlyfehérvár (Gyulafehérvár), Püspöki Könyvnyomda, 1871, No. 394., 38. és SZENTIVÁNYI Róbert, *Catalogus concinnus librorum manuscriptorum Bibliothecae Batthyanae*, Szeged, Szegedi Egyetemi Könyvtár, 1958, No. 484, 247. A kéziratra először Benkő József hívta fel a figyelmet, 1785-ben a *Magyar Hírmodó* hasábjain. BENKŐ József, *Transilvania specialis*, 1. köt., szerk. SZABÓ György, Bukarest–Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó, 1999, 39. A napló teljes szövegét Szabó Károly adta ki Benkő József másolata, Ötvös Ágostonnak a titkosírásos részeket feloldó kiegészítései, illetve részben saját ellenőrzése alapján, amelynek során az eredeti kéziratot használta. *Haller Gábor naplója és iratai = Erdélyi Történelmi Adatok IV*, szerk. SZABÓ Károly, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1862, 1–111. (A továbbiakban Haller Gábor i. m.) A napló peregrinációra vonatkozó részét az 1862-es kiadás szövegének átvételével többen is újra kiadták: *Régi magyar utazók Európában 1532–1770*, szerk. SZAMOTA István, Nagybecskerek, 1892, 222–225 (részletek); *Utazások a régi Európában*, szerk. BINDER Pál, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1976, 94–108 (kihagyásokkal); *Magyar utazási irodalom 15–18. század*, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990, 423–448 (kisebb kihagyásokkal). További kéziratok: A kolozsvári Akadémiai Könyvtár Kézirattárában, a

egészen 1644 végéig folytatta. Az 1630-tól 1635-ig terjedő időszakot tekintve klasszikus peregrinációs napló, amelyet azonban gazdája, hasonlóan Vízaknai Briccius Györgyhoz vagy éppen Rozgonyi Varga Jánoshoz, hazatérése után is tovább vezetett.⁸ Igaz, az írás jellege megváltozott, az 1635 utáni események leírásában alig emelkedik felül a korszak átlagos nemesi naplóinak színvonalán. Az egyre inkább itinerarium-jelleget öltő szöveget, a terméseredmények sorozatát csak ritkán színesítik európai hírek, vagy éppen az író önreflexiói. A napló az 1644-es évvel végül megszakad, valószínűleg összefüggésben azzal, hogy Haller Gábor 1645 elején megkapja Rákóczi Györgytől első komolyabb tisztségét, a szamosújvári főkapitányi posztot. (Azt sem lehet persze teljesen kizárni, hogy egy másik kötetben a naplót tovább vezette, de ez a kevésbé valószínű elképzelés.)⁹ A diarium mélyebb elemzése elé komoly akadályokat gördít, hogy szövegét csak az Erdélyi Történelmi Adatok sorozatban megjelent Szabó Károly-féle kiadásból ismerjük, a korábban a gyulafehérvári Batthyaneumban őrzött kézirat sajnos nem áll rendelkezésünkre, mert az 1970-es évek elején a bukaresti Nemzeti Történelmi Múzeumba szállították, és azóta lappang.¹⁰ Bizonyos támpontokat azonban maga szöveg is nyújt.

Térjünk azonban most vissza Haller Gábor peregrinációjára.¹¹ Az erdélyi főúr 1630-ban kezdődő peregrinációja nagy mértékben egy kényszerhelyzet következménye volt. A Csáky István pártjával vívott udvari belháború keretében a gubernátor és köre Haller István fiát, az inasként a fejedelemszony udvarában szolgáló 15 esztendőes Haller Gábort református hitre térítette, Brandenburgi Katalin titkos katolizálásának szerény viszonzásaként.¹² Mivel Gábort apja

Kemény József gyűjteményben őrzik a kiadás alapjául szolgáló Benkő József-féle másolatot és Ötvös Ágostonnak a titkosírási részekről összeállított listáját (mss K. J. 144. f. 43–194. illetve f. 95–106.), illetve egy, az előbbiről készített másolatot (mss K. J. 2.). Benkő József átírásáról létezik egy több kéz által készített, a kolozsvári Egyetemi Könyvtár Kézirattárában őrzött másolat is. (ms. 2257) Az összes kézirat szerepel a romániai elbeszélő történelmi források jegyzékében: *Repertoriul manuscriselor de cronici interne sec. XV–XVIII. privind istoria României*, szerk. Ioachim CRĂCIUN–Alexandru ILIEȘ, Editura Academiei Republicii Populare Romîne, București, 1963 (Cronicele Medievale ale României I.) 272.

⁸ Vízaknai Briccius (Bereczk) György naplója 1693–1717 = *Történelmi emlékek a magyar nép községi és magán életéből*, II. köt., szerk. SZABÓ Károly és SZILÁGYI Sándor, Pfeifer Ferdinánd (kiadó), Kolozsvár, 1860, 77–116. ROZGONYI VARGA János önéletírása, kiad. TONK Sándor = *Lymbus – Művelődéstörténelmi tár*, IV. köt., szerk. MONOK István és PETNEKI Áron, Szeged, Scriptum Kft. 1992, 143–167. Hazatérése után Varga meglehetősen rendszertelenül vezette a naplót. Tonk Sándor nyilvánvalóan visszatekintő/összefoglaló jellege miatt nevezte a művet olykor önéletírásnak.

⁹ A naplók befejezéséről és befejezhetőségéről: Philippe LEJEUNE, *Hogyan végződnék a naplók?* = *Uő., Önéletírás, élettörténet, napló – Válogatott tanulmányok*, L'Harmattan, Budapest, 2003, 210–222.

¹⁰ Az információért Kovács Andrásnak tartozom köszönettel.

¹¹ Haller Gábor peregrinációjáról egy 2004-ben megjelent tanulmányomban kíséreltem meg átfogó képet adni. SZABÓ András Péter, *Haller Gábor peregrinációja*, Kút, 2004 (III. évf.), 3–4. sz., 1–43. A következő két bekezdésben ezen tanulmány következtetéseit foglalom össze.

¹² SZÁDECZKY Lajos, *Haller Gábor történetéhez*, Századok 1886 (20. évf.), 524–525.

kitagadta, ezért Bethlen István pártja úgy döntött, hogy a fiút nyugati peregrinációra küldi. Az utazás megtervezésekor Bethlen Péter peregrinációja lebeghetett a szemük előtt. Haller Gábor ennek megfelelően rövid oderafrankfurti és franekeri tartózkodás után a kor legjobb németalföldi felsőoktatási intézményében, a leideni egyetemen folytatott tanulmányokat. A megvalósulás azonban sok tekintetben eltért az eredeti elképzelésektől, a tervbe vett franciaországi út elmaradt, és Haller Gábor egy nagyobb angliai, és néhány kisebb, az Egyesült Tartományokon belül tett kirándulás kivételével végig, egészen 1635 tavaszáig a leideni egyetemen maradt. Az állandóan pénzügyi nehézségekkel küzdő, Bethlen István majd Rákóczi György támogatásától függő fiatal erdélyi főúr csak igényeiben tudta követni Bethlen Péter peregrinációját, és éppen ez volt szerencséje, mert így egészen komoly tanulmányokra is jutott ideje. Az erdélyi főúri ifjagnál megszokott módon fiatalon, ámde szokatlanul hosszú ideig peregrináló Haller Gábor olyan tárgyakat is tanult, amelyeket egy közrendű magyar alumnus csak ritkán sajátíthatott el: retorikát, filozófiát, sőt magánúton matematikát, amely későbbi hadiépítészeti működésének alapfeltétele lett. Tanulmányainak legjobb párhuzamaként Bethlen Miklós peregrinációját említhetjük. Két szokatlanul tartalmas, ám nem kifejezetten fényűző főúri peregrináció, leideni súlyponttal, a végeredmény pedig: két építészként is ismert erdélyi politikus. Míg azonban Bethlen Miklós a maga diáriumát egy személyes hangú önéletírásban dolgozta fel, addig a kortársak szerint páratlan műveltségű Haller után csak egy lehetséges önéletírás nyersanyaga, egy viszonylag szűkszavú napló maradt.¹³

Most vessünk egy közelebbi pillantást a szövegre. A napló nagyrészt magyar nyelvű bejegyzésekből áll, ám nemritkán, különösen a peregrinációs szakasznál latin nyelvű mondatokkal és bekezdésekkel is találkozunk. Ebben a tekintetben megint csak Vízaknai diáriumához lehet hasonlítani. Nem lehet arra egyértelmű szabályt felállítani, hogy Haller milyen esetekben folyamodott a latinhoz, mindenesetre jellemző, hogy az egyetemi élet eseményeit, vagy éppen az 1638-as dési complanatiót latin nyelven örökíti meg. A napló nyelvi összetettségét tovább növeli, hogy egyes bizalmas jellegű események megörökítéséhez Haller 22 helyen titkosírást használt, mégpedig valószínűleg kétféle. Míg az egyik, csupán két helyen használt titkosírás, egy egyszerű anagrammarendszer kulcsát maga adja meg a kötet végén, a szöveg közben utalva is ennek létezésére, addig a másik, pontok és vonalak kombinációjával operáló rejtjelezést a téma ismert szakértője, Ötvös Ágoston fejtette meg a szöveget kiadó Szabó Károly számára, ezzel kiegészítve Benkő József kéziratát.¹⁴ Haller a személyes szféra egy bizonyos

¹³ Bethlen Miklós művének a peregrinatio academica-t bemutató része: BETHLEN Miklós *Önéletírása*, I. köt., kiad. V. WINDISCH Éva, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1955, 176–202.

¹⁴ Anagrammát használ az 1635. 01. 11-i és 1635. 01. 24-i bejegyzésnél, az egyik a borivásra vonatkozó fogadalmát, a másik ennek be nem tartását rögzíti. Hallernek a megfejtésre utaló mondata „*Quomodo legendum, vide alibi.*” A szó közepén lévő betű (vagy páros számú betű esetén: két betű) kerül az anagramma elejére, majd felváltva kell kiemelni a betűket a szó elejéről és végéről. HALLER, i. m., 25 és 103. Megfejtése kulcs nélkül is alig jelenthetett nagyobb nehézséget, mint John Dee görög betűkkel írt angol naplóbejegyzéseinek értelmezése. Egyik sem igazi titkosírás. *The Privat Diary of Dr. John*

részét megnyitja a feltételezett olvasó (későbbi önmaga, egy feltételezett családtag vagy éppen idegen) előtt, ám a bejegyzések megfejtéséhez nem nyújt segítséget, ami persze nem jelenti azt, hogy teljesen titokban akarta azokat tartani. A titkosírás itt csak egyfajta szűrő, a személyes jellegű tartalom kiemelését inkább szolgálja, mint a titkok eltemetését.

A napló vezetésének sűrűsége változó, de havi nyolc-tíz bejegyzés alá nemigen süllyed, a fogalmazás mindig múlt idejű. A napló az esetek egy jelentős részében csak a tartózkodási hely feltüntetésére szorítkozik, a tartózkodás időtartamát pedig kötőjellel vagy éppen a napok felsorolásával tünteti fel. Amennyiben nem pusztán itineráriumról, hanem érdekesebb bejegyzésről van szó, a megörökített esemény minden ellenőrizhető esetben a feltüntetett időtartam utolsó napján történt. Azaz a történéseknek egy meglehetősen ritkás sorozatával állunk szemben, amelynek közeit a naplóíró utólag a tartózkodási helyek feltüntetésével tömködte be. Fel kell tehát támadjon bennünk a gyanú, hogy a megmaradt napló vagy annak 1635-ig terjedő része nem egy, az eseményekkel nagyjából egyidejű első verzió, hanem tudatos mű, egy vagy több későbbi Haller-féle szerkesztés eredménye. Ahogyan Teleki Sámuel is bevallja a maga peregrinációs naplójában: „Ezen könyvemben nem mindeneket írhattam jó renddel, mert a jegyzéseimet más diariumban tettem volt, s csak úgy írtam osztán ösze őket ...”.¹⁵ Gyanúkat joggal erősíti, hogy a leideni tartózkodás alatti erdélyi események nem mindig a hír megérkeztek időpontjánál szerepelnek, hanem az eredeti időpontnál. (Ilyen például I. Rákóczi György trónralépése vagy éppen az

Dee and the Catalogue of his Library of Manuscripts, kiad. James Orchard HALLIWELL, Camden Society, 1842. A pontokkal és vonalakkal operáló rejtjelezés szintén nem nevezhető bonyolultnak, mivel a rejtjel és a betű közötti hozzárendelés kölcsönösen egyértelmű. Van azonban két titkosírásos szöveghely, az 1636. 01. 19-i, illetve az 1638. 01. 22-i bejegyzés, amelyeknek megfejtése nem szerepel a kiadásban. Szabó az előbbi bejegyzéshez a következőket fűzte: „Négy szó titkos jegyekkel írva, a naplóíró magán titka, melyet az utókorral közleni maga sem akart.” HALLER, i. m. 31. és 44. Első gondolatom az volt, hogy ezeken a helyeken Haller egy harmadik titkosírást használt, amelyet Ötvös Ágostonnak sem sikerült megfejtene. A Benkő József másolatával együtt a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban őrzött Ötvös Ágoston-féle kiegészítés (mss. K. J. 144. f. 95–106.) azonban nem erősítette meg gyanúmat. Ez nem más, mint egy lista a Benkő József által kihagyott, titkosírással feljegyzett részek felsorolásával, amelyben utalás történik egy másik, a titkosírással mondatokat megfejtő listára. Kizárólag a két anagrammás passzus megfejtése szerepel itt, a rejtjeles bejegyzések tartalmára pedig Ötvös a következő formában hivatkozik: pl. „titkos lásd 14. szám.” A másik, a feloldásokat tartalmazó jegyzéket azonban nem találjuk a kolligátumban, de létezett, hiszen Szabó Károly a kiadásnál használta. Ötvös sem az 1636. 01. 19-i, sem az 1638. 01. 22-i bejegyzésnél nem említi, hogy azokat a többitől eltérő titkosírás rejtjeleznél, sőt hivatkozik is megoldásukra (f. 102.v–103.r). Szabó Károlynak a kiadásban szereplő magyarázkodása („melyet az utókorral közleni maga sem akart”) akár más értelmet is nyerhet: azaz Ötvös megfejtette ezeket a helyeket is, ám Szabó az illendőség miatt vagy más megfontolások alapján szándékosan nem közölte a bejegyzéseket. A rejtély végleges megfejtéséhez csak a Napló eredetije, vagy Ötvösnek a feloldásokat tartalmazó listája segíthet hozzá.

¹⁵ *Gróf Teleki Sámuel erdélyi kancellár úti naplója 1759–1763*, szerk. ifj. BIÁS István, Marosvásárhely, 1908, 53–54.

író bátyjának, Haller Miklósnak halála.)¹⁶ Valószínűleg nem okozunk azzal nagy meglepetést, ha azt állítjuk, hogy a napló fennmaradt változatának egyik forrása egy annotált kalendárium lehetett.¹⁷ Találunk azonban jeleket más forrásokra is.

Haller rendszeresen vezette peregrinációjának költségeit és a ritkán érkező bevételeket, így a kész diárium más naplókhoz hasonlóan egy számadáskönyv jellegzetességeit is hordozza. Kérdés, hogy ezek a pénzügyi feljegyzések is a feltételezhető kalendáriumból erednek-e, vagy külön vezette azokat. A kapott és küldött leveleknek az átvételi/feladási dátumnál való pontos feltüntetése talán ugyancsak egy szerkesztési fázisra enged következtetni. Az európai hírek állandó jelenléte, azok adatainak részletessége egy másik forráscsoportra utal: a nyomtatott hírlevelekre (*Neue Zeitungen*) és rölapokra illetve az ekkor kibontakozó periodikus sajtó különböző termékeire: a félévente megjelenő vásári kiadványokra (*Messrelationen*) és a hetilapokra.¹⁸ Haller hat alkalommal nevesíti is a hírek származási helyét: „Az novellákban olvastam, habumis in novellis, az curantákban írták volt” etc.¹⁹ Az utolsó kifejezés azért különösen érdekes, mert az 1623-tól megjelenő amszterdami hetilapnak éppen „*Courant*” a neve.²⁰ A hírek többsége természetesen a harmincéves háború eseményeihez kapcsolódik,²¹ ezeket három csoportja oszthatjuk. (1) A történések egy részének személyesen is tanúja volt, ilyen például Frankfurt an der Oder 1631. 04. 13-i bevétele, amelynek során Gusztáv Adolf svéd király katonái őt is kifosztották, vagy éppen a Leidenben tartott különböző diadalmenetek, például a brazíliai Paraíba tartomány 1634.

¹⁶ 3. táblázat

¹⁷ Az annotált kalendáriumok mint „nyers” naplók szerepével a hazai szakirodalomban Szelestei N. László foglalkozott a legtöbbit: SZELESTEI N. László, *Hranicae Mátyás bejegyzései egy Eber féle Calendarium historicumban*, = *Lymbus – Művelődéstörténeti Tár*, IV. köt., Scriptum Kft., Szeged, 1992, 1–4; *Naplók és útleírások a 16–18. századból*, szerk. uő., Universitas Könyvkiadó, Budapest, 1998, 7–8.

¹⁸ 1. és 2. táblázat; Az egykorú európai és német sajtó szerkezetének legújabb hazai bemutatása: G. ETÉNYI Nóra, *Hadszintér és nyilvánosság – A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban*, Budapest, Balassi Kiadó, 2003, 12–62. Az európai sajtóban a 16–17. század fordulóján megjelenő új műfajokról: Karl SCHOTTENLOHER, *Flugblatt und Zeitung. Ein Wegweiser durch das gedruckte Tagesschriftum*, Richard Carl Schmidt & Co., Berlin, 1922, 225–243.

¹⁹ Megtaláljuk ezt a forráscsoportot Horváti Békés János 1671–74-es peregrinációs naplójában is. *Horváti Békés János diáknaplója*, kiad. PINTÉR Gábor és GÁCSI Hedvig, JATE BTK, Szeged, 1990. (Peregrinatio Hungarorum 6.) pl. 1672. 03. 08. „...habuimus ex novellis, quod Imperator vellet restituere Reformatis libertatem religionis violatam ab aliis Magnatibus et episcopis.” 49. 1672. 05. 09. „...venerunt item in novellis harlemensibus, quod [...] continue [...] rumor de Abafio Principe Papista facto.” 51. és sok más példa, a forrástípus említésével vagy anélkül. Más hírek, főleg a hazai események, levelekből jutnak Békés tudomására.

²⁰ SCHOTTENLOHER, i. m., 243.

²¹ A harmincéves háború eseményeinek azonosításánál nagy segítségemre volt Paas forráskiadványa, amely arra is rávilágít, hogy mely esemény milyen súllyal volt jelen a köztudatban. John Roger PAAS, *The German Political Broadsheet 1600–1700*, 5. köt. (1630–1631), 6. köt. (1632), 7. köt. (1633–1648), Harrasowitz Verlag, Wiesbaden, 1996, 1998, 2002.

decemberi holland elfoglalása kapcsán 1635. 03. 02-én rendezett ünnepség.²² Rövid ellenőrzésem alapján úgy tűnik, hogy Haller ezek esetében mindig pontosan adta meg a dátumot. (2) Az események egy másik részéről hallomásból értesült, és ezt általában fel is tüntette. Ilyenkor nem ritka a pontatlan dátum vagy a tárgyi tévedés. Prága 1631. 11. 15-i bevételét például a szászok helyett Gusztáv Adolfnak tulajdonítja. (3) A harmadik típust az írásos forrásból szerzett hírek jelentik. Nem csupán a feljebb említett konkrét hivatkozások tartoznak ide, hanem feltételelesen azok a bejegyzések is, amelyekben feltűnően sok az adat, ilyen például a svéd győzelemmel végződött 1642. 11. 02-i második breitenfeldi csata leírása.

A naplóban a harmincéves háború németországi és németalföldi hadszínterének szinte minden fontos ütközetével és számos ostromával találkozunk, legalábbis ami az 1635-ig terjedő időszakot illeti. Haller hazatérte után azonban a nyugat-európai hírek megritkulnak, ellenben megjelennek az oszmán birodalomra és kiemelten a román vajdaságokra vonatkozó tudósítások. Ekkor már ritkábban tünteti fel a történet vagy az értesülés időpontját, jellemzőbb az, hogy minden hírt a hónap végi, vagy év végi összefoglalókba sűríti. Érzékelhetően sok az írásos forrás, de ezeknek típusát már nem nevezi meg. Olykor figyelmetlenül illeszti be ezeket, példának okáért Richelieu 1642 végén bekövetkezett halálát véletlenül az 1643-as évnél is feltünteti.

A természeti csapások és csodajelek is megragadják figyelmét, és Szenci Molnár Alberthez hasonlóan kiemelt jelentőséget tulajdonít saját álmainak.²³ A Vezúv 1631. decemberi nagy kitöréséről valamilyen röpiratból vagy röplapból értesülhetett, és azok szerzőihez hasonlóan ő is bűnbánatra intő jelként értelmezhetette.²⁴ Az intő jel azonban konkrétabb célzattal is megjelenik a naplóban: Frankfurt an der Oder svéd ostromának leírása előtt Haller valószínűleg korabeli profetikus röplapokat idéz, a vérszínűvé változott kenyérről, az éjjeli szivárványról, ezzel alkotva meg a történeti konstrukció szabályos ívét. Egy alkalommal pedig saját álmaként tüntet fel egy röplapokról ismert politikai allegóriát, a német-római császárságot jelképező koronás „kettős keselyűvel”, a svéd oroszlánál és a Belgiumot vagy Csehországot jelentő oroszlánál, illetve az

²² Paraíba tartomány holland elfoglalásáról: *Dicionário de História de Portugal*, III. köt., szerk. Joel SERRÃO, Iniciativas Editoriais, Lisboa, 1971, 307–308.

²³ 5. táblázat; Szenczi Molnár Albert álmairól: Szenczi Molnár Albert naplója, szerk. SZABÓ András, Universitas Könyvkiadó, Budapest, 2003 (Historia Litteraria 13.) 13. és 16. Néhány példa a napló szövegéből: uo. 110–111. Szepsi Csombor Márton is feljegyzi az *Europica Varietasban* egy 1631. 06. 02-én látott baljós álmát. *Szepsi Csombor Márton összes művei*, szerk. KOVÁCS Sándor Iván és KULCSÁR Péter, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968 (Régi magyar prózai emlékek I.) 239. (A továbbiakban: SZEPSI CSOMBOR, i. m.)

²⁴ Két, a kitörésről és az azt megelőző földrengésről szóló röplap is fennmaradt a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek gyűjteményében, amelyek számos közös elemet tartalmaznak Haller leírásával, de nem azonosak a naplóíró forrásával, mert a naplóban novemberi 25–28-i dátum szerepel a kitörésre. *Deutsche illustrierte Flugblätter des 16. und 17. Jahrhunderts*, I. köt., szerk. Wolfgang HARMS, Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1985, nr. I.213 és I.214.

egész jelenést lezáró tűz- és köesővel.²⁵ Ilyen, John Dee álmainál is elvontabb látomással csak egyszer találkozunk,²⁶ ám az egyértelmű, hogy 1635-ös hazatérte után is megmaradt a csodajelek iránti érdeklődése, ahogy a nagy háború alakulását is tovább követte. Úgy tűnik tehát, hogy a napló elején szereplő mondat: „Isten kegyelmességéből járásim, hallásim hol esnek, arról való számtartásom” kiegészíthető egy következő elemmel is, mindazzal, amit Haller nem látott, nem hallott, hanem olvasott.

A városok és az utazás meglehetősen szűkszavú leírásakor is támadhat bizonyos kényelmetlen érzésünk.²⁷ Vajon miért van az, hogy a rotterdami és a delfti székesegyház leírásakor is megemlíti a torony lépcsőinek számát? (Hasonlóan ahhoz, mint amikor Teleki Sámuel 1759-ben feljegyzi az ulmi dóm orgonasípjainak számát.)²⁸ Ennyire közkeletű volt az információ, a kvantitatív szempont, a szám fontossága, vagy Haller a látottakat olykor egy bizonyos útikönyv adataival egészítette ki?²⁹ Kétségeink támadhatnak, hogy vajon tényleg

²⁵ A Napló ezen vonatkozásáról bővebben: SZABÓ András Péter, *Egy töredelmes bűnös. Biblia, bor és csodajelek Haller Gábor naplójában = A Ráday Gyűjtemény Évkönyve XI.*, szerk. PETRŐCZI Éva és BEREZCZ Ágnes, Budapest, 2005, 99–116. A látomásra és a profetikus röplapok szerepére: VISKOLCZ Noémi, *Jövendölések és váradalmak 17. századi protestáns irodalmunkban = A harmincéves háború prófétái és chiliasztái I. Tanulmányok*, szerk. JUHÁSZ Levente és VISKOLCZ Noémi, Szeged, 2003, 65–93; Hartmut LEHMANN, *Die Kometenflugschiffen des 17. Jahrhunderts als historische Quelle = Literatur und Volk im 17. Jahrhundert – Probleme populärer Kultur in Deutschland Bd. I.*, szerk. Wolfgang BRÜCKNER és mások, Otto Harrasowitz, Wiesbaden, 1985, 683–700.

²⁶ pl. 1579.09.10. „my dream of being naked, and my skyn all overwrought with work like some kinde of tuft mockado, with crosses blew and red, and on my left arme, abowt the arme, in a wreath, this word I red: sine me nihil potestis facere, and another [dream] the same night of Mr Secretary, Walsingham, Mr Candish and myself” 6. vagy éppen 1597. 08. 06-án látott álma: „This night I had the vision and shew of many books in my dreame, and among the sort was one great volume thik in large quarto, new printed on the first page whereof as a title in great letters was printed „Notus in Judaea Deus.”⁵⁹ A természetfeletti iránti érdeklődését jól mutatja, hogy más alkalmakkal üstökösökről, szellemjárásról, vagy éppen egy ördögüzésről számol be. DEE, i. m.

²⁷ 4. táblázat

²⁸ Teleki Sámuel i. m., 11.

²⁹ Ennek szélsőséges példája Szepsi Csombor Márton, aki *Europica varietas*ában olyan városok nevezetességeit is bemutatta, ahol nem is járt. Kulcsár Péter és Kovács Sándor Iván kiválóan elemzik a jegyzetapparátus elején a mű összetett forrásanyagát, a Szepsi által felhasznált útleírásokat, földrajzi irodalmat. Egyszersmind felhívták a figyelmet arra, hogy meglepően nagy az átfedés a különböző hazai peregrinációs naplók városleírásai között. SZEPSI CSOMBOR, i. m., 439–455. Ahogy azt a Szepsi Csombor-kiadás szerkesztői is leszögezték, a bedekerek használata más források esetében is feltételezhető. Bethlen Mihály útinaplója esetében is élhetünk e gyanúperrel, mert a Kavalierstour leírása során feltűnően bőven tér ki a helyi nevezetességekre. *Bethlen Mihály útinaplója [1691–1695]*, szerk. JANKOVICS József, Magyar Helikon, 1981. SZELESTEI N. László a Batthyány Kristóf 1657–58-as utazásáról (szintén Kavalierstour) készített itinerarium hasonlóan részletes leírásai mögött azonban nem feltételez útikönyveket, kivéve talán a települések távolságának megadását. *Batthyány Kristóf európai utazása*, kiad. SZELESTEI N. László, JATE BTK, Szeged, 1988 (Peregrinatio Hungarorum 7.) 8.

hatalmas vihar tombolt-e, amikor Haller tengerre szállt, ahogyan Rozgonyi Varga János is megküzdött számtalanszor a halállal, és Haller hajóját tényleg közvetlenül fenyegették-e a korszakban valóban nagy veszélyt jelentő dunkerque-i kalózok.³⁰ Hogyan tudjuk megkülönböztetni a toposzt a valódi eseménytől, a történeésekről pedig miként tudjuk lefejtetni a műfaj követelte stilisztikai túlzásokat? Szepsi Csombor Márton példája szemléletesen mutatja, hogy egy tudatos utazó, egy peregrinus nem nélkülözhetette a bedekkerok segítségét sem. Ha Haller Gábor a maga viszonylag vázlatos naplójába nem is épített bele hasonló mennyiségű nyomtatott országleírást, egy-két útikönyv használata mindenképpen feltételezhető.

Az eddigiekből tehát világosan látszik, hogy Haller peregrinációs naplója több forrásból táplálkozó, összetett mű. Egy nemrég előkerült forrás tovább árnyalja ezt a képet. A Haller hadiépítészeti tevékenysége iránti érdeklődés vezetett el a székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtárba. Egy Balogh Jolán által említett, de nem azonosított hadiépítészeti kézirat (Adam Freitag munkájának latin fordítása) mellett itt rátaláltam Haller Gábor csonka loci communes gyűjteményére is.³¹

³⁰ A dunkerque-i kalózok spanyol támogatással folytatott tevékenységéről: Joannes Petrus BLOK, *History of the People of the Netherlands*, IV. köt., Anns Press, New York, 1970. (reprint), 40–43. és 70–71. Összesítés a kalózok által elsüllyesztett hajókról: Jonathan Irvine ISRAEL, *Dutch Primacy in World Trade 1585–1740*, Clarendon Press, Oxford, 1989, 137.; Haller Gábor tengeri viharokról ugyan kevesebbet ír, mint Rozgonyi Varga, ám a kalózok állítólag kétszer is fenyegetik: 1631. 08. 09. Az Északi tengeren „...az Dünkerkiek egy hajóval találtak volt reánk, de nem merének hozzánk fogni, mivel erőteleneek voltak hozzánk képest.” HALLER, i. m., 8; 1632. 12. 17. Zeeland felé menet a tengeren „Az Dünkerkiek fogának el két hollandiai hajót szemem előtt, engemet csak az Isten szabadíta ki kezükből.” uo., 15; 1634. 01. 08. Emden „Voltam nagy veszedelemben az vizen, mert csak nem elmerült velem az hajó” uo., 21; 1635. 06. 10. Az Északi tengeren „éjjel nagy szélvészünk volt, úgy annyira, hogy nagyobb habokat sohasem láttam.” uo. 27. Rozgonyi Sutor naplójából: Az út akkor is veszélyesnek tűnik az erdélyi peregrinus számára, ha az időjárás kedvező. 1638.05.13. ROZGONYI SUTOR, i. m., 155. Vihar esetén még nagyobb a rettegés: 1638. 05. 21. „... cum versus Frisiam veniremus ab ingentibus procellis ac fluctibus tota nocte divi Pentecostes vehementer vexati, vigilando ingenti formidine correpti totam illam noctem insomnem duximus et periculum horribilis naufragii vix praecavere potuimus...” A naplóíró félelmében még fogadalmat is tesz. uo. 156. Mikor pedig Leidenből Franekerbe igyekezik 1638. 09. 18-án „...itinere marino ob vehementissimos fluctos extraordinarios, distorto formidoloso, calamitoso tali in quo spem de vitae mortalis ulteriori prorogatione ferme totam deposueramus.” uo. 159. Majd amikor 1639. 11. 22-én ismét Leidenbe indul, a viharban csapkodó vitorla fenyegeti. uo. 160. 1640. 03. 14-én is veszedelmes vihar után éri el Franekert uo. 161.; Naplója szerint Vízaknai György is nagy tengeri viharba került úton Franeker felé VÍZAKNAI BRICCIUS, i. m., 86–87.

³¹ Székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár No. 343. in quarto (19,8x15,2 cm), 361. lap terjedelmű, pergamenkötésben. Freitag munkája egyike a korszak legnépszerűbb hadtudományi munkáinak: Adam Freitag, *Architectura militaris nova et aucta oder Neue vermehrte Fortification...* = *Leyden bey Bonawentura und Abraham Elzeviers*, 1631. 1668-cal bezáródóan összesen négy német nyelvű és négy francia nyelvű kiadásban jelent meg, latinul azonban egyszer sem. Klaus JORDAN, *Bibliographie zur Geschichte des Festungsbauen von den Anfängen bis 1914*, Deutsche Gesellschaft für Festungsforschung,

A két, egybekötött, Haller Gábor és Haller Pál possessor bejegyzésével ellátott negyedrészt kéziratos Haller Gábor kézírásával készült, és a 18. században az önéletrajzáról ismert borosjenői Székely László hagyatékával került a Református Kollégium gyűjteményébe.³² A minket most érdeklő, nem igazán feltöltött és nyilvánvalóan csonka loci communes (üres lapok kihagyásával) a kötet első 289. fólióját foglalja el, és az N betűnél, az 1525. columnával kezdődik. Szerkezete Szenci Molnárénál egyszerűbb, egyszintes.³³ A pontos forráshellyel ellátott idézetek ellentétes és rokonértelmű szavakat felsoroló fogalombokrok (locusok) alá rendeződnek, az egyes erények, bűnök és egyéb fogalmak tartalmát mindig

Marburg, 2003, 95. és Alphonse WILLEMS, *Les Elzevier – Histoire et annales typographiques*, B. de Graaf, Niewkoop, 1962, 89–90, 105, 133, 345. Az azonosításhoz a budapesti Hadtörténeti Könyvtár példányát használtam, egy 1665-ös német nyelvű amszterdami Elzevier-kiadást, jelzete: 5162. A hadiépítészeti kézíratról annak azonosítása nélkül: BALOGH, i. m., 371. és BALOGH Jolán, *Olasz tervrajzok és hazai későrenaissance épületeink = Magyarországi reneszánsz és barokk – művelődéstörténeti tanulmányok*, ed. GALAVICS Géza, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975, 55–135; Balogh Jolán nem hívta fel a figyelmet arra, hogy az udvarhelyi kötet „Notationes utiles” címmel ellátott első fele (a loci communes-gyűjtemény) és a hadiépítészeti traktátus egy kéz írása. Az utóbbi igen népszerű munkát Bethlen Miklós is használta, sőt peregrinációja alatt németről latinra fordította. BETHLEN Miklós, i. m., 183. A traktátusfordítás összetett kapcsolatrendszerét és tanulságait a közeljövőben külön tanulmányban szeretném feldolgozni.

³² A kéziratos tartalmazó ún. Székely-tékáról (Az No. 316-630, 7865-7873 „helyrajzi” számokon) bővebben: JAKÓ Zsigmond, *A székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár története = Uő., Írás, könyv, értelmiség – Tanulmányok Erdély történetéhez*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1976, 228–230. A téka minden 1663 előtt kiadott könyvet átnéztem, ám egyben sem találtam a Hallerekre vonatkozó possessor-bejegyzést. Borosjenői Székely László (1716–1772) Apafi Mihály befolyásos postamesterének, később tanácsurának, Székely Lászlónak unokája. 1763 júniusában elkezdett önéletrajzát 1972 óta az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára őrzi. Életét és munkáit először a kéziratos megtalálóját mutatta be: KIRÁLY Pál, *Gróf Székely László élete*, Budapesti Szemle 1887 (51. köt.), 224–258. A szerzőnek az önéletrajz szövegébe illesztett 1743–44-es bécsi útinaplója nyomtatásban is megjelent. SZÉKELY László, *Bécsi utazásomról*, kiad. NÉMETH S. Katalin, JATE, Szeged, 1989 (Adattár 24.), illetve az előző kiadás szövegét átvéve: *Bécsi utazások – 17–18. századi útinaplók*, Tertia, Budapest, 2001, 105–200. Az önéletrajz újrafelfedezője előbb egy rövid bemutatást, majd egy hosszabb lélegzetű tanulmányt is közölt annak jelentőségéről: NÉMETH S. Katalin, *Székely László bécsi útinaplója 1744-ből = Prodrómus – Tanulmányok a régi és az újabb magyar irodalomról*, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, MTA ITI – ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, Budapest, 1985, 31–33. és Uő.: *„Bizony igazat írok, és úgy írom, amint volt” (Székely László önéletrajza)*, Irodalomtörténet LXVIII(1986), 610–637. A tanulmány kiterjed Székely öregkorában megélt különleges könyvgyűjtő tevékenységére is (633–635), amelyről azonban az önéletrajz kevés konkrétumot közöl.

³³ Szenci Molnár Albert loci communes-gyűjteménye kiadatlan, és részletes elemzése is várat még magára. Demonológiai vonatkozásai kapcsán röviden bemutatja: SZENTPÉTERI Márton, *Boszorkányos Szenci Molnár Albert*, Café Babel, IX(1999), 41–43. A Szenci-féle közhelytárról készült digitális felvételekbe SZABÓ András engedett betekintést, segítségét ezúton is köszönöm.

külön cím alatt szereplő exemplumok világítják meg.³⁴ A szöveg nyers átírását elvégeztem, részletes elemzésére azonban még nem vállalkoznék. A kéziratot összefoglalóan úgy lehetne jellemezni, hogy a klasszikus, retorikai felhasználásra készült (tehát nem pusztán enciklopédiajellegű) loci communesek csoportjába tartozik. A feldolgozott szerzők sora pedig Cicerótól a jezsuita Jeremias Drechselen és Nicolas Caussinon keresztül egészen Alstedig húzódik.³⁵ Sok teológiai, szónoklattani és történeti tárgyú munka mellett megjelenik a politika (Macchiavelli, Jean Bodin, Johann Althaus etc.) és a fizika (Girolamo Cardano, Johann Thomas Freigius) is. A gyűjteményt túlnyomóan latin idézetek alkotják, de néhány német és francia nyelvűt is találunk. A loci communes írásának kezdetét konkrét adatok alapján 1630 és 1643 közé lehet helyezni,³⁶ ám egyértelmű, hogy Haller leideni tartózkodása alatt született a legtöbb bejegyzés. Azt sem lehet teljesen kizárni, hogy hazatérte után az Erdélyben számára elérhető munkákból, többek között a saját könyveiből tovább bővítette. Különös érdekességgel bír a gyűjtemény függeléke, amely a miscellanea rovat mellett nyomtatott munkákból kijegyzetelt, országleírásokat is tartalmaz, erős alkotmányjogi hangsúllyal, Lengyelország, Franciaország és Velence mellett itt Hollandiát is megtaláljuk. Az Egyesült Tartományok tartományairól és városairól készített jegyzetek fő forrása

³⁴ A loci communes műfaj történetének bemutatása az elméleti irodalom és nyomtatott közhelygyűjtemények segítségével: Ann MOSS, *Printed Commonplace-Books and the Structuring of Renaissance Thought*, Clarendon Press, Oxford, 1996. A munkára Szentpéteri Márton hívta fel a figyelmemet, segítségét ezúton is köszönöm.

³⁵ A függeléket is beleszámítva a kézirat mintegy 75 szerző 107 művére hivatkozik. A pontos számokat csak azután lehet megállapítani, hogy minden könyv, szerző és idézet azonosításra került, illetve kiderül, hogy hány esetben van szó közvetet hivatkozásról. (Auctorokat idéző munkák használata az auctor-hely párhuzamos feltüntetésével.) A legtöbbet idézett szerzők: A jezsuita Jeremias Drechsel (1581–1638) (9 idézett munkával!) és a református teológus: Christoph Pezel (1539–1604) kizárólag a „Mellificium historicum...” révén. Négy könyv esetében Haller azt is feltünteti, hogy saját példányát használta, ezek: Alsted: *Encyclopedia*, Drechsel: *De vitiis linguae*, Pezel: *Mellificium historicum*, Tacitus: *Annales*

³⁶ A post quemet a loci communes egyetlen személyes jellegű, nem írásos forrásra támaszkodó bejegyzése adja meg: „*Sic turbo maximus anno 1629 circa Varadinum paulo ante mortem Gabrielis Bethlen praesagivisse videtur has turbas in Transylvania, quae necdum sat bene sopitae sunt. Hic autem turbo (ipsi enim ei interfui) tam vehemens fuit, ut arbores crassissimas radicitus evelleret, currus cum sex equis seu bajulatos e monte procul dejiceret, nihilque ipsi obsistere posset, quando etiam cadebat eo tempore inusitate magnitudinis, quorum nonnullae nucem juglandem magnitudine excedebant.*” TK No. 343., c. 2154. (A *Tempestas* egyik exempluma) A vihar által előrevetített erdélyi politikai zavarok azonosítása nem egyszerű, leginkább a Bethlen halálát közvetlenül követő 1630–1631-es eseményekre gondolhatunk. Egyértelmű, hogy egy 1629-es keltezés nem lehetséges, hiszen akkor Haller megfogalmazása utalna arra, hogy a folyó évről van szó. Ante quemként XIII. Lajos francia király 1643-ban bekövetkezett halálát jelölhetjük meg: „*Sic quia modernus illorum [Gallorum] Rex Ludovicus XIII linguae aliquo vitio haberet, omnes Galli pronuntiationem Regis imitari nituntur...*” TK No. 343., c. 1942. [A *Rex*, *Comitatus*, *Ditio*, *Dominatus*, *Ducatus*, *Imperator*, *Imperium*, *Insula*, *Potentia*, *Provincia*, *Regium*, *Regnum*, *Sceptra* fogalombokor exempluma, forrásmegjelölés nélkül.] A király „modernus”, tehát ő volt a hivatalban lévő uralkodó.

az az 1630-ban Leidenben megjelent munka (Belgii confoederati respublica ...), amelyre Rozgonyi Varga János is hivatkozik naplójában Leiden leírásánál, sőt hosszan idézi.³⁷ Ugyan a napló hollandiai leírásaiban még nem sikerült konkrét forrást kimutatnom, ám további kutatás révén talán ez is sikerül, és Haller földrajzi olvasottsága önmagában is fontos információ.

Milyen kapcsolatot találhatunk a peregrinációs napló és a loci communes között? Először is mindkettő a peregrinációhoz kötődik, mindkettő részét képezi a tanulmányutak szokásos, előírt kelléktárának, és mindkettő az emlékezet mankójául szolgál. Johann Heinrich Alsted (1588–1638), a loci communes 17. századi elméleti irodalmának fontos képviselője Consiliarius academicus és Orator című munkáiban egyenesen a loci communes egyik válfajaként tüntette fel a naplót, és külön hangsúlyozta az utazások alatt készült feljegyzések későbbi szerkesztésének szükségességét.³⁸ Nem véletlen, hogy Szenci Molnár naplója, és számos más kora újkori napló, egy loci communes-gyűjteménnyel egybekötve maradt fenn, mint egyetlen adatbázis két, egymást kiegészítő fele.³⁹ Alsted nyomán azt mondhatjuk, hogy a peregrinációs napló nem más, mint az utazás alatt látott, hallott, olvasott dolgok loci communes-a, amelyben a rendezővel nem egy filozófiai megalapozottságú mesterséges fogalmi rendszer, hanem maga az idő

³⁷ Leidenbe való 1638. 05. 26-i megérkezése kapcsán idézi a könyvtárában meglévő munkát: „vide Respublicae Belgicae descriptionem pag. mihi 69.” ROZGONYI SUTOR, i. m., 156. A könyv: Johannes de LAET, *Belgii confoederati respublica seu Gelbiae, Hollandiae, Zelandiae, Trajectensis dioecesis, Frisiae, Transisalaniae, Groningae chorographica politicaque descriptio*, Lugduni Batavorum [Leiden], ex officina Elzeviriana, 1630. A székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár példányát (no. 1788.) használtam.

³⁸ Moss, i. m., 229–232. A Consiliarius academicus (Strassbourg, 1610) és az Orator (Herborn, 1611) a fiatal Alsted azon korszakában született, amikor Lullus nyomdokán haladva nyíltan propagálta a misztikus-kombinatorikus módszereket, és műveinek elsődleges témáját az ars memoriae képezte. Howarc Hotson, *Johann Heinrich Alsted 1588–1638 – Between Renaissance, Reformation and Universal Reform*, Clarendon Press, Oxford, 2000, 46–47. Az újabb Alsted-irodalomról, főként Howard Hotson monográfiáiról Szentpéteri Márton írt részletes ismertetést: SZENTPÉTERI Márton, *Újabb könyvek Johann Heinrich Alstedről*, ItK, CV(2001), 476–486.

³⁹ Ilyen például angol nyelvterületen a cambridge-i William Johnson 1652 és 1663 között vezetett naplója: *British Diaries – An Annotated Bibliography of British Diaries Written between 1442 and 1942*, szerk. William MATTHEWS– GLOCESTER Peter Smith (Massachussets), 1967, 25. vagy éppen egy ismeretlen angol hölgy Franciaországban 1599–1608 között vezetett naplója John MARCIARI, *Grand Tour Diaries and other Travel Manuscripts in the James Marshall and Marie-Louise Osborn Collection*, The Beinecke Rare Book and Manuscript Library, New Haven, 1999, 6. vagy akár az amerikai Lawrence Hammond kapitány 1677 és 1691 között vezetett diáriuma. *American Diaries – An Annotated Bibliography of American Diaries Written Prior to the Year 1861*, szerk. Williams MATTHEWS, J. S. Canner & Company Publishers, Boston, 1959, 8. Más peregrinációs műfajoknál is gyakran feltűnik hasonló összekapcsolódás, ilyen például Kérészi István kézirata, amely az album amicorum mellett, egy „útinaplót” (pontosabban egyes nevezetességek leírását) és a szerző egyetemi disputációit is tartalmazza: *Kérészi István omniariuma*, szerk. LÁZÁR István Dávid, Szeged, 1989 (Peregrinatio Hungarorum 4.).

jelenti.⁴⁰ A napló biztosítja az egy időponthoz, egy időszakhoz kapcsolódó események könnyű visszakereshetőségét, azonban ez nem az eseményekkel egyidejű rögzítésének köszönhető, hanem a későbbi szerkesztési munkának.

Jelen esetben ezt úgy kell elképzelnünk, hogy Haller Gábor időről-időre (olykor több éves szünetekkel) elővette kalendáriumi jegyzeteit, a levelezést, az esetleg külön vezetett gazdasági feljegyzéseket, az útikönyvet, a röpiratokat, hetilapokat, és igyekezett egységes peregrinációs naplót összeállítani belőlük. Amikor az alapanyagul szolgáló feljegyzések nem szolgáltak elég információval, a naplóíró az emlékezetére támaszkodott. Valószínűleg ebből erednek a mű már Herepei János által is megfigyelt keltezési tévedései.⁴¹ A napló kéziratának ismeretében arról is többet tudnánk, hogy hány részletben készült el a szerkesztmény. Enélkül is gyanítható azonban, hogy nem egyszerre, különben nehezen tudnánk megmagyarázni a szerző néha feltűnő év eleji fohászait és megjegyzéseit.⁴² A napló 1635 utáni részénél már korántsem figyelhetjük meg a korábbi összetettségét. Valószínű, hogy Haller hazatérte után áttért a napló gyakoribb szerkesztésére, erre utal az év eleji fohászok szaporodása. Ha a felhasznált források száma és sokfélesége csökkent is, a nyers diárium használata minden bizonnyal továbbra is megmaradt, hiszen továbbra is párhuzamosan találkozunk az események időpontjánál, illetve az értesülés dátumánál szereplő hírekkel. Az előbbi típusú bejegyzés azt bizonyítja, hogy a ránk maradt naplót nem vezették folyamatosan, míg az utóbbi azt, hogy Haller valahova „azon melegében” fejegyezte a hír megérkeztének időpontját, és ez az iménti érv miatt nem lehetett a végleges napló.⁴³

Visszatérve a munka 1630–35 közötti részére, a peregrinációs naplóra, összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy az első pillantásra egyszerű, szűkszavú napló egy meglepően bonyolult felépítményt rejt – a közvetlen tapasztalás mellett többféle írásos forrásra is támaszkodik. Haller Gábor a naplót nem az eseményekkel párhuzamosan vezette, és a személyes jellegű bejegyzések viszonylag kis száma miatt csak korlátozottan lehet rá alkalmazni a német

⁴⁰ Alsted szemléletének mintegy ellentettjeként Fothergill a naplót körülvevő műfajcsoport részének, a napló rokonának tekinti a közhelygyűjteményt. Robert A. FOTHERGILL, *Private Chronicles – a Study of English Diaries*, Oxford University Press, London–New York–Toronto, 1974, 3.

⁴¹ Hogy csak egy példát említsünk: a kolozsvári sáfárpolgár szerint Haller a peregrinációból visszatérve 1635. 08. 04-én ért Kolozsvárra, míg a Naplóban 1635. 04. 11. szerepel. *Adattár a XVII. század szellemi mozgalmainak történetéhez I. [Herepei János cikkei] – Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében*, szerk. KESERŰ Bálint, Budapest–Szeged, 1965, 536.

⁴² Ezek: 1633, 1636, 1637, 1638, 1640, 1641, 1642, 1643, 1644. Haller Gábor i. m., 16., 31., 38., 43., 60., 67., 75., 82., 90. A sor alapján könnyen elképzelhető, hogy 1633 elején végezte Haller az első szerkesztést. Elméleti lehetőségként azt sem szabad kizárnunk, hogy Haller az év eleji fohászokat is a nyers változatból másolta át, bár ezt nem tartom valószínűnek.

⁴³ Lehet persze azzal érvelni, hogy Haller hosszú időn át észben tartotta, hogy mikor érkeztek meg hozzá bizonyos hírek, ám ezt az ismert kora újkori naplók és a józan ész alapján én inkább elvetem.

„Selbstzeugnis” terminust.⁴⁴ Alapvető célja nem annyira a szerző gondolatainak megörökítése, személyiségének jellemzése, mint inkább az utazás alatt tapasztalt dolgok előre megszabott szempontok szerint történő rögzítése,⁴⁵ és a peregrináció alatti szellemi gyarapodás igazolása. A számos elváráshoz alkalmazkodó kötött műfaj kevés mozgásteret nyújt a vélemény kifejtésére. Haller naplója arra figyelmeztet, hogy a hasonló peregrinációs naplók történeti, mentalitástörténeti forrásként csak óvatos kritikával használhatóak,⁴⁶ és sok tekintetben közelebb állnak a loci communeshoz, mint a modern naplófogalomhoz.⁴⁷

Az alábbi táblázatok a naplóban szereplő híryanag áttekintését hivatottak megkönnyíteni. Kivételt csak az a táblázat képez, amelybe a peregrináció alatt leírt németalföldi nevezetességeket gyűjtöttem össze. Mindezzel az volt a célom, hogy

⁴⁴ Az egy szerző által tudatosan létrehozott, önéletrajzi elemeket is hordozó elbeszélő forrásokra (önéletrajz, emlékirat, napló, krónika, útleírás, levél) a német szakirodalom máig a Selbstzeugnis kifejezést használja. Winfried Schulze az 1990-es évek elején megpróbálta kibővíteni a holland kutatásban megalkotott, eredetileg a Selbstzeugnisal egyenértékű „én-dokumentum” (egodocument) kifejezést, úgy, hogy az minden az egyes személyt a külső szemlélő, az államapparátus, a társadalom szempontjából jellemző forrást is magába foglaljon (periratokat, végrendeleteket, gazdasági jellegű iratokat etc.), ám e tág definíció azóta sem terjedt el. A terminológiáról és az énről vonatkozó elbeszélő források hitelességéről: Andreas RUTZ, *Ego-Dokument oder Ich-Konstruktion? Selbstzeugnisse als Quellen zur Erforschung des frühneuzeitlichen Menschen*, *Zeitenblicke* 2002 (I. évf.) 2. szám (Das Ich in der Frühen Neuzeit) – Kizárólag az interneten létező folyóirat: www.zeitenblicke.historicum.net/2002/02/rutz/francais.html

⁴⁵ A egykorú utazáselméleti irodalom talán legjobb magyar nyelvű összefoglalása: KOVÁCS Sándor Iván, *Szakácmesterségnek és utazásnak könyvecskéi*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1988, 100–136. Egy német tanulmány az utazások módszertanának 16. századi kialakulásáról: Justin STAGL, *Ars apodemica: Bildungsreise und Reisetethodik von 1560 bis 1600 = Reisen un Reiseliteratur im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit*, szerk. Xenja von ERTZDORFF– Dieter NEUKIRCH, Rodopi, Amsterdam–Atlanta, 1992 (Chloe, Beihefte zum Daphnis Bd. 13) 141–189. Kitér Forgách Mihály és Szepsi Csombor Márton utazáselméleti munkásságára is. uo. 184–187.

⁴⁶ Benign von Krusenstjern a harmincéves háború korának Selbstzeugnisait összegyűjtve hasonló kétségeket fogalmazott meg az útleírásokkal és útinaplókkal szemben: „*Reisebeschreibungen und Reisetagebücher werden nur dann einbezogen, wenn sie als Selbstzeugnisse angesehen werden können. In einer Zeit, in der die Reiseliteratur von der Ausbreitung von Sachinformationen und Gelehrsamkeit dominiert wird, ist dies keineswegs selbstverständlich.*” Benigna von KRUSENSTJERN, *Selbstzeugnisse der Zeit des Dreißigjährigen Krieges – Beschreibendes Verzeichnis*, Akademie Verlag, Berlin, 1997. (Selbstzeugnisse der Neuzeit Bd. 6.) 23.

⁴⁷ Továbbgondolva: A napló éppúgy alapanyagot szolgáltathat egy élettörténet megkonstruálásához (önéletírás, emlékirat), ahogy egy loci communes egy beszéd felépítéséhez.: Az újabb kori napló egy más műfajokhoz viszonyított formai definíciója: „.... a naplóíró – az önéletírótól és a memoárszerzőtől eltérően – nem visszatekintve, hanem napról napra, azon melegeben örökíti meg élete vagy környezete eseményeit”. SZÁVAI János, *Az önéletírás*, Gondolat, Budapest, 1978, 8. A tanulmány elkészítéséhez nyújtott segítségért szeretnék köszönetet mondani: G. Etényi Nórának, Kovács Andrásnak, Monok Istvánnak, Szabó Andrásnak, Szentpéteri Mártonnak, Viskolcz Noéminak és végül, de nem utolsósorban Róth András Lajosnak, a székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár gondviselőjének, aki mindenben segítette kutatómunkámat.

alátámasszam a napló írásos forrásairól megfogalmazott (olykor kérdőjeles) állításaimat. A passzusokhoz nem fűzök tárgyi jegyzeteket, mert a jelen tanulmánynak nem célja az, hogy a hírek tartalmát és a bennük szereplő időpontokat egy kritikai kiadás alaposságával szembesítse a történeti eseményekkel. Néhány ilyen jellegű észrevételemet pedig a tanulmány szövegébe illesztettem. Azoknak a híreknek a dátumát, amelyeknél Haller megnevezi a forrást, vastag betűvel kiemeltem.

1. A harmincéves háborúnak a peregrináció alatt emített eseményei⁴⁸

1630. július	Frankfurt an der Oder „Az svédiai király vette meg Stettint Pomerániában, és ugyan ezen hónapban jutott Német országban.” p. 5.
1631.01.24.	Frankfurt an der Oder „Jött ide Tillius az császár és az bavariai fejedelemnek fő generalisa.” p. 6.
1631.01.27.	Frankfurt an der Oder „Ment el Tillius.” p. 6.
1631.02.05.	Frankfurt an der Oder „Ment el másodszer Tillius sok néppel az svédiai király eleibe.” p. 6.
1631. március	Frankfurt an der Oder „Ebben az holnapban vette meg a svédiai király Colbergát, Demint, Neobrandeburgumot, melyet nyert vissza Tillius.” p. 6.
1631.04.12.	Frankfurt an der Oder „Szállotta meg Francofurtumot az svédiai király ő felsége.” p. 6.
1631.04.13.	Frankfurt an der Oder „Vette meg az várost ő felsége erővel, az megvéltelben vesztett el 300 embert. Az császár népében vesztett el az megfogottakkal egyetemben 6000. kik között vesztett el Colonellus Hido, Colonella de Ferroy, az várost annakutána prédára engedte az vitézeknek, 2500 lovasnak, az kik engemet is megfosztottanak minden köntösömtől, annyira, hogy csak az ingem maradt; az kisebbik Putkey locumtenens elfogott. 13. napján aprilisnak égett el az városban 17 ház, az prédálás, az mely volt azon a napon, tartott más nap hét órákorig.” p. 6–7.
1631.04.15.	Frankfurt an der Oder „Indította meg az király ő felsége népét Landsperg alá.” p. 7.
1631.04.21.	Frankfurt an der Oder „Mentek az svédiai király után innét 3000 gyalog Landperga alá.” p. 7.
1631.04.26.	Frankfurt an der Oder „Vette meg az svédiai király Landspergát, kibocsátván az császár népét belőle fegyverekkel együtt és 4 álgúival.” p. 7.
1631.05.01.	Frankfurt an der Oder „Jött meg az svédiai király ő felsége Landsperga alól.” p. 7.
1631.05.09.	Frankfurt an der Oder „Ment el svédiai király ő felsége Magdeburgum felé.” p. 7.
1631.05.11.	Frankfurt an der Oder „Hallottam, hogy Crosnára reá ütött volt az császár népe, de vissza üzettek. Frankfurt. Hallottam, hogy az magyarországi király 15000 embert küldött Tillius segítségére (Utóbbi mondat kitörölve, és felírva: ist falsch).” p. 7.
1631.05.26.	Berlin „Hallottam meg, hogy Tilly megvette Magdeburgumot, és annakutána az városi embereket kicsinytől fogva nagyig mind levágatta, és az várost földig lerontotta. 40000 ember könnyen

⁴⁸ A harmincéves háborúnak a naplóban felsorolt összes eseménye szerepel itt, azok is, amelyekről nyilvánvaló, hogy Haller személyesen is tanújuk volt, mert teljes képet akartam adni a szerző számára ismert információkról.

	<i>veszett ott.” p. 7.</i>
1631.06.17.	Frankfurt an der Oder „Az egész evangelicusok tartományiban az római imperiumban bűntöt hirdettek erre az napra az evangelicus fejedelmek.” p. 8.
1631.06.23.	Frankfurt an der Oder „Crosnát az császár népe megszállotta, de visszazaladtak alóla.” p. 8.
1631.07.12.	Frankfurt an der Oder „Ment el Gustavus Horn az svéciai király mezei generálisa az városon által Silésiaába egy néhány ezer emberrel.” p. 8.
1631.09.10.	Franeker „Veretettek meg az spanyolok az belgáktól” p. 9.
1631.09.21.	Franeker „Volt triumphus az spanyolokról.” p. 9.
1631.09.30.	Amszterdam „Hallottam meg, hogy Lipsiát megvette general Tylli” p. 9.
1631.10.01.	Amszterdam „Hallottam, hogy Tyllit megverte az svéciai király, és Lipsiát meg elhagyták az császár népe.” p. 10.
1631.11.08.	Leiden „Hallottam, hogy az svéciai király viszont teljességgel profligálta Tylliust.” p. 10.
1631.11.28.	Leiden „Hallottam, hogy Prágát megvette az svéciai király.” p. 10.
1631.12.09.	Leiden „Hallottam, hogy az svéciai király Moguntiát megvette.” p. 11.
1632.01.26.	Leiden „Az cseh király indult meg Német ország felé, és ezen az éjen itt hált” p. 12.
1632.04.24.	Leiden „Hallottam, hogy az hispaniai király népe által jött az Mosellán, és egy néhány várost foglalt el az palatinatusban.” p. 12.
1632.05.16.	Leiden „Hallottam, hogy az svéciai királynak az lovát ellőtték alóla álgýával.” p. 12–13.
1632.05.24.	Leiden „Mustrálták meg az város népét, mely 6 seregből áll, és minden seregben három-három száz ember vagyon.” p. 13.
1632.05.25.	Leiden „Indult meg az auráicus fejedelem haddal Hágából. Prágát vette meg Wallenstein.” p. 13.
1632.05.26.	Leiden „Volt az con foederata tartományokban mindenütt közönséges bűjt az auráicus fejedelem ez esztendőbeli jó successusáért.” p. 13.
1632.06.10.	Leiden „Hallottam, hogy Antwerpiát megszállotta az belgiumi néppel Vilhelmus nassoviai gróf.” p. 13.
1632.08.11.	Leiden „Volt bűjt az egybeesküött provinciákban.” p. 13–14.
1632.08.26.	Leiden „Volt triumphus Mastrokról, melyet egy néhány heti kemény viadal után vett meg az auráicus fejedelem.” p. 14.
1632.09.16.	Leiden „Jött meg az lengyel fejedelem a táborból.” p. 14.
1632.09.17.	Leiden „Volt triumphus Limburgról, melyet gróff Wilhelmus vött meg az hozzá tartozó herceggel együtt, ugymint öt várost, sok falival és mezővárosaival együtt.” p. 14.
1632.12.05.	Gravesend „Hallottam az svéciai király halála felől.” p. 15.
1632.12.12.	Gravesend „Hallottam az cseh király halála felől.” p. 15.
1633.01.12.	Leiden „Ment el az lengyel fejedelem Razovil követségben az lengyel királytól” p. 16.
1633.04.27.	Leiden „Az fejedelem ment által az városon Ultrrectum felé” p. 17.
1633.05.09.	Leiden „Mustráltatott meg az város népe.” p. 18.
1633.05.11.	Leiden „Közönséges bűjt celebrátatott.” p. 18.
1633.06.07.	Leiden „Volt triumphus az Reinberga megvétele felől.” p. 18.
1633.08.24.	Leiden „Indictum est jejunium universale in omnibus Provinciis Belgii confoederati” p. 19.
1634.01.01.	Leiden „Hallottam az lengyelek veszedelméről.” p. 20.
1634.03.19.	Leiden „Hallottam meg bizonyosan az Walstein veszedelmét, egynéhány több fő grófokkal és urakkal egyetemben, mely történt 25. febr.” p. 21.

1634.03.28.	Leiden „Hallottam meg az Walstein conjuratioját az galliai királlyal az császár ellen, hogy tudniillik ez lenne római császár, imez peniglen cseh király, az svéciai népet peniglen Németországból kiűznék.” p. 21.
1634.04.23.	Leiden „Az curantákban írták volt, hogy Rákóczi uram ő nagyságát kívánja a török császár magyarországi királlyá tenni.” p. 21.
1634.05.14.	Leiden „Az török császárnak a lengyel követhoz való kegyetlenségéről hallottam az novellákból.” p. 22.
1634.06.30.	Leiden ? „Indult meg Hágából az auraius fejedelem népe (La Garde)” p. 22.
1634.07.04.	Leiden „Ment el az auraius fejedelem az táborban” p. 22.
1634.07.20.	Leiden „Volt az fejedelem Hágában, és ugyanazon nap megtért az táborban” p. 22.
1634.07.23.	Leiden „Olvastam az novellákban, hogy az lengyel király örökké való frigyét kötött az muszka czárral.” p. 22.
1634.09.05.	Leiden „Hallottam meg, hogy Bredat megszállotta az fejedelem, de viszont egynéhány nappal az után elszállott róla” p. 23.
1634.09.19.	Leiden „Accepimus nuncium de clade Horniana, et utymasiana.” p. 23.
1634.11.01.	Leiden „Ebben az holnapban érkezett az spanyol király öccse Bruxellában.” p. 24.
1634.12.02.	Leiden „Catviknál vetett ki az tenger egy hajót, melyben az moscoviai követ volt, de maga kiszabadult egynéhányad magával Az mi egyetmást az tenger kivetett, azt az ordók, vagy inkább az ország számára eladták, az mint itt szokott lenni.” p. 24.
1634.	Leiden „Ebben az esztendőben igen rosszól volt az svécusok állapotja, és azokban az helyekben, melyeket az előtt az császártól elvettek volt, sokakat vissza vött az magyarországi király. Az lengyel király és az török császár között örökké való békeség szereztetett. Az dániai király fia vette el az saxoniai herczegnek leányát, és az menyegző igen nagy pompával és készülettel lött meg. Az hispániai király öcse vette fel az belgiumi tartományoknak gubernálását. Az német császár békeséget kötött az saxoniai electorral. Erdélyben, az mint hallottam, indulás volt az török miatt.” p. 25.
1635.02.03.	Leiden „Elégett egy darabja az auraius fejedelem udvarának Hágában.” p. 25.
1635.03.01.	Leiden „Audivimus Calesum in Gallia obsessum ab Hispano et Anglo” p. 26.
1635.03.02.	Leiden „Actus triumphus de occupata Pariba urbe Brasiliae in India Occidentali, et aliis aliquot locis, sed nulli ignes excitati, et tamen in aliis triumphis fieri solet, sed tantum conciones in omnibus templis habitae et campanis pulsatum.” p. 26.
1635.04.14.	Leiden „Item, hogy az hispaniai classis, mely ... teljességgel elveszett.” p. 26. [Időjárás esemény is. A pontozott rész helyén a naplóban egy sor hézag!!]
1635.05.08.	Leiden „Obsessum an Hispanis fortalitium in Flandria situm, nomine Philipschanz. Item: rumor fuit hoc die publicandum bellum Parisiis inter Galliae et Hispaniarum reges.” p. 27.
1635.05.29.	Amszterdam „Ugyan akkor Leydán ment által Oxenstern az svéciai cancellarius” p. 27.

2. Európai/ázsiai/magyarországi/részben erdélyi hírek Haller hazatérte után

1635.12.26.	Kolozsvár „Érkezett bé Constantinopolisban az török császár, az persa ellen való hadból” p. 31.
-------------	--

1636.07.14.	Gyulafehérvár „E tájban Magdeburgum alatt veretett meg teljességgel az Saxo hada.” p. 34.
1637.05.11.	Medgyes „Hallottuk, hogy az tatár hám megverte Cantamirt.” p. 39.
1638. április	„Hoc mense Turcarum imperator Constantinopolo contra Persas prodiit.” p. 46. [hónap végére illesztve]
1639. január	„Ebben az hóban Babylont vette meg az császár.” p. 54. [a hónap végére]
1639. október	„Ebben az holnapban Ónod városát és Gyarmatot égette el az török. Medgyesen az nemesség terminusa kezdetett die 25.” p. 58.
1639. november	„Az moldvai vajda az havasalföldre jött, hogy az vajdaságból kiűzze, és az porta engedelméből az székbén béüljön, az moldvai vajdaságot penig engedte az fiának. Urunk ónagysága Kornis Sigmond uramat indította az egész székelységgel, mezei és német hadakkal az havasalföldi vajda segítségére, mely hadak az Barczaságra szállottak bé.” p. 59. [a hónap végére illesztve]
1639.12.02.	Prázmár „Máthé vajda ment rá Vasil vajdára, Bukuresthez nem igen messze derék harcok lévén egymással, az moldvai vajdát keményen megverte Máthé; maga által szaladott előtte az Dunán, az hadaiban nagy kárt tött az havasalföldi had.” p. 59.
1639.12.04.	Prázmár „Hozták meg az Máthé vajda győzelmét.” p. 59.
1639	„Havasalföldében az vajda mellett az harczon az magyarok igen rosszul viselték magokat, kik fizetésen voltak.” p. 60. [az év végi összefoglaló]
1640.01.04. ⁴⁹	Fintaháza „Constantinápolyban holt meg Murát császár.” p. 61.
1640. január	„Murát császár halt meg die 7. mensis, és helyében lött az öcse Szultán Ibrain 8. die reggel.” p. 61. [a hónap végére illesztve]
1640. március	„Ezen holnapban az háromszéki lőfők között volt valami támadás, régi privilegiumoknak, mint ők mondták, helyére állatásáért. Kik azt kívánták, hogy kapitány köztök ne legyen, hanem hadnak idején magok emeljének; királybíró egy esztendőben ez nemesség, más esztendeiben ő közülök legyen. Ezeken kül több illetlen kívánságok is volt, melyekkel 9 embert küldtek magok közül urunkhoz követségben; de négyét urunk vasra verette menten.” p. 63. [a hónap végére illesztve]
1640	„Ez az esztendő igen békességes volt az mi hazánkban, elannyira, hogy csak valami gonosz híreket is még az község is nem hirdetett, melynek kiváltképen való okai az császár halála, és az fő vezéré, kit az megholt császár Budából fő vezérségre vitetvén, megfojtatott volt; az peniglen ennek az hazának kiváltképpen való gonosz akarója volt ... Angliae Rex defecit.” p. 67. [Az év végi összefoglalóban]
1641. január	„Sziliktár basa fogott az temesvári basaságra nagy pompával jóni vezéri névvel.” p. 67. [a hónap végére illesztve]
1641. február	„Az török Magyarországon sokat rablott. Az angliai királynak pápista vallásra való állását értettem.” p. 68. [a hónap végére illesztve]
1641. március	„Az török császár havasalföldi vajdának az Dunának általkötetése felől parancsolván, két rendbeli követit is küldötte az vajda urunkhoz, mihez tartsa magát, és ha mi történnék, várhat-é valami segítséget ő nagyságától? Közönséges hír, hogy az császár az lengyelre szándékozik: az is meg nagyon parancsolván az Portán, hogy kereszténynek lovat ne legyen szabad adni. Az magyarok igen

⁴⁹ A keltezés ellentmond a hónap végi összefoglalóban szereplőnek. Nyilvánvalóan elírás (7. helyett 4.), vagy Benkő Józsefé, vagy Szabó Károlyé, vagy magáé Haller Gáboré.

	<i>nagy nyereséggel fogtak járni az török ellen Battyáni uram vezérése alatt.” p. 68. [a hónap végére illesztve]</i>
1641. május	<i>„Silistriai passának Oubliczándl az Dunán való általköltözését s Lupul vajdának is Máthé vajdára való készületit hozták meg. Az erdélyi hadaknak is urunk ő nagysága mind az mustra, s mind az táborban való készület felől parancsolt.” p. 70. [a hónap végére illesztve]</i>
1641.07.11.	Mezőgerébenes <i>„Ujlag érttem, hogy Brasilia, Catalonia, Portugallia az spanyoltól deficiált, az franczjai király öccsét választották királynak. Az scotusok az ángliai királylyal megbékélvén 2400000 forintot vettek a királyon.⁵⁰ Az Banir vicéjének Groff Slammak elfogása 1800 magával biztos, de induciák alatt.” p. 71. [a hónap végére illesztve]</i>
1641.07.31.	Gyulakuta <i>„Hoc circiter tempore conspiratio plurimorum magnorum virorum Clyssiponi contra novam Lusitaniae Reginam detecta, et complices ad unum omnes morte mulctati.” p. 71.</i>
1641.10.20.	Fintaháza <i>„Urunk ő nagysága parancsolatját hirdették meg, hogy az székyesség készen legyen, hogy menten indulhasson, ha kívántatik; oka ez: Azak alól silistriai basa elszállott, meg nem vehetvén: az moldvai vajda is rezgelődik, melytől Máthé vajda tart; ezért akar urunk is készen lenni.” p. 72.</i>
1641.10.24.	Leses, Morgonda <i>„Contra Scoticum Parlamentum proditio detecta.” p. 72–73.</i>
1641. október	<i>„Elector Brandenburgicus 17-a die Varsoviae multis cum solemnitatibus Borussiam in feudum accepit ... Azak alól az silistriai pasa szállott el, mert meg nem vehette.” p. 73. [a hónap végére illesztve]</i>
1641	<i>„Külső országokban az németek között az nagy hadakozások fenoltanak. Az portugallusok és catalauniaiak az spanyol király ellen rebellálván, maguknak külön-külön királyt választottak. Az portugalusok vagy lusitanusok királya Johannes IV., kiket mostanra békével hagyván az spanyol király, az catalauniak ellen hadakozik. Ángliában az király az pápistaságból megconvertált; az érsekek degradáltattak, és minden püspökséghez való jószágok elvételtek. Az scotusokkal az király megbékéltet, és Ángliában is az régi ceremóniák letétetennek. Az ángliai király az császár ellen az palatinusnak Fridericus fiainak rsetituálása felől manifestumot bocsátott ki, hogy fegyverrel is restituálja, melyet az ángliai statusok confirmálván, Scotiában is bément az király, hogy vélek is confirmáltassa. Törökországban s Constantinápolyban az pestis igen grassált; az török Azakat az muszka császár borodalmában való kozákokra sokáig vitatta, de haszon nélkül jött el alóla sok népe vezedelmével, silistriai basa fogta vitatni. Az tatár hám meghalván, 12. Novembris küldött az császár az portáról mást ki. Urunk Kolozsvárott az új templomot építette, s az nagy harangot felvonván, karácson napján dedicalta, ott hallgatván praedicatioikat.” p. 74–75. [év végi összefogl.]</i>
1642.03.01.	Gyulafehérvár <i>„Az Cardinal Infans halálát érttem, ki az belgiumi spanyol részről való provinciáknak egynehány esztendőktől fogván való rectora volt, mely tisztiben még az ott fen való létemben vitétt volt bé.” p. 76. [ogy. alatt értesől erről]</i>
1642.06.02.	Fintaháza <i>„Érttem, hogy az ángliai király az státusoktól</i>

⁵⁰ A kiadásban „brasíliai Catalonia” szerepel, amely nyilvánvaló félreolvasás, hiszen itt Katalónia 1640-ben kitört felkeléséről volt szó, amely párhuzamosan folyt Portugália és gyarmata, Brazília függetlenedésével.

	<i>megfogattatván degradáltatni fog.” p. 78.</i>
1642.07.13.	Mihálczfalva (?) <i>„Aszak megvételéről hallottam.” p. 79.</i>
1642. szeptember	<i>„Az Imperiumban Lepold herczeg felettébb szerencsésen hadakozott az svédek ellen, és Morvából Silesiából kiverte.” p. 80. [a hónap végére illesztve]</i>
1642	<i>„Aegyptusban 9 hónapig tartott az hó. Az török Asakot az benne levőknek árultatásából és megadásából nyerte meg. Az Imperiumban nagy vérontások, elsőben a svédek, az után a császár, viszon télre kelve az svédek lévén győzedelmesek, mely utolsó Lipsiánál való harczon maga Leopold herczeg csak ötdmágával szaladt, és ha az magyarok meg nem oltalmazták volna, talám el is nem ment volna. Az császárnak minden gyalogja elveszett, lovasában nem sok ment el, noha volt 60000 embere. Az alamuczi harczon, melyen a császár csak alig hogy teljességgel el nem fogyatta a svédeket, az magyar urak a császárt magok költségén sok haddal segítették. ... Cardinal Richelius franciában halt meg 4. decemberben 8 testamentumot tött 60 millió franciai forintokról. Olaszországban decemberben rettenetes árvizek, amelyekben sok ezer emberek, egynehány városok és faluk semmivé löttenek.” p. 81. [év végi összefoglaló]</i>
1643	<i>„Hoc anno obiit Cardinalis Rischelius, qui testamento post se reliquit 60 milliones auri, partim Regi, partim fratribus, aliisque bene de se meritis, praeter dittonum caeterarumque supellectilium ingentem copiam. Obiit et Rex Galliarum die 11. Maii, Ludovico XIV. filio haerede et successore relicto; Infans die ipso coronationis per Duces suos illustrem reportavit victoriam. Parlamentum Anglicanum contra Regem bellum gessit, magnis cum copiis, sed non pari conatu, quia poenitentiam Regis praestolando, momenta occasionum praetermisit. In Gallis, ut auditur, nonnulla collegia de jutificatione hominis coram Deo et Purgatorio, quaestionem moverunt. Obiit Samuel Haller mense Septembri a turcis interemtus. In hac nostra patria rumores magis et bellici apparatus fuere, quam ulli motus.” p. 89. [Év végi összefoglaló. Itt még a termésről és latinul!]</i>
1644 . 07.28.	Olaszliszka, Sárospatak <i>„Urbanus VIII. Pontificatus 21. aetatis 77. e vivi excessit.” p. 94.</i>
1644. 08.09.	Kassa <i>„Cardinales ad novum eligendum Pontificem congregati.” p. 94.</i>
1644. október	<i>„Az franciaui és veimariai hadaktól való megvertetését az bavariai armadának értettük, és Gravelingának is megvételét.” p. 96. [a hónap végére illesztve]</i>

3. Erdélyi/magyarországi események a peregrináció alatt

1630.12.24.	Frankfurt an der Oder <i>„Inauguratus est Illustrissimus Dominus, Dominus Georgius Rakoci Princeps Transilvaniae” (Ráadásul a napló első latin nyelvű bejegyzése, dőlt betűvel szedve.) p. 6.</i>
1631.06.15.	Frankfurt an der Oder <i>„Hallottam, hogy az palatinus elfogattatott az erdélyiektől és minden hada eloszlott avagy elfogattatott.” p. 7–8.</i>
1631.08.13.	Leiden <i>„Audi vi dominum parentem proscriptum esse propter conjugationem in principem factam.” titkosírással p. 14.</i>
1633.09.22.	Leiden <i>„Hallottam meg, hogy az boldog emlékezetű Haller György megholt” p. 19.</i>
1634.02.19.	Leiden <i>„Ebben az hétben holt meg bátyám Haller Miklós” p. 21.</i>
1634.06.04.	Leiden <i>„Volt az novellákban írva Bécsből, hogy az Székely Mózes akamá erdélyi fejedelemégre bévinni Rákóczi György uram</i>

	<i>őnagysága helyébe.” p. 22.</i>
1634.10.10.	Leiden „ <i>Idvezült anyám Kendi Judit asszony ez világból bődögl kimult.” p. 24.</i>
1635.05.16.	Leiden „ <i>Vettem az fejedelem őnagyságától és Gelei uramtól levelet, melyben tudósítottam mind az boldog emlékezetű asszonyom anyámnak, mind peniglen az hugomnak, Haller Máriának, halálokról.” p. 27.</i>
1635.07.17.	Lukowa „ <i>(Holt meg szegény Mikó Ferenc)</i> ” p. 28. [aug. 28. temetés]

4. A peregrináció alatt leírt németalföldi nevezetességek

1631.08.12.	„ <i>Az Flieden az tengernek egy szakadéka, az mely minden 24 órában vissza, meg az tengerbe foly.</i> ” p. 9.
1631.08.13.	Harlingen „ <i>Harlingh, az tenger mellett; igen nagy portus vagyon ott, egész Frisiában legerősebb város, mert mikor az ellenség reá jű, egy néhány mérföldnyire kiárasztyják az tengert, és így közel sem mehet hozzá az ellenség. Láttam ott egy igen nagy vas álgyút, az kiben két ember bebúhatnék; az városnak minden utcáján árok vagyon, melyet nagy munkával csináltak, és az tenger vizet vezették beléje; voltam szálláson az aranyas toronyban.</i> ” p. 9.
1631.09.30.	Amszterdam „ <i>Láttam egy tehenet, az melyet alól feljűl fejtenek; voltam annak felette, a hun az vétkes embereket tartják, melyet Zochthausnak hívják.</i> ” p. 9.
1631.10.01.	Amszterdam „ <i>Voltam egy háznál, melyet Dollhofnak hínak, ott láttam viaszból kicsinálva a francziai királyt feleségestől, és az belgiami fejedelmet feleségestől, és egy fiacskájával, és még egy néhány embert azonkűl oly mesterségesen, hogy élni láttanak.</i> ” p. 9-10.
1631.10.13.	Hága. „ <i>Egy falu, kinek mása nincsen egész Európában, az confederata provinciáknak fejedelmének és ordóknak székek; láttam ott az többi között egy rakott hegyet igen mesterségesen tengeri csigákból, gyöngyházakból és egyéb afféle drága egyetmásokból, az mely hetedfél esztendeig készűlt fel, láttam az fejedelem kertit, melynek mását nem láttam, ott külömbkülömbféle gyümölcsfákat és virágokat, ugymint narancs, citrom, pomagránát és egyéb efféle fákat. Voltam annak felette abban az házban, az hun az ordók egybe szoktak gyűlni, és az törvényházban.</i> ” p. 10.
1632.11.18.	London. „ <i>In den Prince von Orange, az hun 18. pénzt adtam egy ebédűtől. Ez városban 135 templom vagyon.</i> ” p. 15.
1634.08.07.	Rotterdam „ <i>Voltam az toronyban, melynek tetejére 388 grádicson mennek fel.</i> ” p. 22.
1634.08.09.	Leiden „ <i>Lugdunumban voltam az templomban, az hun egy gróf asszonynak gyermekeit (mely egyszersmind 365. szűlt volt) megkeresztelték, az férfi gyermekeknek nevek János, az leányoknak Erzsébeth.</i> ” p. 22-23. ⁵¹
1635.04.18	Dordrecht „ <i>Ebédem voltam Dordrechtumban, a hun láttam az pénzverőházat, az fegyverházat és az templomot, melyben az</i>

⁵¹ Ezt a nevezetes templomot, ahol 1276-ban a monda szerint „egy hassal” 365 gyermeket szűlő, de gyermekeivel együtt még aznap elhunyt nemesasszonyt eltemették, 1693. 07. 30-án Bethlen Mihály is meglátogatta, és ahogy arra Jankovics József az utószóban kitér, szerepel Apáczai Csere János Enciklopédiájában is. BETHLEN Mihály, i. m., 47. és 149. Az adatra Viskolcz Noémi hívta fel figyelmemet, segítségét ezúton is köszönöm. A helynév (Lugdunum) Hallernál valószínűleg elírás, vagy kiadói félreolvasás, a helyes alak: Lausdunum.

	<i>synodus volt. Voltam szálláson az pávában.” p. 27.</i>
1635.04.19.	Delft „Delphis, in gulden Vliesz. Voltam az templomban, melyre 424 grádicson mennek fel.” p. 27.
1635.06.27.	„Vistulán. Voltam szent Borbára kápolnájában, melyet búcsújáró helynek tartnak, ott pénzért engednek egy keresztet megcsókolni.” p. 27

5. A peregrináció alatt és után leírt európai időjárás extrémítások és csodás jelenségek

1630. július	Frankfurt an der Oder „Itt vagyon egy kút az Lebuki kapun kívül, az szőlőhegyek között, melyben ha fát vetnek, harmad nap múlva vassá leszén.” p. 5,
1630. augusztus 13.	Frankfurt an der Oder „...egy kemence kenyér vérszínűvé változott.” p. 5.
1631. április 8.	Frankfurt an der Oder „Éjjel szírvárvány láttatott.” p. 6.
1631. szeptember 30.	Amszterdam „Láttam egy tehenet, az melyet alól feljül fejtenek.” p. 9.
1632. január 25.	Leiden „Az novellákban olvastam, hogy Neapolishoz két mélyföldre hegy gyult volna meg 25. novemberis, mely égett 28. napjáig novembernek, és hogy a hamu, melyet kivetett a láng, egy néhány városokat borított legyen el. És hogy ismét nem messze ugyan oda igen nagy földindulás volt volna, annyira, hogy egy hegynek roppanása, mikor leesett volna, 30 mélyföldnyire hallatott meg.” p. 11–12.
1634. augusztus 22.	Leiden „Láttam álomban, mint ha az égen látást látnék, mely ilyen forma volna: Egy forma ilyen vala, melynek az közepén láttaték egy félhold, az két felső punctumban láttatának két kettős keselyűk, azok felett egy korona. Az alsó részen jobb kéz felől egy oroszlán, bal felől pedig egy medve. Midőn ezt a látást csudálnám, egy sebes szél indula, mely azokat az állatokat sebesen elragadá előlem. Hogy peniglen ezek eltűnének szemem elől, szikrák kezdenek leetni mindenütt, én pedig remélvén, hogy ez lenne az világnak vége, kezdék könyörögni és készíteni magamat az halálra. De azonban nagy köeső, mennydörgés és villámlás támada, mely ezt az tüzest megoltá. Hogy ezt a látást látám, az kamarámban felmenék, és álomban láttatam az látást leírni., mondván, megvárom jelentését ennek az álomnak. NB: Az kettős keselyű az római birodalomnak címere. Az félhold az török császárnak. Az medve az svéciai birodalmat fogja jelenteni, az oroszlán Belgiumnak avagy Csehországnak.” p. 23.
1634. október 21.	Leiden „Fuit tanta exundatio circa Hamburgum hisce duobus diebus, ut 8000 hominum perierint, et ultra 100 000 pecudum.” p. 24.
1635. március 25.	Leiden „Habuímus in novellis de maxima copia avium in ditione Nassoviensi; de conflictu avium in Normandia, quorum ultra mille mortuae; de canum rabidorum frequentia et crudelitate circa Ratisbonam, qui pagum invasere, hominibus et pecoribus damnun dedere, et ex cohorte, quae a gubernatore Ratisbonae contra se emissa erat, 9 milites musquetarios discerpere. In Germanio hoc anno fuerunt exundationes maximae supra hominum memoriam” p. 26.
1635. április 4.	Leiden „Oly fergeteget hallunk hogy volt Zeelandiában, hogy házakat is kiforgatott töviből, hajókat elmerített, mennydörgéssel és villámlással együtt.” p. 26.
1638. március 27.	„Ebben az hónapban Olaszországban sülyedt el földindulás miatt 30 város és sok falu, kikben veszett több 50000 embernél, ugymint

	<i>die 27. praesentis circa pomeridianam.</i> ” p. 45. [hónap végére illesztve]
1643. március	„Az Imperiumban rettenetes mennydörgések és számtalan mennyköveknek leesése, sok tűz, vér- és gabonaeső.” p. 85.

Papp Kinga

Kálnoki Sámuel Kalendáriuma

Alapszövegem egy kalendárium, amely Kálnoki Sámuel bejegyzéseit tartalmazza az 1701-es esztendőre. A kalendárium szövegének értelmezésében a mikrotörténet Giovanni Levi,¹ valamint a történeti antropológia Peter Burke² által bemutatott módszereit alkalmazom. Ez az értelmezésmód az általános történetírói diskurzus megváltoztatásával, valamint a léptékváltás bekövetkezésével válik lehetővé. A *longue durée* helyett a *brève durée* érdekel, nem a nagy történelmi idő, hanem az emberi élet, az emberi lét megfogható ideje. A szokásos *felülnézet* helyet a dolgok mélyére tekintő, más értelmét és értelmezési lehetőségét kereső *alulnézet* eszközeivel élek.

A történetírás újításai lehetővé tették azt, hogy olyan szövegeket kutassunk fel, amelyek eddig elfeledettnek, jelentéktelennek minősültek, és ezek jelentős forrásokká váljanak.

A kalendáriumok már magukban is nagyon fontos kordokumentumoknak, forrásoknak számítanak Európa-szerte. Fejlődéstörténetükkel én most nem foglalkoznék, az erre vonatkozó adatokat Dukkon Ágnes könyvében bárki megtalálhatja.³ Viszont a kalendáriumok, a nyomtatott szöveg által hozott információkon kívül nagyon gyakran még más adatokat is hordoznak, ugyanis a tulajdonosok sokszor bejegyezték a megőrzendő adatokat.

Kálnoki Sámuel kalendáriumi bejegyzései is fontos forrásnak minősülnek, mivel olyan textust képeznek, amely nemcsak a tulajdonosra, azaz írójukra, hanem kortársaira, környezetére és egyáltalán a korra vonatkozóan is jelentős adatokat hordoz.

Ezek a bejegyzések 1701-ben íródtak, címük: *Calendarium de Ao. 1701 dnii. Notationibus Comitiss Samuelis Kálnoky de Körös Patak S.C.R mattis Cancellarii Transilvanica Aulici*. Ezt a címet valószínűleg Kemény József adta, akinek a gyűjteményében található a kézirat, a Kolozsvári Akadémiai Könyvtár állományában; jelzete mss. KJ. 113, és a *Josephi Comitiss Kemény Collectio minor Manuscriptorum Historicorum Tomus XXVI*-ban található.

A Kalendáriumnak van egy nyomtatott és egy kézzel írt bejegyzéses része, ez utóbbi a minden hónap után kihagyott üres lapokon, valamint a kötet elején és

¹ LEVI, Giovanni, *On Microhistory*, in Burke, Peter (ed.) *New Perspectives on Historical Writing*. Cambridge, Polity Press, 1997, 93–113.

² BURKE, Peter, *Mi a történeti antropológia?* in: Sebők Marcell (szerk.): *Történeti antropológia*. Budapest, Replika kör, 2000, 17–20.

³ DUKKON Ágnes, *Régi magyarországi kalendáriumok európai háttérben*. Budapest, ELTE Eötvös kiadó, 2003.

végén található. Ezek a bejegyzések nem másolatban maradtak fenn, mint a Kemény-hagyaték nagy része, hanem a szerző eredeti feljegyzései.

Jelen dolgozat során, a feljegyzések vizsgálatára, a következő szempontrendszerrel állítottam fel:

- milyen típusú feljegyzései vannak Kálnoki Sámuelnek;
- mindennapi tevékenységei;
- hogyan tükröződik a feljegyzéseiből a társadalomban elfoglalt szerepe;
- milyen kapcsolatai vannak és kikkel, hogyan alakítja és tartja fenn azt a *szociális hálót*, melybe ő is tartozik;
- hogyan tükröződik a családban elfoglalt szerepe;
- a közélet és a magánélet mennyi szerepet foglalnak el feljegyzéseiben;
- az egyház és a vallás szerepe az ő és a környezete életében;
- a családban lévő írásgyakorlat hatása, valamint a korabeli nemesi írásgyakorlat.

A bejegyzéseit külön csoportokba lehet sorolni, nagyon változatosak, heterogének; a korabeli írásgyakorlatról árulkodnak.

Mint már korábban is említettem, a Kálnoki Sámuel kalendáriumi feljegyzései eredetiben maradtak ránk, a szerző kéziratában, és olvasásuk nagyon töredékesen lehetséges. Ez egyrészt azzal magyarázható, hogy a szerző írása nagyon nehezen olvasható, másrészt, mert a kalendárium eléggé megrongált állapotban van, harmadrészt pedig azért is, mert a feljegyzéseiben Kálnoki Sámuel egyaránt használta, akár ugyanabban a mondatban is, a magyar és a latin nyelvet.

Fontosnak tartom megemlíteni azt, hogy míg a Kálnoki család irataival, a Sepsiszentgyörgyi Levéltárban, valamint a Magyar Országos Levéltárban fennmaradt adatokkal nagyon sokan foglalkoztak,⁴ addig Kálnoki Sámuel kalendáriuma nem ismert, tudomásom szerint eddig még nem dolgozták fel a Kálnoki család kapcsán. Éppen ezért jelentős forrásnak tartom, amely, még ha nem is olvasható teljesen, így is sok új információt tartalmaz a Kálnoki Sámuel személyével, valamint a 17. század végi és a 18. század eleji nemesi életmóddal kapcsolatban egyaránt.

Kálnoki Sámuel

A konkrét szövegre való rátérés előtt fontosnak tartom azt, hogy röviden bemutassam Kálnoki Sámuel, aki fontos hivatalt töltött be, és ezáltal a társadalmi elit része, mégsem tartozik Erdély ismert személyiségei közé, akik az úgynevezett nagy betűs történelmet formálják.

Kálnoki Sámuel 1640-ben született, a miklósvárszéki királybíró Kálnoki István és Béli Anna fia. A bécsi akadémián tanul jogot, majd Zrínyi Péter mellett szerez tapasztalatokat katonai és politikai ügyekben. 1667-ben veszi feleségül a

⁴ Lásd TÜDŐS S. Kinga, *Székely főnemesi életmód a XVII. század alkonyán*. Bukarest–Kolozsvár, Kriterion, 1998 és BÍRÓ Vencel, *Gróf Apor István és kora*. Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet 1935.

szintén katolikus családból származó Lázár Erzsébetet. Hét felnőtt kort megért gyermekük született. Mindenik gyerek élete szerencsésen alakult, jól házasodtak.⁵

Kálnoki Sámuelről Benkő József a következőket írta: „Ez az úr ifjanta, Bécsben lett philosophiai tanulása után, Horvát, Olasz és más tartományokat is meglátogatván, s fegyvert viselvén, és onnan Erdélyben visszajövéen, 1693 tájat viselte a háromszéki fő királybíróiságot. Azután lett provinciális commissarius, és a két Oláhország felől való határutak – passusok – obesterévé, vagy magyarosabban szólva, ezeres kapitánnyá, továbbá Erdélynek udvari vicecancelláriusává. Mely hivatalt Bécsben a felséges udvar előtt való kedvességgel folytatván, végezetre erdélyi kincstartóvá s tanácsossá tétetett”.⁶ Ugyanakkor szolgálataiért és a Habsburgokhoz fűződő hűségéért I. Lipót császártól 1697 áprilisában grófi címet kap. A sokak által irigyelt vagy ellenzett vicecancellári hivatalt 1694-től töltötte be.

A fejedelemség megszűnésével, a Lipót-féle diploma elfogadása után, Bethlen Miklóst választották kancellárnak, ő lett az ügynevezett összekötő szál a király és a főkormányzók, azaz Bécs és Erdély között. A távolság és a problémamegoldások lassúsága és az állandóan el- és visszaküldözgetések miatt keletkezett feszültséget a király úgy oldotta meg, hogy 1693. április 29-én elrendelte, hogy a bécsi udvarban „állandóan kancellár, vagy alkancellár üljön, meghatározott napokon az ügyeket eléje terjessze, döntését meghallja és azt továbbítsa”.⁷ Az erdélyiek végül az 1694. február 25. és április 6. között tartott országgyűlésen a köröspataki Kálnoki Sámuelt megválasztották „e díszes állásra”.⁸ Az uralkodó kívánsága az volt, hogy katolikus személyt válasszanak a hivatal betöltésére a felekezeti ellenségeskedés elkerülése végett. Valamint meghagyta azt is, hogy mellette még legyen két referendarius és egy titkár, akiknek az együttműködésével, beleegyezésével kell a kancellárnak cselekednie.

Végül 1695. augusztus 16-án lépett hivatalba Bécsben a vicecancellári intézmény. A hivatal betöltése nem volt problémamentes egyikük számára sem, először is nem biztosítottak számukra megfelelő lakást, szinte fél évig ideiglenesen helyezkedtek el. Hivataluk sem a Burgban volt, mint a más kancellároknak: „A kancellária lármás vendégfogadóban, üzletek között volt elhelyezve. A levéltárt korhadt fatető alatt a tűz és nedvesség pusztulással fenyegette”.⁹ Mivel személyzetük, bevételük és tekintélyük is jóval kisebb volt, mint más kancelláriáknak, nem sokat törődtek velük.

Az erdélyiek problémáit ők dolgozták fel, alkottak róluk véleményt, és úgy terjesztették az uralkodó elé. Az erdélyiek pedig gyakran egyenesen a bécsi kancelláriához fordultak a pénzzel, tulajdonokkal, vallással foglalkozó ügyek, és egyéb magánjellegű problémák megoldásáért (amint ez a kalendáriumba írt

⁵ Lásd erről BÍRÓ Vencel–BOROS Fortunát, *Erdélyi katolikus nagyok*, Kolozsvár, Szent Bonaventura Könyvnyomda, 1941.

⁶ SZABÓ Károly (szerk.), *Erdélyi Történelmi Adatok* (ETA.) IV. Kolozsvár 1862, 136.

⁷ BÍRÓ i.m., 108.

⁸ BÍRÓ i.m., 109.

⁹ TAKÁCS Sándor, *A magyar és az erdélyi kancellária udvari palotái Bécsben*. In: Századok. Budapest, Magyar Országos Történelmi Társulat 1905, 805.

jegyzetektől is kiderül), ezért a vicekancellária szerepe megerősödött, sőt, kissé talán az erdélyi kancellária rovására is.

Bethlen Miklós önéletírásából az derül ki, hogy nem kedvelték egymást: „Ez ellen én ugyan nem szólék, és midőn osztán láttam volna omnium bipedum vanissimus Kálnoki Sámuelnek törvény, vallás és hazája romlására néző gonoszságát”.¹⁰ Valamint: „Ehhez járula a Kálnoki Sámuel vicecancellariussága anno 1695., melyet is én nem, hanem Jósika Gábort javallottam, eleve látván az általa következő sok gonoszt”.¹¹ Bethlen Miklós gondjai nemcsak Kálnokihoz, hanem az egész vicekancelláriusi hivatalhoz kapcsolódtak. Kálnoki és köre katolikus mivolta is sok problémát okozott neki: „Hát az előtt, mikor a pápista püspök bėjövetelét deprecáltuk ő felségénél, mint ezt a deákban megírtam, és amaz őt híres punctumért, melyek a Kollonics kardinál, Kálnoki Sámuel és Hevenesi jezsuita kohából sülték vala, és amint aláztatosan rescribálánk ő felségének, micsoda fulmen jöve válaszul, kivált nékem és a gubernátornak”.¹²

Vizsont ez csak az önéletírásából derül ki, a Kálnokival váltott levelei¹³ alapján nem következtethetnénk erre az ellenszenvre, amelyet iránta érzett, és valószínűleg Kálnoki részéről sem.¹⁴ A levelekből, még ha nem is annyira barátságos hangulatúak, mint Bethlen Miklós más személyekhez írt levelei (pl. Teleki Mihályhoz, Bethlen Gergelyhez, Teleki Mihálynéhoz stb.), ellenszenv nem olvasható ki. Jankovics József ezt azzal magyarázza, hogy az önéletírást később írja fiainak tanulságként, példaként.¹⁵

A vicekancellári hivatal betöltésének egy másik hátulütője a fizetések problémája volt, ugyanis az uralkodó kiadta parancsba a hivatal beindítását, de fizetésükről kezdetben senki sem gondoskodott. Bíró Vencel ír arról, hogy sokat panaszkodtak, leveleket írtak Apor Istvánhoz és Bethlen Miklóshoz.¹⁶ Gyakran kölcsönöket vettek fel, vagy pedig Erdélyből ökröket, borbécseket küldtek, hogy ezeket eladva pótolják fizetésüket. Ez a kalendáriumból is kiderül, és magyarázattal is szolgál a különböző gazdasági feljegyzésekre.

Kálnoki Sámuel, még ha néha csalódott is a Habsburgokban, élete utolsó napjait kénytelen volt a bécsi udvarban tölteni. Erről Benkő a következőket írja: „Mely hivatalt Bécsben a felséges udvar előtt való kedvességgel folytatván, végeztére erdélyi kincstartóvá s tanácsossá tétetett: de az úgy nevezett kurucz

¹⁰ BETHLEN Miklós, *Élete leírása magától*. In: Windisch Éva (szerk.): *Kemény János és Bethlen Miklós művei*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó 1980, 831.

¹¹ BETHLEN i.m., 840-841.

¹² BETHLEN i.m., 863.

¹³ Ami Bethlen leveleit illeti, Kálnokival levő viszonya ezekben nem annyira egyértelműen negatív, mint ahogy ezt elvárnánk az önéletírása után. A leveleiben Kálnoki így szerepel: „Kálnoki Sámuel Uramnak 8 Decembris 1696. Mint jóakaro Uramnak Bátyámnak szolgálók és Istentől...” BETHLEN Miklós, *Levelei*. In: Tolnai Gábor (szerk.): *Bethlen Miklós levelei I.- II.* Budapest, Akadémiai Kiadó 1987, I. 593.

¹⁴ Sajnos csak a Bethlen Miklós Kálnokihoz írt leveleihez jutottam hozzá, ugyanis Kálnoki levelei a Magyar Országos Levéltárban találhatóak.

¹⁵ Jankovics József, *Önéletírás és történeti hitelesség – Művészet és valóság viszonyinak kérdése a Bethlen levelezés tükrében*, In: *Bethlen Miklós levelei I.*, 16.

¹⁶ BÍRÓ i.m., 113.

világ miatt ezeknek viselésére Erdélybe le nem jöhettén, 1706. esztendőben Bécsben megholt. De hagyott maga után méltóságos familiájának Felsőleges I. Leopold császártól 1697-ben nyert grófi méltóságot”.¹⁷

Kálnoki Kalendárium

A kalendáriumok megjelenését és alakulását Kovács I. Gábor a következőkkel magyarázza: az idő fogalmának a kézzelfoghatóvá tétele, az időészlelés tárgyi jellegének az elterjedése, a mitologikus és a földi idő elkülönítése, a kor kiszámíthatatlansága, a tudományok állása, a fontos információk közlése (időjárás, holdállás, postajarat stb.), valamint a mindennapi élet egyéb gyakorlati szükségleteinek a kielégítése.¹⁸

A Bécsben kiadott Krakauer Schriebkalender nyomán kezdtek kihagyni üres oldalakat a kalendáriumokban, ezáltal keresettebbek lettek, mivel lehetőséget biztosítottak arra, hogy konkrét időpontokhoz kötődő feljegyzéseket is végezzenek bennük. Nagyon sok ilyen feljegyzés maradt ránk, amelyek miatt még inkább nő a kalendáriumok forrásértéke. Ilyen bejegyzéseket mindenféle társadalmi rétegbe tartozó emberek végeznek.

Mégis, ahogy Dukkon Ágnes is megjegyzi, „a magyar irodalomtörténet-írás ezt a műfajt egyáltalán nem ismeri. A hatkötetes akadémiai irodalomtörténet említést sem tesz róla, mint önálló kiadványtípusról és műfajról, amely pedig a magyar nyelv és kultúra szempontjából érdekes és sokrétű forrásanyagot is jelent, de önmagában, mint évezredes hagyományból alakult kulturális jelenség, figyelmet érdemel”.¹⁹ Sokan inkább úgy gondolják, hogy a néprajzhoz tartozó műfaj, a fent említett szerző véleménye: „A kalendárium eredendően nem folklórtermék, hanem az ókori tudomány és irodalom közegéből, tehát a magas kultúrából származó, s a középkori óraskönyvek, kódexek által továbbított műfaj, amelynek készítéséhez mindenkor bizonyos iskolázottságra volt szükség, s nem is kizárólag a naptári kalkuláció miatt, hanem az egyéb témák (medicina, prognosztikon, krónika, irodalmi jellegű szövegek) összegyűjtéséhez, közléséhez”.²⁰

Kálnoki kalendárium latin nyelvű, az úgynevezett nagyszombati *Calendarium Tyrnaviense*, amely 1674-től fogva jelenik meg rendszeresen.

Az a tény, hogy eredeti példányban maradt fenn, jelentős olyan szempontból is, hogy ezek a szövegek írójukról is árulkodnak, valamint funkciójukról is következtetéseket lehet levonni. Kálnoki Sámuel írása nem szép, néhány helyet leszámítva egyáltalán nem törekszik arra, hogy mások számára is olvashatóvá tegye feljegyzéseit. Ebből azt a következtetést lehet levonni, hogy

¹⁷ ETA. IV., 137.

¹⁸ KOVÁCS I. Gábor, *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig: A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989.

¹⁹ DUKKON Ágnes, *A könyves kultúra és a kalendárium-műfaj kapcsolata a 16–18. századi Közép-Európában*. 2004.

²⁰ DUKKON 2004.

ezeket a scriptiókat többnyire önmaga számára készítette. Mindezek mellett az írás gyakoriságára, az író lelkiállapotára is következtetünk a feljegyzések kinézetéből.

A nyomtatott szövegnek a címlappal kezdődik, amelyen a következők találhatóak:

CALENDARIUM /²¹ TYRNAVIENSE / AD ANNUM / JESU CHRISTI, /
M.D.C.C.I. / primum post intercalarem ordine, / re tamen non intercalarem ad
/ meridianum tyrnavensem, / ad / elevationem poli 48 gradum. /
IN USUM HUNGARIAE / ET / VICINARUM PROVINCiarUM. /
OPERA, ET STUDIO / Astrophili cujusdem e Societati Jesu, in Archi –
Episcopali Universitate Tyrnaviensi, in Hungaria
Cum Privilegio Sacra Caefarea, Regiaeque Majestatis.
TYRNAVIAE, Typis Academicis, per Joannem Andream Horman.²²

A következő oldalon a dedikáció található, amely itt az uralkodó családnak szól (5/A). Ezek után a kalendarisztikus évvel kapcsolatos információkat tudhatja meg az olvasó, majd a horoszkópok, bolygók és egyéb csillagászati jellegű ikonok magyarázata található (5/B). Mindezek után következik a kalendárium hónapokra felosztott része, amely tartalmaz egy naptárszerű oldalt és egy, a Hippokratész aforizmáit tartalmazó oldalt minden hónapra. A nyomtatott kalendáriumot pedig vallásos és mindenféle, a hétköznapi élethez szükséges információk felsorolása (pl. betegségek tünetei és gyógymódok, vásárok helyei hónapoként stb.) zárja.

A kézzel írt bejegyzéseknek is egy idő után kialakul egy szabályrendszerük, nemcsak amolyan egyszerű feljegyzések, hanem követik a kronológiát, és rendszeres, minden napra szóló feljegyzésekké válnak. De tipologizálásuk nem ennyire egyértelmű, mivel nemcsak egyfajta bejegyzések, scriptiók vannak. Mégis egy bizonyos mértékben követik a kalendárium struktúráját. Ezt azzal támasztanám alá, hogy a nyomtatott, naptárszerű oldalakat minden hónap után (január kivételével) egy-egy ugyanilyen, napokra megszámozott, felosztott oldal követi, amelyben Kálnoki Sámuel leírja az azon a napon történt, megőrkítésre méltó eseményt. Ezek a részek, struktúrájukat tekintve, sokkal közelebb állnak egy naplóhoz, mint az egyszerű kalendáriumi bejegyzésekhez, néhány esetben pedig lehet, hogy alaposabbak, mint egy napló. Ugyanis amíg az egyes naplók arra szorítkoznak, hogy néhány napot és eseményt kiemeljenek, addig itt a feljegyzések minden egyes napra szólnak, éppen ezért sokszor ismétlődnek.

Vannak olyan feljegyzések, amelyek minden hónapban előfordulnak, akár többször is, pl.: *Movi am. hora 8 et veni 9 hora pm* vagy *Movi hora 7 et veni hora 6* – azaz arra vonatkozó információk, hogy mikor távozott el otthonról és mikor ért vissza, ez valószínűleg a kancelláriában töltött időt jelenti.

„Habui hospites ...” vagy „Habui solemnem hospitem” – nagyon gyakran vannak vendégei, és mindig hangsúlyozza kilétüket, rangjukat, ám sajnos nem mindig sikerült egész pontosan beazonosítanom, hogy kiről beszél.

²¹ A / jellel a sorok végét jelzem.

²² Kálnoki Sámuel *Kalendarium*, 1701. 4 lap B (második) oldala – a továbbiakban az ilyen típusú utalásokat *lapszám / A vagy B* – vel jelölöm, és a kalendáriumot pedig K.S.-el.

„Fui apud ...” vagy „fui / Mansi in hospitio ad ...” – az ilyen típusú feljegyzésekben arról ír, hogy kinél volt látogatóban, vagy ebédre meghívva. Itt is ugyanazok a problémák merülnek fel, mint amelyeket az előbbi résznél említettem.

„Scripsi Dno Lugosi ad Aitaio” vagy „scripsi Postam Aitaio ex Dno Lugosi” – ezek a részek a hazairott leveleit jelzik, olyan szempontból nagyon fontosak, hogy jóformán ezek jelentik a magánéletére, saját, otthoni háztartására utaló egyetlen biztos nyomot.

„Conferentiam feci” vagy „consilium” – a hivatalával, a munkájával kapcsolatos részek, nagyon gyakoriak.

Ugyancsak a nyomtatott szöveg kiegészítéseihez tartoznak az időjárásra vonatkozó kijelentések. Ezeket valószínűleg azért tarthatta fontosnak, mert a naptári részben az időjárásra vonatkozó jóslások is vannak, és ezekhez kívánt igazodni, vagy akár megcáfolni őket. Az említett kalendarisztikus bejegyzések mellett más típusú feljegyzések is vannak, amelyek tartalmilag nagyon eltérnek egymástól. Ahhoz, hogy a bejegyzések mindenik fajtáját részletesen bemutathassam, külön csoportokba soroltam őket, egyrészt tartalmi, másrészt elhelyezkedési kritériumok szerint. Ezek a csoportok a következők:

- az egyes napokra szóló, naplószerű feljegyzések;
- gazdasági feljegyzések;
- a kalendárium elején található bejegyzések;
- a kancelláriával, hivatallal kapcsolatos bejegyzések.

Hangsúlyoznom kell azt is, hogy mindezek a besorolások egy folyamat során alakultak ki, a kalendárium elején még nem lehet így elkülöníteni őket. Például januárban hiányoznak a napokra szóló feljegyzések, és februárra is csak pár nap van meg. Áprilusra, májusra már teljes hónapra szólnak. A gazdasági feljegyzések is az elején sokkal rövidebbek, kevésbé részletesek. A kalendárium funkciója tehát fokozatosan, lépésről lépésre alakul ki. Kálnoki megalkot magának egy szabályrendszert, amely szerint beosztja a bejegyzések céljára üresen hagyott helyeket, azaz idővel minden hónap kalendarisztikus feljegyzéseit a saját napra szóló bejegyzései követik, utána a kancelláriával kapcsolatos feljegyzések, és végül a különböző gazdasági jellegű feljegyzések. Ugyanitt még el kell mondanom azt, hogy ezek a csoportok néha fődik egymást, nem lehet minden esetben egy teljesen különálló kategóriát létrehozni, ugyanis például a kancelláriával, hivatallal kapcsolatos feljegyzések egyaránt előfordulnak a napokra szóló és a gazdasági feljegyzések keretén belül is, mégis megpróbálom külön-külön értelmezni őket, anélkül, hogy ismétljem önmagam.

1. Az egyes napokra szóló, naplószerű feljegyzések

Ezekben a feljegyzésekben az egyik legérdekesebb dolognak az számít, hogy miképp sűríti össze a nap eseményeit egy-két mondatba, néha pedig akár egy szóba is.

Megtudhatjuk, hogy milyen események játszódnak le egy bécsi vicekancellár életében, hogyan telnek mindennapjai. És mindezek által nemcsak az ő mindennapjaiba, hanem egy egész társadalmi rétegébe nyerünk bepillantást.

A leggyakoribb esemény, mint már korábban is említettem, a vendégek fogadása és a vendégségbe menés. Mindez egy nagyon fontos dolog a 17–18. századi ember életében, ugyanis ezáltal alakítja ki kapcsolatait, alapoz meg fontos viszonyokat. Láthatóan részese egy nagyon aktív társadalmi életnek. A vendégfogadások, látogatások feljegyzéseinek lehet olyan szerepe is, mint még akár manapság is bizonyos helyeken, hogy az emberek feljegyzik ezeket a dolgokat a Bibliájuk hátára, hogy tudják, kiket kell visszahívni, kinek adósaik a vendéglátással.

Az időjárásra vonatkozó feljegyzések is nagyon gyakoriak, ilyeneket találunk: Pluit optima²³; Calor magnus / nimis²⁴; Pluit²⁵; Nivosum et bene frigurosum²⁶; Calores canicularis²⁷. Az ilyen típusú bejegyzéseket szinte minden hónapban akár többször is megtalálhatjuk. Néha egy egész napot csak ennyivel jellemez Kálnoki. Tehát úgy tűnik, hogy fontos tényezőknek számítottak, egyrészt valószínűleg azért is, mert neki is földjei voltak, még ha nem is volt otthon, állandó kapcsolatban volt a birtokai gazdasági vezetőjével, ezt az állandóan Ajtára írt levelei²⁸ és a felesége beszámolólevelei²⁹ is alátámasztják, másrészt pedig igazodni is próbált a kalendáriumból látott mintához, valamint azzal, hogy a kalendárium által jövendőlt időjóslás mellé odaírta a saját maga által tapasztalt valóságot megpróbálta cáfolni vagy alátámasztani azt.

A mindennapi programjáról is rendszeresen beszámol. Leírja, hogy a kancelláriában töltötte a napot (Cancellaria, Consilium³⁰), hogy tanácskozást hívtak össze (Conferentiam feci³¹), hogy fontos döntéseket hoztak (Fixi consilium regulas³²). A kancelláriai tevékenységével kapcsolatban közöl konkrét adatokat is: elmondja, hogy a beérkezett dézsmával foglalkoztak vagy a só ügyével. Lejegyzi, hogy hány óraker távozott el otthonról és mikor tért vissza: „Movi am. hora 8 et veni 9 hora” vagy „movi hora 7 et veni hora 6”.³³

Ugyanitt a mindennapi feljegyzései között leírja az egyik utazását is, amely kilenc napot tartott, erről úgy számol be, hogy leírja az állomásokat, ahol megszállt, ahol ebédelte és vacsorázott:

6. Movi ad C.-ell pernoctavi in Purgensdorf.

7. Prandium in Saledorf. Cena in [Sanspect].

8. Prandium in Lilienfeld. Cena in [Tirnic].

²³ K.S. 36/B (július)

²⁴ K.S. 36/B (július) 40/B (augusztus)

²⁵ K.S. 26/B (május), 31/B (június), 36/B (július), 40/B (augusztus)

²⁶ K.S. 21/B (márc)

²⁷ K.S. 26/B (május)

²⁸ *Scripti Dno Lugosi ad Aitaio* vagy *Scripti Postam Aitaio* – minden hónapban megtalálható, néha többször is.

²⁹ Lásd TUDÓS Kinga, *Egy székely nemesasszony élete és személyisége Apafi korában. Lázár Erzsébet Kálnoki Sámuelné*. In: Tamás Edit (szerk.): *Erdély és Patak fejedelemasszonya Lorántffy Zsuzsanna*. Sárospatak 2000, 102-103.

³⁰ K.S. 40/B (augusztus)

³¹ K.S. 26/B (május), 36/B (július)

³² K.S. 45/B (szeptember)

³³ K.S. 16/B (március), 22/B (április), 36/B (július) stb.

9. Prandium in S. Anna. Cena in [...] ³⁴.

10. Ibi [...] & Thesaurum visitavi. ³⁵

Más részletet nem közöl utazásáról, a visszafelé útról is ugyanígy leírja, hogy hol szállt meg. Ez a fajta feljegyzésmód nagyon hasonlít az édesapja, Kálnoki István feljegyzéseihez, aki részt vett I. Rákóczi György 1645-ös hadjáratában, és ezt megörökítette napló formájában, amely szintén a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban megtalálható másolatban a Kemény József gyűjteményében, ³⁶ de megjelent nyomtatott kiadásban is: Szabó Károly adta ki az Erdélyi Történelmi Adatok IV. kötetében (133–156. oldal), 1862-ben, Kálnoki István naplója címmel. Kálnoki István is hasonlóan örökítette meg utazását a hadsereggel, mindennap leírta, hol szálltak meg, kinél, hol ebédeltek, melyik városban mit tekintett meg. Ez az írásgyakorlat, bejegyzéstípus nem volt idegen a Kálnoki Sámuel számára, ³⁷ valószínűleg modellként használta az édesapja naplóját.

Mint láthatjuk, feljegyzései főleg közélettel kapcsolatos információkat tartalmaznak, bemutatják az erdélyi udvari kancellária mikrovilágát, mindennapi tevékenységeit.

2. Gazdasági feljegyzések

Ezeket a feljegyzéseket tartom a legérdekesebbeknek és a legáruklodóbbaknak. Ugyanis olyan információkat tartalmaznak, amelyeket máshonnan nem lehet megtudni. Általuk lehet igazán belelátni az alkancellár bécsi életének kulisszái mögé.

Egyrészt megtudhatjuk, hogy Kálnoki mire költötte a pénzét, miket vásárolt, milyen más kiadásai voltak. Eljárása az, hogy pontosan, aprólékosan felsorolja mire vagy kinek adott pénzt, mennyi az összeg, és azt mindig összeadja. Ez a módszer szinte minden hónap után megtalálható. Ezek a feljegyzések nyelvileg is nagyon változatosak, a latin és a magyar nyelv folyton váltakozik, ugyanazon feljegyzésen belül is.

A következő csoportokat válogattam ki: ³⁸

• Háztartással kapcsolatos feljegyzések:

„Szolgák k 9 / Olaj k 4 / Konyha k 4 / Szakács k 3 / ... / Ácsra k 10.” ³⁹

³⁴ A [...] azokat a részeket jelöli, amelyeket nem sikerült kiolvasnom.

³⁵ K.S. 40/B (augusztus). A számok a napokat jelzik.

³⁶ Címe *Sepsi Kőröspataki úr Kálnoki István Napló könyve, melybe befoglalta első Rákóczi György erdélyi fejedelemnek 1645-ben a felséges Ausztriai ház ellen a Svétziai hadak mellé az Erdélyi hadakkal Morva országba és Sziléziába menetelének rendét*. Az egyik példánya a Josephi Comitibus Kemény Collectio major Manuscriptorum Historicorum Tomus XVII.-ben található, a jelzete mss. KJ. 33., a másik a Josephi Comitibus Kemény Collectio minor Manuscriptorum Historicorum Tomus XI.-ben található, mss. KJ.23 jelzettel.

³⁷ Az apa naplójában található néhány bejegyzés, amelyeket a fia, Kálnoki Sámuel készített.

³⁸ Több hónap gazdasági feljegyzése közül válogattam, mivel több apró dolog van különböző helyeken, amelyek fontosak és érdekesek lehetnek az értelmezés számára.

³⁹ K.S. 46/A (szeptember)

„Mészárosnak a die / Péknek a die / ... /Lakatosnak / Fazekasnak /. Suma k 1039.”⁴⁰

„István kocsisnak / Gyurka kocsisnak.”⁴¹

„Egy vég gyoicsra k 19 / ... / három [...] papira k 9.”⁴²

„Bagaria k 3 / mosóné k 5 / ... / Tüzi fára, 12 öltre k 30 / Apró aranyak váltságába k 10.”⁴³

Ezekből a gyakran ismétlődő feljegyzésekből megtudhatjuk, hogy az alkancellár háztartásában mire költöttek. Mivel elég részletes és hétköznapi dolgokat ír le, nem gondolom, hogy ezeket kiválogatta volna vagy csak bizonyos dolgokat jegyzett volna fel.

• **Luxuscikkek:**

„az hintó [végire] rojtra k 10.”⁴⁴

„Hintó k 16 / ... / Arany fonal k 4 / Fajdok k 15.”⁴⁵

„Kézre valók.”⁴⁶

„Csipke és két pár strimfli.”⁴⁷

„Die 23 Sept: Az új posztós boltba k 110

/ ... / az titkos boltba csipke k 53

/ ... / egy Posoni almáriumra.”⁴⁸

Ezek a dolgok tükrözik, hogy Kálnoki Sámuel mennyi luxust engedhetett meg magának, és hogy melyek azok a jellegzetes kellékek, amelyek együtt járnak a hivatalával. Az alkancellár, még ha az anyagi helyzete nem is volt mindig a legjobb, bizonyos dolgokat nem nélkülözhetett, mivel ezek hozzájárultak vagy szerves kellékei voltak az imagójának. Viszont ezek nem számítottak annyira egzotikus dolgoknak.

• **Állattartás, mezőgazdaság**

„7 Pujka / ... / Hét Disznó k 27/ Abrak k 22.”⁴⁹

„110 mérő árpára.”⁵⁰

„Isten áldásából berbécsekkek akarván kereskedni ez [...] rendeltem István Deák kezibe pénzt reájuk.”⁵¹

Ide olyan dolgokat jegyzett fel, mint láthatjuk, amelyek állattartással, gazdasággal, takarmányvásárlással kapcsolatosak.

• **Egyéb**

Leírja egy utazása költségeit:

„utra maradt k 14 Melyből kocsisnak k 34

⁴⁰ K.S. 32/B (június)

⁴¹ K.S. 33/A (június)

⁴² K.S. 43/B (augusztus)

⁴³ K.S. 48/A (szeptember)

⁴⁴ K.S. 43/B (augusztus)

⁴⁵ K.S. 46/A (szeptember)

⁴⁶ K.S. 48/A (szeptember)

⁴⁷ K.S. 48/B (szeptember)

⁴⁸ K.S. 48/B (szeptember)

⁴⁹ K.S. 46/A (szeptember)

⁵⁰ K.S. 33/B (június)

⁵¹ K.S. 28/B (május)

Vasallani k 20

Lovakra k 25

Magam útra költöttem k 44

k 144.”⁵²

Amint az kiderült a korábbi bejegyzésből, Kálnoki se költött sokkal több pénzt az útjára, mint amennyit kocsisának adott.

Mindig feljegyezi, ha valakinek kölcsönadott, vagy ha kifizetett valakinek valamit:

„Post haec Dno. Sindler k 30 pro Aug 1701

/ ... / Apáczák [...] k 10 kölcsön.”⁵³

„Restit pro Gyulics Petri k 50.”⁵⁴

„Popovicsné pénze Hung k 120

Székely Mihály adta gratiaja k 100

Mikes Mihály adossága

/ ... / Küldött Lugosi k 440.”⁵⁵

Az ilyen típusú bejegyzések arról árulkodnak, hogy Kálnoki nagyon pontos, alapos ember volt, mindent aprólékosan feljegyzett.

3. A kalendárium elején található bejegyzések

Véleményem szerint ezek a bejegyzések mutatják a legnagyobb változatosságot. Nem lehet teljesen besorolni őket egyetlen kategóriába sem. Ez egyrészt talán azzal is magyarázható, hogy a kalendárium elején vannak, és ekkor még nem alakult ki egy biztos funkciója a kalendáriumnak.

Az első oldalon mindenféle hasznos információ van bejegyezve, valószínűleg emlékeztetőül: „/ ... / *Custos noster Provincialis Franciscus Hized.*

P. Gardianus Csakornyensis Martinus Simonházi.

*Finfkirlis házában lakik 'hajós mester' Christian Reger nevű.”*⁵⁶

A következő oldalon a kalendárium többi részétől teljesen különböző feljegyzés található: „*Definitio Vitae Humana ex S. Augustinus.*

Vita humana est vita dubia. Vita caeca. Vita aerumnosa, quam humores inicant, dolores extenuant; Adores exsiceant, Irae instant, Iejunia macinant. Ioci disolvunt, Tristitiae consumunt. Sollicitudo coaretat. Securitas hibirat. Divitiae jactant. Pauperitas dijicit, Juventus extulit, Senectus incurvant. Infirmibus frangit. Maeros depriverit. Et haec omnia Mors interimit, universisque gaudss finem imponit.

Stultus est odia timere, qua vitare non potis.

*Quod negat una dabit altera.”*⁵⁷

⁵² K.S. 43/B (augusztus)

⁵³ K.S. 46/A (szeptember)

⁵⁴ K.S. 39/A (július)

⁵⁵ K.S. 28/B (május)

⁵⁶ K.S. 2/A.

⁵⁷ K.S. 2/B.

Ennek a feljegyzésnek többféle szerepe és célja lehet, egyrészt írhatta unaloműzőként, másrészt memóriagyakorlat is lehet, ugyanis ebben a korban még nagyon fontos szerepük volt a memorizált dolgoknak, és a minél hosszabb szövegek megjegyzése presztízskérdésnek is számított. A Szent Ágoston-idézetnek vallásos meg érzelmi síkon is fontos szerepe lehetett. Feltételezhető az is, hogy azért írta, mert így szokás, meg akart felelni az elvárásoknak, valamint az emberek vele kapcsolatos véleményét is befolyásolhatta, ugyanis, ha valaki felnyitotta a kalendáriumot, és rögtön az első oldalon egy Szent Ágoston-citátumot talál, valószínűleg mélyen vallásos és kegyes embernek tartja Kálnokit. Másrészt meg ne felejtjük el azt, hogy ahogy ő olvasta az édesapja naplóját, úgy a gyerekei is elolvashatják az ő feljegyzéseit, ezzel pedig példát próbál mutatni nekik.

A következő oldalon található *scriptio* ismét nagyon eltér a kalendárium többi részétől, és nagyon meglepő is. Ez a következő:

„Ao 1444

In Pugnam Infalcissimam

Uladislai Regis, ad Varnam Comissam

Epigramma

Romulidae Cannas Varnam ego clade notavi

Discite Mortales non temerare Fidem

Me nisi Pontifices jussissent rumpere foedus

Non ferret Scythicum

Pannonia Terra Jugum.”⁵⁸

Ez a rész azért meglepő, mert a protestánsok által ismert és használt epigramma a pápisták ellen, ugyanis a várnai csata elvesztéséről és a papok áldozatává vált I. Ulászlóról szól. Ezt az epigrammát Janus Pannonius művének tartják. Bán Imre⁵⁹ összegzi Teleki Sámuel, Juhász László és Huszti József alapján, hogy nem Janus Pannonius költeménye.

Ez az epigramma toposszá vált, „... beilleszkedett a protestáns-apologetikus történelemszemléletbe. ... Ismeretes, hogy régi irodalmunk egyik legjobban kihasznált polemikus, klérikusellenes érve a várnai csatavesztésnek isteni büntetésként való felfogása, amely a szegedi béke esküszegő megtörése miatt következett be. ... I. Ulászlót a humanista közvélemény, Cesarini Julianus elítélésével, a papi fondorkodás áldozatának tartotta. A protestáns polémikusok természetes módon ragadták meg ezt az érvet. Székely István, Heltai Gáspár magyar történeti műveiben ott találjuk; Magyar István is érvel vele a katolikusok ellen ... kihasználja Kecskeméti Alexis János *Dániel próféta könyvének magyarózattájában*, Alvinci Péter az *Itinerarium catholicumban*. Említi Apáczai Csere János a *Magyar Encyclopédia* IX., történelmi részében,”⁶⁰ ugyancsak felhasználta Medgyesi Pál és Bod Péter is. Bán Imre arra is rámutat, hogy az epigramma 1646-ban bukkant fel először, a Bethlen Péter temetési beszédében.

⁵⁸ K.S. 3/A

⁵⁹ BÁN Imre, *Janus Pannonius és a magyar irodalmi hagyomány*. In: Kardos Tibor–V. Kovács Sándor (szerk.): *Janus Pannonius tanulmányok*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975, 491–507. (a továbbiakban BÁN 1975.)

⁶⁰ BÁN, i. m., 500.

Amint a felsorolásból is látható, inkább a protestánsokra jellemző a *Romulidae Cannas*-toposz, éppen ezért nagyon furcsának találom, hogy Kálnoki is megörökíti, ugyanis őt abban a korban a katolikusok egyik védnökének tekintették. Egy másik katolikus személy, aki ezt a toposzt használja, a jezsuita Káldi György.⁶¹

Különböző feltevéseink, magyarázataink lehetnek a *Romulidae Cannas* megörökítésének okáról, de egész biztosan nem tudhatjuk. Lehet, hogy ez is hozzátartozott a memoriteryakorlatokhoz, vagy hallotta valahol, és meg akarta örökíteni. Lehetséges, hogy Kálnoki nem úgy fogta fel ezt az epigrammát, mint a katolikusok elleni támadást.

4. A kancelláriával, hivatallal kapcsolatos bejegyzése

Az ilyen típusú bejegyzések általában a gazdasági feljegyzéseket követik, máskor meg behelyettesítik ezeket. Bizonyos esetekben ez a két feljegyzéstípus nagyon hasonlít egymáshoz, nehéz elkülöníteni őket.

Ezek a feljegyzések általában a kancelláriában történt dolgokat örökítik meg:

„Acta in Cancellaria tractata, conclusa, & in Transilvaniam expedita / Dominus Szentkereszthi movit in Transilvaniam Die 21 Januarii cum Decretis 2bus: / Unum de Ratione super Contributionibus Universis tum erogaturum [...] / Secundum de Candidatione duorum Consiliorum ad stylum Diplomatis et postera factamen Revolutionum. / Ad [...] Auicam tertium Decretum expeditum Die 5 Febr,...”⁶²

De idesorolhatóak a különböző adásvételekről szóló feljegyzések is :

„Bérbécsek száma

Die 7 Oct volt az marha 1724

Ebbül Hajtottak Pozsonba mindenestül 213

Ebbül Bécsbe el adni hajtottak 204

Posonba konyhára költ el 3

/ ... / Döglött el 3.”⁶³

Más típusú feljegyzések:

„Octobri hoztak In Nomine Domini

Bakoni Desma buzát mennyit 120

Desma árpát mennyit 65

Desma zabot mennyit 35.”⁶⁴

Egy másik érdekes bejegyzés:

„Computus Die 15 Martius 1700 Extractus ex aliis Divitionibus [...] in Salario Reprifactis

Usque ad Anni 1697 Diem 16 [...] usque ad 16 febr Anni 1700

⁶¹ GÁBOR Csilla, *Káldi György prédikációi: Források, teológia, retorika*, Debrecen, Kosstuh Egyetemi Kiadó, 2001, 52–53.

⁶² K.S. 8/B

⁶³ K.S. 51/A

⁶⁴ K.S. 52/B

D Cancelarius 12323 x 82
D Syenthkereszti 7314 x 27
D [...] 3242 x 38
D. Simon 5705 x 16
D. Czako 2159 x 69.⁶⁵

Mindezek a bejegyzések azt mutatják, hogy a vicekancelláriának tényleg voltak anyagi problémái, ahogy azt BÍRÓ Vencel⁶⁶ is megjegyezte. Ugyanis a fizetések mindig késtek, ezért pedig az erdélyiek igyekeztek azt mindenféleképp pótolni, a berbécek is valószínűleg ilyen céllal érkeztek.

Következtetések

Dolgozatom elején azt a célt tűztem ki, hogy bemutassam a Kálnoki Sámuel Kalendáriumát a történeti antropológia és a mikrotörténet módszereire hagyatkozva. Úgy gondolom, célnak sikerült megvalósítanom. Ismertettem, ugyanakkor értelmeztem az általam kiválasztott kéziratos szöveget.

Egy eddig ismeretlen forrást dolgoztam fel, megmutatva azt, hogy az ilyen típusú szövegekkel is lehet dolgozni, lehet különféle értelmezési lehetőségeket keresni a mai ismert módszerekre hagyatkozva. És ezáltal egy hasonló szövegtörzset kapcsán nemcsak azt tudjuk, fogjuk elmondani, hogy ki írta, mikor és hogy mit tartalmaz, hanem felfigyelhetünk az általa hordozott partikularitásokra, olyan információkat szerezhetünk, amelyek eddig nem merültek fel bizonyos szövegek kapcsán.

Egy másik célnak az volt, hogy igazoljam: nyelvi és olvasási korlátokat leküzdve (értem itt a régi szövegek megrongált állapotát), ezeket a réginek, múzeumi tárgyakkal minősített forrásokat is fel lehet, és fel kell használni egy-egy életút, -pálya vagy -szakasz megismeréséhez, egy-egy társadalmi réteg, kisebb csoport kutatásához, ezek is hordozhatnak olyan információkat, amelyek változtatnak az addigi nézőpontunkon.

Persze a dolgozatomnak nem az a célja, hogy az advocatus diaboli legyen mindenféle olyan információval szemben, amely Kálnoki ellen szól, sem pedig az, hogy hírnevét helyreállítsam, mindössze csak arra szerettem volna rámutatni, hogy az ilyen és hasonló források tartalmazhatnak olyan információkat, amelyek kissé átírhatják a történelmet. Egyáltalán nem állítom azt, hogy mindezt ő semmi érdek nélkül végezte, ugyanis, ha egyéb elégtételt nem is kapott, de egy grófi címmel megajándékozta a császár, és valószínűleg vagyonát és befolyását is növelte.

Kálnoki bejegyzései többnyire a hétköznapokról szólnak, az Alltaggeschichte (mindennapok történetírása) körébe tartoznak. Az életnek nem a kipreparált oldalát mutatják, hanem azt, hogy miként élte mindennapjait, milyen események történtek életében. Ezt a gondolatot folytatva kijelenthetjük, hogy a kalendáriumi bejegyzések alapján életét a hivatása és a közéleti szereplések töltik be. Családjáról nem beszél, feleségét nem említi, csak a hazaküldött levelekből valamint a más forrásokban megjelent utalásokból sejthetjük, hogy valószínűleg

⁶⁵ K.S. 47/A

⁶⁶ BÍRÓ i.m., 109.

nemcsak a birtokai gondnokának, hanem a feleségének is írt. Mindez nem meglepő, ugyanis kevés olyan esettel találkozunk, ahol a napló-, vagy kalendáriumíró egyének magánéletükről beszéljenek, és ezekben is a feleségre vonatkozó feljegyzések rövidek és csak a lényeges dolgokat közlik.

Viszont Kálnoki közeleti szerepléseire annál inkább találunk adatokat. Állandóan arra vonatkozó utalások vannak, hogy kinél járt ebédre, látogatóban, kik voltak nála, ezek a bejegyzések bizonyítékként szolgálnak arra, hogy milyen fontos szerepe volt a korban egy úgynevezett social network kialakítása, fenntartása.

A bejegyzései kinézetét megfigyelve elmondható, hogy ezeket általában 5–6 naponként végezte, ez a tinta színéről megállapítható, valamint hogy márciustól kezdve a napi bejegyzések rendszeressé válnak, minden napra szólnak, soha nem hagy ki egyetlen napot sem, mint ahogy az máshol előfordul, a napokat általában eggyel előbbre is megszámozza, mint ahol abbahagyta, tehát tudatosan folytatja.

Az írott és a nyomtatott szöveg egy idő után azt a benyomást keltik hogy összetartoznak, egymásból következnek. Kálnoki kialakít magának egy írásrutint, a bejegyzéseknek kialakul egy szabályrendszere, ahogy lineárisan (kronologikus szempontból) s mégis hónaponként ciklikusan (tartalmi szempontból) megismétlődve következnek egymás után.

Ha a kalendárium funkcióján gondolkodunk el, nem jelenthetjük ki egyoldalúan, hogy csupán dokumentatív, emlékeztető szerepe van, vagyis csak arra szolgál, hogy feljegyezzen fontos dolgokat. Ugyanis, ha az elején lévő Szent Ágoston-részletet, valamint a Romulidae Cannast tekintjük, azokról nem jelenthető ki ez a funkció, és az egyes mindennapra szóló feljegyzésekről sem (pl. időjárásra vonatkozó dolgok). A praktikus és a szórakoztató egyaránt megtalálható benne, habár túlnyomórészt a praktikus dominál, valószínűleg feljegyzéseit többször átolvasta, az írott szövegnek még volt egy utóélete, újból felhasználta, átnézte.

VI. Változatok a históriára

Csorba Dávid

*Szerémi György emlékezete – Emlékezeti rétegek egy Mohács körüli történetben**

Perényi Ferenc 1526-ban, a mohácsi csata előtti napon, valósággal megjövendölte a magyar nemesi vezetőréteg pusztulását: „mintha előre tudta volna, ami nem sokkal utóbb bekövetkezett, valamennyi jelenlévő meghökkenésére azt mondta a királynak, hogy a napot, amelyen a csata lezajlik, (...) a Krisztus vallásáért Tomori Pál fráter vezetésével elesett husz ezer vértanúnak kell majd szentelni (...) Ó, bárcsak hamis látnok lett volna ebben!”¹ Brodarics tragikus hangvételű beszámolója, majd az öt idéző Istvánfy Miklós visszatekintő leírása mártírizálta a csataterén elesett hősokeket. Egy másik kortárs, Szerémi György tanúsága szerint azonban Perényi Ferenc kamarása már nem szólt ily pátozzsal ura haláláról: „borzasztó jelet láttam róla: mikor felült pej lovára, akkor háta mögött kétszarvú kecske ült lován, őt fogta, s megfogva belevezette a Kisduna folyóba és elmerítette. Ily látomást láttam, mert rosszkodott a földön; mindig belerészegedett a borba és az evésbe, s rossz és parázna életet élt szegény, és gyilkos volt”.²

Két ember, és más-más történet. A hátteret ismerők azonban hozzátehetik: Szerémi történetírói affinitását mindeközéig kevesen méltatták. A szakirodalom szerint legalább elbeszélőnk rossz emlékezetű történetíró, de amennyiben az adatszerűség, a retorikai felkészültség és a világos elbeszélői mód elvárás egy történetíró esetén, Szerémi György akkor is olyan eseményeket közöl tényként, melyek a pletykák, rémhírek, rosszabb esetben a történeti hamisítás kategóriájába tartoznak.³ Másik oldalról viszont olyan hallomásokat, korabeli „tudalmakat”

* A tanulmány a TS 049863 számú OTKA pályázat keretében készült.

¹ BRODARICS István, *Igaz történet a magyarok és Szulejmán török császár mohácsi ütközetéről = Mohács emlékezete – a mohácsi csatára vonatkozó legfontosabb magyar, nyugati és török források – a csatahely régészeti feltárásának eredményei*, válog. KISS Károly, szerk. KATONA Tamás, Bp., Európa, 1987³, 23.

² SZERÉMI György, *Magyarország romlásáról*, ford. JUHÁSZ László, előszót, magy. írta: SZÉKELY György, Bp., Szépirodalmi, 1979 (Olcsó Könyvtár) XXV/123.; Latin eredetijének az első kiadása: *Szerémi György II. Lajos és János királyunk házi káplánja Emlékirata Magyarország romlásáról, 1448–1543*. Kiad. WENZEL Gusztáv, Pest, Akad., 1857. (Monumenta Hungariae Historiae / Magyar Történelmi Emlékek, II/1.)

³ Egyik vélemény szerint Szerémi egyenesen 'hazudós-fajta', más szerint pedig „skizofréniára hajló alkat”. Ld. ACSÁDY Ignác: *Verancsics Antal és Szerémi György*,

őrzött meg, amelyek alapján műve igen alkalmas művelődéstörténeti vagy éppen antropológiai vizsgálatokra. A Magyarország romlásáról című episztolagyűjteménye tehát a lektúriródalom minden jó s rossz tulajdonságát magán viseli.

Jelen esetben az 1526-os mohácsi csata 480. évfordulójához közeledve a magyar sereg fővezérééről, Tomori Pálról szólunk. Más képet őriz róla a katolikus egyház, augusztus 29-én emlékezve meg mártíromságáról, és mást a kortárs népi elbeszélő, Szerémi György, akinek nézőpontját most megjelenítjük. Ő ugyanis nem hősként tekintett rá, és nem is bűnbakként, hanem olyan személyként, aki „nunquam habebat prosperitatem nebullo”, azaz akinek sorsában, cselekedeteiben kódolva volt a várható katasztrófa, és ezáltal Tomori Pál is elősegítője volt Magyarország szükségszerű romlásának.

Szerémi ítélete akkor válik érdekessé számunkra, amikor megfelelő disszimulációs eljárással megkomponálja Tomori legnagyobb győzelmének, az 1523-as szávaszentdemeteri ütközetnek a deminuciáló bemutatását.⁴ Itt a csata előtörténeteként olvashatjuk, hogyan lett frater Paulus de Thomorból kalocsai érsek, majd a török vezér szemszögéből látjuk az 1523-as csatát, s végül a döntő ütközet előtti pusztulás leírásánál hangzik el a narrátor pejoratív ítélete a magyar fővezérről. Ekként: „Mivelhogy uraim, sohasem volt szerencsés ez a semmirekellő, miután kolostorból ment a háborúba, s nap mint nap csuklyában járt. De hát meg van írva: 'Nem lehet két úrnak szolgálni; az egyiket szereti, és a másikat megveti.'” A kora újkori történetíró művében Tomori főbűne tehát egy jellegzetes cselekedete, az átöltözés köré szerveződik. Jelen előadásban azt az egy kérdést járom körül, milyen antropológiai szemlélet áll ezen megjelölés hátterében, és az ellenséges megítélés milyen kegyességi különbséget fed fel Tomori és Szerémi között.

ItK, 4(1894), 23.: *Humanista történetírók*. Válog., szöveget gond., jegyz. írta: KULCSÁR Péter. Bp., Szépirod., 1977 (Magyar Remekírók) 104.

⁴ És amidőn beléptem a barátok kertjébe, akkor kapált a hüvelyesek vetésére. Hogy meglátott engem, nyomban eldobta a kapát kezéből, s hozzám jött. Én tisztelettel átadtam neki a budaiak a kérését, a vén Bornemisza írását; hálás lélekkel átvette. És nekem szemrehányást tett, hogy világi ruhában járok, s tanácsolta nekem, hogy kápába öltözzem. Hogy ezt hallottam, mondtam neki:

– „Bizony uraságod is rövid időn belül kolostoron kívül lesz, mert mi, a királyi felség káplánjai,⁴ már mind tudjuk, hogy atyaságod lesz a bácsi érsek. Már régen pápai felmentést küldtek a magyarok és ő királyi felsége a tanácsosok egyakaratóval.”

Ellenben Pál atya mondta:

– „György atya, ugye olvastad, hogy egyszer pápa atyánk felmentést adott egy vitéznek, s ez halála után megjelent egyik jó barátjának álmában, s tüzes lángokban égett. És megkérdezte a barátja:

– 'Miért égsz ily borzasztóan a tüzes lángban, hiszen a pápa felmentett téged?'

– 'De az isten nem egyezett bele, így hát elkárhoztam.'”

És amidőn különféle beszélgetések közben ezalatt róla is szó esett, elküldött engem ismét Budára. És ott előadtam, hogy Pál testvér egészséges, s üdvözlétét küldi. (SZERÉMI, XXIII/109–110.)

I. Önkép és énkép jellemzése a katonáskodás tükrében

Köztudomású, hogy Tomori Pál sikeres katonai pályafutása után magánéleti, majd politikai sikertelenségét követően vonult kolostorba, novíciusi éve leteltével 1521 decemberében szentelték fel, és ettől kezdve élt az esztergomi ferencesek között. Szerémi egyáltalán nem szólt a fenti életpálya egyik szakaszáról sem, csupán a délvidéki ütközetek kapcsán igyekezett elhomályosítani az újonnan megválasztott főkapitány erényeit. A mohácsi csata előtti jelentőségét és számát tekintve is legnagyobb magyar-török összecsapás fővezére az újonnan kinevezett kalocsai-bácsi érsek lett, Magyarország főkapitányi tisztségének ráruházása révén. Az 1523 augusztusában lezajlott, feltételezhetőleg három ütközetből álló szávaszentdemeteri csata magyar győzelemmel zárult. A források – ellentétben Szerémi véleményével – egyöntetűen kiemelik Tomori szervezői zsenialitását, az ütközetek előkészítését, a helyi lakosság paraszti felkelőinek és nemesi bandériumainak egyöntetű bevonását, sőt a hadvezérnek a katonákkal való, a korszak hadi vezetőihez mérten is kiváló viszonyát.⁵ Míg a másik oldalon Szerémi György katonai teljesítménye áll: már Szapolyai János káplánjaként az 1528-as szinai ütközet előtt derekára övezett karddal meggyóntatta a hadi népet, majd, szentmisére alamizsnát szedett, hátra ment a hadtáphoz, és azon gondolkodott, hátha valami zsákmányt foghatna. Azonban pórul járt, mert az ellenfél német katonái még ruhájától is megfosztották.

Nem is beszélve a kulcsfontosságú átöltözés esetéről. Tomori megtartotta ferences csuháját és kegyességi szokásait azután is, hogy a pápa feloldozta szerzetesi fogadalma alól, és kinevezte kalocsai érsekké (két szerzetbeli társával együtt vonult ezután mindenhová, kegyességi gyakorlatait velük végezve). A fenti csata győztesének kikiáltott Bárdi István gúnyolódását idézte Szerémi máshol: „a Cseribasa barátot mindig bosszantotta, gúnyolódott vele, őt bolondnak mondta, s mondta neki, tegye le a csuklyát”. A Szerémi-szöveg azonban egyáltalán nem szól arról, hogy nemcsak élcelődő, csipkelődő hangok szóltak a Szerémségben munkálkodó ferences barátról, a közkeletűleg 'Cseribasá'-nak aposztrofált Tomoriról, hanem a megrökönyödésen túl a tisztelet, sőt a nagyhírű ellenféltől való félelem is része volt ennek a respectusnak.

Az öltözetéhez fűződő hírnevét az ellenfél is ismerte. Kemalpasazádét idézzük: „A gonosz királynak Tomor Pauli nevezetű beglerbégje – a ki e híres várnak [Pétervárad] bánja és a romlottság házának építője volt s a ki papasz címet viselt és rettenthetetlen bátorságáról volt ismeretes”.⁶

⁵ Szerémi ellenben azt is jelezte, hogy Tomori „vonakodott elmenni, mert betegnek tette magát”: sem ezt, sem az ellenkezőjét a források (*Verancsics-évk.*, *Memoria rerum*, velencei követjelentések) egyértelműen nem erősítik meg, de ugyanez vonatkozik a mi elbeszélőnkre is. Annyi bizonyos, hogy Tomori pápai felmentést kért a csatában részt vevő ferencesek tetteles harcáért, hadd harcoljanak katonaként, és ne érje őket ezért vád.

⁶ KEMALPASAZÁDE, *Mohácsnéme = Török történetírók*, ford. THÚRY József, Bp., MTA, 1893. (TMTE, II/1.) XIII, 217. Egyéb: „*Tomori Pauli nevű félénk pap*” (THÚRY, *i. m.*, 2. k. (*Uo.*, *ua.*, 1896; TMTE, II/2.) Oklevelek, 392–393.); a *مجاور* szó népetimológiai kifejezés: papi személy voltát értik funkciónak, személynévnek: „*bátorságáról és vitézségéről*

A mohácsi ütközet kapcsán született elbeszélés már történeti visszatekintésként értékelte az ellenfél hadvezérének jellemét. Ravasz és derék, híres vezér volt Tomori, valóságos „második Iszfiendár. Olyan volt ez, mint a kemény vas: minél több csapást kapott, annál keményebbé lett. Ha mint egy veszett kutyát agyon ütötték volna, talán még akkor is föléledt volna”.⁷

A nemzetközi politikai visszhangot mutató itáliai követjelentések (Velence, Szent Szék) több ízben is arról tesznek tanúbizonyságot, hogy a pápai felmentést ugyan visszautasíthatatlan felszólításként követte Tomori, és elvállalta a rárótt tisztségeket, de továbbra is ferences habitusát hordta. Amikor 1524-ben felmerült a kérdés, hogy kit jelöljenek magyar bíborosnak, a kalocsai érsek jelöltségét a pápai nuncius a következő szavakkal utasította vissza: „ez ugyanis egyszerű ember, aki alkalmasabb arra, hogy Balibég cseleit, mint az udvari fabulákat, melyben kevés jártassága van, kiismerje”. Hírközlőnk, nagy megbecsüléssel egyenesen azt állította, az érsek külső s belső jelleméből fakad, hogy a bíbornoki kinevezéssel mit sem érnének el nála: a szerzetesi durva posztót a magyar főpap semmi pénzért nem volna hajlandó lecserélni a főpapi ornátusra.⁸ Emellett az egyik pápai levél két fontos erényét emelte ki az új főpapnak: vitézség és ájtatosság. „Kegyess vitéz” – mondhatnánk a 17. század végén használt kifejezéssel, aki szent hadat vezérel Isten segedelmét kérve.⁹ Sejtethjük, hogy ez a koncepció nem állt távol Tomoritól, hiszen a mohácsi ütközet előtt, nem messze az újlaki Kapisztrán-kegyhelytől, az uralkodóval a bátai vérhez járultak.

Ehhez a szerephez illeszkedik az, ahogyan a nép körében tekintettek erre az 'át-nem-öltözésre'. Abban az időben, mikor Tomori Pál elhagyta az esztergomi kolostort, 1523 májusában szokatlan égi jelenségekről számolt be a krónikás. Amikor pedig katonák élén ferences csuhájában végigvonult a Duna mentén, Kapisztrán Jánosként üdvözölték a barátból lett főpapot. Analógiásan rávetítették a Tomori viseletében és magaviseletében potenciálisan benne lévő lehetőségét az előképének, és az égi tünemények léte is megerősítette a kiválasztottságát. A szervezés, mely a szerémségi népek törökellenes összefogását hirdette, megindította a helybéli urakat is, ki pénzzel, ki paripával segítette a szent ügyet. És úgy hitték, hogy a ferences barát majd győztes csatába vezeti a délvidéki, szerémségi népeket a török ellen.

ismeretes Papsz nevű híres gyaur” (FERDI = THÚRY 2, 62.); sőt a mohácsi mocsarat vagy az egyik környéki folyót elnevezte az egyik török történetíró a pap folyójának (LUFTI = THÚRY 2, 14.).

⁷ KEMALPASAZÁDE, *i. m.*, XXVI, 248.

⁸ Ld. Burgio 1526. február 2-i jelentését (FRAKNÓI Vilmos, *Tomori Pál élete, Száz.*, XXV(1881), 395. Vincenzo Guidoto jelentését és VII. Kelemen levelét (*Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából*, szerk. BUNYITAY V[ince], RAPAICS R[ajmund], KARÁCSONYI J[ános]. I. k. 1520–1529, Bp., Szent István Társulat, 1902, 209. sz., 213–215.; 117. sz., 113.).

⁹ SZÖNYI NAGY István, *Kegyess vitéz*, Debrecen, 1675. (RMK I. 1174.); *Nagyari József tábori prédikációi (1681–1683)*. = Kiad. GYÓRI L. János, Debrecen, 2002, (Csokonai Könyvtár Források, Régi kortársaink, 9.) 28–30.

II. Viselkedés- és viselettörténet egy ferencesről

Miért is kelthetett ekkora feltűnést Tomori Pál az 'át-nem-öltözésével'? Milyen kódot fejez ki ez a jelzés, és mit reprezentál a beszéd és a tett, a viselkedés és a viselet együtt?¹⁰ Magyar földön már Könyves Kálmán regulái előírták a papok egyszerű öltözetét. Az öltözködésre vonatkozó európai városi törvények és rendeletek pedig sok részletkérdésben rigorózus elveket kinyilvánítva közvetve szabályozták a társadalmi struktúra tagoltságát és szilárdságát.¹¹ Braudel mondja egy helyütt, hogy ha a társadalom mozdulatlan lenne, minden egyéb dologban is kevesebb lenne a változás. Példaként a mandarinok évszázadok óta változatlan „munkaruháját” és ezzel szembeni otthoni viseletét hozta fel.¹² Ilyen megkülönböztetés magyar földön is élt. Az 1494-es nyitrai zsinat a 'papok mindig papi ruhában járjanak' kijelentést fellazította azzal, hogy lehetővé tette, hogy a papok „világi ruhát legfeljebb akkor viseljenek, ha lakóhelyükön kívül lovagolnak”.¹³ Szabályozták később az egyházi zsinatok a kalap-, köpeny-, szakáll- és bajuszviseletet, az öltözet színeit, az egyes alkalmakhoz tartozó viselkedési normát. A luxusellenes törvények is megengedően nyilatkoztak a társadalmi szerepet megjelenítő viselet iránt: a főpapi személyeknek funkciójukból következőleg kijárt a díszes casula, a dalmatica reverenda és a selyeming.¹⁴ De ez alól is volt kivétel, természetesen a túlóltözés felé: Szerémi történeti művének megrendelője, tudós szerkesztője, Verancsics Antal váradi püspök és kancellár a róla fennmaradt kép tanúsága szerint nagy szakállat és zsinóros magyar ruhát viselt.

Nem véletlen tehát, hogy Szerémi György atyát a szinai síkon ennek megfelelően ruhaváltás közben találjuk, de mégsem akként, ahogy várnánk. A felszentelt papot, II. Lajos egykori, Szapolyai János jelenlegi udvari káplánját a csata előtti pillanatokban karddal az oldalán látjuk, amint gyóntatja a gyalogosokat. Általvetőjébe szedi az alamizsnát a hadtáptól („decem florenum quod offerabant mihi hajduci in sacram elemosinam”), majd elbűjlik és várja a csata kimenetelét. A szinai ütközet Szapolyai vereségével végződik, és elbeszélőnk keserűen közli, hogy a győztesek elraboltak tőle egy teljes új öltözetet (indumenta nowa preparata), egy 12 Ft-ot érő új subát, egy süveget 5 és egy kardot 2 Ft értékben, na és persze a 10 Ft-nyi alamizsnát. Menekülőben a leleszi prépostságon segítették ki: 1 Ft-ot kapott élelemre, és egy kámzsát meg egy sarut.¹⁵ A katonai ruhából rövid időre papi reverendába átvedlett káplán visszaöltözött világi viseletbe, és így fosztották ki mindenéből: nem tudva, hogy

¹⁰ GREENBLATT, Stephan, *Renaissance Self-fashioning. From More to Shakespeare*, Chicago–London, UCP, 1984, 4.

¹¹ EISENBART, Liselotte C., *A német városok ruhaviseleti előírásai = Divat – szociológia*. Szerk. KLANICZAY GÁBOR, S. NAGY KATALIN, Bp., 1982 (Membrán könyvek, 8.) II, 105.

¹² BRAUDEL, Ferdinand, *Az öltözködés és a divat = Divat – szociológia...* II, 94.

¹³ SZENDREY JÁNOS, *A magyar viselet történeti fejlődése*, Bp., MTA, 1905, 14.

¹⁴ ÉK ERZSÉBET, *A magyar viseletek a honfoglalástól napjainkig. Hungarian costume. Kostüme in Ungarn*. Bp., Littoria, 1994, 25.

¹⁵ SZERÉMI, XLI/202-3.

papot rabolnak ki. A helyzet ironiája, hogy az értékesnek mondott világi öltözetéből kivetkötöttet káplán végül arra fanyalodott, hogy rövid időre bár, de szerzetesi habitust öltön.

Nem véletlenül olvasható a 23. fejezetben a Tomori–Szerémi közti beszélgetésben a következő célzás. „És nekem szemrehányást tett, hogy világi ruhában járok, s tanácsolta nekem, hogy kápába öltözzem.” Ha Tomorinak ezt az 1523-ban elhangzó tanácsát megfogadja az elbeszélőnk, rá 5 évre nem jár pórul, s megtarthatja értékes öltözetét. De ha ténylegesen alkalmazkodik a ferences atya viselkedéskódexéhez, akkor nem is hiányzott volna neki a sok ruha, sőt nem is lett volna mit elrabolni tőle. A ferencesből az ország második legnagyobb hatalmú főpapjává választott ember szemében értéktelenné, csak világi hívságnak tűnt a díszes külső. Hiszen a szegényes, szinte puritán öltözet a lélek tisztességéről tanúskodik – vallották már a 12. századi vándorprédikátorok, s ez lett aztán – Klaniczay Gábor kifejezésével élve – a ferences öltözködésideológia része is.¹⁶ Ez a rendszer – amely Roland Barthes szóhasználata alapján – viseletként határozta meg az adott szerzetesi közösség normáit,¹⁷ ez az udvari pap számára azonban idegen volt, nem fért bele az elvárási rendszerébe. Szerémi a középkor egyik konvencionális felfogásához illeszkedve gondolkodott a viselet jelentésrendjéről, és elképzelhetetlennek tartotta, hogy a bácsi érsek ne bácsi érseki ruhában jelenjen meg beiktatása után.

Előfordul – fogalmaz Klaniczay Gábor éleslátóan –, hogy egy rendszer logikája akkor a legfelismerhetőbb, amikor zavar támad a működésében. Közkeletűbb példával élve, mikor II. Józsefről kiderül, hogy kalapos király. Az idegenségélményt a személyiség érzékelheti kaotikusnak és démonian negatívnak is, utóbbit egyben saját énjének eltorzított képeként. Ennek legyőzése azonban maga után vonja annak személyiségének valamelyes továbbélését, hiszen a másság megértése amúgy is a saját kulturális értelmezési mintáinkon keresztül történik.¹⁸

Amennyiben az előbbi jelenség áll elő a tapasztalásban (az idegenségélmény mint kóosz), esetünkben akként nyilvánult meg, hogy tetten érhető Szerémi Györgynek a szerzetesekkel szembeni idegenkedése: a Szerémségből származó káplán nem nézte jó szemmel a helyben tevékenykedő ferences barátokat. A kalocsa-bácsi érsekséghez tartozó missziós püspökségek élén pedig általában a kolduló rendek képviselői álltak, és minthogy a salvatoriánus/obszerváns ferences rend képviselői éppen a közeli Cseri községről nyerhették nevüket),¹⁹ tehát Tomori e posztra helyezése, és a nép nyelvén Cseribasává keresztelése innen érthető. Ki kell ugyanakkor jelentenünk, hogy

¹⁶ KLANICZAY Gábor, *Öltözködés és ideológia a középkorban*, = KLANICZAY–NAGY, 1982, II/22–24.

¹⁷ BARTHES, Roland, *Az öltözködés története és szociológiája*, = KLANICZAY–NAGY, 1982, I/112.

¹⁸ GREENBLATT, 1984, 9. – Geertz sűrű leírásáról ld. N. KOVÁCS Tímea, *Kultúra – szöveg – reprezentáció: kulturális antropológia és irodalomtudomány*, Helikon, XLV(1999), 488.

¹⁹ PUSKELY Mária, *Kétezer év szerzetesség: Szerzetesség- és művelődéstörténeti enciklopédia*, Bp., Dinasztia, 1998, I/363–367.

Szerémi művében a ferencesek kizárólag rossz színben szerepelnek. Itt azonban több érv játszik szerepet.

Szerémi beállításában az Öten elárulják Magyarországot a töröknek fejezetben az egyik legfőbb áruló a budai Szent János ferences kolostor, mivel élénk kapcsolatot ápolt a délvidéki missziós püspökségekkel. Szapolyai János mellett a két vesztes csatában (Tokaj, Szina) is megjelennek a cseri barátok, az elbeszélői jellemzés szerint telve irigységgel, s csak a hasznot keresve.²⁰

A budai udvarban a 15. század fordulóján – V. Kovács Sándor figyelmeztetett erre – széltében beszélték a humanista írók, hogy „Nincs tudatlanabb egy szerzetesnél”,²¹ és bizony a kora újkori Európában gyakran ábrázolták általában az egyháziakat gazembernek, képmutatónak.²² Ha felidézzük a kortárs és szintén ferences Temesvári Pelbárt Pomeriumát, a konvertitátörténetek közül egy azonnal ideilleszthető. Elfogadott jelenség volt ugyanis, hogy a penitenciát tartó lélek egy időre kolostorba vonult, majd megtisztultan tért vissza a világi életébe. Szerémi retorikai elrendezéséből sejthető felfogását kézzel foghatóvá teszi. „Egy lovag sok győzelmet aratott, azután belépett a minoriták rendjébe. Még a rendben is megkísértette a gőg, és azt mondta a katonáinak: Mivel idáig azért voltam vitéz, mert legyőztem másokat, ezután azzal akarok bátor lenni, hogy Isten segítségével sajátmagamat győzöm le”.²³ Tomori esetére applikálva a világi életről való lemondás így látszólagosnak tűnik, a török elleni küzdelem kihívásnak, és az irodalmi analógia a helyzetben eleve benne lévő baljóslatú következménynek.

Ami a mi káplánunk szemében ekként látszott, arról más kép is élhetett a korban. Sőt, tudjuk, hogy Tomori Pál az előbbi esettel élesen szembenálló életpéldája számos követőre talált: mind laikusok körében (l. egy nemesúr a családjával harmadrendi lett), mind egyháziak esetében lemerhető a hatása az ’át-nem-átöltözésnek’ (l. Czibak Imre váradi püspök terveit a szerzetbe való visszavonulásra), mely ebben a kontextusban már egyértelműen erkölcsi üzenetet implikál.

Nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a tényt sem, hogy Közép-Európa a ferencesek meghatározó missziói területének számított, és – amint erre a ferences konferencia több előadása rámutatott – a rend délvidékről szerveződött tagjai erőteljes törökellenes küldetést képviseltek, joachimista-apokaliptikus gondolkodásrendszerrel.²⁴ Szapolyai János fontoskodó udvari papja, úgy látszik, a

²⁰ SZERÉMI, XXXVI/172.; XXXXI/201.

²¹ *Temesvári Pelbárt válogatott írásai*. Válog., tan. írta, jegyz. összeáll. V. KOVÁCS Sándor, Bp., Európa, Helikon, 1982, 434.

²² BURKE, Peter, *Népi kultúra a kora újkori Európában*, Bp., Századvég, Hajnal István Kör, 1991 (Metamorphosis Historiae.) 186–188.

²³ *Temesvári Pelbárt... i. m.*, 305.

²⁴ GAŦSKI, Henryk, „*Orbis franciscanus*” *Kelet-Közép-Európában az újkorban (XVI–XVIII. század) = A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*, I-II. Szerk. ŐZE Sándor, MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, Piliscsaba–Bp., PPKE BTK-METEM, 2005 (Művelődéstörténeti Műhely, Rendtörténeti konferenciák 1/1.) I/175–183.; ŐZE Sándor, *A ferencesek és a reformáció kapcsolata a XVI. századi Magyarországon, uo.*, I/157–174.

számára érthetetlen és – katolikus oldalról nézve – ellenszenves közösség szervezkedésében sem látott mást, csak amit magáról feltételezett, a rosszindulatú fontoskodást.

III. Rossz tanácsadók, balsejtelmek

A másik esetben (Tomori mint a démoni jelenség megtestesítője) az okok keresése a főpap balsejtelmei felől közelíthető meg, és ennek az idegenségélménynek a legyőzése pedig magával vonja a szereppel való részleges azonosulást. A Szerémi számára Tomoriban érzékelt prófétai attitűd továbbélése nyomon követhető az elbeszélő számtalan önbeteljesítő jóslatában. Ehhez Tomorinak szüksége lett volna a szerencsés helyzetfelismerés képességére: „ennek a papnak sohasem volt szerencséje” – mondja ki róla a 16. századi elbeszélőnk, aki végigkísérte a Mohácsra vonuló tábornokot, és csak az utolsó állomáshelyről tért vissza Budára. A toborzás során kiderült, hogy nincs elegendő pénz, a legerősebb egységeket elerestették pénz híján, más egységek nem érkeztek meg, a gyakorlati vezetést elmerült a mindennapos, hiábavaló vitákban. Szerémi láthatta a hadvezér tevékenységét, elkeseredett küzdelmét a megannyi harci morált rontó esemény közepette, sőt az elbeszélő nyilvánvalóan tudhatott a hadvezér többszöri lemondási kísérletéről. Az általunk vizsgált 23. fejezet elején a krónikás elbeszélő és Magyarország leendő kalocsai érseke, Tomori Pál párbeszédét olvashatjuk, mintegy a csataleírás beköszöntőjeként. A kulcsszerepű párbeszéd a szakma előtt eddig ismeretlen Dante-szöveget takar, mely Tomorinak más kordokumentumokban is jelzett balsejtelmeit erősíti meg. A részletes elemzés eredményeinek ismertetésére itt nincs mód, hiszen az elbeszélő novellisztikus részlet minden ízében igazodik Szerémi sajtáságosan délvidéki ízű összeesküvés-elméletéhez.²⁵

Az öltözet itt üdvösség kérdése: nem véletlen hát, ha az elkárhozott lélek dantei tüzes lángban szenvedésének exemplumát idézte fel a szürke eminenciás Cseribasa a köpönyegforgató papnak. Ha elfogadja Tomori Pál a pápai felmentést, világi ruhát kell ismét öltenie, ezzel pedig ismét más szerepbe kényszerül. Szerémi felfogása arra mutat, hogy az új feladatban is felsejlik a múlt, az új ruha alól is előviláglik a régi szöveg. Kiváló példa a nevek konzekvensen pejoratív használatára a nagy rangot elért, de alacsony származású főurak esete. „Bakócz Kerékgyártó Tamás” „Szatmári Kalmár György”, „Szalkai Varga László” és társaik nem menekülhetnek a múltjuk elől, a népszáj is a múltjuk alapján illette

²⁵ Az értelmezői rétegeket vagy a dantei történet állatszimbolikájának szerémi párhuzamait nem értelmezem, hasonlóan nem szólok a szöveg magyarországi megjelenéséről, italianisztikai kuriózumairól (CSORBA Dávid, *Eddig ismeretlen Dante-allúzió a régi magyar irodalomból*, *Italianistica Debreceniensis* XIV(2007), 81-98.). A lényegre törekedve tehát Tomori és az elbeszélő beszélhetett egymással többek közepette az átöltözésről (aminek a téje a kárhozat volt, és ami az elbeszélő elfoglaltságai miatt nem kerülhetett ebbe a szövegbe), a pápai megbízási nyilatkozat szimbolikus értékeléséről (róka – rossz tanácsadó, farkas – kapzsi pápa), sőt általában Dante értékeléséről (Ferahát elveszése mint Dante-allúzió).

őket, Szerémitől Heltaiig egyaránt.²⁶ A gúnyolódó elbeszélő utal rá, ismét egy átöltözés következik (katonából szerzetes, fráterből érsek, érsekből hadvezér, és mindez igen rövid időn belül), és erre hangzik el feleletként mintegy a lehetetlen helyzetre adott analógiaként az idézett Szerémi szövegrész második szakasza a tűzbezárt lélekről szóló exemplummal.

A fenti fejezet kezdő párbeszéde szimbólumrétegének a felfejtésében fontos szerep jut a következő elbeszélői elemeknek: elkárhozás, a tüzes lángban égő lelkek, álomlátás, rossz alkukötés. Hasonló felépítésű történeteket bőséggel találunk a középkori túlvilágleírásokban, a visszajáró lelkek jelenéseiben, álomlátásokban, a látványos megtérések kedvelt történetek voltak, így elég nehéz a választás, ha a hatalmas és több műfajú szövegtörzshöz gondolunk. Ha kizárólag Dante *Commediájában* kutatunk, a tüzes lángba zárt lélek képéből is többet találunk:²⁷ Szerémi- idézett szövegében az *Inferno* 8. kör 8. bugyrának egyik jelenetére ismerhetünk rá, ami Babits Mihály kiadásában a Szent Ferenc és az ördög címet viseli, ahol Guido di Montefeltro mint rossz tanácsadó, „tűz takarta lélek” meséli el saját történetét.²⁸ Korának kiváló hadvezére volt, egy ízben Pisa városát állította át a császár pártjára, majd az ő tanácsával VIII. Bonifác pápa csikart ki egy várat az ellenfeleitől, a Colonna-családtól álnok módon. A Szerémi fejezettel való szövegpárhuzamok ijesztően analóg szerkesztésűek. „Én harcos voltam, és csuhában jártam, / így véelve jóvá tenni a hibákat. / S nem is csalódom abban amit vártam, / ha nincs a Nagy Pap (verje meg az átok!) / ki régi bűnbe a lelkem visszavonta”.²⁹ Guido di Montefeltro lovagból lett pappá, mégpedig mivel a történet végén Szent Ferencet várja, ferencessé. „S jött Szent Ferenc, mikor meghaltam, értem, / de jött egyúttal, s szólott egy sötét / angyal: Ne vidd el, nincsen helye égben, (...) / Mert hol nincs bánat, nincs feloldozás ott / és, aki bűnt bán és tesz egyidőben, / önnönmagának ellenmond a vásott”.³⁰ Az alvilág igazságos bírójára elé került hát a lélek, és Minózs ítélte róla: „Tűzköpenybe való ez a fajta”, mert „akik szelet vetnek, vihart aratnak”.³¹

A 23. fejezet összekötő és egyben hangsúlyozottan hangulatkeltő bevezetése után, melyben kiderül, hogy Magyarország romlásának újabb jelét fogjuk tapasztalni, következik Tomori első látszatra csupán emlékező epizódja az *Inferno*-utalással, valójában a *genus deliberativum* szerint az előkészítésben jelentékeny szerepet betöltő exordiuma, mely már sejteti a sötét véget. Erre azért

²⁶ Bakócz Tamás esztergomi érsek (1497–1521) apja kézműves jobbágy volt, az őt hivatalában követő Szatmári György genézise alapján kassai kereskedőcsaládból eredt (gúnyneve: kassai vagy kalmár), majd Szalkai Lászlót is származása alapján jelölte (csizmadia fia volt, csúfneve: varga).

²⁷ A mű komplex szerkesztési eljárása miatt ez három helyen is felbukkan. Az *Inferno* XXVII. énekében (58–132. sor) a rossz tanácsadók kapják bűnhődésként a tűzköpenyt; a *Purgatorio* XIX. énekében (112–114. sor) a Purgatórium hegyének negyedik körében a fősvények és kapzsik gyötrődnek tűztől mardosva; végül a *Paradiso* XXII. éneke (46–48. sor) a kontemplatív életformát követők lángolásáról szól.

²⁸ *Inferno*, XXVII/36. sor.

²⁹ *Uo.*, 67–71. sor.

³⁰ *Uo.*, 112–114, 118–120. sor.

³¹ *Uo.*, 127, 136. sor.

volt szüksége az elbeszélőnek, mert valójában a legnagyobb magyar győzelem volt az 1523-as szávaszentdemeteri ütközetsorozat, és ezt nehéz volt elvitatni a magyar hadak fővezéréből, Tomori Páltól, jóllehet a vezér szerényen nyilatkozott (a győzelem a Mindenhatónak köszönhető, és a kiváló vitézek vívták ki) a szigorú ferences rend kegyességének tipikus megnyilatkozásaként.

Ezt az attitűdöt nehéz volt takargatni, ha már nem lehetett nem szólni róla (realitás eszméje), megvolt arra is az eszköz, hogyan lehessen feltüntetni pejoratív előjelű kijelentésként. Egyrészt elhagyással (ellipszis): a világi élet után a rend fogadalmát felvevő ember alapvető motivációs késztetéseit elrejtette az elbeszélő (katonai és bürokratikus karrier, ugyanakkor több sikertelen házasság, a köznemesi politizálástól való megundorodás, stb.); másrészt mesterséges argumentummal. Az adott esetben (1523 februárjában, *occasio*) kellett eldöntenie Tomorinak, hogy elvállalja-e a pápa felmentését a szerzetesi fogadalom alól. Bizonyítékként arra, hogy mennyire nem csupán retorikai fogásról van szó, hadd álljon itt két példa: Tomori Pál még 1526 nyarán is újból lemondott minden tisztségéről, és felajánlotta a visszavonulását a ferences közösségbe; a mohácsi síkon azonban, amikor már nem látszott más remény, csak elmenekülni a harctérről vagy megvívni a csatát a törökkel, akkor sokak meglepetésére éppen Tomori fogta partját az utóbbi cselekedetnek.

Tomori Pál halálának 480. évfordulója előtt megállva rögzítsük, hogyan emlékezett a kortárs Szerémi életének fordulataira. A 23. fejezet keretét Tomori Pál ruhaváltása adja, és az át nem öltözés sikertelenségét van hivatott szemléltetni a nevében, az ő idejében véghezvitt három, jelként értékelhető ütközet Szávaszentdemeternél. Ez a fejezet nem egyszerűen csak egy török csatavesztésről és Tomori elhivatásáról szól, hanem magáról az elbeszélő szerepköréről. Szerémi idegenségélménye arra a személyre vetődött, aki kívülről (Borsod, Fogaras, Buda) érkezett a Szerémségbe, és azonosulási törekvései terén (Tomori mint a lokális szellemi vezető réteg, a ferencesek képviselője) Szerémi Györgyben felidézte annak a fráterek antropológiai képéhez tapadt bizalmatlanságát. Tomori konzekvens maradt öltözetéhez és papi szerzetesi fogadalmához,³² azonban sem a kolostori rendtársai, sem a királyi udvar, sőt „mindentudó” elbeszélőnk, „György atya” sem kerültek el, hogy ne hasonuljanak a korízléshez, a közösségi viselkedésszabályokhoz. Valószínűleg ez volt a bűne Tomorinak az elbeszélő szemében: nem illett a kor életmódjához, de vezetőként neve fémjelezte a Mohács előtti utolsó évek heroikus katonai és politikai kísérleteit.

³² Leveleinek megcímzése is ezt visszhangozza: „Paulus de Thomor Ordinis minorum regularis observantiae Ecclesiarum Colocensis et Bachiensis Archiepiscopus” (FRANKÓI, 1881, 312.).

Óze Sándor

Szegedi Kis István temesvári tartózkodása, Skaricza Máté életrajza alapján

Az elmúlt években a magyarországi délvidéki reformáció elterjedésének vizsgálatával foglalkoztam, a végvári katonaság szerepét vizsgáltam. A délvidéken a reformáció elterjedése mindenképpen összekötődött egy ekkor már 100 éves „apokaliptikus hagyománnyal,” az életforma pedig a katonasággal. Katonaparasztsággá alakult át a terület parasztnépessége is a század folyamán, és belenyomorodott ebbe az életformába. A folyamat lelki-ideológiai háttere volt a reformáció. Három területet mutatnék be: az egyik Magyarország kapuja, Temesvár, és annak eleste után Gyula vidéke. A másik kapu Szigetvár, a harmadik Eger. Ismeretes, hogy a korabeli Szigetvárt és környékét ábrázoló térképeken a mocsarakra települő várak többszöri sort alkotnak. A fővár elestével ki van jelölve már a helyet átvevő új központi szervező erőd szerepe, ebben az esetben Kanizsa. A Dunántúl nagy várai – Kanizsa, Győr, Pápa – hasonló módon alakították ki várszervezetüket a 16. század közepére. Eger ugyanígy tett az 1540-es, 1550-es években környezetével és uradalmához tartozó várláncával. A középkor óta a partiumi háttérbázist adó nagy katonaváros, Várad ugyanígy épült ki ilyené. Délen pedig a mindig első vonalat jelentő hatalmas vár, Temesvár kerül szárazra, 1526 után, melyet már a politikai háttér oltalmaz. A terület hatalmas katonaparaszti rétege Becse, Beckserek vidékétől Lugoson, Karánsebesen keresztül a Maros menti várakig nyúlt. Azon túl pedig Gyula épült ki második vonallá: Lippáig, Csanádig. Most csak Temesvárt érinthetem. Munkámhoz az egyetlen, ebből a műfajból a 16. századi Magyarországon ránk maradt protestáns prédikatori életrajzot szeretném használni: Szegedi Kis Istvánét, aki meggyőződésem szerint élete folyamán szolgálati helyül azokat a várakat és hadtápvárosokat választotta, melyek katonai központok voltak. Olyan erődök után érkezett negyedik szolgálati helyére, Temesvárra, mint Gyula, Csanád, Makó. Ha valaki a reformáció helvét ága elterjedésének problémájával foglalkozik, óhatatlanul az ő személyéhez és ehhez a forráshoz tér vissza, és próbálja a szöveget más másodlagos forrásokkal összevetni, a negyedszázadot felölelő történet eseményeiből következtetést levonni.

Skaricza Máté, Szegedi Kis tanítványa, aki megírta mestere életrajzát, nem volt oknyomozó történész: inkább a megemlékezés, a kegyelet, mint az okokat kereső történeti vizsgálódás vezette.¹ A munkáról lejegyezték, hogy az egyetlen olyan protestáns életrajz a 16. századi nagy magyarországi reformációs hullámban,

¹ SKARICZA Máté, *Szegedi Kis István élete*, Bázél, 1585. Legújabban közölte, fordította, értelmezte: KATHONA Géza, *Fejezetek a hódoltsági reformáció történetéből*, Bp., 1974, 83–89. A kötet a kiadás történetét is közli. A továbbiakban KATHONA, *Szegedi életrajz*.

ahol a teljes életutat ismerjük.² A mű a század legnagyobb hatású magyar protestáns teológusának külföldön számtalanszor kiadott főművében jelent meg az első kiadáskor, 1585-ben Baselben.³ Skaricza még rajzon is megörökítette mesterét.⁴ A reformátor furán fest rókaprémes öltözetében.⁵ Széles feje, zömök, erős testalkata, keletiesen vágott szemei a Skaricza által leírt kun ősokeket idézik, akik közül származott, s akik még a 16. század elején is őrizték nyelvüket és katonáskodáshoz kötött szabadságukat a Szeged előterében lévő pusztai szállásaikon. Mindenesetre nem ilyennek képzelték el Wittenbergben a teológust. Erős, tömpe ujjaival a Szentírást szorítja. Szegedi Kis István életrajza mélyen bevilágít abba az elég nehezen követhető korszakba, amely a magyarországi hitújítást jellemzi. Mióta Skaricza Máté papírra vetette mesterének, Szegedi Kis Istvánnak biográfiáját, számtalan feldolgozás próbálta belőle rekonstruálni a délvidéki reformáció lezajlását. Debreceni Ember Pál 18. századi magyarországi reformációtörténete óta megemlékeztek róla és felhasználták. A két világháború közötti összegző protestáns felekezeti történetírás, Zoványi és Révész műve mellett, külön életrajz is született, Földvári Antal munkája, amelyben a szerző az akkori forrásokkal próbálta kiegészíteni a Skaricza-féle életrajzot az egyes helységek deftereinek névanyagával, az akkor megjelent nemesi családok lexikonával, a kiadott egyháztörténeti adatokkal, az EtE-vel⁶ és a vármegyéről készült gyűjteményekkel. Az eszményített életrajz mellett szinte minden történeti adatot be is épített, amely a korai reformációtörténettel és az életrajzzal kapcsolatba hozható. A forráshiányos időszak arra kényszerítette a további korszak kutatóit, hogy továbbra is új szempontok szerint nyúljanak hozzá az életrajzhoz, hiszen ez az egyetlen ilyen munka a 16. századi reformátorok személyéről. Itt elsősorban a történeti turkológiai kutatásokkal párhuzamosan futó

² FÖLDVÁRY László, *Szegedi Kis István élete és a Tisza-Duna mellékiek reformációja*, Bp., 1894. Az életrajzot feldolgozta még: RÉVÉSZ Imre, *A Magyar Református Egyház történelme*, Debrecen, 1938, 74. A medvehistóriát és a kémkedést is együtt említi. Ugyanígy értékeli: ZSILINSZKY Mihály, *A magyarhoni protestáns egyház története*, Bp., 1907, 55, valamint ZOVÁNYI Jenő, *A reformáció Magyarországon*, Debrecen, 1921, és PAYR Antal, *A Dunántúli Evangélium Egyházkerület története*, Sopron, 1924. LAMPE-EMBER, *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*, Lipcse, 1728, HORVÁTH János, *A reformáció jegyében*, Bp., 1957, SZAKÁLY Ferenc, *Szegedi Kis István és Skaricza Máté életéhez és működéséhez*, =SZ. F., *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéshez*, Bp., 1995, 92–172.

³ SZEGEDI Stephanus, *Theologiae sincerae loci communes De Deo et Homine cum Confessione de Trinitate, Perpetuis Tabulis explicati, & Scholasticorum dogmatis illustrati. Praemissa est historica commonefactio, de Ecclesiae Palingenesia saepius repatita. Editio Quinta. Cum Indicibus Rerum et Verborum, locorumque Sacrae Scripturae explicatorum locupleitissimis: & Vita Auctoris*, Basileae, per Conrad Waldkirchium, suis & Episcopianorum sumptibus, 1608.

⁴ A rajz az említett baseli kiadásban található.

⁵ Alighanem ebben a mentében ábrázolja Szegedit a Skaricza rajzolta ismeretes kép. KATHONA, *Szegedi életrajz*, i. m. 319. jegyzet.

⁶ KARÁCSONYI János–KOLLÁNYI Ferenc–Bunyitai Vince–RAPAICS Raimund–LUKSICS József, *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából*, I–V., Bp., 1902–1912. A továbbiakban EtE.

irodalomtörténeti munkákat kell megemlíteni, amelyek a szöveget irodalmi értéke és hagyománya szerint vizsgálták. Itt Szilády Áron RMKT-kiadását⁷ és Horváth János⁸ munkásságát kell kiemelni.

Az életrajzot az 1970-es években Kathona Géza fordította magyarra és adta ki, jegyzetekkel ellátva. Ugyanő vizsgálta meg Szegedi felekezeti kötődését és teológiai irányultságát, kapcsolatait.⁹ A teológia és hatástörténet felől közelített Imre Mihály is.¹⁰ Az 1970-es évek nagy vállalkozása volt Esze Tamás Sztárai Gyulán című monográfiának is beillő tanulmánya, ahol a Szegedi Kis István-életrajzot összekötötte Sztárai adataival, mivel a két életpálya amúgy is keresztezte egymást. Sokat segített a feltáráson a fejlődő turkológia, így Káldi Nagy Gyula és Dávid Géza, újabban Hegyi Klára tanulmányai, defterkiadásai. Esze Tamásnál történik meg először a katonatörténeti források összekapcsolása a reformáció történeti kutatás szempontjaival. (Ehhez fel tudta használni Veress Endre,¹¹ Németh Béla¹² munkáit és a Királyi sziget című forráskiadványt is.) A 80-as években, a csúcsponton levő gazdaságtörténeti kutatás idején írta meg a Ráday Gyűjtemény Évkönyvébe cikkét Szakály Ferenc,¹³ amelyben következtetések levonása nélkül adta meg azokat az adatokat, melyek az életrajz kereskedő személyeinek életéből kerültek elő. Ugyanekkor született saját cikkem,¹⁴ melyben a délvidék központi erődítményeinek katonaságát és Szegedi Kis életének kapcsolódási pontjait vizsgáltam a történet tükrében. Szakály 1995-ben jelentette meg monográfiáját Mezőváros és reformáció címmel, melynek egyik vezértanulmánya az újra átdolgozott Szegedi Kis-tanulmány volt. Az 1980-as évek urbanizációs elmélete a reformációt egy városiasodási folyamat kísérőjelenségének, szellemi mozgatóerejének tartotta. A Szegedi Kis István emlékére Mezőtúron tartott konferencia tanulmányai Szakály nyomán a mezőváros szervezőszerepét domborították ki.

A kutatás új irányvonalát annak az interdiszciplináris szemléletnek kell meghatározni, mely módszertanilag a modern reformációelemzés komplex nemzetközi kutatómunkájához és forrásfeldolgozásához kapcsolódik, s amely a

⁷ Régi Magyar Költők Tára (XVI. század), közreadja: SZILÁDY Áron. A továbbiakban: RMKT.

⁸ HORVÁTH, i. m.

⁹ Legújabbban a Szegedi-életrajzot közölte, fordította, értelmezte KATHONA Géza, i. m., 83–89. Továbbá KATHONA Géza, *Svájci teológiai elemek Szegedi Kis István hittani nézeteiben*. in *Studia et acta Ecclesiastica Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház XVI. századi történetéből*, szerk. BARTHA Tibor, 3, Bp., 1973, 13–107.

¹⁰ IMRE Mihály, *Arbor Haeresion=Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX. századi történetéből*, szerk. GÁBORJÁNI SZABÓ Botond–FEKETE Csaba–BERECKI Lajos, Debrecen, 2000. 53–85.

¹¹ VERESS Endre, *Gyula város oklevéltára*, Bp., 1938, 406. A turkológiai munkákat alább részletesen tárgyaljuk, a jegyzetekben ott fog megjelenni.

¹² NÉMETH Béla, *Szigetvár története*, Pécs, 1903.

¹³ SZAKÁLY Ferenc, *Adalékok Skaricza Máté és Szegedi Kis István életéhez*, in Ráday Gyűjtemény Évkönyve 1982. A cikk újrafeldolgozva a *Mezőváros és reformáció* c. kötet Szegedivel foglalkozó tanulmányában bővebben is szerepel, i. m., 92–144.

¹⁴ ÖZE Sándor, *Szegedi Kis István és a medve. (Két végvár és környezetének viszonya egymáshoz a reformáció elterjedése idején)*, Folia Historica 17(1992)19–42.

20. század utolsó évtizedeiben főként német nyelvterületen formálódott ki és Konfessionalisierung elnevezéssel vonult be a tudományos szakirodalomba. Eszerint a kora újkortól kezdődően a centralizálódó, modern állam az élet szinte minden területén valamelyik felekezethez kötődött, jogi, államelméleti, művelődési struktúráit, identitását ezekhez a felekezeti-teológiai elképzelésekhez alakította.¹⁵

Szegedi Skaricza közlésével ellentétben nem három, hanem csak mintegy két évig tanított Temesvárott, mert 1549-ben hívta oda Petrovics Péter, és 1551 nyarán már elűzte onnan Losonczi István. Ily rövid idő alatt természetesen nem valósíthatta meg patrónusának azt a kívánságát, melyet Skaricza említ, hogy e városban főiskolát szervezzen vagy legalábbis a már meglévő iskolát ilyené alakítsa.¹⁶ Az iskola első kísérlet a következő években létrehozandó kelet-magyarországi értelmiségképző helyre, melynek felállítására Gyulafehérváron, Kolozsváron több felekezet színében is történt próbálkozás a következő száz évben. Mindenképpen egy olyan koncepció szülöttje az ötlet, mely tartósan számol az ország széthullott állapotával, és nem törekszik Rómával semminemű kapcsolattartásra. Valamiért Skaricza nagyon szűkszavú Szegedi temesvári működésével kapcsolatban, holott életére egyik legnagyobb befolyást tette az itt eltöltött idő. Nem tudjuk, kik képezték volna a leendő tanári kart. Minthogy Szegedit Petrovics hívta Temesvárra, valószínű, hogy már akkor osztozott pártfogója radikális hittani felfogásában. Bizonyára kapcsolatba került Kálmáncsehi Sánta Mártonnal, akit Petrovicsal főpapjának nevezett.

Nagy fontossággal bír a kor politikatörténetében és a társadalom mikrotörténetére is az a hatalmi vetélkedés, amely Erdély két kijelölt kormányzója, a kis János Zsigmond gyámjai: Martinuzzi Fráter György kincstartó és az Alsórések főkapitánya és irányítója, Petrovics Péter között folyt le. Lényegében a régi temesi ispán és az erdélyi vajda uralmi körzeteit bírták, megosztva a tiszántúli területeken is.¹⁷

A szerb egységekre, a menekült népességre támaszkodó Petrovics a török felé látta az ország rész békéjét, így semmiképpen nem kívánta a szultánnal a

¹⁵ A kutatás hosszabb távú változásokat regisztrált egy terület felekezetváltásában, és az élet minden részét átformáló vallási átalakulást nem egy földesúri döntéshez vagy hitvitához, de nem is egy reformátor személyes törekvéseihez köti. A hatalmas szakirodalomból ízelítőt ad és összegzésre törekszik BÄHLKE, Joachim– STROHMAIER, Arno (szerk.), *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur*, Stuttgart, 1999. Lásd még: *Die Territorien des Reich im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung: Land und Konfession 1500–1650*, hrsg. SCHINDLING, Anton–Ziegler, Walter. (Bilanz Forschungsperspektiven–Register 7); REINHARD, Wolfgang – SCHILLING, Heinz: *Die Katholische Konfessionalisierung*, München, 1995.

¹⁶ ZOVÁNYI, A *reformáció* i. m., 185.

¹⁷ FODOR Pál, *Magyarország és a török hódítás*, Bp., 1991. A török felfogás szerint Petrovics és Fráter György a két részt mint szandzsákot kezeli. A szerző nem tér ki rá, hogy valójában a két középkori közigazgatási körzetről van szó. Valójában ez esetben teljesen mindegy volt, hogyan gondolkozott a török. A magyar felfogás a legitim Magyar Királyság keleti tartományaként kezelte a területet.

törést. Martinuzzi pedig bízott abban, hogy a Habsburg-csapatok kiűzik a császár segítségével a törököt, és így az ország integritása és a nyugati kereszténységhez csatlakozása nem fog deformálódni. Az 1549-es nyírbátori egyezmény végrehajtásaként az országrészbe érkező Habsburg (főként spanyol) csapatoknak a déli, Maros menti várakba való beszállásolásán robbant ki a harc.

Bár Petrovics a törökhöz fordult, mégsem tudta kijátszani Martinuzzi diplomáciai ügyességét, aki félrevezette a török katonai vezetőket. Ugyanakkor Martinuzzi halála után, az 1551–52-es hadjáratban a Petrovics-hű szerb lakosság és többnyire katolikus raguzai kereskedőréteg Lipppa várát a török kezére adta, majd Erdély-szerbe radikális fellépésre kerül sor a reformáció hívei részéről a kolostorok és a katolikus templomok ellen. Ezt Esze Tamás helyett forradalomnak vélte.¹⁸ Nemcsak a magyar mezővárosokban, hanem a szász településeken is. Ez a „multikonfesszionális összefogás” igazolja, hogy Petrovics nem mint vallási újtó, hanem mint a török protektorátus alatt létrejövő Keleti Magyar Királyság politikusa tevékenykedett.

Nem bizonyított, hogy Petrovics brutálisan lépett-e fel a Délvidéken a katolikus vallással szemben, embereket kínoztatva, nyúztatva meg, s azt sem tudjuk, hogy ezt mint görögkeleti vagy már katolikusból protestánsná lett katona művelte-e.¹⁹ Az azonban látható, hogy erős kapcsolata volt a menekült szerb lakossággal, amelynek egy részét még a Hunyadiak telepítették a temesközi, al-dunai részekhez, majd az újabb menekülthullám Cerni Jovan vezetésével honfoglalóként a Szerémség megszállásával, a magyar lakosság elűzésével egészen a Szabadka–Szeged vonaláig nyomult északra. Petrovics hajtott végre más tiszántúli birtokrészekről is szerb kényszertelepítést Temesvár környékére. Valószínű, hogy az etnikai, nyelvi, kulturális és talán a valamikori vallási kapcsolat is segítette ebben a törekvésében. Politikai fegyverként használta fel a reformációt is a katolikus főpap Martinuzzival szemben. Zabardi Mátyás a váradi püspök halála után protestáns püspökséggé szerette volna átalakítani a területet papja, Kálmáncsehi vezetésével. (Nem vagyunk meggyőződve arról, hogy éppen Debrecen székhellyel akarta ezt, ahogy Esze állítja, erre Várad és Temesvár alkalmasabb lett volna. Mindkét helyen eléggé át volt már itatva a lakosság és a katonanépeség a reformáció eszméivel, gondoljunk csak a protestánsok váradi pusztítására, amikor a kincstartó halála után felforgatják a székesegyházat, Szent László sírjával együtt.) Erőszakoltnak látjuk az állítást Szakály részéről, miszerint a mezővárosok népessége gyakorolt volna hatást – így Pankota – Várad városának népére. Pankota szintén rendelkezik kastéllyal, onnan a protestáns papokat csak a Petrovics menekülése utáni időben rendezett „tisztoztatásokról” üldözik el.²⁰

Esze Tamás cikkében meggyőzően mutatja be ezt a mozzanatot Tordai Benedek esetében. Ő a Nadányiak védelme alatt hívta Thuri Lukácsot, Ozorai

¹⁸ ESZE Tamás, *Sztárai Gyulán*, Könyv és könyvtár 9(1973) 149–151.

¹⁹ TARCZAY Erzsébet, *A reformáció Horváth-Szlovénországbán*, Debrecen, 1930. Theológiai Tanulmányok 8. 60, ESZE, *Sztárai Gyulán*, 144. BOGA Alajos, *A székelyföld történetirója a XVII. századból. Kolozsvári értekezések a magyar művelődéstörténet köréből* 5., Kolozsvár, 1914, 47. Petrovicsot katolikusnak mondja. Tény, hogy 1529-ben már a protestáns Bebek Imre kanonok házasságát ő közvetíti.

²⁰ ESZE, *Sztárai Gyulán*, SZTÁRAI Gyulán, 149., SZAKÁLY, *Mezőváros és reformáció*, 94.

Imrét és Gálszécsi Istvánt Gyulára, majd azért kellett eltávoznia, mert Isten ígéjét beszennyezte, tehát az evangélikus egyházkerületben a szakramentárius tévelygésbe esett. Szerinte ekkor már Gyula környékén működött a Toronyihoz hasonló, a reformációhoz húzó papok egyházszerkezete.²¹ Emiatt kellett távoznia Tordainak és Kálmáncsehinek, akit a szakramentárius nézetek első terjesztőjének tartanak a Tiszántúlon.

Egyetértünk Esze Tamással abban, hogy a toronyi zsinatok Petrovics környezetében már svájci típusú reformációt előlegezhettek Petrovics kísérleti köre számára, amely főiskolát szándékozott létrehozni, egyben ideológiai, szellemi háttérként is volt a temesi ispánnak, valamint kommunikációs intézménye is, amely a legkülönbözőbb csoportokkal szándékozott kapcsolatot tartani. Mezővárosi kereskedők, főként a katonavárosok alsópapi rétege, a ferences szerzetesek és a városi polgárság jöhetett szóba. A száz városokra Habsburg-orientációjuk miatt nemigen volt hatásuk, és itt ekkor nem elsősorban a német nyelv volt a lényeges, mint különbség a két etnikai csoport között. Ebben jelenthetett kitérés pontot a wittenbergi reformációs központ és Melancthon személye is, akivel még az evangélikusokkal való szakítás – 1551 – után is tartotta ez a kör a kapcsolatot. Sőt, befolyásolta török politikáját is.

Katonák és a reformáció Temesváron

Petrovics Péter nem Temesvárott halt meg 1551-ben, mint Skaricza írja, hanem Kolozsvárott 1557. október 13-án. A nyírbátori egyezmény pontjainak végrehajtásaként Habsburg-uralom alá került a térség. Miután 1551-ben Izabella királyné Erdélyt és kapcsolt részeit Ferdinándnak átadta, Petrovics távozott Temesvárról, és az itteni vár, valamint Lippa, Solymos, Lugos és a kezén levő többi vár fejében Munkács várát és uradalmát kapta meg.²² A Ferdinánd által kinevezett új parancsnok Losonczi István lett, akinek ősei századokon át védtek itt a délkeleti frontszakaszon birtokaikat és a Magyar Királyság határát a keresztény-mohamedán kontaktzónában. Ide északi birtokairól költözött, ahol lehetett benyomása a felvidéki reformációról. Olyan mezővárosokat bírt a vidéken, mint Hódmezővásárhely vagy Pankota.²³ Lelkiismeretes katonaként már ekkor készült Temesvár várható török ostromára. Az ebben az időben kiépülő Szolnokra, amely észak felé egy hiányzó láncszemet töltött ki a tiszai átkelőnél a Budával, Hatvannal szembeni török frontvonalon, és ahol a tiszai flotilla is állomásozott, spanyol erők érkeztek. Innen vezényelték le őket Temesvárra 1551 nyarán. Vezetőjük, Bernardo Aldana számol be levélben arról az eseményről, amely vallási zendülést okozott a magyar gyalogkatonaságnál: „s kiderült ekkor, hogy mivel eme földet lutheránusok lakják – tudniillik szinte egész Magyarországot és Erdélyt megfertőzte ez a szekta –, a temesiek s a rácok pedig a görög egyházhoz tartoznak, tehát gonosz mótely keveredik egyikben is másokban is, nem volt azon a

²¹ BUNYITAI Vince, *A hitújítás történetéből*, Századok 21(1887) 397–398.; SZAKÁLY, *Mezőváros és reformáció*, 94.

²² SZILÁGYI Sándor, *Erdélyország története*, I. Pest, 1866. 304, 337.

²³ *Hódmezővásárhely története*, szerk. NAGY István, Hódmezővásárhely, 1984, I. 306.

tájon sem oltáriszentség, sem semmi hozzá fogható; minekokáért, midőn megérkezett a Tábornester, bekvártélyozta a hadnépet, elfoglalt egy templomot, s oda helyezte el az oltáriszentséget, csakhogy másnapra kilopták onnan, ami miatt nagy nyugtalanság támadt, ám minden erőfeszítés hiábavaló volt, soha többé nem sikerült a nyomára bukkanni; a bánat, majd a buzgólkodás után súlyos vitába keveredtek, s olyannyira elmérgesedett a helyzet, hogy az egyik botrány alkalmával a spanyolok kénytelenek voltak fegyvert fogni, mivel efféle dolgokban mind a helybeliek, mind a velük lévő huszárok és magyar harcosok ellenük voltak és rájuk is támadtak volna, ha nincs ott néhány katolikus magyar főúr, aki visszafogta a sereget, miközben a Tábornester saját embereit fékezte meg. Az ott lévő háromszáz spanyolnak bizony nem volt mit tennie, s úgy érezték, hogy semmiképpen sincsenek annyian, hogy az összes többi néppel megvívjanak – azok több, mint ötezen voltak, az említett urak segítségével azonban végül is sikerült lecsendesíteni a feleket, úgyhogy egyetlen halott sem volt.”²⁴ Szakály Ferenc későbbi, már török hódoltságbeli defter feldolgozására hivatkozva arra következtetett, hogy Temesváron katolikus többségű volt Petrovics idején a magyarság. Mindez lehetséges, bár fel kell tennünk, hogy Petrovics és protestáns udvara, katonasága elhagyta a várat, és ez egy egyszeri nagyobb népességcsökkenést jelentett. Később pedig az 1552-es ostrom után növekedésről számolhatunk be.

A város lakossága, Losonci katonaságával együtt védekezett – a szabad elvonulásra tett török ígéret ellenére is rabszíjra került. Ha nem is ez lett mindenkinek a sorsa, a Petrovics alatti időkhöz képest, az új vilajet-központ idején, 1551–1553 között jelentős demográfiai átrendeződésekről beszélhetünk. Ez nemcsak a városban megnövekedő rác-vlah és a török-balkáni kereskedőrétegre vonatkozik, hanem az új nagyszámú, főként a Balkánról toborzott katonaságra is, ahogyan ez minden új közigazgatási egységgel lejátszódott. Vonatkozik ez a betelepülő magyar etnikumra is. Nem is szólva arról az olasz-raguzai katolikus kereskedőrétegről, mely minden közigazgatási központban kísérőeleme volt a török hódításnak. Lippa török kézre játszása pontosan e hadjárat idején az ő hírszolgáltató tevékenységüknek tudható be, a hódítás után a vilajetben megerősödtek pozícióik, amelyet a közigazgatási központban kiépülő erős kereskedelmi jelenlétük és monopóliumuk is indokolt.²⁵ Ők pedig egy más nyelvet és etnikumot képviselő társadalom részeként szerepeltek, mint katolikusok. A Szakály által idézett levél sem bizonyító erejű, amelyet a város katolikusai írnak XIII. Gergely pápának, melyben katolikus többségről beszélnek, ugyanis ez nem a Petrovics-korabeli állapotokat tükrözi. Ez egy későbbi, más demográfiai, uralmi és közigazgatási helyzetre alapoz, ahol a felbukkanó magyar katonaelem már

²⁴KROPF Lajos, *Egy incidens Temesvárott 1551-ben*, Századok 32(1898) 434–436; *Bernardo de Aldana magyarországi hadjárata (1548–1552.)*, közreadja SZAKÁLY Ferenc bevezető tanulmánnyal: *Egy zsoldosvezér emlékiratai a XVI. század közepén vívott magyarországi háborúkról*, Bp., 1986.

²⁵MOLNÁR Antal, *Katolikus missziók*, 56–66. SZAKÁLY, *Mezőváros és reformáció*, i. m. 95–96.

kifejezetten veszélyforrást jelent a születése óta katonai garnizonnak számító Temesváron.

Az 1551-es vallási incidens magyarázatára Szakály a következőket írja: „S nem oldható fel olyanképpen sem (a probléma), hogy az idevezényelt magyar hajdúk és huszárok változtatták meg a lutheránusok javára a korábbi vallási arányokat, hiszen az 1551-ben itt szolgáló hajdúk a következő évben a katolikusok védelmezőiként, a protestánsok üldözőiként léptek fel (Úgy látszik, a magyarok illetéktelen beavatkozásnak fogták fel az akciót, ha valóban olyan egységesen támadtak a spanyolokra, miként Aldana állítja)”.²⁶

A katonanépszerűségénél mindig elképzelhető etnikai jellegű rivalizálás, különösen, ha az alakulati és fegyvernemi szellem úgy alakul ki, hogy annak hordozói egy nyelvhez, etnikumhoz is kötődnek, mint az szokásban volt ebben az időben. Különösen, ha még mindez a különböző zsoldfizetésben is megnyilvánul. Itt azonban nem csak erről lehetett szó.

Nem tudjuk, kik voltak a katolikus főurak, akik visszatartották a csapatokat magyar részről, sőt az sem biztos, hogy katolikusok voltak, az azonban bizonyos, hogy egyetlen főtisznek sem volt érdeke egy protestáns-katolikus összetűzés a török torkában. Mi arra az álláspontra helyezkedünk a történettel kapcsolatban, hogy a városban a spanyolokat provokálandó, Petrovics egykori papjai lophatták el az ostyát, jelezvén mind a lutheránus, mind a szakramentárius felekezet együttes szembenállását a katolikus eucharisztiaival.

A provokáció folytán kezdtek el – főként politikai okokból – vadászni a protestánsokra és támogatóikra Temesváron és a környékbeli várakban, városokban. A Petrovics-kör „kommunikációs központját” érte itt támadás, aki nem akart konfrontálódni a törökkel. Ezek Temesvár vesztét – mint Isten büntetését – annak tulajdonították, hogy kihívták maguk ellen a törököt.

A katonaság tisztjei – maga Losonczi is – nem felekezeti megfontolásból, ellentétből, hanem a védelem szervezésének és a zendülések megelőzésének szándékával tisztították meg Temesvárt, Pankotát és egyéb helyeket Petrovics propagátoraitól, akik már ekkor kezdték Erdélyt diverzáns akcióikkal felbomlasztani és a Habsburg-kormányzat ellen hangolni

A köztársasági államforma mint a független Erdély egy kísérlete

A törökök magyar politikai koncepciójáról sokat elárul Scepper követ jelentése V. Károly császárnak: „az elégületlenek számát növelték a folytonos adózások a török háborúra, mivel edigültre semmi sikere nem mutatkozott. Hasznosabb volna követni a lengyelek példáját, s a török betöréseit és pusztításait évi adófizetéssel váltani meg... A városokban ezeken kívül a Sweicziai példájára felállítandó kormányzat is lebegett. Tartani lehetett, hogy a városok nagyobb része a svájcihoz csatlakozik... Az urakra és nemesekre nézve e példát csábítóvá az tehette, hogy a vallás szabadságának kikiáltására és a törökkel kötendő egységre e kormányforma nyújthatott legjobb alkalmat, és azon felül még azt is

²⁶ Uo. 95.

remélhették, hogy e köztársaságnak ők lesznek vezetői”.²⁷ A köztársasági államforma mint igazgatási alternatíva rendszeresen felbukkan a 16. század végi Erdélyben. Az Erdélyben nagy számban megtelepedett raguzai kereskedők városállama, a török birodalommal szimbiózisban élő sikeres példája lebeghetett az öreg rác Petrovics szeme előtt és János király délszláv udvara előtt, akik nagy része a Velence ellenőrizte padovai egyetemen tanult, amely városállam kereskedelmi negyedét és diplomáciai korpuszt tartott fenn Isztambulban.²⁸ Mindennek az elképzelésnek nem mond ellent, hogy Petrovics fiaként szerette János Zsigmondot. A peremterületen áru- és információközvetítő szerepet játszó, nagy autonómiával bíró köztársaság szerepét szánták Kelet-Magyarországnak. Ugyanez a törekvés erősítette a protestantizmus svájci ága felé való tájékozódást is, egy városállamra szabott egyházszervezetet szerettek volna adaptálni. A Bullinger-, Béza-, -féle irányzat Melancthon mellett alapvető helyet foglal el majd a Szegedi-féle tanításban is. Tehát a vallási küzdelmek háttérében fel kell tételeznünk, hogy a Petrovics-udvar kezdte meg azokat az államformaváltással is egybekötött tájékozódásokat, melyek majd János Zsigmond életében az antitrinitarizmusig vittek.²⁹ Az erdélyi törökorientációval foglalkozó történészek – mint Horváth Mihály is – azt a levelet idézik, melyben V. Károlynak jelentik (kik?), hogy Erdély egy svájci típusú berendezkedés felé tart. Ennek a köztársasági szisztémának előhírnökét látták a helvét tanokért rajongó Petrovicsban.

Megerősíti a feltételezést Szarka Picu Ferenc esete, aki szegedi papként lett Konstantinápolyban Rusztem nagyvezír öccsének rabszolgája. Neki olyan híre volt, hogy a törökök is körébe sereglettek prédikációinak meghallgatására. Török Bálintnak is ő prédikált. Híre Magyarországra és a Német Birodalomba is eljutott. 1551-től kezdve a török Rusztem nagyvezír terjeszteni kezdte Magyarországon zavarkeltés céljából, hogy János Zsigmondot a szultán visszahozza Erdély trónjára, visszaadja országrészét Temesvár és Szolnok kivételével, Szlavóniát is mellé rendelve; a híresztelés a János királynak ígért ütközőállami szerep volt, melyet János Zsigmond nagykorúsága esetén ért volna el – idézi Szakály.³⁰ Az említett Szarka Picu Ferenc prédikátort is ezért bízzák meg a török fővárosban 1554. december 16-án azzal, hogy jöjjön Magyarországra. Feladata az volt, hogy

²⁷ Idézi HORVÁTH Mihály, *Fráter György élete*, 89. *Magyarország történelme*, i. m. III. 59. VERESS Endre, *Izabella királyné. 1519–1559*, Bp., 1901, 306-307. A munkát ESZE is idézi: *Sztárai Gyulán*, i. m., 144.

²⁸ MOLNÁR ANTAL, *Katolikus missziók a hódolt Magyarországon I. (1572-1647)*, Bp., 2001, 56–74. Megjegyzi, hogy Szegedi Kis is majd a Raguzai Pantelon dominikánus szerzetessel vitázik Ráckevén.

²⁹ A velencei követ a következőt jelenti Petrovicsról 1550. november 6-án: „félő, hogy kikeletre elvesz az ország, hisz maga a Temesi Bán is félig meddig török, amellet, hogy lutheránussá vált. Törökösen jár és János Zsigmondot is úgy akarja nevelni.” Pedig valójában ugyanolyan keresztény, mint Fráter György, csak más a politikai koncepciója. VERESS Endre, *Izabella királyné életrajza*, i. m. 306–307. A katolikus történetírók negatívan jellemzik. Pénzéhesnek, „öreg rácnak”, aki ennek a neológ csoportnak az előmenetelét szolgálja. HORVÁTH Mihály, *Fráter György élete*, i. m., 229, 251.

³⁰ EtE IV. 451. Verancsics Antal *összes művei*, i. m. III, 161–164, 233, 280–281, 289.; idézi SZAKÁLY, *Mezőváros és reformáció*, 207–208.

győzze meg Zrínyi Miklós horvát bánt és a többi urat: álljanak Szapolyai pártjára. A szegedi papnak azt ígérték, hogy ha sikerrel jár, erdélyi püspök, azaz protestáns szuperintendens lehet.

1556-ban Szigetvár nagy ostromakor Tojgun pasa ugyanezt ígérte Horváth Márknak. A területet szandzsákként kaphatta volna meg, birtokait megtartva. Már 1543-ban Valpó kapitánya kapott hasonló ajánlatot, és Török Bálint feleségét is ilyen jellegű megegyezésre szólították fel, majd Mágóchy Gáspárnak ígértek hasonlókat Gyulán.³¹ Ez esetben egy törökhöz lojális Szapolyai-ág az ország fő uraként maradhatna meg birtokaiban. Az eset továbbá arra mutat rá, hogy a reformáció megindulásakor a török megpróbálja a nyugat-európai püspökségeket leszakítani és autokefál egyházzá alakítani.³² A török orientációs párt papjai ezért nem akartak Temesvár várható ostromakor jelen lenni, s ebben valószínűleg egy Wittenberg által befolyásolt pozitív törökkép is szerepet játszhatott. Petrovics papjai, mint Szegedi is, ezért mentek Szlavónia felé. A gondolat 1566-ban fogalmazódik újra, Szulejmán Bécs bevételehez kötötte az elgondolás valóra válását. A híresztelésről Csányi Ákos a nádori hírszerzésből is értesült az ötvenes években. Nem hisz a töröknek, a fehér lovon eladott ország példáját hozza a magyar krónikahagyományból az ígéret jellemzésére. (Érdekessége a dolognak, hogy az ősi, nomád török szimbolika szerint, amelyet Csányi valószínűleg ismert, egy országrész birtokosának szultáni beiktatásában a zászló, a ló, a bot, esetleg a kaftán az írásos kinevezés mellett az aktus része .³³)

A perzsa háborúk miatt birodalmi seregek nem jöhettek Erdélybe rendet tenni. Ezért kényszerült a porta e cselvetésekre. 1556-ban azután visszatérhet a királyi család Lengyelországból, és az öreg Petrovics is meghalni Erdélybe.³⁴ Felmerül a gyanú ilyenkor, hogy vajon ez a pap nem azért prédikált-e Török Bálintnak és Mailád Istvánnak, a hatalmas birtokú főnemeseknek, a nádor sógorának, kiknek udvara a magyarországi protestantizmus meggyökereztetője volt, hogy rábeszélje őket családjaik befolyásolására, birtokaik átadására?

Történetünk hőisével szemben pedig gyanú ébred: nem abból a célból lett-e ő átdobva a Dunántúlra, hogy ott a legnagyobb központ, Szigetvár közelében a szlavóniai, baranyai főurakra (Zrínyi Miklós, Kerecsényi László, Horváth Márk) nyomást gyakoroljon, majd mivel ez nem járt sikerrel, börtönbe került. Mindenesetre érthető, miért indítottak hajtóvadászatot Petrovics protestánsai ellen a Partiumban.

Más variáció szerint viszont a folyamatos üldözés elől menekülő Szegedi meggyőződhetett róla, hogy a törökkel sem lehet és érdemes kiegyezni, mert Temesvárt és környezetét sem engedte vissza az erdélyieknek, valamint a mámor elszálltával az 1550-es évek közepén Wittenberg dogmatikai álláspontja is

³¹ SZAKÁLY Ferenc, *Magyar intézmények a török hódoltságban*, Bp., 1992. *Enyingi Török Bálint*, A bevezetést írta és a forrásokat közzétette BESSENYEI József, Bp., 1994.

³² MAKSAY Ferenc, *István „koppányi püspök”*, *Történelmi Szemle* 12(1969) 129–130. Idézi MOLNÁR, *Katolikus missziók*, 113.

³³ CSÁNYI, i. m., *Bevezető*. RÁC Lajos, *Főhatalom és kormányzás az Erdélyi Fejedelemségben*, Bp., 1992.

³⁴ Barta Gábor, *Az erdélyi fejedelemség születése*, i. m., EtE IV. 451. Verancsics Antal *összes művei*: III 161—164, 233, 280–281.

egyértelművé vált a törökkel szemben. Ennek oka lehet, hogy Melancthon jelentős számú magyarországi, délvidéki tanítványa beszámolt az ottani délvidéki állapotokról és valós képet festettek a törökről, vagy éppen ellenkezőleg, a teológiai kép változása, melyben a török apokaliptikus szörnyé lépett elő, hatott a délen tevékenykedő prédikátorrétegre is. Mindez ma még nem tisztázott, csak a jelenséget regisztrálhatjuk. Valamint azt, hogy Skaricza Máténak volt mit magyaráznia és eltitkolnia az életrajz írása közben. Mi több, szinte jól jött a későbbi török fogság kínjainak ábrázolása számára, mivel mindkét Antikrisztus dühöngését ábrázolhatta, akik közös erővel üldözik az Isten igéjének hirdetőjét.

A protestánsok kiűzetésének következménye

Petrovics itt bekövetkezett halála után a várkapitányságban a teljesen ellenkező lelkületű és kizárólag katonás egyéniségű Losonczi István következett, aki veleszületett lelki vadságán felül még a pápista párt legbuzugóbb oltalmazójának is akart látszani, s így Szegedit sok más igazhitűvel és Gergely, egykori decsi lelkésszel együtt nemsokára elűzte innen. Ennek fenyegetései következtében pedig mintegy a háború veszélyei elől *annál örömebb távozott az itt összegyűlt egyházacska*, mert már szállongott a hír, hogy a török, hazánknak ezen örökös ellensége, különösen ezen vár megszállására készül, miután már néhány körülfekvő várat roppant öldöklés közben elfoglalt és lerombolt. De ez (amit helyesen gondolok) nem a nép részegsége és gondatlansága miatt esett meg, mint Tóth Mihály kapitánysága alatt Szegeden, vagy a katonáknak a vár gyengesége és az élelem hiánya miatti félelme következtében, mint Lippán. Végre minden baj rátámadt a temesvári várra és a védők legnyomorultabb leölésével minden megsemmisült és elenyészett. *Ó, az a hálátlanság és acélkemény szeretetlenség Isten üdvös igéjével és annak leghűségesebb hirdetőivel szemben, akiknek jelenléte a katonáknak bátorságát úgy belsőleg, mint külsőleg nyilván segítheti és erősítheti, a naponkénti sérülést enyhíti, néha pedig az általános romlást elhárítja, amint ez Lóth, Ábrahám, Illés, Jeremiás, Ezékiás, Jósafát és mások példái a szentírásban mutatják! Ez a nagyszerű és bátor katona, miután gyalázatosan elfogták, nem annyira az ellenséggel szemben tanúsított vakmerőségének és vadságának tartozott tulajdonítani az őt szemtől szemben fenyegető halált, mint inkább legbiztosabban az égből jövő bosszúállásnak, amely bizonyos kezdeti készülétként megelőzi ama haragot, melyet örökös rossz gyanánt fognak érezni egykor Isten igéjének minden megvetői, bár e világon emelt fejvel jártak és önmaguknak nagyon tetszettek. Hazánk ezen várának a török által való igen szerencsétlen lerombolása végül is három évvel Szegedinek innen való távozása után történt, miután ő itt majdnem három évet töltött.*

A szöveg azt sejteti, hogy a „hálátlan” Losonci István maga is hajlott a protestantizmusra. Árulásán állt bosszút az ég és veszett el Skaricza koncepciója szerint Temesvár. Ez esetben viszont nem felekezeti, hanem inkább politikai okokból távolította el a Jeremiásként a város védelme ellen prédikáló Szegedit és

üldöztette el a vidékről a Petrovics-hívőket.³⁵ Bár Skaricza szövege ellenőrzésére nemigen találni adatot a Losonczy és a róla szóló levelezésben, mégis, ha ezidáig komolyan vettük Skaricza adatait és ellenőrizhetőnek tartottuk, miért kellene csupán vallási propagandának tartani a Losonczyról írottakat.

Mi hiszünk abban a módszerben, amely egy család apai tagjának vallásosságára, legyen szó Losonczy Istvánról, Horváth Márkról vagy Nádasdy Tamásról, a későbbi fejlemények alapján következtet vissza.³⁶ Vallási szokások, mentalitás általában generációkon keresztül alakul ki. Különösen a reformáció kezdeti időszakában, amikor az átmenetiség miatt erős dogmatikai és liturgikus szokásrendszerrel nem számolhatunk. Szerintünk tehát jogtalanul állítja Szakály például Horváth Márkról, hogy nem volt az új hit bajnoka, csak azért, mert hagyományos szertartással zajlott az esküvője (nem miséről van szó). (Nagyon elvéve találunk ugyanis olyan adatot, hogy valaki megtagadta a Szűzanyára való eskütételt arra, amint ez Mágochy Gáspár estében történt. De azt sem tudjuk, hogy mit is jelent pontosan a katolikus szertartásrend a 16. század 60-as éveiben, hiszen az is elképzelhető, hogy ortodox szertartásról beszél a Horváth Márkról szóló levél.) Másodsor: a felekezethez kötődés az első időszakban a peremterületeken különösen csak egyes elemeiben cserélődik, a reformáció folyamán a radikalizálódó áramlatok és az egyes teológiai vélemények összetétele személyiségekként nagyon változó. Éppen a Szegedi és Melius nemzedékének 60-as- 70-es évek fordulóján kifejtett rendszeres dogmatikát, katekézist író tevékenysége ad majd némi áttekinthetőséget az új felekezet hitelveiben, az énekes liturgiában. Nagyon sokáig, a 17. század elejéig egymás énekeit használják a felekezetek, még az olyan alapvető mozzanatokban sincs elkülönülés, mint a gyónás, még a század utolsó harmadában sem. Harmadszor, ezeknél a katonáknál

³⁵ Temesvár 1552. július 26-án történt eleste után Bernardino Aldana (Nagy Kampó) Lippát kardcsapás nélkül feladta. Napló. i. m. Vö. SZILÁGYI, *Erdélyország története*, i. m. I. 317–318. Temesvár természetesen 1552. július 26-án esett el, és nem három évvel Szegedinek onnan való távozása után, mint Skaricza írja, hanem csak egyvel. Szegedi 1549-től 1551 nyaráig tartózkodott ott. KATHONA, Szegedi életrajz.

³⁶ A vegytiszta meghatározás lehetetlenségéről beszél Nádasdy vagy Mária királyné esetét hozva fel példának már ZOVÁNYI: *A reformáció*, 77–81 is. Zoványi felhossa Thurzó Elek példáját is, aki nagyban segítette a reformációt, azonban leányát mégis katolikus szertartások szerint adta férjhez. 1539-ben a pápai követ és Frangepán Ferenc is egyetért abban, hogy a lutheranizmussal megegyezésre van lehetőség. Ezek alapján írja: „Azután akárhányan voltak, kivált a humanista szelleműer közt, akik eltérőleg vélekedtek ugyan az egyház egyik-másik tanáról, anélkül, hogy ennek az okszerű következtetéseit levonták volna, avagy gondoltak volna az is effélére. Ilyen körülmények között teljesen lehetetlenség erről az időről éles határvonalakat megállapítani a pápa hívei és a reformáció követői között. (...) A reformáció folyamata először mindenütt a lelkekben ment végbe, ti. azoknak a lelkében, kik gondolkozni, véleményt alkotni képesek és hivatottak voltak a vallásnak a kort mozgató kérdéseiről. Külső elpártolás csak idők múltán követhette a legtöbbször még a teljes kialakulását is a belső meggyőződésnek. Úgy, hogy a részletekről számot sem tudunk adni.” Esze 1973-ban ugyan ezen a véleményen van idézett tanulmányában. A német Konfessionalisierung módszere ma ugyanerről a folyamatokban gondolkodásról beszél. Szakály itt mind a modern kutatás módszertanát, mind a mintegy évszázados magyarországi tudományos meggyőződést figyelve kívül hagyja a tárgykörben.

nehéz lenne számonkérni egy vegyítiszta felekezeties viselkedést, mikor maguk az Európát irányító teológusok is (például Melanchthon) bizakodtak abban, hogy mégsem történik vallásszakadás, és egy újabb zsinattal békét lehet kötni. Mégis valamiféle lelki megújulás, reformvágy élhetett bennük, ha családjuk ebbe az irányba fordult.

A délvidéki reformáció terjedésében a fő oknak a török miatt felmorzsolódott 15. századi déli védelmi rendszer (Duna–Dráva, Száva-vonal) mintegy 400 km-re északabbra települését látjuk. A védelmi rendszer területén saját törvények uralkodtak. 1541–66 között életformaváltás következett be tárgyalt területünkön paraszt, nemes, főnemes számára. A gazdag, erős ország, az Antemurale Christianitatis erős bástyából nyomorult harctéri országgá vált, s népe önnön hasonlatuk szerint a bűneikért megbüntetett zsidó nép sorsában osztozott.

Az átalakuló korszak lelki-ideológiai struktúrájának leképződése a magyar reformáció. A határ- és katonanépeességnél bevált a svájci modell, nézetem szerint a reprobáció középpontba állítása folytán. Más idő- és térszemléletet hozott. Felborult a mezőgazdasági évhez kötött ünneprend, egy apokaliptikus időszemlélet váltotta fel.

A kálvinizmus a legkevésbé helyhez kötött Isten-ember kapcsolatot és üdvözülési gyakorlatot nyújtja. A lutheri reformáció kollektív, korhoz és időhöz kötött apokaliptikus időszemlélete helyett a személyes kapcsolódás lehetőségét adja az isteni tér-idő szférához. (Ilyen az úrvacsora, mert a communio szerintük az isteni szférában történik meg mint lelki aktus- és nem a templomban, mint a katolikus misén vagy az evangélikus istentiszteleten.)

Az új teológia relativizálta a vétkeket, nem tett különbséget bocsánatos és halálos bűnök között. (A katonák általában a legszörnyűbbeket, halálos bűnöket követték el, gyakrabban ezekben éltek és haltak meg hirtelen, feloldozás lehetősége nélkül.) Az 1540-es években összezsapások előtt meggyónó, áldozó katonákról értesülünk. A bűnbocsánat, a penitencia, eretnekekkel való bánásmód svájci felfogása kedvezett a zavaros idők túlélési gyakorlatának, ahol a háború volt a fő karmester és minden addigi hagyományos struktúráját összetört. (Az, hogy a reprobáció üdvözülőkre és elvetettekre vonatkozóan öröktől fogva van, ellentétben a kárhosszal, melyhez a földi mindennapok bűnei gyűjtik a paraszt, mintegy csökkentette a pszichikai nyomást a katonákon.) Egyfajta sorshitet erősített meg, melyben a katonák protestáns athleta Christik lettek. Isten ott állt mögöttük, ő rendelt el és hajtott végre mindent. A „vastagnyakú” kálvinista számára a gyöngeség jele volt a kérdőjel. Isten időtlen időszférájában mozgott már a földön is. Számára már a mennyország sem lényeges momentum, minden eldőlt már halála előtt. Béza szerint, és a magyar reformáció hirdetői szerint is, kinek-kinek üdvözült voltában nem szabad kételkednie. (Ozori Imre már az 1530-as években hirdeti Gyulán: „ha nem hiszel és magadat szentnek mondod, káromkods. Ha hiszel és magadat szentnek nem mondod, hálaadatlan vagy.”)

Előbb az 1540-es évek és az 1550-es évek határán Kálmáncsehi és Szegedi Kis hatására a Petrovics Péter parancsnoksága alatt álló Temesvár környékén és Gyulán vallják a predesztinációt a katonák, 1552-től Szegedi Kis már, mint a másik déli sarokpont, Szigetvár katonanépeességének fő ideológusa, a Dunántúlon is hirdeti.

Az eddig itt működő lutheránus Sztárai Mihálynak távoznia kell a térségből. Az 1560-as évek fordulójára már a várhálózatra támaszkodó svájci típusú felekezet rajzolódik ki. Nem véletlen, hogy az első elfogadott svájci hitvallást Bullinger szövege alapján készíti a harmadik nagy végvár, Eger katonaközössége számára az a Melius, aki 1567-ben Debrecenben elfogadtatja a II. helvét hitvallást, és megalapítja az első kálvinista egyházszervezetet Magyarországon.

A másik vezető a dunántúli részen Szegedi Kis István lesz majd. Az 1570-es évek már ezen a területen is az antitrinitáriusokkal való háborúban telnek el. Hevesebb mozgalommá szélesedő vallásváltást azonban már nem visel el a hódoltság népe. Sem a két nagyhatalom közt stabilizálódott Erdélyi vajda, Báthory István fejedelemsége, sem a Királyi Magyarország végvidéke, melynek egyik legjelentősebb vára, Eger, majdnem áldozatul esett a rajongó lázadásnak 1570-ben. A töröknek is békére van szüksége. Nyilvános presztízsveszteséggel járó megmozdulások nélkül igyekszik egy közmegegyezésen alapuló frontvonalat fenntartani a következő 120 évben, de ez már egy következő történet.

Ha most értékelni akarjuk Szegedi Kisnek a tanítványa által leírt életútját, akkor elmondhatjuk, hogy az életrajz képet ad és halvány választ is, hogy hogyan és miért terjedt el a reformációnak a svájci ága az etnikailag magyar területeken. Szerettünk volna rámutatni, hogy az elmúlt évek kutatási irányai mellett (a kálvini ellenállástan hatása a nemesekre és a mezővárosokra, a mezővárosok gazdasági fejlődése és ideológiai kísérőjelenségei) milyen szerepe lehetett a török hódoltságot sokszerű életforma-változásként megélt katonanépességnek. A határvilág törvényszerűségéből és ennek lelki-szellemi igényeiből, kialakuló teológiai struktúráiból próbáltam magyarázni a nehezen érthető jelenséget. A török kérdést állítottam a középpontba, ahogyan 400 évvel ezelőtt Skaricza Máté is tette, mikor mestere életének jelentőségét Magyarország és Európa számára fel kívánta mutatni.

Mester Béla

Szegedi Kis István élete mint több irányban fölmutatott példa a Stephani Szegedini Vitában

Szegedi Kis István személye és teológiája a magyar reformáció történetének talán a legismertebb és éppen ezért egyik leggyakrabban kutatott része. Nézeteinek és életrajzának korabeli európai ismertsége, mint köztudomású, azon alapul, hogy művei Baselban és Londonban jelentek meg, a posztumusz fő mű egymást követő különböző kiadásai pedig bevezetesként tartalmazták tanítványának, Skaricza Máténak a szerzőről írott életrajzát és a mellképét ábrázoló metszetét, így gyakorlatilag Szegedi Kis az egyetlen magyar reformátor, akinek külső kinézetéről megbízhatónak mondható kortárs forrás áll a rendelkezésünkre.¹ A szöveget sokrétűen fölhasználták már történeti forrásként, azt pedig, hogy még mindig vannak kiaknázható információi, éppen konferenciánk egyik előadása példázza.² Mostani előadásomban a szöveget nem történeti forrásként használom, és nem is mint Skaricza önálló irodalmi műalkotását.

¹ SZEGEDI KIS István műveinek és életrajzának kiadásai: (1) *Stephani Szegedini Assertatio vera de Trinitate*. Genf. 1573. A mű eredeti kiadása nem járt a kezemben, előadásomban később nem hivatkozom rá. Részletei magyar fordításban: *Studia et acta ecclesiastica. Tanulmányok és okmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből a négy százéves jubileum alkalmából*. III. kötet. előszó és szerk. BARTHA Tibor, Bp., 1973, 175–186. Fordította RÓKA Lajos. (2) Stephanus SZEGEDINUS PANNONIUS, *Theologiae sincerae Loci Communes de Deo et Homine*. Basileae, Conradus Waldkirch. 1585, 1588, 1593, 1599, 1608. (RMK-III. 740, 772, 832, 932, 1052) A továbbiakban: *Loci Communes*. Részletei magyar fordításban: *Szemelvények Szegedi Kis István „Közös helyek” című művéből*. In *Studia et acta ecclesiastica*, III, 1973. 187–214. Fordította RÓKA Lajos, TÓTH Béla. (3) Stephanus SZEGEDINUS PANNONIUS, *Tabulae Analyticae*. Londini: Guglielmi Nortoni. 1593. (RMK-III. 834) (4) Skaricza Máté: *Stephani Szegedini Vita*. In *Loci Communes*. (A mű minden kiadásában változatlan szöveggel, Szegedi Kis István arcképét ábrázoló, Skaricza Máté készítette metszettel.) Magyar fordításai: (a) *Szegedi István élete*, Mezőtúr, Gyíkó K. utóda – Kanyó Antal Könyvnyomdája. 1906. Külön lenyomat a mezőtúri ev. Ref. Főgymnasium 1905/6 évi *Értesítőjéből*. Fordította FARAGÓ Bálint. Térképmelléklet Skaricza Máté peregrinációjának útvonaláról, amelyet a szöveg szintén tárgyal. (b) A „*Stephani Szegedini Vita*” latin szövege. A „*Stephani Szegedini Vita*” magyar fordítása. A versbetétek FARAGÓ Bálint-féle fordításának átvételével fordította KATHONA Géza. = KATHONA Géza, *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*, Bp., 1974, 90–144.

² Lásd ÖZE Sándor írását ugyanebben a kötetben. Öze Sándor szövegértelmezése az enyémtől sok tekintetben eltér, mostani előadásom azonban a szövegnek jórészt más aspektusait érinti, mint Öze. Minthogy a szóban forgó előadást csupán előszóban hallottam, a végleges szöveg ismerete nélkül szerencsétlen dolog lenne interpretációs vitába bocsátkoznom. Az egyetlen, Öze értelmezésével tartalmi összefüggésben álló momentum, amelyet a konferencia vitájában is megemlítettem, hogy tőle eltérően a szövegből én inkább Szegedinek a királyi Magyarország hatóságaival ápoltt titkos kapcsolataira következtetek, semmint hasonló török kapcsolatokra.

Fejtegetésem középpontjában a szövegnek azok a különböző kulturális kontextusai állnak majd, amelyekben az a létrejötté óta egészen napjainkig megjelent. Előadásomban három kulturális kontextust emelek ki. Először, leghosszabban, azt taglalom, hogy a Stephanus Szegedini Vitának milyen összefüggései vannak magának Szegedinek teológiai műveivel, mennyiben támasztja alá, illetve illusztrálja az életrajz a teológiai álláspontokat, különös tekintettel a politikai teológiára, és milyen tanulságokkal szolgálhatott a maga korában a nyugat-európai olvasó számára. Másodszer rövid említést teszek Szegedi életrajzának helyére a 17. században kanonizálódó protestáns kulturális emlékezetben, illetve az első magyar fordítás születési idejének, a múlt századfordulónak a magyar kulturális emlékezetében. Harmadszor kitérek az életrajz szépirodalmi felhasználására Szilágyi István Hollóidó című regényében.

Az életrajz mint előszó

Első szempontom a szöveg eredeti kontextusa: bevezetés Szegedi Kis István posztumusz fő művéhez. A török uralom alatt példásan kitartó magyar protestánsokról szóló híradás, illetve az ezekkel való példálódzás már ismert műfajjá kezdett válni akkor, amikor Szegedi posztumusz fő művének bevezetőjeként Skaricza hozzátett mestere életrajzának összeállításához. E híradások a nyugati protestáns világban természetesen nem hulltak kontextuálisan üres térbe: beágyazódtak a protestantizmuson belüli különböző vitákba. Közismert és Szegedi működési köréhez is közelálló példák a két tolnai iskolamester, Eszéki Imre és Thuri Farkas Pál levelei. (Jellemző módon mindkettőt, és Szegedi életrajzát is később beavagották a példamutató protestánsok életét taglaló különböző gyűjteményekbe, amelyeket vallásos olvasmányul szántak a műveltebb hívők számára. Részévé váltak így az európai protestantizmus 17. században kialakuló, egyre inkább kanonizálódó kollektív emlékezetének, szöveggé pedig új kontextusba kerültek. Ezzel a kontextussal azonban itt nincs módomban bővebben foglalkozni.)³ Mind Eszéki levelének címzettje, Flacius, mind azok, akik Thuri levelét még kéziratban forgatták (nyomtatásban a 17. század elején jelenik majd meg), a hitben való kitartás példázatán kívül, és azzal összefüggésben elsősorban a világi hatalom felfogásával kapcsolatos, a protestantizmuson belüli vitákban igyekeztek felhasználni a török uralom alatt kibontakozó reformációról szóló híradásokat. A hódoltsági magyar protestánsok példája e tekintetben ugyan retorikailag vonzó toposz, ugyanakkor elméleti, teológiai szempontból igen érzékeny kérdéseket vet föl. Kézenfekvő arra hivatkozni – mint Flacius tette Eszéki nyomán –, hogy Budán csupán azért lehet szabadon hirdetni az evangéliumot, mert nem a pápisták, hanem a törökök uralkodnak a városban; sokkal nehezebb azonban elméleti igénnyel megfogalmazni a keresztyén alattvaló török uralomhoz való helyes viszonyát, viselkedésmódját. (A törökkel való viszony igazán komoly kérdéseit – bár Kálvin is külön alfejezetet szán a

³ ESZÉKI Imre és THURI FARKAS Pál írásait, valamint ezek európai kontextusát BUCSAY Mihály magyar fordításában és kommentárjával l. az első jegyzetben hivatkozott, BARTHA Tibor szerkesztette kötetben.

problémának a „nagy” Institutióban – végül a magyar protestánsok vetik föl a Debrecen-egervölgyi hitvallásban: szabad-e a törökkel szövetségben, keresztyének ellen háborúzni. A kérdésfelvetés e pozíciója azonban hódoltságon kívüli: segítséget adhat az erdélyi vagy a királyi Magyarországon élő hívőknek a jó lelkiismerettel való cselekvéshez az adott hadi helyzetben, azonban nem nyújt segítséget a törökök keresztyén alattvalóinak önvizsgálatukban.)

Skaricza előtt tehát az életrajz megírásakor kibontakozik egyfajta minta és egyfajta kép a nyugati művelt protestáns olvasó addigi tudásáról, esetleges elvárásairól, amelyek az idegen vallású hatalommal szembeni viszonyra összpontosítanak, összefüggésben a világi hatalomról általában szóló politikai teológiai diskurzussal. E ponton célszerű tekintetbe venni Szegedi teológiai műveinek, és különösen fő művének a világi hatalomról szóló tételait abban a tekintetben, hogy a szerző és a világi hatalom viszonyának ábrázolása az életrajzban milyen viszonyban van azzal a tanítással, amely többek között éppen az életrajz után kezdődő műben van kifejtve. A magisztrátusokról szóló vélemény kifejtésének szokásos alkalma a Római levél 13. részének magyarázata. Így van ez a magyar reformáció erről szóló fontos teológiai szövegeinek a többségében is, így Méliusz Juhász Péter írásmagyarázatában,⁴ vagy később utóda, Félegyházi Tamás nagy hatású teológiai fő művében.⁵ A Római levél 16. századi magyar fordításainak hatalommal kapcsolatos terminológiájáról bővebben a REBAKUCS tavalyi konferenciáján, Gyulán beszéltem.⁶ A tavalyi fölkészülés során világosodott meg előttem az a furcsaság, hogy reformátortársaival ellentétben Szegedinél a Római levél-teológia érdekes módon alig játszik szerepet. A Tabulae analyticaeben, ahol a műfajból adódóan sorra kell vennie a Szentírás valamennyi részét, a Római levélről szóló tábla feltűnően rövid, talán a legrövidebb az egész műben. A 13. részről annyit tudunk meg egy rövid tömondatban, hogy az a magisztrátusokról szól – még annyit sem mond, hogy tisztelnünk kellene azokat –, majd a levél hátralévő részeinek hasonlóan lakonikus stílusú és semmitmondó tartalmú ismertetése után a többi páli levél elemzése során, a következő oldaltól kezdve azonnal bőbeszédűbbé válik, és az is marad a kötet végéig. A Loci communes magisztrátusokról szóló hosszú tábláiban egyetlen szűkszavú hivatkozás történik csak a Római levélre, annál többször citál ószövetségi helyeket

⁴ MELIUSZ AVAG IHÁSZ PÉTER, *Magyar Praedicator*. Döbröcömbe: Török Mihál. 1563. A prédikációs forma ellenére a mű a *Római levél* teljes fordítását és az egyes szöveghelyekhez szorosan kötődő magyarázatát tartalmazza. A forma szándékos utalás Meliusznak az ígéhirdetésről vallott teológiai álláspontjára: a prédikáció nem más, mint minél teljesebb szentírási szövegek minél átfogóbb magyarázata, amelyben kerülendő a tendenciózusan összeválogatott, a Szentírás különböző helyeiről származó idézetek felhasználása. Meliusz írásban megjelent prédikációs válójában írásmagyarázatok, kommentárok.

⁵ FÉLEGYHÁZI TAMÁS, *Az keresztény igaz hitnek részéről való tanítás kérdésekkel es feleletekkel, ellenvetésekkel es azaoknak megfeitesivel, az hiveknek eppületekre irattott*, Debrecenbe, Rudolphus Hoffhalter, 1573. Bővített, átdolgozott kiadások uo. 1579, 1583.

⁶ Előadásom címe: *Hatalmasságok, hatalmasok és a község. A felsőbbség fogalma a magyar reformáció politikai gondolkodásában*. Szövegeinek még sajtó alá nem rendezett, kéziratnak tekintendő változata olvasható az MTA Irodalomtudományi Intézetének honlapján, a gyulai konferencia más előadásaival együtt.

(Deuteronomium, Bírák, Királyok, Hóseás), egyházatyákat (Aranyszájú Szent János) és az antikvitás pogány bölcseit (név nélkül és másodkézből, de egyértelműen Arisztotelész). Ezek szintén megszokott citátumok a világi hatalomról szólván; nem ezeknek a léte, hanem a Római levél kerülése a feltűnő. Itt kell megemlíteni a mű magisztrátusokról szóló részlete 1973-as magyar fordításának meglepő tévedéseit.⁷ Furcsa módon nem fordítási problémákról van szó, hanem olyanokról; hogy például Szegedi a Magister etimológiáját természetesen nem a görög arkhón szóra, hanem a mégiszoszra vezeti vissza – egyszerűen érthetetlen a görög szó félreolvasása –, vagy arról, hogy Szegedi tabuláinak átalakítása folyó szöveggé legalábbis vitatható koncepció, a mondatok eközben megállapított új sorrendje pedig néhol értelemzavaró. Szegedi itt megfogalmazott antropológiai nézeteinek a politikai képességekre vonatkozó következményei ellentmondásosak, és különös feszültségben állnak az idegen uralom alatti saját helyzetével. Művére a legnagyobb hatást Musculus gyakorolja, azonban mégis fölbukkan benne a bűneset után is megmaradó, iustitia civilisre való képességünk is, valószínűleg Melanchton nyomán. Ez az antropológiai tekintetben optimista nézet, melynek végső konzekvenciája a tisztán emberi erőből lehetséges társadalomalapítás, természetesen vezet el a keresztyének hivatalviselésének igenléséhez (nyilván az anabaptisták elleni élel). E ponton azonban magisztrátuson mintha kizárólag a tolnai polgárok vezető testületét értené – ha feltételezzük, hogy a kézirat e része Tolna városában született –, a főhatalomhoz való viszony helyén pedig hiányzik a legitim, ám személyében idegen vallású főhatalomhoz való viszony taglalása, ehelyett rendre csupán a zsarnokok és az „Isten ostora”-típusú idegen, nem legitim hatalmak jelennek meg. A hatalom mibenlétének ez a kétértelmősége nem ritka ugyan a kor reformációjában – így szerepel az Kálvin írásmagyarázatában és Méliusznál is –, náluk azonban ez a kettősség elvi döntés, és éppen a Szegedi által mellőzött Római levél 13. részének interpretációján nyugszik: itt színt kellene vallani, hogy a szöveg az értelmező szerint mit ért felsőbbbségen. Kálvin szerint nem tartozik az egyszerű hívő illetékességi körébe a főhatalom és az alárendelt magisztrátusok viszonyának a vizsgálata; Méliusz szerint el kell választani a személytől a tisztet, ezt viszont tisztelni kell a királytól a csöszig mindenfajta felsőbbbségben, elvi különbség nélkül. Méliusz egyébként a rabló, mint Isten ostora és a felsőbbbség képviselte hatalmak elválasztásáról, végső soron a legitimitásról szólván azt is megkockáztatja, hogy a legitimitás kritériuma az emberek választása. (A rabló hatalma nem azért illegitim, mert igazságtalan, mint azt a Méliusz által különben sűrűn hivatkozott Ágoston tanítja, hanem azért, mert a község nem választotta meg maga fölé.) Szegedi teológiai műveiben ilyen megkülönböztetést sehol sem alkalmaz. Antropológiai és a hatalomról szóló nézeteiből olyan világképet rekonstruálhatunk, amelyben a városukat igazgató polgárok emberi természetét optimistán ítéli meg, az efölötti politikai hatalom szférája viszont örök hadiállapotnak, egyben beláthatatlan káosznak tűnik. Mintha nem is az emberi együttélés szférájáról, hanem a természeti erők ember számára beláthatatlan játékról lenne szó.

⁷ Kiadási adatait l. az első jegyzetben.

Skaricza életrajzának egyes elemei jól interpretálhatók úgy is, mint Szegedi fönt vázolt teológiájára és az írás vélhető közönségének előfeltevéseire vonatkozó reakciók. Szegedi elfogatását, raboskodását és ennek során a törökökkel való szóváltásait nem annyira a – bár igazságtalan és talán illegitim – felsőbbség és alattvalója konfliktusának látta a történet, hanem az Isten ostoraként küldött büntetőeszköz és az azt elszenvedő istenfélő ember viszonyában. Ha megvizsgáljuk az első kihallgatási jelenetet, azt látjuk, hogy a török adminisztráció képviselője, a pécsi Mahmud bég az, aki – ugyan korántsem precízen, de – mégiscsak közjogi kategóriákban fogalmaz, és ezeket kéri számon Szegedin. (A gyalázkodó jelzők és dühkitörések mögül kibontható vád magja, hogy török alattvalóként tart kapcsolatot egy ellenséges hadsereg képviselőivel, vagyis a szomszédos magyar végvár kapitányával és katonaságával. Skaricza maga is meglehetősen kétértelműen említi korábban, hogy – a babócsai és szigetvári magyar helyőrség protestáns katonáinak lelki gondozásának ellátásán túl – Szegedi különböző „bizalmas ügyekben” is gyakran volt a szigetvári várkapitány szolgálatára.) Szegedi védekezése mindvégig kikerüli a főhatalom kérdését, nem bizonygatja, hogy lojális alattvalója a szultánnak. (Persze ezt a kérdést elvi következetességgel föl sem vetik kihallgatói.) Kiszolgáltatottságát gyakran idézett szavai nem hatalmi, hanem inkább természeti jellegűként érzékeltetik: „Nekünk, akik innen vízzel, onnan tűzzel vagyunk körülvéve, még ha nem is akarjuk, akkor is oda kell elmennünk, ahova kényszerítenek bennünket”.⁸ Érdemes külön figyelmet fordítani Skaricza törökökre vonatkozó szóhasználatára. A politikai terminust, a zsarnokot (tyrannus) csak egyetleneszer használja, éppen itt, egy látványosan a hivatalában (tisztében) eljáró személyre.⁹ Szintén egyetlen alkalommal, ugyanitt fordul elő a pogány (gentilis) kifejezés, olyan kontextusban, amelyben az így megnevezett török nem keresztény volta, ugyanakkor keresztényekkel való kapcsolata domborodik ki. A törökök említésére az összes többi, a műben igen gyakori alkalommal következetesen mindig a barbarus kifejezés szolgál, ez a magyarországi latinításban a törökökre már régen bevett szó, amely azonban nem zsarnokoskodásukat vagy vallási különbözőségüket hangsúlyozza, hanem nyelvi és kulturális idegenségüket, érthetlenségüket. Az idegen hatalomnak kiszolgáltatott keresztény ember helyzetét ismét csak a hatalom intézményességének a megjelenítése nélkül, tulajdonképpen emberek közötti magánviszonyként tárgyalja a Perviz vajda és Szegedi találkozását leíró jelenet: mintha a vajda csupán a maga erőszakos természetének engedve, és nem a felsőbbség megbízásából kegyetlenkedett volna a tiszteletessel, majd szintén magánemberként, közhatalmi tisztségére tett utalás nélkül esik bűnbánatba. A jelenet egy köztörvényes bűnöző bűnbánatának, szinte megtérésének a típus történetét követi: mintha egy útonállóról lenne szó, aki Szegedi kirablása és bántalmazása után ráébred saját gonoszságára. Itt valamelyest ellentétes helyzettel találkozunk, mint korábban, a kihallgatási jelenetben: a török viselkedik hangsúlyozottan magánemberként, Szegedi azonban tesz arra utaló, bár

⁸ KATHONA Géza első jegyzetben hivatkozott fordítása, 127.

⁹ A terminusban itt azonban inkább a szó középkori latin értelmét, az *egyház üldözőjét* kell látnunk, mintsem közvetlenül politikai kifejezést.

tartózkodó gesztusokat, hogy az idegen hatalom hivatalos képviselőjét látja benne. Üdvözlő ajándékainak szimbolikája, akár tudatosan, akár csupán a szokást követve cselekszik, mindenesetre erre utal: sisakbokrétát ad neki mint katonának, és gránátalmát mint töröknek.

Szegedi Kis István és a protestáns kulturális emlékezet Európában és Mezőtúron

Skaricza életrajzából tehát azt olvashatjuk ki Szegedi és a török hatalom viszonyának ábrázolásáról, hogy a szöveg Szegedi politikai teológiájának kényszerű ellentmondásait, kifejtetlen „üres helyeit” magának a szerzőnek a hatalomhoz való viszonyáról szólván, a politikum területén kívüli erkölcsi és hitbéli, személyes példázattá stilizálja. Ez az a forma, amely alkalmassá teszi az életrajzot arra, hogy bekerüljön az előadásom elején említett gyűjteményekbe, és hogy külön életre keljen, mint hittani példázat, szépirodalmi alkotás és természetesen, mint történeti forrás. A Stephani Szegedini Vita mint külön művé vált szöveg funkcióival itt csak utalásszerűen áll módomban foglalkozni. Jellemző beállítódás a két személy, Szegedi és Skaricza történetének elválasztása az eddigi két magyar fordításban, valamint az a térkép, amelyet 1906-ban rajzolt a mezőtúri gimnázium földrajztanára az iskola éves értesítőjében megjelent, Faragó Bálint-féle fordítás mellékleteként. Az eljárások azt példázzák, hogy a fordítóknak, kiadóknak és a magyar változat terjesztőinek az az elképzelés lebegett a szemük előtt, hogy példászerű magyar szerzők élettörténete segítségével illesszék be a magyar kultúrát Európa földrajzi és kulturális térképére. A protestáns Európa Mezőtúrról nézve – ebben lehetne összefoglalni Faragó tanár úr és kollégája elképzelését, amely egyébként jól összeillik a Szegedi-filológia jóval későbbi eredményeinek és felfogásának a szemléletével: nem az állítólagos eredeti, zseniális teológust kell tisztelnünk Szegediben, hanem az átvételeken, a kompilációs technika rekonstrukcióján keresztül beilleszteni személyén keresztül a magyar reformációt az európai reformáció eszmeáramlatainak a térképére.

A 16. századi életrajz a mai regényben (Szilágyi István: Hollóidő)¹⁰

Skaricza Szegedi-életrajzának utóéletét vizsgálva külön kell foglalkoznunk a Szilágyi István Hollóidő című regényének egyes alakjaival.¹¹ Bár Szilágyi regénye kétségkívül szuverén irodalmi műalkotás, nem pedig Szegedi teológiájának valamely modern interpretációja,¹² a kapcsolat a regény és a

¹⁰ A konferencia szervezésének időszakában szóba került az az elképzelés, hogy hangsúlyosabban kellene foglalkozni a kora újkori témák egyre gyakoribb megjelenésével a kortárs regényirodalomban. Az elképzelés elfelejtődött, nekem azonban ötletet és alkalmat adott a *Hollóidő* bekapcsolására a konferencia tematikájába.

¹¹ SZILÁGYI István, *Hollóidő*, Bp., Magvető, 2001.

¹² Amellett, hogy természetesen minden kritikus szuverén műalkotásként értelmezi a *Hollóidőt*, többen hangsúlyozzák a regényen végigvonuló teológiai szál elsődleges

Stephani Szegedini vita között tagadhatatlan.¹³ Szilágyi nagy mértékben támaszkodik Skaricza életrajzának anyagára, onnan veszi az alaptörténetet, ezen kívül fontos jelenetek narratívumát is onnan kölcsönzi, sőt, vannak a műben egyenes idézetek is Skaricza művéből. (Ilyen például Skaricza egysoros verse Faragó Bálint fordításában, amely a regényben úgy jelenik meg, mint egy korabeli históriás ének részlete.)¹⁴ Szilágyi regényírói technikája azonban Faragóéval ellentétes intenciót szolgál. A minél pontosabb fizikai és eszmetörténeti térkép megrajzolását célul kitűző mezőtúri tanár urakkal ellentétben Szilágyi szándékosan elmossa a földrajzi, időbeli és eszmetörténeti körvonalakat: a világban tudatlan szereplők szemével nézi ezt a világot, közben pedig játékra hívja föl az olvasót, hogy azonosítsa az ismerős földrajzi helyeket és történelmi szereplőket. (Ennek során persze mindig csapdákat állít azoknak, akik beugranak neki.)¹⁵ A földrajzi, történeti és eszmetörténeti valóságtól való elrugaszkodás azonban elvezeti Skaricza egyik eredeti szándékának modern újragondolásához: úgy beszél el újra Terebiként Szegedi Kis történetét, hogy a regényalakban a Skaricza-életrajz narratívumának jól kihasználható, példázatos elemein kívül

jelentőségét is. Ezek közül időrendben az első ALEXA Károly, *Magyar történelem, magyar mitológia. A Hollóidőről és a Hollóidő ürügyén, Kortárs*, 46(2002) 11, 103–128.; újraközlés = MÁRKUS Béla (szerk.), *Tanulmányok Szilágyi Istvánról*, Debrecen, Debreceni Egyetem Kossuth Kiadója, 2003, 292–325. Alexa bővebb kifejtés nélkül „magyar református regényként” definiálja a *Hollóidőt*. A kifejezés vonatkozik arra a tényre is, hogy a regény témája összefüggésben van a magyar reformációval, de arra is, hogy a reformáció szellemi életének középpontjában álló teológiai problémákat taglal. Az előadásomat követő vitában, majd ezt követő beszélgetéseinken Bene Sándor kifejtette azt a véleményét, hogy a *Hollóidő* főként teológiai regény, a teológiai emlékezet példája. (Bene Sándor a magyar 16. századról szóló egyetemi kurzusain tárgyalja a *Hollóidőt*, és annak interpretációs irodalmán belül az én elemzéseimet is – lásd a következő jegyzetben. Megközelítése így elsősorban a kora újkort kutató szakemberé.) Saját értelmezésemben tágabban fogom föl a regényben igen hangsúlyosan szereplő elméleti vitákat, amelyekben véleményem szerint egyaránt vannak a teológiából, és a korabeli világi humanizmus filozófiájából származó elemek. A jelen fejtegetés szempontjából azonban a mind Szegedinél, mind a *Hollóidő*ben egyébként alapvető fontosságú szabadakarat-vita csupán mellékes tényező.

¹³ Szilágyi István regényéről és más műveiről az utóbbi években több tanulmányt tettem közzé a BBTE-BTK Magyar Irodalom Tanszékén folytatott doktorandusi működéssel összefüggésben. Ezek szintézisét l. MESTER Béla, *Hatalom, ember, technika Szilágyi István prózájában*, Bp., Kijárat Kiadó, 2004. Ezekben az elemzésekben természetesen magam is igyekeztem szuverén irodalmi műalkotásként közelíteni a *Hollóidő*hez, amelyet itt és most azonban csak a *Stephani Szegedini Vitával* való összefüggésében tárgyalok.

¹⁴ „Már Gyula és Sziget is szörnyű romlással elestek.” Kathona Géza első jegyzetben idézett fordítása, 134.; illetve *Hollóidő*, 349. (Szilágyi itt is szabadon kezeli az életrajz anyagát. Skaricza itt Szegedi Kis István fogsága utáni eseményekre utal, Szilágyi viszont a versort a fogság előtti Fortuna–Terebi beszélgetések kapcsán szövi bele a szövegbe. Az időrendnek mostani szempontunkból annyi a jelentősége, hogy a Szegedi elleni egyik vád éppen a szigeti magyar várkapitánnyal való kapcsolata, ami értelemszerűen csak a sikeres török ostrom előtt volt lehetséges.)

¹⁵ A vita során Dukkon Ágnes felhívta a figyelmemet a térbeli környezet szándékosan elmosódó körvonalai mellett az idősíkok hasonló szerkezetére. Megjegyzésének igazat kell adnom, ennek kidolgozására azonban itt terjedelmi okokból mégsem keríték sort.

megjelennek Szegedi antropológiájának és politikai teológiájának a dilemmái is, mégpedig nem valamiféle zárványként, betétként, hanem a regényalak életének a részeként. Nem egy híres magyar reformátor és teológiai szerző érdekes és példázatos életét látjuk csupán, hanem azt, ahogyan e reformátor teológiája életének személyesen megélt problémáival összekapcsolódik.

A Hollóidőben csupán néhány jelenséget van itt terem nem is annyira elemezni, mint csupán megemlíteni a Skaricza-életrajzzal való összefüggésében. Az első a Terebi által a regényben említett szentírási részek ügye. Az emlékezetes fogságba hurcolási jelenet előtti, gyakorta a türelemről szóló prédikációiban Terebi Lukács nem Pál apostolnak a világi felsőbbbségről szóló szavaival, hanem azzal a szentírási hellyel inti türelemre híveit, hogy a „kívülállótól a jó alkalmatosságot áron is meg kell váltani”.¹⁶ Figyelemre méltó az a jelentésmódosulás is, amelyet a „barbár” szó kap a regényben. Az ötletet valószínűleg a Skaricza-életrajz szóhasználata és annak magyar fordításai adták. Már a szövegű fordításokban is megfigyelhető, hogy a kifejezés a magyarban többlettartalmat kap az eredetihez képest, ugyanakkor nincs más, kínáló fordítási lehetőség. A regényben a szó pusztá átvétele a többlettartalom túl érzelmi pluszt is ad, ezenkívül pedig áttételesen jelzi a szellemi környezetet, a nyelvhasználat deákos árnyalatát.¹⁷

A következő kettő, az eddigieknél fontosabb sajátosság a két, részleteiben is átvett narratív egység átértelmeződése, funkcióváltozása Szilágyi regényében. Az első a vallatási jelenet, amelyet Szilágyi Fortuna elbeszélésebe illeszt, ily módon eltávolítva azt az olvasó horizontjától, a másik a vajda engesztelő látogatása, ahol a regény bizonyos mértékig fölcseréli a szerepeket: itt nem a pap szalasztja el famulusát a töröknek szánt sisakforgóért és gránátalmáért, hanem a török állít be váratlanul az ajándékba szánt gyümölcsökkel. A regény szerkezete szempontjából fontos szerepe van annak, hogy a látogatás hirtelen, vendégvadás és előkészületek nélkül történik, így nem lehetséges az életrajz szövegében leírt lassú ütemben, üzenetváltásokkal, ajándékbeszerzéssel előkészített szembesítés átvétele.

A Hollóidőben megjelenő Stephanus Szegedini Vita-elemek átdolgozásáról összefoglalóan megállapítható, hogy azok lényegében egy célt szolgálnak: tanulságot szolgálni Téntásnak. A regény első fele, amely a deák sajátos nevelési

¹⁶ A *Hollóidő* szentírási és más idézetei természetesen nem a korról szóló filológiához, hanem a művelt magyar olvasó kulturális horizontjához igazodnak. Így Terebi Lukács prédikációiban a korai fordítások helyett rendre a jóval későbbi Károli-Biblia szövegei jelennek meg, és a regényben mindenki számára ismertként megjelenő, *Erős vár nekünk az Isten* kezdetű protestáns ének magyar fordítása sem biztos, hogy elkészült már ekkorra.

¹⁷ A szó latin és magyar szövegbeli eltérő jelentésárnyalata és érzelmi töltete a következőkben körvonalazható. A 16. századi magyarországi latinításban a szó már régen jelenti a törököt mint az európai civilizációtól idegen entitást. A szóval inkább az idegenséget, mint a kegyetlenséget asszociálja az olvasó, ami viszont a magyar szövegben inkább előtérben áll. A latinításban ugyanakkor megmarad a szó antik eredetű értelme is: barbárok mindazok, akik nem tudnak latinul. Gyakori szövegösszefüggésben a barbár éppenséggel a műveletlen *magyart* vagy ennek beszédét, szövegét jelenti a kor hazai latin irodalmában, a valakinek a latin nyelvhasználatában felrótt barbarizmusban pedig a leggyakrabban hungarizmust fedezhetünk föl.

regényeként is olvasható, Szegedi életének példává tételével állítja a középpontba Téntást. Skaricza Mátétól, aki maga is Téntás egyik előképe, mintája, a maga Szegedi-életrajzában szintén nem idegen a maga személyének kiemelése, ezt azonban hagyományosabb eszközökkel oldja meg: saját peregrinációja történetének a mester életrajzának a végére, és ezzel együtt a mester fő művének bevezetőjébe illesztésével azt sugallja, hogy ő a méltó, valamiképpen kizárólagos örököse és folytatója Szegedi Kis életművének.

Maczelka Csaba

Ön-vagy történetírás: Javaslat Gálffy János művének újraértelmezésére

1. Bevezetés

Jelen dolgozat tárgya Gálffy János rövid terjedelmű prózai írása, amely a modern kiadásokban *Rabságában készített önéletrata* címen szerepel.¹ A Báthory Zsigmond uralkodása alatt kivégzett erdélyi főúr Iratával több okból is kecsegtetőnek látszik foglalkozni. Egyrészt a vonatkozó szakirodalom, talán a feltételezett töredékesség miatt, igen szűkszavúan tárgyalja Gálffy Iratát – mégis találunk közöttük nehezen összeegyeztethető állításokat. Másrészt a ma elterjedt kiadások attól a Kemény Józseftől veszik át a szöveget, akinek filológiai értelemben vett megbízhatatlanságára már több alkalommal felhívták a figyelmet.² Ezenkívül elképzelhetetlenül anakronisztikusan hat a ma elterjedt cím: félrevezető, hogy egy 16. századi magyar nyelvű szöveg felett látszólag öndefinícióként szerepel az „önéletrát” szó. Bár ez a dolgozat a történeti háttér részletes ismertetésére nem vállalkozik, arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy ma már túlhaladottnak mondható a Báthory Zsigmondot végletesen kegyetlennek elgondoló történeti hozzáállás,³ márpedig utoljára a 20. század elején jelent meg átfogó tanulmány Gálffy János életéről, még e hozzáállástól a legteljesebb mértékben áthatva.⁴ Ez már csak azért is érdekes lehet, mert az Iratot olvasó 20. századi tanulmányírók a szöveg megértésében alapvetően erre a történeti hozadékra építenek. E dolgozat a Gálffy-Irattal kapcsolatos filológiai ellenőrző műveletek elvégzésére, az Irattal kapcsolatos 20. századi vélemények áttekintésére és ütköztetésére, valamint a szövegnek az új eredményeken alapuló, az eddigiektől

¹ A továbbiakban: *Irat*. Modern kiadása: GÁLFFY János: *Rabságában készített önéletrata* = *Magyar emlékiratok 16-18. század*, vál., szövegmond., jegyzetek: BITSKEY István, Budapest, 1982, 115–119. (Magyar Remekírók sorozat.)

² Legújabbban Fazekas Sándor utalt a Keménnyel kapcsolatos problémákra, l. FAZEKAS Sándor: „*Ez szomorú gyászír megvitelére.*” *Mindszenti Gábor emlékiratáról* = *ItK*, 2004, 243–260. Megjegyzendő, hogy Mindszenti emlékirata szerepel ugyanabban a Kemény József és Nagyajtai Kovács István által jegyzett kötetben, amelyben Gálffy *Irata* először jelent meg nyomtatásban.

³ Ezt mutatja Erdősi Péter összegző megállapítása is: „Báthory Zsigmondot a történeti hagyomány gyenge és meggondolatlan uralkodóként tartja számon – mélyen rögzült ítélet ez, amitől a modern historiográfia csak az utóbbi időben kezd szabadulni”. (ERDŐSI Péter, *Az itáliai erényekben vétkesnek mondott erdélyi fejedelem* = *Sic Itur ad Astra*, 1996/1–3, 12.) Erdősi tanulmányai mellett a Nagy László szerkesztette Báthory-emlékkönyv is egyfajta revízióra törekszik, bár nemcsak Zsigmonddal kapcsolatban: NAGY László, *Báthory István emlékezete*, Zrínyi Kiadó, Budapest, é.n.

⁴ A történeti háttérrel kapcsolatos eredményeket egy önálló, a jelenlegivel párhuzamosan megjelenő dolgozatban tervezem összefoglalni.

merőben eltérő elemzésére törekszik. Ennek során helyenként segítségül hívja a modern elméleti munkák idevágó elképzeléseit is.

2. Filológia

A töredékes, mindössze öt oldal terjedelmű Irat először a 19. században jelent meg nyomtatásban, Kemény József és Nagyajtai Kovács István kiadásában.⁵ E változat filológiai szempontú ellenőrzését nagyban nehezíti, hogy nemcsak hogy autográf Gálffy-kézIrat nem áll rendelkezésünkre, de még csak időben valamelyest közeli másolata sem maradt fenn a szövegnek, így Kemény kiadását (és az ezt szinte változtatás nélkül átvévő modern kiadásokat) csak azzal a 19. századi kézzel tudjuk összevetni, amely Kemény kézIratgyűjteményében található.⁶ Ám már ez az erősen korlátozott összehasonlítás is számos érdekességgel szolgál. A gyűjteményben szereplő kézIrat ugyanis a következők szerint épül fel:

1) címlap, rajta a következő cím olvasható: „Gálffy Jánosnak Rabságában készített önéletIrata”, valamint – és ez a későbbiekben igen fontos lesz – a következő dátummegjelölés: 1540–1585.

2) Monitum címmel, a címlap belső oldalán található egy rövid, némileg zavarbaejtő feljegyzés, amiben Kemény azt állítja, hogy a szöveget már kiadta, tehát elvben még az is lehetséges, hogy a kézIratos szöveg későbbi, mint a nyomtatott verzió. Persze jóval logikusabbnak tűnik az az elképzelés, hogy az egész címlap, a Monitummal együtt később, egy utólagos rendszerezés során került a szöveg elé. De e bizonytalanság ahhoz már épp elég, hogy a kézIratot ne tekinthessük a hitelességet minden kétség felett legitimáló forrásnak. Még akkor sem, ha Kemény ugyanebben a megjegyzésben megnevezi annak forrását is.⁷

3) Szöveg: szempontunkból az egész kézIrat legfontosabb része a közvetlenül a tényleges szöveg előtt álló, latin nyelvű cím: „Historia suae aetatis inchoata per Joannem Gálffium...ab anno 1540 usque 1585”. Ezt a sort (vagy fordítását) már a Kemény-féle nyomtatott kiadásban sem olvashatjuk, s a modern kiadásokban sem szerepel. Pedig a magyar nyelvű „önéletírás” terminussal szemben a latin „historia suae aetatis” megjelölés jóval elfogadhatóbbnak tűnik a 16. század kontextusában. Ráadásul a kézIrat utolsó előtti lapján található megjegyzésben a másoló szintén a „historia” megnevezést használja: „Hic finit historia Joannis Gálfi, quae nullibi continuatur.”⁸ Persze egyáltalán nem biztos,

⁵ In.: *Erdélyország Történeti Tára*, I. kötet, Kolozsvár, 1837, 73–77. Kiadták: gr. KEMÉNY József, NAGYAJTAI KOVÁCS István.

⁶ *Bibliotheca Filialei Cluj a Academiei Republicii Române*, Kolozsvár, Mss KJ 96, 46r–49r. (Kemény János: *Collectio minor manuscriptorum historicorum*, Tomus XXIV., 7. tétel.) A továbbiakban: *KézIrat*.

⁷ A Bathyanium kézIratának katalógusában (Szentiványi Róbert: *Catalogus concinnus librorum manuscriptorum bibliothecae Batthyanianae Albae in Transsilvania*, Szeged, 1958.) nem szerepel a Kemény által hivatkozott kézIrat, s arra is kevés remény van, hogy az információink szerint meglehetősen esetlegesen összehozott és főleg 18. századi kézIratos anyagot tartalmazó püspökségi levéltárból előkerüljön.

⁸ *KézIrat*, 48v.

hogy a címek bármelyike is Gálffytól származik: a harmadik személy használata eleve szül némi bizonytalanságot, és ezt csak fokozza a latin címváltozatban felbukkanó „inchoata” (elkezdett, be nem végzett) szó, hiszen a befejezettség megállapításának elvárható feltétele a külső – nem szerzői – és retrospektív nézőpont. Az mindenesetre szinte biztosnak tűnik, hogy a ma is a köztudatban lévő „Rabságában készített önéletírata” címet utólag illesztették a szöveg elé, ugyanis az csupán a valószínűsíthetően a másolat elkészülte utáni rendszerezés során a szöveg elé helyezett, különálló címlapon szerepel, szemben a közvetlenül a szöveg közelében kétszer is felbukkanó „historia” megnevezéssel.

Az alighanem Kemény által adott címből és a szakirodalomból⁹ az a koncepció bontakozik ki, hogy a kéziratot Gálffy a börtönben töltött hónapjai alatt, 1592 végén és 1593 elején írta, megírásában kivégzése akadályozta meg, és a szöveg emiatt töredékes. Néhány újonnan felfedezett adat azonban alapjaiban lerombolja ezt az elképzelést, sőt, valamelyest a töredékességgel kapcsolatos véleményeket is elhomályosítja. Mind ez ideig ugyanis nem volt tudomásunk arról, hogy Gálffy Iratát a kortársak vagy Kemény és Nagyajtai előtt egyáltalán bárki olvasta volna; úgy tűnt, ők akadtak rá szerencsés kézzel egy kallódó szövegre. Ám újonnan fellelt kortárs és 18. századi utalások Gálffy szövegére teljesen új megvilágításba helyezik a szöveget és annak íróját is. Az első a történetíró Johannes Michael Brutustól származik, és Bethlen Farkas történeti munkájában bukkan fel:

Gálffy (kézIratos változat)

„János király (...) sok jámborokat más országból be hoz vala; valakinek vitézségét, jó hírét, nevét hallja vala, hogy mind országában legyenek; jó lovakban és sok katona szerszámokban gyönyörködik vala; jámbor tanácsinak tanácsin jár vala; az eszes embereknek becsületek vala nála.”

Brutus (Bethlen Farkasnál)

„A fentiekén kívül Gálffy János erdélyi báró ugyancsak róla mondja, hogy a hadi tettekben kitűnt férfiakat, akiknek kiválóságát figyelmébe ajánlották, Erdélybe hívta, azokat pedig, akik a bölcsességben tűntek ki, nagyra becsülte, gyönyörűségét a nemes lovakban, fegyverekben és díszekben lelte.”¹⁰

Látható, hogy a Bethlen által idézett Brutus szinte szó szerint átvesz néhány sort Gálffytól, és ez több szempontból is perdöntő jelentőséggel bír. Először is, ha egy akkora történetíró, mint Brutus ismeri a szöveget, sőt, idéz is belőle, akkor feltételezhetjük, hogy az valamennyire körforgásban volt; akár az is előfordulhat, hogy több példánya is lappang itt-ott. De még ennél is jobban felkavarja az Irat körüli állóvizet az a tény, hogy Brutus 1592. május 16-án, jó fél évvel Gálffy börtönbe kerülése előtt meghalt, azaz a Rabságában készített önéletírata nem készülhetett Gálffy rabságának ideje alatt.

⁹ A szakirodalom részletesebb ismertetését l. a Recepció fejezetben.

¹⁰ BETHLEN Farkas, *Erdély története II.*, ford. BODOR András, Eil. GALÁNTAI Erzsébet és KRUPPA Tamás, Enciklopédia, Budapest; Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2002, 343.

A másik utalás szintén figyelemre méltó helyen, a Kénosi-féle unitárius egyháztörténetben bukkan fel, ám jelentőségét nagyban csorbítja az a tény, hogy jól láthatóan Bethlen Farkas művéből, nem pedig autográf vagy másolat Gálffy-kéziratból dolgozik. Nemcsak az Iratot citálja onnan, egyéb Gálffyra vonatkozó információit is Bethlen munkájából meríti, így végső soron nem tűnik valószínűnek, hogy az Iratot Kénosi szövegszerűen ismerte. Fontos lehet azonban megemlíteni, hogy a Gálffyra és Iratára történő hivatkozás különösebb magyarázat nélkül épül be a terjedelmes egyháztörténeti munkába, tehát annak megírásakor, a 18. században Gálffy, és talán az Irat is, még viszonylag élénken a köztudatban lehetett.

Az elmondottak fényében alaposan újra kell gondolnunk a Gálffy-Irattal kapcsolatos elképzeléseinket. El kell felejtenünk a kétséges hitelű címet (Rabságában készített önéletirata), de azt a romantikus elképzelést is, hogy a szöveget Gálffy ártatlanul a börtönben sínylődve, Zsigmond fejedelemnek könyörögve írta. A datáláson valamennyit finomíthatunk is; Brutus ugyanis Báthory István halála után átállt a Habsburg-oldalra, és birodalmi történetíróként aligha zengett ily dicsérő szavakat János királyról. A kéziratban kétszer is szereplő dátum (1540–1585) jól összecseng egyrészt a szöveg tartalmával, másrészt pedig Brutus életútjával, tehát még az sem kizárható, hogy az Irat 1585–1586 körül íródott. E datálási bizonytalanság miatt abban sem lehetünk teljesen biztosak tovább, hogy töredékes szöveggel van dolgunk. Ha azt Gálffy 1585–1586 körül írta, akkor az utolsó rész (a három kormányzóról) már majdhogynem napló, azaz itt Gálffy „utolérhette” saját korát. Amennyiben az említett megfontolásokhoz még azt is hozzátesszük, hogy az utalások történeti munkákból származnak, és hogy Gálffy egy ajánlás szerint érdeklődött a történelem iránt, már nem is tűnik olyan nagy merészségnek felvázolni azt a munkahipotézist, hogy az Irat valójában nem önéletírási szöveg, hanem egy olyan történeti munka, amelybe így vagy úgy (szándékosan – személyes kortörténet; önkéntelenül – iskolázatlan történész) belevegült a személyes jelleg.¹¹ Akár még az is elképzelhető, hogy a szöveget maga Brutus, vagy más „hivatásos” történetíró rendelte, hiszen ez a fajta naiv történeti ábrázolás egyáltalán nem egyedülálló a 16. században.¹²

3. Recepció

Az ismertetett filológiai problémák fényében immáron nem meglepő, ha számos ellentmondást, következetlenséget találunk az Irat megítélésével kapcsolatban. Ezek háttérben az állhat, hogy a 20. századi olvasók olyan szöveget kaptak kézhez, amely látszólagosan megfelelt az önéletírással szemben

¹¹ Az ajánlás: Leonhardus Uncius verses történeti munkáját (*Poematum libri septem de rebus Ungaricis*) ajánlja Gálffynak: Leonhardus Uncius: Gálffy Jánosnak, Magyarország történetéről írt költeményeinek ajánlásaként 1578. december 1. Ford. CSONKA Ferenc = *Janus Pannonius és a magyarországi humanisták*, vál., szöveggond., jegyzetek KLANICZAY Tibor, Bp., Szépirodalmi, 1982, 790.

¹² Gondoljunk csak a már említett Mindszenti-Iratra, ahol a János király halálát ábrázoló szerző szintén személyes nézőpontból ír.

támasztott valamennyi formai (cím; szerző neve a szövegben stb.) és tartalmi követelménynek (pl.: az „én” jelenléte a szövegben). Az önéletrásként való olvasást indokolttá tették a megírás feltételezett körülményei is, hiszen ha Gálffy csak halála miatt hagyta volna félbe a szöveget, akkor voltaképpen egészen közel került volna az önéletírás ideáljához, amelynek ellentmondásossága jól érzékelhető H. Porter Abbott elméleti munkájának mottójából: „Nem hiszem, hogy halála előtt bárki is megírhatná az önéletrajzát”.¹³ Minthogy az előző fejezet végén vázolt próbahipotézisünk, miszerint az Irat valójában történeti munka, éles ellentétben áll a szakirodalom által általánosan bevett mentségkoncepcióval, érdemes gyors pillantást vetni az eddigi elképzelésekre.

Először a szellemtörténész Máté Károly 1926-ban megjelent, rendszerezésre törekvő tanulmányában olvashatunk Gálffyról és az Iratról: „[...] szerzőjének szép, tiszta magyarságú stílusa van, és anyagán, úgy látszik, céltudatosan képes uralkodni”.¹⁴ Az Iratot a folyamodványszerű munkák közé sorolja, s bár alapvető célkitűzése a szövegek irodalmi szempontú vizsgálata, ismertetése kimerül a történeti háttér részletes bemutatásában. Nagyon fontos azonban, hogy rávilágít az Irat és Gálffy börtönből írott leveleinek tónusbeli különbözőségére; feltűnik neki, hogy az Irat teljességgel nélkülözi a levelek siralmasan könyörgő hangvételét. Ám a problémára talán túlságosan is egyszerű magyarázatot talál a szöveg töredékességében: „[...] az önéletrajz nem tudott elkészülni, nyilván meggátolta folytatásában lefejezetése”.¹⁵ 1932-ben Kemény Katalin ismét foglalkozik az Irattal az erdélyi önéletírást vizsgáló tanulmányában.¹⁶ Az Irat stílusáról érdekes módon Mátéval ellentétes véleményt alkot: „[...] élettelen, egyhangú felsorolás, melynek, bármilyen becsületes szándékkal írták, semmi meggyőző ereje nincs”.¹⁷ Gálffy szövegét a mentségek közé sorolja, és felhívja a figyelmet a történeti elem dominanciájára. Bitskey István sok évtizeddel később megjelent tanulmányában szintén a történelmi háttérre fókuszál, és ő is úgy véli, hogy az Irat Gálffy ártatlanságát igyekszik bizonyítani.¹⁸ Szabó György tanulmánya Gálffy börtönből írott leveleivel foglalkozik, az Iratról csak érintőlegesen beszél; itt-ott lendületes, de alapvetően dilettáns, a halál közelsége miatt (tehát praktikus célból) írt szövegnek tartja a munkát, s bár a levelek fő jellemzőiként teljes joggal nevezi meg a vallásosságot, a halálfélelmet, az öniigazolást és a segélykérés vágyát, arra már nem hívja fel a

¹³ Samuel Goldwynt idézi H. Porter ABBOTT: *Önéletírás, autográfia, fikció: kísérlet a szövegtípusok osztályozására* = Helikon, 2002/1, 286.

¹⁴ MÁTÉ Károly, *A magyar önéletírás kezdetei* = Minerva, 1926, 120–166. Idézet: 130. Az *Irat*tal már korábban is foglalkoztak, de ő az első, aki – elvileg – irodalmi szempontú elemzését kínálja a szövegnek.

¹⁵ Uo.

¹⁶ KEMÉNY Katalinn *Erdélyi emlékirók* = Erdélyi Múzeum, 1932, 180–204, 247–276.

¹⁷ KEMÉNY, 194.

¹⁸ BITSKEY István, *História, emlékirat, önvallomás* = Varjas Béla (szerk.), *Irodalom és ideológia a 16–17. században*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978, 61–91. (Memoria Saecolorum Hungarorum).

figyelmet, hogy mennyire nélkülözi ezeket a jellemzőket az Irat.¹⁹ E munkákon kívül csak szórványosan találkozunk az Irrattal is foglalkozó tanulmányokkal, és ezen munkák is alátámasztják számbavételünk konklúzióját: a legtöbb tanulmány a történeti elem dominanciáját hangsúlyozza ki a szöveggel kapcsolatban, és mindegyik kérelmező, könyörgő, mentő, segélykérő, öngazoló funkciót tulajdonít neki.²⁰

Az önéletírás-kutatás egyik ma releváns tendenciája szerint²¹ minden önéletírás beszédcselekvés, s jól látható, hogy az imént felsorolt funkciók voltaképpen különböző beszédaktustípusok. Mi történt tehát Gálffy Iratával a 20. században? A téves cím és a hihető körítés (vagyis a romantizált történeti háttér) miatt a kutatók ösztönösen egy egészen modern önéletírás-kérdést szegeztek szembe a szöveggel: mi célja volt azzal Gálffynak, azaz mit akart vele cselekedni?²² Erre a kérdésre a szövegben ábrázolt események referencialitásának alapos vizsgálatával lehetett volna értékelhető választ kapni, ez a lépés azonban a legutóbbi időkhöz elmaradt, mivel a szerzők a körülmények által felkínált, nagyon is kézenfekvő magyarázatot fogadták el: a szöveg segítségével akart szerzője kimenekülni fogságából. Dolgozatom hátralévő részében ezt az elképzelést ütköztetem a vázolt munkahipotézissel (az Irat még a fogság előtti időszakban megírt történeti munka), oly módon, hogy összevetem a kortárs és modern történészek rajzolatából kibontakozó „történeti” Gálffy-képet annak Irat-beli leképeződésével.

4. Elemzés

A szöveg elemzésekor abból a feltételezésből indulunk ki, hogy ha az Irat valóban önéletírás, akkor reagálnia kell egy gyanakodó olvasatra, mivel „Az önéletírásra gyanú a válasz, a szó legtágabb értelmében”.²³ Konkrétabban megfogalmazva: Gálffy szövegét oly módon olvassuk, hogy keressük abban a börtönben sínylődő szerző önvédő, esetleg öntömjénező aktusát, vagyis azt próbáljuk megállapítani, hogy Gálffy Irat-beli önábrázolása eredményez-e jelentős, valószínűleg pozitív irányú torzulást a történeti szakirodalomból rekonstruálható Gálffy-képhez képest. Így lehetőségünk nyílik arra, hogy ellenőrizzük a filológiai eredmények által már erélyesen sugallt eshetőséget: a szöveg nem a börtönben íródott, illetve megpróbálhatjuk újraértékelni az Irat műfajával kapcsolatos elképzeléseinket is.

Elsőként az Irat nyelvezetére, stílusára vonatkozóan tehetünk néhány észrevételt. A szakirodalomban megfigyelhető, már említett véleménykülönbség

¹⁹ SZABÓ György, *Az erdélyi magyar önéletírás két előfutára* = Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1963, 19–34.

²⁰ Lásd még pl. SZÁVAI János, *Magyar emlékirók*, Szépirodalmi, 1988, 72–74.

²¹ „A kortárs, önéletírással foglalkozó kutatások talán legfontosabb közös vonása, hogy az önéletírást – különböző szempontokból – cselekvésként igyekeznek elemezni.” Z. VARGA Zoltán, *Az önéletírás-kutatások néhány elméleti kérdése* = Helikon, 2002/1, 253.

²² Vö. Abbott megállapításával: „[...] a szerző jelen van a szövegben, és kedvére alakítja a tényeket (...), azaz tulajdonképpen saját érdekében cselekszik”. ABBOTT, 291.

²³ ABBOTT, 290.

Máté és Kemény között gondolkodásra sarkall. Egyikük szerint szép a szöveg stílusa, másikuk élettelen felsorolásnak nevezi azt, melynek semmi meggyőző ereje nincs.²⁴ Vegyük észre, hogy a két szerző olvasásmódja között alapvető különbség van: míg Máté viszonylag objektíven közelít az Irathoz, Kemény már-már erőszakosan elvárja, hogy a szöveg meggyőző funkcióval rendelkezzen. Miért? Mert a logika ezt diktálja: a börtönben ártatlanul ülő szerző önéletírását józan logika szerint azzal a céllal írja, hogy meggyőzzön valakit (mindenkit) ártatlanságáról. Kemény szerint tehát Gálffy egyszerűen tehetségtelen volt, hiszen az igaz ügy ellenére képtelen volt tollát meggyőzően forgatni. Igaz, hogy Gálffy nem rendelkezett humanista műveltséggel; az is igaz, hogy e rövid, talán töredékes szöveg képezi teljes irodalmi munkásságát. Mégis azt kell gondolnunk, tudott volna mentegetőző-könyörgő módon írni, ha az szándékában állt volna. Börtönből írott levelei ugyanis olyan hatásos retorikával szólnak, hogy az alapján képtelenség feltételezni, hogy nem lett volna tehetsége könyörgő-meggyőző funkciójú szöveg megírásához. Az egyik ilyen levelet sógornőjéhez, Perneszy Annához írta, s abban roppant emelkedettséggel fogalmaz, szerencsétlenségét javaiból-házából való kiűzetésnek, megfosztásnak nevezi, és szívbemarkolóan könyörög a kegyelemért: „[...] Immár több vigalma hátra nincs életemnek (...) Az egy marok vérnek ne legyen kívánója, ne kiáltson vérem rája és maradékira mint egy Ábel vére (...) fejem felett oldalról dárdák, mellemen mordály puska [...]”²⁵ Nem kevésbé izzó a szenvedély egy másik, Báthory Zsigmondhoz írott levelében, ahol a fentiekhez hasonló, irdatlan súlyú szavakkal próbálja meg jobb belátásra bírni a fejedelmet: „[...] Ne éljen vissza felséged hatalmával ártatlan vérem kiontására, a ki már eléggé le vagyok tiporva, s lesujtva a földön fetrengek. Ne engedje meg, hogy az én semmi bűnt nem ismerő vérem felséged ellen az égre kiáltson, vagy hogy felséged méltósága ártatlan véremmel megfertőztessék [...]”²⁶ Amint látjuk, ezekben a levelekben valóban a halálfélelem, az öngazolás és a segélykérés²⁷ görcsös vágya szólal meg, hangnemük összehasonlíthatatlanul emelkedettebb, mint az Irat hangneme. Azonos céllal, közel egy időben írt szövegek között fennálló, ennyire nagymértékű stílári és tónusbeli különbséget nem lehet csupán a szövegtípusok különbözőségével magyarázni – az Irat tehát, feltételezésem szerint, szándékosan íródott ebben a visszafogottabb modorban, ami újabb érv amellet, hogy a szöveget Gálffy nem a börtönben írta.

A szöveg olvasása során további érveket találunk a kérvénykoncepció ellenében, habár a felütés első mondatai nagyon is gyanúsak. Gálffy ugyanis így kezdi szövegét: „Ártatlan Gálfi János: az Atyának, Fiúnak, és szentlélek Istennek nevében legyenek minden dolgaimnak kezdeti, és végezetű”.²⁸ Az „ártatlan” szó, különösen ilyen hangsúlyos helyen, kétségtelenül a kérvény-koncepció melletti érv lehetne, habár a mindenféle magyarázat nélkül, önmagában álló kifejezés

²⁴ Az idézeteket szó szerint l. a Recepció fejezetben.

²⁵ A levél betűhív közlésben megtalálható SZABÓ 1963, 31–32. oldalain.

²⁶ Közli JAKAB, 811-812.

²⁷ E három tulajdonság Szabó szerint Gálffy leveleinek alapvető jellemzője. L. SZABÓ 1963, 31.

²⁸ GÁLFFY, 115.

alapján nem lehet messzemenő következtetéseket levonni. Így nem lehet kizárni azt a lehetőséget sem, hogy itt valójában a megnyilatkozni szándékozó egyén vallási értelmű ártatlanságáról, azaz tiszta lelkiismeretűségéről van szó. A mondat második fele is inkább ezt az értelmezést támogatja, illetve támogatná, ha nem lenne kissé ambivalens a Szentháromságra való hivatkozás Gálffytól, aki tudomásunk szerint unitárius hiten volt.²⁹ Ez az ambivalencia s az annak háttérében esetlegesen megbúvó pózolás szándék szolgált alkalmat arra, hogy röviden kitérjünk Gálffy vallásosságának kérdésére. Jezsuita levelekből tudjuk, hogy egy időben nagyon kedvezően nyilatkoztak Gálffyról a katolikusok; még megtérésére is láttak esélyt. Ugyaninnen ismeretes az is, hogy testvére katolikus volt.³⁰ A fiát pedig olaszok, vagyis katolikusok közé küldte taníttatni.³¹ Emellett reformátusok is ajánlanak neki munkákat: Károlyi Péter 1574-ben írott könyvét, Az halálról, feltámadásról és az örök életről hasznos és szükséges könyvecskét³² támogatva Gálffy anyagi segítséget nyújtott egy olyan könyv megjelenéséhez, melyben Dávid Ferenc és Blandrata vitriolos jelzőket (pl.: „Sátán edényi”) kapnak.³³ Ehhez hozzájárulni legalábbis különös egy unitárius hitű embertől. Úgy tűnik tehát, hogy Gálffy vallás dolgában meglehetősen toleráns volt. Hogy e tolerancia háttérében valójában mi állt, az már egy másik kérdés: vajon a katolikus Báthoryakhoz való közeledési szándék vagy az irántuk való lekötöttség; esetleg őszinte megértés? A kérdés természeténél fogva megválaszolhatatlan,³⁴ így csak Jakab Eleket ismételhetjük: „Az egykoru források hallgatnak erről. Többet s mást én sem szólhatok”.³⁵ Minthogy jelen dolgozatnak nem célja értékelni Báthory István (vallás)politikáját, az említett kérdéssel kapcsolatban most csupán annyit jegyeznénk meg, hogy az 1577-es Báthory-adományok, az ajánlások, és a Gálffy viselkedésében Báthory halála után megfigyelhető pálfordulásszerű változás alapján elképzelhető, hogy a marsallban a jámbor öregúr helyett egy

²⁹ JAKAB, 786.

³⁰ A jezsuitákkal kapcsolatos adatok forrása: Ladislaus LUKÁCS (szerk.), *Monumenta Antiquae Hungariae I–IV*, 1987, Roma. Gálffyval kapcsolatban lásd például: II. 350., II. 632., II. 645. A Lukács dokumentumgyűjteményében található, Gálffyra vonatkozó adatok kivonatos ismertetése megtalálható a jelen tanulmánnyal párhuzamosan megjelenő, a történeti háttérrel kapcsolatos eredményeket összegző dolgozatomban.

³¹ Gálffy fiáról ld. Uncius már említett ajánlását, ill. *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*, szerk. Szabó Miklós–Tonk Sándor, Szeged, 1992. N. 2557. (Fontes Rerum Scholasticarum IV.)

³² RMNy 358. Egy másik református munka ajánlásainak számos címzettje közt szintén megtaláljuk Gálffyt (RMNy 483).

³³ A kiadványról l. PIRNÁT Antal, *Néhány adalék Johann Sommer és Melius Péter műveinek bibliográfiájához = Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*, Szeged, 1990, 179–185. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 10.)

³⁴ Nemcsak azért, mert az ilyen kérdésekre jobbára csak spekuláción alapuló válaszok adhatóak – az erdélyi valláspolitikai helyzet objektív megítélése egyáltalán nem egyszerű feladat.

³⁵ Jakab Báthory István 1577-es adománylevelével kapcsolatban felveti azt a lehetőséget, hogy a király le akarta kötelezni Gálffyt, de azt sem tartja lehetetlennek, hogy vallás dolgában akarta szenvedőlegesen magatartásra bírni. JAKAB, 786.

nagyon is taktikus politikust kell látnunk, aki tudott kiváráásra is játszani, és akit vallás dolgában is egyfajta előregondolkodó belátás jellemzett. Összességében tehát úgy tűnik, Gálffy vallási értelemben volt annyira rugalmas, hogy a Szentháromságra való hivatkozásából ne vonjunk le messzemenő következtetéseket – elképzelhető, hogy csupán egy közhelyszámba menő frázissal kezdte szövegét, s egyáltalán nem állt szándékában pózolni.

A bevezető mondatok után Gálffy rögtön a dolgok közepébe vág; a szöveg céljáról, funkciójáról sajnos nem sokat árul el a következő mondat sem: „Gondolkoztán, emlékezem az én születésemnek kisdéd voltáról, de dicsérem az Istent, kedves áldása volt rajtam.” Mint látjuk, az író felveszi az emlékezés pozícióját, az azonban egyáltalán nem derül ki – sem itt, sem a szöveg további részeiben –, hogy milyen céllal teszi azt. A korban szokásosan műfajjelölésre is használt cím segítségünkre lehetne, ám a filológiai bizonytalanságok miatt nem tudhatjuk, milyen címmel dolgozzunk. Ezért a történeti és az önéletrásvias olvasat közül kénytelenek leszünk a szöveg tartalma alapján kiválasztani a helytállóbbat.

A szöveg első egybefüggő, nagyobb egysége Gálffy születésének körülményeiről szól. E rész valóságtartalmát nehéz ellenőrizni, ugyanis Gálffy korai éveiről rendkívül keveset tudunk. Jakab csak annyit említ, hogy „a székely Jenő-nem ivadéka” és János Zsigmond udvarában nevelkedett.³⁶ Horn Ildikó Báthory Andrásról szóló könyvéből az is kiderül, hogy Gálffyt mostohaapja és gyámjai kiforgatták örökségéből, s nemes létére rossz körülmények között kellett nevelkednie.³⁷ Érdekes, hogy az Iratban ez a sanyarú gyermekkor egyáltalán nincs említve, Kocsárd és vidéke, Gálffy szülőhelye szép folyókkal, drága mezőkkel és jó földekkel, vaddal-madárral ékes tündérvilágként jelenik meg. Az tűnik problémásnak ezzel az előadásmóddal kapcsolatban, hogy a könnyörgő ember talán inkább kihangsúlyozná lesújtottságát (lásd: levelek), mintsem körülményeinek nagyszerűségét. Tehát könnyörgő célkitűzés esetén nagyon is jól jött volna Gálffynak egy sanyarúgyermekkor-érv, amit esetleg összeköthetett volna öregkori szerencsétlenségével. Ehelyett azonban ifjúkorának szebbik oldalát villantja fel az Iratban, ami elképzelhető, hogy torzítás, ám háttérben aligha állhatott Gálffy öngazoló szándéka, hiszen tartalma és nosztalgikus hangneme miatt sem értelmezhető kegyelmi érvként ez a szakasz.

Az Irat sokszor idézett része a következő, Gálffy neveltetéséről szóló szakasz: „Az én Atyám tanított engemet az ő házában; nem tanultam idegen országban, hanem azzel haza szült engemet, ugyanaz tanulásban is annak jóvát vettem; nem töltöttem időmet heában; nem laktam sem oloszok között, nem egyéb idegen Nemzetek között”.³⁸ Sokan sokféleképpen értelmezték már e néhány sort, Erdősi említett munkájában például azt állítja, hogy Gálffy szavait nem Itália-ellenesség vezérelte, inkább a műveltség megszerzésének másfajta lehetőségére világít rá.³⁹ Ez könnyen elképzelhető, hiszen, mint azt már említettük, Gálffy fiát valóban Padovába küldte taníttatni, amit aligha tett volna meg, ha az olaszokkal

³⁶ JAKAB, 785.

³⁷ HORN Ildikó, *Báthory András*, Új Mandátum, 2002, 123. (post scriptum)

³⁸ GÁLFFY, 115.

³⁹ ERDŐSI, 24.

szemben komoly fenntartásai vannak. Ugyanakkor az is biztos, hogy ha valaki Báthory Zsigmondnak könyörgő Iratot akar írni 1593-ban, az igen nagy hibát vét, ha az olaszokról bármi rosszat is mer szólni.⁴⁰ Márpedig akár kétféle műveltségről van itt szó, akár nem, az semmiképpen sem hízelgő az olaszokra nézve, hogy a náluk töltött időt Gálffy hiábavalónak tartja. Elképzelhető, hogy e sorokban Gálffy csupán fiát fedtte meg, aki talán túl sok időt (és pénzt) fecsért el az olaszoknál, de az biztos, hogy ha Zsigmondnak lett volna célozva az Irat, akkor ez a finoman megfogalmazott kritika annyira nagy retorikai hiba lett volna, amekkorát még egy olaszoknál nem tanult író sem vét.

A következő szakasz Gálffy felemelkedéséről szól. Kezdi azzal, hogy Csáky Mihály (II. János kancellárja) szolgálatába állt, szól a Kristóf oldalán szerzett érdemeiről, majd röviden megemlíti még a hármaskormányt is. A János Zsigmondot dicsőítő szövegrész köszön vissza Brutusnál (és később Uzoninál is), és már a fentebb idézett részletből is jól látszik, hogy Gálffy szívesen elidőzik az uralkodó ábrázolásával. Tanulságos a következő szövegrész is: „Az Úristen a lengyelek szívét arra vette, hogy az erdélyi vajda legyen az ő királyok. Ebben is az Isten a szegény magyar nemzetséghez nagy hatalmasságát mutatá meg, és az Báthori nemzetségnek csillagát így hozá fel az István király fejedelemségével, és az én szerencsémnek is így lön öregbülése”.⁴¹ Úgy tűnik, hogy Gálffy a saját élettörténetét csak a fejedelem(ség) történetének tablóján képes ábrázolni, azaz valóban megfigyelhetőek kortörténetírói törekvések – tudatosak vagy sem – az Iratban, ami elvben igazolja egy „historia suae aetatis”-szerű műfaj lehetőségét. És azt is fontos megjegyezni, hogy ilyen sok háttér-információ biztosítása nem igazán fér össze a kérelmező olvasat elvárásaival, hiszen ha az író szándéka valóban Zsigmond befolyásolása volt, akkor nem biztos, hogy az elődök felmagasztalásával a legmegfelelőbb eszközhöz nyúlt. Ám az elődökkel más tekintetben is különösen viselkedik Gálffy, hiszen csak az említés szintjén jelenik meg az Iratban Báthory István, ami már csak azért is különös, mert a tőle kapott 1577-es nemeslevél még a szokásost is meghaladni látszó retorikával szól Gálffy érdemeiről.⁴² A még talán Zsigmond szemében is megfellebbezhetetlen tekintélyű elődre és az ő dicsérető szavaira történő hivatkozás fontos fegyvertény lehetett volna Gálffy kezében, s az, hogy nem játszotta ki ezt a lehetőséget, nem lehet véletlen.

Vegyük észre, hogy az egész Iratban a legbővebben talán Kristóf fejedelemről, a neki tett szolgálatairól és a jutalmul kapott birtokokról beszél Gálffy. A hangsúlyeltolódást különösen látványossá teszi az, hogy a szöveg csúcspontja Kristóf halála. A fejedelem halálát annyira részletesen tárgyalja a szerző, hogy több soron keresztül szó szerint idézi testamentumát, legalábbis annak rá vonatkozó részleteit. Ha a modern kiadás bekezdéseit vesszük

⁴⁰ Erdősi tanulmánya mellett az olaszok Báthory Zsigmond udvarában betöltött fontos szerepéről lásd: KLANICZAY Tibor, *Udvar és társadalom szembenállása Közép-Európában (Az erdélyi udvar a XVI. század végén)* = UÖ., *Pallas magyar ivadéka*, Szépirodalmi, 1985, 115–116.

⁴¹ GÁLFFY, 117.

⁴² A nemeslevelet ld. Jakab, 787-788.

figyelembe (a kéziratban ugyanis nincsenek bekezdések), akkor a következő arányokat figyelhetjük meg:

1. szakasz (1–4. bekezdés): Gálffy születése, neveltetése;
2. szakasz (5–6/1. bekezdés): János Zsigmond udvarában;
3. szakasz (6/2–14. bekezdés): Kristófnak tett szolgálatok, tőle kapott birtokok;
4. szakasz (15. bekezdés): Közvetlenül Kristóf halála után.

Jól látható, hogy a szövegnek jelentős része, jóval több, mint a fele a Kristóf uralkodása alatti eseményekről számol be. A befejezés nagyjából egybeesik Kristóf halálával, az utolsó bekezdés a temetésről tudósít, illetve arról, hogy Gálffy nekiállt Zsigmond gondját viselni, Báthory István pedig három kormányzót rendelt Erdély élére. Fontos lehet megjegyezni: ha a szöveg megírásakor Báthory István már halott lett volna, akkor valószínűleg – János Zsigmondhoz hasonlóan – dicsérő-emlékező frázisokkal szól róla az író (pl.: „szent és dicséretes emlékezetű II. János király”), ha pedig még túl korai az élmény, akkor legalábbis megrendülve említi őt. Nem ezt tette, azaz könnyen elképzelhető, hogy a lengyel király a szöveg megírásakor még életben volt. Úgy tűnik, hogy a szöveg könyörgő funkcióját a tartalmi elemzésen alapuló körülbelüli datálás is cáfolja, ugyanis az Iratban a legélénkebben ható emléknek Báthory Kristóf halála látszik. Az Iratot tehát eléggé meggyőző módon lehet 1584–1585 körül, személyes nézőpontból írt történeti munkaként olvasni. Így olvasva viszont a szöveg nem reagál a gyanakodó olvasatra, azaz nem tekinthető könyörgő/segélykérő/önigazoló funkciót ellátó, önéletrajzszerű írásnak.

Am ha kellő nyitottsággal olvassuk a szöveget, akkor találunk a korábbi, mentség-konceptiót támogató pontokat is. Tény, hogy a szöveg, bármennyire is sok benne a történeti elem, Gálffyt állítja a középpontba, és az is megkérdőjelezhetetlen, hogy a feltárolt kép hibátlan. Ugyan formális szerénység megfigyelhető az érdemek felsorolásánál (pl.: „vékony erőm szerint való szolgálatom”, „kicsid szolgálatom” stb.), összességében azonban egy olyan Gálffy János jelenik meg előttünk, aki mindig az uralkodók körül sürgött, és őket – persze csak vékony ereje szerint – híven szolgált. Így már egészen más megvilágításba kerül az az imént kiemelt vonás, hogy a sanyarú gyermekkor helyett a szöveg boldog, gazdag ifjúságról számol be: lehet, hogy Gálffy úgy akarta magát beállítani, mint aki mindig is a felsőbb körökhöz tartozott. Ha ez igaz, akkor bármikor is írta a szöveget, lehetett vele olyan szándéka, hogy a tőle bizonyos szempontból különböző (tanult, elméleti tudással felvértezett) politikai elitben megerősítse pozícióját. Csakhogy: ha a szöveg írásakor már börtönben ült, akkor feladata ennél jóval súlyosabb és sürgetőbb lett volna: saját élete megmentése. Ő azonban a szövegben nem szól semmiféle szerencsétlenségről, nem könyörgő a fejedelemhez, egyáltalán nem szól arról, hogy börtönben sínylődik, ráadásul Zsigmond fejedelmet, a kérvényként olvasott Irat címzettjét is csak érintőlegesen említi, szemben a hosszasan dicsőített elődökkel. Feltételezhetnénk azt is, hogy egy hatalmas lelkierővel rendelkező rab írta a kimért, végletektől tartózkodó, életével higgadt hangnemben elszámoló sorokat, ám az idézett levelekben kegyelemért esengve könyörgő Gálffy-alak nehezen egyeztethető össze ezzel az elgondolással.

A kutatás jelenlegi fázisában az Irat egyik legproblémásabb helye a Bekes Gáspárról szóló rész. A következőket írja itt Gálffy: „Történék azonközben amaz ártatlan Békes Gáspárnak házából – mint énnékem – kibúdosni.” Az egész Irat megértéséhez és a datáláshoz is kulcsfontosságú lenne e sorokat adekvát módon értelmezni, ezt azonban több tényező is nehezíti. Azt tudjuk, hogy Bekes Gáspár 1573-ban bujdosott ki Erdélyből Krakkóba,⁴³ Gálffynak azonban csak egy jóval későbbi bujdosása ismert: amikor Zsigmond emberei elől elmenekült Marosújvárból 1592-ben.⁴⁴ Ez akár perdöntő is lehetne, hiszen ha az a bizonyos „mint énnékem” erre az esetre utal, akkor a szöveg már csak a börtönben íródhatott. Ráadásul Bethlen Farkasnál is megtalálható a párhuzam Gálffy Marosújvárból és Bekes Fogarasból történő menekülése között.⁴⁵ Az e sorokból levonható következtetéseket tehát csak a Brutus munkájában található hivatkozás homályosítja el, ami viszont minden bizonnyal jóval Gálffy börtönbe kerülése előttről származik. Ne feledkezzünk meg arról sem, hogy Gálffy életrajzát nem ismerjük annak részleteiben – az is lehetséges tehát, hogy egy jóval korábbi eseményről van itt szó. Akármilyen bujdosást is feltételezünk azonban a sorok mögött, nehezen illeszthető be bármelyik olvasatba is a szakasz. Bekesre hivatkozni, vele valamelyest sorsközösséget vállalni kockázatos dolog, hiszen felemás események fűződtek a nevéhez: egyrészt ugyan Báthory István hú alattvalója volt, másrészt még annak trónrajutása előtt csatázott vele. Gálffy is furcsán nyilatkozik róla: ártatlannak nevezi, aki az „őrajta lött gyalázatért és kárért bosszút akarna állani, és bėjöve az országba haddal,”⁴⁶ majd elmondja, mint segédkezett Kristófnak a Bekes ellen küldött had szervezése közben. Az Irat logikájában tehát megfigyelhetünk itt némi bökkenőt, márpedig egy börtönből, utolsó esélyként írt könyörgő Iratban biztosra kellene menni. Gálffy azonban, úgy látszik, nem törekedett következetességre, inkább csak az – akár a következetlenségeket is felvállaló – hiteles ábrázolásra, ami a történeti olvasattal jobban összehangolható, mint a könyörgővel.

5. Összegzés

Dolgozatunk eredményeinek számbavétele előtt fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a szöveg hagyományozódásának kérdését egyelőre áthatolhatatlan bizonytalanság övezi, ami kijelentéseink mindegyikét erősen hipotetikus jellegűvé teszi. Nincs autentikus kéziratunk, az első olvasható másolat igen kései, ráadásul a Gálffy halálát említő történetírók is kivétel nélkül mind hallgatnak az *Irat*ról. Az *Irat* létezését egyedül a Brutusnál megtalálható, Bethlen Farkas által idézett néhány sor legitimálja, azaz nehéz az *Irat*ról kikezdzhetetlen véleményt formálni. A következő dolgokra azonban mindenképpen fel kell hívnunk a figyelmet:

⁴³ MAKKAI László–MÓCSY András szerk., *Erdély Története I. A kezdetektől 1606-ig*, Akadémiai, Budapest, 1986, 447.

⁴⁴ L. például Bethlen Farkasnál. Idézi JAKAB, 810–811.

⁴⁵ Idézi JAKAB, 810.

⁴⁶ Gálffy, 116.

1) bizonytalan a szöveg datálása, ám az biztos, hogy korábban íródott, mint azt eddig gondoltuk. A Brutus-hivatkozás alapján mindenképpen 1592. május 16-a előtt, de a tartalmi elemek alapján születhetett akár több évvel korábban is;

2) az már e kései másolat alapján is valószínűnek tűnik, hogy a szöveg címe tévesen maradt fenn a huszadik századi olvasókra. E téves címmel (*Rabságában készített önéletIrata*) összhangban állt az a ma már idejétmúlt, elfogultan Zsigmond-ellenes kép, amely Jakab Elek Gálffyról írott munkájában megfigyelhető. Ez a két probléma szükségszerűen hibás olvasatokhoz, értelmezési következetlenségekhez vezetett;

3) e feszültségek feloldásához megpróbáltuk az *Iratot* párhuzamosan mind beszédaktus-funkcióval rendelkező kérvényként, mind annak ellenpólusaként, ábrázoló jellegű történeti munkaként olvasni. Mindkét olvasattal kapcsolatban merültek fel azonban problémák, következetesen egyik olvasatot sem lehetett végigvinni a szövegben.

Összességében mindez egyetlen biztos kijelentést eredményez: a Gálffy-*Irattal* kapcsolatban valami nincs rendben. A szöveget övező bizonytalanság és a Gálffyról fennmaradt, részletekben nem, túlzásokban annál gazdagabb történeti kép nehezíti a probléma megoldását. További, Jakab Elek nyomán haladó levéltári munka alapján talán egyszer olyan adatokra bukkanhatunk, amelyek egyértelművé teszik a szöveg keletkezésének körülményeit. Reményt keltő az a tény is, hogy Brutus ismerte az *Iratot* – ha az ténylegesen körforgásban volt, akkor még talán felbukkanhat lappangó példánya is. Addig azonban, ameddig megbízható szövegünk nincs, nehéz bebizonyítani akár az önéletírást, akár a történeti olvasat helyállóságát – az is elképzelhető, hogy Gálffy szövegében éppen a kettő közötti láncszemet kell látnunk.

Gyulaffi Lestár Erdélyben

Gyulaffi Lestár a Dunántúlról származott, fiatalemberként került Erdélybe, s lett a királyi Magyarország nemeséből a Fejedelemség tisztviselője. Ősei az Árpád-kor második felében magas tisztségeket viseltek, akadt köztük erdélyi vajda, királyi udvarbíró, főpohárnok és számos ispán is. A 14–15. századra a család elveszítette országos jelentőségét, s a csobánci vár birtokosaként egyike lett a Dunántúl középnemes családjainak.¹ A török előrenyomulás következtében elszegényedtek, s várukat is csak nehezen tudták fenntartani. Gyulaffi Lestár egyik nagybátyja, Gyulaffi László viszont a törökök elleni harcokban szerzett hírnevének köszönhetően Erdélyben kapott tisztségeit és birtokát. Minthogy neki döntő szerepe volt Gyulaffi Lestár Erdélybe kerülésében, röviden ki kell térni személyére.

Gyulaffi László 1525 körül született, valószínűleg Csobánc várában. Már fiatalon híres lovas katona volt: Pápán, Devecserben, majd Győrben szolgált, közben részt vett Lipppa (1551) és Veszprém (1566) visszafoglalásában. 1560-tól tihanyi, 1567-től veszprémi kapitány, 1563-tól aranyarkantyús vitéz. Az 1560-as évek végére azonban – sok magyar nemestársához hasonlóan – ő is egyre elégedetlenebb lett a bécsi udvar intézkedéseivel. Ennek is szerepe lehetett abban, hogy csatlakozott a Balassa János és Dobó István által vezetett Habsburg-ellenes szervezkedéshez, s 1568 júliusában elhagyta Veszprémet. Az udvar többször is próbálta maradásra bírni, ő azonban valamikor 1568. november 3. és 1569. január 4. között Csobáncból Erdélybe távozott. (Így elkerülte Balassa és Dobó sorsát). Miután a magyar királyi címet is viselő erdélyi fejedelem, János Zsigmond szolgálatába állt, Szilágycseh várát kapta tőle hatvanhárom faluval. Közben igyekezett kibékülni Miksa királlyal, aki vissza is adatta lefoglalt magyarországi birtokait. (Így Csobáncot továbbra is a családnak kellett fenntartania.) Sőt, Miksa kegyelemlevelet is küldetett számára, ő azonban soha nem tért vissza a királyságba. Erdélyben tanácsúr és főkapitány, azaz a mezei hadak generálisa lett, a keresztelőszentpáli csatában ő volt a győztes Báthory István seregének vezére. Miután pedig a fejedelmet lengyel királlyá választották, kíséretének élén vonulhatott be Krakkóba. Ezt követően haláláig szilágycsehi birtokán élt.²

¹ ENGEL Pál, *Magyar középkori adattár*, [CD-ROM], Bp., Arcanum – MTA Történettudományi Intézet, 2001.

² TAKÁTS Sándor, *Ráthóti Gyulaffy László = T. S., Régi magyar kapitányok és generálisok*, Bp., Stádium, 1922, 204-230; TRÓCSÁNYI Zsolt, *Erdély központi kormányzata 1540–1690*, Bp., Akadémiai, 1980 (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai, III/6), 19, 27, 37, 104 – szerinte 1570-től haláláig volt tanácsúr; PÁLFFY Géza, *A veszprémi végvár fő- és vicekapitányainak életrajzi adattára (16-17. század) = Veszprém a török korban*, szerk. TÓTH G. Péter, Veszprém, Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, 1998 (Veszprémi Múzeumi Konferenciák, 9), 91–188; HORN Ildikó, *Politikusportrék János Zsigmond udvarából = H. I., Tündérország útvesszői : Tanulmányok Erdély*

Visszatérve az unokaöcsre: Gyulaffi Lestár kisgyermek korában elveszítette édesapját, ezért fent említett nagybátyja, az általa patrónusának nevezett Gyulaffi László gondoskodott róla. Gyulaffi Lestár kamaszkoráig Zalában és Vasban élt, 1571 őszétől pedig három éven át a bécsi tartományi iskolában tanult, ahová valószínűleg nagybátyja közbenjárására került be. Ezt követően, 1574 ősze és 1579 tavasza között sorsa ismeretlen. Az a legközebbi adat róla, hogy 1579. május 13-án jelen volt nagybátyja halálos ágyánál, ekkor tehát Udvarhelyen tartózkodott. Több okból is feltételezhető azonban, hogy már az évtized közepétől Erdélyben élt. Egyrészt azért, mert utolsó éveiben beteges nagybátyjának még viszonylag aktívnak kellett lennie, amikor unokaöccse útját egyengette. Másrészt pedig azért, mert ismert, hogy miután a lengyel királlyá választott Báthory Istvánt helyettesítő Báthory Kristóf vajda 1581. május 27-én meghalt, sírfeliratát Gyulaffi mint az elhunyt titkára írta meg. Márpedig nem valószínű, hogy azonnal ilyen magas pozícióba került volna a fejedelmi udvarban.

„Sub idem tempus Eustachius Gyulafi Secretarius eiusdem Principi suo tale fecit Epitaphion:

Gloria, fama, fides, virtus, sapientia, splendor,
Religio, et quidquid nobile mundus habet,
Singula Bathorei lugent ad Principis urnam,
Dacia sed cunctis tristior orba gemit.”³

[Ez idő alatt Gyulaffi Lestár, ugyanazon fejedelem titkára készítette számára a következő sírfeliratot. Dicsőség, hír, hűség, vitézség, bölcsesség, fényesség, istenfélelem és minden nemesség, ami csak van a világon, Báthori fejedelem urnájánál gyászol, de az árva Dacia mindegyiküknél szomorúbban bánkódik.] A Gyulaffi által írott sírversnek műfordítása is megjelent.⁴

A temetési rendtartás két változatban is fennmaradt. A korábbiiban, amely magyar nyelvű, semmilyen költemény nem szerepel. A későbbi, latin nyelvű változatban olvasható vers nem Gyulaffi imént idézett műve. A szó szoros értelmében nem is sírfelirat, hiszen egy a halottat megszemélyesítő ifjú szavalta el

történelméhez, Bp., ELTE BTK TDI, 2005 (TDI Könyvek), 9–87 – figyelmeztet, hogy 1576-tól Hagymássy Kristóf volt a főkapitány; H. I., *A hatalom pillérei : A Báthory-kori politikai elit kezdetei = Idővel paloták : Magyar udvari kultúra a 16–17. században*, szerk. G. ETÉNYI Nóra, H. I., Bp., Balassi, 2005, 259–275.

³ GYULAFY Lestár *Följegyzései*, kiad. SZABÓ Károly, Bp., MTA, 1881 (MHH-S, 31), 49; a sír felirata: *Uo.*, 50; utóbbi kézírata: ELTE Egyetemi Könyvtár (a továbbiakban: EK), *Litterae et Epistolae Originales* (a továbbiakban: LEO) 612, 698 – Szamosközy lapszámozása szerint. Külön jelzés nélkül a továbbiakban is ez szerepel. Minthogy a MHH-S sorozatban megjelent kötetek mostanra elavultak (többé-kevésbé hiányos és meglehetősen átszerkesztett szöveg, következtelen írásmód, pontosításra szoruló szöveghelyek), a máig fennmaradt kéziratokról célszerűnek látszott új, betűhű átirásokat készíteni. A feloldott rövidítéseket dőlt betű, a kiegészítéseket és a fordításokat szögletes zárójel, a magyarázatokat szögletes zárójelbe tett dőlt betű jelzi. Ha a kézíratra nem történik hivatkozás, akkor annak lelőhelye jelenleg ismeretlen. Ezekben az esetekben csak a nyomtatott kiadás áll rendelkezésre, így az átirás nem betűhű.

⁴ TÓTH István, *Költők virágoskertje : A gyulafehérvári humanista költészet antológiája*, Bp., Accordia, 2001 (Hagyományörző Könyvek, 1), 108.

a szertartáson.⁵ Maga a síremlék még a 17. században elpusztult, sem ábrázolása, sem részletes leírása nem ismert.⁶

Gyulaffi Lestár igen büszke volt nagybátyjára, akit tehát két okból is pártfogójának nevezhetett. Így ír róla: „Janos kirali fianak [János Zsigmond] hivataliara iw'tt volth be Erdelben, anno 1568. eztendőben, ki igen nagy böchw'letben tartotta minden zolgai fölötth, es Chieheth cum amplissima ditione et nomine Comitiss [igen nagy vagyonnal és ispáni névvel] atta volth neki minden tartomaniaual. Azutan Istvan kiralinalis [Báthory István] hasomlo böchw'letben volth, kinek mikor az lengiel kiralsagra bemenne, minden hadanak Generalis capitannia volth. Holt penigh meg Batori Christoph ideieben Zilagi Ciehhez valo faluiaban vdvar helth 13 maÿ hora 3 ante meridie Sepeliturque in Cÿeh 23 eiusdem mensis [május 13-án a dél előtti harmadik órában (kilenckor), eltemették Csehben ugyanazon hónap 23-án]. [...] Itt Erdelben telliesegel el colikasodot vala.”⁷ „1579. Hala megh Giw'laffi Lazlo az en patronusom Zilagban me praesente in Vdvarhel pago suo die 13 Maÿ sepelitur in Cÿeh die eiusdem mensis 27. [Szilágyban, jelenlétemben Udvarhelyen, saját falujában május 13. napján. Csehben temették el ugyanazon hónap 27. napján.]”⁸ A temetést négy nappal későbbre teszi itt, mint a korábban idézett helyen, de amikor harmadszor ír az „inuictissimus Heros vereque <Hector> Achilles Hungaricus”-ról [soha le nem győzött hős és valódi magyar Achilles], szintén a halála utáni tizedik napra datálja.⁹ Sokkal fontosabb adat azonban ennél, hogy – amint itt is megismétli – jelen volt nagybátyja halálos ágyánál, vagyis 1579. május 13-án már biztosan Erdélyben tartózkodott.

Gyulaffi Lestár tehát fiatalon bekerült a fejedelmi udvarba, s hamarosan a nagyobbik kancellária titkára lett. Előbb Báthory Kristóf vajda, majd Báthory Zsigmond, illetve Báthory András fejedelemsége idején dolgozott az uralkodóváltásoktól szinte független, állandó pozícióban. Úgy tűnik, Vitéz Mihály (Mihai Viteazul) országlása idején is helyén maradt, azonban – (kölcsonös) bizalmatlanság miatt – mégsem szolgálta a vajdát.

Mint művelt, felkészült diplomata, Gyulaffi – gyakran országos jelentőségű, s olykor igen kényes – ügyeket intézett, és külföldön is képviselte Erdélyt. Politikai döntéseket azonban nem hozott, a tanácsurak és a fejedelem határozatait kellett végrehajtania. Államszolga volt tehát (mai fogalmak szerint főtisztviselő), igaz, a legrangosabbak egyike. Lengyelországban végzett diplomáciai tevékenysége¹⁰ mellett természetesen „belföldi” megbízatásoknak is eleget tett. Feladatai közé tartozott oklevelek, levelek és beszédek fogalmazása,

⁵ *Báthory István király levélváltása az erdélyi kormánnyal 1581-1585*, bev., jegyz., kiad. VERESS Endre, Bp., MTA, 1948 (MHH-D, 42), 274–277; HORN Ildikó, *Ismeretlen temetési rendtartások a 16-17. századból* = H. I., *Tündérország...*, 320–341.

⁶ MIKÓ Árpád, *Báthory István király és a reneszánsz művészet Erdélyben*, MűvtÉrt, 37(1988), 109–135.

⁷ GYULAFY Lestár *Történelmi maradványai*, kiad. SZILÁGYI Sándor, Bp., MTA, 1894 (MHH-S, 33), 51–52; kézirat: EK, LEO 272b, 352–353.

⁸ GYULAFY *Följegyzései*, 16; kézirat: EK, LEO 188, 562.

⁹ GYULAFY *Történelmi...*, 14–15; kézirat: EK, LEO 272b, 345.

¹⁰ Lengyelországi követjárásairól az előző, gyulai konferencián számoltam be.

emellett segítette a Fejedelemségbe érkezett külföldi követek munkáját, részt vett különféle tárgyalásokon, beiktatásokon, országjáró körutakon stb.¹¹

Ezek mellett egyéb feladatokat is kapott, például részt vett Petru Cercel¹² hátrahagyott javainak összegyűjtésében. Saját szavaival: „Expeditak [küldtek] feier varrol [itt és a továbbiakban mindig Gyulafehérvár] engem Zekely balintal vduari zolgaual es Vörös Gasparal az kekek centurioiaual [fejedelmi testőrök századosával] hogj mindenw'tt az orzagban Peter vaidanak Raduliciusnak ki <az orzagbol> havasalföldeből kikökött vala morhaiath es penzeth fölkeresnek in omnibus pagis et ciuitatibus etiam iuramento [eskü alatt minden faluban és városban]. Be iaruan az orzagot 16ezer fl [forintot] harom ezw'stos nierget Egi falka öltöző ruhat 2 hegiestört 8 kupat zep öreget talaltunk kit Gubernator¹³ kezehez attunk Anno 1585. die 18 Septembris.”¹⁴

Gyulaffi életének számos adatát őrizték meg brassói és kolozsvári sáfárpolgárok élelemről és szállításról szóló számadásai. Ezeket Gernot Nussbächer tette közzé.¹⁵ Megtudható belőlük, hogy Gyulaffi 1585. szeptember 25-én és 28-án, valamint október 7-én, 16-án, 20-án és 28-án, továbbá november 30-án, december 12-én és 17-től 1586. január 5-ig, majd 1586. március 23-án Székely Bálinttal (1585. október 16-át és december 12-ét, valamint 1586. március 23-át kivéve minden alkalommal), Vörös Gáspárral (1585. szeptember 25-én, 28-án, október 7-én, 16-án, 20-án és 28-án) és Székely Antallal (1585. október 16-án) Brassóban járt.¹⁶ 1588. május 22-én Hajdú János vitte Kolozsvárról Tordára. Június 13-án Lengyelországból volt visszatérőben, amikor 2 ejtel (pint)¹⁷ óbort küldtek neki. Egy héttel később Kolozsvárról „vivy Cibete Peter Negy lowan Tordaign”. Július 8-án, vagy 9-én ismét Hajdú János vitte Kolozsvárról Sombóra, onnan Lónára, majd 25-én Tordára. Valamikor július 25. és augusztus 8. között ugyancsak ő „vytte 4 louan Gyulaffy Mestert Sombora”, onnan pedig Lónára.¹⁸ Nem biztos, hogy mindig ezek a települések voltak úticéljai, valószínűbb, hogy ezeken túl már nem a kolozsvári bírónak kellett utaztatásáról gondoskodnia.

Ha nem kapott egyéb feladatot, Gyulaffi általában az uralkodó mellett tartózkodott. Így 1586-ban Báthory Zsigmond kíséretében Gyulafehérvárról ő is Prázmárra menekült a pestis elől. Őt idézve: „1586. Indultunk ki az feiedelemuel [Báthory Zsigmond vajdával] es Gubernator Vramal [Ghyczy Jánossal] feiervarrol

¹¹ TRÓCSÁNYI, *i. m.*, 184–187, 255 – szerinte csak 1585-től 1597-ig viselte ezt a tisztséget; KOLTAI András, *Előszó: Udvar és rendtartás a 17. századi Magyarországon = Magyar udvari rendtartás: Utasítások és rendeletek 1617–1708*, bev., jegyz., kiad. K. A., Bp., Osiris, 2001 (Milleniumi Magyar Történelem: Források), 7–57 – a titkárságról: 29–31.

¹² Havasalföldi vajda 1583. július–1585. április 16.

¹³ Ghyczy János (†1589) 1572-től váradi al-, később főkapitány, 1585-től haláláig tanácsúr, 1585-től 1588-ig kormányzó, majd haláláig generális. (TRÓCSÁNYI, *i. m.*, 27, 337.)

¹⁴ GYULAFY *Följegyzései*, 18; kézirat: EK, LEO 1523, 479.

¹⁵ Gernot NUSSBÄCHER, *Adatok Gyulaffi Lestár utazásaihoz*, Szeged, [JATE BTK], 1972 (Irodalomtörténeti Dolgozatok, 67), klny. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, 10–11(1971), 37–42.

¹⁶ NUSSBÄCHER, *i. m.*, 39–41.

¹⁷ Az 'erdélyi kupa' is ekkora, úrtartalma kb. 1, 41 liter.

¹⁸ NUSSBÄCHER, *i. m.*, 37–38.

Az halal Előtt prasmara penultima <Júl> Juný [június 29-én], ott valtig kesenk, oda hozzak megh Az lengiel királi [Báthory István fejedelem] halalat is.”¹⁹

Gyulaffi Prázmárról többször (augusztus 3-án, október 6-án és 8-án) bement Brassóba.²⁰ Nem biztos, hogy éppen e járvány idején, mindenestre saját kezűleg jegyezte le a következő receptet: „Kalendula vel [vagy] Chalendula, Fw'lemilevirag hungarice [körömvirág] Töriek megh Ezth <...> mozarban, exprimaliak az succusat et vt edulcoretúr [sajtolják ki a nedvét és, hogy édes legyen] Egi kis nad mezeth faragý belle. a' Kin az Pestis avagj suspicio pestio [a pestis gyanúja] igia megh. harmadik itallýa vtan Elhaggia az Pestis Archicapilonis secretum [A főborbély titka]”.²¹

Miután az erdélyi országgyűlés nagykorúsította a tizenhat éves Báthory Zsigmondot, ő két héttel később, 1588. december 23-án letette a fejedelmi esküt. Gyulaffi így ír az ifjú fejedelem országjáró körútjáról: „1589 Telben hogi az feiedelemel az orzagoth meg kerw'lenk akkor lennek az sok [egy szó kihúzva, vsz. fitalansagok²²] minden heleken az hol el mentw'nk, de kivaltkeppen Bezterchen.” [A széljegyzet és öt sor kihúzva. Ez utóbbi eleje vsz. „Az varosbeli leaniokath es azzon”.]²³

Szekretáriusként többször is Gyulaffi gondoskodott az Erdélybe érkező követekről. A sáfárpolgárok feljegyzéseiből tudható, hogy 1590. január 24-én a főkancellár szolgálójával együtt Brassóban járt,²⁴ március 3-án Kantha Mihály vitte Kolozsvárról Tordára, április 18-án a lengyel követet kísérve ismét Kolozsváron volt, ahonnan hat nappal később Pap János szállította vissza Tordára. Május 28-án Rácz Bálint társaságában járt Kolozsváron. Másnap Schadady Ferenc és Brassay György vitte őket Désre. (Kísérőik miatt volt szükségük két szekerre.) Július 7-én Nagy Ferenc fuvarozta Gyulaffit harmadmagával Kolozsvárról Désre, 29-én pedig Varga Benedek Tordára. Ez év december 3-án Molnár Miklós vitte Kolozsvárról ismeretlen helyre, valószínűleg Tordán át Gyulafehérvárra. 1591. április 10-én Szjgyártó Dániel szállította Kolozsvárról Désre, május 9-én Kádár János Gyaluba, 14-én pedig Musnay Bálint Zilahra.

1592. szeptember 8-án Kolozsvárról „uizi Zent Mihalira Deesi Georgi 3 louan”. Ugyanez év október 3-án pedig „Erdeohegi Andrast Giulafi Lestar Zolgaiait Tordaigh uitte polchi Janos 2 lowan” ugyancsak Kolozsvárról. Maga Gyulaffi ezalatt Lengyelországban volt, ahonnan azonban december 21-e előtt visszatért, ekkor ugyanis Kocsis Péter fuvarozta őt Kolozsvártól Tordáig.²⁵

Egy alkalommal Gyulaffinak kellett lecsillapítania a lázongó székelyeket: „Anno 1593. 22 die octobris kw'ltenek engemett Colosuarról Varadda attanak kezemhez kett ezer forentoth hogý az ott valo zekelieknek ketth ketth forentot fw'zessek kik Bochkai vramal voltak ott az varas mellett Taborban. Ex

¹⁹ GYULAFY *Történelmi...*, 19; kézirat: EK, LEO 272b, 345.

²⁰ NUSSBÄCHER, *i. m.*, 41.

²¹ *Egy régi pestis recept*, Századok, 1879, 442; kézirat: EK, LEO 273, 502.

²² Ekkor még 'bujálkodás', 'kicsapongás' értelemben használatos, s minden házasságon kívüli nemi kapcsolat gyűjtőneve.

²³ GYULAFY *Följegyzései*, 24; kézirat EK, LEO 188, 558.

²⁴ NUSSBÄCHER, *i. m.*, 41.

²⁵ NUSSBÄCHER, *i. m.*, 38-39.

misericordia [Könyörületből] chelekedek ezt az vrak nem tartoztak volna vele. Kendi Sandor²⁶ vram tanachabol. Ez volth az Erdelieknek Első miliciaiok [táborba szállásuk]. Ezen kezdek el az Tragediat. Ide iw'venek vala mind az ket Balassiak visitalni Boczkai vramath.”²⁷ Sajnos a tárgyalások részletei nem ismertek, de feltételezhető, hogy elsősorban a két országrész tervezett – s a következő évben megvalósuló – törökellenes szövetségéről volt szó.²⁸ Irodalomtörténeti szempontból érdekes lehet, hogy Gyulaffi nem csak az unokatestvérüket, Bocskait meglátogató Balassi Bálinttal és Ferencsel találkozott ekkor, hanem az éppen szintén ott időző Wathay Ferencsel is. (Bocskai felesége Wathay unokatestvére volt).

Csaknem egy évvel később, 1594. szeptember 13-án Gyulaffi Kolozsvárra „iöt meg az Lengyel Orszagi köuetssegbol, vitte Thordaig Nagy Mattyas 4 loual”. November 7-én Kolozsvárról „Gyulafi Lestart hattott Magawal wýzi Paksý Lukachi 6 Louan Zekere Zilachra”.

Szintén Lengyelországból volt visszatérőben, amikor 1595. április 16-án a kolozsvári bírótól „4 Eytel bortt [...] 1 [fel]Sal pechieniet [...] 4 ½ font chiukat” kapott. Másnap „negyed magaual vitte 6 loual Thordara Boldi György es terhes kucziat”.²⁹ Gyulaffi maga említi fennmaradt jegyzeteiben, hogy „Vigesima Aprilis Albae pervenimus. [Április 20-án érkeztünk meg Fehérvárra.] Talaltuk ott Nadosi³⁰ vramath vdvarnal. ki. 6. die Aprilis iw'th volth feier varra Ment el penig 25 Aprilis. Barciai Andrassal³¹ es töb fw' emberekel kesertette el Sidmonth.³² Lehet, hogy Gyulaffi is velük tartott, hiszen május 6-án Kolozsváron járt „ßolgaiual, kuczia eleiben adatot Biro Wram [...] 6 füues loath, Kadar Lörintzet es Seuffner Mattiasset, külömb külömb embereket, Thordaig.”³³ Tíz nappal később már biztosan a fővárosban volt: „Die 16 mai venit Albam Illustrissimus et Reverendissimus dominus Alphonsus vicecomes Episcopus Ceruensis³⁴ in Flaminia, legatus pontificis et honorificentissime exceptus. [Május 16. napján Fehérvárra jött az igen kiváló és főtisztelendő Alfonz alispán úr, a flaminiai Cervia püspöke, pápai követ; s igen nagy a tisztelettel fogadták.] En voltam gardaia [kísérője].”³⁵ Ugyanez év végén „Anno 1595. die 15 Decembris indultam ki feier varrol Siluius Picolomineussal³⁶ Es kesertem [Szilágy]Somlioig ott harmad napig

²⁶ 1568-ban kancelláriai titkár, 1573-tól haláláig tanácsúr, 1578-tól Belső-Szolnok megye főispánja, 1578–1581: kincstartó, 1583–1585: a Hármastanács tagja. 1594-ben kivégezték. (TRÓCSÁNYI, *i. m.*, 29–30.)

²⁷ GYULAFY *Följegyzései*, 28; kézirat: EK, LEO 1523, 480.

²⁸ G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó, SZABÓ Péter, *Koronás fejedelem : Bocskai István és kora*, Bp., General Press, 2006, 106–107.

²⁹ NUSSBÄCHER, *i. m.*, 39.

³⁰ Nádasdy Ferenc.

³¹ 1602-ben tanácsúr, lugosi és karánsebesi bán, lippai kapitány. (TRÓCSÁNYI, *i. m.*, 23.)

³² GYULAFY *Történelmi...*, 26; kézirat: EK, LEO 272b, 250.

³³ NUSSBÄCHER, *i. m.*, 39.

³⁴ Alfonso Visconti (1552–1608) 1591-től Cervia püspöke, 1599-től kardinális, 1601-től haláláig spoletói érsek.

³⁵ GYULAFY *Történelmi...*, 26; kézirat: EK, LEO 272b, 250.

³⁶ Medici Ferdinánd hadvezére a tizenöt éves háborúban.

vendegletem mind hadastul. Az feiedelem zep aiandekokat adot neki et inter alia [egyebek közt] Huniadi Janosnak Egi Zep Zabliaiat [is], kitt Picolomineus nagjra böchw'lt.”³⁷

Talán a hazaút egy része lehetett, amikor a következő év január 5-én Kolozsvárról „Lengiel Istwan vizi Tordaigh Giulaffi Lestar kochiat 4 lowon”.³⁸ Gyulaffi lehetett Szamosközy István forrása a következő jegyzet írásához: „Mikor Napragi Demeternek,³⁹ Sigmond fejedelem Gialut megh atta, es Giülaffi Lestar [1596] Decememberben vgymint iktato ember introducalta [bevezette] volna: volt egy szeléd farkas ot az varban, melyet kichinsigitöl fogwa tartottak volt fel. Mihelt Napragi pispeök be ment az varba, mingiarast ez szeléd Farkas az kw falon ki vgot, es el futot az Erdöre. taraszkokat löwödöztek volt ki Napragi iöwetelire, es attul jedetted megh. Ezt mikor Napraginak megh montak volna, igy szolt rea: Nem chýüda, ha el futot, mert az Euangeliom szerint, el fut az farkas, mikor az igaz pasztort lattya, hogý iw, Vgian akkor az eggik kemény le szakadot, arra azt monta, hogý az kw miwesnek iöwendöl gonoszt az ki nem iol chýnalta volt.”⁴⁰

Csaknem egy évvel később írta Gyulaffi, hogy „1597 Bochatanak el feier varrol Brassoban cum Illustrissimo Domino Comite a' Turrij⁴¹ Serenissimae Dominae Mariae Archjducissae Austriae legato [az igen kiváló turri ispán úrral, a legfelségesebb Mária osztrák főhercegi úrnő⁴² követével] hogi Sidmonthoz vigiem Interim [közben] Bochkai vram volt Albae Juliae locum tenens [Gyulafehérvár helytartója] Exiuimus alba die 30 mensis octobris. [Gyulafehérvárt október 30. napján hagytuk el.] Annak vtana az orzagbolis Varadig ezt az Comest en kesertem ky 1597. die 31 octobris Es ott vendegletem 3 napig.”⁴³

Ez év végén kelt egy – sajnos csak kései másolatból ismert – okirat, amelyből kiderül, hogy Gyulaffi nem csak titkára volt a fejedelemnek, hanem (legalábbis ekkortól) konyhamestere is. „Anno 1597. 13. Decembris super solutione Domini Eustachi Gyulaffi. [Az 1597. év december 13-án Gyulaffi Lestár fizetéséről.] Urunk ő felsége rendelt ő kegyelmének secretariusságára és konyhamesterségére negyedfél száz forintot esztendőnként, úgy hogy ő maga költségén tartson sáfárt. Item esztendőnként, mint előbbi konyhamestereknek, tisztességes téli és nyári ruhát. Asztala harmad magával légyen. A konyha szükségére ő kegyelme kezéhez jár minden héten negyvenhét forint.”⁴⁴ Tehát évi

³⁷ GYULAFY *Följegyzései*, 30; kézirat: EK, LEO 1523, 479.

³⁸ NUSSBÄCHER, *i. m.*, 39.

³⁹ Humanista főpap, 1597–1601: erdélyi, később veszprémi, majd győri püspök, végül kalocsai érsek (†1619). 1598–1600: erdélyi kancellár, tanácsúr. (TRÓCSÁNYI, *i. m.*, 32, 181.)

⁴⁰ *Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából : Szamosközy István történetíró kézírata*, kiad., jegyz. E. ABAFFY Erzsébet, KOZOCSA Sándor, Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1991 (A Magyar Nyelvtörténet Forrásai, 2), 113–114; kézirat: EK, LEO 1523, 377.

⁴¹ Sigmondo della Torre gróf.

⁴² Mária Krisztierna édesanyja.

⁴³ GYULAFY *Följegyzései*, 30–31; kézirat: EK, LEO 1523, 480.

⁴⁴ GYULAFY *Följegyzései*, 113–114.

350 forintos fizetéséből neki kellett rendeznie a sáfár bérét. A pénzen felül kapott két öltözet ruhát, valamint ellátást nemcsak saját maga, hanem még két fő részére.

Mint konyhamesternek természetesen nem a főzés volt feladata, hanem a szervezés. Ő intézte az alapanyagok beszerzését, s ő ellenőrizte minőségüket. Emellett beosztotta a szakácsok és a kukták munkáját, s vigyázott a konyha tisztaságára. Számon tartotta az asztalok rendjét, s azt, hogy hová mennyi és milyen étel szükséges. Az elkészült ételeket jelenlétében vették át a konyhán az asztalnokok, étékfogók és tálhordók. Ügyelnie kellett arra is, hogy a konyhába illetéktelenek ne menjenek be. „A konyha szükségére” kapott heti 47 forintból neki kellett megvásárolnia mindazokat a fűszereket, gyümölcsöket és ínyencségeket, amelyek az ország területén nem álltak rendelkezésre. Ha a heti, havi vagy negyedéves beszállítások nem bizonyultak elegendőnek, esetenként gabonát, lábasjóságot és halat is ebből a pénzből kellett beszereznie.⁴⁵

Báthory Zsigmond második lemondásakor, 1598 tavaszán Bocskai régi ellenlábasa, Jósika István,⁴⁶ a fejedelem egykori pártfogoltja is igyekezett magához ragadni a hatalmat. Bocskay rábírta Báthoryt Jósika halálra ítéletére, elfogatta vetélytársát, majd átadta a királyi biztosoknak (Istvánffy Miklós nádori helytartó, Bartholomäus Pezzen az Udvari Haditanács tagja és Szuhai István váci püspök), akik kivégeztették.⁴⁷ Valószínűleg Gyulaffi volt Szamosközy informátora műve következő részének megírásához. „Így történt, hogy Jósikát, miután néhány napig őrizetben tartották, az országgyűlés berekesztésével Pezzen Bertalan kezére adták. Amikor a késő éjjeli órákban a börtönből kivezettek, kocsira szállás közben így szólt az épp ott álló Gyulaffi Lestárhoz, rokonához és hajdani iskolatársához, valamint környezetének többi tagjához, akik szerencsétlenségén sajnálkoztak: »Ez a jutalma az uralkodók barátságának!«”⁴⁸

Gyulaffi továbbra is a fejedelemség szolgálatában maradt, de az akkor regnáló Mihály vajda nem bízott benne, s nem vette igénybe szolgálatait. 1600-ból egyetlen adat maradt róla, Szamosközy írja, hogy „kwldötte volt [Vitéz Mihály] Lengel orzagba Racz Geörgyöt,⁴⁹ mely mellet volt Sarüari Mihaltis. De ezek elöt akarta volt kwldeni Giulafi Lestart, Racz Georgyvel, de Giulafi felöl voltak olliak, hogý arra tanaczlottak az Vaidat, hogý ne kwlgýe Giulafit, mert eleitwl fogwa Giulafi az Batoriak zolgaia volt, es felö hogý nem iar el hiwen az dologba. Mert Noha oda [Lengyelországba] be ighen sok es Nagý köwetségekbe iart Giulafi az Batoriaktul, de azért nem batorsagos <wd> wtet nem kwldötte, Igý azért Giulafit el hagywan, Racz Geörgyöt kwldötte.”⁵⁰

Szamosközy jegyzeteiből kitűnik, hogy Gyulaffi 1601 tavaszán – nem először – beteg volt: Mihály vajda leveleit „kwldötte fel Sigmond, Gonzaganak,”⁵¹

⁴⁵ KOLTAI, *i. m.*, 35.

⁴⁶ 1585-ben kancelláriai titkár, 1594–1598: kancellár, 1597-ben főkapitány. (TRÓCSÁNYI, *i. m.*, 28, 337.)

⁴⁷ BENDA Kálmán, *Bocskai István*, Bp., Századvég, 1993² (Századvég Biográfiák), 62–63.

⁴⁸ SZAMOSKÖZY István, *Erdély története [1598–1599, 1603]*, ford. BORZSÁK István, vál., bev., jegyz. SINKOVICS István, Magyar Helikon, 1977² (Bibliotheca Hungarica), 69.

⁴⁹ A tizenöt éves háborúban hadvezér, 1610-ben tanácsúr. (TRÓCSÁNYI, *i. m.*, 33.)

⁵⁰ *Magyar nyelvű...*, 40; kézirat: EK, LEO 272a, 249.

⁵¹ Kassai főkapitány.

Söwenfalwi Daniel⁵² deaktul, ki secretarian valo deak volt, mikor az elöt Giulafi Lestart akarna ki kwlden, de akkor Giulafi <lewén> betegh lewen, nem mehetet.”⁵³ Nem sokkal később Gyulaffi kétszer is tárgyalt a seregével Szatmáron táborozó Giorno Basta generálissal. A fejedelmi parancs, amely mindenkit a követ segítségére szólít fel, 1601. április 30-án kelt Kolozsváron.⁵⁴ Erre azért volt szükség, mert a Mihály vajda betörése, majd Basta seregének behívása óta eltelt másfél év teljes anarchiát és iszonyatos nyomort hozott Erdélyre. Az első követségre május 2-án „Bel Andras vitte Giulafi Lestart 4 lovan Zekeren Sibon”, a másodikra Gyulaffi két héttel később indult Kolozsvárról Czienes Jánossal.⁵⁵ Az oklevél hátára leírta egyik beszédét.⁵⁶ Basta válaszainak összegzése szintén Gyulaffi lejegyzésében maradt fenn.⁵⁷ Minderről Szamosközy is részletesen beszámol, de ő nyárra datálja a követségeket. „Mikor Sigmond Colosuarat az Gorozloi harczra keszwlne Nagy betegsege fekw, angina uolt az torkaba, ez mellet Nagy febris, mense Iunio et Iülio [láz, június és július hónapban]. Mikor Colosuarat fekwnek, Giulafi Lestart kwldötte kecczeris Bastához, Zakmarra, [...] az elöttis kwldöt volt <embereket,> köweteket kik egy Salüüs conductost [oltalomlevelet] hozzanak az Chazartul pragabol, hogý zabadon tractalhassa [intézhesse] wis az dolgot. Ezt Basta megh zerzette volt, Nagý hartia lewelre, es Giulafi Lestar által vgý mint három hettel az harcz elöt Sigmondnak kwldötte volt, De Sigmondnak semi szandeka nem volt az Chazarhoz valo fel kwldesre, hanem ez szinnel akarta chak vontatni az dolgot. [...] Basta, es Giülafit tisztessigesen tartwan es el bochatwan, credentialist [hitlevelet] <iria> irat, hogý <nem> az mit Giulafi mondana, el hinne Sigmond. [...] Az masik köwetsege Giulafinak ez volt Bastához Sigmondtul, hogý Sigmond protestalt az istenre es Emberekre, hogý w nem oka ez veszedelemnek, ha valamellik felben veszedelem köwetkezik, Mert w Nem igýekezet soha veszedelmére az kereztieneknek, hanem inkab iawara. Mierthogý lattia hogý <az> Basta el közelget, <w N> w Nekýs készen kel lenni.”⁵⁸

Ezek a kétségbeesett kísérletek eredménytelenek maradtak. Vitéz Mihály és Basta seregei egyesültek, s augusztus 3-án Goroszlónál legyőzték a fejedelmet. Báthory Zsigmond Moldvába, hadainak főparancsnoka, Székely Mózes pedig a törökökhöz menekült. Két héttel később Basta megölette Mihály vajdát. Szeptemberben a fejedelem visszatért, októberben átvette a szultáni athnámét. Basta kapitánya, Rákóczi Lajos novemberben Nagydemeternél szétverte Székely Mózes hadait. 1602 januárjában Rudolf erdélyi seregeinek főparancsnokává nevezte ki Bastát. Ő februárban fegyverszünetet kötött a fejedelemmel, majd a király megbízásából Erdélyért cserébe Oppeln és Ratibor hercegséget és évjáradékot ajánlott neki. Június végén az erdélyi országgyűlés behódolt a

⁵² 1594–1601: a nagyobbik kancellária írnoke; 1615–1617, 1621 és 1627–28: portai ügyvivő, ott ölték meg. (TRÓCSÁNYI, 195)

⁵³ *Magyar nyelvű...*, 38; kézirat: EK, LEO 271a, 247.

⁵⁴ GYULAFY *Följegyzései*, 116–117, eredetije: EK, LEO 155, 449 (modern, ceruzával).

⁵⁵ NUSSBÄCHER, *i. m.*, 39.

⁵⁶ GYULAFY *Följegyzései*, 117–119; kézirat: EK, LEO 155, 446 (modern, ceruzával).

⁵⁷ GYULAFY *Följegyzései*, 119–121; kézirat: EK, LEO 1523, 447–448 (modern, ceruzával).

⁵⁸ *Magyar nyelvű...*, 43–44; kézirat: EK, LEO 272a, 255–256.

Rudolfot képviselő Bastának. Néhány nap múlva az időközben hazatért Székely Mózes által vezetett, a fejedelemhez hű sereg Tövisnél vereséget szenvedett Bastától. Július 26-án Báthory Zsigmond végleg távozott Erdélyből. (Csak a libohovcei uradalmat kapta meg, s őrizet alatt élt 1613. március 27-én bekövetkező haláláig.) 1603 januárjában az új királyi biztosok, Johann Molart és Nicolaus Burghausen, átvették a kormányzást, a rendek pedig hűséget esküdtek Rudolfnak. Márciusban Székely Mózes – szultáni athnámé birtokában, török támogatással – Erdélybe indult. Május elején fejedelemmé kiáltották ki. Könnyedén elfoglalta az országot, hiszen Basta rémuralmának szörnyűsége miatt szinte mindenki az ő pártjára állt. Közben Radul havasalföldi vajda segítséget küldött a Részekbe visszahúzódott Bastának, július 17-én pedig, a székelyek részvételével, Brassónál legyőzte Székely Mózes seregét. A fejedelem is elesett.⁵⁹ Menekülő híveinek többségét Rákóczi Lajos hajdúi a Vaskapunál levágták, a többiek török fennhatóság alatt lévő területekre menekültek. Közülük azok a bujdosók, akik nem akartak török oltalom alatt élni, Karánsebesről Gyulaffi Lestárt és Kaproncai Mártont⁶⁰ küldték a Lippa felé vonuló Bastához. Ők – mint erről a szónoklatukat is közlő Szamosközy beszámoló⁶¹ – Facsádon találkoztak a generálissal, akitől sikerült kegyelmet és hazatérési engedélyt kicsikarniuk. A jelenlegi ismeretek szerint ez volt Gyulaffi utolsó közszereplése.

A következő években Gyulaffi visszavonultan, szegényes körülmények között élt, valószínűleg Kolozsváron. Kancelláriai titkárként lehetősége lett volna birtokszerzésre és vagyongyűjtésre, de ő nem élt, tehát nem élt vissza ezzel, így állását elveszítvén szinte nyomorgott. Mindössze egyetlen általa kapott, nem túl bőkezű adománylevél ismert, amelyet a fejedelem 1591. július 1-jén állított ki Gyulafehérváron. Ebben a korábban az udvarhelyi várhoz tartozó, malomfalvi részjóságot adta neki.⁶² Gyulaffi többször is kénytelen volt sürgetni fizetését. Az 1598. évhez köthető két datálatlan beadványa Mária Krisztiánához, amelyekben hátralékok kifizetését kéri.⁶³ Súlyos helyzetében végül az Erdélyből immáron végleg eltávozott Báthory Zsigmondhoz fordult,⁶⁴ de nincs nyoma annak, hogy tőle vagy bárki mástól segítséget kapott volna. Fennmaradt írásainak jelentős része – jelenlegi formájában – éppen ezekre a keserű évekre datálható. A Gyulaffi-hagyaték emlékirás-történetileg is jelentős, történelmi szempontból azonban csak kevésbé kiaknázott forrás.⁶⁵ Jelentőségét növeli, hogy a korszakból kevés kéziratgyűttes maradt fenn.

⁵⁹ OBORNI Teréz, *Erdély fejedelmei*, Bp., Pannonica, 2002 (Magyar Századok), 58–60; HORN Ildikó, *Báthory Zsigmond prágai fogsága (1610–1611)* = H. I., *Tündérország...*, 145–165.

⁶⁰ 1602-ben Gyulafehérvár aludvarbírája.

⁶¹ SZAMOSKÖZY István *Történeti maradványai*, kiad. SZILÁGYI Sándor, III, Bp., MTA, 1877 (MHH-S, 29), 323–330.

⁶² GYULAFY *Följegyzései*, 69–70; kézirat (fotó): MOL Filmtár 1580. doboz, 322.

⁶³ GYULAFY *Följegyzései*, 115–116.

⁶⁴ GYULAFY *Följegyzései*, 121–122.

⁶⁵ Ez utóbbi természetesen nem lehet feladatomban, de bízom benne, hogy a reménybeli kritikai kiadást a történész kollégák is használhatják majd.

Bocskai fejedelemmé választása után Gyulaffi feltehetően ismét szolgálatba állt, de hamarosan meghalt. (Bocskay erdélyi hadainak főkapitánya egyébként Gyulaffi Lestár unokatestvére, ifj. Gyulaffi László volt.) A Gyulaffiról szóló utolsó adat szerint 1606. április 16-án két hétre huszonnyolc Achtel (ejtel) bort kapott Brassóban.⁶⁶ Valószínűleg hivatalos úton tartózkodott a városban, de elképzelhető az is, hogy ott élt, azonban egyik feltevését sem támasztja alá más adat.

Gyulaffi lakóhelyeként más városok is szóba kerülhetnek. Feltűnően sokszor utazott Kolozsvárról Tordára, de ezt inkább az magyarázhatja, hogy Torda a Kolozsvárt Gyulafehérvárral összekötő út mentén fekszik. Nyilvánvaló, hogy a fejedelem titkáráként annak székhelyén, Gyulafehérváron kellett laknia. A városban, ill. a váron belül lakásának helyét eddig nem sikerült megállapítani. Ez nem meglepő, hiszen ma még a fejedelmi palota Báthory kori épületei sem ismertek pontosan.⁶⁷ Visszavonulása idején minden bizonnyal Kolozsváron élt. Ezt igazolja, hogy 1604–1605-re datált feljegyzéseit 'kolozsvári szemszögből' írta: „Hallatott mendörges Colosuarth legelőzör 1604. die 27 Martj.”,⁶⁸ „itt Colosuarott”,⁶⁹ „inett Colosuarrol”,⁷⁰ „ide Colosuarra [...] itt Colosuarott”,⁷¹ „ide Colosuarra”,⁷² „iw'e hazahoz Colosuarra”,⁷³ „Jw'th vala ide Colosvrra”,⁷⁴ „lezen itt Colosuaroth az Giw'les”,⁷⁵ „minek előtte Colosuarra be iw'tt volna [...] ide Colosuarra [...] inett Colosuarrol”⁷⁶ stb.

A már említett számadásokból kitűnik, hogy Gyulaffi lehetőleg kocsin utazott. Ezt magyarázhatja, hogy – noha legalább ötvenéves koráig élt – többször is betegeskedett. (Nemcsak saját, töredékesen fennmaradt jegyzeteiben szerepel ez, hanem Szamosközy-nél is.) A többiek-nél jóval többször szállította egy Hajdú János nevű fuvaros, de nem valószínű, hogy kifejezetten az ő kocsisa lett volna. Gyulaffinak egy szolgája ismert név szerint, őt Erdőhegyi Andrásnak hívták.⁷⁷

Gyulaffi Lestár magánélete teljesen ismeretlen, nem tudható, hogy megnősült-e, voltak-e gyermekei. Halálának helye, időpontja és körülményei sem ismertek. Ezt Szabó Károly – Gyulaffi általa kiadott legkésőbbi jegyzete⁷⁸ alapján – nem sokkal 1605. május 19. utánra datálta.⁷⁹ Ma ismert utolsó írása, amelyet

⁶⁶ NUSSBÄCHER, *i. m.*, 42.

⁶⁷ KOVÁCS András, *Gyulafehérvár, az erdélyi fejedelmi udvar színtere a 16. században = Idővel paloták...*, 235–258.

⁶⁸ GYULAFY *Történelmi...*, 28; kézirat: EK, LEO 272b, 355.

⁶⁹ GYULAFY *Történelmi...*, 31; kézirat: EK, LEO 272b, 114.

⁷⁰ GYULAFY *Történelmi...*, 35; kézirat: EK, LEO 272b, 342.

⁷¹ GYULAFY *Följegyzései*, 36–37; kézirat: EK, LEO 188, 565–566.

⁷² GYULAFY *Történelmi...*, 40; kézirat: EK, LEO 272b, 356.

⁷³ GYULAFY *Történelmi...*, 41; kézirat: EK, LEO 272b, 198.

⁷⁴ GYULAFY *Történelmi...*, 41; kézirat: EK, LEO 272b, 357.

⁷⁵ GYULAFY *Történelmi...*, 50; kézirat: EK, LEO 272b, 351.

⁷⁶ GYULAFY *Történelmi...*, 65; kézirat: EK, LEO 272b, 129–130.

⁷⁷ NUSSBÄCHER, *i. m.*, 37–39.

⁷⁸ GYULAFY *Följegyzései*, 45–47; kézirat: EK, LEO 1523, 577–578.

⁷⁹ SZABÓ Károly, *Gyulafi Lestár élete és munkái : Bevezetésül = GYULAFY Följegyzései...*, 3–11.

Szilágyi Sándor publikált, 1606. június 10. körüli időpontra vonatkozik.⁸⁰ Ez a legkésőbbi jelenleg ismert dátum, amikor Gyulaffi Lestár még biztosan élt. Arról sincs adat, hogy sírja hol található. Lehetséges, hogy teste a szilágycsehi templomban nyugszik, ahová számos rokonát is eltemették.⁸¹

*

IDŐRENDI ÁTTEKINTÉS

1579. május 13. előtt Gy. L. Erdélybe kerül, hamarosan Báthory Kristóf titkára lesz.
1579. május 13. Meghal Gy. L. nagybátyja és pártfogója, Gyulaffi László.
1581. május 27. után Gy. L. – akit hivatalában Báthory Zsigmond is megtartott – írja meg Báthory Kristóf sírversét.
1585. szeptember 18. előtt Gy. L. országjárása Székely Bálinttal és Vörös Gáspárral Petru Cercel havasalföldi vajda javainak összegyűjtésére.
1585. szeptember 25., 28., október 7., 16., 20., 28., november 30., december 12., december 17 - 1586. január 5. és 1586. március 23. Gy. L. Székely Antallal és Bálinttal, ill. Vörös Gáspárral Brassóban jár.
1586 június 29 – december 13. után Báthory Kristóf és Ghyczy János kíséretében Gy. L. is Prázmárra menekül a pestis elől.
1586. augusztus 3. és október 6., 8. Gy. L. Brassóban jár.
1588. május 22. Gy. L. Kolozsvárról Tordára megy.
1588. június 13. Gy. L. – Lengyelországból visszatérően – Kolozsváron jár.
1588. június 20. Gy. L. Kolozsvárról Tordára megy.
1588. július 8–9. Gy. L. Kolozsvárról Sombóra, onnan pedig Lónára megy.
1588. július 25. Gy. L. Kolozsvárról Tordára megy.
1588. július 25. és augusztus 8. között Gy. L. Kolozsvárról Sombóra, onnan pedig Lónára megy.
1589 eleje A fejedelmet Gy. L. is elkíséri országjáró körútjára.
1590. január 24. Gy. L. a főkancellár szolgájával Brassóban jár.
1590. március 3. Gy. L. Kolozsvárról Tordára megy.
1590. április 18. Gy. L. a lengyel követtel Kolozsváron jár.
1590. április 24. Gy. L. Kolozsvárról Tordára megy.
1590. május 28 – 29. Gy. L. Rácz Bálinttal Kolozsváron jár.
1590. július 7. (?) Gy. L. Kolozsvárról Désre megy.
1590. július 29. (?) Gy. L. Kolozsvárról Tordára megy.
1590. december 3. Gy. L. Kolozsvárról Tordán át Gyulafehérvárra (?) megy.
1591. március 9. Gy. L. Gyulafehérvárról keltez levelet a lengyel kancellárhoz.
1591. április 10. Gy. L. Kolozsvárról Désre megy.
1591. május 9. Gy. L. Kolozsvárról Gyaluba megy.
1590. május 14. Gy. L. Kolozsvárról Zilahra megy.
1591. július 1. Gy. L. malomfalvi részjóságot kap a fejedelemtől.
1592. szeptember 8. Gy. L. Kolozsvárról Szentmihályra megy.
1592. december 21. Gy. L. Kolozsvárról Tordára megy.

⁸⁰ GYULAFY *Történelmi...*, 80; kézirat: EK, LEO 272b, 140.

⁸¹ EMŐDI Tamás, *A szilágycsehi református templom*, Kolozsvár, Utilitas, 1996 (Erdélyi műemlékek, 21), 2–4.

Ezúton is köszönöm BÁRCZI Ildikó, †ENGEL Pál, HORN Ildikó, MADAS Edit, MIKÓ Árpád, PÁLFFY Géza és S. SÁRDI Margit segítségét.

1593. október 22. Gy. L. Kolozsvárról Váradra megy, hogy kétezer forintot osszon szét a Bocskay táborába gyűlt székelyeknek. Találkozik a Balassi fivérékkel és Wathay Ferencsel.
1594. szeptember 13. A Lengyelországból (?) visszatérő Gy. L. Kolozsvárról Tordára megy.
1594. november 7. Gy. L. Kolozsvárról Zilahra megy.
1595. április 16. A Lengyelországból visszatérő Gy. L. Kolozsvárra ér, ahonnan másnap tovább indul Tordára.
1595. április 20. Gy. L. megérkezik Gyulafehérvárra, ahol találkozik Nádasdy Ferencsel.
1595. május 6. Gy. L. Kolozsvárról Tordára megy.
1595. május 16–18. Gy. L. Alfonso Visconti kísérvője.
1595. december 15. Gy. L. Silvio Picolominit kísérvé elindul Gyulafehérvárról Szilágysomlyóra.
1596. január 5. Gy. L. Kolozsvárról Tordára megy. (?)
1596. december A fejedelem nevében Gy. L. adja át Gyalu várát Naprágyi Demeternek.
1597. október 30 november eleje Sigmondo della Torre grófot Gy. L. kíséri Gyulafehérvárról Brassóba, majd Váradra.
1597. december 13. Okirat Gy. L. fejedelmi titkár és konyhamester fizetéséről és természetbeni juttatásairól.
1598. április eleje Gy. L. találkozik a letartóztatott Jósika Istvánnal.
1598. Gy. L. kétszer is sürgeti fizetésének hátralékát Mária Krisztierna főhercegnőnél.
1601. április Gy. L. – már nem először – beteg.
1601. május 2. 16. (június, július ?) Gy. L. Szatmáron két ízben is sikertelenül tárgyal Bastával.
1602. július 26. után Gy. L. Báthory Zsigmondhoz fordul segítségért.
- 1603 nyárutója Gy. L. és Kaproncai Márton Facsádon kegyelmet kap Bastától a hazatérni kívánó karánsebesi bujdosók számára.
- 1604–1605. Gy. L. visszavonultan él Kolozsváron.
1605. február 21. után Gy. L. újra szolgálatba áll. (?)
1606. április 16. Gy. L. számára két hétre elegendő bort utalnak ki Brassóban.
1606. június 10. Erre a napra vonatkozik Gy. L. legkésőbbi fennmaradt jegyzete.

Emlékezet és mítoszalkotás

Vásárhelyi Gergely utolsó művében

Vásárhelyi Gergely exemplumgyűjteményének¹ történeti-poétikai összefüggéseit mindeddig nem vizsgálta a szakirodalom. V. Ecsedy Judit nyomdatörténeti érdekességeiről írt tanulmányt, valamint említést tesz róla Holl Béla a szerző életpályájának forrásai után kutatva és Jenei Ferenc Vásárhelyi Kempis-fordítása kapcsán.² De a példatár nem csak könyvtörténeti szempontból szolgálhat adalékokkal, tanulságos forráskezelésének és retorikai megszerkesztettségének vizsgálata is.

Az „örökké vándorló” jezsuita utolsó művét, a Világ kezdetitől fogva, jóságos és gonosz cselekedeteknek példáinak summáit Kassán kezdték nyomtatni, és Kolozsváron fejezték be 1623-ban. A könyv keletkezésének viharos történetéről az előszóban a szerző részletesen beszámol, és ugyanitt kapunk felvilágosítást a gyűjtemény forrásait illetően is: „Kezdetem vala ... fordítani egy kis könyvecskét Magyar nyelvre, kit deákul Exempla virtutum et vitiorumnak nevezett Gulielmus Pelardus Püspök két száz esztendő előtt, kit Szentírásból szedegetett...” Nem tudni, hogy Vásárhelyi vagy a nyomtatómester elírása-e a név és a kor hibás megjelölése, az eredeti szöveg azonban szerencsére így is visszakereshető: egy Peraldus³ nevű francia domonkos rendi szerzetes Virtutum vitiorumque exempla⁴ című munkájáról van szó, amely valószínűleg az 1250 előtt keletkezett hatalmas traktátusának (Summa virtutum et vitiorum) kiegészítője. A kizárólag bibliai példákat tartalmazó mű azonban csupán az alapot szolgáltatja Vásárhelyi számára, melyet a jezsuita átalakít és kibővít „szent atyáknak és pogány bölcseknek írásából.” A címben jelzi is, hogy műve legalább annyira saját alkotás, mint amennyire fordítás: „Marosvásárhelyi Gergely által, fordítottak és íráttak”.

¹ VÁSÁRHELYI Gergely, *Világ kezdetitől fogva, jóságos és gonosz cselekedeteknek példáinak summái*. Kassa [- Kolozsvár], 1623, RMNy 1289.

² V. ECSEDY Judit, *Nyomdatörténeti érdekességek Vásárhelyi Gergely utolsó művében*, Magyar Könyvszemle, 1983, 99. évf, 272–278; HOLL Béla, *Vásárhelyi Gergely pályája (1560-1623)*, ItK 1983, 150–162; JENEI Ferenc, *Vásárhelyi Gergely Kempis-fordítása*, ItK 1961, 594–598.

³ Guillaume Peyraut (1200 előtt–1271) domonkos szerzetes, klasszikus kultúrájú és teológiai képzett prédikátor. Főműve a bűnökről és erényekről szóló traktátusa, a *Summa virtutum et vitiorum*. Gyakran hangoztatja, hogy megelégszik az újrendezésével annak, amit az Evangélium mond, a keresztény élet különböző aspektusaira vonatkozó tanítások újracsoportosításával (*Dictionnaire de spiritualité ascétique et mystique. Doctrine et histoire*, ed. M. VILLER, Paris, Beauchesne, 1937–1995, Tomi VI., 1967, 1230–1234).

⁴ Gulielmus PERALDUS, *Virtutum vitiorumque exempla, ex vitriusque legis promptuario decerpta*, Per. R.D.D. Guliel. Peraldum Episcopum Lugdunensis ordinis Praedicatorum, nunc duobus antiquissimis exemplaribus reformata, Lugduni, 1585.

A bibliai példaanyag nagyjából Peraldustól származik, de nem egyezik meg teljesen a középkori mű anyagával. Nem vesz át tőle mindent, ahol viszont szükségesnek látja, kibővíti. Formailag ezek a példák nagyon rövidek, nem is narratívák, szinte csak utalások az amúgy is ismert történetekre.

Sokkal jelentősebbek ennél a korpusznál az antik és középkori forrásokra épülő történetek. Ezek nem különülnek el élesen egymástól, csak nagyon ritkán van külön címmel jelezve, hogy „Pogányoknak példái” vagy „Keresztyéneknek példái”. Ezeknek forrása tulajdonképpen az egész antik irodalom, az egyházatyák szövegei, középkori legendák, de valószínű, hogy más példázatgyűjtemények is, tulajdonképpen minden, ami az európai irodalmi hagyomány részét képezte. Ez a rész irodalmi szempontból sokkal érdekesebb az előzőnél, nyilván mivel itt, ha mégoly röviden is, de el kellett mesélnie a történeteket, amit Vásárhelyi rendkívül tömören és lényegretörően valósít meg.

A történetek halmazától elütő szövegcsoportot alkotnak az egy fejezetet kitevő „Pogány bölcsek jeles mondái”, amelyek valószínűleg auktoritásszerepük miatt kerültek be a gyűjteménybe, de az is lehetséges, hogy szerzőnk fontosnak tartotta, hogy műve tételeinek érvényességét ezekre a szentenciákra is kiterjessze.

Ennek a szöveg egységnek mintegy ellenpárjaként szerepelnek a szentek életét leíró hosszabb szövegek, amelyek külön megfogalmazott tétel nélkül, a tökéletes életet magát állítják a középpontba, követendő példa gyanánt.

Utolsóként említem azt a példacsoportot, mely dolgozatomban szűkebben vett tárgyát képezi, és amely a szerző korának, közelmúltjának eseményeire vonatkozik. Kis számú történet tartozik ide, de különösen érdekesek, mivel ezeknek valószínűleg a szóbeliség szolgálhatott forrásul. Más, korabeli szövegekkel való szembesítésük azért is tanulságos, mert jól lemérhető általuk a „torzítás”, ami egyrészt szóbeli eredetükkel, másrészt Vásárhelyi szövegeket átgyúró hajlamával magyarázható, de mindenképp feltétele annak, hogy egy szöveg az exemplumgyűjtemény szerves részét képezhesse.

A hatalmas és beláthatatlan anyag két könyvre tagolódik, és ezeket osztják tovább kisebb-nagyobb részekre a fejezet- és alfejezetcímek. Ezeknek a néhány szavas szentenciáknak, témamegjelöléseknek alárendelődve válnak exemplumokká a történetek, bizonyítván a címben megjelöltek érvényességét, valamint jelzik a tanulságok kiemelt státusát is. A fejezetekre tagolás valamiféle tematikus-teológiai szempontleveg szerint rendezte el a történeteket (például: Csudálatos születésekről, Imádságnak hasznairól, Asszonyállatok családságiról). A fejezeteket aztán alcímek rendszere osztja tovább, így kísérve meg több oldalról is megközelíteni a címben megfogalmazott problémát, sőt néhol érződnek a definícióra tett kísérletek erőfeszítései is. Például Az ajándéknak kívánása veszedelmes című fejezet alfejezetei a következők: A szabad életnek szabadságát elveszi, Az ajándék az igaz ítéletet elfordítja, Az ajándék veszedelmek tüzeit felgerjeszti, Aki Isten ajándékát pénzen adhatja, az simoniát cselekszik, Hasznos néha az ajándék az gyűlölségnek megenyhítésére, és alamizsna gyanánt adni szegényeknek avagy Isten szolgáinak.

A tételeknek és szabályoknak ez a hálója viszont korántsem alkot egy összefüggő rendszert, és nem is fogja át a szöveg egészét. Az alcímek sokasága csak a Bibliából vett példák halmazát szabdalja fel, az egyházatyáktól vett példák,

a pogányok történetei meg a középkori szövegkorpuszok tömbökben állnak, és tulajdonképpen azok képezik az anyag nagyobb részét. Feltételezhető, hogy Vásárhelyi a Peraldus könyvének alapuló bibliai anyagot már hamarabb összeállította, és később nem foglalkozott az egyes történetek beszúrásával a különböző fejezetekbe, de az is lehet, hogy a két anyag egyszerűen nem volt összeilleszthető, a középkori és antik példák nem illeszkedtek a Szentírás alapuló tételek rendszerébe.

Az egyes fejezetek történeteinek sorrendjében mindig elől állnak a bibliai példák, majd ezeket követik a pogány és a keresztény szövegek. Elvileg a sorrend kronologikus, de ez szigorúan csak a Biblia anyagára érvényes, vagyis a könyvek kanonikus sorrendjének megfelelően sorolja be az egyes szövegeket. Így tehát a fejezetek majdnem mindig a Genezissel kezdődnek, ami megfelel a „világ kezdetitől fogva” elvének. A kronologikus rendet azután minden alfejezetben újakezdi, és általában igyekszik az időbeli sorrendet megtartani a középkori példák esetében is, több-kevesebb sikerrel.

Áttekintve a címeket, alcímeket – megkísérelve felrajzolni a tanulságoknak valamilyen összefüggésrendszerét – különböző emberi cselekedeteket találunk, azoknak értékelését és tanácsokat arra vonatkozólag, hogy az üdvözülés érdekében hogyan kell élni, viselkedni. Vásárhelyi szövegei tehát, a „jóságos és gonosz cselekedeteknek példáinak summái” a kora újkori katolicizmusnak egy olyan sarkalatos pontjából indulnak ki, amely mentén szembe tudott helyezkedni a protestáns felekezetekkel: nevezetesen a jócselekedeteknek az üdvösség elérésében játszott szerepéből.

Az előszóban könyvének hasznosságát ecsetelve így ír a szerző: „Ítélem annak felette, mindenféle rendeknek szükségesb olvasásokra Szentírás után, régi szent atyáknak, és pogányoknak példájokkal ugyanazon példákat erősíteni, hogy világ kezdetitől fogva ez jelen való óráig Szentírás szerint micsoda időkre jutottanak azok, kik Istentelenégben, kegyetlenségben, vérontásban, fertelmes életekben, részegségeknél, és egyéb undokságnak seprejének vétkében éltenek: eszekben vehetnék azok is, kik jóságos cselekedetben tiszta és jámbor életet viseltenek...” Mindennek súlyt és távlatot a krisztusi tanítás ad, mely szerint „mely szoros legyen az Mennyországnak úta, és mely kevesen találják meg azt.” És miközben mentegetőzik, és azt állítja, hogy „senki írása vizsgálója nem akarok lenni” megpróbálván így kivédeni a vele szemben érvényesülő esetleges kritikát is, újból beépíti a szövegbe tételét: „ki mit épít hűti fundamentomára, avval veheti meg Mennyorszást Krisztus érdeme által.”

A jezsuita tehát, miközben expliciten egy toleráns keresztény magatartásra buzdít, egyszer sem mulasztja el valamilyen formában újrafogalmazni tételét a jócselekedetek alapvető fontosságáról. És ugyanez figyelhető meg a könyv egészében is, a különböző felekezeteknek még a neveit sem említi, bár néha kiderül a szövegből, hogy milyen vallásúak a kárhoztatott szereplők. A szöveg egésze viszont tisztán a katolikus dogmatika tételeire épül, és hatalmas szövegmennyiséget mozgat meg e tételek bizonyítására. A két könyvre tagolódó mű 140 fejezetének címei a keresztényi élet különböző oldalait próbálják megvilágítani, és ezt még tovább árnyalja az alcímek rendszere. A megfogalmazott tételekben pedig egyértelműen a katolikus tanokat látjuk

megnyilvánulni, olyan témák felvetésével mint például a gyónás, vagy a szentek tisztelete.

Az ellenreformáció programjába illeszkedik a középkori szöveg elővételenek gesztusa is. A *Virtutum vitiorumque exempla* a különböző erényeket és bűnöket véve alapul tematikus rendbe szervezi a Biblia történeteit. Vásárhelyi azonban nem elégszik meg Peraldus könyvének lefordításával, az ugyanis éppen azt a hagyományt nélkülözi, amely annyira fontossá válik a Tridentinum utáni katolicizmus számára.

A műfaj tehát, amelyet választ, jellegzetesen középkori, de amennyire folytatja, legalább annyira át is alakítja ezt az örökséget. A középkorban megszokott jellegzetesen képi szerveződésű, allegorikus történetek helyett, melyek analógiásan kötődnek a kinyilatkoztatandó igazsághoz, itt egy hatalmas érvrendszert találunk, a történetek legfőbb funkciója a bizonyítás. Tétele az emberek cselekedeteiről nem szorul különösebb magyarázatra, igazolásra annál inkább, így ha tartózkodik is ennek explicit kinyilvánításától, tulajdonképpen egy vita egyik pólusát képezi a szöveg. Vásárhelyi exemplumainak másik funkciója a követendő minta felállítása lehet, amennyiben a gyűjtemény befolyásolni akarja az olvasó életvitelét. Márpedig a szöveg normatív jellege egyértelmű, már témájánál fogva is. Mégis az emberek tetteinek, viselkedésének befolyásolásán túl elsődlegesen olvasója lelki üdvére van tekintettel,⁵ a példák legtöbbje ezzel kapcsolja össze a szereplők cselekedeteit.

Ez az argumentációs retorika tulajdonképpen az arisztotelészi indukcióhoz áll legközelebb. És ezt nem csak az egyes exemplumok szerkezetének vizsgálata alapján állíthatjuk, itt a példák sokasága révén ténylegesen megvalósulni látjuk az arisztotelészi retorikai indukciót. Sőt, a könyvet olvasva már-már az az érzésünk, hogy Vásárhelyi az összes létező példa felsorolására törekszik, tökéletes bizonyítást akarván így véghez vinni. Ezt jelzi is mind a címoldalon, mind pedig az előszóban: „Ennek az könyvnek példaolvasásából, az szent Úrnak mondása szerint, mind az élet, mind az halál előnkbe adatik”(4r).

A Bremond–Le Goff–Schmitt szerzőhármás által felállított tipológia⁶ első szempontját, a történetek eredetét véve szemügyre azt látjuk tehát, hogy tulajdonképpen minden rendelkezésére álló forrást felhasznál. Így kerülnek azonos státussal egymás mellé a Biblia történetei, az antik költészet, a történeti és értekező irodalom példái, egyházatyák szövegei, az ókeresztény és középkori szöveghagyomány, valamint a szóbeliség történetei. Ezek a történetek nincsenek a szövegben elkülönítve, mivel az általános rendezőelv a tematika és a tanulság, a keresztény tanulság pedig jól igazolható középkori, de krisztianizált antik exemplumokkal is.

⁵ Vö. TÜSKÉS Gábor, *Az exemplum használata és típusai Nádasi János műveiben = Studia litteraria. Toposzok és exemplumok régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István–TAMÁS Attila, Debrecen, 1994, 127–143, Vö Claude BREMOND–Jaques LE GOFF–Jean Claude SCHMITT, *Az „exemplum”*, I. rész: *A középkori exemplum*, Lk.k.t. 2001, 2. évf., 5. szám. 60.

⁶ BREMOND–LE GOFF–SCHMITT, i. m., 61.

Különbséget tehetünk még az írott és szóbeli forrásokból származó történetek között, ugyanis szerzőnk legtöbbször jelöli, hogy honnan vette az adott példát. Érdekes ezt megvizsgálni abból a szempontból, hogy milyen az információ természete, és hogy honnan származik ez a mindent felölelő tudás. Hitelesség szempontjából azonban ez a különbségtétel nem releváns, mindkét információforrásból származó adatok a valóság státusával bírnak, mind a megbízható emberektől származó történetek, mind pedig az írott szövegekből valók. „Igaz” történetekkel állunk tehát szemben, s ezt a szerző minden történet esetében jelzi valahogyan. Erre szolgálnak a szövegrészek többségének elején vagy végén szereplő viszonylag precíz hely és dátummegjelölések, a szereplők nevesítése. A források feltüntetése szintén ezért fontos.

A harmadik szempont a megjelenített szereplők természete szerint választja szét a történeteket. Hangsúlyoznunk kell, hogy itt nem allegorikus exemplumokról lévén szó, a hitelesség és az igazságérték a legfontosabb jellemzői a történeteknek, amely beemelheti őket az argumentációba. Természetfeletti lények viszont gyakran szerepelnek, de ezek mindig a valóság részei, sőt nem ritkán ők maguk hitelesítik a történetet, vagy segítik hozzá a kívánt tanulság levonásához. Bár paradoxnak tűnhet, igazoló funkciójukra mégis szükség van, mivel a mű tétje elsősorban az, hogy bebizonyítsa, az ember élete során véghezvitt tetteinek van szerepe az üdvözülésben, ehhez pedig tudnia kell, hogy mi történik a halál után. Ennek hírüladására pedig a középkori csodás elemekben bővelkedő szövegek természetfeletti lényei különösen alkalmasak. Például meg lehet kérdezni az ima közben megjelenő elhunyttól, hogy a pokolban vagy a mennyországban van-e. Vagy ha az ember útja során találkozik a tartomány ördögeivel, megtudakolhatja tőlük, hogy kinek a lelkéért igyekeznek éppen. A Csudálatos jelenéseknek példái című fejezetben például egy látomás leírásához ezt teszi hozzá: „Ez látásnak igaz volta megtetszik...” és az indoklással folytatja. Az így kapott információ igazságértéke egyenrangú a más történetekből származókéval, így ezek a példák is a bizonyítékok sorát bővítik. Az ilyen típusú szövegek jellegzetesen a középkorból származnak, felhasználásuk kulcsfontosságú egyes tételek esetében.

A strukturális szempont az egyetlen, amely felől nézve ez a hatalmas anyag egyneműnek mutatkozik. Kizárólag konkrét eseményeket elmesélő exemplumokat találunk ugyanis Vásárhelyi művében, amelyek hitelessége alapvető, és mind a főcímben szereplő tételt hivatottak bizonyítani. Ebben a vonatkozásban el is térnek a középkori exemplumoktól, az indukciós típusú példa nem kap helyet a monográfia által felsorolt exemplumszerkezetek között.

A tipológia szempontjait végigkövetve tehát azt találtuk, hogy egy nagyon színes, sokrétű történetanyaggal van dolgunk: az első három szempont szerinti összes típusú történet megtalálható a kötetben. Ezt a széttartó anyagot az utolsó szempontként említett strukturális és a funkcionális egység homogenizálja. „A különböző egységesítő elemek, mint az ideológiai rendszer, a formális struktúra, amely eszközzé teszi ennek a rendszernek a szolgálatában, a meggyőzés retorikája, ami modellálja, az exemplumot többé-kevésbé sztereotíp formává teszik.”⁷ Így kerülhetnek egymás mellé ennyire különböző típusú és eredetű

⁷ BREMOND–LE GOFF–SCHMITT, i. m., 62.

szövegek, retorikai argumentumként ugyanis ugyanannak a dogmatikai igazságnak van alárendelve mindenikük, nevezetesen annak, hogy az üdvösség „megígértettet KRISZTUS érdeme által azoknak, kik az ördögöt és ez világot testi kívánságokkal meggyőzték”(4v).

Így alakul ki az a különleges helyzet, hogy egy jellegzetesen középkori műfaj a középkori hagyomány szövegeiből építkezve egy argumentatív funkciójú, az arisztotelészi retorikai indukciót megvalósító szöveget hoz létre.

A szöveg érvelő funkcióját támasztja alá az a tény is, hogy mennyire számít a példák mennyisége. Gyakran előfordul ugyanis, hogy egy példa többször is szerepel, attól függően, hogy mennyire képes az alcímet igazolni, de az is jellemző, hogy egy bizonyos tárgykörnél példák sorát találjuk, amelyeknek a „fabulája”⁸ azonos, vagyis azonos a narratív szerkezetük. Ennek oka, hogy megismételjen egy történetet, csak a nevek, vagy egy-két apróság megváltoztatásával, a példa argumentatív funkciójában keresendő.

Ez a mindenáron halmozni akarása az érveknek az egyes tételek mellett ellentmondásokat is eredményez: akár az egy fejezetben szereplő példák tanulságai is ellentmondhatnak egymásnak:

Tunyaságnak veszedelmes voltáról (3. rész)

- Antonius Pius császár fizetéseket elvonsza vala az hivolkodóknak mondván, hogy semmi nehezebb és kegyetlenebb dolog nem találtatnék azoknál, kik az kész jót megemészténék, semmit helyekbe nem munkálkodván. (p.14)
- Macarius apátúr, hogy pusztába laktába hivolkodásba ne esnék, egyik rakásból másakra hordja vala a fővenyet. (p.13)

Jellemző a történetek ilyenfajta egymás mellé helyezése: tulajdonképpen csak a téma köti össze ezeket a szövegeket, a levonható tanulságok más-más irányba mutatnak.

Az hízelkedésnek veszedelmiről (5. rész)

(alcím) Az hízelkedők embernek szemébe szépet adnak, háta megé megszólják

- Az farizeusok JÉZUST szemébe igaz Mesternek, és jó cselekedőnek mondják vala, háta megé pediglen vermet ásnak vala, meg akarván fogni beszédébe.
- Aristippus, Socrates tanítványa, mikor baráttyáért törekednék Dionisius Tyrannus előtt haszontalan, térdét kapá Dionisiusnak, és azt megölelvén, kívánságát megnyeré. Kinek mikor szemére vetnék hízelkedését, mondá: Nem én vagyok az oka, hanem Dionisius, kinek füle térdén vagyon.

Úgy tűnik, mintha Vásárhelyi nem venné észre, hogy a második történet kimozdít valamit, amit az első igazolni próbál.

Könyvét olvasva az volt az érzésünk, hogy emberünk képtelen bármifajta következetességre, legyen szó az egységes írásmódról, az egy fejezeten belüli alcímekről, vagy a mutató összeállításáról. Amilyen nagyléptékű a vállalkozása,

⁸ Strukturalista szóhasználat, David LODGE, *A realista szöveg elemzése és értelmezése. Ernest Hemingway: Macska az esőben = A modern irodalomtudomány kialakulása a pozitívizmustól a strukturálisizmusig*, szerk. BÓKAY Antal–VILCSEK Béla, Bp., Osiris, 2001, 626.

nevezetesen, hogy az egész középkori szöveghagyományt példa gyanánt használva bizonyítsa be a katolicizmus tételei szerinti életmód egyedül üdvözítő voltát, annyira nem képes figyelmet fordítani az apró részletek kidolgozására.

Ebbe a nagyon színes és sok szempontból szerteágazó szövegtöredékbe a példatárnak a magyar vonatkozású, korabeli eseményekről hírt adó anyaga. A 736 oldalas kiegészítő gyűjteménybe ez a mindössze néhány bekezdésnyi szöveg tematikusan tagolódik be, az adott fejezetben tárgyalt erények vagy bűnök példázataiként. Mint már említettem, sajátos ez a korpusz eredetét tekintve is, hiszen egyértelműen a kor szóbeli kultúrájából táplálkozik, sőt néhol a szerző személyesen is érintett, saját élményei forrásul szolgálnak több történetnek is.

Szemügyre véve, hogy milyen személyekről, eseményekről tesz említést Vásárhelyi, olyan, már életükben legendássá vált alakokat találunk, mint az országrészt kitevő birtokain csak „az Úrként” emlegetett ecsedi Báthory István, Báthory István lengyel király, vagy ez utóbbinak ellenségéből hű emberévé váló Bekes Gáspár. A tizenöt éves háború eseményei (Basta seregeinek iszonyú pusztításai, Mihai vajda halála), Báthory Zsigmond figurája élénken foglalkoztathatták a kortársakat, akárcsak a Báthory Gábor meggyilkolásáról közszájon forgó mendemondák. A közösségi emlékezet lényeges helyeire történik tehát utalás, olyan események, személyek vannak kiemelve, akiket történetek sűrű hálójába fon körül. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy az egykorú Szepesi Laczkó Máté krónikájában ezeknek az eseményeknek a többsége szerepel, magától értetődően más megszövegezésben.⁹

Ugyancsak megtalálhatóak szerzőnkél a történelemről való gondolkodás és beszéd elmaradhatatlan kellékei: a különböző természeti jelenségek jelként való számbavétele, látomások, nagyobb események előtti előjelek. Ezek a szövegrészek az előbb említett korpusz darabjaival együtt jelennek meg, szétválasztásuk mindenképp önkényes lenne, mivel mind történelmi igazságértékük, mind funkciójuk hasonló.

Kiemelt helyet kap Vásárhelyi mitológiájában Ecsedi Báthory István, a nagyformátumú író, politikus, Báthory Gábor későbbi fejedelem nagybátyja. Két történet is foglalkozik személyével, melyekben a főúr elretentő példaként igazolja a túlvilággal és az imádságok szerepével kapcsolatos katolikus téziseket. Az országrészt kitevő birtokain csak „az Úrként” emlegetett országbíró alakjának mitizálásáról Szepesi Laczkó Máté anekdotáin keresztül alkothatunk képet,¹⁰ de találunk hasonló történetet Szamosközy feljegyzései közt is.¹¹ Udvari papja, Hodászi Lukács a főúr temetésén mondott gyászbeszédében így búcsúztatja: „Nem tagadhattuk, hogy elegendő fogyatkozás nem volt ő Nagyságában is, mert ember volt. Azt mondgya pedig Salamon, hogy nincs oly ember soha, az ki nem

⁹ *SZEPESI LACZKÓ Máté, Lorándffy Mihály udvari concionatora Krónikája és emlékezetre méltó hazai dolgok rövid megjegyzései, 1521–1624*, ETA, szerk. MIKÓ Imre, III.köt., Kvár, 1858.

¹⁰ *SZEPESI LACZKÓ*, i. m., 46, 51, 64–65.

¹¹ *Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézírata*, Bp, 1991, 167.

vetkeznek: Kiváltképen pedig hirtelen harag vala benne mint hogy az nagy emberekben ez gyakran megh talaltatik, mint Alexanderben, Augustus Csaszarban, es az nagy Matthyas Kiralyban is volt effele természet.”¹² Hasonló beállításban láttatja Szepesi Laczkónak egy, a főúr haláláról hírt adó bejegyzése is, amely valóságos apoteózisát zengi, felemlegetve Báthorynak a haza, az egyház és a kultúra oltárán hozott áldozatait.

Ecsedi Báthory tényleges politikai súlyát jelzik Bocskai azon erőfeszítései, amelyek ügyének próbálják az országbíró megnyerni.¹³ Reneszánsz udvarát, művészetpártolását jól ismeri a szakirodalom, ám részletes végrendelete rávilágít kultúrpolitikájának rendkívül elfogult és szélsőséges voltára is.¹⁴ Nem csoda hát, hogy a jezsuitákkal több ízben konfliktusba kerülő meggyőződésesen kálvinista főúr Vásárhelyi könyvében pokolra került eretnekként tűnik fel.

Különösen szerencsés helyzet, hogy jezsuitánk egyik Báthoryról szóló története Szepesi Laczkó Máté Krónikájában is lejegyeztetett, így alkalom nyílik e szövegek egymás mellé tételére.¹⁵ Az egybeesés azért érdemel figyelmet, mivel a történetek tulajdonképpen egy csodáról adnak hírt, egy jelenésről, amely aztán valószínűleg beépült a köztudatba. Erre utal Szepesi Laczkó szövegének egy mondata: „Közvélekedés, hogy angyal volt.” Az az alak ti., aki csodás jelenségektől kísérve megjelent Báthory egy emberének egy rejtélyes módon keletkezett erdőtűz alkalmával. A krónikás szövege adatokban sokkal gazdagabb: tudja a pontos dátumot, a helyszínt, a kiküldött szolga nevét, és ősz emberként írja le azt az alakot, aki üzenetet küldött általa az urának. Vásárhelyinél az adatok teljesen hiányoznak, a hitelesítést pedig a szolgára vonatkozó „még élő bizonyosság” jelzés végzi el. A lényeges különbség viszont a történet két variánsa között az üzenetben van: „A te uradnak alamismázkodási kedvesek az Isten előtt, de menj el haza, és mond meg uradnak, hogy amely titkos bűnben él, térjen meg, mert hamar időn meghal”¹⁶ – mondja a Szepesi Laczkó ősz embere. Titkos bűnt emleget tehát a szöveg, a megtérés pedig itt nem felekezetsváltást, hanem csupán a bűntől való megtisztulást jelenti. A jezsuita viszont, bár nem tud adatokat, pontosan leírja, hogy mit látott a kiküldött szolga: „nagy hatlatásokat(!) hall, úgymint tábor jövetelit, fák közé állván lát szörnyű dolgokat, meg is szólítják, sokat azok közöl meg is ismert, kiváltképpen az megholt urak közül, kik jelen voltank, el is vitték vélek Tokajba, Báthori Istvánnak meg is izenték, hogy megtérne, mert rövid nap társaságokba vitetnék. Bizonyos jelet, mikor lenne, megjelenték” (366). Az exemplumgyűjteményben oly gyakori túlvilágjárás, a másik szférával való kapcsolat részleteződik itt, azzal az egyértelmű tanulással, hogy az országbírónak meg kell térnie, mert kevés ideje van már hátra.

A másik Ecsedi Báthoryról szóló Vásárhelyi-szöveg szinte nem is történet, csak egy, a jezsuita stílusára oly jellemző tömör híradás az előbbi jóslás

¹² RMKT XVII. sz., 1. köt., 576.

¹³ Lásd erről Hodászi Lukács két Bocskaihoz címzett levelét. VADÁSZ Veronika, *Egy prédikátor levelei Bocskaihoz 1605 tavaszán*, Aetas, 20. évf, 2005 3. szám, 155–161.

¹⁴ *Ecsedi Báthory István végrendelete. 1603.* Bevezetéssel közreadja VADÁSZ Veronika, Szeged, 2002. Lásd például a kódexekre és miseruhákra vonatkozó intézkedéseit, 36.

¹⁵ SZEPSI LACZKÓ, i. m., 64.

¹⁶ SZEPSI LACZKÓ, i. m., 64.

beigazolódásáról, és arról, hogy az istentelenség oly mértékű az ecsedi udvarban, hogy még az exorcizmust végző papokat is meghajigálják. Nem véletlen tehát, hogy az ecsedi úrról szóló bekezdések „Az élőknek imádságok holtaknak is használ” fejezetben kapnak helyet. Azt, hogy az ördögűzés milyen fontos a jezsuiták környezetében, missziós levelek sora bizonyítja, sikereikhez az e téren elért eredményeik nagyban hozzájárultak.¹⁷ „Szaktudásukat” még a törökök is elismerik, igénybe is veszik nem egyszer, innen nézve nem csoda, hogy Báthory környezete még a pogányénál is istentelenebb helynek minősül.

Ugyanebben a fejezetben olvashatjuk Vásárhelyinek azt a személyes élményeken alapuló történetét, amely egy lizkai térítési akcióról és az isteni közbeavatkozás révén elért sikereikről számol be. Az eset különösen fontos lehetett a jezsuiták számára, a rend évkönyvében ugyanis aprólékos leírás számol be a csoda körülményeiről, a katolikus prédikáció hallgatását megtagadó asszony haláláról, és annak a hívek szemeit felnyitó üdvös kimeneteléről,¹⁸ s ha volt a katolikusok közt valamiféle legenda erről, akkor abban az évkönyvnek is szerepe lehetett. Az 1604-es templomfoglalás eseményét Szepesi Lazkó Máté Krónikája¹⁹ is megörökíti, az ő bejegyzése viszont egyáltalán nem tud a különleges esetről, csupán annyit tart fontosnak rögzíteni, hogy „Pater Gregorius Vásárhelyi és Paulus Bezerédi, kik angyali jámborsággal és szelidséggel képlak ámitják vala elsőben a községet; de azért ő uraságokat nem hagyják vala porba esni: legkissebb kívánságok is igen nagy parancsolat vala, és el nem mulik vala,”²⁰ majd pár bekezdéssel később hozzát teszi, hogy a páterek nem sokáig maradhattak Liskán, a Bocskai felkelés kitörésekor ugyanis menekülniük kellett.

Nem ez az egyetlen történet a gyűjteményben, amelyben Bocskai neve az eretnokség diadalát fémjelzi Vásárhelyinél. Egy lova hátáról elragadott ember a pokolban több barátjával, és tévelygésre tanító egyházi rendekkel is találkozik, az esetről a jezsuita fontosnak tartja megemlíteni, hogy „Bocskai fejedelemségébe történt dolog lőn ez.”

A mitológia legkiemelkedőbb alakja Somlyai Báthory István, sőt tulajdonképpen ő az egyetlen, akivel nem a bűnös élet méltó büntetését példázza a szöveg. Jó király és jó hadvezér egyszerre, a róla szóló történeteket így több erény exemplumaiként „Az jó fejedelmek tisztiról és a Hadakba való szükség, jó magaviselés és reménység” fejezetekben olvashatjuk.

A későbbi lengyel király abszolút herosz, aki katolikus hitét egy majdnem teljesen protestáns közegben megőrzi és gyakorolja. Az őt körülvevő eseményekből rakja össze Vásárhelyi a szent király képét. Mert igaz ugyan, hogy János Zsigmond idejében Somlyó egy katolikus sziget az Erdélyben teret hódító különböző protestáns felekezetek között, veszedelmes időkről azonban nincs szó.

¹⁷ Lásd erről a Vásárhelyivel és Szini Istvánnal kapcsolatos anyagot, *Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók (1609-1616)*, s.a.r.: BALÁZS Mihály–FRICSY Ádám–LUKÁCS László–MONOK István, Szeged, 1990 (Adattár 26).

¹⁸ *Jezsuita okmánytár. Erdélyt és Magyarországot érintő iratok (1601-1606)*, s.a.r. BALÁZS Mihály–KRUPPA Tamás–LÁZÁR István Dévid–LUKÁCS László, Szeged, 1995 (Adattár 34). 358.

¹⁹ SZEPSI LACZKÓ, i. m., 50.

²⁰ SZEPSI LACZKÓ, i. m., 50.

János Zsigmond valóban jobban kedvezett az antitrinitáriusoknak, és bár az országgyűlési határozatokban hangoztatott vallási türelem nem terjed ki a katolikusokra is,²¹ a fejedelem „dühösködése” itt épp úgy a mítosz része, mint az őt sereggel felvonultató monda esetében, amely a csíksomlyói pünkösdi búcsú dicső eredetét hivatott igazolni.²² Tény, hogy az 1566. márciusi tordai törvény kimondja: „...afféle egyházi renden való személyek, kik az pápai tudományhoz és emberi szerzéshez ragaszkodtanak, és abból megtérni nem akarnak, az ő felsége birodalmából mindönnen kiigazíttassanak,”²³ és a novemberi törvény még hozzáteszi: „minden bálványozások, és isten ellen való káromlások közülök kitisztíttassanak, és megszűnjenek,”²⁴ a „dühösködés” viszont nem jellemző a toleráns király imázsára sokat adó János Zsigmondra.²⁵

Báthory fejedelemmé választásakor az ország lakosságának olyan nagy hányada volt protestáns, hogy nem tartották veszélyesnek katolikus fejedelmet választani, így neki „mint a túlnyomó többségében protestáns Erdély fejedelmének, bármily nehezebbre esett is, lehetőleg türtöztetnie kellett katolikus buzgalmát.”²⁶ Udvari lelkésze a lutheránus Alesius Dénes lévén, természetesen tehát, hogy hite megélésére csak a privát szférában adódott lehetősége. Ezt emeli ki Vásárhelyi, és tünteti fel a fejedelem kegyességének és ájtatosságának bizonyítékaként.

Báthoryról egyébként méltán készülhetne katolikus hagiográfia, hiszen határozott lépéseket tett a katolikusok régi státusának visszaszerzése érdekében: visszahívta a jezsuitákat az országba, a többi felekezetet pedig egymás ellen kijátszva próbálta gyengíteni.²⁷ Jellemző azonban, hogy mégsem ezek a politikai tettei kerülnek be a szövegbe, hanem hitéletének személyét hérosszá növesztő mozzanatai, a „kegyes király” képét rajzolva így élénk.

A másik Báthoryról szóló bekezdés az oroszokkal folytatott küzdelmeit emeli ki, melyekkel a király „igazolta, hogy ő is képes elhárítani az ország feje fölül a keleti veszedelmet,”²⁸ és ha világhírre nem is, olyan elismerésre tett szert, mellyel megnyílt előtte az út a lengyel és litván pantheonba.

És ha ennek a világnak az egyik pólusa az, akinek „nagy híre-neve terjed egész Ázsiába, Európába”, akkor a másik nyilvánvalóan az az ember, aki „fogságába megbolondul, és tetvektől emésztetik meg.” Az ellentét kettejük közt

²¹ BALÁZS Mihály, „A hit ...hallásból lézön.” *Megjegyzések a négy bevett vallás intézményesüléséhez a 16. századi Erdélyben = Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*, Bp., 2002, 58.

²² MOHAY Tamás, *Egy ünnep alapjai: A csíksomlyói pünkösdi búcsú új megvilágításban*, Keresztény Magvető, 2005, 2.szám.

²³ *EOE II.* 302–303, idézi BALÁZS i. m., 53 .

²⁴ Uo.

²⁵ BALÁZS Mihály, *Teológia és irodalom. Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei*, Balassi Kiadó, Bp., 1998, 11–33.

²⁶ ZOVÁNYI Jenő, *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*, Akadémiai Kiadó, Bp., 1977, 101.

²⁷ Uo.

²⁸ BOJTÁR Endre, *Pontosítások a magyar(?)–belorusz(?)–lengyel(?)–litván(?) kapcsolatok egy fejezetéhez*, Életünk 26. évf., 1988. 645.

fezgül ki legjobban. A Bűnről és annak jutalmáról című fejezetben olvashatunk Dávid Ferenc és Blandrata haláláról, amely szerint a püspök elnyeri méltó büntetését nem csupán a földi, de az égi hatalmaktól is. Dávid haláláról már életében terjednek híresztelések,²⁹ nem csoda hát, ha 79-ben borzalmas halálát ecsetelő történetek sokasága lát napvilágot. Örületéről beszélnek a kortársak, Sozzini Bellarminóra is hivatkozva írja, hogy „elméjében megháborodott,”³⁰ miközben halála időpontját próbálja tisztázni. A részletes körülményekről hírt adó jezsuita beszámolók viszont ennél tovább mennek, például Szántó Arátor István a rendfőnökhöz írt levelében három, a püspök vallásán lévő pap szörnyű halálát festi le,³¹ míg egy rendtársa, Martinus Laterna pedig azt is tudni véli, hogy a fogságban lévő Dávidnak, bár nagyon akarta, már nem sikerült kiejtenie Jézus nevét.³² Annak, hogy valaki az antitrinitáriusok halálát istenkáromlásuk szükségszerű következményeként látta, már van hagyománya, nem újdonság tehát, hogy a Báthory környezetéhez tartozó jezsuita, Antonio Possevino, az arianizmus megfékezésének eszközeiről elmélkedve, a következőkben állapodik meg: „hagyjuk az újhitűeket, ahogy vannak; annál inkább fogják érezni az Isten haragját és büntetését, melyet már a próféta is előre megmondott: Szívök meg van osztva, azért meghalnak.”³³ Hogy ez a gondolatmenet másik irányba is felhasználható, arra példák Toroczka Máté margináliái Jacobus Paleologus *Catechesis christina* című művéhez, melyekben a Báthory családot ért szerencsétlenségeket Dávid elítélésének büntetéseként fogja fel.³⁴

Blandrata sorsából nem tudván ilyen színes exemplumot fabrikálni, neki csak a halálát említi meg Vásárhelyi, és valószínűleg ugyanilyen okból mentesül Bekes Gáspár is a példaadás alól. Báthoryhoz való viszonyuk is közrejátszott

²⁹ Szántó Arátor István jezsuita írja 1574 végén: „Narrarunt mihi...Franciscum Davidis ...hoc anno esse defunctum.” *Relatio de Hungaria in fide iuvanda*, Róma. Közli: Ladislaus LUKÁCS S.J. (ed.), *Monumenta Antiquae Hungariae*, I. 1550–1600, 1969, 465, 471.

³⁰ KÉNOSI TÖZSÉR János–UZONI FOSZTÓ István, *Az erdélyi unitárius egyház története*, s.a.r. HOFFMANN Gizella–KOVÁCS Sándor–MOLNÁR B. Lehel, ford. MÁRKOS Albert, bev. BALÁZS Mihály, Kolozsvár, 2005, 296.

³¹ Szántó Arátor István jezsuita Claudio Aquaviva rendfőnöknek, Kolozsvár, 1581, szeptember 1. In *MAH*, I, 197.: „Non multo post frenesi correptus misere periit, traditus discipulis. Simili fere morte ante eius obitum tres illius ministri perierant. Unus ex illis insanus effectus, frequenter dicere solebat se credere in barba Blandratae et confusione coelorum. Qui tandem gladio se ipsum traiecit. Alteri flamma ex ore aliquoties erupit. Tertius imprecatus sibi fuerat, ut lingua sua et facies in hora mortis putresceret, si non vera dixisset. Et ita ei contingit, quemadmodum testantur qui viderunt.”

³² „Heresiarcha ...post phrenesum e vivis sublato, cum sacrosanctum nomen Jesu, quem ille cum suis veneratione afficere sacrilegium iudicavit, nunquam, licet maxime conaretur, pronunciare non posset et invocare.” Martinus Laterna, *Litterae Annuae Provinciae Poloniae anni 1579*, In *MAH*, 1004, 1007.

³³ Antonio Possevino, *Transylvania (1584)*. Kiadta VERESS Endre, Bp., 1913. Az idézet a mű végén Szittyai Dénes által közölt összefoglalóból származik, 260.

³⁴ Toroczka Máté margináliái Palaeologus *Catechesis christina* című művéhez, 1594 körül. Modern kiadásban: *Jacobi Chii Paleologi Catechesis christiana dierum duodecim*, ed. Ruzena DOSTÁLOVÁ, Varsoviae, 1971 (Biblioteka Pisarzy Reformacyjnych), 109,186, 371.

ebben, de inkább csak közvetve, melynek folytán ők nem tartoztak a fent említett mintaszerű eretnekek közé. Bekest ugyan megemlíti a szöveg Az tisztesség kívánásrúl című fejezetben, mint aki hatalomvágyával veszélybe sodorta az országot, nem játssza ki viszont az eretnek figurájában rejlő lehetőségeket. Pedig Kornyi Bekes Gáspár Báthory ellenfele a fejedelemségért folyó harcban, majd mikor a rendek Báthoryt választják meg, Miksa császár támogatásával felkelést szervez ellene. Báthory leveri csapatait a kerelószentpáli csatában, erre a mozzanatra és következményeire történik utalás a példában. Ezután minden vagyonától megfosztva bujdosik, míg végül kibékül az akkor már lengyel királlyal, és leghívebb embere lesz.³⁵

Kalandoz életútja (az ország leggazdagabb főurából koldus, majd ismét főúr), ariánus volta, a Báthoryhoz fűződő viszonya Bekest már saját korában legendás figurává tették. Egy lengyel paszkvillus egyenesen ateistaként beszél róla, amely nem sokkal később közmondássá is lett.³⁶ Legendáktól övezett személye viták keresztüztüében állt. Vásárhelyi minderről nem vesz tudomást, ami azzal magyarázható, hogy Bekes nem alkalmas az eretnekeket sújtó isteni igazságszolgáltatás alátámasztására. A Báthoryval való politikai szembenállása végül bocsánatot nyer, és ariánus volta miatt sem kell bűnhődnie. Sőt, a király dísztemetést rendez neki egy Vilnius melletti dombon. A sírverse gyanánt tulajdonképpen a katolikusok által terjeszteni kezdett paszkvillus pedig teljesen összeférhetetlen Várashelyi nagyeposzával.

A gyűjtemény további két szövege foglalkozik a tizenöt éves háború eseményeivel. Az árulókról és árultatásokról fejezetbe illesztett történet szereplőivel Vásárhelyi személyes kapcsolatban is állt, az ő megítélésüket tehát ez is befolyásolhatja.³⁷ De még ezt figyelembe véve is meglepő Báthory Zsigmondnak a kegyes és jóságos fejedelem képében való tündöklése, amelyet valamelyest talán csak buzgó katolicizmusa magyaráz, és az, hogy az 1588-as medgyesi kitiltó rendelet ellenére titokban visszahívja a jezsuitákat az országba. Valószínű ugyanakkor, hogy a Mihai és Basta seregei, valamint török és tatár hadak dúlta Erdélyben a fejedelem alakjára a béke lehetséges megteremtőjének képe is rávetül. Az áruló szerepében Mihai vajdát látjuk (kétszeresen is az, Zsigmondot és Bastát egyaránt elárulja), és innen nézve megöletése is jogos büntetésnek minősül.³⁸

Ezen a részen kívül Mihai vajda neve még egyszer szerepel a Vásárhelyi példatárában, a századforduló eseményeivel foglalkozó másik exemplumban. Itt a „tisztesség kívánás” vétke kapcsán a már említett Bekesen kívül a vajdát, Székely Mózeset és azokat a főurakat említi, akiket, politikai ellenfelei lévén, Báthory Zsigmond gyilkoltatott meg 1594-ben. Bastáról ebben a részben egyáltalán nem

³⁵ SZÁDECZKY Lajos, *Kornyi Békés Gáspár (1520–1579)*, Magyar Történeti Életrajzok, szerk. SZILÁGYI Sándor. Bp., 1887.

³⁶ BOJTÁR, i.m.

³⁷ Vásárhelyi Mihajjal való kapcsolatáról l. *Történelmi Tár* 1884, *Regeszták Mihály vajda történetéhez*, közli SZÁDECZKY Lajos, 259, 636; Szamosközy, i. m., 39; Vö. HOLL, i. m., 154.

³⁸ Mihai vajda haláláról legrészletesebben l. SZAMOSKÖZY, i. m., lapszám?

esik szó, ami Vásárhelyinek a generálissal való személyes kapcsolatával lehet összefüggésben.

Egy következő példa Báthory Gábor meggyilkolását írja le, kiemelve gyilkosainak megérdemelt bűnhődését. Az Irodalomtörténet 1982/83-as évfolyamában vita bontakozott ki a két fejedelem megítéléséről, egymáshoz való viszonyáról, valamint arról a feltevésről, mely szerint Báthoryt Bethlen Gábor gyilkoltatta volna meg. Bár ez a feltételezés nem bizonyítható, a kérdésről megoszlott a kortársak véleménye. A különböző szélsőséges vélemények párhuzamos jelenlétét érzékelteti az a visszás helyzet is, hogy a gyilkosok az 1614-es megyesi országgyűlésen maguk jelentik be tettüket, és jutalmat várnak a rendektől, amiért „a zsarnokot ők a rendek megegyezésével tették el láb alól.”³⁹ A gyűlésről kiutasítják őket, kint viszont a felbőszült nép és a katonaság végez velük. A gyilkosok lemészárlását így olvassuk Vásárhelyinél is, de mint jogos következményét árulásuknak. A jezsuita megnevezi a Báthory-gyilkosság értelmi szerzőjét is, jelezve saját álláspontját, amelyet a fejezetcím megválasztása is megerősít. Nyilván figyelembe kell vennünk, hogy jó viszonyban van Bethlennel, aki 1612-ben a pécsi missziónál tett látogatásakor megmenti a halálos ítélettől. Hogy a kérdésnek Vásárhelyi könyvének megjelenésekor is van aktualitása, abból gondolhatjuk, hogy 1628-ban Bethlen díszes temetést rendez Báthorynak, a fiatalon meghalt fejedelemmel szembeni magatartásának mintáit a Dávid – Saul viszonyra építve fel, amint ezt Heltai János kimutatta.⁴⁰

A köztudatban elevenen jelen lévő, egy-egy személy, esemény körül szövődő történetekből emel ki tehát néhányat Vásárhelyi, és illeszti bele a nagy katolikus mitológiájába, mintegy kanonizálva őket.

Azáltal, hogy ezek a történetek elszórva kapnak helyet a gyűjtemény más típusú szövegei közt, a magyar területeken történő események tulajdonképpen bele(vagy vissza)íródnak a katolikus világtörténetbe, mely a „világ kezdetitől” „ez jelen való óráig” ível. Ennek érdekében nyúl a közösségi emlékezetnek olyan szövegeihez, amelyek hivatkozási alapot jelenthetnek a kortársak számára. Ezek a szövegek nem csak a katolikus dogmát igazolják, hanem annak olyan, mindenki számára látható érvényesülését, amely azt jelzi, hogy a katolikus egyház intézményéből kiléphetnek e vidék lakosai, az isteni igazságszolgáltatás alól azonban nem vonhatják ki magukat.

*

Függelék

(332 p.) Kolozsváratt, minek előtte nagy romlások következnek az eretnekek miatt, egyházi embereknek egy ájatos(!) személytől sok keresztet láttattanak ruhájokon.

Zsigmond fejedelem, mikor Básta Görgy ellen Erdélyből kiindulna, utába nyulazván, és nyulat kergetvén, egy sas az vadász eb elől körme közé veszi a nyulat, reá nézvén az eb.

³⁹ EOE IV. 314–315.

⁴⁰ HELTAI János, *Bethlen Gábor és Báthori Gábor viszonya a kortársak szemében*, It, 1983, 685–708.

Az erdélyi romlás előtt egy sas Fejérvár tornyára szállván, körme között prédát hozván, sok szántalan(!) ember láttára még elvivé.

Váradot minek előtte a török megszállná, künn az árokparton forrás módra vér forrott fel. Ugyanottan, az keresztényeknek üldözése előtt, egy fészület láttatott egy néhány napig.

Mely rettenetes jelek lőnek 1619 az égbe az üstökes csillag feltámadása előtt napkeletbe, mit jelentsen és mutasson, csak az jó Isten tudgya. Az mint az matematikusok írják felőle, nagy változásoknak és veszedelmeknek voltanak előljáró és intő eszközi, hogy Istenünkhez térvén penitenciát tartanánk, térnék az egy igaz hűtre.

1619. Erdélybe mennyi szántalan(!) sok csudák és jelenések történtenek, egész ország bizonyoságot tehet. Havasalfölde rablása és fejedelmi kiűzése után, sáskák bejövének oly iszonyú sokasággal, kiknek mását nem látta vala Erdély. Azelőtt bizonyos személyek jelentenek meg egy fő nemesembernek, ki udvarbírája vala az erdélyi fejedelemnek, hogy megtérnének, mert szörnyű veszedelemmel kellene elveszniük.

Egy terhes asszonyállatnak méhébe megfordulván a gyermek, háromszor jajt kiáltott. Az balyok(!) bizonyos helyekre és házakra szállván jajt kiáltottak, tikok kotácsolását követték, ebek ugatását.

Egész országba tiszta idő lévén, álgyúlvések(!) hallattattak minden helyeken.

Belénes tartományba egy asszonyállat iszonyú nagy kígyót szült, mely kígyó, akarván megszopni az asszonyállatot, az peniglen nem engedvén, mond: Jó szerencséd asszonyállat, hogy meg nem szophattalak volna, mert ha megszophattalak volna, valamely embert láttál volna, meg kellett volna halni.

Az égen fél kéz fegyverrel láttatott, egy korona, afelett igen szép kereszt.

Annyi szárnyas hangya is támadott vala, hogy bizonyos helyeken az ember el nem mehetett sokaságok miatt.

Asztagokba kígyókat és békákat találtak, ki miatt egész asztagokat megégettenek.

Szerdahelyi prédikátor asztagára csudálatos férgek nagy rohanással menvén, megemésztették.

Ugyanezen esztendőbe Szikszónál, Magyarországra, egy forrásból nagy messze vér folyt ki 25. napján decembernek.

Régecz várába sok esztendőtől fogva, ezen vár áruló porkolábját négygé vágják, négy vasból csinált nyársba tagait(!) fel vonván, valamennyiszer háború üdő akar lenni, az előtt való éjjel azok az vasak kék lángot mutatnak, és szörnyő zúgásokat tesznek. 1619. esztendőben láttam azon vasakat 9 august. Zúgása is volt, azonba nagy szörnyű dergések, villámlások és nagy záporosó következék, üdő változása előtt mindenkor verítezik és vizesek.

(350 p.) Hogy külső példáknak békét hagyjunk, Bebes(!)⁴¹ Gáspár uraságkívánása mennyi romlást hozza Erdélynek, sok anya keserves szívvel említi. Annak utánna, ugyan azon Erdélybe sok uraknak szörnyű levágatása csak az elmúlt esztendőkre Székely Mojzessel együtt bizonyoságot teszen Mihály Vajda szörnyő halálával együtt. De mind ezekről az historikusok rend szerint ez után nagy büven írnak, ennek okáért, sok dolgokba ezeknek keserves nézője noha én magam is voltam, mindazáltal azokra hagyom, kik e dologról írnak. Elég az, hogy Magyarországnak szörnyő romlása ezelőtt két esztendővel hazájok oltalma ügyével annyi keresztényen rabokat adtak pogány kézbe, hogy annyi pogányság nem vezett tizenkét esztendeig való hadakozásba, kiből kétannyira nem szaporodhaték jövődőbe magyar nemzet ellen való kardvonásra, ennek fundamentoma nem egyéb vala az uraságkívánásnál.

(366 p.) Nagy bizonyos hír vala egész Magyarországra lova hátárul való elragadásáról, ki nyilván beszéllette, hogy pokolba vitettetett volt, ott látott szántalan(!) sok

⁴¹ Bekes Gáspár

külömb-külömb kínzásokat, megismert barátinak is, és tevelgyésre tanító egyházi rendeknek is, Bocskai fejedelemiségébe történt dolog lön ez.

(366 p.) Még elő bizonyosság az is, ki Ecsedi Bátori Istvántól kiküldetett volt, egy erdeje meggyulladásának mi volna az oka, hogy meglátná. Azonba ez következővén reá, nagy hatlatásokat(!) hall, úgymint tábor jövetelit, fák közé állván lát szörnyű dolgokat, meg is szólítják, sokat azok közöl meg is ismert, kiváltképpen az megholt urak közül, kik jelen voltak, el is vitték velek Tokajba, Báthori Istvánnak meg is izenték, hogy megtérne, mert rövid nap társaságokba vitettették. Bizonyos jelet, mikor lenne, megjelenték.

(366 p.) Báthori István halála után mennyi hagyigálások voltak Ecsed várába, Báthori Gábor ideje várbeliek bizonyoságot tesznek. Prédikátor Uraimat az Biblia olvasása mellett úgy meghagyigálták, hogy többszer exortismusra nem mentenek.

(367 p.) Azon holnapba, mikor Bocskai fejedelem feltámadta és az németeket levágtatá, Tiszkára(!)⁴² küldtettem vala locumtenens uramtól, Pethi Mártontól az város megtérítésére. Egy ez akarattól végezték volt azt, senki - az mint űk szólának - pápista prédikációra ne jöne vasárnap. Első harangozásnak idején egy nemes asszonyállat sok fő emberek hallására mondja, hogy soha ő pápista prédikációt nem akarna hallgatni, noha bírsággal vetteték volna hallgatására. Másod harangszó alatt haza megyen, szolgálóleányát hívátja, mondván: Ím lefekszem, ha ki keresne, mondjad, hogy megbetegültem. Alig fekethek le, nagy kiáltással háromszor is szólítja szolgálóját, hamar szólíts az én atyámfiat mert meg kell halmom. Tréfának véle az leányzó, mindazáltal elmene, eljövén asszonyénje, kevés szova után meghala. Az szent Isten bizonyosságom, harmad harangozás után rakva telék az szentegyház város népével, ő magok az városi fő emberek hozzám jötenek harmad nap múlva, és úgy kértének temetésere való szabadságot. Nem jó Istennel és az keresztyéni igaz hittel tréfálni. Ez én otlétembe történt, három héttel minekelötte háborúság indítatnék. Ezeket írom Istennek dicsőségére és az eltévelyedett keresztyéneknek megtérísére.

(372 p.) Báthori Istvánnak, lengyelek királyának jó szerencsés hadakozói erdélyi pártosoknak győzedelmével, Danczkaiaknak felfuvalkodott erejeknek megrontásával, kétezer emberével tizenégyezer fegyveres németeknek levágtatásával, muszka császárnak szörnyű és iszonyú hatalmának és erejének győzedelmével, nagy híre-neve terjede egész Ázsiába, Európába.

(601 p.) Dávid Ferenc, ki nagy oka lön Erdélybe sok undok eretnekségeknek, és Krisztus Istensége ellen való káromlásoknak, ország tanácsitól Fejérvárat megszentenciáztaték ez, úgy mint új tudomány indító eretnek, örök tömlecre. Déva várába fogságába megbolondul, és tetvektől emésztetik meg.

(601 p.) Blandrata Doktor, ennek társa az istentelen tudományba, házába halva találtatik Fejérvárat.

(658 p.) Báthori István, kit Isten lengyelországi királyságra felemel vala, oly kegyes úrfi volt, hogy saját városába, Somlyón, bátyjával együtt, Báthori Kristóffal karba álván nagy ájtatosan éneklették az misét, oly veszedelmes üdőbe, mikor Ifjú János király ariánus eretnekségébe dühösködnék az anyaszentegyház ellen, barátokat városokból kiűzetné, uraknak birodalmokból szemtelen prédikátorok által egyházi embereket kergettetné. Sőt, annak utána is, mikor király méltóságra választatott volna, szokott ájtatosságát soha el nem hatta, semmi dolgához addig nem kezdett reggel, felkelése után, míglen misét nem hallana. Mikor törtinet szerint oly helyre kellett menni, hogy másodnap meg nem jöhetett volna, papját misemondáshoz való ékességekkel véle elvitte, hasonlóképpen vadászásokba való menetelibe is, urak között lova hátán mulatni, ha kimegyen vala, két avagy harmadmagával, különválván a több uraktól, nagy ájtatosan prózákat énekel vala Szűz Máriáról, és egyéb szentekről, mellette levő urakat, hogy véle együtt éneklének, kéri vala.

⁴² Liskáról van szó.

(672 p.) Mihály Vajda, kit Báthori Zsigmond török kegyetlen birodalmától sok hadakozásával megszabadíta, és maga országából bő udvarnéppel böcsületesen tarta, erdélyiekre saját ország(!) fiaival támada, és Báthori András kevés hadát megvervén, sok istentelen kegyetlenségi után, ország népe feltámadván udvara lovagjával és római császár népeivel megverék, és Erdélyből kiűzék. Azután római császárhoz esék sokalnak(!) hízelkedési után, népet ada mellé Georgi Bastával együtt, hogy viszontag Erdélyt császár számára megvennék, kik meggyőzvén Báthori Zsigmondot szokott kegyetlenséget akarván követni, Basta ellen árultatást tevén, minden lövő szerszámit sátora ellen igazgatván, maga sátorába Basta akaratjából balonoktól megölettették. A. 1601. Tordánál.

(672 p.) Erdély fejedelmét, Báthori Gábort, megöleké maga fizetett vitézi Váradi István prédikátor kiszütéséből, sőt ugyan kényszerítésből, mint Szilasi és Ladányi fő gyilkosi megvallották, kiket Medgyesen, ország gyűlésének idején, egy bástyába szorítván szörnyű halállal megöle az udvar népe, 1614.

Vogel Sándor

Emberi cselekvés és jellemábrázolás Georg Kraus Erdélyi krónikájában 1608–1665

A 16. és főleg a 17. században az erdélyi írásbeliség legjellemzőbb műfaja a történetírás volt. Míg a korabeli Erdélyben a szépirodalom háttérbe szorult, hisz a komorabb protestáns morál és közfelfogás miatt nem tudott mélyebb gyökeret ereszteni, a történetírás az erdélyiek mindennapi foglalatosságává vált, és a humanista hagyományok meg a reformáció szellemi légkörében elérte a klasszicitás magaslatait. Mindez jellemző mind az erdélyi magyar, mind a szász történetírásra, amelyek egymással szoros kapcsolatban fejlődtek.

A szász történeti feljegyzések tömeges megjelenése a 16. századra tehető, és a gazdasági, társadalmi, művelődési tényezők kedvező összejátzásának következménye volt. A 15. és 16. század a szász városok gazdasági fellendülésének kora. Az ekkor felhalmozódott vagyonok megteremtették a 16. századi nagy művelődési fellendülés alapjait. A szász polgárság állandó nyugat-európai, főként németországi kapcsolatai révén az erdélyi humanizmus egyik legjelentősebb letéteményesévé vált. Johannes Honterusnak (1498–1549), a Szászföld nagy reformátorának és Erdély egyik legjelentősebb humanistájának szerteágazó tevékenysége a szász művelődés eddig példátlan virágzását nyitotta meg. Az Erdélyi Fejedelemség kialakulása politikailag is új helyzetet teremtett a szászok számára: mint az erdélyi államot alkotó egyik rend önálló politikai cselekvésre kényszerültek. Így lett az új elemekkel telítődött szász polgári öntudat a történetírás elindítója. A 16. század végére pedig kikristályosodott a szász rendi identitástudat, mely a 17. században mindvégig megmaradt. A szászok az Andreánumban rögzített kiváltságaik és azoknak 1486. évi Mátyás király általi kiterjesztése, valamint a Szász Univerzítás (Egyetem) megalakulása révén államalkotó renddé váltak. Képviselőik részt vettek az országgyűléseken, az Univerzítás feje, a szász ispán pedig tagja volt a fejedelmi tanácsnak. Felfogásuk szerint az ország egyharmadát alkották, hiszen szavazatuk éppúgy szükséges volt a fejedelem megválasztásához, mint a magyar nemeseké vagy székelyeké.

A humanizmus és a reformáció szellemében induló szász történetírás egyben a nyilvánosság elé is lépett. Ekkor jelentek meg a szász templomok falaira írt latin nyelvű fali krónikák. A legjelentősebb 1571 és 1585 között készült Brassóban.¹ Jelentőségük nevelő célzatukban rejlik. A humanizmus szellemében megszabott feladatuk az volt, hogy a szász népet tájékoztassák a legjelentősebb

¹ *Breve Chronicon Daciae (Annales templi Coronensis) – Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*, Brassó, 1903–1909. IV. 1–10. L. még: Gernot NUSSBÄCHER, *Wer war der Verfasser der Wandchronik?* Karpaten Rundschau, 3. 1976. 6., Edit SZEGEDI, *Geschichtsbewußtsein und Gruppenidentität. Die Historiographie der Siebenbürger Sachsen zwischen Barock und Aufklärung*, Köln–Weimar–Wien, 2002. (A továbbiakban Szegedi).

történeti eseményekről, egyben pedig a humanizmus és a reformáció nagy lelki élményének, a szász azonosság tudat kialakulásának első nyilvános lecsapódásai voltak. A 16. században már kronológiai jellegű történeti műveket és krónikákat is írásba foglaltak. Megemlíthetjük Thomas Bomelt (?–1592),² Michael Sieglert (?–1585)³ és Hieronymus Ostermayert (?–1561).⁴ Ettől kezdve a szász történetírói alkotások hihetetlenül nagy tömegben jelennek meg. Nem nagyon van példa arra, hogy egy ilyen kis népcsoport ilyen mennyiségű és sok esetben európai színvonalú történetírói hagyatékot hagyott volna az utókorra. Az egymást követő krónikák többnyire szervesen összekapcsolódnak, mert az elejtett tollat a hivatali utód vagy a család valamelyik tagja veszi fel. Az egyes polgári családok a szász társadalom konzervatív jellegénél fogva hosszú ideig felszínen tartották magukat, s így mindig akadt tanult családtag, aki a Honterus által megeremtetett iskolákban vagy külföldi egyetemeken csiszolta tudását, s tovább folytatta az elődök évkönyveit, krónikáit. E műfaj legjellemzőbb képviselője az Oltard lelkészcsalád naplója, amelyet 1526-tól 1659-ig több nemzedék folytatott.⁵ Ugyanebbe a körbe tartozik a kritikai szempontból valóságos csodaszülött, a *Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum*. A különböző szerzők által írt részeket a 18. században csatolták egymáshoz és alakították át egy cím alatt összefoglalt munkává.⁶ A 16. század messze kimagasló költője és egyben történetírója – hiszen ekkor az irodalom és a történetírás még nem vált ketté – Christian Schesaeus a Magyarország romlásának szentelt *Ruinae Pannonicae* latin nyelvű hősköltemény szerzője. Ennek I., IV., IX. és XI. éneke 1571-ben Wittenbergben jelnt meg.⁷ A mű irodalomtörténeti jelentősége és rendkívüli történeti forrásértéke tette szükségessé legutóbbi teljes kiadását.⁸ A 16. századi szász történetírók még általános hungarus, pannon szemléletmód keretében írtak. Műveikben ugyanaz a pannon öntudat szólal meg, mint a magyar Forgách Ferenc, a dalmát származású Verancsics Antal vagy a román származású Oláh Miklós írásaiban. Magukat mindnyájan a Magyarországon élő különböző nyelvű és származású népek összetartozását kifejező *gens pannonica* tagjának tekintették, és a sok népet magába foglaló *Hungaria*, az általuk használt ókori elnevezéssel élve, Pannónia elkötelezettjei voltak.⁹

² *Cronologia rerum Hungaricarum*. Coronae, 1556.

³ *Chronologia rerum Hungaricarum, Transilvanicarum et vicinarum regionum libri duo*, in Mathias Bél: *Adparatus ad historiam Hungariae*, Pososnii, 1735. I. 43–88.

⁴ *Historien von 1520 Jahr bis Anno 1561*, in *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*, Brassó, 1903–1909, IV. 496–552.

⁵ *Album Oltardinum (1526–1659)*, in *Deutsche Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens*. N. F. III, Hrsg. von Eugen TRAUSCHENFELS, Kronstadt, 1860. 1–49.

⁶ *Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum sive Annales hungarici et transilvanici ... 990-1699*, I–II, Editit Josephus TRAUSCH, Kronstadt, 1847–1848.

⁷ Christianus SCHAESEUS, *Ruinae Pannonicae libri quator. Historia de bello Pannonico Solymanni Imperatoris Turcorum ultimo*, Witerbergae, 1571.

⁸ Christianus SCHESAEUS, *Opera que supersunt omnia*, ed. Franciscus Csonka, Bp., 1979.

⁹ A *gens Pannonica* és a *natio Pannonica* fogalmára I. *Magyarország története 3/1-2*. Szerk. PACH Zsigmond Pál, R. VÁRKONYI Ágnes, Bp., 1985, 498–499. Az erdélyi századok

A 17. századi szász történetírás politikai szempontból elkülönül a 16. századitól. Most már határozottan a szász rendi érdekeket képviseli, és az eseményeket már nem a magyar, hanem az 1571-re rögzült állapotoknak megfelelően – az önálló Erdélyi Fejedelemség megszilárdulása következményeképpen – kizárólag az erdélyi állam szemszögéből ítéli meg. Ez a szemléletmódbeli váltás alapvető jellemvonása az erdélyi magyar történetírásnak is. A 17. század szász történetírói éppen úgy transzilvánusok, mint Szamosközi István, Bojti Veres Gáspár, Bethlen János vagy Szalárdi János. A 17. században mind több munka a barokk jegyeit viseli magán. Ennek az irányzatnak legjelentősebb szász képviselői Matthias Miles (1639-1686),¹⁰ Johann Tröster (?-1670)¹¹ és Lorenz Töppelt (Toppeltinus) (1641-1670)¹². Műveikben sok a barokk által meghatározott tévedés vagy valótlan leírás, de helyes értékelésükhöz az is hozzátartozik, hogy a korban nyomtatásban is megjelent műveikben Erdély népszerűsítésére törekedtek, és az erdélyi haza szeretete mindvégig kiviláglik írásaikból. Georg Haner, 1694-ben az elsőként nyomtatásban is megjelent erdélyi egyháztörténeti munka szerzője a következőképpen jelzi identitását: Auctor Georgio Haner Schaesburgo Transylvano Saxone, azaz erdélyi, segesvári és szász.¹³

Kétségtelen, hogy a 17. század legjelentősebb szász történetírója Georg Kraus (1607-1679) segesvári jegyző, aki Itáliában tanulva az olasz reneszánsz utolsó sugarait fogadta megába, és hozta haza szülőföldjére. Rendkívüli történetírói jelentőségét fő műve, a *Siebenbürgische Chronik* (1608-1665), azaz az Erdélyi krónika adja meg. Ezzel Kraus az őt megelőző segesvári történetírók munkáit folytatta, akik mindnyájan a város jegyzői voltak. Megállapítható tehát, hogy munkája a segesvári városi tanács által támogatott segesvári történetírói iskola szülötte. Kraus csaknem két évtizedig dolgozott monumentális művén. Nem tudjuk, gondolt-e valaha műve megjelentetésére. Matthias Miles, Lorenz Töppelt, Johann Tröster, Nadányi János, Bethlen János, Bethlen Farkas kiadták műveiket. Tudjuk, hogy Szalárdi János sikertelenül próbálta munkáját kinyomatni, bár olyan pártfogója akadt, mint Teleki Mihály. Sem Krausnak, sem Szalárdi Jánosnak nem adatott meg, hogy a nyomtatott szó erejével tanítsák, okítsák kortársaikat. A Krauséhoz és Szalárdiéhoz hasonló terjedelmes munkák kiadása erejüket meghaladó feladatok elé állították az erdélyi papírmalmokat és nyomdászokat.¹⁴

mint a regnum Hungariae szerves része problematikájára l. Walter Dausch, *Die Nationsuniversität der Siebenbürger Sachsen im 16. und 17. Jahrhundert – Gruppenautonomien in Siebenbürgen. 500. Jahre siebenbürgisch-sächsische Nationsuniversität*, Hrsg. Wolfgang KESSLER. Köln-Wien, 1990.

¹⁰ *Siebenbürgischer Würgengel*, Hermannstadt, 1670.

¹¹ *Das Alt- und Neu-Teutsche Dacia*, Nürnberg, 1666.

¹² *Origines et Occasus Transylvanorum*, Lugduni, 1667.

¹³ *Historia Ecclesiarum Transylvanicarum*, Francofurti et Lipsiae, 1694. L. még: SZEGEDI, i. m., 139-147., 196-197, 399-422.

¹⁴ Az Apafi kor nyomdáinak helyzetéről és a papírhányról l.: R. VÁRKONYI Ágnes, *Erdélyi változások*, Bp., 1984, 369-370, JAKÓ Zsigmond, *Az erdélyi papírmalmok feudalizmus kori történetének vázlatja (XVI- XIX. század)*, Levéltári Közlemények 1989, 1, 18-19.

Kraus 1679-ben bekövetkezett halála után a krónika eredeti autográf kéziratát a segesvári városi tanács őrizte, innen a berethalmi szuperintendencia levéltárába, majd ezzel együtt Nagyszebenbe került. Jelenleg a nagyszebeni állami levéltár őrzi. Jelzete Ms. varia III/16. Terjedelme 870 lap, mérete 21x32 cm. A kéziratot az eltelt évszázadok alatt többen lapozhatták, mert későbbi bejegyzések is találhatóak benne. A krónikáról megjelent első nyomtatott híradás 1785-ből Johann Seiverttől (1735–1785) származik.¹⁵ Az első kisebb részleteket Georg Binder közölte. Ő írta le először a kódexet is, és ő közölte adatokat a Kraus családról.¹⁶ A teljes szöveget Siebenbürgische Chronik des Schässburger Stadtschreibers Georg Kraus 1608–1665 címmel 1862-ben és 1864-ben adta ki Bécsben az Erdélyi Szász Honismereti Egyesület és a bécsi Császári Tudományos Akadémia történeti bizottsága a *Fontes Rerum Austriacarum Scriptores III. és IV.* kötetekben. A kiadást a neves szász történész, Karl Fabritius gondozta, és ő írt hozzá bevezető tanulmányt. Erről a kiadásról 1969-ben Grácban változatlan utánnomlás látott napvilágot. 1965-ben megjelent román fordításban szórványos jegyzetekkel és mutatók nélkül.¹⁷ Magyarul a Bethlen Gábor évforduló alkalmával a Bethlen Gáborra vonatkozó részeket közölte Jászai Gabriella fordításában.¹⁸ Teljes kritikai apparátussal ellátott magyar kiadása 1994-ben jelent meg Vogel Sándor fordításában, bevezetésével és jegyzeteivel.¹⁹ Ez utóbbi megjelenéséig a magyar történetírás kevés figyelmet fordított rá. Ennek oka, hogy német kiadásai már ritkaságok és kritikai apparátus híján nehezen kezelhetők. Így történhetett meg, hogy az 1986-ban megjelent három kötetes Erdély története nem sorolja fel Erdély jelentős történetírói között, bár Szekfű Gyula az erdélyi szász történetírásról 1943-ban írt tanulmányában a következőképpen méltatja Kraust: „Az elmúlt dolgok kifejtésében a század nagy erdélyi íróihoz hasonlóan képes a politika, hadviselés, vallás, kultúra, nevelés, művészetek egész szövedékét szétteregetni: Báthory Gábor, Bethlen és a két Rákóczi koráról rajzokat ad, melyeket magas mértékkel is nagy történeti tablónak nevezhetünk.”²⁰

Kraus a jogtudományokban képzett, igen művelt, világlátott ember volt, akinek a történettudomány feladatairól és céljairól határozott elképzelései voltak. Történelemszemléletét két tényező befolyásolta: egyrészt a pádovai egyetemen elsajátította az antik történetíróknak a históriáról alkotott nézeteit, másrészt átvette a reformáció teocentrikus történelemszemléletét, amely a klasszikus humanista történetírók sokkal világiasabb, földönjáróbb okfejtéséhez képest újra elsődleges

¹⁵ Johann SEIVERT, *Nachrichten von Siebenbürgischen Gelehrten und ihre Schriften*, Preßburg, 1875.

¹⁶ Georg BINDER, *Stellen und Auszüge aus einem ungedruckten Zeitbuch des bekannten Schäßburger Notarius Georg Kraus*, in *Magazin für Geschichte, Literatur und alle Denk- und Merkwürdigkeiten Siebenbürgens*, II. fasc. 1., 2., 4, Kronstadt, 1846–1847, 204–230, 430–461.

¹⁷ Georg KRAUS, *Cronica Transilvaniei 1608–1665*, traducere și studiu introductiv de Gheorghe DUZINCHEVICI și E. REUS-MĂRZA, București, 1965.

¹⁸ *Bethlen Gábor krónikásai*, összeállította, bevezette és jegyzetekkel ellátta MAKKAI László, Bp., 1980, 157–195.

¹⁹ Georg KRAUS, *Erdélyi krónika 1608–1665*, Bp., 1994.

²⁰ SZEKFŰ Gyula, *Az erdélyi szász történetírás*, Magyarágtudomány, 1943, 2, 194.

szerepet tulajdonított az isteni gondviselésnek és akaratnak.²¹ Előszavában láthatóan a humanista történetírás hatása alatt áll, és a humanisták szokása szerint részletes elméleti fejtegetésekbe bocsátkozik a történetírás feladatairól. Az ókor nagyjait, Cicerót, Sztrabónt, Polübioszt idézi. Kraus krónikája legközelebbi céljává a valóság felkutatását tette, mégpedig azért, hogy használhasson vele. Cicerót idézve állapítja meg, hogy a történelem nem más, mint azon események elbeszélése, amelyek egyik évről a másikra történtek meg. Majd beiktatja a híres cicerói mondást: A történelem az idők tanúja, az igazság fénye, az élő emlékezet és a régmúlt hírnöke.²² Polübioszra hivatkozva állítja, hogy a történetírás alapköve az igazság, s ennek földértésére törekedett is. Ezenkívül a történetírás művészet is, melynek célja az olvasó gyönyörködtetése és felvidítése. Gyakorlati célja az embert eligazítani a mindennapi élet útvesztőiben, mert a történelem élesíti az elmét és az ítélőképességet, és tudást meg tapasztalatot nyújt a gyakorlatlan hivatali személyeknek. Mindeme megállapítása illusztrálására konkrét példával is él: a Segesvár és a Bethlen család közötti pert azért írta le oly kimerítően, hogy utódai okuljanak belőle; ha ugyanis Segesvár határait a jövőben újra elvitatnák, azok, akiket az ügyel megbíznak, a Kraus által leírt tapasztalatokat felhasználva, könnyebben és ügyesebben védekezhetnek. A történelem ismerete ugyanakkor nélkülözhetetlen az ellenséggel való tárgyalásokon és a védekezésben. A humanista történelem alapvető fogalmai közül használja Kraus a szerencsét és a végzetet, bár ezek inkább véletlenszerűen fordulnak elő írásában, és nem válnak felfogása alapmotívumává. A szerencse forgandóságát háromszor, a végzetet egyszer említi: Báthory Gábor ugyanis Szebent Isten büntetése és a végzet folytán foglalta el. Kraus történetfelfogásának a világias, humanista szemlélettől való eltávolodása akkor válik szembetűnővé, ha művét összevetjük a katolikus Esterházy Pál (1635–1713) *Mars Hungaricus*ával (1665–1668). Kraus és Esterházy kortársak voltak és egy időben, de merőben más társadalmi, politikai környezetben és más hangsúllyal ugyanazokat az eseményeket írták le. Bár Esterházy egész életvitelében a barokk kort képviselte, e fiatalkori művében sok mindent megőrzött a humanizmus történeti eszmerendszeréből. Hangsúlyozottan tárgy- és tényszerű kortörténetében a humanista történetírás fogalmai a maguk köcsönhatásában jelennek meg, és az ajánlást meg a végszavakat kivéve az ideologikus elemek csaknem teljesen hiányzanak. Esterházy humanista elődöket követ, amikor Magyarország romlásának okait tételesen ekképp fejt ki: „A szerencse forgandósága folytán, melynek állhatatlan természetéhez tartozik, hogy ami legalul van, azt a magasba emelje, a csúcson lévő pedig a mélybe taszítsa, ennek a dicsőséges monarchiának szükségképpen meg kellett hajolnia végzete

²¹ A humanista és protestáns történelemszemléletre l. Harry Elmer BARNES, *A History of Historical Writing*, New York, 1962, 99–135, Kulcsár Péter utószava: *Humanista történetírók*, válogatta és a jegyzeteket írta KULCSÁR Péter, Bp., 1977, 1157–1195; PÉTER Katalin, *Magyarország története* 3/1. 486–497, Antal PIRNÁT, *Gattungen der humanistischen Geschichtsschreibung*, in *Geschichtsbewußtsein und Geschichtsschreibung in der Renaissance*. Hrsg. von August BUCK, Tibor KLANICZAY und S. Katalin NÉMETH, Bp., 1989, 57–75; SZEGEDI, i. m., 48–127.

²² *Siebenbürgische Chronik des Schäßburger Stadtschreibers Georg Kraus 1608–1665*, I. Wien, 1862 (a továbbiakban Kraus 1862), 1.

előtt.”²³ II. Rákóczi Györgynek és Barcsainak pedig tapasztalnia kellett a szerencse forgandóságát. Sőt – és itt világosan áll a dialektikus összefüggés –: II. Rákóczi György szerencsés állapota a szerencsétlenségek szülőoka volt.²⁴ A végzetkepció az ugyancsak kortárs Szalárdi János erősen protestáns és teocentrikus szemléletű Siralmas magyar krónikájában is sokkal inkább jelen van, mint Krausnál.²⁵

A segesvári krónikás az események tárgyalásakor már alig figyel a szerencse és a véletlen játékára. A reformáció teocentrikus történelemszemléletének szellemében a történeti erők mozgását az isteni akaratra vezeti vissza. Szerinte a világot Isten kormányozza az emberek cselekedetei által. Isten valamiképp mindig beleszól a történelem menetébe: Báthory Gábort például azért ölték meg, mert isteni bosszú sújtotta, Bethlen Gábort pedig a Szentlélek sugallatára választották fejedelemmé; sőt Isten a csatákba is beavatkozik, mert tudja, hogy kinek kell adnia a győzelmet. Kraus II. Rákóczi György, III. Mihnea és Constantin Șerban vereségének leírásakor megállapítja: „Isten igazságos: hitetlen pogányok által ugyanaznap büntette e három hatalmasságot.”²⁶ Zrínyi Miklós 1664. évi hadjáratánál pedig arról ír, hogy érezni lehetett az isteni csodatételt és szándékot. Isten ugyanakkor természeti csapásokkal előre jelzi, sőt bejelenti büntető szándékát. Hogy a természeti csapások, égi jelenségek nemcsak jelzik, hanem okozzák is a földi eseményeket, nemcsak Kraus, hanem egész kora hitte: az üstökösök háborút, az égen látható szokatlan esti csillag trónviszályt, a napfogyatkozás szerencsétlenséget jelez. Kraus szerint az 1649. évi sáskajárás előre jelezte a törökök 1658. évi betörését és az 1660. évi pestisjárványt: „Meg kell jegyeznünk – írja –, hogy Isten bizonyára büntetésül, a későbbiek során ránk törő ellenség, a törökök és tatárok biztos előjeleként küldte ránk ezeket a férgeket. Mert tudnunk kell, hogy 1658-ban az ellenség is ott tört be az országba, ahol a sáskák jöttek: kelet felől a Barcán. 1660-ban pedig a pestis ugyanazon a határvidéken kezdett pusztítani, amerre a sáskák, a törökök és tatárok vették útjukat.”²⁷ Nem mentes Kraus a 17. század világvégevárásától sem. Idézi Israel Hübner (?–1668) matematikust, aki az 1654. évi napfogyatkozás alkalmával a Bibliából vett számok kombinációjából megjósolta a világvégét. Felhasznál Kraus – ha nem is túl gyakran – az egyház történetéből vett példákat, bibliai idézeteket, párhuzamokat. A Magyarország–Izrael párhuzamot ő a szebeni szászokra vonatkoztatja, akik éppen úgy szenvedtek Báthory zsarnokasága alatt, mint a zsidók az egyiptomi szolgaságban. A szerencsétlenségek oka általában a bűnök eluralkodása, amiért lesújt Isten büntetése: Kraus így ír Szeben bűnhődéséről: „Nincs mit csodálkoznunk, ha Isten az utóbbi időben haragra gyúl ellenünk és országunk ellen, mert lanyhul a felebarátaink iránti szeretet, és valamennyi rend szabadon tobzódik a bűnben. Terjed a kevélység, irigység, paráznaság,

²³ ESTERHÁZY Pál, *Mars Hungaricus*, sajtó alá rendezte IVÁNYI Emma, bevezette és szerkesztette Hausner Gábor, Bp., 1989, 107.

²⁴ i. m. 108.

²⁵ TARNÓC Márton, *Kettőstükör*, Bp., 1988, 197–198.

²⁶ *Siebenbürgische Chronik des Schäßburger Stadtschreibers Georg Kraus 1608–1665*, II., Wien, 1864. (A továbbiakban Kraus 1864), 20.

²⁷ KRAUS 1862, 179.

nagyétkőség és iszákosság oly mértékben, hogy túlszárnyalni már nem is lehet.”²⁸ A magyar nemeseket is kevélységük és nagyravágyásuk miatt sújtotta tatár rabsággal az Isten. Ha pedig elérkezett a büntetés ideje, nem segít semmi, csak a buzgó imádság és vezeklés. Így menekültek meg a szebeniek is. A reformáció által is átvett teocentrikus keresztény történelemszemlélet értelmében Isten kifürkészhetetlen titkos akarata egymással ellentétes cselekedetek útján érvényesül. A hasonló cselekedetek egyik tipikus példája a szebeni plebejusfelkelés leírása. Bár Isten nem szereti a felkelést, mégis lehetővé tette a felkelők számára, hogy megszerezzék a hatalmat, amellyel visszaéltek és maguk okozták vesztüket. Másrészt e felkelésnek teologikus oka is volt: Szeben vezetőinek bűnei. Ekképp Isten a szebeni világi és egyházi elit bűneit a felkelés által büntette. Ugyanígy értelmezi Kraus Erdély 1657. évi büntetését és Várad elestét, amelyet Szalárdi János is hasonló okokkal magyaráz.²⁹ Mindezek olyan motívumok, amelyeket hiába keresünk Szamosközy Istvánnál, aki még a tiszta humanizmus talaján állott. Megtaláljuk őket azonban Kraus olyan kortársainál, mint Bethlen János és Szalárdi János. Kraus történelemfelfogása tehát a korabeli protestáns, lutheránus teológia által meghatározott. Az események magyarázatában a világi és teológiai érvek egyaránt jelentős helyet foglalnak el, a 17. század felfogásának megfelelően nem állnak ellentétben egymással, és a racionális okfejtések teológiai alapokra épülnek. Kraus teológiai műveltsége, bár nem végzett teológiai tanulmányokat, lenyűgöző. Jól ismerte az Ótestamentumot és annak szövegéből teremt párhuzamokat, valósággal az Ótestamentum nyelvezetével él. Felfogása szerint az Ótestamentumban leírt események a történelem későbbi időszakában bármikor megismétlődhetnek. Lényegesnek azt tekinti, hogy – miként Szeben esetében is – az Isten haragja által sújtott emberek részesei legyenek a megváltásnak, miként Izrael népe. Ekképp a történelem tulajdonképpen az ember, a népek megváltásának története.³⁰ Mindez igazolja azt, hogy Kraus műve a 17. századi európai történetírás fő áramához tartozik.

Az isteni világkormányzás keretei között azonban – melyben Isten kormányozza az emberek gondolatait, érzelmeit és akaratát – az emberek mégiscsak maguk irányítják sorsukat, és bizonyos korlátok között maguk alakítják a történelmet. A humanizmusnak olyan vívmánya volt ez, amelyet megtartott a reformáció is. Kraus az embert tekinti a földi történés alakító tényezőjének a maga szenvedéseivel, akaratával, elgondolásaival, ezért sokat elemzi szereplői lelki mozgatóit. Az események középpontjába az embert állítja, mondhatni szereplői köré csoportosítva adja elő a kor történetét. Krónikája egyrészt olyan füzér, amely a történeti személyiségek életének láncolatából áll össze. Különösképpen érdekli Kraust az egyes emberek egyéni sorsa, keresi a rendkívüli, sőt kalandos életsorsok alakulását. Sikerült jellemképeket ad, sokszor nemcsak vezető férfiakról, hanem a történelem mellékszereplőiről is. Ugyanakkor szeret Kraus ítélni is, és főként akkor mondja el véleményét, ha az ábrázolt személy befejezte földi pályafutását. A szász székvárost, Szebent elfoglaló Báthory Gábort gyűlöli, és már mindjárt

²⁸ KRAUS 1862. 45–46.

²⁹ SZEGEDI, i. m., 75., 263–264.

³⁰ i. m. 263–269.

elbeszélése kezdetén megragadja az alkalmat, hogy jellemezhesse. Báthory zsarnok, kevély, becsvágyó, sőt dühöngő, olyan pásztor, aki bárányainak csak paráznságából mutat példát. Annál inkább szereti és tiszteli Bethlen Gábort, akiről szinte csak jót mond. A nagy fejedelmet a maga sokoldalúságában mutatja be. Megemlékezik gazdaságpolitikájáról, és ír a Nyugat-Európával, főleg Velencével fenntartott kereskedelmi kapcsolatairól. Elégedetten állapítja meg, hogy a Németországból kiinduló európai méretű inflációs folyamat visszaszorítására új értékálló pénzt veretett. Csupán az anabaptisták betelepítéséről ír rosszalólag, mert ez kárt okozott a kézműves és kereskedő szászoknak. Különös érdeklődéssel fordul művelődéspolitikája felé, és e szempontból dicséretekkel halmozza el. „Bethlen Gábor – írja – remekművű alkotásaival, amelyek megszámlálhatatlanul sok pénzbe és kiadásba kerültek, halhatatlan nevet szerzett magának az egész világon.”³¹ Részletesen ír a fejedelem udvarának zenei életéről, és megjegyzi: „Ami pedig a zenét illeti, rövid idő alatt messze túlszárnyalta a világ minden hatalmasságát.”³² Bethlen Gábor elsősorban azonban az a fejedelem, aki betartja a jogrendet, és tiszteletben tartja alattvalói méltóságát, a keresztény erkölcs szabályait. Idézi szavait, amikor a Báthory Gábor által kirabolt és megszállt Nagyszebent visszadja a szászoknak. Az idézet magyarul írta be a német szövegbe, hiszen a fejedelem magyarul szólt az eléje járuló szászokhoz. Így szó szerint megörökítette azt, amit a fejedelem ekkor mondott, mégpedig a következőképpen: „Én, Bethlen Gábor, Erdélynek választott fejedelme, Magyarország részeinek ura, székelyeknek ispánja és az szászoknak atyja ez naptól fogván adom városotokat minden igazságával és privilégiummal. Legyetek jámborak és hűvek. Isten hozzátok.”³³ Halálának leírása előtt megemlíti, hogy Bethlen Gábor dicsőséges uralkodásáról, nemeslelkűségéről, szerencsésen vezetett háborúiról, fejedelmi házasságáról megemlékezett, majd a fejezetet ekképp zárja: „Isten adjon az országnak hozzá hasonló uralkodót és hatalmasságot. Igazi atyja volt hazájának. Virágzása teljében hagyta hátra Erdélyt, és szebbé tette, mint amilyennek találta.”³⁴

A Rákóczi családról nincs a legjobb véleménnyel, és sem az apáról, sem a fiúról nem ír elragadtatással. Öreg Rákóczi György, a bibliás fejedelem magamagát jellemzi egy szebeni lakomán, szerinte négy erény testesíti meg az igazi keresztény fejedelmet: a mértékletesség, a házastársi hűség (hiszen feleségén, Lorántffy Zsuzsannán kívül soha más asszonnyal nem hált), a vallásosság (ugyanis hétszer olvasta el a Bibliát) és a gazdagság. Kraus külön gondot fordít I. Rákóczi György vagyongyarapítására, és többször megemlíti, hogy gyakorlott cselszövőként elkobozta nemesek, polgárok vagyonát. Krónikájából ugyanaz a kép bontakozik ki I. Rákóczi Györgyről, amelyet Kemény János is megrajzol róla: a fejedelem óvatos, fukar, nagy vagyongyűjtő, és a hűséges szolgálatot nem jutalmazza. II. Rákóczi Györgyről már a kezdet kezdetén megállapítja, hogy Erdély nagy romlására választották fejedelemmé. 1654

³¹ Kraus 1862, 57.

³² i. m., 56.

³³ Georg KRAUS, *Erdélyi krónika 1608–1665*, Bp., 1994, 94–95.

³⁴ KRAUS 1862, 84.

leírásakor azonban még büszkén jegyzi meg hatalma teljében lévő fejedelméről: „Ez idő tájt mindenki nagy csodálkozására különféle követek érkeztek a kicsi és szegény Erdélybe: az egri, temesvári, boszniai és szilisztrai pasáktól, Moldvából és Havasalföldről, továbbá németek és magyarok a római császártól, ezenkívül törökök, tatárok, kozákok, moszkoviták, lengyelek és franciák Rákóczi fejedelemnek valóban nagy dicsőségére, a szegény szászoknak azonban súlyos terhére és kárára.”³⁵ Kortársaihoz hasonlóan azonban Kraus is őt tette felelőssé az 1657. évi lengyelországi hadjáratot követő szerencsétlenségért. A fejedelem különben is gőgös, nagyravágyó, meggondolatlan, aki iszákosságával X. Károly Gusztáv svéd királyt is megbotránkozttatta. A személyes bátorságot azonban nem tagadta meg tőle, hiszen a szászfenesi csatában vitézül küzdött, és több törököt megölt. Végül így ítélik róla: Megkapta tehát a fizetséget mindazért, amire rászolgált, és amit életében elkövetett, megtalálván azt, amit keresett. A két Rákóczi ekképp jellemeik különbözősége folytán különbözőképpen befolyásolták Erdély történetét.

Barcsai Ákos ingatag, állandó kétségek között vergődik, és minduntalan le akar mondani a fejedelemségről. Kemény Jánost azzal vádolja Kraus, hogy már a lengyel hadjárat idején a fejedelemségre vágyott, az ország pedig a maga romlására váltotta ki a tatár fogságból. A nagyszőlősi ütközet előtt Kemény elvesztette lelki egyensúlyát, búskomorrá és csüggeteggé vált, ezért is vesztett csatát, életét is odahagyván. E lelkiállapotot tükrözi Kemény János utolsó levele, amelyet közvetlenül a nagyszőlősi csata előtt küldött Segesvárra, és amelyet Kraus bekötött krónikája kéziratába.³⁶ A török által trónra ültetett Apafi – akit Kraus mostani kegyelmes fejedelmünknek nevez – jámbor, istenfélő, és nagy rémület keríti hatalmába, amikor megtudja, hogy Ali pasa fejedelemségre szánta. A havasalföldi és moldvai vajdákat Kraus az Erdélyhez való viszonyulásuk alapján ítéli meg. Elismeréssel szól Matei Basarab havasalföldi vajdáról, aki jámbor, Erdélyhez mindig hűséges volt, és 65 éves korában is vitézül forgolódott a csatában. „Uralkodása alatt Havaselve növekedett és meggazdagodott, jó hírnevét tehát örökre hátrahagyta”³⁷ – írja. Külön helyet foglal el Kraus krónikájában Zrínyi Miklós, akit a hős jelzővel illet, és így jellemez: „Zrínyi Miklós uram miképpen az örökös ellenség pusztításában minden időben fáradhatatlannak bizonyult, azonképpen télen sem akart nyugodtan üldögelni a tűz mellett, hanem kivonult a török ellen a hóborította mezőre, és török földön, Alsó-Magyarországon, a szálláson lévő hadak előtt mutatta meg bátor, vitézi kedvét.”³⁸

A főszereplők mellett Kraus a mellékszereplők egész sorát vonultatja fel, róluk kis életrajzokat ad. Vannak köztük szász polgárok, mint Johannes Rehner, akit a német nemesek nagy gazdagsága ellenére is szatócsnak és borsoszáknak tartottak, hiszen csak egy városi polgár volt, vagy Martinus Eisenburger segesvári polgármester, akit a fejedelem öregségére mindenétől, még becsületétől is megfosztott. A jellemzettek között vannak magyar nemesek, mint Dóczy András

³⁵ i. m. 222–223.

³⁶ KRAUS, 1994, 58.

³⁷ KRAUS 1862, 228–229.

³⁸ KRAUS 1864, 376.

vagy Zólyomi Dávid, akit becsvágya juttatott börtönbe. Aránytalanul hosszasan írja le Kraus Brandenburgi Katalin életét, akiről így nyilatkozik: „Mértéktelen élete miatt ekképp juthat egy fejedelemasszony koldusbotra, amint Katalinnal is megtörtént.”³⁹ De ott vannak a jellemzettek között Istratie Leurdeanu (?–1658) havasalföldi bojár, Agostino Serena (17. század első fele) olasz építőmester, Bengt Skytte (1614–1683) svéd követ, Hieronimus Radziejowski (1622–1667) lengyel főúr és a török Ali pasa (1577–1664), akit Kraus személyesen is ismert, és aki szavai szerint egy furfangos, ravasz vén madár, bár pogány létere erényt is gyakorolt: szabadon engedte Kemény János egyik emberét. A krónikába ágyazott anekdotikus történetek és jellemábrázolások folytán Kraus általános érvényű viselkedési modelleket alkot. Hősei és hősnői az életről és a történelemről alkotott felfogását illusztrálják, és valóságos élő dokumentumok.⁴⁰

Kraus az egyszerű leíráson túl keresi a történelmi események okait és összefüggéseit, és ezeknek láncolatában is ott áll az ember a maga cselekvésével. I. Rákóczi György azért indított 1644-ben hadat a Habsburgok ellen, mert Ferdinánd császár és néhány magyarországi főúr, főleg Esterházy Miklós részéről nagy sérelmeket kellett elszenvednie. Az 1653. évi moldvai háborút pedig az okozta, hogy II. Rákóczi György öccse, Zsigmond (1622–1652) részére Vasile Lupu moldvai vajda leányát kérte meg, Zsigmond azonban végül Pfalzi Henriettát (1626–1651) vette feleségül. Mindez maga után vonta Lupu bosszúját. Erdély nagy szerencsétlenségének okát tágabb összefüggésben keresi. Rámutat arra, hogy Erdély pusztulása egyenes következménye volt a lengyel háborúnak, ez meg I. Rákóczi György és Torstenson (1603–1651) svéd hadvezér szerencsétlenséget hozó találkozásának. Hosszasan taglalja Kraus az 1648. évi kozákfelkelést és az 1655–1660 közötti svéd-lengyel háború okait. Ez utóbbi okát a dinasztikus ellentétben, a lengyel Wasák svéd trónigényében találta meg. Az okok elemzésekor nagy jelentőséget tulajdonít Kraus a személyes kezdeményezésnek és felelősségnek. Az erdélyi hadsereg lengyelországi tragédiájáért többen is felelősek: mindenekelőtt II. Rákóczi György, aki azzal hívta ki maga ellen a tatár kán haragját, hogy nem teljesítette gabonakérelmét; de felelős Bethlen János is, aki nem továbbította Rákóczinak a Porta visszahívó parancsát, és Kemény János is, mert miatta nem hallgatott Rákóczi Szakadoczkai lengyel nemes tanácsára s így a hadsereg egyenesen a tatárok torkába vezető utat választotta.

Kraus politikai és társadalmi magatartását rendi, nemzetiségi és főleg társadalmi hovatartozása határozta meg. Mint a százsz patriciátus tagja, kormányzásra csak a fejedelmeket, tanácsosaikat, a nemességet, a patríciusokat tartja hivatottnak. A fejedelmi hatalmat feltétel nélkül tiszteli. Bár Báthory Gábort zsarnoknak tartotta, gyilkosainak megöletésekor megjegyzi: nem halnak meg természetes halállal azok, akik kezüket felkentekre emelik.

Krausnak az egyszerű, olykor lázadó népről alkotott véleményét leginkább a szebeni és segesvári plebejuslázas leírása tükrözi. A két felkelés idején határozottan a patriciátus oldalán áll. Hosszasan értekezik a köznép, amint magvas lutheri gúnynévvel nevezi a „Herr Omnes”, a Poebel, a csócselék rossz

³⁹ KRAUS 1862, 109.

⁴⁰ SZEGEDI, i. m., 255–256.

tulajdonságairól. A segesvári felkelés idején a város vezetői Demokritoszhoz hasonló bölcsek, míg a köznép közönséges, szégyentelen, könnyelmű, sokfejű állat, és mindaddig hitelt ad a hazugságnak, míg szerencsétlenségbe nem jut. A szebeni lázadás leírásának befejezésekor így summázza véleményét: „Legyen ez ijesztő példa, és tartson távol minden lázadástól. Elég, ha tudjuk, hogy Istennek soha semiféle lázadás nem volt kedvére.”⁴¹ Segesvárt illetően pedig ekképp folytatja: „Azt kívánom, hogy a fölséges Isten térítsen igaz útra minden lázadót és engedetlen alattvalót, aki arra vetemedik, hogy szembeszálljon a hatóságokkal.”⁴² Ez a felfogása azonban nem akadályozza Kraust abban, hogy a felkelés okait ne kutassa, és a szebeni patriciusok felelősségét meg ne állapítsa. A plebejusfelkelés azért tört ki, mert a városi magisztrátus tagjai és Petrus Rihelius lelkes, leplezván a Gottzmeister patríciuscsalád körül kirobbant erkölcsi botrányt, a keresztény erkölcs kötelező szabályait nem tartották be. Kraus azonban nem következetes: vádolja, ugyanakkor mentegeti is Szeben vezetőit. És amikor az uralkodó osztály tagjairól ír, bár krónikája céljaul az igazság bemutatását tűzte ki, sok mindent szándékosan elhallgat, és gyakran idézi a latin közmondást: „Ám szád ne szóljon, tolladat fékezd, az igazság ugyanis gyűlöletet szül.”⁴³ Kraus a fennálló társadalmi, jogi és politikai rend híve, és szembeszáll minden olyan cselekedettel vagy véleménnyel, amely ezt megkérdőjelezi. Szembefordul az alulról fenyegető lázadásokkal, de ugyanakkor elítéli a fejedelmeket, a nemességet, sőt a szász patriciátust is, ha azok visszaéléseikkel a fennálló rendet és Erdély államiségét veszélyeztetik.⁴⁴ Kraus számára a társadalmi és politikai harmónia biztosítéka az egység, melyben protestáns felfogás szerint a helyén van úr és szolga. A társadalmat és az államot a Tirrén-tengerben található horzsakőhöz hasonlítja, és ekképp példázódik: „Azt mondják egy Tyrenus nevezetű köről, hogy ha egészben marad – bár erősen nagy –, a kövek természete ellenére a víz színén úszik, de mihelyt összetörik, a fenékre süllyed. Ehhez a kőhöz hasonlatos a világi, egyházi és családi kormányzás is: csak addig áll fenn, amíg egység uralkodik; mihelyt egyenetlenség, ellenségeskedés támad, lehanyaglik és elvész.”⁴⁵

A belső párharcokban és a külpolitikában Kraus, követve a szász patriciátus nagy részének magatartását, következetesen törökpárti. Felismeri a Török Birodalom nyomasztó túlsúlyát Délkelet-Európában, és nem lát más kiutat Erdély számára, mint a török uralom elfogadását, amely Bethlen Gábor és I. Rákóczi György uralkodása alatt biztosította az ország számára a békét. Éppen ezért II. Rákóczi Györggyel és Kemény Jánossal szemben Barcsai és Apafi pártján áll. Törökpárti magatartását Bethlen Gábor végrendeletére való hivatkozással is alátámasztja, aki hátrahagyta: „Ha Erdélyország békében és nyugalomban akar maradni, soha ne szakadjon el az ottomán Portától, bárki lenne is a fejedelem, mivel a német vagy egyéb külföldi segítség messze van, és amíg szükség esetén

⁴¹ KRAUS 1862, 165.

⁴² KRAUS 1864, 9.

⁴³ KRAUS 1862, 195.

⁴⁴ SZEGEDI, i. m., 278–279.

⁴⁵ KRAUS 1864, 32.

megérkezik, elvész az ország.”⁴⁶ Törökpártisága azonban csak kényszerhelyzetből fakad. Erdélyi keresztény emberként gyűlöli a törököt, akit ősi és örök ellenségnek nevez. Elkeseredetten panaszolja örökös rablásait és zsarolásait, Érsekújvár elestéről pedig kétségbeesetten így ír: „Az örök ellenség tehát a várad főerősség elfoglalása után ismét leszakított a kereszténység nyakáról egy fölséges ékességet, török rablófészekké téve ezzel a Római Birodalom egyik végvárát.”⁴⁷

Kraus nézeteit tehát több szempont határozza meg. Mindenekelőtt segesvári patrícus polgár, és városa vezető rétegeinek érdekeit képviseli. A szász rendi nemzet tagja, és a másik két renddel való súrlódásokban annak oldalán áll. Itt-ott össznémet érzés is felvillan benne. Amint írja, Bethlen Gábor és Brandenburgi Katalin házasságának mindenki örült, hisz a fejedelemszony német vérből való volt. Kraus azonban elsősorban erdélyi ember, és éppúgy transzilvanista, mint Szamosközy István, Bethlen János, Szalárdi János vagy a kor többi szász történetírója. Magyarország – habár feljegyzi az 1663–1664. évi háború eseményeit – idegen világ számára, sőt a magyarországiak – Zrínyi kivételével – ellenségesek Erdéllyel szemben. Kraus szemében Magyarországot a nádor képviseli, aki állandó ellentétben áll az erdélyi fejedelmekkel. Várad például azért veszett el, mert a Magyarország és Erdély közötti viszály miatt gyengén látták el. Wesselényi Ferenc és Souches generális felmenthették volna Váradot, ha Erdély elleni gyűlöletük meg nem akadályozta volna őket ebben. Kraus legfőbb gyűlöletének tárgya Esterházy Miklós nádor, „aki a fejedelem legnagyobb ellensége, a korábbi háborúk okozója, a pápisták patrónusa és mindenféle szerencsétlenség előidézője volt.”⁴⁸

Kraus krónikája olvasmányként is kiemelkedik a kor történeti művei közül. Stílusa még az életízű munkákban bővelkedő erdélyi történetírás mértékével mérve is lebilincselő, jelzői, hasonlatai mindig találóak. Kiváló írói készséggel és kifejező erővel érzékelteti az egyes történeti események drámaiságát, finom iróniával, humorral a tragikomikus helyzeteket. Megjelenítő erejét azzal is fokozza, hogy közvetlenül idézi szereplőit, és a hallott beszélgetéseket szó szerint, párbeszéd formájában írja le. Krónikájában gyakran szólalnak meg szász polgárok, erdélyi fejedelmek, török pasák, erdélyi főurak, román vajdák és bojárok. Rövidebb párbeszédet a szereplők anyanyelvén, többnyire magyarul, két alkalommal románul ír le, ami még színesebbé, a korra jellemzővé teszi stílusát. Gyakran él latin, német, sőt magyar közmondásokkal. Néha ezek eredetét is megmagyarázza. Latin közmondásai között Terentius, Titus Livius, Horatius és Ovidius idézeteket találunk. Nem esik azonban a barokk történetírók hibájába, akik öncélúan törekedtek a minél nagyobb idézetgyűjteményre. Nem terheli túl latin idézetekkel a szöveget, arányosan és csak okkal használja őket.⁴⁹ Közmodásai, melyeket jellemábrázoló eszközként is használ, mindig találóak, és a történet végén állanak csattanókként vagy tanulságként. Az összefüggő

⁴⁶ KRAUS 1862, 83.

⁴⁷ KRAUS 1864, 359.

⁴⁸ i. m. 156.

⁴⁹ BITAY Ilona, *Antichitatea în istoriografia saseasca din Transilvania în sec. XVII*, Acta Musei Napocensis, VII, 1970.

eseménysorokat gördülő, kerek elbeszélésekké dolgozza össze. Ennek legszebb példája Wesselényi Ferenc és Széchy Mária (1619–1679) házasságának története, amelyet az olasz reneszánszhoz illő könnyed frivolitással ad elő. Bartoniek Emma találó jellemzése szerint „előadása páratlanul eleven, s az olvasó érdeklődését mindig ébren tudja tartani, sőt részvétét is felkelti, sokszor mosolyra készíti groteszk kifejezéseivel, fordulataival. Magvas erőteljes véleménynyilvánításait emberekről, eseményekről ritka megjelenítő erővel tudja előadni, s valóban eléri kitűzött célját: a történeti szereplők »Gemüther«-ét (lelkületét) fel tudja tárni az olvasó előtt. Ezek a tulajdonságok ugyan nem ritkák a korabeli erdélyi történetíróknál, Kraus mégis ritka kivétel közöttük pompás, minden nyersesége és keserősége mellett is egészséges humorával, mely elég gyakran csillan ki előadásából. E keserű-gúnyos humora és nyerseségei ellenére Kraus jólelkű, meleg kedélyű ember, aki a legnagyobb részvétellel kíséri honfitársai – elsősorban a szászok – és hazája, Erdély szenvedéseit.”⁵⁰

Kraus műve nem barokk emlékirat, hanem még klasszikus értelemben vett kortörténet. Az eseményeket mindig az önálló erdélyi állam szemszögéből ítéli meg. Nagy krónikájában általános erdélyi történetet írt, melyben a szászoknak szentelt részek az egésznek csak körülbelül egy ötödét teszik ki. Várkonyi Ágnes szerint „a legfőbb mérték Kraus értékítéleteiben mindig Erdély sorsa, a »kedves haza«, a »szegény haza« békéje és a közjó. Nagyon szereti Erdélyt. S ez nem pusztán érzelem, nem minden ember természetes ragaszkodása a szülőföldhöz, a tájhoz, az évszázados otthonhoz, ősei nyughelyeihez. Kraus Erdély koncepciójában az érzelmek mellett határozott tartalmi, értelmi megfontolások vonulatai figyelhetők meg. A szász rend nemzeti tudatában jól megfigyelhető a megélt történelem értéke és az a sajátosság, hogy ezt az értéket a jövő generáció számára kívánja áthagyományozni. Sok részlet idézhető krónikájából, amelyek egyértelműen bizonyítják, hogy a fejedelemségért érzett mély felelősség hatja át.”⁵¹ Kraus krónikája tehát kiemelkedő az erdélyi történetírásban, és stílusa, jellemábrázolásai folytán a mai ember számára is érdekfeszítő, Kraus szavaival élve gyönyörködtető olvasmány.

⁵⁰ BARTONIEK Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*, Bp., 1975, 190–191.

⁵¹ R. VÁRKONYI Ágnes, *Georg Kraus Erdélyi krónikájáról*, Korunk, 1995/ 7, 107.

Egyed Emese

„Isten veled” Kéziratos Ponciánus – 1784, Drág

A címben szereplő búcsúformula A Ponciánus császár históriájának egy 18. századi másolatában olvasható. A mű lőcsei, 1653-as kiadásában a megfelelő helyen ez áll: „Isten legyen felségeddel”. A kézirat búcsúformulája azonban láthatóan önálló egységet képez, középre zárt, és betűinek mérete is jelentősen különbözik az egyébként egyenletes kézírással létrehozott könyvtől (1635, XVIII. rész). A könyvben a betűméret növelésével való kiemelés egybeült is előfordul, az így hangsúlyozott kifejezések össze is olvashatók, de a titoknak utalásosságuk megállapításával is csak a kapujában vagyunk.

*

A kéziratos Ponciánust a kolozsvári állami levéltárban őrzik a hadadi Wesselényiek családi iratai között (460/62. iratgyűjtő). Újabb számbavételekor egybetartozónak vélték egy kéziratos nyelvtannal és Kendeffy Elek jegyzetfüzetével, innen van, hogy ceruzával átszámozták az oldalakat. Meglepő, hogy a lőcsei (és a Ponciánus-kutatás által kikövetkeztetett 16. századi, Heltai-féle) kiadáshoz képest az előszót az „író” jegyzi, nem pedig a Ponciánusokban megszokott módon a „könyv nyomtató”: „ELŐL JÁRÓ BESZÉD A KEGYES OLVASÓNAK KÖSZÖNŐTET MOND A’ KÖNYV IRO”.

A nyugati hagyományúnak tekintett (német) vándortörténetet, a *Historia septem sapientium Romaet* a 16. században többször is kiadták, egyebek között Strassburgban (1512) és Bécsben is (1526). A mű magyarul mint Ponciánus császár históriája csaknem egyszerre jelent meg Kolozsvárt (1571–74, Heltai) és (1573-ban) Bécsben.

Többen kutatták az egyes kiadásokat, Holl Béla, aki a kolozsvári nyomtatványtöredéket 1966-ban ismertette,¹ a szórakoztató irodalom világirodalmi összefüggéseit kutató S. Sárdi Margit,² a mesemotívumok azonosítását végző folkloristák, a szövegkiadást többször (1976, 1978, 1980) is gondozó Nemeskürty István³ és mások. Itt jegyzem meg, hogy Voigt Vilmos a nyomdász-szerkesztő Heltai kétféle attitűdjét hangsúlyozza: a) ismert szöveg esetén a forrás megjelölését, esetleg a fordítás tényét, okait, sőt természetét, b) az átdolgozó fordítás esetén mindezek elhallgatását.⁴

¹ HOLL Béla, *Ponciánus históriája XVI. századi kolozsvári kiadásának töredékéről*, Magyar Könyvszemle, 82(1966), 255–259.

² S. SÁRDI Margit, „Régi gyöngyök új foglalatban” = *Pillanatkép a hazai irodalomtudományról*, szerk. KENYERES Zoltán–GINTLI Tibor, Bp., Anonymus, 2002, 28–41.

³ Nemeskürty szövegkiadásai a 20. századi olvashatóság jegyében gyakran határozottan átszerkesztve hozzák a szöveget, emiatt a filológiai egybevetésre alkalmatlanok.

⁴ VOIGT Vilmos, *A folklór és az irodalom kapcsolata a magyar állattmesékben* = UŐ, *Világnak kezdetétől fogva. Történeti folklorisztikai tanulmányok*, Bp., Universitas, 2000, 246.

A 18. századból a Ponciánus császárnak Petrik Géza kézikönyve III. kötete alapján két magyar nyelvű kiadásáról tudunk, egy keltezetlen komáromi kiadásúró (1790-ből), erre utalhat Pogány Péter A magyar Ponyva tükrében, és egy Weber Simon Péternél megjelent, Pozsony-Komárom nyomdahely-jelölésűről (kiadása éve nem ismert, de e nyomda első termékét 1789-re datálja V. Ecsedy Judit).⁵

A Drágban keltezett kéziratos könyv korábbi. Címlapja kézzel, gondosan készített, szövege a következő: Pontziánus Tsászár historiája mellyet a' tisztaságban Gyönyörködök ama' gyalázatos bün undokságának szemlélésére kedvekre olvashatnak. Iratott Drágban 1784.⁶ Ilyen című nyomtatott Ponciánust nem ismerünk.

Közbevetés a forrásokról

A családtörténet és a gyűjtemények története elválasztások és újrendezések (megakadályozhatatlan) műveletsorából áll. Rekonstrukciója a családi levéltár anyagának tanulmányozását követeli meg, ebben a kutató a rendezett, többször átcsoportosított iratok útvesztőjébe kerülhet. A Hadadi Wesselényi család levéltára mai helyére 1974-ben került az Akadémia könyvtárából (gyakorlatilag a hatóságilag megszüntetett Erdélyi Múzeum gyűjteményéből), mostani szerkezetét 2002-ben kapta.

Az irodalmi jellegűnek ítélt szövegek csoportjában található a Ponciánus-másolat egy 1740 körüli kéziratos latin-magyar nyelvtan és Kendeffy Elek fogalmazásfüzete szomszédságában.

A Ponciánus-szövegkiadások stemmáján, a szöveget létrehozó-megőrző család életvitelének írásos eredményein, illetőleg a család történetét valamilyen okból és módon megjelenítő külső nyomokon kell elindulnunk, ha érdekel, mi indokolhatta e kézzel írt könyv létrehozását. A leszármazást mostanában S. Sárdi Margit vizsgálta.

A bécsi Ponciánust mint latinból magyarra fordított, nyomtatott könyvet esküvői ajándéknak szánták. A kéziratos és csaknem teljes 1784-es Ponciánus-variánsról ilyesmit nem állíthatunk. Olvasmány- és fogadtatástörténeti értéke kétségtelen, de a vele kapcsolatba hozható szövegek konkrét kontextusában válik igazán alkalmassá arra, hogy a (benne megjelenő) régi mű jelentéseinek sokrétűségét érvényre juttassa. Forrásul szolgálhatnak erre a könyv családi használatára utaló jelek és általában az olvasás megítélése a hadadi Wesselényi családban. Eligazíthatnak a tárgyakkal és a személyközi kapcsolatokkal összefüggő szövegek és természetesen magának a kéziratnak többszöri, tüzetes átvizsgálása.

⁵ Vö. V. ECESEDY Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800*, Bp., Balassi Kiadó, 1999, 207 ill. 215–229. Weber pozsonyi könyvnyomtatói engedélye 1783-ból való. A kiterjesztett pozsony-komáromi privilégium csak 1789-es, így nem áll helyt a feltevés, hogy a Weber-féle kiadásról készült a drági másolat. Külön érdekessége a kérdésnek, hogy Weber a nagyszzebeni Barth nyomdában tanult.

⁶ Lásd a Mellékletet.

Az erdélyi családok gazdag levelestárából alakítjuk újra az értelmezői közösséget, amelyben a régi magyar irodalom e klasszikus darabja aktualitást nyerhetett. A hadadi Wesselényi és a rokon családok tagjainak és a rájuk figyelőknek szöveges üzeneteire kell összpontosítanunk.

A kézirat leírása

A Ponciánus-másolat szövege javítások nélküli, mindvégig azonos kéztől származó, egyenletes vonalvezetésű tisztázat. Maga a másoló számozta meg a levelek mindkét oldalát, a címlapon kívül 250 számozott oldal terjedelmű a kézirat. Utólag kiszakítottak belőle egy teljes levelet (79–80.), illetőleg letépték a következő levél egy darabkáját. Az újabb, 2005-ös ceruzás lapszámozás ezt már nem veszi figyelembe (eszerint a 74r–v. hiányzik).

A kéziratot gondos, információkban gazdag címlapot készítettek. A (valamikor) „könyvnyomtatónak” a Ponciánusokban rendszerint kötetzáró pozícióban megjelenő versét láthatólag nem másolták le. A prózai szöveg lezárásaként a kéziratban a VÉGE szó olvasható (ezt a levelet, amely levált a kötetről a kései rendezés során, jelenlegi őrzői behelyezték a kötetbe, a figyelmetlen lapszámozás miatt ez így nem az utolsó, hanem a 128. számot viseli).

A jelenleg hozzáférhető magyar nyelvű Ponciánusok közül egy 18. századi változatot ismerünk,⁷ ennek 1793-ban egy Paulus Takács nevű személy volt a tulajdonosa, innen került aztán Jankovich Miklós gyűjteményébe. A nyomtatás évének megjelölése nélküli könyv kiadója Weber Simon Péter. Részletes bevezetője, erősen különböző nyelvi megoldásai és élőfej nélküli szedéstükre erősen különböznek a drági kézirat jegyeitől, közvetlen forrásuk nem lehet ugyanaz a kiadvány.

Hogy könnyebben azonosítsam a kéziratot, a szövegkomparáció módszeréhez folyamodtam. Megfigyelve a Heltai nyomdából kikerült, ma a MTAK kéziratárában őrzött felvágatlan Ponciánus-ívet is,⁸ a drági kéziratot, a Heltai-nyomda e kiadványa szövegét⁹ szorosán követő, 1653. évi lőcsei Ponciánus-kiadással vettem egybe.¹⁰ Ez is az Erdélyi Múzeum gyűjteményéből származik, jelenleg a Kolozsvári Egyetemi könyvtárban található. E Ponciánus Tsaszar Historiaia. Mikeppen az oe fianak Diocleianusnak hét boelts és tudós Mestereket fogada, kik azt tanitanák az hét Nemes Tudományokra. Es minek-utánna az mostoha annya meg-tsalta vólna az Tsászárt, hogy hétszer az oe fiát, a' Diocleianust, ki vitette vólna fel akasztásra, miképpen mind az hét úttal a' boelts Mesterek meg-szabadították azt az oe boelts beszédekkel. hogy annak utánna az oe atya helyet Romai Tsászárr loen. Loetsen, Brever Loerintz által, 1653. 4r. A–O

⁷ Pogány Péter utal egy Budán 1777-ben megjelent változatra is a lelőhely megjelölése nélkül. POGÁNY Péter, *A magyar ponyva tüköre*, Budapest, 1978, 38.

⁸ Ismertetését lásd HOLL Béla, *i. m.*, 255–259.

⁹ Holl Béla feltételezése szerint az ismeretlen kolozsvári kiadás az idősebb Heltai Gáspár idejében, 1571 után jelenhetett meg... „e nyomtatványt RMK I.87/a számmal jelöljük” – olvasható az értékes töredékhez illesztett Holl Béla-kéziraton.

¹⁰ A sorozat a lőcsei (német eredetiből fordított) Ponciánusok sorába tartozik, ezek első darabja, az 1633-as a kolozsvári edíciót követi hangjelölési modernizációval.

= 14 iv = 56 számozatlan levélből áll (3 levél kézíráttal pótolva) bizonyára a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtárban, a református kollégium könyvtári gyűjteményében levő teljes példány alapján.

Ugyanakkor a 18. századi változatok közül is megvizsgáltunk egy az OSzK-ban hozzáférhető példányt: a Webernél megjelentet.

A kézirat harminchat számozott részből áll, ezek legtöbbször argumentum vezet be. Az 15–16. századi aldinák hagyományát követve az említett lőcsei kiadású kötet nagy szövegrészeket kurzivált. A kiemelésnek ezzel a módjával a drági másoló láthatólag nem kívánt élni. Az 1633-as kiadás élőfeje: verso „Poncianus historianak Beszed, recto II Rész”, az 1653-as megtartja az élőfej koncepcióját, a másolat azonban megfordítja ezt a szerkezetet: szavakkal írja ki a részt „Harmadik része” a versókon, aztán a rectókon következnek a „Pontzianus históriájának” élőfej. Láthatólag figyelt arra, hogy az olvasó szeme előtt egyszerre egy verso és egy recto oldal áll. A 20. századi szövegkiadások sajtó alá rendezője, Nemeskürty István a novelláskötet tagolásakor, az egyes részek számozásakor nem követte a kolozsvári/lőcsei edíciókat.¹¹ A kézirat tagolása az MTA Könyvtárában őrzött kolozsvári edícióéval egyezik.

A kéziratos kötetben a hét bölcs elbeszéléssorozatnak valamennyi története megjelenik, a szöveg egészét tekintve csekélyek az eltérések. Képek nincsenek a kéziratos könyvben.

A továbbiakban a nyomtatott változathoz (elsősorban az 1653-as edícióhoz, alkalmanként az 1793-ashoz)¹² képest mutatom be a szöveg eltéréseit.

Kihagyott mondatok:¹²

1653 Ölegeti, meg-mutatya néki gömbölyeg tsötseit és hölgyes testét –

Ms 1784 ölegeti sat. (elmarad a többi)

1653 Nem kuszpitálhat, semmi hasznát nem veszem

Ms 1784 semmi hasznát nem veszem

XIII.

1653 Ismét fel-akasztásra kivitetik a' tsászár fia

Ms 1784 (hiányzik)

XVI. rész argumentuma

Weber

Boszonkodik a' Tsászárné, hogy fel nem akasztotta a' fiát a' Tsászár

Ms 1784: (hiányzik)

Kihagyott szövegrész, szó

Vannak a kéziratban az 1653-as kiadáshoz képest kihagyott szavak, de nem sikerült logikát felfedeznem a törlés műveleteiben.

Ezeknél jelentősebb az a szöveghiány, amely abból adódik, hogy a kéziratos Ponciánusból egy levelet kiszakítottak (79–80, a ceruzás lapszámozással: 72), a következő szöveghatárok között: A Te Fiad tiszta ... Vénusz játékára (gyorsabbat kíván vala). A Weber szerinti tagolás a XVII. rész vége – a XVIII.

¹¹ A Heltai-nyomdából származó (felvágatlan) nyomtatvány töredék restaurálását 1966-ban végezték. HOLL, *i. m.*

¹² Az egybevetésekben a továbbiakban elől áll az 1653-as lőcsei kiadású kötet szövege, ez után a drági keltezésű Ponciánus-másolat szövege.

rész eleje. E részben jelenik meg „minémű véghetetlen álnokságok legyenek az asszonyi állapotokban” kijelentés, illetőleg az idős férj, heves vérmérsékletű, fiatal feleség problémája is felvetődik.

Átfogalmazás

A kézirat az argumentumokat esetenként kissé átfogalmazza.

IV. Mint adnak a tanatsok a tsászárnak tanátsot hogy újonnan meg házasullyon

Ms 1784 Mint adnak a' Tanítók a Császárnak tanátsot hogy meg házasodjék

Weber XXXIV. Argumentum: Fejedelmek és urak előtt

Ms 1784 a Tanátsos Urak előtt

Weber Im meg-jelentem néked az én szivemnek titkait

Ms 1784 Im megjelentem néked minden titkát szivemnek (22)

1653 XI. az akasztófától

Ms 1784 a haláltól 43

1653 Szép kívül a piros alma, de ha meg metzed belől rothadás. (A kút)

Ms 1764 Szép kívül a piros alma, de ha meg metzed belől rothadt 67

1653 ösztöklésének

Ms 1784 fajtalan kívánságának

1653 Mintha egy tőke fekünnék

Ms 1784 mintha egy holt fekünnék

1974 céderkedel

Ms 1784 ledérkedel

1653 Buborgolást

Ms 1784 buborékolást 63

1653 Prengérben

Ms 1784 pellengérben

1976 Ő adja az nyelvet az embereknek

1784 Ő oldja meg nyelvét az embereknek (78)

1974 Sárban hevert disznó

Ms 1784 sárban heverő disznó p. 63 (így van az RMNY Acad töredékes példányban is)

XXX. rész argumentuma

Weber: Feleségének unszolásából

Ms 1784 ösztönözéséből

Az argumentumok egybevetése a Weber-féle kiadással

Az első résznek a drági kéziratban nincs argumentuma

A IV. részben

Weber: Mint adnak a tanátsosok a Tsászárnak tanátsot, hogy újonnan meg házasullyon

Ms 1784 Mint adnak a Tanítók a Császárnak tanátsot hogy meg-házasodjék

VIII. rész

Weber szaggattya
Ms 1784 szaggatta
XI. rész

Bancillásnak példa beszéde, mellyel meg szabadítja a' Tsászár fiát az akasztó fától

Ms 1784 Bancillásnak példa beszéde, mellyel meg-szabadítja a Császár fiát az haláltól

Betoldások

1653 söt fő képpen az szüléknek
Ms 1784 Ifjaknak és szüléknek
1653 XIII, XIV, XVIII. argumentum nélkül részek
A XIII, XIV, XVIII. argumentum van

Kiemelések

Aláhúzással:

Ms 1784, 31 Én Édes Szeretóm, Szerelmes Dioclétziané! Szivemnek fele!

A híres cédula szövegét a Ms 1784 külön bekezdésben és aláhúzva hozza!

„Az Hatalmas Isten meg oltalmazzon engemet attol, hogy az én Felséges Úr és Édes Atyámnak az ő Kertét meg szaggassam avagy meg-fertéztessen. Mert ha azt mívelném, egyéb belőle nem-támadna, hanem tsak szidalom, szégyen és örök veszedelem; mert noha itt mi tsak ketten vagyunk, de az hatalmas Isten mindeneket jól lát: az Atyám-is meg tudná ezt a' nagy és undokságos vétket, és meg átkozna engemet, melly átoknak miatta énnékem örökre el-kellene vesznem; ezokáért, hadd el a te ingerlésedet” (1764, 33).

1635 Hogy a sárban hevert disznó –:

Ms. 1787, 63 Hogy a sár heverő disznó azt akarná, hogy a többi is mind sáros volna

Ms. 1784 65. Tudod-e mit mond Bölts Salamon Király: hogy három dolog vagyon mellyet meg utál az Isten tudniillik: A szegényt aki kevély, a Gazdagot, aki Hazud és aki vén és bolond.

Ms 1784: 121 Aki engem üt, azonnal üttetik.

Ms 1784: Hogy az Aszszonyi állatok természetekben igen változok p. 228

A változtatások többnyire a humortól fosztják meg a szöveget, annak könnyedségét drámaisággal váltják fel, megbotránkozás, erkölcsi elmarasztalás szándékának jelentésárnyalata érezhető a szócserekbén.

Betűméret-változtatással:

Nagyobb betűkkel, nyomtatott betűt utánozó írásmóddal, különálló betűkkel jelenik meg a kézíratos szövegben néhány kifejezés:

Ms 1784 Szivem Dioclétziané!

Nagyobb betűk és aláhúzás:

Ms 1784 31 Wenus Játékával

Én Édes Szeretőm, Szerelmes Dioclétziané! Szivemnek fele!
Ms 1784 32 Fejér almát
Ms 1784 34 'e nem felséged fia, hanem ÖRDÖG

Nyelvjárási különbség

1653 Megházasullyon
Ms 1784 Megj-házasadjék (ikes igeragozás)
1653 Kelletik
Ms 1784 40 kell (egyszerűbb igealak)
1653 Mai napon
Ms 1784 mái napon (archaikusabb forma)
Drág, 1784

A kéziratos Ponciánus létrejöttére és céljára a jelenlegi szűkebb szövegkörnyezetéből a Wesselényi-levéltár hányatott sorsa miatt nehéz következtetni. Mégis van egy fogódzó, ez a címlapon szereplő keltezési hely (Drág), ezen kell elindulnunk.

Hely. Drág község Zilahtól 44 kilométerre található a mai Szilágy megye keleti részén. Kolozs megyével szomszédos település. Okiratokban 1332-ben említik először, a Kamuthy család később és rövidebb ideig birtokolta a kastélyt, amelyet a kovácsoltvas kerítésen található felirat szerint 1816-ban átépítettek, illetve felújítottak. A település központjában épült kastélyba díszes kapun át lehet bejutni; maga az épület U alakú, mindkét szárnya emeletes, cseréptetos, rozettás, frízekkel díszített, a belső udvaron címer látható. A címerpajzson két karddal bajvívó harcos és latin nyelvű felirat: Blasius Kamuthy de Zent Lazlo Consiliarius Serenissimi Principis Transilvaniae ac Comes Comitatus fieri fecit In Honorem Sanctae Trinitatis. Anno 1628.

Wesselényi Farkas közép-szolnoki főispán volt, akárcsak apja, Wesselényi Ferenc. 1744-ben született (anyja Kisrhédey Rhédei Mária). Egyszer nősült, felesége Bethlen Júlia (ő tizenöt éves volt, amikor sor került esküvőjükre Drágban). Az eseményt arról a lakodalmi kartáról rekonstruálhatjuk, amelyen latin és magyar versek, alkalmi, egyesített Bethlen–Wesselényi címer közli a világgal a páros élet ünnepi kezdetét. A mű magyar verses részeit a címergrafikák nélkül 1790-ben publikálta kötetben Gyöngyössi János.

Wesselényi Farkas 1766. szeptember 9-én kötött házasságot Bethlen Júliával: a leánykát bizonyára „tiszteletes jó helyre akarták emarítani”¹³ „igniculus amoris.”¹⁴ Fiatal volt a menyasszony (1751-ben született). Két vers is megőrökíti a nászünnepelet: az elsőt „Euterpe claudiopolitana” kolozsvári szerző írta, a másodikat Gyöngyössi János: Ifjúi szeretet. Amor juvenilis 1766. Az első magyar-latin költemény, különösen szép része a magyar szeretethimnusz.

Szerez hát szeretet nyájas egyességet,
Önt viszszás szivekbe engedelmességet,

¹³ Rettegi György szavával élve. RETTEGI György, *Emlékezetre méltó dolgok (1718–1784)*, szerk. JAKÓ Zsigmond, Bukarest, Kritérium, 1970, 290.

¹⁴ RETTEGI, i. m., 312.

Tüzével meg lágyít atzél Keménységet,
A' fagyos Jégben is gerjeszt melegséget.¹⁵

Itt emlékeztetünk a házasság romolhatatlanságát kívánó klasszicizáló szövegre: „Felice ter, et amplius, qui irrupta tenet copula.” Ez a felirat díszítette a nászvers szimbolikus címerkompozícióját.

E házasságból született gyermekek: Ferenc, István (1770), Júlia (1773), Orsolya (1776), József, Farkas (1782 ?) Hadadon születtek, itt is volt a családnak kastélya. A levelek egyik keltezési helyét, a hadadi kastélyt az erdélyi barokk építkezésre jellemzőnek vélte B. Nagy Margit. Ennek építési munkálatait Wesselényi Ferenc kezdte, fia folytatta (és ő az, aki 1776-ban a kolozsvári építészek, Hoffmayer és Edliger közötti viszályt elsimítja).¹⁶

Az asszony, Bethlen Júlia szívesen időzött Kolozsvárt, a Bethlenek palotájában. Élete utolsó (gazdasági) vállalkozásai Fiátfalvához kötik. Szászfenesen halt meg.

Idő. 1784 az erdélyi nemesség számára a megpróbáltatások éve volt. A Wesselényi család levéltárának erre az évre vonatkozó része azonban rendkívül hiányos.¹⁷ A nyolcvanas éveket illetően Wesselényi Farkasnak egy 1793 júniusából keltezett levele a család belső és külső helyzetének romlásáról tudósít: „1780-tól fogva (: mivel akkor kezdette volt el Brukenthal az én vexamat:)¹⁸ és a' melly azután az idő szerint hol nagyobb hol kisebb vehementiával egész 1790-ig tartott consideralv(án) most megint látván Bethlen Juliánnának hig eszét ötet vették fel instrumentumnak vexatiomra...”¹⁹ Végrendeletéből és Teleki Sámuel egy leveléből kikövetkeztethetően is ekkor már feleségétől különválva élt, még ha ezt a világot, sőt Bécsben tanuló fiaik előtt gondosan titkolta is Wesselényi Farkas.²⁰

Közbevetés a kiemelt szövegrészekről

A Ponciánus császár históriájában mind a hét bölcs, mind az általuk nevelt ifjú, illetőleg apja, az egyszeri császár pozitív értékek megtestesítői; az apa legfeljebb hiszékeny, könnyen félrevezethető, a császárné azonban (a fiú kéjszóvár mostohaanyja) maga az agyafúrt gonoszság. Hasonlók a példaként felhozott novellák női szereplői is. A Ponciánus-másolatban kiemelt szövegrészek kivétel nélkül a női szereleméhséget és csalárdságot hangsúlyozzák. A címváltozat is erre készíti fel az olvasót. Ezért kockáztatjuk meg a feltételezést: nem valószínű, hogy a másolat készítője vagy megrendelője nő lett volna.

¹⁵ *Gamelion melographicum*. Sz.n. Kolozsvár, Akadémiai Könyvtár, R. 119683.

¹⁶ Mennyi templom és kisebb barokk kúria mesterkérdése és története vár még megoldásra... KELEMEN Lajos, *A gergyességi Teleki-kastély. Biró József könyve* = UÓ, *Művészettörténeti tanulmányok*, Bukarest, Kriterion, 1982, lapszám?

¹⁷ Az 1773–1788 közötti levelek hollétéről a levéltár felelősei 2006-ban nem tudtak adatokkal szolgálni.

¹⁸ Brukenthal Sámuelre gondolunk.

¹⁹ Wesselényi 460/12/87 verso (Hadadból keltezi levelét).

²⁰ Vö. a válási állapot előzményeként emlegetett különélési helyzetet Teleki Sámuel levelében (1793. június 28.), a levél vonatkozó szövegét l. lejjebb.

Egyébként a kiemelések a szöveg példázatszerű olvastatására engednek következtetni.

Circumstantiák. Boszorkány kerestetik

1788 őszén István fiának írott levelét sajátos megszólítással kezdi Wesselényi Farkas: „Isten veled!”²¹ Ferenc fiának is ír hasonló formulával: „Isten veled! Sokat gondolkoztam hogy hogy eshetett benned ezen hirtelen valo változás és azt gondoltam hogy te vagy az az ember a kit Boileau le ir...” Claudiopoli 4 ta octob. 1788.²²

A megszólítás Wesselényi Farkasnak a kilencvenes években keltezett magyar nyelvű leveleiben igen gyakori, és ezt a megszólító formát csak két Bécsben nevelt fiának írva használja.

Az 1788-as levélben kimentí feleségét: „anyád aki itt van és itt is marad, ameddig én Hadadot meg járom (tsak gyengén vagyon még) köszöntet.” Ugyanez 1792-ben Kolozsvárról: „Új esztendői kívánságodat mind a ketten anyáddal együtt köszönnyük. Az anyád a’ ki mostanis gyenge állapotall vagyon itt lévő Testvéreiddel együtt köszöntetnek.”²³ A katonáskodó Wesselényi Ferenc Kutenbergből 1789. március 29-én számlái mellé küldött jókívánásaiban anyjához is szól.²⁴ A család történetében nagy eseménynek számít hazalátogatása Erdélybe, de találkozásuk anyja betegsége miatt nem valósul meg (mentegetőző levelében Bethlen Juliánna hidegtelelésre hivatkozik).²⁵

A levelek egy fiait rendkívül tervszerűen nevelő apa képét rajzolják, aki praktikus célokat tűz ki gyermekei elé, és akinek a nevelést illetően is elvei vannak, gondosan mérlegeli a céltudatos személyiségformálás minden részletét. Elvárja például a nyelvek tanulását: „Nékem ezután is franciául vagy deákul írj, különben leveledet válasz nélkül vissza küldöm”²⁶ – írja István fiának. „Hanemha oda fel valamely regimenthez mehetnék a ki nints Erdélybe azt inkább akarná mert egy ifjú embernek jobb a hazáján kívül lenni kívált a meddig a szolgálat jól megy.”²⁷

A levelekből arra következtetünk, hogy Wesselényi Farkas István nevű fia az első nekifutáskor nem bírta ki a számára szigorú tanulási körülményeket, apja ezért másodsor nem engedi külföldi akadámiára. Az apa Bécsben közeli-távoli szemmel tartókat fogad a tisztí iskolában nevelkedő fiai mellé: a nevelés mindennapi gondjai közt járatos erdélyi embert, Benke Mihály református tanítót, aki a fiúk külföldi tanulmányait, sőt szabadidős foglalkozásait is figyelemmel követi, levélben tudósítja a gazdálkodó családfőt a fiú viselt dolgairól. Másrészt a Bécsben kancellári teendőket ellátó Teleki Sámuel feleségétől mint sógornőjétől

²¹ Wesselényi 460/11/p. 202.

²² Wesselényi 460/11/p. 211.

²³ Wesselényi Farkas Istvánnak Claudiopoli 1792. január 12. 460. 12/p. 44.

²⁴ Je prie tous les jours le Seigneur qu’il vous conserve la santé, aussi bien qu’a ma tres chere Mere. P. 460/11/ p. 266.

²⁵ Román Levéltári Igazgatóság, Kolozsvár Hadadi Wesselényi levéltár 460. 12/293.

²⁶ 1788. okt.15. Wesselényi 460/11.

²⁷ Wesselényi Farkas fiának, Ferencnek 460/11/p. 212.

várja el Bécsben tartózkodó fiai pénzügyeinek felügyeletét (Bethlen Zsuzsanna és Bethlen Júlia testvérek voltak).

Szigorú apa, gyakori és rendszeres levélbeli beszámolókat követel meg fiaitól, Istvántól és Józseftől. Az otthoni hírektől távol tartja őket, odáig elmegy, hogy megtiltja nekik a hazalátogatást, vagy kieszközli, hogy hazalátogató kadétiskolás vagy katona fiai ne találkozzanak anyjukkal (ez a különböző birtokoknak és család tulajdonában levő több ingatlannak köszönhetően nem túl nehéz).

Drág, Hadad, Kolozsvár fordul elő leggyakrabban a levelek keltezésében.

A Wesselényi család történetét nyomozva és különösképpen Wesselényi Farkasra összpontosítva azt láthatjuk, hogy a házastársi viszonyoknak mind a hitvesi hűségre, mind a gazdasági közösségre vonatkozó részében kárvallottnak tekintette magát.

Az elsőre (hitvesi hűség elleni vétség) Rettegi György családi botrányok részletezésében bővelkedő emlékirata is utal. 1775-re vonatkozó feljegyzései közt olvashatunk Wesselényiné Bethlen Júliáról: „Igen siralmas és keresztény embertől sajnálandó dolog jött világosságra két úri házban, minémű kedvetlen dolog, nagy bűn és abból következett holtig tartó kedvetlenség és gyalázat. Bánffi György Wesselényi Farkasnéval egybenszúrta a levelet ennek előtte nem sok idővel. Melyet úgy mondanak, hogy a Bánfi György testvérei, úgy mind Daniel Gáborné és Szilvási Jánosné, Rhédei Mihályné és Rhédei Farkasné s talán mások is jól tudtak, mégis nem hogy megszólították volna, hanem titkolták és kerítők voltak inkább. Mindaddig járván Bánffi György a pap sajtjára, míg valaki valamit súgott a feleségének. Mialatt Rhédei Mihály úrnál nagy bál lévén, Bánffi György odament, a felesége azalatt az ura kalamárisládáját felrontatja s benne találja Wesselényi Farkasnénak 15 rendbeli leveleit, melyben, egyéb fajtalanóságok között, többire az volt írva, hol, mikor is micsoda fogások közül melyik actus venereus esett jól neki s melyik nem. Daniel István testvére Bánffi Györgyné anyjával jelen lévén, Wesselényi Farkas urat magukhoz hívatják, de elsőben felfogadtatják véle, hogy a feleségét el nem csapja, azután a felesége Bánffi Györgynek küldött leveleit kezében adják. Szörnyű dolog volt, úgyhogy Bánffi Györgynét²⁸ a gutta mindjárt megütötte. Nehezen jött meg a szava érvágás után, de halálosan fekszik Kolozsvárt. Minekelőtte a gutta megütötte volna Bánffi Györgynét, szörnyűképpen kurvázta Rhédei Mihálynét, Szilvásinét és Daniel Gábornét. A szegény Wesselényi Farkas is hazamenvén, nem tudta mit csináljon confusiójában, keservesen sírt és panaszkodott, hogy ő azért vett szegényt, hogy azt gondolta, megbecsüli, hol nekiment a feleségének pálcával, fával, sőt puskával is, szidta s mindeneket szemére hányt, de nem bántotta. Az asszony egyet sem szólott, csak hallgatott, úgy meg is betegedett, hogy élet-halál között vagy. Isten tudja mint lesz mind a két úriházból lett kedvetlen, rossz dolognak kimeneteli. Én bizony szívemből sajnálom, mind azért, hogy mindenik jó uram, mind azért, hogy reformátusok. Meg kell vala Bánffi György úrnak gondolni, hogy nem régen mely nagy bajt szerzett vala az efféle lascivitással magának (...). Azt is meg kell vala gondolni, hogy incestus, mert Wesselényi Farkas úrnak a nagyanyja, Boros

²⁸ Wesselényi Zsuzsannát.

Borbára egytestvér volt a Bánffi György úr nagyanyjával, Boros Katával. Más az, hogy felesége is szebb Wesselényi Farkasnénál, mivel kisdéd ugyan természetben, de szép proportiójú és ábrázatú, Wesselényiné pedig hosszú, vékony, halovány, sovány, szőke asszony. Gyermeke Bánffi Györgynek öt vagy hat, Wesselényinének négy. De ilyen a zabolátlan testi indulatú ember. Bizony nem kell vala helyt adni még csak a gondolatnak is, nemhogy kezni adni, mert csak azt mondom én, hogy gyarló és vétkes a férfi is, de nincs az a rossz erkölcsű férfi, hogy a tiszta erkölcsű asszony el ne vesse magától. De elhiszem kedve volt Katónak a táncra. Neki volt annyi esze, hogy a Bánffi György leveleit mind elégette, amaz pedig egyet sem, pedig minden levelében odatette, hogy mihelyt elolvassa, mindjárt égesse el. Elég véletlen és szokatlan dolog esék Wesselényi Farkas úron, de ebből észreveheti, hogy nincs boldogság ezen a világon. Egyébaránt ez az úr alkalmas világi boldogságban élő ifjú úriember volt, ha a világi jókban kell keresni a világi boldogságot. Isten vigasztalja szegényeket.”²⁹ A följegyzéshez utóbb még hozzáfűzi Rettegi (betoldás): „Semmi bajok sincs. 1781!”³⁰

A családtörténet szerint az elvált Bethlen Juliánnának Haller Antal volt az élettársa, letelepedését és anyagi függetlenségét valóban a Hídalmáson is birtokos Haller gróf segítette elő (akinek felesége, gróf Mikes Júlia 1796-ban már nem élt).

Ami a házastársak vagyontöredékének jóvátehetetlen felbomlását illeti, erre mind Wesselényi Farkas, mind Bethlen Júlia írásban is utal. Végrendeletében Wesselényi Farkas az okozott anyagi kárt rója fel egykori feleségének. „Tőlem el vált feleségem midőn véllem lakott minden arany és ezüst portékás ládájimnak koltsa nálla lévén azokból többet tizenhatezer magyar forint éronél ki szedvén, az én hirem nélkül magával el vitte, ezek pedig olyanok, mint a kik nem az övéi voltak, hanem vagy magam szereztem volt, vagy szegény szülemről réam maradván, azoknak hová való maradását szegények a késő maradékokra is regulázták volt, pedig én tsak égy poltura érő fekvő jószágot vagy pénzbeli capitalissát el vált feleségemnek nem birtam, hanem Isten sok viszontagságok között is a’ melyel a világi életembe küszködtem, fáradságomat meg áldván a’ magaméből kerestem.”³¹

Wesselényi Farkas mintegy kiszól saját szövegéből, a végrendelet személytelen hangvételét megszakítja: a címzett nem más, mint a levelek esetén a legszűkebb értelemben vett posteritása, a gyermekek: „külömben is a jó anyátok engemet soha meg nem betsült, de többet erről nem irok ne hogy holtom után is hogy passiómat fenn tartottam azt mondják.”³²

Leveleiben arra panaszkodik Wesselényi, hogy felesége nem vállalt részt a gazdálkodás mindennapi terheiből, és így a családi munkamegosztás nem érvényesülhet. Ismerve a korabeli Erdélyre jellemző hosszas birtokpörököt, aggasztja, hogy nem biztosíthatja a több részben fekvő földbirtok szerencsés továbbörökítését. „Ha az anyád más gondolkodással biro asszony volna, mint

²⁹ RETTEGI, *i. m.*, 357–358.

³⁰ RETTEGI, *i. m.*, 358–359.

³¹ Wesselényi Farkas testamentaria dispositója (másolat) Wesselényi 460. 39/1–2 .

³² Wesselényi végrendelete 1796 (másolat) 39.

Alvincziné³³ vagy Kendeffyné akik házok férük halála után nem romlott más állapot volna ezt kívántam neked megírni és istentől jót kíván Édes Atyád.”³⁴

Bethlen Júlia, úgy tűnik, sikerrel folyamodott korcsmáltatási engedélyért a Kormányshékhöz: „az egész Fijatfalvan más nem tart korcsomat tsak én”³⁵ (1787 után ilyen engedélyt lehetett szerezni saját termés hasznosítására), tudjuk, az, hogy egy nemesasszony nyilvános italmérést tartson, a korabeli magyar nemesség számára abszurdumnak számított.

1791 ősén Bethlen Júlia hat lovat kivezettetett a Wesselényi-istállóból. Wesselényi Farkas levélbéli számonkérésére válaszolva önérzetesen emlegeti saját külön vagyonát („én a kevesben iparkodok ... nekem jo az is mert a magamé... ezt a két öreg jóltévómmel eléggé meg fontoltuk”).³⁶ A korabeli szokásnak megfelelően magázza (volt) férjét, az ő neve ellenben: „te, Édes Feleségem”.³⁷ Férjének írva „Édes Lelkem!” megszólítással él, és így írja alá a levelet: „igaz társa, Bethlen Juliánna”.

Wesselényi Farkas rövid pórázon tartotta Bécsben nevelkedő fiait, István fiának 1776. október 16-án azt írja: „magad látom hogy tsak bon vivant modra gondolkodol.”³⁸ Gyanakvással vette tudomásul felesége külön életvitelét, aki Kolozsváron egyébként időzve a postát rendszerint átvette, és neki vidékre (Drágba, Hadadba) továbbította. Ez azonban nem lehetett ideális megoldás a férj számára, a fiúknak küldött ilyen figyelmeztetést: „A nékem küldendő leveledet pedig bé pecsételve accludáld vagy Doktor Patakinak vagy pedig Professor Mihálynak (vagyis Benke Mihálynak) megírván nekik hogy én tulajdon kezembe adgyák ezt azért írom hogy az én Circumstantiáim azt kívánják mert különben könnyen el veszhetne.” Wesselényi Ferenc francia nyelvű levele apjának Kutenbegből (Kutná Horá) azt mutatja, a fiúk szüleik békés családi életét kísérelték meg fenntartani a kommunikáció bevett szokásai által is: *Mon tres cher pere je prie tous les jours le Seigneur qu'il vous conserve la santé, aussi bien qu'a ma tres chere Mere. Voilà mes voeux de votre tres cher fils* (1789 márc. 29).³⁹ Wesselényi Farkas 1792-ben kezdi mások számára is megfogalmazni a családi béke megszüntét: farsang idején még titkolja, szüretkor már a csalódásának ad hangot: 1792. január 12-én „Uj esztendi kívánságodat mind keten anyáddal együtt köszönnyük az anyád a ki most is gyenge állapottal vagyon itt lévő testvéreiddel együtt köszöntet; 1792. október 24.: „mostan pedig tsak azt írom, hogy Anyádrod sokat irhatnék de nem kívánom hogy én tölem Atyátoktol tudjátok meg elsőbe.” Drág, 1792. november 5.: „Ha valahogy hirtelen meg halnék az Anyátok nem olyan gondolkodású jollehet (ezt sajnállva kell írnom:) a mellyre házam romlás nélkül egész bizodalommal hagyhatnám és néktek károtok történhetnék ha meghalnék”.

³³ Alvinczyné Wesselényi lány.

³⁴ Drág 1792 nov. 5. Wesselényi Farkas fiának, Istvánnak (levélfogalmazvány).

³⁵ Wesselényi 460/12/355.

³⁶ Bethlen Juliánna levele Wesselényi Miklósnak .Wesselényi de Hodod 460.11.354–355.

³⁷ „És valaki néked javasolta nem calculalta mi kár vagy haszon vagyon annak (értsd a lónak) tartásába.” Wesselényi 460/11/357.

³⁸ Wesselényi 460/12/209.

³⁹ Wesselényi din Hodod 11. doboz P. 266.

Az asszony önálló gazdálkodási tervei, ingatlanl kapcsolatos magánjogi lépései felháborítják. „Ő az én tulajdonomat házamtól ellopta, mégis ilyen hallatlan modra perel engemet” – írja Wesselényi sógorának, Teleki Sámuelnek 1793. június 28-án.⁴⁰

Házasságtöréssel az általunk áttekintett levelekben Wesselényi Farkas nem vádolja Bethlen Júliát. Hogy nemcsak összezörrenések, hanem mégiscsak komoly és talán sokáig palástolt házastársi összeférhetetlenség, sérelem állhatott a célzások mögött, arra éppen Teleki Sámuel egy levele a bizonyíték:

„Méltóságos Baro Camerarius Úr! Drága Kedves Sogor Uram!

(..) Mlgs Sogor uramnak Házához tartozo Atyafiságos kötelességem nagy részt vétel velem annak állapottyában. Bámulva hallottam a Baronenak lépéseit, de minthogy Mlgs Sogor Uram velem tudatni nem akarta, én is halgattam. Talám ha annak ideiben, mind Mlgs Sogor Uramnak, mind a Baronejanak több confidantiajok lett volna hozzám, mint valamely színes tanatslokhoz, sokat lehetett volna meg elozni. Képzelem a Souffleureknek fortélyokat, magok oldalos czéllyoknak el-érésében, és közöttünk egy Szép Uri Háznak fel-forgatásában; de ez ellen jobb orvosság nincsen mint a prudentia, moderatio és az érzékenységeken való uralkodás. Csupa vexának tartom: hogy az intertentiora in Casu Separationis ígért 1600 forint in Statu Divortii praetendáltatik, és azt soha igaz Biró meg nem ítéli. Ugyan csak arra utat nem látok, hogy a F. Udvar ebben valamit rendellyen, míg a Processus maga uttyán ki nem foly, és ide nem hozatik. A Mlgs K. Gubernium talán nem ád okot reá valamelly oldalas erőltetés által, hogy Mlgs Sogor Uram Udvarhoz recuráljon: mert a mi törvény uttyán foly, in via politica nem decidáltathatik, nem is impediáltathatik.”⁴¹

Különélés és elválás tényeiről, a válással járó vagyonmegosztás kínos lépéseiről szerzünk tudomást a fentebbi levélből. Mégis hangsúlyoznunk kell Wesselényi Farkas szülői ambícióit: feleségének magatartása leginkább gyermekeikkel, főleg fiaikkal kapcsolatos gondolkodásában bukkan fel kínzó gyakorisággal. Végrendelemben (1796-ban) Wesselényi Farkas Istvánról mint már szárnyra eresztett fiúról beszél, Józsefről és Farkasról úgy, mint akikről még gondoskodni kell. Ekkor már „el vált feleségem Bethlen Juliánna”-ként említi gyermekei anyját.

Könyv és könyvek

A ponyvaregények kedvelése mint ízléshiba ellen hadakoznak a Jénát és Göttingát járt akadémiták, még 1810-ben is panaszkodik az olvasási szokásokra Cserey Farkas: „Erdélyben csudálatos olvasó gusztus vagyon a nagyobb résznél. Úri háznál a ritter románok teszik az olvasó gusztust.”⁴² A levélrészlet az érzelmes próza elleni lázongás, de a ponyváról való olvasás tényére is utal. A Ponciánus nem lovagregény, de ponyvanyomtatvánnyá lett, példányainak ritkasága mutatja folyamatos népszerűségét.

A Wesselényi család történetében Ponciánus életre-halálra szóló mesedisputájának kerethelyzetében a hét bölcs mellett a világ dolgait nehezen

⁴⁰ Wesselényi 460/12/86 verso.

⁴¹ Teleki Sámuel levele, Bécs, 1793. július 29. Wesselényi 460/12/ p.101–102.

⁴² Kazlev VII. 409–410 (1727. levél).

mérlegelő vitázó apa, a kiszámíthatatlan, rosszindulatú, szóban is lázadó feleség és a saját igaza mellett hallgató fiú jelenik meg. A kerettörténet kerete most a Wesselényi család történetének itt kibontakozó „rekonstrukciója“, amely azonban nem zárja ki a híres történet példázatként való olvasását és – feltételezésünk szerinti – családi olvastatását.

Fontosnak tartja a tanulást, a könyvek folyamatos használatát: „Azért pedig ne jöjj hogy itt azt gondold hogy ledérséggel töltheted az időt mert itt nállam irni olvasni és rajzolni illetik.”⁴³ (A ledér szó a kéziratos Ponciánusban is előfordul!)

Wesselényi Farkas olvastatja fiait otthon és idegen földön. 1794. július 20. előtt István fiának a francia forradalomról szóló könyvet juttatott el.⁴⁴ Maga Wesselényi Farkas minden jel szerint tanult ember volt, könyveit megbecsülte. „Ezen könyveim feletlenek meg kell szerezni a hozzá valókat” – írta egyik ágensének: *Epistolae Matthiae Corvin t. III Cassov. 1744, Rollin hist. Anc. Tom XII Paris, Le spectateur Amstelod 1719 Tom I et II, Wodes Rogers Voyage autour du monde Amstelod. 1725 Tom III, Suite du théâtre Tom IV Genev 1697, Fontenelle Eloges des Academies de l'Academie Roy. Des Science (!) Tome II. Hage 1731, Histoire des Troubles de Hongrie Amsterd. 1686 Tome II et 1687 Tome III, A hagai Mercuriusokból ezek meg vadnak 1757, Nouvelles de la république des lettres.*⁴⁵

Végrendeletében külön szól a könyvekről, akkorra kedvenc fia már nem István, hanem a göttingai akadémián helyt állt József. 1806-ban kiegészítést ír végrendeletéhez, amelyből kiderül, hogy fiait felnevelte, a székelyudvarhelyi közös vagyonnak számító házat végül felesége szerezte meg, és az, hogy valamennyi könyvét József fiára testálja: „úgy látom, hogy fiam Josefnek nagyon több gustusa hozzá, azért egyedül ő néki hagyom”.

A könyvek igényesen összeállított könyvtárát sejtetnek, tudományos és művészeti ismereteket egyeztető, az egyetemes kultúrát és a nemzeti történelmet érteni vágyó birtokos nemesre mutatnak (És megvolt-e könyvtárában a Ponciánus valamelyik edíciója? Ne zárjuk le a kérdést.)

Dioclecziánus megszólal

A Wesselényi fiúk sokáig nem tudtak vagy nem akartak tudomást venni az otthoni viszályról. Wesselényi István (Wartensleben gyalogezredében „lajdinánt”) 1793 januárjában levélírássra szánja el magát anyjához, Bethlen Juliánához.⁴⁶ A felnőtt fiú hangjában a megbélyegzett asszonnyal való szolidaritás is hallható:

„Méltóságos grófné!

Kedves édes Aszszonyom Anyám!

Merem reménleni Nagytáságod el van hitetve hogy inkább szeressek meg halni mint fiui alázatos kötelességem ellen háládatlanságom által hibázni, s még

⁴³ Wesselényi de Hodod 460/12. 319.

⁴⁴ A frantzia revolutziorol valo könyvet Maior Zejktől köldöt(tet), amelyet nekem elis hozott és nekem igen tetszik. Wesselényi de Hodod 460/12/p. 170.

⁴⁵ Pro memoria. Hadadi Wesselényi anyag 460/63/42.

⁴⁶ Hadadi Wesselényi anyag (460. /12./115.

erősen félek, hogy talám Nagyságod engem kinek bizonyosan egész igyekezetet drága szüléinek örömeire élni, ezen levelemnek olvasásával engem haladatlansággal vádollyon. Felette nagy szomorúsággal halottam egészsz idegentől Nagyságodnak Atyám Urammal viseltető terhes perét nekem tellyességgel nem illik ezen pernek el rejtett okairol még tsak egy szot is szollani. Még is Nagyságod anyai szeretete mellett esedezem Nagyságodnak engedje meg hogy ez dolognak azt a részét is melly Nagyságod holtig szerető gyermekeit illeti eleiben terjesszem. Szánakozásra meltok bizony azok a' gyermekek kik Anyoktol őket erőssen szerető Anyoktol bizonyosan szerető gyermekek halál által meg fosztatnak de valósággal még az Angyalok is meg sirathattják azoknak a gyermekeknek szomorú sorsokat kik eltében fosztonak meg drága Anyoktol: látják szegények hogy édes Anyok kinek nem vala más gyönyörűsége gyermekeinek nem volt más öröme, ha nem ha tudta hogy gyermekei magokat jól viselik egy szoval gyermekeiben élt ezentul idegeneknek fordittyta szeretetit. Ez lészen ezentul nekünk sorsunk; nem fogok én többet annak el gondolkozásában örülni. Ha valaha haza méssz: édes szüléidet meg látod hogy fognak téged legg kisebrol kérdezgetni. Edes Anyád hogy fog osztán sajnálni mikor ezt vagy amazt nékie ell beszéled édes Atyád hogy fogg bisztatni az elődbe akado alkalmatlanságokat túrjed el. Ezeknek 's ilyen félelmek el gondolkozása mellett sok boldog orákat töltöttem el. Ezeknek már most mind vége leszsz ha Nagyságod láthatná szívemet látna benne melly erősen el van szagatva ezen dolgot nem találja Nagyságod soholt is azt a szeretetett mellyet nallunk. En ugyan Ferentz Testveremmel akar mit tévő legyen Nagysagod nagy háládatossággal fogunk mindég tett gratiajara gondolni 's ha kolduspáltzára is találánk jutni egy mással utolsó falat kenyérünket meg osztván örömmel fogunk azokról az el mult boldog orákról szollani kit draga szüleink házában töltöttünk. De gyermek testvéreim kiknek viaszhoz hasonló szivek most szokás által Nagyságodat ritkabban lathattyak, kiknek lehetlen hogy már Principium szerint ellyenek vallyon ők is idővel ugy fognak gondolkodni nem idegenednek-é el Testvéreiktől mellyet a jo isten ne adja. Még egyszer instalom Nagysagodtol ezen dolognak hátráltatását 's utollyára hogy ezen levelemet ne okozza háládatlanságomnak hanem egy bánattal egészszzen el fogott szívemnek magamt Nagystágod tapasztalt Anyai gratziájába ajánlom 's utolsó tsepp veremig maradok Nagyságod

El szomorodott alázatos engedekeny fia

B. Wesselenyi Istvan"

Fata libelli – Fata memoriae

Terenziano Mauro De Literis, syllabis et metris című 1826-os könyvében olvasható a szállóigévé lett mondás: „pro captu lectoris habent sua fata libelli.” Az emlékezet nyelvi munkájában a kész szövegek szerepe felbecsülhetetlen jelentőségű. A Drági kézirat egyrészt a Ponciánus 18. századi olvasottságát mutatja, véleményünk szerint az erdélyi nemesség könyvhasználatára vet fényt. Azzal a kiadással áll kapcsolatban továbbá, amelynek egy csonka ívével rendelkezünk („E” ív), és amelynek őrzési helye a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára. Emellett szól a lapok élőfeje, amely a Heltai nyomdájából

kikertüllettel azonos elv alapján a fejezetek számát és a Pontziánus historiájának élőfejet váltakoztatja (a verzókon első, második, harmincharmadik része, a rektókon Pontziánus historiájának élőfej).

A Ponciánus-história eseményeit lényegében alakító császárné fondorlatossága egy család olvasó tagjai számára egy magát a válásra elszánt, felvilágosodás kori erdélyi nemesasszony viselkedésének metaforájává válik! A Szentírás és a szentek életének szövegei helyett tehát ebben az esetben példázatos elbeszélésciklus sugallja és minősíti (le) egy magatartásában elmarasztalt nő (anya, feleség, gazdasszony) élettörténetét... Irodalom és viselkedéskultúra, kommunikáció- és nézőpontváltozatok párhuzamosságaira figyelhetünk fel e szövegtérben, ahol az erdélyi nemesség hétköznapjaiba a család gyermekei, a külföldről levelező katonafiúk üzenetei hozhatnának fordulatot. A Ponciánussal (lemásoltatásával, bizonyos szövegelemek kiemelésével) az apa átírja korábbi házasesete történetét! Ezzel ellenkezőleg egyik fiúknak, Wesselényi Istvánnak anyjához, Bethlen Júliához szóló levele a családi idill emlékképét megteremtve kívánja visszafordítani az eseményeket, vagy – bár egy levélgesztus erejéig – kifejezni a családi harmónia megszűnte okozta érzelmi válságot. Közvetett és közvetlen kommunikáció, családtörténet-írás és -kritika bontakozik ki az irodalom szöveghagyományára vizsgálatával.

Rövidítések

1653: Poncianus császár historiaia miképpen az o fíanak Dioclecianusnak jét bölts és tudos Mestereket fogada kik azt tanitanak az hét nemes tudományokra és minek utána az mostoha meg tsalta volna az tsászárt, ki-vitte volna fel-akasztásra, miképpen mind az hét úttal a' bölts Mesterek meg-szabadjttak azt az ö bölts beszédekkel. Hogy annak utána az ő atya helyett Roma Tsászár lön. Lötsén Brevér Lörintz által 1653

Ms 1784, drági kézirat: Pontziánus császár historiája, melyet a' tisztaságban gyönnyörködök ama gyalázatos undokságának szemlélésére kedvekre olvashatnak. Iratott Drágban 1784, kézirat Állami Levéltár Kolozsvár Hadadi Wesselényi anyag

Weber: Pontziánus' Római tsászár fijának Diokléztiánusnak neveltetéséről, és Mostoha Annyának álnoksága miatt történt sok viszontagságairó való historia melyben a' római hét bööltsek szép példa beszédei is meg-íratnak, és mitsoda sok próbák, után lett Diokléztiánus attyának örököse, az is szépen fel-jegyeztetett. Most pedig egy igen régi, és szakadozott nyomtatásból le-íratatott, és közre bortsáttatott Pozsonyban és Komáromban Weber Simon Péter költségével és bettiivel

Róth András Lajos

Az önszórakoztatástól... a társadalmi kritikáig.

(Miksa László 6(5) kötetes kéziratos gyűjteménye)

A székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum Tudományos Könyvtárának gyűjteményében található az az öt kötetnyi kéziratos kollekció, melyet Stoll Béla a *Magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények 1542–1840* közti bibliográfiájában az 501-es pont alatt ismertetett. Feltüntetve a meglévő kötetek¹⁷⁹¹ oldalszámát és korábbi könyvtári jelzeteit,¹⁷⁹² Stoll az első kötetben lévő anyagot ismertette valamivel bővebben, a többiből csak egy pár érdekesebbet. Ezen alkalommal a kötetek teljes tartalomjegyzékét közöljük, a kutatás elősegítésének reményében.

Jakó Zsigmond *A székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár története* című tanulmányában az 500 kötetet számláló, 357 műből álló Kiss József téka bemutatásánál azt állítja, hogy ebben „külön említést érdemel a Miksa Lászlótól, talán 1808–13 között, összeállított *Collectiones* című gyűjtemény kéziratos hat kötete, minthogy ennek irodalmi és történelmi adatait a kutatók mindmáig nem aknázták ki kellőképpen.”¹⁷⁹³ Természetesen azóta már több kutató kezében megfordultak a kötetek. Többek között a Kilián István vezette kutatócsoportban és Csörsz Rumen Istvánban. Mindannyian az őket érdeklő témájú írásokat keresték. De közvetítésükkel tartalmi vonatkozásukról másokhoz is kerültek információk.

Gyűjteményének mai jelentősége egy, a katonai neveltetését letagadni nem tudó, a széles skálájú mindennapi élet rezdüléseire érzékeny, korának irodalmi áramlatairól tanúbizonyságot adó, nők iránti vonzalmát (alkalmanként megvetését is) erotikus – gyakran vaskos – megnyilatkozásaiban is jelző, filológiai jártasságát fitogtató, történelmi eseményeket leíró, néha elemző, ő maga líraiságának is hangot adó, németek iránti ellenszenvét nem rejtegető írások összetett jellegében rejlik. Egy olyan ember gyűjteményével ismerkedhetünk meg, akinek fő időtöltése „*a mezei gyenge gazdaság mellett az írás és olvasás volt eleitől fogva.*”

Megpróbáltunk utánajárni, ki is volt Miksa László. A szakirodalom nem sokat árul el róla, ezért gyűjteményes köteteit fogtuk vallatóra.

Gyűjteménye létrehozásának indítéka a IV. kötet bevezetőjéből derül ki: „*Legnagyobb, szebb s gyönyörködtetőbb időtöltésnek tartottam mindenkor az írást és olvasást. Olvastam s bámultam sok nagy emberek munkáin; vágódtam tökéletességeknél avagy csak hatvanadik pertzentését elérni; megvallom ezen*

¹⁷⁹¹ [A harmadik kötet valahol lappanghat még.]

¹⁷⁹² A kötetek jelenlegi jelzetei: I. köt.: 3604, II. köt.: 10105/3604, IV. köt.: 10106/3604, V. köt.: 10107/3604, VI. köt.: 10108/3604,

¹⁷⁹³ JAKÓ Zsigmond, *Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez*, Buk., 1977, 241.

vágyódással sokkal jobban meg voltam elégedve, mint gyarló tehetséggel, mellyel azok lábok nyomdokát sem érhettem el, s így kelle azután szemelnem azokból azt, amit ők elhullattanak. Ne vedd tehát nehezen érdemes olvasó, hogy itt kevés újságot látsz, sőt örvendj azon, itten olyanokat is tanálhatsz, melyekre különben szert bajoson tehetél volna.”

Természetesen a collector helyesen érzékeli az őt körülvevő világot, s habár értékítéleteivel gyakran hamarkodik, tisztában van saját helyével is. Nem csoda, hogy gyűjteményének első kötetét a következőkkel indítja: „*Sunt bona mixta malis, ellenben castis omnia casta. Csak ezen két két mondást jól megfontolván veheted hasznát ezen könyvnek, mert itt jót is rosszat is, nevetségest is, siralmast is, szépet is, rútat is, oktatót is, botránkoztatót is egyaránt tanálhatsz; de Te légy okos, szemes, és részre nem hajló, ne is kövess egy mindennek irtódzást okozó pókot, mert ez a legszebb virágokból is mérget gyűjt, mivel valami jobbnak készítésére alkalmatlan; inkább légy követője a munkálkodó és szorgalmatos méhetskének, mely még a legbüdösebb virágból is édes mézet szív ki, s azt sem tsupán tsak a maga kényne elérésére, sőt inkább mások hasznára.*” A második kötetben így folytatja: „*mivel tapasztalni fogod (...) ezen második kötetben a sok mindenfélét, azt confusum Chaosnak, zűrzavarnak ne vélyed, s ennél fogva meg ne ítélj, hogy a Te munkád is a Chrisist elkerülhesse. Megvallom magam is önként, hogy ide sok semmiséget írtam, de valamint hogy ember, akár mint is vigyázzon is magára hiba nélkül el nem lehet, úgy szintén itten is elkerülhetetlen vala az hibázás, mert tsak emberi munka ez.*” Éppen ezért olvasásra szólít fel, mondván „*a szép arany is porban hever*”. „*Válaszd magadnak ezek közül akár melyiket is, reménylem meg leszel elégedve, ha szőrészálhasogató s a kákán is götsöt kereső nem vagy, ha pedig ez a Te természeti tulajdonságod, ne olvasd, halgass s maradj a magad képzelődéseid mellett.*”

Miksa Lászlórol az ötödik kötetben bejegyzett pár kronosztikonból tudunk meg néhány dolgot. Először is születési dátumát. 1768-ban látta meg a napvilágot (*Annus nativitatis collectoris: LaDiSLaUs Miksa nasCItUr LaetUs...*). 1792-ben, 24 éves korában megnősült (*Annus connubii collectoris: MULIer aLIIt, seD faLLIt. InfeLIX eXpertUs fUI*). Házassága szerinte kudarc volt, habár elég férfiasan viselte egészen 1813-ig (*Annus fati miseri collectoris: ConIUGaLIItas DIva neCeM fLat*). Gyűjtőnknek még arra is volt gondja, hogy elhunytára vonatkozó kronosztikonjának címét felírja, azzal a megjegyzéssel, hogy azt majd a poszteritás dolgozza ki, ezzel viszont egyelőre még adósai maradtunk.¹⁷⁹⁴ De megírja saját epitáfiumát is, amelybe élete zsörtölődését is belefoglalja.

Vallását egyértelműen nem lehet meghatározni, és írásait olvasva olyan érzésünk támad, miszerint istenhite nem terjedhetett tovább a saját érdekében történő invocációnál. De Bakon Péter, borbándi pap „*A képek tartásáról és tiszteletéről*” való prédikációját 1811. május 3-áról több oldalon részletesen lejegyzí,¹⁷⁹⁵ és hosszasan foglalozik a különböző egyházakkal. Hol dicséri, hol szidja őket.

¹⁷⁹⁴ Collectio. (Továbbiakban Coll.) V. köt. 420–421.

¹⁷⁹⁵ Coll. V. köt. 90.

Mikor 5. kötetét szerkeszti, már 46 éves, és a sors nem igen kedvező számára. Ez megérződik a gyűjtemény hangulatán is. „*E talán utolsó része lesz*en – írta bevezetőjében Miksa klasszikus latinban [Virgilius, Cato] való jártasságáról árulkodva – *Collectios könyveimnek, melyet 46 esztendő s koromban sok vizantogságok között írék, de mégis tsak megírám aval vigasztalván magamat, hogy: O Meliboce! Deus nobis haec otia fecit: Addig is pedig gondolám, nem fogok én Bú uramnak hatalmat adni, hogy rajtam vett győzedelmével ditsekedhessék, mert úgyis minden órán dabit Deus his quoque finem. Akkor azután nagyon kinevetem Bú uramat s elmegyek örvendezve ad Patres conscriptos*”.

Aztán, habár megfosztatott egy álnok által mindenétől, s ez ki lehetett más, mint egykori felesége, de mivel „*a Fatum még továbbra is megtartá életét*”, mégis úgy dönt, hogy folytatja munkáját. Stílusa ennek is csak olyan, mint a többié, s ez nem a mi megállapításunk, hanem sajátjáé: „*Amit ezen könyvembenn is írtam, abban is sok vagyon kivető, hanem mégis olyanok, hogy amit egyik unalommal, a másik örömmel olvas, mert minden rosszban vagyon valami jó és minden jóban valami rossz.*”

A gyűjtemény fennmaradt 5 kötete kartontáblás, a gerincen kidomborodó felfekvő zsinórra fűzött félbőr kötésű könyvek. Az ívfüzetek – a bekezdések mélységét is rögzítő – ceruzával gondosan előrajzolt keretű lapokból állnak, melyek nagy valószínűséggel megírásuk után kerültek bekötésre. Legalábbis a gondos, kitűnően olvasható, szép karakterű kézírás erre enged következtetni. Egy-egy üresen hagyott, fél lapnyi helyen azonban látszik, hogy utóbb hevenyésztek bele sorokat. De ezek száma elenyésző. A kötetek külső aspektusa fokozott használatra utal, akárcsak a papír szennyezettsége.

Az íráskor nyelve magyar, latin, német, román, illetve utóbbinak majdnem hangzashű – jó nyelvérzékről tanúskodó – transzszkripciója. Ezt a módszert alkalmazza akkor is, amikor a Miatyánkot rögzíti 24 nyelven, melyből sajnos csak 17 átírás (kun, tatár, török, görög, deák, magyar, német, oláh, zsidó, francia, olasz, spanyol, angol, cseh, szerezsen, arab, perzsa) maradt fenn.¹⁷⁹⁶

A figurázás, gúnyolódás könnyű helyen állt nála, nem kímélt sem alantast, sem rangost, sem katonát, sem főurat, se világit, sem klerikust. Hangvétele a pajzán játékosságtól a szomorkodó szigorúságon át a lelkesítő hazafiassáig terjed. Erre nagyon jó példa a „*Magyarország siralma, vádgya és panasza az országgyűlésen Posonban 1764-dikben*” című írása, melynek első pár oldala sajnos elveszett, de úgy is kemény – lehet, hogy gyakran csak szóbeszédén alapuló, pletykákra építő – sikamlós szövegű kritikáját adja a korabeli társadalmi és politikai élet szereplőinek (Dóri, Sztárai, Forgáts, Károli, Patatits, Kéglóvits, Koller, Csáki, Eszterházi Ferenc, Bottyáni József, Révai, Zitsi, Haller, Balassa, Péterfi, Barkótzai János, Prinyi, Szirmai, Pálffy Rudolf, Erdődi, vagy Grassalkovits).

A dicsérő szavakban sem fukar. Erre jellemzően hadd idézzük Széchényiről írt sorait:

„*Tsinos testes termet Szétsényi rád térek*

¹⁷⁹⁶ [egy pár lap kihullt a kötetből] Coll. tom V. 98–102.

*Erre néznek benned szemek és tsep vérek
Ily magyart Istentől sok számtalant kérek
Magyar az állásod, magyar termeted,
Magyar beszéded is, magyar tekinteted,
Magyar vagy magad is magyar a nemzeted,
Sajnálom bajuszkod, hogy mégis elnyired”*

Hasonló értékrendet állít fel Pálffy Rudolf, Nádasdi irányában is. Nyomdafestéktől irtózó sorainak végén ezt a konklúziót vonja le:

*„Ki megbotránkozik le írott versemben
Nem bánom az orrát üsse a seggemben,
Oda fingom akkor, ha léssen kedvemben
Ha haragszik pedig, szá[1]lyon velem szemben ”*

De jellemző az „1804-ben Kolosvárt kijött” című, „egy igaz hazugfi” által jegyzett paszkvillus is. Így kerülnek egymás mellé a kor ismert vagy ma már kevésbé ismert alakjai:

Bethlen Pepi – a „kincstartó koltos”, Brukenthal Mihály – az „érzéketlen száraz”, Teleki Lajos – „a hasznavehetetlen”, Kemény Sámuel – „a szótlan puffadt”, az „olá Zsupunye” Bisztrai, meg a „a sima beszédű” Dominicus Imre és „a könyvek molya” Teleki Sámuel.¹⁷⁹⁷

Megveti az álbátorságukat és álhazafiasságukat fitogtató embereket. A „Mentő beszéd, melyben az Haza mellett való megesküvés alól némely magyar mágnások megmenekedni kívánnak” ezek mentalitását ostorozza:

*„Képtelen kívánság, veszett igyekezet,
Aki, kigondolta, még az is vétkezett”
„Egy olyan nemzethez, hogy légyek én jó s hív
mely iránt melyekben buzgón nem ver a szív
Melynek törvényeit, nyelvét s ruháját,
Tsak olybá tartottam, mint lábam kaptzáját.”¹⁷⁹⁸*

Viszont a legnagyobb elismeréssel beszél azokról – sorstársairól –, akik a tettek bizonylatát tudják felmutatni: A Hóra lázadás kapcsán írt *Felső Torda vármegyei siralmas énekben* dicséri a toscanai magyar huszárokat, és egy Czigány nevű kapitányt személyesen, mondván:

*„Mert truppoddal merre mentél, a tolvajra halált fentél
Buzgott benned a magyar vér, mely virtus nélkül meg nem tér”*

Dicséri Sztójánits főstrázsamestert „mert mihelyt könnyű lovára ült Hazánknak volt javára.”¹⁷⁹⁹

Nyelvezete, mint mondtuk, katonás, nyers, szókimondó, helyenként egyenesen trágár. De tud frappánsan fogalmazni és tisztelettudóan is írni. Kedveli a szerelmet, s van némi hajlandóság benne a pornográfia irányába is. De leginkább saját szakmáját szereti – a katonaságot. Ennek az érdeklődésének tág teret biztosít kötetei oldalain.

¹⁷⁹⁷ Coll. I. köt. 272–275.

¹⁷⁹⁸ Coll. II. köt. 315.

¹⁷⁹⁹ Coll. II. köt. 84–86.

Történelmi érdeklődése esetleges, csapongó. Időben, térben egymástól messze eső eseményekre kíváncsi a magyar és az egyetemes történelemből egyaránt, de a mindennapok eseményei is felkeltik érdeklődését. Így az orosz-osztrák szövetségben indított törökellenes 1788–89-es háború, az 1809-es erdélyi nemesi felkelés és a napóleoni háborúk mellett szívesen elidőzik, ezen esetekben is különböző formákban. Érdeklődik a numizmatika, a korabeli uralkodók jellemzése, a központi és vidéki politikai megnyilvánulások, hadtörténeti események stb. Köteteiben 1496-os szamosújvári harangfelirattól, rovásbetűs abc-től kezdve a képversekig, régi pénzek és érmék rajzain át allegorikus rajzokig minden található. Egyébként jó rajzkészséggel rendelkezett. Gyulafehérvári és kolozsvári epigráfiai leírásai, melyek kitűnőek, a kövek pontos külső jellemzőit is leírják.

Gyűjteményében valóban olyanokat is találhatunk, melyekhez máshol nem bukkanunk, vagy legalább is nehéz visszakeresni. Tiszteli katonatársait. Leírja többek között Fazekas Mihály historiográfiai, irodalomtörténeti és biográfiai vonatkozásában is jelentőséggel bíró sorait a 1789-es focsani-i csatát illetően, „A császár nemes huszár regementye beli hadnagy Fazékas Mihály úr által írt versek[et] a Török háborúban 2^{dik} Josef császár alatt”, melyet az irodalomtörténet cím nélkül, a „Felette hatalmas császárunk ...” kezdősorral ismer.

Miksa László több olyan írást iktat be gyűjteményébe, amelyekben a magyar katonaság (huszárság) vitézségét, a katona életmód és sors viszontagságait emeli ki vers, anekdota szintjén (*Molnár Ferentz kapitány esete a 12 burgus huszárral*,¹⁸⁰⁰ *Egy obsitos katonának éneke*,¹⁸⁰¹ *A sárdi strása mester Szőke Mihály mársa*,¹⁸⁰² *Óbester Hertelendi mársa*,¹⁸⁰³ *Insurgens lovasság mársa 1809-ben*,¹⁸⁰⁴ *Egy háromszéki gyalog katonának háborúba menetelkori éneke*,¹⁸⁰⁵ *A bútsúzó vitész*,¹⁸⁰⁶ *Mi újság a nemes Székely huszárokról*,¹⁸⁰⁷ *Egy olá rekruta olá éneke*,¹⁸⁰⁸ *1809-ben történt erdélyi lovas nemes insurrectio notája*,¹⁸⁰⁹ *Butsu szavai az erdélyi felkölt nemes 2-dik lovasezred kormányjának nyugalomra szándékozó vitézeihez*,¹⁸¹⁰ *A nemes magyar vitézekhez*¹⁸¹¹).

Ha 100%-osan nem is tudjuk eldönteni, hogy Miksa László mely írásokban jelenik meg mint szerző, s ezáltal melyek saját gondolatai, s melyek nem, mégis annak elemzése, hogy miket választott ki, miket tartott lejegyzésre méltónak gyűjteményes kötetében, az mindenképpen rávilágít jellemére.

Mindenesetre irodalmi szárnypróbálgatásait is tetten érhetjük kötetében. Saját verseiként könnyű meghatározni azokat, amelyekbe – képviseként írva őket

¹⁸⁰⁰ Coll. V. köt. 260.

¹⁸⁰¹ Coll. V. köt. 263.

¹⁸⁰² Coll. I. köt. 82.

¹⁸⁰³ Coll. V. köt. 275.

¹⁸⁰⁴ Coll. V. köt. 277.

¹⁸⁰⁵ Coll. V. köt. 345.

¹⁸⁰⁶ Coll. V. köt. 375.

¹⁸⁰⁷ Coll. V. köt. 379–380.

¹⁸⁰⁸ Coll. I. köt. 85.

¹⁸⁰⁹ Coll. IV. köt. 364.

¹⁸¹⁰ Coll. IV. köt. 378.

¹⁸¹¹ Coll. V. köt. 36.

– belefoglalta nevének kezdő betűit is. Boér Károlinához, 1786-ban írt ekhós versének utolsó szakaszában ki is fejté ezt:

*„Olvassa nevemet verseim eleiből
Minden strófátskám első betűiből
Vagy pedig echo is nevem meg mondhassa
Mond meg kérlek Echo! Meg szolgáljuk mik, s a – Miksa”.*¹⁸¹²

Ehhez hasonló versei a *Motsai Anna lakadalmára, Nemes Katicának, E_A_nak*, Kornis Ágnesnek szánt *Egy imádságos könyv eleire, Dindár Josepha kisasszonynak, Gróf Lázár Rosáliának 1792-be* című versek.¹⁸¹³

A szerelem sem hagyja nyugton se lelkét, se testét:

*„Szerelem, jaj szerelem!
Mely kínokkal epesztasz,
Tsak árnyékod ölelem,
S érzem, mely bajt eresztasz”*¹⁸¹⁴,

majd egy más helyen – még reménykedve – Kornis Ágnes imádságos könyvében így fohászkodik:

*„Kegyes Isten! Védelmemre
Oh jöjj hamar őrzésemre
Irtsd ki három ellenségem,
Sátány, Világ, Magam testem.”*

Mindezt azért, hogy később – mikor Ágnes másnak adja kezét – a következőket olvashassuk:

*„Angyalom! Setétség lepi el gondomat,
Mondgyad mit reménylek? Ugyé haláloamat
Meg halok én inkább, vérem hagyom fagyni,
Könnyű e világot, téged baj el hagyni
Éltemet szerentse ily kínra tartottad,
Mért inkább a hartzon fel nem áldoztattad?
S hogy ő személyedért mindent meg vethetett
Hivatalt, jószágot, mindent, sőt életet_!_!”*

További versek variánsaiban [„Ének”-ek] mély érzéseinek adja tanúbizonyságát:

*„Boldogságom, melyet véltem, jaj eltűnt.
Ketsegtető reménységem is megszűnt”
A sors kivetettjének tartja magát:
„Pártot ütett az irigy sors ellenem
S méltatlan kell áldozattává lennem.”*

Az önmérséklettől a bosszúállás indulatáig sorakoznak további szakaszai. A megtréfálás, a megvetés, az elhagyatás érzelmei keverednek benne. De végül is elhessegeti a bosszú gondolatát, hiszen, mint mondja, a vétkes önmagát büntette:

*„A hányszor tükrödbe nézel
Annyiszor tudományt vészszel*

¹⁸¹² Boér Károlinának 1786-ban. Coll. I. köt. 16–17.

¹⁸¹³ Coll. I. köt. 11–35.

¹⁸¹⁴ E_A_nak. Coll. I. köt. 25.

Hogy milyen rút egy hitszegett
ki meg tsalt már földet, eget.
Evel meg lészel büntetve
Igazaktól megvettelve
Kik a mikor téged látnak
Szégyenlik, hogy embert látnak.”

A végső kiábrándultságának következtetése pedig a következő:

„Ne higy a nyájason mosolygó
A grátziák kertében bolygó
Lepkéknek, oh ne higy!
Ezek más, más rosákra futnak,
És hirtelen vénségre jutnak
Ne higy, nem tart ez így”

S mikor már azt hinnénk, hogy szerelmi bánatában sértett hadnagyunk megmarad az őszinte önsajnálkozás szintjén, akkor hirtelen agresszív módon hangnemet vált és gunyoros verssorokat vet papírra – egy Lorinak keresztelt nőszemély felé –, „Az aszszonyi álhatatlanságról scholastice” című versében, melyben a női nem elítélése fogalmazódik meg. Nyelvtani *terminus technicusokba* burkolja megvetését, végén intéssel zárva sorait:

„Ne adgy matériát számra
Ne akadgy többször pennámra,
mert plus lesz, quam perfectum.”

Ezt még tovább fokozza majd a katonai életből hozott durva felhangokkal telített militáris mentalitású „Jaj! Jaj!! Jaj!!!” című versében, melyben a katonák által megalázott nőket *lekurvázza, lebudázza* („Budája valál te egy szép tisztetskének, / S benned ki öntötte gázságát testének”), *lecsalózza*.

És mindegyik már csak pornografikus feltét az a 23 szakaszos, „Sárdi commendáns mársa 1800-ban” című rigmussor, melyben a társadalom különböző rétegbeli lányainak bájkergető kívánságait – tulajdonképpen saját perverz gondolatait – énekl meg. Hogy mely rétegről van szó? Hát sorrendben a patikárius, a doktor, a csizmadia, a mérszáros, a borbély, a szűcs, a kéményseprő, a perecsütő, a kerékgyártó, a kertész, a kocsmáros, a kovács, a csutorakészítő, gyertyamártó, asztalos és végül a harangöntő következnek.¹⁸¹⁵

A női nem megítélése kimondottan *a)* férfiúi, szabados katonás elveiből, valamint *b)* házasesletének kudarcából érthető meg; nagyon gyakran a verseiben is felbukkan. Az elsőt (*a*) jól illusztrálják az alábbi címek, amelyhez igazán nem kell különösebb kommentárt fűznünk:

*Az aszszonyi álhatatlanságról scholastice*¹⁸¹⁶
A sárdi commendáns mársa¹⁸¹⁷
*Az aszszony állatokról való dissertatio*¹⁸¹⁸
*Egy házasulandó ifjú gondolattya*¹⁸¹⁹

¹⁸¹⁵ Coll. I. köt. 77–82.

¹⁸¹⁶ Coll. I. köt. 66.

¹⁸¹⁷ Coll. I. köt. 77.

¹⁸¹⁸ Coll. II. köt. 259.

*Egy házasulandónak nyögése*¹⁸²⁰

*Az erdélyi diaetán 1791-ben megjelent asszonyokról*¹⁸²¹

*A leánságát megunt szerelmes Dorottya sóhajtásai*¹⁸²²

*A katonai szerelem*¹⁸²³

*Az asszonyi nyájaskodás*¹⁸²⁴

*Az erdélyi úriaszonyokról, kik németekhez mentenek férjhez*¹⁸²⁵

*Egy jó feleség számára írt sírhalmi vers*¹⁸²⁶

*Egy atyának utolsó szavai leányához*¹⁸²⁷

*Híradás a vén lányokat betsmérlő poétákhoz*¹⁸²⁸

*A jó asszonyok ditsérete*¹⁸²⁹

*Mi különbség a szoba leány és a fogoly madár közt*¹⁸³⁰

A másodikat (*b*) jól jellemzi az alábbi címek mögé búvó írások hangvétele:

*(Egy operából – Márisról való ének*¹⁸³¹

*Panaszolkodó ének*¹⁸³²

*Quae sunt impedimenta matrimonii*¹⁸³³

*Egy sértett asszonytól való engedelem kérés*¹⁸³⁴

*Qualem vis habere uxorem*¹⁸³⁵

Az asszonyok állhatatosak, Az asszonyi nyájaskodás című versekben pontra teszi ő hamissága a nőket férfiúi, katonai értelemben. Igaz, hogy *A katonai szerelem* címűben a katonák érzelmi világára is ráhúzza a vizes lepedőt. Igen ám, csakhogy, amikor már azt hinné a kedves olvasó, hogy mégiscsak a nemek közti azonosságokról fecseg poétánk, az utolsó szakaszban újból csak kibújik a szög a zsákból, hiszen az így szól:

„*Haszon keresés béli*

Móddal világát éli

Tsak interessatioja

Minden aplicatioja”

Eddig nem is volna baj, de az addigi visszatérő refrén: „*Tsak mikor lát, akkor hív, / Ilyen a katona szív*” hirtelen átvált „*Tsak mikor lát, akkor hív, / Ilyen az asszonyi szív*”-re. Hát ennyit a hűség problematikájáról.¹⁸³⁶

¹⁸¹⁹ Coll. I. köt. 101.

¹⁸²⁰ Coll. II. köt. 268.

¹⁸²¹ Coll. I. köt. 154.

¹⁸²² Coll. II. köt. 368.

¹⁸²³ sajnos hiányoznak oldalak [Coll. II. köt. 391–392.]

¹⁸²⁴ Coll. II. köt. 389.

¹⁸²⁵ Coll. IV. köt. 416.

¹⁸²⁶ Coll. V. köt. 409.

¹⁸²⁷ Coll. V. köt. 295.

¹⁸²⁸ Coll. VI. köt. 385.

¹⁸²⁹ Coll. V. köt. 401.

¹⁸³⁰ Coll. V. köt. 105.

¹⁸³¹ Coll. V. köt. 346.

¹⁸³² Coll. V. köt. 384.

¹⁸³³ Coll. V. köt. 294.

¹⁸³⁴ Coll. V. köt. 339.

¹⁸³⁵ Coll. V. köt. 345.

„*Mlgos Obristlaidinand L baro Splényi Ferencz úr ő ntga Mtgos Matskási Annával lett öszvekelése alkalmatosságára készített versek*”-en is meglátszik, hogy katona ír katonáról. Hiszen a leírt udvarlás, hódítás és leánykérés nem egyéb, mint németes katonai vezényszókkal tarkított, hét soros várostromló strófákba burkolózó, áttételes értelmű strófák összessége.¹⁸³⁷

Az ötödik kötethez Andrád Elek katonatársa ír Nagyenyeden, 1814 szeptemberében jelképes verses köszöntő-méltatást Miksa Lászlóhoz, hozzáfűzve, hogy aki azt érteni akarja, „*szükség annak tudni, hogy a collectornak minemű méltatlan fátumai voltak 1813 és 1814^{ik} esztendőben*”. Különben erre utal Miksa is kötetének bevezetőjében.

Valami nő dolog lehetett a közön, mert Andrád versének egyik szakasza így szól: „*Az asszony s pénz, gonosz két águ fegyverün legtöbb kárt a haszonkívánás tesz nekünk Legtöbbbet veszünk el midőn asszonyt nyerünk Ne vigy kísértésbe Uram! Légy mi velünk!*”

De, mint Miksa kifejtette, öregkori víg kedve megmaradt, ezért is folytatta gyűjtőmunkáját, mellyel munkás életét vigasztalta.

„*Könyveid példázván munkás életedet / Az maradék híven emleget tégedet*” – írta Andrád. A korban közérdeklődésre számot tartó anekdotákat rögzít császárokról, károlyfehérvári kanonokokról, pópákról, próféciákat közöl pápákról, évi eseményekről. Összeírt több tucat latin szólásmondást és idézetet.¹⁸³⁸ Magyar közmondásgyűjteményében jó pár olyan található, amely alig vagy csak mint variáns ismert¹⁸³⁹:

*Kiki lába alá vágja a forgácsát
Amit a szem nem lát, a szív hamar felejt.
Ökröt szarván, harist szaván megismeresz.
Ne fordítsd a szót, mint akitől a bor árát kérik.
A gonosz nyelvek még a bika alá is hornyút tesznek.
Ne hánts, ha nem hámlik.
A féreg is megtekeri magát, ha reá taposnak
Meg kell betsülni a kutyát uráért
Legbüdösebb a ganéj mikor piszkálják
Pokolban is néha esik egy vásár
Egy kéz a másikat mossa, s a kettő az orcát
Kaparj kurta, s néked is leszsz
A nagyok ígérete hasonló a habhoz, mely elenyészik
A bajuszos ember embert jelent, a bajusztalan hasonló az aszszony seggéhez
A szőr suba nem tsinál barátot (monachum)
Ne bosszantsd a kígyót, mert megmar, s meghalsz
Ebüll gyült szerdéknek ebül kell elveszni*

¹⁸³⁶ Coll. II. köt. 384–392

¹⁸³⁷ Coll. II. köt. 195–202.

¹⁸³⁸ Coll. V. köt. 133.

¹⁸³⁹ Coll. V. köt. 134–136.

Játékos kedvét demonstrálva különböző versformákat is használ. Ezekre már a címekben is utal: *Versus retrogradi*, *Lusus poetici*, *Versus scandendi*, *sententiae*. Több nyelvű énekeket rögzít¹⁸⁴⁰ magyar–német–román fordításban.

A költészet egyik játékos megnyilatkozási formája, a versus retrogradi vagy antisztrephon, mely a kor számos költőjénél fellelhető. Ezen ellenpontozott, descartesi értelmezésű verssorok („*ahol a kezdő- és a végpont között valóságos mesterkedést alkalmaznak*”) olvasata végül is nem egyéb néha, mint szavak mögé bújtatott társadalmi, politikai kritika.

Ilyen a latin nyelven íródott „*Ad gallorum Imperatorem Napoleon Bonaparte versus retrogradi*” is, amelynek fordított olvasatú feloldását is megadja Miksa László.¹⁸⁴¹

Egyébként Napóleon és a francia csapatok iránti ellenszenvét is katonai mivoltából tudjuk levezetni. Nagy odafigyeléssel rögzíti az események folyását, hangsúlyt fektetve a napóleoni birodalom összeomlására. Jegyzi a szállingózó híreket, a katonai tudósításokat német és magyar nyelven (*Az ideál keserve*,¹⁸⁴² *Az elmaradott édes*,¹⁸⁴³ *A megrettenés*,¹⁸⁴⁴ *A bátor magyar*,¹⁸⁴⁵ *A békesség szele*¹⁸⁴⁶).

Lejegyez számtalan epitáfiumot, a pénzügyi helyzetet figurázza ki: („*A Tallér, vén Krajtzár és a Márjás beszélgetései 1810-ben*”¹⁸⁴⁷), dicséri a monarchákat, lemásol egész könyveket stb.

„*Sok viszontagságokon mentem én által - írja utolsó kötetének bevezetőjében –, és el merem mondani (magát titkoló, de előttem igenis esméretes erdélyi verselőnk, tks Vadasdi Márton [Vadasdy István(?)] úrral, amidőn Didót panaszolva hozza elő Virgilius Aeneasában:*

Ha kedves napjaim számlálását elől

Kezdem, a fájdalom emlékezet el öl.

De érdemes talán elolvasnunk folytatását is, hiszen egy önmagát vállaló, velejéig hús-vér ember vallomásával állunk szemben.

„*Én csak avar vigasztalom magamat, hogy Dulcia non meruit, qui non gustavit amara, és Horatiussal tartok, amidőn azt mondja: Omne tulit punctum, qui miscuit utile dulci. Szerentsés vagyok én mégis abban, hogy a Fátum szenvedni ugyan meg, de hízelkedni, port nyalni meg nem taníthata.*”

Mindenesetre nagy bánata ellenére („*Magam árván járok, kelek / Egy álnoktól megvetve, / De akit nem gyűlölhetek / Egészen elfelejtve / Ott a nyárfák árnyékában / Hol egy patak tsergedez, / Lakik díszes hajlékában / Az hitszegő, s örvendez*”), a pozitíven végelkönyvelt élet híve. Az „*egy valakinek születése napjára*” írt versében ezt így fogalmazza meg:

„*Születése napján földi életednek*

Te sírtál; és mások néked örültenek.

¹⁸⁴⁰ Coll. V. köt. 365–368.

¹⁸⁴¹ Coll. V. köt. 135.

¹⁸⁴² Coll. V. köt. 374.

¹⁸⁴³ Coll. V. köt. 376–377.

¹⁸⁴⁴ Coll. V. köt. 377.

¹⁸⁴⁵ Coll. V. köt. 378.

¹⁸⁴⁶ Coll. V. köt. 378–379.

¹⁸⁴⁷ Coll. V. köt. 298–307.

*Úgy ély hát, hogy végső napján életednek
Örülj mikor mások rajtad keseregnek.”*

Látjuk, hogy Miksa László úgy gyűjtötte kötetekbe önmaga öröme a különböző írásokat, hogy tudatosan az utókorra – ránk is gondolt. Remélte, hogy majd elolvassák és használják gyűjteményét. Korában is az lehetett, de napjainkban is élvezetes olvasmányt nyújtanak a rövidebb-hosszabb, verses vagy prózai szövegek. Reménye bevált. Valóban olvassuk őket, jókat szórakozunk rajtuk és a kor hangulatán. Csak ígérni tudjuk, hogy mindenki öröme, a kötetek átírása után nyomtatott formában is közreadhatjuk.

*

I. kötet tartalomjegyzéke

Sorsz.	Cím	Oldal-szám
1	Ad Zoilum	1
2	Philosophus vackor	4
3	Intés a Vackorhoz	4
4	Magyar ország királyok lajstroma	5
5	Az erdélyi fejdelemek nevei	6
6	Votum lapidi angulari inscriptum, dum agria fundamenta Athenai iacerentur	7
7	Ein Lied	10
8	Motsai Anna lakadalmára	11
9	Boer Károlinának	16
10	Nemes Katitzának	17
11	Báró Radák Imrének	18
12	Úgyan ő nagyságának	20
13	Úgyan oda	22
14	Egy ének	23
15	E_A_nak	25
16	A dohányról	26
17	Egy imádságos könyv eleire	27
18	Más imádságos könyv eleire	27
19	Erdélyi commendirozó G[ene]ralis G. Fabris Domokos úrnak epitáfiuma	28
20	Dindár Josepha kis aszszony neve napjára	29
21	Kornis Ágnesnek mátkás korába	30
22	Trauzner Máriának	32
23	Gróf Lázár Rosáliának	34
24	Második Josef császárnak tisztelő versek	36
25	Nemes Alsó Fejér vármegyei fő notárius Paál Beniamin úr kedves élete párja neve napjára	37
26	Tiszteletes Sipos Pál uram neve napjára	39
27	Tiszteletes Sipos Pál uram felelettye	43
28	Mlgos groff Haller István úr ő nagysága fő ispányi instellatioja alkalmatosságával az illuminált piramisokra készített versek	43
29	Dido Aeneásra való panasza, s átka	46
30	Aeneás felelete Dido panaszára	50
31	Ének	55
32	Ének	57

33	Ének	57
34	Ének	60
35	Ének	63
36	Ének	65
37	Az aszonyi álhatatlanságról scholastice	66
38	Jaj, Jaj, Jajj!	73
39	A dohányozásról per omnes declinationis casus	75
40	Ének	76
41	A sárdi commendáns Mársa	77
42	A sárdi strása mester mársa	82
43	Panasz	83
44	Ein Lied	83
45	Egy olá rekruta olá éneke	85
46	Vespera de Bacho	87
47	Praescriptio	92
48	A szürke barátok 80 ^{dik} chorussa	93
49	Mlgos groff Teleki Samuel úr eo exceljáról	100
50	Pasquillus a Királyi Tábláról	100
51	Egy házasanó ifjú gondolatya	101
52	A szerentse	102
53	Auszug, aus dem Unterricht Friederic der 2 ^{ten} Königs in Preussen an der Kronerben	103
54	Facecia quaedam super voce: omnia	113
55	Facecia super voce: tres	114
56	De conversione Sancti Pauli	115
57	De mense februario	115
58	De mense martio	115
59	De die Sancti Martini	115
60	De sancto papam Calixto	116
61	Néhai boldog emlékezetű Fges Mária Theresiát tisztelő versek	116
62	Testamentium officierum	119
63	Katalin muszka czárnéről	123
64	1808-beli Kalendáriumra írt versek	124
65	Ratio status seu jejunium muliebre	125
66	Sz. János evangeliuma a lengyel király választásról	130
67	Mi Atyánk lengyel lábón	131
68	Üdvöz légy d ^o d ^o	132
69	Hiszek egy d ^o d ^o	132
70	Hány a három hatalmasságnak parantsolatya	133
71	Der Wiener Vatter unser	134
72	Der Wiener Glaube	135
73	Credo Viennense	137
74	Decem praecepta hunnica	137
75	Epitaphium pro me	138
76	Pater Noster polonicus	138
77	Icon comitis Ladislai Székely	140
78	A nagy Fridrik burgus király confessioja	141
79	Echo de Jesuitis	142
80	Ín suppressionem Jesuitarum	143
81	Epitaphium Jesuitarum	143
82	Volt gubernátor B. Brukental Samuelről	148
83	Congressus societatis Urburaria Fodinae 12 apostolorum: rudensis in Transylvania	151
84	Az erdélyi diaetán 1791 ^{ben} megjelent aszszonyokról	154
85	Erre felelet	155
86	De Basta fugiente	156
87	Blumaunes Einfälle: der Geometer	157

88	d ^o d der Alchimist	160
89	Extasis	163
90	Medicina universalis	169
91	Epithaphium Gralis Bukkov	171
92	Egy valakinek születése napjára	172
93	Catalogus notiorum	172
94	Magyar ország siralma, vádgya és panasza az ország gyűlésén Posonban 1764 ^{dikben}	179
95	Carmina hungarico latina	200
96	Duodecim combibonum affectus	200
97	Maximae Status regni Hungariae a[nn]o 1781	200
98	Illusio in modernum Archiepiscopum Agriensem	209
99	Az Izrael 12 nemzetségének büntetések	210
100	Epitaphium Josephi secundi	214
101	Aliud Epitaphium Josephi secundi	216
102	Tuba veritatis	218
103	Sírhalmi versek 2 ^{dik} Josef császárról	219
104	De matrimonii sacramento	220
105	Epithaphium bonae conjugis	220
106	Exultatio Hunniadica Anno 1790	221
107	Epitaphium dimensionis	221
108	Egy igaz hazafi serkentő versei 1790 ^{ben}	222
109	Folytatás ígéretből	227
110	A földmérésről való írások elégetése Kolosvárt	236
111	Ugyan azon tárgyról	237
112	Beschreibung einiger Mahler Arbeit	240
113	Igazmondás nem ember szólás	247
114	Johann Vieden magyar levele	252
115	Dominus Tolnai ludit in nominibus Torma, Hunyor, et Matskási	253
116	Mlgos B. Veselényi Miklósné Cserei Heléna Aszszony eő nagyságának írt levél	258
117	Der grosse Spiel Partie im Jahr 1805	264
118	Restauratio officialium I. Cottus Kolos Anno 1806	267
119	Pasquilus, mely 1804 ^{ben} jött ki Kolosvárt	272
120	B. Radák Polixena az Elizeumból	275
121	Testamentischer Busioniss über die Schätze Darii	277
122	Egy megsebbhetett édes Anya ártatlansága védelme	281
123	Egy megtérő rágalmazóknak felelete	284
124	Prophetia Sancti Johannis Capistrani A[nn]o 1405	287
125	Praedictio R. Patris Kapellini A[nn]o 1754	291
126	Prophetia Neapoli A[nn]o 1740 inventae	293
127	Egy mulatságos levél	293
128	Más hasonló levél	296
129	Sententia capitalis pro Hora et Kloska	298
130	Instantia ad ampl. Magistratum A Carolinensem	304
131	Tractatus de tolerantia diversitatis religionum	304
132	Nemes Hunyad vármegyében 1805 ^{ben} írt olá pásquilus	311
133	G. Bethlen Lászlóról	317
134	Epitaphium Baronis Bikkov	318
135	Epitaphium Cecilia Boer	320
136	Siculicidium	323
137	Ein Lied	323
138	Ein Lied	325
139	Ein Lied	326
140	Ein Lied	327
141	Pásquilus Laskai Péterről	327
142	Lugubres Threni de Francisco 1 ^{mo}	332

143	Ifjabb Mlgos gróff Gyulai Sámuel úr ő ntsga temetésire hivogató 1795 ^{bem} kinyomtatott levél	334
144	A Frájmaurerekről az Erdélyi K. Guberniumhoz	335
145	Puncta memorialis Valachorum non unitorum	341
146	Régi boldog időkről	349
147	Literae Principis Francisci Rákótzí ad status confaederatus datae	350
148	Manifestum Principis Francisci Rákótzí	374
149	Copialia Paria in antelato manifesto annexorum	386
150	Alia litera Ppis Fr. Rákotzi ad suam mattem	389
151	Litera comitis Ioanis Pálfi ad Ppem Fr. Rákotzi	392
152	Responsoria Ppis Fr. Rákotzi ad pmissas literas	394
153	Litera procerorum Regni Hungariae ad pontificem	397
154	Litera procerorum Regni Hungariae ad excelsum Regium Consilium Locumententiale	403
155	Paria privilegii Sancti Stephani, de Abbatia Sancti Martini supra montem Pannoniae	405
156	Multa sunt tria	408
157	Error pictoris in effigiae A.K.	410
158	Epitaphium cujusdam presbyteri	410
159	Vinum est medicina	410
160	Epitaphium L. M.	410
161	Hunyad vrngei követ Sombori László úr beszédgye az 1794 ^{dik} beli országgyűlésen	410
162	Posonyban 1741 ^{dik} esztendőben tartott diaetán költ pásquilusok. Első	413
163	Második: felelet a déákra	417
164	Harmadik	422
165	Negyedik	425
166	A. R. Patri Constantino Mulai rectori convictus Theresiani Claudiopolitani ad festum nominis Diem- elegia	432
167	Ode ad eundem	434
168	Pro eodem	436
169	Ein Räthsel	436

II. kötet tartalomjegyzéke

Sorsz.	Cím	Oldal- szám
1	Excerpta ex descriptione criminalium processuum in tres reos comites Franciscum Nádasdi, Petrum Zrínyi et Franc. Christ. Frangepáni Anno 1671	1
2	Observationes oeconomico morales	38
3	Versek az Istenről	54
4	D ^{to} az emberről magáról	55
5	D ^{to} az emberekről	56
6	D ^{to} az udvariakról	57
7	D ^{to} az világi dolgokról	59
8	D ^{to} az az vad és szelid állatokról	64
9	Veritas toti mundo declarata, argumento triplici ostendens S.C. Regiamque Mattem non obligari tolerare in Hungariam sectas lutheranam et calvinianam	66
10	Várnánál elesett 5 ^{dik} László király epitaphiuma	77
11	Mihály vajda epitaphiuma	78

12	Interoganti respondet echo	79
13	Applausus s. r. imp. Comitis Josephi Teleki anno 1773 tempore adventus in Tran[silva]niam Josephi 2 ^{di}	79
14	Eadem occasione medicinae doctor Chenot	79
15	Responsio patriae filii et replica domini Chenot	80
16	Discursus domini Szent Györgyi cum jesuitis	80
17	Pasuales pro domino Casparo Károlyi	81
18	Epigramma de gallis, dum Praga expellentur a[nn]o 1792	82
19	Commendatoria jocosa	83
20	Felső vármegyei siralmas ének	84
21	Benignum rescriptum s. c. Regium super tolerantia	86
22	Gubernialis cos[se]sio az iránt, hogy a Tyrok kiállításokban a pos[ses]zorokra nézve megtartassék a proportio megtartassék nemes Kolos vármegyéhez	96
23	Páter Horányiról	96
24	Hertzeg Grázalkovitsról	97
25	Pásquilus második József császárról	98
26	D[ett]o ugyan arról	100
27	Doctor Lebrecht játékos gondolattya a tolerantiáról	100
28	De praecedentia et competentia	101
29	Dialogus Virginis monachalis cum juvene	104
30	Ocassione s. Regni Hungariae Coronae A[nn]o 1784 Posonio Viennam translata canebat quidam	104
31	Lusus poetici	105
32	Conventio egy udvari bolond számára	111
33	Cantilena de vino	116
34	Fraxini virtutes contra vulknera, venera etc.	116
35	Pro libertate	119
36	Litterae R. pontificis ad Josephum 2 ^{dum}	119
37	Assertiones D[omi]ni N. Lakits, secularis juris canonici professoris proposita et defensa	120
38	Egy Magyar országi pópista gróf beszél egy kálvinista szegény legénnyel az úton	122
39	Miért nints Húsvétnek bizonyos napja?	124
40	Humillima instantia R. R. D. D. clericorum ad Ismum papam ratione indulgendi futuri conjugii missa	125
41	A Portugalliai király ellen volt öszveesküvés	130
42	Paremiarum, adagiorum, selectorum libellus, per 5. tradens	167
43	Profétziai prológus 6 ^{dik} Pius pápa bétsi uttyáról	184
44	Carmen in laudem ex. D. comitis Nic. Forgáts A[nn]o 1784	188
45	Copia rescripti c. Regii ad excelsum consilium locumententiale Regum et I. Regni Hungariae comitatus sub 28 januarii 1790 exarati	191
46	Copia benignae resolutionis Regiae superius provocata	192
47	Mlgos obristláidinánd L. Baro Splényi Ferentz úr ő ntga [lakadal]mára készített versek	195
48	Maux Tóbiás patikárius hirtelen haláláról írt versek	202
49	Az halál processusa igen szép versekbe	204
50	A kolosvári Mintz mester versekbe	210
51	Modernus status Europeorum regnorum	214
52	Lucerna ex epigrammatibus fatigio collectoris extracta	215
53	Gróf Székely László hatyúí éneke	222
54	In faustum Vindobonam adventum Pii 6 ^{ti} a[nn]o 1782	223
55	Ad opus, quod Posonii sub titulo: vexa dat intellectum, 1764 vulgatum est, resolutio regia	225

56	Romano catholicos inter et graecas discidii causa	226
57	A szentséges pápa, 6 ^{dik} Pius eleibe terjesztett írás	227
58	Littera Pii 6 ^{ti} ad Josephum 2 ^{dum} A[nn]o 1781	255
59	2 ^{dik} József császár válasza a fennebb írt levélre	259
60	Az asszony állatokról való dissertatio	259
61	Egy házasulandónak nyögése	268
62	A tolerantiáról egy austriai plébános bölts levele	269
63	Alexander Kovásznaiviso numismate in memoriam tolerantiae cusae, sequentia canebat	295
64	Barátomnak írt vers	296
65	Billét Gróf Eszterházihoz	297
66	Második József császár neve napjára	300
67	Nemes Árva vármegyei V. ispány úr ír attyának Török országból	305
68	Generalis gróf Ndasdi Ferentz epitaphiuma	306
69	Pártütő Mártinovits Ignátz s öszve eskütteiről	307
70	Magyar Hirmondó Enyeden	312
71	Mentő beszéd melyben a Haza mellett való megesküvés alól némely magyar mágnások megmenekedni kívánnak	315
72	Representatio I. Cottus Alb. infer. Excelmo Domino comiti et regio cessario Jánkovits, ratione tumultus Horiaiani facta	317
73	A Hora által indított rebelliónak rövid leírása	339
74	A Jésus Christusnak halálra való kárhoztatásáról való tanátskozás	344
75	Regulae statisticae modernae	347
76	Tria semper cogitanda homini	348
77	Rázmán Péter bolondnak intantiája 2 ^{dik} József császárhoz	348
78	N. Enyedi senator Károlyi Gáspár versei	350
79	Horatius Epodonnyjának második ódája	351
80	Az haza tért Magyar Korona öröm ünnepe	363
81	A leánységát megunt szerelmes Dorottya sóhajtásai	368
82	Dorottya testamentuma	372
83	Apafi Mihály fejedelem udvari bolongyáról	373
84	Profezeiung	374
85	De littera P. Prognosticon	376
86	Cunus et mentula	376
87	Egy német papnak magyar prédikációja	376
88	Das Evangelium Mathiae am letzten für 1809	378
89	Második Josef császár nevezetes epitaphiuma	378
90	Második Josef császár neve a bolondok házán	379
91	Bajtai – Ajtai	380
92	A n. enyedi poéták bé rekesztő oratiója	381
93	Désen a hét kapitányok	384
94	Az aszszonyok álhatatosok	384
95	Az aszszonyi nyájaskodás	389
96	A katonai szerelem*	392
97	Vom Lahorii Baum, und Bereitung hietron[?] des Zuckers	394

* [a jelzett 391–392. oldalakat tartalmazó lap hiányzik]

IV. kötet tartalomjegyzéke

Sorsz.	Cím	Oldal- szám
1	Reges Ungariae Mariani	1
2	Ad amicam aurem	89
3	Oratio pro Leopoldo 2 ^{do} ab Ungaris accusato	121
4	Licetne episcopis et parochis derecliti residentiis suis in Diaetis, et aliis dicasteriis in politica Regni negotia se se immiscere?	169
5	Anonymi Belae notarii Historia Hungariae	206
6	P. Dugonits Andrásnak jegyzése a régi magyar írás módjáról	265
7	De nobili Petro Pallos epigramma	266
8	Homagium cordiale	267
9	De reditu gallorum Vienna anno 1806	267
10	Csanádi püspök Krisztonovits Imréhez	268
11	Szent István magyar király igaz római catholicus volt mindhaláláig	269
12	Stemma illustris et antiquae familiae comitum et baronum Haller in Transylvania	301
13	Halotti beszéd, és hazafiúi gondolatok második Josef császár sírja felett B. Trenk által	319
14	Ének	334
15	Der dankbare Protestant	335
16	Az asperi ütközetről 1809 ^{ben}	352
17	Egy németnek magyar köszöntő versei	356
18	Ama híres eszű Tktes Máté Jánosné levele, melyben édes Anyja halálát jelenti	360
19	Egy jó feleség halálán való buslodás	363
20	A szeretet rontásról	363
21	1809 ^{ben} történt erdélyi lovas nemes insurrectio notája	364
22	Rákofszky hadnagy hogy fizeti meg adósságát?	365
23	Ábrahám Antalnét látogatta az Isten	367
24	Epitaphium urbis Vienensis a[nn]o 1809	367
25	Blumauers Glaubens Beikäntniss	368
26	Stand, und Dienst Tabelle vom Jahr 1791 bis 1805	376
27	Nichts!	377
28	Butsu szavai az erdélyi felkölt nemes ^{2dik} lovas ezered kormányának nyugalomra szándékozó vitézeihez	378
29	A Phaaeton szerentsétlensége	381
30	A kolosvári szerentsétlen égés 1797 ^{ben}	390
31	A kevély Tipheus traversált története	399
32	Egy öreg kopatz kantzellistáról	402
33	Név napi köszöntésre való prédikátió	402
34	Ugyan név napra való oratzió	405
35	Versus scandendi	407
36	Declinatio	408
37	A Magyar országi primás ellen Anno 1726	408
38	Az Erdódi grófok ellen anno 1726	409
39	Pannoniának szomorú állapotya A[nn]o 1726	410
40	Epitaphium Ungariae anno 1726	413
41	Aurea libertas Ungariae desperat anno 1726 in vinculis	414

42	Testamentum libertatis Ungariae a[nn]o 1726	414
43	In agonem constitutam Ungariam confitetur a[nn]o 1726	415
44	Extrema unctio datur Ungariae a[nn]o 1726	415
45	Moriens Ungariam valed dicit filiis a[nn]o 1726	416
46	Az erdélyi úri aszszonyokról, kik németekhez mentenek férjhez	416
47	A bétsi kapuzinusokhoz ment számárról	422
48	Auróra és Czéfalus	422
49	Diánna és Meláger	426
50	Epitaphium Joannis Bársony magistri protonotarii per ungaros lutheranos trucidati	432
51	Tu felix Austria nube	434
52	Glaubens Bekenniss einer Westfallitziners	440
53	Unterricht zur Bereitung des Trauben Zuckers	441
54	Epigramma qua inscriptio novae domui collectoris apprensa	447
55	A. B. C. Rrdi Patris Joan N. Jeszenofszki	448
56	De jesuitis quid sentio?	448
57	Inscriptio parae pyriae (patrontáska) Mathiae Corvini, Vienna capta	448
58	Omnia ex hisce	449

V. kötet tartalomjegyzéke**

Sors z.	Cím	Oldal-szám
1	Connubium harmonicum pro spectabili sponso Michaelae Pünkösti et sponsae Rebeca Dantzakai	1
2	A nemes magyar vitézekhez	36
3	Inscriptio in campana majori Szamosujváriensi	37
4	Alphabetum hunno scythicum	38
5	Inscriptio hunno scythica a dextra ad sinistram legendam	38
6	Alphabetum hunnicum temporis Atillani a dextra, ad sinistram	39
7	Litterae ex monumento Atillano in Dacia Alpestri	39
8	Idem alphabetum completum	39
9	Alphabetum saeculi quarti	39
10	Diversae antiquae monetae ex originalibus depictam	40
11	Antiquitates templi, seu basilica Albo Carolinensis	45
12	Inscriptiones in muris et horum Turribus, item, item in templis domibusque certis, urbis liberae regiae Claudiopolitanae	77
13	A képek tisztelételéről és tartásáról való prédikatio	90
14	Mi Atyánk 24 nyelven	98
15	Welche sind die größte Narren aust der Welt?	105
16	Mi külömbiség a szoba leány és a fogoly madár közt?	105
17	Melyik tagja az embernek a legerősebb	105
18	Inscriptio in lapide in castello excell[entissi]mi d[omi]ni episcopi Fogarasiensis Balásfalvae	105
19	Burján Mihály kánonok úrról	106
20	Béldi János kánonok úrról	106
21	Prophetia S. Malachiae archiepiscopi	107

	Aerelinocensis de summis pontificibus	
22	Prophetia patris Lusintzki	115
23	Háromszéki citatoria relatoria	116
24	Patent wegen des Papierfeldes [?], oder B. Z.	118
25	Magyar közmondások	133
26	Károlyfejérvári kánonok Lányi Frtz excommunicatiója	136
27	Ad gallorum Imperatorem Napoleon Bonapartem versus retrogradi	137
28	Wünsch eines deutschen Patrioten	138
29	Die alte Clara, eines H[!?] Generals Würschafterin	138
30	Littera de summo pontifice Pio 7 ^{mo} Savonnae excolante A[nn]o 1811	139
31	Pál László panasza midőn a N.enyedi reformatum collegiumból kitsengettetett	141
32	Responsoria Excell[entisi]mi d[omi]ni comitis Samuelis Gyulai bani Croatiae, Excell[entissi]mo d[omi]no comiti Ignatio Batthyáni episcopo Transilvaniae missae	160
33	A mennyei diaeta, vagy az istenek osztozása	161
34	Valedictio cujusdam professoris ad suos absolutos philosophos	173
35	Kánikulának kezdete, vége mikor vagyon?	176
36	Briefe an der Doctor Prystler inAmerica	176
37	Der Fraugöjsthe[?] Soldat, an den deutschen Bauer	222
38	Historiás ének, a nagy úr Bánk bánról	239
39	Báró Ortzi istván epitaphiuma	250
40	A császár nemes huszár regementye beli hadnagy Fazekos Mihály úr által leírt Török háború	251
41	Mihez lehet hasonlítani a vén aszszonyt?	256
42	Ferdinánd a magyar országi korona örököse	257
43	Királyi sírás	259
44	Molnár Ferentz kapitány	260
45	Forchtner obsitos dragonyos	261
46	Pohár elköszönet	262
47	Tsehédi prédikatio előtt való fohászzkodás	262
48	A borbándi tanács tiltó levele a fejérvári tanátszhoz	262
49	Egy obsitos katonának éneke	263
50	Tzigány prédikatio	266
51	Schimpt über, die Insurgenten Anno 1809	274
52	Der Insurgent antwortet Latainisch	275
53	Oberster Hertelendi mársa	275
54	Insurgens lovasság mársa 1809 ^{ben}	276
55	Was ist für ein Unterschied zwischen einen Kapuziner, und einer Kuchel?	277
56	Was ist für ein Unterschied zwischen einen Pudl, und einen Adjutatnten?	277
57	Was ist für ein Unterschied zwischen einem Tischler, und Zwetzhken?	277
58	Wer hat in einem Dorf das meiste zu befehlen?	277
59	Von was erkánt einen Kapuziner?	278
60	Warum ist der Kapuziner glücklich?	278
61	Der neun Wiener Wetterung 1812	278
62	Der Gruß	278
63	Der Glaube	279
64	Proclamation der französische Kaiser an seine Armée Anno 1812	279
65	Proclamation des rußischen Kaisers A° 1812	282

66	Proclamation des Ober Generals Moreau an seine Franzosen a ^o 1799 in Stadt Stayer	284
67	Die letzten Worte eines Sterbenden	285
68	Der Rechenminister Amor Blumauer	286
69	Der politische Kanonungüster	287
70	Das Uhrtheil des Fürsten Jablonovszky über die Religion	289
71	Kaiser Joseph der 2 ^{te} an den F. M. Lacy	291
72	Explicierung des Wortes Journal	292
73	Egy tapasztalás a communem geniusról	293
74	Quae sunt impedimenta matrimonii?	294
75	Egy atyának utolsó szavai leányához	295
76	A Tallér, Vén Krajtzar és a Márjás beszélgetése	298
77	Barothi ifjabb T[e]k[inte]t[e]s Paál Beniámin úrfi versei az erdélyi püspök úr ő excellentiájához	307
78	Erdélyi vajda Báthori István és Kinisi Pál monumentuma	309
79	Wunderliche Fieber Kur	
80	A rosvirágnak sok féle gyógyító hasznai	313
81	Szomorú ének	323
82	Representatio I.I. statutum et ordinum Regni Hungariae circa coordinationem relationum inter contrahentes intercedentium suae Matti Ismae Posonii 17 ^o may 1812 submissa	324
83	Az előre gondoskodó gazda	334
84	A pénzes Örög	334
85	Egy ortzáját fejtőhez	335
86	A Nagy Fridrik burkus királynak hitiről való vallástétele	335
87	Egy megsértett Aszszonytól való engedelem kérés	339
88	Egy példa arról, hogy jobb a rövid, mint a hosszas imádság	343
89	Qualem vis habere uxorem?	345
90	Egy három széki gyalog katonának háborúba menetele előtti éneke	345
91	Egy operából - Márisról való ének	346
92	Cauticum trium perversorum in puerorum	347
93	Austheilung der Theater Stücke aus den Europäischen Continent	348
94	Parte Zettel	351
95	Ball Einladung	351
96	Am ende des Monaths Februarii 1813 erschie neun Schrift zu Breslau	352
97	Exhortatio sacerdoti indigne celebranti	352
98	A teke köven teke helyett numerusok	355
99	Additio, melynek summája mind egyforma számból áll	355
100	Majd hasonló számvetés, melyből ki tanulhatóm, mitsoda számát gondolt a velemjádzó	356
101	Versus retrogradi	356
102	Ludus poetici	357
103	Sententiae poeticae, juridicae etc	357
104	Quot sunt dentes?	363
105	Quinque sensus hominum	364
106	Quatuor anni tempora	364
107	Qua signa Zodiaci	364
108	De numero dierum cujusque mensis	364
109	De remoratorio horologii	364

110	Differentiae vocum	364
111	Cofgnationes	365
112	Papa et Luther	365
113	Háromnyelvű ének	365
114	Tabella nummorum hungaricoarum	368
115	Ítéelő mester mlgos Pávai Vajna Elek úr főbíróaságtól való elbutsuzása	369
116	Az 1805 ^{dik} esztendő	371
117	Az Ideál	372
118	A butszó vitéz	375
119	Az Ideál keserve	374
120	Az elmaradott Édes	376
121	A megrettenés	377
122	A bátor magyar	378
123	A békesség szele	378
124	Mi újság a nemes székelly huszárokról?	379
125	Barátomnak pohár elköszönése mondja	381
126	Arithmetikával megmutatni, hogy az Atya, Fiú és Szentlélek Isten mind egyidejűek	382
127	Marokkói rosa színű lovak	383
128	Panaszolkodó levél	384
129	Ein einpsindlich[?] lageindes Lied	386
130	Klage eines müden Bauers	388
131	Napoleon Kajszer der Franzosen bichtet den Fürsten Primas Anno 1813	389
132	A K. Fejérvári pap uarkról való pasquillus 1811 ^{ben}	391
133	A kolosvári piaristák leírása 1812 ^{ben}	395
134	Egy jó lelkű Abbás úr ellen pásquillus	398
135	Páter Mészáros piarista Hollaki Farkas úrfival való rútbánásáról írt epigramma 1782 ^{ben}	398
136	Signa Zodiaci	399
137	Epistola, qua venceslaus 4 ^{tus} imperator et Bohemiae rex urget S. Joannem Nepomucenum út uxoris suae peccata apreciat	399
138	Epistola, qua S. Joannes Nepomucenus respondet ad praecedentem Venceslai 1 ^{ti} epistolam	400
139	Mennyegzői versek frantzia császár 1 ^{so} Napoleon Austriai fő hertzeg aszszony Luisa eő felségével való házasságára	400
140	Egy jó feleség számára írt sírhalmi versek	409
141	Más, rövidebb bús sírhalmi felírás	409
142	Pro aeterna memoria magno Cladis Lipsiae	409
143	Monumentum Lipsiae erectum	409
144	Annus Fati miseri collectoris	410
145	Egy özvegyhez küldött vigasztaló levél	410
146	A württembergi királyi udvar közönségessé tett hirdetménye) ^a November 1813	412
147	Fő hadi vezérnek 15 ^a 8br 1813	414
148	hadi hirdetmény Bávária részéről 17 ^a 8br 1813.	414
149	Annus nativitatit collectoris	420
150	Annus Connubii collectoris	421
151	Annus Fati miseri collectoris	421
152	Annus mortis collectoris	421
153	Az Erdélyi Nagy Fejedelemségben a Czigány havasáról való testamentum	421
154	Manifest seiner Majestät des Kajsers von D[?]esternich[?], Königs von Ungarn, und Böhmen, wieder Frau Brief[?] zu bebriegen 1813	425

155	Botskai Gábor epitaphiuma Egeresen	457
156	Zeberniki Garázda Kristóf epitaphiuma	458
157	Bebek Ferentzné epitaphiuma Küküllőváron	459
158	Lajos király éneke a mohácsi ütközet előtt***	459

** A 313–324. oldalak hiányoznak

*** Az index (tartalomjegyzék) végén még található két írás:

Ádámról és az ő feleségéről Éváról való szép ének

Majd más kézírással 1843-ból:

Cigánydal (három négysoros szakasz)

VI. kötet tartalomjegyzéke

Sorsz.	Cím	Oldal -szám
1	Kösziklán épült ház ostroma, sive persecutio protestantium in Hungaria, et Transilvania	1
2	Laistroma ezen írásnak Historia genealogico Transilvanica, elaborata fatigio Ladislai Mikola l. b. de Szamosfalva. Anno 1723	3
3	De familia Csákiána	201
4	De Betleniana familia	206
5	De Apafiana familia	209
6	De Kornisiana familia	211
7	De Veselenyiana familia	220
8	De Bánffiána familia	224
9	De Mikesiána familia	231
10	De Gyulafiána familia	234
11	De Halleriana familia	237
12	De Petkiana familia	240
13	De Bornemiszszaiana familia	243
14	De Josikaiana familia	244
15	De Gyulaiana familia	246
16	De Thorotzkoiana familia	247
17	De Telekiana familia	250
18	De Nalátziána familia	253
19	De Tormaiana familia	254
20	De Rhedaiana familia	256
21	De Vassiana familia	257
22	De Bartsaiana familia	259
23	De Tholdiana et Folthiana familia	260
24	De Tholdalagiana familia	261
25	De Mikola, Kemény, Gyerőffi familiis	261
26	De Bálinthitiana familia	264
27	De Kálnokiana familia	265
28	De Béliána familia	266
29	De Lázáriana familia	267
30	De Danieliana familia	269
31	De Aporiana familia	270
32	De Bodoniana familia	271
33	De Vitéziana familia	272
34	De Kendeffiana et Szalánkiana familia	273
35	De Matskásiana familia	274
36	De Sukiana familia	275
37	De familiis Kun	276
38	De Mikoiana familia	277

39	De Cserényiana et Almádiana familiis	278
40	De Kereszturiana familia	279
41	De Boeriana familia	280
42	Appendix historiae hujus	280
43	Deficientium in Transilvaniae Principatu in sexu virili familiarum, olim nominatissimarum series	282
44	A badeni feredés 1813 ^{ba} augustus 13 ^{dikán}	283
45	A frantziáknak hátra húzások Muszkaországából 1812-ben	284
46	Meg nyomorodott ember társaink fel segítésekre serkentő egyházi beszéd	303
47	Haza oltalmazására serkentő beszéd 1809 ^{ben}	323
48	Jegyzőkönyve azon díszes tiszteletnek, melyet nemes Hunyad vármegye rengyei tettek Fjelséjges urunk 2 ^{dik} Ferentz Austriai örökös császársága méltóságának ki hirdetése ünnepe napján	342
49	Ugyan ezen nap ünnepléséről Károly Fejér várt	356
50	Jungnak Voltérhez írt levele	357
51	Néhai tekintetes Zábrági Horvát Elek úrnak nemes Küküllő vármegye permanens deputatioja egygyik ki választott tagjának halálára s végső tisztesség tételére emelt kép 1810 ^{dikben}	360
52	Gróf Rhédai László személyes leírása	364
53	Koltsiné Trébejbe való sétálása Kolosvárt	368
54	Der Kämpt des Rechtes 1813	370
55	E világ utolsó napjának leírása	374
56	Az 1813 ^{dik} esztendőnek gyászos képe	375
57	Uralkodó planéta, fogyatkozások, sokadalmak 1814 ^{ben}	384
58	A fenn írt esztendőről jövendölés	384
59	Hír adás a vén leányokat betsmérlő poétákhoz	385
60	Egy poéta köszöni a hír adást	386
61	Contributio Magni Principatus Transilvaniae	387
62	Az bú kergető	391
63	Erdélyi három nevezetes épületek	392
64	Napoleon Béts városától való butszuzása	397
65	Napoleonhoz a muszka papok igen rövid proclamatiója	398
66	Napoleon az öszve szövetkezettek ellen	399
67	Gróf Bubna austriai feldmarsal láidnand hirdetménye a midőn frantzia földre jutott 1813 ^{ban} 30 ⁿ Xbris	400
68	Napoleon császár emlékezete Szent János titkos jelenéseiben	401
69	A jó aszszonyok ditsérete	401
70	Seleukus philosophus felelete azon kérdésre mi legyen a feleség?	401
71	Az erdélyi 1809 ^{ben} tartatott Dietán jelen volt tagoknak esméretek végett készített jegyzések – ironice!	401
72	De gallorum imperatore Napoleone, NIHIL	415
73	Hogy ítélnék a törvényt tévő bírák	416
74	Mikor állott Krisztus fél lábbon?	416
75	Első Ferentz austriai császár születése napjának emlékezete Székes Fejér váron	416
76	A kutyának a matska felett való ditsérete	416
77	Csokonai tsiko bőrös kulattsa	427

78	Hogy lehet 15 533 számból egy koppantót tsinálni?	431
79	Mit teszen a frantzia négy N.?	431
80	Hogy tanálhattya ki valaki azon számokat a pitvarban, melyeket én a házban fel jegyeztem?	432
81	Von die Insel Elba	432
82	Epigramma in insulam Ilbam, sive Elbam	433
83	Elba vagy Ilba szigetéhez	433
84	Az éger fának némely hasznai	434
85	Zahl der guten Freunde	436
86	Ad prostratum die 31 ^a martii 1814, Napoleonem	436
87	Napoleon utolsó mártiuissa 1814 ^{ben}	436
88	Von Mars, nach der Einnahen von Paris	437
89	Napoleons Grabstift	438
90	Eb is kopó is agár is	438
91	Erklärung des Namens Napoleon	439
92	Botskai István fejedelem testamentuma	439
93	Kálai Mihály sírhalmi verse	456
94	Tsak igaz, ami igaz	457
95	Péter és Pál beszédjek	458
96	A szegényé vált gazdag	458
97	Az ember élete az esztendő részeihez hasonló	459
98	Epitaphium Mathiae Corvini	459
99	Betsületes ember törvénye	459
100	Szerentse játéka	461
101	Szerelem és bor	462
102	Szabad kőművesek törvénye	462
103	Inscriptio in Turi reformeto[rum] Ujtordensi	463
104	Ein Retssel	463
105	Epigramma in Napoleon	463
106	Epigramma de insigni victoria anglorum ad victoriam Hispaniae, duce Wellington	464
107	De Wellingtone anglorum duce	464
108	Epigrammata in Napoleonem dum exercitus ejus brevisimo tempore quatuor praliis victa fugataque esset	464
109	Ad urbem Parisii	465
110	Ad Galiam	465
111	In Napoleonem	465
112	Laconicum Europae spectaculum anno 1709	467

Tulajdonképpen 73 tétel (A 3–41. tételek egynek számítanak.)

Névmutató

A

ABAFFY CSILLA, 43
Abafi Lajos, 378
Abraham Abulafia, 13
Ács Pál, 316, 334
ACSÁDY Ignác, 447
Aldana, 462, 464, 468
ALEXA Károly, 11, 477
Alexander de Villa Dei, 18, 19
ALEXANDRE-BIDON, 14, 15
Ali pasa, 533, 534
Alquié, 18
Alsted, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 13, 14, 15,
16, 17, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 395,
419, 420, 421
Althaus, 419
Alvinci Péter, 398, 399, 400
Alvinczi Gábor, 286
Alvintziné, 550
Ames, 151
ANDICS Erzsébet, 178
Andrád Elek, 563
Andreæ, 20
Andreanszky, 374
Andreas Cromer, 402
ANGYAL Dávid, 170, 171, 174
Angyalosi Gergely, 395
Anshelm, 26, 14
ANTAL László, 15
Anton, 206, 460
Antonio Possevino, 519
Ányos, 380
Apáczai Csere János, 5, 6, 249, 257,
395, 429, 442
Apafi Mihály, 239, 336, 382, 410, 418,
570
Apor István, 432, 434
Apor Péter, 242, 289
Apuleius, 29
Aquinói, 25
Aragóniai Katalinnak, 154
Arany János, 386, 391
ARBLASTER, 321
Archer, 154
Aretin, 13

ARIÈS, 13, 188
ARIEW, 6, 7
Arndt, 282, 306
ÁRVA Judit, 28
Assheton, 154
Assmann, 18, 27, 30, 33, 237, 313, 314,
315, 340, 342, 343
ASSMANN, 18, 26, 27, 30, 33
ASZTALOS Miklós, 187
Augustinus Olomucensis, 29
Avicenna, 15

B

Babits Mihály, 455
Bacon, 12
Bacont, 323
Badius, 18
BAGYINSZKY, 194
BAHLKE, 460
Baillet, 19
BAJÁKI Rita, 137
Bakócz Tamás, 455
Bakon Péter, 556
Baladi, 18
Balassa Bálint, 389
BALASSA Brúnó, 376
Balassa Erzsébet, 388, 390, 391
Balassa Zsófia, 389
Balázs Éva, 376
BALÁZS Judit, 43
BALÁZS Mihály, 8, 5, 129, 318, 328,
401, 402, 403, 404, 598
Bale, 315
BÁLINT József, 21
BALOGH Ilona, 15
Balogh Jolán, 417, 418
BALOGH József, 189, 376
BALOGH Zoltán, 194
Bán Imre, 5, 6, 249, 340, 380, 442
Bán Sárának, 290
Bánffi, 213, 215, 217, 220, 221, 222
Bánffi György, 213, 548, 549
Bánffi Györgyné, 213, 548
Bánffy Dénes, 240
BÁNKÚTI Imre, 194, 219, 222
Bárány György, 306

Bárány János, 305, 306
 Baranyai Béla, 177
 BARCLAY, 211
 Barcsay, 240, 380, 598
 Barcsay Ábrahám, 598
 Barcza József, 337
 BÁRCZI Ildikó, 31, 506
 Bárdi István, 449
 Barkóczy Krisztina, 218
 Barkóczy János, 557
 BARNA Gábor, 28
 BARNER, 373
 BARNES, 529
 Báróczy Sándor, 211
 Bársony György, 336, 341
 Barta Gábor, 466
 Bartha Elek, 15
 Bartha Gáspár, 404
 BARTHA Tibor, 459, 471, 472
 BARTHES, 452
 Bartlett, 17, 18, 320
 BARTÓK István, 139
 Bartolomeo da San Concordio, 30
 BARTONIEK Emma, 537
 Bartoš, 323
 Bartos Márton, 302
 Bartsa Ilona, 301
 Basarab, 533
 Basilius Aurifaber, 408
 Basta, 406, 407, 503, 515, 520, 524, 566
 Báthori András, 407, 524
 Báthori István, 523
 Báthori nemzetségnek, 490
 Báthori Zsigmond, 524
 Báthory Anna, 134
 Báthory Gábor, 134, 515, 521, 528, 529, 532
 Báthory Zsigmond, 515
 Batthyány Ádám, 225
 Bayer-Fröhlich, 205
 Bebek Imre, 461
 Beck, 18
 BEDNANICS Gábor, 28
 BEKE Antal, 410
 Bekes Gáspár, 492, 515, 519, 522
 Bél Mátyás, 304, 377, 379
 Béldi Anna, 432
 Béldi családi, 235, 243
 Béldi Judith, 282
 Béldi Pál, 219
 Béldi Pálhoz, 235, 240, 243
 Béldi Pálné, 261
Bellágh Rózsa, 6, 289, 598
 Bellarminó, 519
 Bem, 13
 BENCZÉDI László, 167
 BENCZÚR Gyuláné, 274, 292
 BENDA Kálmán, 398, 399, 502
 Bene Sándor, 477
 BENGI László, 68
 Benjamin, 20
 Benjamin Brown, 161
 Benjamin Od Háje, 385
 Benke Mihály, 547
 Benkő József, 135, 410, 412, 413, 433
 BENKŐ Károly, 410
 BENKŐ Samu, 178
 BENSA, 31
 BENSON, 40
 Bercsényi, 402
 Bercsényi László, 402
 BERECZ Ágnes, 416
 BERECZKY Lajos, 337
 BÉRIOU, 7
 Berlioz, 32, 7
 BERLIOZ, 32
Bernardo de Aldana, 463
 Bernát, 40, 43, 8, 12, 14, 15, 120
 BERNS, 7, 17
 BERTHA Zoltán, 261
 Berzeviczy Ádám, 186
 BESSENYEI József, 466
 BESTUL, 15
 Beth, 18
 Bethlen Farkas, 483, 484, 492, 527
 BETHLEN Farkas, 483
 Bethlen Gábor, 134, 183, 237, 360, 383, 521, 528, 530, 532, 535, 536
 Bethlen Gergely, 382
 Bethlen Gergelyhez, 434
 Bethlen Imre, 265
 Bethlen János, 235, 236, 239, 241, 527, 531, 534, 536
 Bethlen Jánossal, 410
 Bethlen Júlia, 545, 546, 548, 549, 550
 Bethlen Kata, 6, 10, 11, 215, 217, 220, 222, 259, 260, 261, 262, 264, 265, 266, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 289, 291, 292, 293, 367, 368, 371
 Bethlen Katalin, 382
 Bethlen Mihály, 416, 429

Bethlen Miklós, 10, 11, 173, 188, 214,
 215, 216, 217, 218, 220, 222, 223,
 235, 238, 239, 240, 247, 249, 252,
 253, 256, 257, 262, 268, 282, 345,
 374, 375, 379, 412, 418, 434
 Bethlen Péter, 383, 412, 442
 Bethlen Sámuel, 274
 Bethlen Sámuel, 264
 Bethlen Zsuzsánna, 548
 BETTERIDGE, 320, 331
 Beyreuther, 201, 202, 203
 Béza. See , See
 Bezerédj, 216, 220, 221, 222
 Biandrata, 135, 404
 BIÁS István, 413
 BIEDERMANN, 191
 Bienvenu, 318
 Bihari Pál, 409
 BINDER, 410, 528
 Binder Pál, 298
 BIONDI, 13
Bíró István S.J., 380
 Bíró Vencel, 434, 444
 BÍRÓ Vencel, 432, 433
 Bisterfeld, 7, 8, 9, 11, 12, 23, 27
 BITAY, 536
 Bitskey István, 219, 222, 233, 239, 242,
 262, 264, 335, 337, 367, 377, 485
 Blandrata, 404, 408, 488, 519, 523
 Blandrata György, 408
 BLAUFÜB, 202
 BLEKASTAD, 324
 Bloch, 17, 30, 188
 BLOCH, 17, 30
 BLOK, 417
 BLOOMFIELD, 36
 Bocskai István, 184, 404, 405, 407, 500,
 502
 Bocskai Istvánnak, 129
 Bod Péter, 6, 270, 273, 274, 275, 277,
 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295,
 335, 356, 369, 442, 598
 Bodin, 419
 BOGA Alajos, 461
Bogáthi család, 381
 Bogáti Fazakas Miklós, 381
 Böhme, **323**
 Boileau, 547
 Bojti Veres Gáspár, 527
 BOLZONI, 15, 255
 Bomelt, 526
 Bonifác pápa, 455
 BOOGERT, 192
 Borbély János, 287
 Borberek, 219
 Borberekínével, 219
 Bornemisza, 448
 Boros Borbára, 549
 BOROS Fortunát, 433
 Boros Gábor, 18, 19
 Boros Jenei István, 156
 Boros Katával, 549
 Borosnyai Lukács, 212
 Borosnyai Nagy Zsigmond, 291
 BORSA Gedeon, 20
 Borsos Sebestyén, 213
 Borsos Tamás, 213
 Borzsák István, 181, 189
 BOTKA János, 5
 Bottyáni József, 557
 Bouillon, 191
 Bourbon birodalmak, 184
 BOYER, 159
 Brad S., **314**
 Bradstreet, **155, 163, 164**
 Brandenburgi Katalin, **411, 534, 536**
 Brandis, 26
 Braudel, **27, 451**
 BRECHT, **205**
 Brenzét, **130**
 BREUER, 223
 Brightman, 321
 BRISCOE, 40
 Brisits Frigyes, 173
 BRODARICS István, 447
 BRUCK, 192
 BRÜCKNER, 416
Bruder Heinrich, 315
 Brukenthal, 546, 558
 Buchler, 374
 Buchleré, 374
 BUCK, 529
 BUCSAY Mihály, 472
 Bullinger, 465, 470
 BUNYITAI Vince, 458, 462
 Burckhardt, 248, 270
 BURGGREFE, 397
 Burke, 261, 270, 431, 453
 Buschius, 27, 28
 BUSI, 14
 BUZÁSI Enikő, 193, 194

C

Calame, 34
Callagha, 161
Campanella, 7, 10
CAMPANINI, 14
Campidonius, 19
CAPELLA, 29
CAPESIUS, 29
CAPLAN, 14
Cardano, 255, 256, 257, 419
CARDANO, 255
Carrara, 15
CARRUTHERS, 16, 17, 26
Castiglione, 268
Catonig, 19
Causson, 419
Cavendish, 155
Celtis, 22, 25
CELTIS, 22
Cerni, 461
Cesarini, 442
CHADWICK, 350
CHARTIER, 19
Chytraeustól, 318
Cicero, 14, 17, 18, 22, 373, 374
Claudianus, 398
CLAVASIO, 42
Clos Péter, 298
COLLINSON, 320, 331
Comenius, 6, 20, 23, 313, 323, 324, 328,
329, 331, 332
COMO, 322
CONNERTON, 18
CONSTABLE, 40
Cornides Dániel, 377
CORNIFICIUS, 14
Cosin, 154
Cottingham, 6, 7
CRĂCIUN, 233
Cranmer, 322
Crapulli, 6, 7
Crespin, 315, 316, 317, 318, 321, 332
Cressy, 153, 154
Crocus, 318
Cromer, 401, 402
Cs. GERGELY, 33
CSÁKÓ Mihály, 188
Csáky István, 411
Csáky Istvánné, 260
CSANDA Sándor, 397

Csányi Ákos, 466
CSAPODI Csaba, 18
CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára, 18
Csatnai, 193
CSEPREGI Zoltán, 206, 304
Cserei Mihály, 219, 222, 239, 289, 325,
381, 382, 387
CSIDER Imre, 324
CSIZMADIA Andor, 327
Csokonai, 383, 450, 577
CSONKA Ferenc, 484
Csorba Dávid, 7, 156, 159, 160, 447,
598
Csörsz Rumen István, 555
CSUKOVITS Enikő, 188
CUNNINGHAM, 188
Cusanus, 27, 28, 31, 33, 323, 618
Cusanusnak, 27
Czegei Wass György, 244
Czibak Imre, 453
Czobor Erzsébet, 259, 261, 264

D

D. MEYER, 201
Dadan, 388
Daniel Gábor, 219, 222, 280
Daniel Gáborné, 548
Daniel István, 213, 280, 281, 282, 285,
286, 287, 548
Daniel Judit, 213
Daniel Kata, 213
Daniel Polixénának, 213
Dankó Imre, 5, 20, 38, 39
Dante, 38, 454, 455
DÁNYI Dezső, 303
Dávid Ferenc, 135, 488, 519, 523
Dávid Géza, 459
DÁVID László, 7, 8
Dávidházi Péter, 352
Day, 161, 320
Daye, 320
DEÁK Farkas, 259, 260
DEÁKY Zita, 153
Debreceni Ember Pál, 458
Debreczeni István, 354
DEBRECZENI László, 15
Dee, 412, 416
DEÉ NAGY Anikó, 380
Dekker, 390
DÉNES IVÁN ZOLTÁN, 174

Dénesi Tamás, 168
DÉRI Balázs, 180
Derkay György, 238
DEROUX, 22
Descartes, 5, 6, 7, 8, 17, 18, 19, 20, 21,
22, 23, 24, 29, 247, 249, 250, 251,
252, 257, 261, 395
DESCARTES, 251, 252
Desmarest, 318
Dévai Bíró Máttyás, 316, 318
Dévai Márton, 304
Dévai úrnál, 299
Dobai Székely Sámuel, 377
Dobay Zsigmond, 190
Dobó István, 192, 495
Dobozi, 158
Dobozi Kata, 158
DOBOZI KATA, 158
Dóczy András, 533
DOLYÁNYI Gyula, 173
Domanovszky Sándor, 174, 175
Domján Elek, 171, 173
DOMOKOS Pál Péter, 6, 222
DÖMÖTÖR Adrienne, 10
Drabik, 332
DRAGSTRA, 261, 262, 270
Draweczki Gáspár, 386
Drexel, 245, 262
Driesch, 379
Drummond, 230
Dubravius, 29
Dukkon Ágnes, 6, 381, 383, 386, 431,
435, 477, 598
Dury, 23
DUZINCHEVICI, 528
Dyer, 165

E

Eber, 414
Eck, 19
ECK, 19
ECO, 16
Ecsedi Báthori István, 5, 129, 130, 133
Ecsedy Judit, 509, 540
Edliger, 546
Egyed Emese, 9
EICKHOFF, 29
EISENBART, 451
Eisenburger, 533
Ék Erzsébet, 451

EKLER Andrea, 261
EL KENZ, 314
Elek József, 8
Elekes János, 322
Elizabeth Cavendish, 155
ELLENIUS, 191
ELŐD István, 229
ENGEL Pál, 495, 506
Engels, 19
Enyedi György, 402, 403, 404
Enyedi Máriát, 294
Erasmus, 268, 334, 374, 375
ERBE, 202
Erdei Klára, 131, 133, 134, 139, 140,
147
Erdélyi Zsuzsa, 181
Erdődi, 557, 571
ERDT, 131
ERÉNYI Tibor, 210
Érszegi Géza, 168
ERTZDORFF, 422
Erzsébet, 320
Esterházy Dániel, 212
Esterházy Imre, 379
Esterházy Miklós, 212, 225, 379, 534,
536
Esterházy Pál, 193, 388, 529
Esze Tamás, 150, 178, 194, 459, 461
Eszéki Imre, 472
Eszéki István, 181
ETÉNYI Nóra, 414, 496, 500

F

Fabre, 31
FABRE, 19, 31, 32
Fábri Gergely, 304
Fabricius János, 225
Fabritius, 528
Farágó Bálint, 471, 476, 477
Farkas Ádám, 212, 220, 222
Farkas Pál, 212, 216, 220, 222, 472
Farkas Pálnak, 215
Fazakas Gergely Tamás, 6, 259, 598
Fazekas István, 383, 384
Fazekas Mihály, 559
Featley, 154
FEJŐS Zoltán, 18, 28, 32
FEKETE Csaba, 337, 459
Félegyházi Tamás, 473
Felvinczi Sándor, 271

Felvinczi Zsigmond, 236
FÉNYES Elek, 304
Ferber, 28
Ferdinánd, 29, 383, 411, 462, 500, 534,
573
Ferenczi Zoltán, 381
Festetics családnál, 169
Ficino, 396
FILEP Antal, 300
Fischer von Erlach, 193
Flacius, 472
Flavius, 315
Florentinus, 42
FLORENTINUS, 42
FLOSS, 6
Fodor János, 216, 217, 222
FODOR Pál, 460
FÓGEL József, 22
FÖLDESI Ferenc, 380
Földvári Antal, 458
FÖLDVÁRY László, 458
FOLKENFLICK, 280
Font Zsuzsa, 5, 135, 199, 201, 599
Fontenelle, 552
Forgách Ferenc, 526
Forgách Ferencet, 386
Forgách Zsigmond, 386
FORSE, 317
FOSDICK, 159
Fothergill, 421
Foxe, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320,
321, 322, 323, 331, 332, 335
Fraknói Vilmos, 173, 450
Francke, 199, 200, 205, 206, 207, 394
Frangepán Ferenc, 468
František ALABÁN, 376
FRASER, 272
Fráter György, 460, 465
FREEMAN, 320
Freigius, 419
Freitag, 417
Frémau, 318
Frey, 193
FRIEDREICH, 186
Frigyes, 324, 534
Frölich, 381, 383, 384
FUSENIG, 397

G

Gábor Csilla, 6, 9, 5, 17, 180, 233, 599

GABORJÁNI SZABÓ Botond, 337, 459
GÁCSI, 414
GADAMER, 188
GALAVICS, 192, 193, 194
GALAVICS Géza, 129, 418
GÁLFI János, 219, 222, 487
Gallus, 20
Gálszécsei, 462
GÁPSKI, 453
GARNIRON, 5
GEERTZ, 267, 452
Gegő Elek, 7
Gemma, 10
Georg Binder, 528
Gergely, egykori decsi lelkésszel, 467
Gergely, Nazianzi, 182, 374
Gergen, 215
Gergen, Mary M., 215
Gerő, 191
Gersdorf, 200
Gerson, 10
Ghieteels, 192
Gilmont, 316, 317
Gilson, 18
GINTLI Tibor, 539
Giordano Bruno, 13, 27
Giovanni Levi, 431
Goclenius, 397
GÖDRI JÁNOS, 297
Gödri Terézia, 310
Goedri András, 300
Goedri család, 302
Goedri János, 6, 297, 298, 300, 302, 308
Goedri János Kristóf, 308, 310
Goedri Krisztina, 308
Goedri Rachel, 310
Goedri Rozina, 308, 311
Goedri Zsuzsanna, 307
GOLUOBEVA, 192
GOMBÁNÉ, 398
GOODMAN, MARTIN, 14
GOODMAN, SARAH, 14
Görömbei, 261
Gottsched, 380
Gottzmeister, 535
GOULARD, 317, 321
Graeff, 390
GRAFTON, 7
GRAHAM, 262, 270
Gráskovitz, 305
Grassalkovits, 557

Greco, 177
 Greenblatt, 262, 263, 264, 267, 268, 270,
 333, 451, 452
 Greyerz, 205, 314, 321
 Gribben, 160
 Grigely, 375
 Grindal, Edmund, 319
 Grisza Ágost, 169, 183
 Groot, Aart de, 131
 GROSSE, CHRISTIAN, 314
 Grüninger, 23
 Guarino de Verona, 376
 Guerolt, Martial, 18
 Guido d'Arezzo, 29
 Guidoto, Vincenzo, 450
 Gulielmus Pelardus, 509
 GULYÁS József, 191
 Gulyás Péter, 5
 Gusztáv Adolf, 348, 414
 Guttwirt, Melchior, 196
 Gyáni Gábor, 18, 188, 286
 GYARMATI János, 28
 Gyenis Vilmos, 21, 179, 189
 Gyikó Károly, nyomdász, 471
 GYÖNGYÖSI István, 193, 195
 Gyöngyösi János, 7
 Györi L. János, 333, 334, 450
 Gyulaffi László, 495, 496, 505, 506
 Gyulaffi Lestár, 7, 495, 496, 497, 501,
 505
 Gyulafi László, 240
 Gyulai Ferenc II., 211, 222

H

Habsburg, 179, 184, 192, 194, 284, 285,
 287, 336, 350, 360, 461, 462, 464,
 484, 495
 Haemstede, 315, 317, 321
 HAGEMAN, 320
 HAHN, 202
 Hajdu Helga, 18
 Hajnal István, 453
 Halbwachs, 17, 18, 27
 Haller Antal, 549
 Haller család, 265, 403, 409
Haller Gábor, 7, 402, 403, 409, 410,
 411, 416, 417, 418, 421
 Haller István, 403, 409, 411, 565
 Haller János, 410
 HALLER, William, 320

HALLIWELL, 413
 Halmágyi István, 222, 283
 Halmágyi István id., 212, 216
 Hamar Ferencz, 347, 353, 354
 HAMES, Harvey, 14
 Hammond, 420
 HAMMONS, 270
 Haner, 527
 HANKISS, 188
 HARGITTAY, 137
 HARGITTAY Emil, 243, 376
 HARMS, Wolfgang, 415
 Hartmann, Adam, 324, 326, 329
 Hatfield, Gary, 18
 Hausner, 530
 HAVAS Lujza, 191
 HEGEL, 5
 HEGYALJAI, 260
 Hegyi Klára, 459
 Heiler, 138
 Heltai Gáspár, 442, 541
 HELTAI János, 340, 521
 Henricus de Hassia, 31
 Henrik VIII., 154
 HENSLEY, 155
 Herennius, 14, 16, 17, 18, 21, 22
 HERPEI János, 325, 421
 Hermann Sámuel, 305
 HERMÁNYI DIENES József, 214, 215, 216,
 222, 289
 HERNER János, 129
 Hevenesí, 434
 Hidy, 190
Hieronimus, 273, 534
 HIGHLEY, 320, 331
 Hodászi Lukács, 129, 515, 516
 Hodik János, 379
 Hodosi Sámuel, 271, 272
 Hoet, Gerard, 192
 HOFFER Endre, 222
 Hoffhalter, 473
Hoffmann, 328, 401
 HOFFMANN Gizella, 519
Hoffmannum, Wolfgang, 10
 Hoffmayer, 546
 Holl Béla, 509, 539, 541
 HOLL Béla, 509, 539, 541
 Hollósi, 226
 HÓMAN, 177
 Homonnai Drugeth György, 227
 Honert, 291

Hopp Lajos, 178, 377, 378
HOPPÁL Mihály, 191
Horatius Flaccus Quiutus, 380, 536, 570
Horn Ildikó, 243, 260, 266, 268, 489
Hortobágyi Ágnes, 5
HORVÁTH Cyrill, 18
Horváth Gaudi Éva, 307
Horváth Istvánné, 290
HORVÁTH Iván, 269
HORVÁTH János, 178, 458, 459
Horváth Márk, 466
HORVÁTH Márton, 301
HORVÁTH Mihály, 169, 170, 184, 187,
190, 465
Horváti Békés, 414
HOST, 21
Hotson, 12, 16, 17, 24, 26, 420
Hottinger, Johann Heinrich, 160
Hottinger, Johann Jakob, 160
Howard, 12, 16, 155, 263, 264, 270, 420
Howard, Jean, 263
Hranicae, 414
HRENKÓ, 192
Hübner, 530
Hugo, 17
Hum István Balázs, 158
Hunyadiak, 461
Husz János, 317, 329
HUSZÁR Lajos, 192, 303
Huszka József, 15
Husztli József, 442
Huthchinson, 165
HYMES, 16

I

I. Ferdinánd, 385
id. Köleséri Sámuel, 165
Id. Köleséri Sámuel, 159
Ifj. Horváth János, 178
ifj. Pápai Páriz Ferenc, 160
II. Apafi Mihály, 261
III. Ferdinánd, 383
III. Mihnea, 530
ILES, 233
Illésházy család, 383, 384
Illésházy Gábor, 383
Illésházy Gáspár, 383, 386, 387, 390
Illésházy István, 383, 384
Illésházy Miklósné, 388
Imre Mihály, 337, 344, 459

Imreh István, 18, 285
in usum, 13
Inczédi József, 292
Ioannes de Glogovia, 26
Islip, 321
Israel, 530
ISRAEL, 417
Istvánfy, 447
IV. Ferdinánd, 384
IVÁNYI, 530
Izabella királyné, 462, 465

J

J. Újváry Zsuzsanna, 6, 297, 601
Jacobinus, 406
Jakab Elek, 401, 488, 493
Jakó Zsigmond, 555
JAKÓ Zsigmond, 19, 222, 418, 527, 555
JAKUS Lajos, 169
Jakusith család, 387
Jakusith János, 386
Jan Amos Komenský, 324
Jancsó Elemér, 289
Jankovich Miklós, 541
Jankovics József, 9, 188, 193, 239, 275,
277, 374, 379, 429, 434
János Zsigmond, 368, 460, 465, 489,
491, 495, 497, 517
Jansen, Cornelius, 176
Janus Pannonius, 340, 442, 484
Jaspers, 140
Jászai Gabriella, 528
Jaszay, 374
JAYE, 40
Jazwiński, 13
Jean Gerson, 40
JEKELI, 201
Jenei Ferenc, 509
John Cotton, 159
Jókai Mór, 381, 391
Joly, 13
Jony, 203
JORDAN, 417
Joscelin, 155, 163
Jósika Gábor, 434
Josselin, 154
József II., 192, 299, 311
Juan, 29
JUHÁSZ István, 300
JUHÁSZ László, 447

JUHÁSZ Levente, 416
Julianus Apostata, 341
JUNG, 397, 399
Jungmayr, 12, 13
JURGENSEN, 394
Justh Zsigmond, 391
Justus Lipsius, 373

K

K. Nagy Ferenc, 9
KALÓS Imre, 171
KÁJONI János, 6, 244
Káldi György, 443
Káldi Nagy, 459
KÁLDOS János, 403
Kálmáncsehi, 460, 461, 469
KALMÁR János, 182
Kalmár Kata, 156, 162
Kálnoki István, 432, 439
Kálnoki Sámuel, 7, 431, 432, 434, 435,
436, 439, 440, 444
Kálvin János, 306, 315, 316, 321, 399,
472, 474
Kamuthy Balázs, 545
Kamuthy család, 545
Kanyaró Ferenc, 381
Kanyó Antal, 471
Kapisztrán János, 450
KAPLAN, 161
Kaposi Molnár Ádám, 298
KARÁCSONYI János, 172, 458
KARDOS Tibor, 340, 442
Karlowszky, 306
Károly I., 321
Károly V., 192, 464
KÁROLYI Sándor, 218, 222
KASKE, 40
Kathona Géza, 457, 459, 471, 475, 477
KATONA Imre, 26
Katona Lajos, 43, 9, 12
Kaysersberg, 41
Kazinczy Ferenc, 30, 20, 378
Kazinczy Péter, 190
Kazy Ferenc, 383
Keckermann, 17
Kecskeméti Alexis János, 398, 400, 442
Kefer, 6, 7
Keglevith Miklós, 353
KEIL, 24
Kelemen Lajos, 7, 15
Keller, 171, 197
Kellner, 279
Kelly, 12
KEMALPASAZÁDE, 449, 450
Kemény János, 193, 218, 222, 234, 238,
239, 240, 350, 410, 434, 482, 532,
533, 534
Kemény József, 233, 241, 411, 431, 439,
481, 482
Kemény Katalin, 485
Kemény Sámuel, 558
Kemény Simon, 240
Kempis Tamás, 40
Kendeffy, 539, 540
Kenéz Győző, 168
KÉNOSI TÖZSÉR, 328, 368, 401
KENYERES Ágnes, 203
KENYERES Zoltán, 539
Kerecsényi László, 466
Kereskényi család, 388
Kérészi István, 420
Keresztúri Pál, 375
KERKHOFF, 192
KERNY Terézia, 20
Kertzedi, 7
Keserü Bálint, 7, 129, 130, 134
Keserű Gizella, 6, 313, 599
KESERŰ József, 281
KESSLER, 527
KESZEG Vilmos, 5
KEVEHÁZI Katalin, 130, 137
Keveházi Katalinnak, 130
Kezelius, 329
KIESZKOWSKI, 13
KILCHER, 16
KILLÁN István, 36
KING, John N, 320
KIRÁLY György, 173
KIRÁLY Pál, 418
Király Péter, 326
Kis Domokos, 167, 186
KISBÁN Eszter, 19
KISS Attila, 263, 333
Kiss Farkas Gábor, 5, 13, 5, 599
KISS Gábor, 264
Kiss István, 184
KISS Károly, 447
Kiss Réka, 350
Kiss Sándor, 181
KISS Tamás, 260
Klaniczay Gábor, 276, 451, 452

- Klanciczay Tibor, 129, 130, 380, 488
 Klebelsberg, 176
 Klesch, 332
 KÖHLER, 38
 Köleséri Mihály, 155
 Köleséri Sámuel, 153, 155, 156, 157,
 159, 160
 Köleséri-család, 157
 Koller, 557
 KOLOSVÁRI Sándor, 269
 Koltai András, 186
 Komáromi Ádám, 403, 406
Komáromi János, 262
 KOMÁROMY Sándor, 34
 Kőműves József, 309
 Könyves Kálmán, 451
 KÖPECZI Béla, 179, 181, 187, 194, 377
 Köprülü, 410
 Kopytoff, 32
 KÖRBER Ágnes, 191
 Korherr, 138
 Kornis Ágnes, 560, 565
 Kornis Boldizsár, 237
 Kornis család, 234
 Kornis Ferenc, 234, 237, 238, 243
 Kornis Gáspár, 6, 215, 216, 222, 233,
 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241,
 242, 243, 245
 Kornis István, 213
 Kornis Zsigmond, 243
Korondi Ágnes, 5, 43, 599
 Kőrösy György, 195
 KÓS Károly, 15
 KÓSA László, 15
 KOSÁRY Domonkos, 327
 KÓSZEGHY Péter, 137
 Kosztká Szaniszló, 196
 Kovács András, 411
 KOVÁCS András, 505
 Kovács I. Gábor, 435
 KOVÁCS Ilona, 180, 181
 KOVÁCS Kálmán, 179
 Kovács Mária, 5
Kovács Sándor, 7, 247, 252, 328, 333,
 340, 401, 416, 442, 453, 599
 Kovács Sándor Iván, 247, 252, 416
 KOVÁCS Tímea, 452
 KOVÁCS Zoltán, 340
 Kozma Gergely, 401
 Kozma Mihály, 328
 KRÁSZ Lilla, 153, 190
 KRAUS, 7, 239, 525, 527, 528, 529, 530,
 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537,
 601
 KRETZOI Miklósné., 156, 159, 161
Kristeller, 18
 Kristóf Ildikó, 38, 165
 KROPF Lajos, 463
 Krusenstjern, 205, 422
 KULCSÁR Péter, 393, 415, 448, 529
 KULCSÁR SZABÓ Ernő, 28
 KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, 28
 KULIN Ferenc, 378
 KÜLLÖS Imola, 5, 26, 34, 360
 Kutassy János, 147
- ## L
- LABÁDI Gergely, 380
 Ladányi Sándor, 12, 156
 Ladmoczi., 325
 LAET, 420
Lajos II., 447
 LAKATOS-BAKÓ Melinda, 265, 276
 LAMPE, 291, 458
 Lange Márton, 297
 LANGOSCH, 24
 Łasicki, 324
 Laskai János, 183
Lázár Erzsébet, 438
 LÁZÁR István Dávid, 420
 Lázár János, 380
 Le Goff, 512
 LEHMANN, 416
 Leigh., 155
 LEINKAUF, 17
 Lejeune, 289
 Lenin, 19
 LENTRICCHIA, 270
 Lessius, 224, 227
 Leurdeanu, 534
 Levendel Júlia, 167
 Lévi-Strauss, 17
 Linkay, 325, 331
 Lipót I., 186, 187, 192, 196, 384, 388,
 391, 433
 Lipsius, 183, 374, 375
 Literatus, 408
 Llull, 13, 16
Loades, 320, 321, 331
 Lodovico da Pirano, 18, 31
 LONGÉRE, 7

Longueval, 177
Lónyai Anna, 350
Lorántffy Zsuzsanna, 151, 165, 438, 532
Losonczi István, 460, 462, 467
LOVE, 8
Loyolai, 18
Lucinda Becker, 275
Lukács Olga, 176
LUKÁCSY Imre, 40
LUKCSICS József, 458
Lukinich Imre, 176, 177, 192
LÜPKES, 397
Lupu, 534
Luther, 361

M

Mabillon, 14
MACK, 202
Macskási, 240
MADAS Edit, 6, 244
Madoczani, 386
MAGASSY, 375
MAGASSYNÉ MOLNÁR KATALIN, 375
Magdó András, 305
Mágochy Gáspár, 468
MAGYARI András, 351
Magyari István, 442
Mahmud bég, 475
Maier, 397
Mailád István, 466
Mailáth János, 13
Mainardi, 13
Majthényiak, 389
Makkai László, 165, 334, 336, 356
MAKKAI Sándor, 233
Makó György, 403
MAKSAY Ferenc, 466
MANCUSO, 215
MARCHELLO, 12
MARCARI, 420
Marcuse, Herbert, 14
MARCZALI, 184, 222
Margaret Cavendish, 155
MARGÓCSY István, 378
Mária Terézia, 285, 286, 311, 328
Máriássyak, 386
Marie Thérèse HIPPEL, 284
Marina, 32, 33
Márki Sándor, 174, 187
MARKÓ László, 304

Márkos Albert, 328
Markos András, 274, 275, 276, 277, 278
MARKOWSKI, 27
MÁRKUS Béla, 477
Márkus György, 18, 20
Marosi Gergely, 280
Marquard, 28
MARSCHAL Henrik György, 297
Marth, 206
MARTIN, 269
MARTIN, 19
Martinus Laterna, 519
Martinuzzi, 460, 461
Marx, 19
Mary Brown, 161, 162
Mary Caroline CRAWFORD, 159
Masnik, 323
MASSING, 19
Máté Károly, 217, 485
Mather, Cotton, 153, 155, 156, 159, 160,
161, 162, 163, 164, 165
Mather, Increase, 155
Mather, Richard, 159
Matherek, 158
Matskási Anná, 563
MATTHEWS, 420
Matthias, 199, 206, 527
Matula, 6
Maturanzio, 14
Mátyás I., 15
MATZEN, 27
MAUROIS, 188
Maxime Le Roy, 19
Mayer, 18
Medgyesi Pál, 5, 149, 152, 442
MEDGYESY-SCHMIKLI, 453
Mednyánszky Alajos, 387
Mednyánszky László, 391
Meisner, 227
Melanchton, 462, 465, 474
Melczer, 192
Melius Juhász Péter, 468, 470, 473, 488
Mellon, 5
MENNECKE-HAUSTEIN, 223
MÉNYHÉRT Anna, 262
Mersenne, 22
Mesnard, 18
MESTER Béla, 7, 471, 477, 599
Mészáros István, 20, 302, 375
MEURSIUM, 373
MEZEI Márta, 378

Michael de arce draconis, 28
MIGNE, 14
Mihai, 520
Mihnea, 234, 530
Mike Sándor, 233
Mikes Júlia, 549
Mikes Kelemen, 301, 378
Miklós V., 192
MIKÓ Árpád, 497, 506
Mikó Imre, 233
Miksa császár, 495
Miksa László, 555, 556, 559, 564, 565
Miles, 527
Milley István, 238
Milotai Nyilas, 183
Mínato, 192
Miszótófalusi, 345, 346
Modersohn-Becker, 158
Módi Mihály, 196
Molnár Albert, 7, 11, 27, 131, 137, 149,
322, 393, 395, 396, 397, 398, 400,
415, 418, 600
MOLNÁR Ambrus, 5, 39
MOLNÁR Antal, 463, 465
MOLNÁR B. Lehel, 328, 401
Molnár Sándor, 298, 309
MONOK István, 411, 517
Montefeltro, 455
MORAN,, 397
More, 19, 263, 451
Moróczy Péter, 369
Moschos, 196
MOSS, 419
Motesiczky Pál, 389
Motesiczkyne, 389
Motsai Anna, 560, 565
Muckenhaupt Erzsébet, 6
Müller, Johann Georg, 201
MÜLLER, KLAUS E., 188
Müller, W. G., 374
Mulsow, 7, 24
MURDOCK, 7
Musculus, 474

N

Nadányi János, 527
Nádasdy Ferenc, 192, 500
Nádasdy Tamás, 468
Nagy András, 10
NAGY Balázs, 276

Nagy Bálint, 403
Nagy Barna, 129
NAGY Géza, 294
Nagy Gyula, 171, 244
Nagy István, 6, 323, 333, 337, 338, 340,
341, 342, 343, 344, 345, 346, 347,
348, 350, 352, 354, 450, 462
Nagy Iván, 222, 385, 387, 389
NAGY Katalin, 451
NAGY Lajos, 218, 222
Nagy Levente, 337
Nagy Margit, 546
Nagy Réka, 6, 333, 600
Nagy Sándor, 29
Nagy Szabó Ferenc, 213
Nagyari József, 450
Nagyfalvi Gergely, 379
Nagyillés János, 404
Napoleon, 564, 573, 575, 577, 578
Nemes János, 244
Nemeskürtty István, 539, 542
Németh Béla, 459
Németh László, 9, 260
Németh S. Katalin, 217, 218, 260, 272,
276, 277, 326
Némethy Mihály, 382
Németi Sándor, 325
NÉNYEI Gáborné, 188
Neubarth, 388
NEUBER, 19
NEUKIRCH, 422
NIEDERMÜLLER, 209, 345
NIEWÖHNER, 224, 230
NISSENBAUM, 159
NOLCKEN, 40
NORA, 19
Noyes, 162
Nussbächer, 498
NUSSBÄCHER, 498
NUSSBÄCHER,, 499
NUSSBÄCHER, 525
NUSSBAUM, 321, 322
Nyáry Krisztina, 212
NYERGES Judit., 193
NYÍRI Kristóf, 20, 26

O

ODORICS Ferenc, 333
Oksenberg Rorty, 18
Oláh Miklós, 526

Oltard család, 526
Orbán Balázs, 30
Orczy Lőrinc, 380
ORTUTAY Gyula, 26
Ostermayer, 526
Ostrosith család, 384
Ostrosith István, 384, 385, 386
Ostrosith Mátyás, 384, 385, 388
Ostrosith Miklós, 387
Ostrosith Pál, 384
OSZKÓ Beatrix, 43
Ottlyk György, 215, 216, 219, 222
OTTOMEYER, 397
OTTWAY, 261, 262, 270
Ötvös Ágoston, 412, 413
ÖTVÖS István, 181
ÓVÁRI Kelemen, 269
Ovidius, 536
Őze Sándor, 7, 453, 457, 459, 471, 600
Ozorai Imre, 469

P

Paas, 414
PACH Zsigmond, 526
Pacioli, 29
PACK, 22, 25, 32, 33, 34
Paksi Márton, 181
Páldi István, 270, 275
Pálffy Rudolf, 557, 558
Pálóczi-Horváth Boldizsár, 213
Pálóczi-Horváth család, 212
PANOVSKY, 191, 196
Pantaleone, 316, 319
PAP Gáborné, 389
PAP Mihály, 16
Pápai Páriz, 160, 249
PAPP-VÁRY Árpád, 192
Pascal, 176, 251, 253
Pásztorek Márton, 305
Pataki, 550
Pataki Ferenc, 214, 215, 216
Pataki József, 10, 21, 272, 285, 401
Pavercsik Ilona, 381
Paxi István, 302
PAYR Antal, 458
PÁZMÁNY Péter, 137, 229
PEBWORTH, 267
Pécsi András, 236
Pécsi Lukács, 137, 138, 139, 140, 144,
147

Pekri Lőrinc, 282
Pekri Polixéna, 213
Pelsóczy, 212
Perényi Ferenc, 447
Pergar, 323
Perliczi János Dániel, 377
Perliczi Weszprémi István, 377
PERRY, 159, 160
Perviz, 475
Péter Katalin, 188, 190, 276, 355
Péterfi, 557
Petki Anna, 213
Petki István, 410
PETNEKI Áron, 411
Petrarca, 27, 173
Petryityvity, 214, 215, 216, 219, 220, 221
Petrőczy Istvánné Révay Erzsébet,, 261
Petrőczy Kata Szidónia, 213
Petrovics Péter, 460, 462, 469
PETTEGREE, 320, 331
Pezel, 419
Pfalzi, 324, 534
Pico della Mirandola, 13, 14, 15
Pico, Gian Francesco, 14, 15
PINTÉR Gábor, 414
PIRNÁT Antal, 488
Pisecius, 329
PLÉH Csaba, 16
Plinius, 29, 373
Pócs Éva, 214, 339
Podmaniczky, 306
Pogány Péter, 540, 541
POHL, 41
POKOLY József, 337, 381
POLLEROB, 191, 196
POLLOCK, 188
Polübiosz, 529
Poniatowska, 332
Popkin, 6, 7, 23
POPPER, 16
Porcsalmi András, 7, 9, 22, 24, 29
Porter, 317, 485
PORTER, ROY, 261
POSTEL, 14
PRÁCSER Albert, 14
PRAŽÁK, Richard, 331
Prényi György, 218
Prinyi, 557
Privigyei János, 301
Prónay család, 388
Publicio, 27

Publicius, 35
PUSKELY Mária, 452

Q

Quintilianus, 14
QUINTILIANUS, 14

R

Raabe, 315, 316
Rab, 318
Rabe, 224, 225
Rabus, Raabe, 315, 316
Ráday Eszter, 292
Rädle, 224
Raduch Zsolt, 298
Radul, 407, 498, 504
Radziejowski, 534
Rákóczi család, 532
Rákóczi Ferenc I., 187
Rákóczi Ferenc II., 5, 11, 167, 170, 171, 173, 176, 180, 181, 186, 187, 193, 194, 377
Rákóczi György I., 237, 383, 409, 413, 439, 532, 534, 535
Rákóczi György II., 151, 211, 212, 234, 237, 239, 409, 410, 530, 534
Rákóczi József, 291
Rákóczi Julianna, 186
Rákóczi Zsigmond, 151
Rangoni, 15
RÁPÓTI PAPP Mihály, 222
Ravennas, 15, 27
RAVENNAS, 15
RÉDEI László, 222
Regius, 19, 249
Rehner, 533
REICHEL, 202, 205
Reicherstorff, 29
REINGRABNER, 225
REINHARD, 460
REISCH, 23
REISINGER, 179
Reitz, 206
REMÉNYI Andrea, 43
Rettegi György, 216, 222, 283, 545, 548
Reuchlin, 14, 15
REUS-MÁRZA, 528
Révay család, 259, 261, 385, 387, 388
Révay Erzsébet, 261

Révay Ferenc, 385
Révay Imre, 388
Révay Katalin, 385
Révay Péter, 259
Rewentlow, 13
Reyna, 317, 318
Rhédei Farkasné, 548
RHÉDEI László, 222
Rhédei Mária, 545
Rhédei Mihály, 548
Rhédei Mihályné, 548
Ribini János, 303, 304, 306
Ricci, 27
RICH, 155
Richelieu, 169, 415
Ricoeur, 17, 140, 188, 189
RICOEUR, 17, 27, 140
Riedl Frigyes, 374, 375
Rihel, 535
Rilke, 158, 159
Rimay János, 360
RIPA, 191, 193
Ritoók Zsigmondné, 196
ROBBINS, 17
Rogers, 154, 552
RÓKA Lajos, 471
Rómer Flóris, 169
ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor, 395
ROSDY Pál, 176
Rosenheim, 18, 19
ROSENHEIM, 19
Rossi, 16
Róth András Lajos, 422
ROUSE, 40
Rozgonyi Varga János, 417, 420
RÓZSAHEGYI Edit, 188
Rozsnyai, 216, 220, 221, 222
Rozsnyai Dávid, 216, 222
Rubidge, 18, 21, 22
Rudolf császár, 192, 397
RUH, 24
RÜSEN, 188
Rusztém nagyvezír, 465
RUTZ, 422

S

S. Sárdi Margit, 5, 209, 214, 222, 339, 539, 540, 600
Saenger, 7, 10, 13
SAJÓ Tamás, 191

SALICETUS, 8
 SÁMUEL Aladár, 293
 SARBIN, 215
 Sárdi Sámuel, 275
 Sartorius András, 376
 SARUDI Sebestyén József, 20
 SASS Kálmán, 40
 Saussure, 171
 Scarmelio, 406
 Scepper Kornél, 464
 Schade, 206
 SCHAESEUS, 526
 SCHALK, 27
 SCHIAVONE, 18
SCHILLING, Heinz, 460
 SCHINDLING, 460
SCHLAG, 225
 SCHMAL Dániel, 19
 Schmidt-Biggemann, 12, 13
 SCHÖNHERR Gyula, 15
 SCHOTTENLOHER, 414
 SCHRADER, 205, 206
 SCHRÖDER, 24
 Schultens, 291
 SCHUNICHT-RAWE, 397
 Schurman, 160
 Scultetus, 398, 400
 SEBESTYÉN-SPIELMANN Mihály, 380
 Sebök Marcell, 431
 Seelbach-Heimann, 27
 SEELBACH-HEIMANN, 17, 22
Segesvári Bálint, 401
 SEIVERT, 528
 SELECKÁ MÁRZA, 41
 Semanína, 329
 Şerban, 530
 Serena, 534
 SERES István, 380
Serra, 27
 SERRÃO, 415
 Sessa, 21
 Shakespeare, 248, 262, 263, 267, 451
 Sharon Howard, 155
 SHIELDS, 317
 Sibutus, 27, 29
Sidney, 268, 600
 Siegler, 526
 SÍKLAKI István, 16
 Simeon, 407
 SIMON László, 394
 SIMONFI János, 382
 Simonides, 332, 355
 Sintzendorff, 379
 SIPOS Ferenc, 187
 Sipos Gábor, 7, 8
 Sipos Pál, 565
Skaricza Máté, 7, 457, 458, 459, 470, 471
 Skytte, 534
 SLEIDANUS, 316
 Socrates, 202, 204, 514
 Somlai Péter, 349
 Somlyai Báthory István., 517
 Sorell, 6, 7
 Sottili, 27
 Souches, 536
 Sozzini, 519
 Spankau, 353
 Spener, 200, 202, 206, 332
 Spiegel, 376
Splényi Ferenc, 563
 STAGL, 422
 STAMMLER, 24
 Stohrer, 18
 Stoll Béla, 327, 555
 STROHMAIER, 460
 STUHLMANN, 173
 STURLESE, 13
 STURROCK, 280
 Sudhoff, 24
 SÜRKÖSD Mihály, 260
 SUMMERS, CLAUDE, 267
 SUMMERS, JOANNA, 262
 Susan ROSA, 230
 Swieten, 377
Szabó András, 6, 7, 133, 393, 409, 600
 SZABÓ András Péter, 411, 416
 SZABÓ Botond, G., 337, 459
 SZABÓ Csaba, 260
 SZABÓ Ernő, 194, 262
 Szabó Flóris, 43, 376
 SZABÓ G. Zoltán, 345
 Szabó György, 485
 Szabó Gyula, 260
 Szabó Károly, 401, 410, 411, 412, 413, 439, 505
 SZABÓ Lajos, 7
 SZABÓ Péter, 195
 SZABÓ T. Attila, 34
 SZABÓKY Zsolt, 15
 SZÁDECZKY Lajos, 222, 260, 274

Szakály Ferenc, 239, 458, 459, 463, 466,
 518
 SZALAI István, 397
 Szalárdi János, 236, 239, 243, 527, 530,
 531, 536
 SZALAY Ágnes, 22
 SZALAY László, 184, 218, 222
 Szalkai László, 455
 Szamosközi István, 527
 SZAMOTA István, 410
 Szaniszló, 196
 Szántay Szabó János, 327
 Szapolyai János, 449, 451, 453
 SZAPOR Judit, 188
 Szarka Picu Ferenc, 465
 SZÁSZ Károly, 7
 Szathmári Gábor, 290
 Szathmárnémeti Mihály, 269, 272, 336
 Szatmári György, 455
 Szatmári Király Ádám, 186
 SZÁVAI János, 188, 233, 277
 SZÁVAI Nándor, 181
 Széchy Mária, 537
 SZÉCSI Gábor, 20
Szegedi Kis István, 7, 457, 458, 459,
 470, 471, 472, 476, 477
 szegedy-maszák mihály, 27
 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, 28
 SZÉKELY György, 447
 Székely László, 213, 218, 326, 418, 569
Székely Mózes, 428, 503, 504, 520
 Székelyné Fehér Csilla, 298
 SZEKERES LUKÁCS Sándor, 33
 SZEKFŰ Gyula, 528
 SZÉKY János, 198
 SZÉLES Ágnes, 130
Szelestei N. László, 6, 306, 373, 376,
 379, 380, 414
 Szeli József, 302, 303, 304
 SZEMADÁM Gy, 191
 SZEMERKÉNYI Ágnes, 386
 Szenci Molnár Albert, 600
 Szenczi Kertész Ábrahám, 382
Szenczi Molnár Albert, 397, 415, 418
 SZENDREY János, 451
 Szent Ágoston, 17, 14, 173, 175, 177,
 179, 182, 189, 196, 197, 230, 249,
 250, 257, 311, 442, 445
 Szent Ferenc, 36, 455
 Szent László, 15, 461
 SZENTIVÁNYI Béla, 201
 SZENTIVÁNYI Róbert, 410
 Szentkirályi György, 272
 Szentpéteri Márton, 5, 6, 13, 15, 394,
 395, 419, 420, 600
 SZENTPÉTERY Imre, 301
 SZÉPE György, 16
 SZEPESE Erika, 177, 178, 182, 183, 187,
 198
 Szepsi Csombor Márton, 415, 416, 417,
 422
 Szepsi Laczkó Máté, 515, 516
Szerémi György, 7, 447, 448, 449, 451
 Szigeti Gyula István, 291
 SZIGETI József, 6
 SZIUÁRTÓ István, 327
 Szilády Áron, 43, 6, 8, 459
 SZILÁGYI Csaba, 167
 Szilágyi István, 472, 476, 477
 Szilágyi Sándor, 222, 233, 383, 384,
 462, 506
 SZILASI László, 269
 Szilvási Jánosné, 548
 SZILY Kálmán, 222
 Szinyei József, 233, 297
 Szirmai, 557
 SZIRTES Zsófia, 194
 Szklarek z Dobczyc, 34
 Szöcs Tamás, 371
 SZÖLLŐSI Mihály, 183
 Szőnyi György Endre, 267, 268
Szőnyi Nagy István, 6, 323, 333, 344,
 345, 346, 347, 349
 SZŐNYI Ottó, 15
 SZÖRÉNYI László, 196, 345
 SZOVÁK Kornél, 6
 Sztárai Mihály, 470
 Sztrabón, 529
 Szulejmán, 447, 466
 Szulimán, 191
 Szüneszios, 396
 Szunyogh család, 387, 388, 391
 Szunyogh Gáspár, 386, 387, 388
 Szunyogh Katalin, 386
 SZUROMI Lajos, 398

T

T. Bíró Mária, 160
 Tacitus, 419
 TAKÁCS Imre, 182
 TAKÁCS Lajos, 19

TAKÁCS Sándor, 433
 TAKÁTS József, 341
 TAKÁTS Sándor, 394, 495
 TANCKE, 154
 Tannery, 18, 29
 TARCZAY Erzsébet, 461
 Tarnai Andor, 18
 TARNÓC Márton, 183
 TARNÓCZY, 193
 TASI Réka, 340
 Tasnádi Nagy Gyula, 171
 TATROSY György, 222
 Teleki család, 292
 Teleki Gábor, 272
Teleki József, 260, 265, 274
 Teleki Klára, 272
 Teleki Lajos, 558
 Teleki László, 292
 Teleki Mihály, 241, 260, 351, 527
 Teleki Mihályné Veér Judit, 261
 Teleki Sámuel, 413, 416, 442, 546, 547,
 551, 558
 Temesvári Pelbárt, 30, 36, 453
 TENGELYI László, 347
 Terentius, 536
 TERESTYÉNI Tamás, 16
 Tertullianus, 160
 Teszelszky, 191
 THALY Kálmán, 222
 Theokritos, 196
 THIMÁR Attila, 394
 Thököly, 152, 167, 171, 174, 187, 190,
 193, 195, 196, 351, 380, 388
Thököly Imre, 171, 190, 193, 195, 351,
 388
 THOMKA Beáta, 188
 Thomson, 18
 Thornton, 155
 Thuri Farkas Pál, 472
 Thuri Lukács, 461
 Thury Etele, 323
 THÜRY József, 449
 Thurzó Elek, 468
Thurzó Imre, 376
 TIMÁR Kálmán, 43, 12
 TOBIM, 191, 196
 Tocqueville, 169
 TODOROV, 281
 Tojgun, 466
 Toldy Ferenc, 169, 378, 382
 TOLNAI Gábor, 178, 188, 434
 Tolnai Mihály, 334
 Töltési István, 271
 Tomka Szászky János, 304
Tomori Pál, 447, 448, 449, 450, 451,
 453, 454, 456
 Tonk Sándor, 264, 411, 488
 Töppelt, 527
 Torda István, 273, 289
 Tordai Benedek, 461
 Torkos József, 305
 TORMA Károly, 222
 Toroczkai Máté, 402, 519
 Toroczkai Zsuzsanna, 213
Török Bálint, 466
 Torstenson, 534
 Tótfalusi Kis Miklós, 346, 381, 382, 598
 TÓTH Béla, 471
 Tóth Ferenc, 325, 331
 Tóth G. Péter, 340
 TÓTH István, 496
 TÓTH István György, 19
 TÓTH László, 376
 Tóth Mihály, 467
 Tóth Sándor, 7, 375
 Tóth Zsombor, 9, 249, 250, 259, 262,
 268, 340, 345
 TÓTH-BARBALICS István, 168
 TRAUSCHENFELS, 526
 TRAUT, 161
 TRAVITSKY, 155
 Trebelius, 28
 TRENCSENYI WALDAPFEL Imre, 196
 TRÓCSÁNYI Zsolt, 351
 Tröster, 527
 Tudor Mária, 319, 320
 TŰDŐS S. Kinga, 432
 Túri Mihály, 291
 TURÓCZI-TROSTLER József, 191
 Tüskés Gábor, 139, 180, 192, 193
 TŰSKÉS Gábor, 512
 TWOMEY, 40
 TYNDALE, 315, 320

U

UEDING, 254
 UHL Gabriella, 43
 Újfalusi Gáspár, 408
Ulászló, II., 22, 29
 Ulrich, 153, 165
 Umhauser, 14, 15

Uray Piroska, 139
URAY Piroska, 137
URBANI ULIVI, 18
UZONI FOSZTÓ István, 328, 368, 401

V

V. KOVÁCS Sándor, 340, 442, 453
Vadai István, 131
Vadasdi Márton, 564
Vadász Veronika, 129, 135
VAKARCS Szilárd, 380
Valentini Antal, 304
Valentinus, 24, 27, 28, 32, 618
Vámszer Géza, 15
VÁMSZER Géza, 15
Váradi Intzédi József, 289
Váradi Mihály id., 212
Váradi Mihály ifj, 212
Varga János, 184, 411
Vargyasi Dániel István, 6, 279
Varjas Béla, 34, 233, 262, 485
Várkonyi Ágnes, 5, 11, 167, 168, 174,
187, 188, 190, 194, 351, 537, 601
Varsányi István, 396
Varsolczi M. János, 402
VAS István, 178
Vásárhelyi Gergely, 7, 129, 130, 509
Vásárhelyi János, 368, 369
Vásárhelyi Judit, 10, 131, 137, 239
Vásárhelyi Péter, 409
Vásárhelyi Tőke István, 291
VASOLI, 30
Vass György, 212, 244
VASS József, 222
VASS László, 244
Vay Ádámné Árva Zay Anna, 259, 261
Veér Judit, 261
Veit, 316
Verancsics Antal, 447, 451, 465, 466,
526
Verbeek, 17, 19, 24
Verbiest, 11
Veresegyházi István, 382
Veresegyházi Szentyel Mihály, 269, 382
Veresmarti Mihály, 6, 11, 223, 227
Veress Endre, 236, 459, 465
Veress Károly, 20
VÉRTESY Dezső, 196
VII. Gergely, 329
VII. Kelemen, 450

Vintze György, 271
VISKOLCZ Noémi, 416
Vitéz Zsuzsanna, 261
Vives, 154, 268, 373
Vízaknai Briccius György, 411
Vízaknai Briccius György, 411
VÍZAKNAI BRICCIUS György, 417
VIZKELETY András, 176
Vogel Sándor, 7, 239, 525, 528, 601
VOIGT Vilmos, 26, 539
Vokál, 385
Vokálová, 385
Vries, 192

W

W. WINDISCH Éva, 238
WACHINGER, 24
WADE, 319
Waldkirchium, 458
Waleys, 33
WALLMANN, 306
Walter JÆSCHKE,, 5
Ward, 154
WASZINK, 183
Wathay Ferenc, 216, 218, 222
Weber Simon Péter, 541, 554
Wechel, 322
Węgierski, 324
WEINRICH, 17
WENZEL Gusztáv, 447
WERBŐCZY István, 269
Wesselényi Anna, 260
Wesselényi család, 540, 546, 548, 551
Wesselényi Farkas I., 545, 546, 547,
548, 549, 550, 551, 552
Wesselényi Ferenc, 193, 536, 537, 545,
546, 547, 550
Wesselényi István, 351, 552
Wesselényi József, 546
Wesselényi Júlia, 546
Wesselényi Orsolya, 546
Wesselényi Pál, 350, 351
Wesselényi Zsuzsanna, 213
Wilcox, 261, 262, 267, 270
WILLEMS, 418
Williams, Eunice Mather, 163
Williams, John, 163
WILSON, 18, 19, 20, 22
Wimpheling, 42
WIMPHELING, 42

Winter, 5
Winthrop, 165
WIRSZUBSKI, 14
Wiszowaty, 328, 330
Wither, 154
Witnyédy István, 380
Wittgenstein, 20
Wodes, 552
WÓJCIK, 24, 28, 34, 36
Wolf, Daniel, 194
WOLFF, CHRISTOPH, 198
Wolfgang DEPPERT, 131
WORSTBROCK, 22, 24
WOTKE, 29
Wycliff, 313, 324

X

X. Károly, 533
XIII. Gergely, 463

Y

Yates, 17
YATES, 16, 17, 31

Z

Zabardi Mátyás, 461
Zaborski, 388
ZAEPERNICK, GERTRAUD, 200
Zaepernick, Getraud, 200
ZAMBELLI PAOLA, 13, 14
ZÁVODSZKY Géza, 383
Zay Anna, 260, 261
Zay László, 386
Zerotinus, Karel, 329
Zetzner, 13, 16, 24
Ziegler, 460
ZIMONYI Vera, 303
Zinzen Dorf, 5, 199, 200, 201, 202, 205,
206, 207
ZIOLKOWSKI, 16, 26
Zittel, 6, 7
Zollkoffer, Lorenz, 325
Zolnai Béla, 167, 176, 190
Zólyomi Dávid, 534
ZOMBORI István, 167
ZOVÁNYI Jenő, 156, 304, 458
Zrinyi Ilona, 190, 193, 195, 196
Zrinyi Miklós, 393, 466, 530, 533
Zrinyi Péter, 568
ZSILINSZKY Mihály, 458

A kötet szerzői

Balázs Mihály (1948) a SZTE egyetemi tanára, elsősorban az erdélyi unitáriusok és jezsuiták történetére vonatkozólag jelentetett meg forráskiadványokat és könyveket. Az utóbbi három esztendőben a Babeş-Bolyai Tudományegyetem irodalomtörténész vendégtanára volt.

Baricz Ágnes (1979) a kolozsvári BBTE Bölcsészkarán magyar–angol szakot végzett 2003-ban, magiszteri oklevelet szerzett ugyanott 2004-ben. A Debreceni Egyetem Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományok Doktori Iskolájának hallgatója.

Bellágh Rózsa az OSZK tudományos munkatársa, kutatási területe Bod Péter élete és munkássága.

Bíbor Máté (1973) könyvtáros (ELTE Kézirat- és Ritkaságtár), doktorandusz (ELTE BTK ITDI). Közép- és kora újkori könyv- és könyvtártörténettel, ill. irodalomtörténettel foglalkozik, disszertációját Gyulaffi Lestárról írja.

Csorba Dávid (1975) a Nyíregyházi Főiskola Irodalom Tanszékének adjunktusa. Kutatási területe a 17. századi magyar próza, prédikációirodalom, művelődéstörténet, nemzetközi kálvinizmustörténet, kegyességtörténet.

Dukkon Ágnes (1949) az ELTE BTK Magyar Irodalomtörténeti Intézetének habilitált főiskolai tanára, az MTA doktora. Kutatási területei: 1. Régi magyar irodalom –kalendáriumok, 17. századi filológiai kérdések (irodalom, tudomány és teológia kapcsolatai, Tótfalusi Kis Miklós életműve). 2. Orosz irodalom: a./ a 19. századi orosz irodalom története, Dosztojevszkij életműve, b./ Magyar-orosz irodalmi kapcsolatok, recepciótörténet.

Egyed Emese (1957) a BBTE Magyar Irodalomtudományi Tanszékének professzora. Kutatási területe a 18–19. századi magyar irodalom és irodalmi kontaktológia (francia-német-magyar), európai és magyar színháztörténet, levelezés-kiadás (Barcsay Ábrahám), drámatörténet.

Fazakas Gergely Tamás (1977) a Debreceni Egyetemen a Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézet tudományos segédmunkatársa, a Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhely tudományos titkára. Doktori disszertációját a 17. századi magyar protestáns imádságirodalom témakörében írja.

Fehér Andrea (1981) Kolozsvárott végzett történelem szakot. Jelenleg történelem szakos doktorandusz, kutatási területe a 18. század perszonális forrásai.

Font Zsuzsa (1956) a Szegedi Tudományegyetem Régi magyar irodalmi tanszékének docense. Kutatási területe a 17–18. századi irodalom- és művelődéstörténet, ezen belül a peregrinatio academica, a pietizmus, a korai felvilágosodás.

Gábor Csilla (1963) a kolozsvári BBTE Bölcsészkarán a Magyar Irodalomtudományi Tanszékének professzora, az irodalomtudomány doktora. Kutatási területe a kora újkor kegyességi irodalma, prédikáció- és meditációirodalma.

Ilkei Ildikó (1980) a Bencédi Unitárius Egyházközség lelkésze, kutatási területe Olthévíz 18. századi felekezeti élete, a bencédi unitárius egyházközség története.

Keserű Gizella (1954) az MTA-SZTE kora újkori eszmetörténeti kutatócsoportja tudományos munkatársa, kutatásai középpontjában az erdélyi és lengyel antitrinitárius egyházak története és művelődése áll.

Keszeg Vilmos (1957) a kolozsvári BBTE Bölcsészkarán a Magyar Néprajz és Antropológia tanszékének tanszékvezető professzora. Kutatásokat folytat a kortárs mitológiákkal, a szövegmondással, a biografikus szövegekkel, az írott kultúrával kapcsolatban.

Kiss Farkas Gábor (1975) az ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének adjunktusa.

Kohlmann Zsuzsanna (1983) az ELTE BTK-n magyar szakot végzett. Jelenleg általános iskolai tanár Verőcén.

Korondi Ágnes (1982) a kolozsvári Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár fordító-szerkesztője, a BBTE BTK Magyar Irodalomtudományi Tanszékének doktorandusza.

Kovács Sándor (1968) a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet adjunktusa, 2007-től a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Irodalomtudományi Doktori Iskolájának hallgatója.

Laczházi Gyula (1973) az OTKA támogatásával az ELTE Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének tudományos munkatársa. Kutatási témája a kora újkori irodalom és antropológia viszonya.

Maczelka Csaba (1981) a Szegedi Egyetemen végzett magyar–angol szakot, jelenleg doktorandusz. Kutatási területe: magyar–angol kultúrkapcsolatok.

Mester Béla (1962) az MTA Filozófiai Kutatóintézetének főmunkatársa, kutatási területe a kora újkor politikafilozófiája és a magyar filozófia története.

Nagy Réka (1982) BBTE Bölcsészkarán szerzett néprajz–magyar szakos oklevelet 2006-ban. Néprajz magiszteri tanulmányait 2007-ben fejezte be.

Óze Sándor (1963) a PPKE docense. Kutatási témái a német reformáció török-képe, a kora újkori eszmetörténet, közép-európai katonaparasztság intézményei.

Papp Kinga (1983) BBTE Bölcsészkarán latin-magyar szakot végzett 2006-ban, 2007-ben magiszteri címet szerzett ugyanott. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület könyvtárosa.

Pesti Brigitta (1981) az ELTE BTK-n végzett magyar nyelv és irodalom szakon, illetve a berlini Freie Universität-en folytatott magiszteri tanulmányokat. Jelenleg az ELTE BTK Irodalomtudományi Doktoriskolájának hallgatója.

Petróczi Éva (1951) a Károli Gáspár Református Egyetem Angol Nyelvű Irodalmak és Kultúrák Tanszékének tanszékvezető docense, az irodalomtudomány habilitált doktora. Kutatási területe az angol reneszánsz irodalom, poétika, Sir Philip Sidney, illetve a magyar és angolszász puritanizmus irodalma.

Péntek Veronika (1981) 2006-ban végzett magyar szakon a Pécsi Tudományegyetemen. Az imádkozás, elmélkedés műfajával, valamint lelkiség történettel foglalkozik.

Róth Andárs Lajos (1953) a székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum könyvtáros-muzeológusa, kutatási területe gazdaság (agrár-), művelődés- és helytörténet.

S. Sárdi Margit (1947) az ELTE Régi Magyar Irodalom Tanszékének docense. Fő kutatási területei a 18. századi magyar irodalom, elsősorban az emlékiró irodalom, a női költészet története, valamint a kispika motívumvizsgálata.

Szabó András (1954) a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Kara valamint a Selye János Egyetem Révkomárom (Komárno, Szlovákia) Tanárképző Kara professzora. Kutatási területe a magyar reformáció és késő humanizmus irodalma, Szenci Molnár Albert munkássága.

Szabó András Péter (1980) az ELTE történelem szakán végzett, kutatási területe az Erdélyi Fejedelemség története, peregrinációtörténet, Beszterce város története.

Szelestei Nagy László (1947) a PPKE BTK Magyar Irodalomtudományi Intézetének docense, szakterülete a 17–18. századi irodalom- és művelődéstörténet.

Szentpéteri Márton (1973) a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének kutatója és a Moholy-Nagy Művészeti Egyetem adjunktusa. Főbb érdeklődési területei a kora újkori eszme- és kultúrtörténettől a kortárs designelméletig terjednek.

Széles Ágnes (1984) Kolozsvárott végzett magyar–angol szakon, jelenleg Szegeden doktorandusz. Kutatási területe a kora újkori példázatos irodalom.

J. Újváry Zsuzsanna (1953) a PPKE BTK Történettudományi Intézetének docense, XVI–XVIII. századi magyar történelmet és segédtudományokat ad elő. Fő kutatási területe a XVI–XVII. századi magyar társadalom- (polgárság és nemesség), életmód- és politikatörténete.

R. Várkonyi Ágnes (1928) történész, az ELTE emeritus professzora, nyugdíjba vonulásáig az ELTE Középkori Magyar Történeti Tanszékének vezetője volt. A Magyar Tudományos Akadémia tagja, a Royal Historical Society levelező tagja. Szakterülete a 16–18. század története, a historiográfia és a történeti ökológia, szerteágazó munkásságában kezdettől fogva fontos helyet foglaltak el a Rákóczi-kutatások.

Vogel Sándor (1940) történész. Kutatási területe a román-magyar kapcsolatok és a kisebbségi kérdés. Georg Kraus *Erdélyi krónika 1606–1665* című munkája kritikai kiadásának fordítója és gondozója.

Illusztrációk

A barcaújfalui templom szószéke

a brassói evangélikus templom

Goedri kéziratának első lapja

Pontianus Historiájának 57.

Pavána Fellegének a Magyarokéval hasonlósága miatt mondok: Illyeteket a földön is el had, van a Pavána. Ebből itágen orpogba mind lakni, és mind itig építet, jelt. az ő fész, ones kényen.
Ezért a földön mondok: A Magyarokéval hasonlósága miatt mondok: Illyeteket a földön is el had, van a Pavána. Ebből itágen orpogba mind lakni, és mind itig építet, jelt. az ő fész, ones kényen.
Ezért a földön mondok: A Magyarokéval hasonlósága miatt mondok: Illyeteket a földön is el had, van a Pavána. Ebből itágen orpogba mind lakni, és mind itig építet, jelt. az ő fész, ones kényen.

Itens arced.

Afr. Wessely in Klod. 23

PONTZIANUS TSASZAR
HISTORIAJA

Mellyet

*A Tisztasagban Gyö-
nyörködők*

AMA GYASZATOS DÜN UJDOR.

SAGANAR SZENSESESERE.

REDUERRE OSTASHAJVAR.

IRATOTT DRACBAN 1787

Pontianus Historiájának 87.

Papánna Feleségének s Menyerdeijének szerelmét,
sége miatt minden Szentkirályt eladta, és el had,
van a' Papánna Szent idegen országba menni
latni, és mind éltig epében juttatni az ő fegyver
ones hazájá.

Emelkezéskor monda Szent Mátész a' Szent
párnab: epében vette a' Fehéged ezt a' Beldat
és amab az ő értelemét. Felele a' Szent
jól epémbe vettem. Berreg atkerend Szent,
né volt a' Szentpárnab Felesége, bizony igen
hanom az osztalán eladavat a' fegyver haz,
bát, hogy az igaz mondásod meg-velelt
halni. En-iz bizonyoson azt igem néked,
hogy a' máis Marson, meg nem hal az ön
Siam Felele Szent a' Szentpárnab: Országot
velebejüb se Fehéged, ha ezt minch Fehé-
ged vedves dolgot velebejüb nem rólab
mindünk, hanem az Országnab-és.

Isten veled.

Illustrációk

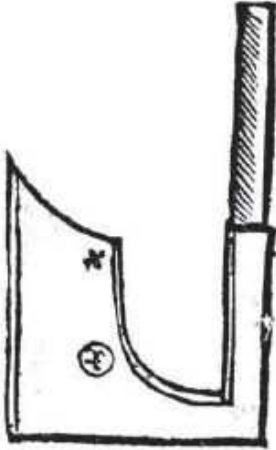

1. Magister Hainricus: tabla ***OSZK

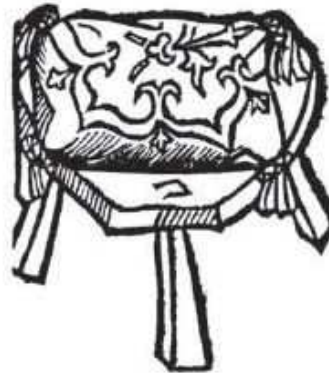

2. Johannes Romberch von Host, Congestorium artificiosae memorie, ***OSZK

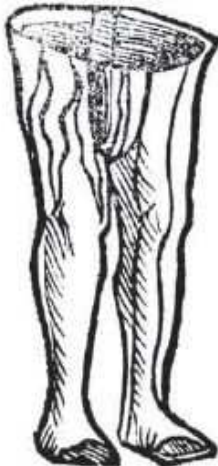
C pro L. ponat securis

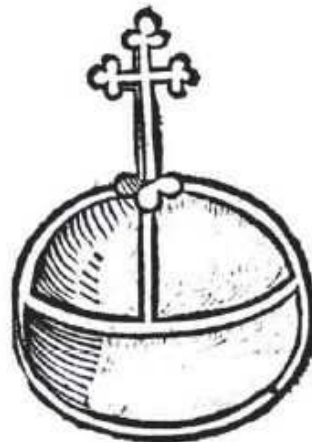
C pro M. tripes
sui sedile trū pedū

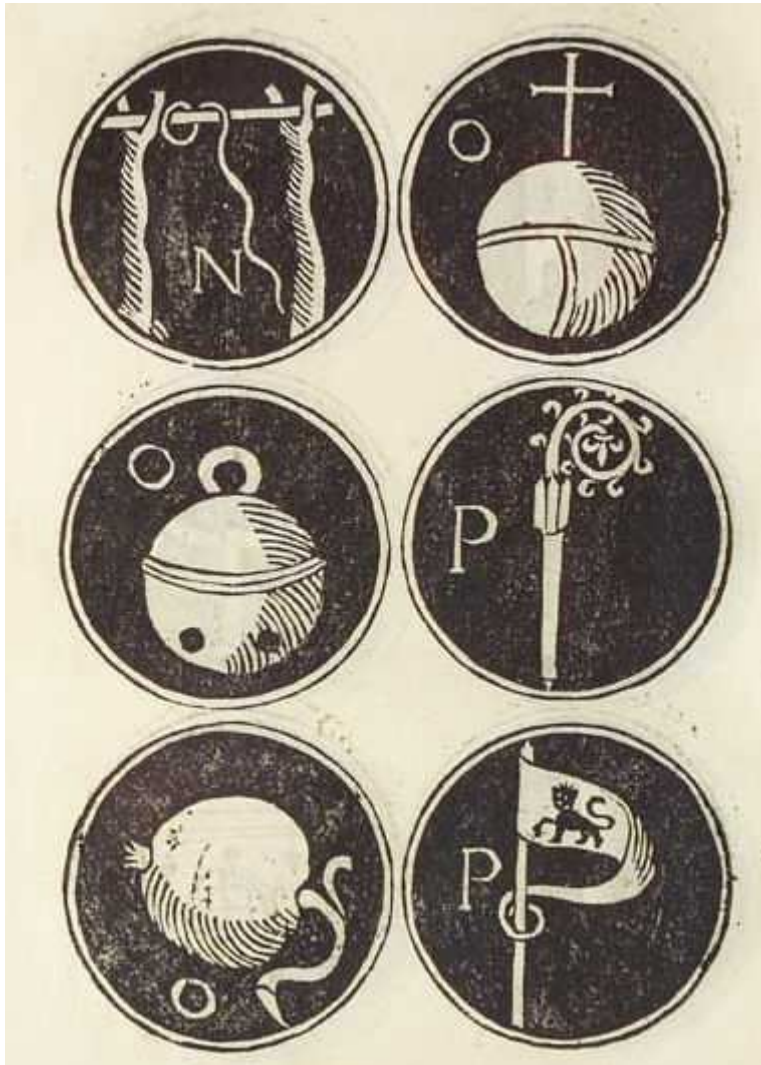
C pro M. strepa vel nates
vel calice integre.

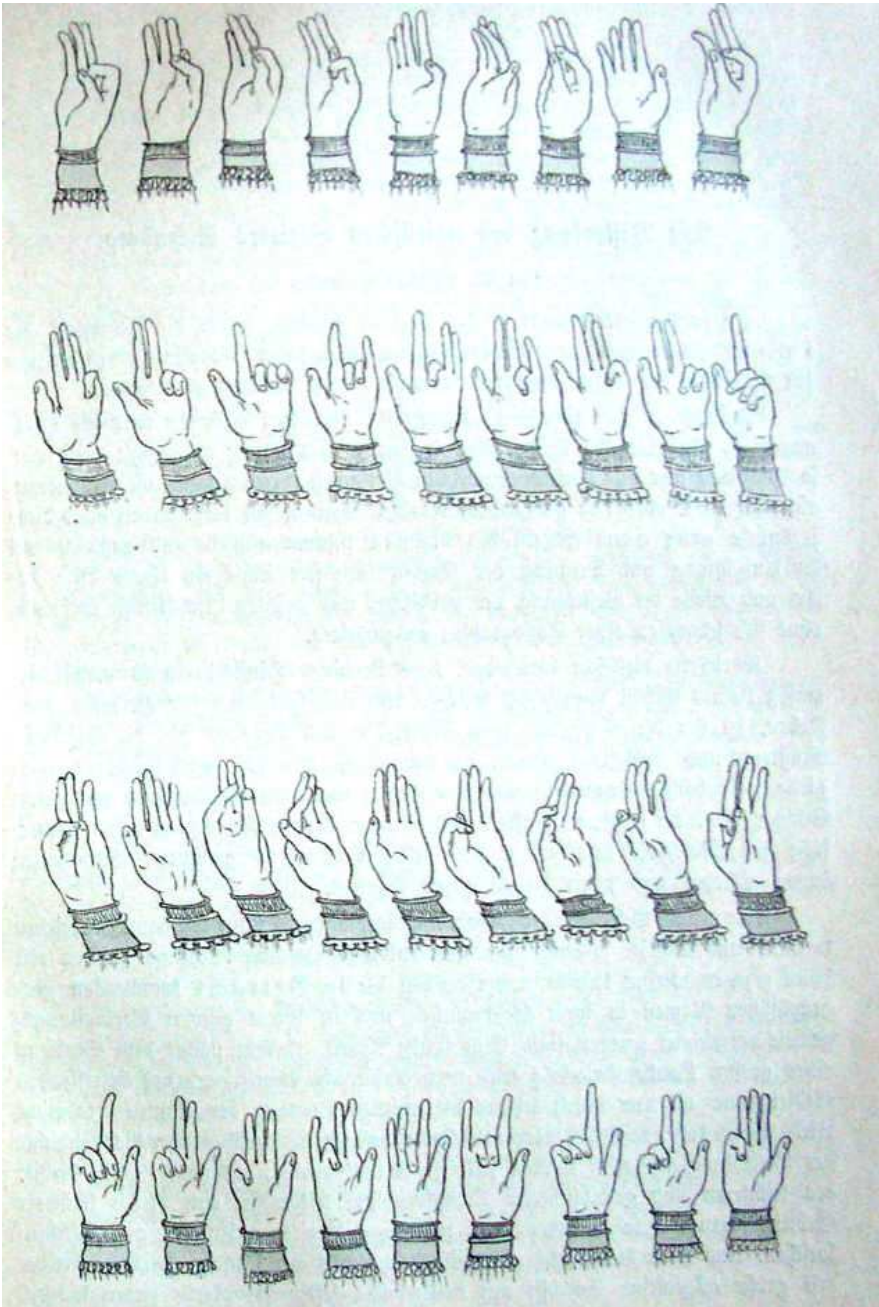

C pro S. ponent tres sferales
C prima machina mundi vel
opera materialis cum ināu
buzio sursum.

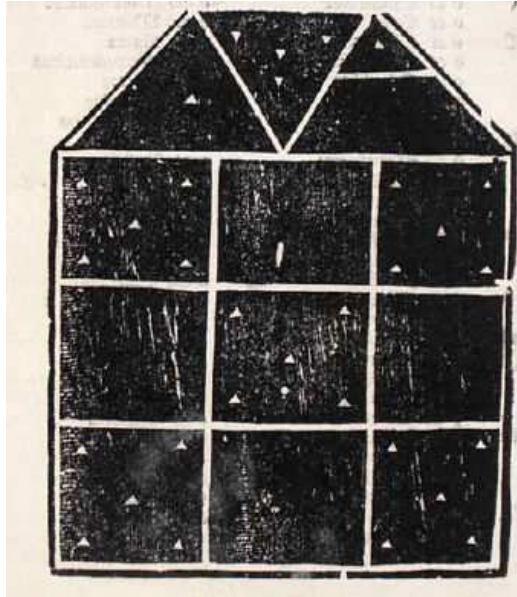
B

Ordo	Loc ^o	Imago	Ordo	Loc ^o	Imago
	A E I O	abbas eques institor officialis vfurarius		ga ge gi go gu	gardianus genitrix gigas goliardus gustarius
	ba be bi bo bu	balneator begutta bibulus boslequus buccinator		ba be bi bo bu	hamarius hereticus hippocrita hoitiarius humarius
	ca ce ci co cu	cardinalis cesar cirurgicus cocus cursor		ka ke ki ko ku	kacademon kerkitector kinglios koradion kireffa
	da de di do du	dapifer debitoz dimicator doctor dux		la le li lo lu	lapidia legatus ligator lorrix lusoz
	fa fe fi fo fu	faber fensseca figulus fornicator fumarina		ma me mi mo mu	macellari ^o medicus miles moleddinax ^o musicus

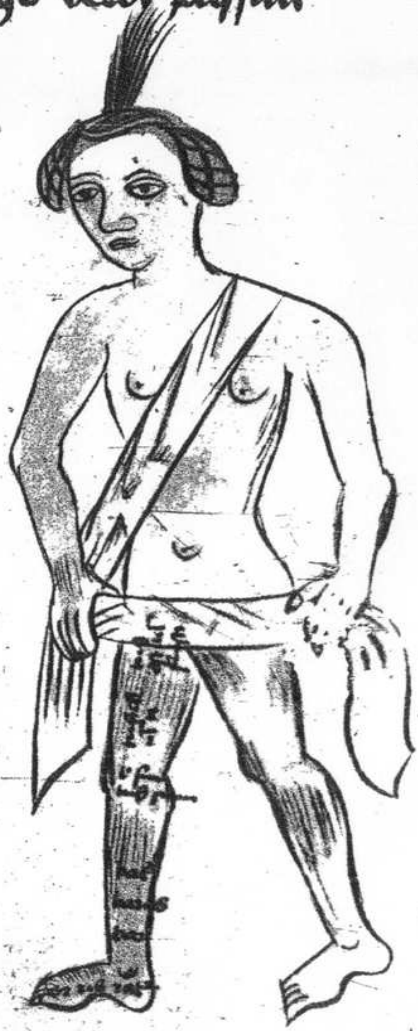

Ecce figura artis meorum i hoc modo

1. <i>Factor</i>	<i>Similis</i>	<i>Pictor</i>	2. <i>Staber</i>	<i>Ugarius</i>	<i>Sonus</i>
3. <i>Cumera</i>		<i>Stultus</i>	<i>Pistor</i>		<i>Seqstar</i>
4. <i>Primiterna</i>					
5. <i>Rusticus</i>	<i>Ulpus</i>	<i>Lupus</i>	6. <i>Uitor</i>	<i>Ufina</i>	<i>Ulpiana</i>
7. <i>Calisufor</i>		<i>Scaptor</i>	8. <i>Quicqo</i>		<i>Piscator</i>
9. <i>Pamifex</i>	<i>Vetus</i>	<i>Tinctor</i>	10. <i>Pellifex</i>	<i>Uao</i>	<i>Pilator</i>
11. <i>Ulpifex</i>		<i>Uado</i>	12. <i>Umfex</i>		<i>Uolator</i>
13. <i>Uartifex</i>	<i>Uertus</i>	<i>Uenator</i>	14. <i>Ualinator</i>	<i>Uquus</i>	<i>Uator</i>
15. <i>Uicifex</i>		<i>Uortor</i>	16. <i>Uapanator</i>		<i>Uango</i>
17. <i>Ulaquator</i>	<i>Uolator</i>		18. <i>Uiminator</i>	<i>Uatus</i>	<i>Uyrio</i>
19. <i>Uator</i>	<i>Uanus</i>	<i>Uubicator</i>	20. <i>Uoculator</i>		<i>Uicaco</i>

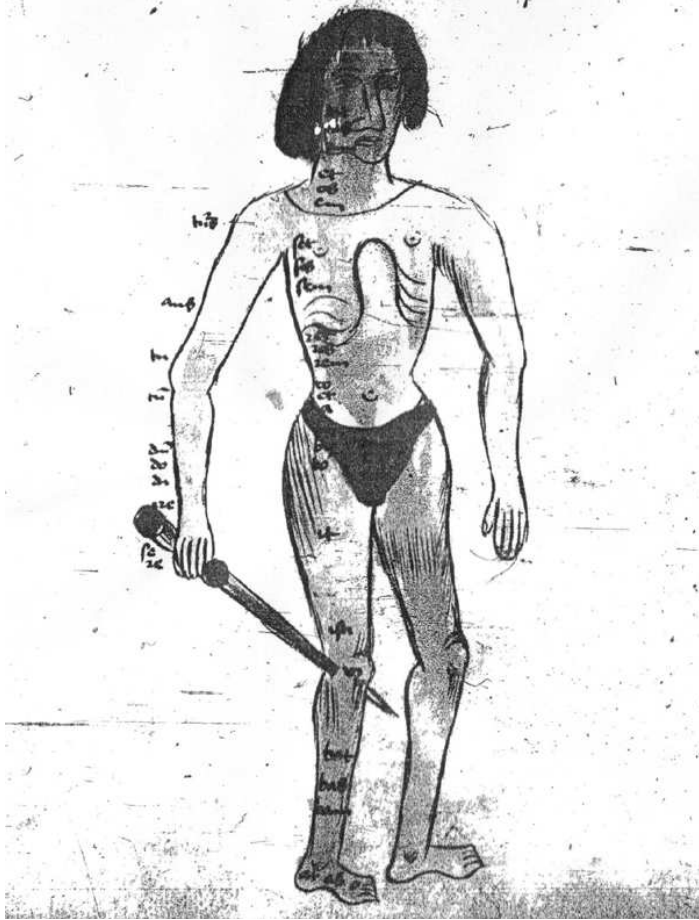
Modi q̄a r̄p̄one uoc̄at̄ r̄h̄r̄ x̄p̄me uic̄eud̄

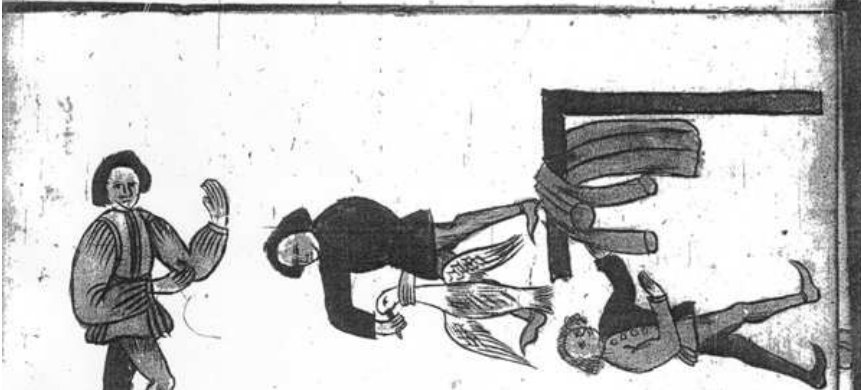
ymago uerbi passum

Tunc dicitur alius l'alecund' mox q' d' & p'one d' act' Mod' d'
Tunc d' p'one notant' m'har ymagines om' p'biotata

Ymago verbi acti tpm om

D'casibus

Sex d' singulari. uno e' sp' plurali uno. Ego un' singulari. cetero uno se' h' unum. In plurali dicitur gemini. E' sp' q' habent p'ced' ante. ymagin' de' sunt p'ced' e' q' app'nt' p'ced' e' det' ego aut' sc'nd' q'nt' p'ced' e' h' aut' ego un' d'net' e' d'net' ad se' p'ced' Ablat' q'nt' h' un' d'net' e' affect' ad. In plurali d' uno e' obliqu' q'nt' ad' est' q'nt' d'net' sunt ut' un' plurali' h' d'net' q'nt' cetero uno' p'ced' q'nt' d'net' p'ced' ad' gemini' uno'

Ozdo	Locus	Village	
100	a	Sapientis	Sapientis
	b	de paucis	de paucis
	c	deleptos	deleptos
	d	Cincio	Cincio
110	e	gdyphos	gdyphos
	f	gallus	gallus
	g	vexa	vexa
	h	Vini	Vini
120	i	Ombus	Ombus
	k	pidus	pidus
	l	Religio	Religio
	m	Inspira	Inspira
130	n	Volunt	Volunt
	o	Sylaba	Sylaba
	p	Bala	Bala
	q	Sylaba	Sylaba
140	r	Vigilia	Vigilia
	s	Uterus	Uterus
	t	Uterus	Uterus
	u	Uterus	Uterus
150	v	Babatu	Babatu
	w	lanym	lanym
	x	argilla	argilla
	y	Timor	Timor
160	z	Oracura	Oracura
	aa	Capsa	Capsa
	ab	Armen	Armen
	ac	Temores	Temores
170	ad	appellat	appellat
	ae	fructus	fructus
	af	procuras	procuras
	ag	Effragis	Effragis
180	ah	Ubelli	Ubelli
	ai	Siguan	Siguan
	aj	ffimo	ffimo
	ak	lang	lang

Illusztrációk jegyzéke:

1. Magister Hainricus: tábla ***OSZK
2. Johannes Romberch von Host, Congestorium artificiosae memoriae, ***OSZK
3. Magister Hainricus: prágai kézirat tábla
4. Celtis ABC
5. Valentinus de Monteviridi: Celtis-féle tábla eleje
6. Valentinus de Monteviridi ragozás
7. Valentinus de Monteviridi férfi
8. Blockbuch kép ***OSZK
9. Murner: Kép
10. Valentinus de Monteviridi nő
11. Cusanus: ház
12. Augustinus Moravus Kézjelek ***OSZK
13. Szklarek, beszédfeosztás
14. Szklarek, S betű
15. Publicius, S betű